

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

**NİZAMİ GƏNCƏVİ
HƏYATI VƏ YARADICILIĞI**

Sənətkarın elmi pasportu – 25

NİZAMİ GƏNCƏVİ İLİ

**“Elm”
BAKI–2021**

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının
28 oktyabr 2021-ci il, 7 sayılı qərarı ilə nəşr olunur.*

Layihənin rəhbəri və

ön sözün müəllifi: **akademik İsa HƏBİBBƏYLİ**

Elmi redaktoru: **AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə ARASLI**

Məsul redaktorları: **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Zəhra ALLAHVERDİYEVA**
**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Aygün BAĞIRLI**

**Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu–25
(Kollektiv).** Bakı, “Elm”, 2021, 982 səh.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Nizamişünaslıq şöbəsi tərəfindən təqdim olunan “Nizami Gəncəvi: Həyatı və yaradıcılığı” adlı monoqrafiya dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını tam əhatə edən ilk ümumiləşdirilmiş fundamental elmi-tədqiqat əsəridir.

Monoqrafiyada misilsiz əsərləri ilə dünya mədəniyyətinin zirvəsinə qalxmış Nizami Gəncəvinin yaşadığı XII əsrdə Azərbaycanın Şərqi regionunda tutduğu mühüm siyasi-strateji mövqe, dahi şairin ədəbi-ictimai mühtiti, böyük sənətkarın tərcümeyi-halı, milli mənsubiyyəti və yaradıcılığının qaynaqları, mövzu və ideyaları, sənətinin müxtəlif istiqamətləri elmi şəkildə təqdim olunur.

“Nizami Gəncəvi: Həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyası müstəqillik dövrü Azərbaycan Nizamişünaslığının elmi yanaşmalarını və axtarışlarını əks etdirir.

ISBN: 978-9952-534-25-2

© Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

**Azərbaycan Respublikasında
2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin**

SƏRƏNCAMI

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqlin misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır.

Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb-yaradaraq, Yaxın və Orta Şərq fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncə tarixini zənginləşdirən ecazkar söz sənəti incilərini də məhz burada ərsəyə gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin geniş şöhrət tapmış “Xəmsə”si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır. Mütəfəkkir şair çox sayda davamçılarından ibarət böyük bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Nizaminin ən məşhur kitabxana və muzeyləri bəzəyən əsərləri Şərq miniatür sənətinin inkişafına da təkan vermişdir.

Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizdə Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanıdılması sahəsində xeyli iş görülmüş, əsərlərinin nizamişünaslıqda yüksək qiymətləndirilən elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, kitabları nəfis tərtibatda və kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Nizaminin ədəbiyyatda və incəsənətdə yaddaqalan obrazı yaradılmışdır. Mütəfəkkir şairin doğma şəhəri Gəncədə məqbərəsi, Bakıda, Sankt-Peterburqda və Romada heykəlləri ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi uğurla fəaliyyət göstərir.

Nizami Gəncəvinin yubileyləri ölkəmizdə hər zaman təntənə ilə keçirilmişdir. Dahi şairin 800 illik yubileyi onun irsinin tədqiqi və təbliğində əsaslı dönüş yaratmışdır. Azərbaycanın klassik ədəbi-mədəni irsinə həmişə milli təəssübkeşlik və vətənpərvərlik mövqe-

yindən yanaşan Ümummilli lider Heydər Əliyev Nizami irsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə qəbul olunmuş “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərar Nizami yaradıcılığının tədqiqi və təbliği üçün yeni perspektivlər açmışdır. Ölməz sənətkarın 1981-ci ildə Ulu Öndərin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə keçirilən 840 illik yubiley mərasimləri ölkənin mədəni həyatının əlamətdar hadisəsinə çevrilmişdir. 2011-ci ildə Nizami Gəncəvinin 870 illiyi dövlət səviyyəsində silsilə tədbirlərlə geniş qeyd edilmişdir.

2021-ci ildə dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi tamam olur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, qüdrətli söz və fikir ustasının insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında “Nizami Gəncəvi İli” elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Nizami Gəncəvi İli” ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 5 yanvar 2021-ci il

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında söz
və
Azərbaycan Nizamişünaslığına giriş

Azərbaycan xalqının bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi böyük ədəbi şəxsiyyətlərdən biri olan böyük şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi ölməz əsərləri ilə dünya şöhrəti qazanmışdır.

Nizami Gəncəvinin adı dünya ədəbiyyatının Homer, Aligyeri Dante, Migel de Servantes, Uilyam Şekspir, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Onore de Balzak, Viktor Hüqo, Lev Tolstoy kimi görkəmli sənətkarları ilə bir sırada çəkilir.

Nizami Gəncəvi (1141-1209) Azərbaycan ədəbiyyatının böyük Qafqaz zirvəsidir.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si Qobustan qayaüstü rəsmləri kimi Azərbaycan ədəbiyyatının əbədiyaşar, pozulmaz poetik naxışlarıdır.

Ölməz sənətinin milli və bəşəri dəyərləri ilə Nizami Gəncəvi Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının Dədə Qorqududur.

Görkəmli sənətkar kimi Nizami Gəncəvinin şöhrətini və qüdrətini Makedoniyalı İskəndərlə müqayisə etmək olar. Makedoniyalı İskəndər qılıncı, Nizami Gəncəvi isə qələmi ilə dünyanı fəth etmişdir.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri dünya dillərinə tərcümə edilmiş və əksər xarici ölkələrdə nəşr olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin zəngin ədəbi irsi uzun əsrlərdir ki, Şərqi ölkələrində və Qərbi elmi dairələrində tədqiq olunur. Nizamişünaslıq dünya miqyaslı böyük elmi istiqamətdir. Bununla belə, dahi şairin vətəni Azərbaycan dünya Nizamişünaslığının əsas elmi mərkəzidir.

***

Məlum olduğu kimi, XIX əsrə qədər görkəmli Azərbaycan şairi və böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvi haqqında ilk məlumatlar əsasən orta əsr təzkiyələrində özünə yer almışdır. Bu mənada təzki-

rə məlumatları Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halını və zəngin bədii yaradıcılığını araşdırıb öyrənmək üçün ilkin mühüm mənbələrdir. Lakin təzkirələrdə öz əksini tapmış məlumatlar sistemli elmi tədqiqatlar olmayıb, gələcək elmi axtarışlar üçün əsas istinad mənbələri funksiyasını yerinə yetirmiş qiymətli məxəzlərdir. Eyni zamanda, orta əsr təzkirələri həm də Nizami Gəncəvinin bədii əsərlərindən müəyyən nümunələri qoruyub saxlamış, dövrümüzə qədər yaşatmış əhəmiyyətli ədəbiyyat xəzinələridir.

Azərbaycanda, həmçinin dünya miqyasında Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının sistemli şəkildə araşdırılıb öyrənilməsi işinə əsasən XIX əsrdə və xüsusən XX əsrin əvvəllərindən etibarən başlanılmışdır. Bu mənada Mirzə Məhəmməd Axundovun 1909-cu ildə Gəncə şəhərində nəşr edilmiş “Şeyx Nizami” kitabı Azərbaycan Nizamişünaslıq elmində ilk çap əsəri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, Mirabbas Mirbağırzadənin 19 oktyabr 1923-cü ildə “Kommunist” qəzetində çap etdirdiyi “Şeyx Nizamının qəbri” və yenə onun həmin ilin 25 noyabrında “Yeni fikir” qəzetində oxuculara təqdim edilmiş “Şeyx Nizami” adlı məqalələri, Salman Mümtazın 28 iyul 1925-ci ildə “Kommunist” qəzetində verilmiş “Şeyx Nizami” məqaləsi Azərbaycanda Nizami Gəncəvi haqqında dövrü mətbuatda çıxmış ilk elmi yazılardır. Bundan sonrakı 1926-1937-ci illərdə Nizami Gəncəviyə dair hər hansı bir çap məhsulu bibliograflar tərəfindən qeydə alınmamışdır.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının əsaslı şəkildə tədqiq olunub öyrənilməsi, əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması və nəşr edilməsi, haqqında elmi əsərlərin və məqalələrin yazılıb xalqımıza çatdırılması sahəsində ən böyük dönüş 1938-ci ildən sonra baş vermişdir. Azərbaycan KP MK-nın “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin bayram edilməsi haqqında” qəbul etdiyi 25 iyun 1938-ci il tarixli qərarı ilə böyük şair və mütəfəkkirin tərcümeyi-halının, zəngin ədəbi irsinin tədqiq olunması və əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi sahəsində yeni bir tarixi dönüş mərhələsi baş vermişdir.

Mühüm ədəbi-tarixi hadisə ərəfəsində Azərbaycanda dahi sənətkarın 800 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar bir sıra təşkilati məsələlər həll edilmişdir. Nizami Gəncəvinin şeirlərini və “Xəmsə”yə daxil olan poemalarını Azərbaycan dilinə tərcümə et-

mək üçün müəlliflər heyəti müəyyən olunmuş və bu heyətə ölkəmizin ən görkəmli şairləri – Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Abdulla Şaiq, Məmməd Rahim və Mikayıl Rzaquluzadə daxil edilmişlər. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tərcümə edilməsi işini yüksək səviyyədə təşkil etmək məqsədilə 1939-cu ildə Bakıda tərcümə yaradıcılığı məsələlərinə həsr olunmuş Ümumittifaq müşavirəsi keçirilmiş və həmin müşavirədə keçmiş Sovetlər İttifaqında ən tanınmış Nizamişünas alimlərin və təcrübəli tərcüməçilərin iştirakı ilə geniş müzakirələr aparılmış, görülmüş işlər təhlil edilərək qiymətləndirilmiş, qarşıda duran vəzifələr müəyyən olunmuşdur.

Görkəmli nizamişünas alim, akademik Yevgeni Bertels ümumittifaq yubiley komissiyasının sədri təyin edilmişdir. Moskvada 1940-cı ildə Nizami Gəncəviyə həsr edilmiş elmi sessiyada tanınmış alimlərin böyük sənətkar haqqında məruzələri dinlənilmiş, görülməli işlər bir daha nəzərdən keçirilmişdir. İlk dəfə olaraq 1939-cu ildə Səməd Vurğunun tərcüməsində Nizami Gəncəvinin şeirləri “Pioner” jurnalında çap edilmişdir. Şairin “Xəmsə”yə daxil olan poemalarının Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi 1941-ci ilədək əsasən başa çatdırılmışdır. Rusiya və Azərbaycan alimləri Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş kitablar hazırlamış, məqalələr çap etdirmişlər. Bütün bunlardan sonra Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin 16 oktyabr 1941-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi qərara alınmışdır. Lakin 22 iyun 1941-ci il tarixdə alman qoşunlarının SSRİ-yə hücumu ilə əlaqədar olaraq Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin təyin olunan vaxtda keçirilməsi mümkün olmamışdır.

Ancaq müharibə illərində də Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının tədqiq və təbliğ olunması, əsərlərinin nəşr edilməsi sahəsində işlər davam etdirilmişdir. Blokadaya alınmış Leningrad şəhərindəki Ermitaj muzeyində 1941-ci ildə çətin müharibə şəraitində Nizami Gəncəvinin yubileyinin keçirilməsi İkinci Dünya müharibəsi dövrünün ən mühüm tarixi-mədəni hadisəsidir. Bundan başqa, Nizami Gəncəvinin Azərbaycan dilinə çevrilmiş əsərləri: “İskəndərnamə” (tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq və Mikayıl Rzaquluzadə – 1941), “Leyli və Məcnun” (tərcümə edəni: Səməd Vurğun), “Yeddi gözəl” (tərcümə edəni: Məmməd Rahim – 1942) Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən kitab halında nəşr edilmişdir. Eyni zamanda, müharibə dövrünün çağırışlarına uyğun olaraq Niza-

mi Gəncəvinin yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusunda həsr olunmuş Həmid Araslının yazdığı “Nizami və Vətən” adlı kitab 1942-1943-cü illərdə SSRİ EA Azərbaycan Filialının nəşriyyatı tərəfindən çapdan buraxılaraq yayılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi bitdikdən sonra Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin 1947-ci ildə keçirilməsi qərara alınmışdır. Yubileyin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi üçün 1945-1947-ci illərdə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bunlardan Bakı şəhərində Nizami Gəncəvi muzeyinin yaradılması (1939-1945), heykəltəraş Fuad Əbdürrəhmanovun hazırladığı Nizami Gəncəvi heykəlinin Gəncə şəhərində ucaldılması (1946), Məmməd Səid Ordubadinin Nizaminin dövrü və həyatından bəhs edən “Qılınc və qələm” tarixi romanının kitab halında nəşr olunması (1946), dahi şairin məzarüstü məqbərəsinin əsaslı şəkildə yenidən qurulması (1947) mühüm əhəmiyyətə malik ədəbi-tarixi hadisələrdir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyi münasibətilə aparılan işlər əsasən Elmlər Akademiyası və Yazıçılar İttifaqında icra olunmuşdur. Akademiyanın Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu böyük sənətkarın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və kitab halında nəşr olunması məsələlərini həll etmişdir. Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının tədqiq olunması ilə əlaqədar bütün araşdırma və çap işləri də Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda həyata keçirilmişdir. Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi münasibətilə ölkəmizdə çap edilmiş elmi əsərlər Azərbaycan Nizamişünaslıq elminin ilkin təməllərini təşkil edir. Mikayıl Rəfilinin “Nizami: həyatı və yaradıcılığı” (106 səhifə) 1939-cu ildə, Həmid Araslının “Şairin həyatı” (116 səhifə), Yevgeni Bertelsin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” (150 səhifə), ibtidai və orta məktəblər üçün Mübariz Əlizadə və Fazil Babayevin “Nizami Gəncəvi” (154 səhifə) kitabları 1940-cı ildə, “Nizami Gəncəvi əsərlərinin el variantları” toplama materialı (272 səhifə) 1941-ci ildə oxuculara çatdırılmışdır. Eyni zamanda, Həmid Araslının “Nizami və Vətən” adı ilə 1942-1943-cü illərdə nəşr edilmiş kitabları ilə elmi baxımdan dünya Nizamişünaslığının Azərbaycan təməlləri atılmışdır. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin keçirildiyi 1947-ci ilədək Azərbaycanın tanınmış alimləri tərəfindən şairin həyatı və yaradıcılığının ən müxtəlif sahələrinin tədqiqinə aid yazılıb nəşr edilmiş elmi əsərlərlə ölkəmizdə Nizamişünaslıq müs-

təqil və mühüm bir elmi istiqamətə çevrilmişdir. Yubiley ilində Həmid Araslının “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı”, Məmməd Cəfər Cəfərovun “Böyük şair”, Zülfəli İbrahimovun “Nizami dövründə Azərbaycan mədəniyyəti”, Qılman Musayevin “Nizami sənət haqqında”, Mübariz Əlizadənin “Nizami və dövrümüz” adlı kiçik həcmə malik kitabları ilə Nizamişünaslığın problemləri elmi səviyyədə gündəmə gətirilmişdir. İlk dəfə olaraq Əliheydər Qəhrəmanov “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” adlı bibliografik göstərici (86 səhifə) hazırlayıb çap etdirmişdir.

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında nəşr edilmiş yubiley kitablarının əksəriyyəti əsasən elmi təbliğat məqsədilə hazırlanmış məruzə mətnlərindən, mətbuatda çap edilmiş məqalələrdən və ya tanıtma yazılarından ibarətdir. Lakin 800 illik yubileyə qədər yalnız Mirzə Məhəmməd Axundovun “Şeyx Nizami” adlı kiçikhəcmli cəmi bir kitabının olduğunu nəzərə alsaq, onda yuxarıda adları çəkilən tanınmış elm adamları tərəfindən yazılmış məruzə mətnlərinin və tanıtma yazılarının da özünəməxsus elmi əhəmiyyətə malik olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Bununla belə, dahi şairin yubileyi ilə əlaqədar meydana çıxmış nəşrlərdən akademik Yevgeni Bertelsin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” monoqrafiyasının, Mikayıl Rəfilinin “Nizami: həyatı və yaradıcılığı”, Həmid Araslının “Şairin həyatı” kitablarının elmi məqsədlər üçün yazılmış tədqiqat xarakterli əsərlər olduğu qeyd edilməlidir. Yubileyin keçirildiyi vaxtdan yetmiş ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, Yevgeni Bertelsin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” monoqrafiyasının sonralar dəfələrlə Azərbaycan, rus, ingilis və fars dillərində çap edilməsi bu qiymətli əsərin mühüm elmi əhəmiyyətə malik olduğunu nümayiş etdirir.

Bundan başqa, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” (tərcümə edən: Süleyman Rüstəm), “Xosrov və Şirin” (tərcümə edən: Rəsul Rza) poemalarının 1947-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr edilməsi ilə şairin “Xəmsə” poemalar dəstinin Azərbaycan oxucularına çatdırılması işi tamamlanmışdır. Fikrimizcə, “Xəmsə”nin tam halda Azərbaycan dilində nəşri Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin ən möhtəşəm yekunu sayıla bilər. Eyni zamanda, Abdulla Şaiq, Mir Cəlal, Mikayıl Rzaquluzadə və başqalarının uşaqlar və gənclər üçün anlaşılıq olsun deyə Nizami Gəncəvinin poemalarını nəşrlə işləmə-

lərini Azərbaycan dilində çap etdirmələri böyük sənətkarın yeni nəsilərə tanıtılması sahəsində mühüm addım olmuşdur.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Gəncə şəhərində keçirdiyi Ümumittifaq yubiley elmi sessiyası da dövrün mühüm hadisəsindən biri olmuşdur. İlk növbədə, qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinə həsr edilmiş yubiley elmi sessiyası 25-27 sentyabr 1947-ci il tarixdə dahi sənətkarın anadan olduğu Gəncə şəhərində keçirilmişdir. Dövrün xarakterinə uyğun olaraq, Azərbaycanda keçirilən elmi tədbir, iştirakçılarının geniş əhatə dairəsi nəzərə alınmaqla, Ümumittifaq yubiley elmi sessiyası adlandırılmışdır. Yubiley elmi sessiyasında SSRİ Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik İ.İ.Meşşaninovun və SSRİ EA Şərqsünəslıq İnstitutunun direktoru, akademik V.A.Qordlevskinin də təbrik nitqi ilə çıxış etmələri, müttəfiq respublikalardan, hətta Avropadakı sosialist ölkələrindən dəvət olunmuş nümayəndələrin iştirakı Azərbaycanda keçirilən yubiley elmi-tədbirinin Ümumittifaq elmi sessiyasının sədlərini aşaraq Beynəlxalq simpozium adlandırılmasına da tam əsas verir.

Nizami Gəncəvinin 800 illiyinə həsr edilmiş yubiley elmi sessiyasını giriş nitqi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Yusif Məmmədəliyev açmışdır. Giriş nitqində Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin Sovetlər İttifaqı miqyasında qeyd edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vurğulanmaqla bərabər, görkəmli sənətkarın əsərlərinin və ideyalarının əsrlərin sınaqlarından uğurla çıxaraq XX əsrdə də yaşaması, “poetik fantaziyalarının bütün dünyanı əhatə etməsi” onun yaradıcısının qüdrətli şair və mütəfəkkir olması ilə əsaslandırılmışdır.

Yubiley elmi sessiyasında Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi Həmid Araslı “Nizami və onun yaradıcılığı” mövzusunda məruzə etmiş, böyük sənət korifeyinin ölməz ədəbi sərvətinin bəşəri dəyərlərini və yaşamaqda davam edən ideallarını elmi şəkildə geniş ictimaiyyətə çatdırmışdır. Təqdim edilmiş məruzə Nizami Gəncəvi haqqında mü-kəmməl elmi tədqiqat kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

SSRİ Elmlər Akademiyasını təmsil edən görkəmli elm xadimlərinin təbrik nitqlərindən görünür ki, onlar Nizami Gəncəvinin hə-

yatı və fəaliyyəti haqqında kifayət qədər məlumatlı olmuşlar. Akademik İ.İ.Meşşaninovun təbrik nitqində Nizami Gəncəvinin Azərbaycanın o zaman siyasi məqsədlərlə Kirovabad adlandırılan Gəncə şəhərində doğulmasını və onun məzarının orada olmasını nəzərə çatdırması xüsusi maraq doğuran hadisədir. Yəqin ki, ədəbiyyatçı deyil, görkəmli tarixçi-arxeoloq alim olduğu üçün o, Gəncə sözünü işlətdiyinə görə “üzürlü” hesab ediləcəyinə ümid etmişdir. Eyni zamanda, akademik İ.İ.Mişşaninovun məruzəsindəki Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halının və irsinin konkret faktlar və şərhələrinə də yığcam şəkildə qiymət verilməsi, azərbaycanlı şairin əsl adının İlyas olmasının xatırladılması, onun əsərlərindən parçaların hələ 1929-cu ildə rus dilinə tərcümə edilməsinin nəzərə çarpdırılması, şairin yaradıcılığında humanizm ideyalarını ön mövqeyə çəkməsi həmin dövrün ideoloji baryerləri çərçivəsində deyilə bilinməsi, səsləndirilməsi heç də asan olmayan detallardır. Akademik V.A.Qordlevskinin çıxışında yubiley nitqi üçün səciyyəvi olan ümumi ideoloji xarakterli məqamlarla yanaşı, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına obyektiv mövqedən verilmiş yüksək elmi qiymətin ifadəsi olan nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış aşağıdakı müddəalar da öz əksini tapmışdır: “Nizami özünün parlaq fikirlərini yüksək şəkildə səslənən şeirləri ilə ifadə etmişdir. Nizaminin yaradıcılığı dünya mədəniyyətinin zirvəsində dayanır. Nizaminin ölməz adı əsrlərin çətinliklərini adlayaraq, bizim dövrümüzdə qədər yaşamışdır. Onun idealları bizim üçün yaxın və əhəmiyyətlidir!”

Akademik V.A.Qordlevskinin məruzəsində də Nizaminin “Gəncədən olan Azərbaycan şairi” adlandırılması dövrünə görə Kirovabad şəhərində keçirilən yubiley elmi sessiyasının yaddaqalan məqamlarındandır.

Həm SSRİ Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik İ.İ.Meşşaninovun təbrik nitqində onun “Akademiyanı təmsil edən Ümumittifaq elmi heyət adından” çıxış etməsini səsləndirməsi, akademik V.A.Qordlevskinin nitqində daha aydın şəkildə ifadə olunmuş yubiley sessiyasında Sovetlər İttifaqının bütün guşələrindən qardaş xalqların nümayəndələrinin yubileydə iştirak etmək üçün toplaşdığını nəzərə çatdırması Azərbaycanda keçirilmiş yubiley elmi sessiyasının geniş elmi əhatəyə malik olduğunu düşünməyə əsas verir.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr edilmiş yubiley elmi sessiyasında sosialist ölkələrini təmsil etməklə bolqar xalqı adından yazıçı Georq Karaslav çıxış etmiş, Yuqoslaviya ictimaiyyətinin sözünü isə yazıçı-akademik İvo Andriç çatdırmışdır. Hər iki fəxri qonağın təbrik nitqləri siyasi-ideoloji xarakter daşımış, xalqlar dostluğu və həmrəylik motivləri üzərində qurulmuşdur. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, onların hər ikisi yubiley elmi sessiyasında öz doğma dillərində çıxış etmişlər. Qısa məzmunə malik olan həmin təbrik sözlərində “mütərəqqi bəşəriyyətin böyük dühası İosif Stalinə eşq olsun!” şüarını səsləndirmiş, Azərbaycan xalqına yüksək ehtiram duyğuları ifadə olunmuşdur. Bolqar yazıçısı Georq Karaslavın çıxışında “böyük yazıçı və humanist Nizami Gəncəvi bizim qəlbimizdə yaşayır... O bizim də qardaş yazıçımızdır” sözləri diqqətə çatdırılmış, yuqoslav yazıçısının nitqində isə Nizami Gəncəvinin adı çəkilməmişdir. Müttəfiq respublikaları təmsil edən yazıçı və ədəbiyyatşünasların məruzələrində Nizami Gəncəvinin ölməz əsərləri və sənət idealları haqqında ümumi şəkildə qiymətli fikirlər səsləndirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi münasibəti ilə keçirilmiş Ümumittifaq elmi sessiyası Nizami Gəncəvinin və onun mənsub olduğu Azərbaycan xalqının geniş miqyasda tanıtılmasında, nizamişünaslığın elmi təməllərinin formalaşdırılmasında özünəməxsus mühüm rol oynamışdır. Bu mötəbər elmi tədbirdə Sovetlər İttifaqının və Avropa ölkələrinin nümayəndələrinin Nizami Gəncəvidən Azərbaycan şairi kimi söz açmaları yubiley sessiyasının mühüm elmi nəticəsi hesab oluna bilər.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi coğrafi əhatə dairəsinə görə SSRİ dövründə keçirilmiş ən genişmiqyaslı təntənəli tədbir hesab oluna bilər. Belə ki, böyük Azərbaycan şairinin yubiley tədbirləri Moskva və Peterburqdan başqa Gürcüstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Litva, Latviya, Ermənistan və Dağıstanda da dövlət səviyyəsində böyük təntənə ilə qeyd olunmuş, həmin respublikalarda onun əsərlərindən seçilmiş nümunələr və haqqında məqalələr çap edilmişdir.

Anadan olmasının 800 illik yubileyi münasibəti ilə 1947-ci ildə Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyası və Sovet Yazıçıları İttifaqının birgə keçirdikləri təntənəli yığıncaq Nizami Gəncəvinin ölməz sənətinin böyük vüsətini nümayiş etdirmişdir.

Yubiley münasibəti ilə görkəmli memar akademiklər Mikayıl Hüseynov və Sadıq Dadaşovun, heykəltəraş Fuad Əbdürrəhmanovun layihəsi əsasında Bakı şəhərində Nizami Gəncəvinin əzəmətli heykəli ucaldılmışdır (1947).

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 800 illiyi ölkəmizin paytaxtı Bakı şəhərində dövlət səviyyəsində təntənəli yubiley tədbirinin keçirilməsi ilə yekunlaşdırılmışdır.

***

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının tədqiqində və dünyaya tanıtılmasında görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycan Sovet Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə həyata keçirdiyi genişmiqyaslı tədbirlərlə yeni tarixi mərhələ yaranmışdır. Azərbaycan KP MK-nın “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qəbul etdiyi 6 yanvar 1979-cu il tarixli qərar qüdrətli sənətkarın irsinin tədqiq olunması və təbliğ edilməsinə geniş imkanlar açmışdır. Bu, mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan qərarın işığında Nizami Gəncəvinin bütün poemalarının Azərbaycan dilinə dəqiq filoloji tərcümələrinin meydana çıxması ilə nizamişünaslıqda mətnşünaslıq ağırlıqlı yeni era başlanmışdır. Azadə Rüstəmovanın “Nizami Gəncəvi: həyatı və sənəti”, Qasım Cahaninin “Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri” (1979), Nüşabə Araslıının “Nizami və türk ədəbiyyatı” (1980), Məmməd Cəfər Cəfərovun “Nizaminin fikir dünyası” (1981), Xəlil Yusifovun “Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi” (1982), Rüstəm Əliyevin Azərbaycan, rus, fars, ingilis, fransız, alman və ərəb dillərində çap edilmiş “Nizami” adlı tanıtma kitabları, Xəlil Hüseynovun “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”, Sədnik Paşayevin “Nizami və xalq əfsanələri” (1983) monoqrafiyaları bu tarixi mərhələnin mühüm nailiyyətləridir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Siyasi Büro səviyyəsində göstərdiyi böyük səyləri ilə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının yuvarlaq və ənənəvi olmayan 840 illik yubileyinin Bakıda və Moskvada geniş qeyd edilməsi keçmiş Sovetlər İttifaqı miqyasında yaxşı mənada böyük sensasiya yaradan ədəbi-mədəni hadisə kimi tarixə daxil olmuşdur. Bakı şəhərində Nizami rayonunun yaradılması, metro stansiyalarından biri-

nə dahi şairin adının verilməsi, “Nizami” filminin çəkilməsi dövrün yadda qalan tarixi hadisələrindəndir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2011-ci ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 870 illik yubileyinin qeyd edilməsi böyük sənətkarın irsinin tədqiqi və təbliği istiqamətində müstəqil dövlətçilik idealları əsasında yaranan yeni bir tarixi mərhələni meydana çıxarmışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində: Rusiyada, Çin Xalq Respublikasında, İtaliyada, Özbəkistanda, Moldovada, Lüksemburqda Nizami Gəncəvinin heykəllərinin ucaldılması, Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin, Oksford Universitetində Nizami Gəncəvi adına Azərbaycanşünaslıq və Qafqazşünaslıq Beynəlxalq Mərkəzin fəaliyyətə başlaması, dahi şairin məqbərəsi ətrafında “Xəmsə” memorial kompleksinin yaradılması, “Nizami Gəncəvi” qızıl medalının təsis edilməsi 870 illik yubileyin dalğasında meydana çıxmış əlamətdar elmi-ədəbi və tarixi hadisələrdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” kimi bəyan edilməsi böyük şair və mütəfəkkirin həyatı və yaradıcılığının azərbaycançılıq baxımından hərtərəfli surətdə öyrənilməsi, əsərlərinin yenidən nəşri və dünyaya Azərbaycan şairi kimi tanıtılması istiqamətində daha geniş və fərqli bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Nizami Gəncəvinin poemalarının elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasına, “Nizami Gəncəvi Ensiklopediyası”nın yaradılmasına start verilməsi, şairin ədəbi irsi haqqında Azərbaycan dilində və xarici dillərdə müxtəlif elm sahələrini əhatə edən 40-dan çox monoqrafiyanın, konfrans materiallarının nəşr olunması, çoxsaylı beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-mədəni tədbirlərin, ölkə miqyasında “Nizami Gəncəvi festivalı”nın keçirilməsi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Nizami Gəncəvi əlyazmalarının tədqiqi” şöbəsinin fəaliyyətə başlaması “Nizami Gəncəvi İli”nin geniş miqyasını təsəvvür etməyə imkan yaradır.

“Nizami Gəncəvi İli”nin Nizamişünaslıq tədqiqatları azərbaycançı mövqeyi, ciddi elmi əsaslara malik olması, əhəmiyyətli ədəbi-tarixi mənbələrə istinad edilməsi, çoxprofilli xarakteri, dahi Azərbaycan şairinin şəxsiyyəti və onun əsərləri haqqında əsl həqiqətlərin üzə çıxarılıb qiymətləndirilməsi ilə səciyyələnir. Yeni tarixi

mərhlənin Azərbaycan Nizamişünaslığı fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq, şərqşünaslıq, elmşünaslıq, sənətşünaslıq, dilçilik, mətnşünaslıq, kulturologiya, muzeyşünaslıq, bibliografiya, kitabşünaslıq və digər elm sahələrini əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir. “Nizami Gəncəvi İli”nin Nizamişünaslıq tədqiqatları böyük Azərbaycan şairinin tərcümeyi-halına yenidən qayıdıqla bərabər, əsasən onun ölməz sənətinin çoxcəhətli aktual problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuş qiymətli və orijinal elmi əsərlərdir.

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi haqqında çox yazılsa da, dahi sənətkarın həyatı və yaradıcılığını əks etdirən, onun şəxsiyyətinin və sənətinin miqyasını bütün genişliyi ilə bir yerdə, ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edən elmi əsərlər müqayisədə azlıq təşkil edir. Akademik Yevgeni Bertelsin, Həmid Araslının, Azadə Rüstəmovanın bu istiqamətdəki tədqiqatlarının, Rüstəm Əliyevin tanıtma kitablarının yazılıb çap olunduğu vaxtdan isə uzun bir dövr keçdiyi üçün mövzuya yenidən qayıtmaq zərurəti qaçılmazdır. Nizami Gəncəviyə aid dünya muzeyləri və kitabxanalarında saxlanan mənbələr və məxəzlərlə geniş şəkildə tanış olmaq üçün müstəqillik dövrünün yaratdığı imkanlar, açdığı qapılar, ölkəmizə gətirilmiş çoxsaylı əlyazmaları böyük mütəfəkkir şairin həyatı və yaradıcılığı mövzusunda daha dəqiq və əsaslı tədqiqatlar əsasında “Nizami Gəncəvi İli”nin kitabını hazırlayıb təqdim etməyə şərait yaradır.

Oxuculara təqdim olunan “Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Nizamişünaslıq” şöbəsi əməkdaşlarının 2017-2021-ci illərdə apardıqları tədqiqatlar əsasında hazırlanmışdır. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının başçılıq etdiyi “Nizamişünaslıq” şöbəsinin əməkdaşları obyektiv elmi meyarlara istinad etməklə, zəngin mənbələr əsasında və müstəqil dövlətçilik idealları işığında böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halının bütün təfərrüatlarını və yaradıcılığının geniş panoramını yaratmaq üçün imkanlarını səfərbər etmiş, ciddi elmi axtarışlar aparmışlar.

Bu çoxillik elmi axtarışlar və müzakirələr böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin elmi tərcümeyi-halı, sələfləri və müasirləri, zəngin və bənzərsiz sənət dünyası, yaradıcılığının poetikası, ədə-

bi təsir dairəsi haqqında geniş həcmə malik fundamental bir monoqrafiyanın meydana çıxması ilə nəticələnmişdir.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu “Nizamişünaslıq” şöbəsinin təqdim etdiyi “Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyası dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkirinin çoxillik tədqiqatlar və mənbələr əsasında yazılmış, geniş həcmə malik elmi pasportudur.

“Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyası – yeni tarixi epoxanın Nizamişünas alimlərinin tədqiqatlarının, baxışları və yanaşmalarının elmi göstəricisidir.

“Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyası – Azərbaycan Nizamişünaslığının mühüm nailiyyətlərindən biridir.

Nəhayət, “Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyası “Nizami Gəncəvi İli”nin möhtəşəm Nizami kitabıdır.

28 noyabr 2021-ci il

I FƏSİL

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN DÖVRÜ, ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ HƏYATI

1. Nizami Gəncəvinin dövrü və ədəbi mühiti

IX-XII əsrləri əhatə etməklə, coğrafi məkan baxımından, Azərbaycan da daxil olmaqla, Yaxın və Orta Şərqlə regionu, Şərqi və Qərbi Asiya ərazilərində baş vermiş yüksək mədəni inkişaf və onun əlamətləri – bir sıra şərqsünas alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Hələ XIX əsrdən başlayaraq, A.Mets, V.Rozen, T.Neldeke, Qofman, Mirzə Kazımbəy, A.E.Krımski, V.V.Bartold, İ.Y.Kraçkovski, Y.M.Meletinski, Y.E.Bertels, H.Araslı, M.Ə.Rəsulzadə, M.S.Ordubadı, M.Mübariz, M.Rəfilı, İ.S.Braqinski, Z.Bünyadov, R.Əliyev, R.Azadə, A.Hacıyev, N.Araslı, X.Yusifli və başqaları islam intibahının xüsusiyyətlərini onun inkişaf etdiyi coğrafi-regional və tarixi-siyasi hüdudlar çəvrəsində tədqiq etmişlər.

İlkin orta çağlarda Yaxın və Orta Şərqlə ölkələrində siyasi-ictimai vəziyyət gərgin və zəngin xarakteri ilə seçilir. İslamın qəbulundan sonra, VII əsrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti özünün qədim milli ənənələrinə islami dəyərləri də əlavə etməklə yeni istiqamətdə inkişafa başladı.

Nəzəriyyəçilər islam xalqlarının mədəni ənənələrindəki ümumilikləri tarixi-zəruri, kulturoloji aspektdən izah edirlər. İslamın yayılmasından sonra, bu regionlarda ədəbiyyatın inkişafının əsas siyasi-sosial amillərini araşdıran Y.M.Meletinskiyə görə, “VII-VIII əsrlərdə ərəb işğalı nəticəsində, Qərbdə Fransadan tutmuş, Şərqdə Çinə qədər – tabe edilmiş ölkələrin bir qisminə ərəblər yerləşdirildi; onlar əsasən, Suriya, Mesopotamiya, Cənubi İran, Misir və Şimali Afrikada yerləşdirildi; tədricən yerli əhali ilə qaynayıb qarışdılar. Əsrlər ərzində bir qisim xalqlar tam ərəbləşdilər; başqaları (Qafqaz və Orta Asiyanın türkdilli əhalisi) işğalçının mədəniyyət və dilinin elementlərini qəbul etdilər”.¹

Məlum olduğu kimi, işğal olunmuş ərazilərdə məktəb və mədrəsələr ərəb dilində fəaliyyət göstərir, bədii və elmi ədəbiyyat ərəb dilində yazılır və yunan dilində olan elmi-fəlsəfi əsərlər ərəb dilinə

---

¹ E.M.Мелетинский. Литература Ближнего Востока. Москва, с.205

tərcümə olunurdu. Yerli ənənələrdən bəhrələnərək, “ərəbləşdirilən” xalqların yaratdığı “müsəlman mədəniyyəti”, eləcə də “orta əsrlər ərəbdilli ədəbiyyat” anlayışı ilə ehtiyatla davranmağı, yəni hər bir xalqın öz haqqını layiqincə dəyərləndirməkdə diqqətli olmağı tövsiyə edən Y.M.Meletinski belə nəticəyə gəlirdi ki, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin sintezi X-XII əsrlərdə yüksək ideyalar təbliğ edən çoxobrazlı zəngin ədəbiyyatın əsas yaranma səbəbi olmuşdur.

Şərqi tarixinin bu dövrü bəşəriyyətin sonrakı taleyində mühüm rol oynamış sivil xalqların (qədim türk, yunan, hind, ərəb, çin, fars və sair) iştirakı ilə yaranan, sinkretik mədəniyyət toplusu olan möhtəşəm müsəlman renessans mərhələsi idi. Təsadüfi deyildir ki, isveç şərqsünası və səyyahı Xristian Adam Mets (1869-1917) ömrünün 25 illik elmi fəaliyyətini bu mövzuya həsr etmiş, “Müsəlman renessansı”¹ adlı irihəcmli son əsərində Şərqi ölkələrində IX-XII əsrlərdə baş verən dirçəliş və yüksəlişin tarixi, coğrafi, siyasi, iqtisadi, mədəni hədudları və xüsusiyyətlərini geniş şəkildə tədqiqatə cəlb etmişdir. Məlumdur ki, Adam Metsin bu kitabı 1922-ci ildə müəllifin ölümündən sonra nəşr olunmuşdur. Avropada böyük marağa səbəb olan bu mühüm əhəmiyyətli tədqiqat işi bir çox dillərə tərcümə edilmiş və bütün dünya şərqsünaslığında geniş yayılmışdır.

Müsəlman mədəniyyətinə mənsub cəmiyyətlərdə bir sıra oxşarlıqlar, həm də hər bir xalqın öz payı və məxsusi keyfiyyətləri görünməkdədir. M.Ə.Rəsulzadə özünün “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində yazırdı: “Türk olmaları etibarilə azərbaycanlıların islam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğu kimi, bir Şərqi-islam məmləkəti olmaq üzrə də Azərbaycanın bu işdə mühüm bir rolu vardır”.²

Artıq qeyd olunduğu kimi, ərəblər işğal nəticəsində Yaxın və Orta Şərqi regionunu, Qafqazın cənub hissəsini, Kiçik Asiyanı və başqa əraziləri işğal etməklə, geniş xilafət yaratdılar. Bu xilafət vahid qayda-qanunlara tabe olurdu və ərəb dili – Quranın dili olmaqla hegemon dil hesab olunurdu.

Məlumdur ki, XI-XII əsrlərdə coğrafi baxımdan Qərbdən və Şərqdən bütün istiqamətlərə çıxışı olan və təbii resursları baxımından zəngin sərvətlərə malik olan Azərbaycan dünya iqtisadiyyatı və

---

¹ Adam Mets. Die Renaissance Des Islams. Heidelberg, 1922

² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991, s.8

mədəniyyətinin mühüm regionlarından birinə çevrilmişdi. Nizami Gəncəvi dühasının yetişməsi Azərbaycanın XII əsrdə çiçəklənən siyasi-iqtisadi və mədəni inkişafının bəhrəsidir. Azərbaycan alimi Mikayıl Rəfilinin yazdığı kimi, “Nizaminin yaradıcılığı və dünya-görüşü, arzu və idealları Azərbaycanın tarixi inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır”.¹

Tarixdən məlumdur ki, bütün Yaxın və Orta Şərqi regionlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da 300 ilə yaxın hökm sürən ərəb müstəmləkəçilik siyasəti IX əsrin sonlarından başlayaraq zəifləməyə başladı və ərəb xilafəti çökdü. Ərəb hökmranlığının süqutu türklərə yenidən bu regionlarda öz hakimiyyətlərini bərpa etməyə imkan yaratdı. 840-1032-ci illərdə Mərkəzi Asiyada hakimiyyətdə olan türk-islam dövləti Qaraxanilər, IX əsrin sonlarında Mərkəzi Asiyada paytaxtı Buxara olmaqla türk Samanilər sülaləsi (875-999), Azərbaycanda paytaxtı Marağa və Ərdəbil olmaqla – türk Səcilər dövləti (879-914), Xorasan, Mavərhənnəhr və Xarəzm, Əfqanıstan və şimali Hindistanda hökmranlıq edən türk məmlük xanədanı Qəznəvilər (963-1186) sülaləsi xilafətdən qurtuluş mərhələsində yaranaraq, Şərqi-müsəlman xalqlarının mədəni-iqtisadi həyatında mühüm iz qoymuşlar.

O da məlumdur ki, Turan əmiri və Türk Qəznəvilər sülaləsinin hökmdarı, ilk olaraq “Sultan” tituluna layiq görülmüş Mahmud Qəznəvi bin Səbuktəkin 998-ci ildən başlayaraq Şərqi İranda, Orta Asiyada və Xarəzmdə hakimiyyəti ələ alaraq, müstəqil siyasət yeritdi. Hindistana işğalçı yürüşlər edərək Kəşmir, Pəncab, Qucarat vilayətlərini Qəznə dövlətinə birləşdirdi. O, 1001-ci ildə Buxara hakimi Qaraxanilər sülaləsindən olan xaqan Nəsr bin Əli xanın qızına evləndi və Samanilər dövlətinin torpaqları da Qəznə sultanlığına qatıldı. Mahmud Qəznəvi 1008-ci ildə Əfqanıstana yürüş edib Bəlxi ələ keçirdi.²

Sultan Mahmud Qəznəvinin ölümündən sonra oğlu Sultan Məsud hakimiyyətə keçdi. 1040-cı ildə cəsur sərkərdə Sultan Toğrulun başçılığı ilə Ögüz tayfalarından olan Səlcuq türkləri Mərv şəh-

---

¹ Микаэль Рафили. Творчество Низами. Низами, IV kitab. Исследования и статьи. Баки, Азəрнəşр, 1947, s.21

² Александр Якубовский. Махмуд Газневи. К вопросу о происхождении и характере Газневидского государства. В книге: Фирдовси. Ленинград, Издательство АН СССР, 1934, с.51-96

həri yaxınlığında Sultan Məsud üzərində qələbə çalaraq hakimiyyəti ələ aldı. Beləliklə, Böyük Səlcuq dövlətinin əsası qoyuldu. 1055-ci ildə cənubi Azərbaycanda və xilafətin mərkəzi Bağdadda hakimiyyəti ələ aldılar. Suriya, Fələstin, Ərəbistanın şimal şəhərləri, Məkkə, Mədinə, Misir və bütün Kiçik Asiya səlcuqlara tabe oldu.

Sultan Toğrulun ölümündən sonra onun varisləri – Alp Arslan (1063-1072) və Məlikşah (1072-1092) dövründə bütün Asiya və ətraf regionlar səlcuqların vahid hakimiyyəti altında birləşdirildi. 1063-cü ilin sonunda 30 yaşlı Alp Arslan Böyük Səlcuq dövlətinin sultanı elan olundu və 1064-cü ilin yanvar ayında Reyi və İrənin başqa ərazilərini aldı.

1064-cü ilin fevral ayında 180 minlik ordu ilə səlibçilərə qarşı vuruşaraq, Ruma tərəf yönələn Alp Arslan, Naxçıvan və Azərbaycanda öz hakimiyyətini bərqərar etdi.

Artıq qeyd edildiyi kimi, səlcuqlar həm də səlib yürüşlərinin qarşısını alırdılar. A.Y. Krımski yazırdı: “1071-ci ildə “Rum qey-səri” Roman IV Dioqen özünün mızdlu rus-varsaq avanqardları ilə Alp-Arslana əsir düşdü və onun qarşısında torpağı öpməli oldu”.¹

Səlcuq İmperiyasının yaranması ilə Şərqi xalqlarının tarixində yeni bir mərhələ başladı. Bu yeni mərhələ – Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin müqəddəratında böyük rol oynamış Səlcuq-türk imperiyasının təşəkkülü və çiçəklənməsi dövründən – bu imperiyanın parçalanaraq, müstəqil Atabəylər dövlətinin yaranmasına qədər uzun bir tarixi mərhələni əhatə edir. Səlcuq-türk imperiyasının sərhədləri - Şərqi Kaşqardan tutmuş qərbdə Aralıq dənizinə qədər, şimalda Qafqaz dağlarından tutmuş cənubda Yəmənə qədər – nəhəng bir ərazini əhatə edirdi. Ziya Bünyadovun yazdığı kimi, “Səlcuq sülaləsindən olan sərkərdələrin başçılığı altında oğuz və başqa türk tayfalarının işğalçılıq yürüşləri sayəsində bu dövlət birliyinin əsası qoyulmuşdu”.²

Məlumdur ki, Səlcuq imperiyasında ticarət əlaqələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. Ticarət yollarında əmin-amanlıq yaradılır, karvan yollarının təhlükəsizliyi təmin olunur, vahid ölçü, çəki və pul sistemi tətbiq edilirdi. Beynəlxalq ticarəti inkişaf etdirmək üçün I Məlikşah 1087-ci ildə bəzi ticarət rüsumlarını ləğv etdi.³

¹ Агафангелъ Крымскій . Низами и его современники. Баку, 1981, с.110

² Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 1985, s.4

³ <https://melumatlar.az/blog/11150/selcuqlar-selcuq-imperiyasi>

Əksər tarixçilərin qeyd etdikləri kimi, hərbi işğallar ara verdikdən sonra XI əsrdə Səlcuq dövləti zəifləməyə başladı. Səlcuq sultanlarının geniş torpaq sahələri verdiyi sərkərdələr, əyanlar, iqta sahibləri zaman keçdikcə iri hakimlərə çevrilir, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər.

Sultan Səncərin ölümündən sonra Böyük Səlcuq imperatorluğu dağıldı, onun ərazisində Kirman, Konya, Suriya, İraq Səlcuq sultanlığı, Azərbaycan Atabəyləri, Kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yarandı. Səlcuq imperiyasının parçalanmasının əsas səbəbi natural təsərrüfatın hökmranlığı, əyalət hakimlərinin güclənməsi, xalqların azadlıq mübarizəsi idi. Səlcuq imperiyası və ondan sonrakı dövrdə türklər Yaxın və Orta Şərqdə əsas etnik-siyasi amilə çevrildi. İslam mədəniyyətinin inkişafında türklərin rolu yüksəlməyə başladı.¹

Səlcuqlar zəbt etdikləri ölkələrdə ədalətli, sülhsevər və dinpərvər siyasət yürütdülər. Səlcuq hökmdarları öz ədalətləri ilə Şərq xalqlarının tarixində parlaq bir səhifə açmışlar. Təsədüfi deyildir ki, V.V.Bartold Səlcuqların bu regionlarda “ədalətin hökmranlığını bərqərar etmələrini” xüsusi vurğulamışdır.²

Azərbaycanda Səlcuqların hakimiyyəti altında türk tayfalarının birliyi daha da möhkəmləndi. Azərbaycanın Arran vilayətinin yerli türk bəyləri Səlcuqlara tabe oldular. 1076-cı ildən etibarən Arran, paytaxtı Gəncə olmaqla, Səlcuq Atabəylərinin idarəçiliyinə keçdi.

1152-ci ildən isə Arranda hakimiyyətə Atabəy Şəmsəddin El-dəniz gəldi. Beləliklə, Nizaminin yaşadığı dövrdə Gəncə Azərbaycan Atabəylərinin paytaxt şəhərlərindən idi. Bütün bunlar Gəncənin sürətlə inkişafına əsaslı təsir göstərmişdi. Hələ IX əsrdən başlayaraq, Azərbaycan hökmdarları Gəncənin möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər; Gəncədə, avropalıların Şərqi universitetləri adlandırıldıqları mədrəsə və zəngin kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Belə bir zəngin ədəbi-ictimai mühit – Ömər Gənci, Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Qivami Mütərrizi, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad Gəncəvi, Zəhirəddin Şəmkuri kimi dünyaşöhrətli alim və şairləri yetirdi.

---

¹ Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s.9

² Василий Бартольд. Культура мусульманства. Сочинения в 9 томах, т. VI. Москва, Изд. Наука. Главная редакция восточной литературы, 1966, с.420

Xatırlatmaq lazımdır ki, XII əsrdə Azərbaycan artıq iki qüdrətli Türk dövləti – Atabəylər və Şirvanşahlar dövləti tərəfindən idarə olunurdu və bu böyük dövlətlər ölkənin siyasi-iqtisadi və mədəni inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Azərbaycanın Şirvan vilayətində də Şirvanşahlar hakimiyyətin müstəqilliyini qoruyub saxlamaqda idilər. Azərbaycan poeziya məktəbinin ən nəhəng simaları Şirvanşahlar sarayının himayəsilə Şamaxıda yetişərək, yazıb-yaradırdılar. Şirvan tarixini araşdıran bir sıra alimlər, o cümlədən H.Z.Şirvani, Dorn, V.F.Minorski, Y.E.Bertels, S.Aşurbəyli, Z.Bünyadov və başqaları Şirvanşah Məniçöhrün dövründə Şamaxı sarayında Əbülüla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Əsirəddin Əsxikəti, Mücirəddin Beyləqani kimi görkəmli şairlərin topladığını, bu dövrdə yaranan poeziya nümunələrinin Şərqi regionunda mühüm təsirə malik olduğunu qeyd etmişlər.

Y.E.Bertels yazırdı: “Şirvanşahlar sarayında Şamaxıda, fəaliyyətini qısaca nəzərdən keçirəcəyimiz olduqca görkəmli şairlərdən ibarət parlaq poeziya kəhkəşanı ucalır. Bu şairləri xarakterizə etməyə başlamazdan əvvəl, onu qeyd edək ki, tarixi şərait Arran və Şirvan da daxil olmaqla bütün Azərbaycanın ərazisində ədəbi fars dilinin tam hökmranlığına səbəb olmuşdursa da, folklor isə, əlbəttə, əvvəllər olduğu kimi, hələ də yerli dildə yaranırdı”.¹

Həmçinin bu dövrdə, yəni 1131-ci ildən Azərbaycanın Marağa vilayətində də türklərin Ağsunqar sülaləsi hakimiyyətdə idi. Təsədüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” əsərində Marağa hakimi, həm də Atabəylərin yaxın qohumu Əlaəddin Körpə Arslana yazdığı xeyir-duada onun türk-Ağsunqarlar nəslinə mənsub olduğuna işarə edərək yazırdı:

نسل اقسنقری مؤید ازو
اب وجد با کمال ابجد ازو²

Ağsunqarlar nəslinin dayağı odur,
Ata və babalarının kamalı ondadır.

¹ Евгений Бертельс. Низами и Фузули. Избранные труды. Москва, Издательство Восточной литературы, 1962, с.35

² Nezami Gəncəvi. Həft peykər (mətn-e elmi vo enteğadi Tahir Məhərrəmov). Mosku, 1987, s.41

Dahi sənətkarlar yetirən belə bir zəngin ədəbi-ictimai mühitin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün Şərq xalqlarının tarixinin IX-XII əsrlər mərhələsinin bir neçə mühüm xüsusiyyətləri üzərində dayanmaq lazım gəlir.

Görkəmli şərqşünas alim Y.E.Bertels öz tədqiqatlarında islamın gəlişi ilə əlaqədar VII əsrin ortalarından başlayaraq Qafqazda mühüm rol oynamış ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyatın ümumi mənzərəsi, Azərbaycan ədəbi məktəbinin Şərq poetik məktəbləri içərisində mövqe və rolu, Qətran Təbrizidən başlayaraq, Azərbaycan şairlərinin əsas xarakterik cəhəti – üslub ümumiliyi haqqında geniş məlumat verir, Xorasan, Buxara və Azərbaycan ədəbi məktəblərinin yerli şəraitdən asılı olaraq bir-birindən fərqli istiqamətlərdə inkişafını, janr formaları, xüsusən şeirin struktur-lingvistik əlamətlərinə görə Azərbaycan şairlərinin fərqli xüsusiyyətlərini qeyd edir. ¹ Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərində öz Azərbaycan üslubunun fərqləndiyini, hətta türklərin içində olsa belə, Gəncə möhürünün tanınmasını aşağıdakı tərzdə ifadə etmişdir:

نهان مرا آشکارا برند
ز گنجه است اگر تا بخارا برند ²

Mənim gizlinlərimi aşkar aparırlar,
Gəncəyəndir, əgər Buxaraya aparsalar da.

Akademik Həmid Araslı Azərbaycan şeirinin, o cümlədən, Xaqani və Nizami poeziyasının fərqli cəhətlərini və üstünlüklərini izah edərkən yazırdı ki, bu sənətkarlar özündən əvvəlki fars dilində yazıb-yaratmış şairlərdən fərqli olaraq, Qətran Təbrizi və Əbül-üla Gəncəvi kimi sənətkarların şeir üslubunu davam etdirmişlər və öz yaradıcılıqlarında çoxlu sayda türk (Azərbaycan) sözləri işlətmişlər: ətmək (çörək), su, tanrı, yalavac, ağ sunqur, təkin, daş, xan, atabəy, tutmac, tutuk və sair. ³

Əbdülhüseyn Zərrinkub, Məhəmməd Moin, Bəhrüz Sərvətian, Barat Zəncani və başqa İran tədqiqatçıları da Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin şeir üslubunun oxşarlığını, poeziyada Azərbaycan üslubunun mövcudluğunu, öz kökü etibarlı ilə türk şeirinə bağlılığı

¹ Евгений Бертельс. Низами и Фузули. Москва, Изд-во Восточ. Лит., 1962, s.19-25

² Nizami Gəncəvi. Şərəfname (mətn-e elmi və enteqadi: Ə.Əlizadə). Bakı, 1947, s.24

³ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.111

və fars poeziyasının inkişafında mühüm təsir gücünə malik olmasını qeyd etmişlər. Nizami Gəncəvinin şeirləri hələ öz sağlığında Türkünstanda, böyük Səlcuqlar dövlətinin mərkəzi Xorasanda və Mərv şəhərində məşhur olmuş, onunla bütün Türk dünyası fəxr etmişdir.

Həmdullah Mustafa Qəzvininin 1330-cu ildə qələmə aldığı “Tarixə-qozide” təzkirəsində maraqlı bir fakt qeyd olunmuşdur. Həmdullah Qəzvini Səlcuqlar dövründə bir-birinin müasiri olan “Nizami” təxəllüslü üç şairdən – “Gəncəli Nizami”, “Nizami Əruzi (Səmərqəndi)” və “Dehli türk sultanlığının qurucusu Sultan Qütbəddin Aybəkin atası olan “Nizami” təxəllüslü şairdən bəhs etmişdir. O, Gəncəli Nizaminin Sultan II Toğrul bin Arslan Səlcuqinin müasiri olduğunu yazaraq, beş məşhur poemasını göstərmiş, həmçinin Nizami Əruzinin də Gəncəli Nizaminin çağdaşı olduğunu qeyd etmişdir.¹

Bir çox tarixi faktları Nizami Gəncəvi özü də əsərlərində qeyd almışdır.

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində III Toğrul şah ibn-Arslan Səlcuqidən (1178-1194) bəhs etmiş və əsərin onun sifarişi ilə yazıldığını qeyd etmişdir. Sultandan: “Aləm yolundan bir yeni eşq gətir...Səndən üzüyə firuzə qaş qoymaq, bizdən Süleyman kimi səxavət əlini açmaq” sifarişini alan şair “Təfəkkürü dövlətlə qoruyublar”, – deyərək ürəklə işə başlamış və əsərin “Toğrul Arslana sitayiş” hissəsində onu vəsf etmişdir:

چون سلطان جوان شاه جوانبخت
که برخوردار باد از تاج و از تخت
سریر افروز اقلیم معانی
ولایت گیر ملک زندگانی
پناه ملک شاهنشاه طغرل
خداوند جهان سلطان عادل
ملک طغرل که دارای وجود است
سپهر دولت و دریای جود است
به سلطانی به تاج و تخت پیوست
به جای ارسلان بر تخت بنشست
من این گنجینه را در می گشادم

¹ Həmdullah Mustafa Qəzvini. Tarix-e qozide, Ketabxane-ye təxsis-e tarix-e islam, mətn , s.753

Cahan padşahı cavanbəxt Sultan,
Ki, tacdan və taxtdan xeyir görsün.
Mənalar iqliminin işıqlı tacı,
Həyat mülkünün vilayətini tutan!
Mülkün pənahı şahənşah Toğrul,
Cahanın yiyəsi, adil Sultan.
Məlik Toğrul ki, varlığın şahıdır,
Dövlətin sipəri, səxavət dəryasıdır.
Sultanlıqla taxt-taca çatdı,
Arslanın yerinə taxta əyləşdi.
Mən bu xəzinənin qapısını açıram,
Bu imarətin bünövrəsini qoyuram.

Nizami Gəncəvi dühası XII əsrdə Şərqi mədəniyyətinin beşiyi olan Azərbaycanın zəngin ədəbi mühitində yetişmişdir. Azərbaycanın Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Beyləqan, Şamaxı, Şəki, Qəbələ, Bərdə, Marağa, kimi mühüm şəhərləri Şərqi böyük ticarət, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzləri hesab olunurdu.

Görkəmli nizamişünas alim R.Azadə Nizami Gəncəvinin ədəbi-ictimai mühitini formalaşdıran siyasi-iqtisadi və mədəni faktorları araşdıraraq yazırdı: "... Eldənlərin və Şirvanşahların beynəlxalq miqyasda mövqeyi getdikcə qüvvətlənir, ölkənin siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələri genişlənirdi. Qərbin və Şərqi böyük ticarət obyektlərini birləşdirən karvan yolları Azərbaycandan keçib gedirdi. Azərbaycanın şəhərlərindən bir çoxu, o cümlədən Nizaminin doğulub boya-başa yetdiyi, suyundan içib çörəyini kəsdiyi Gəncə strateji əhəmiyyətə malik tranzit məntəqə sayılırdı".²

Beləliklə, Nizaminin doğma yurdu qədim Gəncə şəhəri IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın şimal ərazisi olan Arranın paytaxtı olmaqla, mühüm strateji, siyasi-iqtisadi və mədəni əhəmiyyətli mərkəzə çevrilmişdi. Gəncə şəhərinin adının qədim variantı türk kökü-

¹ Neẓami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: L.A.Xetaqurof). Bakı, 1960, s.27

² Azadə R. Nizami Gəncəvinin ictimai-ədəbi mühiti //Nizami Gəncəvi almanaxı, I kitab. Bakı, Elm, 1984, s.94

nə bağlıdır. Gəncə “Xanza” sözünün dəyişilmiş formasıdır. “Xan”¹ və saqa-zaqa² (“mağara”) sözünün birləşməsindən əmələ gələn türk mənşəli toponimdir və qədim lüğətlərdə yer almışdır. Azərbaycan dialektlərində indi də “xanza” sözü bu və ya dəyişilmiş formada (“xanca”, yaxud “xıncır” şəklində) “var-dövlətli şəxs” mənasında işlənməkdədir. 3000 illik tarixi olan Gəncə şəhərində eradan əvvəl türk tayfalarının yaşadığını bir çox qədim mənbələr təsdiq edir. Qədim Gəncənin adı Zərdüştün “Avesta”sında Ganzak³ kimi qeyd olunmuşdur. Yaqut əl-Həməvinin “Möcmə əl-buldan” əsərində Gəncənin adı ərəb tələffüzünə uyğun “Cənzə” kimi verilir. XIV əsrin məşhur coğrafiyaçısı Həmdullah Mustafa Qəzvini Gəncənin gözəlliyini belə təsvir edir:

گنجہ از اقلم پنجم است. شهر اسلامست ، در سنهٔ تسع و ثلاثین هجری ساخته شد. شهری خوش و مرتفع بود و درین معنی گفته اند.

بیئت:

گنجہ پر گنج در اران ، صفاهان در عراق
در خراسان مرو و طوس، در روم باشد آقسرا⁴

Tərcüməsi: “Gəncə beşinci iqlimdə yerləşir. İslam şəhəridir. Hicri 39-cu ildə qurulmuşdur. Xoş və yüksək (inkişaf etmiş) şəhərdir və bu mənada söyləmişlər:

Gəncə Arranda xəzinə dolu (şəhərdir), İsfahan isə İraqda,
Mərv və Tus Xorasanda, Aksaray isə Rumda (xəzinədir)

Məşhur ərəb coğrafiyaçısı İbn Hövqəl X əsrin sonlarında yazırdı ki, “Gəncə gözəl, zəngin və əhalisinin sayı sıx olan bir şəhərdir. Buranın camaatı cəmərdliyi, elm əhlini qiymətləndirməsi və qonaqpərvərliyi ilə fərqlənir”.⁵

¹ Древнетюркский словарь (Редакторы: В.М.Неделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак). Академия Наук СССР. Институт Языкознания. Ленинград, Издательство Наука, 1969, с.63

² Древнетюркский словарь. Saqa -Махмуд Кашгари, III, 226; с.48

³ К.Т.Лайпанов, Исмаил Мизиев. О происхождении тюркских народов – Истории Балкарии и Карачая в трудах Исмаила Мизиева, Нальчик, 2010, с.56

⁴ Nuzhat-al-qulub. Talif: Alim-e fazil Həmdullah Mustafa Qəzvini. Əlyazması (Baх: “E.Jane W.Gibb. Memorial”, died November 26, 1904) Publishers for the Trustees, London, Luzac, 1915, s.91-92

⁵ Faruk Muhtaroglu. Tarihın Gence hafızası // Türk Dünyası Araşdırmaları, 111. Aralık, 1997, s.99

Artıq qeyd edildiyi kimi, Gəncə şəhəri Nizaminin yaşadığı dövrdə də Azərbaycan Atabəylərinin paytaxt şəhərlərindən idi. Əsrlərlə paytaxt şəhər olması Gəncənin sürətlə inkişafına əsaslı təsir göstərmişdi. Belə bir zəngin ictimai-siyasi mühit – Ömər Gənci, Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Qivami Mütərrizi Gəncəvi, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad Gəncəvi, Zəhirəddin Şəmkuri kimi dünyaşöhrətli alim və şairləri yetirmişdi. Rüstəm Əliyev Gəncə ədəbi mühiti haqqında yazırdı: “Gəncə mühiti, daha doğrusu, XII əsrin Atabəylər sarayının şairlər mühiti Şirvanşahlar sarayında olduğu kimi sabit və aydın şəkildə müəyyən edilməmişdir. Atabəylər sarayının şairlər dairəsi, yeni qüvvələrin axını səbəbindən daim genişlənir və təzələnirdi, çünki Atabəylər sarayına müsəlman dünyasının müxtəlif yerlərindən görkəmli alimlər, xəttatlar, həkimlər, memarlar, astronomlar, eləcə də, məşhur şair və yazıçılar cəlb olunurdu”.¹

Göstərilən mərhələnin öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli tədqiqlər aparmış görkəmli şərqşünas-alim Ziya Bünyadov yazırdı: “Azərbaycanda parlaq poetik məktəbin inkişafı, şübhəsiz, əlamətləri hələ lazımi səviyyədə öyrənilməmiş ümumi mədəni yüksəlişlə əlaqədar idi. Bu dövrü Azərbaycan intibahı (renessans) adlandırmaq olar”.²

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan alimi Mikayıl Rəfili Nizami yaradıcılığındakı humanist ideyaların yerli mədəniyyətlə sıx bağlı olduğunu qeyd edərək yazırdı: “Göründüyü kimi, Renessansın başlanğıcını XII əsrdə Azərbaycanda və Gürcüstanda axtarmaq lazımdır. Həqiqətən Zaqafqaziya ölkələrinin həyatında ümumi siyasi-iqtisadi inkişaf nəticəsində humanizm mədəniyyəti inkişaf etmişdir”.³

Xəlil Yusifli Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan “İntibah və Nizami Gəncəvi” adlı (Bakı, 1982; Bakı, 2016) kitabında problemin tarixşünaslıq və nəzəri aspektlərini diqqətlə öyrənmişdir.

Müəllif Xəyyam, Gürgani, Firdovsi, Nizami, Rustaveli, Servantes, Şekspir kimi İntibah dövrünün görkəmli nümayəndələrinin

---

¹ Рустам Алиев. Мунис-наме (перевод с фарси, предисловие и примечания Рустам Алиева). Баку, 1991, с.5

² Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər Dövləti. Bakı, 1985, s.221

³ Микаэль Рафили. Низами и Азербайджанская культура XII века. “Низами Гянджеви” (Сборник статей). Баку, 1947, с.62

əsərlərində humanizmi müəyyən edən əsas ideoloji və xarakterik xüsusiyyətləri izləyir və belə bir nəticəyə gəlir ki, Renessansın nümayəndələri öz dövrünün insan haqlarını inkar edən fikir və qanunlara qarşı çıxmışlar. Nizami yaradıcılığı orta əsr epik şeiri ənənələri üzərində ucalan Şərq Renessansının yüksək mərhələsinin xüsusiyyətlərini bildirir.¹

Şərq renessansının tərkib hissəsi olmaqla, Azərbaycan intibahının fəlsəfi əsası islami humanizmə söykənir. Lakin bu da məlumdur ki, islamı qəbul edən hər bir xalq bu mədəniyyətə öz genetik yaddaşını, tarixi ideyalarını, adət-ənənəsini, məişətini daxil etmişdir.

İslam ölkələrində insana məhəbbət və mərhəmətdən yoğrulan sufizm fəlsəfəsini və onun müxtəlif təmayüllərini doğuran və inkişaf etdirən səbəb humanizm ideyasının inkişafı ilə bağlıdır. Sufizm və onun təmayüllərindən biri olan əxiliyin Azərbaycan-türk əhalisi arasında yayılması, xüsusən Gəncə ədəbi mühitində, o cümlədən Nizami Gəncəvinin fəlsəfi dünyagörüşündə tutduğu yerin öyrənilməsi vacibdir.

Məlumdur ki, islamın yaranmasından 200 il sonra Ərəbistan və İran, Batı və Doğu, Orta Asiyada yayılmağa başlayan təsəvvüf müsəlman mədəniyyətinin bir çox xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirirdi. Şərq xalqlarının mədəniyyətinin bir-birilə sıx əlaqədə olduğu bir şəraitdə IX əsrdən başlayaraq Azərbaycanda da sufi fəlsəfi fikrin inkişafı və yayılması təbii bir hal idi. Eynəlqüzzat Miyanəci, Bəhmənyar, Baba Kuhu Bakuvi, Şəhabəddin Sührəvərdi kimi filosoflar bu dövrdə yetişmişdi.

XII əsrdə Azərbaycanda iki sufi cərəyanı çox güclü təsirə malik idi. Mənşəcə türk təsəvvüf dünyagörüşünə bağlı olan bu ideyalar o dövrdə xalq tərəfindən çox asanlıqla qəbul olunurdu.

Bunlardan biri əxi-sufi təşkilatının ideyaları idi ki, Şeyx Əxi Fərəc Zəncaninin müridləri vasitəsilə geniş təbliğ olunurdu. Görkəmli şərqşünas alim A.Krımskinin göstərdiyi kimi, "...əxilik yerli əhalinin peşə ilə bağlı məişətinə asanlıqla daxil olaraq, zülmə qarşı real qüvvəyə çevrildi".²

---

¹ Халил Юсифли. Ренессанс и Низами Гянджеви. Баку, ЭЛМ-ТЕХСИЛ, 2016, с.31

² Агафангел Крымский. Низами и его современники. Баку, 1981, с.225

Digər güclü cərəyan – Şeyx Xoca Əhməd Yəsəvinin başçılıq etdiyi Yəsəvilik – sufi görüşləridir. Əhməd Yəsəvinin “Divan-i hikmət” əsərindəki ideyalar Orta Asiyanın türk əhalisi içərisində geniş yayılaraq, Türkünstan, Azərbaycan və Kiçik Asiyanı bürüdü və bu regionlarda güclü təsirə malik idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə bir çox dini-fəlsəfi cərəyanlar xalqı öz ardınca aparır və bəzi təmayüllər güclü nüfuza malik olaraq, hökumət dairələri üçün təhlükə yaradırdılar.

Bu dövrdə Səlcuqilərin regionda hüquqi dövlət hökmranlığı qurduqlarını göstərən V.V.Bartold yazırdı: “Buna baxmayaraq, XI əsrdən XII əsrə qədər İran ərazisində təfərrüatları hələ elm tərəfindən tam aydınlaşdırılmayan şiddətli dini mübarizə dövrü idi. XI əsrin sonunda İsmaili təbliğatı yeni bir istiqamət aldı; İsmaililər İran boyunca və hətta Suriyada bir sıra möhkəmləndirilmiş qalalara sahib oldular. Bu isə hərəkətin yalnız milli xarakter daşmadığını göstərir; daha önəmlisi, görünür, burada sinfi maraqlar üstünlük təşkil edirdi. Mübarizə artıq IX əsrdə olduğu kimi torpaq mülkiyyətçiləri ilə fermerlər arasında deyil, qalalar və şəhərlər arasında aparılırdı”.¹

Türk fütüvvət təşkilatı sayılan əxi (qardaşlıq) cəmiyyətinin isə əsası insanpərvərlik, cömərdlik anlayışına bağlıdır. Əxi – mənşəcə türk sözüdür. Türkün ana kitabları olan Xas Hacibin “Qutadqubilik”, Yüknəkinin “Atabətül-haqayik”, Mahmud Kaşqarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “əxi-əki” (əkə-qardaş) mənasında, həmçinin ər, mərd, cömərd kişi, əliaçıq adam mənasında işlənmişdir. Moinin lüğətində də bu sözün lüğəvi mənası “qardaş” kimi verilmişdir.

Əxilik təşkilatı humanist bir cərəyan olaraq cəmiyyətin həm iqtisadi, həm də mədəni yüksəlişinə, insanlıq keyfiyyətlərinin tərəqqisinə xidmət etməklə, Şərq Renessansının yüksək mövqeyə çatmasında mühüm rol oynamışdır.

Əxilik ideyaları humanist mahiyyətinə görə əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında çox asanlıqla yayılırdı.

Hələ XI əsrin ortalarından başlayaraq, Əxi Fərəc Zəncaninin müridləri vastəsi ilə Gəncədə yayılmağa başlayan əxilik ideyaları şəhər əhalisi arasında mühüm təsir gücünə malik idi. Azərbaycanın

---

¹ Василий Бартольд. Культура мусульманства. Сочинения в 9 томах, том VI. Главная редакция восточной литературы. Москва, Наука, 1966, с.420

görkəmli tədqiqatçısı və yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin yazdığına görə, “Şərqlə tarixinin mənzərəsini, xüsusən Nizami kimi görkəmli sənətkarların fəaliyyətini doğru işıqlandıra bilməyən bəzi tarixçilər əxi təmayülünün mahiyyətini doğru izah edə bilməmişlər. Əslində Əxi Zəncani Azərbaycan və İran mütəfəkkirləri arasında siyasi cərəyanlardan biri idi. Hakimiyyətdə bu siyasi cərəyan zərərli hesab olunurdu və hər dəfə bu qrupun üzvləri təqib olunurdu... Əxilər mülhəribələri dayandırmaqdan və xalqların qardaşlığını yaratmaqdan başqa bir məqsədləri yox idi”.¹

Beləliklə, əxiliyin Şərqlə ölkələrində yayılması siyasi, iqtisadi və ictimai zərurətdən irəli gəlirdi. Türk alimi Çağatay Neşet əxilərin Anadolu ərazisində yayılma səbəblərini araşdırarkən yazır: “Bu köç dalgası ilə Orta Asyadan Anadoluya ilk gələnlər Qəznə, Bəlx, Mərv, Daşkənd, Səmərqənd kimi şəhərlərdən köçən tacir və sənətkarlardır. Bu köç dalgasıyla gələnlər özlərini həm yerli Bizans əhəlisinə qarşı, həm də Anadoluya qədər uzanan Moğol baskısına qarşı qorumaq üçün bir təşkilatlanma ehtiyacı içərisinə girmişlər. Bu səbəbdən də nizamlı əxi təşkilatı, ehtiyac olduqda moğollara qarşı özlərini müdafiə etmək və ticarət və sənət sahələrində yerli Bizans sənətkarları ilə rəqabət aparmaq və varlıqlarını təhlükəsiz şəkildə davam etdirmək üçün ortaya çıxmağa başladı”.² Alimin bu fikirlərinə onu da əlavə etmək istəyirəm ki, əxi təşkilatı həm də səlib yürüşlərinə qarşı yönəldilmişdi.

Bir sıra tarixi mənbələrdə səlibçilərin hücumunu dəf etmək üçün Səlcuqlar hökmdarları, həmçinin Atabəylərin rolu və şücaəti xüsusi qeyd olunmuşdur.

“Qərbi Avropa cəngavərlərinin ilk səlib yürüşləri Bizansın Kiçik Asiyanın sahil bölgələrinə nəzarəti bərpa etməsinə imkan verdi, lakin Səlcuqlular yarımadanın daxili bölgələrinin sahibi olaraq qaldılar”.³

---

¹ Мамед Саид Ордубады. Азербайджанская литература эпохи Низами. “Низами” книга III. Баку, 1941, с.16-17

² Çağatay, Neşet (1997) Ahlakla Sanatın Bütünləştiği Türk Kurumu Ahilik Nedir, Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu Yayını, No:40, s.11

³ Византийский словарь: в 2 т. [сост. Общ. Ред. К.А.Филатова]. СПб.: Амфора. ТИД Амфора: РХГА: Издательство Олега Абышко, 2011, т. 2, с.393

Nizami Gəncəvi də “Xosrov və Şirin” əsərinin əvvəlində Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd Eldənizin tərifinə həsr etdiyi hissədə yazırdı:

صليب سنگرا در تارک روم
بدندان ظفرخايیده چون موم
سپاه رومرا کز ترک شد پیش
بهندی تیغ کرده هندوی خویش¹

Rumun başındakı daş səlibi,
Zəfər dişini ilə mum kimi çeynəmişdir.
Türkdən çox olan Rum qoşununu,
Hindi qılıncı ilə özünə hindu (qul) etmişdir.

Əxilik ideyaları islami dünyagörüşlə milli düşüncə və ənənələrin birliyini özündə sıx birləşdirirdi. Tarixən Türk fütüvvəti başçıların həm də siyasi hakimiyyətlə sıx əlaqəsi mövcud olmuşdur. Səlcuq hakimiyyəti dövründə Sultan Səncər sarayında əxi görüşlərini mənimsəmiş çoxsaylı filosof və şairlər yaşayıb-yaradırdılar. Türk alimi Hikmət Özdəmir yazır: “Tarixi qaynaqlarda qeyd edilməsinə görə, dövrün Səlcuqlu xanı Sultan Səncər Yusif əl-Həmədaniyə bağlılığını hər vasitə ilə göstərmişdir. Bu bağlılıq ölümə belə sona yetməmişdir; bu gün həm Sultan Səncərin, həm də Şeyx Yusif əl-Həmədaninin qəbirləri Türkmənistandakı Mərv şəhərindədir”.²

Y.E.Bertels bu məsələyə diqqət yetirərək yazırdı: “Şeyxlərin təsir gücünün artması, hər fürsətdə həmişə yerli şeyxlərə ehtiramlarını bildiren və onlara dəstək verməyə çalışan Səlcuqilərin hakimiyyəti dövründə xüsusilə müşahidə edilir. Səlcuqilərin nəyi rəhbər tutduqlarını hələ də söyləmək çətindir. Bu, Səlcuqilərə şaman kimi görünən şeyxlərin möcüzəvi güclərindən qorxu idimi, yoxsa Səlcuqilər onların güclərinin artdığını bilir və onların vasitəsi ilə şəhər əhalisi ilə yaxşı münasibətlər qurmağa çalışırdılar? Bunu hələ aydınlaşdırmaq lazımdır”.³

Xatırladaq ki, Əxilik sufi təriqəti olaraq Azərbaycanda yaranmışdır. Təlimin banisi Şeyx Əxi Fərəc Zəncani (təq.1000-1065) məşhur Azərbaycan filosofudur. Seyid Əbülabbas Nəhavəndinin

¹ Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: L.A.Xetaqurof). Baku, 1960, s.38

² Hikmet Özdemir. Hoca Ahmed Yesevi. <http://www.hikmetozdemir.com.tr/>

³ Евгений Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, с.41

müridi olmuşdur. XI əsrin məşhur irfan alimlərindən olan Əli bin Osman bin Əli Cüllabi Hucviri Qəznəvi (1009-1077) Əxi Fərəc Zəncani haqqında bəhs etmişdir. Dövlətsah Səmərqəndi “Təzkirə-tüş-şüəra”sında “Şeyx Nizami Gəncəvi” bölməsində belə qeyd edir ki, “Şeyx Nizami – Əxi Fərəc Zəncaninin müridlərindən idi”.¹

Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə Əxiliyin Azərbaycanın bütün regionları ilə yanaşı, Gəncədə mühüm təsir gücünə malik olması mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Gəncədə qədim Comərd qəssab türbəsi əxi dünyagörüşünün mədəniyyət abidəsidir. Comərd Qəssab ləqəbli dürüst, dinpərvər tarixi şəxsiyyətlərin olduğu məlumdur. “Comərd qəssab” türbələri hal-hazırda Azərbaycanda və Türkiyə ərazisində mövcuddur. Sufi ədəbiyyatında “cavanmərdi” – comərdlik məzmununda müxtəlif süjetli hekayələr mövcuddur. Y.E.Bertelsin də yazdığı kimi, “Comərdlik termini bu dövrdə ərəb fütuvvəti ilə eyni gücə malik olan bir termdir, bizə isə məlumdur ki, bu ad altında dərvişliklə əlaqəsi olan xüsusi təşkilat mövcud olmuşdur”.²

Əxilik və yəsəvilik bir mənbədən qaynaqlanan, genişlənərək türk zəminində inkişaf edən islami-fəlsəfi ideyalardır.

Məlumdur ki, 1093-cü ildə Qərbi Türkünstanda – Çimkənd şəhərinin Sayram qəsəbəsində dünyaya gələn Əhməd Yəsəvinin atası Şeyx İbrahimin soyu Məhəmməd Hənəfi qoluyla Həzrət Əliyə bağlıdır və o, çox gənc yaşlarında mürşidi Arslan Babanın tərbiyə və təlimi sayəsində dövrün məşhur şəxsiyyətlərindən biri kimi şöhrət tapmış, Buxara və Səmərqəndə gələrək dövrün böyük sufilərindən Şeyx Yusif Əl-Həmədaninin müridi olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, əslən azərbaycanlı olmaqla, Yusif əl-Həmədani Nizamiyyə mədrəsəsinin müəllimi, zamanın böyük filosofu olmuşdur. Onun sufi ideyaları Səlcuqlar dövründə Mərv, Buxara, Herat, Səmərqənd kimi islami mərkəzlərə geniş yayılmışdı.

Tarixdən məlumdur ki, Şeyx Yusif əl-Həmədaninin 4 xəlifəsindən üçüncüsü hesab edilən Əhməd Yəsəvi böyüyüb tərbiyə aldığı Yəsəiyə qayıtdıqdan sonra Yəsəviyyə ocağını qurmuş və öz ideyalarını dərvişlər vasitəsilə ilk öncə Xorasana, oradan Dəşti Qıpçaq – adlanan Quzey Türkünstanda – Azərbaycana, Rum ellərinə və Anado-

¹ تذكرة الشعراء، تالیف: دولتشاه سمرقندی، به اهتمام و تصحیح : ادوارد براون، تهران، چاپ اول، 1382 ص.129

² Евгений Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, с.254

luya yaymışdır. Bu dövrdə “Alpərənlər, əxilər və bacianlar Yəsəvinin dərvişləriydi”.¹

Bu təriqətin yayıcıları insanlar arasında maariflənmə işi aparır, insanın aliliyi və böyüklüyü, Allah qarşısında hamının bərabərliyi haqqında görüşləri təbliğ edirdilər.

Əxilik qardaşlıq və bərabərlik cəmiyyəti olaraq, xalqın müxtəlif zümrəsindən olan insanları birləşdirirdi. Sufizmin bir qolu olan əxiliyin əsas hədəfi insanın kamilliyə ucalması, Mütləq varlığa, İlahiyə yaxın olan mərifət sahiblərinə çevrilməsi və nəticədə, cəmiyyətin ədalətlə idarə olunmasına yönəldilmişdi. Bu məqsədlə, əxilər islami cəmiyyətdə “ədəb” qanunlarının tanınmasını və qorunmasını, cəmiyyətin bu istiqamətdə maariflənməsini əsas çıxış yolu hesab edirdilər.

Əxilərin təbliğ etdiyi humanist ideyalar dövrün mütərəqqi şəxsiyyətlərini cəlb etməyə bilməzdi. Əxi dünyagörüşü, ilk növbədə, qardaşlıq və bərabərliyi qorumaq üçün cəmiyyətə yüksək ədəb və əxlaq qaydalarını təlqin edirdi. Əxilərin cavanmərdlik – comərdlik ideyası “insanlıq” haqqında yeni təbliğat forması olaraq, islami cəmiyyətdə insanlara ədəb qanunlarını – maddi aləmin keçiciliyini anlatmaq, dünyanın var-dövlətinə bağlanmamaq, qənaətlə dolanmaq, hünər, qeyrət sahibi olmaq, xidmət göstərmək və sair əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ edirdi. “Ədəb” termini toplusunda kamil insanın, yəni comərd insanın əsas atributları cəmlənmişdi. İnsanın cəmiyyətdə ədəb qanunlarına əməl etməsi, onun Allahın mərifət xəzinəsinə bağlandığını, ilahi saflıq və gözəlliklərə yiyələndiyini, ilahi eşqə vəfalı olduğunu sübut edir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bu təlim qırmızı xətlə keçir. Şairin “Sirlər xəzinəsi” poemasında dünyanın ziddiyyətlərinə həsr olunmuş 3-cü məqalətdə və bu məqalətə uyğun verilmiş “Süleyman və əkinçi” hekayəsində əxi ideyalarının təsirini və şairin bu terminlərdən istifadə etməsini görürük:

تخم ادب چیست وفا کاشتن
حق وفا چیست نگه داشتن
برزگر آن دانه که می پرورد
آید روزی که ازو برخوردار¹

¹ Hikmet Özdemir. Hoca Ahmed Yesevi. <http://www.hikmetozdemir.com.tr/>

Ədəbin toxumu nədir? – Vəfa əkmək!
Vəfanın qiyməti nədir? – Onu qorumaq!
O toxumu ki, əkinçi bəslər,
Bir gün gələr, onun barını yeyər.

Nizami Gəncəvi insan haqqında humanist görüşlərinin təbliğində əxilərin “comərdlik” ideyasından bəhrələnmişdir. “Evdən sonuncu dənini götürüb dırnaqları ilə susuz, quru torpağa toxum səpən, səpdiyi hər toxumu cücərib sünbülə çevrilən və bu sirri ilə quş dili bilən Süleyman peyğəmbərin belə təəccübünə səbəb olan comərd qoca əkinçi” əxi obrazı deyilmi?

Nizami Gəncəvi insanların bərabərliyini və qardaşlığını qorumağı, dünyanın ədalət tərəzisinin tarazlığını saxlamağı, bu mülkün pərgərini pozmamayı, yəni ilahi həqiqətə qarşı çıxmamağı əzmlə təbliğ edirdi. O, insanı bu dünyanın incisi adlandırır. Şair üçün zəhmətkeş insanların hər biri əzizdir. Bu insanların var-dövlətləri olmasa da, onlar gövhər kimi qiymətlidir:

گرچه ز بحر توبه گوهر کمند
چون تو همه گوهری عالمند
بیش و کمی را که کشی در شمار
رنج به قدر دیتش چشم دار
نیک و بد ملک به کار تواند
در بد و نیک آینه دار تواند
کفش دهی باز دهندت کلاه
پرده دری پرده درندت چو ماه²

Əgər gövhərləri sənin dənizindəkindən az olsa da,
Onlar da sənin kimi bu aləmin gövhərləridir.
Azı-çoxu hesablar kən,
Muzdu zəhmətin qədərincə nəzərdə tut.
Bu mülkün yaxşı-pisi sənin işin üçündür,
Hər yaxşı və pisdə sənə güzgü tutan var.
Ayaqqabı versən, əvəzində papaq verərlər,
Pərdə cırsan, Ay kimi sənin də pərdəni cırarlar.

¹ Nezami Gəncəvi. Məxzenül-əsrar. Mətn-e elmi vo ente qadi besəy-e və ehtemam-e Əbdülkərim Əli-zadə. Bakı, 1960, s.105

² Yenə orada, s.132

Nizami Gəncəvi öz “Xəmsə” yaradıcılığı ilə yüksək bəşəri ideyalar təbliğ etmiş, cəmiyyətin kamilləşməsi və saflaşması uğrunda əzmlə çalışmışdır.

Əxiliyin təqib olunması sənətkarların poeziyada simvolik sistemə keçməsinə rəvac verdi. XII əsr Gəncənin zəngin və çoxşaxəli ədəbi mühitində bu qapalı sistemin təsiri o dövrün ədəbiyyat nümunələrində özünü göstərir.

Simvolik sistem Nizaminin müasiri, Gəncə Atabəylər sarayında yaşayıb-yaradan sənətkarlardan biri Ustad Əbu Bəkr Xosrov yaradıcılığına da xasdır. O, 17 fəsildən ibarət “Munisnamə” adlı bədii nəsrini islami təməl üzərində quraraq əsərinin ilk hissələrini İmam Əli İbn Əbutalibin müdrik kəlamları və oğlu İmam Hüseyinə vəsiyyəti ilə başlayır: “1. Çoxlu qardaşlarınız olsun ki, onların sayəsində ucala biləsiniz. 2. Öz şəfqətinizdən səxavətli olun ki, verən əl, alan əldən yaxşıdır. 3. Doğma və yaxınlarınızı incitməyin, onları incidən kəs sanki sağ əlilə özünün sol əlini incidir”¹ və sair. Əsərin ideyasında ilahi vəhdət – əqidə birliyi, bəşəri birlik dayanır. Təsadüfi deyildir ki, müəllif “Munisnamə”nin V fəslinə məşhur filosof Şeyx Əhməd ibn Məhəmməd əl-Qəzzalinin “Quşlar haqqında traktat” adlı simvolik əsərini daxil etmişdir.

Beləliklə, ilahi vəhdət fəlsəfəsinin simvolik dərki insanın mənəvi təkamülü, ədalətli cəmiyyət quruculuğu və bir sıra əxlaqi-tərbiyəvi məsələlərin ədəbiyyatda rəmzlərlə ifadə olunmasını sürətləndirdi və orta əsrlər ədəbiyyatında simvolik üslubun inkişafını tənzimlədi.

XI-XII əsrlərdə Atabəylər və Şirvanşahların himayə və qayğısı sayəsində Azərbaycan saray ədəbi mühitində Qətran Təbrizi, Əbül-üla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, İzzəddin Şirvani, Əsirəddin Əsxikəti, Əbu Bəkr Xosrov əl-Ustad Gəncəvi, Qivami Mütərizi, Zəhirəddin Şəmkuri və başqaları kimi böyük şairlər nəslə fəaliyyət göstərirdi. Nizami Gəncəvi dühasının yetişməsində bu zəngin ədəbi mühitin mühüm rolu olmuşdur.

Qətran Təbrizi (1012-1088)

---

¹ Абу Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-наме. Баку, Язычы, 1991, с.19

Əbu Mənsur Qətran Təbrizi XI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycanın görkəmli şairlərindən biridir. O, farsdilli Azərbaycan ədəbi məktəbinin banilərindəndir. Qətran Təbrizi 1012-ci ildə Təbriz yaxınlığında Şadiabad kəndində anadan olmuşdur. Qəsidələrinin birində şair bu haqda yazır:

خدمت تو هم بشهر اندر کنم بر جای غم
گرچه ایزد جان من در شادی آباد آفرید¹

Həm sənə xidmət, həm də qəm üzündən şəhərə gəldim,
Gərçi Allah mənim canımı Şadiabadda yaratmışdır.

Onun həyatının gənclik dövrü Azərbaycanın zəngin bir tarixi dövrünə təsadüf edir, ilk gənclik dövründə Qətran istedadlı bir şair olaraq Təbriz mühitində tanınmışdır.

Qətran Təbrizinin həyatı və yaradıcılığı haqqında orta əsrlərin məşhur təzkirəçiləri məlumat vermişlər. Məhəmməd Ovfi “Lübabül-əlbab” təzkirəsində Qətran Təbrizi yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Bütün şairlər damla, Qətran isə dənizdir. Bütün fəzilət sahibləri zərrə, o isə günəşdir. Şeirləri ustadlıq və sənətkarlıq nümunəsidir. Lətifələri başdan-başa sevilməlidir. Özü Təbriz comərdlərindəndir”².

Qətran öz müasirlərini – Xorasan türk məktəbi şairlərinin yaradıcılığını gənclik illərindən yaxşı mütaliə etmişdir. Qətranın Gəncəyə gəlişi onun çox gənc yaşlarına – Arran hökmdarı Əbülhəsən Əli Ləşkərinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Gəncə sarayında Qətran böyük hörmət qazanmış, şeirləri sevilmişdir.

Qətran şeirlərinin mənbələri çox zəngindir. Onun əsrarəngiz yaradıcılığı Azərbaycan-Təbriz ədəbi mühitindən qaynaqlanaraq, şeirləri xalq təfəkküründən və dövrün fəlsəfi poeziyasının zənginliklərindən süzülüb gəlir. Qətran Təbrizinin külliyyatı dövrümüze qədər tam gəlib çatmamış, onun ədəbi irsindən yalnız “Divan”ı bizə gəlib çatmışdır. Şairin fars “Divan”ına daxil olan şeir nümunələri onun incə təbindən xəbər verir və dövrünün görkəmli sənətkarı olduğunu göstərir.

¹ قطران تبریزی، نظامی پرویز، سیرو سفری در گلستان ادب پاریسی، از حافظ تا حمیدی، تهران، 1393، ص.97

² Muhammad Oufi. Lubabol əl-bab, be ehtemam-e Səid Nəfisi. Tehran, “İbn Sina”, h.1333/1955

Hər şeydən əvvəl, Qətran Təbrizi Azərbaycan şeir üslubunun zənginləşməsində mühüm rol oynamış, lirik janrda özündən sonrakı Şərq ədəbiyyatını böyük təsirə məruz qoymuşdur. Onun incə və sadə türk xalq dilinin şirin mənə çalarını özündə toplayan qəzəlləri Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və başqaları kimi böyük Azərbaycan şairlərinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

Qətran Təbrizinin Azərbaycan hökmdarlarına – Gəncə, Şirvan və Naxçıvan şahlarına yazdığı mədhiyyə-qəsidələri özündə Azərbaycanın tarixi, ərəziləri, təbii gözəllikləri, sərvətləri, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və məişəti haqqında zəngin məlumatlar verir.

Qətranın Naxçıvan hökmdarı Əbu Düləf şahı həsr etdiyi qəsidəsində o dövrün bir çox tarixi-siyasi məsələləri haqqında məlumatlar vardır. Hər şeydən öncə, şair Naxçıvan hökmdarı Əbu Düləf şahı türk hökmdarı olaraq vəsf edir:

ای حور ترک پیکر وای ترک حوروش
هم زینت بهشتی و هم زیور خزر¹

Ey gözəl türk hurisi və ey huri xasiyyətli Türk!
Həm behişt zinətisən və həm Xəzərin bəzəyisən!

Şair burada “behişt” deyəndə, cənnət məkan olan Naxçıvanı nəzərdə tutur, Əbu Düləfi isə bu behiştin zinəti adlandırır. “X-XI əsrlərdə mövcud olmuş Naxçıvan şahlıq dönəmində Əbu Düləf şair-hökmdar kimi şöhrət tapmışdır. Elmi və bədii ədəbiyyatda “Deyrani” təxəllüsü ilə tanınan bu adamın hakimiyyəti dövründə saray ətrafında Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrindən çoxlu şair, alim və müfəkkir toplanmışdır. Təbiidir ki, elmə və təhsilə böyük önəm verən, işıqlı adamları öz ətrafında toplayan bir sənətkar kimi Əbu Düləf Deyraninin sarayında kitabxana mövcud olmaya bilməzdi. Bu dövrdən başlayaraq saray kitabxanaları ilə şəxsi kitabxanaların, o cümlədən dövlət kitabxanalarının eyni vəzifə daşması ehtimalını

---

¹ Divan-e Həkim Qətran Təbrizi. Be təshih-e mərhum Məhəmməd Naxçıvani, və məqalə-ye əz: Bədüzəman Foruzənfər, Zəbihulla Səfa, Seyid Hüseyn Təqizadə, Çap-e əvvəl, Daneşqah-e Tehran, 1363, s.131

düşünsək, bu qənaətə gələ bilərik ki, Deyraninin zəngin və sənətkarların üzünə açıq kitabxanası olmuşdur”.¹

Qətranın lirikasında islami-sufi eşq ilə dünyəvi məhəbbət vəhdət halındadır. Şair öz dövrünün sufi dünyagörüşünə uyğun olaraq, Tanrının zat və vücudunu aləmlə vəhdətdə görmüş, kainatın əbədi Tanrı varlığının nizamından yarandığını, insanın ağıl və ruhunun ilahi eşqə bağlandığını təbliğ etmiş, həmçinin bu dünyanın vəfasızlığını, eşq yolunda çəkdiyi əzabları, öz təbii hisslərini qələmə almışdır:

ای دل تو را نگفتم عاشقی حذر کن
بگذار نیکوان را وز مهرشان گزر کن²

Ey könül, sənə demədim aşılıkdən həzər eylə?
Yaxşılardan və onların mehlərindən keç.

Qətran Təbrizi incə ruhlu lirik bir şairdir. Onun şeirlərindəki sufi simvolları da incə, həssas şəkildə və zövqlə mənalandırılır:

ای مرا دیدار تو جان و جهان
بی مو هرگز نی جهان خواهم نه جان
ای جهان جان چه شادی باشم
چون نباش با من ای جان جهان
ای بسان حورو آئین پری بسان
با که دگر کرده ای آئین بسان
من همانم در هوای تو و لیک
تو نیی اندر هوای من همان³

Ey mənim didarım, canın cahanı,
İstəmirəm sənsiz cahanı, canı.
Ey canın cahanı, necə şad olum,
Çün mənle olmadın, cahanın canı!
Sən ey huri misal, ayini-pəri,
Edirsən bir özgə pərilər kimi.
Mən həməyəm – sən havalı,
Sənsə həməyəm – mən havalı deyilsən.

¹ Şərəbanı Məmmədova. Naxçıvan ədəbi mühitinə mənsub sənətkarların şəxsi kitabxanaları. “XX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti” Respublika konfransının materialları, 17 dekabr, 2019. Naxçıvan Dövlət Universiteti, Qeyrət, 2020, s.45

² Divan-e Qətran Təbrizi (əlyazması)

³ Yenə orada

Qətran şeirləri öz mayasını Azərbaycan-türk təfəkküründən almışdır. Akademik Teymur Kərimli haqlı olaraq yazır: “Azərbaycan xalqının təfəkkür tərzini Qətranın əsərlərində silinməz izlər buraxmış, şair yeri gəldikcə çoxlu türk sözləri işlətməmişdir. “Çuval”, “cinağ”, “bəkməz”, “tağ”, “yun”, “dağ”, “ayaq” və sair türk sözləri Qətranın bədii leksikonunda xüsusi diqqəti cəlb edir. Şair bəzən ərəb və fars dillərində lazım olan qafiyəni tapmaqda çətinlik çəkərəkən öz ana dilinə müraciət edir”.¹

Qətran qəsidələrində həm tarixi şəxsiyyətləri mədh edir, həm seçdiyi təsəvvüf simvolları vasitəsi ilə öz bəşəri ideyalarını təbliğ edirdi. Onun Əbu Nəsr Məhəmməd Məmlana həsr etdiyi mədhləri öz fəlsəfi dəyəri ilə seçilir. Məlumdur ki, Əbu Nəsr Məmlan Əbu Mənsur Vahsudanın oğludur və hicri 450/1055-ci ildə Sultan Toğrul bəy onu Azərbaycana hökmdar təyin etmişdi. Qətran Təbrizi qəsidələrində Əbu Nəsr Məmlanı dövrünün görkəmli şairi və ədibi hesab edirdi. Şair onu comərd sufilər sırasına daxil edir:

تا دل من با هوای نیکوان گشت آشنا
در سرشک دیده گردانم چو مرد آشنا
تا مرا سپند بلا با کس نجوید دوستی
تا مرا بیند هوا با کس نکردد آشنا²

Yaxşılar havasıyla könlüm oldu aşına,
Gözlərimdən axır yaş, mənəm mərdi - aşına.
Ta sardı bəla məni, bir özgə yar aramaz,
Havalı görüb məni, kimsə etməz aşına.

Doğma vətəni Təbriz, uzun müddət çalışdığı Gəncə, Şirvan və Naxçıvanda keçirdiyi günlər, ümumiyyətlə, bütün Türkünstanın siyasi-mədəni həyatı Qətran Təbrizi şeirlərində böyük məhəbbətlə tərənnüm olunmuşdur:

چو تو مجلس آرا نی و جام گیری
ز تبریز زرین کنی تا بخارا³

¹ Teymur Kərimli. VII-XII əsrlərdə Azərbaycan şeiri. Bax: Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.7-8

² Divan-e Həkim Qətran Təbrizi. Be təshih-e mərhum Məhəmməd Naxçıvani, və məqalə-ye əz: Bəduzzəman Foruzənfər, Zəbihulla Səfa, Seyid Hüseyn Təqizadə, Çap-e əvvəl, Daneşqah-e Tehran, 1363, s.9

³ Yenə orada, s.26

Elə ki, sən cam tutub məclis bəzəyirsən,
Təbrizdən Buxarayacan (hər yeri) qızıla tutursan.

Şairin “Bəxtiyar bin Salmanın mədhi” qəsidəsində “Gəncə” və “Şirvan” adlarının poetik mənalandırmaları diqqəti cəlb edir:

گنج شادی از او شده گنجه
شمع شادی از او شده شروان¹

Onun şadlıq xəzinəsi – Gəncə olub,
Onun şadlıq şamı – Şirvan olub.

Qətran Təbrizi şeirlərindəki hava-həvəs, insanın ən incə duyğularını dilləndirən “şah beytlər” özündən sonra Azərbaycan və bütün Şərq poeziyasını güclü təsirə məruz qoymuşdur. Təsadüfi deyildir ki, XIV əsrdə Xacu Kirmani yazırdı:

هوا ترجیح قطران کرده از بر
کشیده آسمان از انوری سر²

Qətranın hava tərcihini əzbər edib,
Asiman Ənvəridən baş qaldırdı.

Qətran Təbrizi yaradıcılığında insan duyğularının zəngin məzmun və incə poetik dil ilə tərənnümü Nizami Gəncəvini heyran etməyə bilməzdi. Qətran poeziyasının incə ruhu Nizami şeirinə təsirsiz ötürməmişdir:

مرا بی وفا خواند آن بی وفا
که هر گز نگوید سخن بی جفا
ز من چون رسد بی وفائی بدوست
که دشمن نه بیند زمن جز وفا
همیشه خلاف من آنکس کند
که من جویم او را همیشه رضا
قضا گرددان کار ما از سخن
همه کار نیکو کند، مان قضا³

¹ Divan-e Həkim Qətran Təbrizi. Be təshih-e mərhüm Məhəmməd Naxçıvani, va məqale-ye əz: Bəduzzəman Foruzənfər, Zəbihulla Səfa, Seyid Hüseyn Təqizade, Çap-e əvvəl, Daneşqah-e Tehran, 1363, s.200

² Xəmsə-ye Xacu-ye Kirmani, be təshih-e Səid Niyaz Kirmani, Daneşqah-e olum-e insani, Kirman, 1370, s.584

³ Divan-e Həkim Qətran Təbrizi. Be təshih-e mərhüm Məhəmməd Naxçıvani, va məqale-ye əz: Bəduzzəman Foruzənfər, Zəbihulla Səfa, Seyid Hüseyn Təqizade, Çap-e əvvəl, Daneşqah-e Tehran, 1363, s.404

Mənə vəfasız söyləyir o bivəfa
Ki, hərgiz (özü) cəfa vermədən söz danışmaz.
Məndən dosta vəfasızlıq necə çatsın
Ki, düşmən də məndən vəfadan başqa bir şey görməz.
Həmişə mənə qarşı o kəs çıxar
Ki, mən ona qarşı həmişə riza axtararam.
Bizim qəza etməyimiz sözün ucbatındandır,
Hamı yaxşı iş görər, biz -qəza?

Nizami də həmin duyğularla öz “Divan”ında aşağıdakı misraları qələmə almışdır:

گفتم که: وفا کنی، نکردی
گفتند مرا، نمی شنیدم
بال طربم چرا شکستی،
من خود بپر تو می پریدم
تا خط نکشی تو بر نظامی
خط بر همه دوستان کشیدم¹

Dedim ki: Vəfa eylə, etmədin,
Mənə dedilər, eşitmədim.
Qol-qanadımı niyə sındırdın?
Mən özüm sənin qanadını qaldırırdım.
Ta sən Nizaminin üstündən xətt çəkməyəsən,
(Çünki) bütün dostlarıma mən xətt çəkmişəm.

Qətran ana dilinin qaynaqlarına yaxşı bələd olduğundan, yaratdığı təşbihlərdə bu dilin zənginliklərini, mənə dərinliyini çatdırmağa çalışır. Onun “mən” əvəzliyini türkcə tez-tez “Man” şəklində işlətməsi, cümlə quruluşunu Azərbaycan dilinə uyğun qurması, “söz oyununda” xalq hikmətlərini poeziyaya gətirməsi, orijinal bənzətmələri türk və farsdilli şeirin bəzəyinə çevrilmişdir. Qətran Təbrizi poeziyası Azərbaycan ədəbi məktəbinin nəfis incisi olmaqla, Nizami yaradıcılığının da yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

¹ Səid Nəfisi. Nezami Gəncəvi. Divan-e qəsaid o gözəliyyat. Ostad Səid Nəfisi, Entəşarat-e Foruği, 1365, s.303

Əbülülə Gəncəvi (1096-1159)

Qətran Təbrizinin poetik ənənələrinin davamçısı olan Azərbaycan şairlərindən biri Nizaməddin Əbülülə Gəncəvidir. O, XI əsrin sonlarında Gəncədə anadan olmuş, ilk təhsil və təlimini Gəncə mədrəsələrində almış, ana dilindən başqa ərəb-fars dillərinə yiyələnmişdir. Şeiri, poetika sənətini, fəlsəfə və nücum elmlərini yaxşı mənimsəmişdir.

Əbülülə bilik və bacarığı, fitri istedadı ilə Şirvanşahların diqqətini cəlb etmiş və Şirvanşahlar sarayına dəvət olunmuşdur. O dövr Şirvanşahlar hakimi, I Məniçöhr (1120-1149) idi. Dövlət şah Səmərqəndi yazırdı: “Məlik Məniçöhr Şirvan Sultanlar sülaləsinin uca çırağı olmuşdur, şairlərlə dostluğu vardı. Alimlər və fəzil adamlar onun məclislərində möhtərəm şəxsiyyətlər idi. Onun böyüklüyü və kərəminin şöhrəti dünyaya yayıldı və Şirvanda böyük şairlər cəmiyyəti yarandı”¹.

Sultan Əxsitan Məniçöhr Əbülülə Gəncəviyə böyük hörmət göstərmiş və şair qəsidə yaradıcılığında şöhrətlənmişdir. Əbülülə Şirvanşahlar sarayında “Məliküş-şüəra” (Şairlərin fəxri, başçısı) tituluna layiq görülmüşdür. O, Şirvanşah sarayında Xaqani və Fələkinin ustadı olmuşdur. Onun “Məliküş-şüəra” adı alması təsadüfi deyildi. Əbülülə Gəncəvi haqqında məlumat verən Şərqi mütəbər məxəzləri onun cavan şairlərin yetişməsində qayğı və zəhmətini qeyd etmişlər. Əmin Əhməd Razi “Həft iqlim” təzkirəsində Həmdullah Mustafa Qəzvininin “Tarixə-qozide” təzkirəsinə istinad edərək belə bir əhvalat yazmışdır: “Əbülülə öz qızını tələbəsi Xaqaniyə verir. Amma Fələki də öz ustadının qızına aşiq imiş, lakin mətləbi açmağa cürəti çatmayıbmış. Bu üzdən, Fələki ürəyində inciyib İraq səfərinə çıxmağa qərar verir. Amma Əbülülə bundan xəbər tutub, onu yoldan saxlayır və öz tələbəsinə 1000 dirhəm göndərüb deyir: “Bu pul bir neçə kənin qiymətidir ki, hər biri Əbülülənin qızından daha yaxşıdır. Fələki pulu götürüb gedir. Amma Xaqaninin rütbəsi yüksəldikdən və öz tələbə yoldaşını da ötüb keçdikdən sonra,

---

¹ تذكرة الشعراء، تاليف: دولتشاه سمرقندی، به اهتمام و تصحيح : ادوارد براون، تهران، چاپ اول، ، ص.71. 1382

Fələki öz ustadı ilə əvvəlki kimi dost olmadı. Bu üzdən Əbülülə xiffət, qüssə və qəm çəkmişdir”.¹

Əbülülə Gəncəvi haqqında həmçinin XV əsrdə Lütfəli bəy Azər “Atəşkədə”, XVI əsrdə Əmin Əhməd Razi “Həft iqlim” və Təqiəddin Məhəmməd Əvhədi “Ərəfat əl-əşiqin və ərəsət əl-arifin” təzkirəsində bəhs etmişlər. Əbülülənin adı Şirvanşah Məniçöhr sarayının “Məliküş-şüəra”sı kimi Avropanın Şərq bibliografiya kataloqlarında da yer almışdır.²

Təəssüf ki, Əbülülə Gəncəvinin “Divan”ı dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Lakin şairin Divanı olması haqqında XIX əsrdə Rzaquluxan Hidayət “Məcmül-füsəha” təzkirəsində məlumat vermişdir. Rzaqulu xan Hidayət öz təzkirəsinə Əbülülə Gəncəvinin məşhur qəsidəsini və şeirlərindən parçalar daxil etmişdir.

XIX əsrdən başlayaraq, Əbülülə Gəncəvi haqqında N.Xanikov “XII əsr şairi Xaqani haqqında xatirə” (1864), Zaleman K.Q. “Xaqaninin rübailəri” (1875), Hadi Həsən “Fələki Şirvani” (1929), A.A.Krımiski “Nizami və onun müasirləri” (Bakı, 1981), Y.E.Bertels “XII əsr Azərbaycanın ədəbi həyatı” – “Nizami və Füzuli” (1962), Həmid Araslı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1960) və sair əsərlərdə məlumat verilmişdir.

Əbülülə Gəncəvi öz əsərlərində vətəni Gəncəni tez-tez xatırlamışdır. O, Rzaqulu xan Hidayətin “Məcmül-füsəha”sında qeydə alınan məşhur “Andnamə” (“Sövqəndnamə”) qəsidəsində yazırdı:

ضميرم ابرو سخن گوهرست و دل دريا
زبان منادی این گوهر و زمانه بها
بچون منی که ز اقران خود سبق بردم
گر اهل گنجہ تفاخر کنند هست سزا
سخنوران بمن ار اقتدا کنند سزد
از آن قبل که منم قدوة همه شعرا³

Zəmirim bulud, sözüm gövhər və könlüm dəryadır!
Bu gövhər dilin fəxri, zamanın bəhasıdır.
Necə ki, mən öz çaparlarımla yüksəlirəm,

¹ امین احمد رازی ، تذکره هفت اقلیم، تصحیح: سید محمد رضا طاهر "حسرت" ، جلد سوم، سروش، تهران، 1378، ص.147.

² Tomas William Beale. An Oriental Bioqraphical Dictionary. London, 1894, p.21

³ رضا قلی بن محمد هادی هدایت، مجمع الفصاح : بخش دوم (جلد 1) ، موسسه انتشارات امیر کبیر، 1382 ، ص.81.

Gəncə əhlinin də mənimlə fəxr etməyə əsası var.
Əgər şairlər mənə bənzəmək istəyirlərsə,
O qəbildəndir ki, hamısından uca şair mənəm.

Əbülülanın fəxriyyə-andnamə formasında yazdığı bu qəsidəsinin məzmun və üslubuna əsasən şairin “Xorasan ədəbi məktəbinə mənsub olduğunu” söyləyən Y.E.Bertelsin fikirləri diqqəti cəlb edir. O yazırdı: “Əbülülanın sözlərindən görünür ki, Şirvan şairlərinin başçısı öz yaradıcılığını Xorasan məktəbinə yönəltməyə çalışmış və özünü onun davamçısı hesab etmişdir. Məlumdur ki, Nizami də ilk poemasını Sənaiyə nəzirə olaraq yazmışdır”.¹

Məsələ burasındadır ki, IX-XI əsrlərdə türk Samanilər və Qəznəvilər, daha sonra Səlcuqilər hakimiyyətinin mərkəzi hesab olunan Xorasanda yaranan poeziyanın təmsilçilərinin əksəriyyəti türk əsilli şairlər idi. Azərbaycan məktəbinin bu poeziyanın ənənələrindən təsirlənməsi təbii bir hal idi, çünki ictimai-ədəbi əlaqələr mövcud idi. Başqa bir tərəfdən, artıq XI əsrdə Qətran Təbrizi Şərq şeirinin mövzu və üslubuna yeni nəfəs gətirərək, öz zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan poeziya məktəbinin əsasını qoymuşdur. Qətran Təbrizi Şərq poetika tarixində qəsidənin yeni növünün – “məsnu qəsidənin” banisi hesab olunur.² Belə olduğu halda, Əbülülə Gəncəvi də təbii olaraq, Azərbaycan poeziya məktəbinin qurucularından biri hesab olunur və XII əsrdə öz müasirləri ilə birlikdə Azərbaycan səbkisini inkişaf etdirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Təqiəddin Məhəmməd Əvhədi “Ərəfat əl-aşiqin və ərəsət əl-arifin” təzkirəsində Əbülülə Gəncəvi haqqında yazırdı ki, “Alimlərin bargahında oturan, hükamaların ustası Nizaməddin Əbülülanın mənşəyi və təvəllüdü Gəncədən- dir. Şeir ustadlarının başçısı, fəzilətdə dövrün iftixarı olaraq məşhur idi. Söz sənətinin bütün dərəcələrində, bəyan elminin qayda-qanunlarına ciddi əməl etməkdə zamanın böyük ustası idi. Əbülülə Böyük Şirvanşah Sultan Cəlaləddin Axsitan Məniçöhrün sarayında ustad olduğu dövrdə şeir sənətini çox inkişaf etdirmişdir. Onun şa-

¹ Евгений Бертельс. Низами и Фузули. Москва: Изд-во Восточ. лит., 1962, с.37

² Шамсаддин Мухаммад ибн Кайс ар-Рази. (المعجم في معايير اشعار الهمج) - Ал-Му'джем фи ма'айир аш'ар ал-аджам). Часть II. Пер. с персидск., исслед. и коммент. Н.Ю.Чалисовой. Москва, Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1997, с.442

girdləri içərisində ən çox Həkim Xaqani, Ustad Fələki və İzzəddin Şirvani seçilirdi”.¹

Əbülülanın Gəncədən Şirvan sarayına 44 yaşında gəldiyini tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Şair özü də bu haqda yazırdı:

من آن گه که از مادر دهر زادم
به فضل و هنر در جهان اوستادم
مرا شصت سال است در خاک ازان
بود شانزده تا به شروان فتادم²

Mən dəhr anadan doğulduğum o andan,
Fəzl və sənətlə cahanda ustadam.
Mənim altmış yaşım var, Arran torpağından,
Şirvana düşdüyüm on altı ildir.

Mənbələr Əbülülanın ustadı Xaqani ilə baş verən münaqişə haqqında məlumatlar vermişlər. Təqiəddin Məhəmməd Əvhədinin qeydinə əsasən, ustadı Əbülülə Xaqaniyə şəfqət və məhəbbətlə yanaşmış və ona nəvaziş göstərmişdir. Lakin düşmənləri bu mehribançılığı görüb, onlara qarşı ədavət etmiş, nəticədə, onların dostluğu düşmənçiliyə çevrilmişdir.

Bununla belə, Əbülülə Gəncəvinin Xaqaniyə ata-oğul və qayğıkeş ustad münasibəti aşağıdakı şeir parçasından bəlli olur:

تو ای افضلالدین اگر راست پرسى
به جان عزیزت از تو نه شادم
تو خود قرۃ العین فرزند مایى
منت هم پدر خوانده، هم اوستادم³

Ey Əfzələddin, əgər düzünü soruşsan,
Sənin əziz canın üçün, sən məni sevindirmirsən.
Sən bizim gözümüzün işığı, övladımızsan,
Sən mənə həm ata, həm ustadım, demisən.

Əbülülə Gəncəvinin zəngin yaradıcılığından dövrümüzə qədər “Andnamə” (“Sövsədnamə”) qəsidəsi və bir neçə qitəsi gəlib

¹ تقی الدین محمد اوحدی حسینی دقاقی بلیانی اصفهانی، عرفات العاشقین و عرصات العارفین، تصحیح: ذبیح الله تهران، میراث مکتوب، 1389، ص.106. صاحبکاری و آمنه فخر احمد، جلد اول،

² Yenə orada

³ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.99

çatmışdır. Azərbaycan alimi Xəlil Yusifli haqlı olaraq yazır ki, “təkcə “Andnamə” qəsidəsi onun qüdrətli şair olduğunu göstərir”.¹

Əbülülə Gəncəvinin bu qəsidəsini fəxriyyə, şikayətnamə, andnamə və mədh məzmununda dörd hissəyə ayırmaq mümkündür. Əslində Əbülülə həm öz həyatında baş verən hadisələrə, həm də öz dövrünün bir çox incə siyasi-ictimai mətləblərinə toxunur. Şair düşmənlərin fəsadlarından, insanların vəfasızlığından, yalan və riyə işlətmələrindən acı-acı şikayət edir.

Əbülülənin şəxsiyyəti və yaradıcılığı Nizami Gəncəvi sənətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bəlkə də, bu böyük ustadın, qayğıkeş müəllimin sarayda başına gələn faciələr o zaman hələ çox gənc olan Nizamiyə ibrət dərsi olmuş və heç zaman saraylara getməmişdir.

Xaqani Şirvani (1126-1199)

Nizami dövrü ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndəsi Əfzələddin Xaqani Şirvanidir. O özünün ümumbəşəri fəlsəfi ideyaları və üslubu ilə Şərqdə Renessans dövrü ədəbiyyatının yaranmasında, poeziyanın məzmun və janr baxımından zənginləşməsində mühüm rol oynamış bir sənətkardır. Xaqani epik poema növünü və qəsidə janrını yüksək zirvələrə qaldırmış, yaradıcılığı Şərq ədəbiyyatında Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, İmadəddin Nəsimi, Hafiz Şirazi, Sədi Şirazi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli və başqalarının sənətinə mühüm təsir göstərmişdir.

Xaqani sənəti, o cümlədən Nizami Gəncəvi yaradıcılığına mühüm təsir göstərmişdir. Şərqi ədəbi məxəzlərində Xaqaninin şəxsiyyəti və sənəti yüksək qiymətləndirilmişdir. XIII əsrdə Zəkəriyyə Qəzvini “Xaqani şeirinin öz saflığı ilə başqa şairlərdən fərqləndiyini qeyd etmişdir”.²

XIV əsrdə Xacu Kirmani öz “Divan”ında Xaqani sənətini yüksək qiymətləndirərək yazmışdır:

گر نایب خاقانی و خاقانی وقتى
ور ثانى سبحانى و حسان زمانى³

¹ Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008, s.91

² Агафангел Крымский. Низами и его современники. Баку, 1981, с.407

³ Xacu-ye Kirmani. Divan-e ğəzəliyyat-e Xacu-ye Kermani. Be kuşəş-e Həmid Müzəhəri, çap-e sevvom. Kerman, 1374, s.415

Gər Xaqaninin nayibi və dövrün Xaqanisisən,
Və gər ikinci Səhbansan və zamanın Həssanisan.

Xacu Kirmani həmçinin “Gül və Novruz” məsnəvisində “Keçmişlərdə bu kitabın nəzmə alınması və öz halı haqqında” hissədə yenə də Xaqanini yad edir. Səhərin təsvirində Xaqaninin obrazlarını yada salaraq söyləyir:

برین تخت روان باعسجدی جام
به خاقانی بر آمد سمس را نام
صبحی کرده مستان سحرخیز
نوا گرگشته مرغان شباویز¹

Əscədi camla döşənmiş bu dünyada,
Xaqaniyə Günəş adı ucaldı.
Səbuhi (səhər yelləri) məstləri oyatdı,
Gecə quşlarının nəvası döndü.

Əmin Əhməd Razi “Həft iqlim” təzkirəsində: “Xaqani – söz ix-tiraçısıdır və onun kəlam tərzi xüsusidir. Ondən öncə nəsihət meto-dunu (didaktik janrı – Z.A.) belə səviyyəyə çatdıran olmamış və belə sənət əsərləri yaradan olmamışdır”, – söyləyəndən sonra haqqın-da bu beytləri yazmışdır:

بسیار سخن بدین حلاوت
گفتند و ندارد این طراوت
هر بیستی از و چو رشته دُر
از عیب تهی و از هنر پُر²

Bu şirinlikdə çoxlu sözlər
Deyilmiş və bu tərəvətdə olmamışdır.
Onun hər bir beyti dürr düzümü kimi –
Eybsiz və sənətlə dolu.

Xaqaninin adı Şərq poeziyasında zülm və zalımla barışmayan, heç kəsə əyilməyən, həqiqəti olduğu kimi söyləyən, əqidə düzlüyü yolunda başı bəlalər çəkən, qürurlu və uca bir şəxsiyyət olaraq daim yad edilmişdir.

¹ ختمه خواجهی کرمانی، به تصحیح و مقدمه سعید نیاز کرمانی، دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه
شهید با هنر کرمان، 1370، ص.480

² امین احمد رازی، تعلیقات و حواشی سید محمد رضا طاهری "حسرت"، جلد سوم، سروش، تهران، 1378،
ص.1447

Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı dünya və Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Onun zəngin ədəbi irsi Y.Hammer, Q.Flügel, Şpigel, N.Xanikov, Y.Marr, A.Krımski, M.Sultanov, H.Araslı, Q.Kəndli, Z.Səccadi və başqa alimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Əbu Bədil Əfzələddin İbrahim İbn Əli Nəccar İbn Osman İbn İbrahim Həqaiqi Həssanül-Əcəm Xaqani Şirvani 1126-cı ildə Şamaxı şəhərində sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. Şair qədim mədəniyyət mərkəzi, şeir-sənət ocağı olan vətəni Şirvan şəhərinin vəsfinə çoxlu misralar həsr etmişdir. “Mənim fəxrım – Şirvan yadıma düşdü”, – deyə öz doğma yurdu ilə fəxr etmiş, Şirvanı şeir, sənətin məbədi hesab etmişdir:

مشرق و مغرب مراست زیر درخت سخن
رسته بشروان نهال رفته بمالم ثمار¹ –

Şərq də, Qərb də mənim – söz ağacının altındadır,
Malımın (şeirimin) səmərəsi Şirvanda bəslənib.

Əfzələddinin atası Əli Nəccara həsr etdiyi qəsidədən onun dülgər olduğu bilinir. Xristian qızı olan anası Rəbiə müsəlmanlığı qəbul etmişdi. Əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osmanın dövrünün ziyalı şəxsiyyətlərindən olduğunu bir sıra tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Xəlil Yusifli yazır: “Əmisi Kafiəddin Ömər onu körpəlikdən öz himayəsinə alır, Qurani, dilçiliyi, ədəbiyyatı, fəlsəfə, riyaziyyat və başqa elmləri öyrədir. O, məşhur ərəb dilçisi İbn Sükkeytin “Kitabül islah əl-məntiq” əsərini oxuyur. 15-16 yaşlarında şeir yazmaqda mahir olduğunu görən əmisi ona Həssanül-Əcəm (yəni Əcəm Həssanı) təxəllüsü verir”.² Orta əsr mənbələrində ona bu təxəllüsün atası tərəfindən verilməsi fikri də qeyd olunmuşdur.

Xaqani Şirvani əmisi Kafiəddinin Osmanın istedadlı bir sənətkar olduğunu ona yazdığı qəsidədə qeyd etmişdir:

طبع کافی که عسکر هنر است
چون نی عسکری همه شکر است
قطرہ کوثر و قمطرہ ہند

¹ Xaqani Şirvani. Divan. Ba moqəddeme və şərh-e loğət o tərkiyat-o mənə-ye əbyat, be kuşəş-e doctor Seyyid Ziyaəddin Səccadi. Tehran, 1351, s.75

² Xəlil Yusifli. Xaqani Şirvani və ədəbi irs // Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.4

از شکرهای لفظ او اثر است
نی مصریش قند می زاید
تا سمرقند قند او سمر است
در شکرریز نوعروس سخن
نی مصریش خاطب هنر است¹

Kafinin təbi sənətin əsgəridir,
Əsgəri ney kimi bütöv şəkərdir.
Kövsər qətrəsi və qəmtərə şəkəri kimi,
Onun sözünün təsiri vardır.
Qələmi Misir neyşəkəri kimi şirin qənddir,
Onun müştərisi Səmərqənddir.
Yeni söz gəlini şəkər saçanda,
Onun neyşəkər qələmi sənətin xütbə oxuyanıdır.

Xaqani Şirvani istedadına görə çox gənc ikən saraya dəvət olunur. Şirvanşah Məniçöhr ona istedad və hünərinə görə dərin rəğbət bəsləyir. Şairin 1160-cı ildə Şirvanşah Məniçöhrün ölümünə yazdığı kiçik mərsiyə diqqəti cəlb edir. Məniçöhrün oğlu Axistanın dövründə sarayda baş verən münafişələr nəticəsində Xaqaninin məyus olması bu mərsiyədə açıq şəkildə görünür:

آب حیوان مجوی خاقانی
که منوچهر خضر خو مرده است
نوبت راحت و کرم بگذشت
تا چراغ کیان فرو مرده است
راحت آن روز رفت کو رفته است
کرم آن روز مرده کو مرده است²

Xaqani, həyat çeşməsi axtarma,
Xızr xasiyyətli Məniçöhr ölmüşdür.
Kərəm və rahatlıq vaxtı keçdi,
Şahlıq çirağı tez söndü.
O gedəndən rahatlıq günü getdi,
O ölən gündən kərəm də öldü.

Xaqani Şirvani Məhəmməd Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana, Şirvanşahlara və ayrı-ayrı əmirlərə qəsidələr həsr etmişdir. Onun

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghasidekh/sh28/>

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghetekh/sh57/>

şairlik istedadının parladağı bir dövrdə paxılları tərəfindən ona böhtanlar atılır, şah sarayında gözdən salınır. Şirvanşah Axsitanın döv-ründə onu iki dəfə həbsxanaya salmışlar. Həbsxanada olduğu vaxt-larda şair məşhur “Həbsiyyə şeirləri”ni yazaraq, özünün və cəmiyyə-tin acı dərdlərini qələmə almışdır:

غصه بر هر دلی که کار کند
 آب چشم آتشین نثار کند
 هر که در طالعش قران افتاد
 سایه او از او کنار کند
 روزگارم وفا کند هیبات
 روزگار این به روزگار کند
 این فلک کعبتین بی نقش است
 همه بر دست خون قمار کند¹

Qüssə bir könülə kar etsə əgər,
 Gözündən odlu yaş tökülər.
 Kimin taleyi dönük çıxsa,
 Kölgəsi də ondan kənar gəzər.
 Rüzgarım vəfalıdır, heyhat,
 Bu rüzgarı yaxşı rüzgar edər.
 Bu fələyin qoşa zəri nəqssizdir,
 Əli qanlı hamı ilə qumar oynayar.

Məlum olduğu kimi, Xaqani 1152-ci ildə bir kəndli qızı ilə ev-lənmişdir. Onların Əbdülməcrid və Rəşid adlı oğlanları, bir neçə qızı olmuşdur. 1176-cı ildə Kəbə ziyarətindən sonra Xaqani vətənə qa-yıtmır, ömürlük Təbrizdə məskən salır.

Şamaxıda 25 il bir yerdə ömür sürdüyü sevimli arvadını, 20 yaşlı oğlu Rəşidi, əmisi Kafiəddin Öməri, əmisi oğlu Vəhidəddin Osmanı və başqa yaxın adamlarını itirən sənətkar bir də oraya qa-yıtmaq istəmir. Qəsidələrinin birində yazır:

خوی فلک بین که چه ناپاک شد
 طبع جهان بین که چه غمناک شد
 آخر گیتی است نشانی بدانک
 دفتر دلها ز وفا پاک شد
 سینه ما کوره آهنگر است

¹ Xaqani Şirvani. Divan (ba moqeddeme və şərh-e loğət o terkibat-o mənə-ye əbyat, be kuşeş-e doctor Seyyid Ziyaəddin Səccadi).Tehran, 1351, s.763

تا که جهان افعی ضحاک شد
گر برسد دست، جهان را بخور
زان مکن اندیشه که ناپاک شد
افعی اگرچه سر زهر گشت
خوردن افعی همه تریاک شد
رخصت این حال ز خاقانی است
کو به سخن بر سر افلاک شد¹

Fələyin xasiyyətini gör ki, necə napak oldu.
Dünyanın işinə bax ki, necə qəmnak oldu.
Bu dünyanın axır nişanı yetdi,
Könüllər dəftəri vəfa ilə pak oldu.
Sinəmiz dəmirçi kürəsidir,
Axır ki, cahan Zöhhak ilanı oldu.
Əgər cahanı yüz əllə yesən də,
Ondan ötrü qəm çəkmə ki, haramdır.
İlanın başı zəhər olur,
Amma yesən tiryək olur.
Bu hal ilə izn Xaqanıdır,
Ki, onun yeri söz ilə fələyin başının üstündədir.

Axsitan, Qızıl Arslan və başqaları onu saraylara dəvət edirlərsə də, dahi sənətkar artıq heç bir saraya üz tutmur. Şair 1999-cu ildə Təbrizdə vəfat etmiş və “Məqbərətüş-şüəra” məzarında dəfn olunmuşdur.

Xaqanınin zəngin ədəbi irsi 17 min beytlik qəsidə, qəzəl, qitə və rübailərdən ibarət “Divan”ından, “Töhfətül-İraqeyn” poeması və məktublarından ibarətdir.

Şairin Nizami Gəncəvi ilə dost olduğunu mənbələr və tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Xaqanınin “Miratüs-səfa”(Qəlbin aynası) adlanan məşhur “Qəsideyi-şiniyyəsi”nə çoxlu nəzirələr yazılmışdır ki, həmin nəzirə yazanların arasında Nizami Gəncəvinin də adı qeyd olunur. Xaqani Şirvani 220 misradan ibarət olan bu fəlsəfi qəsidəni belə başlayır:

دل من پیر تعلیم است و من طفل زبانداش
دم تسلیم سر عشر و سر زانو دبستانش
نه هر زانو دبستانست هر دم لوح تعلیمش

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghasidekh/sh51>

نه هر دريا صدفدار است هر نم قطره نيسانش
خود آنكس را كه روزى شد دبستان از سر زانو
نه تاكعش بود جودى و نى تاساق طوفانش
دبستان از سرزانوست خاص آن شير مرديرا
كه چون سگ درپس زانو نشاند شير مردانش¹

Mənim qəlbim təlim verən bir ustaddır.
Mən isə dil öyrənən bir uşağam.
Öz nəfəsim sərməşqimdir və dizimin üstü məktəbimdir.
Hər dizin üstü məktəb və hər nəfəs dərs lövhü deyildir.
Hər bir dəryada gövhər və hər bir yağış damlası neysan olmaz.
O adam ki, onun ruzisi öz dizi üstündə yetişdi,
Cudi dağı ondan aşağıda durar və heç bir tufan
onun topuğuna belə yüksələ bilməz.
O xas mərd aslanların dizinin üstü məktəbdir
Ki, mərd şirləri qarşısında it kimi diz çökdürə bilir.

Məmmədağa Sultanov yazırdı ki, “Əlimizdə olan sənədlərə əsasən, bu qəsidəyə 16 hind və İran şairi nəzirə demişdir”.²

Xaqani Şirvaninin “Töhfətül-İraqeyn” poemasının Nizami Gəncəvi yaradıcılığına mühüm təsiri olduğu şübhəsizdir. Bu əsər öz zəngin fəlsəfi məzmunu, ideyası və bədii xüsusiyyətləri ilə bütün Şərq poeziyasına mühüm təsir göstərmişdir. Xəlil Yusifli haqlı olaraq yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk poema olan bu əsəri, bəziləri yanlış olaraq mənzum səfərnəmə hesab edir, onun iki İraqa – Əcəm və Ərəb İraqına səyahətdən alınan təəssürat əsasında yazıldığını düşünülür. Halbuki, poemaya “Töhfətül-İraqeyn” adı sonra verilmişdir”.³

Xaqani əsərində məzmun və süjet şairin əhval-ruhiyyəsinə uyğun xüsusi bir formulaya əsaslanır. Əsərə əhvalatların qoşulması və mövzunun müxtəlif regionların sosial-mədəni, coğrafi mühitinə uyğun tərzdə işlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bir əsər özündə bütün Şərqin tarixi-mənəvi-estetik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghasidekh/sh126>

² Məmmədağa Sultanov. Yazılı abidələrin tədqiqi (Məqlələr toplusu). Bakı, Nurlan, 2010, s.31

³ Xəlil Yusifli. Xaqani Şirvani və ədəbi irs. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.11

“Töhfətül-İraqeyn” əsəri şairin tək-cə Kəbə ziyarəti təəssüratları deyildir. Bu əsər öz dövrünün ədəbi-fəlsəfi dəyərlərini ifadə etməsi, həm də spesifikliyi və orijinallığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında nadir sənət nümunəsidir. Bu poema həm şairin həyatı haqqında zəngin bilgilər verir, həm də öz dövrünün ictimai kədərini özündə əks etdirir. İnsan azadlığı, zülm və haqsızlığa qarşı etiraz, cəmiyyətin bərabərlik və qardaşlıq ideyası ilə təmizlənməsi, gözəlləşməsi bu əsərin əsas ana xəttini təşkil edir. Şair paxılları məzəmmət edərək:

Dövrün əmirinin fərmanıyla mən,
Nəhayət, qurtardım Şirvan bəndindən¹

– deyirsə də, həm də vətəndən ayrı acılar çəkdiyini də dilə gətirir:

شب رحیل چو کردم وداع شروان را
دریغ حاصل من بود و درد حصه من²

Dünən gecə Şirvanla vidalaşdım,
Mənim hasilim ağrı və dərdimin ağrısı oldu.

Xaqani islami humanizmin ən uca dəyərlərini təbliğ edir, insanları öz nəfsinə qul olmamağa, dünya malına aldanmamağa, ali və gözəl əməllərlə yaşamağa çağırır:

Qızıl həm oğrudur, həm də gülbədən,
Biryolluq üz döndər ikiüzlüdən.
O büt görünsə də müqəddəs pəri,
Sındırmaq lazımdır elə bütləri.
Xaqani istəməz olsun tamahkar,
Qızıla, ya bütə olsun pərəstar.
Çoxdan öyrənmişəm büt qırmağı mən,
Qaçmışam atəşə baş əyənlərdən.³

Xaqani Şirvani islam teologiya sistemi və sufi ideyalarının təsiri altında, kainatın bir parçası olaraq, Haqqa çatmaq qədər yüksək statusa malik olan insanı yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərlərə səsləmiş və öz ideyaları ilə dünya ədəbiyyatı tarixində dərin iz qoymuşdur.

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.31

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghetekh/sh286/>

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.25

Məhsəti Gəncəvi (1089-1181)

Məhsəti Gəncəvi 1089-cu ildə Gəncədə dünyaya göz açmışdır. Əsil adı Mənicə xatındır. Mənicə xatının ailəsinin Gəncənin adlı-sanlı zadəgan təbəqəsinə mənsub olması mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Şəmsəddin Sami bəy məşhur “Qamus ul-ə`lam” əsərində Məhsətinin Gəncə kübarzadələrindən olduğunu yazır.¹ Əhməd Süheyli Xansarinin də yazdığına görə, Məhsəti Gəncədə məşhur Bayan bəyləri nəslindəndir.²

Bu faktı Məhsətinin adındakı “xatın” titulu da təsdiq edir. Məlumdur ki, “xatın”, yaxud “xatun” türk xanımlarına məxsus tituldur.

Mənicə xatın kiçik yaşlarından musiqi elminə yiyələnir, ustad sənətkarlardan dərs alaraq, çəng, ud və bərbət kimi qədim Şərq musiqi alətlərində çalmağı öyrənir. Əli Əkbər Müşir Səlimi “Zənan-e soxənvər” (Şair qadınlar) əsərində yazır: “Atası onu – Mənicəni 4 yaşından sonra məktəbə – məşhur ustadların yanına dərs öyrənməyə göndərdi. Burada ona dərs deyən müəllimlər uşağın hədsiz istedad və bacarığına heyran qalmışdılar. 10 yaşına qədər Ouranı mükəmməl öyrəndi, fəlsəfə və ədəb elmini, riyaziyyatı və sair fənləri mənimsədi”.³

Ağıl və fəsaahəti, istedadı ilə diqqəti cəlb edir. Mənicə xatın şeirə həvəs göstərir, dövrünün qabaqcıl elm və fəlsəfi ideyalarına yiyələnir.

Məhsəti musiqi elmində o qədər qabiliyyətli idi ki, 19 yaşında artıq özü musiqidə misilsiz ustad idi; çəng, ud və tarda musiqi ifa etməkdə mahir idi. Savad və ağılna, müəllimlik və ustadlıq bacarığına görə, Məhsəti 1117-ci ildə Gəncədə Sultan Mahmud sarayına işə dəvət olunur. O, Gəncə sarayında “nədim-e dərbar” (Şahın qəbulunda şəxsi məsləhətçi) vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Sarayda həmçinin şahın xüsusi məclislərinin təşkili və idarə olunmasında Məhsətinin xüsusi rolu var idi.

Həm də istedadlı şairə olan Məhsəti az bir vaxtda cəmiyyətdə sevilir, müdrük kəlamları və xalq ruhuna yaxın incə rübailərilə

---

¹ Rafael Hüseynov. Məhsəti necə varsa. Bakı, Yazıçı, 1989, s.32

² Xəlil Hüseynov. Mənicə Xatın Məhsəti Gəncəvi. Bakı, 2008, s.115

³ Əli Əkbər Müşir Səlimi. Zənan-e soxənvər. Dəftər-e devvom, çap-e əvvəl. Tehran, Bəhmən, 1335, s.12

şöhrət qazanır. Təsadüfi deyildir ki, ağıl və uzaqgörənliyinə, sözü-nün kəsərinə görə, sarayda yüksək “dəbir”(pak, müdrük adam) rüt-bəsinə layiq görülmüşdür. Mənbələr “Məhsəti-ye – dəbir”in Səlcuq Sultan Mahmud və Sultan Səncər sarayında çalışdığını göstərir. Akademik Rafael Hüseynovun Məhsətinin həyatı və yaradıcılığı, o cümlədən, sarayda tutduğu “dəbir” vəzifəsi haqqında əhəmiyyətli araşdırmaları vardır.¹

Məhsəti öz dövrünün azadfikirli, ağıllı bir şəxsiyyəti olaraq, əlbəttə, xalqa xoşbəxtliyin yollarını göstərən bu təlimə biganə qalmamışdır. Şair bəşərin ali bir varlıq olduğunu dərk edir, ilahi məhəbbəti insanda axtarır. O, insanı ilahiləşdirən, dünyada ilahi gözəl-liklər axtaran pak, müdrük bir sufi idi.

Məhsəti Gəncənin həyatı - istər Gəncədə gənclik dövrü, is-tərsə də Xorasanda, Mərvdə Sultan Səncər sarayında əxi sufilərlə sıx bağlı şəraitdə keçmişdir. Məmməd Səid Ordubadi öz tədqiqatla-rında yazırdı ki, “Sultan Səncər dövründə yazıb-yaradan şairlər öz yaradıcılıqları ilə Məhsəti xanıma borcludurlar, çünki öz əsərlərinin mövzu və süjetlərini ondan mənimsəmişlər”.²

Təzkiyəçilərin yazdıqlarına əsasən, Məhsəti Gəncə sarayında olarkən iki dəfə zindana salınmışdır. Gənc və gözəl Məhsəti təzki-rələrdə “Gəncəli Xətib oğlu” təxəllüsü ilə adıçəkilən şair Tacəddin Əmir Əhmədə olan məhəbbətinin ucbatından sarayda şah tərəfindən cəzalandırılmışdır. Tacəddin Əmir Əhmədin atası bu sevgiyə qarşı olduğundan hər iki gənc təqiblərə məruz qalmalı olmuşlar.

“Şair qadınlar” əsərinin müəllifi Əli Əkbər Müşir Səliminin yazdığına görə, Məhsətinin Gəncə xətibinin oğlu Əmir Əhmədə kö-nül verməsi, Gəncə şahına xoş gəlmədi və Məhsətinə saraydan kə-narlaşdırdı.³

Öz eşqi uğrunda çarpışmalarda vətəndən ayrı düşən Məhsəti o zaman Türksüstanın mühüm mərkəzi hesab olunan Xorasana gəlir. Sultan Səncər onu Xorasanın mərkəzi Bəlxə, öz sarayına dəvət edir. Məhsəti yalnız bir neçə il keçdikdən sonra Gəncəyə - onun yolunu gözləyən və sevən Əmir Əhmədin ardınca qayıtdı. Evlənilib, yenidən

---

¹ Rafael Hüseynov. Məhsəti necə varsa. Bakı, Yazıçı, 1989, s.24-26

² Мамед Саид Ордубады. Азербайджанская литература эпохи Низами. “Низами”, книга III. Баку, 1941, с.12

³ Əli Əkbər Müşir Səlimi. Zənan-e soxənvər. Dəftər-e devvom, çap-e əvvəl. Tehran, Bəhmən, 1335, s.125

Xorasana yola düşdülər. Əmir Əhməd də istedad və savadı ilə tez bir zamanda Xorasanda Sultan sarayında mövqə qazanır.

Məhsəti Gəncəvi öz ictimai-siyasi fəaliyyəti dövründə saray həyatının acısını da dadmışdır. Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, saray mühiti onu sıxır, vətən üçün darıxırdı. Humanist sənətkar həmçinin sultan sarayında olarkən, Xorasani və Orta Asiyanın bir sıra şəhərlərini gəzmiş, xalqın ağır güzəranını görüb ürək ağrısı keçirmişdir.

Məhsəti 60 yaşlarında əri Xətib oğlu Tacəddin Əmir Əhmədlə birlikdə doğma vətəni Gəncəyə qayıtmışdır. Məhsəti öz məsləkindən dönmədən, Gəncənin ədəbi-ictimai həyatında yaxından iştirak etmişdir. Məlumdur ki, 1172-ci ildə Atabəy Cahan Pəhləvan hakimiyyətə gəldikdən sonra, dövrünün bir sıra alim və şairlərini öz sarayına dəvət etmişdi. Onların içərisində Məhsəti Gəncəvi də var idi. Görkəmli şairə uzun ömür sürmüş, 90 yaşında vətəni Gəncədə vəfat etmişdir.

Məhsəti Gəncəvi dünya mədəniyyəti xəzinəsinə nəfis rübailər bəxş etmişdir. Tədqiqatçılar Məhsətinin rübailərini Şərqi rübai ustası Ömər Xəyyamın yaradıcılığı ilə müqayisə etmişlər.

Məlumdur ki, Məhsəti yaradıcılığı ilahi idrak fəlsəfəsi və ruhun təkamülü haqqında biliklərdən – Şərqi fəlsəfi fikrindən qaynaqlanmışdır. Heç şübhə yoxdur ki, Xəyyamın bələd olduğu mənbələri – Aristotel, Platon və İbn Sina kimi filosofların əsərlərini Məhsəti də Gəncədə mədrəsədə dərs aldığı illərdə yaxşıca mənimsəmişdi. Bu səbəbdən dövrün əsas fəlsəfi ideyaları – insanın Allah, kainat haqqında təsəvvürləri, özünü dərk etməsi, maddi dünyanın keçici olması, ruhun əbədiliyi haqqında görüşlər o dövrün ədəbiyyatında, o cümlədən, Xəyyam və Məhsəti yaradıcılığında da xüsusi yer alır. Bu iki qüdrətli sənətkarı həm birləşdirən və həm də bir-birindən ayıran mühüm cəhətlər vardır.

Xəyyam da Məhsəti kimi öz rübailərində ilk başlanğıc – Yaradana münasibətdə islam fəlsəfəsini əsas götürərək, Allahın gizli sirr olmasını, onun ixlasını qəbul edir. Sadə, lakin dərin mənalarla Allahın birliyinə, tövhid fəlsəfəsinə bağlılığını ifadə edən Xəyyam islamın təməl ideyasını əsas tutaraq Yaradanın bir sirr, gizli xəzinə olduğunu göstərir. Onun müddəaları Quranın İxlas surəsinə, “ De: O Allah birdir. Allah ehtiyacsızdır. Törəməyib. Törənməyib. Və

ona tay olası bir əhəd yoxdur”,¹ – ayələrinə uyğundur. Diqqətimizi şairin aşağıdakı rübailəri cəlb edir:

در پرده اسرار کسی را ره نیست
زین تعبیه جان هیچکس آگه نیست
جز در دل خاک هیچ منزلگه نیست
می خور که چنین فسانه ها کوته نیست²

(İlahi) sirrin pərdəsində bir kimsənin yolu yoxdur,
Bu can tərtibindən heç kəs agah deyildir.
Torpağın könlündə heç cüzi mənzilgah yoxdur,
Mey iç ki, belə əfsanələr gödək deyildir.

Allahın zətı haqqında da Xəyyamın görüşləri qəti və birmənalıdır:

آنها که بحکمت در معنی سفتند
در ذات خداوند سخنها گفتند
سر رشته اسرار ندانست کسی
اول زنجی زدند و آخر خفتند³

Məna dürrünün hikmətindən əzəl bəhs edənlər,
Xudavəndin zətı haqqında sözlər söyləmişlər.
Sirrin əsasını (səbəbini) kimsə bilməmiş,
Əvvəl çox sözlər söyləmişlər, sonra yatmışlar.

Bütün bunlara baxmayaraq, Xəyyam Mütləq həqiqət haqqında düşüncələrində güman və şəkk-şübhə arasındadır. Onun İlahi varlıq haqqında fikirləri həm idealist, həm də materialist xarakter daşımaqla haçalanır:

چون نیست حقیقت و یقین اندر دست
نتوان به امید شک همه عمر نشست
هان تا ننهیم جام می از کف دست
در بی خبری مرد چه هشیار و چه مست⁴

İndi ki, həqiqət və yəqin əlimizin içində deyil,
Şəkk ümidi ilə bütün ömrünü keçirmə.

¹ Qurani-Kərim (Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası, tərcüməsi: Mirzə Rəsul İsmayılzadə Duzal). Bakı, Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı, 2005, s.604

² <https://ganjoor.net/khayyam/robaee/32/>

³ <https://ganjoor.net/khayyam/tarane/tkh1/sh14/>

⁴ <https://ganjoor.net/khayyam/robaee/28/>

Mey camını əlimizdən verməyək.
Bixəbər kişinin nə huşyarı, nə məsti?

Xəyyam bəzən rübailərində skeptiksizmə qapılıaraq, Allahın varlığını insanın təsəvvür və qavrayışı çəvrəsində izah etməyə çalışır ki, bu fikirlər nə dövrün islami fəlsəfəsinə, nə də islamdan qaynaqlanan sufi dünyagörüşünə uyğun gəlirdi:

اسرار از لرا نه تو دانی و نه من
وین خط مقررط نه تو خوانی نه من
هست از پس پرده گفتگوی من و تو
چون پرده در افتد نه تو مانی نه من¹

Əzəlin sirrini nə sən bildin, nə də mən.
Bu xətti nə sən oxudun, nə də mən.
Pərdə arxasında sənə mənim söhbətim vardı,
Pərdə düşdü, nə sən qaldın, nə də mən.

Cənnət və cəhənnəmin mövcudluğu haqqında da Xəyyamın şəkk və şübhə içində olduğu onun rübailərində aşkar görünməkdədir:

من هیچ ندانم که مرا آنکه سرشت
از اهل بهشت کرد یا دوزخ زشت
جامی و بتی و بریطی بر لب کشت
این هر سه مرا نقد و ترا نسیه بهشت²

Mən heç bilmirəm ki, o Yaradan məni,
Behişt əhlindən edib, yoxsa cəhənnəm.
Bir cam və bir gözəl ilə bir rübab tut dodağa,
Bu – hər üç nəqd mənim və sənin (olsun) nisyə behişt.

Xəyyamın skeptik görüşlərində həyatın dövr edən xarakteri, daimi varlığın mümkünsüzlüyü haqqında hikmətlər əsas yer tutur:

ای دوست بیا تا غم فردا نخوریم
وین یکدم عمر را غنیمت شمیریم
فردا که ازین دیر فنا درگذریم
با هفت هزار سالگان سر بسریم³

¹ <https://ganjoor.net/khayyam/tarane/tkh1/sh7/>

² <https://ganjoor.net/khayyam/robaee/43/>

³ <https://ganjoor.net/khayyam/robaee/121/>

Ey dost, gəl, sabah qəmini yeməyək,
Və bu – bir an ömrü qənimət bilək.
Sabah bu fəna deyrdən köçəndə,
Yeddi min illik (ölülərlə) baş-başayıq.

Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığı isə ilk öncə islamın əsaslarına sıx bağlı olması ilə diqqəti cəlb edir. Tövhid fəlsəfəsi, Allahın birliyinə ünvanlanmış aydın, yaxud rəmzlərlə işlənmiş ifadələr Məhsətinin mükəmməl islami dünyagörüşə malik olduğunu göstərir. O, Xəyyamdan fərqli olaraq, öz əqidəsi etibarilə dürüst, Allaha qəlbən inanan, əməl və düşüncələri adekvat olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Bu baxımdan, onun aşağıdakı rübaisi diqqəti cəlb edir:

در دل همه شرک و روی بر خاک چه سود
ز هری که بجان رسید تریاک چه سود
خود را بمیان خلق زاهد کردن
با نفس پلید و جامه پاک چه سود¹

Könüldə şirk və torpağa üz vurmağın nə faydası?
Bir zəhər ki, cana yetişib, tiryəkin nə faydası?
Xəlq arasında özünü zahid kimi göstərib,
Murdar nəfslə pak libasda olmağın nə faydası?

Aləmin sirləri və ilahi başlanğıc haqqında düşüncələrində Məhsəti öz dövrünün islami-sufi ideyalarına arxalanır. Böyük aləmin kiçik zərrəsi olan insan üçün yaranışın özü bir sirdir:

در طاس فلک نقش قضا و قدر است
مشکل گر هیست خلق از این بی‌خبر است
پندار مدار کین گره بگشایی
دانستن این گره به قدر بشر است²

Nəqşi fələyin bil ki, qəzavü-qədərdir.
Müşkül bir düyündü, xəlq ondan bixəbərdir.
Heç düşmə xəyala ki, bu sirri açarsan,
Bu çətin düyünü açmaq bəşərin qədəridir.

Aləmin sirli yaranışı Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da yer almışdır. “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovun “Fələk nədir?” – sualına müdrik Büzürgümid belə cavab verir:

¹ 1347, ص. 46. مهستی گنجوی. دیوان با اهتمام و تصحیح و تحشیه طاهر شهاب چاپ سوم _ تهران ،

² مهستی گنجوی . دیوان با اهتمام و تصحیح و تحشیه طاهر شهاب چاپ سوم _ تهران ، 1347، ص. 34.

بلدانی که راز آهسته گویند
سخن های فلک سر بسته گویند
فلک بر آدمی در بسته دارد
چو طرفه کو سخن سر بسته دارد¹

Böyüklər ki, sirri ahəstə deyərlər,
Fələk haqqında sözləri qapalı (gizli) deyərlər.
Fələk qapısı insanın üzünə bağlıdır,
Türfə² kimidir ki, onun haqqında sözü gizli deyərlər.

Məhsətinin rübailərinin əsas müddəaları ümumbəşəri humanist fəlsəfə əsasında qurulmuşdur. Şəhər mədəniyyəti, insanın həyatı, güzəranı, düşüncələri və duyğuları, əzabları, mənəvi azadlığı, şərafət və ləyaqətinin qorunması ədəbiyyatın əsas ideya və mövzu obyekti olaraq ortaya çıxmışdı. Məhsəti şəhrəşubları orta əsrlərin şəhər həyatını, mənəviyyatını əks etdirən zəngin nümunələrdir.

Məhsəti rübai janrına xas olan xalq hikməti, yığcam və obrazlı ifadə xüsusiyyətlərini gözləməklə, zəngin ideya və məzmunu incə poetik formada təqdim etməyi bacarır. Bu nəfis rübailərdə dünyəvi və ilahi eşq sıx surətdə bir-birinə bağlıdır.

Məhsətiyə görə, dünyanın gözəlliklərində – Allahın hüsnündən bir nişan var. O, dünyanı, həyatı gözəllikləri ilahi təcəlla olaraq qavrayır, rəmzlər vasitəsilə Allahın qüdrətini və insanın aliliyini, ülvə məhəbbəti vəsf edir:

منگر به زمین که خاک و آبت بیند
منگر به فلک آفتابت بیند
جانم بشود ز غیرت ای جان و جهان
گر زانکه شبی کسی به خوابت بیند³

Yerə baxma ki, torpaq, suyunu görər,
Göyə baxma, fələk, nurunu görər.
Qeyrətdən can verrəm, ey can-ü cahan,
Kimsə gər yuxuda boyunu görər.

Məhsəti rübaisinin məzmunu maddi dünyada ilahi bəyanı, isbatı bildirən simvollara yönəldilmişdir. Gördüyümüz, toxunduğu-

¹ نظامی خسرو و شیرین ، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی ، ل.آ. خه تا قوروف ، باکو، 1960 ، ص.691 گنجوی

² türfə- nadir, misli-bərabəri olmayan, əntiq

³ <http://ganjoor.net/mahsati/robmah/rubai:80>

muz, bizə aşkar olan dünyada hər şey o gizləndən (Allahdan) xəbər verir. Allahın ən gözəl, mükəmməl, sevə-sevə yaratdığı varlıq isə İnsandır. İslami sufizmdə insan və onun kamilliyi, gözəlliyi çox yüksək mərtəbəyə qaldırılır. Məhsətinin bu rübaisi İnsana verilən son dərəcə yüksək və ali qiymətin gözəl nümunəsidir. Şairə görə, “İnsanın cövhəri sudan və torpaqdan yaranıb. Yer – sənin kimi saf cövhər görmədiyindən, yerə baxma ki, səni görər. Sən Günəşdən də gözəlsən, fələyə – göylərə baxma ki, sənin günəş üzünü görər. Fələk səni günəş bilib öz başına tac edər.” Burada İnsanın məqamı Günəşdən də ucadır.

Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığı Şərq-müsəlman mədəniyyətinin parlaq nümunəsi olmaqla, XII əsrdə xalq həyatına sıx bağlı olan türk-kübar cəmiyyətinin özəl xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu rübailərdə orta əsrlər türk cəmiyyətində qadının yüksək mövqeyi, azad şəxsiyyət olaraq, siyasi-ictimai və mədəni həyatda rolu aydın görünməkdədir.

Məhsəti Gəncəvinin nəfis rübailəri dünya alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. İran alimi Taheri Şəhabın tərtibi və geniş müqəddiməsi ilə Məhsətinin 169 rübai, 9 qəzəl, 2 qitə və 16 müxtəlif şeir parçasından ibarət “Divan”ı 1347-ci ildə Tehranda nəşr olunmuşdur.

Almaniyada Frits Meyer 1963-cü ildə Visbadendə nəşr etdiyi “Gözəl Məhsəti” (“Die Schöne Mahsati”) adlı əhəmiyyətli nəşr diqqəti cəlb edir. Meyer Gəncəli şairə Məhsətinin dünya kitabxanalarına səpələnmiş rübailərini toplayaraq nəşr etmişdir. Həmçinin rübai şeir janrının tarixi haqqında araşdırma apararaq, Məhsəti rübailərinin təhlilini də vermişdir. F.Meyerin nəşrinə 257 rübai, qitə, qəzəl və müxtəlif şeir parçaları daxil edilmişdir. F.Meyer “Məhsəti və Əmir Əhməd” (Hekayət-e Məhsəti o Əmir Əhməd) məşhur dastanını nəşr etməyi də nəzərdə tutmuşdu.

Azərbaycanda Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının tədqiqi, əsərlərinin nəşri və tərcüməsi işində mühüm işlər görülmüşdür.

Akademik Həmid Araslı ilk dəfə Məhsəti Gəncəvinin şeirlərini toplayaraq, Nigar Rəfibəylinin poetik tərcümələrində 1940-cı ildə Bakıda nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə, Həmid Araslı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin I cildinə “Məhsəti” oçerkini salmış, 1957-ci ildə “Məhsəti xanım və rübailəri” adlı məqalədə əhəmiyyətli təd-

qıqatlar aparmışdır. XX əsrin 80-ci illərindən etibarən, Məhsəti Gəncəvi irsinin öyrənilməsi və təbliği işində akademik Rafael Hüseynovun xüsusi səyi və xidmətləri vardır.

Ümumiyyətlə, Məhsəti Gəncəvi irsinin öyrənilməsi, əsərlərinin tərcümə və nəşrində Məmməd Səid Ordubadi, Məmmədağa Sultanov, Nigar Rəfibəyli, Xəlil Yusifov, Qulamhüseyn Bəqdeli, Əli Abbasov, Xəlil Hüseynov kimi görkəmli alim və şairlərin əməyi vardır.

Qivami Mütərrizi (?-1190)

Qivami Mütərrizi Gəncəvi haqqında Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra”, Hacı Xəlifənin “Kəşfül-zünun”, Məhəmmədəli Tərbiyətin “Daneşməndani-Azərbaycan”, Ziya Paşanın “Xarabat”, Məhəmməd Möhsün ağa Bozorg Tehraninin “Əl-zəriyə”, Məhəmmədəli Müdərrisi Təbrizinin “Reyhanətül-ədəb” və başqa mənbələrdə məlumat verilmiş, təzkirə müəllifləri onu XII əsrin (hicri 6-cı əsr) şöhrətli söz ustası kimi təqdim etmişlər.

Qivami Mütərrizi Gəncəvi haqqında məlumat verən bu məxəzlər onun Azərbaycanın Gəncə bölgəsində doğulduğunu, Nizami Gəncəvinin qardaşı, ya əmisi, ya da əmisi oğlu olduğunu göstərmişlər. Mənbələrdə əsl adı Məhəmməd, yaxud Əhməd kimi qeyd olunur. Əhməd Xəbbaz, Gənceyi nisbəsi və Qivami Mütərrizi təxəllüsü ilə yazıb-yaratmışdır. Dövlət şah Səmərqəndi “Təzkirətüş-şüəra”nın Şeyx Nizami Gəncəvinin zikrinə həsr etdiyi hissədə “Mütərrizi” təxəllüsünü Nizaminin də künyəsinə aid edərək, Nizami Gəncəvi və onun qardaşı Qivami Mütərrizi haqqında belə yazmışdır:

مولد شريف او گنجه است و در صور الاقاليم آن ولايت را جنزه نوشته اند .
در بزرگواري و فضيلت و کمال شيخ زبان تقرير تحرير عاجز است
و سخن او را وراي طور شاعري ملاحتي و آني هست که صاحب کمالان طالب آنند
لقب شيخ

نظام الدین و کنیت ابو محمد بن یوسف بن مؤید است بمطرزي اشتهار یافته
و شيخ برادر قوامي مطرزي است که از شاعران استاد بوده قصیده گفته که
تمامي صنايع شعري در آن مندرج است و ذکر او و ایراد بعضي از آن قصیده ثبت
(خواهد شد...¹)

1 128. تذکره الشعراء، تالیف: دولتشاه سمرقندی، به اهتمام و تصحیح: ادوارد براون، تهران، چاپ اول، 1382، ص

“Onun mövludi-şerifi Gəncədir və ölkələrin xəritəsində bu vilayəti Cənzə yazırlar. Şeyxin böyüklüyünü və fəzilət və kamalını dəyərləndirməkdə dil acizdir. Onun sözünün tövrü məlahətli və anidir ki, kamal sahiblərinin ona Şeyx Nizaməddin təxəllüsü verməsi onunla bağlıdır və künyəsi – Əbu Məhəmməd bin Yusif bin Müəyyəddir, Mütərrizi kimi şöhrət tapmışdır və Şeyxin qardaşı Qivami Mütərrizidir ki, ustad şairlərdən olmuş, elə bir qəsidə söyləmişdir ki, tamam şeir sənətinə həsr olunmuşdur və onun zikrində həmin qəsidədən bəzi qeydlər ediləcəkdir”.

Qivami Mütərrizinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Ziya Paşa, Məhəmmədəli Tərbiyət, E.G.Braun, A.Y.Krımski, H.Arashı, Y.E.Bertels, Əli Əkbər Şəhabi, Şibli Nemani, Əli Əkbər Dehxoda, Zəbihulla Səfa, S.İ.Dibaçi, Xəlil Yusifli, O.F.Akimuşkin və başqaları qiymətli məlumatlar vermişlər.

XIX əsrin görkəmli hind alimi Şibli Nemani özünün məşhur “Əcəm şeiri” əsərinin Qivami Gəncəvi hissəsində Nizamının ailəsindən bəhs edərək belə yazırdı: “Nizamının ailəsində hamı fəzl və hünər əhli idi. Qardaşı Qivami Mütərrizi əsrinin məşhur şairi olmuşdur.”¹

Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyət XX əsrin əvvəllərində yazdığı “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsində XII əsrin ən görkəmli söz ustadlarından biri, fəsahtli və bilikli şair olan Qivami Mütərrizi Qivaməddin Əhmədin Nizami Gəncəvinin doğma qardaşı, ya da onun əmisi oğlunu xüsusi qeyd etmiş və onların ikisinin də arif Əxi Fərəcin müridi olduqlarını, həmçinin Qivami Mütərrizinin yeddi min beytdən ibarət şeir “Divanı”nın olduğunu yazmışdır.²

XX əsrin 40-cı illərində “Nizamının həyat və yaradıcılığı” mövzusu üzrə silsilə araşdırmalar aparmış görkəmli şərqşünas alim Y.E.Bertels Nizami Gəncəvinin ailəsindən bəhs edərkən yazırdı: “Ailənin, şübhəsiz, müəyyən gəliri varmış, yoxsa oğulları gözəl təhsil ala bilməzdi. Nizamının qardaşı da şair idi və Qivami Mütərrizi ləqəbi ilə yazırdı. Lakin mürəkkəb şeir texnikasını məharətlə

---

¹ Şibli Nemani. Şerül- əcəm. Qivami Gəncəvi, s.21

² Məhəmmədəli Tərbiyət. Danışməndani-Azərbaycan (Azərbaycanın görkəmli elm və sənət adamları). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, s.64

mənimsəmiş olan bu adam başqa bir yolla getmiş və saray şairi şöhrətini intixab etmişdi”.¹

Azərbaycan alimi Həmid Araslı öz araşdırmalarında Qivami Mütərrizinin həyat və yaradıcılığı üzərində xüsusi dayanmış, bəzi təzkirəçilərin onun Nizaminin qardaşı, bəzilərinin isə əmisi oğlu hesab etdiklərini söyləmiş, Qivami yaradıcılığının Şirvan saray şairlərindən və o zamankı Gəncə sənətkarlarından fərqləndiyini vurğulayaraq, bu xüsusda əsərlərindən nümunələr gətirmişdi.² Həmid Araslı, həmçinin Mütərrizinin tövhidnamələri və minacatları, onların nəsihətçilik məzmunu haqqında məlumat vermiş, əsərlərindən zəngin nümunələr gətirməklə, qəsidə və qəzəllərindən bəhs etmiş və “qəsidə yaradıcılığında Əbül-üla Gəncəvi ədəbi məktəbinin istedadlı davamçısı” olduğunu göstərmişdir.³

İran alimi Məhəmmədli Müdərris Təbrizi də hicri 1364 (miladi 1945-ci ildə) ildə yazdığı “Reyhanətül-ədəb” əsərində “Əsl adının Məhəmməd, ya Əhməd olduğu mübahisəli olan Qivami Mütərrizinin öz dövrünün məşhur şairi olduğunu” qeyd etmişdir.⁴

Şairin həyat və yaradıcılığı müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da diqqətdən kənar qalmamışdır. Ümumiyyətlə, XX əsrdə yazılmış “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitablarında Qivami Mütərrizinin adı xüsusi yer almışdır.

Professor Xəlil Yusifli Nizami və Qivaminin qohumluğundan danışan ilk müəllifin vaxtilə Nizaminin 20 min beytlik “Divan”ını görmüş Dövlətşah Səmərqəndi olduğunu qeyd edərək yazır: “Görünür, Nizaminin Divanında Qivami ilə qohumluğuna işarə edən şeirlər var imiş. Hər iki şairin qohumluğundan Dövlətşah kimi Nizami Divanını gören bir şəxsin danışması onun fikirlərinin daha yaxın olduğunu deməyə haqq qazandırır”.⁵

Qivami Gəncəvinin həyatı haqqında məlumatlar çox azdır. Şairin həyatının bəzi səhifələrini işıqlandırmğa çalışan görkəmli

¹ Yevgeniy Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Epoxası, həyatı, yaradıcılığı. Bakı, Maarif, 1940, s.27

² Həmid Araslı. VII-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cildə, I cild – Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşri, 1960, s.78-79

³ Yəne orada, s.80-81

⁴ محمد علی مدرس تبریزی ، ریخته الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب ، جلد:5، ص.325

⁵ Xəlil Yusifli. Qivami Mütərrizi Gəncəvi // Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.93

rus şərqşünası O.F.Akимушкин yazır: “Хронологические рамки жизни Кивами точно не установлены. Некоторую помощь здесь может нам оказать его искусственная касыда, которую он посвятил (бейт 89). правителю Ганджи атабеку Мухаммад-шах Кызыл Арслан (582-587/1186-1191). Исход и этого обстоятельства, мы можем совершенно определенно сказать, что Кивами был современником Низами Гянджави и что его литературная деятельность приходится, видимо, на вторую половину XII в.”¹ (Qivaminin həyatının xronoloji çərçivəsi dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bunu müəyyənləşdirməyə bizə onun Gəncə hökmdarı Atabəy Məhəmməd şah Qızıl Arslana (582-587/1186-1191) həsr etdiyi nəfis qəsidəsi kömək edə bilər (Beyt 89). Bu şəraiti nəzərə alaraq, biz qəti şəkildə deyə bilərik ki, Qivami Nizami Gəncəvinin müasiri olmuşdur və onun ədəbi fəaliyyəti, görünür, XII əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. – tərc. Z.A.)

Qivaminin nisbəsi bütün mənbələrdə Gənceyi, yaxud Gəncəvi kimi qeyd olunmuşdur. İran alimi Əli Əkbər Dehxoda öz lüğətində “Reyhənətül-ədəb” və “Əl-zəriyə” təzkirələrinə istinad edərək, Qivaminin nisbəsini “Gənceyi” kimi təqdim edərək yazmışdır: “Məhəmməd, ya Əhməd Xəbbaz Gənceyi. Ləqəbi Qivaməddin və künyəcə Əbul-Fəzayil və ustad bir şair kimi tanınmışdır. Hicri 6-cı əsrin adlı-sanlı şairlərindəndir və Nizami Gəncəvinin qardaşı, ya əmisi, ya da əmisiöglü olmuşdur”.²

Səid Nəfisinin Nizami Gəncəvinin adı və nəsəbi haqqında qeyd etdiyi fikirlər də diqqəti cəlb edir: “Qədim kitabların çoxunda onun təxəllüsü “Nizami Mütərrizi” olaraq verilmişdir. Belə ki, Təqiəddin Əvhədi Kaşani həmçinin “Xülasətül-əş`ar” əsərində göstərir: “Tarix kitablarında “Nizami Mütərrizi” kimi şöhrət tapmışdır. Qivami Gəncəvi də 6-cı əsrdə Nizami ilə həmin zamanda və eyni şəhərdə yaşamış “Qivami Mütərrizi” adını almışdır. Təzkirə yazarların bəziləri Qivami Mütərrizinin Gəncədə çörəkçiliklə məşğul olduğunu və bəziləri onun Nizaminin qardaşı, digərləri isə əmisi olduğunu söyləyirlər”.³

¹ Олег Акимушкин. Комментарий на “искусственную” касыд Кивами Мугаризи. Средневековья Иран: Культура, история, филология. Санкт-Петербург, Наука, 2004, с.271

² لغتنامه دهخدا قوامی مطرزی <https://www.vajehyab.com>

³ استاد سعید نفیسی، احوال نظامی، نام و نسب: دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی، 1365، ص. 2.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, şairin əsərlərinin İran kitabxanalarında saxlanan əlyazma nüsxələrində Qivaminin adı *قوامی مطرزی جمال الدین* (Qivami Mütərrizi Cəmaləddin) kimi yazılmışdır. Xatırladaq ki, Hacı Xəlifə təzkirəsində və Yan Pipkanın araşdırmalarında Nizaminin də adının Cəmaləddin kimi verilməsi faktı məlumdur.

Beləliklə, Qivami Mütərrizinin Nizaminin qardaşı olması, Gəncə ədəbi mühitində yaşayıb-yaratması haqqında faktlar əksər mənbə və tədqiqatlarda öz təsdiqini tapmışdır.

Şairin adında “Xəbbaz” – “Çörəkçi” ləqəbi diqqəti cəlb edir. Mənbələr bu ləqəbi şairin peşəsi ilə bağlayırlar ki, o dövrdə sənaye şəhəri olan Gəncədə şairin çörək istehsalı ilə məşğul olması təbii- dir. H.Araslı da öz tədqiqatında “şairin əsərlərindən çörəkçi olduğu anlaşılır”, – deyərək qeyd etmişdir.¹ Faktlar göstərir ki, Qivami Mütərrizi həmçinin ailə peşəsini də davam etdirmişdir.

Bununla yanaşı, bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşür ki, sufizm fəlsəfəsi orta əsrlər dövründə Şərqdə bütün peşə sahiblərinin həyatına və ideologiyasına daxil olduğundan, hərfi mənası “çörəkbişirən” olan “xəbbaz” sözü bəzi sufi ordenlərində obrazlı şəkildə istilah kimi də işlənmişdir. Öz təlimini şagirdlərinə öyrədən sufini – mürşidi “çörəkbişirən”lə müqayisə etmişlər və sufi ədəbiyyatında “sənin xəmirini sənin çörəkçin yoğurub” kimi ifadələr yer almaqdadır.

Bu baxımdan, “Xəbbaz” ləqəbi əxi rəmzini də ifadə edə bilər. Qivaminin aşağıdakı misralarının yozumu da belə bir qənaətə gəlməyərək imkan verir:

Şairlikdə yoxdur mislimi görən,
Çörəkçilikdə də hələ təkəm mən.²

Şairin nisbəsində “Mütərrizi” təxəllüsü haqqında da araşdırma aparmaq maraqlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Dövlət şah Səmərqəndinin məlumatına əsasən, “Mütərrizi” Nizami Gəncəviyə də

---

¹ Həmid Araslı. VII-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cildə, I cild – Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşri, 1960, s.78

² Yəni orada, s.79

xas olan ailə təxəllüsü hesab olunur.¹ O.F.Akимушкин də “Мәсмә-ül-füsəha” təzkirəsinin müəllifi Rza Qulu xan Hidayətin bu nisbənin Nizami Gəncəvi nəslinə aid olması haqqında yazdıqlarına istinad edərək belə fikrə gəlir ki, “Ремесленная нисба “мутарризий” указывает на то, что кто то в его роду или семье был золотошвеем, или занимался изготовлением канители”.² (Peşə ilə bağlı olan “Mütərrizi” nisbəsi ailənin və ya ailədən kiminsə qızıl saplarla tikiş ustası olduğunu, ya da naxış salma sənəti ilə məşğul olduğunu göstərir)

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Mütərrizi sözünün “gözəl tərz, üslub yaradan” mənasında izahları da mövcuddur. Ə.Dehxoda hicri VI əsrdə yazılmış ərəb şəcərə kitabı “Əl-ənsab”a istinad edərək, “Mütərrizi” nisbəsinin “gözəl, zərif naxışlarla tikiş salan” usta ilə müqayisədə verildiyini qeyd edir.³

Qivami Mütərrizinin həyatına dair bir çox məsələlər hələ yetərinə öyrənilməmişdir. Şairin əsərləri dünya şərqşünaslıq elmində nadir sənət nümunəsi kimi qeyd olunsada, təəssüf ki, onun irsi öz həmvətənlərinə tam şəkildə çatdırılmamış qalmaqdadır.

Qivami Mütərrizinin ədəbi irsindən onun “Divan”ı və “Şeir sənətində ən gözəl (bədi) sehlər” (بدائع الاسحار فى صنائع الشعار) adlı məşhur qəsidəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Qivami Mütərrizi Gəncəvi “Divan”ının bir neçə nüsxədə dünyaya kitabxanalarında mövcud olduğu tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. A.E.Krımskinin yazdığına əsasən, “Qivami “Divan”ının XIV əsrə aid ən gözəl (nəfis) əlyazma nüsxəsi Britaniya muzeyində saxlanılır”.⁴

Mənbələrə əsasən, Qivami Mütərrizi “Divan”ı 7 min beytdən ibarətdir. Təəssüf ki, Y.E.Bertelsin də qeyd etdiyi kimi, Qivaminin Divanı indiyədək kimsə tərəfindən araşdırılmamışdır.

İngilis şərqşünası Ç.Riye 1881-ci ildə tərtib etdiyi “Britaniya muzeyində saxlanılan farsca əlyazmalar kataloqu”nda (Catalogue

¹ 1382, ص 128 تذكرة الشعراء، تالیف: دولتشاه سمرقندی، به اهتمام و تصحیح: ادوارد براون، تهران، چاپ اول،

² Олег Акимушкин. Комментарий на “искусственную” касыд Кивами Мутарризиди. Средневековье Иран: Культура, история, филология. Санкт-Петербург, Наука, 2004, с.271

³ لغتنامه دهخدا قوامی مطرزی <https://www.vajehyab.com>

⁴ Агафангель Крымский. Низами и его современники. Баку, Элм, 1981, 379 с.

of the Persian manuscripts in the British Museum. Volum II, London, 1881, p.877.) Qivami Mütərrizi Gəncəvinin Divanını qeydə almışdır.

Başqa bir ingilis şərqşünası Eduard Braun 1906-cı ildə yazdığı “A literary History of Persia” (“Fars ədəbiyyatı tarixi”) əsərinin II hissəsinin Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş bölməsində onun qardaşı Qivaminin “Divan”ı və məşhur qəsidəsi haqqında məlumat verərək belə yazmışdır: “A brother of his named Qiwami-I Mutarrizi (of whose poems a fine old fourteenth century manuscript, Or.6464, has been acquired by the British Museum) also achieved considerable reputation as a poet, and is the author of the qasida illustrating all the artifices of Persian rhetoric which was given in chapter i”.¹ (Onun Qivami Mütərrizi adında bir qardaşı şair kimi əhəmiyyətli dərəcədə şöhrət qazanmışdır. Onun gözəl şeirlərinin XIV əsrə aid 6464 şifrəli əlyazması Britaniya muzeyi tərəfindən əldə edilmişdir və I fəsildə verilən farsdilli ritorik şeirin bütün növlərini təsvir edən qəsidənin müəllifidir).

Qivami Mütərrizi Gəncəvinin nəfis şeirləri bir çox təzkirə və poetika nəzəriyyəsinə həsr olunmuş kitablarda yer almışdır. XIII əsr Xorasan məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Bədrəddin Cəcürmi öz dövrünün 200 ən yaxşı şairindən bədii nümunələr gətirməklə yazdığı “مونس الاحرار في دقائق الاشعار” (“Azadələrin munisi poeziyanın incəliklərində”) əsərində Qivami Mütərrizi poeziyasına da müraciət etmişdir. O, şeirdə “təqsimi-müsəlsəl” poetik fiqurunu şərh edərkən, Qivaminin qəsidəsini nümunə gətirmişdir.²

XIII əsrdə Şəms Qeys Razi Şərq poetika nəzəriyyəsinə həsr etdiyi məşhur “المعجم في معايير اشعار العجم” (Əcəm şeirinin qaydaları lüğəti) əsərində Qivami Gəncəvi qəsidəsinə istinad etmişdir. Müəllif öz kitabında təqsim (hissələrə ayırma) bədii üsulunu izah etmiş, poetik ifadə vasitəsinin “tənsiq-i sifət” (atributların sıralanması) və “siyakət əl-ədəd” (sayma, sadalama) növlərini göstərmiş, Ədib Səbir, Cəbali, Zinəti, Lölöi kimi sənətkarların əsərləri ilə yanaşı, Qivami Gəncəvinin də məşhur bir qəsidəsindən aşağıdakı üç beyti nü-

¹ Edward Browne. Qiwami's Ornate Qasida. A Literary History of Persia. From Firdaws to Sa'di. London, T.Fisher Unwin, Adelphi Terrace, 1906, p.47-76

² جاجرمی، محمد بن بدر . مونس الاحرار في دقائق الشعار، با مقدمه عالمه محمد قزوینی، به اهتمام میر صالح طبیبی، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، 1350، ج 1: ص.86

munə gətirərək, bu misralarda təqsim poetik fiqurunun bir neçə növünün işləndiyini göstərmişdir:

لب و عارضش ز عكسى روى و برند صفا
يکى سهيل و دويم زهره و سوم جوزا
سهيل و زهره و جوزا ز نور او شده اند
يکى نژند و دوم واله و سوم شيذا
نژند و واله و شيذا شوند بيش رخت
يکى پرى و دوم لعبت و سوم حورا¹

Yarın üzü, ləbi və yanağının əksi səfa verir,
Biri – Süheyldir, ikincisi – Zöhrə və üçüncüsü – Cövza.
Süheyl, Zöhrə və Cövza onun nurundan yox olublar,
Birincisi – kefsiz, ikincisi – heyran, üçüncüsü – pərişan.
Kefsiz, heyran və pərişan qalıblar sənin üzünün önündə –
Birincisi pəri, ikincisi gözəl, üçüncüsü huri.

Bu beytlərdə insanın gözəlliyi və əzəməti Şərq poeziyasına xas arxetip təyinlərlə incə işlənir; şair insanın və dünyanın vəhdətini, real və ideal eşqin insan gözəlliyində cəmləndiyini ifadə edir: Süheyl, Zöhrə, Cövza, pəri, gözəl, huri – elə insanın özüdür. Dünyanı bəzəyən insanın nurudur.

Qivami Mütərrizi Gəncəvi qəsidələri ilə məşhurdur. O.F.Aki-muşkin onun nəfis qəsidələrini araşdırarkən yazmışdır: “Известность Кивами снискал своим искусственными касыдами, в составление которых он считался признанным авторитетом.”² (Qivamiyə şöhrət gətirən onun yüksək sənətkarlıqla yazılmış qəsidələridir ki, təzkirələrdə sayılıb-seçilən müəlliflərdən hesab olunurdu.)

Qivami Mütərrizi öz məmduhu Atabəy Qızıl Arslana ithaf etdiyi

¹ Шамсадин Мухаммад ибн Кайс ар-Рази. (المعجم في معايير اشعار الهمج)

- Ал-Му'джам фи ма'айир аш'ар ал-аджам). Часть II. Пер. с персидск., исслед. и коммент. Н.Ю.Чалисовой. Москва, Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1997, с.261-262

² Акимушкин О.Ф. Комментарий на “искусственную” касыд Кивами Мутарризид. Средневековья Иран: Культура, история, филология. Санкт-Петербург, Наука, 2004, с.272

بدائع الاسحارفى صنائع الا شعار “Şeir sənətində ən gözəl (bədi) sehlər” – qəsidəsi ilə də Şərqdə, eləcə də, Avropa ədəbiyyatında şöhrət tapmışdır.

İran alimi Seyyid İbrahim Dibaçı Qivami Mütərrizini Şərq poetika nəzəriyyəsinə həsr olunmuş məsnəvi-qəsidənin banisi hesab edir. O, öz araşdırmalarına əsasən belə nəticəyə gəlmişdir ki, bir sıra tarixi mənbələr bu janrın əsasının Seyyid Zülfüqar Şirvani tərəfindən qoyulmasını iddia etsələr də, bu məlumatlar yanlışdır; Qivami Mütərrizi Gəncəvi Seyid Zülfüqar Şirvanidən xeyli əvvəl yaşamış və hər iki şairin məmduhları fərqli padşahlar olmuşdur; Qivami Mütərrizi Gəncəvi “Şeir sənətində ən gözəl (bədi) sehlər” (بدائع الاسحارفى صنائع الا شعار) adlı məsnəvi- qəsidəsi ilə Şərq poetika sənətində ilk dəfə bu janrın əsasını qoymuşdur.¹

Şərq poetika sənətinin zəngin növlərini əks etdirən bu qəsidə yüz beytdən ibarətdir. Yarandığı dövrdən başlayaraq, Şərqdə bu qəsidəyə bir sıra nəzirə, cavab və şərhələr yazılmışdır. Y.E.Bertelsin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “bu qəsidənin maraqlı cəhəti bundan ibarətdir ki, hər beytdə bir neçə poetik fiqur var, beləliklə, XII əsr şeir texnikasını öyrənmək üçün bu qəsidə bir vəsait ola bilər”.²

Avropada E.Braun, Rusiyada O.F.Akimuşkin kimi alimlər Qivami Gəncəvinin bu qəsidəsinə şərhələr yazmışlar.

Eduard Braun “Fars ədəbiyyatı tarixi” (1906) əsərinin “Retrospektiv və giriş” fəslinin “Qivaminin qəsidə sənətkarlığı” adlandırdığı böyük bir bölümündə Qivami Mütərrizinin “Şeir sənətində ən gözəl (bədi) sehlər” qəsidəsində işlənmiş poetik fiqurların təhlilini vermiş, özünün də etiraf etdiyi kimi, 100 beytlik bu əsərdə yalnız 4 poetik fiqurun mənalərini (lüqəz, müvəşşəh, mücərrəd, müəmma) şərh edə bilməmişdir.

E.Braun Qivami Mütərrizi Gəncəvinin qəsidəsində yer alan – hüsni-mətlə, tərsi, təcni, təcni-tamim, təcni-za`id, təcni-naqis, təcni-mürəkkəb, təcni-mükərrər, təcni-mütərrəf, təcni-xətti, istiarə, mürə`ati-nazir, mədhi-müvəjjəh, mühtəmalü`l-vajheyn, tə`kidi-mədhi, iltifat, eyham, təşbih və onun növləri (mütləq, taftil, tə`kid, maşrut, idmar, təsviyə, kinayə,`əks), siyaqatül-ədəd,

¹ دکتر سيّد ابراهيم (" فارسي) بدائع الاسحارفى صنائع الا شعار نخستين " بديعيه قوامى مطرزي گنجوى، بهار، 1382، ص. 27-34. مجله دانشکده ادبيات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ديباجي،

² Yevgeni Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Epoxası, həyatı, yaradıcılığı. Bakı, Maarif, 1940, s.27

tənsiqus-sifət, həşv və onun növləri (qəbih, mütəvəssit, məlih), işti-qaq, səc` və onun növləri (mütavazi, mütavazin, mütərrəf), məqlub və onun növləri (ba`d, küll, müjənnah, müstəvi), rəddül-acuz `əla`s-sədr, i`nat və sair çoxsaylı növləri xüsusi araşdırmaya cəlb etmiş, əsərin Şərq poetika sənətində əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.¹

Qivami Gəncəvinin “Şeir sənətində ən gözəl (bədii) sehrlər” qəsidəsi mədhiyyə ədəbiyyatının zəngin bir nümunəsi olaraq, şairin yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərini, onun poeziyasının gözəllik və incəliyini əks etdirir. Bu əsər həmçinin şairin məmduhu Atabəy hökmdarı Qızıl Arslana ithaf olunmaqla, Azərbaycanın tarixi reallığının müəyyən bir dövrünü əks etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Şair bu mədhiyyə – qəsidəni elə gözəl bədii məzmun və sənətkarlıqla işləmişdir ki, əsər dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuşdur. Qəsidənin hüsni-mətlə adlanan başlanğıc beyti diqqəti cəlb edir:

ای فلک را هوای قدر تو بار
وی ملک را ثنای صدر تو کار

Ey fələyi qədrinin havasıyla dolduran!
Sənin şəninə dua qılmaqdır mələyin işi!

Şair Qızıl Arslanı ölkənin əmiri və dövlət Rəxşinin (idarəçilik atının) süvarisi adlandırır. Onu himmətli, xan sarayının rifahının qoruyucusu, ağıl və fəsahtəli bir hökmdar olaraq təqdim edir:

سعید ملک و رخش دولت را
تو سواری و همت تو سوار

Məmləkətin və dövlət atının başçısısan,
Himmət atının süvarisi sən sən.

Məzmun və janr baxımından nadir sənət nümunəsi olan bu əsər Şərqdə tarixi poetikanın inkişafında Azərbaycan əbəbi məktəbinin rolunun öyrənilməsində daha mühüm bir mənbədir. Qivami Mütərrizi Gəncəvinin Britaniya muzeyində saxlanılan “Divan”ının

¹ Edward Browne G. Qiwami's Ornate Qasida. A Literary History of Persia. From Firdawsi to Sa`di. London, T.Fisher Unwin, Adelphi Terrace, 1906, p.47-77

və bu mükəmməl qəsidəsinin Azərbaycana gətirilib, Bakıda nəşr olunması elm aləminə böyük bir töhfə olardı.

Əbu Bəkr İbn Xosrov əl-Ustad Gəncəvi

Əbu Bəkr əl-Ustad Gəncəvi XII əsrin ortalarında Gəncədə anadan olmuşdur. Əbu Bəkr Gəncədə yaxşı təhsil görmüş burada elmlərə yiyələnmişdir. O, Azərbaycan Atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın xüsusi müəllimi olmuşdur.

Əbu Bəkr ibn-Xosrov əl-Ustad Gəncəvinin "Munisnamə" əsəri 1920-ci ildə Britaniya muzeyində "Min bir gecə" adı altında qeydə alınmış, lakin ingilis şərqşünası G.M.Meredith Ouens tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir ki, bu əlyazma Atabəylər dövründə Azərbaycanda yaşamış Əbu Bəkr əl-Ustadın "Munisnamə" əsəridir. G.M.Meredith-Ouens əlyazmanın qısa mətnini ingilis dilinə tərcümə edərək 1971-cü ildə Edinburqda "İran və İslam" məcmuəsində nəşr etdirmişdir.

Akademik Ziya Bünyadovun təşəbbüsü ilə Əbu Bəkr əl-Ustadın "Munisnamə" əsərinin nadir əlyazma nüsxəsi Britaniya muzeyindən Bakıya gətirilmişdir. Əbu Bəkr əl-Ustadın "Munisnamə" əsəri görkəmli şərqşünas alim Rüstəm Əliyev tərəfindən rus dilinə tərcümə edilərək, 1991-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur.

Əsər həmçinin 2008-ci ildə Hacı Səbuhi İbrahimovun ön söz və Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə Naxçıvanda nəşr olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin kiçik müasiri olmuş Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad Atabəylər sarayında Gəncədə və Naxçıvanda fəaliyyət göstərmişdir. O, Atabəy hökmdarlarından Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan və Əbu Bəkr Atabəyin adına ithaflar həsr etmişdir.

"Munisnamə" əsərində şair Atabəylərə həsr etdiyi aşağıdakı: "Kitab-i-Sənəmi Əcəm"; "Nakiday-i kitab-i Əlfiyyə və Şəlfiiyyə"; "Mehri Müştəri", "Rahət ər-Ruh"; "Nüzhət əl-Məcalis"; "Dəstan-i Mənsurü Mərca" əsərlərinin adını çəkir.

"Munisnamə" əsərinin əlyazması indi də Britaniya muzeyində nəfis şəkildə qorunmaqdadır. Məlum olduğuna görə, əsərin foto-sürəti Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda FS-178 şifrdə yüksək səviyyədə saxlanılır.

Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın "Munisnamə" kitabı müqəddimədən və 17 fəsildən ibarətdir. Sənətkar müqəddimədə özü və

əsərləri haqqında məlumat verir, sözün dəyanətindən danışır, nəzmin nəsrədən üstünlüklərini və nəsrə yazmasının səbəblərini göstərir.

“Munisnamə”nin dərslik kimi nəzərdə tutularaq yazıldığı tədqiqatlarda qeyd olunmuşdur. Hacı Səbuhi İbrahimovun yazdığına əsasən, “Məşhur Cahan Pəhləvanı və Qızıl Arslanı lap uşaqlıq illərindən o tərbiyə etmiş, müxtəlif elmləri öyrətmişdir. Onun "Munisnamə" adlı kitabı da mədrəsələrdə dərslik kimi nəzərdə tutulmuşdur. 20 fəsildən çox olan bu kitabın axıncı fəslində 33 tərbiyəvi qissə verilmişdir”.¹

Əsərin I fəslində Əli ibn Əbu Talibin kəlamlarına yer verilmişdir. Məlum olduğu kimi, Həzrət Əlinin əxlaqi-mənəvi kamilliyə çağırışlarla zəngin olan müdrik kəlamları Şərqdə geniş yayılmışdır. Əbu Bəkr didaktik üslubda geniş yayılmış bu kəlamlar vasitəsi ilə cəmiyyətə yüksək əxlaq və mənəvi saflıq tələq etməyə çalışmışdır. O, Əli ibn Əbu Talibin bu qiymətli kəlamlarını tövsiyə edirdi: “Mən heç zaman həyatda heç bir kəsə qarşı nə yaxşılıq, nə də pislik etmişəm, nə etmişəmsə, özüm üçün etmişəm, çünki nəticədə bütün yaxşı və pis əməllər sahibinə qayıdır”; “Allah hökmranlıq iddiasında olmayanları xoşbəxt edir”, “Möhkəm və güclü adamlar pəhləvanları yerə sərənlər deyil, bağışlamağı bacaranlar və qəzəbini boğanlardır”; “İki xüsusiyyət insana bədbəxtlik gətirir: uca Allaha ümidi itirmək və xəsislik”.²

Əbu Bəkr əl-Ustad öz bilik və təcrübəsindən gələn müdrik kəlamlarını da əsərdə geniş təbliğ etmişdir. Onun özünün bədii yaradıcılıq haqqında cəmiyyətə söylədikləri bütün bəşəriyyətə çağırış kimi səslənir: “Bədii söz səltənətindən möhkəm və daimi bir səltənət yoxdur və mürəkkəbin qaralığı kağızın ağılığını parlatdıqca, seçilmiş və sadə adamların arasında sözün şöhrəti həmişə təzə-təzə qalacaq və heç bir zaman solmayacaq”.³

II fəsildə Əbu Bəkr Həzrət Əlinin oğlu İmam Hüseynə həsr etdiyi şeiri verir. Hikmət dəryası kimi saf sözlərlə dolu olan bu şeir bütün Şərqdə məşhurdur və öz övladlarına nəsihət şeirləri yazan bütün şairlər bu kəlamlardan faydalanmışlar. Bu şeirdə insanın Al-

¹ Hacı Səbuhi İbrahimov // Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad. Munisnamə. Naxçıvan, 2008, s.9

² Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Муниснаме. Баку, Язычы, 1991, с.23

³ Yənə orada, c.14

laha inamı, doğruluq, düzlük, həyat yollarında yaxşı əməllər etmək, kimsəni incitməmək, özgəyə tələ qurmamaq, elm və təhsil ardınca getmək, dostluqda düzgün, ağıllı və istedadlı adamları seçmək və sair mühüm məsələlər irəli çəkilir.

III və IV fəsildə müəllif sufi şeyxləri və onların həyatına dair əhvalatlar verir.

V fəsildə Əbu Bəkr əl-Ustad Şeyx Əhməd əl-Qəzalinin “Quşlar haqqında traktat”ını vermişdir. Şeyx Əhməd məşhur sufi mütəfəkkiri, özünün üç min hədisi ilə islam dünyasında məşhur olan İmam Qəzalinin qardaşdır. Şərqi fəlsəfə tarixində adı dəfələrlə çəkilən bu filosofun əsərləri barədə uzun müddət idi ki, məlumat yox idi. Yalnız Əbu Bəkrin “Munisnamə”sində onun bu əsəri qalmışdır. Bu əsər vaxtı ilə Şərqdə çox məşhur olmuşdur. Hətta məşhur Fəridəddin Əttar 1256-cı ilə bu əsər əsasında özünün məşhur “Məntiq ət-Teyr” (Quşların məntiqi) əsərini yazmışdır.

Mövzu sufizmin təməl görüşlərinə bağlıdır, süjet və persionajlar vasitəsi ilə sufi ideyaları şərh olunur: quşlar müxtəlif yuvalarda yaşayıb, nəğmələr qoşurlar. Lakin onların arasında birliyin olmaması başlarına müsibətlər gətirir, tez-tez ovçuların toruna düşürlər. Baş verən təhlükələrdən qurtarmaq üçün bütün quşlar bir yerə yığılıb qərara gəlirlər ki, quşlardan birini – müdrük Simurğu özlərinə başçı etsinlər. Onun ağılı sayəsində bələdan qurtulsunlar. Bu qərara gələndən sonra quşlar bir yerə toplanıb Simurğun hüzuruna uçurlar. Bu məqsədlə onlar okeanların üstündən keçməli olurlar, uzun səhraları qət edirlər, bu yolda çoxları tələf olurlar. Axırda bir neçə quş Simurğun yanına gedib çata bilir. Ancaq Simurğ onların gətirdiyi xəbəri yaxşı qarşılamaq və deyir ki, sizin iradəyinizdən asılı olmayaraq mən sizin şahınızam. Bu işdə sizin rəyinizə ehtiyac yoxdur. Uzun danışıqlardan sonra Simurğ onları qəbul edib sözlərini dinləyir. Quşlar uzun yol gəlmələrini, yoldaşlarından çoxlarının tələf olduqlarını can ağrısı ilə nəql edirlər. Simurğ isə qəzəblə söyləyir: “Onlar bizim yanımıza ona görə çatmayıblar ki, biz istəməmişik. Bu bizim iradəyinizdən asılıdır.”

Sonda Əbu Bəkr hekayənin sufi-didaktik şərhinə keçir: “Mənəvi zənginlik şahın cazibə qüvvəsidir. Allahın cazibə qüvvəsi isə xeyirxahlığın çəkisinə uyğundur”, “Eşqin azlıq və çoxluq anlayışı yoxdur”.

Sənətkarın bədii nəslrlə didaktik-əxlaqi görüşlərinə görə, “Həqiqət yoluna qədəm qoyan insan tənbelliyi, ümitsizliyi tərkməlidir. Mübarizə aparmalıdır. Tənbellik şeytanın vəsvəsidir. İnsan özünün fəaliyyəti, inancı və duaları ilə Ona – Allaha doğru ucalır”.

VI fəsil “Doğruluq və ədalət haqqında”dır. Bu hissə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndə eyni mövzuya həsr etdiyi “Ədaləti qorumaq və insaf haqqında” xüsusi fəlsəfi hissəni və hekayəni (“Ədalətli Ənuşirvan və vəzirin hekayəsi”) xatırladır.

Əbu Bəkr öz əsərində əvvəl kiçik fəlsəfi hissə verir. Burada ədalət haqqında Məhəmməd Peyğəmbər haqqında hədislərdən müxtəlif kəlamları nümunə gətirən müəllif dövrünün sənətkarlarının əxlaqi-fəlsəfi fikirlərindən də faydlanmışdır. Burada Nizami Gəncəvi əsərinin təsiri aşkar duyulmaqdadır. Nizami Gəncəvinin “Ədalət qapısını döyənlərin hamısına bu ad, yəni “ədalətli şah” adı nəsib olmuşdur”, – fikrini Əbu Bəkr əl-Ustad da oxşar şəkildə qeyd etmişdir.

Sənətkar bu hissədə “Xəzinə” haqqında bir hekayə vermişdir. Burada da ədalət rəmzi olan Ənuşirvan obrazı diqqət mərkəzində dayanır. Hekayədə rəvayət olunur ki, “Adil Ənuşirvanın hakimiyyəti illərində bir nəfər kiminsə torpaq sahəsini icarəyə götürür və torpağı şumlarkən, bir gizli çuxur tapır ki, içi qızılla doldurulmuşdur. Torpaq sahibinin yanına gedib deyir: “Gəl, öz qızılını apar”. Torpaq sahibi ona belə cavab verir: “Mən o torpağı bir illiyə sənə o şərtlə vermişəm ki, nə becərsən, nə götürsən, sənindir. O qızıl mənə çatmır, sənə çatır”.

Beləliklə, mübahisə böyüyür və məsələni Ənuşirvanın ixtiyarına verməli olurlar. Saray məmurları şaha bu iki şəxsin höcətləşdiyini və mübahisəyə son qoyulması üçün xəzinənin dövlətin hesabına keçirilməsini təklif edirlər. Ənuşirvan bərk əsəbləşir və söyləyir: “Siz qanunu pozursunuz! İstəyirsiniz ki, xalqın malına təcavüz edim? Allah mənə belə zülmədən qorusun!” Sonda qazi Bozorg-Mehr qızılı ədalətlə 3 hissəyə bölür: bir hissə torpağın sahibinə, o biri hissə torpağı əkənə, üçüncü hissə isə kasıblara paylanır”.¹ Sonda müəllif ədalət haqqında Nizami beytlərini xatırladan bir beytlə uca ədalət sahibləri Eldənizlər nəslinə alqış söyləyərək, əhvalatı bitirir.

---

¹ Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-наме. Баку, Язычы, 1991, с.30-31

VII fəsildə söhbət Bərməkidən gedir. Müəllif Harun ər-Rəşidin vəziri olmuş Yəhya Bərməkilinin səxavətindən danışır, əhvalatlar nağıl edir. Həmin əhvalatlar bunlardır: “Əbülqasım Menyəlinin əhvalatı”, “Fəzl və onun katibinin əhvalatı”, “İbrahim ibn Cəbrayıl və Fəzl haqqında əhvalat”, “Fəzl və Yəhya ibn Məade haqqında əhvalat”, “Fəzl və cavan bəy haqqında əhvalat”. Bu əhvalatlarda söhbət səxavətdən, insafdan, ədalətdən gedir.

VIII fəsil Rum müdriklərindən, onların əməllərindən bəhs edir. Möbidlərin (abid, rahib, dövrünün müdrik ağsaqqalı) müdrikliyindən, onun hökmdar Bəhmənə etdiklərindən söhbət açılır. Möbid söhbətində Bəhmənə bir hökmdar kimi, ədalətli, sayıq olmağı məsləhət görür.

IX fəsildə müəllif Huşəngin oğluna nəsihətindən bəhs edir və sair.

Beləliklə, əsərin 17 fəsli fəşəfi-didaktik məzmunlu süjet və müdrik Şərq novellelarından ibarət maraqlı bir kompozisiyada qurulmuşdur. Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad “Munisnamə” əsəri ilə Şərqdə “yüksək üslublu qafiyəli bədii nəsr nümunəsinin əsasını qoymuşdur”.¹ Bu əsərin o dövrün ədəbi mühitində rolu və əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür.

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin yaşayıb-yaratdığı XII əsr Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin xüsusi inkişaf dövrüdür. Bu tarixi mərhələ Şərq Renessansı hadisəsinin baş verməsinin Azərbaycan intibah ədəbiyyatının yaranıb xüsusi inkişaf səviyyəsinə çatması ilə səciyyələnir. Nizami Gəncəvinin sələfləri və müasirləri Azərbaycanda zəngin ədəbiyyat və böyük mədəniyyət yaratmışlar. Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin qızıl dövrü olan XII əsrdə Nizami Gəncəvi kimi böyük şair və mütəfəkkirin yetişib formalaşması, yazıb-yaratması təbii bir inkişaf prosesinin real nəticəsidir.

---

¹ Рустам Алиев. “Мунис-наме” Абу-Бакра ибн Хосрова ал-Устада. В книге: Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-наме. Баку, Язычы, 1991, с.7

2. Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi və həyatı

Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi və həyatı haqqında dəqiq məlumatlar əldə etmək üçün şairin yaşadığı dövrün mənzərəsini mükəmməl araşdırmaq lazım gəlir. Nizamişünaslıqda indiyədək Məhəmmədli Tərbiyət, A.Y.Krımski, Y.E.Bertels, Səid Nəfisi, Yan Ripka, Həmid Araslı, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Rüstəm Əliyev, Azadə Rüstəmov, Xəlil Yusifli və başqa alimlər şairin dövrü və həyatına dair Şərqdə məşhur olan məxəzlərin adlarını qeyd etmiş və tədqiqat aparmışlar.

Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin həyatının öyrənilməsinə dair ən qədim və mötəbər mənbə “Nizaminin kiçik müasiri”¹ hesab olunan Məhəmməd Oufinin 1228-ci ildə yazdığı “Lübab əl-əlbab” təzkirəsidir. Müəllifin Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi oçerk-məqalə “Əl-Həkim əl-kamil Nizami əl-Gənceyi” (Kamil filosof Gəncəli Nizami) adlanır. Bu təzkirədə böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında məlumat onun ölümündən sonra yazılsa da, “materiallar şairin sağlığında toplandığı”² üçün ən etibarlı mənbə hesab olunur.

Görkəmli şərqsünas Aqafangel Krımski öz araşdırmalarında bir neçə mötəbər mənbəni tədqiqata cəlb etmişdir. Bunlardan biri nüsxəsi bizə gəlib çatmayan XII-XIII əsrlərə aid Ərzincan salnamələridir. Bu qiymətli mənbədən əslən Kiçik Asiyalı salnaməçi 1250-ci ildə Səlcuq Sultanlarının tarixinə həsr etdiyi “Təvarix-e əl-Səlcuq” əsərində istifadə etmiş, həmin mənbəyə əsasən, Nizami Gəncəvi və onun Ərzincan hökmdarı Bəhrəm şahın adına yazılmış “Sirlər xəzinəsi” əsəri haqqında məlumat vermişdir.³ Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Bibinin bu məlumatından XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan təzkirəçisi M.Ə. Tərbiyət də istifadə etmiş, şairin həyatı və “Sirlər xəzinəsi” əsərinə dair bir neçə faktı mənbə göstərməklə, qeyd almışdır.⁴

Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına dair başqa bir qədim məxəz Ravəndinin Səlcuqların tarixinə dair yazdığı “Rahətüs-südur” (h.595/m.1199) əsəridir ki, burada Gəncəli Nizami haqqın-

¹ Агафангелъ Крымскій. Низами и его современники. Баку, 1981, с.25

² Yəne orada, с.26

³ Yəne orada, с.25

⁴ Мəhəmmədли Тəрбијət. Данешмөндани-Азәрбајҹан. Азәрбајҹаннн гөркөмлн елм, сөнәт адамларн. Баки, 1987, с.256

da məlumat və “Xosrov və Şirin” əsərindən 249 beyt daxil edilmişdir ki, A.Y.Krımski bu və ya başqa məxəzlər haqqında öz tədqiqatlarında bəhs etmişdir.¹

Problemin həllində Nizami Gəncəvinin həyatı və ədəbi mühiti bağlı mənbələri 4 bölmə üzrə – təzkirələr, görkəmli Şeyxlərin bioqrafiyasına həsr olunmuş məcmuələr, tarixi xronikalar və ədəbi əsərlər əsasında nəzərdən keçirərək, geniş tədqiqatlar apamağa nail olan Yevgeni Eduardoviç Bertelsin böyük xidmətləri olmuşdur.

Y.E.Bertelsin diqqətini islamın gəlişi ilə əlaqədar VII əsrin ortalarından başlayaraq Qafqazda mühüm rol oynamış ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyatın ümumi mənzərəsi, Azərbaycan ədəbi məktəbinin Şərq poetik məktəbləri içərisində mövqe və rolu, XI əsrdə Qətrən Təbrizdən başlayaraq, Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıqlarının əsas xarakterik cəhətləri, o cümlədən bu dövrün poeziyasında üslub oxşarlığı və sair məsələlər cəlb etmişdir. Görkəmli alim XI-XII əsrlərdə Xorasan, Buxara, Təbriz, Gəncə və Şirvanda yaranan farsdilli türk poeziyasının ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini araşdırmış və Azərbaycan ədəbi məktəbinin mövcudluğunu təsdiq edərək yazmışdır: “Qətrandan başlayaraq xarakterizə etdiyimiz qrupun bütün müəllifləri ümumi bir üslubla məşhur olmuşlar. Bu üslub o qədər əzəmətlidir ki, XII əsrdə Azərbaycan ədəbi məktəbi haqqında danışmağa, mənə elə gəlir ki, tam haqqımız vardır. Müşahidə etdiyimiz fərqlənmələr hər bir müəllifin fərdi xüsusiyyətləri ilə izah olunur və bu ümumiliyin varlığını daha da təsdiqləmiş olur”.²

Nizami Gəncəvi haqqında olan bütün qaynaqlarda “Həzrət Şeyx Nizami Gəncəvi”, “Nizaminin doğulduğu yer Gəncədir”, “Gəncədən olan həkimi-mənəvi Şeyx Nizami” və sair şəkildə təqdim olunan məlumatlar mövcuddur. Bütün bunlara baxmayaraq, XIX əsrdən başlayaraq Avropa ədəbiyyatşünaslığına şairin həyatına dair kor-koranə, bir-birinin təkrarı olan ciddi təhriflər yol almışdır. Nizami bioqrafiyası ətrafında olan bu təhriflər müxtəlif səbəblər üzündən baş vermişdir; Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdən çox sonra, 5-6 əsr keçmiş yazılan bəzi təzkirələr dolaşılıqlar yaratmış, şübhə yoxdur ki, bu dolaşılıqlar XIX əsrdə Avropa şərqşünaslığında da təhriflərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu işdə

¹ Агафангель Крымский. Низами и его современники. Баку, 1981, с.26-30

² Евгений Бертельс. Низами и Фузули. Избранные труды. Москва, Издательство Восточной литературы, 1962, с.74

maraqlı olan bəzi İran tədqiqatçılarının da “xidmətləri” var idi. Həmçinin bu təhriflər qapalı sovet rejimi şəraitində bu məkanda sürətlə inkişaf edən XX əsr nizamişünaslığının əldə etdiyi nailiyyətlərin dünya miqyasına çıxarıla bilməməsi üzündən davam etdirilirdi.

Bu təhriflərin yaranması, ilk növbədə müxtəlif Şərq xalqlarının iştirakı ilə yaradılmış farsdilli ədəbiyyatın Avropa elminə ümumi bir ad – fars ədəbiyyatı adı altında təqdim olunması üzündən baş vermişdir. IX-XII əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq regionunda ədəbi dil olaraq fars dilinin yayılma səbəblərinin aydınlaşdırılmasında Mirzə Kazım bəy, Y.N.Marr, A.Y.Yaqubovski, A.Y.Krımski, Y.E.Bertels, H.Araslı, M.Ə.Rəsulzadə, M.Rəfili, M.Əlizadə, P.N.Xanlari, S.Ayni, Z.Bünyadov, R.Əliyev, A.Rüstəмова, Xəlil Yusifli və başqa alimlərin əməyini qiymətləndirməmək olmaz. Bu alimlərin tarixi xidmətləri ondan ibarət oldu ki, öz elmi mövqə və tədqiqatları ilə “İran mədəniyyəti” adı altında başa düşülən, əslində bütün Şərq regionlarının, o cümlədən Azərbaycanın böyük sənətkarları tərəfindən yaradılan mədəniyyətin mahiyyətini izah edərək, farsdilli ədəbiyyat haqqında dünya şərqşünaslığına sızmış olan yanlış tendensiyaları aradan qaldırdılar.

Nizami Gəncəvinin həyatı və ədəbi mühiti haqqında akademik Həmid Araslının tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, Nizami Gəncəvi dövrünü və ədəbi mühitini tarixi mənbələr əsasında diqqətlə öyrənmiş, həmçinin şairin özünün əsərlərində həyatı haqqında verdiyi məlumatlardan faydalanmışdır.

Görkəmli alim Nizaminin həyatı, dövrü və ədəbi mühitinə aid silsilə tədqiqatlarında şairin həyatı, müasirləri, XII əsrdən başlayaraq yaranmış Nizami ənənələrinin bu regionda təsirinin öyrənilməsi və sair məsələləri öyrənmişdir. O, özünün “Nizaminin müasirləri” kitabında Azərbaycan poetika məktəbinə xas əsas prinsipləri nəzərdən keçirmiş, sənətkarların fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini araşdırmaqla belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “Çox qədim tarixi olan Azərbaycan xalqının zəngin irsə malik böyük ədəbiyyatı XII əsrdə əsasən iki xətt üzrə inkişaf edirdi. Bir tərəfdən qədim nümunələri bizə qədər gəlib çatmış olan “Dədə Qorqud” dastanlarında və Mahmud Kaşqarlının “Divanü lüğət-it türk” əsərindəki bəzi parçalarda təsadüf etdiyimiz xalq yaradıcılığı yüksəlir, o biri tərəfdən dövrün

rəsmi ədəbi dili olan fars dilində yaranan yazılı ədəbiyyat inkişaf edirdi”.¹

Problem ətrafında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1941-ci ildə yazılmış, lakin müharibə şəraitində çapı gecikdirilmiş olan, nəhayət, 1949-cu ildə Ankarada nəşr olunmuş “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin rolunu qeyd etmək lazımdır. Təsadüfi deyildir ki, M.Ə.Rəsulzadə “Şərq İslam mədəniyyətinin üç ortağı” adlı hissəni problemin həllinə həsr edərək, tarixi-ədəbi gerçəkliklərə, o cümlədən ədəbi dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. O, islam mədəniyyətinin mahiyyəti haqqında XIV əsrin məşhur ərəb tarixçisi İbn Xəldunun: “... islam mədəniyyəti yalnız ərəblərin yaratdığı bir abidə deyil, islam dinini qəbul etmiş xalqların birlikdə tikdikləri binadır”² sözləri ilə başlayaraq, Şərq-islam mədəniyyətinin yüksəlməsində türk sənətkarlarının, o cümlədən Azərbaycan poetik məktəbinin rolunu müəyyənləşdirirdi. O, təzkirə və qaynaqlar əsasında apardığı araşdırmalara və “Türk dili artıq XIII əsrdə İslam dünyasının üç mədəni dilindən biri sayılırdı”, – söyləyən şərqşünas-alim V. Bartoldun fikrinə istinad edərək yazırdı: “Əsərlərini ərəb və fars dilində yazmış türk şəxsiyyətlərinin bir siyahısı yazılarsa, böyük bir cild yaranar”.³

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti, ədəbi mühiti və bioqrafiyası ətrafında araşdırmalar üzrə daha doğru elmi nəticələr əldə etmək üçün XII əsrə qədər mövcud ədəbi dil və yazı faktoruna nəzər salmaq lazım gəlir. Əvvəla, məlumdur ki, ərəblərin işğalına qədər türklərin özlərinin kitabələri, yazısı, əlifbası mövcud idi. Xəzər, alban, itil, uyğur, xotən və sair əlifbalar məşhur idi. Xotən türklərinin xətti mərkəzi Asiyada hələ də qədim türk runi yazılarının incə atributlarını özündə saxlayırdı və türklərin arasında ən gözəl xətlili əlifba hesab olunurdu.

Ərəblərin işğalından sonra xilafət mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq və onu möhkəmləndirmək məqsədi ilə vahid dil və əlifbaya – ərəb dili və qrafikasına keçdi və yerli xalqların əlifbaları və ədəbi dili sıradan çıxarıldı. Ərəblər işğal etdiyi əraziləri Əcəm ölkələri adlandırırdılar və “əcəm” sözünün mənası “lal” deməkdir.

¹ Həmid Araslı. Nizaminin müasirləri. Bakı, 1940. Bax: H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.74

² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Azərnəşr, 1991, s.6

³ Yenə orada, s.8

“Ərəblər başqa xalqların dillərini kobud və yararsız dil hesab edirdilər. Ona görə də ərəb olmayan xalqlara “əcəm” – yəni “lal” deyirdilər”.¹

Ərəblərin işğalından kənarda qalan türk tayfaları hələ də öz dillərində və qədim əlifbalarında yazıb-yaradırdılar.

Məlumdur ki, IX əsrin sonlarında Mərkəzi Asiyada paytaxtı Buxara olmaqla türk Samanilər sülaləsi (875-999) hakimiyyətə gəl-di. Bu dövlətin coğrafi ərazilərinə Mavərənnəhr, Xorasan və şimal-şərqi İran daxil idi. Xarəzm, Sistan, Qorqan, Rəşt, Qəznə, Təbəris-tan və sair ərazilər Samanilərin hakimiyyəti altında idi. Bu dövrdən başlayaraq, fars dilinin rəsmi dairələrdə işlənməsi və farsdilli ədə-biyyatın çiçəklənməsi Samanilərin mərkəzləşdirilmiş dövlət siya-sətinin nəticəsi idi. Samanilər dövründə Buxara, Səmərqənd, Bəlx və Mərvdə yaşayan türk əsilli alim, filosof və şairlərin fars dilində mühüm əsərləri yarandı. Türk əsilli müəlliflər farsca yaranan bu poeziyaya sadə üslub, xalqın müdrik düşüncə tərzini gətirdilər. Poe-ziyada Rudəkinin məsnəvi və rübai janrında yaratdığı klassik nü-munələr vasitəsi ilə fars şeirinin gözəlliyi və şöhrəti ətraf regionla- ra da sirayət etdi. Şorqşunas-alim İ.S.Braqinskinin göstərdiyi kimi, “Rudaki və onun ardıcilları adətən dini motivlərə və mistik obrazla- ra müraciət etmirdilər. Şeirlərində xalq müdrikliyi təcəssüm olunur, təbiətin canlı təsviri, həyatın zövqləri hiss olunur. Əsərlərində təzə obrazlar çoxdur, forması sadə, hazırcavabdır; şeirlərdə şərti forma və təkəbbür pafosu yoxdur”.²

Beləliklə, IX əsrdən başlayaraq, farsdilli ədəbiyyatın İran, Hindistan, Orta Asiya, Azərbaycan, Türkiyə və başqa ərazilərdə ya- yılması prosesi baş verdi.

Məlumdur ki, Samanilər dövləti çevrildikdən sonra, 840-1032-ci illərdə Mərkəzi Asiyada hakimiyyətdə olan türk-islam döv- ləti Qaraxanilər öz milli dil ənənələrini qoruyub saxlamağa üstün- lük verdilər. Yusif Xas Hacibin “Qutadqu-bilik”, Mahmud Kaşqar- lının “Divanü lüğət-it-türk”, Əhməd Yüknəginin “Ətəbat əl-həqa- yiq” əsərləri buna parlaq sübutdur. V.V.Bartold yazırdı: “Türklər həm Kiçik Asiyada, həm də Türküstanda öz ədəbi dillərini yaratma-

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə, şərhlər və izahlar: Rüstəm Əliyev, redaktoru: Əhmədağa Əhmədov). Bakı, Elm, 1983, s.336

² И.С.Брагинский. Литература Ирана и Средней Азии // История всемирной литературы: В 9-ти т. Москва, 1984, т.2, с.259

ğı bacardılar, doğrudur, model yad nümunələrdən alınsa da, onlar özgə hecasını və düşüncə strukturunu təqlid etmədilər”.¹

Qaraxanilərdən sonra, Səlcuqilər hakimiyyətə gələrkən, dövlət idarəçiliyində vahid İslam mədəniyyəti siyasətinə üstünlük verdilər, lakin milli dil siyasəti aparmadılar. Onlar çiçəklənmiş İslam mədəniyyətinin dəyərlərini qoruyur, elm və sənətin inkişafına xüsusi diqqət verir, sufi filosof və şairləri himayə edirdilər. Bununla belə, Qaraxanilər dövrünün ənənələri – türk dilində yazılmış nəfis nümunələrdə davam etdirilirdi. Səlcuq dövrünün böyük övliyası Yusif Həmədaninin müridi Əhməd Yəsəvinin türkcə yazılmış “Divani-hikmət” əsəri belə nümunələrdəndir.

Nisbətən sonrakı dövrdə xaqanların çoxusu türk yazı dili və əlifbalarının sıradan çıxarılmasından narahat olmuşlar. Bu səbəbdən, milli dəyərləri qoruyub saxlamağı, türk dili və əlifbasında yazılmış abidələri və sənədləri mühafizə etməyi tələb edirdilər. Məsələn, orta əsr tarixçisi Mirxond “Çingizxan-namə” salnaməsində belə yazmışdır: “Xətaylar... itil və ari xəttində (əlifbasında) yazdıqlarından Çingiz xan fərman verdi ki, onların övladlarından bəziləri uyğur xəttini öyrənsinlər, yasalarını və qanunlarını bir dəftərdə yazıb xəzinədə gizlətsinlər və sübut olaraq saxlasınlar”.²

Dövrün böyük sənətkarları da məsələnin mahiyyətini dərk edirdilər və türk ədəbi dilinin sıxışdırılmasından narazılıqlarını bildirirdilər. XII əsrdə Nizami Gəncəvinin Şirvanşah Axsitandan “Leyli və Məcnun” əsərinin fars dilində yazılması sifarişini alarkən düşdüyü vəziyyət, keçirdiyi pərişanlıq hissləri danılmaz faktdır. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli şərqşünas-alim Ə.Tahircanov məsələ ətrafında tədqiqat apararkən qeyd edirdi ki, Nizami Gəncəvi ilk öncə özünün Türkcə Divanını Şirvanşah Axsitana göndərmiş və onu “öz Divanının hökmdarı” adlandırmışdır. Bundan sonra Şirvanşah Nizamiyə “Leyli və Məcnun” əsərini farsca yazması sifərişi ilə məktub göndərmiş və şair türkcə şeirlərinin qiymətləndirilməməsi səbəbindən məyus olmuşdur.³

¹ Василий Бартольд. Культура мусульманства. Сочинения в 9 томах, том VI. Москва, Наука, Главная редакция восточной литературы, 1966, с.642

² Mirkhond, Vie de Djenghiz-khan. Paris, 1841, s.82

³ Абдурахман Тагирджанов. Некоторые соображения о тюркских стихах Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной проблеме “Низами и мировая литература”. Баку, 17 январь 1983, с.27-28

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” əsərinin başlanğıc – “Al-laha minacat” hissəsində obrazlı şəkildə öz dərđini izah edir və sə-tiraltı mənalarda ürək ağrısı ilə dil, lüğət və əlifba məsələsini qarşı-ya qoyaraq, bu müşkül məsələnin həllində Allahdan yardım diləyir:

گر بنده نظامی از سر درد
در نظم دعا دلیری کرد
از بحر تو بینم ابر خیزش
گر قطره برون دهد مریش
گر صد لغت از زبان گشاید
در هر لغتی ترا ستاید
هم در تو به صد هزار تشویر
دارد رقم هزار تقصیر
ور دم نزنند چو تنگ حالان
دانی که لغت زبان لالان
گر تن حبشی سرشته تست
ور خط ختنی نیشته تست
گر هر چه نیشته‌ای بشوئی
شویم دهن از زیاده گوئی
ور باز به داورم نشانی
ای داور داوران تو دانی¹

Əgər bəndə Nizami dərđ ucundan,
Sənə dua nəzmində cəsərət etdisə,
Sənin dəryandan qalxan buluddan görürəm
Əgər titrəyib bir damla düşsə.
Əgər dildən yüz lüğət açılsa,
Hər bir lüğətdə sənə sitayiş var.
Həm sənin qarşında yüz min həyəcan (ki)
Vardır yazıda min nöqsan.
Əgər zəiflər kimi söz danışa bilmirsə,
Lallar dilinin lüğətini sən bilirsən.
Əgər bədən Həbəşidir, sən yaratmısan,
Və gər xətt Xötənidirsə, sən yaratmısan.
Əgər yazdıqlarını pozsan,
Mən də çox danışmağı kəsərəm.

¹ Nezami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”, Mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşğərzadə və F.Babayev. Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.10-11

Əgər yenə hökmümə nişan versən,
Ey hakimlər hakimi, sən bilərsən.

***

Nizami Gəncəvinin adı, künyəsi və təxəllüsü Şərqi əksər mötəbər təzkirə məxəzlərində – Şeyx, yaxud Həkim Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəddin Nizami Gəncəvi kimi qeyd olunmuşdur.

Nizaminin Şeyx və Həkim titulu filosof-şair və alim olaraq qazandığı izzət və şöhrətin sayəsində ona şamil edilən fəxri addır. Yevgeni Bertels də qeyd edirdi ki, Nizaminin adı heç bir sufi ordenində qeydə alınmamışdır. Bununla belə, Nizami Gəncəvi öz əsərlərində Allaha sidq ilə qulluq etdiyini, zöhd və təqva ilə “Qüdsülruha” yaxınlaşdığını söyləmişdir. İslami sufizmin mərhələləri (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) haqqında fəlsəfi biliklərə yiyələnərək, seyr-süluk (səfər), salik (yolçu,) tövbə, halal-haram tanımaq, zöhd, fəqr, səbr, təvəkkül, qürb (Allaha yaxınlıq), məhəbbət, xouf (qorxu), rəca (ümid), şövq, fəna-bəqa pillələrinə ucalmış şair dahi bir filosof olaraq kamil Şeyx məqamına yüksəlmişdir.

Bəşərin inkişafı tarixində mühüm iz buraxmış olan bütün filosoflar cəmiyyəti dəyişmək, onu daha ədalətli, insanların mənafeyinə xidmət edən ali bir sivilizasiyaya çevirməyə cəhd etmişlər. Məsələn, yunan filosofu Aristotel cəmiyyətdə bərabərliyi “bəşərin mənafeyinə edilmiş nailiyyət”¹ hesab edirdi.

İslam filosofları məsələyə “cəmiyyətdə bərabərlik nədir və ona necə nail olmaq mümkündür?” konsepsiyası ilə yanaşaraq, “Bütün kainatın vəhdəti” anlamında İnsan və onun kamilləşərək ali Həqiqətə doğru yüksəlməsini bəşər cəmiyyətinin doğru yolu hesab etdilər. XI əsrdə “kamil insan” anlayışı haqqında mükəmməl sufi-fəlsəfi nəzəriyyə ilə çıxış edən İbn Ərəbinin fikrinə əsasən: “İnsan tək-cə fərd deyil, həm də “həqiqət” olaraq bütün dünyanı özündə cəmləmişdir. İnsan mikrokosmos olmaqla – kainatın obrazıdır. Makrokosmos olan Kainat isə – Allahın obrazıdır. Beləliklə, insan -

---

¹ Аристотель. Политика. Сочинения: В 4 т., т. 4. Москва, Мысль, 1983, с.528

Allahın obrazıdır. Kamil insan Mütləq varlığın gizli və görünən tərəfləri – Allah və dünya arasında qarşılıqlı keçidi təmin edir”.¹

Nizami Gəncəvi öz dövrünün böyük filosof-şairi olaraq, mövcud fəlsəfi konsepsiya əsasında ideal cəmiyyət quruculuğunun yollarını axtardı. Yəni adil şah, ilk növbədə mərifət sahibi, ədalətli, haqqı tanıyan, kamil bir şəxsiyyət olmalıdır. Odur ki, şair öz qəhrəmanlarını ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq, mərifət yolundan keçirir və ideala doğru aparırdı. Nizamiyə görə, ədalət hər bir hakimiyyətin möhkəm bünövrəsidir.

Dahi şair öz yaradıcılıq hücrəsində sənət və riyazətlə* məşğul olmağı daha üstün tutmuşdur. Bununla belə, Nizami Gəncəvi Şərq regionunda gedən ictimai proseslərə, müharibələrə, Atabəy hökmdarlarının dövlət quruculuğu işlərinə laqeyd qalmamış, öz müdrik məsləhətləri ilə dövlətin və xalqın mənafeyi naminə çalışmışdır.

Nizaminin hələ sağlığında yüksək irfan sahibi olaraq Şeyx həzrətləri kimi tanınması, cisminin torpağa qovuşduğu yerin – məzarının əsrlərlə Gəncə əhalisinin inanc yerinə, səyyah və zəvvarların ziyarətgahına çevrilməsi buna parlaq sübutdur. Görkəmli ədib Firidun bəy Köçərlinin qeyd etdiyi kimi, “Nizaminin məqbərəsi vəqə olan səhra “Şeyx düzü” adı ilə Gəncə xalqının arasında məşhurdur”.²

Şair ömrünün yetkin çağında yazdığı “İskəndərnamə” poemasının “Şəfərnəmə” hissəsində “Öz həsbi-halı və dövrünün gedişinə” həsr etdiyi məşhur beytlərdə yazır:

به یاد آور ای تازه کبک دری
که چون بر سر خاک من بگذری
گیا بینی از خاکم انگیزته
سرین سوده پائین فرو ریخته
همه خاک فرش مرا برده باد
نکرده ز من هیچ هم عهد یاد
نهی دست بر شوشه خاک من
به یاد آری از گوهر پاک من

¹ Ибн Араби. Избранное. Том 1. Перевод с арабского, вводная статья и комментарии И.П.Насырова, Москва, Языки славянской культуры: ООО “Садра”, 2013, с.37

* Riyazət – öz nəfsini ram edib İlahi həqiqətlərə yaxın olmaq

² Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.101

فشانى تو بر من سرشكى ز دور
فشانم من از آسمان بر تو نور
دعاى تو بر هر چه دارد شتاب
من آمين كنم تا شود مستجاب
درودم رسائى رسائم درود
بيائى بيايم ز گنبد فرود
مرا زنده پندار چون خويشتن
من آيم به جان گر تو آيى به تن¹

Yad et məni, ey təzə dağ kəkliyi!
Məzarım üstündən ötüb keçəndə.
Görərsən üstümdə otlar göyərmiş,
Baş daşım ovulmuş, məzarım çökmüş.
Üstümün torpağın yellər aparmış,
Yad etməyə bir həmdənim qalmamış.
Torpağım şişəsinə əlini çək və
Mənim pak ruhumu yad eylə!
Uzaqdan üstümə göz yaşı töksən,
Sənə asimandan nur səpərəm mən.
Sənin nə diləyin, duaların var,
Mən “Amin!” deyərəm, müstəcəb olar.
Hüzura gələrsən, hüzura gəlləm,
Gələrsən, günbəddən enib gələrəm.
Məni özün kimi diri bil, diri!
Əgər sən canlansan, canlanaram mən!

***

Bəşər mədəniyyətinin nadir söz ustadı və humanist filosofu, dahi Azərbaycan şairi Şeyx Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd-fid-din Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Azərbaycanın qədim Gəncə şəhərində əsil-nəcəbətli türk bəyzadə ailəsində dünyaya göz açmışdır.

XI-XII əsrlərdə də Azərbaycan Atabəylər Dövlətinin mərkəz şəhəri olan Gəncə əhalisinin türklərdən ibarət olduğunu bir çox şərqşünas-alimlər mənbələr əsasında təsdiq etmişlər. Təsədüfi deyildir ki, İran alimi Barat Zəncani yazırdı: “Bir halda ki, Gəncə əha-

¹ Nezami Gəncəvi. Şərəfnamə. Tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: Ə.Ə.Əli-zadə. Baku, 1947, s.29

lisinin dili türk dili idi və Nizami də türkcə şeirlər yazmışdır, burada şəkk-şübhə ola bilməz”.¹

Səlcuq Sultanı I Məlikşah öz oğlu Məhəmməd Təpəri Gəncə hakimi təyin edərkən, dövlət idarəçiliyində mədrəsə təhsili görmüş yerli türk əhalinin savad və qüvvəsindən yetərincə faydalanmağa çalışırdı. Din xadimi, xətib, şahın məsləhətçiləri, münşilər (katiblər), saray mühafizəçiləri və başqa qulluqçular yerli əhali arasından etibarlı zəmanət əsasında seçilərək işə cəlb olunurdu.

Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə də Məhəmməd Cahan Pəhləvan və qardaşı Qızıl Arslanın hakimiyyəti illərində Atabəylərin istər Gəncə, istərsə də Naxçıvan saraylarında fəaliyyət göstərən əyanların əksəriyyəti xalqa daha yaxın olan türk əsilli savadlı şəxslərdən seçilirdi. Təzkirələrdə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən olan adlı-sanlı vəzir, dəbir, həkim, müəllim və sair adamların sarayda xidmət etmələri haqqında zəngin məlumatlar vardır.

Nizami Gəncəvinin babası Zəki Müəyyəddin əslən Oğuz türklərinin Boz ox qolundan çıxmış adlı-sanlı türk bəyzadələr nəslindən idi. O, Gəncədə din xadimi və Səlcuqlar sarayına yaxın bir şəxs idi və “Müəyyəddin” – (Dində Allah tərəfindən qüvvət verilən, saxlanılan) tituluna layiq görülmüşdü. Məşhur şərqşünas alim Rüstəm Əliyev Müəyyəddin adını islami adlar və titullar əsasında araşdırarkən yazırdı ki, “Əd-din” və “fid-din”, yaxud “billah” komponenti ilə bitən ləqəblər yalnız din xadimlərinə xas ola bilərdi. Lakin bəzən şeirdə bu komponentlər atılırdı”.² Nizami özü “Leyli və Məcnun” əsərində atasından danışarkən, babasının adını “Zəki Müəyyəd” adı ilə yad etmişdir:

گر شد پدرم بسنت جد
یوسف پسر ذکی موید
بادور بداوری چه کوشم
دورست نه جور چون خروشم

¹ Doktor Barat Zəncani. Pişgoftar. Divan-e Nezami Gəncəvi, Entəşarat-e Daneşqah-e Tehran, 1391, s.2

² Rüstəm Əliyev. Nizaminin tərcümeyi-halına dair yeni araşdırmalar. Bakı, “Azərbaycan” jurnalı, 1981, №6, s.143

باقی پدر که ماند از آدم
تا خون پدر خواهیم از عالم¹

Əgər babaların adəti ilə atam –
Yusif Zəki Müəyyəd oğlu köçdüsə,
Dövrənla necə dava salım?
Bu dövrənin qanunudur, zülm deyil, nə sızlayım?
Adəmdən üzü bəri kimin atası sağ qalıb ki –
Atamın qanını dünyadan (almaq) istəyəm?

Şairin babası Zəki Müəyyəddin Gəncə əhalisinin əsil-nəsəbli təbəqəsindən olmaqla, sürətlə inkişaf edərək sənaye şəhərinə çevrilən Gəncə mühitində ailə iqtisadiyyatını da inkişaf etdirmişdi. Ailə üzvlərinin Gəncə şəhərində çörəkbişirmə sexi və müzəhhəplik (parça üzərinə qızıl saplarla naxışsalma) sənəti üzrə məşğuliyyətləri var idi.

Nizami Gəncəvinin atası – Zəki Müəyyədinin oğlu Yusif də Gəncədə hörmət və izzət sahibi idi. İran alimi Səid Nəfisi yazırdı ki, “Bir çox təzkirəçilər təsdiq etmişlər ki, Nizaminin atası da Gəncə sakini olmuş və Gəncədə doğulmuşdur”.² Nizami Gəncəvinin atası Yusifin sənaye şəhəri olan Gəncədə çörək istehsalı ilə məşğul olmasını Həmid Araslı, Məmməd Cəfər və başqa bir çox alimlər dəfələrlə qeyd etmişlər. Nizami Gəncəvinin boya-başa çatmasında və mükəmməl tərbiyə və təhsil almasında atasının mühüm rolu olmuşdur.

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” əsərinin başlanğıcında əzizlərinin onu yenicə tərək etdiyini, atasının ölümündən kədərə qərq olduğunu aşığdakı beytlər vasitəsi ilə ifadə etmişdir:

چون در پدران رفته دیدم
عرق پدری ز دل بریدم
تا هرچه رسد ز نیش آن نوش
دارم به فریضه تن فراموش³

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam: Əjdər Əli oğlu Əliəşğərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.87

² Səid Nəfisi. Nezami Gəncəvi. Divan-e qəsaid o ğəzəliyyat. Ostad Səid Nəfisi, Enteqarat-e Foruği, 1365, s.8

³ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam: Əjdər Əli oğlu Əliəşğərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.88

Ataları köç eyləyən gördüyüm üçün,
Atalıq ətrini könüldən çəkdim.
O şirinin acısından hər nə yetmə,
Canımı unutmağa məcburam.

Nizami Gəncəvinin anası Azərbaycanca əsil-nəcəbətili, zadəgan nəslindən olan bir Türk qızı idi. Gəncədə dünyaya göz açmışdı. Təəssüf ki, bəzi tədqiqatçılar onun türk milli mənşəyini kobud şəkildə təhrif etmişlər. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin “Dünyadan köçənlərin bəzisinin zikri haqqında” hissəsinə şairin anası haqqında “Rəiseyi-qord” sözü sonradan artırılmış və bu söz “kürd Rəisə” kimi süni şəkildə dolaşılıq yaratmışdır. Hər şeydən öncə onu deyim ki, türk-müsəlman etikasına görə, qədim dövrlərdən bəri “ana” o qədər müqəddəs hesab olunmuşdur ki, övladın onun adını, ismini dilə gətirməsi böyük qəbahət hesab olunmuşdur. Nizami Gəncəvi yüksək islam mədəniyyətinin təmsilçisi olaraq, heç zaman belə bir qəbahətə yol verib anasına “Kürd Rəisə” deməzdi. Görkəmli şərqşünas alim Rüstəm Əliyevin fikrincə, “...ümumiyyətlə, orta əsrlərin klassik onomastika sistemində “Rəisə” şəxsi ad deyil, yalnız ləqəb və titul kimi işlənmişdir”.¹

XX əsrin 80-ci illərində bir sıra şərqşünaslar bu sözün “qord” – yəni “igid” mənasında olduğunu söyləmişlər. Nizamişünas alim Xəlil Yusifli yazır: “Nizami dövründə, ondan bir neçə əsr sonra da kord və qord sözləri eyni şəkildə, kafi-ərəbi ilə “kord” şəklində yazılırdı. Daha sonra gələn katiblər isə bu sözün Nizami tərəfindən kord, yaxud qord anlamında yazıldığı üzərində düşünməmiş, onu kord, yəni kürd tərzində yazmışlar. Biz isə hesab edirik ki, bu sözü kafi-farsi ilə qord şəklində oxumaq daha düzdür. Bu şəkildə beytin mənası daha məntiqi və poetikdir. Əks halda “anam kürd idi, qarşısında ana kimi öldü” deyimini məntiqsizdir”.²

Son dövrlərdə problemin çözülməsində meydana çıxan yeni fakt məsələyə yanaşmanı kökündən dəyişmişdir. Belə ki, Azərbaycan nizamişünaslığının yeni nəslini təmsil edən tədqiqatçı Hürnisə Bəşirova Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin Türkiyə-

¹ Rüstəm Əliyev. Nizami poemalarında qıpçaq-oğuz gözəli. “Azərbaycan”, 1980, №4, s.83

² Xəlil Yusifli. Amerikan alimi Maykl Barinin “Nizaminin “Yeddi gözəl”inə şərh” kitabı haqqında bəzi mülahizələr // Nizami Gəncəvi almanaxı, I. Bakı, Zərdabi Nəşr MMC, 2019, s.58

də Topqapı Sarayında saxlanılan qədim əlyazması üzərində araşdırma aparmış və bu mötəbər nüsxədə “Mənim anam kürd Rəisə qarşısında ana kimi öldü” beytlərinin olmadığı faktını aşkar etmişdir.¹ Deməli, bu qondarma beytlər Nizami əsərinə sonrakı dövrlərdə ilhaq olunmuş və şairin anasının türk mənşəyinin təhrif olunmasına yol açmışdır.

Nizami Gəncəvinin dayısı, yəni anasının qardaşı Xacə Ömər Gəncə sarayına yaxın, yüksək nüfuza malik bir şəxs idi. Bu dövrdə “Xacə” titulu şah sarayının mühafizəçilərinin başçısına verilərdi. Məşhur Dehxoda lüğətinə görə, “sarayın rəisinə – Xacə deyilirdi.” Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Türk sultan saraylarının qaydalarına əsasən, saray rəisi- Xacə vəzifəsinə cəsurluqda və sədaqətdə ad çıxarmış türk bəyzadələri seçilirdi. Elə bu faktın özü onu təsdiq edir ki, Nizaminin anası əsil-nəcabətli türk qızı olmuşdur. Gənc İlyasın yüksək təhsil almasında, Gəncə sarayında toplanan məşhur ustadlar, elm adamları və dövlət xadimləri ilə tanış olmasında, o cümlədən saray kitabxanasından faydalanmasında dayısı Xacə Ömər mütəmadi rol oynamışdır.

Nizami özü “Leyli və Məcnun” əsərində dayısı Xacə Öməri məhəbbətlə yad edir, onun ölümündən sarsıldığını bildirir:

گر خواجه عمر که خال من بود
خالی شدنش وبال من بود
از تلخ گواری نواله‌ام
درنای گلو شکست ناله‌ام²

Xacə Ömər ki, mənim dayım idi,
Dayım olmağı ilə mənim qanadım idi.
Acı ağılarla nalə edirəm,
Boğazımın telləri nalədən tutulub.

Görünür, elə saray mühitindən başlayaraq, Yusifin atasının Xacə Ömər ailəsi ilə yaxın dostluğu olmuş və hər iki ailənin qohumluq telləri yaranmışdır. Yusifin ailəsində İlyas və Əhməd adın-

¹ Bəşirova Hürmisə. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halından. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri. Bakı, Elm və təhsil, 2019, №1, s.57-63

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam: Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.89

da iki oğul övladı böyümüşdür. Şeir yaradıcılığında İlyas Nizami, Əhməd isə Qivami təxəllüsünü götürmüşdü.

Nizaminin qardaşı Qivami Mütərrizi Gəncəvi təxəllüslü şair haqqında məlumat verən məxəzlər onun Azərbaycanın Gəncə bölgəsində doğulduğunu, Nizami Gəncəvinin qardaşı, ya əmisi, ya da əmisi oğlu olduğunu göstərmişlər. Mənbələrdə əsil adı Məhəmməd, yaxud Əhməd kimi qeyd olunur. Əhməd Xəbbaz (çörəkçi) Gəncəyi nisbəsi və Qivami Mütərrizi təxəllüsü ilə şeirlər yazıb-yaratmışdır. Dövlət şah Səmərqəndi “Təzkirətüş-şüəra”nın Şeyx Nizami Gəncəvinin zikrinə həsr etdiyi hissədə “Mütərrizi” təxəllüsünü (qızıl haşiyələr, naxışlar ustası) Nizaminin də künyəsinə aid edərək, Nizami Gəncəvi və onun qardaşı Qivami Mütərrizi haqqında belə yazmışdır: “Onun mövludi-şərifü Gəncədir və ölkələrin xəritəsində bu vilayəti Cənzə yazırlar. Şeyxin böyüklüyünü və fəzilət və kamalını dəyərləndirməkdə dil acizdir. Onun sözünün tövrü məlahətli və anidir ki, kamal sahiblərinin ona Şeyx Nizaməddin təxəllüsü verməsi onunla bağlıdır və künyəsi – Əbu Məhəmməd bin Yusif bin Müəyyəddir, Mütərrizi kimi şöhrət tapmışdır və Şeyxin qardaşı Qivami Mütərrizidir ki, ustad şairlərdən olmuş, elə bir qəsidə söyləmişdir ki, tamam şeir sənətinə həsr olunmuşdur və onun zikrində həmin qəsidədən bəzi qeydlər ediləcəkdir”.¹

Nizaminin qardaşı Qivami Mütərrizinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Ziya Paşa, Məhəmmədəli Tərbiyət, E.G.Braun, Aqafangel Yefimoviç Krımski, Həmid Araslı, Yevgeni Bertels, Əli Əkbər Şəhabi, Şibli Nemani, Əli Əkbər Dehxoda, Zəbihulla Səfa, S.İ.Dibaçi, Xəlil Yusifli, O.F.Akimuşkin və başqaları qiymətli məlumatlar vermişlər.

XIX əsrin görkəmli hind alimi Şibli Nemani özünün məşhur “Əcəm şeiri” əsərinin Qivami Gəncəvi hissəsində Nizami Gəncəvinin ailəsindən bəhs edərək belə yazırdı: “Nizaminin ailəsində hamı fəzl və hünər əhli idi. Qardaşı Qivami Mütərrizi əsrinin məşhur şairi olmuşdur”.²

Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyət XX əsrin əvvəllərində yazdığı “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsində XII əsrin ən görkəmli söz ustalarından biri, fəsahtli və bilikli şair olan

¹ تذكرة الشعراء، تالیف: دولتشاه سمرقندی، به اهتمام و تصحیح : ادوارد براون، تهران، چاپ ، ص. 128 اول، 1382

² Şibli Nemani. Şerül-əcəm. Qivami Gəncəvi, s.21

Qivami Mütərrizi Qivaməddin Əhmədin Nizami Gəncəvinin doğma qardaşı, ya da onun əmisi oğlunu xüsusi qeyd etmiş və onların ikisinin də arif Əxi Fərəcin müridi olduqlarını, həmçinin Qivami Mütərrizinin yeddi min beytdən ibarət şeir “Divanı”nın olduğunu yazmışdır.

XX əsrin 40-cı illərində “Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı” mövzusu üzrə silsilə araşdırmalar aparan görkəmli şərqşünas Yevgeni Bertels şairin ailəsindən bəhs edərkən yazırdı: “Ailənin, şübhəsiz, müəyyən gəliri varmış, yoxsa oğulları gözəl təhsil ala bilməzdi. Nizaminin qardaşı da şair idi və Qivami Mütərrizi ləqəbi ilə yazırdı. Lakin mürəkkəb şeir texnikasını məharətlə mənimsəmiş olan bu adam başqa bir yolla getmiş və saray şairi şöhrətini intixab etmişdi”.¹

Hər iki qardaş – Nizami Gəncəvi və Qivami Gəncəvi Azərbaycan Atabəyi Qızıl Arslanı özlərinin yaxın hamisi hesab etmişlər. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” və “İqbalnamə” əsərlərində Atabəy Qızıl Arslanın ona qayğısını hörmətlə yad etmişdir. Qardaşı Qivami Mütərrizi Gəncəvi də “Bədaye`əl-əşar fi sənaye`əl-əş`ar” (“Şeir sənətində ən gözəl (bədi) sehrlər”) – məşhur qəsidəsini öz hamisi Atabəy Qızıl Arslana ithaf etmişdir.

Nizami Gəncəvi təxminən 1172-73-cü illərdə Dərbənd hakiminin ona töhfə göndərdiyi qıpçaq-türk gözəli Afaqı sevmiş və onunla ailə qurmuşdur. Afaqla olan bu izdivacdan Nizaminin iki oğlu dünyaya gəlmişdir. Oğlunun biri dünyadan çox erkən köçmüşdür. Bir oğlunun adının Məhəmməd olduğu şairin əsərlərindən bəlidir. Nizaminin oğlu Məhəmməd ağıllı, fərasətli, atasına dayaq olan bir övlad, həm də öz dövrünün ziyalı bir şəxsiyyəti olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin sevimli arvadı türk-qıpçaq gözəli Afaq və övladı Məhəmməd haqqında söylədikləri də mühüm faktlardır. Şair özünün “Xosrov və Şirin” əsərində çox gənc ölən sevimli Afaqın ölümünə ağı söyləmiş, ona “Türkü” və oğlu Məhəmmədə – “Türkzadə” (Türk balam) deyərək öz Türk nəcabəti ilə fəxr etmişdir:

چو ترکان گشته سوی کوچ محتاج
به ترکی داده رختم را به تارج

¹ Yevgeni Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Epoxası, həyatı, yaradıcılığı. Bakı, Maarif, 1940, s.27

اگر شد ترکم از خرگه نهائی
خدایا ترک زادم را تو دانی¹

Türklər kimi köçməyə möhtac olanda,
Türklüyündən evimi talana verdi.
Türküm çadırımdan köçüb getdisə,
İlahi, Türk balamı sən özün qoru!

Burada Nizaminin hər bir misrasının mənə kontekstində Azərbaycan-türk milli şüuru ortaya qoyulur: “Türklüyündən evimi talana verdi” – Azərbaycanlılar cavan ölən ömür yoldaşlarına ağı söyləyəndə: “Evim dağıldı” deyərlər. Təkcə bir misra ilə Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyəti bəlli olur.

Nizaminin müasiri olduğu sultanlar haqqında olan məlumatlar da şairin həyatına dair mühüm faktlardır. Bizim marağımızda olan bir məsələ üzərində dayanmaq vacibdir. “Leyli və Məcnun” əsərində Şirvanşah Axsitanın Nizamiyə ünvanladığı məktubda əsərin türk dilində deyil, ərəb-fars bəzəyi ilə yazılmasını tələb etməsi, özünün də yazdığı kimi, Nizamiyə son dərəcə ağır təsir etmişdi. Əvvəl ruhdan düşdüyünü bildirir, məlum olduğu kimi, oğlunun təkidi ilə işə başlayır. Amma öz qürurunu sındırmayan şair əsər boyu Şirvanşaha yaxşı dərs verir. Əsərin “Məlik Axsitan bin Məniçöhrün mədhi” hissəsinin sonunda Nizami öz adını Üveys adlandırır:

يارب تو مرا كاويس نام
در عشق محمدی تمام
زان شه كه محمدی جمالست
روزيم كن آنچه در خيالست²

Yarəb, mənim adım ki, Üveysdir –
Məhəmməd eşqində bütövəm.
Məhəmməd camallı o şahdan,
Mənim üçün xəyal olanı – ruzim eylə!

Burada, doğrudur, şərhçilər Niziminin Üveys Qəraniyə işarə etdiyini yazmışlar. Lakin Üveys sözünün sətiraltı mənaları da möv-

¹ Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteşadi: L.A.Xetaqurof). Baku, 1960, s.745

² Nezami Gəncəvi. Leyli vo Məcnun (mətn-e elmi vo enteşadi be səy-e vo ehtemam: Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteşarat-e Daneş, 1965, s.60

cuddur. Çünki Nizaminin əsas məqsədi yalnız özünü Məhəmməd eşqində Üveys Qəraniyə bənzətmək olsaydı, bunu elə peyğmbərə həsr olunmuş hissədə yazardı. Şirvanşahın mədhi hissəsində Nizami bu adı təsadüfi olaraq çəkməmişdir. “Üveys” adında türklərin totemlə bağlı kökü və tamğa işarəsi vardır. Qədim ərəblər Oğuzla “Üveys”, yəni “Qurd balası” adını vermişlər. Qədim ərəb və fars lüğətlərində “Üveys” qurd adıdır. (منتھی الارب). اویس - [ا و] [ع] (ع) گرگ. (ناظم الاطباء) (شرفنامه منیری). یکی از نامهای گرگ است که به عربی ذئب گویند. (برهان)¹

Başqa bir tərəfdən, Üveys, yəni “qurd balası” ifadəsi qədim türklərdə müqəddəs şamanlara bərabər titul hesab olunurdu.

Bu haqda əhəmiyyətli bir fakt da vardır ki, Nizaminin Misirin Xədiviyyə kitabxanasında tapılan, adı Nizaminin, özü isə talan olunan nüsxədə Nizaminin adı, künyəsi “Divan-e Nizami. Talif: əl-Mövla Nizaməddin Əbu Məhəmməd Cəmaləddin Yusif bin Müəyyəd əl-Gəncəvi əl-Üveysi” kimi təqdim olunması da fikrimizi təsdiq edir.

Bu faktlardan görüldüyü kimi, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həm ata tərəfdən, həm də ana xətti ilə milli mənsubiyyəti türkdür. Şairin öz əsərlərində verdiyi məlumatlar buna parlaq sübutdur.

Nizami Gəncəvi öz lirik şeirlərini və “Xəmsə” yaradıcılığını yaşadığı dövrün siyasi-ictimai qayda-qanunları və şeir ənənəsinə uyğun olaraq fars dilində yazsa da, onun poeziyası, bütün varlığı ilə – qanı, canı, ruhu ilə türk poetik təfəkkürünü ifadə edir.

Nizami Gəncəvi dünyanın böyük humanist şairi olmaqla yanaşı, vətəni Azərbaycana, doğma yurdu Gəncəyə və mənsub olduğu türk xalqına məhəbbətini də sonsuz ilhamla tərənnüm etmişdir. Şair əsərlərində dönə-dönə doğulduğu Gəncəyə beşikdən qəbrə qədər bağlandığını yazmışdır.

Nizami Gəncəvi ilk gənclikdən Gəncə mədrəsələrində dini və dünyəvi bilikləri mükəmməl öyrənmişdir. O, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının, eləcə də bütün dünya xalqlarının tarix, fəlsəfə və ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, məişət və əxlaqına yaxından bələd olmuşdur. Gənc yaşlarından dünyəvi elmləri – riyaziyyat, həndəsə, kimya, astronomiya, tibb, nücum, məntiq və sair fənləri mükəmməl

¹ <https://www.vajehyab.com/dekhoda/4> اویس

mənimsəyən şair, öz dövrünün qabaqcıl sufi-fəlsəfi ideyalarına da laqeyd qalmamışdır.

Məlumdur ki, hələ XI əsrin ortalarından başlayaraq, Əxi Fərəc Zəncaninin müridləri vastəsi ilə Yaxın Şərqdə, Orta Asiyada, eləcə də Azərbaycanda, mərkəz şəhər Gəncədə yayılmağa başlayan əxilik ideyaları şəhər əhalisi arasında mühüm təsir gücünə malik idi. Təbii olaraq, Azərbaycanın, eləcə də Şərqi qabaqcıl şəxsiyyətləri arasında mühüm rol oynamış siyasi bir cərəyanın humanist ideologiyasına Nizami Gəncəvi də gənclikdə meyil etmişdir. Əxilik qardaşlıq və bərabərlik cəmiyyəti idi. Görkəmli Azərbaycan alimi və ədibi Məmməd Səid Ordubadinin yazdığı kimi, “Əxilərin müharibələri dayandırmaqdan və xalqların qardaşlığını yaratmaqdan başqa bir məqsədləri yox idi”.¹ Gənc İlyasın gözü qarşısında həm daxili siyasi çəkişmələr baş verirdi, həm də ağır Səlib müharibələri gedirdi. O dövrdə səlibçilərin yürüşləri həm Rum türklərinə qarşı, həm də İslama qarşı yönəldilmişdi. Müharibə və çəkişmələrdən xalq işkəncə görür, ölkə tapdaq altında viran qalırdı.

Gənclik illərindən başlayaraq, ciddi mütaliə və müşahidələri Nizami Gəncəvinin siyasi-ictimai görüşlərini formalaşdırır. Yiyələndiyi mükəmməl təhsil və zəngin fəlsəfi dünyagörüşü Nizami Gəncəvini öz dövrünün fəvqündə dayanmağa, onu ədalətli cəmiyyət, bəşərin xoşbəxtliyi yollarını düşünməyə vadar etdi.

Bütün ali sivilizasiyalar insana ümumbəşəriyyəti, bərabərliyi, qardaşlığı təlqin etmişlər. İslam humanizminin böyük filosofu olaraq, Nizami Gəncəvi bütün bəşəriyyətə ideal cəmiyyət quruculuğu yollarını göstərirdi. Şair özünün əxi-sufi görüşlərinə görə, bütün insanları bir-birinə dost, qardaş olaraq görürdü və qarşıya qoyduğu bəşəri problemləri “insan və həqiqət” kontekstində həll etməyə çalışırdı. İrqiindən, millətindən asılı olmayaraq, Nizamiyə görə, zülm etməyən, haqq-ədalət tərəzisini dürüst saxlayan, xalqın rifahını, güzəranını yaxşılaşdıran, xalqa ziyan vurmayan “adil şah” təqdirə layiqdir.

Nizami Gəncəvinin öz dövrünün şairləri və sultanları haqqında söylədikləri də şairin həyatının araşdırılmasına dair zəngin məlumat mənbəyidir. XI-XII əsrlər Gəncənin zəngin ədəbi-ictimai mühi-

---

¹ Мамед Саид Ордубады. Азербайджанская литература эпохи Низами. “Низами”, книга III. Баку, 1941, с.16-17

tinin – Ömər Gənci, Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Qivami Mütərizi, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, Zəhirəddin Şəmkuri kimi dünyaşöhrətli alim və şairləri yetirməsi mühüm siyasi-ictimai və mədəni yüksəlişlə əlaqədar idi. Rüstəm Əliyev Gəncə poeziya mühitinin dinamik inkişafını izləyərək yazırdı: “Gəncə Atabəylər sarayındakı ədəbi mühiti, daha doğrusu, XII əsr şairlərinin mühitini Şirvanşahlar sarayında olduğu kimi dəqiq və stabil şəkildə müəyyən etmək mümkün etmək deyil. Atabəylər sarayı şairləri təzə qüvvələr axını səbəbi ilə daim yenilənir və genişlənirdi, çünki Atabəylər sarayına müsəlman dünyasının müxtəlif regionlarından görkəmli alimlər, xəttatlar, həkimlər, memarlar, astronomlar, həm də məşhur şair və ədiblər cəlb olunurdu”.¹ Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si də həmçinin öz dövrü, həyatı və vətəni Gəncənin mədəni-iqtisadi yüksəlişi haqqında müəyyən təsəvvür yaranan mühüm mənbədir. Nizami Gəncəvinin öz əsərlərini ithaf etdiyi tarixi şəxsiyyətlərin o dövrdə Azərbaycanın və Gəncənin, eləcə də şairin öz həyatındakı rolunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı bir neçə fakta diqqət yetirmək kifayətdir.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi 1165-1166-cı illərdə qələmə aldığı ilk “Sirlər xəzinəsi” (“Məxzənül-əsrar”) poemasını Ərzincan – Rum hökmdarı Fəxrəddin Bəhram şahə həsər etmişdir. Ərzincan – Rum hökmdarı Fəxrəddin Bəhram şah 2 il öncə, yəni h.558/m. 1163-cü ilin şəban (iyul) ayında ətrafına topladığı müsəlman əmirləri ilə birlikdə Azərbaycan Atabəylər sülaləsinin hökmdarı Şəmsəddin Eldənizin köməyinə gələrək, gürcülərin hücumuna məruz qalmış Azərbaycan şəhərlərinin – “yandırılıb külə çevrilmiş” gözəl Dvinin, eləcə də Ani və Gəncə şəhərlərinin düşməndən xilas olumasında xüsusi igidlik göstərmişdi.²

1180-81-ci illərdə tamamladığı “Xosrov və Şirin” əsərinin ithaf olunduğu Arslan şahın oğlu III Sultan Toğrula (1170-1194), Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslana mədhlər yazmışdır.

Doğrudur, Nizami Gəncəvi bu əsəri başa vurarkən, atası Arslan şahın yerinə taxta çıxan III Sultan Toğrul çox gənc idi. Bu səbəbdən Nizami hələ çox gənc olan Sultana üz tutur və onun gələ-

¹ Рустам Алиев. “Мунис-наме” Абу-Бакра ибн Хосрова ал-Устада. Баку, Язычы, 1991, с.5

² Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər Dövləti. Bakı, 1985, s.52

cəkdə fatehlik göstərməsi və ucalması üçün dualar etdikdən sonra yazır:

بدان لفظ بلند گوهر افشان
که جان عالمست و عالم جان
اتابک را بگوید کای جهانگیر
نظامی وانگهی صدگونه تقصیر.....
چنین گویندهای در گوشه تا کی
سخندانى چنین بی توشه تا کی¹

O gövhər saçan uca ləfzi ilə
Ki, aləmin ruhu və ruh aləmidir.
Atabəyə desin: Ey cahangir!
Nizami və onun haqqında yüz (cürə) qüsür?
Belə bir söz söyləyən haçana qədər guşədə qalsın,
Belə bir sənətkar azuqəsiz² nə vaxtadək qalsın?

Nizaminin əsərlərində fateh və dövlət qoruyucusu olaraq, Atabəylərin rolu və xidmətləri qeyd olunmuşdur. Səlib döyüşlərində Səlcuq hökmdarları, həmçinin Atabəylər əzm və şücaət göstərir və öz mövqelərini qoruyurdular. Bu dövrdə “Batı Avropa cəngavərlərinin ilk səlib yürüşləri Bizansın Kiçik Asiyanın sahil bölgələri üzərində nəzarəti bərpa etməsinə imkan verdi, lakin Səlcuqlular yarımadanın daxili vilayətlərinin sahibi olaraq qalırdılar”.³

Nizami Gəncəvi də “Xosrov və Şirin” əsərinin əvvəlində Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd Eldənizin tərifinə həsr etdiyi hissədə yazır:

صليب سنگرا در تارک روم
بدندان ظفر خايیده چون موم
سپاه رومرا کز ترک شد پیش
بهندی تیغ کرده هندوی خویش⁴

Rumun başındakı daş səlibi,
Zəfər dişini ilə mum kimi çeynəmişdi.

¹ Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteçadi: L.A.Xetaqurof). Baku, 1960, s.38

² Şair burada “tuşe” – sözünü işlətmişdir. “Tuşe” – yol ehtiyatı azuqəsidir. Şair burada Atabəydən Kəbə səfəri üçün mənəvi dəstək gözlədiyini bildirmişdir.

³ Византийский словарь: в 2 т. Составитель, общая редакция К.А.Филатов. СПб, “Амфора”, РХГА, Издательство Олега Абышко, 2011, т.2, с.393

⁴ Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteçadi: L.A.Xetaqurof). Baku, 1960, s.38

Türkdən çox olan Rum qoşununu,
Hindi qılıncı ilə özünə hindu(qul) etmişdi.

Nizami Gəncəvi sonuncu əsəri olan “İskəndərnamə”də 30 sentyabr 1139-cu ilin şənbə günü Gəncədə baş verən və 300 mindən artıq əhalinin məhv olmasına səbəb olan zəlzələdən bəhs etmişdir. Gəncə zəlzələsi şəhərin büsbütün dağılması və çoxsaylı insan ölümü ilə tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur. Gəncə zəlzələsinin gücünün bəzi elmi ədəbiyyatlarda 9, bəzilərinə isə 11 bala bərabər olduğu göstərilir. Nizami Gəncəvi 1200-cü ilin məhərrəm ayının 4-də başa çatdırdığı “İqbalnamə”də Gəncədə baş vermiş zəlzələnin dəhşətli dağıntıları haqqında belə yazır:

ازان زلزله کاسمان را درید
شد آن شهرها در زمین ناپدید
چنان لرزه افتاد بر کوه و دشت
که گرد از گریبان گردون گذشت
زمین گشته چون آسمان بیقرار
معلق زن از بازی روزگار
ز بس گنج که آنروز بر باد رفت
شب شنبه را گنجه از یاد رفت
ز چندان زن و مرد و برنا و پیر
برون نامد آوازه‌ای جز نفیر¹

Göyləri parçalayan o zəlzələdən ki,
Yer üzündə şəhərlər yox oldu.
Dağlara, çöllərə elə lərzə düşdü ki,
Toz fələyin başınacan qalxdı.
Yer də göy kimi biqərar oldu,
Rüzgarın bu oyunundan mayallaq aşdı...
O gün neçə xəzinə bərbad oldu,
Şənbə gecəsi Gəncə yaddan çıxdı.
Nə qədər qadın, kişi, cavan və qocadan,
Fəryaddan başqa ayrı bir səs çıxmadı.

¹ Nezami Gəncəvi. İqbal-name (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo tədqiqi F.Babayev, be təshih-e Y.E.Bertels). Baku, Nəşriyyat-e Fərhəngəstan-e Olum-e Cumhure Azərbaycan, 1947, s.20-21

Nizami Gəncənin yerdə qalan əhalinin sayəsində dirçəldiyini, sonrakı dövrdə Atabəy Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanın dövründə yenidən qurulmasını da təsvir edir:

چو ماند این یکی رشته گوهر بجای
دگر ره شد آن رشته گوهر گرای
به اقبال این گوهر گوهری
از آن دایره دور شد داوری
به کم مدت آن مرز ویرانه بوم
به فر وی آبادتر شد ز روم¹

Bir düzüm gövhər yerdə qaldığından,
O sapa bir də gövhər düzüldü.
O gövhərlər gövhərinin bəxtindən,
O dairədən dərd-bəla uzaq oldu.
Az müddətdə o viran qalmış ölkə,
İşıq saçmaqda Rumu ötüb keçdi.

Şair öz məmduhu – o dövrün Gəncə hakimi Atabəy Cahan Pəhləvanın oğlu Nüsrətəddin Əbu Bəkr Bişkinin quruculuq işlərindən söhbət açır:

گلین بارویش را زیس برگ و ساز
به دیوار زرین بدل کرد باز
بر آراست ویرانه‌ای را به گنج
به تیماری از مملکت برد رنج
ز هر گنجی انگیخت صد گونه باغ
برافروخت بر خامه‌ای صد چراغ
چو ز آبادی آن ملک را نور داد
خرابی ز درگاه او دور باد²

Palçıq barıları sökdürüb,
Yenidən zərli divarlar hördürdü.
Viranəni xəzinə ilə bəzədi,
Məmləkətdən dərd-qəmi apardı,
Hər bucaqda yüz cürə bağ saldırdı,
Hər evdə yüz çıraq yandırdı.

¹ Nezami Gəncəvi. İqbal-name (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo tədqiqi F. Babayev, be təshih-e Y.E. Bertels). Baku, Nəşriyyat-e Fərhəngəstan-e Olum-e Cümhure Azərbaycan, 1947, s.21

² Yenə orada, s.21

O mülkə abadlıqla nur verdiyi kimi,
Onun da dərgahı abad olsun!

Nizami Gəncəvinin özünün müasiri olduğu Azərbaycan ədiblərinin adlarını çox nadir hallarda çəkməsi bir sıra tədqiqatçıları düşündürmüşdür. Bunun bir sıra səbəbləri var idi. Əvvəla, Nizami Gəncəvi saraya getməmiş, azad və sadə həyat tərzini təmtəraqlı yaşayışdan üstün tutmuşdur. O, “Leyli və Məcnun” əsərində bu məsələyə aşağıdakı tərzdə aydınlıq gətirir:

با ذره نشین چو نور خورشید
تو کی و نشاطگاه جمشید
بگذار معاش پادشاهی
کاوارگی آورد سپاهی
از صحبت پادشاه به پرهیز
چون پنبه خشک از آتش تیز
زان آتش اگرچه پر ز نورست
ایمن شده آن کسی که دورست¹

Günəşin nuru kimi zərrə ilə otur-dur!
Sən hara, Cəmşidin dəstgahı hara?
Padşahlıq yaşayışından keç ki,
Qoşunda çalışmaq avaralıq gətirər.
Padşahla danışmaqdan pəhriz et,
Çünki quru pambıq odda tez yanar.
O atəş əgər nurla dolu olsa da,
Ondan uzaq olan kəs təhlükəsiz olar.

Nizaminin yaşadığı dövrdə Azərbaycan şairlərinin əsas hissəsi Atabəylərin Gəncə və Naxçıvanda yerləşən saraylarında, həmçinin Şirvanşahların Şamaxı sarayında toplanmışdılar. Bununla belə, Nizami Gəncəvinin bu ədəbi mühitlə, Atabəylər və Şirvanşahlar sarayına yaxın şairlərlə, o cümlədən Əbülülə Gəncəvi, Xaqani Şirvani, İzəddin Şirvani, Əbubəkr ibn Xosrov-əl Ustad, Mücirəddin Beyləqani, Zəhirəddin Şəmkuri, Əsirəddin Əxsikəti, Zəhirəddin Fəryabi və başqaları ilə əlaqəsi olmuşdur.

¹ Nezami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun” (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəsğərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.98

Nizaminin müasirlərindən ilk növbədə şairin Xaqani Şirvani ilə dostluğunu tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Vaxtı ilə Səid Nəfisi İranda nəşr etdirdiyi Nizami Gəncəvi “Divan”ında şairin Xaqaninin ölümünə həsr etdiyi aşağıdakı məşhur bir beytini göstərmişdir ki, bu bir beyt Nizami lirikasının görkəmli şerqşünaslar Mübariz Əlizadə və Xəlil Yusifli tərəfindən Azərbaycan dilinə filoloji tərcüməsinə də salınmışdır:

همی گفتم که خاقانی دریغا گوی من باشد
دریغا زان که من گشتم دریغا گوی خاقانی¹

Elə deyirdim ki, Xaqani mənə ağı söylər,
Əfsus ki, Xaqaniyə ağı deyən mən oldum.

Fakt budur ki, Nizami sənəti Azərbaycan ədəbi məktəbinin ənənələri üzərində ucalmışdır və Nizami aydın və dürüst ifadələri ilə bu məktəbin üslubunu daha da gözəl və anlaşıqlı etmişdir. Nizami öz dövrünün poeziyasına yeni nəfəs gətirdi və bunu özü bilirdi. Məsələn, Xaqani Şirvaninin məşhur “Şiniyyə” qəsidəsindən mət-lə`yə bir daha diqqət yetirək:

دل من پیر تعلیم است و من طفل زبان دانش
دم تسلیم سر عشروسر زانو دبستانش²

Mənim könlüm qoca müəllimdir, mən bilik öyrənən uşaq,
Nəfəsim (hava-həvəsim) əşərə təslimdir, dizim üstü (onun) məktəbidir.

Təəssüf ki, nə tərcüməçilər, nə də şərhçilər Xaqaninin bu beytlərinin mənasını olduğu kimi açıqlaya bilməmişlər. Xaqaninin ərəbcə söylədiyi “əşərə” sözü “10 ədəb qaydasını” bildirir. O dövr-də mədrəsələrdə dərsliklərin üzərində uşaqların təlim-tərbiyəsinə həsr olunmuş on Quran ayəsi yazılırdı ki, bu ədəb qaydalarını müəlim və şagirdlərin bilməsi vacib hesab olunurdu.

XX əsrdə Xaqani Şirvani poeziyasının tədqiqatçısı, tərcüməçisi və naşiri olmuş Azərbaycan alimi Məmmədəğa Sultanov Xaqaninin “Miratüs-səfa” qəsidəsinə nəzirə yazan şairlər sırasına daxil edərək yazmışdır:

¹ Səid Nəfisi. Nezami Gəncəvi. Divan-e qəsaid o gözəliyyat. Ostad Səid Nəfisi, Enteşarat-e Foruği, 1365, s.349

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghasidekh/sh126/>

“Movlana Əbülqasim Şirazi Əmiri “Ənvar-ül-üyun” adlı 348 misralıq qəsidəsində Xaqaniyə nəzirə yazan şairlərin adlarını bir-bir sayaraq deyir:

“Mənim bu qəsidəmi gözüaçıq adamlar Şirvana aparsalar, Xaqani onu İsfahan sürməsi kimi gözlərinə çəkər... Əgər o Gəncə nazimi (yəni Nizami Gəncəvi – M.S.) mənim bu xuraman misralarımı görsə, beş xəzinəsini onun ayaqlarına səpər. Onu Dehliyə aparıb Xosrova göstərsələr, o, iftixar üçün bu qəsidəni bir əklil edib başına çələng kimi qoyar. Nəmi bu aynaya baxsa haqqın nurunu orada görər... Əgər Xacu bunu oxusa mənim təbimə əhsən və afərin söyləyər. Əgər Kəmaləddin İsfahani bu qəsidəni görsə, məni Həssan həsab edib tərifə başlar. Çox şükürlər olsun ki, Allahın mərhəmətindən Əmirinin ruhu da o pak dərğahın nurunun feyzindən cila tapdı”.¹ Həmçinin müəllif Nizami Gəncəvinin Xaqani Şirvaninin bu qəsidəsinə yazdığı nəzirənin əldə olmamasından təəssüfünü bildirmişdir.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında müasiri və sələfi olan Xaqani Şirvani poeziyasından təsirlənmişdir. Şair özünün “Sirlər xəzinəsi” əsərinin “Meracnamə” hissəsində “əşərə” sözü-nün mənasını aydın izahla verməsi, həm onun Azərbaycan poeziya üslubuna bağlı olmasını, həm də bu üsluba dəqiqlik, sərrastlıq gətirməsini bir daha sübut edir. Nizami Gəncəvi “əşər-e ədəbi” (10 ədəb qaydasını) oxuyub öyrənməyi Məhəmməd Peyğəmbərin kamilliyə ucalmasının əsas yolu olaraq göstərərək yazırdı:

عشر ادب خوانده ز سبع سما
عذر قدم خواسته از انبیا²

Yeddi qat göydən ədəb əşərini (10 ədəb qaydasını) oxudu,
(Özündən əvvəlki) peyğəmbərlərdən üzr istədi.

Nizaminin Atabəylərin həm Gəncə, həm də Naxçıvan saraylarında böyük nüfuza malik olan Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadı yaxşı tanıdığını və onunla dostluq etdiyini tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Professor Rüstəm Əliyev yazırdı:

¹ Məmmədəğa Sultanov. Xaqani Şirvani və Yaxın Şərq ədəbiyyatı: Yazılı abidələrin tədqiqi. Bakı, Nurlan, 1910, s.30

² Nizami Gəncəvi. Məxzənül-əsrar (mətn-e elmi və enteqadi besəy-e və ehtemam-e Əbdülkərim Əli-zadə). Bakı, 1960, s.15

“Əbu Bəkr özünün altı poemasını – Nizaminin “Xosrov və Şirin” və “İskəndərnamə” poemalarını ithaf etdiyi hökmdarlara – Məhəmməd Cahən Pəhləvana, Qızıl Arslana və Əbu Bəkr Nüsrətəddinə ithaf etmişdir”.¹

Nizami öz müasirlərindən danışarkən, həmçinin tez-tez “Dozd-e quyənd” – “Söz oğruları”ndan da şikayətlənirdi. “Leyli və Məcnun” əsərində “Bu əsərin nəzmi və paxılların qəsdə haqqında” yazır:

دریای در است و کان گنج
از نقب زنان چگونه رنجم²

Dürr deryası və xəzinə yatağıyam,
Qazıb (onu) apararlardan necə əziyyət çəkirəm.

Bilirsiniz ki, Nizaminin fars Divanının böyük bir hissəsi itirilmiş və şairin türk Divanı isə tamamilə yox edilmişdir. Nizami Gəncəvidən sonra “Nizami” təxəllüsü ilə yazan şairlərin meydana gəlməsi Nizami şeirinin böyüklüyündən və onun sənətinin əlçatmazlığından irəli gəlirdi. Şairlərin çoxusu özünü Nizamiyə bənzətmək istəyirdi. Orta əsrlərdə bir çox şairlərin Divanında onlarla nümunələr vardır ki, Nizami “Divan”ından köçürülmüşdür. Bu beytlər “təzmin” deyildir, sadəcə hər misrada bir neçə sözü dəyişməklə, Nizami şeirini olduğu kimi, mənanı, bəzən hətta qafiyə sistemini öz adları ilə vermişlər. Bax, Nizaminin həm fars “Divan”ının yarılanmasının və həm də türk “Divan”ının itirilməsinin əsas səbəbi budur. Görkəmli şerqşünas alim Barat Zəncani ömrünün sonunda Nizami Gəncəvinin fars “Divan”ını Misirin Xədiviyyə kitabxanasından tapılmış türk “Divan”ındakı bəzi şeirlərlə (müqayisəli şəkildə) Tehran Universitetində nəşr etdirmişdir. Barat Zəncani kitabın müqəddiməsində fars şeirindən onlarla beyt nümunə gətirmişdir ki, Nizami beytlərinin əsasında formalaşmışdır. Fikir, məna, üslub, söz ehtiyatı, hətta qafiyə eynilə Nizami şeirindən alınmışdır.³

¹ Рустам Алиев. “Мунис-наме” Абу Бакра ибн Хосрова ал-Устада. В книге: Абу Бакр ибн Хосров ал-Устад. “Мунис-наме”. Баку, Язычы, 1991, с.5

² Nezami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun” (mətn-e elmi və enteqadi bə səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əlişgərzadə və F.Babayev). Mosku, “Edare-ye Enteqarat-e Daneş”, 1965, s.77

³ Doktor Barat Zəncani. Pişgoftar. Divan-e Nezami Gəncəvi, Enteqarat-e Daneşqah-e Tehran, 1391, s.х

Nizami Gəncəvi ömrü boyu vətəmindən ayrılmamış, doğulduğu Gəncədə yaşayıb-yaratmışdır. Şairin yeganə səfəri Azərbaycan hökmdarı Sultan Qızıl Arslanın Gəncənin 30 kilometrliyində düşərgə salaraq Nizamini öz hüzuruna dəvət etməsi ilə bağlıdır. “Xosrov və Şirin” əsərində şair özü bu görüşü təsvir etmişdir.

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərinin “İqbalnamə” hissəsində şairin 63 il, 6 ay yaşadığı qeyd olunmuşdur. Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərini başa vurduqdan az sonra vəfat etmişdir. Bu haqda “İskəndərnamə”nin sonunda, “Nizaminin rüzgarının sonu” adlı hissə maraqlıdır. Məlumdur ki, Nizami əsərdə özünü 8 filosofdan sonuncusu olaraq təqdim etmişdir. Əsərdə özündən əvvəl 7 filosofun ömrünün sonunu təsvir edir. Sonuncu olaraq, filosof Nizaminin ölümü haqqında bu qeydlər diqqəti cəlb edir:

نظامی چو این داستان شد تمام
به عزم شدن نیز برداشت گام
نه بس روزگاری برین برگذشت
که تاریخ عمرش ورق در نوشت
فزون بود شش مه ز شصت و سه سال
که بر عزم ره بر دهل زد دوال
چو حال حکیمان پیشینه گفت
حکیمان بختند و او نیز خفت
رفیقان خود را به گاه رحیل
گه از ره خبرداد و گاه از دلیل
بخندید و گفتا که آمرزگار
به آمرزشم کرد امیدوار
ز ما زحمت خویش دارید دور
شما وین سرا ما و دارالسرور
درین گفتگو بد که خوابش ربود
تو گفتی که بیداریش خود نبود¹

Nizami də bu dastanı tamamlayan kimi,
Yola düşmək əzmi ilə addımladı.
Bunun üstündən çox zaman keçməmiş,
Ömür tarixinin son vərəqini yazdı.
Altmış üç yaşından altı ay keçmişdi,

¹ Nizami Gəncəvi. İqbal-name (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo tədqiqi F. Babayev, be təshih-e Y.E.Bertels). Baku, Nəşriyyat-e Fərhangestan-e Olum-e Cumhure Azərbaycan, 1947, s.221-222

Getmək əzmi ilə döhlə duval vurdu.
Qabaqkı filosofların halından danışdı,
Filosoflar yatdı, o da yatdı.
Ölüm ayağında öz dostlarına,
Gah yoldan xəbər verdi, gah bələdçidən.
Güldü, dedi ki, günahları bağışlayan (Allah)
Günahlarımı bağışlayacağına ümidvar etdi.
Bizim üçün zəhmət çəkməyin,
Bu sizin saray və bu bizim şadlıq evimiz”.
Bu söhbətdən sonra elə yuxu tutdu ki,
Deyərdin ki, heç oyaq olmamışdır.

Nizami Gəncəvi hicri 599-cu il, miladi 1209-cu il martın 12-də vəfat etmişdir. Dahi şairin qəbri doğulduğu Gəncə şəhərindədir. 1947-ci ildə görkəmli mətnşünas və epigrafcı alim Əjdər Ələsgərzadə tərəfindən şairin Gəncədə Şıx düzündə yerləşən qəbrinin baş daşında həkk olunmuş kitabə oxunmuş və şairin dəqiq ölüm tarixi müəyyənləşdirilmişdir.

XX əsrin 80-ci illərində Türkiyə arxivlərində Nizami Gəncəvinin vəqfinə dair xüsusi mülkiyyəti təsdiq edən sənəd tapılmışdır. Bu haqda məlumat verən H.Araslı “Nizami vəqfi haqqında yeni sənəd” adlı məqaləsində şairin həyatı haqqında o dövrə qədər mövcud bir çox dolaşıqlara son qoyaraq yazırdı: “Nizami öldükdən sonra qəbri ziyarətəgaha çevrilmiş, onun öz kəndinin gəlirlərindən başqa bizə məlum olmayan hökmdarlar və ya bivaris ölənlər tərəfindən bu məqbərəyə vəqflər edilmişdir. XVI əsrdə bu məqbərə çox gəlirli vəqfi olan, gəlib-gedənlərə və yoxsullara hər gün yemək verən, müdərrisləri təmin edən bir xeyriyyə ocağı olmuşdur”.¹

Nizami Gəncəvinin qəbri üzərində möhtəşəm məqbərə ucaldılmışdır. Nizami Gəncəvinin qəbri üzərində XIII əsrdə qədim türbə tikilmişdir.

XIX əsrdə Abbasquluğa Bakıxanov yazırdı ki, Nizaminin “Gəncənin yaxınlığında gözəl bir türbəsi vardır. Xarabalığa üz tutmuş olan bu türbənin bəzi yerlərini, Qarabağda yaşayan qazaxlı Mirzə Adıgözəl bəy indi təmir etdirməkdədir”.²

¹ Həmid Araslı. Nizami vəqfi haqqında yeni sənəd. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 25 fevral 1983

² Abbasquluğa Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, Xatun-Plyus, 2010, s.234

1941-ci ildə bu qədim türbənin yerində 20 metr hündürlükdə məqbərə ucaldılmışdır.

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev 1978-ci il yanvarın 4-də “Nizami məqbərəsinin qorunması haqqında” qərar vermiş və 1991-ci ildə Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Cəfər Qiyasinin rəhbərliyi altında hazırlanmış layihə əsasında məqbərə təmir edilərək, avanqard memarlıq üslubunda yenidən qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin 23 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi ərəfəsində dahi şairin məqbərəsini əhatə edən 40 hektar ərazi başdan-başa abadlaşdırılmış və abidəyə gedən yolda möhtəşəm “Xəmsə” kompleksi yaradılmışdır.

Nizami Gəncəvinin zəngin bədii irsi Azərbaycan xalqının müstəsna əhəmiyyətli milli sərvəti olmaqla yanaşı, həm də dünya sivilizasiyasının nadir nümunəsidir. Nizami Gəncəvi öz lirikası və zəngin “Xəmsə” yaradıcılığı ilə Yaxın və Orta Şərq, eləcə də dünya ədəbiyyatına yeni ümumbəşəri ideyalar, fəlsəfi-ictimai düşüncə tərzini və dərin poetik məzmun gətirərək, onun inkişafına mühüm təkan vermişdir.

3. Nizami və Gəncə

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbi-mədəni nailiyyətləri ilə yaxından tanış olan Nizami Gəncəvinin çoxcəhətli zəngin irsi dahi şairin doğma vətəninin tarixi-ictimai-mədəni inkişafı ilə də bağlı olub, onun dünyaya göz açdığı Gəncə şəhərinin şərəfli keçmişi və tarixi taleyindən ayrılmazdır. Nizami hələ çox kiçik yaşlarından mənəvi zənginlikləri ilə tərbiyələndiyi doğma diyarın qədim mədəniyyətini, zəngin, keşməkeşli tarixini həvəslə, məhəbbətlə öyrənmişdir. Şair doğma xalqın tarixi məxəz və qədim kitablarda oxuduğu, xalq sənətkarları və müdrik qocaların söhbətlərindən eşitdiyi şöhrətini, maddi və mənəvi qüdrətini, bilavasitə şahidi olduğu yüksək nəcib sifətlərini, adət-ənənələrini əsərlərində dərin sevgi və qürur hissilə əks etdirmişdir.

Öz dərin köklərilə Azərbaycan xalqının həyat və məişəti ilə yaxından bağlı olan Nizami Gəncəvi əsərlərində şairin mənsub olduğu xalqın mənəvi dəyərlərini, zəngin ənənələrini əks etdirən, tarixlə səsləşən maraqlı əhvalat və Azərbaycan xalqına mənsub nəcib sifətlərə malik obrazlar diqqəti cəlb edir. Vətənpərvər sənətkar dünyaya mədəniyyəti xəzinəsinə parlaq incilər bəxş edən Gəncəni şairlər yurdu, ustad sənətkarlar vətəni kimi tez-tez anmaqla onu bütün əzəməti ilə dünya xalqlarına tanıtmış, sevdirmişdir. Dahi sənətkarın Gəncəvi təxəllüsü ilə yazdığı misilsiz sənət nümunələri şairin adı ilə bərabər, Gəncənin adını da tarixin silinməz səhifələrinə əbədi həkk etmiş, onu daha da məşhurlaşdırmışdır.

Nizami sənətinin dərin bəşəri səciyyəsi, yüksək ictimai dəyəri ilə yanaşı onun özünəməxsus sənət ecazlarını, poetik nailiyyət və bədii tapıntılarını da mənə baxımından şairin yurdu, onun təbii, maddi və mənəvi özünəməxsusluqlarından ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Şairin “dünya ticarət yollarının kəsişdiyi qədim mədəniyyət mərkəzi olan Gəncədə yazıb başa vurduğu “Xəmsə”si dünya xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələri nəticəsində yaranmış sənət abidəsi”¹ olmaqla bir çox xalqların mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirmək kimi mühüm bir xüsusiyyətilə özünə qədərki mədəni irsdən seçilməkdədir.

Şair öz poemalarında uşaqlıq çağlarından yaddaşında saxladığı bir çox həyatı real hadisələri canlandırmış, müxtəlif xalqların nü-

---

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. Bakı, Elm, 1998, s.234

mayəndələrinin bədii obrazlarını yaratmış, təkcə islam mədəniyyəti deyil, başqa qədim inanclar – atəşpərəstlik, büt-pərəstlik, xristianlığın həyat və məişəti, adət-ənənələri ilə bağlı maraqlı əhvalatlar təsvir etmişdir ki, bu da doğma mühitin şairə təsirini göstərən nümunələr kimi diqqəti cəlb edir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının dünyəvi əhəmiyyəti, əsərlərinin yüksək ictimai dəyəri və şairin qeyri-adi istedadı, təkrarsız sənət dühası, onun yaşayb yaratdığı mühitdən, doğma torpaqdan kənardə götürülə bilməz. Orta əsrlər Gəncəsində sənətkarlığın coşqun inkişafı Nizami əsərlərində də özünün qabarıq əksini tapmış şairin əmək, sənətkar zəhməti, eləcə də bir çox sənət növləri, o sıradan dəmirçilik, dülgərlik, zərgərlik, dərzilik, ipəkçilik, rəssamlıq, heykəltəraşlıq və başqa peşələrlə bağlı istilah və metaforaları geniş yer almışdır. Şair həmçinin əkinçi, bağban, heyvandarlıq, tərəvəzçilik, ticarət mədəniyyəti, bir sözlə, Gəncənin qaynar zəhmət həyatı ilə bağlı maraqlı ifadələr işlətməmiş, obrazlar yaratmışdır.

Nizami əsərlərində aydın əksini tapan ictimai görüşləri, Gəncənin ideoloji həyatı və burada geniş rəvac tapan dini-fəlsəfi təmayüllər haqqında da müəyyən təsəvvür yaradır. Bu baxımdan şairin əsərlərində irəli sürülən ictimai-siyasi, əxlaqi-tərbiyəvi mülahizələr Gəncədə geniş yayılmış “Əxi” cəmiyyəti və əxilik görüşləri ilə səs-ləşən məqamlar xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Böyük şair doğma diyarın təbii gözəlliklərindən də məhəbbətlə söz açır. Nizami əsərlərində məzmunla uyğun şəkildə canlanan əlvan təbiət təsvirləri hər şeydən öncə doğma Gəncənin mülayim iqlimi, yaşıl düzləri, barlı-bərəkətli meyvə, üzüm bağları, səfalı çəmənlikləri, sıx meşələri, sərin çeşmələri təbiətin nadir inciləri olan Kəpəz və Göygölün təkrarsız mənzərələrini xatırladır.

Fikrimizi təsdiq etmək üçün dahi şairin ilin müxtəlif fəsillərinə həsr olunmuş təbiət təsvirlərinə baxaq: Poemalarında müxtəlif münasibətlərlə verilmiş təbiət təsvirlərində Azərbaycan ərazisindəki əlvan təbiət mənzərələrinin bədii əksini, vətən torpağının ilin müxtəlif fəsillərində aldığı cazibədar görkəmini qələmə alan şair əsərlərində ana yurdunun təbiətinin gözəlliklərini bədii ustalıqla oxucularına təqdim edir. Nümunə üçün “Xəmsə”nin son poemasında “İskəndərin Ruma qayıtması” fəslinin giriş hissəsində payızın başlanğıcının təsvirində Gəncənin barlı-bərəkətli, meyvəli-üzümlü bağlarını xatırladır.

کدیور فرامش کند کاخ را
 زمین محتشم گردد از خواسته
 رطب بر لبش تیز دندان شود
 چو تاجی در او لعلها دوخته
 به گردن کشتی سر برآرد ترنج
 همه سیب و نارنج بینی به دست
 در آویخته مرغ انجیر خوار
 که عناب و فندق برانداختند
 برانگشت پیچیده زلف سیاه
 ز روی سبد کش برآورده خوی
 ز چرخشت شیرش شده سوی خم¹

چو میوه رسیده شود شاخ را
 ز بس میوه باغ آراسته
 ز شادی لب پسته خندان شود
 شود چهره نار افروخته
 رخ سرخ سیب اندر آید به غنچ
 عروسان رز را زمی گشته مست
 به دزدی هم از شاخ انجیردار
 درختان مگر سور می ساختند
 ز سرمستی انگور مشکین کلاه
 سیدهای انگور سازنده می
 شده خوشه پالوده سر تا به دم

(Elə ki, bu dağın meyvəsi yetişdi, bağban evini yaddan çıxarar. Bağın bəzəyi olan meyvənin çoxluğundan yer möhtəşəm olar. Şadlıqdan püstənin dodağı gülər, xurma onun dodağına dişini qıca-yar. Narın çöhrəsi üzərinə ləl düzölmüş tac kimi qızarar. Almanın qırmızı yanağı naz etməyə başlar, turunc başını qaldırıb öyünər. Meynə gəlinləri (üzüm) meydən məst olub; hamısının əlində alma, narınc görərsən. Oğurluq etmək üçün əncir yeyən quş əncir budağından asılar. Ağaclar məgər qonaqlıq etmişlər ki, innab, fındıq töküblər. Qarapapaq üzüm məstlikdən qara saçını barmağına dolayıb. Şərab hazırlayan üzüm səbətləri səbət daşıyanların üzündən tər axıdır. Üzüm salxımları başdan ayağa qədər sıxılmış şirə olub küpə tərəf axır.)

Nizaminin doğma mühitlə bağlılığı təkcə şairin əsərlərindəki ayrı-ayrı təsvirlərdə deyil, Nizami sənətinin ümumi ruhunda, şairin doğma vətənə sonsuz məhəbbətində, onun vətənpərvərlik duyğularının bədii əksində də özünü qabarıq göstərir.

Nizami hətta tarixlə bağlı əhvalatlardan bəhs edərkən, özünün tarixdən aldığı qəhrəmanlarının təsvirində də çox vaxt doğma mühitdən çıxış edir. Azərbaycanda baş verən hadisələr və obrazlarla vətənin tarixi keçmişindən söz açır, Azərbaycanın dilbər guşələri, vətən torpağında olan atəşkədələr haqqında həssaslıqla danışır, xalqın maddi-mənəvi dəyərlərinin qorunduğu müqəddəs ocaqların da-

¹خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی سوسیالیستی
 آذربایجان زیر نظری. برتلس-تهران، فقتون، 1380
 س.1322

ğıldılmasını Azərbaycan mədəniyyətinə vurulan ağır zərbələr kimi qiymətləndirir.

Xalqın mənəvi qüdrətinə dərin inam bəsləyən şair sevimli qəhrəmanlarının təqdimində də doğma mühitdən çıxış edir. Müxtəlif mənşəli müsbət qəhrəmanlarına türk xarakteri, türkə məxsus sifətlər mənsub edir. Şair “türk” sözünü də “gözəllik”, “igidlilik”, “ədələt”, “mənəvi ucalıq” və başqa bu kimi yüksək anlamlarla eyniləşdirir.

Nizaminin xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı, şifahi ədəbiyyata, xalq zəkasına tez-tez müraciəti də şairin doğma mühit və vasitəli yolla da olsa Gəncəyə olan həssas münasibətindən kənarda qalmır. Xalq adət-ənənələrinə böyük qayğı və sevgi ilə yanaşan vətənpərvər şair el aşıqlarının sənətindən, ozan, ravi, qissəxan və başqa xalq sənətkarlarının dastanlarından, xalq nəğmələri, mənəli bayatı, əfsanə və rəvayətlərdən ustalıqla faydalanmış, işlətdiyi bir çox türk sözləri, ifadə və xalq deyimləri ilə Azərbaycan xalqının qədim abidəsi “Dədə Qorqud” dastanlarına yaxınlaşmışdır.

Şairin Gəncə ilə bağlı düşüncələri demək olar ki, bütün poemalarında əksini tapmışdır. Müxtəlif əsərlərdə bir-birindən fərqli situasiyalarda özünü göstərsə də, dahi sənətkarın öz soy-kökünə məhəbbəti ana vətəni və doğma xalqı haqqındakı yüksək düşüncələrinin ifadəsi ilə bir-birinə yaxınlaşır.

Şairin belə misraları bir də oxucunun onun vətəninin keçmiş, Gəncə və ümumiyyətlə, Azərbaycan şəhərlərinin o zamankı mədəni-iqtisadi vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür yaratmaqla da maraqlıdır. İlk orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm sahəsi olan şəhər mədəniyyəti özünün poetik əksini Nizami yaradıcılığında aydın tapmaqdadır.

Onu da qeyd edək ki, Nizami Gəncəni Azərbaycan və ümumtürk mədəniyyətindən heç vaxt ayrı götürməmiş həmişə özünün tarixi keçmiş, təbii zənginliyi və elmi-mədəni nailiyyətləri ilə Şərq şəhərləri içərisində ləyaqətli yer tutan Gəncə haqqında böyük qürur hissi ilə söz açmışdır. Buna görə də Nizami yaradıcılığının daimi mövzulardan olan Gəncə, hər şeydən əvvəl, Nizami vətəni kimi nəsillərin xatirələrində əbədiləşmişdir. Tarixi qaynaqlar və bədii əsərlərdə Gəncə şairin adıyla yanaşı xatırlanaraq onu məntiqi baxımdan tamamlayır. Nizami irsinin görkəmli tədqiqatçıları, xüsusilə şairin ardıcılı olan görkəmli söz ustaları Gəncəni şairin vətəni, Nizami

yurdu kimi xatırlayır, sələfləri çox vaxt adını çəkmədən onu “Gəncə ustadı”, “Gəncə xəzinadarı” “Gəncəli dahi” deyər yad edirlər.

***

Nizami doğma yurda olan sonsuz məhəbbətini və Gəncə ilə mənən bağlı olmasını əsərlərində dönə-dönə bildirmiş, gəncəli olmasından böyük iftixarla söz açaraq, Gəncəni heç vaxt tərk etməyəcəyini söyləmişdir. Həqiqətən də nə yad ellərdə onu gözləyən ad-san, nə var-dövlət arzusu şairi sevimli şəhərindən ayıra bilməmişdir:

گنجه گره کرده گریبان من   بی گرهی گنج عراق آن من¹

(Gəncə mənim yaxama düyün vurmuşdur. Düyün olmasaydı İraq xəzinəsi mənim olardı.)

Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində də yaxın dostunun diliylə özünün böyük şöhrətinin Gəncəyə sığmadığını belə ifadə edir:

چرا گشتی درین بی غولہ پا بست   چنین نقد عراقی بر کف دست
رکاب از شہربند گنجہ بگشای   عنان شیر داری پنجه بگشای²

(Nə üçün İraq pulları əlinin içində olduğu halda bu tənha küncdə ayağı bağlı qalmısan. Üzəngini Gəncənin bağından aç, şir pəncəlisən, pəncəni azad elə.)

Bununla belə şair əsərlərinin heç birində Gəncəni tərk etmək arzusunda olduğunu deməmiş, yeri düşdükcə sənət qüdrətinin onu Gəncənin sərhədlərindən kənarda da məşurlaşdırdığını qeyd etməklə kifayətlənmişdir.

Şair son əsəri “İqbalnamə”də zəmanə padşahının mədhinə həsr etdiyi bölmədə özünü göylərin quşu adlandıraraq şəhər quşlarının hər səhər onun səsinə səs verərək onu “dövrün söz ustası adlandırdığını bildirərkən də yenə Gəncəni anır”:

همانا که آن مرغ عرشى منم   که هر بامدادی نوائی ز منم
بر آواز من جمله مرغان شهر   برارند بانگ اینت گویای دهر
نظامی ز گنجینه بگشای بند   گرفتاری گنجہ تا چند چند
برون آر اگر صیدی افکندهای   روان کن اگر گنجی آکندهای³

¹ خمسہ نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی سوسیالیستی آذربایجان زیر نظری. برتلس- تهران فقتون، ص.124، 1380

² Yenə orada, s.188

³ Xmsə Nəzami. ....s.1205.

(Sözsüz ki, mən o göylər quşuyam ki, hər səhər nəğmə oxuyuram, mənim səsimə şəhərin bütün quşları səs verərək, “Zamanın söz ustası budur” – deyirlər. Nizami, xəzinənin ağzını aç! Nə vaxta qə-dər Gəncədə qalacaqsan? Əgər bir ov vurmusansa, meydana çıxar, xəzinə toplamınsansa, istifadə et!...)

Göründüyü kimi, şair öz sənət qüdrətindən danışarkən mütləq Gəncəni xatırlayır ki, bu da onun dolayı yolla da olsa sənət aləmin-dəki misilsiz nailiyyətlərinin Gəncə ilə bağlılığını göstərir.

Böyük sənətkarın Gəncəyə olan məhəbbətinin söz sənətindəki misilsiz hünəri ilə qoşa, yanaşı anması onun şeirə, bədii yaradıcılı-ğa olan ehtiraslı sevgisini doğma şəhərindən ayrı təsəvvür etmədi-yini bildirir. Təsadüfi deyildir ki, əsərin sonunda “bülbul və qızıl-quş” hekayəsinin məqtə beytində:

بر مکش آوازه نظم بلند
تا چو نظامی نشوی شهر بند¹

(Şeirin avazını (şöhrətini) çox ucaltma ki, sən də Nizami ki-mi şəhər dustağı olmayasan) – deyir.

Nizami özünün fəxriyyə səciyyəli beytlərində çox zaman sənət sahəsindəki uğurlarında Gəncənin misilsiz yerini xüsusi vurğulayır. Yenə “Sirlər xəzinəsi”ndə özünün sənət məharətini əsrarəngiz sehirə bənzədərək Gəncəni də sehrkarlar yurdu Babil ilə müqayisə edir. Söz sənətindəki sehrkarlığa bənzər məharəti ilə dini əsatirdə məşhur sehrbaz kimi tanınan Harutu yandıran bir məkanda, yəni məşhur sənətkarlar yurdunda dünyaya göz açdığını iftixar hissilə ifadə edir.

صنعت من برده ز جادو شکیب
بابل من گنج هاروت سوز
زهره این منطقه میزانی است
سحر حلالم سحری قوت اوست
سحر من افسون ملایک فریب
زهره من خاطر انجم فروز
لاجرمش منطق روحانی است
نسخ کن نسخه هاروت اوست²

(Mənim sənətim cadudan səbrini aparıb. Mənim sehrim mə-ləklərin əfsanələrini aldadar. Mənim Babilim Harutu yandıran Gən-cədir. Zöhrəm ulduz kimi parlaq olan xatirimdir. Halal sehrim onun (Gəncənin xoşbəxt səhərindəndir, Harut sehrini (yazısını) pozan Odur.)

.....، ص. 158. خمسہ نظامی.¹

خمسہ نظامی.....، ص. 81.²

Nizami “İskəndərnamə” əsərində də doğma şəhəri ilə bağlı düşüncələrini davam etdirmiş, yaratdığı ölməz sənət abidələrini də Gəncəyə mənsub mənəvi sərvət hesab etmiş, ədəbi oğruların günün aydın çağında utanmadan qarət etdikləri sənət incilərinin nə qədər uzağa aparılsa da, yenə də Gəncəyə məxsus olacaqlarını inamla bildirir:

دبیران نگر تا بروز سپید
 قلم چون تراشند از مشک بید
 نهان مرا آشکارا برند
 ز گنج است اگر تا بخارا برند¹

(Katiblərə bax ki, günün aydın çağında mişkin söyüddən qələmlərini yonaraq mənim (şeirimin) gizli mənalarını aşkar şəkildə aparırlar. Buxaraya aparılsa da (onlar) Gəncədəndir (Gəncəninkidir.)

Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərindən gətirilən aşağıdakı beytdə də şair çox güman ki, Gəncəni nəzərdə tutmuşdur:

چون فلکم بر سر گنج است و پای
 لاجرم هم سخت بلند است رای.

(Fələk kimi ayağım xəzinə üstündədir, buna görə də fikri (onun) möhkəm və ucadır.)

Şairə görə ayağını xəzinə üstünə qoyanlar, söz vaxtı xəzinə qapısı açarlar:

هر که قدم بر سر گنجی نهاد
 چون سخن آمد در گنجی گشاد²

Ayağı xəzinə üstə olmaq ifadəsinə “İqbalnamə”dəki bir yoxsul çörəkçi və onun dövlətli olması hekayəsində də rast gəlirik. Hekayədə yoxsul bir çörəkçi ilə hamilə qadını və onun təsadüfən xəzinə ələ keçirdiyi zaman doğulan uşağın səadətli taleyindən bəhs olunur ki, bu da simvolik mənə daşıyır.

“Xəmsə”yə daxil olan poemalarda Nizaminin Gəncə ilə bağlı tarixi əhvalatlara, təbii hadisələrə də toxunduğunu və bununla bağlı dərin təəssüfü, kədər və sevincini ifadə edən misraları ilə də rastlaşırıq. Nizami Gəncədə baş verən dağıdıcı zəlzələ haqqında məlumat verərək onun törətdiyi dəhşətli dağıntıları böyük ürək ağrısı ilə qələmə almışdır. “İqbalnamə”nin başlanğıc fəsillərində “Padşaha sita-

¹ . 159.

² . 155. ص.

yış” adlanan hissədə Nüsrətəddin Bişkinin xalqa göstərdiyi xidmətlərindən bəhs edərkən Nizami yazır:

شد آن شهرها در زمین ناپدید
که گرد از گریبان گردون گذشت
معلق زن از بازی روزگار
که ماهی شد از کوهه گاو دور
زمین را مفاصل بهم در شکست
ز بس کوفتن کوه را خسته کرد
در مصریان را براندود نیل
جهان در جهان سرمه ز اندازه بیش
شب شنبه را گنجه از یاد رفت
برون نامد آوازه‌ای جز نفیر¹

ازان زلزله کاسمان را درید
چنان لرزه افتاد بر کوه و دشت
زمین گشته چون آسمان بیقرار
برآمد یکی صدمه از نفخ سور
فلک را سلاسل زهم بر گسست
در اعضای خاک آب را بسته کرد
رخ یوسفان را برآمود میل
نمانده یکی دیده بر جای خویش
ز بس گنج که آروز بر باد رفت
ز چندان زن و مرد و برنا و پیر

(Göylər parçalayan o zəlzələdən, şəhərlər yerlə yeksan oldu. Dağ, səhra elə titrədi ki, toz göylərin ətəyindən də yuxarı qalxdı. Yer də göylər kimi hərəkətə gəldi, ruzigarın oyunbazlığından alt-üst oldu (mayallağ aşdı). Fələyin zəncirinin həlqələri bir-birindən ayrıldı, yerin bəndləri biri digərinə qarışdı. Öküzün səsindən gələn zərbədən balıq ondan uzaqlaşdı. Torpaqda suyun yolu bağlandı, dağ döyünməkdən yoruldu. Yusifin üzünə (gözünə) mil çəkildi. Misirlilərin qapısını Nil kəsdi. Heç bir göz öz yerində salamat qalmadı. Dünyada həddən çox sürmə (matəm rəngi) göründü. O gecə çox xəzinə batdığından (bada getdiyindən) şənbə gecəsi Gəncə yaddaşdan silindi. Nə qədər qadın, kişi, cavan və qocadan fəryad səsindən başqa bir şey eşidilmədi.)

Nizami poemasında zəmanə şahının mədhinə həsr olunmuş fəsilədə verilən bu təsvir şairin təbiətin bu dəhşətli hadisəsinə necə böyük kədərlə yanaşdığını və onun doğma şəhərə olan dərin məhəbbətini təsirli şeir dili ilə həmvətənlərinə çatdırdığını aydın görürük. Şairin Azərbaycan hökmdarına ünvanlanan mədhiyyəsi eyni zamanda Gəncənin zəlzələdən sonrakı vəziyyəti və təbiətin amansızlığının ölkədə törətdiyi dağıntılar və bunların acı təəssüratının tədricən aradan qaldırılmasında Atabəy Nüsrəddinin göstərdiyi cəhd və tədbirlər haqqındakı məlumat da mədhiyyə şeirinin səciyyəsinə müvafiq tərzdə olsa da tarixi əhəmiyyətlidir:

¹ خمسة نظامی.....ص. 1206

دگر ره شد آن رشته گوهر گرای
 از آن دایره دور شد داوری
 به فر وی آبادتر شد ز روم
 شد از مملکت دور اکنون خراب
 دگر باره چون شد عمارت پذیر
 به تیماری از مملکت برد رنج
 برافروخت بر خامه‌ای صد چراغ
 خرابی ز درگاه او دور باد¹

چو ماند این یکی رشته گوهر بجای
 به اقبال این گوهر گوهری
 به کم مدت آن مرز ویرانه بوم
 در آن رخنه منگر که از پیچ و تاب
 نگر تا بدین شاه گردون سریر
 برآست ویرانه‌ای را به گنج
 ز هر گنجی انگیخت صد گونه باغ
 چو ز آبادی آن ملک را نور داد

(Ancaq bir gövhər sapa yerində qaldığı üçün yenidən o sapa gövhər düzüldü. Bu gövhər gövhərinin taleyindən o ətrafdan müsibət uzaqlaşdı. O viran ölkə az müddət ərzində onun hümməti ilə Rumdan da abad (ölkə) oldu. Əzab, əziyyətdən yaranan o xəndəyə baxma. İndi ölkədən artıq uzaqlaşmışdır. Gör ki, uca təxtli şahla yənə necə abadlaşdı. Viranəni xəzinə ilə bəzədi. Ölkənin xəstəliyindən (xəstəliyi üzərində) palçıqdan olan hasarı çox bər-bəzəklə yenidən qızıl divarla əvəz etdi. Viranəni xəzinə ilə bəzədi. Ölkənin xəstəliyi üzərində çox çalışdı. Hər xəzinədən yüz cür bağ saldırdı, hər evdən yüz çıraq yandırdı. Ölkəyə abadlıqdan işıq verdiyi üçün xarabalıq onun dərgahından uzaqlaşdı.)

Göründüyü kimi, Nizami vətəninə gedən abadlıq işlərindən razılıqla söhbət açır. Uçulan şəhəri yenidən abad edən şahın bu sahədəki fəaliyyətini yüksək dəyərləndirməklə bu xeyirxah işlərində ona uğurlar diləyir, məmduhunu daha da ruhlandırmağa çalışır. Nizaminin mədhiyyələri, ümumiyyətlə qəsidə şeirinin səciyyəvi cizgilərindən olan bu motiv Nizaminin ithaflarında xüsusilə özünü qabarıq göstərərək, eyni zamanda şairin şəxsi arzularının ifadəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Nizami əsərlərində Şərqi qədim mərkəzi olan Gəncə Azərbaycan ölkəsinin çox vaxt maddi və mənəvi qüdrətinin rəmzi kimi mənalandırılsa da dahi şair bu şəhəri ölkənin digər mədəni mərkəzlərindən ayrı götürməmiş, onun başqa şəhərlərlə ədəbi, mədəni iqtidası və siyasi əlaqələrini də nəzərdən qaçırmamış, yeri düşdükcə Dərbənd, Bərdə, Şirvan və başqa mədəniyyət mərkəzlərindən də söhbət açmışdır. Bu baxımdan “İskəndərnamə”də İskəndər şahın

¹خمسة نظامی... 1207ص.

ordusunun Bərdəyə yaxınlaşması ilə bağlı Bərdə şəhərinin tarixi məziyyətlərinin təsviri xüsusilə maraqlıdır.

نه اردیبهشت است بی گل نه دی
ز مستان نسیم بهاری دهد
ز گر کوثری بسته بر دامنش
نیایی تهی سایه بید و سر
فرو شسته خاکش ز آلودگی
همیشه در او ناز و نعمت فراخ¹

خوشا ملک بردع که اقصای وی
تموزش گل کوهساری دهد
بهشتی شده بیشه پیرامنش
ز تیهو و دراج و کبک و تذر و
گراینده بومش به آسودگی
همه ساله ریحان او سبز شاخ

(Bərdə mülkü xoşdur ki, onun ərazisi (ətrafı) nə ordibeheşt (may), nə də Dey (dekabr) ayında gülsüz olmur. Payızında dağ çiçəkləri ilə bəzənir, qışında bahar nəsimi əsir. Ətrafını bürümüş meşələr cənnətə bənzəyir, ətəyinə Kür çayından kövsər bağlanmışdır. Söyüd və sərv ağacları kəklik, turac və qırqovulsuz olmaz. Ölkə asudəliklə dincəlidir, torpağı çirklikdən təmizlənmişdir. İl boyu rehyanı yaşıldır, nazu neməti həmişə boldur...

Nizami vətən torpağının hansı güşəsindən bəhs açırsa onu sadəcə təsvir etməklə qalmır, onun tarixi keçmişi, hazırkı vəziyyəti və çox vaxt gələcəyindən söz açaraq özünün qürurunu, təəssüf və ümid hislərini də gizlətmir. Tarixi əzəmətini fərəhlə tərənnüm etdiyi Bərdənin də hazırkı acınacaqlı vəziyyətini də kədərlə dilə gətirərək:

دیبقی و دیباش را باد برد
وزان نار و نرگس برآمد غبار
نه بینی در آن بیشه چیز دگر²

کنون تخت آن بارگه گشت خرد
فرو ریخت آن تازه گلها ز بار
بجز هیزم خشگ و سیلاب تر

(İndi o bargahın xətti çökmüş, ipəyini, qumaşını külək aparmış. Təzə güllər tökülmüş o nar və nərgizdən toz yüksəlir. Quru odun və yaş seldən başqa o meşədə heç nə görməzsən.)

Ancaq şair ümitsiz də deyil. Fərsətdən istifadə edərək ölkə şahının diqqətinə onu da çatdırır ki, əgər o gözəl güllər, yaşıl otlar ədalətlə yenidən bəslənsə, ölkə əvvəlki əzəmətini qaytara bilər. Nizami əvvəllər “Hərüm” adlanan Bərdənin böyüklər vətəni olduğunu və öz torpağında çox xəzinələr gizlətdiyini belə bildirir.

¹ خمسه نظامی... 1041ص.

² خمسه نظامی... 1042ص.

نه از دانه کز دامن عدل رست
از آن به شود آستین را طراز
ز نو زیوری بخشد آن گاه را
زمانه بسی گنج دارد نهران
بدین فرخی گنجدانی کجاست¹

همانا که آن رستنیهای چست
گر آن پرورش یابد امروز باز
بلی گر فراغت بود شاه را
در آن بوم آباد و جای مهان
بدین خرمی گلستانی کجاست

(Əgər o bitkilər tezliklə, danədən yox, ədalət toxumundan gö-yərsələr, onlar bu gün yenidən qayğı görsə, onların geyimlərinin bə-zəyi daha yaxşı olar. Bəli əgər şah asudəlik tapsa o yerlərə yenidən bəzək verər, o böyüklər yeri və abad ölkədə zəmanə çıx xəzinə giz-lətməmişdir. Belə sən gülüstan harda var? Bu xoşbəxtlikdə xəzinə yeri harada var?)

Bütün bunlar yurdsevər şairin vətən torpağını çox sevdiyini onun tarixini yaxşı öyrəndiyini və doğma şəhərlərin hazırkı vəziy-yəti, gələcək inkişafı ilə də yaxından maraqlandığını göstərir.

Nizaminin Gəncə ilə bağlı və özünün gəncəli olması haqqın-dakı qeydləri sadəcə məlumat xarakteri daşımır. Bir neçə yerdə Gəncədə bağlanıb qaldığını bildirən şair mədhlərində də təqdim olunan əsərlərini Gəncədə yazıb başa vurduğunu xüsusilə diqqətə çatdıraraq doğma şəhərinə olan böyük sevgisini ifadə etməklə, onu uğurlu ocaq, ilham mənbəyi və müqəddəs yurd kimi dəyərləndir-mişdir.

مباد از سلام تو نا بهره مند²

نظامی که در گنجه شد شهر بند

(Nizami Gəncədə dustaq olsa da sənin salamlarından bəhrə-lənmiş olmasın.)

Nizami “Yeddi gözəl” əsərində onun Gəncədə yazılıb bitirdi-yini xüsusi vurğulayır.

نقد این گنجه خیز رومی کار
کاب گیرد ز نقش او دستم³

چون فروزنده شد به عکس و عیار
نام شاهنشهی برو بستم

(Rumlu usta məhərəti ilə Gəncədən çıxan bu nəğd paralayan kimi şahənşahın adını ona yazdım ki, əlim onun naxışı ilə sulansın.)

¹ ختمه نظامی... 1042ص.

² ختمه نظامی... 909ص.

³ 892ص.

Göründüyü kimi, şair özünün söz sənətindəki uca şəxsiyyəti, təkrarsız ilhamı, böyük istedadı, ensiklopedik məlumatı və dərin biliyini də Vətənin ona əvəzsiz neməti və doğma diyarın nəticəsi kimi dəyərləndirir. Buna görədir ki, o yaratdığı ölməz sənət yadigarlarını da Gəncənin mənəvi sərvəti hesab etmişdir.

Bütün bunlar Nizami ilə Gəncənin mənən ayrılmaz olduğunu bir daha təsdiq edir. Şair özünü Gəncənin yetirməsi olduğunu xüsusilə nəzərə çatdırması təsadüfi deyildir. Nizami sənətinin yüksəkliyindən söhbət gedərkən, ilk növbədə Gəncə yada düşür. Nizami ənənələrini davam etdirən görkəmli sənətkarlar, xüsusilə Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət qazanmış “Xəmsə” müəllifləri və ya Nizami mövzularına müraciət edən şairlər Nizaminin sənət qüdrətinin tərifinə həsr etdikləri xüsusi bölmələrdə, şairin vətəni Gəncənin də adını çəkir. Bu elm və mədəniyyət mərkəzi həm də sənətkarlar yurdu kimi ehtiramla anılır.

Nizaminin ilk davamçısı Xosrov Dəhləvidən başlayaraq Şərqi “Xəmsə” müəllifləri və Nizami mövzularına müraciət edən, “Xəmsə”yə daxil olan poemalara cavab, nəzirə yazan və şairin layiqli xələfləri kimi tanınan qüdrətli qələm sahiblərinin əksəriyyəti Nizami vətəni Gəncə ilə bağlı maraqlı mülahizələr söyləmişlər.

Nizami sənətini dirilik çeşməsinə bənzədən Əmir Xosrov onun öz Gəncəsində beş xəzinə (pənc gənc) yaratdığını bildirir:

Xosrov Dəhləvi “Ayineyi-İskəndəri” əsərində də “gəncəli ustad” – deyə sələfinin Gəncə ilə bağlılığını xüsusi vurğulayır:

Nizaminin ilk azərbaycanlı davamçısı və ilk “Fərhadnamə” müəllifi Arif Ərdəbili də şairin “Leyli və Məcnun” əsərində oğlu Məhəmmədə etdiyi nəsihətindəki

این فن مطلب بلند نامی   کاین ختم شدست با نظامی

(Bu fəndən (şeirindən) yüksək ad qazanmaq istəmə ki, o, Nizami ilə qurtarmışdır.)

Beytinə münasibət bildirərkən Nizamiyə müraciətlə:

مگو ختم است بر دستور گنجه   شه ملک سخن گنجور گنجه

(Söz mülkünün sultanı, Gəncə xəzinədarı demə ki, söz Gəncə ustadı ilə bitmişdir.)

XIV əsr özbək şairi Heydər Xarəzmi də özünün “Məxzənül-əsrar”ında Nizami ilə xəyalı görüşündən bəhs edərkən dahi şairi “Gəncəneşin arif-sahib sərir” – “Gəncəli xətt sahibi arif” – deyə təqdim edir.

Gəncəneşin arifi-sahib sərur,
Gənci çenin kuncdən urdu səpir
Teşnə sifət buldum ayağına pəst
Curəsindən qıldı dımağımy məst
Bu qara torpağa qılıb currə riz.
Lütf bilə tutdu qolumdan ki xiz ¹

Nizami ənənələrini orijinal biçimdə izləyən “Həft ovrəng” müəllifi Əbdürrəhim Cami də Nizami adını böyük hörmətlə çəkərək “Gəncə xəzinədarını”n sənət qüdrətindən heyranlıqla bəhs edir. Şairi Gəncədəki xəzinə adlandırır.

“Leyli və Məcnun” əsərində bu mövzuya müraciət etmiş şairləri anarkən Nizami adını yenə Gəncə şəhəri ilə yanaşı çəkərək Gəncədə xəzinə kimi qiymətli dürlər sahibi şairi və Hindistandan şəkər tökən Xosrov Dəhləvi sənətini xüsusi qeyd edir. “Xirədname-yi İskəndəri” əsərində oxuyuruq:

(Bu fənnin ustası, Yer üzünün parlaq şamı Nizami. Gəncə şəhərindən xəzinələr ölçərək, söz xəzinəsinin sayını beşə çatdırdı.)²

Digər “Leyli və Məcnun” yazarı Abdullah Hatifi də öz poemasında Gəncə ustasını izlədiyini belə bildirir: “Mənim arzum bu idi ki, Gəncə səhrasından başak toplayım. Düşüncə xəzinəsini bəxş edən Gəncə xəzinələrini açan, məşhur səhifələrin yazarı, füsəhalar şahı Nizami. Şeir sikkəsi onun adı ilə vurulub. Yüz Xosrov Dəhləvi onun quludur. O şeir məclisinin ilk qonağı olub və özündən sonra gələnlərə mey saxlamayıb.”

Nizaminin öz doğma Gəncəsi ilə ayrılmazlığı şairin ən ləyaqətli xələflərindən olan dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sində daha ardıcıl və daha aydın əksini tapmışdır. “Xəmsə”sinin hər əsərində Nizami sənətinin mədhinə xüsusi bölmə həsr edən şair bu bölmələrin hər birində böyük şəxsiyyətlər yetirən Gəncənin adını hörmətlə xatırlamış, sələfinin sənət ecazlarının mədhi ilə yanaşı,

¹ Heydər Xarəzmi. Абдиллаев Н. Хайдар Харезмий и униыг “Махзанул-асрар” асары. Уз.ССР Фан-Ташкент, с.176

² خسرو دهلوی. شیرین و خسرو

onun uca şəxsiyyəti, xələfləri və vətəni barədə də maraqlı fikirlər söyləmişdir. Nəvai “Xəmsə”sinin ilk məsnəvisi “Heyrətül-əbrar”ın başlanğıc fəsillərinin birində oxuyuruq:

Xeyli-fəsaḥət başının əfsəri,
Gənci-yəqin əfsərinin gövhəri.
Kani fəzilət gövhərinə əmin,
Bəhri-bəlağət ara durri-səmin
Gəncə vətən, könlü anın gəncxiz,
Xatiri gəncur ü tili gəncriz
Fikrəti mizanı bölüb xəmsəsənc,
Xəmsə demə, bəlkə degil pənc gənc.
Keffeyi-mizan ana əflak olub,
Batman daşı kureyi-xak olub.
Tartsa yüz gərn xirəd xazini,
Çəkməgəg anın köpidən azini...¹

Bu fəsildə Nəvai Xosrov və Şirin mövzusunda yazan şairlər barədə söhbət açarkən Nizami və Xosrov Dəhləvi əsərləri üzərində ayrıca dayanır və hər iki şairi müqayisə edərək yazır:

Gəncə şahı gənc fəşan, peyrəv ol
Şah bu söz iqlimi ara, Xosrov ol.
... Gəncə küyaşı ki, götür gəc ələm
Eylədi söz məmləkətin yek kəlam
... Ol bezəban “Məxzəni əsrar” idin
Bu yarıtub “mətləi- ənvar” idin.
Masnavi üslubi müsəlləm ana,
Peyrəvü manənd bu bir həm ana.²

Nəvai Nizami “Xəmsə”sinin ikinci poeması “Xosrov və Şirin” müqabilində yazdığı “Fərhad və Şirin” poemasında da öz sələfindən danışarkən şairi öz sevimli şəhərindən ayırmır:

Yalnız bu xəzinədən almışdır kamı
O Gəncədə yatan böyük Nizami.
Gəncədə olsa da aramı onun,
Xəznələr üstədir məqamı onun.

---

¹ Алишер Навоии. Хамсе. Ташкент, 1960

² Yənə orada

... Tutub gövhərləri bütün cahanı
Necə ki, ulduzlar bu asimani...¹

Nəvai “Xəmsə”sinin bütün poemalarında Nizamiyə həsr etdiyi misraları şairin sənət aləmindəki misilsiz hünərinin tərifi birləşdirir. Onu da qeyd edək ki, ustad sənətkar eyni mənanı hər əsərində yeni poetik məharətlə ifadə edərək yeni, orijinal vasitələrlə oxucuya çatdırır.

Göründüyü kimi, Nəvai Nizamidən bəhs edərkən onun adını çəkmədən işlətdiyi “Gəncə şahı”, “Gəncə günəşi” kimi metaforalar şairin doğma Gəncə ilə ayrılmazlığını bir daha təsdiqləyir.

Bunu XIX əsr Tənzimat dövrünün tanınmış ədəbi simalarından olan Ziya Paşanın türk şeirinin verdiyi inkişaf yolunun müxtəsər tarixini işıqlandıran “Xərabat” əsərinin müqəddiməsində Nizami haqqında söylədiyi misralarda da aydın duymaq olur. Nizami sənətinin məna dərinliyi və çətin anlaşılan məqamlarından bəhs edən müəllif bununla belə dahi sənətkarın bu sahədəki misilsiz hünərini Xosrov Dəhləvi şeiri ilə nüqayisə edərək onların vətənləri Gəncə və Dehlini də anaraq deyir:

Birdir yenə leyk o piri-fani,
Yox “Xəmsə”sinə nəziri-sani.
Tənzirə anı əgərçi Xosrov
Etmiş idi gərçi hikməti-nov
Təbinə bihudə verdi rəncə
Qanda Dehlivü qanda Gəncə!
Aləmdə durur ikən Nizami
Aqil edəməz bu iltizami²

Göründüyü kimi, Nizami sənətinin davamçılarının öz böyük sələfləri ilə bağlı belə mülahizələri sadəcə tərif olmayıb, şairin öz yaradıcılığından keçdiyi sənət yolundan çıxış edilərək söylənilən tədqiqi düşüncələrdir. Bunların sayını daha çox göstərmək mümkündür. Biz burada Nizami sənətinin onun vətəni ilə bağlılığını göstərən nümunələrin az qismindən danışdıq.

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi ulu əcdadlarının vətəni, doğulub boya-başa çatdığı doğma Gəncə şəhərinə ürəkdən bağlı

¹ Алишер Навоии. Хамсе. Ташкент, 1960

² Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Bakı, 1948, s.17

olmuş, bu şəhərlə fəxr etmişdir. O, Gəncəni dünyanın böyük şəhərləri ilə müqayisə etsə də, doğma Gəncədən də dünya şəhərlərindən biri kimi söz açmışdır.

İlyas Yusif oğlu özünə Nizami Gəncəvi təxəllüsünü götürməklə adının tanındığı və ölməz əsərlərinin yayıldığı dünya ölkələrində Gəncə şəhərini də tanıdıb məşhurlaşdırmışdır.

4. Nizami Gəncəvinin həyatından bir məqam

Dünya ədəbiyyatının nadir söz dühalarından olan Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı XIII əsrdən başlayaraq, o dövrün əsas şeir antologiyası hesab olunan təzkirə müəlliflərinin diqqətini cəlb etmiş və bu günümüzədək gəlib çatan qədim mənbələrdə yer almışdır. Təbii ki, dahi şair haqqında etibarlı mənbədə deyilmiş istənilən məlumat və ya Nizamiyə aid edilən şeir parçası həcmünün böyük-kiçikliyindən asılı olmayaraq bizim üçün qiymətlidir.

Nizami Gəncəvi haqqında məlumat verən ilk mənbə XIII əsr müəllifi Məhəmməd Ovfinin “Lübabül-əlbab” təzkirəsidir. Əlbəttə, bu təzkirə, onun müəllifi və burada dahi şair haqqında yer alan fikirlər indiyədək nizamişünasların diqqətini çəkmiş, Nizamidən bəhs edən tədqiqatçılar bu və ya digər münasibətlə “Lübabül-əlbab”dan da söz açmışlar. Lakin M.Ovfinin təzkirəsindəki məlumat və şeirlərlə bağlı üzərindən ötəri keçilən məqamlar da yox deyildir. Nizamidən “Fəslə-seyom dər zekre-şüaraye-Eraq və mozafate-an” (فصل (سیوم در ذکر شعرای عراق و مضافات آن) (“İraq və o bölgənin şairlərindən bəhs edən üçüncü fəsil”) başlıqlı bölmədə bəhs edən Məhəmməd Ovfi şairin ünvanını “Əl-həkim əl-kamel Nezami əl-Gəncə” (الحكيم الكامل نظامی الغنخه) kimi göstərmişdir. O, Nizaminin poemalarının hər birindən, orta əsr təzkirələrinin tərtib və quruluş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, təxminən bir-iki cümlə ilə bəhs etsə də, şairin “beş inci”sini çox yüksək qiymətləndirmiş, onları “fəzilətlər, biliklər xəzinəsi” (“کنخ فضایل”), “lətifələr, hekayələr xəzinəsi” (“خزانة لطایف”) adlandırmışdır. Təzkirə müəllifi Nizaminin “Divan”ını görmədiyini söyləyir, ancaq Nişapurda bir şəxsdən eşitdiyi üç lirik şeirini əsərinə daxil edir. Bunlar “Hezar bar becan amədəst kare-məra” (هزار بار (بجان آمدست کار مرا) (Mənim işim min kərə cana gəlmişdir), “Coubecou möhnəte-mən zan roxe-gəndom qunəst” (جو بجو محنت من (زان رخ گندم گونست) (Mənim möhnətim (dərdü qəmim) arpa-arpa o buğdayı üzdəndir) və “Ey şode həmsərə xubane-beheşt” (ای شده هم (سر خویان بهشت) (Ey cənnət gözəllərinin yoldaşı olan) misraları ilə başlayan qəzəllərdir.

Qeyd edək ki, hər üç qəzəl Mübariz Əlizadə tərəfindən filoloji tərcümə edilmişdir.¹ Birinci və üçüncü qəzəlin Azərbaycan dilində

¹ Nizami Gəncəvi. Lirika (filoloji tərcümə, şərhlər və qeydlər M.Əlizadəninindir). Bakı, Elm, 1983

poetik tərcüməsinə rast gəlməsək də, ikinci qəzəl Xəlil Rza tərəfindən ilk misrası “Arpa qədər də tapıb yox, a buğdayı üzlü nigar!” şəklində olmaqla bədii tərcümə edilmişdir.¹ Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi qələminə məxsus olan hər bir misra nə qədər qiymətli olsa da, burada şairin həyatından çox kiçik bir detallı aydınlaşdırın üçüncü qəzəl üzərində dayanmaq istəyirik.

Məhəmməd Ovfi bu qəzəli “Dər mərsiyə-e-pesər quyəd” (در مرثیهٔ پسر گوید) (“Oğluna mərsiyəsində deyib”) qeydi ilə təqdim etmişdir. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” və “Yeddi gözəl” poemalarında oğlu Məhəmməddən bəhs etmiş, onun simasında üzünü bütün gəncliyə tutaraq bu gün də qiymətini qoruyub saxlamış dəyərli nəsihətlərini qələmə almışdır. Nizaminin oğlu Məhəmməddən böyük sevgi və şəfqətlə bəhs etməsi, onun ağılı, zəkası, əxlaqı və tərbiyəsinə dair fikirləri şairin övladından məmnun olduğunu göstərir. Şair “Leyli və Məcnun” əsərində oğluna “Ey on dörd yaşlı gözümün işığı” deyə müraciət edir. Məlum olur ki, oğlu “hər iki dünya elmlərinə” yiyələnmiş, mükəmməl təhsil almışdır. Lakin müdrik ata bunlarla kifayətlənməyib ona daha çox çalışmağı, ata adına və şöhrətinə güvənməyib öz elmi və ədəbi ilə hörmət qazanmağı tövsiyə edir. Həmin bu nəsihətdən Məhəmmədin sözə meyil göstərməsi, şeir sənəti ilə maraqlanması da məlum olur. Şair məşhur “Şeirdən ucalıq umma dünyada, / Çünki Nizami ilə qurtardı o da” beytini də burada söyləyir. Onun fikirlərindən məlum olur ki, ata oğlunun ya təbib, ya da fəqih olmasını daha çox arzulayır.

Nizaminin heç bir əsərində Məhəmməddən başqa bir övladının nə adı çəkilməmişdir, nə də onun haqqında hər hansı bir məlumat, o cümlədən də vəfatına dair işarə vardır. Bəlkə də, bundan irəli gələrək istər təzkiyəçilər, istərsə də Azərbaycan şairinin həyatını araşdıran tədqiqatçıların çox böyük əksəriyyəti Məhəmməddən şairin yeganə övladı kimi söz açmışlar. Lakin təbii ki, mərsiyəyə diqqət yetirənlər də olmuşdur. Bunlardan hələlik yalnız iki müəllifin adını qeyd edə bilərik: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Xəlil Yusifli. Hər iki müəllif çox qısa şəkildə şairin bu qəzəlinə münasibət bildirmişdir. Nizaminin yalnız bir oğlu olduğunu qeyd edən təzkiyə müəllif-

---

¹ Nizami Gəncəvi. Lirika (qəzəllər, rübailər) (tərtib edən və redaktoru: M.Çəmənli). Bakı, Təhsil, 2012, s.110

lərinin (Dövlətşah Səmərqəndi, Lütfəli bəy Azər və b.) fikirlərini təkzib edən erkən yaşlarında ölmüş oğluna yazdığı mərsiyəsi haqqında Məhəmməd Ovfiyə əsasən məlumat verən M.Ə.Rəsulzadə “Nizaminin Məhəmməddən başqa bir oğlu olduğuna hökm vermək lazım gəlir” və ailəsinə göstərdiyi məhəbbət və qayğı ilə yanaşı, məhz bu mərsiyə də “Nizaminin nə qədər qayğıkeş, həssas və şəfqətli ailə başçısı olduğunu göz önündə canlandırır” yazsa da, bu şeirin “naməlum, yad bir gəncə yazıldığını iddia edənlər də vardır”¹ fikri ilə az öncə söylədiyi mülahizələrini şübhə altına alır. M.Ə.Rəsulzadə qəzəlin poetik tərcüməsini də vermişdir və bu, mərsiyənin Azərbaycan dilində bizə məlum olan yeganə bədii tərcüməsidir.

Xəlil Yusiflinin isə “Məhəmməd şairin yeganə övladı olmuşdur”² qəti hökmündən az sonra “Nizaminin əldə olan lirik şeirlərindən belə anlaşılır ki, onun Məhəmməddən başqa da övladı olmuşdur, körpə ikən ölmüşdür”,³ – deməsi alimin M.Ovfi təzkirəsindəki şeiri nəzərdə tutduğunu göstərir. Başqa bir əsərində yer alan “M.Övfinin nümunə gətirdiyi şeirlərdən biri isə uşaqkən ölənlər bir oğlunun ölümü münasibəti ilə yazılmışdır”⁴ – fikri isə X.Yusiflinin bu faktı, yəni Nizami Gəncəvinin Məhəmməddən başqa da ovladı olması faktını qəbul etdiyinə sübutdur.

Sovet şərqşünaslıq elmində böyük xidmətləri olmuş akademik A.Krımski də çox incə şəkildə Nizaminin oğlunun ölümü məsələsinə toxunmuşdur. Şairin tədqiq tarixindən bəhs edən akademik italyan şərqşünası İ.Pitsinin fikirlərinə münasibət bildirərkən onun gəncəli ustadın həyatına dair lakonik qeydlərini sitat gətirir: “...ко дворам которых, полным завистников, сам поэт и не стремился, а жил в благочестивом уединении; там его спокойствие иногда нарушали лишь тяжелые удары слепой судьбы, отнимавшей у него жену (женат он был три раза) *или любимого сына*”⁵ (kursiv bizimdir). Aydın ki, burada söhbət Məhəmməddən gedə bilməz. A.Krımski İ.Pitsinin fikirlərinə şübhə doğuracaq

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Çıraq, 2008, s.59

² Xəlil Yusifli. Nizami Gəncəvi // Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.136

³ Yəne orada, s.137

⁴ Xəlil Yusifli. Səkkiz yüz ilin qaynaqları Nizami haqqında // “Nizamişünaslıq”, № 2. Gəncə, Elm, 2012, s.14

⁵ Агафангел Крымский. Низами и его современники. Баку, Элм, 1981, с.61

heç bir işarə belə etmir və dolayısı ilə Nizaminin oğlunun ölməsi faktını təsdiqləmiş olur.

Alimin bu məsələyə dair mövqeyi Məhəmməd Ovfi təzkirəsindən və orada verilən mərsiyənin məzmunundan danışarkən də aydın olur. Belə ki, A.Krımski “oğluna yazdığı mərsiyə haqqındakı sətirlər Ovfinin Nizami haqqında verdiyi yeganə real bioqrafik detaldır”, – deyər qeyd edir və deməli, haqqında bəhs etdiyimiz faktı şairin tərcümeyi-halına aid edir: “...элегия (*марсийе*) на безвременную смерть юного сына, ...у Ауфи – единственная реально биографическая черта о Низами...”¹

Nizami Gəncəvinin oğlunun ölümünə mərsiyə kimi yazdığı “Ey şode həmsərə xubane-beheşt” misrası ilə başlayan qəzəlinin tərcümə və nəşr tarixi də maraqlıdır. Keçmiş sovet məkanında qəzəlin nəşrinə ilk dəfə Y.Bertelsin 1947-ci ildə Moskvada “Oğuz” nəşriyyatında geniş önsözlə çap etdirdiyi “Lirika” kitabında Tarkovskinin tərcüməsində rast gəlirik. Maraqlıdır ki, hələ “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” (1940) kitabında Nizaminin ailəsi və övladı haqqında bəhs edərkən “Türkdədə, şairin türk qadınından doğulmuş, yeganə oğlu Məhəmməddir; görünür, bundan başqa onun övladı yoxmuş”² firkirni irəli sürən Y.Bertels haqqında danışdığımız mərsiyənin də yer aldığı həmin “Lirika” kitabındakı ön sözdə Nizami Gəncəvinin həyatından danışarkən yazır: “Известо лишь, что он женился на кыпчакской рабыне Афак, подаренной ему великом Дербенда. Низами страстно любил её и, когда она вскоре после рождения *его единственного сына Мухаммеда* (kursiv bizimdir) умерла, всю свою любовь перенёс на этого ребёнка. Женат он был ещё два раза, но только первую жену вспоминает в своих поэмах с глубокой скорбью”.³ Görünür, bu qəzəl ya görkəmli sovet nizamişünasının diqqətini cəlb etməmiş, ya da mərsiyədə deyildiyi kimi, şairin oğlu çox erkən vəfat etdiyi üçün Bertels Məhəmməddən onun yeganə övladı kimi bəhs etmişdir. (Elə

---

¹ Агафангел Крымский. Низами и его современники. Баку, Издательство “Элм”, 1981, с.27

² Yevgeni Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, EA Azfil., 1940, s.29

³ Евгений Бертельс. Предисловие // Низами. Лирика (под редакцией Е.Э.Бертельса и К.А.Липскерова). Москва, “Огуз” Государственное Издательство Художественной Литературы, 1947, с.8

buradaca qeyd edək ki, çox güman qəzəlin diqqətdən kənar qal-
masının əsas səbəbi məhz bu ikinci ehtimal olmuşdur.)

Sonralar Rüstəm Əliyev Nizami Gəncəvinin 1960-cı ildə
Moskvada, 1981-ci ildə Bakıda rus dilində nəşr olunan “Lirika” ki-
tablarına Tarkovskinin həmin tərcüməsini daxil etsə də, 1981 və
1991-ci illərdə Bakıda çıxan eyniadlı kitablarda N.Xatuntsevin bə-
dii, özünün isə filoloji tərcüməsini “Fraqmentı” (“Parçalar”) başlığı
altında təqdim etmişdir. Maraqlı və təəccüblü burasıdır ki, Nizami
Gəncəvinin Azərbaycan dilində nəşr olunan lirik şeirlər topluların-
da bu mərsiyəyə rast gəlmirik. Şairin həyat və yaradıcılığından bəhs
edən monoqrafiya və tədqiqatlarda da (M.Ə.Rəsulzadə və X.Yusif-
linin göstərilən əsərləri istisna olmaqla) onun həyatından bir məqa-
mı açıqlayan adıçəkilən qəzəl xatırlanmır.

Nizami Gəncəvi irsi ilə məşğul olmuş görkəmli İran alimi Sə-
id Nəfisi də hazırladığı “دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی” - “Divane-
ğəsayedo ğəzəliyyate-Nezami Gəncəvi” (“Nizami Gəncəvinin
qəsidə və qəzəllər divanı”) kitabında şairin “Ey şode...” qəzəlini¹
“Dər mərsiyeye pəsər quyəd” (“Oğluna mərsiyəsində demişdir”) başlığı
altında vermişdir.

Qəzəldə günahlardan xali *yeniyetmə* övladını itirən atanın çək-
diyi acılar bədii ifadəsini tapmışdır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd
edək ki, biz şairin oğlunun, bu haqda bəhs edən tədqiqatçıların yaz-
dıqları kimi, körpə ikən deyil, məhz yeniyetmə yaşlarında vəfat edi-
yini düşünürük. Çünki müəllif bir neçə yerdə “hələ üzündən tük
çıxmamış” (خط نیاورده بتو عمر هنوز), “sənin yenicə çıxmış tüklərin”
(سبزه زاری خطت اندر خاکست) (ifadələrin sətiri tərcüməsi deyil, mənalari
verilmişdir) ifadələrini işlədir. Zənnimizcə, körpə, çox kiçik yaşla-
rında uşaq üçün bu ifadələrin işlənməsi məntiqli görünür. Şair hə-
lə təbiətin üzündə izlər qoymağa macal tapmadığı, yəni hələ üzündə
xətti (tükü) olmayan oğlunun torpağına qanlı göz yaşları axıtdığını
söyləyir. Şeirdə kədərini ifadəsi ilə yanaşı, “Kim yazdı sənə bu qə-
dəri” (این قضا بر سرت آخر که نوشت), – deyən şairin taleyə etirazını da
duymamaq olmur.

Nizami Gəncəvinin “Ey cənnət gözəllərinin həmdəmi olan”
qəzəli bədii-poetik keyfiyyətləri baxımından da öyrənilməyə layiq

¹ Divane-ğəsayedo ğəzəliyyate-Nezami Gəncəvi. Bekuşeşe-Ostad Səid Nəfisi. Tehran,
h./q.1342, s.286

bir əsərdir. Şair hələ çox gənc ikən torpağa tapşırılan oğlunu torpağın altına əkilmiş çəmənliyə bənzədir, özünün göz yaşı axıtması da o əkinə su vermək ehtiyacındandır.

چه عجب گر شودی جان و جهان   خاک از دیدُ من خون آغشت
سبزه زاری خطت اندر خاکست   آب کی باز توان داد بکشت¹

“Torpağın mənim göz yaşlarımdan qanla islanması təəccüblü deyil. Sənin yaşıl xətlərin (təzəcə çıxmış tüklərin) torpağın altındadır. Su ki, (axı su) əkinə yenidən güc verir” (beytlərin sətri tərcüməsi bizə məxsusdur). Bu parçanın M.Ə.Rəsulzadənin poetik tərcüməsində maraqlı və orijinala yaxın alındığını düşünərək burada verməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

Torpaq gözümdən axan qanlı yaşla islansa,
Kimsəyə gəlməz qərib, ey mənim canımda can.
Su verməmək tarlaya necə mümkün olur ki,
Üzündəki səbzəlik torpaqda tutmuş məkan.²

Şeirdə işlədilən təşbih və məcazlar şairin poetik fiqurlar çələngindən bəhs edərkən ondan da bir mənbə kimi faydalanmağa imkan verir.

Güman edirik ki, Nizami Gəncəvinin həyatından bəhs edən gələcək tədqiqatlarda bu məqamlar geniş işıqlandırılacaq və şairin əsərlərinin daha qədim və etibarlı əlyazmalarının dərinədən öyrənilməsi onun həyat və yaradıcılığının hələ bizə məlum olmayan çox gərəqli məqamlarının açılmasına vəsilə olacaqdır.

Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halının hər bir məqamı dahi şair və mütəfəkkirin həyatı və yaradıcılığının daha dərinədən dərk olunmasına və öyrənilməsinə şərait yaradır.

¹ لباب الالباب محمد عوفی. University of Toronto Library. <http://ketabnak.com/book/23513/#versions> لباب-الالباب-جلد-دوم

² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Çıraq, 2008, s.59

II FƏSİL

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞI

1. Nizami Gəncəvinin lirikası

Nizami Gəncəvi yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Dünya şöhrətli şair lirik poeziyaya biganə qalmamış, qəzəllər, qəsidələr, rübailər və qitələr yazmışdır.

Nizami “Divan”ı müəyyən zamanlarda Türkiyədə, Orta Asiyada, Səfəvilərin saray kitabxanasında mövcud olmuşdur. Cəmaləddin Xəlil Şirvani “Nüzhətül məcalis” (XIII əsr), Zəkəriyyə Qəzvinini “Asarül-bilad” (XIII əsr), Dövlətşah Səmərqəndi “Təzkirətüş-şüəra” (XV əsr), Saib Təbrizi “Səfinə” (XVII əsr) və başqa təzkirə müəllifləri bu “Divan”ı görmüş, ondan bəhs etmiş və nümunələr vermişlər. Dövlətşah Səmərqəndi Nizaminin “Xəmsə”dən savayı tutumu 20 min beytə yaxın “Divan”ı olduğunu yazmışdır. Bu qeyd Dövlətşahın Nizami “Divan”ını gördüyünü, hətta onun həcmi müəyyənləşdirmək üçün hesablama apardığını ehtimal etməyə əsas verir.¹

Nizaminin lirikasından xəbər verən müxtəlif dövrlərdə yazılmış təzkirələr içərisində şairin lirikasından ilk nümunələr verən təzkirə Ovfinin “Lübabül-əlbab”ıdır (1221). Ovfi özü Nizami Divanını görməmiş, nümunə gətirdiyi üç qəzəli Nişapurda bir qocadan eşitmişdir.² Demək, XII əsrdə Nizami şeirləri geniş yayılmış, şeir, sənət həvəskarları onun lirik şeirlərini əzbərləmişlər. Dövlətşah Səmərqəndi (1487) isə 20 min beytdən ibarət Nizami “Divan”ını görmüş, lakin ondan ancaq bir nümunə gətirmişdir. Nizami “Divan”ına yaxşı bələd olan, onun bir sıra şeirlərinə, o cümlədən məşhur “Qocalıq” qəsidəsinə cavab yazan Əbdürrəhman Cami (1414-1492) isə Ovfi təzkirəsindəki bir qəzəli verməklə kifayətlənmişdir. Bir əsr sonra yaşamış Təqiəddin Kaşaninin təzkirəsində (1585) artıq Nizami lirikasından 21 şeir toplanmışdır. Bu şeirlərin ümumi həcmi 180 beytdir. Maraqlı burasındadır ki, T.Kaşani də Nizami “Divan”ını görməmiş, bütün bu şeirləri müxtəlif mənbələrdən toplamışdır.³

¹ Xəlil Yusifov // Nizami Gəncəvi. Lirikası. Bakı, 1983, s.8

² Xəlil Yusifov. Nizaminin lirikası. Bakı, 1968, s.16

³ Yənə orada, s.17

Dahi şair bir qəzəlinin sonunda Şirvanşah Axsitanı öz “Divan”ının sahibi adlandırır:

پیش نظامی خرام تا بتو سر بر کند
تاج ملوک اخستان صاحب دیوان من¹

Nizaminin yanına gəl ki, səninlə başı ucalısın,
Şahların tacı Axsitan mənim “Divan”ımın sahibidir.

Nizaminin lirik şeirləri haqqında poemalarında da qeydlər etmişdir. “Xəmsə”nin ilk əsəri “Sirlər xəzinəsi”ndə yazır:

شعر نظامی شکر افشان شده
ورد غزالان غزلخوان شده²

Nizami şeri şəkər saçan olmuşdur,
Qəzəl oxuyan ahuların əzbəri olmuşdur.

“Xosrov və Şirin” əsərində isə qəzəllərinin Eldənizlər sarayında xanəndələr tərəfindən oxunduğunu aşağıdakı beytdə qeyd edir:

غزلهای نظامی را غزالان
زده بر زخمهای چنگ نالان³

Nizaminin qəzəllərini gözəllər
Çəngin havası ilə həzin oxuyurdular

Nizaminin lirikasını məşhur alimlər Y.Bertels, H.Araslı, X.Yusifov, R.Əliyev, V.Dəstgirdi, S.Nəfisi, A.Rüstəмова araşdırıb bu sahədə elmi əsərlər yazmışlar. 1918-ci ildən başlayaraq İran alimləri Səid Nəfisi, Vəhid Dəstgirdi, 1924-cü ildə rus şərqşünası Y.N.Marr, 1935-ci ildə çex şərqşünası Y.Rıpka, 30-cu illərin sonlarından isə Y.E.Bertels və H.Araslı ayrı-ayrı cümg və təzkirələrdə olan şeirləri toplayıb çap etdirməyə başlamışlar.

V.Dəstgirdi 1941-ci ildə o vaxta qədər müxtəlif məxəzlərdən topladığı və hissə-hissə “Ərmağan” jurnalında dərc etdirdiyi Nizami şeirlərini “Gəncineye-Gəncəvi ya dəftərə-həftome həkim Nezamiye-Gəncəvi” adı ilə nəşr edir. O, topladığı şeirləri üç yerə ayırır:

¹ گنجینه گنجوی یاد گار و ارمغان وحید دستگردی تهران 1334 ص. 219

² نظامی گنجوی مخزن الاسرار متن علمی و انتقادی عبدالکریم علی اوغلی عزیزاده باکو 1960 ص 65

³ ص 787 نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له والساندروویچ خه تاقوروف باکو 1960

1. Şübhəsiz Nizaminin olan şeirlər (buraya 5 qəsidə, 56 qəzəl, 2 qit'ə, 9 rübai daxil edilir).

2. Nizamiyə aidliyi şübhəli olan şeirlər (buraya daxil edilən 29 qəzəl də əsasən, Nizaminin hesab edilir).

3. Mütləq Nizaminin deyil, Səfəvilər dövründə İran və Hindistanda yaşamış Molla Nizamiyə mənsub olan şeirlər (buraya 7 qəsidə, 49 qəzəl, 6 qit'ə, 39 rübai daxil edilmişdir).

Vəhid Dəstgirdinin bir çox mənbələrdən topladığı şeirlərin bir kitab halında çap etdirməsi nizamişünaslıqda mühüm hadisə idi. Alimin Nizaminin şeirləri ilə bağlı "Gəncineyi-Gəncəvi"də verdiyi bölgüsünü ideal bölgü adlandırmaq düzgün olmasa da, Dəstgirdi öz dövrünə görə çox böyük iş görmüşdür. Bu hadisədən sonra bir çox alimlər Nizaminin lirikasından şübhəli şəkildə deyil, inamla danışmağa başladılar.

Nizaminin lirikasını araşdıran məşhur İran alimlərindən biri də Səid Nəfisidir. O, Dəstgirdi ilə razılaşmayaraq qeyd edirdi ki, Nizaminin adına yazılan bütün əsərlərin mənbələrini olduğu kimi göstərməklə nəşr etdirmək lazımdır. Çünki əvvələn həmin əsərlər mənbələrdə Nizami adına yazılır, ikincisi böyük sənətkarlar bəzən zəif əsər də yaza bilirlər.¹

Nəfisi Nizami ləqəbli şair tərəfindən yazılan şeirləri Nizamiyə aid etsə də Dəstgirdi bu fikirlə razılaşmayıb Nizaminin zəif bir əsər yaza biləcəyini qəbul etmir. Bu qənaətin doğruluğunu S.Nəfisnin aşkar etdiyi İstanbul cüngündə olan şeirlər də təsdiq edir. Bu şeirlərin içərisində bir beyt də olsun zəif əsər yoxdur. Həmin cüngdə Nizaminin 59 şeiri verilmişdir. Bu şeirlərdən 29-u "Gəncineyi-Gəncəvi"də vardır. Bu 29 şeirdən iyirmi yeddisi V.Dəstgirdi tərəfindən şübhəsiz Nizamiyə aid edilən əsərlərdir, ikincisi isə Nizamiyə aid olmayan şeirlər sırasına daxil edilmişdir. İndi həmin iki şeiri də Nizami əsərləri sırasına daxil etmək lazımdır. Məhz bu cəhət Dəstgirdinin prinsipini müəyyən dərəcədə doğrultmaqdadır.²

Həm S.Nəfisi, həm də V.Dəstgirdinin bəzi nöqsanlarına baxmayaraq Nizami lirikasının toplanıb, çap olunmasında və tanınmasında misilsiz xidmətləri olmuşdur.

¹ سعيد نفيسى تهران 1338 نظامی گنجوی دیوان قصاید و غزلیات

² Xəlil Yusifov. Nizaminin lirikası. Bakı, 1968, s.30

“Böyük eşq tərənnümçüsü olan Nizamidən başqa heç kəs belə lirika yarada bilməzdi, bu lirika hətta onun böyük poemalarının göz qamaşdırıcı mənzərələri yanında belə öz qüvvəsini itirmir.”¹ Nizaminin lirikasının öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olan məşhur rus alimi Y.E.Bertels kitabında şairin lirikası haqqında bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürsə də, bu şeirlərin geniş elmi təhlilini verməmişdir.

Azərbaycanda Nizaminin tədqiqi dedikdə, ilk əvvəl akademik Həmid Araslının adını qeyd etmək lazımdır. O, Nizami Gəncəvinin “Lirika” adlı kitabının müqəddiməsində şairin dəfələrlə poemalarında qəzəllərindən danışdığını qeyd edir:

Qəzəlim ötər qulaqda, verər ərgənün nəvası,
Üzü lalə rəngli mey tək əsərim ürək açandır.²

Nizaminin hələ “Sirlər xəzinəsi”ndən əvvəl qələmə almış olduğu bir fəxriyyəsiindən də müəyyən etmək olur ki, o, ilk dəfə lirik şeirlərilə özünü tanıtmışdır:

Mənəm ol şəhi-məani ki, fəzilətim əyandır,
Yer ilə zəmanə hakim, hünərim bir asimandır.³

Lirik şeirlərinin yeni şivə olduğunu dediyi kimi, qəzəllərinin çox şöhrətləndiyini də söyləyir:

Bəli, rəhmdən səxavət yaranıbdı, söz də məndən,
Hünərim şaçar təravət, elə bil ki, bir cavandır.
Qəzəlim ötər qulaqda, verər ərgənün sədası,
Üzü lalə rəngli mey tək əsərim ürək açandır.⁴

H.Araslının bu elmi-bədii əsərində irəli sürdüyü maraqlı fikirlərdən biri də “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsində öz “Divan”ı haqqında danışmasıdır. “Leyli və Məcnun” əsəri yazıldığı ərəfədə Nizami “Divan”ı tamamlamaq üzrə idi:

Bir gün nəşəliydim aləm şad kimi,
Dəmlər içindəydım Key Qubad kimi.
Qaşlarım açıqdı sanki bir kaman,
Qarşımda dururdu yazdığım divan.

¹ E.Э.Бертельс. Очерк истории персидской литературы. Л., 1928, с.38

² Nizami Gəncəvi. Lirika. Bakı, 1940, s.13

³ Nizami Gəncəvi. Qəzəllər. Bakı, 1956, s.5

⁴ Yənə orada, s.5

Bayraq qaldırmışdım söz zirvəsinə,
Hünər lövhəsini yazırdım yenə.¹

Nizami Gəncəvinin lirikasından bəhs edən M.Ə.Rəsulzadə özünün “Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” əsərində qeyd edir ki, “Şairin yazmış olduğu qəsidələr o dövrün hakim və sultanlarına yaltaqlıqlarla dolu saray qəsidələrinə bənzəməz. Nizaminin qəsidələri təzkiyəçilərin yekdilliklə söylədikləri kimi, sufilikdən, inziva və guşənişinlikdən, dünya nemətlərindən pəhriz etməkdən və hamının mənafeyinə çalışmağa çağıran öyüd-nəsihətlərdən ibarətdir”.² Həmçinin alim yazır ki, Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” əsərini yazmazdan əvvəl qəsidə, qəzəl və başqa şeirləri ilə artıq tanınmış bir sənətkar idi.³

Nizami yaradıcılığının, o cümlədən lirikasının öyrənilməsi ilə məşğul olan professor Mübariz Əlizadə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında şairin yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürdüyü elmi mülahizələrində belə bir nəticəyə gəlir ki, şair lirik əsərlərinin böyük bir qismini ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi”ndən əvvəl yazmışdır. Uzun illər yazıb yaratmaq təcrübəsi arzu edilən nəticəni verdikdən sonra, yəni qəzəlləri dildən-dilə gəzib hamı tərəfindən sevildikdən sonra Nizami böyükhəcmli əsərlər yazmaq qərarına gəlmişdir. M.Əlizadənin Nizami lirikasının müəyyən qisminin Azərbaycan dilində yazılmış olması fikri özünün də dediyi kimi hələlik qüvvətli bir ehtimal olaraq qalır.⁴

Məlumdur ki, “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərində dahi şair çox sayda türk sözləri işlətməmişdir. Dövrün tələbi və hökmdarların sifarişləri ilə fars dilində yazmağa məcbur olan Nizami poemalarında Azərbaycan atalar sözlərindən, xalq deyimlərindən geniş şəkildə istifadə etmişdir. M.Əlizadənin fikri ilə razılaşıb qeyd etmək istərdik ki, çox güman ki, Gəncəvinin Azərbaycan dilində yazdığı qəzəl, qəsidə və rübailəri olmuşdur. Çox təəssüf ki, onlar dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Nizami Gəncəvinin lirikası Şərqi şeirin üç şəklini – qəzəl, qəsidə, rübai şəkillərini əhatə edir. Onun divanına daxil olan şeirlər-

¹ Nizami Gəncəvi. Lirikası. Bakı, 1940, s.14

² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 2008, s.62

³ Yenə orada, s.63

⁴ Mübariz Əlizadə. Nizami Gəncəvi. Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi, I cild. Bakı, 1960, s.19

rin çox az bir hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çatsa da böyük sənətkarın lirik irsi haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Saf eşq, məhəbbət, əməksevərlik, zalımlara, zülmkarlara qarşı nifrət, feodal cəmiyyətinin ziddiyyətləri, haqq, ədalət, ictimai həyat şairin lirikasının əsasını təşkil edir. Nizaminin lirik şeirləri bədii təsir gücünə görə məşhur poemalarından heç də geri qalmır.

Bildiyimiz kimi, XII əsr Azərbaycan poeziyasında qəsidə çox mühüm yer tuturdu. İslamiyyətdən əvvəl yaranmış ərəb ədəbiyyatında, sonra da farsdilli ədəbiyyatda çox geniş yayılmışdır. Başqa şairlər kimi Nizami də bu lirik şeir növünə müraciət etmişdir.

Nizaminin “Divan”ından 6 qəsidə dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bunlardan biri mədhiyyə, biri fəxriyyə, biri şairin qocalığının təsvirinə həsr olunmuş qəsidədirsə, 3-ü ictimai, əxlaqi məzmununda şeirlərdir. Nizami qəsidələrinin həcmi 30-60 beyt arasındadır. Bu qəsidələr mətlə beytlə başlayıb, məqtə beytlə qurtarır. Qəsidənin ilk beytində hər iki misra bir-biri ilə qafiyələnir. Sonrakı beytlərdə brinci misra sərbəst buraxılır, ikinci misra isə birinci beytlə həmqafiyə olur. Həmin qəsidələr aşağıdakılardır:

1. هم جرس جنبيد و هم در جنبش آمد کاروان
Həm zəng çalındı, həm də karvan hərəkətə gəldi.
2. وقت آن است که این مهره مششدر گردد
Möhrenin(daşın) şeşxanaya düşən vaxtıdır.
3. ملک الملوک فضلم بفضیلت معانی
Mənaların fəziləti ilə fəzl şahlarının şahıyam.
4. در این چمن که ز پیری خمیده شد کمرم
Bu çəməndəki qocalıqdan belim bükülmüşdür.
5. سلطان کعبه را بین بر تخت هفت کشور
Yeddi ölkə taxtında Kəbə sultanını gör.
6. چراغ دل شب افروز است و چشم عقل نورانی¹
Gecənin ürəyinin çırağı işıqlı, əqlin gözü nurludur.

İlk beş qəsidənin Nizamiyə aid olduğu vaxtilə V.Dəstgirdi tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Müəllif ilk üç qəsidəni “Məcməül-füsəha”dan, dördüncünü Saib “səfinəsi”ndən, beşincini isə Xalxali bəyazından götürmüşdür. Bu qəsidələrdəki Nizamiyə məxsus yüksək şeiriyət və müxtəlif bioqrafik cizgilər göstərir ki, onların Niza-

¹ گنجینه گنجوی یادگار و ارماغان وحید دستگردی تهران 1334 ص 174-209

miyə aid olduğuna heç bir şübhə ola bilməz. Axırıncı qəsidə isə 1328-ci ildə tərtib olunmuş bir cüngdə Nizami adına yazılır. Həmin cüngdə Nizamidən 59 qəzəl, iki qəsidə verilmişdir. Buradakı başqa şeirlərin Nizamiyə aid olması şübhə doğurmadiğı kimi, həmin qəsidənin də onun olduğu şübhəsizdir.¹

Bu altı qəsidədən əlavə müxtəlif mənbələrdə Nizami adına bir sıra şübhəli qəsidələr də yazılır. Hazırda on bir belə qəsidə məlumdur. Bunlardan səkkizi “Nizami divanı” adlı məcmuədədir ki, onları ilk dəfə 1939-cu ildə V.Dəstgirdi “Gəncineyi-Gəncəvi”də Səfəvi dövrü nizamilərinin əsərləri kimi çap etmişdir.²

Əsl Nizami qəsidələri ilə bu qəsidələr arasında həm ideya, həm məzmun, həm də şeiriyət cəhətdən yerlə göy qədər fərq var.

Nizaminin qəsidələri müxtəlif mövzulardadır. O, zülmkar şahları, şəxsləri xalqa zülm, əzab verməməyə, onlarla ədalətli davranmağa səsleyir:

ظلمی کم کن که بر فتراک عدلت بسته اند
چون ز تو عدلی نیاید ظلم را در کش عنان
ظالمان را در قیامت خصم باشد مملکت
صرعیانرا در مساحت چاه باشد نردبان
نان کس مستان و آن خوب مبر گر عاقلی
تا فرشته از شیاطین خواندت جزیت ستان³

Zülmü az et ki, sənin yol azuqəni ədalətdən tutublar.

Əgər səndən ədalət baş vermirsə, heç olmasa zülmün yüyənini çək.

Zalımlara qiyamətdə məmləkət düşmən kəsiləcək,

Alçaqlara yol üstündə nərdivan quyu olacaq.

Əgər ağıllısansa, özgə çörəyini alıb üzünün suyunu aparma ki,

Mələk səni şeytanlardan cizyə alan adlandırısın.

Nizaminin ömrü boyu təbliğ etdiyi mövzulardan biri də zəhmətsevərlikdir. Şairə görə, insan üçün alın təri, əlinin zəhməti, qarbarı ilə yaşamaq şərəfdir. Nizami insanın zəhmətini yüksək qiymətləndirərək yazır:

گر همه جلاب دارد آبجوی کس مخور
ور همه تسبیح باشد نقش نان کس مخوان

¹ Xəlil Yusifov. Nizaminin lirikası. Bakı, 1968, s.80

² گنجینه گنجوی یاد گار و ارمان وحید دستگردی تهران 1334 ص- 236-243

³ گنجینه گنجوی یاد گار و ارمان وحید دستگردی تهران 1334 ص- 192

شیر همت شو مخور جز کسب دست خویشتن
تابنجیر تو باشد و حش صحرا میهمان¹

Dərman da olsa, özgə suyunu içmə,
Təsbeh də olsa, özgə çörəyinə əl uzatma!
Öz əlinin qazancı ilə dolanan himmət şiri ol!
Qoy səhraların vəhşiləri sənin süfrənə qonaq olsun.

Dahi şair ədalətsiz hökmdarlara qarşı çıxaraq, bildirir ki, əgər hökmdar rəiyyətə zülm edirsə, bir gün mütləq bunun cəzasını çəkəcək. Çünki rəiyyətin əziyyəti heç vaxt yerdə qalmır. Haqq-ədalət hər zaman qələbə qazanır:

چو تو در بند رهی دانه بانبار بنه
که گیاهی بیکی خوشه توانگر گردد
وای آن روز که در کشمکش مظلومان
بر سرت هر سر مویی سر خنجر گردد
با تو کس را نبود در دو جهان رویی
همه انصاف تو در شکر تو داور گردد²

İndi ki, sən bu yola düşmüşsən, hər dəni anbara at ki,
Çəmənlik bir sünbüllə də varlanır.
Vay o günə ki, məzlumların mübarizəsində,
Başında hər tükün bir xəncərə dönər.
Hər iki dünyada heç kəs sənə qarşı ikiüzlülük etməz,
Ancaq sənin insafın sənə hakim olacaq.

Nizami Gəncəvi dünya haqqında fəlsəfi fikirlərini aşağıdakı beytdə ifadə etmişdir. Yerin öküz üzərində dayanması əfsanəsini xatırladan şair deyir:

کره خاک چو بر گاو نهاد ست بنا
هر بنایی که برین خاک نهی در گردد
گر بشیر فلکی پنجه کشد گاو زمین
دارد آن پنجه که باشیر برابر گردد
سگدلانند درین مزرعه میت رسم از آنک
شیر بددل شود و گاو دلاور گردد
مرغ زیرک نشود شاد برین چرخ کبود
ای بسابرج که زندان کبوتر گردد³

¹ گنجینه گنجوی یادگار و ارماغان وحید دستگردی تهران 1334 ص- 192-193

² ص 224 سعید نفیسی تهران 1338 نظامی گنجوی دیوان قصاید و غزلیات

³ Yenə orada, s.222

Yer kürəsi öküz üstündə dayandığından,
 Yer üzərində tikilən hər bina dağılacaqdır.
 Əgər göyün şirinə yerin öküzü pəncə uzatsa,
 Onun pəncəsi şir pəncəsinə bərabər olarmı!
 Bu tarladakılar it qəblidirlər, qorxuram ki,
 Şir qorxaqlıq göstərə, öküz üstünlük edə!
 ...Bu mavi göylərdə heç bir zirək quş şad ola bilməz,
 Göyərçinlər üçün zindan olan bürclər nə çoxdur.

“Qocalıq” qəsidəsini ömrünün sonlarında qələmə alan şair burada təkcə qocalığından bəhs etmir. Cəmiyyətdə olan haqsızlıqlara, ədalətsizliklərə qarşı çıxıb hökmdarları, feodalları düzgün yola çağırır:

در این چمن که ز پیروی خمیده شد کمرم
 ز شاخهای بقا بعد از این چه بهره برم
 نه سایه ایست ز نخلم نه میوه گس را
 که تند باد حوادث بریخت برگ و برم¹

Bu çəməndə (dünyada) ki, qocalıqdan belim bükülmüşdür,
 Bundan sonra əbədiyyət budaqlarından nə bəhər götürə bilərəm?
 Ağacımın (vücudumun) nə kölgəsi var, nə də acı bir meyvəsi,
 Çünki hadisələrin sərt küləyi, barımı, yarpağımı tökmüşdür.

Nizaminin lirik irsindən ən çox əlimizdə olan qəzəlləridir. Şairin “Divan”ı bütöv şəkildə hələlik aşkar edilmədiyindən qəzəllər bir sıra sovet və xarici ölkə alimləri tərəfindən müxtəlif mənbələrdən toplanmış və müxtəlif prinsiplər əsasında çap edilmişdir. Ancaq onun yazdığı qəzəllərin də hamısı bizim dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Nizami təxəllüsü ilə yazılmış qəzəllərin hamısını dahi şairə aid etmək doğru olmazdı.

Nizami Gəncəvinin lirikasının toplanması və nəşri sahəsində indiyə qədər görülmüş işlərə, klassik farsdilli şeirin bir sıra mənbələri üzərində aparılan müşahidələrə əsasən X.Yusifli aşağıdakı mənbələrdə qeyd olunmuş qəzəlləri Nizami Gəncəvininin hesab edir.²

¹ گنجینه گنجوی یادگار و ارمغان وحید دستگردی تهران 1334 ص 190

² Xəlil Yusifov. Nizaminin lirikası. Bakı, 1968, s.130-131

1. 1328-ci ildə yazılmış və hazırda Ayasofiya kitabxanasında saxlanılan 4819 nömrəli cüngdəki 59 qəzəl. Buradakı Nizami şeirləri ilk dəfə S.Nəfisi tərəfindən aşkar olunub çap edilmişdir.

2. 1330-cu ildə yazılmış və Ayasofiya kitabxanasında saxlanılan 2051 nömrəli cüngdəki 25 qəzəl. Bu qəzəllər ilk dəfə Çexoslovakiya şərqşünası Y.Rıpka tərəfindən aşkar və çap edilmişdir.

3. Saib və Xalxali səfinələrində qeyd olunmuş qəzəllər. Bu şeirlər ilk dəfə Vəhid Dəstgirdi tərəfindən çap edilmişdir.

4. XIII-XIV əsrlərdə yazıldığı təxmin edilən və biri Tehrandə Məcid Müvəqqərin şəxsi kitabxanasında, digəri isə “Məcmueyə-lətaef və səfineyə-zəraef” adı altında Kabul Universiteti ədəbiyyat fakültəsinin kitabxanasında saxlanılan cünglərdə qeyd olunmuş bəzi qəzəllər.

5. “Lübabül-əlbab”, “Təzkiratüş-şüəra”, “Xülasətül-əşarü zib-dətül-əfkar”, “Həft iqlim”, “Atəşkədə”, “Riyazül-arifiyi” və “Məcməül-füsəha” təzkirələrində qeyd olunmuş qəzəllərin təxminən hamısı.

Qəzəllərin əksəriyyəti adətən məhəbbət mövzusunda olur. Şairlər qəzəlləri bir qadının gözəlliyini vəsf etmək, onları tərifləmək, sevgilərini bildirmək, ayrılıq zamanı çəkdiyi əziyyətləri, iztirabları bildirmək üçün yazırdılar. Nizami də bu janra biganə qalmayıb gözəl nümunələrini yaratmışdır:

دیدى که از غم تو بر من چه خواری آمد
بی آنکه هیچ رخنه در دوستداری آمد
رفتی چنانکه روزی رخ باز پیش نکردی
ای آنکه عادت تو زنهار خواری آمد
با من که اگر نسازی خوببست عذر خواهی
دانی که رسم خوبان ناساز گاری آمد¹

Gördünmü ki, qəmindən necə xar oldum,
Ancaq səni sevdiyimə heç bir xələl gəlmədi.
Getdin, bir gün belə geriyə üz döndərmədin,
Ey adəti həmişə əhdinə dönük çıxmaq olan.
Mənimlə ki, yola getməməkdə üzrlüsən,
Bilirsən ki, düz gəlməmək gözəllərin qaydasıdır.

¹ گنجینه گنجوی یادگار و ارمغان وحید دستگردی تهران 1334 ص 214

Şair burada sevdliyindən yorulmadığını, xar olsa belə sevgisinə sadıq qaldığını, yarın cəfasından nə qədər əzab-əziyyət çəksə də, nə qədər qəmgin olsa da, ruhdan düşmədiyini oxucuların nəzərinə çatdırır.

Nizaminin qəzəllərini başqa şairlərin əsərlərindən lirik qəhrəmanın mübarizliyi, əzmkarlığı və daim öz azadlığı uğrunda apardığı mübarizə fərqləndirir. Lirik qəhrəman ümitsizliyə qapılmaz, gələcəyə inanır, nikbindir, düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün əlindən gələni edir. Sevgilisi ayrılıb getsə də ümitsizliyə qapılmaz, sevgilisinin qayıdacağına, yenidən bir-birlərinə qovuşacağına inanır.

Yaşadığı dövrün haqsızlıqlarını, hökmdarların zülmkarlıqlarını, ədalətsiz qanunları öz əsərlərində tənqid edən şair, insanları bir-birlərinə yaxşılıq etməyə, doğru yola səsləyir. Bu xüsusiyyətlər Nizaminin necə humanist bir şair olduğunu bir daha sübut edir:

خیزو کام دل از این منزل ویران مطلب
غنچه عاقبت از گلشن دوران مطلب
باش قانع بنشان قدم ناکه صبر
خاک خور خاک و در لین ره ز کسی نان مطاب
دل پریشان مکن از ژنده صد پاره خویش
سر برون آور امان گریبان مطلب¹

Ayağa qalx, ürəyinin muradını viran mənzildən istəmə!
Dövrünün gülşənindən asudəlik qönçəsi istəmə!
Səbir dəvəsinin göstərdiyi yola qane ol,
Torpaq ye, torpaq! Rahat yaşamaq üçün özgəsindən çörək istəmə!
Özünün yüz yerə bölünmüş paltarına görə ürəyini sıxma,
Başını dizlərinin arasından çıxart, başqalarının minnətini çəkmə.

Bu qəzəldə əsas fikir səbirdir. Nizamiyə görə, həyatda hər şeyi səbir etməklə əldə etmək olar. Ona görə viran mənzildən bir şey tələb etməyə dəyməz. Torpaq ye, ancaq çörək üçün heç kimə əl açma. İnsanları əməyə, öz zəhməti, alın-təri ilə bir tikə çörək pulu qazanmağa çağırır. İnsanlara üz tutaraq onları öz köhnə, yırtılmış paltarlarına görə utanmamağı, başlarını hər zaman dik tutmalarını və heç kimin qarşısında baş əyməmələrini tövsiyə edir.

Qəzəllərin çoxu lirik qəhrəmanın ayrılıq zamanı keçirtirdiyi hiss və düşüncələrini əks etdirir. Bu şeirlərdə onun ayrılıqdan, yarın

ص264 سعید نفیسی تهران 1338 نظامی گنجوی دیوان قصاید و غزلیات¹

zölmündən şikayətləri qüvvətli vüsal arzusu ilə birlikdə ifadə olunur:

این دولت سرمستم هشیار شود روزی
وین بخت گران جانم بیدار شود روزی
ناخفتن این شبها ضایع نشود دانم
هم صبر کنم کاخر بر کار شود روزی
هم باز کنند این در هم روز شود این شب
دلبر نه چنین ماند دلدار شود روزی¹

Bu sərxoş dövlətim bir gün ayılacaq,
Bu ağır yuxulu bəxtim bir gün oyanacaq!
Bilirəm bu yuxusuz gecələrim zay olmayacaq,
Həm səbir edirəm ki, bir gün işə yarayacaq!
Bu qapını açacaqlar, bu gecə səhər olacaq!
Dilbər belə qalmayacaq, bir gün dildar olacaq!

Nizami Gəncəvinin lirik şeirlərinin əksəriyyətində öz dövründən şikayət, narazılıq əsas yer tutur. O, təkcə şahlardan, yuxarı zümrənin nümayəndələrindən şikayətlənmiş, həm də insanları insanlığa, ədalətə səsləyir. Hər bir insan özünün bacardığı, gücünün yetdiyi və hamıya faydalı olan işlə məşğul olmalıdır. Şairə görə əgər bir cəmiyyətdə haqq-ədalət olmasa həmin cəmiyyət uçuruma doğru gedəcək.

Dahi şairin müraciət etdiyi lirik şeir növlərindən biri də rübailərdir. Rübai dörd misradan ibarət lirik şeir formasıdır. Onun özünəməxsus vəznə, qafiyələri, süjet və mövzuları vardır.

Nizaminin qəzəl, qəsidə kimi rübailərinin də çox az bir hissəsi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. V.Dəstgirdi müxtəlif mənbələrdən toplaya bildiyi 46 rübaidən 9-nun Nizaminin olduğunu bildirmiş, qalanlarını Səfəvi dövrü Nizamilərinin əsərləri kimi ayrıca bölgü altında nəşr etdirmişdir. Müəllif həmin doqquz rübaidən beşini Saib səfinəsindən, üçünü “həft iqlim”, birini isə “Məcməül-füsəha” təzkirələrində qeyd olunmuş rübailərin içərisindən seçmişdi.²

Bir sıra İran və Sovet alimləri V.Dəstgirdinin bölgüsü ilə hesabləşmayaraq onun Nizami Gəncəvidən hesab etmədiyi rübailərdən də bəzilərini Nizami əsəri kimi çap etdirdilər. Buna misal olaraq Nizami lirikasının 1947-ci il Moskva və Bakı nəşrlərini göstər-

¹ ص 333-334 سعید نفیسی تهران 1338 نظامی گنجوی دیوان قصاید و غزلیات

² گنجینه گنجوی یادگار و ارمغان وحید دستگردی تهران 1334 ص 178

mək olar. Bakı nəşrində V.Dəstgirdinin bölgüsü təshih edilərək Nizami Gəncəvi adına on iki rübai yazılmışdır. Bu on iki rübainin içərisində İran aliminin Nizami adına yazdığı doqquz rübaidən beşi vardı. Qalan yeddi rübai isə “Həft iqlim” təskirəsindən və V.Dəstgirdinin molla nizamilərdən hesab etdiyi şeirlər içərisindən seçilmişdir.¹

S.Nəfisi isə Nizamini adına yazılan bütün əsərləri, o cümlədən rübailəri də mənbələrini göstərməklə nəşr etdirmişdir. Onun nəşrində Nizami rübailərinin sayı 68-dir. Əlbəttə ki, Nizami adına yazılan bütün şeirləri Nizamının əsərləri kimi qəbul etmək doğru olmazdı. X.Yusifli forma və məzmun xüsusiyyətlərini, onların başqa müəlliflərə də aid edilib-edilmədiyini nəzərə alaraq aşağıdakı rübailəri Nizamının hesab edir:²

1. V.Dəstgirdinin müəyyən etdiyi doqquz rübai.
2. S.Nəfisinin XIII əsrin ortalarında Azərbaycan şairi Cəmaləddin Xəlil Şirvani tərəfindən tərtib olunmuş rübailər məcmuəsindən götürdüyü 10 rübai.
3. Yenə həmin alimin təxminən Sədinin ölümündən sonra tərtib olunmuş bir cüngdən götürdüyü iki rübai.
4. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, V.Dəstgirdi həmin doqquz rübaidən üçünü “həft iqlim” təzkirəsindən götürmüşdür. Halbuki həmin təzkirədə Nizami adına on rübai yazılır.

Hələlik 28 rübainin həqiqətən Nizami Gəncəvinin əsəri olduğunu demək olar. Qalan rübailər şairin ruhuna uyğun olmadığından onun şeirləri hesab etmirik. Qəzəlləri kimi rübailərin də böyük bir qismi məhəbbət mövzusunda yazılıb. Şair gözəlliyin vəsfi, gah da məhəbbət yolunda çəkdiyi əzab-əziyyətdən söhbət açır:

ای رفته ز من کجات جویم چکنم
غمهای ترا پیش که گویم چکنم
دانم که ترا بیش نخواهم دیدن
از خون جگر دیده نشویم چه کنم³

Ey məni tərək edən, səni harada axtarım, neyləyim?!
Sənin qəmlərini kimə deyim? Neyləyim?

¹ Xəlil Yusifov. Nizamının lirikası. Bakı, 1968, s.179

² Yenə orada, s.181

³ ص 225 سعید نفیسی تهران 1338 نظامی گنجوی دیوان قصاید و غزلیات

Bilirəm ki, bir daha səni görməyəcəyəm,
Ciyər qanımla gözlərimi yumayım, neyləyim?

Bu rübaidə şair özünün iztirablarını, çəkdiyi əzabları təsirli şəkildə təsvir etmişdir. Şeir in Afaqa yazılıb yazılmadığını qəti söyləmək çətin olsa da, şair həqiqətən yaşanılmış hisslərini qələmə almışdır.

Nizami Gəncəvinin məhəbbət mövzusu ilə yanaşı yaşadığı zamanədən şikayət, öz qəhrəmanının kədəri, dövrün ədalətsizliyindən bəhs edən rübailəri də mövcuddur:

کشت طربم ز ابر غم نم خوردن است
عیشم ز عنا قفای محکم خورد است
شاد ان بچه باشم که ندارم شادی
غم چون نخورم که خون من غم خوردست¹

Sevinc tarlam qəm buludundan nəm çəkmişdir,
Şadlığım ağır zərbələrdən yorulmuşdur.
Nəyə görə şad olum, heç bir şadlığım yoxdur.
Necə qəm yeməyim?! Mənim qanımla qəmlə qidalanmışdır.

Şairin aşıqanə rübailərinin əsas ana xəttini məhəbbətin insanın ruhunu təzələməsi, onun ömrünü gözəlləşdirməsi təşkil edir və şair eşqi yaşamağa ümid verən bir qüvvə kimi göstərir:

بیچاره دلی که او ندارد یاری
بی یاری و بی کسی است مشکل کاری
این یک دو سه دم را که بجهان نتوان یافت
گر دل داری مدار بی دلاری²

Yazıq o qəlbə ki, bir yarı yoxdur,
Yarsız, kimsəsiz yaşamaq çətinidir.
Cahanda belə əldə etmək mümkün olmayan bu bir-iki anı,
Əgər ürəyin varsa, dildarsız yaşama!

Məhəbbət mövzusunda yazılmış bu rübaidə insanın sevgisiz, yarı olmadan yaşaya bilməyəcəyinə, həmin həyatın sönük olmasına işarə edir. Nizamiyə görə, eşq ruhun qidası və onun döyünən ürəyidir.

¹ نظامی گنجوی دیوان قصاید و غزلیات سعید نفیسی تهران 1338 ص 350

² Yenə orada, s.358

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu günə qədər bir çox tədqiqatçılar Nizaminin “Divan”ı haqqında yazdıqları kitablar və məqalələrdə maraqlı fikirlər söyləmiş, şairin lirik irsinin öyrənilməsinə əhəmiyyəti olan mülahizələr irəli sürmüşlər. Bununla belə, Nizaminin lirikasının yeni təfəkkür işığında nizamişünaslığın bugünkü nailiyyətləri baxımından öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Məlumdur ki, Nizaminin “Divan”ı tam şəkildə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Şairin lirik irsindən əldə olan nümunələr onun bu sahədə müasirlərindən fərqli bir sənətkar olduğunu söyləməyə əsas verir.

Nizami Gəncəvinin bizə 6 qəsidəsi məlumdur. Onun mədhiyyə, fəxriyyə, fəlsəfi-əxlaqi səciyyəli qəsidələri XII poeziyasında fəlsəfi-ictimai lirikanın gözəl nümunələri olub, öz dolğun məzmunu, ideya dərinliyi və poetik dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. Nizami özünün fəlsəfi humanist düşüncələrini ilk dəfə ifadə etdiyi belə qəsidələrində oxucunu həyat, kainat və onun ziddiyyətləri barədə düşünməyə çağırır, onun nəzərini hökmdar və xalq, insan və cəmiyyət, sənətkar vüqarı, mənəvi ucalıq və başqa həyatı-ictimai məsələlərə yönəldir.

Nizami “Sirlər Xəzinəsi”ndən əvvəl qələmə aldığı məşhur fəxriyyəsində qəsidənin orijinal strukturu, dinamizmi, paronim sözlərin işlənməsi, səslərin mövzun təkrarı ilə elə ilk beytdən oxucunu sehləyir:

ز می و زمان گرفته بمثال آسمانی	ملک الملوك فضلم بفضیلات معانی
قلم جهان نوردم علم جهان ستانی	نفس بلند صوتم جرس بلند سیتی

(Mənalər fəziləti ilə fəzilət şahlarının şahıyam. Göylərin fərmanı ilə yer üzünü və zamanı tutmuşam. Uca sədalı nəfəsim uca səslə zəngə bənzər (zəngdir). Dünyanı dolaşan qələmim cahanı alan bayraqdır...)

Bu beytlərdəki poetik tutum dəqiq seçilmiş bədii vasitələrlə ustalıqla təqdim olunur. “Məlik” və “mülük”, “fəzl”və “fəzilət”, “zəmin” və “zaman” sözləri mənaca olduğu kimi, zahiri cəhətdən də şeirə poetik axıcılıq, bədii vəhdət gətirir. Özünü fəzilət mülkünün əzəmətli sultanına bənzədən şairin məcazları, obrazlı ifadələri eləcə də şeirinin ahəngi, vəzn, sözlərin tələffüzündən yaranan özünəməxsus təmkinli əda ilə uyuşaraq müəllif məqsədinin daha görümlü alınması ilə nəticələnir. Bununla da, şair elə ilk misralardan

dediklərinə oxucuda inam oyada bilir, özünün sənət məharəti, şeirin təsir gücü haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Gətirilən nümunədə “nəfəse-bolənd sountəm” (uca səsli nəfəs) istiarə olub şairin şeirləri mənasında işlənir. Müəllif təşbihlərini daha görümlü edən epitetlərdən (bolənd sount, bolənd seyt, cahan nəvərd, cahan setan) istifadə edərək şeirini adi zəngə yox, şahın gözətçilərini yuxuya getməyə qoymayan uca səsli zəngə, qələmini də sadəcə bayrağa deyil, ölkələr alan qalibiyyət bayrağına bənzədir. Göründüyü kimi, təşbihi müşayiət edən bədii təyinlər beyti mənə baxımından da zənginləşdirərək klassik poetikada miraatün-nəzir adlanan digər bir fiqurun alınması ilə nəticələnir.

Nizami qəsidəsində müxtəlif poetik kateqoriyalardan faydalanır, məşhur şəxsiyyətlərin adını çəkir, ədəbi-nəzəri məsələlərə münasibət bildirir:

سر همتم رسیده بکلاه کیقبادی   بر حشمتم گذشته ز قبای گورخانی

(Himmət başım Keyqubad papağına yetişib, həşəmət bədənim Gurxanın qəbasını keçmişdir.)

Şair, müəmma, bədiha sahəsində və غلوطة sənətindəki məharətindən söz açır.

بیرم هزار دلرا ببديهه و معما   بخرم هزار جان را بغلوطة نهانی

(Bədiha və müəmmalarla minlərlə ürək apararam. Gizli mənalar və gövhərimlə min can alaram.)

Başqa bir yerdə:

بمکاتبات نغزم شرف آرد ابن مقله   مغالطان لفظم غلط افتد ابن هانی

(Mənim gözəl hünərim ibn Muqləyə şərəf gətirər, mənim söz müğalitələrimi İbn Hanini çaşdırır).

Gördüyümüz kimi, şair söz-sənət aləmindəki misilsiz qüdrətini Keyqubad tacı, Gurxan qəbası ilə müqayisə edir. Öz gözəl yazısı ilə məşhur olan nəsx xəttinin icad edən İbn Müqlənin, Şərqdə səfsəti* və müğalitə** sahəsində ad çıxarmış İbn Haninin adlarından istifadə yolu ilə özünün çoxcəhətli istedadını nəzərə çatdırır:

* səfsəti – həqiqət ilə bəzədilmiş yalan

** müğalitə – çaşdırmaq, dolaşdırmaq

(Əgər Misir məlhəmi istəyirsənsə, mənim dilimə nəzər sal. Belə şirin dil ilə şirin hədis demək təəccüblü deyil.)

Bu beytdə təşbihin təcni ilə birləşdiyini görürük. “Belisan sözü” ilə təcni yaradan şair birinci misrada onu yara sağaldan məlhəm, ikinci isə “dil” mənasındadır. Bənzədilənlə, bənzəyənin eyni zamanda təcni təşkil etməsi şairin söz sənətindəki qüdrətini göstərir. Digər qəsidələrində olduğu kimi Nizaminin bu qəsidəsinin hər beytində də bənzətmələrlə yanaşı istiarə, mübaliğə, təzad, eləcə də üslubi vasitələrin bədii vəhdətdə əksini görürük. Əgər şeirin ilk hissəsində şairin məcazları öz mübaliğəliliyi ilə seçilibsə, ikinci “Mətlənin təzələnməsi” adlanan hissədə daha çox kiçiltmə (müsəğgər) mahiyyəti ilə səciyyələndir. Bu hissədə şairin qarşılaşdırma sənətindəki məharəti, məna təzadı yaratmaq hünəri diqqəti cəlb edir. Başlanğıc beytdə özünü mənalar mülkünün əzəmətli hökmdarı sanaan vüqarlı şair bu hissəni xəzinəsində qara daş belə olmadığını, yoxsulluq içində yalqız qaldığını ifadə edən misralarla başlayır:

شبهی نه در خزانه چه کنم گهر فشانی
گهری نه در خریطه کنم صرف دهانی
منم و من و یکی دل نه بمی نخوان دیده
دو بدو نشستہ با هم همه شب بدو ستکانی

(Xəzinəmdə bir qara daş (şəvə) də yoxdur. Necə gövhərfəşanlıq edim? Kisəmdə bir gövhər də yoxdur, necə sədəfdəhanlıq edim? Mən bütün gecəni, mən və bir ürək, mey ilə yox, qanlı göz yaşla rımla, ikimiz birlikdə oturmuşuq.)

Göründüyü kimi, bu hissənin müvafiq beytlərindəki poetik vasitələrin əksini təşkil edən obrazlı ifadələr bədii məqsədin tamlığına xidmət edən məna bütövlüyü yaradır. Məsələn olaraq aşağıdakı beyti götürək:

چه سخن بود که گویم سخن سر آمدن من
همه هرزه می درایم چو درای کاروانی

(Bu nə sözdür ki, öyünüb “şairlikdə birinciyəm” – deyirəm, karvan zəngi kimi boş-boşuna hay-küy salıram.)

Bu beytdə “zəng” sözü ilə yaranan təşbihə diqqət edək. Əgər ilk hissədə zəng sədasının aləmə səs salıb şahlıq əzəmətini bildirməsi gözətçini yuxulamağa qoymaması nəzərdə tutulurdusa, ikinci bənzətmədə zəng səsinin mənasızlığı, boş-boşuna fəryad qoparması diqqətə çatdırılır ki, bu da şairin həyat müşahidəsinin incəliyi predmeti hərtərəfli qiymətləndirmək bütün ziddiyyətləri ilə görüb məqsədəuyğun mənalandırmaq hünərini aşkar edir.

Əvvəldə lətif nüktələri, incə, zərif mənalar yaratmaq bacarığı ilə fəxr edən sənətkar şeirin bədii yalanlardan ibarət olmasını ön plana çəkir, dediklərini zahirən inkar edərək:

من شعر خود چه باشد که بدان کنم تفاخر
چو مثلی است مطلق بدروغ داستانی

(Şeir özü nədir ki, onunla fəxr edim, yalan dastanların (bədii) ifadəsidir.)

Nizaminin bu misraları onun “Leyli və Məcnun” əsərində oğlu Məhəmmədə nəsihətlə dediyi:

در شعر مپیچ و در فن او
چو اکزب اوست احسن او

(Şeirdən və o sahədən danışma. Onun ən gözəli ən yalan olanıdır) – beytini yada salır.

Əlbəttə, Nizaminin nə sözü gedən qəsidənin ikinci hissəsindəki şeirlə bağlı beyti, nə şairin yeganə oğlu Məhəmmədi şair olmaqdan çəkindirən misraları dahi şairin söz sənətinə olan böyük sevgisinə kölgə salmır. Şairin fəxriyyəsinin ikinci hissəsində ilk hissədə olan beytlərinə bir növ cavab kimi səslənən fərqli mülahizələri də sırf həqiqəti əks etdirməyib, qəsidənin fikri özünəməxsusluğu və quruluşundan irəli gələn rəsmi cizgi kimi anlaşılmalıdır. Şairin qəsidəsində əksini tapan bütün dedikləri onun:

متفاخرم بدین فن بجهان و چون نباشم
نفسی بدین لطفی سخنی بدین روانی

(Bu sənətimlə dünyada fəxr edirəm, necə etməyim? Belə lətif bir nəfəs, incə bir söz) – beytinə cavabdır.

Bu da maraqlıdır ki, Nizami söz sənəti ilə bağlı düşüncələrini ifadə edərkən, şeiri digər elmlərdən ayıran xüsusiyyətini - onun başqa dilə tərcüməsində öz zahiri-məna gözəlliyini tam saxlaya bil-

məməsini xüsusilə nəzərə çatdırır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ədəbiyyatşünaslıqda bəzən şairin doğru söylədiyi bu mülahizə, nə üçünsə, şeirin nöqsan cəhəti kimi mənalandırılır. Aşağıdakı beytlərə diqqət yetirək:

لغت همه علمی چو از آن نمط بگردد
سلب دگر بپوشد بسیاقت معانی
نمطی که شعر دارد چو از آن زبان بگردد
چه نوشتن از وی آید چه رسد بترجمانی

Görkəmli nizamişünas alim Vəhid Dəstgirdi qəsidənin bu beytlərinə yazdığı şərhə qeyd edirdi:

در این دو بیت نگوئش دیگری از شهر کرده و میگوید دردف شعر همین بس که علوم را از هر زبان بزبان دیگری میتوان ترجمه کرد و هیچ تفاوتی در معنی حاصل نمیشود و ترجمه در حقیقت جز جامهء علمرا عوض کردن چیزی نیست ولی شعر پر خلاف علوم در هر زبان که هست اگر از آن زبان بگردد چیزی از او باقی نمیماند و بکلی فصاحت وی از بین میرود و اصلاً شعر را از زبان بزبان دیگر نمیتوان ترجمه کرد.

(Bu iki beytdə şeirə bir irad tutaraq deyir ki, şeiri məzəmmət etmək üçün elə bu bəsdir ki, elmləri hər dildən başqa bir dilə tərcümə etmək olar və mənada heç bir fərq olmaz və tərcümə həqiqətdə elmin paltarlarını dəyişməkdən başqa bir şey deyildir. Ancaq şeir – elmlərin əksinə olaraq hansı dildədirsə, o dildən başqa dilə çevrilsə, ondan heç bir şey qalmayacaq və onun bütün fəşahəti aradan gedəcək və əslində şeiri bir dildən başqa dilə tərcümə etmək olmaz.)

Alimin əsasən doğru olan bu şərhində Nizaminin dediklərini şeirin kəsir cəhəti kimi təqdim etməsi ilə razılaşımaq çətindir. Nizami lirikasının başqa bilicisi, professor Xəlil Yusiflinin qeyd etdiyi kimi “Bu şeirin dərinliyindən, incəliyindən, fikrin daha fəlsəfi olmasından irəli gəlir”.¹

Qəsidənin bu iki hissəsi bütövlükdə qarşılaşdırılaraq şərh edilərsə, onda eyni obyekt üçün seçilən bir-birindən fərqli, hətta mənaca əks olan məcazların sənətkar qələminin qüdrəti ilə birləşdiyini də görürük. Əgər ilk hissədə şeir sənətindəki misilsiz qüdrətini dərk edən şairin vüqarı və bundan doğan bir qürur əsasdırsa, ikinci hissədə sənətkar əməyinin layiqincə dəyərləndirilməməsindən irəli gələn

¹ Xəlil Yusifov. Nizaminin lirikası. Bakı, 1968, s.112

bir etiraz, incikliyi bildirən üstüörtülü eyham, kinayə və təəssüf duyulmaqdadır.

Bütün bunların münasib poetik zinətlərlə ifadəsi şairin mənəvi aləminin incəliklərini aydınlaşdırır.

Nizaminin fəlsəfi şeirin ən gözəl nümunələrindən olan:

هم جرس جنبيد و هم در جنبش آمد کاروان
کوچ کن زین خیل خانه سوی دارالملک جان

(Həm zınqrovlar tərpendi, həm də karvan hərəkətə gəldi, bu iqamətgahdan can mülkinə tərəf köç et!) – mətləli qəsidəsində də ictimai-fəlsəfi düşüncələr geniş yer alır. Şeirin fəlsəfi mündəricəsinə uyğun poetik ruh, təmkinli ahəng, biri digərini məntiqi baxımdan tamamlayan zəngin bədii vasitələr diqqəti cəlb edir. Şair qəsidəsində xitab, nida, bədii sual və digər ləfzi sənətləri də məharətlə işlədərək həyat, kainat və yaradılışın müxtəlif problemlərinə dair düşüncələrini bədii gözəlliklə təqdim edir:

چون درای ناله تو کاروان سالار توست
مونسى کن با جرس در حلقه این کاروان
تا برین در حلقه از دستبازى چاره نیست
چون جرس مینال و میبیر با امان و بی امان
در میان آشوب دارد زان همی نالد جرس
حلقه بارى از چه نالد کو تهی دارد میان
گر جرس معذور شد کز درد دل دارد نفیر
حلقه زو معذورتر کز بی دلی دارد فغان

(Həm zəng, həm karvan hərəkətə gəldi, bu məcazi evdən can mülkünün evinə köç. Sənin öz nalənin zəngi sənin karvanının başçısı olduğundan bu karvan halqasında zənglə uyğunlaş. Nə qədər ki, sən bu qapının halqasısan, əl oynucağı olacaqsan. Zəng kimi fəryad qopar, aman və amansızlıqla get. Zəng daxilində həyəcan olduğu üçün nalə çəkir. Həlqənin ki içi boşdur. O nədən nalə edir? Zəng əgər ürək ağrısından fəryad etməkdə üzürlüdürsə, halqa ondan da üzürlüdür, çünki ürəksizlikdən fəryad qoparır.)

Qəsidənin başlanğıcı oxucu qarşısında xəyali bir səhnə yaradır. Elə hüsni-mətlə kimi səslənən ilk beytdə “c” səsinin təkrarı karvan üçün səciyyəvi olan zəng səsinə xatırladan ahəng yaradır. Bu sözün beş beyt boyu təkrarı ilə yaranan alliterasiya şeirə bir mənə

bütövlüyü gətirərək, beytləri səbəb, şərt, izah və nəticə əlaqələrinə əsaslanan bədii məntiqlə bir-birinə bağlayır.

Bu parçanın başlıca poetik məziyyəti “zəng” sözünün müxtəlif poetik funksiyalarının bədii baxımdan əsaslandırılmasında özünü göstərir. Məcəzi mənə daşıyan “zəng” (cərəs) kəlməsi ilk baxışda əvvəlcə həqiqi mənada işlənir. İkinci beytdə isə bu söz məcazi mahiyyət alır. Üçüncü beytdə bu sözdən bənzətmə kimi istifadə edilir. (Zəng kimi fəryad qoparmaq) sonrakı beytlərdə də məhz bu sözə əsaslanan “təcahülul-arifin və hüsni-təlil” yaranır.

Qəsidənin sonrakı beytlərində fəlsəfi məzmun düşündürücü bir tərzdə təqdim olunur.

Şeirdə nəzərə çarpan digər bir cəhət sözlərin ləfzi baxımdan məharətlə işlənməsi, ictimai fəlsəfi mənanın poetik təkrar və bədii qarşılaşdırma kimi ləfzi vasitələr ilə izahıdır:

چار حرف آمد جهان از بهر چار انگشت تو
تا چهار انگشت بینی از زمین تا آسمان

(Sənin dörd barmağından ötrü dünya dörd hərf oldu ki, sən yerdən göyə qədər olan məsafəni dörd barmaq görəsən.)

Bu beytdə “can”, “cahan” sözünün ərəb əlifbası ilə dörd hərfə yazılması, yazıda dörd barmağın iştirakı nəzərdə tutulur. Əsas məqsəd isə dünyanın əbədi olmaması, həyatla ölüm arasındakı məsafənin dörd barmaq qədər çox qısa olmasını göstərməkdir. Ancaq şair “çəhar” sözünü bir neçə dəfə təkrar etməklə həm şeirin ahəngini gözəlləşdirmiş, həm də beytə bir poetik vəhdət, bədii məntiq gətirmişdir. Maraqlıdır ki, qəsidədə nəzərə çarpan belə zahiri xüsusiyyətlər oxucunu heç də əsas məqsəddən yayındırmır, əksinə, mənanın daha aydın, daha cazibədar tərzdə təqdiminə şərait yaradır.

Nizami lirik əsərlərində də həyatı və ictimai görüşlərini yeri düşdükcə xalq fəlsəfi düşüncəsi, el inancı və qədim ənənələrdən gələn məcazlarla oxuculara çatdırır. Şair insanı mənəvi ucalığa zahiri dəbdəbdən uzaqlaşmağa çağırarkən də bədii sözün qüdrətindən bəcağıqla faydalanır. Rəmzi ifadələr, simvollarla ibrətamiz düşüncələrini ifadə edir:

گر بازرق سر در آری سر بر آری چون فلک
گر بسرخ و زرد کوشی خاک پوشی چون خزان

مشک تا مجموع باشد در لباس هندویت
چون پراکنده شود پوشد حریر و پر نیان

(Əgər göy rəngə meyil etsən, fələk kimi başın ucalar. Əgər qırmızıya, sarıya həvəs göstərsən, xəzan kimi torpaqla örtülərsən. Mişk cəm halda qara paltardadır, elə ki, yayıldı, ipəyə, tirməyə bürünər.)

İlk baxışda beytin mənası mürəkkəb görünə bilər. Ancaq şair həyat, zöhd və təqva haqqındakı düşüncələrini bildirərkən təmkinlik rəmzi, zahidlik və məyusluq simvolu olan göy rəngdə olduğu üçün ucaldığını, qırmızı-sarı geyinən (bəzək-zinət sevən) payızın isə (küləkdən) torpaqla örtüldüyünü misal gətirir. Müşkdən ibrət götürməyi tövsiyə edir. Ahunun göbəyində qara ipək paltarda bütöv olan müşkün zərif ipəyə bürünərkən parçalandığını xatırladır.

Qəsidədə şairin hansı beytini, yaxud təlqin etmək istədiyi hansı fikrini götürsək, onun təsirli məcazlarla, düşündürücü bədii vasitələrlə təqdim olunduğunu görürük. Xüsusilə xalq hikmətinə müraciət, təsvir və mülahizələrin həyatı hadisələrlə təsdiqi və poetik baxımdan da əsaslandırılması şeirin fəlsəfi mündəricə və nəsihətamiz mənasının da daha görümlü olması, şairin əxlaqi-təlimi görüşlərinin inandırıcı olub xatirələrdə qalması ilə nəticələnmişdir.

Nizami Gəncəvinin mədhiyyə şeirinin ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən “Sultani-Kəbə” qəsidəsində də ənənələrə riayət edilməklə bərabər, şairin fərdi sənətkar təbiətindən irəli gələn səciyyəvi cizgilər də özünü göstərməkdədir. Təşbihin orijinallığı, onun mədh, tələb, dua və başqa hissələri arasındakı məna bağlılığı qəsidənin bədii dəyərini artırır.

Şair Atabəylərin dördüncü hökmdarı Əbubəkr Nüsrətəddin Şaha həsr elədiyi bu qəsidənin ilk on iki beytində Kəbənin təsvirini verir. Nizami bədii ədəbiyyat və xüsusilə Şərq şeirində dəfələrlə əksini tapmış bu mövzuya xüsusi bir məhəbbətlə yanaşmış, canlı, həyatı bənzətmələri ilə oxucu qarşısında aydın bir mənərə canlandırmışdır.

Beytlərdəki bənzətmə və bədii sifətləri nəzərdən keçirərkən poetik vasitələrin vahid bədii məqsəd ətrafında birləşərək bir-birini ləfzi və məna baxımdan tamamladığını görürük. Şair müsəlmanların müqəddəs ibadət gahının təsvirində təşxis poetik fiqurunun orijinal nümunələrini yaradaraq, onu əynində yaşıl ipək, başında qara

çətir olan yeddi iqlimin əzəmətli şahına bənzədir. Kəbənin dördbucaq şəklində olan tərəflərini şah xəttinə, onun qapısından asılan halqanı dəyirmi asimana bərabər tutur. Şair “ərəb” və “türk” sözlərindən istiarə kimi faydalanaraq buradakı qara daşı ağ üzdəki qara xal kimi mənalandırmaqla, fərdi metoforik bənzətmə vasitəsilə, bu müqəddəs dini ibadətgahın zahiri görünüşünü böyük eşq ilə vəsf edir:

سلطان کعبه را بین بر تخت هفت کشور
 دیبای سبز بر تن چتر سیاه بر سر
 او بر سریر شاهی چون خسروان مربع
 پرگار حلقه او چون آسمان مدور
 ترکیت تازی اندام وز بهر دلستانی
 بر عارض سپیدش خال سیاه ز عنبر...

(Kəbənin sultanını gör, yeddi ölkə xəttində əynində yaşıl ipəkdən diba, başında qara çətir. O dördbucaqlı şahlıq xəttində şah kimidir. Qapısı asıman kimi dəyirmidir. Ərəb bədənli türkdür, ağ sifətində ənbərdən qara xalı var...)

Nizami sadəcə təsvir etmir, seçdiyi məcazları təkrar etməklə yeni-yeni bədii vasitələr yaradaraq şeiri bədii tutumunu mənalı bənzətmə və istiarələrlə zənginləşdirir.

از خال مفرد او آفت چو خال مفرد
 وز حلقه در او فتنه چو حلقه بر در

(Tək xalının təsirindən bəla xal kimi tək (qalmışdır). Onun qapısının həlqəsindən (həlqəsinin təsirindən) fitnə qapıdakı həlqə kimidir (yəni yığılmışdır).)

Göründüyü kimi, hər iki misrada təkrar olunan “xal” və “həlqə” sözləri ilə əvvəlcə sözü gedən müqəddəs “qara daş” (həcərul-əsvəd) və Kəbənin qapısının həlqəsi nəzərdə tutulur. İkinci dəfə isə ümumiyyətlə “xal” və “həlqə” mənasında işlənir. Hər iki beytdə sözlərin təkrarı “Rəddul sədr ilə əcz” fiqurunun yaranması ilə nəticələnir.

Kəbən təsvirindən sonra:

یارب بود که گردد چشم و دل نظامی
 از دیدن جلالش بیش از اجل منور

(Yarəb, ola bilərmə ki, Nizaminin ürək və gözü əcəldən qabaq onun camalını görməklə işıqlana)

– beyti ilə şeirin mədh hissəsinə keçir. Şairin hüsni-təxəllüsü ilə diqqəti daha şox cəzb edən bu güzərgahın (keçidin) izahı onun davamı olan sonrakı beytdə belə verilir:

تا در حریم کعبه یارب کعبه گوید
 این شکرها که دارد از شاه عدل گستر

(Kəbənin müqəddəs həmində Kəbə sahibinə, ədalət saçan şaha olan şükürlərini söyləsin.)

Qəsidənin mədh hissəsində də Nizami orijinal sənət məharəti göstərmiş, mübaliğələr, təşbihlər, sənətkarlıqla yaradılan daxili qafiyə, təzad və başqa poetik məziyyətlərlə şeirini zینətləndirmişdir:

چون ابر نو بهاری بر دوستان زر افشان   چون شیر مرغزاری باد سمنان دلاور

(Təzə bahar buludu kimi dostlara qızıl yağdırır, düşmənlərlə vuruşda çöl şiri kimi qorxmazdır.)

Yaxud:

ای از سخاری دستت درویش گشته دریا   وز گنجدان و خودت صحرا شده نوانگر

(Ey əlinin səxavəti ilə yoxsulu dərya (yəni varlı) edən, bəxşişi ilə səhranı dövlətli edən.)

Bu nümunələrdəki daxili qafiyələr, sözlərin münasib düzümündən yaranan poetik mütənasiblik, sənətkarlıqla yaranan “tərsi” beytin təsir qüvvəsini daha da artırır.

Qəsidə “tələb” və “dua” beytlərinin lakonikliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Nizami qəsidənin “tələb” və “dua” hissələrində səslərin təkrarı, alliterasiya, təzad, təkrir və başqa üslubi kateqoriyaların poetik vəhdətini yaradır və şeirini aşağıdakı misralarla başa çatdırır:

بذل نظامی از تو خواهم که رد نگرود   ای هر چه دور دارد با بذل تو محقر
تا شب بروز گردد شبهاست روز بادا   بادا شبت ز شب به روزت ز روز بهتر

(Nizaminin bəxşişinin sənətin tərəfindən rədd edilməməsini istəyirəm, ey bəxşişinin yanında dövrənin bütün varı kiçik (alçaq) görünən. Nə qədər ki, gecə gündüzə dönür, gecələrin gündüz kimi olsun, gecən (əvvəlki) gecəndən yaxşı, gündüzün (keçən) gündüzündən daha yaxşı olsun.)

Gördüyümüz kimi, Nizami qəsidələri bu janrın zəngin ənənələrini özündə birləşdirən, fəlsəfi mündəricə, maraqlı məzmun, didaktik mülahizələrinə uyğun bədii səciyyə, yüksək şeiriyyət və kəsərli ifadə vasitələri ilə seçilən sənət nümunələridir. Yüksək şeiriyyət şairin qəsidələrində əks olunan əxlaqi-etik görüşləri, sufi təlimi və fəlsəfi düşüncələrini daha mənalı, daha cəlbedici etmişdir. Bunu biz şairin qocalıq haqqında yazdığı məşhur qəsidəsində də görürük.

Nizaminin öz həyat yolu ilə bağlı olub bütün yaradıcılığı boyu lirik əsərlər yazdığını bir daha təsdiq edən bu qəsidə şairin şəxsi duyğu və bədii təəssuratlarını ifadə etməklə yanaşı onun həyatı, insan ömrünün təbii qanunauyğunluqlarla bağlı fəlsəfi görüşlərinin bədii əksi kimi diqqətə çatır.

Həssas sənətkarın qocalığa həsr etdiyi qəsidəsində klassik poetikanın ənənəvi vasitələrinin ən gözəl nümunələri ilə rastlaşırıq. Rəmzi-simvolik mənə daşıyan obrazlı ifadələr, rəngarəng məcazlar, şeirin öz ictimai-fəlsəfi məzmunu ilə səsleşən həzin ahəng müəllif məqsədinin aydın təqdimi ilə nəticələnir. Bizə qədər gəlib çatan Nizami qəsidələrinin birlikdə nəzərdən keçirərkən onların hər birində klassik Şərq şeirinin rəngarəng bədii ziynətlərinin poetik vəhdətdə işlənərək biri digərini daha görümlü etdiyini görürük. Nizaminin “Qocalığın tərifi” adlanan məşhur qəsidəsində isə şairin daha çox müraciət etdiyi “hüsni-təlillər” (hərfi mənada gözəl əsaslandırma) üzərində dayanmaq istəyirik.

قدم خمیده سرم سوی خاک مایل شد
که در حدیقه عصمت نهال بارورم
دوتا شدم که نیالایدم بخون دامن
که خونفشان شده چشم از تراوش جگرم
نشست برف گران بر سرم ز موی سپید
ز پست گشتن بام وجود در خطرم
ز قله که بر او برف باشد آب آید
همین بود سبب آب کاید از بفرم
ز من کس نکند یاد ز آنکه نتوانم
ز ضعف حال که بر خطر کس گذرم

(Qəddim əyildi, başım torpağa tərəf əyildi (çünki) ismət bağçasında meyvəli bir budağam. İkiqat olmuşam ki, ətəyimi qanla islatmayım, (çünki) gözüm ciyərimdən qan yaş axıdır. Başıma ağ saçlardan qar ələndi, damın yıxılacağından bədənim qorxudadır. Qüllənin başına qar yığılırsa yaş gələr, gözlərimdən yaş gəlməsinin səbəbi də budur. Məni heç kəs yadına salmır, çünki mən bu zəifliyimlə heç kəsin xatirindən keçə bilmirəm.)

Qəsidədə şeirə məxsus bədii fantaziya, gerçəkliyə sığmayan xəyali səhnələrin, real olmayan bədii əsaslandırmaların yer almasına baxmayaraq şair özünün vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür yaradır, bükülmüş qəddi, ağ saçları, zəif vücudunu daima yaş tökən

gözlərini oxucunun gözü qarşısında məharətlə canlandırır. Nizami bütün bunları sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmir, onları özünün bədii əsaslandırmaları ilə, həyat hadisələri ilə ustalıqla əlaqələndirir ki, bu da təsvirlər arasındakı məntiqi bağlılığı möhkəmləndirir, həm də mənalı hüsn-təlillərlə (gözəl əsaslandırmaqlarla) nəticələnir: Şair gözündən axıtdığı qanlı yaşla ətəyini islatmamaq üçün belinin iki-qat olduğunu bildirir. Gözündən axan yaşın səbəbini isə başına ələ-nən qarla (ağ saçlarını nəzərdə tutur) izah edir. Hamı tərəfindən unudulması da vücudunun həddən artıq zəif olmasındandır ki, bu zəiflik onu sanki gözə görünməz etmiş və kimsənin könlündən keçməyə imkan vermir. Nizami bu beytdə idiomatik məna daşıyan “xatırdan keçmək” xalq deyimindəki “keçmək” sözünün əsl mənasından ustalıqla faydalanır.

Həmin qəsidənin başqa bir yerində şair belinin əyilməsini, başının həmişə aşağı olmasını belə əsaslandırır:

فتاده نقد جوانی من ز من در راه   نقد خم شده در زیر پای از آن نگرم

(Mənim gənclik nəqdim düşdüyündən, belimi əyib ayağımın altına baxıram (onu axtarıram.)

Eyni fikri Nizami gəncliyə həsr etdiyi qəzəlində ifadə edərək belə bir təsirli hüsn-təlil yaradır:

خمیده پشت از آن گشتند پیران جهان دیده   که اندر خاک میجویند ایام جوانیرا

(Dünyagörmüş qocaların beli ona görə əyridir ki, cavanlıq günlərini (həmişə) torpaqda axtarırlar.)

Nizami başqa qəsidələrində olduğu kimi bu şeirində də bir-birindən gözəl poetik vasitələr işlətməmiş, biri digərini tamamlayan, məna dolğunlaşdırən bədii bəzəkləri məharətlə eyni məqsəd ətrafında toplamışdır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Nizami özünə qədər böyük inkişaf yolu keçmiş qəsidəni fikri baxımdan olduğu kimi, poetik baxımdan da dəyərli əlavələr ilə zənginləşdirmişdir.

Nizaminin lirik irsindən bizə qədər gəlib çatan nümunələr içərisində qəzəllər daha geniş yer tutur. Mühüm hissəsi məhəbbət mövzusunda yazılmış nümunələr təşkil edən bu qəzəllər içərisində fəlsəfi, didaktik və ictimai məzmunlu şeirlərlə də tez-tez qarşılaşmaq mümkündür.

Nizami qəzəllərində lirik qəhrəman, eləcə də şairin “Mən”i fə-dakar aşıq olmaqdan əlavə, fəlsəfi düşüncələri, həyatı nəsihətləri, zəmanənin ictimai problemlərinə münasibəti ilə oxucunun gözü önündə canlanır. Nizaminin gözəlliyin tərifi, tosiif, mədh və şərhi-hal olmaqla bir-birinə yaxınlaşan məhəbbət mövzulu qəzəllərində sevgilinin hüsnünün vəsfi, aşıqın iztirabları, vüsəlin gözəl anları ilə bağlı sevinci, ayrılıq acısından şikayət və başqa bu kimi motivlər son dərəcə səmimi bir tərzdə, uyğun vəzndə oxuculara çatdırılır. Belə qəzəllərdə özünəməxsus bir dinamiklik, insan gözəlliyinin real təsviri, saf, səmimi duyğuların bədii tərənnümü əsas yer tutur.

Nizami insanın maddi və mənəvi gözəlliyi qarşısında heyran-lığı bədii sözün ecazlarından ustalıqla bəhrələnməklə sadə, anlaşı-lan, cəlbedici, inandırıcı bir şəkildə təqdim edir. Həyatı bənzətmə-lər, dialoq, qarşılaşdırma, ricü (müraciət), bədii sual və başqa üslubi vasitələri yerli-yerində işlətməklə həyatı-fəlsəfi düşüncələrinə səmi-mi bir ahəng, təbiilik gətirir:

گل از دست رخت زینار در بست	رخت گلرا نقاب خارا در بست
مگر کز شرم تو رخسار در بست	نقاب غنچه خون آلود بینم
بنفشه از خجالت بار در بست	متاع زلف تو چون رخت بگشاد
زبان سوسن از گفتار در بست	بیک نکته جمال ار عوانیت
که نرگس چشم از این بازار در بست	اگر دعوی کنی در گوش گل کن
چو بشنید این غزل منقار در بست	بسی کوشید بلبل با نظامی

(Sifətin gülə tikandan niqab öldürdü. Gül sənin üzündən utan-dığı üçün zünnar bağladı. Qönçənin niqabını qanlı gördüm. Məgər səndən utanıb üzünü bağlamışdır? Elə ki, saçlarını açdın, bənövşə xəcalətindən köçməyə hazırlaşdı. Bir (incə) sözünlə sənin ərgəvan camalın süsənin dilini danışmaqdan doydun. Əgər sözün varsa, gü-lün qulağına de ki, nərgis gözünü bu bazardan çəkmişdir. Bülbül Nizami ilə çox bəhs etdi, elə ki, bu qəzəli eşitdi, dimdiyini bağladı.)

Bu qəzəldə insan gözəlliyinin müxtəlif güllərlə müqayisədə üstünlüyü əsas yer tutur. Şair burada “Təşbihi-təfzil”in (üstünlük bildiren təşbihin) orijinal nümunələrini yaradaraq qönçə, gül, bə-növşə, süsən və nərgizin sevgilisinin bənizi, yanağı, saçı, camalı və gözü önündə acizliyini etiraf etdiyini bildirməklə yanaşı, bülbülün də Nizaminin bu qəzəlini eşitcək sözünü kəsdiyini söyləyir.

Qəzəl zahiri sadəliyi, maraqlı qarşılaşdırmaları, bənzətmələri-nin rəngarəngliyi, eləcə də müxtəlif poetik fiqurların məntiqi vəh-

dəti, gözlənilməz sonluğu ilə də diqqəti çəkir. Nizami dolayısı ilə də olsa sevgilisinin camalını təsvir etdiyi bu qəzəldə maraqlı təşxis, təcəhülül-arif, hüsnu-təlillərlə oxucunun gözü önündə müəyyən xəyali səhnə canlandırır.

Nizami qəzəllərinin süjetli olması, maraqlı kompozisiyası və başqa bədii xüsusiyyətləri barədə ədəbiyyatşünaslıqda az bəhs olunmamışdır. Şairin fəlsəfi mündəricəli, nəsihət və hikmətamiz, arifanə ruh ilə seçilən qəzəlləri obyektiv qanunauyğunluqlar, oyatdığı duyğu və həyəcanları son dərəcə məharətlə əks etdirməkdədir.

غم مخور یارا که حقّ فریاد غمخواران رسد
 یار کار افتاده را یاری هم از یاران رسد
 دولت جاوید خواهی خیز و شب را زنده دار
 خفته نا بینا بود دولت به بیداران رسد
 گر همایی اوج خرمن را بگنجشگان سپار
 و درستی غم مخور شربت به بیماران رسد
 عاشقان خوردند می زان مفلسان گشتند مست
 باشد تا روز پسین نوبت به هشیاران رسد
 چون مگس خورد انگبین پروانه را شمع از چه سوخت
 کیسه طرّاران برند آفت به عیاران رسد؟
 گردرون بارگاہت یار نبود ز آن مرنج
 چون بصید آمد ملک نوبت به سگداران رسد
 ای نظامی پا در نه دست از این دولت بدار
 تا مگر ز آن مملکت کاری به بیکاران رسد

(Ey yar, qəm yemə ki, haqq özü qəmxarların fəryadına çatar. İş piş olan dosta kömək dostlardan çatar. Əbədi dövlət istəyirsənsə dur, gecələri oyaq qal. Yatmış adam kor kimidir, dövlət ayıqlara çatar. Əgər humaysansa, xirmən başını sərçələrə burax. Əgər sağsan qəm çəkmə ki, şərbəti xəstələrə verərlər. Aşıqlər mey içib, müflislər ondan məst oldular. Olsun ki, sonrakı gündə növbə huşsuzlara çatacaq. Balı milçək yemiş, şam pərvanəni niyə yandırır? Kisəni oğru-lar aparır, bəla əyyarlara çatar. Barı daha gəlmək üçün sənə yol olmazsa incimə, padşah ova çıxanda növbə it saxlayanlara çatar. Ey Nizami, ayaq basıb bu dövlətdən əlini çək. Bəlkə, ölkədə işsizlərə bir iş çatsın.)

Hər beyti aforistik məna daşıyan və az qala şah beyt dəyərində olan bu qəzəl oxucunu həyatın sirlə görünən qanunauyğunluqlarına,

ictimai, təbii hadisələrin kökünə baş vurmağa, kainat hadisələri, insan ömrü və başqa həyati məsələlərə diqqət yetirməyə çağırır.

Nizami qəzəllərinin poetikası öz zənginliyi, düşündürücülüüyü ilə yanaşı, əvvəldə də qeyd edildiyi kimi sadəliyi, zahiri gözəlliyi kompozisiyasının orijinal cizgiləri ilə də fərqlənir. Təşviq tərqi, tənqid və bu kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri şirin mükəlimə, mühakimə, şikayət ruhu Nizami şeirində olduqca təbii səslənir. Mənaca bir-birini tamamlayan beytlərdəki lakoniklik, sözlərin məharətli düzümü, təkrir, qafiyə və rədiflərin mətinliyi bədii uyğunluq təşkil edir. Poetik məntiq Nizami qəzəllərinin mənasını daha da artırır, beytləri bir-birinə bağlayan səbəb, şərt əlaqələri bədii izah Nizami qəzəllərinə xas olan məziyyətlər kimi oxucunu uzun müddət öz təsirində saxlayır.

در سرت کردم جوانی خوشتری

چون نمیرم پیش تو کز زندگانی خوشتری

(Cavanlığı sənə qurban elədim ki, sən cavanlıqdan da xoşsan. Sənin qarşısında necə ölməliyəm ki, həyatdan da xoşsan.)

Bu beytdə misraların ilk yarısının sonrakı yarım misra poetika dili ilə desək, “əcز”in “sədr” üçün səbəb təşkil etdiyini görürük. Misralar arasındakı belə daxili məntiq beytdə işlənən poetik fiqurları (burada təşbihi-təfzil) məzmunca daha da zənginləşdirir.

Şairin gənclik mövzusunda həsr etdiyi qəzələ baxaq:

جوانی بر سر کوچ است دریاب این جوانی را

که شهری باز کی بیند غریب کاروانی را

(Cavanlıq köç etmək üzrədir, bu cavanlığın qədrini bil ki, şəhərli qərib karvan adamını bir daha nə vaxt görə bilər?)

Nizami məharətlə seçdiyi sərrast bədii vasitələri, xalq hikməti ilə uyğunlaşdıraraq yaratdığı bu hüsni-mətlə ilə elə ilk oxunuşdan oxucunu ovsunlayır. Dərin mənə, özünün təqdim tərz, şairin dəqiq seçdiyi kəsərli məcazların köməyiylə bədii amalın son dərəcə təsirli alınmasına və yadda qalmasına səbəb olur. Şair cavanlığın əvəzsiz nemət olduğunu, onun qədrini bilməyi, ömrün bu həvəsli, qaynar çağını boş keçirməməyi tövsiyə edərkən özünün həyati nəsihətlərini gözəl hüsni-təvil, tovsif, irsali-məsəl, maraqlı təzadlarla ifadə edir ki, məhz belə dəqiqliklə seçilən bədii vasitələr şeirin ümumi ahən-

gini daha da gözəlləşdirir, onun təəssüfü müəyyən mənada nisgili və məzəmmət duyğularının aydın sezilməsinə də imkan yaradır.

خمیده یشتاز آن گشتند پیران جهاندیده
که اندر خاک میجوید ایام جوانی را
بهر زه میدهی برباد عمر نازنین کز وی
بحاصل میتوان کردن حیات جوودانی را
بجان نخریده ای جانرا از آن قدرش نمیدانی
که هندوقدر نشناسد متاع رایگانی را...

(Dünyagörmüş qocaların beli ona görə əyilmişdir ki, cavanlıq günlərini torpaqda axtarırlar.

Nazənin ömrü boş yerə bada verirsən, ancaq onunla əbədi həyat qazanmaq olar. Canını can bahasına almamısan, ona görə də qədrini bilmirsən. Hindli (burada: oğru) müftə tapdığı malın qədrini bilməz).

Nizami qəzəllərinin poetik tutumu zahiri gözəlliyi ilə də oxucunu valeh edir. Şair öz mətin qafiyələri, sənətkarlıqla işlətdiyi rədifləri, şeirinin quruluşuna da xüsusi diqqət yetirmiş, sözlərin müvafiqliyi, məna və zahiri gözəlliyin ayrılmazlığı, daxili qafiyələrlə də şeirini zینətləndirmiş, əsərlərində “tərsi” fiqurunun gözəl nümunələrini yaratmışdır.

شب بیگهت ای ماه من مهمان من شو ساهتی
همخانه عشق توام همخان من شو ساعتی
ای چشمه حیوان لقب وی زندگانیرا سبب
چون جانم آوردی لب جانان من شو ساعتی
از بهر من در کین مشو شادیم را غمگین مشو
در خون من چندین مشو در خان من شو ساعتی
بتگر بروی زرد من وز سینه بنشان گرد من
تا چند باشی درد من درمان من شو ساعتی
تا کی چو آتش تا فتن از من سفال انداختن
در بزم شادی ساختن ریحان من شو ساعتی
ای چتر مه گیسوی تو طغرای مشکین موی تو
ای من غلام روی تو سلطان من شو ساعتی

(Gecə bi vaxtdır, ey ayüzlüm, mənim bir saat qonağım ol. Sənin eşq qonşunam, bir saat mənim qonşum ol. Ey ləqəbi həyat çeşməsi olan, ey həyatın səbəbi, canımı boğazıma yığdın, bir saat mə-

nə canan ol. Mənə kin bəsləmə, şadlığımı qəmləndirmə, mənim qanımı axıtmağa səy etmə, bir saat mənimlə ol. Mənim sarı bənizimə bax, sinəmdən tozu sil, nə vaxta qədər mənə dərd olacaqsan? Bir saat mənə dərman ol. Nə vaxta qədər atəş kimi parlayacaqsan, mənə saxsı atacaqsan, şadlıq məclisi qur, bir saat mənim üçün şərab ol! Ey hörüyü ay çətiri olan və qara teli fərman olan, ey məni qul edən, bir saat mənim sultanım ol!)

“Şoy saəti” rədifli bu qəzəl daxili qafiyə, təzad, istefham tələf-füzəcə yaxın (paronim) sözlər şeirin oynaq vəznilə gözəl uyuşaraq şairin həssas duyğularını asan anlaşılan və oxunaqlı bir tərzdə təqdim edir.

Bir-birini məzmunca tamamlayan poetik zinətlərin uyarlığı, orijinal, düşündürücü təşbihlər, xüsusilə klassik poetikanın ənənəvi vasitələrini davamlı işlətmək məharəti Nizami qəzəllərinə xüsusi rəvnəq verir. Şairin başdan-başa təzad, istifham xitab və başqa poetik kateqoriyalar üzərində qurulmuş qəzəlləri bu baxımdan xüsusilə maraqlıdır.

Nümunə üçün Nizaminin başdan-başa poetik suallar üzərində qurulmuş “çünəst” – (necədir) qəzəlini götürək.

من بید کم آن نگار چونست	ای بیک خجسته یار چونست
خویش چگونه کار چونست	بر چیست چه میکند چه سازد
در سنبل جویبار چونست	آن نرگس شیر مست آهو
در گوشهء لاله زار چونست...	از چشته شکر آب خورده

(Ey uğurlu qasid, yar necədir? Mən ürəksizəm, o nigar necədir? Nə ilə məşğuldur, nə edir, nə düzəldir? Gözəlliyi necədir? İş necədir? O ahunun süddən məst olan gözü, arx yanındakı sünbülün yanında necədir? O şəkər çeşməsindən su içən laləzarın güşəsində necədir?...))

Nizaminin ancaq dörd beytini nümunə gətirdiyimiz doqquz beytlik bu qəzəlində “Çünəst” rədifli ilə yaranan bədii suallar digər poetik vasitələr – bədii sifət (epitet), təşbih, istiarə və başqa poetik zinətlərlə birlikdə şeirin təsir qüvvəsini daha da artırır, qəzələ səmimi bir ruh aşılaraq həm də sevgilinin təkrarsız gözəlliyi, amansız rəftarı və aşiqin iztirabları barədə də aydın təsəvvür yaradır.

Başqa bir misal:

ز خم چو بر دل رسید دیده پر از خون چراست
 چون تو درون دلی نقش تو بیرون چراست
 خود بجهان در مرا یک دلکی بود ه بس
 ما همه چون یکلیم قصد شبیخون چراست...

(Yara ürəyə dəymiş, göz nə üçün qanla dolmuşdur? Sən ki, ürəyimin içindəsen, şəklin niyə bayırdadır? Mənim dünyada nəsi-bim bir ürək idi. Bizim ürəyimiz birdir, qəflətən (sənin) gecə basqı-nı etmək nə üçündür?...))

Göründüyü kimi, az qismini nümunə gətirdiyimiz bu qəzəldə-ki istifhamlar cavab almaqdan çox, şairin təəccübünü, incikliyini bildirmək, bədii faktı təsdiq etmək üçün işlənməsi ilə əvvəlki qəzəl-dən fərqlənir. Əgər ilk beytdə şair bildiyi məlum bir şeyi xəbər al-maqla istifhamdan təcahilul-arifə keçirsə, sonrakı beytlərdə bədii sualların daha çox heyrət, təəccüb, hardasa təəssüf çalarları ilə se-çildiyini görürük. Bütün bunlar ustad sənətkarın eyni fiqurun məna və ləfzi xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə etdiyini göstərir.

Nizami qəzəllərinin poetikası öz zənginliyi ilə yanaşı, əvvəl də qeyd edildiyi kimi, sadəliyi, xəlqiliyi ilə də səciyyəlidir. Şair öz fəlsəfi düşüncələrini səmimi ifadələrlə öz fəlsəfi düşüncələrini sə-mimi ifadələrlə xalq ədəbiyyatını xatırladan bədii bir biçimdə təq-dim edir. Canlı xalq danışığı dilindən aldığı ifadə və deyimləri xalq məsəllərilə şeirinin səmimi ruhunu və xəlqiliyini artırır.

فریاد بر آسمان رسیدست	کارم ز غمت بجان رسیده
کاوازه بران جهان رسیدست	عشق تو در این جهان چه پویم
چون کارد باستخوان رسیدست	نگذارم ناخنی زدستنت
بی آنکه بکاروان رسیدست	جانم ز پی تو رخت بر بست
بشتاب که وقت آن رسیدست	گفتی برات آسم ای نظامی

(İşim sənin qəminlə cana yetdi. Fəryad göyə ucaldı. Sənin eş-qini bu dünyada necə gizlədim ki, səsi o dünyaya da çatır. Əlimi əlindən çəkməyəcəyəm, çünki bıçaq sümüyə dayanıb. Can karvana çata bilməsə də, sənin ardınca köçməyə yollandı. Dedin ki, yanına gələcəyəm, ey Nizami, tələs ki, həmin vaxt gəlib çatmışdır.)

Bu şeirdə “cana gəlmək”, “göyə qalxmaq”, “bıçaq sümüyə da-yanmaq”, “köçünü bağlamaq”, “karvana çatmaq” ifadələri Nizami şeirinə xalq dilinin sadəliyini, səmimiliyini gətirir.

Gördüyümüz kimi, Nizaminin lirik irsi son dərəcə zəngin poetik xüsusiyyətlərə malik sənət nümunələridir. Şairin məhəbbət, fəlsəfi, əxlaqi-didaktik səciyyə dəşiyən lirik əsərlərinin hər biri poetik keyfiyyəti ilə seçilsə də, Nizami sənətinə xas məharət, bədii üslub və poetik əhvali-ruhiyyə onları birləşdirir. Təsadüfi deyildir ki, Yaxın Şərqlə ədəbiyyatında Nizami tərzi bədii səbk (üslub) kimi də tanınmış və bu baxımdan Şərqlə lirik şeirinin inkişafına da böyük təsir göstərmişdir.

2. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması

Nizami Gəncəvi epik yaradıcılığa “Sirlər xəzinəsi” əsəri ilə başlamışdır. Sufi ədəbiyyatının geniş vüsət tapdığı, əxlaqi-didaktik motivli məsnəvilərin xalq kütlələri ilə yanaşı, dövrün ziyalı təbəqəsi arasında da böyük dəyər və ehtiram gördüyü XII əsrdə Əbu Səid Meyhəni, Baba Tahir Üryan, Baba Kuhi, Sənai Qəznəvi, Fəridəddin Əttar kimi sufi ədəbiyyatının görkəmli xadimlərinin yaradıcılığı ilə bir zirvəyə, az qala müqəddəslik səviyyəsinə çatmışdı ki, yaradıcılığa yeni başlasa da, özündən əvvəl yaranmış ədəbi-elmi, fəlsəfi irsə yiyələnmiş və hələ üstəlik fitri istedadı və fəvqəladə təfəkkür tərzi ilə seçilən gənc şairin də məhz bu məzmununda olduqca orijinal, yeni baxışların, yeni yanaşma və bədii həll tərzinin sərgiləndiyi bir əsər yazması tamamilə təbii və ümumşərq ədəbi prosesinin qanunauyğun hadisəsi idi.

“Sirlər xəzinəsi” Nizami Gəncəvi yaradıcılığının sanki nizamnaməsi, gələcək əsərlərində geniş süjetlər, bitkin kompozisiyalar şəklində işlədiyi motivlərin yığcam tezisi, lakonik müddəalarıdır. Şairin dünya və onun yaranması, həyat və onun mahiyyəti, insan və onun müqəddəs missiyası, dövlət-hökmdar-xalq, hökmdar-məmur-rəiyyət üçlükləri, ədalət, elm, təhsil və sənətə yiyələnməyin insanı ucaldan başlıca dəyərlər olması və s. kimi insan münasibətlərinin və yaşamının, demək olar, bütün sfera və qatlarını əhatə edən məqamları ilə bağlı bizi düşündürən sualların cavabını məhz şairin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində tapmaq mümkündür. Professor Xəlil Yusifli yazır ki, “Şair “Sirlər xəzinəsi” poemasında belə bir fikir yürüdür ki, elmin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafında dəmir bir qanunauyğunluq var”.¹

“Sirlər xəzinəsi”nin orijinal adı “Məxzənül-əsrar”dır. Məlumdur ki, orta əsrlərdə fars dilində yazılmış əsərlərə ərəbcə adların verilməsi bir ənənə halını almışdı. Buna nümunə kimi elə Sənainin “Hədiqətül-həqayiq”, Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” və s. əsərləri göstərmək olar: adlarını çəkdiyimiz əsərlər fars dilində qələmə alınsalar da, sərəlvhələri ərəbcədir.

“Sirlər xəzinəsi”nin yazılma tarixi əsərin sonunda maddeyi-tarixlə göstərilmişdir:

---

¹ Xəlil Yusifli. Nizami Gəncəvi və onun “Sirlər xəzinəsi” poeması // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Lider, 2004, s.5

مرغ قلم نامه بیرواز کرد
بر سر قرطاس دو پر باز کرد
پای ز سر کرد و ز اب در فشانند
مخزن اسرار بیاین رسانند
بود حقیقت ز شمار درست
بیست و چارم ز ربیع نخست
از که هجرت شده تا این زمان
پانصد و هفتاد و دو افزون بر آن¹

Qələmimin quşu kitabı pərvazlandırdı,
Başdan əl yazısı iki qanadını açdı.
Ayağı başdan etdi və dodaqdan durr saçdı.
Sirlər xəzinəsini sona çatdırdı.
Bu həqiqətdir ki, bu rəqəm doğrudur
Birinci rəbidən (rəbiül-əvvəldən) iyirmi dördəm
Hicrətdən indiyə qədər
Beş yüz yetmiş iki artıq idi.

Bu beytlərdən anlaşılır ki, şair əsəri hicri 572-ci il rəbiül-əvvəl ayının 24-də tamamlamışdır, bu da miladi tarixlə 1177-ci ilə uyğun gəlir.

Professor Xəlil Yusifli əsərin bəzi əlyazmalarındakı “Dördüncü nə`t”in sonuncu beytinə (Beş yüz ilə yetmiş olub, qalx, oyan, / Gün qalxıb, məclisə gəl durmadan) (qeyd edək ki, həmin beyt Ə.Əlizadənin tərtib etdiyi elmi-tənqidi mətndə yoxdur) əsasən məsnəvinin 570-ci ildə (1174-1175) yazıldığını, yuxarıdakı beytlərin isə əsərin əlyazmalarından birinin tarixini göstərdiyini yazır.²

Akademik Ziya Bünyadov isə XIII əsr tarixçisi İbn Bibidən gətirdiyi istinadda yazır ki, İbn Bibi “Sirlər xəzinəsi”nin h. 574-cü ildə yazıldığını göstərir, lakin ərəb tarixçisinin əsərində (İbn Bibi. Selçuk Name. I cilt. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 1996, s.92) həmin parçada məsnəvinin yazılmasına dair tarixə rast gəlmədik.

Nizami Gəncəvi ilk epik əsərini Ərzincan Hakimi Bəhram şah ibn Davudun adına qələmə almış və ona göndərmişdir. Bəhram şa-

¹ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960.ص.248.

² Xəlil Yusifli. Nizami Gəncəvi və onun “Sirlər xəzinəsi” poeması // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Lider, 2004, s.7

hın şəxsiyyəti, hakimiyyəti, həmçinin Nizaminin ona ithaf etdiyi məsnəviyə münasibəti, şairin məmduhunu məhz hansı ifadələrlə, təşbih və obrazlarla mədh etdiyi, oxucuya tanıtmaq üçün onun hansı keyfiyyətlərini qabartdığını və s. haqqında “Sirlər xəzinəsi”ndə tarixi şəxsiyyətlər” haqqındakı yarım bölmədə daha ətraflı bəhs ediləcəkdir.

Yuxarıda da qeyd etdik ki, Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”ni qələmə alarkən Yaxın Şərq ədəbiyyatında əxlaqi didaktika geniş vüsət almışdı, bu mövzuda xüsusi risalələr yazılır, hökmdar və onların övladları üçün toplular hazırlanırdı. Məsələn, İmam əl-Qəzali Məlikşahın oğlu, Səlcuq sultanı Məhəmməd “Hökmdarlara nəsihətnamə” kitabını yazmışdı. Ömər Xəyyam Nizamülmülkün oğlu Müəyyidülmülkün xahişi ilə 1099-cu ildə dünya və Yaradan haqqında metafizikaya dair, olduqca ibtidai xarakterli, öz sifarişçi-mesənatinin rahat anlaması üçün münasib kiçik risalə tərtib etmişdi. Rəşidəddin Vətəvat xarəzmşah Atsızın varisi El Arslanın oğluna öyüd-nəsihət etmək məqsədilə 1164-cü ildə məşhur, ərəb dilində yazılmış, dörd pak xəlifədən, yəni Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əlidən sitat gətirilmiş “Yüz kəlam” (fars dilində *Səd kəlime*) toplusunu fars dilində işləmiş və izahlar yazmışdı. Yəni ibrətamiz didaktika bu istiqamətdə də inkişaf edirdi və şairin traktat janrında olmasa da, bədii biçimdə məhz bu mövzuya müraciət etməsi təsadüfi deyildi.

Nizaminin özünün də etiraf etdiyi kimi, o, ilk məsnəvisini əfqan şairi Həkim Əbdülməcd Məcdid ibn Adəm Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqayiq” (“Həqiqətlər bağçası”) əsərindən təsirlənərək qələmə almışdır. Lakin Nizaminin orijinal dühası tamamilə yeni, o zamana qədər görünməmiş, ədəbiyyatda işlənməmiş motivləri canlı, həyati, illüstrativ hekayətlərlə üzvi şəkildə əlaqələndirərək vermişdir. Uzun illər, daha çox sovet dövründə “Sirlər xəzinəsi”ni sufi ideologiyasından uzaqlaşdırmaq üçün Sənainin gəncəli ustada təsiri çox vaxt qəti şəkildə inkar edilmişdir. Ancaq bununla belə, hər iki əsərin qarşılıqlı əlaqəsini araşdıran tədqiqatlar da mövcuddur.

“Sirlər xəzinəsi” ilə “Hədiqə”nin əlaqəsindən danışarkən məsələyə ilk növbədə orta əsrlərin poetik qayda-qanunları prizmasından yanaşmaq lazımdır. Söz sənətkarının özündən əvvəl yaranmış mövzuda əsər yazması hər şeydən əvvəl mövcud ədəbi-bədii nailiyyətlərdən xəbərdar olmaq, ona biganə qalmamaq demək idi. Digər tərəfdən, eyni mövzuda fərqli, orijinal əsər yaratmaq bir sənət yarış-

ması idi və bu yarışmaya qoşulmağa da hər sənətkar cürət etmirdi. Əksinə, şeir sənətində özünü ustad bilənlər, o cümlədən də Nizami Gəncəvi hətta deyilmiş sözdən, söylənmiş əhvalatdan belə, misilsiz, bənzəri olmayan sənət nümunələri yaratmaqları ilə öyünmüşlər. Şair “Yeddi gözəl” əsərində də şairlərə xas şəkildə özünü öyərək deyir:

Etməli olsam da, bir sözü təkrar,
Hünərim palazdan ipək yaradar.¹

Nizami özü “Sirlər xəzinəsi”ndə Sənai Qəznəvinin “Hədiqə-tül-həqayıq” əsərindən təsirləndiyini açıq yazır və qələmə aldığı əsərlə sələfinin məsnəvisini müqayisə də edir:

گرچه در آن سگه سخن چون زرست
سگه و زر من از آن بهترست²

(Əgər o sikkədəki söz qızıldırsa, mənim sikkəm və qızılım ondan daha yaxşıdır.)

Şair hətta hər iki əsərin məmduhunun adının da eyni olmasını özünəməxsus bədii üsulla oxucusunun nəzərinə çatdırır:

نامه دو آمد ز دو ناموسگاه
هر دو مسجل به دو بهرامشاه
آن زری از کان کهن ریخته
وین دری از بحر نو انگیخته
آن بدر آورده ز غزنی علم
وین زده بر سکه رومی رقم³

Qeyrət məmləkətində iki namə yazıldı,
Hər ikisi hər iki Bəhram şahın ünvanına yazılmışdır.
Birincisi qədim xəzinədən qızıl tökərdi,
Bu isə yeni dəryadan dürr saçır.
O öz bayrağını Qəznədə qaldırdı,
Bu isə qərəmini Rum sikkəsinə vurdu.⁴

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (tərcümə edən: Məmməd Rahim). Bakı, Lider, 2004, s.75

² 37. نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 37.

³ Yenə orada, s.36-37

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.57

Təbii ki, Sənainin əsəri ilə Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ni tam olaraq eyni səpkili, eyni ruhlu və eyni ideyaya xidmət edən bədii örnək kimi qiymətləndirmək yanlış olardı. Hər iki əsərin ruhundakı fərqi anlamaq üçün elə təkcə həmin dövrlərdə Sənai Qəznəvinin həyatını, onun mənəvi-ruhi təlatümlərini, axtarışlarını, qatı zahidliyə, tərkidünyalığa meylini nəzərdən keçirmək kifayətdir. Akademik Aqafangel Krımski də ümumiyyətlə, “Hədiqə”nin təsiri ilə yazılmış əsərlərin, o cümlədən də “Sirlər xəzinəsi”nin ondan daha çox məşhurlaşdığını və daha yüksək sənətkarlıqla qələmə alındığını qeyd edir: “Надо признать, что последующие поэмы-месневи оказываются много талантливее и живее, чем высоко чтимый ими суховатый “Сад истин” Санаи. В частности, нужно это сказать о ближайшей по времени “Сокровищнице тайн” Низами, которая ктому же и народолюбивую идеологию проявляет с большой отчетливостью”¹ (...etiraf etmək lazımdır ki, sonrakı məsnəvi-poemalar həmin sənətkarların yüksək hörmətlə andıqları Sənainin quru və cansız “Həqiqətlər bağçası”ndan daha istedadla qələmə alınmışdır və daha böyük təsirə malikdirlər. Xüsusilə bunu zaman etibarilə ona daha yaxın olan Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” haqqında demək lazımdır, həm də bu əsərdə xalqsevər ideologiya böyük aydınlıqla təzahür edir”).

“Hədiqə”dəki öz “mən”indən hələ bu dünyada ikən xilas olmağa çalışan zahidin hekayəsi Nizaminin canlı, real qəhrəmanlarının əməlləri ilə müqayisədə, elə götürək, “Tövbəsini pozmuş zahidin hekayəsi” ilə qarşılaşdırıldıqda hər iki sənətkarın dünyaya baxışındakı ayrılımaları və təqdim etdikləri əsərlərin fərqli mövqelərini anlamaq baxımından əhəmiyyətli məqamlardandır. Bir cümlə ilə ifadə etsək, deyə bilərik ki, Sənai dünyanın faniliyini dərk edib tərkidünyalığı tərcih edirdisə, Nizami dünyanın əbədi olmadığını qəbul etsə də, bu ötüb keçən həyatda insana verilmiş ömür payını hədər keçirməməyi, əldə olan hər anın bir daha geri dönməyəcəyini dərk edərək onu ancaq bütün insanlıq üçün faydalı işlərə sərf etməyə, ədalətli olmağa səsləyirdi. Sənainin əsəri dünyəvi meyillərin mənasızlığı və dünyadan əl çəkməyin zəruriliyini təlqin edirsə, “Sirlər xəzinəsi” əksinə, dünya həyatını layiqincə, şəərəflə yaşamağın yollarını göstərir. Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, Sənainin

---

¹ Агафангел Крымский. Низами и его современники. Баку, Элм, 1981, с.230

əsəri xəfif, Nizaminin məsnəvisi isə səri bəhrindədir və epik şeirə bu bəhri məhz Nizami Gəncəvi gətirmişdir.

Nizami Gəncəvi poeziyasının qaynaqlarından bəhs edən elmi araşdırmalarda şairin ilk məsnəvisinin Nizamülmülkün “Siyasətnamə”, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik”, qədim hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə” və “Min bir gecə nağılları” ilə motiv və süjet əlaqələrindən kifayət qədər bəhs edildiyindən burada bu mətləblərin üstündən keçməyi lazım bilirik. Siracəddin Hacı qeyd edir ki, “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin anlayışlar (terminlər) sistemi zəngindir: “Qurani-Kərimə, hədisə, təfsirə, fiqhə (islam hüququ), kəlam elminə, tarixə, mifologiyaya, ayrı-ayrı elm sahələrinə, özəlliklə astronomiyaya, xalq inanclarına, folklorə, fərqli dini görüşlərə, ədəbiyyata aid yüzrlərlə termin var”.¹

Məlumdur ki, “Sirlər xəzinəsi” ənənəvi başlıqlar: tovhid, nə`t (beş nə`t vardır), peyğəmbərin meracı, söz haqqında, kitabın yazılma səbəbi, Fəxrəddin şah ibn Davudun mədhi və s. kimi hissələrdən sonra əsas hissə iyirmi məqalat və iyirmi hekayətdən ibarətdir. Onu da qeyd edək ki, epik əsərlərdə rəsmi başlıqları sistemli ardıcılıqla işlənməsi ənənəsi məhz Nizami “Xəmsə”si ilə qoyulmuşdur. Məqalatlarda irəli sürülən fəlsəfi, “nəzəri” müddəalar hekayətlərdə illüstrativ detallarla canlandırılır və əyani şəkildə əsaslandırılır. Əsərin çoxsaylı nəşrləri mövcuddur və məsnəviyə daxil olan hekayətlər geniş yayılmış, nəsr variantları işlənmiş, hətta ayrı-ayrı hekayətlər əsasında uşaqlar üçün cizgi filmləri də çəkilmişdir. Odur ki, hər bir məqalət və hekayətin məzmununun nəql edilməsinə ehtiyac duymuruq.

“Sirlər xəzinəsi” haqqında ilk elmi-ədəbi fikri elə Nizami Gəncəvinin özü demişdir. Şair növbəti əsəri olan “Xosrov və Şirin”də eşq mövzusunə müraciət etmə səbəbini izah edərkən “Məxzənül-əsrar”ı xatırlayır, onun həqiqətən də bir xəzinə olduğunu söyləyir:

Mənim “Məxzənül-əsrar” kimi bir xəzinəm var,
Həvəs yolunda nəyə görə əziyyət çəkim.²

¹ Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin şərh. 10-cu kitab. Bakı, Nafta-Press, 2017, s.20

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Həmid Məmməd zadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.48

Əsər haqqında ilk məlumat verən digər mənbələr isə Məhəmməd Ovfinin “Lübabül-əlbab” təzkiyəsi, İbn Bibinin “Səlcuqnamə” əsəridir: bu mənbələr haqqında yeri gəldikcə bəhs ediləcəkdir.

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında özü, müasirləri, sənəti və görüşləri haqqında. Nizami Gəncəvinin hər bir əsəri orijinallığı ilə, Şərq xalqlarının təfəkkür və düşüncə sistemində yeni istiqamətlər açan məzmun və ideyaları ehtiva etməklə yanaşı, quruluş, kompozisiya baxımından da unikal sənət örnəkləridir. Şairin məsnəviləri bütün mövcud və məlum elmi, fəlsəfi, ədəbi dəyərlərindən başqa, müəllifin dövrü, həyatı, yaradıcılığı, dünyagörüşü və s. haqqında qiymətli məlumatların yer alması səbəbindən də zəngin məxəz sayılır. Xəlil Yusifli yazır ki, “Nizami özü ...əsərlərində kim olduğunu dönə-dönə nəzərə çatdırmış, yaratdıqları ilə zamanı və məkanı fəth etdiyini söyləmişdir”.¹ Ümumiyyətlə, şairin həyat və fəaliyyətinin ayrı-ayrı məqamlarını dəqiqləşdirməyə, aydınlaşdırmağa çalışan bütün tədqiqatçılar, o cümlədən Yevgeni Bertels də Nizami haqqında ilkin qaynağın məhz onun öz əsərlərinin olduğunu təsdiq edirdi: “Известно, что Низами в своих поэмах неоднократно говорит о себе. Эти высказывания составляют главный источник наших сведений о его жизни”² (“Məlumdur ki, Nizami öz poemalarında dəfələrlə özü haqqında bəhs etmişdir. Bu fikirlər bizim onun həyatına dair məlumatlarımızın başlıca mənbəyidir”). Qeyd edək ki, şairin birinci məsnəvisi bu baxımdan çox zəngin material verir. Nizami bu poemada yalnız lirik ricətlərdə deyil, bəzən bütöv bir fəsildə özündən, müasirlərindən, sənətindən və görüşlərindən geniş bəhs etmişdir. “Sirlər xəzinəsi”ndə Nizami Gəncəvinin özü haqqındakı düşüncələrindən bəhs edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır ki, “şeyr ilə şairin rütbə və şərəfi təyin edildikdən sonra Nizami bir-iki fırça ilə ilahi eşq ilə coşan füsunkar bir şair kimi öz portretini yaradır”.³

---

¹ Xəlil Yusifli. Elmi və bədii fikrin üföqləri fövqündə // Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (farscadan tərcümə, ön söz və izahların müəllifi Xəlil Yusifli). Bakı, Elm, 2011, s.3

² Евгений Бертельс. Избранные труды. Низами и Фуззули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.91

³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Çıraq, 2008, s.122

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov də yazır ki, “ilk qəzəllərində olduğu kimi, “Sirlər xəzinəsi”ndə də şairin özünə inamı sarsılmazdır”.¹

“Sirlər xəzinəsi”ndə birbaşa özünə müraciətlə və ya özü haqqında söylədiyi parçalarda şairin dinə münasibəti, eyni zamanda bu münasibətin onun həyatının ən müxtəlif aspektlərində doğurduğu assosiasiyalar əksini tapmışdır. Orta əsrlərin kanonlaşmış qaydalarına əsasən və həm də daha çox daxili sevgi və imandan gələn bir istəklə şair əsərlərindəki Allahın birliyi, qüdrət və mərhəmətinin sonsuzluğu, peyğəmbərin nət'i, meracı və s. kimi ənənəvi başlıqlarda poeziyanın ecazkar sənətkarlıq, obrazlılıq məharətindən və təfəkkürünün, düşüncəsinin bəhrəsi olan məcazlardan ustalıqla istifadə etməklə mükəmməl bədii nümunələr ortaya qoymuş, eyni zamanda da bir çox həyati vacib məsələlərə öz münasibətini sərgiləmişdir. Nizami Gəncəvi nə qədər bəşəri sənətkardırsa, onun irsində multi-kultural yanaşma və tolerant əhvali-ruhiyyə nə qədər güclüdürsə, şair eyni zamanda bütün idrakı və qəlbi ilə bir müsəlman idi, İslamın hökm və qayda-qanunlarına səmimiyyətlə sadıq idi. Şair Tanrının vahidliyini və kainatın Böyük Yaradanın qüdrətindən doğulduğunu bütün ağılı və qəlbi ilə qəbul edir. Elə “Sirlər xəzinəsi”nin “Tövhid və minacat” (“فی التوحیو و المناجات”) hissəsində oxuyuruq:

بنده نظامی که یکی گوی تست
در دو جهان خاک سر کوی تست²

Bu qul – Nizami ki Sənin təkliyini tərənnüm edir,
Hər iki dünyada Sənin səri-kuyinin torpağıdır.³

Şair İslama həm də bir elm kimi yiyələnmişdi. Y.Bertels yazırdı: “...основным предметом изучения в XII в. было богословие, переплетенное с юридическими науками (*фиqh*), трактующими нормы шариата. Доказывать прекрасную осведомленность Низами в данной области едва ли нужно. Вся его первая поэма – одно блестящее доказательство этого, да и вступительные части всех остальных поэм тоже почти всегда

¹ Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, Yazışçı, 1982, s.32

² . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسیعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 9

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.29

затрагивают сложнейшие вопросы мусульманской теологии”¹
 (...XII əsrdə öyrənilən ən əsas predmet hüquq elmlərilə (fiqh) əha-
 tələnmiş, şəriətin qayda-qanunlarını şərh edən ilahiyyat idi. Nizami-
 nin bu sahədə hərtərəfli biliyə sahib olduğunu sübut etməyə çətin
 ki, ehtiyac olsun. Onun ilk poeması bütövlükdə bunun ən parlaq sü-
 butudur, elə bütün digər əsərlərinin giriş hissələri də, demək olar ki,
 həmişə müsəlman ilahiyyatının ən mürəkkəb məsələlərinə toxun-
 muşdur).

Şair, hər şeydən əvvəl, yaradıcılığının dəyərini, qiymət və
 əhəmiyyətini anlayır və bunu Tanrının lütfü kimi qəbul edir. Yəni,
 açıq-aşkar yazır ki, məhz Allahın təqdiri ilə (تأيد), O, təsdiq etdiyi
 üçün “Nizaminin torpağı” Onun tövhid dənəsindən (becərilmiş) tar-
 ladır.

خاک نظامی که بتأیید اوست
 مزرعة دائنة توحيد اوست²

Onun təsdiqi ilə Nizaminin torpağı
 Onun Tohid dənəsinin tarlasıdır.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Rüstəm Əliyev burada “Niza-
 minin torpağı” (خاک نظامی) ifadəsinin birbaşa “Gəncə” anlamında iş-
 ləndiyini qeyd edir.³ “Yəni: Nizaminin yurdu Gəncə torpağı Allahın
 birliyini, vahidliyini qəbul etdiyi üçün Onun mərhəmətindən gülüs-
 tanlı bir tarlaya bənzəyir”. Biz belə güman edirik ki və öncə gələn
 beylərə əsasən də belə qənaətə gəlmək olar ki, şair burada daha
 çox öz mahiyyətini, xislətini, yaradıcılığının mayasını nəzərdə tut-
 muşdur. Ümumiyyətlə, şair həm “Sirlər xəzinəsi”ndə, həm də digər
 poemalarında da insanı “torpaqdan yaranıb torpağa dönəcək varlıq”
 anlamında tez-tez torpaq adlandırır. Məsələn, “Xosrov və Şirin”də
 şair insana müraciətlə deyir:

“Bu bir ovuc torpaqda, ey (bir) ovuc torpaq
 On barmağınla çıraq yandırsan da...”⁴

¹ Евгений Бертельс. Избранные труды. Низами и Фузули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.106

² . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 5

³ Rüstəm Əliyev. Şərh və izahlar // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s. 238

⁴ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Həmid Məmmədşadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.202

Nizami Tanrının birliyinə inamını və ona ibadəti qazandığı müvəffəqiyyətin əsas səbəbi bilir. Məhz Tanrıya köləlik (ibadət) şairi, onun adını yüksəltmişdir:

ای شرف نام نظامی بتو
خواجهگی اوست غلامی بتو¹

Nizaminin adının şərəfli olmasına bais Sənsən,
Onun ağalığının (böyüklüyünün) səbəbi Sənə köləlik (qulluq) etməsindədir.²

Şairin İslam peyğəmbərinə müraciətləri, ona dua və ricaları dini inancının sabitliyini və möhkəmliyini göstərir. Nizami qələmə aldığı əsəri başa çatdırma bilmək üçün “Peyğəmbərin meracı” (“در معراج”) hissəsində ondan yardım istəyir.

سخارا بتمامی رساندور
ختم سخن را بنظامی رسان³

Öz səxavətinin dövrəsini axıra çatdır,
Öz sözlərini axıra çatdırmağa Nizamiyə imkan ver!⁴

Təkcə “Sirlər xəzinəsi”ndə peyğəmbərə beş nə t həsr edən şair özünü “onun gülü üçün oxuyan bülbül” adlandırır. Məlumdur ki, “gül” həm də İslam dininin təşbihidir.

طب نظامی که باو چون گلست
بر گل او نغز نوا بلبلست⁵

Nizaminin təbi onunçün (açılmış) güldür,
Onun gülü üçün gözəl səsli bülbüldür.⁶

Şairin əsərlərindən aydın olur ki, o, özünəqədərki zəngin elmi, fəlsəfi və bədii irsə dərinədən yiyələnmişdir. Bu qənaət bilavasitə əsərlərinin mətnindən hasil olmaqla yanaşı, şairin özünün birbaşa

¹ . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 11

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.29

³ . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 18

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.38

⁵ . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 20

⁶ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.4

işarələri də bunu sübut edir. Şair hər hansı bir mövzuya müraciət edəndə ondan əvvəl həmin mövzuda yazmış sənətkarları böyük hörmət və ehtiramla xatırlamışdır. Bəzən konkret ad çəkməsə belə, onun kimdən bəhs etdiyi aydın olur, bəzən isə ümumi şəkildə özündən əvvəlki sənətkarlara sayğısını bildirir. Məsələn, “Sirlər xəzinəsi”ndə şair peyğəmbərin meracından danışarkən özündən əvvəl bu mövzuda yazılanlara təvazökarlıqla münasibət bildirir:

چون تک ابلق بتمامی رسید
غاشیه داری بنظامی رسید¹

(Səhərin) boz atının yürüşü axıra çatırkən
Nizamiyə yalnız yəhər daşımaq qismət oldu.²

Nizami yazır ki, başqa şairlər ondan öncə Məhəmmədin meracını tərənnüm etdikləri və bu haqda ən gözəl sözləri söylədikləri üçün Nizami gecikmiş, ona deyiləcək bir söz qalmamışdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, şairin yazdıqlarından aydın olur ki, o, öz sözünün dəyərini, qiymətini çox yaxşı dərk edirdi. Ümumiyyətlə, söz sənətinə sahib olmaq, şairlik Nizaminin dünya-görüşündə əlahiddə bir üstünlük idi. Şair məsnəvilərinin hər birinin ənənəvi başlıqlarında olduğu kimi, “Sirlər xəzinəsi”ndə də söz sənətindən və onun yaradıcılarından, şairlərdən ayrıca bir fəsildə bəhs etmiş, sözün qüdrəti barədə fikirlərini söyləmişdir. Bu hissə mü-kəmməl, dəqiq, hətta nəzəri müddəalar şəklində yazılmışdır. Yeri gəlmişkən, deyim ki, həmin fəsil bəzən ölçülü sözün ölçüsüz söz-dən üstünlüyü, bəzi yerlərdə mənzum sözün mənsur söz-dən üstünlüyü adlanır. Elmi tənqidi mətnə isə “مقاله در مرتبت سختپوروس” , yəni söz yaratmağın üstünlükləri adlanır. Şair qafiyəli, lakin həm də dərin mənalı, elmi söz yaratmağı hünər hesab edir. Ümumiyyətlə, bu, orta əsrlər Şəqrinə xas bir ənənə, bir dünyagörüşü idi (Bu barədə “Nizami Gəncəvi və “Qabusnamə” fəslində bəhs edilmişdir).

Bu fəsildə şairlik sənətinin incəlikləri bir-bir açılır: şair deyir ki, *xəzinə qapısının açarı söz qoşan kişinin əlindədir, söz qoşanlarla başqa insanları müqayisə etmək olmaz, söz qoşmaq sirri pey-*

¹ . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 13

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.31

ğəmbərliyin bir pərdəsidir, öndə peyğəmbərlər, onların ardınca şairlər gəlirlər və s.

با سر زانوی ولایت ستان
سر ننهاد بر سر هر آستان¹

Dizinin başı ilə (üstə) vilayət fəth edən
Hər astananın başının qarşısında baş əyməz.

Bu beytdə bir anlığa gözümüz önündə orta əsrlərdə yerdə oturub dizinin üstə qoyduğu kağıza lələk qələmlə nadir söz inciləri düzən, keçmişin, gələcəyin sirlərini çözən Nizaminin öz obrazı gəlir göz önünə: onun yaratdıqları qarşısında ən qüdrətli sultanlar belə heyran qaldıqları halda, o heç kimin qarşısında əyilmir, öz mənəvi azadlığını heç bir saray şöhrətinə qurban vermir.

Nizami məişət ehtiyacları üzündən yersiz təriflərlə sözü dəyərdən salanları tənqid etmişdir:

میوه دلرا که به جانی دهند
کی بود آبی چو به نانی دهند²

Can (qiymətinə) satılan ürək meyvəsi, (yəni söz)
Məgər (adi) sudurmu ki, onu (bir) quru çörəyə satsınlar.³

Məhz özünə, sahib olduğu sənətə dəyər verdiyi, onun, necə deyərlər, təəssübünü çəkdiyi üçün müasirləri də Nizamiyə böyük ehtiram bəsləmiş, sənətinə hörmət göstərmişlər. Bunu aşağıdakı misralardan da görürük:

گرچه بدین درگه پایندگان
پیش نظامی بحساب ایستند
روی نهادند ستایندگان
من دگرم این دگران کیستند⁴

Əbədilər (şahlar) sarayına
Mədh yazan (şairlər çox) yığışıblarsa da,
(Hamısı) Nizamiyə hesab vermək üçün ayağa dururlar.
Mən başqayam, onlar kimdirlər?⁵

¹ . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 43

² Yenə orada, s.45

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.65

⁴ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 36

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.58

Bu parçadan Nizaminin saray şairlərinə, mədhiyyəçilərə, həm də onların dahi şairə münasibəti bəlli olur. Nə qədər şah sarayına yaxın olsalar da, bu şairlər Nizaminin, onun sözünün, hikmətinin qarşısında ehtiramla təzim edirlər. Şair özü də onlardan fərqləndiyini, “atını onlardan xeyli irəli çapdığını” bilir, “söz bayrağını göylərə ucaldan” sənətkar “söz almazından düzəldilmiş qılıncla dalınca gələnlərin hamısının başını vurduğunu” söyləyir. Nizami özünün və sənətinin daha da ucalacağını, inkişaf edəcəyini müdrik bir uzaqgörənliklə dərk edirdi.

گرچه خود این پایه بیهمسریست
پای مرا همسر بالاتریست
اوج بلندست درو میپریم
باشد کز همت خود بگذرم¹

Hələ indiki səviyyəmdə tayım olmasa da,
Mənim rütbəmin başı yenə də ucalacaqdır.
Mən ən yüksək zirvələrə uçaçağam,
Ola bilsin ki, öz (yüksək) himmətimdən də (ucalara) qalxacağam.²

“Sirlər xəzinəsi” şairin yaradıcılığında yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmaqla yanaşı, bütün Şərq ədəbiyyatında həm forma, ölçü-vəzn, kompozisiya, həm də mövzu, ideya baxımından tamamilə yeni bir istiqamətin özülünü qoydu. Məsələnin “Peyğəmbərin məracı” hissəsində Nizami özündən əvvəl “Sirlər xəzinəsi” kimi poema yazılmadığına işarə edir. Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığının dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin incisi olduğunu dönə-dönə vurğulamışdır və qeyd etmək lazımdır, ədəbiyyat tarixində çox az sənətkar özü, yaradıcılığı, həyat tərzinə dair belə müfəssəl, dəqiq fikirlər söyləmişdir. Təbii ki, bu, şairin əvvəla, özündən əvvəlki ədəbi-mədəni və elmi irsi dərinədən öyrənməyinin, ona bələdliyinin nəticəsi idisə, digər tərəfdən onun uzaqgörənliyi, bir üləma, şeir-nəzm bilicisi kimi gəldiyi qənaəti idi. Şair yazdığı əsərin bənzərsizliyini, ona qədər belə bir söz incisinin yaradılmadığını xüsusi qeyd edir:

بکر معانیم که همتاش نیست
جامه باندازه بالاش نیست³

¹ . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 38

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.59

³ . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 246

Mənim yaratdığım bakirə mənaların misli yoxdur,
Onların boyu hündürlüyündə libas yoxdur¹

– fikri ilə şair yaratdığı məsnəvinin Şərq bədii firki tarixində yeni bir səhifə açdığını dərk etdiyini göstərir. Əgər doğma şəhərinə bu qədər bağlanıb qalmasaydı, qarşısında İraq xəzinələrinin açıla biləcəyini deyir:

گنجه گره کرده گریبان من
بی گرهی گنچ عراق آن من²

...Gəncə mənim yaxamı düyünləyibdir,
Bu düyün olmasaydı, İraqın xəzinələri mənim olardı.³

Məlumdur ki, şair əsərini Sənai Qəznəvinin “Həqiqətül-həqayiq” əsərinin təsiri ilə yazmışdır. Lakin Nizami böyük sələfini təkrarlamamış, özünün təbiri ilə desək, “ürəyinin ona diktə etdiklərini qələmə almışdır”.

ععاریت کس نپذیرفته ام
آنچه دلم گفت بگو گفته ام⁴

Heç kimsədən mən borc qəbul etməmişəm,
Hər nə ürəyim deyibsə: “De!” – demişəm.⁵

Maraqlıdır ki, Nizami ilk poemasında müasirlərinə və oxucularına müraciət edərək, dilinin – şivəsinin “əsl” fars dilindən fərqləndiyini incə bir eyhamla çatdırmışdır. Aşağıdakı beyt də sübut edir ki, fars dili şairin doğma dili olmamışdı, əks halda o, öz şivəsini “qərib” adlandırmazdı:

شیوه غریبست مشو نامجیب
گر بنوازیش نباشد غریب⁶

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.234

² . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 247

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.234

⁴ . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 36

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.57

⁶ . نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 37

(Mənim) şivəm qəribdir, onu rədd etmə,
Əgər onu nəvazişlə qarşılaşan, qəriblikdən çıxar.¹

Bununla belə, Nizami “bu şivədə” mahir ovçu olduğunu, qeyri-adi əsərlər yaratdığını, şeiri meyxanələrdən azad etdiyini söyləyir. Nizami sözünün bəşəriliyini, din və dil çərçivələrindən azad olduğunu da, zahid və rahiblərə fərq qoymadığını da yeri gəldikcə qeyd edirdi.

Şair özünü “söz cadugəri” adlandırır, hətta şairin məharəti “cadunun səbrini belə, əlindən alıbdir”. “Sirlər xəzinəsi”ndə müəllif özünün halal zəhmətlə dolandığına, dünyanın maddiliklərindən uzaq olub, “bir küncə çəkilməsinə”, “dünya təmənnasında omadığına” işarə edir. Məqam düşdükcə, öz həyat tərzini nümunə göstərir, “diləklərin yolunda təmiz (pak) qala bilmək” üçün “Nizami kimi var-yoxundan tamam əl çəkməyin” vacibliyini bildirir, “Nizami fələyin artıq-əskikliyindən keçdiyi üçün / Onun işi fələkdən yüksəklərə ucaldı”, – deyir.

Şairliyi, şeir yazmaq sənətini – “naz çəkmək işi” adlandıran şair şeirlərinin şirinliyindən, qəzəlxanların dillərinin əzbəri olmasından da danışır. Nizamiyə görə, belə uğur qazanmasının sirri isə “sinəsinin saf, ürəyinin işıqlı, sözünün düz olmasıdır”.

Nizami Gəncəvinin qırx yaşlarında, yaradıcılığının ilkin dövrlərində qələmə aldığı “Sirlər xəzinəsi” poeması şairin yaradıcılığı, sənəti, həyat təzi, görüşləri haqqında zəngin məlumat verir.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında dövlət, hökmdar və xalq münasibətlərinin bədii həlli. XII əsr Azərbaycan poeziyasının və həmçinin dünya ədəbiyyatının müqtədir nümayəndəsi, ölməz yaradıcılığı ilə bütün bəşəriyyətə məxsus olan Nizami Gəncəvinin ədəbi əsərləri təkcə misilsiz sənətkarlıqla qələmə alınmış bədii örnəklər deyil, həmçinin zəngin elmi, tarixi biliklərin bir araya toplandığı qiymətli mənbələrdir. Dövrünün ədəbi-bədii hadisələri kimi, ictimai-siyasi durumuna da biganə qalmayan sənətkarı düşündürən problemlərdən biri də dövlətin idarə olunması prinsip və qaydaları idi. Şairin əsərlərinin bu prizmadan öyrənilməsi göstərir ki, Nizaminin hələ XII əsrdə utopik şəkildə də olsa, təsvir etdiyi azad və müstəqil dövlət quruluşu, onun idarəetmə prinsip-

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.58

ləri, hökmdar-rəiyyət münasibətləri müasir baxışlar və görüşlərlə bir çox məqamlarda üst-üstə düşür. Akademik Teymur Kərimlinin də qeyd etdiyi kimi, “Nizami, bir siyasi-ictimai institut kimi dövlətin rolunu çox yüksək qiymətləndirirdi və xüsusən onun başçısının şəxsi kefiyyətlərinə böyük əhəmiyyət verirdi”.¹ Şairə görə, müstəqil və suveren dövlətin möhkəmliyinin başlıca şərti onu idarə edənlərin uzaqgörənliyindən və ədalətindən asılıdır. Təsadüfi deyil ki, o, “Xəmsə”sinə daxil olan bütün poemalarda bu problemə toxunmuş və fikirlərini müvafiq illüstrativ hekayətlərdə əyani şəkildə canlandırmışdır. Bir məqamı xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, Nizami Gəncəvi üçün ədalət və humanizm prinsiplərinə uyğun idarə edilən dövlət məhz Türklərin dövlət quruluşu idi. Şair bunu açıq-aydın şəkildə ifadə edir:

دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت²

Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,
Məmləkətdə ədalət hakim oldu.³

Nizami Gəncəvi özünəməxsus bir dahiyənəliklə oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikirləri ümumiləşdirə və fərdiləşdirə bilər. Yəni şairin ideyaları eyni zamanda, həm qlobal, həm də lokal olaraq dərk və izah edilə bilər. Professor Mübariz Əlizadə “Böyük demokrat” məqaləsində şairin ictimai-siyasi görüşlərinin inkişafını izləyərək maraqlı nəticəyə gəlmişdir: “...bir müddət dövrünün tradisiyalarından yaxasını qurtara bilməyib, zalımları məzlumların göz yaşları ilə qorxutmağa meyil etdi. Belə bir tendensiyaya, xüsusilə, şairin “Sirlər xəzinəsi” əsərində təsadüf edilir. Burada Nizami zalımları gah Allahın qəzəbi və gah da məzlumların ahının təsiri ilə təhdid edir. Onları gah qiyamət gününün hesabı ilə, gah da yurdsuz uşaqların, kimsəsiz qadınların göz yaşları ilə qorxudur”.⁴ Alim daha sonra yazır: “Lakin Nizami “fəsillər ötdükcə irəliləmiş, zalımı açıq-aşkar

¹ Teymur Kərimli. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, s.24

² نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، ص.11. 1960

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.124

⁴ Məmməd Mübariz. Böyük demokrat // Nizami. Üçüncü kitab. Bakı, Azərneşr, 1941, s.6

təhdid etmişdir”¹. Akademik M.C.Cəfərov da Nizami Gəncəvinin dövlət və onun idarə olunmasına dair düşüncələrinin zamanla təkamül etməsi fikrindədir: “...Nizaminin dövlət quruluşu haqqında fikirləri əsərdən-əsərə inkişaf etdikcə, artıq şahlara nəsihət etməyin faydasız olduğu nəticəsinə gəldiyi də məlumdur”.²

“Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində “Ədaləti qorumaq və insafı riayət etməyə dair ikinci məqaləti şair “əqli, idrakı ilə bütün canlıların şahı olan insan”a müraciətlə başlayır. Elə ilk misralarda Nizami bütün yaradıcılığı boyu inadla davam və inkişaf etdirdiyi, əsərlərinin əsas ideya leytmotivini təşkil edən ən mühüm tezisini ortaya qoyur: ədalət və insanpərvərlik. Şairə görə, “heç bir hünər ədalətdən gözəl deyildir!” AMEA-nın müxbir üzvü R.Azadə də “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisindən danışarkən əsərdə qoyulan əsas problemin dövlətin və xalqın ədalətlə idarəsi olduğunu xüsusi qeyd etmişdir.³ Nizami Gəncəvi hökmdarın ilk vəzifələri sırasında ölkənin, məmləkətin abadlaşdırılmasını qeyd edir. Şairin fikrincə, hökmdarın ədaləti, yürütdüyü düzgün daxili və xarici siyasət xarabalığa çevrilmiş dünyanı yenidən abadlığa döndərər.

گر ملکی خانہ شاہی طلب
ور گہری تاج الہی طلب⁴

Əgər sən şahsansa, şahlıq mülkünü abad et,
Əgər gövhərsənsə, ilahi tacını abad et.⁵

Göründüyü kimi, şair ümumiyyətlə, insana, “Yer üzünün şahına” müraciət edir. Ancaq bu misraları eyni zamanda həm də konkret bir məmləkətin hökmdarına, şahına aid etmək mümkündür. Başqa nümunədə də eyni yanaşmanı görürük:

ملک باین کار و کیائی تراست
سینہ کن این سینہ گشائی تراست⁶

¹ Məmməd Mübariz. Böyük demokrat // Nizami. Üçüncü kitab. Bakı, Azərnəşr, 1941, s.10

² Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, Yazıçı, 1982, s.48

³ R.Azadə. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı, Elm, 1979, s.48

⁴ 1960 نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو،

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.105

⁶ 1960 نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو،

Bu məmləkətin hökmranlığı və işi sənindir,
Sinəni gər, bunlar hamısı sinələrinə səninçün gərİblər.¹

Müəllif yenə üzünü sosial durumundan, cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, “Tanrı nurunun feyzindən daha çox pay alan” bütün bəşər övladına tutur: sinəni gər, İftixar et ki, bütün dünyada nə varsa, sinəsini gərİb sənə xİdmət etməkdədir.

Dövləti ədalətlə idarə etmək, eyni zamanda, xalqın qayğısına qalmaq deməkdir. Yalnız bu yolla xalqın dəstəyini qazanmaq, onun tənəsindən xilas olmaq mümkündür:

دادگری مصلحت اندیشه ایست
رستن ازین قوم مهین پیشه ایست²

Adİllik xeyİrxahlıq güdməkdir,
Bu xalqdan xilas olmaq üçün böyük sənətdir.³

Ədaləti “padşahlığın əsas şərti” hesab edən Nizami –

هرکه درین خانه شیی داد کرد
خانه فردای خود آباد کرد⁴

Bu evdə hər kim bir gecə xeyİrxahlıq etsə,
O, öz sabahkı evini abad etmiş olur,⁵

– deyir.

“Padşahın əsl düşməni zülm edən ədalətsiz məmurlardır. Xalq zülm edəndən üz çevirər”, – deyən Nizami Gəncəvi dövlətin möhkəmliyi və sabİtliyi üçün hökmdarla, İqtİdarla xalqın birliyinə çox böyük əhəmiyyət verirdi:

درد ستانی کن و درماندهی
تات رسانند بفرماندهی⁶

¹ Nizami Gəncəvi. Sİrlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.105

² نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

³ Nizami Gəncəvi. Sİrlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.107

⁴ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

⁵ Nizami Gəncəvi. Sİrlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.122

⁶ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

(Xalqın) dərmini öyrənib onlara dərman ver –
Ki, səni padşahlıq rütbəsinə qaldırınsınlar.¹

Dövlətin idarə olunmasında Nizami Gəncəvinin önəm verdiyi başlıca məqamlardan biri də qoşunun, ordunun, dövləti daxili düşmənlərdən və xarici işğalçılardan qoruyan əsas qüvvənin diqqətdən, qayğıdan kənar qalmamasıdır:

شهر و سپه را چو شوی نیکخواه
نیک تو خواهد همه شهر و سپاه²

Ölkənin və qoşunun xeyirxahı olsan,
Bütün ölkə və qoşun da sənə yaxşılıq diləyəcəkdir.³

Lakin, şairə görə, əbədi dövlətə nail olmaq üçün bunlar yetərli deyildir. Ölkədən, məmləkətdən zülmün, sitəmin ayağını kəsmək, xalqı incitməmək lazımdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də qeyd edir ki, “Nizamiyə görə, dövlət anlayışı ilə zülm anlayışı bir araya sığa bilməz”.⁴ Yalnız bu zaman dövlətin gələcəyi haqqında düşünmək olar:

خانه بر ملک ستم کاریست
دولت باقی ز کم آزار نیست⁵

Məmləkətin evini yıxan sitəmkarlıqdır,
Əbədi dövlət (səadət) xalqı az incitməkdən hasil olur.⁶

Əks halda əldə ediləcək şey xəcalət və süqutdan başqa nə ola bilər:

راحت مردم طلب آزار چیست
جز خجلی حاصل اینکار چیست⁷

Xalqın rahatlığını tələb et, zülm nədir?
Bu işin (zülmün) hasilini xəcalətdən başqa nə ola bilər?⁸

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.112

² نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.107

⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Çıraq, 2008, s.250

⁵ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

⁶ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.107

⁷ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

⁸ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.107

Şair dönə-dönə vurğulayır ki, zülm və sitəmlə xalqın rəğbətini qazanmaq, hörmət və ehtiram əldə etmək mümkün deyildir, bütün qapıların açarı yalnız ədalət və xeyirxahlıqdır! “Ölkə (məmləkət) yalnız ədalətlə qüdrətli (əbədi) ola bilər” – deyən şairin ədalətə necə böyük önəm verdiyi bu mövzu ilə bağlı işlətdiyi təşbihlərdən də məlum olur. O, ədaləti – “dünyanı şadlandıran böyük əmirə”, “məmləkəti abad eləyən bir zəhmətkeşə” bənzədir.

نیست مبارد ستم ستم انگیختن
آب خود و خون کسان ریختن¹

Zülm etmək bəyənیلən əməl deyil, (çünki bu) Öz üzünün suyunu (abrını) və xalqın qanını tökmək (deməkdir).²

Nizami çox incə şəkildə dövrünün hakimlərinə çatdırır ki, zülm edilən xalqdan qorxmaq lazımdır!

داد کن از همت مردم بترس
نیمشب از بانگ تظلم بترس³

Dadlara çat, xalqın himmətindən qorx,
Gecəyarısı zülmkar əlindən edilən ah və əfğanlardan qorx!⁴

Bundan sonra şair Sultan Mahmudun aqibətini nümunə gətirir:

همت آلوده آن یک دو مرد
با تن محمود ببین تاچه کرد⁵

Bir-iki kişinin incimiş himməti
Gör Mahmudun bədənini (nə günə) saldı.⁶

Məlumdur ki, Mahmud Qəznəvi (999-1030) Hindistanı fəth edəndən sonra hind kahin və yoqları öz maqnetizmi (himməti) vasi-təsilə Mahmudu dəhşətli xəstəliyə mübtəla edirlər. Təbiblər onu

¹ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.121

³ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.122

⁵ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

⁶ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.122

müalicə etməkdə aciz qalırlar. Bu zaman Mahmuda xəbər çatır ki, onun xəstəliyinin səbəbi kahin və yoqların dua və ibadətidir. Mahmud onları məcbur edir ki, ona şəfa duası oxusunlar və bundan sonra o sağalır.

Professor Rüstəm Əliyev də yazır ki, yuxarıdakı “beytdə əsas məqsəd zülmkar şah və hakimləri məzlumların ah-naləsi, bəddua və qarğışları ilə qorxudub, zülmkarlıqdan saqındırmaqdır...”¹

تیغ ستم دور کن از راهشان
تا نخوری تیر سحر گاهشان²

Zülm qılıncını onların yolundan uzaq elə ki,
Onların zəhərli oxları sənə dəyməsin.³

Qeyd edək ki, ikinci misrada şair filoloji tərcümədə verildiyi kimi, “zəhərli ox” deyil, “səhər oxu” ifadəsini işlətməmişdir: Onların səhər oxunu yeməyəsən... “Səhər oxu” (yəni səhər-səhər xalqın etdiyi bəd-dualar) ifadəsi ilə Nizami Gəncəvi, Rüstəm Əliyevin də dediyi kimi, qarının dili ilə şahları xalqın ah-naləsi ilə qorxutmuşdur.

Dahi şair, akademik Həmid Araslının da qeyd etdiyi kimi, ümumiyyətlə “ədalət problemi ilə bağlı dövlətin idarəsinə ağıllı, təcrübəli adamların cəlb edilməsi, nəhayət, zülmə dözməməyə çağırış, zalımın ədalətsizliklərini üzünə qorxmadan demək, haqsızlıqlarla mübarizə kimi öz aktuallığını əbədi saxlayan ictimai-siyasi əhəmiyyətli mülahizələr söyləmişdir”.⁴

“Şahlardan rəiyyətə gərək qüvvət və kömək çatsın” – deyən müdrik filosof hakimiyyət və xalq arasındakı mövcud distansiyalarda dayanan və müəyyən ixtiyar sahibi olan məmurların öz vəzifələrinə münasibətinin dövlətin daxili nüfuzuna təsiri məsələsinə də ustalıqla toxunmuşdur. “Qarı və Sultan Səncər” hekayəsində dərğa tə-

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.280

² نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.122

⁴ Həmid Araslı. Şairin dünya şöhrəti // H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.236

rəfindən zülmə məruz qalan qarının dediyi odlu sözlər sultana qarşı ittiham aktı kimi səslənir.¹

آنکه درین ظام نظر داشتست
ستر من و عدل تو برداشتست²

Bu zülmə həvəslə baxanlar
Mənim örtüyümü, sənin isə ədalətini biabır edirlər.³

Ümumiyyətlə, hökmdar-xalq münasibətləri və bunun dövlətin möhkəmliyi üçün əsas şərtlərdən biri olması Nizami Gəncəvinin daima diqqət mərkəzində olmuşdur:

شاه که ترتیب ولایت کند
حکم رعیت بر عایت کند
تا همه سربرخط فرمان نهند
دو ستیش در دل و در خان نهند⁴

Ölkənin işini nizama salan şah
Gərək rəiyyətin hüququna riayət etsin ki,
Hamı onun fərmanında yazılanlara baş əysin
Və onu ürəkdən, candan sevsin.⁵

Nizami Gəncəvi zülmə qarşı mübarizədə sözün tərbiyəedici gücünə, bu nəsihətlərin zalımlara dərin təsir bağışlayacağına, onları zülm, istibdaddan əl çəkməyə vadar edəcəyinə inanır və özünəməxsus bir müdrikliklə bütün insanlara, ilk növbədə isə dövlət başında dayananlara, ixtiyar, güc sahibi olanlara müraciət edir:

مست شده عقل بخو شخواب در
کشتی تدبیر بغرقاب در
ملک ضعیفان بکف آورده گیر
مال یتیمان بستم خورده گیر
روز قیامت که بود داوری
شرم نداری که چه عذر آوری⁶

¹ Q.Məmmədov. Nizami Gəncəvinin ictimai və siyasi görüşləri. Bakı, Azərənşr, 1962, s.13

² نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.123

⁴ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.124

⁶ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

Sərxoş ağılı şirin yuxuya verib,
Tədbir gəmisini isə dəryaya qərq edib,
Elə bil zəiflərin malını ələ keçirdin,
Elə bil yetimlərin malını qəddarlıqla qəsb etdin,
Onda qiyamət günündə mühakimə başlananda
Utanmayacaqsanmı, necə üzr istəyəcəksən?¹

Şair “Ədalətli Nuşirəvan və vəzirin hekayəti”ndə də bir daha vurğulayır ki, “zülmün hasili göz yaşından başqa bir şey ola bilməz!”

Öz zəmanəsində ədalətdən əsər-ələmət qalmadığından, onun “dağlara qaçıb əfsanəvi Simurq quşunun qanadları altında özünə sığınacaq tapdığından” şikayətlənən şair ədaləti bərpa etməyin yollarını da özünəməxsus şəkildə tövsiyə edir:

شاه بدانى كه جضا كم كنى
گر دگران ريش تو مرهم كنى
رسم ضعيفان بتو نازش بود
رسم تو بايد كه نوازش بود
گوش بدريوزه انفس دار
گوشه نشيني دو سه را پاس دار²

Sən ondan ötrü şahsan ki, zülmü azaldasan,
Başqaları xəstə olarsa, sən onlara dərman verəsən.
Zəiflərin adəti sənə naz eləmək (ərək etmək) olar,
Sən isə gərək onlara nəvaziş göstərəsən.
Zavallı nəfəslərin hörmətini saxla,
Küncə qısılmış iki-üç zəifi qoru!³

Nizami Gəncəvinin ictimai görüşlərindən bəhs edən professor Cəfər Xəndan şairin insan hüquqları haqqındakı fikirlərinə toxunarkən yazır: “Nizamiyə görə, yaranmışların ən şərəflisi insandır. O, öz hüququnu almalı, insan kimi yaşamalıdır”.⁴

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.107

² نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə prof. Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.125

⁴ Cəfər Xəndan. Nizami Gəncəvi // Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. 1-ci cild. Şeirələr, poemalar, ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı, Çayıoğlu, 2010, s.142

Beləliklə, Nizami Gəncəvi arzu etdiyi ictimai quruluşun necə və hansı vasitələrlə bərqərar olmasını dəqiq müəyyənləşdirmişdir. “Onun fikrincə, xoşbəxt cəmiyyətdə rəiyyətlə hökmdar bir vəhdət təşkil etməli, şah – hakim böyük bir ailədən ibarət olan bütün elin başçısı, onun qəyyumu və rəhbəri olmalıdır. Belə bir quruluşa bütün ölkə hökmdara tabe olur. Lakin hökmdar hakimi-mütləq olur. O, hər bir addımını onun ətrafında olan alimlərin, filosofların, vəzirlərin və dünyagörmüş qocaların məsləhəti ilə atır. Belə hökmdarların ümdə qayğısı rəiyyətin rifahı olmalıdır”.¹

Nizami Gəncəvinin “müstəqil, azad dövlət necə idarə olunmalıdır” probleminə dair görüşlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- hökmdar (dövlət başçısı) ilk növbədə məmləkəti abad etməlidir (“Əgər sən şahsansa, şahlıq mülkünü abad et”);

- məmləkətin hər bir vətəndaşı dövlətin sabitliyi və möhkəmliyi üçün birləşməli və hökmdar da məmləkətin (dövlətin) hər bir vətəndaşının taleyi üçün cavabdehlik daşmalıdır (“Sinəni gər, bunlar hamısı sinələrini səninçün gəriblər”);

- hökmdar-xalq münasibətlərinin möhkəmliyi üçün yerlərdə ixtiyar sahibi olan məmurlar öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməlidirlər;

- qoşunun (ordunun) qayğısına qalmaq (Ölkənin və qoşunun xeyrixahı olsan, / bütün ölkə və qoşun da sənə yaxşılıq diləyəcəkdir);

- zülmün kökünü kəsmək (Məmləkətin evini yıxan sitəmkarlıqdır / Əbədi dövlət xalqı az incitməkdən hasil olur);

- xalq malına göz dikməmək (Elə bil zəiflərin malını ələ keçirdin, ...Onda qiyamət günündə mühakimə başlayanda \ Utanmayaçaqsanmı?..);

- ədalətli olmaq (Ölkəni yalnız ədalətlə almaq olar. Ədalət məmləkəti abad edən bir zəhmətkeşdir. Məmləkət yalnız ədalətlə əbədi qüdrətli ola bilər) və sair.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində tarixi şəxsiyyətlər. XII əsr Azərbaycan poeziyasının və həmçinin dünya ədəbiyyatının müqtədir nümayəndəsi, ölməz yaradıcılığı ilə bütün

---

¹ Məmməd Mübariz. Böyük demokrat // Nizami. Üçüncü kitab. Bakı, Azərneşr, 1941, s.14

bəşəriyyətə məxsus olan Nizami Gəncəvinin ədəbi əsərləri təkca misilsiz sənətkarlıqla qələmə alınmış bədii örnəklər deyil, həmçinin zəngin elmi, tarixi biliklərin bir araya toplandığı qiymətli mənbələrdir. Şair məsnəvilərində yalnız öz dövrünün hadisə və şəxsiyyətləri ilə bağlı məlumat verməklə qalmamış, eyni zamanda, xeyli əvvəlin olayları və tarixi simalarını da əsərlərinə “gətirərək” həm onlara, ictimai-siyasi fəaliyyətlərinə münasibətini bildirmiş, həm də onlarla bağlı, daha öncədən xalq arasında yayılmış rəvayətləri və ya sırf yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu olan əhvalatları qələmə almaqla özünün obrazlar çələngini zənginləşdirmişdir. Akademik Teymur Kərimli qeyd edir ki, “Nizaminin elə bir poeması yoxdur ki, orada tarixi şəxsiyyət iştirak etməsin”.¹ Bu baxımdan Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi də tarixi şəxsiyyətlərin maraqlı obrazları ilə diqqəti cəlb edir. Təqdim olunan tədqiqat işinin məqsədi bu obrazları müəllifin ədəbi-estetik qayəsinə müvafiq təsnif etmək və əsərdə qarşıya qoyulan ideyanın bədii həllində onların rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, “Sirlər xəzinəsi”ndə adıçəkilən, haqqında bəhs edilən tarixi şəxsiyyətlərdən danışarkən məsələyə iki istiqamətdə yanaşmağı məqsədəuyğun bildik: müəllifin yalnız bir tarixi şəxs kimi bəhs və tərənnüm etdiyi simalar, yəni “əsas süjetə müdaxilə etməyən tarixi şəxsiyyətlər”² və əsərinin obrazına çevirdiyi, yəni sırf bədii surət kimi təqdim etdiyi tarixi şəxsiyyətlər. Daha bir mühüm məqamı da nəzərə çatdırmaq vacibdir ki, “Sirlər xəzinəsi”ndə tarixi şəxsiyyətlərin zəngin pleyadasını görürük. Lakin biz burada yalnız adı çəkilib keçilən tarixi simalardan deyil, şairin bilavasitə müraciət etdiyi, haqqında geniş söhbət açdığı, əsərinin qəhrəmanına çevirdiyi obrazlardan bəhs edəcəyik.

“Sirlər xəzinəsi”ndə haqqında bəhs olunan əsas tarixi simalar: “Sirlər xəzinəsi”ndə şairin bütün qəlbi və ruhu ilə mədh etdiyi tarixi şəxslərdən biri, şübhəsiz ki, Məhəmməd Peyğəmbərdir. İslam peyğəmbərinin obrazının Nizami yaradıcılığındakı yeri və rolu haqqında akad. T.Kərimlinin müşahidələri maraqlı doğurur: “Orta əsrlərin başqa sənətkarları kimi Nizami üçün də islam dininin prinsipləri istər ictimai, istərsə də fərdi həyatda bir fəaliyyət proqramı idi. Xüsu-

¹ Teymur Kərimli. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, s.75

² Yəni orada, s.93

sən islam peyğəmbərinin həyatı və fəaliyyəti Nizami üçün bir ideal, örnək, təqlid mənbəyi idi. Bu cəhət Nizami poemalarının giriş hissələrində öz bədii əksini tapmış nə`t və meracnamələrdə çox yaxşı əks olunmuşdur. Bir sıra epizodlarda peyğəmbərin həyatından konkret faktlar verilsə də, bütövlükdə Məhəmməd peyğəmbər Nizami poemalarında konkret tarixi şəxsiyyət kimi deyil, bütün dövrlərin və xalqların ən ideal insanı kimi, ...mücərrəd tarixi şəxsiyyət kimi çıxış edir”.¹

Şair əsərdə peyğəmbərin həyatına aid tarixi faktlardan da bəhrələnmiş, hər bir hadisə və olayın bu müqəddəs şəxsin xarakterindəki ayrı-ayrı cizgilərin açılması üçün istifadə olunmasında poetik istedadının gücünü əsirgəməmişdir. Qeyd edək ki, “Xəmsə”də Məhəmməd peyğəmbərin obrazı akademik Teymur Kərimli tərəfindən ayrıca ətraflı şəkildə işlənildiyindən və “Sirlər xəzinəsi”ndə peyğəmbərin meracı və nə`ti bölmələrinə kifayət qədər dəyərli elmi tədqiqatlar həsr edildiyindən, eyni zamanda da əvvəlki yarımbaşlıqda bu barədə bəhs edildiyi üçün, zənnimizcə, bunun üzərində çox dayanmağa ehtiyac yoxdur.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan hər bir məsnəvisini ayrı-ayrı türk hökmdarlarının adına qələmə almışdır. O cümlədən “Sirlər xəzinəsi”ni də Ərzincan və Ərzurum hakimi, atabəy Eldənizin vassalı, Bənu-Mənqucək sülaləsinin görkəmli nümayəndəsi, altmış ildən artıq hakimiyyətdə olmuş Fəxrəddin ibn Davud ibn İshaq Bəhram şah (1162-1225) ithaf etmişdir. “...tarixi şəxsiyyətin ideal insan statusunda örnək olaraq təqdimini Nizamini öz poemalarını həsr etdiyi müasiri olan hökmdarlar – şairin məmduhları barədə də müəyyən dərəcədə demək mümkündür”².

Tədqiqatçı alim Siracəddin Hacı orta əsr mənbələrinə istinadən Fəxrəddin Bəhram şahı belə təqdim edir: “Fəxrəddin Bəhram şah Məngüçüklülərin ən möhtəşəm məlikidir. O, 1162-ci ildən 1225-ci ilədək, 63 il Kəmah-Ərzincan Məngüçüklülərinin şahı olmuşdur. Tarixi qaynaqlar Fəxrəddin Bəhram şahın bu özəlliklərini qeyd edir: o, çox ağıllı, gözəl xasiyyətli, xalqa, əsgərlərə qarşı şaf-

---

¹ Teymur Kərimli. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, s.78

² Yəni orada, s.92

qətli idi. Şair və alimləri çox sevərdi. Bəhram şah düzlüyü ilə seçilirdi, o, şərəfli, gözəl əxlaq sahibi, ədalətli, səxavətli hökmdar idi”¹.

Şair “Kitabın yazılma səbəbi”ndə məmduhunun seçilmə məqamını belə əbədiləşdirmişdir:

بر همه شاهان ز پی این جمال
قرعه زد نام تو آمد به فال²

Bu gözəli nişanlamaq üçün bütün şahların adına püşk atdım.
Bu püşk gəlib sənin adının üstünə düşdü.³

Tarixi mənbələr göstərir ki, Fəxrəddin Bəhram şah Azərbaycan Atabəyləri ilə yaxşı münasibətdə olmuş, atabəy Eldənizin apardığı hərbi əməliyyatlarda yaxından iştirak etmişdir. “...atabəy Eldəniz öz qoşunlarını gürcü feodallarına qarşı yürüşə hazırladı. Xilatin hakimi Seyfəddin Bəy-Teymur, Marağa hakimi Nüsrətəddin Arslan-Aba, Ərzən ər-Rum hakimi Fəxrəddin, əmir Səltuq və başqa əmirilər də öz qoşunları ilə ona qoşuldular”⁴.

Akademik Ziya Bünyadov Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan ilk əsərin Fəxrəddin Bəhram şaha ithaf edilməsi və hökmdarın da əsərə yüksək qiymət verməsindən bəhs edərkən İbn Bibidən aşağıdakı parçanı sitat gətirir: “Bu ildə (574-cü hicri ili) söz sərrafı Xoca Nizami Gəncəvi ali həzrətin adına şeirlə, sanki iri mirvarilərdən ibarət “Sirlər xəzinəsi” kitabını düzür və bəxşiş olaraq ali həzrətin hüzuruna göndərir. Şah mükafat olaraq şairə beş min dinar qızıl, yüklənmiş beş at, beş qatır və zinətlə tikilmiş fəxri geyimlər göndərir. O, bu kitabı çox tərifləyərək deyir: “Mümkün olsaydı, şeirlə mirvari kimi düzölmüş bu kitaba mükafat və bəxşiş olaraq böyük xəzinə göndərərdim. Çünki həmin kitabın sayəsində mənim adım dünyada daimi yaşayacaqdır”⁵. Bu sözlərdən Bəhram şahın nə qədər uzaqgörən olduğu, söz, sənətə yüksək dəyər verdiyi aydın olur.

¹ Siracəddin Hacı. Həzrət Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin şərhli. 10-cu kitab. Bakı, Nafta-Press, 2017, s.377

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.36

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.57

⁴ Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225). Bakı, Elm, 1988, s.52

⁵ Yenə orada, s.225-226

Nizami poemanı Ərzincana aparıb Fəxrəddin Bəhram şah özünü təqdim etmək istəmiş, lakin yollar təhlükəli olduğundan fürsət tapan kimi başqası ilə yollamağa məcbur olmuşdur. Bu haqda M.Ə.Rəsulzadə də “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində bəhs etmişdir¹. Şair özü bu barədə əsərində yazır:

بود بسیجم که در این یک دو ماه
تازه کنم عهد زمین بوس شاه
گرچه درین حلقه که پیوسته‌اند
راه برون آمدنم بسته‌اند
پیش تو از بهر فزون آمدن
خواستم از پوست برون آمدن
باز چو دیدم همه ره شیر بود
پیش و پسم دشنه و شمشیر بود²

Hazırlaşırıdım ki, bu bir-iki ayda
Şahın önündə yeröpmə mərasimini təzələyim.
Lakin (ətrafa) çəkilməmiş halqadan
Qırağa çıxmağım üçün yol bağlanıbdır.
Sənin yüksək hüzuruna gəlmək üçün
Mən öz dərimdən (belə) çıxmaq istəyirdim.
Lakin gördüm ki, yollar şirlərlə doludur,
Önüm də, arxam da qılınc və xəncərdir.³

“Şahın önündə yeröpmə mərasimini təzələyim” misrasından aydın olur ki, “Sirlər xəzinəsi”ni yazmazdan əvvəl Nizami Bəhram şahla görüşübmüş. Yuxarıdakı parçada həm də Gəncə ətrafında müharibə getdiyinə işarə edilmişdir. Professor Rüstəm Əliyev qeyd edir ki, şair “ola bilsin ki, atabəy Cahan Pəhləvanın gürcü çarı ilə vuruşmasını nəzərdə tutmuşdur”.⁴

Şair Məlik Fəxrəddin Bəhram şah İbn Davuda sitayiş bəhsində onun haqqında “İslam padşahi” ünvanını işlətmişdir. Hökmdarın səxavətli, insanpərvər olmasını dönə-dönə vurğulayan müəllif onun hakimiyyətinin sərhədlərindən, hərbi fəaliyyətindən və qüdrətindən

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Çıraq, 2008, s.65-66

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.38

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.59

⁴ Yenə orada, s.258

də sözün, bədii düşüncənin bütün imkanlarından faydalanaraq bəhs edir:

خاص کن ملک جهان بر عموم
هم ملک ارمن و هم شاه روم
سلطنت اورنگ خلافت سریر
روم ستاننده ابخاز گیر¹

O, cahan mülkünü hamıya paylayandır,
O, həm Ərmən padşahıdır, həm də Rumun şahıdır.
Onun taxtı həm sultan, həm də xəlifə taxtıdır,
Rumu və Əbxazı fəth edən odur.²

Şairin misralarından məlum olur ki, Azərbaycanın Ərmən vilayəti, Rum-Bizans və Abxaziyanın bir hissəsi XII əsrdə Bəhram şahın hökmranlıq etdiyi Ərzincan vilayətinə tabe idi. Bəhram şahın mədhinə həsr edilmiş hissədə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də şairin ona müraciətlə dediyi “sən hakimiyyətə irsən çatmayıb, onu öz qılıncınla almısan, buna baxmayaraq, xilafəti ata-babalarından irs almış Bağdad xəlifələri kimi taxt və tac paylayırsan” fikirləridir.

گر چه به شمشیر صلابت پذیر
تاج ستان آمدی و تخت گیر
چون خلفا گنج فشانای کنی
تاج دهی تخت ستانی کنی³

Bəhsin sonunda şair maraqlı bədii təsvir vasitəsindən, təşxis poetik fiqurundan istifadə edərək hökmdarı sözə, şeirə və sənətkara qiymət verməyə çağırır, məcazlı obrazlı dillə yazdığı əsərə dəyər verilməsi istəyini qələmə alır.

گوش سخارا ادب آموز کن
شمع سخن را نفس افروز کن⁴

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.32

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.52

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.34

⁴ Yənə orada, s.35

Səxavətin qulağını burub ona ədəb öyrət,
Söz şamının nəfəsini alovlandır.¹

Professor Rüstəm Əliyev beyti belə izah edir: “Səxavətə qulaqburması ver ki, yaxşı çalışsın: o, öz vəzifəsini yaxşı yerinə yetir-sə, şeir şamı da yaxşı yanar; şairlərin ehtiyacları olmasa, söz şamını alovlandırırlar”.²

Nizami haqqında bəhs açdığımız hissəni şaha dua-sənalarla bitirir, taleyi kimi fəaliyyətinin, hökmranlılığının da xeyirli olması diləyini bildirir:

فتح تو سر چون علم افراخته
خصم تو سر چون قلم انداخته³

Sənin fateh bayrağın (həmişə) ucalsın,
Düşmənlərinin başı isə qələm kimi yerə dikilsin.⁴

Təbii ki, orta əsr şeirinin ənənələrinə uyğun olaraq şair öz məmduhunu tərif edərkən bədii sözün imkan verdiyi mübaligə və müqayisələrdən də yerli-yerində istifadə etmişdir.

“Sirlər xəzinəsi”ndə xatırlanan tarixi şəxsiyyətlərdən biri də əfqan şairi Sənai Qəznəvidir. Nizami Sənainin adını əsərində bilavasitə çəkməsə də, aşağıda haqqında danışacağımız beytlərdə əfqan şairindən bəhs etdiyi şübhəsizdir. Əfqanıstanın Qəznə şəhərində anadan olmuş böyük filosof, sufi şair Həkim Əbdülməcd Məcdid ibn Adəm Sənai Qəznəvi Sultan Bəhramşah Qəznəvinin (1118-1152) sarayında yaşadığı illərdə “Hədiqətül-həqaiq” əsərini yazmışdır. Və məlumdur ki, Nizami Gəncəvi özünün “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisini Sənainin əsərindən təsirlənərək qələmə almışdır. Şair özü sələfini və onun əsərini, hər iki əsərin iki Bəhram şaha yazıldığını xatırladaraq özünün qələm məhsulu ilə Sənainin poemasını müqayisə edir və bir növ, orta əsr nəzirələrinin tələblərinə uyğun olaraq həm “Hədiqətül-həqaiq”ə yüksək qiymət verir, həm də öz “incisinin” daha yaxşı olduğunu vurğulayır:

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.166

² Yəne orada, s.256

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.35

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.56

آن زری از کان کهن ریخته
وین دری از بحر نو انگیخته
آن بدر آورده ز غزنی علم
وین زده بر سکه رومی رقم¹

Birincisi qədim xəzinədən qızıl tökərdi,
Bu isə yeni dəryadan dürr saçır.
O, öz bayrağını Qəznədə qaldırdı,
Bu isə rəqəmini Rum sikkəsinə vurdu.²

Şair bildirir ki, Sənainin “Hədiqətül-həqaiq” əsəri Qəznə hakiminə təqdim olunub qiymətləndirildi və öz şöhrət bayrağını qaldırdı. “Sirlər xəzinəsi” isə öz sikkəsinə Rum-Bizans sultanı Bəhram şahın adına vurdu. Nizami Sənainin sözlərinin qızılı bərabər olduğunu desə də, “öz qızılının” daha yaxşı olduğunu da söyləməkdən çəkinmir. Şair hətta məsnəvilərin həcminə də diqqəti cəlb edir:

گر کم ازان شد بنه و بار من
بهتر از آنست خریدار من³

Mənimkinin mal və yükü onunkundan yüngül olsa da,
Xiridarım onunkundan yaxşıdır.⁴

Məlumdur ki, “Hədiqətül-həqaiq” 11 minə yaxın, “Sirlər xəzinəsi” isə 4500 misradan ibarətdir. Şair yuxarıdakı beytdə əsərinin Sənainin poemasından həcmcə kiçik olsa da, mənaca ondan dərin olduğunu bildirir. Göründüyü kimi, Nizami Sənainin adını birbaşa çəkmir, lakin etdiyi işarələrdən söhbətin kimdən getdiyi tam aydın olur.

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”nin dördüncü məqalatında daha bir tarixi hökmdarın – Sultan Mahmud Qəznəvinin başına gələn bir əhvalata işarə edərək zülmkar şah və hakimləri məzlumların ah-naləsi, bəddua və qarğışları ilə qorxudub zülmkarlıqdan çəkilmək istəyir:

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.36

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.57

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.37

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.58

همت آلوده آن یک دو مرد
با تن محمود ببین تا چه کرد¹

Bir-iki kişinin incimiş hümməti
Gör Mahmudun bədənini nə günə saldı.²

Məlumdur ki, Mahmud Qəznəvi (999-1030) Hindistanı fəth edəndən sonra hind kahin və yoqları öz maqnetizmi (hümməti) vasitəsilə Mahmudu dəhşətli xəstəliyə mübtəla edirlər. Təbiblər onu müalicə etməkdə aciz qalırlar. Bu zaman Mahmuda xəbər çatır ki, onun xəstəliyinin səbəbi kahin və yoqların dua və ibadətidir. Mahmud onları məcbur edir ki, ona şəfa duası oxusunlar və bundan sonra o sağalır.

Elə həmin məqalətdə şair daha bir tarixi şəxsiyyəti – Rəbiə və onunla bağlı məşhur əhvalatı xatırladır:

رابعه بارابع آن هفت مرد
گیسوی خود را بنگر تا چه کرد
ای هنر از مردی تو شرمسار
از هنر بیوه زنی شرم دار³

Rəbiə o yeddi kişinin dördüncüsü ilə
Gör öz hörüklərinin başına nə gətirdi.
Ey namərdliyi ilə hünəri utandıran (nakişi)
Heç olmasa dul arvadın hünərindən utan.⁴

Məlumdur ki, Rəbiə əl-Ədəviyyə VIII əsrdə Bəsrədə yaşamış, sonralar övliya ləqəbi ilə şöhrətlənmiş tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Fil.ü.f.d. Zəhra Allahverdiyeva yazır ki, “sufizmin Allaha məhəbbət anlayışı “Qurani-Kərim”dəki bu kimi elementlərdən alınmış və ilk çağırışlar şəklində VIII əsrdə Bəsrədə yaşamış, sonralar övliya ləqəbi ilə şöhrətlənmiş Rəbiə əl-Ədəviyyənin adı ilə bağlıdır”.⁵ Şair yuxarıdakı beytdə məşhur Quran rəvayətinə işarə edir. “Rəbiə Bəs-

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.110

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.58

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.109.

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.121

⁵ Zəhra Allahverdiyeva. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.58

rəli bir gün səhrada bir itin susuzluqdan can verdiyini görüb hörüklərini kəsir, paltarını ona bağlayıb quyuya salır. Sonra o, paltarını sıxaraq itə su verir və onu ölümdən xilas edir. Bu hərəkətinə görə bu mömin qadın övliya zümrəsinə daxil edilir”.¹

“Sirlər xəzinəsi”ndə bədii obraz kimi işlənmiş tarixi şəxsiyyətlər. Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində bir sıra tarixi şəxsiyyətləri bədii obraz kimi işləmişdir. Məsələn, Adil Nuşirəvan, Sultan Səncər, Harun ər Rəşid, Süleyman peyğəmbər, İsa peyğəmbər və başqaları kimi tarixi şəxslər şairin obrazlı qələmilə bədii biçimdə yenidən canlandırılmış, ibrətamiz hekayə və rəvayətlərdə müəllifin məqsədinin illüstrativ ifadəsinə xidmət etmişlər. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Nizaminin bir obraz kimi işlədiyi tarixi şəxslərin bədii surətindən danışarkən dini-əfsanəvi adların üzərindən keçməyi münasib bildik, çünki bu, ayrıca geniş bir tədqiqatın mövzudur.

Əsəri üçün bədii obraz kimi seçdiyi şəxsiyyətlərin tarixdə daha çox hansı keyfiyyət və özəllikləri ilə qaldıqlarından yaradıcı şəkildə istifadə edən şair bu sahədə də təxəyyülünün sonsuz imkanlarını sərgiləmişdir. Məsələn, Adil Nuşirəvan haqqında hər kəsə məlum olan Nuşirəvan və bayquşların söhbəti əhvalatını xatırlayaq. Nizami bayquşların söhbətindən təsirlənib nəticə çıxaran və ölkədəxili siyasətini kökündən dəyişən, bütün fəaliyyətini xalqın rifahı istiqamətinə yönəldən hökmdarın adının tarixdə “ədalətli” padşah kimi qalmasını özünəməxsus şəkildə izah edir:

یافته در خطه صاحب‌دلی
سکه نامش رقم عادل
عاقبتی نیک سرانجام یافت
هر که در عدل زد این نام یافت²

Pak qəlblər ölkəsində onun adı
Sikkədə “ədalətli” yazıldı.
Onun aqibəti yaxşıqla qurtardı,
Ədalət qapısını döyənlərin hamısına bu ad nəşib oldu.³

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.280

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.98

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.112

Nizaminin bədii obraz kimi işlədiyi tarixi şəxsiyyətlər arasında Süleyman peyğəmbər də diqqəti cəlb edir. Şair “Dünyanın qəzaları haqqında” üçüncü məqəlatı üçün “Süleyman və qoca əkinçinin hekayəsi” illüstrativ hekayətini qələmə almışdır. Məlumdur ki, Süleymanın adı tarixdə mehriban peyğəmbər, ədalətli padşah və hikmətli bir alim kimi tanınmışdır. Nizaminin yaratdığı Süleyman obrazı da bu xüsusiyyətlərə malikdir. O, məmləkətində güzəran sürən adi bir kəndlinin də qeydinə qalır, onun işləri ilə maraqlanır, həmsöhbət olub onu səbrlə dinləyir.

Bütün poemalarında böyük ehtiramla andığı İsa peyğəmbər də şairin ədəbi qəhrəmanına çevrilmişdir. “Sirlər xəzinəsi”nin onuncu hekayəsi “İsanın – Allahın ona salamı olsun! – dastanı” adlanır. Hekayənin əsas ideyası insanları ən xoşagəlməz məqamda da yaxşını, gözəlliyi görə bilməyə çağırmaqdır:

عيب كسان منگر و احسان خویش
ديده فرو كن به گريبان خویش¹

Başqalarının eybini və öz yaxşılığını görmə,
Nəzərini aşağı – öz yaxana sal.²

“Sirlər xəzinəsi”nin ən məşhur hekayətlərindən birinin qəhrəmanı da Sultan Səncərdir. Sultan Səncər haqqında mənbələr yazır: “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’ın oğlu olan Sencer 1086’da Sincar’da doğdu. Küçük yaşından itibaren devlet tecrübəsi kazanan Sencer, ağabeyləri Berkayaruk və Muhammed Tapar zamanında devlet hizmetinde bulunaraq, doğuda çıxan isyanları bastırdı. Buradakı başarıları üzerine Horasan melikliğine tayin edilen Sencer, Haziran 1102’de Selçuklu Devleti’ne saldıran Karahanlı Hükümdarı Kadir Han’ın saldırlarını bertaraf etti. Ayrıca Gaznelileri, Selçukluya bağladı”.³

“Qarı və Sultan Səncərin hekayəsi”ndə Nizami Sultan Səncərin ölkədaxili siyasətini bir növ təhlil etmişdir. Bu hekayədə Nizaminin dövlətin daxili siyasətinə dair görüşləri, demokratik dövlətin əsas prinsiplərinə dair fikirləri də əksini tapmışdır. Yuxarıdakı sitat-

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.161

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.166

³ <http://gercektarihimiz.blogcu.com/sultan-sencer-kimdir/4180094>

dan da məlum olur ki, Sultan Səncər hərbi əməliyyatlardakı uğurlarına görə Xorasan hakimi təyin edilmişdir. Bu fakt “Sirlər xəzinəsi”ndəki hekayədə də əksini tapmışdır.

سنجر کا قلم خراسان گرفت
کرد زیان کاینسخن آسان گرفت¹

Xorasan vilayətini tutmuş Səncər
Bu sözə əhəmiyyət verməyib özünə ziyan verdi.²

Hekayədə Səncər ədaləti tanımayan, xalqın qeydinə qalmayan hökmdar kimi təsvir edilmişdir.

کای ملک آزر م تو کم دیدم
وز تو همه ساله ستم دیدم³

- Ey məlik, sənın qayğını mən az görmüşəm,
Lakin bütün ili səndən zülm görmüşəm.⁴

Və ya:

داوری و داد نمی بینمت
وز ستم آزاد نمی بینمت⁵

Mən səndə nə hakimlik, nə ədalət görürəm
Və görürəm ki, (qiyamətdə) sən əzabdan azad olmayacaqsan⁶.

Daha sonra:

مسکن شهری ز تو ویرانه شد
خرمن دهقان ز تو بیدانه شد⁷

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.114

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.125

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.211

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.123

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.112

⁶ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.123

⁷ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.112

Şəhərlilərin evini yıxmısan,
Kəndlilərin xırmanını dənsiz qoymusan.¹

Nizami bu hekayədə 1139-cu ilin sentyabr ayında Gəncədə baş vermiş dəhşətli zəlzələdən sonra Gürcüstan çarının Gəncəyə hücum edərək şəhəri qarət və əhalini əsir almasını da xatırlayır:

مال یتیمان سندن ساز نیست
بگذر ازین غارت ابخاز نیست²

Yetimlərin malını qəsb etmək (yaxşı) iş deyil,
Ondan əl çək, o ki Abxaz qarəti deyil.³

“Qarı və Sultan Səncərin hekayəsi”ndə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də Nizaminin türk dövləti və türk hökmdarlarının ədaləti haqqında söylədiyi fikirlərdir:

دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت⁴

Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,
Məmləkətdə ədalət hakim oldu.⁵

“Türk padşahı Səncərin siyasi deqradasiyası işığında ...Nizami bütün türk tarixinə qiymət verir; ... “qızıl keçmişlə” korlanmış müasirliyi müqayisə edir və təəssüflənir”.⁶

Səlcuq hökmdarlarının ədalətə meyilli olduqlarını açıqlayan Y.Bertels də bu barədə yazır: “Tarixçilərin məlumatlarından anlaşıldığına görə, ilk səlcuqlar öz libasları və silahları ilə qonşularından, demək olar ki, heç də seçilmirdilər. Yalnız az əvvəl qəbul edilmiş islamiyyət onlarda bir heyranlıq hissi doğurmuşdu; onlar isla-

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.124

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.112

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.124

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.112

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.124

⁶ Teymur Kərimli. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, s.141

miyyətin ideallarını həyata keçirməyə, ədalət və həqqaniyyəti işdə göstərməyə çalışırdılar”¹.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov şairin hökmdarlara, xüsusən də Azərbaycan Atabəylərinə münasibətindən geniş bəhs edərək onun Sultan Səncər haqqındakı fikirlərinə də toxunmuşdur. Akademik yazır: “...Nizami Alp Arslan, Məlik şah kimi sultanlar barədə yaxşı fikirdə olduğu halda, Sultan Səncər hakimiyyətini rəiyyət üçün böyük fəlakət hesab etmişdir. Bu da təsadüfi deyildi. Həqiqətən, tarixi mənbələrdə göstərildiyi kimi, Səncər hakimiyyətinin xüsusən ilk illəri mərkəzi hökumətin xeyli zəiflədiyi, xəlifəliyin əl-qol açdığı, hər yerdə əmirlərin, canişinlərin özbaşınalığının artdığı illər idi”².

Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndəki qəhrəmanlarından biri də beşinci və ən məşhur Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşiddir. Harun ər-Rəşid miladi 763-cü ildə İranın Rey şəhərində (indiki Tehran yaxınlığında) doğulmuş, xəlifə olan qardaşı Hadi 786-cı ildə öldükdən sonra Xilafətə başçılıq etməyə başlamışdır. 24 mart 809-cu ildə Xorasanda Tus şəhərində vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Harun ər-Rəşidin xəlifəliyi dönəmində İslam xilafəti hərbi, siyasi, mədəni və elmi baxımdan sürətli inkişaf etmişdir. Xəlifə Harun ər-Rəşid haqqında zamanında yazılmış bir çox şəxsi və dövləti məsələlərə aid əhvalatlar, rəvayətlər, hekayə və məsəllər günümüzdə qədər gəlib çatmış, məşhurlaşmışdır. Bunların bir çoxu həqiqəti əks etdirərək tutarlı səhih sənədlərə əsaslanırsa da, bəziləri də uydurulmuşdur. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə daxil etdiyi hekayət də ibrətamiz və didaktik mahiyyət daşıyır. Şair ilk öncə Harunun hakimiyyəti dövründə xilafətin yüksək inkişafını qeyd edib, sonra hekayətə başlayır:

دور خلافت چو به هارون رسید
رایت عباس به گردون رسید³

Xilafətin dövrü Haruna çatanda
Abbasın bayrağı çərxə ucaldı.⁴

¹ Yevgeni Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, EAəZF Nəşriyyatı, 1940, s.13

² Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, Yazıçı, 1982, s.7

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.234

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə prof. Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.224

Hekayənin əsas ideyası qızılın, var-dövlətin mənəviyyəti yoxsul olan, öz kimliyini, həyatı missiyasını dərk etməyən insanın daxili dünyasını iflic etməsi, onun özünü unutması və s. kimi hallara gətirib çıxara bilməsinin ibrətamiz şəkildə oxuculara çatdırılmasıdır.

“Sirlər xəzinəsi”nin hekayə qəhrəmanları içərisində “yarıəfsanəvi, yarıtarixi” İran hökmdarları Firudin və Cəmşid də yer almışdır. Qeyd edək ki, hər iki obraz Firdovsi “Şahnamə”sinin əsas qəhrəmanlarındanırlar.

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində onlarla tarixi, dini-tarixi, əfsanəvi-tarixi şəxsiyyətin, ədəbi qəhrəmanın adını çəkmiş, həmin tarixi simalarla bağlı əhvalat və hadisələrə işarələr etmişdir. Bir sözlə, “Xəmsə”nin ilk əsəri bu baxımdan rəngarəng palitranı xatırladır. Təbii ki, bir oçerk çərçivəsində onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verib təhlil etmək mümkün deyildir. Bununla belə, bu tədqiqat işində ilk dəfə olaraq “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisindəki əsas tarixi şəxsiyyətlər bir arada öyrənilmiş, şairin bu obrazlara hansı məqsədlə müraciət etməsi məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Nizami bədii üsulun verdiyi imkanlardan istifadə edərək məhz dövrünün hakim dairələrinə ünvanladığı mesajlarını tarixdən alıb əsərinə gətirdiyi simalara müraciət şəklinə çatdırmışdır.

“Sirlər xəzinəsi” və Şərq ədəbiyyatı. Dünya ədəbiyyatının korifeyləri sırasında şərəfli yer tutan dahi Azərbaycan şairi və müfəkkiri Nizami Gəncəvinin hikmət, fəlsəfi fikirlər və bəşəri biliklərlə zəngin xəzinəsi – dünya ədəbiyyatı tarixinin ilk “Xəmsə”si Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatlarının ideya, mövzu, süjet və motiv istiqamətlərinin müəyyənləşməsində, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin zənginləşməsində, bədii-estetik və fəlsəfi fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Şairin insan dühası və zəkasının fəvqündə dayanan ölməz əsərlərinə yüzlərlə nəzirə və cavablar yazılmış, fars, türk, ərəb, urdu, kürd, pəncəb, gürcü, erməni və puştu dillərində Nizami mövzularında orijinal sənət nümunələri yaranmışdır. Məşhur fransız şairi və nasiri Lui Araqon Nizami Gəncəvinin poemalarının motivləri əsasında yaradılmış əsərlərin geniş yayılmasına heyranlığını bildirərək şairin süjetlərinə yazılmış nəzirələrin latın və yunan dillərindəki poemalardan daha çox olduğunu qeyd edirdi.¹ Profes-

¹ L.Aragon. Litteratures sovietiques. Paris, 1962, p.71

sor Qəzənfər Əliyev də Nizami mövzu və süjetlərinin yayıldığı coğrafi arealın genişliyini vurğulayaraq yazırdı: “Темы и сюжеты “Пятерицы” Низами становятся достоянием литературного процесса на огромной территории – от Босфора до Гималаев”¹ (Nizami “Beşlik”inin mövzu və süjetləri Bosfordan Himalayadək çox geniş bir ərazidə ədəbi prosesin sərvətinə çevrilmişdir). Nizami Gəncəvi yaradıcılığının İranda ən məşhur və yorulmaz naşiri və tədqiqatçısı Vəhid Dəstgirdinin bu xüsusda mübaliğəli də olsa, həqiqətdən uzaq olmayan fikri vardır. Alim yazırdı ki, əgər dünyanın bütün böyük kitab anbarlarında yaxşıca işləsək, Nizami əsərlərinin təsiri ilə yazılmış minlərlə məsnəvi-poema aşkar etmək olar.² SSRİ EA-nın müxbir üzvü Y.E.Bertels də haqlı olaraq qeyd edir ki, əgər təkcə Nizamini təqlid edən yazıçıların adlarını saymaq istəsək, “o zaman biz Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarının bütün tarixini şərh etməli olardıq”.³ Müxtəlif xalqların görkəmli söz və düşüncə adamlarından gətirilən bu sitatların sayını artırma da bilərik. Bütün bunlar Azərbaycan şairinin dünya ədəbi-fəlsəfi fikri tərəfindən qəbul edildiyini əyani şəkildə göstərməkdədir.

“Nizami üslubu”, “Nizami tərzü”, “Nizami mövzu və süjetləri” kimi ifadələrin ədəbiyyatşünaslıq elmində sabitləşməsi də şairin sözünün qüdrəti və hikmətinin dərinliyindən, ölməzliyindən xəbər verir. AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı “Nizami və türk ədəbiyyatı” monoqrafiyasında yazır: “Nizami irsini öyrənmək, şairin ədəbiyyata gətirdiyi qabaqcıl ənənələri davam və inkişaf etdirmək orta əsrlərdə mədəni tələbata, ədəbi-bədii inkişafın doğurduğu bir zərurətə çevrilmiş və az qala bütövlükdə klassik Şərq ictimai-bədii fikrinin inkişafında ədəbi zəmin rolu oynamışdır”.⁴

Nizami mövzularında əsər yazmaq sanki söz sənətkarlarının öz qüdrətlərini, şairlik istedadlarını təsdiqləmək üçün bir sınaq meyarına çevrilmişdi. Təqdirəlayiq haldır ki, şairin mövzu və süjetlərini öz əsərləri üçün mənəbə kimi götürən qələm sahibləri Nizami Gəncəvinin qüdrətini, sözünün, kəlamının gücünü etiraf etmiş,

¹ Газанфар Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва, Наука, 1985, с.23

² Yənə orada, s.8

³ Yevgeni Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. SSRİ EA Azərbaycan filialının nəşri. Bakı, 1940, s.144

⁴ Nüşabə Araslı. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1980, s.10

onun səviyyəsində əsər yarada bilmək üçün Tanrıya üz tutaraq yardım istəmiş və bu mərtəbəyə çatmaq iddialarını belə, özlərinə şərəf saymışlar.

Şərq xalqları ədəbiyyatlarına Nizami poeziyasının, xüsusilə “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin təsiri, şairin ədəbiyyata gətirdiyi yeni mövzuların hər bir xalqın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirilərək işlənməsi XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq davam etmişdir. Diqqətəlayiqdir ki, öz yaradıcılıqlarında Nizami ənənələrini davam və inkişaf etdirən sənətkarların mühüm bir qismi təmsil etdikləri milli ədəbiyyatın tarixində görkəmli yer tutmuş və böyük nüfuz sahibləri olmuşlar. Bu faktın özü də azərbaycanlı şairin yaradıcılığının geniş yayılmasında və onun ədəbiyyata gətirdiyi poetik ənənələrin davamlı, sabit şəkildə aktual olmasında böyük rol oynamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan şairinin görkəmli ardıcılları – Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Əşrəf Marağayi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əbdi Şirazi, Sərfi Kəşmiri, Taşlıcalı Yəhya kimi sənətkarların irsi nümunə ola bilər. Bu sənətkarların yaradıcılıqları da özlərindən sonra gələn ədəbi nəsllə və istər-istəməz yeni tendensiyalarla fərqlənən sonrakı ədəbi prosesə də böyük təsir göstərmişdir və belə demək mümkünsə, “ədəbi ənənə zəncirini” formalaşdırmışdır. Təbii ki, Nizami ədəbi məktəbinin prinsipləri onun ardıcılı olan ədiblərin yaradıcılığında, sadəcə, təqlid edilməmiş, fərqli ictimai-siyasi şərait, müxtəlif dövr və ədəbi mühitdə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalaraq davam və inkişaf etdirilmişdir. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”nə yazılmış ən məşhur nəzirə və cavablar Əmir Xosrov Dəhləvinin “Mətlül-ənvar”, Əlişir Nəvainin “Heyrətül-əbrar”, Heydər Xarəzminin “Gülşənül-əsrar”, Xacu Kirmaninin “Rouzətül-ənvar”, Caminin “Töhfətül-əhrar”, Marağalı Əvhədinin “Cami-cəm”, Taşlıcalı Yəhyanın “Gənciveyi-raz”, Əbdi bəy Şirazinin “Sirlər xəzinəsi”, İsmayıl bəy Əbcədinin “Zibdətül-əfkar” və s. hesab olunur. Ümumilikdə “Sirlər xəzinəsi”nə yüzə yaxın nəzirə yazılmışdır. Bu əsərlərin bəziləri haqqında geniş tədqiqatlar aparıldığından biz Nizami məsnəvisinə Əlişir Nəvai və Əbdi bəy Şirazi tərəfindən yazılmış nəzirələri nəzərdən keçirəcəyik.

Nizami xəzinəsi və Nəvai heyreti. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbi ənənələrinin davam və inkişafında şairin ardıcıllarının çox böyük rolu olmuşdur. Bu məktəbin ən məşhur nü-

mayəndələrindən və yaradıcılığı dünya miqyasında əhəmiyyət kəsb edən sənətkarlardan biri də XV əsr şairi, klassik özbək ədəbiyyatının banisi, dövlət xadimi Əlişir Nəvaidir. Akademik Teymur Kərimli özbək şairinin “Səddi-İskəndəri” məsnəvisindəki “İməs asan bu məydan içrə durmaq, / Nizami pəncəsinə pəncə vurmaq!” beytindəki fikirlərini şərh edərək yazır: “Dahi özbək şairi haqlıdır: Nizami məktəbinin yüzlərlə nümayəndəsi olsa da, onlar arasında dahi Azərbaycan şairinin səviyyəsinə yaxınlaşmaq az adama qismət olmuşdur ki, onlardan biri də Əlişir Nəvaidir”¹.

Türk xalqlarının yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Əlişir Nəvai ədəbi, fəlsəfi və nəzəri əsərləri ilə dünya elmi və bədii fikrini zənginləşdirən qiymətli xəzinə yaratmışdır. Nəvainin ictimai xadim kimi fəaliyyəti, elm və sənət adamlarına himayədarlıq etməsi ilə yanaşı, Türk dili və ədəbiyyatının inkişafında da əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu da, təbii ki, ilk növbədə sənətkarın Türk dilinə böyük sevgisi və müasirləri fars dilində yazdığından doğma dilin ədəbiyyatdan kənar qalmasından dolayı keçirdiyi narahatlıqla bağlı idi. Odur ki, Əlişir Nəvai o zaman ədəbiyyatda hələ də fars dilinin üstün mövqedə olmasına və özünün də fars dilini gözəl bədii örnəklər yarada biləcək səviyyədə dərindən bilməsinə, fars dilində “Divan” bağlamasına baxmayaraq, doğma ana dilində dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümunələri ilə yarışa biləcək möhtəşəm əsərlərini yaratdı və bununla da fars dilində yazan Türk şairlərinə qarşı sanki “üsyən etdi”, Türk dilinin zənginliyini, əsl sənət və şeir dili olduğunu, ən dəruni incə hissləri ifadə etmək qüdrətinə malik olduğunu sübuta yetirən, ömrünün sonunda qələmə aldığı “Mühakimətül-luğətəyn” əsəri ilə müasirlərini doğma dildə yazıb-yaratmağa ruhlandırdı. Dosent Zəhra Allahverdiyeva çox doğru olaraq qeyd edir ki, “...Nəvai Şərq-islam ədəbiyyatının fəlsəfi-ideya və poeziya estetikasını milli özünüdərk və türk dil faktoru ilə daha da zənginləşdirdi”².

Nəvainin bir-birindən dəyərli 16 mənzum və 16 mənşur əsəri olsa da, onu elm və sənət aləmində daha çox tanıdan və yaşadan

---

¹ Teymur Kərimli. Nizami məktəbinin istedadlı şagirdi // “Yazıçı” (“Oğuz eli” qəzetinin ayrıca buraxılışı). Noyabr, 2016-cı il, № 2(167), s.22

² Zəhra Allahverdiyeva. Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai “Xəmsə”lərində konseptual-kulturoloji prinsiplər. // Allahverdiyeva Zəhra. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.292

Türk dilindəki ilk “Xəmsə”si, şeirlərinin toplandığı “Divan”ları, “Mühakimətül-lügətəyn” əsəri və “Məcalisün-Nəfais” təzkiyəsidir. Özündən əvvəlki maddi-mədəni və ədəbi irsi dərindən mənimşəyən özbək mütəfəkkiri sonrakı nəsil ədəbiyyatına da güclü təsir etmiş, Şərqi bir çox görkəmli qələm sahibləri – XV əsr şairlərindən Əhməd Paşa, Nemətullah Kişvəri, XVI əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli, XVII-XVIII əsrlərin Türk şairi Əhməd Nədim, XVIII əsr türkmən şairi Məhtimqulu, XIX əsr Türk şairi Ziya Paşa, qazax şairi Abay Kunanbayev, tatar şairi Abdulla Tuqay və başqa sənətkarlar Nəvai sənətinin təsiri ilə əsərlər yazmışlar. Akademik Həmid Araslının da qeyd etdiyi kimi, Nəvai Nizami yaradıcılığından necə istifadə edib qidalanmışdırsa, ondan sonra gələn sənətkarlar da Nəvai yaradıcılığından bəhrələnmişlər.¹

Şairin “Xəmsə”sinə daxil olan məsnəvilərin girişlərində yer alan fikirlərdən də görüldüyü kimi, Nizami mövzularında əsər yazmaq özbək sənətkarı üçün öz qüdrətini, şairlik istedadını təsdiqləməyə imkan verən bir “yarış meydanı” idi. Nizami Gəncəvinin mövzu və süjetlərini öz əsərlərinə mənbə götürən bütün qələm sahibləri kimi, Nəvai də sələfinin qüdrətini, sözünün, kəlamının gücünü etiraf etmiş, onun səviyyəsində əsər yarada bilmək üçün Tanrıya üz tutaraq yardım istəmişdir. Şair üçün “Xəmsə” mövzularında əsər yazmaq – söz sənətinin hünərinə sahib olmaq deməkdir. Təsədüfi deyil ki, sözün tərifinə həsr etdiyi fəsildə deyir:

*Ёраб ани халқ дил афрӯзи эт,
Хаста Навоийга доғи рӯзи эт.*²

(Yarəb, onu (sözü) xalqın ürəyini işıqlandıran et, Biçarə Nəvaiyə dəxi ruzi et.)

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin ilk məsnəvisi olan “Sirlər xəzinəsi” XII əsr Azərbaycan intibahının əsasını qoyan əsərlərdəndir. Nəvai “Xəmsə”sinin ilk əsəri, 1483-cü ildə qələmə alınmış “Heyrətül-əbrar” da Nizami “Xəmsə”sini açan məsnəviyə nəzirə olaraq yazılmışdır. Bəzən tədqiqatçılar “Heyrətül-əbrar”ın üç əsərə – Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, Əmir Xosrov Dəhləvinin

¹ Həmid Araslı. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı // H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.674

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. Тошкент, Ўзбекистон ССЖ “Фан” нашриёти, 1991, с.61

“Mətləül-ənvar” və Əbdürrəhman Caminin “Töhfətül-əhrrar” əsərlərinə nəzirə olaraq yazıldığı fikrini irəli sürürlər.¹ Lakin Sovet Şərqşünası Yevgeni Bertels Caminin əsərinin özbək şairinin eyni mövzudakı məsnəvisinə “hələ təsir etmədiyini”² yazır. Çox güman ki, alimin bu fikrə gəlməsinə səbəb hər iki əsərin yazılma tarixi arasındakı zaman məsafəsinin qısa, təxminən bir-iki il olmasıdır. Halbuki Caminin əsərinin yenidən yazıldığına baxmayaraq (1481-1482) hər iki söz sənətkarının yaxın münasibətdə olduğunu və Nəvainin “Heyrətül-əbrar”ın Camiyə həsr olunmuş fəslində “Töhfətül-əhrrar”ı oxuduğunu, ustadının kəlamına heyran qaldığını, ondan ilhamlandığını etiraf etdiyini, hətta Caminin əsərini Nizami və Dəhləvinin məsnəviləri ilə qarşılaşdırdığını, onun həcmcə əvvəlki iki məsnəvidən kiçik olsa da, məna yükü baxımdan dəyərli olmasına dair fikirlərini, “Heyrətül-əbrar”ı tərif edərkən onu eyni mövzuda daha əvvəl yazılmış məhz üç əsərə nəzərən qiymətləndirməsini və s. fikirlərini nəzərə alsaq, sözügedən təsirin mümkünlüyü tamamilə aydın olar.

*Ул иккуну топса бўлур мунда ўқ,
Мунда тухаф кўнки, ул иккида ўйқ.³*

(O, oxunu (mili, iyi) tapsa, bunda ox (məhvər) olur (Nizami və Dəhləvinin məsnəvilərinin mənaları, məzmunu bunda gizlənmişdir), bunda töhfə(lər) (tühəf-aztapılan qəribə qiymətli şey, əntiq şey kimi də tərcümə oluna bilər) çoxdur, o ikisində yük – bar (varlıq üçün mövcud olan hər şey.)

Gördüyümüz kimi, şair çarxın oxu (iyi) və silah ox; töhfə (bəxşiş) və yük (bar) sözlərini elə düzmüşdür ki, ikinci misradakı sözlər çarpaz şəkildə birinci misradakı sözləri izah edir. Sözüün poetik imkanlarından bəhrələnən sənətkar “məni və ləfz” sənətinin gözəl nümunəsini yaratmışdır.

Nəvai sanki Türk dilinin inkişafı uğrunda apardığı mübarizəni sələflərinin fars dilində yaratdığı “Beşlik”lərlə eyni səviyyədə daya-

¹ Serdar Bulut. Asya coğrafiyası'nın büyük edibi Ali Şir Nevâî'nin hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve Türk dili'ne katkıları // “Asya’dan Avrupa’ya Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi”. Akademik Sosyal Araştırmalar. № 1, Autumn 2017, p. 29

² Евгений Бертельс. Низами // Е.Э.Бертельс. Избранные труды. 4 тома. II т. Низами и Фузули. Москва, Издательство Восточной литературы, 1962, с.213

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. Тошкент, Ўзбекистон ССЖ “Фан” нашриёти, 1991, с.53

nan, “onlarla pəncə-pəncəyə gələ bilən” “Xəmsə”si ilə davam etdirmiş və Türk dilinin bədii imkanlarını illüstrativ şəkildə sübuta yetirmişdir. Şair özü də yazır ki, farsdilli xalqlar Nizami, Dəhləvi və Cami “Xəmsə”sini oxumaqdan məmnundurlar və o, eyni səadəti Türk xalqlarına da bəxş etmək istəmiş və Türk dilində ilk “Beşlik” xəzinəsini ərsəyə gətirmişdir.

*Форси ўлди чу аларга адо,
Турки ила қилсам ани ибтидо.
Форси эл топти чу хурсандлиқ,
Турки доғи топса берумандлиқ.¹*

(Onların əsərləri fars dilində yazılıb, Onu türk dilində başlasam. Fars xalqı ondan məmnunluq tapdı, Türklər dəxi iltifat tapsalar...)

Özbək şairi azərbaycanlı sələfinin əsərinin ideya və mövzusu- nu öz dövrünün ictimai-siyasi şəraitindən çıxış edərək işləmiş və nəzirənin tələblərinə uyğun olaraq arxetip əsərin vəzn və quruluşu- nu saxlamışdır.

3988 beytdən ibarət olan “Heyrətül-əbrar” şərti olaraq iki hissəyə ayrılmış altmış dörd başlıqdan ibarətdir. Əsərin əsas məğzini Nizaminin əsərindəki kimi 20 məqalət və oradakı fəlsəfi-nəzəri müddəaların əyani ifadəsi olan 20 hekayət təşkil edir. Əvvəlki 21 hissə (2 tovhid, 4 minacat, 5 nə`t, Nizami Gəncəvi, Xosrov Dəhləvi və Əbdürrəhman Camiyə həsr edilmiş 2 hissə, sözün fəzilətlərindən bəhs edən 2 hissə, Hüseyn Bayqaraya həsr edilmiş 1 hissə, könülün tərifinə 1 hissə, 3 “Heyrət” və Bəhaəddin Nəqşbəndiyə həsr edilmiş 1 hissə) “müqəddimə”, başqa sözlə, ənənəvi rəsmi başlıqlardır. Məsnəvinin sonunda isə əsəri tamamlayan daha üç hissə verilmişdir. Şairin fəlsəfi düşüncələri və bədii təfəkkürünün aynası olan əsərdə onun dünya, həyat, insan və cəmiyyət, batini və zahiri aləm, qəlbin halları və s. haqqında düşüncələri tarixi hadisələr, əfsanə və rəvayətlərdən əxz edilmiş süjetlər vasitəsilə çatdırılmışdır. Yevgeni Bertelsin verdiyi qiymətə görə, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə yazılmış nəzirələr içərisində ondakı siyasi kəskinliyi qoruyub saxla-

---

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўйигирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. Тошкент, Ўзбекистон ССЖ “Фан” нашриёти, 1991, с.53-54

yan yeganə əsər “Heyrətül-əbrar”dır¹. Həqiqətən də şair yüksək dövlət xidmətində olsa da, saray əyanı hesab edilsə də, dövründə geniş yayılmış sosial qüsurların ifşasından çəkinməmişdir.

Nəvainin də əsəri böyük sələfi kimi “Qurani-Kərim”dən təzminlə başlayır. Nizami əsərini artıq aforizmə çevrilmiş aşağıdakı beytlə açır:

بسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيمِ   هست کلید در گنج حکیم²

(*Bismillahir-rəhman-ir rəhim – Həkimin (Allahın adlarından biri) xəzinəsinin qapısının açarıdır.*)

Əlişir Nəvai isə “Heyrətül-əbrar”ı belə başlayır:

بسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيمِ   ریشته غه چیکتی نیچه در یتیم

*Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим,
Руштаға чекти неча дурри ятим³.*

(*Rəhmli və Rəhman Allahın adı ilə bir çox böyük incini (bir sədəf içində olan tək, böyük mirvarini) sapa (ipə) düzdü.*)

Təbii ki, Nəvai “dürri-yetim” deyərkən yazacağı “Xəmsə”ni təşkil edəcək məsnəviləri nəzərdə tutmuşdur. Yevgeni Bertels də şairin bu misralarını Nizami və Əmir Xosrovun “Beşlik”lərinə nəzərə yazmaq niyyətinin izharı kimi izah edir.⁴

Nəvai də məsnəvidəki rəsmi-dini başlıqlara xüsusi diqqət yetirmiş və artıq qeyd etdiyimiz kimi, əsərə iki tövhid, dörd minacat və beş nə`t yazmışdır. Bu hissələrdən dərhal sonra isə şair özündən əvvəlki “Xəmsə” müəlliflərinin – Nizami və Dəhləvinin, dostu və müəllimi Caminin sənətindən söz açır, professor Xəlil Yusiflinin sözləri ilə desək, “onlara öz ehtiramını bildirməklə yanaşı, Şərqi adıçəkilən söz sənətkarlarının yaradıcılığına bir növ qiymət verir”⁵.

¹ Евгений Бертельс. Низами // Е.Э.Бертельс. Избранные труды. 4 томах. II т. Низами и Фузули. Москва, Издательство Восточной литературы, 1962, с.213

² نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. ب. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰ ص.1.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. Тошкент, Ўзбекистон ССЖ “Фан” нашриёти, 1991, с.5

⁴ Е.Э.Бертельс. Низами // Е.Э.Бертельс. Избранные труды. 4 томах. II т. Низами и Фузули. Москва, Издательство Восточной литературы, 1962, с.213

⁵ Xəlil Yusifli. Nizami Gəncəvi və onun “Sirlər xəzinəsi” poeması. // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Adiloğlu, 2011, s.5

Qeyd edək ki, özbək şairi bir qayda olaraq, hər bir əsərində Nizami Gəncəvini yad etməyi unutmamış və hər dəfə də onun sənətinə heyranlığını bildirmişdir. “Heyrətül-əbrar”da şair sələflərinə həsr etdiyi fəslin elə sərlövhəsindən başlayaraq ustadlarını dəyərləndirir: “*Ҳазрати Шайхи Низомий мадҳидаким, назм мулкида зўр бозу сар панжаси била панж ганж нуқуду жавоҳирин олди ва Амири Хисрав таърифидаким, бу жавоҳир ва нуқуд тамаидин панжа анинг панжасига солди*” (Həzrət Şeyx Nizami mədhində, nəzm mülkündə qüdrətli biləyi və pəncəsi ilə beş xəzinə nağd (hazırda meydana olan) cəvəhiri aldı və Əmir Xosrov tərifində, bu cəvəhir və nağd həvəsi ilə pəncəsini onun pəncəsinə saldı). Gördüyümüz kimi, burada Əmir Xosrovun da Nizami davamçısı olduğu xüsusi qeyd edilmişdir. Daha sonra Nəvai ilk olaraq Nizami Gəncəvidən bəhs edərək onu “*Gözəl və aydın danışmaq qabiliyyəti olanların (söz sənətkarlarının) dəstəsinin başının tacı, Həqiqət xəzinəsinin tacının gövhəri, Fəzilət mədəninin gövhərinin əmanət saxlayanı, Bələgət dənizi içərisində qiymətli gövhər və s.*” adlandırır:

*Хайли фасоҳат бошининг афсари,
Ганжи яқин афсарининг гавҳари.
Кони фазилат гуҳарига амин,
Баҳри балогат аро дурри самин.¹*

“Gəncə vətən, könli anın gəncxiz” – deyən Nəvai Nizaminin könlünün Gəncədə xəzinələr yaratdığını, özünün xəzinədar, dilinin isə xəzinəsaçan olduğunu söyləyir. Şairin gəncəli müdrikin “Xəmsə”sini dəyərləndirən misraları daha təsirli və ibrətamizdir. Nizami xəzinəsinə Nəvainin əsl heyrəti məhz bu parçalarda özünü bürüzə verir:

*Фикрати мизони бўлуб хамсасанж,
“Хамса” дема, балки дегил панж ганж.
Каффаи мизон анга афлок ўлуб,
Ботмони тоши қураи хок ўлуб.²*

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. Тошкент, Ўзбекистон ССЖ “Фан” нашриёти, 1991, с.46

² Уенə orada, с.46

(Onun fikir tərzisi xəmsəçəkən oldu, “Xəmsə” demə, bəlkə pənc gənc (beş xəzinə) de. (“Xəmsə”ni çəkərkən) tərzinin gözləri fələklər, çəki daşları isə Yer kürəsi oldu.)

Zənnimizcə, Nizami sənətinin “çəkisini”, “ağırlığını” bundan daha gözəl və heyvətəməz şəkildə ifadə etmək olmazdı. Hətta şair bədii təsvir vasitəsindən elə incəliklə və yerli-yerində istifadə etmişdir ki, mübaliğənin özü belə, tamamilə təbii görünür.

*Тортса юз қарн хирад хозини,
Чекмагай анинг кўнидин озини.¹*

(Ağıl xəzinədarı (yəni, elm, düşüncə sahibləri) onun “Xəmsə”sindəki dərin mənalari yüz əsr boyunca çəksə, yalnız çox az bir hissəsini (çoxundan azını) belə, çəkməyə, yəni dərin mənalari açmağa, dərk etməyə nail ola bilməz.)

Nəvai ustadının təxəllüsünün – “Nizami” adının da ona göylər – fələklər tərəfindən verildiyini və Allahın min bir xüsusiyyəti olduğu üçün bu adın (əbcəd hesabı ilə) da min birə bərabər olduğunu yazır:

*Нозим ўлуб сўз дури серобига,
Чарх “Низомий” ёзиб алқобига.²*

(Nazim olub söz dürlərini incəliklə düzdüyü üçün çərx ona “Nizami” adını layiq bildi.)

Növbəti beytlərdə şairin Nizaminin öz təxəllüsü ilə bağlı “Leyli və Məcnun”da verdiyi məlumat – “Nizami”nin əbcəd hesabı ilə 1001-ə bərabər olmasına dair işarəsindən də məlum olur ki, özbək şairi onun bütün əsərlərini dərinləndirən bilmişdir. Nəvai, Nizami-Dəhləvi ədəbi münasibətlərinə də özünəməxsus şəkildə toxun-

¹ Beytlə bağlı bir məqamı diqqətə çatdırmaq istərdik: məsnəvinin rus dilinə tərcüməsində (qədim özbək dilindən Vladimir Vasilyevič Derjavin tərcümə etmişdir) tərcüməçi “qarın” sözünü “qərinə” (1 qərinə = 33 il) kimi çevirdiyindən misra “Не взвесить и не счесть за триста лет” (“Üç yüz ilə də çəkə və hesablaya bilməz”) (https://librebook.me/smiatenie_pravednyh/vol1/2) kimi verilmişdir. Lakin "Alisher Navoyi Asarlari Tilining Izohli Lug'ati IV" (https://archive.org/stream/AlisherNavoyiAsarlariTiliningIzohliLugatiIV) “qarın” sözünün mənası “əsər, dövr” kimi göstərilmişdir. Bəzən isə eyni söz “qəm” kimi oxunub izah edilmişdir. Lakin adını çəkdiyimiz “İzahlı lüğətdə” beyt eynilə bu şəkildədir.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. Тошкент, Ўзбекистон ССЖ “Фан” нашриёти, 1991, с.46

muş, “Nizami harada çadır qurdusa, Dəhləvi orada qonaqlıq etdi; Dəhləvi artıq onun yolu ilə gedərək nə vardisa götürmüşdür, ondan sonra nəzirə yazanlara ancaq “zir-zibil” qalmışdır” – deyə hind şairinin Nizaminin izi ilə getdiyini, onun ədəbi məktəbinin davamçısı olduğunu özünəməxsus şəkildə ifadə etmişdir.

Əsərin Camiyə həsr olunmuş fəslində də maraqlı müqayisələrlə qarşılaşırıq. Nəvai sələflərinin – Nizami, Dəhləvi, Cami və özünün əsərini qarşılaşdırır və maraqlıdır ki, “Sirlər xəzinəsi”ni oda, “Mətləül-ənvar”ı havaya, “Töhfətül-əhrar”ı suya və “Heyrətül-əbrar”ı isə torpağa bənzədir.

*Бўлса ўту суву ҳаво дилназир,
Ул аро туфроқ ҳам эрур ногузир.¹*

*(Od, su və hava məqbulluq tapdısa (kөнüllərə yol tapdısa), /
Onların arasında torpaq da lazımdır.)*

Sonrakı beytlərdə də müqayisələr davam etdirilir: sələflərinin əsərlərini sərv, gül və laləyə, öz əsərini isə oduna (ağaca); müvafiq olaraq – xəz, atlas, ipək və palaza (keçəyə); ləl, yaqut, dürr və kəhrəbaya bənzədir.

*Сарву гулу лола харидори бор,
Лек ўтуннииг доғи бозори бор.
Бўлса хазу атласу иксун либос,
Ит жули қилмоққа яраp ҳам палос.
Лаъл ила ёқуту дур истар баҳо,
Лек сомонники чекар каҳрабо.²*

(Sərv, gül və lalənin xiridarı (alicısı) var, Lakin odunun da bazarı var. Libası xəz, atlas və ipək olsa da, Palaz da it çulu qılmağa yarayar. Ləl ilə yaqut və dürrü baha istəyərlər, Lakin samanı (təkcə) kəhrəba cəlb edər.)

Bu misralarda Şərqiin zəngin düha sahiblərinin yaradıcılığına verilən yüksək qiymətlə yanaşı, onlarla eyni səviyyədə dayanan, sələflərinin “yolu ilə getdiyini, onları kölgətək izlədiyini” etiraf etməklə bərabər, bunu özünə şərəf işi sayan Nəvainin bir şəxsiyyət

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўнгирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. Тошкент, Ўзбекистон ССЖ “Фан” нашриёти, 1991, с.54

² Ҳенə orada, с.55

kimi uca, ali keyfiyyətlərə sahib olduğunun, incə əxlaqa yiyələndiyinin, təvazökarlıq və alicənablığın ən zərif məqamlarına vaqifliyinin şahidi oluruq.

Nəvai də Nizaminin əsərində olduğu kimi, sözün tərifinə ayrıca yer ayırmışdır. Burada diqqəti çəkən əsas məqam odur ki, Nizami dünyanın söz vasitəsilə var olması məsələsinə toxunsa da, ondan daha çox “ədəbi-nəzəri kateqoriya” kimi bəhs etmiş, “Söz qoşmağın fəzilətini”, “ölçülü sözün, yəni nəzmin ölçüsüz sözdən, yəni nəsrədən daha üstün olmasını” incələmişdir və yeri gəlmişkən deyək ki, şairin bu fikri akademik Teymur Kərimlinin də qeyd etdiyi kimi, “Nizami Gəncəli yetkin bir alim-şair kimi, mütəfəkkir, filosof-sənətkar kimi ədəbiyyatda, söz sənətində yeni üslub, yeni şivə yaratdığını, şeirə necə bir dəyər qazandırdığını çox gözəl bilirdi və bunun elmi-nəzəri əsaslarını da istedadlı bir ədəbiyyatşünas, şeirşünas kimi oxucunun diqqətinə çatdırırdı”.¹

Nəvai isə sözü “fəlsəfi” baxımdan dəyərləndirmiş, onun mənə yükünün incəliklərindən bəhs etmişdir. Klassik poetik zövqün tələblərinə görə, özbək şairi də nəzmi daha yüksək qiymətləndirmiş, Tanrı kəlamının da nəzmlə əta olunduğunu, formasından, yəni hansı şeir şəklində yazılmasından asılı olmayaraq sözün mənasının, mahiyyətinin daha önəmli olduğunu ayrıca qeyd etmişdir.

*Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди тенгри каломида назм.
Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳарне дурур.²*

*(Nəzmdə e`caz olmasaydı, Tanrı kəlamı nəzmlə olmazdı.
Nəzmdə həm əsl yerdə mənədir, Surəti (forması) hər nə olursa-olsun.)*

Nəvai yazır ki, o kəs söz bəhrində qəvvəs (mahir üzgüçü) ola bilər ki, mənə gövhərinə sahib olsun, mənə incilərinin sədəfini toplaya bilsin. Nəvaiyə görə, söz elə əcayib və şəfalı şərabdır ki, çıraq kimi könlün ən qaranlıq küncələrini işıqlandıra bilər.

¹ Teymur Kərimli. Epik şeirə yeni şivə gətirən sənətkar // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. (tərcümə edən: Xəlil Rza). Bakı, Şərq-Qərb, 2017, s.19

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. Тошкент, Ўзбекистон ССЖ “Фан” нашриёти, 1991, с.61

“Məxzənül-əsrar”da əsas mətnə, yəni məqalət və hekayətlərə keçməzdən əvvəl Nizami öz məmduhu Ərzincan hakimi Bəhram şah ibn Davudu mədh etdiyi kimi, Nəvai də Xorasan hakimi Sultan Hüseyin Bayqaranın şərəfinə fəsil həsr etmiş, onun “kərəmindən də, qəzəbindən də” danışmışdır:

Ҳам карами баҳр ила кон офати.

Ҳам ғазоби мулки жаҳон офати.¹

(Həm kərəmi dəniz ilə mədənlərin (quyu) müsibətidir (yəni onların vura biləcəyi zərər qədər sonsuzdur), Həm qəzəbi cahən mülkünün bəlası, müsibətidir.)

Şair burada “bəla, müsibət, zərər, ziyan” mənalarını verən “afət” sözünü müsbət və mənfi mənalarda məharətlə işlədərək bir beytdə istedadlı rəssam fırçası ilə Sultan Hüseyinin dəqiq portretini yarada bilmişdir.

Nəvai Sultanı yalnız mədh etməklə, onun hünərlərini mübaliğəli şəkildə təsvirlə kifayətlənməmiş, hökmdarın xalq qarşısındakı Tanrı tərəfindən əta edilmiş məsuliyyətindən, insana xas olan qüsurların dövlətin idarə edilməsinə vura biləcək zərərlərdən də geniş bəhs etmişdir. Şair üzünü Sultana tutaraq deyir ki, hakimiyyət daimi olmadığı üçün bu fürsətdən istifadə et, xalqın güzəranını gözəlləşdir, müqəddəs borcunu yerinə yetir. Təbii ki, bu “ərkyana”, cəsəratli tövsiyələrə Sultan Hüseyin Bayqara ilə Nəvainin hələ uşaqlıqdan çox yaxın münasibətdə olması faktı şərait yaradırdı. Böyük sələfi kimi Nəvai də insanı Tanrının yaratdıqlarının əşrəfi hesab edir, onun kamil və gözəl xəlvət edildiyini bildirir, xüsusilə də elm və qələm sahiblərinə yüksək qiymət verir və ali humanist ideallara xidmət edən insanların ayrıca hörmət və ehtirama layiq olduqlarını göstərir.

“Məxzənül-əsrar”dakı “Gecənin vəsfi və könülə dalmaq” və iki xəlvət hissələrini “Heyrətül-əbrar”da könülün tərifinə həsr olunmuş fəsil və üç “Heyrət” “əvəzləyir” ki, şair burada sufizm fəlsəfəsinin prinsiplərinin şərhini verir. Daha sonra isə nəqşbəndiyyə təriqətinin əsasını qoyan Şeyx Bəhaəddin Nəqşbəndidən də ayrıca bəhs edilir və bununla da rəsmi hissə başa çatır.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. Тошкент, Ўзбекистон ССЖ “Фан” нашриёти, 1991, с.69

Məqalət və hekayətlərin məzmun və ideyasına gəldikdə isə, Yevgeni Bertels Nəvainin toxunduğu mövzularla Nizami və Dəhləvi mövzuları arasında “demək olar, heç bir ortaq cəhətlərin olmadığını”¹ yazsa da, zənnimizcə, Nizami və Nəvai məqalət və hekayətlərində istər mövzu, süjet, istərsə də ideya baxımından üst-üstə düşən kifayət qədər məqam və hissə vardır. Alim yuxarıdakı fikrinin ardınca Nəvaini sələflərindən “fərqləndirən” başlıca xüsusiyyəti səciyyələndirərkən yazır: “Nəvainin qarşısına qoyduğu vəzifə – əsas əxlaqi təlimləri işıqlandırmaq və cəmiyyət həyatında onların tətbiqini göstərməkdir”.² Fikrimizicə, bu cəhət – Nəvaini ustadlarından fərqləndirən deyil, bəlkə də əksinə, onlarla birləşdirən ümumi ortaq nöqtələrdən biridir. Təbii ki, Nəvai Nizami və Dəhləvinin eyni mövzudakı əsərlərinə yaradıcılıqla yanaşmış, onları eynilə təkrarlamamış, orijinal təfəkkür məhsulu olan məsnəvisində dövrünün siyasi-ictimai və sosial bələlərinin tənqidinə daha çox üstünlük vermişdir. Bununla belə, məqalət və hekayətlərdəki yaxınlığı da inkar etmək olmaz. Elə “Heyrətül-əbrar”dakı məqalət və hekayətlərin mövzusu ilə “Məxzənül-əsrar”dakı parçaları qarşılaşdırdıqda da bu oxşarlığın əyani şahidi oluruz: Misal üçün: birinci məqaləti insan və onun imanına həsr edən Nəvainin “*Султонул-орифинни гамгин кўруб, муридиға савол тили очилғони ва ул шофий жавоблар билә андухлуқ кўнглин холи қилғони*” (“Sultanül-arifini qəmgin görüb müridi sual dilini açdı və o, şəfalı cavablar ilə qayğılı könlünü boşaltdı”) hekayəti Nizaminin elə birinci – “Umudsuz padşahın dastanı” ilə; nəzirədəki üçüncü – hökmdarın qəhrinin və ədlinin nəticələrini göstərən “Sultan və qarı” hekayəsi ilə Nizaminin “Sultan Səncər və qarı” hekayəsi, hətta buradakı mükəllimələr, baş verən özbaşınalıqların təsviri; hər iki əsərdəki Adil Ənuşirəvana həsr olunmuş hekayətlərdəki oxşar motivlər; Nəvai dördüncü məqalətdə xalqın etimadını qazanıb onu aldadan din xadimlərini tənqid edirsə, Nizami eyni mövzuya “Xain sufi və hacının dastanı”nda əyani aydınlıq gətirir; Nəvai də Nizami kimi hər bəhsin sonunda özünə müraciətən hekayətdən gəldiyi qənaəti bədii dillə ifadə etmişdir və s. Bütün bunlar özbək şairinin azərbaycanlı sələfinin mövzu və süjetlərini yeni ədəbi prosesin tələblərinə uyğun, yerli-milli çalarlarla

¹ Евгений Бертельс. Навои // Е.Э.Бертельс. Избранные труды. 4 томах, IV т. Навои и Джами. Москва, Наука, 1965, с.130

² Yene orada, с.130

zənginləşmiş şəkildə, fərqli və orijinal bədii ifadə tərzində işlədiyini göstərir.

Qeyd edək ki, “Heyrətül-əbrar”da Nizaminin sonrakı məsnəvilərində yer alan kiçik süjetli hekayələrlə və hətta qədim hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə”dən gələn motivlərlə də səsleşən əhvalatların təsvirinə rast gəlmək mümkündür.

Nəvainin əsərində təbliğ və tərənnüm etdiyi əsas ideyalar – ədalət, yüksək əxlaq, doğruluq, saflıq, sədaqət – məhz Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin sistemli şəkildə ədəbi əsərlərin mövzusunda çevirdiyi, müəyyənləşdirdiyi ədəbi prinsiplərin davamı və inkişafı idi.

Gördüyümüz kimi, dahi özbək şairi Əlişir Nəvai nəzirənin bütün qaydalarına ciddi şəkildə əməl etməklə yanaşı, mövzuya tamamilə orijinal yanaşmış və Türk ədəbiyyatının ən möhtəşəm “Xəmsə” incisini yaratmışdır.

Nizami Gəncəvi və Əbdi Bəy Şirazi. Tədqiqatlarda da qeyd edildiyi kimi, Nizami mövzu və süjetlərinə müraciət XVI-XVII əsrlərdə xüsusilə geniş vüsət alır. “Именно на эти два (XVI-XVII əsrlər nəzərdə tutulur – T.B.) века падает наибольшее количество крупных пятеричных циклов, связанных с поэтической школой Низами”¹ (Nizami ədəbi məktəbi ilə bağlı olan ən böyük beşlik silsilələrinin xeyli hissəsi məhz bu iki əsrin payına düşür.) Bu baxımdan üç “Beşlik” yaratmış XVI əsr şairi və tarixçisi, daha çox “Nəvidi” təxəllüsü ilə tanınmış Xacə Zeynalabdin Əli Əbdi bəy Şirazinin yaradıcılığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. “...Əbdi bəyin Bakı, Leningrad (indiki Sankt-Peterburq – T.B.), London və Tehran şəhərlərinin kitabxanalarında 15 məsnəvi”si² vardır. Bu əsərlərin əldə edilib, nəşrə hazırlanmasında şairin həyat və yaradıcılığının tədqiqatçısı, Azərbaycan alimi Əbülfəz Rəhimovun çox böyük xidmətləri olmuşdur. Nizami ədəbi məktəbinin davamçıları sırasında özünə layiqli yer qazanmış Əbdi bəyin məsnəvilərlə yanaşı, təxminən 10 min beytlik üç lirik şeirlər divanı olduğu haqqında məlumat da təz-kirələrdə əksini tapmışdır.

¹ Газанфар Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва, Наука, 1985, с.23

² Əbülfəz Rəhimov. Əbdi bəy Şirazi: həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1970, s.4

Dünya şərqşünaslığında Y.E.Bertels, A.S.Levend, M.Tərbiyə, C.Qəhrəmanov, F.Seyidov, M.Sultanov, M.Kazımov və b. Əbdi bəyin yaradıcılığına maraq göstərmiş, tədqiqatlarında qoyduqları problemlə əlaqədar olaraq şairin yaradıcılığına müraciət etmişlər. Əbülfəz Rəhimovun “Əbdi bəy Şirazi: həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyasında şairin həyatı və bədii irsi geniş və əhatəli olmasa da, hərtərəfli əksini tapmışdır. Qəzənfər Əliyev “Nizami mövzu və süjetləri Şərq xalqları ədəbiyyatında” tədqiqatında Əbdi bəy Şiraziyə də geniş oçerk həsr etmişdir. Əbdi bəy Şirazi yaradıcılığının Nizami Gəncəvi irsi ilə əlaqəsi İran alimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Bu baxımdan İran alimi Fərhad Dorudgeryanın “مقیسة عبدی بیگ نظامی نویدی"مجنون و لیلی" با "لیلی و مجنون" نظامی" (“Əbdi bəy Nəvidinin “Məcnun və Leyli”si ilə Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin müqayisəsi”) məqaləsini göstərmək olar.

İki “beşliy”i birlikdə “Xəmsətəyn”, üçüncü “beşliyi”i isə “Cənnətə-ədn” adı ilə tanınan Əbdi bəy Şirazi ilk “Xəmsə”sini Nizamiyə nəzirə yazmışdır. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin ilk əsəri olan “Məxzənül-əsrar”ın (“Sirlər xəzinəsi”) müqabilində yazılmış “Məzhərül-əsrar” (“Sirlərin zühuru”) poeması isə Əbdi bəyin dördüncü və həcmcə ən böyük məsnəvisidir. Belə ki, şair əsəri qələmə aldıqdan (1561) təxminən 15-16 il sonra (1576-1577) ona 1565 min beyt əlavə etmişdir. Akademik Həmid Araslının “Nizaminin Azərbaycan müəqibləri” məqaləsində Marağalı Əvhədinin “Cami-cəm” əsərindən bəhs edərkən yazdığı fikirləri eynilə Əbdi bəy Şirazinin haqqında bəhs açdığımız əsərinə də aid etmək olar: “Əvhədi “Cami-cəm” əsərinin təlimi fikirlər ifadə etdiyi hissəsində Nizaminin toxunduğu ictimai məsələləri yenidən qoymuş, ədalətə, maarifə və öyrənməyə dəvət fəsilləri də “Sirlər xəzinəsi”nin məqalələri tərzində işlənmişdir. Xüsusən o da Nizamidə olduğu kimi irəli sürdüyü ictimai, təlimi və fəlsəfi fikirləri tarixdən, rəvayətlərdən aldığı maraqlı hekayətlərlə canlandırmağa çalışmışdır”¹. Şair özü poemanın ““Məzhərül-əsrar” adlanan bu “cəvähəre-abdar”ı (parlaq (sulu) cəvähəri) yazmağa üz qoymasının səbəbi”ndən bəhs edən hissəsində (“سبب توجه بنظم این جواهر آبدار که موسوم است به مظهرالاسرار”) əvvəlki

¹ Həmid Araslı. Nizaminin Azərbaycan müəqibləri. // Nizami Gəncəvi. (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1947, s.106.

poemalarının (“Cami-Cəmşidi” (“Cəmşidin cami”), “Həft Əxtər” (“Yeddi ulduz”), “Məcnun və Leyli”) adlarını çəkərək yazır:

ساغر جمشید پراز بادہ کرد	تا دل قدسی دم آفاق کرد
نورفشان گشت ز هفت اخترم	بار دگر خامه صورتگرم
زمزمه از لیلی و مجنون فکند ¹	بار دگر نغمه دل شد بلند

Şair deyir ki, *müqəddəs qəlbi üfüqlərin astanası etmək üçün Cəmşidin qədəhini şərəblə doldurdum. O biri dəfə rəssam qələmim yeddi ulduzundan nur saçdı. Daha sonra qəlbin nəğməsi göyə yüksəldi, Leyli və Məcnundan (yerə) zümzümə səpildi.* Növbəti beytdə isə “*تا کنم آرایش نو نامه | مظهر اسرار کنم خامه را*”, – deyərək *yeni nəməsini (əsrini) bəzəmək üçün, “Məzhərül-əsrar”ı yazdığını* bildirir.

Əbdü bəy Şirazinin “Məzhərül-əsrar” poeması klassik poetikada nəzirəyə qoyulan tələblərə tam cavab verir. Belə ki, “понятие *назире* распространяется на произведения, написанные в поэтических традициях произведения-архетипа и использующие его сюжет. Иными словами, автор, взяв за основу поэтико-тематические данные какого-либо произведения, создает свое, подобное избранному образцу, *назире*”² (*Nəzirə* anlayışı arxetip əsərin poetik ənənələri əsasında yazılan və onun süjetindən istifadə edən ədəbi nümunələr barəsində işlədilir. Başqa sözlə desək, müəllif hər hansı bir əsərin poetik mövzu xüsusiyyətlərini əsas götürərək seçilmiş nümunəyə oxşar olan öz əsərini – *nəzirə* yaradır). Əbdü bəy poemasında “arxetip əsərin” həm strukturunu, həm də ideyasını, mövzu və məzmun dairəsini əsasən qoruyub saxlamaqla qoyduğu problemlərə öz dövrünün prizmasından yanaşmış və yaşadığı mühtin problemlərini əks etdirə bilmişdir.

Şair ilk iki “Xəmsə”sinə daxil olan məsnəviləri “yazıldıqları bəhrə əsən beş hissəyə (bəhrə) bölmüş və hər birinə iki əsər daxil etmişdir”³. “Məzhərül-əsrar” da ədəbiyyata ilk dəfə Nizami Gəncəvi tərəfindən gətirilmiş və Əbdü bəyin “birinci bəhr” adlandırdığı səri də yazılmışdır. Birinci bəhrə yazdığı müqəddimədə şair “dirilik suyu ilə dolu” (بحر سریع است و پر آب حیات) olan bu bəhrin “hikmətli

¹ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 33.

² Газанфар Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва, Наука, 1985, с.9-10

³ Əbülfəz Rəhimov. Əbdü bəy Şirazi: həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1970, s.39

məsələləri əhatə etdiyindən mühitin (dövrün) bəhri adlandırıldığı” yazır və böyük sələfinin adını çəkir, öz əsərini Nizaminin “xəzinəsinin” qarşılığında (müqabilində) yazıldığını deyir:

"این فقیر از این بحر دو گهر بر آورد. یکی مظهر الاسرار در برابر مخزن
شیخ نظامی..."¹

“Bu fəqir bu dənizdən (burada “bəhr” sözü həm də əruz vəzninin bəhri (ölçüsü) mənasına da işarə edir – bu bəhrdən, yəni səri bəhrindən) iki gövhər çıxartdı. Biri “Məzhərül-əsrar”dır ki, Şeyx Nizaminin xəzinəsinin (“Sirlər xəzinəsi”nin) müqabilində yazılmışdır...”

Əbdi bəyin səri bəhrində yazılmış ikinci əsəri isə Əmir Xosrov Dəhləvinin “قران السعیدین” (“Ġeran əs-sədeyn” - “İki xoşbəxt planetin birləşməsi”) poemasının kompozisiyasını təkrarlayan və müəllifin ikinci beşliyinə daxil olan “جوهر فرد” (“Cövhəre-fərd” - “Tək inci”) əsəridir. Yuxarıdakı sitatdan da göründüyü kimi, Əbdi bəy poemasını Nizaminin əsərinin bəhrində yazdığını xüsusi vurğulayır. Müəllif elə həmin müqəddimədə poemanın mövzu və əsas qayəsini də açıqlayır: “اولین مشتمل بر قواعد سلوک درویشان و قوانین سیرملوک و ” اصحاب ایشان (birinci (“Məzhərül-əsrar”ı nəzərdə tutur – T.B.) dərivşlərin həyat tərzinin qaydalarından, hökmdarlar və onların yaxınlarının (həyat) yollarından ibarətdir (bəhs edir)).

Şair Nizaminin əsərinə nəzirə yazdığını sonrakı başlıqlarda, xüsusilə də əsərin yazılma səbəbindən danışarkən daha aydın şəkildə ifadə edir. Bunu poemaya daxil edilən süjet və hekayətlərin məzmununda, şairin Nizamiyə, onun ruhuna müraciətində, onun haqqındakı dəyərli fikirlərində, eləcə də ayrı-ayrı beyt və misraların üst-üstə düşməsində də aydın görmək olur.

Elə poemanın Allahın mədhinə həsr olunmuş hissəsinin sər-lövhəsi də bu baxımdan maraqlıdır: “حمد قادری که افنده عارفین را”. Yəni, *Həmd olsun (tərif yaraşır, layiqdir) mütləq qüdrət sahibi (hər şeyə gücü yetən) və səltənətin valisi Allaha ki, ariflərin (Allahu tanıyıb, ona olan sonsuz sevgi ilə təsəvvüfdə kamala çatmışların, Tanrının lütfünü qazanmışların – T.B.) qəlblərin (sirlərin) xəzinəsi və abidlərin (ibadət edənlərin – T.B.) dillərini sirlərin məzhəri (zühuru, izharı)*

¹ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش" ۱۹۸۶. ص. ۲.

etmişdir... Göründüyü kimi, burada da şair həm sələfi ilə özünü, həm də əsərlərini qarşılaşdırır. Sözü eyni kontekstdə bir neçə mətləblərə işarə etmək xüsusiyyətindən məharətlə istifadə edən şair sələfini arif, özünü isə abid adlandırır və bununla da Nizami və onun sözünün daha ali məqamda dayandığını göstərir. Nizaminin qəlbi sirlərin xəzinəsidirsə, Nəvidi dili ilə həmin sirləri izhar edir, aşkarlayır.

Nəzirə-əsərdə şairin öz sələflərinin adını çəkib, ona münasibətini bildirməsi də orta əsrlərdə bir ənənə halını almışdı. Əbdi bəy də əsərində bu ənənəni izləyir:

تا که براید چو نظامیش نام	فیض نظامیش بده در کلام
وزن نظامی و نویدی یکی ¹	هست بمیزان سخن بی شکی

Şair “(Allahın) vücuduna şahidliyin izharından və məqsədinə nail olmaqda yardım etməsi xahişində isrardan ibarət olan üçüncü minacat”da (*مناجات سیوم متضمن اظهار شواهد وجود الحاح در طلب توفیق به*) (*نیل مقصود*) Tanrıya üz tutaraq deyir ki, *mənim də sözümə Nizaminin feyzindən bəxş elə ki, o da Nizami kimi ad alsın. Şübhə yoxdur ki, söz tərəzisində Nizami ilə Nəvidinin “vəzn” eynidir.* Bir məqama diqqət yetirək. Burada şair “vəzn” deyərkən, həm hər iki əsərin yazıldığı səri` bəhrini nəzərdə tutur, həm də ölməz sələfi ilə öz sözünün çəkisinin (dəyərinin) bərabərliyinə işarə edir. Bu da təbii idi, hətta deyərdik ki, nəzirənin və nəzirə yazan şairin səciyyəvi cəhətlərindən idi. Qəzənfər Əliyev də qeyd edir ki, “...почти в каждой поэме-назире ощущается стремление ее автора соревноваться с предшественником и превзойти его в поэтико-художественном отношении. Творческое восприятие традиции одновременно предполагает и борьбу с ними”² (demək olar ki, hər bir *nəzirə*-poemada müəllifin sələfi ilə yarışmaq və bədii-poetik cəhətdən ondan daha yüksəyə qalxmaq cəhdi hiss olunur. Ənənənin yaradıcı surətdə əxz olunması, eyni zamanda həm də onunla mübarizəni tələb edir).

Bu ənənəyə sadıq qalan Əbdi bəy əsərin yazılması səbəbindən bəhs edərkən yazır: *elə ki, qələmim sözdən faydalandı, ondan mənə*

¹ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. ۱۳.

² Газанфар Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва, Наука, 1985, с.10.

bayrağı məşhur oldu (ucaldı); qələmim ucu sirr zümzüməsi çaldı, sehləri hələdənim möcüzə qapısını döydü və s.

گشت در افشان سخن تازه ام   گوش فلک پرشد از آوازه ام¹

Böyük sələfinin sözüne yüksək dəyər verən şair öz əsərini də “dürr saçan təzə söz” adlandırır, fələyin qulağı onun nəğməsi ilə dolmuşdur:

روح نظامی مددم میدهد   فیض ازل تا ابدم میدهد²

Şair Nizaminin ruhunun ona yardım etdiyini söyləyir: *Nizaminin ruhu mənə kömək edir, əzəlin feyzi mənə əbədlilik verir.* Ümumiyyətlə, əsərin yazılması səbəbindən bəhs edən hissəni (“سبب توجه”) şair, demək olar ki, Nizaminin, onun kəlamının vəsfinə həsr etmişdir. Daha sonrakı beytlərdə Əbdü bəy deyir ki, *bu cəsarət mənə görə deyil, mən hara, bu rütbə hara? Bu, bixəbərlərin, nadanların payı, qisməti deyil, Nizami kimilərinin qismətidir.*

ور نه مرا این همه یارا کجا   من که و این رتبه کجا تا کجا
این نه همه بیخبری را رسد   همچو نظامی دگری را رسد³

Göründüyü kimi, Əbdü bəy Şirazi Nizami şeirinin hikmətini yüksək qiymətləndirərək hər qələm sahibinin bu mərtəbəyə çata biləcəyini, hər kəsin bu məqama nail ola biləcəyini mümkünsüz sayır. XVI əsr müəllifi *Nizaminin torpağının (qəbrinin) zəkasını belə, dəyərli bilərək, söz mülkünü məhz onun pak (müqəddəs) qəlbinin vəqfi (mülkü) adlandırır.*

وه چه نظامی که خرد خاک اوست   ملک سخن وقف دل پاک اوست⁴

Şair fikirlərini sonrakı beytlərdə də davam etdirərək gəncəli ustasına əsərində əhəmiyyətli yer ayırır. Çox maraqlı qarşılaşdırmalardan biri də Nizami sözünün Xızrın dirilik suyu ilə müqayisəsidir: “*Xızrın dirilik suyu onun camından bir qətrədir, Onun ilhamı Allahın köməkçisindən (mələkdən – ilham pərisindən) gəlmişdir (qaynaqlanmışdır)*”.

¹ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 33.

² عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 33.

³ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 34.

⁴ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 34.

Məlumdur ki, Xızr və İsa Məsih klassik Şərq ədəbiyyatında daha çox həyat bəxş edən, dirilik bəxş edən obrazlar kimi anılır. Əbdi Şirazi də Nizami qələminin gücünü, onun əsərlərinin yaşamaq eşqi bəxş edən bir mənbə olduğunu göstərmək üçün adıçəkilən bu obrazlara bənzədir, onlarla müqayisə edir:

خامهٔ او خضر مسیحا صفات
نامهٔ او غیرت آب حیات²

Şair yazır ki, onun (Nizaminin) qələmi Məsiha sifətli Xızrdır, onun əsəri dirilik suyunun qeyrətidir.

Böyük sələfinin sözünü, əsərini həqiqətən də fəvqəlbəşər təfəkkürün məhsulu kimi dəyərləndirən Əbdi bəy onun Tanrı kəlamından bəhrələndiyini söyləyir:

نامهٔ او کوست بحق رهنما
خاسته از روی کلام خدای³

Onun əsəri Haqqa gedən yolun bələdçisidir, Tanrı kəlamının üzərindən yüksəlmişdir.

Şair deyir ki, o (Nizami), Tanrı kəlamını bəyan etdiyi üçün (Sənin) qüdrətinin vəsfində möcüzələr göstərir.

چون که بیانش ز کلام خداست،
وصف توان کرد که معجزناماست⁴

Şair çox böyük heyranlıqla vəsf etdiyi Nizami şeirini sehr, möcüzə adlandırır: “ همه را سحر بود در بیان | هست بیانش همه معجزنشان ” . (Əgər dediklərinin hamısı sehrdirsə, Bəyan etdiklərinin hamısı möcüzə nişanəsidir.)

Əbdi Şirazi Nizami Gəncəvi şeirinin vəsfindən bəhs etdiyi hissədə bir maraqlı məqam da diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, klassik məsnəvilərdə əsər “Qurani-Kərim”dən təzmin edilmiş “بسم الله” (“Mərhəmətli və rəhmli Alların adı ilə”) ayəsi ilə başlayır. Lakin, təbii ki, hər bir sənətkar bu ayəni fərqli və özünəxas söz və kəlmələrlə təqdim etmişdir. Nizami Gəncəvi də “Sirlər xəzinəsi” poemasını belə başlayır:

بسم الله الرحمن الرحيم
هست کلید در گنج حکیم⁵

¹ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 34.

² عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 34.

³ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 34.

⁴ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 34.

⁵ نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. ب. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰. ص. 1.

Şair "بسم الله الرحمن الرحيم" ayəsini *hikmət xəzinəsinin qapısının açarı* adlandırır. Çox maraqlı və ibrətamizdir ki, Əbdü bəy Şirazi isə Nizaminin özünün doğrunu, gerçəkliyi bəyan edən "nəzm qələmi-ni" "həkimin (Allahın) xəzinəsinin qapısının açarı" adlandıraraq da-hi sələfinin məşhur kəlamını təzmin edir:

خامه نظمش ببيان سليم هست کلید در گنج حکیم¹

Qeyd edək ki, Əbdü bəyin əsərində Nizami poeması ilə səsleşən, hətta üst-üstə düşən fikirlərlə yanaşı, ifadə və misralar da yetərincədir.

Əsərin ümumi quruluşu da Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" nə sadıqdır. Belə ki, Əbdü bəy Şirazinin də poemasında klassik məsnəvi-də bərqərar olmuş ənənəvi başlıqlardan sonra əsas hissə – 20 məqalat və hər məqalətdə qoyulan məsələnin illüstrativ şərhindən ibarət olan və "Sirlər xəzinəsi"ndə olduğu kimi, lirik ricətlərlə tamamlanan hekayətlər verilir. Xatırladaq ki, Nizami Gəncəvinin poemasında hər məqalətdən sonra bir hekayət verilmişdir. Şah sarayında rəsmi dövlət qulluğunda xidmət edən və dövründə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin bilavasitə şahidi olan şair məqalat və hekayətlərdə toxunduğu problemlərə, əsasən ölkənin ədalətlə idarə edilməsi, xalqın sosial-mənəvi durumu, rəiyyət və hakim dairələrin yerlərdəki nümayəndələri – dağdollar arasındakı münasibətlərə çox real və kəskin münasibətini bildirmişdir. Bunlarla yanaşı, Əbdü bəy məhəbbət və sevgi, elm öyrənməyin fəzilətləri və onu əmələ çevirməyin əhəmiyyəti və s. məsələlərə də əsərində yer vermişdir. Çünki əsərin özünün imkanları buna şərait yaradırdı. Belə ki, şair konkret baş qəhrəmanları olan digər əsərlərində "müəyyən bir süjet xəttini davam etdirdiyi üçün əsas mövzudan kənara çıxma bilməzdi. "Məzhərül-əsrar" isə vahid süjet xəttinə malik olmayıb, müxtəlif məsələlərə həsr edildiyi üçün şair bu əsəri üzərində bir neçə dəfə işləmiş və hər dəfə öz dövrünü daha çox əks etdirmək məqsədi ilə dəyişikliklər, əlavələr etmişdir".²

Nizami mövzu və süjetlərində yazılmış əsərlərin təhlili bir daha dahi şairin Şərq ədəbiyyatına təsirinin gücünü və əhatəsini döndөрөнә təsdiqləyir. Bu qədər geniş bir ərazidə özəl, milli xüsusiyyətləri saxlamaqla yanaşı, ümumi, ortaq prinsiplərə malik Şərq ədəbiyy-

¹ عیدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 34.

² Əbülfəz Rəhimov. Əbdü bəy Şirazi: həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1970, s. 75

yatında “Nizami əsərindən sonra meydana çıxan “Xəmsə”lərin özləri də biri-digəri ilə sıx əlaqəli səciyyə daşıyır və beləcə, zaman keçdikcə, yeni yaradıcılıq improvizasiyası keçən bu janr özündə bir neçə nəslin təcrübəsini”¹ birləşdirmişdir. Nizami Gəncəvinin ədəbiyyata gətirdiyi, bədii təfəkkür və düşüncənin fəvqəlbəşər zirvəsinə yüksələn, bu gün də öz orijinalıq və aktuallığını qoruyub saxlayan ideyaları şairin ədəbi məktəbinin ardıcılları tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmiş və davam etdirilmişdir.

“Sirlər xəzinəsi”nə yazılmış şərhlər. Hələ erkən orta əsrlərdən Şərqdə şərh elmi böyük nüfuza malik idi. İlk olaraq, təbii ki, “Qurani-Kərim”ə, hədislərə, daha sonra isə elmi risalələrə, divan ədəbiyyatına yazılmış şərh və təfsirlər geniş yayılmışdı. XI əsr Azərbaycan alimi Xətib Təbrizinin “Əbu Təmmam divanının şərh-i”, “Həməsə”nin şərh-i”, “Əbül-Əla Məərrinin “Səqt-əz-zənd”inin (“Çaxmaqdaşının ilk qılgıncıları”) şərh-i” kimi əsərləri bu gün də ədəbiyyatşünaslıq elminin dəyərli örnəklərindən hesab olunur.

Nizami sözüənə, Nizami kəlamına şərhələr, təfsirlər isə hələ XIII əsrdən etibarən yazılmağa başlamışdır. Bu şərhələr əsasən ayrı-ayrı təzkirələrdə, lüğətlərdə yer alırdı. Akademik Y.Bertels XIII əsrin sonlarında və XIV əsrin əvvəllərində şairin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinə yazılmış iki şərhin bizə gəlib çatdığını qeyd edir: “...bunlarda, ən çətin sətirlərin təhlilində oxucuya kömək edən bir çox qiymətli material vardır”.² Bir məqamı da qeyd edək ki, Ə.Əlizadə “Sirlər xəzinəsi”nin elmi-tənqidi mətnini hazırlayarkən Əbdülməcid Qazinin məsnəviyə yazdığı şərhədən də istifadə etmişdir. Əsər yazılmış ayrıca şərhlərdən başqa, elmi-tənqidi mətnlərinin, tərcümələrinin nəşri zamanı tərcüməçi və ya redaktor alimlər tərəfindən, yeri gəldikcə, ayrı-ayrı beytlərə şərh və izahlar yazılmışdır. Bu baxımdan, şairin poemalarının elmi-tənqidi mətnlərinə şərhlər yazmış Həmid Araslı, Rüstəm Əliyev, Xəlil Yusifli, Vəhid Dəstgirdi, Bəhruz Sərvətyan və başqalarının adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Dahi şairi anlamaq ehtiyacından doğan bu ənənə bu gün, XXI əsrdə də davam edir. Xüsusilə də hermenevtikanın klassik tədqiqat

¹ Zəhra Allahverdiyeva. “Xəmsə” janrının inkişafında mövzu və struktur problemləri. // “Ədəbiyyat məcmuəsi”. AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri. XXIII c. Bakı, Proqres, 2012, s.21

² Yevgeni Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, EAAZF nəşriyyatı, 1940, s.61

metodlarını sanki üstələdiyi bir vaxtda belə şərhlər aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Qərribə və paradoksal haldır ki, bu gün sivil sayılan bir cəmiyyətin insanı doqquz əsr əvvəl yaşamış Nizaminin hikmətlərini tam açmaqda hələ də acizdir. Akademik Teymur Kərimli bunu özünəməxsus incəliklə ifadə etmişdir: “İlahi hikmət qarşısında şairin (Nizaminin) ağılı heyran qaldığı kimi, biz də Nizami təfəkkürünün və sənətinin sirləri qarşısında hələlik yalnız heyranlığımızı bildirməklə kifayətlənirik”.¹ Bu baxımdan dosent Siracəddin Hacı- nın 10 cildlik kitabı, zənnimizcə, Nizami sənətinə sevgidən, onu anlamaq və anlatmaq zərurətindən, müəllifin öz sözlərilə desək, “Nizamini doğru tanımaq” istəyindən yaranmışdır. Tədqiqatçı “insanlığın Ana yasası” adlandırdığı “Sirlər xəzinəsi”nə Azərbaycan, türk, fars, ərəb, rus, ingilis dillərindəki beş mindən çox qaynağa istinadən, təxminən 6000 səhifədən ibarət, məsnəvinin beyt-beyt izahını verən 10 cildlik şərh yazmışdır. Əsərdə Nizami Gəncəvinin yaşayıb-yaratdığı dövr, siyasi-ictimai və ədəbi mühit, şairin dövlət adamları ilə münasibətləri, “Sirlər xəzinəsi”nin məmduhu Fəxrəddin Bəhram şahın tərcümeyi-halı da işıqlandırılmış, azərbaycanlı mütəfəkkirin milli kimliyi onun öz əsərlərindən gətirilən beytlər əsasında təsbit edilmişdir.

Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi bədii söz sənətkarları kimi dünya tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb etmişdir. Əsərin tədqiq tarixindən Xəlil Hüseynov “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”, Aqafangel Krımski “Nizami və müasirləri”, Zəhra Allahverdiyeva “Azərbaycan nizamişünaslığının təşəkkülü və inkişafı: XX əsrin 40-cı illəri” və s. əsərlərdə ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir. Əlbəttə, sonrakı dövrlərdə də istər Azərbaycan, istərsə də dünya alimləri tərəfindən məsnəvi üzərində ciddi tədqiqatlar aparılmışdır.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi hələ orta əsrlərdən tərcümə edilmiş, əsərin nəsr variantları yaradılmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı yazır ki: “Mənbələr şairin “Sirlər xəzinəsi” əsərinin XVI əsrdə Üskublu Şəm tərəfindən mənsur şəkildə tərcümə edilərək şərh olunduğunu göstərir”.² XX əsrdə türk alimi Nuri Gənc Osman da “Sirlər xəzinəsi”ni türk dilində işlə-

¹ Teymur Kərimli. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, s.23

² Nüşabə Araslı. “Yeddi gözəl” Əmin Yümni tərcüməsində // AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, “Elmi əsərlər”, № 2 (9), 2019, s.3

miş, Azərbaycanda isə Mir Cəlal Paşayev bəzi hekayətlərin nəsr variantını hazırlamışdır.

“Sirlər xəzinəsi”nin elmi tənqidi mətnlərini Əbdülkərim Əlizadə, Vəhid Dəstgirdi, Bəhruz Sərvətyan və Barat Zəncani hazırlamışlar. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Nizami Gəncəvi əlyazmalarının tədqiqi” şöbəsində 2021-ci ildə “Sirlər xəzinəsi”nin yeni təkmilləşdirilmiş elmi-tənqidi mətni hazırlanmışdır. Əsərin Azərbaycan və rus dillərinə filoloji tərcüməsi professor Rüstəm Əliyevə məxsusdur. Əsər Süleyman Rüstəm, Abbasəli Sərovlu, Xəlil Rza, Xəlil Yusifli, Mir Cəlal Zəki Azərbaycan dilinə, rus dilinə Q.V.Ptitrsın (parçalar), K.Lipskerov və S.Şervinski, belorus dilinə Ales Baçilo və Qriqori Nexay tərəfindən poetik tərcümə edilmişdir. Poema ingilis dilində Qulam Hüseyn Darabın tərcüməsində işıq üzü görmüşdür.

3. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması

“Xosrov və Şirin” Nizami Gəncəvinin ilk bütöv epik süjetli romantik poemasıdır. Dahi şairin Şərqi bədii fikir tarixinə gətiridiyi yüksək bəşəri ideyalar 1180-1181-ci illərdə bitirdiyi bu əsərində epik vüsətlə canlandırılaraq daha ətraflı, dolğun poetik-fəlsəfi ifadəsini tapmışdır. Sasani şahlarından Xosrov Pərvizlə Arran hökmdarı Məhinbanunun vəliəhdi Şirin arasındakı qarşılıqlı məhəbbətin təsvirinə həsr olunmuş bu poemasında Nizami məhəbbətin dərin ictimai-fəlsəfi mənasını şərh etmiş, insanı mənən ucaldan, onda yüksək hisslər tərbiyələndirən eşqin əzəmətini göstərmişdir.

Mütəfəkkir sənətkar “Sirlər xəzinəsi”ndə irəli sürülən ictimai ədalət, zəhmətə, əməyə və əməkçi insana ehtiram, elmə, biliyə, insan hünərinə inam və başqa bu kimi mühüm problemlərin Azərbaycan ədəbiyyatında aşiqanə fəlsəfi romanın ilk nümunəsində məhəbbət fonunda hərtərəfli bədii həllinə nail olmaqla insanı yüksək ideallar uğrunda mübarizəyə səsləyən yeni nəci məhəbbət konsensiyasının əsasını qoymuşdur.

“Tövhid, minacat, nət və zəmanə hökmdarlarının (Toğrul ibn Arslan, Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd Eldəgiz və onun oğlanları Cahən Pəhləvan və Qızıl Arslanın) mədhinə həsr olunan fəsillərdən sonra Nizami dastanın xalq arasında yayılmış versiyalarından söz açır.

Şairin qeydlərindən aydın olur ki, o, poemanı yazmazdan əvvəl mövzu ilə bağlı xalq içərisində yayılmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış olmuş, tarixi-ədəbi qaynaqlarla yanaşı, Mədain xərəbələrini yaxınlığında Bisütun dağında həkk olunmuş yazı və şəkillər, Xosrovun Şahruddakı sarayı, Qəsri-Şirinə gedən süd arxı və başqa tarixi nişanələrlə bağlı rəvayətləri də öyrənmiş, Bərdədəki əlyazma və ağsaqqalların söhbətlərindən faydalanmışdır.

Xosrovdan, Şirindən qalan yadigar,
Gizləndə deyildir, durur aşiqar.
Şəbdiz atın şəkli, Bisütun dağı,
Pərviz sarayının eyvanı, tağı,
Zavallı Fərhadın sönən arzusu
O Şahrud, o çöldə axan gözəl su,

O qəsri-Şirinə gedən süd çayı,
Xosrovun ovlağı, zəngin sarayı.¹

Nizami mövzunu ilk dəfə epik şeirə gətirən böyük İran şairi Firdovsini xatırlayır. Qədim bir tarixlə bağlı olan bu məşhur dastanı yeni istiqamətdə işləyərək, məhəbbəti əsas götürüb eşqin qüdrətini tərənnüm etməklə sələfindən seçildiyini bildirir:

...Bilici deyəni etmədim təkrar
Məlum deməkdən kimə fayda var?²

Onun yazdıqları cəngavər eşqi,
Mənim yazdıqlarım bir dilbər eşqi.

Şair bununla əlaqədar olaraq eşq haqqında geniş söhbət açır, onu kainatı bəzəyən, təbiətə və bütün canlılara tərəvət bəxş edən zəruri tələbat kimi mənalandırır:

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?!
Eşqin qulu ol ki, doğru yol budur,
Ariflər yanında bil, eşq uludur.
Bu dünya eşqdır, qalan fırlıdaq,
Eşqdən başqa şey boş bir oyuncaq.
Eşqsiz olsaydı xilqətin canı
Dirilik sarmazdı böyük cahanı.³

Nizamiyə görə xilqəti (bütün yaranmışları) yaşadan eşqdır. Eşqdən məhrum insan qırıq bir neyə bənzəyir, min canı olsa da, o artıq ölüdür. Şair insanları ömrü ancaq yeyib-yatmaqla keçirməməyə çağırır. Pişiyin eşqi ilə yaşamağı yalnız qalan şirin həyatından üstün bilir. Eşqin yanğısı da gözəldir, gülü güldürən, buludu ağladan da bu yanğıdır. Maqnitin dəmiri özünə çəkməsi, kəhrəbanın quru samanı cəzb etməsi də eşq ilə mümkündür.

Kainatda hər şey cəzbə bağlıdır,
Filosoflar bunu eşq adlandırır.
Eşq ilə doldurdum mən bu dastanı,
Doldurdum səsiylə eşqin dünyanı.⁴

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.48

² Yenə orada, s.48

³ Yenə orada, s.49

⁴ Yenə orada, s.50

Nizaminin eşqlə bağlı belə fəlsəfi mülahizələri bir daha göstərir ki, şair eşqin daha geniş mənada şərhinə çalışaraq, ictimai, fəlsəfi və əxlaqi səciyyə etibarilə aşiqanə romantik əsərlərdən köklü surətdə seçilən bir məhəbbət dastanı yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Mütəfəkkir sənətkar məhəbbəti insanın daxili aləmi, onun mənəvi həyatı və fəaliyyətindən ayrı götürmür. Eşqin ülvyyə, iradə, mətanət, vəfa, sədaqət, fədakarlıq və başqa bu kimi yüksək sifətlərlə bağlı olduğunu əsərində xüsusi vurğulayan şair fərdi keyfiyyətləri ilə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən qəhrəmanlarının daxili aləmi, həyatı, arzu və istəkləri ilə səsleşən məhəbbətlərini ön plana çəkərək, qarşılıqlı müqayisədə səciyyələndirir.

Əsərin “Kitabın nəzmi haqqında üzr” adlanan giriş bölməsində şair özünün yaradıcılıq həyəcanlarından danışır:

Yuxusuz gecədən məst olmuşam mən,
Qələm bir qılıncdır, düşmür əlimdən.
Mən hansı qapıdan girim, dürr saçım?
Hansı xəzinənin ağzını açım?
Nə ziynət verim ki, dünya bəzənsin?
Nədən yapışım ki, el əhsən desin?¹

“Səadət” belə dərin düşüncələrə dalan şairin qapısından içəri daxil olub onun üzündən-gözündən öpərək şahın sifarişini çatdırır:

Dedi: İşin müşkül deyildir daha,
Bəxtin uğursuzluq görməz bir daha.
Dünya şahənşahı buyruq verdi ki,
Gətir tarixlərdən bir yeni sevgi...
Ruhlara dərs öyrət sən İsa kimi,
Eşqdən şam yandır bir Musa kimi.²

Bu xəbərdən təsirlənən şair, özünün var-dövlət əsiri olmadığını, mənəvi yüksəkliyini əbədi saxladığını bildirərək Toğrul şahı mədh edir və ondan Nizamiyə olan diqqəti artırmaq arzusunu Atabəyə çatdırmağı xahiş edir.

Nizaminin Azərbaycan hökmdarlarına yazdığı mədhlərdə mədhiyyə şeirinə xas mübaliğə ilə yanaşı şairin adil şahla bağlı görüşlərini də duymaq olur. O öz məmduhunun ilk növbədə ədalətli,

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.32

² Yəne orada, s.32

ölkəni, xalqı düşünən, rəyyətpərvər, eyni zamanda elmlı, bilikli, söz sənətini sevən, qiymətləndirən, hünərli olduğunu bildirərkən müasiri olduğu ixtiyar sahiblərində də belə sifətləri tərbiyələndirməyə çalışır.

“Xosrov və Şirin” əsərindəki mədhiyyələrdə Nizami özü haqqında misralara da yer verir, bəzi istək və arzularını incə yollarla müxatibinə çatdırır, şəxsiyyətinə mənsub xarakterik cizgilər barədə söhbət açır.

Əsərin giriş fəsillərinin sonunda Nizami köhnə, sədaqətli bir dostu haqqında məlumat verərək onun bir gecə şairin yanına gəlib belə bir mövzuda əsər yazmağa başladığı üçün onu məzəmmət etdiyini bildirir. Bu epizod, ümumiyyətlə, Firdovsi tərəfindən epik şeirə gətirilən bu mövzuya şairin müasirlərinin münasibətini öyrənmək baxımından da maraqlıdır.

Nizami dostunun dili ilə özünün zəmanəsinin ən qüdrətli söz ustası olduğunu diqqətə çatdırır və şairin atəşpərəstlərin həyatından bəhs edən dastana müraciətinə etiraz edərək ona:

Mənalər mülkünün bir sultanısan,
Sözlər ölkəsinin hökmdarısan,
Qırx ildə keçirdin əlli çilləni,
Boş-boş hekayələr çəkməsin səni.
Sən ki, bu orucu tutursan belə,
İftarını açma murdar sümüklə.
Arzu heç vaxt səni salmadı bəndə,
Dünyaçun düşmədin əsla kəməndə.
Qarun xəznəsizək torpaqda qalma,
Ustadsan, özünü ayağa salma.
Tövhid qapısını çal, yüksəlt səsi,
Nədir işlətdiyin muğlar nəğməsi?
Zənd oxuyan səni bilsə də diri,
Ölü deyər dünya söz bilənləri...¹

– deyir.

Göründüyü kimi, şairin dostu olsun ki, Nizami bədxahlarının fikrini təkrar edərək onun atəşpərəstlərin sərgüzəştlərini qələmə almasına tənqidi yanaşır. Nizami dostunun sözlərindən incimədiyini

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.51

və onun iradlarına cavab olaraq Şirinə həsr etdiyi hissələri ona oxuduğunu söyləyir. Nizaminin əsərdən oxuduğu parçalar şairin dostunu heyran edir və Nizami sənətinin qüdrətilə sehirlənmiş müsahibi sanki dediklərindən peşman olaraq şairə:

... İndi ki, yol açdın, çalış, vur sona,
Özülünü qoydun, bitsin qoy bina.
Yazanda bəxt sənə köməkçi olsun,
Cavanlıq həvəsi könlünə dolsun.
...Sən bir günəş kimi ta gündoğandan
Gün batana qədər şəfəq salmısan.
Sən irəli durub desən sözünü,
Çəkəcək bir küncə hər kəs özünü¹

– deyərək başladığı işi uğurla davam etdirməyi məsləhət görür.

Onu da qeyd edək ki, Nizamini atəşpərstliyə rəğbət göstərməkdə təqsirləndirənlər şairin öz zəmanəsində olduğu kimi sonrakı dövrlərdə də az olmamışdır. Elə şairin ilk azərbaycanlı davamçılardan olan Arif Ərdəbili (XIV əsr) özünün “Fərhadnamə” poemasında Nizaminin əsərinə münasibət bildirərkən atəşpərstlik ənənələrini təzələdiyi üçün onu məzəmmət edərək:

که دارد در سخن راه امامی
فقا ع از شکر شیرین گشاید²

عجب میمانم از کار نظامی
پس از چندین چله گبری ستاید

(Söz sənətində imam olan Nizaminin işindən təəccüblənirəm. Bu qədər çillədən sonra atəşpərəsti tərənnüm edir. Şirinin şəkərindən şərbət düzəldir) – yazır.

“Xosrov və Şirin” mövzusu ilə bağlı belə fikir ayrılıqları göstərir ki, hələ Nizamidən əvvəl bu mövzu Şərq xalqları ədəbiyyatlarında geniş yayılmışdır. XI-XII əsrlər Azərbaycan qəsidə şeirinin görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində Xosrov, Şirin, Fərhad adlarının çəkilməsi Xosrov və Şirin mövzusunun Azərbaycanda da hələ qədim zamanlardan mövcud olduğunu və Fərhad-Xosrov, Xosrov-Şirin, Fərhad-Şirin münasibətlərinin dahi şairin azərbaycanlı sələflərinə yaxşı məlum olduğunu bir daha təsdiq edir:

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.52

² Е.Бертельс. “Низами” (Творческий путь поэта). Москва, 1956, с.124

Y.E.Bertels Nizami Gəncəvi ilə bağlı tədqiqatlarında Qətran Təbrizinin

حسو دش باد چون فرهاد بر بستر برنج اندر
ولیش با نشاط و ناز چون پرویز با شیرین¹

(Bədxahı Fərhad kimi zəhmət yatağında olsun, dostu Pərvizlə Şirin kimi sevinc və nazla yaşasın)

– beytini misal gətirərək hələ XI əsrin ortalarında Xosrov və Şirin mövzusunun Azərbaycanda bir qədər başqa ruhda olmasını bildirir.

Daha sonra “Xosrov və Şirin” mövzusunun Şərq ədəbiyyatında işlənməsi haqqında əsaslı tədqiqat aparmış şərqşünas Q.Əliyev bu məsələyə toxunaraq prof. Y.Bertelsin Fərhad haqqındakı rəvayətlərin fərqli ruhda olması fikrini təsdiq edir.

Bu fıkərə Q.Beqdelinin “Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu və Qətran Təbrizi “Divan”ının Azərbaycan dilinə tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə də rast gəlirik. Müəllif Qətran Təbrizinin bir neçə beytini nümunə gətirərək onun saray şairi olduğuna görə həmişə Fərhadı mənfi münasibət, Xosrova isə rəğbət bəslədiyini bildirir və öz fikrini Qətranın “Divan”ından gətirdiyi aşağıdakı beytlərlə əsaslandırmağa çalışır:

همیشه شاه شادای ز بخت خویشتن شاد است
بملک اندر چو پرویز است و بدخواهش چو فرهاد است²

(Şəddadi şahı həmişə öz bəxtindən şaddır. O ölkədə Pərviz kimidir, bədxahı Fərhadı bənzər.)

نبرده رنج یکی هست چون دل فرهاد
ندیده ناز یکی هست چون رخ شیرین³

(Əzab çəkməsə də biri Fərhadın ürəyi kimidir. Naz görməsə də birisi Şirinin üzü kimidir.)

تا حدیث خسرو و فرهاد باشد در جهان
او بسان خسرو و دشمنش چون فرهاد باد⁴

(Cahanda nə qədər Xosrov və Fərhad hekayəti var, o, Xosrov kimi, düşməni Fərhad (kimi) olsun.)

¹ عارف اردبیلی. فرهادنامه. دکتر عبدالرضا آدر / انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. ص 145

² Q.Beqdeli. Qətran Təbrizi. Divan. Bakı, 1967, s.21-22

³ Yenə orada, s.22

⁴ Yenə orada, s.22

Q.Beqdelinin Qətran Təbrizinin “Divan”ından seçdiyi nümunələrin sayı çoxdur. Misal gətirilən bu beytlər müəllifin Qətranın Fərhadə mənfi münasibət bəsləməsi fikrini təsdiq etməsə də Qətranın Nizami qəhrəmanlarının adlarını xatırlaması “Xosrov və Şirin” mövzusunun, xüsusilə, Fərhadın Şirinə məhəbbəti, bu yolda fədakarlığı və başqa motivlərlə bağlı Azərbaycan mühitində Nizamidən əvvəl də rəvayətlərin olduğunu göstərir.

Bunu hələ Nizamidən əvvəl ustad sənətkar Xaqani Şirvaninin əsərlərində “Xosrov və Şirin” motivlərinə edilən çoxsaylı işarələr də təsdiq edir.

تا چند کنی کوهی کو را نبود گوهر در کندن کوه آخر فرهاد نخواهی شد

(Gövhəri olmayan dağı nə qədər qazacaqsan? Dağ çapmaqda axır Fərhad olmayacaqsan ki...)

“Mədain xərəbələri” qəsidəsində oxuyuruq:

خون دل شیرین است این می که ز رز نوشی
ز آب گل پرویز است این خم که نهد دهقان¹

(Meynədən içdiyən şərab Şirinin ürəyinin qanıdır. Kəndlinin qoyduğu küp Pərvizin palçığındandır).

Şair əmisi oğlu Vəhidəddinin ölümü münasibəti ilə yazdığı mərsiyədə İskəndər şahla yanaşı, Xosrovun ölümünü də xatırlayır və Şirinin onun tabutu önündə canına qəsd etməsi əhvalatına toxunaraq yazır:

آنچه مادر بر سر تابوت اسکندر نکرد
من بزاری بر سر تابوت او بنمودمی
یا چو شیرین کو بز هر تلخ بر تابوت شاه
جان شیرین دادی من جان داد می آسودمی²

(İskəndərin anasının oğlunun tabutu qarşısında etmədiyini mənzarlıqla onun tabutu qarşısında edəcəyəm. Ya da Şirin kimi Xosrov şahın tabutu önündə acı zəhər içib can verib azad olacağam.)

Belə nümunələrin sayını istənilən qədər artırmağa bilərik. Xaqani və onun müasirlərinin toxunduqları motiv və epizodlar Nizami əsərlərində eynilə əksini tapmır. Bu isə onların çoxunun Nizamidən

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر ضیال‌الدین سجادی. تهران. انتشار زوار تهران. ص 358

² دیوان خاقانی شروانی. دکتر ضیال‌الدین سجادی. تهران. انتشار زوار تهران. ص 1380

əvvəl də Azərbaycan xalq ədəbiyyatında mövcud olduğunu bir daha təsdiq edir. Dediklərimizə bir nümunə də əlavə edək:

کوهکن در عشق شیرین غیرتی گرداشتی   نقش شیرین را به پیش دیگران نگذاشتی¹

(Dağçapanın Şirinin eşqində qeyrəti olsaydı, Şirinin şəklini başqalarının qarşısında qoymazdı...)

***

“Xosrov və Şirin”in əsas məzmunu Hörmüzün hakimiyyət başına gəlməsinin təsviri ilə başlayır. Hörmüz şahın övlad arzusu, Xosrovun doğulması, böyüməsi, tərbiyə və təhsil alması təhkiyə yolu ilə təqdim olunur. Ədalətli hökmdar kimi ad çıxaran Hörmüz Xosrovun dünyaya gəlməsi ilə özünün ədalətini daha da artırır, ölkənin və xalqın asayışı naminə bir sıra yeni fərmanlar verir.

Bir gün gənc Xosrov dostları ilə ova çıxır. Axşam düşəndə bir kəndlinin evində məclis düzəldir səhərə qədər musiqi çaldıraraq dostları ilə əylənir. Xosrovun atı kəndlinin zəmisini ayaqlayır, tarlasından ot yeyir, qulamı bağa girib qora oğurlayır. Xəbər Hörmüzə çatan kimi şah bərk qəzəblənir və yeganə sevimli oğlunu cəzalandıraraq onun xətnini məclis qurduğu evin sahibinə verir, atının ayaqlarını qələm edir, çalğçıların dırnaqlarını qırdırır. Xosrov sonra ağsaqqallar vasitəsilə atasından üzr istəyir.

Şahzadə həmin gecə babasını yuxuda görür. Babası ona təsəlli verir və məhrum olduğu dörd nemət əvəzində hökmdarlıq xətti, Şəbdiz adlı gözəl bir at, Barbəd adlı müğənni və dünya gözəli Şirin kimi dörd dəyərli nemətə sahib olacağı ilə onu müjdələyir. Baş verən sonrakı hadisələr də bu ekspozisiya ilə bağlı olub əsər qəhrəmanlarının bu yolda mübarizəsi və istəklərinə nail olması ilə başa çatır.

Poemanın mərkəzində əsasən Xosrov və Şirin obrazları və onların qarşılıqlı məhəbbətlərinin təsviri durur. Nizami bu məhəbbətin bir çox gözlənilməz ciddi həyatı, ictimai maneələrlə üzləşdiyini, sevgililərin bu yolda mübarizələrini, iztirab və sevinclərini maraqlı dramatik səhnələrlə canlandırır. Xosrovla atası arasında baş verən anlaşılmazlıq, Hörmüzün taxt-tacını ələ keçirən Bəhram Çubinlə Xosrovun mübarizəsi və bununla bağlı Rum qeysərindən yardım alması, onun qızı Məryəmlə evlənməsi, İsfahan gözəli Şəkərlə izdivacı, mahir sənətkar Fərhadın Şirinə olan məhəbbəti, Fərhad-Şirin,

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر ضیالالدین سجادی. تهران. انتشار زوار تهران. ص 1380

Xosrov-Fərhad münasibətləri və nəhayət, sənətkarın faciəli ölümü, əsərin süjet xəttini mürəkkəbləşdirməklə bərabər, məzmunu da zənginləşdirərək daha maraqlı edir. Ancaq baş verən bu əhvalatlar o sıradan Xosrovun oğlu Şiruyənin hakimiyyətə keçməsi ilə yaranan gözlənilməz vəziyyət məhəbbət problemini diqqətdən yayındırmır, əksinə onun daha dolğun, daha hərtərəfli həlli ilə nəticələnir.

Nizami dünya ədəbiyyatında məhəbbətə həsr olunan əsərlər içərisində xüsusilə seçilərək məşhurlaşan bu dastanda fərdi özünə-məxsusluqları ilə bir-birindən kəskin fərqlənən xarakterlərin daxili aləmlərinə nüfuz etməklə yaratdığı obrazların mahiyyətə öz təbiətləri ilə səsleşən məhəbbətlərini qələmə alaraq məzmunu uyar tərzdə səciyyələndirmişdir. Dahi şair həyatın mənasını yalnız əylənməkdə görən, öz istək və xudbin hisslərinin qulu olan Xosrovun qeyri-ciddi və keçici duyğulardan başqa bir şey olmayan məhəbbətinin Fərhadı qəhrəmanlığa, nəhəng işlər görməyə ruhlandıran fədakar sevgisi qarşısında miskin mahiyyətini ustalıqla göstərir.

İki aşiqin – bir-birinə rəqib olan sənətkar və hökmdarın üz-üzə gəldiyi bu səhnə əsərin həm də biri digərinin əksi olan iki məhəbbətin qarşılaşdığı ən maraqlı məqamlarındandır.

Xosrov şah qarşısında mətanətlə dayanıb başına tökülən qızıla məhəl qoymayan Fərhadı sözlə məğlub etməyə cəhd göstərir. Fərhad sərrast və kəskin cavabları ilə onu çıxılmaz vəziyyətdə qoyur:

Dedi: “Ürəkdəndir çəkdiyən bu qəm?”

Dedi: “Ürək nədir, candan aşiqəm”.

Dedi: “Əzizdirmi eşqi Şirinin?”

Dedi: “Onu candan bilirəm şirin”.

Dedi: “Aytək onu gecə görürsən?”

Dedi: “Yuxum gəlsə yatırammı mən? “

Dedi: “Qəlbin onu unudar haçan?”

Dedi: “Torpaqlarda yatdığım zaman”.

Dedi: “Qədəm qoysan sən otağına?”

Dedi: “Baş qoyaram mən ayağına”.

Dedi: “Yaralasa gözünü əgər?”

Dedi: “O birin də verərəm gedər?”

Vəfa və sədaqət mücəssəməsi olan Şirin də öz məhəbbəti ilə seçilir, özünün əxlaqi-tərbiyəvi səciyyəli, fədakar eşqi ilə Xosrovu mənəvi boşluqdan xilas edir.

Nizami poemasının əsas mövzusu olan məhəbbət problemi əsərdə zəmanənin digər həyati, ictimai-siyasi problemlərindən ayrı götürülməmiş, ictimai ədalət, dövlətin idarəsi, ölkəyə, xalqa münasibətlə bağlılıqda öz bədii həllini tapmışdır. Şair dövrünün bir sıra aktual, həlli vacib məsələlərinə də toxunmuş, hələ “Xəmsə”nin ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndə qoyduğu ictimai-ədalət, adil başçı, ölkənin idarəsi, dövlətçiliklə bağlı düşüncələrini yeni zəmində və daha ətraflı şəkildə işıqlandırmışdır.

Əsərində Hörmüz şah, Məhin Banu kimi ədalətli şah obrazları yaradan şair yeri düşdükcə ölkədə hökm sürən əmin-amanlıq, xalqa göstərilən qayğı, firavan həyatdan, Hörmüzün ədalətindən rəğbət hissi ilə söz açır. Nizami şahidi olduğu özbaşnalıqların qanunla aradan götürülməsini, qanun qarşısında hamının bərabər olması arzusunu bildirərək dogma oğlunu qanunu pozduğuna görə cəzalandıran Hörmüzü müasirlərinə örnək göstərir:

Hanı o ədalət, o insaf hanı?
Verə öz oğluna böylə cəzanı.
İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı
Nahaq qan tökənə bir cəza hanı?!¹

Nizaminin belə qeydləri ötəri deyilsə də şairin zəmanəsinə, həyati gerçəkliklərə və müasirlərinə olan ciddi ittihamı idi. Ona görədir ki, şair bu haşiyə beytlərində söhbəti dəyişdirməyi məsləhət bilir, ustalıqla etdiyi bədii ümumiləşdirmə ilə fikrini belə yekunlaşdırır:

Atəşpərəstlikdə dünya beləydi,
Bu müsəlmanlıqdan utan bir indi.
Düşündürür bu gəbr hər müsəlmanı,
Əgər bu gəbr isə, müsəlman hanı?
Qayıt əfsanəyə, Nizami, bəsdir,
Nəsihət quşunun səsi pis səsdir.²

Şair Şirinin Məhin Banunun vəfatından sonra hakimiyyətə gəldiyi zaman ölkənin abad vəziyyəti və xalqın fərəhli güzəranını təsvir edərkən də şahlıq və ədalət haqqında düşündürücü mülahizələr söyləyir:

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.52

² Yenə orada, s.59

Şahın niyyətləri xoş olsa əgər,
Otdan gül yerinə gövhərlər bitər.
Pis niyyət bir ağac, quru budaqdır,
Bolluq xoş niyyətdən yaranacaqdır.
Ölkədə qəhətlik, bolluq olurkən
O şahın ədlindən verəcək nişan.
Zalım, pisniyyətli olsa şah əgər,
Dünyadan pis adla o köçüb gedər.¹

***

“Xosrov və Şirin” poeması məzmun baxımından şairin doğma vətəni Azərbaycanla yaxından bağlıdır. Poemada təsvir edilən hadisələrin bir çoxu Azərbaycanda baş verir. Hörmüzün qəzəbindən qorxub ölkəni tərk edən Xosrov Azərbaycana qaçır. Bununla əlaqədar olaraq şair Azərbaycandan onun bol sərvətli, bərəkətli torpağından, müdrik qocaları, məharətli sənətkarlarından, vətənpərvər ölkə başçılarından qürur hissilə bəhs edir.

Əsərdə Xosrovun yaxın nədimlərindən olan mahir rəssam Şapur ona gəzib-dolaşdığı ölkələr barədə danışdığı zaman qədim Arran ölkəsi, onun Əfrasiyab soylu qadın hökmdarı Məhin Banunun ədaləti və vəliəhdi Şirinin gözəlliyindən söhbət açır:

Dərbənd dənizinin bir sahmanında
Bir gözəl ölkə var dağlar yanında
Şahzadə qadındır orda hökmran,
Yayılmış qoşunu İsfahanacan.
Arrandan başlamış Ərmənə qədər
Onun fərmanına boyun əyirlər.
Ölkələr göndərir ona xəracı,
Hər şeyi var yoxdur bir taxt-tacı.
Min bir dik qalası göy dağlardadır,
Kim bilir xəznəsi nə miqdardadır.
Şəmira adlanır o göyçək qadın,
Böyükdür mənası bu gözəl adın.
Cürətdə kişidən heç geri durmur,
Böyük olduğundan Məhin Banu^{*} dur.²

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.160

^{*} Məhin Banu Azərbaycan dilində böyük xanım deməkdir.

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.62-63

Nizami Şapurun dili ilə Azərbaycan ölkəsi, Məhin Banunun qardaşı qızı Şirinin gözəlliyi və onu əhatə edən at minən, ox atan türk qızlarının qoçaqlıqları və ovçuluq məharətindən danışır, Məhin Banunun atı Şəbdiz və onun əsli barədə yayılmış rəvayətləri yada salır.

Şapur Xosrova Məhin Banunun cəlalından söz açır, onun hər fəsildə mənzilini dəyişdiyini, baharda Muğanda, yayda Ərmən dağlarında, payızda Abxazda, qış zamanı isə Bərdədə məskən saldığını bildirir. Şirini əhatə edən şux gözəllərin şücaət və qoçaqlıqlarından heyranlıqla bəhs edir:

Gözəllikdə keçən olmaz onları,
Kəfdə keçirirlər qışı, baharı.
Fil dişini, aslan çəngini onlar,
Gücə qalsa birdən dartıb qoparar.
Bir hücum çəksələr alışar aləm,
Məğribdən Məşriqə qarışar aləm.
Behişt huriləri tapsa da şöhrət,
Onlar huridirlər, bu yersə cənnət.¹

Nizami behişt kimi yüksək dəyərləndirdiyi doğma yurdunun el qızlarının gözəlliyini çovkan oyununda göstərdikləri hünərləri tərənnüm edərkən oxucunu Azərbaycanın təbii zənginlikləri ilə tanış edir, Bərdənin yaşıl çəmənlikləri, əlvan çiçəklərini, zərif, ətirli otlarını, Kəpəz və Göy Gölün əsrarəngiz mənzərələrini də məhəbbətlə təqdim edir.

O gözəllər yayın qızmar çağları
Məskən edərdilər yaşıl dağları.
Şapur gələn zaman körpəydi otlar
Hər yan xoruzgülü, lalə və gülzar.
Güllər içindəydi mavi qayalar,
Min rəngə çalırdı orda ilk bahar.
Dağların başında zümrüddən xalı,
Heyran eyləyirdi fikri, xəyalı.
Cərrum dağlarından Buğra çölünə
Hər tərəf batmışdı bahar gülünə.²

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.66

² Yenə orada, s.68

Şirinin öz rəfiqələri ilə birlikdə ova çıxdığı və Xosrovla çovkan oynadıqları təsvir olunan başqa bir yerdə Şirinlə bərabər onu əhatə edən qızların öz çevik və məharətli oyunları ilə Xosrovu heyran etdikləri belə ifadə olunur:

Bu dişi şirlərin at minməsindən
Lap heyran qalmışdı Xosrov görərkən.
Hər biri meydanda bir huma idi,
Ov axtaran zaman əjdaha idi.¹

Nizaminin əsərində Şirin və onun rəfiqələri ilə bağlı belə təsvirlər oxucuya qədim Azərbaycan abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Banu Çiçək, Selcan xatun və Burla Xatun obrazlarını xatırladır. Təsadüfi deyildir ki, Məhin Banu da onunla Xosrov arasındakı məhəbbətdən xəbər tutarkən özünün nəsihətində Şirinə əsil-nəsəbini unutmamağı, təmiz adla həmişə başıuca yaşamağı tövsiyə edir. Xosrovu nəzərdə tutaraq:

Əgər o aydırsa biz afitabıq,
O Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq²

– deyir.

Poemada Şapurun Xosrova Azərbaycan, onun hökmdarı barədə verdiyi məlumatda bu ölkədə olan bir çox ərazi, tarixi abidə və başqa tarixi nişanələr barədə maraqlı qeydlərlə qarşılaşırıq. Əsərinə Məhin Banunun Şəbdiz adlı atından söhbət açan şair Şəbdizin əsli ilə bağlı bir xalq rəvayətini diqqətə çatdıraraq İnhiraq dağı (Kəpəzin əski adı) xatırlayır, onun keçmiş əzəməti və Gəncədə baş vermiş zəlzələdən sonra aldığı acınacaqlı görkəmi dərin təəssüflə anır.

İnhiraq adlanan daş qayadan sən,
Ayaqlara düşmüş bir baş görərsən.
Gül rəngli dağlara saxlayıb yası
Bir dünya daş geymiş matəm libası.
Onun üzərindən keçən fınxırıq
Daşları eləyib hey qırıq-qırıq.
Onun fəryadından sərxoş olaraq
Qırıb şişəsini göy bu yerdə bax!³

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.121

² Yəne orada, s.119

³ Yəne orada, s.69

“Xosrov və Şirin”də başqa bir yerdə də Nizami Azərbaycan ərazisindəki Dezağna qalası haqqında məlumat verərək onun Şapur tərəfindən inşa edildiyini bildirir:

دزاغنا که صحنش نور دارد   بنا گویند کز شاپور دارد¹

(Meydanı nurlu olan Dezağnanın binasının Şapur tərəfindən qoyulduğunu deyirlər).

Nizami poemalarında türk xalqları arasında geniş yayılmış rəssamlıq, heykəltəraşlıq, xüsusən daşda rəsm çəkmək, qaya üzərində süjetli şəkillər yaratmaq və başqa bu kimi ənənəvi sənət növlərinə tez-tez toxunulur. Fərhadın Xosrov şahla şərt bağladıqdan sonra Bisütuna gəlib dağı yarmazdan əvvəl orada Şirinin şəklini çəkməsini təsvir edən şair bu qədim el sənətilə bağlı bir xalq rəvayətini oxucunun yadına salaraq deyir:

بر آن صورت شنیدی کز جوانی   جوانمردی چه کرد از مهربانی
وزان دنبه که آمد پیه پرورد   چه کرد آن پیرزن با آن جوانمرد
اگرچه دنبه بر گرگان تله بست   به دنیه شیر مردی زان تله رست
چو پیه از دنیه زانسان دید بازی   تو بر دنبه چرا پیه می‌گدازی
مکن کین میش دندان پیر دارد   به خوردن دنبه‌ای دلگیر دارد
چو برج طالعت نامد ذنب دار   ز پس رفتن چرا باید ذنب وار²

(Eşitmişən ki, o surətin önündə cavanlıq üzündən bir comərd mehribanlıqla nə etdi. Piylə, quyruqla bəslənmiş o qoca qarı o cavana nələr elədi. Hərçənd ki, quyruq qurdlara tələ qurar, quyruqla şir kimi cavan o tələdən qurtardı. Piy quyruqdan o oyunu gördükdə sən quyruq önündə nə üçün öz piyini əridirsən? Eləmə ki, bu qoyunun dişləri qocalıb quyruq yeməkdən ürəyi sıxılar, sənin tale bürcün (ulduzun quyruqlu olmadısa, nə üçün arxada quyruq kimi sürünürsən?)

“Xosrov və Şirin”in Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bütün nəşrlərində bu misralar belə çevrilmişdir:

Bu şəklin önündə o dağlar çapan,
Eşitmiş olarsan necə verdi can.
Bilirsən ki, Xosrov pozdu ilqarı
Məhv etdi Fərhadı bir qoca qarı.

¹ 428. خمسه نظامی گنجوی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی. تهران نقوس. 1380. ص.

² 324. خمسه نظامی گنجوی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی. تهران نقوس. 1380. ص.

Quyruq tələ qurdu, gördünmü qurda,
Məqsədinə çatdı hiyləgər burda.
Piy quyruqdan gördü elə hiylə, fənn
Quyruğun ardınca nə izləyirsən?
Zəmanə bir qoca dişi qoyundur,
Uyma quyruğuna, işi oyundur.
Taleyin quyruqsuz bir ulduz ikən
Quyruqtək arxaya neçin düşürsən?¹

Əsərin filoloji tərcüməsində oxuyuruq:

Eşitmiş olarsan, o şəklin üstündə cavanlıqdan
Fərhad mehribanlıqla nə kimi comərdlik göstərdi.
Fəqət o piylə bəslənmiş quyruqla,
O qarı o igidlə necə davrandı!
Hərçənd ki, quyruq qurdlara tələ qurdu,
O tələdən şir kimi kişi quyruqla qurtardı.
Piy quyruqdan o kələyi gördükdə
Sən quyruq üçün nədən ürəyinin piyin əridirsən?
Demə ki, bu qoca qoyundur (Ətindən nə ziyan gələcək),
Onun quyruğunu yesən ürəyin sıxılar.
Sənin tale ulduzun quyruqlu doğmadısa,
Nə üçün gərək quyruq kimi arxada sürünəsən?²

Göründüyü kimi, həm poetik, həm də filoloji tərcümədə Nizaminin bu misraları düzgün tərcümə edilməmişdir.

Bu misralar “Xosrov və Şirin” əsərinin Səbri Sevsevil tərəfindən türk dilinə edilmiş filoloji tərcüməsində də təhrif olunmuşdur:

“O fədakar, mert gencin aşk saikasıyla o suretin önünde ne yaptığı, kendi canına nasıl kıydığını, sonra dünya acuzesinin o genc Hüsrevin damarına basarak Ferhada neler ettiğini, onu nasıl öldürdüğünü elbette eşitmişsindir. Her ne kadar Hüsrev Ferhada tuzak kurdu ve bir hile ile onun rekabetinden tuzaktan kurtuldu ise de, sen, aldatmak maksadiyle yapılan hiylenin neticesini gördüğün halde, ne için hileden vazgeçmiyorsun? Artık hile yapma, zira bu ihtiyar felek sana onu ödetir. Madamki sen insansın, bu insanlık merte-

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.196

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə: H.Məmmədşadə). Bakı, Elm, 1981, s.188-189

besinden neden düşüyorsun?”¹

Əslində Nizami Gəncəvinin bu misraları türk xalqları içərisində çox geniş yayılmış bir xalq rəvayətinə işarədir. Bu rəvayətdə deyilir ki, Fərhadın Şirinin Bisütunda çəkdiyi şəklinə sonralar bir gənc aşiq olub bütün gününü o rəsmi önündə ahu-zarla keçirir. Gəncin anası oğlunu bu bələdan qurtarmaq üçün rəsmi məhv eləmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə də onun üzərinə qoyun quyruğu qoyur. Quyruq günün istisində əriyir və yağlı şəklin üstünə düşür, nəticədə (qarının tədbiri, bəlkə də, cadusu ilə) şəkil öz tərəvətini itirir və nəhayət, gənc də ondan soyuyur.

Görünür, bu rəvayət Nizami dövründə çox geniş yayılıb məşhurlaşdığından şair onun məzmununu verməyib, ancaq xatırlamaqla kifayətlənmişdir. Bu da maraqlıdır ki, Nizaminin bu beytləri fars dilində yazılan bizə məlum “Xosrov və Şirin”, “Fərhad və Şirin”lərdə əksini tapmadığı halda, Nizaminin orta əsrlər türk tərcümələri və şairin Cəlili, Əhməd Rizvan, Behişt, Həyati və başqa türk ardıcılarının “Xosriv və Şirin” əsərlərində bu rəvayətin şərhinə ayrıca yer verilir.

Onu da qeyd edək ki, Nizami irsinin naşir və tərcüməçiləri bu rəvayətlə tanış olmadıqlarından öz nəşrlərində şairin sözügedən misralarını doğru şərh etməmişlər. Nizami irsinin görkəmli bilicisi və naşiri Vəhid Dəstgərdinin nəşrində bu misralar belə şərh olunur:

یعنی البتہ شنیده ای که به حکم جوانی و عشق فرهاد جوانمرد با جان خود در
پیش آن صورت چه کرد.²

(Yəni, əlbəttə, eşitmisən ki, cavanlıq və eşqin hökmüylə cavanmərd Fərhad bu şəklin önündə öz canına nə etdi.)

Rəvayətdə isə söhbət Fərhadan yox, Fərhadın çəkdiyi rəsmə aşiq olan bir gəncdən gedir. Nizamişünas alim şairin həqiqi mənada işlətdiyi “quyruq” və “piy” sözlərini yanlış olaraq məcaz (istiərə) kimi izah edərək yazır:

دنبه کنایه از فریب و پیه عبارت از غرور است. یعنی نیز شنیده ای که با دروغ
و فریب که پرورده پیه غرور شاهانه خسرو بود پیرزن به فرهاد چه کرد و چگونه او
را کشت.³

¹ Nizami Genceli. Hüsrev ve Şirin (çevireni: S.Sevsevil). İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s.101

² وحید دستگردی گنجینه گنجوی.نهران.1331.ص.237

³ وحید دستگردی گنجینه گنجوی.نهران.1331.ص.237

(Quyruq-yalana istiarə və piy – qürur deməkdir. Yəni bunu da eşidibsən ki, Xosrovun şahanə qüruru olan piylə bəslənmiş yalan və hiylə quyruğu ilə qoca qarı Fərhada nə etdi və onu necə öldürdü.)

Təəssüf ki, belə təhriflər “Xosrov və Şirin”in Azərbaycan və rus dillərinə edilmiş poetik və filoloji tərcümələrində də təkrar edilmiş və indiyə qədər təshih olunmamışdır.

Nizami əsərlərinin orta əsrlər türk mütərcimlərindən olan Qızıl Orda şairi Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində Nizaminin bu beytləri türkcəyə belə çevrilir:

Axır eşidirsən ol suratını qılqan
Asıqqa ne cefalar qıldı dovran.
Anın haqqında ol bir şum avrat
Neler qıldı qamuq ermazmı ebrat.

Nizami poemasını Qütbdən sonra türk dilinə tərcümə edən Fəxrəddin Yəqub Məhəmməd Fəxri 1367-ci ildə tamamladığı “Xosrov və Şirin” tərcüməsində bu rəvayət haqqında daha geniş təsəvvür yaradaraq yazır:¹

Ana olmuşdu aşiq ol cüvanmərd,
Kuru taşa qapılmaq gey qatı dərd.
Olupdu hanumanundan avare,
Ana bir karı avrət qıldı çare.
Qoyun quyruğunu bağladı ana,
Bu işi-isisden er batdı dana.²

XV əsr türk şairi Yusif Sinan Şeyxinin “Xosrov və Şirin” tərcüməsində daha aydın məlumat verilir:

Rəvayətdir ki bir yigit səfadan
Olur ol surətə aşiq havadan.
Neçə yıl kaldı karşusunda hayran
Ki bir quyruq bulundu sonra dərman.
Əritdi ürəyi yağın anası
Ki quyruq oldu o dərdin davası.³

¹ Fəxri və Şeyxinin “Xosrov və Şirin” tərcümələrindən gətirilmiş nümunələr üslub baxımından Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır.

² Fleminq Barbara. Fahrıs. Husrev ve Şirin. Eine Turkische Dichtung von 1367- Frans Steiner, Verlag GMBH-Wiesbaden, 1974, s.413

³ F.K.Timurtaş. Şeyhi ve Hüsrev ve Şirini (inceleme metin). İstanbul Edebiyatı Fakültesi Basınevi.1980, s.173

Şairin orta əsr türk mütərcimlərinin Nizaminin türkdilli xalqların rəvayətlərindən faydalanmasını göstərən belə qeydləri böyük şairin əsərinin türk xalq ədəbiyyatından, şifahi nümunələrdən qaynaqlandığını təsdiq edən maraqlı faktlardır. Nizami əsərindən onun türk bədii fikrinin özünəqədərki nümunələri, o sıradan “Kitabi-Dədə Qorqud”, qədim türk abidələri ilə səsleşən motivlərə dair istənilən qədər nümunə gətirmək mümkündür. Fikrimizi Fərhadın həlak olduğu səhnədən gətirdiyimiz bir nümunə ilə yekunlaşdırmaq istəyirik.

Xosrov şahın tələbi ilə saraya gələn Fərhadın şahla deyişməsində çıxılmaz vəziyyətdə qalan Xosrov öz rəqibi ilə şərt bağlamalı olur. Fərhad bağlanılan şertə əməl edərək insan qüvvəsi xaricində görünən çətin bir işə – dağı yarmağa başlayır və öhdəsinə götürdüyü işi uğurla yerinə yetirmək üçün gecə-gündüz çalışır. Bundan xəbər tutan Xosrov qüdrətli sənətkarın fədakar eşqi önündə özünün acizliyini dərk edərək onu xəyanət yolu ilə aradan götürmək qərarına gəlir. Nəhayət, Fərhadın yanına adam göndərərək Şirinin yalandan ölüm xəbərini ona çatdırır.

Bu dəhşətli xəbəri eşidən Fərhad bərk sarsılıra q külüngünü atır. Külüngün təzə nar ağacından kəsilmiş dəstəsi torpağa sancılaraq sonradan budaqları nar ilə dolu olan nar ağacına çevrilir. Nizami bu əfsanənin sonunda ağacı özü görmədiyini və dəftərdə oxuduğunu oxuculara çardıraraq deyir:

نظامی گر ندید آن نارین را   بنسخت در چنین خواند این سخن را¹

(Nizami o nar ağacını görməsə də, bu sözü dəftərdə belə oxumuşdur.)

“Xosrov və Şirin”i türk dilinə tərcümə edən Fəxri Nizaminin o ağacı görmədiyini, yazıda oxuduğunu qeyd etməklə həqiqət olduğuna şübhə ilə yanaşdığı beytinə sanki cavab verərək həmin rəvayət haqqında deyir:

Bu nar ağacını görmüş ikən çok,
Çelebin qüdrətinə hiç şək yok.
Kuru daşı kirecde gördüm özüm,
Ki bitti çibuğu, həm verdi üzüm

¹ خمسه نظامی گنجوی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی. تهران نقوس. 1380. ص. 341

Gören kişi çibuğu yuce damı,
Bilür ki, sözü doğrudur Nizami.¹

Nizaminin bu poemasının XV əsrdə görkəmli türk şairi Şeyxi tərəfindən edilmiş tərcüməsində bu əfsanəni eynilə türk dilinə çevirən mütərcim, görünür, onun türk xalqları içərisində yayılmış versiyalarından çıxış edərək bu ağacın meyvəsinin xəstələrə şəfa verməsini əlavə edir:

Çu Haq emriylə kesib itdi mızacı,
Heman dem bitdi bir xoş nar ağacı.
Geturdu nar ol resm ile ferman
Ki olurdi her ne derde yinse derman
Çu çekdi işk yolunda qaramet
Degul tan işk erinde bu keramet.²

Göründüyü kimi, hər iki mütərcim Nizaminin dediklərinə sadəcə münasibət bildirmir, sələflərinin əsərinin qaynaqlarına, mövzunun xalq yaradıcılığında əksinə də nəzər yetirib qənaətlərini söyləyirlər. Bütün bunlar Nizamidən əvvəl də türk xalqlarının bu mövzuya yaxşı bələd olduğunu mövzunun motivlərinin türk müəlliflərinin əsərlərində də əksini tapdığını təsdiq edir.

Nizaminin bütün yaradıcılığı istər lirik, istərsə epik irsində olduğu kimi, “Xosrov və Şirində” də belə rəvayətlərlə yanaşı, türk mənşəli sözlər, türk məişəti, türk adət-ənənələri ilə bağlı deyim, türk xalq məsəlləri və atalar sözlərinin fars zəminində əksi dahi şairin əsərlərindəki türk əhvali-ruhiyyəsini daha da qüvvətləndirərək onun fars sələflərindən fərqlənməsi ilə nəticələnmişdir. Bunu “Xosrov və Şirin”də qədim türk nağılları, xalq dastanları, Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və əski türk abidələri ilə səsleşən məqamlar da təsdiq edir ki, bu, ayrıca tədqiqat tələb edən fərqli mövzudur.

***

Poemada məhəbbətlə yanaşı, dövrün bir sıra həlli zəruri aktual problemləri də işıqlandırılmış, müasirləri narahat edən bir çox ictimai-siyasi məsələlərə toxunulmuşdur. Dahi şair Şərq epik şeirində bir sıra orijinal, bitkin obrazlar yaratmış, özünün ədalət, insan səa-

¹ Fleming Barbara Fahrıs Husrev ve Şirin. Eine Turkische Dichtung von 1367- Frans Steiner, Verlag GMBH-Wiesbaden, 1974, s.413

² Timurtaş. F.K.Şeyhi ve “Husrev ve Şirin”. İstanbul, 1980, s.185

dəti, mənəvi ucalıq, mənəli ömür, şərəfli əmək, eləcə də ilk poemasında qoyduğu insan və cəmiyyət, cəmiyyət və təbiətlə bağlı humanist düşüncələrini daha aydın, daha düşündürücü bir tərzdə təqdim etmişdir. Bu baxımdan əsərin tarixlə bağlı əsas qəhrəmanlarının bədi obrazları xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Poema Xosrovun anadan olduğu gündən, həyatının sonuna qədərki ömür yolunun təsvirinə həsr olunur. Nizami öz qəhrəmanının sərgüzəştlərini və onun mənən kamilləşməsini çox maraqlı, inandırıcı tərzdə və poetik ustalıqla qələmə alır. Şair nəzir-niyazla dünyaya gələn və naz-nemət içərisində böyümüş şahzadəni əsərin əvvəllərində keyfə, əyləncəyə aludə, yüngül əxlaqlı bir gənc kimi tanıdır. Hələ gənc yaşlarından atasının qoyduğu qanunları pozan Xosrov sonralar da uzun müddət qayğısız, şən bir həyat keçirir. O, ata yurdunu yağılar əlində qoyub sevgi-məhəbbət sorağı ilə yad ellərdə dolaşır. Şirinin saf, təmiz eşqinə dəfələrlə dönük çıxır, Fərhad kimi mahir sənətkarı hiylə ilə məhv etməkdən çəkinmir.

Ancaq Nizami öz qəhrəmanını daimi inkişafda, təcridi dəyişmə, saflaşma prosesində götürür, onun Şirinin iradəsi və məhəbbətin saflaşdırıcı təsiri ilə getdikcə dəyişdiyini, qüsurlardan təmizləndiyini, həyatı, sevgini, insanı, kainatı dərk etməyə başladığını təsvir edir.

Əsərin sonlarına yaxın oxucu onu həyatın, kainatın sirləri ilə maraqlanan, sarayda elmi-fəlsəfi məclislər təşkil edib bilici və filosofları dinləyən, elmə-biliyə həvəs göstərən ağıllı bir hökmdar, vəfalı, qayğıkeş sevgili, mehriban, həssas və səmimi bir insan kimi görür. Xosrov naxələf oğlu Şiruyənin göndərdiyi qatil tərəfindən ölümcül yaralandığı zaman susuzluqdan əziyyət çəksə də, təzəcə yuxuya getmiş Şirini oyatmır:

Öz-özünə dedi: “Çağırım Şirin,
Mənə bircə qurtum sərin su versin.
Lakin könlü dedi: “Rəva deyil bu,
Gecələr doyunca yatmayıb yuxu.
Başıma gələni görərsə əgər
Bir daha yatmayıb göz yaş tökər.
Yaxşısı budur ki, qalsın diləyim,
Mən ölüm, qoy yatsın yorğun mələyim.”¹

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.339

Məğrur şahın dəyişərək nəhayət, nəcib bir insan səviyyəsinə yüksəlməsini göstərməklə, böyük şair dövrünün şahlarına mənən təmizlənmənin yollarını nişan verərək tərbiyə, əxlaqi təkamül yolu ilə hər cür pisləklərdən yaxa qurtarmağın mümkünliyünü diqqətə çatdırır.

Nizami sənətinin daima irəliyə aparın romantik ruhu bu əsərinde parlaq şəkildə özünü göstərir. Xosrova ədalət dərsi verən Şirin sevilməyən bir şahın dilindən dediyi aşağıdakı sözlərdə dövlətçilik ideyaları, daha doğrusu, müdriklərin həyatı təcrübəyə əsaslanan hikmətamiz aforizmlərinin islahedici təsiri də az deyil:

...Dünyada zülm etmək qoçaqlıq deyil
Rəiyyət bəsləmək çox yaxşıdır, bil!
Qorxuram düz çıxma çox da məsəlmiş,
Sevilməyən bir şah belə söyləmiş,
Necə çox yaşayar köhnə bir dövlət?!
Rəiyyətə baxmaz, göstərməz rəğbət.
Məndən yaxşı deyər vardır daha kim?
Dünyada qalar bir belə hakim.
Güvənər özünə, öz cəlalına,
Baxmaz rəiyyətə, qalmaz halına.
Bu zaman çıxaraq bir xoşbəxt insan
Zülmə düşmən olar, xalqa mehriban.
Xeyirxahlıq edər o ildən-ilə
Şahlığa başlayar el birliylə.¹

Nizaminin yüksək bəşəri ideallarının ifadəçisi kimi ədəbi-bədii fikirdə əbədiləşdiriyi Xosrov Nizami sənətinə xas həyatı-dünyəvi cizgiləri, romantik əhvali-ruhiyyə ilə özündə birləşdirən, həyatla bağlı və realizmə meyli ilə də oxucuları düşündürən orijinal obrazdır. Nizami qəhrəmanının müasir şahzadə və hökmdara örnək olması kimi qiymətləndirilməsi də bununla bağlıdır.

Nizami poemasının digər baş qəhrəmanı olan Şirin, əsərin ideya istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində daha həlledici mövqe tutan və şairin əsasını qoyduğu yeni məhəbbət konsepsiyasının şərhçi, onun qadın ləyaqətinə hörmət, doğma xalqının nəcib adət-ənənələrinə sayğı və başqa yüksək bəşəri idealları ilə yaxından bağlı olan

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.320

bu obraz baş verən hadisələrin çoxunda fəal iştirak edir. O, özünün məhəbbəti yolunda hər çətinliklərə mətanətlə dözür, elindən-oba-sından ayrı düşür, taxt-tacdan əl çəkməli olur, uzun müddət Mədə-ində Xosrovun tapşırığı ilə onun üçün tikilən və daş qəfəsi andıran sarayda tənha qalsa da, əhdinə, sevgisinə dönük çıxmır. Nizami sevimli qadın qəhrəmanını öz məhəbbətinə son nəfəsinə qədər sadıq qalan fədakar sevgili olmaqla yanaşı, vətəninini, xalqını sevən ədalətli hökmdar, ağıllı, mehriban, dostluqda sadıq bir insan kimi də oxuculara sevdilir. Şirin özünün mənsub olduğu Əfrasiyab soyunun şərəfli adını həmişə uca tutur, canından artıq sevdii Xosrovla kəbinsiz evlənmiş, el qızlarına xas ismət, həya və mənəvi paklığı ilə Xosrovun düşünülməmiş yüngül tələbləri qarşısında təslim olmur. Xosrovun hamıdan xəbərsiz gizlicə saraya gəlmək təklifini hiddətlə rədd edərək bu təklifi ona çatdıran Şapura acıqlanaraq:

*Mən gövhərəm, neçin gərək əksiləm,
Çağırılmamış gedəm, məgər mən yeləm?*¹

– deyərək ləyaqətini alçaltmayacağını bildirir.

Şirin sarayına sərxoş gələn şahı içəri buraxmır, eyvana qalxaraq onunla söhbət edir. Qonağı qapıda saxladığı üçün incidiyini bildirən şah deyir:

*Sən qonaq deyilsən, ovçu şahinsən,
Dağ kəkliyi keçir indi könlündən.
Əgər bir qonaqsan, bu yer, bu hörmət,
Sənə kənim kimi edərəm xidmət.
Ya qəbul etsələr, ya rədd etsələr
Gərək dinməyəsən, qonaqsan əgər
Haqlıyam qapını bağlamışam mən,
Çünkü görüşümə sərxoş gəlmisən.*²

Sevgililərin uzun sürən bu mübahisələrində Şirinin kəskin, məntiqi cavabları nəhayət, Xosrova onun istəyinin həqiqət olmaya-çağını anladır və şah arzusu ürəyində öz sarayına qayıtmalı olur.

Nizami Şirinin daxili aləmini, onun təbiətinin incəliklərini, üz-ləşdiyi gözlənilməz hadisələr zamanı düşdüyü ağır vəziyyətlərdə keçirdiyi ruhi-mənəvi sarsıntıları, psixoloji anlarını ustalıqla açıb

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.173

² Yəni orada, s.247

göstərir. Dediklərimizə misal olaraq Şirinin sevgilisi tərəfindən unudularaq Mədaindəki cansıxıcı sarayda yalnız qaldığı gecədə və sonra sübh açılarkən Tanrıya xitabən söylədiyi monoloqunu götürək:

*Ey Tanrı, gecəmə bir nəhayət ver!
Mənə gündüz kimi qalibiyyət ver!
...And verirəm yetim ahu zarına!
Məzlum qocaların fəryadlarına!
Miskin qəriblərin yatdığı yerə,
Quyu dibindəki ac əsirlərə,
“Allah, Allah” deyər çağıranlara,
Əfvlər diləyirəm çox günahkara,
Təmiz dindarların saf niyyətinə,
Peyğəmbərlərinin qüdsiyyətinə,
Xalqa əl çatmayan möhtaca, xara,
Qanına bulaşmış yaralılara,
Evindən didərgin min can eşqinə,
Köçdən ayrı düşmüş insan eşqinə,
İlk dərs alanların xoş təkrarına,
Yanıqlı qəlblərin ahu zarına,
...Bir qoca rahibin saf imanına,
Məsum ürəklərin saf vicdanına,
Özün ol bu yolda qəlbimə qəmoxar,
Bu qəm girdabından canımı qurtar.¹*

Şirinin dilindən deyilmiş həcmcə daha geniş olan qəsəmənamədən gətirdiyimiz bu beytlər Şirinin müxatibinə (burada Tanrıya) and verərək məzlum qocaları, ac əsirləri, ehtiyacını gizlədən məğrur yoxsulları, möhtacları, yaralıları evindən didərgin düşənləri, ürəyi yanıqlıları, saf imanlı qoca rahibi və başqa müqəddəs bildiklərini anması onun həssas təbiətini, ətraf mühitə, cəmiyyətə münasibəti, qayğısını və dərin məhəbbət bəslədiyini göstərir.

Şirinin həssas təbiətli, nəcib bir insan olmasını onun sənətkar Fərhadə münasibətində, sənəti və sənətkarı yüksək qiymətləndirməsində, insan hünərinə göstərdiyi sevgi və inam duyğularında aydın görürük. Şirin sənətkarın faciəli ölümünə ürəkdən acıyır, göz yaş tökür və bir ay yas saxlayır.

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.237

Xosrova yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılamağa çalışan Şirin, qayğısız, ərköyün şahın adil hökmdar və ideal səviyyəyə ucalmasına da əhəmiyyətli təsir göstərir. Nizami qeyri-adi maddi və mənəvi gözəlliyi ilə hamını heyran edən Azərbaycan gözəlinin məharətli danışığı, məntiqi nitqi, mehriban rəftarı ilə də ətrafdakıların ürəklərini fəth etdiyini Şapurun dili ilə oxuculara çatdırır. Bunu özünün təsirli, düşündürücü sözləri, kəskin, məzəmmətli və ağıllı məsləhətləri ilə Xosrova vətən məhəbbəti, ölkə və xalq qayğısı aşılamanı ibrətə tamiz nəsihətlərində əsərin sonlarına yaxın şahın ağıl, zəka, bilik, öyrənməyə təhrik edən, ədalət öyrədən öyüdlərində aydın görürük.

Vətəni düşmən əlində qoyub yalnız qəlbinin istəklərini düşünən Xosrova Şirin onun ata yurdu yadları tərəfindən qəsb edilməsinin böyük eyib olduğunu başa salaraq onu hər şeydən əvvəl vətənin taleyi haqqında düşünməyə, qanuni varisi olduğu taxt-taca sahib olmağa çağırır:

*Burda sən mənimlə keyf edə-edə,
Qorxuram şahlığın əlindən gedə.
Xəyalında varsa yenə şah olmaq,
Əfsus ki, tezliklə gərək ayrılmaq.
Bu dövlət əzəldən nəslinizdədir
Çox eyib olsun, indi əlindən gedir.¹*

Şirin Xosrova sözün əsl mənasında şahlıq etməyi öyrədir. Onu tarixə nəzər salmağa, cəsarətli, ağıllı, vətəni düşünən şahların uğurlu aqibətindən dərs almağa çağırır:

*Cavansan, şir kimi cəsarətin var,
Tacidar olmağa ləyaqətin var.
Ölkəni fitnədən xilas edərək,
Qüdrətini göstər bir daha görək.
Almışdır o oğru tamam varını,
Güclə qəsb etmişdir ixtiyarını,
Qılnc al, meydanda özünü göstər,
Məhv olsun qurduğu bütün hiylələr.²*

Nizami Şirinin ölüm səhnəsinin özünəməxsusluğunu da diqqətə çatdırır. Şair əli hər yandan üzülən qadın qəhrəmanının düşdü-

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.143

² Yenə orada, s.143

yü ağır vəziyyətdən öz ağılı və tədbiri sayəsində çıxış yolu tapdığını realist qələmlə inandırıcı tərzdə təsvir edir. Şiruyənin sifarişindən sonra Xosrovun var-dövlətini yoxsullara paylayır, şahənşaha layiq dəfn mərasimi təşkil etdirərək Xosrovu cah-cəlalla dəfn etdirməyə nail olur. Özü də gəlin kimi bəzənərək cənazənin ardınca gedir. Onu görənlər Şirinin qəmli olmadığını, sevindiyini güman edirlər. Dahi sənətkar bu səhnəni böyük məharətlə təsvir edərək sevimli qəhrəmanının ilahi gözəlliyi, təkmini, vüqarı və fədakarlığını oxucu önündə ustalıqla canlandırır. Tabut günbəzə qoyulduqdan sonra Şirin möbidlə danışib vidalaşmaq üçün məqbərəyə girib qapını bağlayır. Xosrovun yarasını son dəfə öpərək, xəncəri sinəsinin həmin yerinə vurub özünü həlak edir. Sevgililərin ruhuna dua etdikdən sonra Nizami Şirinin bu qətiyyəti və fədakarlığını ürəkdən alqışlayır və qadınla bağlı özünün yüksək düşüncələrini ümumiləşdirərək yazır:

*Alqış bu ölümə, əhsən Şirinə!
Öldürən Şirinə, ölən Şirinə!
Məhəbbət yolunda ölüm budur bax,
Canana belədir canı tapşırmaq,
Bil ki, namərd olmaz hər qadın olan,
Dərd çəkmədən kişi pisdir qadından.
Çox gözəl qadın var mərdlikdə bir şir,
Çox ipək içində şirlər gizləninir.¹*

Nizami əsərində Şirinin dəfnindən bəhs edən fəsildə onun ölümündən sonra bərk tufan qopduğunu, müdriklərin bu işdən xəbərdar olduqları zaman birlikdə dünya və dövrəyə müraciətlə, gəlini damada belə yetirdiyi üçün “əhsən” dediyini söyləyir.

Belə romantik sonluq qəhrəmanlarının taleyi ilə yaşayan qüdrətli söz ustasının onların ölümünə biganə qalmadığını göstərir. Şirinlə Xosrovun dəfnindən qayıdanlar sevgililərin torpağı üzərində “Qara torpaqda yatan Şirindən başqa heç kəs, başqası (başqa kəs) üçün özünü öldürməmişdir” misralarını yazırlar:

*Zülmün yollarında bir toz ucaldı,
Şümşada, nəsrinə vəlvələ saldı.
Qəmin dəryasından bir bulud qalxdı,
Dağlarda dağ kimi gur sellər axdı.*

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.343

*Havanı, torpağı birləşdirərək
 Çöllərin üstündən keçdi sərt külək.
 Böyüklər bu sirdən tutanda xəbər
 Başlarına vurub nalə çəkдилər.
 Çox sağ ol, ey dünya, ey dövrən, əhsən!
 Gəlini damada belə yetir sən!
 Dünyada nə qədər rus var, zənci var,
 Bundan daha yaxşı toy etməz onlar.
 Bir taxta oturdu iki tacvər,
 Məqbəri bağlayıb geri döndülər.
 Məzarı tərک etdi o qəmli karvan,
 Bu sözü yazdılar qayıdan zaman:
 “Bu Şirindən başqa kimsə dünyada,
 Özünü bir kəsə etməmiş fəda”¹*

Onu da qeyd edək ki, Şirinin ölümünə Nizaminin belə geniş yer verməsi səbəbsiz deyildi. Nizaminin qadın qəhrəmanı türk qadınlarına məxsus mənəvi keyfiyyətlərə malik həyatı obrazdır. Şair oxucuya sevimli qəhrəmanının taleyinə həssaslıqla, onun dünyanı tez tərک etməsi, gəncliyində gül kimi solub getdiyinə acımağı tövsiyə edir.

Şair gənc yaşında həyatdan gedən Afaqını xatırlayır, sevimli Şirindən bəhs edərkən çox tez itirdiyi ömür-gün yoldaşı Afaqı nəzərdə tutduğunu və bu əsərlə ona möhtəşəm abidə yaratdığını bildirir:

*İbrət gözilə bax sən bu əsərə,
 Özünü uydurma əfsanələrə.
 Oxu bu dastanı qəlbində kədər,
 O gözəl Şirinçün ağla bir qədər
 Çünki tez tərک etdi o, bu aləmi,
 Cavanlıqda soldu qızıl gül kimi.
 Qıpçaq bütüm təki ox kimi süzdü,
 Afaq sevgilimin sanki özüydü.²*

Nizami Gəncəvinin əsərində Dərbənd şahının töhfəsi olan sevimli zövcəsini türk gözəli kimi təsvir etməsi və Şirini də özünün

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.339

² Yenə orada, s.348

qıpçaq qadını ilə eyniləşdirməsi onun bu obrazı, yəni Şirinin türk mənşəli olduğunu diqqətə çatdırmaq baxımından böyük maraq doğurur:

*Türklərtək olmuşdu bir köçə möhtac,
Türklərtək elədi yurdumu tarac.
O türküm getdisə bir gün çadırdan,
Saxla türkdadəmi sən, ey yaradan.¹*

Şirin Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında hərtərəfli müsbət planda verilən ilk qadın obrazıdır. Belə hərtərəfli təsvir olunmuş ideal qadın obrazına Qərbi Avropa ədəbiyyatında sonrakı əsrlərdə (XV-XVI) təsadüf olunur.

***

“Xosrov və Şirin” insan hünərini, zəhmət və sənəti məhəbbətlə tərənnüm edən ilk poema kimi də Şərq ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Bədii yaradıcılığa öz sənətini dərindən sevən əmək adamları gətirərək onları iş başında təsvir edən böyük şair insan zəhməti, sənət və sənətkarla bağlı maraqlı mülahizələr söyləmiş, Şapur, Fərhad, Nəkisa, Barbəd kimi sənətkar obrazları yaradaraq hadisələrin inkişafında onların mühüm təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan şairin böyük məhəbbətlə təsvir etdiyi Fərhad obrazı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Nizami qollarında el gücünü daşıyan mahir daşyonan, gözəl rəssam olan qəhrəmanını həm də pak, yüksək mənəviyyat, ülvə məhəbbət təcəssümü olaraq bədii fikrə gətirdiyi yüksək bəşəri idealların əsas tərənnümçüsü kimi oxuculara sevdirdir.

Əsərdə Fərhad haqqında ilk məlumat “Fərhad ilə Şirin dastanı” adlanan ayrıca fəsildə verilir. Dünya nemətlərindən ən çox südü sevən Şirin Mədainə gələndən sonra Kirmanşahdan on ağac uzaqda onun üçün tikilmiş cansıxıcı sarayda yaşayarkən otlaq yerlər çox uzaq olduğundan çoban sürünü uzaqlara aparmalı olurdu. Bu da Şirinə süd çatdırmağı çətinləşdirir. Odur ki, Şapurun məsləhəti ilə mal-qaranın otladığı yerdən Şirinin sarayına süd arxı çəkmək qərara alınır və bu işin öhdəsindən ancaq Fərhad adlı mahir ustanın gələ biləcəyini söyləyən Şapur Şirinə onu belə tanıdır:

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.348

*Dedi: "Fərhad adlı bir cavan vardır,
Usta mühəndisdir, bir sənətkardır.
Həndəsə elmində xariqə saçar,
"Məcəstli", "İqlidis" sirrini açar."¹*

Şapur Çində onunla birlikdə bir ustaddan dərs alan Fərhadın daş işində, rəssamlıq sənətində böyük hünər sahibi olduğunu bildirərək deyir:

*Külünglə başlarkən sənətkarlığa,
Yeri quş qayırb yüklər balığa.
Qızıl bir rəng alır işindən güllər,
Daşlara dəmirlə Çin nəqşi çəkər.
Sənətinin səsi yayılmış Ruma,
Tişəylə qart daşı döndərər muma."²*

Şirinin göstərişi ilə Şapur Fərhadı tapıb Şirinlə görüşdürür. Şirinin qəsrinə gələn Fərhad özünün əzəmətli görkəmi ilə hamını heyran edir.

*Böyük dağ gövdəli o dağlar yaran
Gələndə camaat qalmışdı heyran.
Görkəmi böyük bir filə oxşardı,
Onda iki filin qüvvəti vardı."³*

Şirin pərdənin arxasından öz istəyini bildirərkən məlahətli səsi ilə Fərhadı məst edir. O, Şirinin sözlərini eşidir, ancaq nə dediyini başa düşə bilmir. Şirinin istəyini ona bildirirlər. Fərhad həvəslə çalışaraq qısa müddət ərzində otlaqdan saraya qədər arx çəkərək daşdan bir hövuz tikir. Sənət və insan hünərini yüksək qiymətləndirən şair Fərhadın sənətini heyranlıqla təsvir etdiyi fəslə insan hünəri ilə bağlı bədii ümumiləşdirməsi ilə bitirir:

*Ustanın əlinə keçənə qədər,
Adətdir ki, hər iş çətin görünər.
Polad yüz dağ olsa, yenə də inan
Vurub parça-parça dağıdar insan.
Nə çarə ki insan aciz qalaraq
Ölümə bir əlac tapmayır ancaq."⁴*

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.183

² Yenə orada, s.183

³ Yenə orada, s.183

⁴ Yenə orada, s.183

Göründüyü kimi, insan zəkasına, onun hünərinə, halal zəhmətə inam şairin yaratdığı sənətkar obrazında özünü qabarıq göstərir. Şairə görə insan ancaq ölümün əlində acizdir.

Nizami qəhrəmanının özünəməxus təbiətini və onun sözləri daxili aləmini müasirlərindən ayıran xüsusiyyətlərini sənətkarın öz davranışı, ətrafdakılara münasibəti ilə açaraq, oxuculara çatdırır. Fərhad Şirinin süd ilə bağlı arzusundan xəbər tutan kimi dərhal işə başlayır. İş hazır olan zaman Şirinin zəhməthaqqı olaraq ona verdiyi hərsi bir ölkənin xəracı olan sırğasını sevgilisinin ayağı altına atır. Fərhadı iş başında görmək üçün Bisütuna gələn Şirinin atının büdrədiyini görcək cəld hərəkətlə onu öz atı ilə birlikdə çiyinə alaraq, zərrə qədər inciməsinə yol vermədən Qəsri-Şirinə çatdırır

Onu da deyək ki, Şirinin südü çox sevməsi Xosrov və Şirin mövzusu ilə bağlı tarixi məxəz və xalq ədəbiyyatında hələ Nizami-dən əvvəl də öz əksini tapmışdır. Nizaminin ilk azərbaycanlı davamçısı olan Arif Ərdəbili də bu motivə toxunaraq Şirinin hələ uşaqlıqdan südə çox meyil etdiyini, uşaqlıqda çox süd içdiyini və içərkən həmişə üstünə dağıtdığı və buna görə də adının “Şirin” – yəni südlü adlanması haqqında xalq yaradıcılığında bir rəvayət də olduğunu bildirir.

Poemanın ən maraqlı yerlərindən biri qeyd olunduğu kimi Fərhadın Xosrovla qarşılaşdığı səhnədir. Fərhadın Şirinə aşıq olmasını və Məcnun kimi səhralara düşdüyünü Xosrova çatdırırlar. Bu xəbər Xosrov şahda həm istehza, həm də qəzəb, qısqanclıq hissi oyadır. Fərhad kimi adi sənət adamının ona rəqib olması, sənətkarın məhəbbəti ilə daha öndə getməsi, açıq-aydın üstünlük nümayiş etdirməsi onu bərk qəzəbləndirir. O, daşyonanı məhəbbət yolundan kənar etmək istəyir. Usta saraya dəvət olunur. Saraya gələn Fərhad saraydakılara və səltənət təxtində oturmuş Xosrov şaha məhəl qoymayaraq təxtin qarşısında mətanətlə dayanır. Nə qızıl var-dövlət, nə də söz, hikmət gücü ilə Fərhada təsir edə bilməyən Xosrov onu daşla sınamalı olur. Ona Bisütun dağıyı yarmağı təklif edir. Fərhad insan qüvvəsi xaricində olan bu ağır təklifə bir an belə tərəddüd etmədən razılıq verir.

Fərhadın Şirinə olan sevgisi, gördüyü nəhəng işləri, sənətkar vüqarı, yenilməz hünəri dildən-dilə düşür. Hamı onu görməyə gəlir, ona, o əzəmətli insana, onun böyük iradəsinə, saf, təmiz fədakar eşqinə, sənət qüdrətinə yenilməz gücünə heyran qalırlar.

*Xəstə Fərhad adı gəzdi dünyanı,
Dillərdə dolaşdı onun dastanı.
Daşyonanlar gəlib yad ölkələrdən
Çox heyrət etdilər onu görərkən.
O sevdalı başa nəzər saldılar
O külüngə, daşa heyran qaldılar.¹*

Bütün bunlar Xosrovu çox narahat edirdi. Xüsusilə Şirinin Bisütuna gedib sənətkarla görüşməsi şahda qısqanclıq hissini daha da artırır və o, nəhayət, saray adamlarının məsləhəti ilə öz rəqibini hiylə ilə yolundan götürməyi qərara alır. Fərhadla Şirinin yalandan ölüm xəbərini çatdırırlar.

Nizami Fərhadla bu yalan xəbəri çatdıran daşürəkli adamı nifrətlə təsvir edir:

*Üzü qəssab kimi “qan, qan” deyirdi,
Ağzı nəffat kimi “yan, yan” deyirdi,
Bisütuna tərəf yola saldılar,
Bələdçi oldu bir xəbis idbar,
...Hər sözə bir xəncər bağlayırdı o,
Ah çəkib yalandan ağlayırdı o.²*

Əsərdə Fərhadla bağlı fəsillərin sonuncusunda şair Fərhadla bağlı yazılı bir el rəvayətini xatırlayaraq sənətkarın sapı təzə kəsilmiş nar ağacından olan külüngünün dəstəyinin torpağa sancılaraq sonradan budaqları narla dolu bur ağac olduğunu bildiren xalq əfsanəsini xatırladır.

“Xosrov və Şirin”də əsas qəhrəmanlarla yanaşı, baş verən hadisələrin təsvirində bir neçə başqa obrazlar da təsvir olunur ki, bunların içərisində Məhin Banu, Hörmüz, Bozorg Ümmid, Şapur, Barbəd, Nəkisa, Şirinin rəfiqələri, Məryəm, Şəkər, Şiruyə və başqalarını göstərə bilərik. Nizami hadisələrin inkişafında ən fəal iştirak edən bu obrazların hər birisini mənsub olduğu zümrəyə xas səciyyəvi cizgiləri özündə toplayan real, həyatla bağlı təsvir edir.

Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə də geniş yer verdiyi gənclik problemini bu poemada da işıqlandıraraq, nəsillərin qarşılıqlı münasibəti, övlad sevgisi, valideyn qayğısı və başqa bu kimi həyatı-ictimai

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.203

² Yəni orada, s.207

məsələlər üzərində də ətraflı dayanır.

Bəşər mədəniyyətinin inkişafında gəncliyin müstəsna roluna böyük əhəmiyyət verən şair lirik irsindən tutmuş “Xəmsə”nin bütün poemalarında bu problemi diqqət mərkəzində saxlamışdır. Nizami yaradıcılığında nəsillərin münasibəti məsələsinə də geniş yer verərək şair gəncliyi həyatın davamı, qazanılan maddi-mənəvi dəyərlərin qoruyucusu kimi qiymətləndirmiş, yaşlı nəslə gənclərə qayğı göstərməyi, etimad bəsləməyi tövsiyə etmişdir.

Şairin “Xəmsə”sinə daxil poemalarının demək olar ki, hamısında hərtərəfli işıqlandırılan bu problemlə bağlı Nizami ilk növbədə gəncliyi təbiətin bəxş etdiyi əvəzsiz nemət kimi tərənnüm edir. Oxucunu onu insan həyatının ən gözəl illəri, tükənməz həvəs, həyat eşqi ilə dolu çağları kimi sevməyə, mənalı keçirməyə, faydalı işlərə sərf etməyə çağırır:

*Həyat aləmidir hər şeydən üstün,
Cavanlıq günüdür ən qiymətli gün.
Həyatdan yaxşı şey dünyada nədir?
Gənclikdən gözəl şey bir əfsanədir.¹*

“Xosrov və Şirin”də şair yeddi yaşlı oğluna (Məhəmmədə) nəsihət edərək elmə, biliyə yiyələnməklə dünyanı almağın mümkünlüyünü söyləyir:

*Bədr olan zamanda gözəl hilalın,
Nur saçacaq göyə sənin camalın.
Bilik kəsb etməklə dünyanı qazan,
Əsmanı oxu ki, məna alasan.
Qaç o sözlərdən ki, mənası boşdur,
İlahi elmlər öyrənmək xoşdur.
Elə namuslu ol, desin, hər görən,
Ağıllı oğluna, Nizami, əhsən!²*

“Xosrov və Şirin” əsərində Hörmüzlə Xosrov arasında baş verən gözlənilməz əhvalatlar nəticəsində onların özlərindən asılı olmayaraq ata-oğul münasibəti ziddiyyətli mahiyyət alır. Xosrovun xəbəri olmadan onun adına kəsilən sikkələri görən Hörmüz şah oğlunun onun təxtü-tacına göz dikdiyini güman edərək Xosrovu zin-

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.105

² Yəni orada, s.348-349

dana salmaq istəyir. Əhvalatdan xəbər tutan Bozor Ümmid Xosrova ölkəni tərki edib qaçmağı məsləhət görür.

Beləliklə, ata ilə oğul arasındakı anlaşılmazlıq getdikcə güclənir. Nizami taxt-taca, mənəbə, şöhrətə aludəçiliyin insan həyatına belə pozucu təsirini, hakimiyyət arzusunun atanı doğma oğula düşmən etdiyini təəssüflə bildirir.

Nizami gənclərin qayğısız həyatını, əyləncələrini, realist bir qələmlə təsvirə çalışır, yeri düşdükcə yoldaşlıq, vəfalı dost haqqında danışır.

*Heç bir işdə olma yarsız, yoldaşsız,
Dünyada yoldaşsız Allahdır yalnız.
Dünyada çox iş var yoldaşdan aşar,
Yaman gündə çatar dada yoldaşlar.¹*

Başqa bir yerdə:

*Dost qəlbi torpaqdır, ona əl vursan
Əlin paka çıxar o saat inan.*

Onu da qeyd edək ki, əsərdə Məhin Banunun Şirinə nəsihəti, Şirinin Xosrovla söhbətində həya, ismət və başqa əxlaqi fikirlərlə bağlı düşüncələri dahi şairin vasitəli yolla da olsa gəncliyə öyüdü olub əsərin əsas qayəsi olan məhəbbət problemini tamamlayır.

Ümumiyyətlə, ata və oğul, övlad-valideyn, gənc nəslin öz sələflərinə münasibəti kimi “Xəmsə”nin demək olar ki, bütün poemalarında əksini tapan çoxcəhətli problemin əsas özümlü ardıcıl tərzdə ilk dəfə “Xosrov və Şirin”də qoyulur və “Xəmsə”yə daxil əsərlərin hər birində məzmun və mətnə uyğun yeni-yeni motivlərlə zənginləşdirilərək daha ətraflı şəkildə işıqlandırılır. Bu baxımdan əsərdə Xosrovun Məryəmdən olan Şiruyə adlı oğlunun sərgüzəşti xüsusilə maraqlıdır. Onu da qeyd edək ki, nəsillərin münasibəti probleminə dəfələrlə müraciət edən şair “Xosrov və Şirin”də əsasən əsilzadə qəhrəmanlarının taleyindən bəhs etdiyi üçün problemin şərhində qəhrəmanların mənəviyyatında saray mühitinin təsirini nəzərə almaya bilmir və gənc nəslin mühitin aşladığı hakimiyyətə yiyələnmək istəyi, nəcib, müqəddəs duyğuların unudulması və başqa bu kimi cəhətlərin tənqidi ön plana çəkilir.

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.75

Xosrov özünün övladı ilə bağlı kədərli düşüncələrini Bozorg Ümmidlə bölüşür, yeganə oğlu Şiruyədən şikayətlənərək şahlar başından tac aldığı təqdirdə naxələf oğul atası olduğundan kədərləndiyini bildirir:

*Mən şahlar başından tac aldım, ancaq
Oğlum naxələfdir, taleyimə bax!
Nə mənə uyusur, nə də Şirinə,
Bacılarıyla da düz gəlmir yenə.
Hər anadan olan övladdır məgər?
...Hər çiçək bar verməz, hər qamış şəkər.¹*

Müdrük bilici isə şaha təskinlik verərək “ürək meyvəsi” olan övlada valideyn məhəbbətinin zəruriliyini, övlada olan qayğı və məhəbbəti insanın özünə ehtiramı kimi dəyərləndirir.

*Dərdi-sər olsa da bu oğul sənə
Öz gövhərindəndir bir parça yenə.
Yararmı olasan övladla düşman?
Ürək ayrılarmı saldıği bağdan?
Nar öz meyvəsini başında saxlar,
Odur təpik vurmaz ona hər murdar.
Tut öz meyvəsini yerlərə tökər,
Odur ki, təpikdən əziyyət çəkər.
Sən yaxşısan, o da pis olmayacaq,
Öz tumuna bənzər bar verər budaq.²*

***

Poemada şair ayrıca fəsildə söz sənəti haqqında bəhs açır. Özünün hatiflə söhbətini, daha doğrusu, hatifin ona nəsihətini qələmə alır. Bədii sözü yüksək qiymətləndirən Nizami özünə müraciətlə zəmanə oxucularının zövqündən danışır, hatifin dili ilə boş-mənasız sözlərdən çəkinməyi, əsərində çoxluğa yer verməməyi söyləyərək eşqdən gözəl bir dastan yaratmaq arzusunu bildirir:

*Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir?
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?*

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.333

² Yenə orada, s.334

*Sözü nəzmə çəkmək asandır, asan,
Gərək söz üstündə sən can qoyasan.¹*

Şair qısa, mənalı sözü tərifləyərək onu qiymətli gövhərə, söz deyəni isə qəvvasa bənzədir, onun asanlıqla əldə edilmədiyini bildirir.

*Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın yüzün bir olsun.
...Az danış, desinlər sözündə güc var,
Çox sözü dinləyən çox nöqsan tutar.²*

Nizami bu fəsildə gördüyümüz kimi bədii yaradıcılıqla bağlı bir çox məsələlərə toxunur. Üstüörtülü şəkildə özündən əvvəlki sənətkarların əsərlərindən söz açır. Ad çəkmədən sələfləri və onların əsərləri haqqında fikir söyləyir.

Nizami “Xəmsə”yə daxil sonrakı əsərlərində də mövzunun qaynaqlarından söz açarkən, adını çəkmədən təlmih və işarələrlə sələflərini xatırlayır. Özünün bədii məqsədini açıqlamağa, bəzi tənqidi fikirlərini incə yollarla çatdırmağa çalışır. Şairin əsərlərində Firdovsiyə və onun ölməz əsəri “Şahnamə”yə müraciəti və ədəbi-fəlsəfi mülahizələri qarşılaşırıq.

Şair əsas məzmunu keçməzdən əvvəl “söz sultanı”nın dili ilə Firdovsini anır, onun əsəri “Şahnamə” üçün vəd olunan mükafatı ala bilmədiyini yada salır:

*Çəkdiyin əməyə verməsək dəyər,
Səni Firdovsitək incitsək əgər.
Qızıla buz möhrü vuraraq həmə,ən,
Bir pivə satana onu verərsən.³*

Əsərin “Kitabın tərtibi və eşq haqqında bir neçə söz” adlanan fəslində Nizaminin belə beytləri ilə qarşılaşırıq:

*Söz deyən qəvvasdır, söz isə gövhər
Bu gövhər çox çətin əmələ gələr.
Gövhəri deşməkdən qorxur ustalar,
Çünki onun ağır bir bahası var.*

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.46

² Yəne orada, s.46

³ Yəne orada, s.47

*Həkkaklar deşəndə onu qorxaraq
Deşməkçün şagirdə verərlər ancaq.¹*

Nizami çox ehtimal ki, bu misralarda adını çəkməsə də, Firdovsini xatırlayır, onun Xosrovun şahlıq və hərbi səfərlərini diqqət mərkəzində saxlayıb məhəbbət mövzusunə yer vermədiyini bildirmək istəyir. Nizami bunun səbəbini də izah edərək yazır:

*Söylərkən o həkim bu xoş dastanı
Çıxarıb içindən eşqi, fəğanı.
Altmış yaşındaydı yazanda bunu,
Saxlaya bilmirdi yayda oxunu.
Altmışda sevginin, eşqin həyəcanı,
Titrədə bilməzdi yorğun qocanı.²*

Şair təvazökarlıq edərək onu usta, özünü şagird adlandırır. Nizaminin sonrakı bəzi davamçıları onun doğrunu yazmağın zəruriliyini bildirdiyi beytlərində də Firdovsini nəzərdə tutduğunu qeyd edirlər. “Fərhadnamə” müəllifi Arif Ərdəbili poemasının ikinci hissəsində Nizaminin:

چو بتوان راستی را درج کردن   دروغی را چه باید خرج کردن³

(Doğrunu demək mümkün olduğu halda, nə üçün yalan işlədilsin.)

– beytini təzmin edərək bunun Firdovsiyə aid olduğunu söyləyir və oxucuya “İskəndərnamə” poemasını oxumağı tövsiyə edir:

در این گفتار گوش فتنه مالید   که با فردوسی طوسی سکالید
سکندر نامه اش را گر بخوانی   بتصریح این سخن ز آنجا بدانی⁴

(Bu söhbətdə o fitnənin qulağını burub və tuslu Firdovsi haqqında fikirləşib. Əgər onun İskəndərnaməsini oxusan, bu sözün doğruluğuna inanarsan.)

Məlumdur ki, Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında olduğu kimi, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə”sində də Firdovsini xatırla-

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.47

² Yenə orada, 1982, s.48

³ عارف اردبیلی. دکتر عبدالرضا آدر / انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. ص 134

⁴ عارف اردبیلی. دکتر عبدالرضا آدر / انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. ص 132

yır. Çünki həmin mövzular Nizamidən əvvəl Firdovsi tərəfindən işlənmişdi. Böyük şair özündən əvvəl həmin mövzuya müraciət etmiş sələfini hörmətlə yad edir, mövzunu fərqli planda nəzmə çəkdiyini qeyd etsə də, öz münasibətini də gizlətmirdi.

Arif Ərdəbilinin Nizaminin doğruluq haqqındakı beytinin nə üçün Firdovsiyə ünvanlandığını düzgün başa düşmək üçün “İskəndərnamə” əsərindəki Firdovsi ilə bağlı qeydlərini bir daha gözdən keçirmək lazım gəlir. Nizami həmin mövzunun ilk dəfə Firdovsi tərəfindən epik şeirə gətirildiyinə işarə edərək onun yazdıqlarını təkrar etməyəcəyini bildirir. “Küncdə tapdığı deşilməmiş dürrü öz tərzisində ölçəcəyini”, “bir dürrdə iki deşik açmağın” mümkünsüzlüyünü söyləyir.

Həmin poemada İskəndərin təxtə çıxmasından danışarkən Nizami yenə Firdovsi əsərini xatırlayır. Onun şair Dəqiqiyə münasibətinə işarə edərək, özünün heç kəsə irad tutmayacağını bildirir. Poemada İskəndərin bütخانələri dağıtmasını təsvir edən hissədə yenə də Firdovsinin adını çəkmədən “o köhnə pambığı qulağından çıxar, təzə ipəyi cındır göstərir” deyərək, “Şahnamə”də mövzu ilə bağlı yazılanları unudub yeni gözəl hekayə dinləməyi təklif edir.

Nəhayət, Nizami əsərində İskəndərin mənşəyindən bəhs edərək Firdovsini nəzərdə tutaraq bu problemlə bağlı yol verilən tarixi təhriflərə qəti etirazını bildirir:

هم از نامه مرد ایزد شناس
گزافه سخن را درستی نبود
که از فیلقوس آمد آن شهریار
سخنگو بر آن اختیاری نداشت¹

ز تاریخها چون گرفتم قیاس
در آن هر دو گفتار چستی نبود
درست آن شد از گفته هر دیار
دگر گفتهها چون عیاری نداشت

(O Allah tanıyanın yazdığı ilə tarixləri müqayisə edərkən onların hər ikisində doğru söz görmədim. Mənasız sözlərdə həqiqət yox idi. Bütün ölkələrin dediklərinə görə o şəhriyar Filiquşdan olmuşdur. Başqa sözlərin isə qiyməti olmadığı üçün söz deyən onları götürə bilməzdi.)

Məlumdur ki, Firdovsi “Şahnamə”də İskəndərin Daranın oğlu olduğunu və Filipp tərəfindən oğulluğa götürüldüyünü yazır. Nizami isə tarixi faktlara istinadla İskəndərin makedoniyalı Filippin oğ-

¹ نظامی گنجوی. شرفنامه. باکو. 1947. ص 44

lu olduğunu söyləyərək onun mənşəyinin süni şəkildə iranlılaşdırılması əleyhinə çıxır.

“İskəndərnamə”də başqa bir yerdə də şairin doğruluq haqqında deyilmiş və adını çəkmədən Firdovsini anaraq onun dediklərinin doğru olmadığını bir daha diqqətə çatdırır.

سختن کان نه بر راستی ره برد
کجا پیش پیرای پیر کهن
بود خوار اگر پایه بر مه برد
غلط رانده بود از درستی سخن
بدین عذر وا گفتم آن گفته باز¹
غلط گفته را تازه کردم طراز

(Doğru olmayan söz əgər aya yüksəlsə də xar olar. Keçmişləri qələmə alan o qoca sözü doğru yoldan azdırmışdı. Səhv deyilmişləri yenidən işlədim. Bunun üçün ondan yenidən (bir daha) üzr istəyirəm.)

Görünür, Arif Ərdəbili Nizaminin “İskəndərnamə”dəki doğru sözlə bağlı belə mülahizələrini də “Xosrov və Şirin” əsərindəki eyni məsələ ilə şairin söylədiyi:

چو بتوان راستی را درج کردن
دروغی را چه باید خرج کردن

(Doğrunu demək mümkün olduğu halda, nə üçün yalan işlədilsin) beyti ilə əlaqələndirir.

Əlbəttə, Arifin Firdovsi barədəki təəssübkeşliyi böyük şairə olan ehtiramını göstərir. Onu da deyək ki, Nizaminin bu beytinin və tarixi təhrif edən belə mülahizələrinin Firdovsiyə aid olması haqqında “Xosrov və Şirin” əsərində elə bir qeyd və işarəyə rast gəlmirik. Bir də şairin “Xəmsə”nin son əsərində bəhs etdiyi bir əhvalata ikinci poemasında tənqidi münasibətini bildirməsi də inandırıcı görünür.

Bununla belə dahi Azərbaycan şairinin sələfinin öz qəhrəmanının mənşəyini heç bir tarixi əsas olmadan iranlılaşdırmasına etiraz etməsi həqiqətdir. Nizaminin belə etirazlı qeydləri onun təəssübkeş iranpərəst bir şəxsiyyət olması haqqındakı bəzi fikirlərin də doğru olmadığını bir daha təsdiq edir.

***

“Xosrov və Şirin” əsəri özünün zəngin mündəricəsi, maraqlı məzmunu ilə yanaşı, orijinal, maraqlı kompozisiyası və yüksək bədii

¹ نظامی گنجوی، شرفنامه، باکو، 1947، ص 499

dəyəri ilə də seçilən möhtəşəm sənət abidəsidir. Şərq bədii fikir tarixində ilk dərin ictimai-fəlsəfi və psixoloji roman olan bu əsərdə Nizami yaratdığı mürəkkəb mənəviyyata malik obrazlarını əsasən onların daxili aləminə nüfuz etməklə səciyyələndirir.

Şair insan mənəviyyatını bütün incəlikləri ilə şərh edərək qəhrəmanlarının həyəcanlı duyğuları, arzu, istək və həyata münasibətlərini psixoloji dəqiqliklə qələmə alır. Özünün təhkiyə, mükəlimə, dramatik mübahisə, psixoloji münaqişə, dialoq, monoloqlar əsasında qurduğu bu əsərində fəsillərin çoxunu baş verəcək əhvalatları oxucuya anladan lirik girişlərlə başlayır; Əsərdə sevgililərin görüşməsi yolunda olan maneələr, görüş məqamında təsadüfi hadisələrin onları bir-birindən ayırmasını təsvir edən “Şirinin Xosrov sarayına yetişməsi” adlanan fəslin başlanıcığında oxuyuruq:

*Düzəltmək istəsə bir işi fələk,
Əvvəlcə min oyun çıxartsın gərək.
Xəznə vermiş olsa bir əkinçiyə
Gərək o əkinçi əvvəl inciyə.
Həyatın yolunda olmasa tikən
Olmı güllərin qədrini bilən?
Bir neçə gün hicran dağıyla tək qal,
Ayrılıqdan sonra xoş olur vüsal.¹*

Nizami poemada “Xosrovun Bəhramdan qorxub taxt-tacı qoyaraq qaçması”ndan danışan fəslə də mənalı girişlə başlayır:

*Zəfərin açarı aydın aşkardır,
Dəmir iradə bir qızıl açardır
Xoşdur yüz qalpaqdan bir şah papağı
Yüz iti qılıncdan fikrin biçağı.
On adam öldürər bir qılınc əgər,
Düşüncə ordunu salar dərbədr.²*

Belə nümunələrin sayını daha çox göstərmək olar. Gördüyümüz kimi, bu qəbildən olan lirik başlanğıclar özü-özlüyündə bəraət-i-istehlal səciyyəsi daşısa da, şairin baş verəcək əhvalatlara münasibətini həyat, kainat, insanla bağlı həyatı-fəlsəfi düşüncələrini əks

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.114

² Yəni orada, s.95

etdirməklə də məzmunu xüsusi gözəllik gətirir. Əsərin daha maraqla oxunmasını təmin edir.

Eyni sözləri “Xosrov və Şirin”də şairin lirik haşiyələri bədii ricət və əhvalatların sonunda tez-tez qarşılaşdığımız mənalı sonluqlar, mətllə beytlərə də aid edə bilərik.

Nizami təhkiyədə yeri düşdükcə bilavasitə oxucuya üz tutur, öyüdlərinə diqqət yetirməyi, ibrət almağı tövsiyə edir. Şair özünün bədii xitabları, ricətləri, poetik sualları ilə təəssüratını oxucu ilə bölüşməyə cəhd göstərir. Poemada Xosrovun gecə vaxtı öldürülməsini təsvir edən səhnədə onun oxucuya üz tutaraq dediyi sözlərə nəzər salaq:

*Günəştək açılmış bir gül görürsən,
Edir təravətlə dünyanı rövşən.
Əlində od qılınc bir bulud gələr,
Onun vəhməsindən solar bitkilər.
Elə dolu yağar qara buluddan
Ki, gül budağından qalmaz bir nişan,
Yatmış bağban birdən oyanıb qalxar
Görər nə gül qalıb bağda nə gülzar.
Kim deyir ki, bağban yanıb ağlamaz,
Gülün həsrətiylə ürək dağlamaz!¹*

Poemada qeyd olunduğu kimi şairin təsvirlərinin bədii yekunu kimi səslənən sonluqlar da məzmunu daha mənalı və oxunaqlı edir. Fəsilərin çoxu təhkiyə və ya hadisələri məntiqi baxımdan tamamlayan mənalı beytlərlə başa çatır. Belə beytlər fəsildə qoyulan əxlaqi-tərbiyəvi görüşləri sanki təsdiqləyərək şairin şəxsi qənaətlərinin qısa, lakonik ifadəsi kimi diqqətə çatır. Əsərdə Şapurun Xosrovun Məryəmdən çəkinərək Şirinə xəlvəti saraya gəlmək təklifini çatdırdığı fəslə şair aşağıdakı beyt ilə bitirir:

چو زر سنجیدن آنگه خرج کردن²

سخن باید بدانش درج کردن

(Söz gərək biliklə söylənilsin. Qızıl kimi onu ölçmək, sonra xərcələmək lazımdır.)

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.339

² 306. خمسه نظامی گنجوی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی. تهران نقوس. 1380. ص.

Şair insan qəlbinin genişliyi, şəxsi səadətdən ətrafdakılara pay vermək, sevinci dostlarla bölüşmək kimi bəşəri düşüncələrini də fəsildən gətirilən hüsni-məqtə ilə tamamlayır.

نه بینی آفتاب آسمان را
کز ان خندد که خندانده جهان را¹

(Görmürsənmi, göylərin günəşi ona görə gülür ki, bütün dünyanı güldürür.)

Nizaminin belə bədii yekunları daha çox aforistik səciyyəsi, həyatı, təbii sadə ifadə tərzii ilə seçilir. Şair Xosrovla Şirinin toyundan sonrakı xoşbəxt həyat sürdüklərini təsvir edərkən qəhrəmanlarının get-gedə yaşa dolduqlarını gənclik əyləncələrini tərk edib daha çox elm, bilik öyrənməyə həvəs göstərdiklərini bildirərkən də fikrini belə sonluqla yekunlaşdırır.

*Ay bədr olan zaman bürünər nura,
Uğrayar zavalı get-gedə sonra.
Meyvə kal olduqda böyüyər, artar,
Yetişən zamanda yerə düşər bar.²*

Nizami özünün haşiyə beytləri, lirik ricətlərilə əsərin məzmununa tez-tez müdaxilə edir, hadisələrə münasibətini bildirir. Belə ricətlərində qədim tarixlə bağlı, keçmiş zaman fonunda baş verən əhvalatlar da müasir zəmanə baxımından dəyərləndirilir. Şair ictimai-siyasi düşüncələri ilə əsərinə müasirlik ruhu aşılayır, təəssüratlarını oxucu ilə bölüşdürməyə çalışır. Belə məzmunundan kənar beytlərdə şairin eyni zamanda zəmanəsinə və dövrə, müasirlərinə münasibəti də poetik əksini tapır. Nizami Şirinin öz sevgilisini cah-cələlla qarşıladığı zaman çox böyük səxavət göstərdiyini təsvir edərkən özünün münasibətini bildirirək

*Çox kəndli zəhmətlə əkər yüz xərmən,
Bircə arpa almaz bu yüz xirməndən.
Əkmədən çox məhsul alanlar da var
Gör nələr törədir qoca rüzgar³*

– deyir.

¹ خمسه نظامی گنجوی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی. تهران ققوس. 1380. ص. 189

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.318

³ Yenə orada, s.243

Nizami öz qəhrəmanlarının həyatı ilə yaşayır, onların keçirdikləri ruhi-psixoloji halları, mənəvi sarsıntıları həssaslıqla qələmə alır. Sevgililərin şad, qayğısız günlərini ruh yüksəkliyi ilə təsvir edən şairin qəhrəmanlarının kədərli anlarında ürəkdən təəssüfləndiyini görürük. Nümunə üçün Fərhadın ölüm səhnəsini götürək. Nizami sevimli qəhrəmanının ölüm səhnəsini ürək ağrısıyla təsvir edərək həyatın amansız qanunlarından, dünyanın vəfasızlığından acı-acı şikayətlənir:

*Bu yer üzərində bir qarış hanı
Tökülməsin orda insanın qanı?
Kim bilir bu qoca dünya, sonsuz dövr,
Nə qədər ömr edib, nələr görmüşdür?
Onun dövrünü bir adam görməz,
Dünyadan mərhəmət görmədi heç kəs...¹*

Əsərlərində elmi biliyə rəğbətlə yanaşmağı, daima oxumağı, çalışmağı öyrədən şair oxucunu həm də mübariz olmağa, çətinliklərdən qorxmamağa, qarşıya çıxan maneələrə mərdliklə müqavimət göstərməyə çağırır:

*Kimin ki alnının aynası bərkdir
Xoş günü dünyada o görəcəkdir.
Bənövşələr kimi utancaq olan
Dünyada boy atmaz heç zaman inan.*

Əsərdə təbiət təsvirləri də hadisələrlə ustalıqla əlaqələndirilir. Rəngarəng poetik vasitələrlə canlanan təbiət mənzərələri məzmunun ayrılmaz hissəsinə çevrilərək qəhrəmanların əhvali-ruhiyyəsini tamamlayır. Şair sevgililərin məclis qurub Şirinin rəfiqələri ilə birlikdə əyləndiklərini təsvir edərkən ayın işığının asmanı nura qərq etdiyini, havanın öz ətri ilə hamını məst etdiyini, ulduzların parlaq nurlarını ətrafa saçaraq məclisdəkiləri feyziyab etdiyini bildirərək yazır:

*Gündüzdən işıqlı, aydın bir gecə...
Aləm nurlanmışdı ay görününçə.
Əsirdi ruh verən sərin bir külək
Əsirdi çırağı söndürməyərək.
...Səba könuüllərdən tozu silmişdi*

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.209

*Ulduzlar səhərə qıcanmış dişdi
Gövhərin sapını qırırdı Zöhrə,
Mirvari yığirdı ay sədəflərə
Yer müşk ölçmədəydi hey dayanmadan,
Hava da olmuşdu bir ətir satan
...Zöhrə nəgmə deyib salmışdı haray,
Yarı tutulmuşdu bir həftəlik ay.
Həmsöhbət olmuşdu Ülkər nədimtək,
Utarid ufiqdə rəqs edir tək.
Toxluqdakı zövq alıb quşlar sevindi.
Çalib oxuyurdu yuvada indi.¹*

Xosrovun gecə ikən yatağında hamıdan xəbərsiz öldürüldüyünü təsvir edən səhnəni şair aşağıdakı təbiət təsviri ilə başlayır:

*Ayın işığını gecə örtərək,
Div kimi azmışdı yolundan fələk.
Qaranlıq mey içmiş sərxoş zəncitək
Dünyanın ağzını tikmişdi bərk-bərk.
Minəlli zəmanə düşmüşdü zordan,
Seçilmirdi mingöz fələk də gordan.²*

Nizami poemasında sevgililərin daxili həyəcan və inciklikləri dramatik mübahisələr, münaqişə və mükəllimələrdə ifadə olunur. Bu baxımdan Xosrovlə Şirinin məktublaşması əsərin oxucunu təsirləndirən məqamlarından biri kimi diqqəti çəkir. Xosrov Fərhadın ölümündən sonra Şirinin daşyonana yas saxladığını eşidib başsağlığı məktubu yazaraq özünün incə kinayəsi, istehza, eyham və incik əhvali-ruhiyyəsini ustalıqla Şirinə çatdırır:

*Sən bir günəş idin, ulduzdu o qız,
Günəş doğan zaman görünməz ulduz.
Sən bir sübh idin, o yanar çıraq,
Sübh öldü, çırağı kim yandıracaq?
Sən bir şamsan, o bir sərxoş pərvanə,
Pərvanə gərəkdir odlara yana.
Sən bağsan, o səndə qurumuş bir ot,
Yaxşı olar bağda qurusa hər ot.*

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.127

² Yəni orada, s.337-338

*Sən yaxıcı odsan, o ud parçası,
Yandırmazmı udu bir od parçası?...¹*

Xosrovun ixtisarla verdiyimiz bu məktubu dəqiq seçilmiş məcazlar, istiarə və təşbihlər, şahın kinayə, istehza və haradasa qəzəbini poetik məntiqlə ifadə edir.

Eyni vəziyyəti çox keçmədən Məryəmin ölümü münasibətilə Şirinin Xosrova cavab olaraq yazdığı başsağlığı məktubunda da görürük. Allahın adıyla başlayan bu məktubda Tanrının qüdrətinin mədhindən sonra dünyanın faniliyindən bəhs açan Şirin əsas mətləbə keçərək baş verən əhvalatdan təəssüfləndiyini bildirərək, şaha təsəlli verir:

*Qiymətli dürrsən, dürr tək gərək,
Ləlsən, yaxşıdır ləl ola tək.
Günəş kimi tək ol, axtarma bir əş,
Cəmsidin dinində tək olur günəş.
Əgər cüt yaşarsa quşlar hər zaman,
Sən Simurq quşusan, yalqız qal hər an!
Bir ceyran yox oldu, səbr et, qəm yemə
Çöldə ceyran çoxdur, tapılmaz, – demə!²*

Nizami qadın qərhəmanının sevgilisi ilə olan söz vuruşunda qalib çıxdığını göstərir. Məktubu oxuyan şah Şirinin məqsədini dərk edərək bunu özü də etiraf edir:

بدل گفتا جواب است این نه جنگ است   کلوخ انداز را پاداش سنگ است
جواب آنچه بایستی دریدن   شنیدم آنچه می باید شنید³

(Ürəyində dedi, bu vuruş deyil, cavabdır. Kəsək atanın cavabı daşdır. Mənim o cırılmalı (məktubumun) cavabıdır. Eşitməli olduğum sözləri eşitdim.)

Ustad sənətkar sevgililərin məhəbbət, arzu, inciklik və üzrxahlıqlarını yaratdığı psixoloji səhnələrdə, musiqi məclisləri, müğənnilərin nəğmələri vasitəsilə də təqdim edir. Ustad sənətkar klassik şeirin ənənəvi poetik vasitələrini məzmunu uyar orijinal bir tərzdə

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.213

² Yenə orada, s.219

³ 347-348ص.1380. تهران. خمسه. نظانی.

faydalanır. Müəllif məqsədi çox vaxt xalq məsəlləri və şairin atalar sözləri dəyərində olan hikmətli beytləri ilə bədii ifadəsini tapır.

***

“Xosrov və Şirin” öz dərin məzmunu ilə yanaşı, orijinal kompozisiya, obrazlar aləminin zənginliyi və poetik məziyyətləri ilə Yaxın və Orta Şərqdə Nizami ədəbi məktəbinin ilk uğurlu nümunəsi kimi məşhurlaşaraq məhəbbət mövzusunda yazılan məsnəvilər içərisində ən ləyaqətli yerlərdən birini tutur. Xosrov və Şirin mövzusunda Şərq xalqları ədəbiyyatında maraqlı sənət nümunələri yaranmış, Nizami poemasının qəhrəmanları, xüsusilə Nizaminin epik şeirə gətirdiyi Fərhad obrazı ilə bağlı rəngarəng xalq rəvayətləri, dastanlar ərsəyə gəlmişdir.

XIII əsrdə görkəmli hind şairi Xosrov Dəhləvi Nizaminin “Pənc gənc”inə cavab olaraq yaratdığı “Xəmsə”sində Nizaminin “Xosrov və Şirini” i müqabilində “Şirin və Xosrov” əsərini yazaraq şairin ənənələrini davam etdirən ilk sənətkar kimi məşhurlaşmışdır. Görkəmli şair “Xəmsə”sinin 2-ci poeması olan bu əsərində Nizamini ustad kimi ehtiramla anaraq onun şagirdi olduğunu qürurla bildirir:

بدان پنج از مایم پنجه خویش
بمرض داستانی داستانی
ز هی شایسته شاگرد نظامی

گشاد او پنج گنج از گنجه خویش
فرو گویم بشیرین تر بیانی
که تا گوید مرا طفل گرامی

(O öz Gəncəsindən beş xəzinə açmış, Mən öz pəncəmi bu beşlikdə sınamaq istəyirəm. Onun hər dastanı müqabilində daha şirin bir dastan deyim ki, əhsən Nizaminin ləyaqətli şagirdi desinlər.)

XIV əsr türk təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Gülşəhri özünün “Məntiqüt-teyr” əsərində Nizamini dərin ehtiramla yada salaraq əsərinin gözəlliyini şairin “Xosrov və Şirin” poemasına bənzədir:

*Böylə rəngin, böylə tatlı, böylə tər,
Xosrovü Şirin sözü ola məgər.¹*

XIV əsr Azərbaycan şairi Arif Ərdəbili ilk dəfə Nizami tərəfindən epik şeirə gətirilən Fərhadı əsərinə baş qəhrəman seçərək hünər və zəhməti ön plana çəkən ilk “Fərhadnamə” müəllifi kimi ta-

¹ Gülşəhri. Mantiküt`tayr. Ankara, T.T.K basım evi, 1957, s.51

nınmışdır. XV əsrdə Nizami “Xəmsə”sinə cavab yazan Əsrəf Marağayi də bu mövzuya müraciət etmişdir. Dahi özbək şairi Əlişir Nəvai “Fərhad və Şirin” əsərində sələfləri sırasında ilk növbədə Nizami Gəncəvini böyük ehtiramla xatırlayaraq böyük şairin “Xəmsə”sinə daxil poemaların mövzularında yazdığı çətin bir sınaq meydanı kimi qiymətləndirmişdir:

*Bu meydanda sanma asandır durmaq
Nizamiylə pəncə-pəncəyə vurmaq.
Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs
Qırılar pəncəsi, murada yetməz.
Şir pəncəsi gərək şirlə etsin cəng
Barı şir olmazsa, qoy olsun pələng.
...Nizami bir fildir yox bərabəri,
Söz incisi ondan aldı dəyəri.
Fil olmaq gərəkdir, şübhə yox buna,
Fil salar xortumun fil xortumuna.*

“Xosrov və Şirin” mövzusunda Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında müraciət etmiş şairlər çoxdur. Bütün bu şairlər, ümumiyyətlə, məhəbbət mövzusunda poema qələmə alan müəlliflərin çoxu məzmunca nə qədər orijinal əsərlər yazsalar da Nizami dühasından bəhrələnmiş, şairin məhəbbətlə bağlı düşüncələrindən təsirlənmişlər. Nizami ardıcıllarının demək olar ki, hamısı Nizamini ehtiramla xatırlamış, onun sənət qüdrətindən məhəbbətlə söz açmışlar.

Nizaminin ilk azərbaycanlı davamçısı olan, XIV əsrdə yaşamış Arif Ərdəbili Nizami tərəfindən epik şeirə gətirilən Fərhadı şahzadə kimi təsvir edərək əsərinə baş qəhrəman seçmiş, hünər və zəhməti ön plana çəkərək ilk “Fərhadnamə” müəllifi kimi tanınmışdır:

که هنگام سخن داد سخن داد	نظامی آن سخن گو پیر استاد
نه زین سحری که سحر سامری کرد	تو گفتی گاه گفتن ساحری کرد
سخن از راستی افکند بنیاد ¹	سخن را چون اساس تازه بنهاد

(O söz deyən qoca ustad Nizami söz dediyi zaman sözün haqqını verdi. Elə bil ki, söz deyərkən sehribazlıq etmişdir. O, Samirin

¹ عارف اردبیلی. دکتر عبدالرضا آدر / انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. ص 145

sehrindən göstərməmişdir. Sözü yeni əsas verdiyi üçün doğru sözdən bina qurmuşdur.)

“Xosrov və Şirin” mövzusunda fars şairlərindən Vəhşi Bafəqi, Vüsal Şirazi, Hatifi, Ürfi Şirazi, türk ədəbiyyatında Əhməd Rizvan, Ahi, Cəlili, Behişt, Həyati, Lamii və başqa “Xəmsə” müəllifləri maraqlı poemalar yaratmışlar.

Şairin 800 illiyi münasibətilə Səməd Vurğun (1906-1956) məşhur “Fərhad və Şirin” dramını, görkəmli türk şairi Nazim Hikmət 1948-ci ildə mövzunun türk xalq yaradıcılığında əksini tapan versiyalarına istinadən “Məhəbbət əfsanəsi” əsərini yazmışdır.

Müasir türk şairi Kansu Atif Ceyhun “Fərhat ilə Şirin” mövzusunda qələmə aldığı poemasında Fərhadı doğma xalqına su yetirən fədakar el qəhrəmanı kimi təsvir etmişdir.

XIV əsrin görkəmli məsnəvi müəlliflərindən Əhmədi özünün “Cəmşid və Xurşid” əsərində Nizami “Xosrov və Şirin”indən geniş bəhrələnmiş və Nizami poemasındakı Eşq haqqında deyilmiş məşhur parçanı və Şirini çeşmədə çimərkən Xosrovla bir-birini görüb tanımadan ayrıldıqları səhnəni sərbəst tərcümə yolu ilə türkcəyə çevirərək əsərinə daxil etmişdir.

Poema XIV əsrin ortalarında (təxminən 1340-cı ildə) Qütb tərəfindən qədim özbək dilinə tərcümə edilmişdir. Qızıl Orda hökmdarı Tiniş bəyin sifarişi ilə yazılan bu əsər sonradan türkdilli xalqlar içərisində geniş yayılaraq Misirə də gəlib çatmışdır. Tərcümə sonralar XIV əsrdə (1383-cü ildə) Misirdə Əmir Qutlunun tapşırığı ilə Bilgə Fəqih adlı qırpaq şairi tərəfindən köçürülmüşdür.

Mütərcim tərcüməsinin bir neçə yerində Nizami Gəncəvinin adını çəkərək böyük şairə olan ehtiramını həm də özünün şairlik hünərini nümayiş etdirmək istəyini bildirir:

*Rəvan ey Qütb, tezigin keç bolur bil,
Nə bilgilər şinu sözlətməsin til?
Nizami nəzmi yanlıq tüz sözüngü,
Anın bilgit xanınqa bu özgüngü.*

Müqəddimədə oxuyuruq:

*Qazan tək qaynab uş sevda bişirdüm,
Nizami balidən halva bişirdüm.
Xanum atığa işbu parsı tilini,*

Çövdüm, tuzdum uş nəzm üzrə qılınu.

“Xosrov və Şirin” 1367-ci ildə Fəxrəddin Yəqub Məhəmməd Fəxri tərəfindən türk dilinə çevrilmişdir. Fəxri tərcüməsinin “Dər tarix-e sabiqeyi-in nəzm” (“Bu nəzmin tarixi və keçmişi haqqında”) adlanan başlanğıc fəsilərindən birində İsa bəyin sarayında təşkil olunan bir şeir məclisində Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərini oxuduğunu və məclis iştirakçılarının İsa bəydən Nizaminin əsərinin türk dilinə tərcümə olunmasını xahiş etdikləri qeyd olunur. Sultan məclis əhlinin israrlı xahişi ilə “Xosrov və Şirin” əsərini türk dilinə çevirməyi ona tapşırır. Şair bu işin çətinliyini və onun öhdəsindən gələ bilməyəcəyini söyləsə də, sultan öz dediyindən dönmür. Fəxri şahın əmrini qəbul etməli olur:

*Şəhin buyruğuna qıldım itaət,
Dilü candan beqədri-istitaət.
Gücüm yetdikcə oldum tərcümanı,
Nizaminin ki, şad ola rəvanı.¹*

Fəxri əsərinin bir çox yerində Nizamini xatırlayır:

*Nizamidür qamu söz əhli fəxri,
İnanmazsan ana netsin bu Fəxri.
Zəhi, tərki-ədəb bu tərcümanlıq,
Zəhi, ağbudluğu zi Türkmanlıq.
Nizami nəzmi gövhərdür bahasuz
Bənüm şerim bağır puldur səfasuz.²*

Başqa bir yerdə:

*Xudavənda, sözüm budur tamamı,
Qəriqi- rəhmət olsun ol Nizami.³*

Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsəri XV əsr türk şairi Yusif Sinnan Şeyxi tərəfindən də türk dilinə tərcümə olunmuşdur. Şeyxi Nizami poemasının məzmununu əsasən saxlamaqla bərabər, bir sıra əlavə və ixtisarlara da yol vermişdir.

“Xosrov və Şirin”in Azərbaycan dilinə tərcüməsinə XIX əsrdən başlanılmışdır. Bu poema Mustafa Ağa Nasir (1824-1873) tərə-

¹ Fleming Barbara. Fahrıs “Hüsrev ve Şirin”, s.264

² Yenə orada, s.279

³ Yenə orada, s.279

findən yarımçıq şəkildə tərcümə edilmişdir. XIX əsr şairi İsmayıl bəy Nakam (1836-1906) Nizaminin əsərindən “Fərhad və Şirin” hissəsini Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Nakamın bu tərcüməsi də əsərin tam əksi olmayıb, mütərcimin sərbəstliyi, əlavə və əksiltmələrlə orijinaldan seçilir.

Əsər 1939-cu ildə Səid Mirqasımov, 1981-ci ildə H.Məmməd-zadə tərəfindən Azərbaycan, 1985-ci ildə Q.Y.Əliyev və M.N.Osmanov tərəfindən rus dilinə “Xosrov və Şirin” əsərinin qısa məzmunu 1949-cu ildə görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Nihad Tər-lan tərəfindən türk dilində nəşr olunmuşdur. Mütərcim poemanın bəzi hissələrinin sətri tərcüməsini vermişdir. 1955-ci ildə Səbri Sevsevil tərəfindən bütöv şəkildə türk dilinə sətri tərcümə edilmişdir.

Poemanın Azərbaycan dilinə ilk poetik tərcüməsi 1947-ci ildə görkəmli şairimiz Rəsul Rza tərəfindən edilmişdir. Həmin ildə K.A.Lipsekerov poemanı rus dilinə tərcümə etmiş, 1948-ci ildə “Xosrov və Şirin”in R.Rza tərəfindən edilmiş tərcüməsini Azər-baycan Mədəni Rəbitə Cəmiyyəti ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir.

Xalq şairi Rəsul Rza tərəfindən edilən tərcümə sonralar əsərin tənqidi mətninin tərcüməsi ilə yoxlanılıb təkmilləşdirilərək dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Görkəmli özbək şairi Camal Kamal 2016-2018-ci illərdə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”yə daxil olan bütün poemalarını, o cümlədən “Xosrov və Şirin” əsərini özbək dilinə tərcümə etmişdir. Camal Kamalın “Xəmsə”ni əruz vəzninin Nizami Gəncəvinin yazdığı bəhrində özbək dilinə tərcümə etməsi mühüm ədəbi hadisədir.

4. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin üçüncü halqasını “Leyli və Məcnun” əsəri təşkil edir və şair bu nadir sənət incisini 1188-ci ildə Şirvanşah Axsitan bin Məniçöhrün sifarişi ilə qələmə almışdır.

Məlumdur ki, öz başlanğıcını ərəb məxəzlərindən alan bu eşq dastanının ayrı-ayrı süjetləri rəvayətlər şəklində hələ Nizamiyə qədər də Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Türkünstan və Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərini yazarkən, folklor və yazılı mənbələrdən istifadə etməsi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən geniş araşdırılmış, bu problemlə bağlı maraqlı elmi qənaətlər əldə edilmişdir.

Akademik Həmid Araslı 1939-40-cı illərdə çap etdirdiyi “Şərqdə “Leyli və Məcnun” mövzusu” adlı məqalələri və bu qəbilədən olan tədqiqatlarda Nizami əsərinin məxəzlərindən biri olaraq folkloru əsas götürərək, mövzunun şifahi xalq yaradıcılığının məhsulu olduğunu və Şərq xalqlarının şifahi poeziyasında müxtəlif variantlarda yayıldığını xüsusilə vurğulamışdır. Alim nizamişünaslığın istiqamətini folklor materiallarına yönəltməklə, “Leyli və Məcnun”un Azərbaycan folkloru ilə əlaqəsi kimi mühüm bir problemin öyrənilməsinin vacibliyini ortaya qoyaraq, özünün ilkin araşdırmalarında əhəmiyyətli mülahizələr irəli sürmüşdür.¹

Nizamişünaslıqda Leyli və Məcnunun tarixi şəxsiyyətlər olması haqqında fikirlər mövcuddur. A.Y.Krımski Leyli və Məcnun adlı bir-birinə aşiq olan iki gəncin VII əsrdə Ərəbistanda həqiqətən də, mövcud olduqlarını, onların faciəli eşqi haqqında fabulanın sonradan rəvayət xarakteri aldığını göstərmişdir.²

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının yazılı mənbələrinin öyrənilməsində əhəmiyyətli tədqiqat aparmış şərqşünas alim İqnatı Kraçkovski eradan əvvəl VII əsrin ikinci yarısında Mərkəzi Ərəbistanda şimali ərəb tayfalarının Əmir qəbiləsində Məcnun təxəllüslü şair yaşadığını, o dövrdə Ərəbistanda beduinlər arasında hökm sürən platonik məhəbbət cərəyanına qoşulduğunu və əsərlərinin çoxunu Leyliyə həsr etdiyini yazmışdır.³

¹ Həmid Araslı. Yaxın Şərq ədəbiyyatında “Leyli və Məcnun” mövzusu // “Nizami almanaxı”, I və II kitab. Bakı, 1939; 1940, s.86-104

² Агафангел Крымский. История Персии и ее литературы, 1900-1906, с.186

³ Игнатий Крачковский. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. Избранные сочинения, т.2. М.-Л.,1956, с.588-632

“Leyli və Məcnun” əsərini ingilis dilinə tərcümə edən Avropa orientalisti Rudolf Qelpke də yazırdı ki, Nizami Gəncəvi bu poemasında ərəb qəbilələrinin birində baş vermiş tarixi hadisəni əks etdirir və Məcnun obrazı Əmiri qəbiləsindən olan gənc Qeysin prototipidir.¹

Nizamişünaslıqda Leyli və Məcnun haqqında süjetin yazılı məxəzləri – Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Quteybənin (818-829) “Əş-şeyr vəş-şuəra” (Şeyr və şairlər), Əbul Fərəc İsfəhaninin “Kitabul-əğani” (Nəğmələr kitabı) antologiyası və Məcnunun lirik şeirlərinin toplandığı Əbubəkr əl-Valibinin “Əxbarül-Məcnun və əşaruhu” (Məcnunun əhvalı və şeirləri) əsəri haqqında tədqiqatlar aparılmışdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, şairin ərəb zəminində yaratdığı Leyli və Məcnun obrazları hələ Nizamidən əvvəl Yaxın Şərq poeziyasında geniş yayılmış, Azərbaycan ədəbi mühitində də məşhurlaşmışdı. Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani və başqa XI-XII əsr şairləri “Xəmsə” qəhrəmanları və onlarla bağlı əhvalatları tez-tez xatırlamışlar. Nizaminin yaşca böyük müasiri Əfzələddin Xaqani qəsidələrindən birində bu məsələyə toxunaraq:

داستان شد عشق مجنون در جهان
از جهان این داستان خواهم گزید²

(Məcnun eşqi cahanda dastan (məşhur) olmuşdur,
Dünyadan bu dastanı seçəcəyəm)

– deyir.

Şairin Şirvanşah Axsitana yazdığı başqa bir mədhiyyəsində belə bir beytlə rastlaşırıq:

چنگ بین چون ناقه لیلی وز او
بانگ مجنون هر زمان برخاسته³

Çəngə bax, Leylinin nağəsi (dişi dəvəsi) kimi ağlayır,
(Ondan) hər zaman məcnun səsi (fəryadı) qalxır.

¹ Nizami Ganjavi. The Story of Layla and Majnun, tr. by R. Gelpke (with E. Mattin and G.Hill), Oxford, 1966

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghasidekh/sh93>

³ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/tarjeeatk/sh7/>

XI-XII əsr klassik poeziyamızda tez-tez özünü göstərən belə nümunələr mövzunun Azərbaycanda geniş yayılaraq Nizami yaradıcılığının da qaynaqlarından birinə çevrildiyini təsdiq edir. Şair hələ lirik yaradıcılığında bu əbədi eşq dastanının Şərqi məhəbbət simvoluna çevrildiyini məşhur “Ey dust” qəzəlində belə ifadə etmişdir:

حدیث عاشقی بر من رها کن
تو لیلی شو، که من مجنونم ای دوست¹

Aşılıq hədisini mənim öhdəmə burax,
Sən Leyli ol ki, mən Məcnunəm, ey dost!

Nizami Gəncəvi özünə qədər mövcud olan yazılı məxəzləri və Yaxın Şərq xalqları içərisində pərakəndə halda yayılmış xalq yaradıcılığı nümunələrini ilk dəfə olaraq, vahid süjet ətrafında toplayaraq ölməz bir sənət abidəsi ucaltmışdır.

Nizami “Leyli və Məcnun” əsərini həcəz bəhrində - məfailün, məfailün, məfailün, fəilün” təfiləsi ilə yazmış və bu bəhr Nizami əsərindən sonra “Leyli və Məcnun” həcəzi adı ilə məşhurlaşaraq, şairin davamçıları tərəfindən qorunmuşdur. Dahi sənətkar əsərində məzmun və süjetə uyğun özünün qəzəl adlandırdığı lirik-aşıqanəricətlərə yer vermiş, poemasını son dərəcə zəngin bir üslubda işləmişdir.

Poemanın başlanğıcında “Kitabın yazılmasının səbəbi” adlanan bölməsindən görüldüyü kimi, Nizami əsərin yazılması barədə Şirvanşah Axsitan bin Məniçöhrdən sifariş almışdır. Şirvanşahın bu sifarişində onun türk dilinə münasibəti, əsəri ərəb-fars bəzəyi ilə zینətləndirməsi tələbi şairi son dərəcə məyus etmişdir:

دانی که من آن سخن شناسم
کابیات نو از کهن شناسم
تا ده دهی غرایب هست
ده پنج زنی رها کن از دست
بنگر که ز حقه تفکر
در مرسله که می کشی در
ترکی صفت وفای مانیبست
ترکانه سخن سزای ما نیست

¹ Nezami Gəncəvi. Divan-e qəsaid o ğəzəliyyat. Ostad Səid Nəfisi, Entəşarat-e Foruği, 1365, s.271

آن کز نسب بلند زاید
او را سخن بلند باید¹

Bilirsən ki, mən söz tanıyanam,
Təzə sözləri köhnədən seçməyi bilirəm.
İndi ki, on əyyarlıq (qızıl) yaratmaqda möcüzən var,
Beş (əyyar) vurmağı əlindən boşla.
Bax, gör ki, təfəkkür mücrüsündən,
Sən kimin həmayilinə dürr düzürsən.
Türklük bizim vəfa sifətimiz deyil,
Türksayağı söz bizə layiq deyil.
O adam ki, yüksək nəşəbdən doğulmuşdur,
Ona uca söz gərəkdir.

Ədəbiyyatşünaslıqda Şirvanşahın dilindən deyilmiş bu sözlər birmənalı şərh olunmur. Görkəmli nizamişünas Vəhid Dəstgirdi şairin bu misralarında “Şahnamə” müəllifi Firdovsi ilə Sultan Mahmud arasındakı əhvalata işarə etdiyini bildirir. Türk əsilli Sultan Mahmudun öz sözünə əməl etməyib Firdovsiyə “Şahnamə” üçün vəd elədiyi mükafatı vermədiyini nəzərdə tutduğunu göstərir.

Tədqiqatçıların digər bir qismi isə bu misraları Axsitanın Nizami əsərlərində açıq-aydın duyulan türk əhvali-ruhiyyəsinə, şairin türk mənşəli sözlərdən faydalandığına etirazının ifadəsi kimi izah edirlər. Nizami Gəncəvinin Şirvanşah Axsitandan “Leyli və Məcnun” əsərinin fars dilində yazılması sifarişini alarkən düşdüyü vəziyyət, keçirdiyi pərişanlıq hissləri danılmaz faktdır. “Təsadüfi deyildir ki, görkəmli şərqşünas alim Əbdürrəhman Tahircanov məsələ ilə bağlı tədqiqatında qeyd edirdi ki, Nizami Gəncəvi öncə özünün türkcə Divanını Şirvanşah Axistana göndərmiş və onu “öz Divanının hökmdarı” adlandırmışdır. Bundan sonra Şirvanşah Nizamiyə “Leyli və Məcnun” əsərini farsca yazması sifərişi ilə məktub göndərmiş və şair türkçə şeirlərinin qiymətləndirilməməsi səbəbindən məyus olmuşdur”.²

¹ Nezami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun” (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku. “Edare-ye Enteqarat-e Daneş”. 1965, s.42-43

² Zəhra Allahverdiyeva. Müasir Azərbaycan nizamişünaslığının prioritet vəzifələri. Elmi iş (Beynəlxalq elmi jurnal) .SCIENTIFIC WORK (international scientific journal) 2020, №10/59, s.8

Bu da təsadüfi deyildir ki, şair əsəri yazarkən, tez-tez öz türk mənşəyinə işarələr etmişdir. Türk alimi Əli Gəncəli də türk şairi M.F.Gürtüncanın “Leyli və Məcnun” tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə Nizami əsərinin Ayasofiyada rast gəldiyi qədim bir əlyazmasında belə bir beytə təsadüf etdiyini bildirir:

پدر بر پدر مر مرا ترک بود
به فرز انگی هر یکی گرگ بود

Atam, atamın atası türk idi,
Fərzanəlikdə hər biri bir qurd idi.¹

Beləliklə, Nizami Gəncəvi Şirvanşahın türklüklə bağlı bu mülahizəsini açıq şəkildə böyük narazılıq hissilə qarşılımışdır. Ana dilinə olan həqarətli münasibət onu hiddətləndirmiş, elə bu səbəbdən şahın təklifini qəbul etmək istəməmişdir:

چون حلقه شاه یافت گو شم
از دل به دماغ رفت هو شم
نه زهره که سر ز خط بتابم
نه دیده که ره به گنج یابم
سرگشته شدم دران خجالت
از سستی عمر و ضعف حالت
کس محرم نه که راز گویم
وین قصه به شرح باز گویم²

Elə ki, qulağım şahın halqasına düşdü.
Əsəbdən qanım qalxdı, aqlım başımdan çıxdı.
Nə cəsərət var ki, boyun qaçıram,
Nə göz var ki, xəzinəyə yol tapam.
Ömrün süstlüyü və vəziyyətin zəifliyindən,
O xəcalətdə sərgəştə qaldım.
Sırrımı deməyə bir məhrəm yoxdur ki,
Ona şərh edib bu əhvalatı söyləyim.

Əsərin başlanğıcında şair sevinc və şadlıqdan uzaq, çox qəmli bir mövzuda əsər yazmağın çətinliyini bəhanə gətirərək şikayətlən-

¹ Nüşabə Araslı. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1980, s.5

² Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e vo ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.43

sə də, Nizami özünün də qeyd etdiyi kimi, yeganə oğlu Məhəmmədin tövsiyə və istəyi ilə poemanı yazır. Bu məsələ haqqında professor Mübariz Əlizadənin etdiyi qeydlər də əhəmiyyətlidir: “Bütün əsərlərin şahı” adlandırdığı “Leyli və Məcnun” dastanını türkcə deyil, fars və ərəb zinəti ilə bəzəməyi şairdən tələb edən Şirvan şahı Axsitanın məktubundan nəzmə çəkilən sözlər heç bir şübhəyə yer qoymur ki, Nizami öz ana dilində də əsərlər yazmış. Belə olmasaydı, şah sifariş verdiyi əsərin dili barədə xüsusi tapşırıq verməzdi”.¹

Nizami mövzu ilə bağlı mövcud materialları diqqətlə nəzərdən keçirərək, qısa bir vaxtda, özünün dediyi kimi, 4 ay müddətində bu ölməz sənət əsərini tamamlamışdır.

Yaradıcılığında “İnsanlıq anlayışını” cəmiyyətin və sənətin fəvqünə qaldıran Nizami Gəncəvi bu əsərində də insan adının yüksəkliyi, onun cəmiyyətin inkişafındakı əvəzsiz yerindən, zəka və qüdrətindən söz açır, başlanğıcda – dastanın məzmununa keçməzdən əvvəl, insanı öz şərəfətini dərk etməyə, həmişə fəal olmağa, aramağa, axtarmağa, həyatın, kainatın sirlərini öyrənməyə çağırır.

Nizami şeirində hələ “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq “Xəmsə”də xüsusi yer tutan gənclik, nəsillərin qarşılıqlı münasibəti problemi şairin bu poemasında da ətraflı işıqlandırılır. Gəncliyi cəmiyyət üçün yararlı olmağa sövq edən şair bilavasitə oxucuya üz tutaraq ona öz ülvyyətinə dərk etməyi, boş, keçici işlərdən əl çəkməyi, yüksək arzularla yaşamağı öyrədir. Əsərdə şairin 14 yaşlı oğlu Məhəmmədə nəsihəti onun gələcək nəslə olan diqqət və qayğısının bədii əksi kimi xüsusilə diqqətləyiqdir:

غافل منشین نه وقت بازیست
 وقت هنر است و سرفراز یست
 دانش طلب و بزرگی آموز
 تا به نگرند روزت از روز
 نام و نسبت به خرد سالی است
 نسل از شجر بزرگ خالی است
 جایی که بزرگ بایدت بود
 فرزندی من ندارد سود²

¹ Mübariz Əlizadə // Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Mübariz Əlizadəninindir). Bakı, 2017, s.359

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku. Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.47

Qafil oturma, oynamaq vaxtı deyil,
Hünər və ucalmaq vaxtıdır.
Elm tələb eylə və böyüklük öyrən,
Gündən günə yaxşı görsünlər.
Ad və nəsəb kiçik yaşındaykən anılır,
Böyük ağacın nəsli soruşulmaz.
O yerdə ki, böyük olmağın gərəkdir,
Mənim övladım olmağının sənə xeyri yoxdur.

Şair gəncliyə əxlaqi-mənəvi kamilliyin yollarını göstərir, xalq ilə ədəblə davranmağı və Allahı tanımağı tövsiyə edir:

دولت طلبی سبب ننگه دار
با خلق خدا ادب ننگه دار
آنجا که فسانه‌ای سکالی
از ترس خدا مباش خالی¹

Xoşbəxtlik istəsən, səbəbi gözlə,
Allahın xalqı ilə ədəblə davran,
Əfsanələr fikirləşdiyin yerdə,
Allah qorxusunu unutma.

Nizaminin belə əxlaqi görüşləri içərisində “Az danışmağın gözəlliyi”, dostluq, səmimi yoldaşlıq, dünya varına aldanmamaq, şöhrətə aludəçilik göstərməmək, insanlıq ləyaqətini alçaltmamaq, zülmə qatlaşmamaq və başqa həyati baxışları bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

“Leyli və Məcnun” məhəbbətin qüdsiyyəti, insan eşqinin əzəməti haqqında yazılmış poemadır. Əsərin məzmunu uca və saf bir eşqlə sevən, lakin cəmiyyətin cəhaləti üzündən həyatları əzaba çevrilən iki gənc aşıqın faciəli məhəbbət sərgüzəştinə həsr olunmuşdur. Poemanın qəhrəmanları Qeys və onunla bir yerdə təhsil alan Leyli bir-birini sevirlər. Ancaq gənclərin qarşısında keçilməsi mümkün olmayan maneələr dayanır. Bu maneələr və hər şeydən əvvəl, qəhrəmanla onu əhatə edən mühit arasındakı uyğunsuzluqdur. Çox keçmir ki, bu sevgidən xəbər tutan Leylinin ata-anası onu mək-

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.47

təbdən ayırırlar. Leylisindən kənar düşüb eşqi daha da alovlanan gənc Qeys ayrılıq əzabından özünü itirir, gecə-gündüz Leylini düşünüb qəlbinə odlara yaxır. Cəmiyyət onun bu saf eşqini anlaya bilmir, xalq onu “Məcnun” deyə çağırır.

Nizami Gəncəvi əsərin “Məcnunun eşqinin keyfiyyəti” hissəsində məzmunu son dərəcə zərif və gözəl ləfzi-poetik naxışlar vurmaqla bu iki gəncin eşqinin ülvilik və incəliyini tərənnüm edir. Şair özünün sevə-sevə yaratdığı Məcnun obrazını dövrün mükəmməl sufi-əxi ideyaları fəvqünə qaldırır. Nizaminin Məcnunu – “Sübh ikən oyananlar taxtının Sultanı”, “Göz yaşı axıdanlar ordusunun Sərkərdəsi”, “Könülbəsləyənlər yolunun Divanəsi”, “Bağdad müğənnilərinin Kanunu”, “Fəryad satanların Müştərisi”, “Taxtsiz-tacsız Keyxosrov”, “Yüz min lütün (kasıbın) könlünün Pənahı”, “Qarışqa ordusunun Payverəni”, “Sahibsiz deyrin * Sahibi”dir.

Nizami Gəncəvi eşq haqqında fəlsəfi-ictimai biliklərini, mənəvi-əxlaqi görüşlərini təbliğ etməklə, həm də insanın hüquqlarını buxovlayan, azad sevginin faciəsinə səbəb olan bəzi köhnə qanunların uyğunsuzluğu və cəmiyyətdəki cəhaləti hədəfə alır.

Oğlunun divanəliyindən miskin hala düşən ata o yerin saygılı adamlarının məsləhəti ilə eşq bəlasından xilas olmaq üçün onu Kəbəyə aparır. Könlü dərbədər, qəm içində olan zavallı atası müqəddəs Qara daşın (Həcərül-əsvədin) önündə oğluna deyir:

“Ey oğul! Bura oyun yeri deyil! Tələs, bura əlac yeridir. Kəbənin həlqəsindən yapış ki, bu qəm həlqəsindən qurtulasan. De, Yərəb, öz qüdrətinlə mənə rəhm eylə, pənahım ol! Eşqə mübtəla olmuşam, məni eşq bəlasından azad elə!” Məcnun eşq hədisini eşidən kimi əvvəl ağlayır, sonra isə gülüb deyir:

در حلقه عشق جان فروشم
بی حلقه او مباد گو شم
گویند ز عشق کن جدائی
کاینست طریق آشنائی
من قوت ز عشق می پذیرم
گر میرد عشق من بمیرم
پرورده عشق شد سرشتم
جز عشق مباد سرنو شتم

---

* deyr – qala

آن دل که بود ز عشق خالی
سیلاب غمش براد حالی¹

Eşq halqasında can satıram,
Qulağım o halqasız olmasın.
Deyirlər ki, eşqdən ayrı ol,
Aşınalıq təriqində bu yoxdur.
Mən qıdai eşqdən alıram,
Əgər eşq ölsə, mən də ölərəm.
Mənim təbiətim eşq ilə pərvəriş tapıb,
Eşqdən başqa (bir) qismətim olmasın!
O ürək ki, eşqi yoxdur,
Qəm seli onu dondurur.

Nizami bu hissədə sözüünə davam edərək, “Məcnunun Kəbədə Leyli üçün dualar etdiyini bildirir: Mənim nə qədər ömrüm ki, qalıb, al, onun ömrünə cala!... Qanıma içsə belə halalı olsun. Ata Məcnunun bu sözlərini eşitdi. Oğlunun eşqdən dönməz olduğunu görüb başa düşdü ki, Məcnunun qəlbi əsir olmuşdur və onun dərdinə dəva tapa bilməyəcək. Öz evinə tərəf qayıtdı. Əqrəbasını cəm edib, hər nə eşitmişdisə, onu danışdı. Dedi ki, oğlu Kəbə qapısına çatarkən, Leylini murad etdi, özünə nifrin, ona isə dualar etdi.”

Beləliklə, Məcnun heç bir nəsihət qəbul etməyib, Nəcd dağına özünə vətən edir və vəhşi heyvanlarla ülfət bağlayır. Məcnun ucubucağı görünməyən geniş səhralarda qayğısını çəkdiyi canlıların məhəbbətini qazanmışdı. Gedirdisə, dalınca düşüb gedirdilər. Dururdusa, onu dövrəyə alırdılar. Nizami Gəncəvi fəvqəl mənəviyyatı ilə seçilən bir surət olaraq yaratdığı Məcnunu – “Uca eşq mülkünün şahənşahı” adlandırmışdır.

Nizami Gəncəvi gözəl Leylinin obrazını, onun ülvi sevgisini, eşq əzabları və sədaqətini mükəmməl işləmişdir. Şair başqa bir qəbilədən olan, ədəb evində – məktəbdə Qeys ilə birgə dərs və təlim alan, “zülfü gecə kimi”, “üzü Ay kimi”, “həyat evinin utancaq qızı” və “cavanlıq qəsidəsinin şah beyti” adlandırdığı Leylinin gözəlliyi və əxlaqını böyük məhəbbətlə tərənnüm edir:

---

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965

آفت نرسیده دخترى خوب
 چون عقل به نام نیک منسوب
 آراسته لعبتی چو ماهی
 چون سرو سهی نظاره گاهی
 شوخی که به غمزهای کمینه
 سفتی نه یکی هزار سینه
 آهو چشمی که هر زمانی
 کشتی به کرشمه‌ای جهانی
 ماه عربی به رخ نمودن
 ترک عجمی به دل ربودن¹

Bəla görməmiş gözəl bir qız,
 Ağıl kimi yaxşı ada mənsub.
 Ay kimi bəzənmiş bir gözəl,
 Uca sərv kimi görünüşü (vardı)
 Bir şux (gözəl) ki, kiçik qəməsi ilə,
 Bir deyil, min sinəni deşərdi.
 Ahu gözlü ki, hər anda,
 Nazı ilə dünyanı öldürərdi.
 Üzünü göstərməkdə ərəb ayı idi,
 Könül ovlamaqda əcəm türkü idi.

Nizami Leylinin bir türk qızına mənsub gözəlliklərini xüsusilə diqqətə çatdırır, ətrafındakı gözəlləri də “Ərəbistanda yaşayan türklər” adlandırır belə söyləyir:

از نوش لبان آن قبیله
 گردش چو گهر یکی طویله
 ترکان عرب نشینشان نام
 خوش باشد ترکتازی اندام
 در حلقه آن بتان چون حور
 می‌رفت چنانکه چشم بد دور
 تا سبزه باغ را به بیند
 در سایه سرخ گل نشیند²

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşğərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.111-112

² Yenə orada, s.112

O qəbilənin bal dodaqlılarından,
Gövhər kimi bir səf düzülmüşdü.
Onların adı Ərəbistanda yaşayan türklərdi,
Ərəb əndamlı türk gözəl olar.
O huri kimi gözəllərin halqasında,
Pis gözdən iraq, elə gedirdi ki,
Bağın yaşıllığını görsün,
Qızıl gülün kölgəsində otursun.

Leyli sevmədiyi bir adama – İbn Sələmə ərə verilir. Qəhrəmanların faciəsi daha da dərinləşir. Son nəfəsinə qədər Məcnuna sadıq qalan Leyli Nizaminin yaratdığı mükəmməl qadın obrazlarından biridir.

Əsər hər iki aşıqın ölümü ilə bitsə də, onların məhəbbəti məğlub olmur. Nizami pak, təmiz eşqin bu mənəvi qələbəsini özünün yüksək bəşəri ideallarının şərhi ilə birlikdə ifadə edir. Öz mənbəyini İlahi başlanğıcdan alan ülvî eşq əbədi olaraq bu dünyada yaşayacağını qəhrəmanlarının öz davranışları söhbət və münasibətləri ilə də oxuculara çatdırır.

“Leyli və Məcnun” mövzusunun Şərq xalqları ədəbiyyatlarında işlənməsi haqqında əsaslı tədqiqat aparmış görkəmli türk ədəbiyyatşünası A.S.Ləvənd “Leyli və Məcnun” dastanının “Yusif və Züleyxa”, “Xosrov və Şirin”, “Vamiq və Əzra”, “Cəmşid və Xurşid” və başqa qoşa qəhrəmanlı məhəbbət dastanlarından daha geniş yayılaraq daha çox məşhurlaşdığını bildirərək bunun səbəbini müəyyən dərəcə dastanın faciəli sonluğu ilə izah edir. Əlavə etmək istədik ki, bu hekayədə özünü aydın göstərən məhəbbət azadlığı, şəxsiyyət toxunulmazlığı problemi mövzunun əbədləşməsində mühüm əhəmiyyət daşımış, onu ölməz etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Məcnun, Leyli obrazları Şərq xalqları folkloru və klassik poeziyada azad məhəbbət carçıları kimi məşhurlaşmışlar.

Nizami insanı alçalmağa vadar edən hərisliyi, tamahkarlığı pisləyir, dünya nemətlərinə aludəçiliyin insanı azadlıq kimi əziz bir nemətdən məhrum etdiyini əsərindəki gündə bir çəngə ot ilə qidalanan qoca zahidin hekayəsində oxuculara çatdırır. Hekayədə deyilir ki, “Bir gün gəzməyə çıxmış adlı-sanlı bir hökmdar xarabalıqda yaşayan bir zahidə rast gəlir. Şah onu hüzuruna gətirir. Zahiddən niyə xərədə yaşadığını, burada nə yeyib-içdiyini xəbər alır. Zahid

isə bir çəngə quru otu göstərərək yalnız bununla qidalandığını bildirir. Onun “Bizim şaha xidmət etsən, çöllərdə ot yeməzsən – deyən xidmətçiyə:

گر تو سرازین گیہ نتابی
از خدمت شه خلاص یابی¹

Bu otun sirrini bilsən, ey insan,
Şahın xidmətindən azad olarsan –

cavabını eşidən şah atından yerə sıçrayıb zahidin ayaqlarına düşərək:

خرسند همیشه ناز نیست
خرسندی را ولایت اینست²

Qənaət (qane olmaq) həmişə əzizdir,
Qənaətin vilayəti budur

– deyir. Nizami Gəncəvi burada sufi terminlərinə müraciət edir və şairin bu hekayədən əsas məqsədi insan şəxsiyyətinin azadlığı problemidir.

Hələ “Xəmsə”nin ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq Nizaminin epik yaradıcılığında əsas yer tutan insan və cəmiyyət münasibətləri cəmiyyətlə təbiət arasındakı harmoniya “Leyli və Məcnun”da öz əksini daha aydın və çox cəhətli tapmışdır. Nizami qəhrəmanının təbiətin zinəti olan heyvanlarla ünsiyyətini inandırıcı bir tərzdə təsvir edərək vəhşilərin Məcnuna həmdəm olmasını real hadisələr fonunda həyatı baxımdan izah edir:

وحشی شده از میان مردم
وحشی دو سه اوفتاده دردم³

İnsanların içindən vəhşi kimi qaçmış,
Dalınca iki-üç vəhşi düşmüşdü.

Şair Məcnunu ziyarət edənlərin ona yemək gətirdiklərini, Məcnunun isə bu yeməklərdən ancaq bir tikə yeyib qalanlarını vəhşilərə payladığını bildirir. Bunun üçün də heyvanların onunla dost-

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (çətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Entəşarat-e Daneş, 1965, s.382

² Yenə orada, s.371

³ Yenə orada, s.197

laşdığını, onu ruzi verən bilib daima qoruduqlarını göstərir. Əsərdə “İt saxlayan padşahla bir gəncin haqqında” verilən hekayə bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir. Hekayənin qısa məzmunu belədir: “Mərv ölkəsində yaşayan qəzəbli bir şah acığı tutduğu xidmətçilərini saxladığı quduz itlərin qabağına atmaqla cəzalandırmış. Şaha xidmət edən bir gənc onun qəzəbindən çəkinərək saraya gələn gündən həmin itlərə yemək verməklə onlarla dostlaşır. Nəhayət, onun ehtiyat etdiyi həmin hadisə baş verir. Gəncə qəzəbi tutan şah onun əl-qolunu bağlatdırıb itlərin qabağına atdırır. Gənci parçalamaq istəyən itlər onu tanıyıb quyruqlarını bulayaraq diz üstə yatırlar. Bir gündən sonra hirsli soyuyan şah peşman olur, xidmətçilərə gəncin aqibətinin necə olduğunu öyrənməyi tapşırır. Əhvalatdan xəbər tutan kimi gənci hüzuruna çağırır necə sağ qala bildiyini soruşur. Gənc isə bu “möcüzə”nin sirrini açaraq itlərə yemək verməklə əv-vəlcədən onlarla dostlaşdığını söyləyir:

ایشان به نواله‌ای که خوردند
 با من لب خود به مهر کردند
 ده سال غلامی تو کردم
 این بود بری که از تو خوردم
 دادی به سگانم از یک آزار
 و این بد که بند سگ آشنا خوار
 سگ دوست شد و تو آشنا نه
 سگ را حق حرمت و ترا نه ¹

Etdiyim yaxşılıq getmədi hədər,
 İtlər öz ağzını möhürlədilər.
 Lakin xidmət etdim düz on il sənə,
 Axırda bu cürə haq verdin mənə.
 Sən məni itlərə atdınsa əgər,
 Yaxşı ki, dost yeyən deyilmiş itlər.
 Dostluğu səndə yox itdə gördüm mən,
 İt bilən hörməti ayaqladın sən.

Gəncin bu sözləri qəddar padşahı qəflət yuxusundan oyadır. O, “insaniyyətin” xoşbəxtlik olduğunu başa düşür, özünün köhnə

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.328-329

adətlərindən “itlik”dən, “itpərəstlik”dən əl çəkir. Nizami oxucuya üz tutaraq bu hekayədən ibrət almağı, səxavətli olmağı, təbiətə, canlılara qayğı göstərməyi tövsiyə edir:

مقصودم از این حکایت آنست
کاحسان و دهش حصار جانست
مجنون که بدان ددان خورش داد
کرد از پی خود حصاری آباد ...
همخوان تو گر خلیفه نامست
چون از تو خورد ترا غلامست¹

Bunu söyləməkdə bir məqsədim var;
Səxavət qələdir, o, can qoruyar.
Məcnuna bənzəsən insanlıqda sən,
Dünyada nə qüssə, nə dərd çəkərsən...
Xəlifə də yesə süfrəndə nemət,
Yeməyi səndənsə qulundur əlbət.

Vəfa, sədaqət mücəssəməsi olan Məcnunun təmiz mənəviyyə-tini onun məhəbbəti daha da saflaşdırmış, ülviləşdirmişdir. Məhəb-bət onun təbiətindəki humanizm, insanpərvərlik xüsusiyyətlərini daha da gücləndirərək, mənəvi əzəmətini son həddə çatdırmışdır. Nizami bu əsərində saf təbiəti cəmiyyətin vaxtı keçmiş qayda-qa-nınlarına qarşı qoymuş, dilsiz-ağızsız vəhşi heyvanları köhnə adət-lərə sözsüz itaət göstərən hissiz-duyğusuz insanlardan üstün tut-muşdur.

Nizaminin ədəbiyyatşünaslıqda haqlı olaraq psixoloji roman kimi qiymətləndirilən “Leyli və Məcnun”da qəhrəmanla onu əhatə edən mühit arasındakı anlaşılmazlıq özünün çoxcəhətliliyi ilə səciy-yələnir. İnsan, onun cəmiyyətdə yeri, yeni nəslin öz sələfinə münasibəti, övlad məhəbbəti, valideyn qaygısı və başqa həyatı-fəlsəfi problemlərə geniş yer ayıran şair qəhrəmanlarını dövrün duyan, dü-şünən ən zəkali, həssas gəncləri kimi təqdim edir. Sonradan Məc-nun adını almış Qeys özünün mənəvi zənginliyi ilə cəmiyyətin fəv-qünə yüksəlir. Humanist təbiəti, insan arzuları önünə keçilməz səd-lər çəkən vaxtı ötmüş adətlərə qəti etirazı ilə müasirlərindən fərqlə-

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşğərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.329

nir. Nizami onu “Dövrünün ən böyük bir alimi”, “Aləmi şərh edən”, “gizli mənalara yol açan”, “qəlbində göylərin min sirri” olan bir aşıq – filosof səviyyəsinə qaldırır.

Dahi sənətkar müqəddəs bir məhəbbətlə sevən, şair təbiətli, düşüncəli, dərrakəli aşıq olan Məcnunun valideyninə olan sevgisini də uca tutur, onu zavallı ata-anasını daima ehtiramla xatırlayan bir övlad kimi təsvir edir. Əsərin dramatik səciyyəli yerlərindən biri də ata ilə oğulun görüşdükləri zaman insan ömrü, yaradılış, kainat, əxlaq, davranış qaydaları ilə bağlı fəlsəfi düşüncələrini izhar etdikləri məqamlardır.

Məcnun ata sözünə əməl edə bilmədiyi üçün valideyninə xoşbəxtlik gətirmədiyindən həmişə əzab çəkir. Atası ilə hər dəfə görüşdüüyü zaman özünün üzrxahlığını bildirərək:

گفت ای نفس تو جان فزایم
اندیشه تو گره گشایم
مولای نصیحت تو هوشم
در حلقه بندگیت گوشم
پند تو چراغ جان فروزیست
نشیندن من ز تنگ روزیست
فرمان تو کردنی است دانم
کوشم که کنم نمی توانم¹

Dedi: Ey nəfəsi ruhuma qüvvət,
Sənsən müşkülümü düzəldən əlbət.
Sözün, nəsihətin damağımdadır,
Bax qulluq halqan da qulağımdadır.
Gözəl nəsihətin qəlbə çıraqdır,
Kim boyun qaçırsa bəxtdən uzaqdır.
Mən qulaq asardım bu sözlərinə,
Neyləyim əlimdən gəlməyir yenə

– deyir.

Məcnun ən çətin anlarında belə ata-anasını unutmur, anasını həsrətlə xatırlayır, yanına gələnlərə anasını görmək arzusunu bildirir:

---

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşğərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş. 1965, s.299-300

کان مرغ شکسته بال چونست
کارش چه رسید و حال چونست
با اینکه ازو سیاه رویم
هم هندوک سیاه اویم¹

Necədir qanadı qırılmış o quş?
O damı ayrılıq dustağı olmuş?
Yanında qaradır üzüm əzəldən,
Qara bir quluyam öz anamın mən.

Anası ilə görüşərkən:

گفت ای قدم تو افسر من
رنج صدف تو گوهر من
پالیده دانه تو کشتم
خاک در تو در بهشتم²

Başımın tacıdır ayağın sənin,
İncimi bəsləmiş sənin sədəfin.
Sənin toxumunun məğziyəm ana,
Ayaq torpağın da cənnətdir mana...

Məcnunun bu sözləri bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında gənc nəslin öz soy kökünə, ata-anasına olan məhəbbətlərini, xüsusilə “Ana haqqı Tanrı haqqıdır” – kəlamını xatırladır. Qadınlığa böyük hörmət bəsləyən, onu cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi görməyi arzulayan böyük şair Leyli obrazını məhəbbətlə qələmə almış, onun faciəsini ürək ağrısı, dərin təəssüf hissilə təsvir etmişdir. Bununla belə, dahi sənətkar zahiri və mənəvi gözəlliyi ilə hamını heyran edən qadın qəhrəmanını həm də yaxşı yoldaş, mehriban rəfiqə, mühitə, mövcud qayda-qanunlara açıq gözlə baxan, etirazını gizlətməyən, əli heç bir yana çatmasa da, özünü müdafiə etməyi bacaran həssas qadın kimi oxucularına sevdilir. O, lazım gələrsə, dövrün qanun çərçivələrini aşaraq sevgilisi ilə görüşməyə cəhd edir, ona məktublar çatdırır, hətta ərini belə sillə ilə vurub həddini tanıdan (əlbəttə, öz hüququnu qorumaq baxımından) qadın kimi qarşımızda ucalır.

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.383

² Yenə orada, s.387

Nizami “Leyli və Məcnun”da insan qəlbinin incə duyğularını, insanın təbii arzu və meyillərini, həsrət və arzularını həssaslıqla ifadə etmiş, gözəlliyə pərəstiş, mənəvi ucalıq, sevgiyə inam, şəxsiyyət toxunulmazlığı, məhəbbət aləmində bərabərlik və başqa bu kimi məsələlərlə yanaşı, təmiz ad, ləkəsiz mənəviyyət, soy kökə, nəcib adət-ənənələrə hörmət və s. həyatı problemləri də əhatə etmişdir. Nizami poemalarında özünü çox qabarıq göstərən lirik vüsət “Leyli və Məcnun” poemasında da oxucunun diqqətini cəlb edir. Əsərdə lirik səciyyəli bölmələrə, gözəl təbiət mənzərələri, qəhrəmanların gözəlliyinin, onların həyəcan, sevinc anlarının təsvirində, “Məcnunun qəzəl oxuması”, “Leylinin Allaha yalvarması” əsər qəhrəmanlarının səba yelinə, gecəyə, Aya, ulduzlara xitabı, ceyran, maral, qarğa ilə söhbətinə şikayətlərinə həsr olunmuş bölmələr əsərin lirik ruhunu gücləndirir. Şair poemada özünün lirik ricətləri, müəllif haşiyələri, bədii xitabları ilə də əsərin lirik əhvali-ruhiyyəsini artırır.

Poemada rəngarəng poetik vasitələrlə canlanan təbiət təsvirləri, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, məzmunun ayrılmaz hissəsinə çevrilərək baş verən hadisələrlə də gözəl uyuşur, qəhrəmanların əhvali-ruhiyyəsini tamamlayır. Əsərdə təbiətlə onun ayrılmaz parçası olan insan arasında çoxcəhətli uyğunluğun maraqlı nümunələri ilə qarşılaşırıq. “Xəmsə”nin digər poemalarında olduğu kimi, “Leyli və Məcnun” əsərinin bədii ruhunda təbiət gözəlliklərinin şairanə tərənnümü ilə təhkiyə arasında mənə və poetik baxımdan bağlılıq diqqətə çatır. Ustad sənətkar qəhrəmanların qayğısız gənclik günlərini, sevgililərin görüş anlarını, təbiətin oyandığı və füsunkar mənzərələri ilə insana sevinc gətirən bahar və yay günlərində baş verdiyini təsvir edir. Sevgililər görüşdüyü zaman təbiət də səfalı, göy üzü aydın, ayın, günəşin işığı daha parlaq görünür.

Qəhrəmanların ölümü əsərdə təbiətin cansıxıcı bir görkəm aldığı, güllər, çiçəklər solduğu, ağaclar yaşıllığını itirdiyi, əvvəlki təravətdən əsər-ələmət qalmadığı bir zamana təsadüf edir. Bu fəsil aşağıdakı misralarla başlayır:

شرطست که وقت برگریزان
 خونابه شود ز برگریزان
 خونی که بود درون هر شاخ
 بیرون چکد از مسام سوراخ

قاروره آب سرد گردد
رخساره باغ زرد گردد¹

Qaydadır yarpaqlar tökülən zaman,
Qanlı sular axar o yarpaqlardan.
Hər bir budağın ki, içində qan var,
Axır dəşiklərdən süzüb damcılar.
Suyun şüşəsi də soyuyub donar,
Bağların üzünə sarılıq qonar.

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində islami sufizm ideyaları ilə səsleşən məqamlar diqqəti cəlb edir.

İslami ideyalar – islamın əsas təməli olan təvhid fəlsəfəsi – Quranın ixlas surəsi və Allahın vahidliyinin təsdiq və təbliği bu əsərdə mühüm yer tutur. Poema Nizami əsərlərinin ideya və üslubuna uyğun olaraq, minacat şəklində başlanır:

ای نام تو بهترین سر آغاز
بی نام تو نامه کی کنم باز
ای یاد تو مونس روانم
جز نام تو نیست بر زبانم
ای کارگشای هر چه هستند
نام تو کلید هر چه بستند²

Ey adı ən gözəl başlanğıc olan,
Sənin adından başqa kitabı kimin adıyla açım?
Sənin yadın canımın munisidir,
Dilimdə sənin adından başqa heç nə yoxdur.
Ey bütün varlıqların işini açan (düzən),
Sənin adın bütün bağlı (qapıların) açarıdır.

Sufi fəlsəfi ədəbiyyatdan məlumdur ki, alimlər təvhidi üç hissədən ibarət hesab edirlər: rububiyyə (Allahın vahid hökmə malik olması), ilahiyyə (Allahın ilahi birliyə malik olması), əl-əsməül-sifət (Allahın ad və atributlarında onun birliyinin təzahür etməsi)³ Niza-

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəsgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.50

² Yənə orada, s.1

³ Фикх и его основы. “Основы фикха” Нововведение. <http://islamqa.info/ru/49030>

mi Gəncəvi başlanğıc hissədə tövhid anlayışını izah edir və bəzi misralarında “Qurani-Kərim”ə istinadlar edir:

ای خطبه تو تبارک الله
فیض تو همیشه بارک الله¹

Sən ey xütbəsi “Təbarəkəllah” olan!
Sənin feyzin həmişə “Barəkəllah”dır!

Başlanğıc hissədən bəlli olur ki, Nizami Gəncəvi ilahi eşq fəlsəfinin mahiyyətini dərk etmiş, öz epik qəhrəmanlarını ruhu təkamülün yüksək zirvəsinə qovuşdurmuşdur. Məcnun özünün ruhu təkamülü yolunda müxtəlif sufi mərhələlərindən keçir və ilahi eşqin kamillik zirvəsinə qovuşur.

Görkəmli sufi filosofu İbn əl-Ərəbi aşiq-məşuq vəhdətini, eşqin forma və mahiyyətə ilahi birliyə bağlılığını izah edərək yazırdı: “Если он увидит в этой женщине самого себя, его любовь и устремленность к ней усилятся: ведь она – его форма. А ты уже знаешь, что его форма – это форма Истинного, по которой Тот сотворил его. Так что видит он именно Истинного, но – благодаря любовной страсти и наслаждению соития. Вот тогда он истинно гибнет в ней благодаря правде любви.”² (Əgər özünü bu qadında görərsə, ona olan sevgisi və səyi daha da güclənəcək: axı o, onun formasıdır. Və siz artıq bilirsiniz ki, onun surəti Haqqın surətidir və ona uyğun olaraq onu yaratmışdır. Beləliklə, o, Həqiqəti tam olaraq görür, lakin – sevgi ehtirası və qovuşma sayəsində. Bu zaman, o, eşqin həqiqiliyinin gücündən həqiqətən də Ona (qovuşub) yox olur. – tərc. Z.A.)

İlahi eşq islami təsəvvüf ideyalarına bağlı olmaqla, həm də bəşər tarixində mövcud olmuş bir çox fəlsəfi sistemlərin elementlərini özündə əks etdirir. Onun İnsan və yaranış haqqında fikirləri islami dünyagörüşü əks etdirir. Şair insanın ucalığını, gözəlliyini vəsf edir, onun bu eşq ilə yaşamasını elm və mərifət yolunun əsası hesab edir.

¹ Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşğərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Entəşarat-e Daneş, 1965, s.1

² Ибн Араби. Избранное, т.2. Перевол с арабского, вводная статья и комментарии А.В.Смирнова. Москва, Языки славянской культуры: ООО “Садра”, 2014, с.353

Bizə aşkar olan dünyada hər şey o gizləndən (Allahdan) xəbər verir. Allahın ən gözəl, mükəmməl, sevə-sevə yaratdığı varlıq isə insandır. İslami sufizmdə insan və onun kamilliyi, gözəlliyi çox yüksək mərtəbəyə qaldırılır. Dünya humanist fikrin inkişafı tarixində bu mərhələnin müstəsna rolu vardır. Fəlsəfədə insanın ilahiləşdirilməsi, Mütləq Ruha qədər ucaldılması ədəbiyyatda nadir bəşəri ideyalar ifadə edən simvolların zənginləşməsi prosesilə nəticələndi. Bu dünyanı nurlandıran, onu belə əzəmətli və işıqlı edən ilahi varlığın təcəllası olan insan gözəlliyidir.

Məcnun ilahi eşq yolunun əvvəlində - həqiqi elmlərə yiyələnmək üçün məktəbə getməsi, aşiq olması, eşq vadisi və sair məqamlar şairin sufi ideologiyasını və bütün əsər boyu bu ideyanın nəzəri prinsip və təkamül yollarını izləndiyinin şahidi oluruq.

Nizami poeması özündən sonrakı Azərbaycan və Şərq poeziyasının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli poeziyasının da formalaşmasında Nizami təsiri özünü göstərir. Həmid Araslı “Yaxın Şərq ədəbiyyatında “Leyli və Məcnun” mövzusu” (Nizami, I kitab. Bakı, 1939) və “Şərqdə iki “Leyli və Məcnun” poeması” (Nizami, II kitab. Bakı, 1940) məqalələrində Nizami əsərlərinin bütün Şərqdə yayılması, Nizami poeziyasından bəhrələnən Füzulinin Azərbaycan poeziyasına gətirdiyi yeniliklər şərh olunmuşdur.

Nizami "Xəmsə"sinin təsiri ilə ərsəyə gələn əsərlərdən biri də Nəvainin “Leyli və Məcnun” məsnəvisidir. O da öz ustasının poetik fikirlərindən ilhamlanmış, əsərlərindəki humanist ideyalarla Nizami sənətinə çox yaxınlaşmışdır. Vaxtilə Y.E. Bertels Nizami yaradıcılığının Nəvai sənətinə təsirindən danışarkən, bu mövzu üzərində işin iki istiqamətdə aparılmalı olduğunu qeyd edir: Nəvai əsərlərində Nizami haqqında olan fikirlərin nəzərdən keçirilməsi və hər iki şairin poemalarının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün onların bilavasitə tutuşdurulması.¹ Hər iki istiqamətdə aparılan araşdırmalar bu gün də əzmlə davam etdirilir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin Əmir Xosrov Dəhləvinin yaradıcılığına ideya- bədii təsirinin öyrənilməsi öz əksini nizamişünas alim Tahir Məhərrəmovun tədqiqlərində tapmışdır.

---

¹ Евгений Бертельс. Навои и Низами. “Алишер Навои”. Сб. статей. М.-Л., 1946, с.68

Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasını Əmir Xosrovun müvafiq əsəri ilə tutuşduran alim öz tədqiqatında hər iki müəllifə istinad edərək onların faydalandığı şifahi ərəb mənbələrinin təsirini araşdırmağa çalışmışdır.

Əmir Xosrov Dəhləvi yaradıcılığında Nizami təsirinin öyrənilməsi, məlumdur ki, hind alimi Şibli Nemani, iran alimi Vəhid Dəstgirdi, Azərbaycan alimlərindən Qəzənfər Əliyev, Mehdi Kazımov və başqa tədqiqatçıları da məşğul etmişdir.

"Leyli və Məcnun" əsərinin türkdilli poeziyaya təsirinin öyrənilməsi Nüşabə Araslının tədqiqatlarında yer alır. Müəllif Həmdullah Həmdi, Taşlıcalı Yəhya, Feyzi, Seyyid Feyzullah, Behişt, Çakəri, Əhmədi, Rizvan, Nevizadə Ətayi və sair şairlərin əsərlərinin elmi təhlilindən çıxış edərək türk ədəbiyyatının öz inkişaf mərhələsində qarşılaşdığı ədəbi zərurət və bu zərurətin törətdiyi qlobal inkişafı göstərir. O, həmçinin türk sənətkarlarının Nizami mövzularına müraciətinin dövrün ədəbi estetik tələbatı ilə bağlılığını göstərərək, Nizami təsirinin türk epik şerinin inkişafında oynadığı əvəzsiz rolu aydınlaşdırır.

Türkdilli ədəbiyyatda ilk "Leyli və Məcnun"lar XIV əsrdən başlayaraq geniş vüsət alır. XIV-XVI əsrlərdə yazılmış "Leyli və Məcnun"lara Gülşəhri, Aşiq Paşa, Nəvai, Hamdi, Şahidi, Həqiri, Behişt Sinan, Məhəmməd Füzuli əsərləri daxildir.

Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması Nizami Gəncəvidən sonra yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, ümumən türk xalqları ədəbiyyatında mühüm ədəbi hadisədir.

Anadilli ədəbiyyatda Həqiri Təbrizin "Leyli və Məcnun" əsəri özünəməxsus yer tutur. Həqiri Təbrizi yaradıcılığına nəzər saldıqda, belə bir ilkin qənaətə gəlmək mümkündür ki, o, Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin türkdilli davamçıları sırasında ən yaxşılarından biri olmaqla, həm də Məhəmməd Füzulinin sənət müəllimidir. Onun "Leyli və Məcnun" əsərinin məzmun və ideya, dil elementlərinin Füzulinin yaradıcılığına təsiri aşkar görünməkdədir. Bu baxımdan, Həqiri Təbrizi yaradıcılığının anadilli epik Azərbaycan poeziyasının inkişafı tarixində rolu misilsizdir. Bəzi tədqiqatçılar Həqiri Təbrizin XIV əsrdə yazıb-yaratdığını qeyd etsələr də, bu həqiqətə uyğun gəlmir. Çünki şair özünün "Leyli və Məcnun" əsərində Hatifinin "Leyli və Məcnun" əsərindən bəhs edir. "Xəmsə" müəllifi Abdullah Hatifi isə XV əsrdə yaşamışdır.

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeməsindən sonra bu mövzuda yüzdən çox əsər yazılmasına baxmayaraq, ilk orijinal mətn olaraq, Nizami Gəncəvi əsəri öz ideya və məzmunu, sənətkarlıq qüdrəti ilə təkrarsızdır.

5. “Leyli və Məcnun” əsərində mətnşünaslıq məsələləri

Bütün zamanların görkəmli filosof-mütəfəkir şairi Nizami Gəncəvi əsərləri ilə həmişəyaşardır. Şairin yaradıcılığı daim şərq mədəniyyətinə, elminə, fəlsəfəsinə biganə qalmayan insanları düşündürmüş və onlarla həyat yolunda yol yoldaşı olmuşdur.

Əl-Kindiyə görə, filosof həqiqəti dərk etməyə səy göstərməlidir: “Ən nəcib və möhtəşəm fəlsəfə ilk fəlsəfədir, yəni özlüyündə bütün həqiqətin səbəbini təmsil edən ilkin həqiqət haqqında elmdir... Biz o zaman mövzunu başa düşürük ki, onun səbəbi bizə məlum olsun. Əl-Kindi hesab edirdi ki, həqiqəti dərk etmək üçün, dörd suala doğru cavab vermək lazımdır: budur? bu nədir? bu necədir? niyə budur? O, iddia edirdi ki, həqiqət dərhal dərk edilən deyil, o nəsillər boyu elm xadimlərinin böyük işi sayəsində hissə-hissə dərk edilir”.¹

Nizami Gəncəvi əsərlərində həqiqəti şərh edən dahiyənə şair - filosof olmaqla yanaşı, həm də eşq haqqında nadir incilər yaratmışdır. Şairin “Leyli və Məcnun” əsəri dahi filosof əl-Kindinin insanlıq qarşısında qoyduğu suallara aydın cavab verməklə, insanı öz varlığına qovuşdurur. Nizami fəlsəfəsində insan öncə sevdalıdır.

Ürəyinin atəşindən, fəryadından yanan kəs dünyada hər şeyin fani olduğunu dərk etməklə, yoxluqdan varlığa çevrilməklə kamilləşir. Nakam eşqdən keçən bu əzablı yol həm də dahi şairin həyat yoludur.

Bu dahiyənə fəlsəfi əsərin yazılma tarixi haqqında Nizami Gəncəvi bizə belə bir məlumat verir:

کار ارسته شد به بهترین حال   در سلخ رجب به ثا و فا دال
تاریخ عیان که داشت با خود   هشتاد و چهار بود و پانصد²

Bu iş ən yaxşı halda 584-cü ilin Rəcəb ayının son günü hazır oldu.

(Əbcəd hesabında ثا (sa)=500-ə , فا (fa)=80-nə, دال (dal)=4-ə bərabərdir, bəyan etdiyim tarix, 584-dür).

¹ Академия Наук Узбекской ССР Институт Философии и Права. Из Философского наследия Народов Ближнего и Среднего Востока. Издательство “Фан” Узбекской ССР, Ташкент, 1972, с.51

² Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqarı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377, s.125, a

Yuxarıda göstərilən hicri tarixi, miladi təqvimində təqribən 1189-cu ilə bərabərdir. Şairin Leyli və Məcnunun nakam eşqinə həsr etdiyi bu dastan bütün zamanların ən qəmli məhəbbət dastanı olmağı ilə yanaşı, həm də müfəssəl fəlsəfi-didaktik əsərdir.

Düşünürəm, dahi Nizami Gəncəvi klassik fəlsəfəni şərh etmək üçün simvol olaraq Leyli və Məcnun obrazlarından istifadə etmişdir:

هر کودکی از امید و از بیم   مشغول شده بدرس و تعلیم
با آن پسران ماه مانند   هم لوح نشسته دختری چند¹

(Hər bir uşaq ümid və qorxuyla dərslər və təlimə başladı.

Ay kimi oğlanlarla eyni yazı taxtası arxasında bir neçə qız oturmuşdu.)

Şagirdlərin nə üçün ümid və qorxuyla təlimə başladığını belə izah edə bilərəm ki, sufi Allaha – Vahid Varlığa çevriləcəyinə ümid edir, amma səhv edərək uğursuzluğa məruz qalacağından qorxur. “Ay kimi oğlanlar“ dedikdə isə şair, insan nəfsinin yerinə, məskəninə işarə edir.

Nasir Xosrov təbiəti – Kainatı “Böyük insan” və “Böyük aləm”, onun bənzəri olan insan bədənini “Kiçik aləm” və “Kiçik insan” adlandırır və yazır ki, “Günəşin təsirindən insan tərkibində ürək yarandı... belə ki, bədəndə olduğu kimi, Günəş də fələklər boşluğundadır və aləmin həyatı Günəşdir, necə ki, insan həyatı ürəkdir. Başqa bir sultan-Ayın təsiriylə insanda baş-beyin hasil oldu, beyin Ayın təbiəti kimi soyuq və sərtir. Baş-beyin nitq (dil-danışıq – Ç.S.) nəfsinin yeri və məskəni, təxəyyül, hafizə, yaddaş və fərqləndirmə mərkəzidir”.²

Yuxarıda gətirdiyimiz misaldan aydın olur ki, dahi Nizami bu əsərdə Qeys obrazını Ayın, Leyli obrazını isə Günəşin simvolu kimi yaratmışdır:

آهو چشمی که هر زمانی   کشتی بکرشمه جهانی
ماه عربی برخ نمودن   ترک عجمی بدل ربودن

¹ Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377, s.141, b

* Nümunə göstərilən əlyazmalardan olduğu kimi verilib.

² Çingiz Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında Naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, s.71

زلفش جو شیبی رخس جو باغي   يا مشعله بچنک زاغی
کوچک دهنی بزرک سایه   چون تنک شکر فراخ مایه¹

Hər zaman olduğu kimi ahu gözlü, dünyanı göz vuraraq dolandı.

Bu misrada şair “ahu gözlü” deyərəkən Günəşi nəzərdə tutur. Buludlar gün ərzində səmadan axdıqca Gün çıxır, ya da batır. Bu səbəbdən də, şair deyir ki, dünyanı göz vuraraq dolanır ahu gözlüm.

Ərəb ayı kimi üzünü açıb, Əcəm türkü kimi ürək ovlayıb.

Bu misrada şair “Leyli və Məcnun” fəlsəfəsini nəzərdə tutur. Yəni “Kiçik aləm” – zərrə, kamala – “Böyük aləm” qovuşmuşdur. Yəni “Eşq”dir bu əfsanənin adı.

*Sacı gecə kimi qaranlıq, üzü bağ kimi,
Ya da, qarğa əlində məşəl kimi.
Balaca ağzı var, böyük kölgəsi,
Günəş səmada kiçik görünür,
Amma şafəqləri bütün aləmi bürüyür.
Yarın ləbləri kimi, sevinc mənbəyidir.*

Əgər diqqət etdinizsə, şair “bağ” və “məşəl” sözlərini bir-birinin sinonimi kimi istifadə edib. Elə bu dastandan gətirdiyimiz başqa bir misalı təhlil etsək, bizə məlum olar ki, Nizami Gəncəvi poeziyasında bağ sözü Mütləq varlığın simvoludur:

صبح از کل سرخ دسته میگرد   روزم بنفس خجسته میگرد
بروانه دل چراغ مرده   من بلبل باغ و باغ برده²

Sübh qırmızı güllərdən dəstə toplayırdı, yəni Günəş çıxmağa başladı,

Günümə uğur gətirdi.

Ürəyin pərvanəsi (çıraq) ölüb – Mən bütün gecəni çıraq işığında şeir yazmışam və hal-hazırda səhər açıldığından çıraq sönüb.

Mən bağın bülbülüyəm və bağın quluyam,

Mən Eşqin – sevməyin aşiqiyəm və onun əsiriyəm.

¹ Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377, s.141, a

² Yəni orada, s.124, a

Şair, Leylinin saçlarını qaranlıq gecəyə, üzünü bağa bənzətməklə, həqiqətdə canlı, ağıllı və müdrik, özünü və dünyanı dərk edən intellektual materiyanı nəzərdə tutur. Bu misrada gecə (qara saç) materiya, dörd ünsürün təbiətdə təşəkkül tapmış cismin simvolik təəcəssümüdür.

Apardığımız tədqiqat işindən belə məlum olur ki, Nizami Gəncəvi şerində “bağ”, “məşəl” sözləri Günəşin, yəni Eşqin – Müt-ləq varlığın simvoludur. Saçı gecə kimi qaranlıq deyərkən, şair həm də, qaranlıq kainatı nəzərdə tutur. Üzü bağ kimi, yəni üzü Günəşdir, bənzəyir qarğa əlində məşələ. “Nasir Xosrov “Came əl-Hikmə-teyn”də iki görməni misal gətirir. Bunlardan biri zahiri görəndir ki, “bəsər” adlanır, “batın”ı görən ikincisi “bəsirət”dir. Belə ki, o nur ki bəsər onunla görünənləri görür, bir çeşmədir və o, Günəşdir”.¹

Dahi Nizami Leylinin gözəlliyini vəsf edərkən bu həssas məqamı da vurğulamışdır:

کلکونه زردی خویش پرورد   سرمه ز سواد مادر آورد²

Al yanaqlı sarılığı (sarı rəngi) özü yaratdı.

Sürməni anasının ətrafından alıb: yəni Günəşin nuru özündən bulaq kimi qaynayır, onu əhatə edən anası – kainat qara rəngdədir. Günəş kainatın qaranlıq boşluğundan yarandığı halda nurdur – ziyadır.

Beləliklə, Nasir Xosrov fəlsəfəsində olduğu kimi, “bəsər nur çeşməsidir və o, Günəşə bənzədilir, başqa yandan nur dərk edən və müdrikdir. Təbiətlə insan arasında olan oxşarlığa görə Günəş aləmin gözü və ağıldır. Bəs insan kimi təbiət də canlı və müdrikdir. Ancaq insanda zahiri görən bəsərdən başqa “batın” aləmlərini, gizli mənaları dərk edən “bəsirət” adlı gözü də vardır. Buna elm gözü, ya mənə gözü deyilir. Ay və onun nuru dünyanın batınını görən gözü və elmidir”.³

Yuxarıda apardığımız araşdırmadan belə məlum olur ki, “bəsər” və “bəsirət” gözünə malik olan insan Kamil Varlıqdır, yəni o,

¹ Çingiz Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında Naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, s.72-73

² Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377, s.141, a

³ Çingiz Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında Naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, s.73

eyni halda həm Günəşdir, həm Ay, həm Yerdir, həm Göy. Nizami dövründə bu cür düşüncə sahibi olmaq təbii idi. Çünki o dövrdə alimlər elə hesab edirdilər ki, Günəş və Ay Yerin ətrafına fırlanır. Kainatda canlı aləmin var olduğu yeganə məkan Yerdir, elə bu səbəbdən də o pərəstişə layiqdir. Planetlərin Günəş ətrafında hərəkət etməsi nəzəriyyəsi ilk dəfə qədim yunan alimi Samoslu Aristarxus və hindli alimlər tərəfindən ortaya atılmışdır. Daha sonralar planetlərin Günəş ətrafında hərəkət etməsi məsələsini Cordano Bruno (1548-1600) da dilə gətirmişdir. Bu iddiası səbəbindən inkvizisiya məhkəməsinin verdiyi cəza ilə tonqalda yandırılmışdır. XVI əsrdə elmi əsaslandırma ilə Nikolay Kopernik planetlərin Günəş ətrafında hərəkət etdiyini sübuta yetirmişdir.

Yuxarıda gətirdiyimiz dəlillərdən belə ehtimal etmək olar ki, Günəşin və Ayın Yer ətrafında fırlandığını düşünən sufilər bu səbəbdən Günəşi “bəsər”, Ayı “bəsirət gözü” kimi qəbul etmişlər, yəni onların Varlığı – görün gözləri. Çünki elə hesab edirdilər ki, kainat onların – Yerin ətrafında fırlanır. Səma rəqsləri dediklərimizin sübutu ola bilər.

Fikrimizcə, sufilər səma rəqslərini icra edərkən sağ əllərinin ovuc hissəsini yuxarı qaldıraraq Günəşi, sol əllərində isə Ayı tutduqlarını fərz edərək fırlanırlar. Özlərini isə anaları hesab etdikləri Yer planetinin simvolu bilirlər. Yəni rəqs edən sufi, yerində fırlanan Yer planetinin rəmzidir, bir əlində Günəşi, o biri əlində Ayı tutur. Bu halda rəqqas kamil sufidir, o həm “bəsər” həm də, bəsirət”gözünə malikdir.

Bu səbəbdən də düşünürük ki, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması həm də kamil insanın yaranma prosesini əks etdirən elmi tədqiqat əsəridir – kamillik fəlsəfəsinin düsturudur.

Ağıllı Kainat insan və ətrafdakı harmoniyanı məhəbbət içində yaratmışdır. “Qədim Yunan filosofu Empedoklun fərziyyəsinə görə, dörd ünsürü bir-biri ilə birləşdirən və ayıran iki səbəb var. Bu səbəblər “məhəbbət” və “nifrətdir”. Məhəbbət birləşdirici, nifrət ayırıcıdır. Onun fikrincə, dərk edilən kosmosu yaradan səbəb Məhəbbətdir”.

Kainatda əbədi və sonsuz varlıq Eşqdır, aşiq öləndir. “Leyli və Məcnun” dastanından da görüldüyü kimi, Qeysin İlahi Eşqə qarşı bəslədiyi güclü sevgi onu məcnuna çevirir. Kamil insan haqqındakı qədim fəlsəfədə Məcnun adlandırılan kəs İlahi Eşqi coşğun

məhəbbətlə sevir, amma onun bu sevgisi əxlaqdan kənar deyil. Məcnun eşqi fədakar eşqdir. Fədakarlıq isə yaradıcılıq doğurur. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dahiləri də İlahi Eşqin bülbülləri-dir. Vəsf etdikləri aləm isə nurdur, ziyadır. Gecənin qaranlığını-nəfslərini qıran bu alimlər ən gözəl qatil – Eşqin əliylə öldürülərək, ölümsüzlüyə qovuşmuşlar.

Ölümsüzlüyə qovuşmanın yolunu dahi şair Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” dastanının əvvəlində oxucular üçün belə şərh etmişdir:

*Xəyalım aləmi pərdəsiz istər,
İki ağ-qaranın rəngini sil sən.
Qaldır ziddiyyəti dörd təbiətdən,
İki vəfasızın əhdini bir et,
Bu dörd ayaqlını özün əlbir et.¹*

Fikrimizcə, “Xəyalım aləmi pərdəsiz istər” – deyərkən şair, yaradıcılığı nəzərdə tutur. Yəni bu aləm sirlərlə, müəmma ilə doludur, mən bu aləmi mənasız istərəm, yəni varlığın hikmətlə doğrulmasını istərəm. Dahi Nizami bu barədə belə deyib:

*Bu yeddi fələyə nəzər yetir bir,
Xəyalın rəqsinə pərdə düzəldir.
Olmaz o pərdəylə səsləşmək bir az,
Onu öz-özünə tanımaq olmaz.
Sən haman pərdəni axtarsan əgər,
Bil ki, öz pərdən də yadından gedər.
Çalib oxumaqda Barbüd olsan da,
Pərdəsiz bu saza toxunma əsla.
Pərdəsi yırtılmış xudbinlə yəqin,
Dalında durma sən heç bir pərdənin.
Sən də Nizami tək bir pərdə axtar,
O vaxt yaxşılıqla şöhrətin artar.²*

Fikrimizcə, misal gətirdiyimiz şeir parçasının məntiqi izahı belədir: “Bu dünyanın müəmmasının, çətinliyinin həlli zamanı insan öz aqlını da əldən verər.

---

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (tərcümə edən: Səməd Vurğun). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959, s.28

² Yəni orada, s.31

Sən nə qədər məharətli insan olsan da, xudbinlik və məğrurluqla bu yolda uğur qazana bilməzsən. Sən dünyanı dərk etmədə öz yolunu axtar”. Bu əsəri yazmaqda dahi şairin məqsədi öz yolunu – öz pərdəsini tapmaq olub. O, kamala yetmənin yolunu özünəməxsus surətdə vəsf etməli və bu yolla öz dahiliyini sübut etməli idi. Fədakar eşqdən doğan yaradıcılığın mənası da məhz elə budur.

Daha sonra “İki ağ-qaranın rəngini sil, sən” deyərəkən şair, gecə və gündüzü bir arada təsvir edir. Məlumdur ki, təbiətdə gecə və gündüzün bir yerdə mövcud olması mümkün deyil, gecə düşəndə gün keçir və ya əksinə, Gün çıxanda Ay gedir. Kamil insan haqqındakı qədim fəlsəfədə gecə və gündüzün bir araya gəlməsi, insanın kamala yetməsinin simvolu kimi qəbul edilmişdir. Yəni, məcnun aşiq öz məşuquna – özünə qovuşub – Məcnun Leylisinə qovuşub. Məlumdur ki, farscadan tərcümədə “leyli” gecə deməkdir.

Nə qədər qəribə görünsə də, Kamil İnsan haqqındakı bu qədim fəlsəfənin simvollarından biri bu günümüzdə çox məşhurdur. Şərq xalqlarının böyük sevgi və çoxqu ilə bayram etdikləri Novruz bayramı sözügedən fəlsəfənin yadigarıdır. Müasir insan bu bayramın əsl mahiyyətini unudub, onu yazın gəlişi, təbiətin oyanmasının simvolu kimi qəbul edir. Amma qədim dövrdə yaz aylarına təsadüf edən bu bayramın böyük təntənə ilə keçirilməsinin yeganə səbəbi 20 martdan 21 marta keçən gecə, gecə ilə gündüzün bərabərləşməsi olmuşdur. 21 mart Günəş təqviminin ilk günü hesab olunur. Həmin gün gecə gündüzlə bərabərləşir və onların arasında harmoniya yaranır. Bu bərabərlik həm də ədalətin bərqərar olmasının simvolu kimi qəbul edilmişdir. Bu səbəbdən, yuxarıda nümunə gətirdiyimiz şeir parçasında dahi şair fikrini belə tamamlayır: Arzu edirəm ki, dünyanı yaradan dörd ünsürün (od, su, hava və torpaq) arasından zidiyyət qalxsın, iki vəfasız (gecə və gündüz) bərabərləşsin və bu dünyada harmoniya yaransın (yuxarıdakı şeir parçasının son misrası belədir: Bu dördayaqlını (dünya od, su, hava və torpağın vəhdətindən yaranıb) özün əlbir et). Deməli, dahilərin yaradıcılığının əsl mahiyyəti ətrafda baş verən dünya sirlərinin çətinliyini çözmək olub. Bu bərdə dahi şairin fikri belədir:

*Həqiqət gözüylə xəyala varsan,
Hər şeydə qüdrətdən nişan taparsan.*

*Baxma ki, nə yolla yaranmış onlar,
Sənin gözlərində bu qüdrətmi var?*¹

Deməli, fədakar, təmənnasız eşqə könül verən aşiq əslində qüdrətli insandır. O, həmin qüdrətli insandır ki, yoxluqdan varlıq yaradır, o, “ol” deyəndə hər şey var olur. Aləmin sirləri onun gözü-nə görünür, əbədiyyət onun adı ilə yaşayır.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin hər birinin özünəməxsus yaranma tarixi vardır. “Leyli və Məcnun” dastanının mövcud xalq variantlarını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə belə bir təsəvvür oyanır ki, qədim Şumerlərin məşhur “Qılqamış” dastanının keçdiyi istihalə yolunu “Leyli və Məcnun” dastanı da keçmişdir. Bu dastan ilk dəfə Şumerlər tərəfindən yaradılmasına baxmayaraq, bir neçə əsr sonra Babilistanda da nəhəng əbədi abidə kimi yayılıb. Akkadlarda “Qılqamış” dastanı çox güman ki, Şumer-akkad müharibəsindən sonra meydana gəlmişdir. Akkadlar Şumer ölkəsini tutduqdan sonra “Qılqamış”ın da varisi olurlar”.²

Dahi şair Şumer fəlsəfəsini tərənnüm etdiyinə dair “Sirlər Xəzinəsi” əsərində aşağıdakı məlumatı verir:

مطلق از انجا که پسندیدنیست   دید خدا را و خدا دیدنیست
دیدن او بی عرض و جوهرست   کز عرض و جوهر از آنسومریست

دیدنش از دیده نباید نهفت   کوری انکس که بدیدن نکفت
دیدن معبود پسندیدنیست   دیدنی و دیدنی و دیدنیست³

Seçib sevdiyi üçün mütləqdir, allahı gördü və allah görünəndir.

Onun varlığını görmək misilsizdir (Allah sonsuzdur, onun ölçüsü yoxdur), ona görə ki, onun forma və tutumu Şumerlərdəndir.

Gərək onu görməyi gözdən gizlətməyəsən, o kəs kordur ki, onun göründüyünü demir.

İdealı görmək bəyəniləndir, görünəndir. Görünəndir, görünən!

Yəni, Kamil varlıq Mütləqdir və kamala yetmək vacibdir, çünki o misilsiz gözəldir. Bu fəlsəfənin mənbəyi də Şumerlərdəndir. Onu görməyi, yəni kamala yetməyi insana qadağan etmək ol-

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (tərcümə edən: Səməd Vurğun). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959, s.30

² Çingiz Sasani. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması. Bakı, Elm, 1985, s.24

³ Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377, s.6, b

maz. Əslində o, hər yerdədir və onu görə bilməyən insan mənən kordur. Kamala yetmək – özünü görmək mümkündür.

Misal gətirilən şeir parçasında şair yaşadığı fəlsəfənin dilinin Şumerlərə məxsus olduğunu deyir. Şumerlər e.ə. VI minillikdən başlayaraq iki çay arasında mövcud olmuş ən qədim insan sivilizasiyası olmuşdur.

Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən ərazi bəşəriyyətin ən qədim mədəniyyət ocağı hesab olunur. Şumerlərin mənşəyi haqqında çeşidli fərziyyələr irəli sürülür. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, şumerlər Mesopotamiya ərazisindən gəlmişlər. Başqaları isə onların Qafqazdan, Hindistandan və hətta İndoneziyadan gəldiyini iddia edirlər. Ancaq onların Orta Asiyanın dağlıq ərazilərindən gəldikləri daha məntiqə uyğundur. Buna dəlillərdən biri kimi, Şumer tanrılarının (məbədlərinin) süni yüksəkliklərdə tikilməsini göstərir. Bu adət ancaq dağlarda yaşayan xalqların özəlliyidir.

Şumerlərin dilinə gəldikdə isə bəzi alimlər Şumer dilinin qədim türk dilinə yaxın olması fikrini dəstəkləmiş və buna dair bəzi dəlillər gətirmişlər.

Dahi Nizami Gəncəvi əzab süzgəcindən keçirərək yazdığı “Leyli və Məcnun” poemasının yazılma səbəbini belə izah edir:

بودم بنشاط كيقبادي	روزی بمباکی شادي
ديوان نظاميم نهاده	ابروي هلاليم کشيده
و اقبال بشانه کرده مويم	آينه بخت پيش رويم
روزم بنفس خجسته ميکرد	صيح از کل سرخ دسته ميکرد
من بلبل باغ و باغ برده	بروانه دل چراغ مرده
در درج هنر قلم کشيده	بر اوج سخن علم کشيده
در اج زبان نکته گفتن	منقار قلم بلعل سفتن
اقبال قرين و بخت يارست	در خاطر م اين که وقت کارست
وز شغل جهان بری نشينم ¹	تا کی نفس تهی کزينم

Günlərin bir günündə Keyqubad kimi şad idim. Ay parası qaşlarımı qaldırıb, Divanımı qarşıma qoymuşdum və diqqətlə oxuyurdum.

Bəxtimin aynası qarşımda və iqbal saçlarımı darayıb. Mənim bəxtimin güzgüsüdür Divanım, bu gecə iqbal mənə yar olub və mən yenə şeir yazmışam.

¹ Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377, s.124, a

Sübh qırmızı güllərdən dəstə tutur, günümə uğur gətirir.

Misrada sübh vaxtı təsvir olunur. Günəşin şəfəqləri çıxmağa başladı və mənə uğurlu gün gətirdi.

Ürəyin pərvanəsi – çıraq ölüb, mən bağıın bülbülüyəm və onun quluyam:

Səhərə qədər şair çıraq işığında İlahi Eşq yolunda şeir bəstələyib və hal-hazırda çıraq sönb, sübh açılır.

Sözün – hikmət elminin zirvəsinə bayraq sancmışam, hünərimi yazmaq üçün qələm tutmuşam: Divanımı yazmaqla öz istedadımı göstərmişəm.

Qələmin qırmağıyla ləl çıxartmışam, şeiriyyət zirvəsində söz demişəm.

Xatırladım ki, indi iş vaxtıdır, nə qədər iqbal dostum, bəxtim mənə yardı.

Nə vaxta qədər işsiz oturum, dünya məşğuliyyətdən günahsız qalım.

Fikrimizcə, dahi Nizami Gəncəvi sifarişlə də şeir yazmışdır. Çünki o, şeirin davamında belə bir məlumat verir:

من قرعه زنان به انچنان فال و اختر بگذشت اندران حال
مقبل که برد چنین برد رنج دولت که دهد چنان دهد کنج¹

Mən belə bir falda qismət sınayardən ulduzlar keçdi qarşımdan.

Xoşbəxt insan belə əziyyət çəkər, dövlət verən belə xəzinə verir.

Daha sonra dahi şair “Leyli və Məcnun” dastanının yazılma səbəbini belə izah edir:

در حال رسید قاصد از راه	و آورد مثال حضرت شاه
بنوشته بخط خوب خویشم	ده پانزده سطر نغز پیشم
هر حرفی از آن شکفته باغی	افروخته تر ز شب چراغی
کای محرم حلقه غلامی	جادوی سخن جهان نظامی
از چاشنی دم سحر خیز	سحری دگر از سخن بر انکیز
در لاف که شکفت کاری	بنمای بفصاحتی که داری
خواهم که بیاد عشق مجنون	رانی سخن چو در مکنون ²

¹ Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377, s.124, a

² Yənə orada

Bu zaman həzrət şahın qasidi gəlib çatdı və şahın fərmanını gətirdi. Yaxşı xətlə mənə on, on beş misra yazmışdı.

Onun hər sözü qiyamdır, gecə çırağından daha parlaqdır.

Ey mənə məhrəm xidmətkarım, söz dünyasının cadugəri Nizami.

Səhərin şirin yuxusunda oyan: Qəflətdən oyan ey şair, ömrün keçir. Öz sözündən yeni bir səhər yarat: Sən özün ilahisən, sözündən yeni bir həyat yarat.

Təəcübləndirən söz sənətini: şeirini məxsus olduğun simada göstər.

İstəyirəm Məcnun eşqinə dürr kimi söz yazasan.

Amma şahın istəyi bununla bitmir:

این تازه عروس را طرازی	در زیور پارسی و تازی
کابیات نو از کهن شناسم	دانی که من آن سخن شناسم
در سلسله که میکشی در	بنکر که ز حلقه تفکر
ترکانه صفت سزای ما نیست	ترکی صفت وفای ما نیست
او را سخن بلند باید	آن کز نسب بلند زاید
از دل بدماغ رفت جوشم	چون حلقه شاه یافت کوشم
نه دیده که ره بکنج یابم	نه زهره که سر ز خط بتابم
از سستی عمر و ضعف حالت ¹	سر کشته شدم بدان خجالت

Fars və ərəb dilində bu təzə gəlinə bəzək vur (Yəni “Leyli və Məcnun” dastanını fars və ərəb dilində yaz).

Bilirsən ki, mən yeniliyi köhnədən ayıranam.

Əgər bir az düşünsən, görərsən ki, düzdüyün düzümdə

Türkcə yazmaq bizə yaraşan xüsusiyyət deyil.

Yüksək təbəqənin insanlarına, yüksək söz söyləmək yaraşar.

Şahın sözləri qulağıma çatanda, qəzəbim ürəyimdən ağzıma gəldi. Qəzəbimdən şaha cavab vermək istədim.

“Hər halda Nizami şahın türklüklə bağlı mülahizəsini böyük narazılıqla qarşılamışdır. Ana dilinə olan həqarətli münasibəti onu hiddətləndirmiş, bəlkə də elə bu səbəbdən şahın təklifini qəbul etmək istəməmişdir”.²

¹ Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377, s.124, a

² Nüşabə Araslı. “Xəmsə”nin üçüncü poemasının yeni nəşri. “Respublika” qəzeti, 19 may 2019

“Amma, nə Zöhrəyəm yolumdan çıxım, nə didəyəm ki, xəzinəyə yol tapam”.¹

Süst həyatımdakı zəif halımdan xəcalət çəkərək, başımı aşağı saldım.

Bəli, şair didə deyil (Qədim dövrdə yerdə basdırılmış xəzinənin yerini təxmin edən baxıcılara “didə” deyərdilər), xəzinə tapa, Zöhrə ulduzu deyil ki, müstəqil yol gedə. O, şahın fərmanını yerinə yetirməyə məcburdur. Oğlu Məhəmmədin qarşısında baş verən bu hadisələr şairin ürəyini yandırır:

کویند و ندارد این طراوت	بسیار سخن بدین حالات
بر ناورد انچنین دری خاص	زین بحر ضمیر هیچ غواض
از عیب تهی و از هنر پُر	هر بیستی از ان چو رشته در
یک موی نبود پای لغزم	در جستن این متاع لغزم
خاریدم و چشمه آب میداد ²	میگفتم و دل جواب میداد

Çoxları bu şirinlikdə söz demişlər, amma bu tərəvət onlarda yoxdur.

Heç bir şairin qəlbi belə xüsusi Dəri dili ortaya qoymayıb.

Onun hər beyti dürr düzümüdür, eyibdən xali, istedadla dolu.

Belə gözəl malı axtaran zaman (yəni dastanı yazan zaman), tük qədər də ayağım büdrəmədi.

Deyirdim (dastanı yazırdım) ürəyim cavab verirdi, qaşıyırdım, çeşmə su verirdi.

Şair demək istəyir ki, dastanı ürək yangısından göz yaşlarına boğularaq yazmışam. Bunun səbəbi isə şübhəsiz ki, şairin doğma Azərbaycan dilinin aşağılanması olmuşdur. Fikrimizcə, yuxarıda şair adını çəkdiyi “Divan”ı Azərbaycan dilində yazdığından və nəzərə alsaq ki, şair şah Axsitana məhrəm insandır və onun oğlunun müəllimidir (fikrimizi əsaslandırmaq üçün belə bir misal gətirə bilərik: *بسیا مرا بعدش امروز کوته قلمست و من نو آموز* – çoxları mənimlə razıdırlar ki, (şahzadə) kiçikdir və mən onu yeni öyrədirəm – bu zaman belə ehtimal etmək olar ki, şair bu sifarişini Azərbaycan dilində yazmağı ümid edirmiş. Amma dastan saray üçün yazıldığından, şah

¹ Zəhra Allahverdiyeva. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.180

² Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377-78, s.125, a

bu dastanı fars və ərəb dilində yazmağı tələb edir. Şair isə öz növbəsində bu dili “dəri” adlandırır.

“Dəri dilinin yaranma tarixini Bürhan Ğati belə şərh etmişdir: bu söz Bəlx, Buxara, Bədəxşan, Mərv kimi şəhərlərdə yaşayan tayfaların lüğətinə aiddir və Kiyanın sarayında bu dildə danışılırdı. Başqa bir qrup iddia edir ki, Bəhmən İsfəndiyarın dövründə ətraf ələmdən onun sarayına gələn xalq bir-brinin dilini başa düşmədiyi üçün, şah alimlərə əmr edir ki, fars dilini tanıtsınlar və ona Dəri adı verdilər, yəni ki, padşahlar sarayda bu dildə danışsınlar və əmr etdi ki, məmləkətdə də bu dildə danışsın”.¹

“Bu özünəməxsus fars Dəri dilini şairlər və yazıçılar gah “dəri”, gah “fars”, gah da “dəri fars dili” adlandırmışlar”.²

Şairin yuxarıda nümunə gətirdiyimiz şeiri də dediklərimizi bir daha isbat edir: Şah Nizamidən “Leyli və Məcnun” dastanını fars və ərəb dilində yazmağı tələb edir və Nizami bu dili “dəri” adlandırır, yəni saray dili. Bu, bir daha onun göstəricisidir ki, şair yalnız si-fariş tipli əsərləri farsca yazmış, bəlkə də, onun arzularının aynası olan “Divan”ı, Azərbaycan dilində olmuşdur. Fikrimizcə, elə bu səbəbdən də şah öncədən məktubda şairə israr edir ki, bir az düşün və bu dastanı fars və ərəb dillərində yaz, çünki dastanın sarayda oxunmağı nəzərdə tutulur. Deməli, şairi öz dövründə tanıtdıran yaradıcılığının əsas hissəsi Azərbaycan dilində oluğu üçün bu israr Nizamini qəzəbləndirir. Şair qiyam edir: elə bir Dəri dilində şeir yazaram ki, hələ heç bir ürək sahibi belə dil yaratmamışdır. Bu səbəbdən, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının mükəmməl fars dilinə sahib olması məhz şairin xidmətidir. Yəni bu dil üslubu məhz Nizami Gəncəviyə məxsusdur. Beləliklə, dahi şairin müasir fars dilinin formalaşmasındakı misilsiz xidməti danılmazdır.

Bu araşdırmamızda həm də uzun zamandır görkəmli alimlərin və hətta adi insanların belə diqqət mərkəzində saxladığı mühüm bir problemə toxunmağı da qərara aldığımız. Araşdırmada, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında, dünya şərqşünaslarının nəzərincə, şairin anası Rəi-

1. سبک شناسی. به کوشش : دکتر سید ابو طالب میر عابدینی. محمد تقی بهار (ملک الشعر) چاپ دوم: 1375 . انتشارات توس، ص. 38.

2 تاریخ ادبیات ایران. جلد اول. خلاصه جلد اول و دوم. تاریخ ادبیات در ایران. تألیف ذبیح الله صفا. انتشارات ققنوس، 51.

sə xanıma həsr olunduğu ehtimal edilən beyti şərh etməyə çalışacağıq.

Sözügədən beytə, hörmətli doktor Dəstgərdinin “Leyli və Məcnun” dastanında verdiyi yekun variantı gözdən keçirək:

گر مادر من رئیسۀ کُرد   مادر صفتانہ پیش من مُرد
از لایہ گری کہ را کنم یاد   تا پیش من آردش بہ فریاد؟
غم بیش تر از قیاس خورد است   گرابہ فزون ز قد مرد است¹

Mənim kürd anam Rəisə mənim qarşımda ana kimi öldü.

Bir yaltaqdan danışırım ki, mənim qarşımda fəryada gəldi!

O, həddindən artıq qəm çəkib, böyük çətinliklər qarşısında kişidir.

Bu şeir parçası, Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan və dünyada “Xəmsə”nin ən qədim nüsxəsi kimi qəbul edilmiş 5179 nömrəli əlyazmadakı (Əlyazma 1318-19-cu illərə aid edilir) “Leyli və Məcnun” dastanının mətnindəki şeir parçası ilə demək olar ki, eynilik təşkil edir. Mühüm məsələ budur ki, ən qədim əlyazma kimi təqdim olunan bu kitabın ön və ya son səhifəsində kitabın yazılma tarixi barədə hər hansı bir məlumat yoxdur. Biz sadəcə hörmətli iranlı həmkarlarımızın şifahi şahidliyinə əsasən bu kitabı dünyada “Xəmsə”nin ən qədim əlyazması kimi qəbul edirik:

کر مادر من رئیسۀ کرد   مادر صفتانہ پیش او مرد
از لایہ کری کرا کنم یاد   تا پیش من آردش بفریاد
غم بیشتر از قیاس خوردست   کردابہ فزون ز قدر مردست²

(Fars dilindəki şeirin mətni əlyazmada olduğu kimi göstərilmişdir.)

Yuxarıda nümunə kimi verilmiş şeir parçasının əlifbasına diqqət etsək görərik ki, kitab Dəri dilində yazıldığından, şübhəsiz ki, bu “Xəmsə”nin ən qədim əlyazmalarından biridir, amma birincisi deyil.

Düşünmürəm, dahi söz ustadı məntiqi cəhətdən bir-biri ilə uzlaşmayan fikirləri şeir adlandıraraq bir beytə düzsün. Bu dolaşılığa

¹ نامه لیلی و مجنون ، حکیم نظامی گنجوی، بر اساس چاپ وحید دستگردی. اعرابگذاری، معنای واژه ها و فهرست الفبایی مصراع ها: محمد علی مقدمفر. تهران:فکرروز، 1386، ص.99-98.

² . تاریخ: 1318- 19/718 ، 127، ب

aydınlıq gətirmək üçün AMEA-nın Məhəmməd Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutunun kitabxanasında saxlanılan “Xəmsə”nin 1037/1627, 28-ci illərinə mənsub olan M-372 (490) nömrəli əlyazmasına diqqət yetirmənizi xahiş edirəm:

کر شد بدرم بسنت جد   یوسف پسر زکی موید
 از لابه کری کرا کنم یاد   تا پیش من آردش بفریاد
 غم بیشتر از قیاس خورد است   کردابه فزون ز قدر برد است¹

Mənim atam Yusif Zəki Müəyyəd oğludur.

Sızlayıb, kimi yad edim ki, mənim fəryadıma çatsın.

O, həddindən artıq qəm çəkdi, böyük çətinliklər qarşısında kişi kimi (dayandı).

Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşən Topqarı-Saray Muze-yində H-750 nömrəsi altında saxlanılan və tarixi elmə dəqiq məlum olan (Nüsxənin tarixi 1377-78-ci illərə aiddir.) “Xəmsə”nin ən qədim əlyazmasına daxil olan “Leyli və Məcnun” dastanının orijinal mətnində yuxarıda bəhs etdiyimiz “Mənim anam kürd Rəisə mənim qarşısında ana kimi öldü. Sızlayıb-ağlamaqla onun qarşısında fəryada gəlməsini yad edirəm”, – beyti yoxdur.

Sizi çox intizarda saxlamamaq üçün sözügedən şeirin orijinal mətnini təqdim edirik:

در ذکر بعضی از گذشتگان
 ساقی می ناب ده بدستم   کز دور زمانه می پرستم
 آن می که چو اشک من زلال است   در مذهب عاشقان حلال است
 در می بامید آن ز نم چنک   تا باز کشاید این دل تنک
 شیر یست نشسته بر کذرکاه   خواهم که ز شیر کم کنم راه
 زین بیش نشاط آز مودم   امروز نه آن کشتم که بودم
 این نیز جو بگذرد ز دستم   عاجز تر از ین شوم که هستم
 ساقی بمن آور آن می لعل   کافکند سخن در آتشم نعل
 آن می که کره کشای کارست   با روح چو روح سازکارست
 کر شد پدرم به نسبت جد   یوسف پسر زکی مؤید
 با دور بدآوری چه کوشم   دور ست نه جور چون خروشم
 باقی پدری که ماند از آدم   تا چون پدر دوم ز عالم
 تا در پدران رفته دیدم   مهر پدری ز دل بریدم

¹ Дж.В.Каграманов, К.Г.Аллахьяров. Рукописи произведений Низами Гянджеви в мировых хранилищах. Академия Наук Азербайджанской ССР Институт Рукописей. Баку, Элм, 1987, s.183

ساقی منشین بمن ده آن می   کز خون فسرده بر کشد خوی
 آن می که چو کبک از و بنوشد   لطفش بمزاج در بکوشد
 از لابه کری کرا کنم یاد   تا پیش تن آورد بفریاد
 غم بیشتر از قیاس خوردست   کردابه فزون ز قدر مرد است¹

Saqi, təmiz, saf meyi əlimə ver ki, uzun zamandır mey içirəm (Ey Allah, məni özünə qovuşdur, çünki uzun zamandır bu yolda mübarizə aparıram).

O mey ki, mənim göz yaşımın zülalıdır, aşılıq məzhəbində halaldır (Sənə olan eşqim mənim göz yaşımın səbəbidir. Mən sənə hicrindən ağlayıram. Aşılıqlərə divanəlik yaraşandır).

Meyə ona görə əl atıram ki, bu sıxılmış ürəyimi açsın (Ona görə sənə can atıram ki, yenidən xoşbəxt olum).

Şir kimi oturub yolumun üstündə, istəyirəm şirdən yolumu gizlədəm.

(Bizi sənə aparan yol təhlükəlidir. Sənə çatacağım yolu, sənədən gizlətmək istəyirəm).

Bundan da artıq xoşbəxtliyi sınımışam və bu gün əvvəlki kimi deyiləm (Mən eşqimi yaşamışam və bugünkü insana çevrilmişəm. Nakam eşq insanın var olduğu şəxsiyyətini öldürərək, yeni şəxsiyyət yaradır).

Bunu da əlimdən verəcəm və olduğumdan daha aciz olacam (Mən sənə daha artıq aşiq olacam).

Saqi ləl rəngli meyi gətir, şünki təbim məni çağırır (Sənin eşqin məni ilhama gətirir).

Çətinliklərin həlli olan mey ruhun qidasıdır (Kamil varlıq ruhun qidasıdır).

Mənim atam babaları kimi Yusif Zəki Müəyyəd oğlu öldü.

Dövrənə necə dava edim, bu zülm deyil, dövrdür, ona görə fəryad edirəm.

Adəm peyğəmbərdən bura kimin atası özüylə qalıb? Mən də öz atam kimi, bu aləmdən qaçıram (Adəm peyğəmbəri atası – Yarıdan cənnətdən qovmuşdur. Nizami də İlahi eşq kimi bu dünyanın nəfsindən qaçır).

Atalarının qapısına qədər gedənləri görmüşəm və atalıq məhəbbətini ürəyimdən silmişəm (Düşünürəm, şair böyük ümidlə kil-

¹ Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray Muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779/1377-78, s.128, a

səyə gedən xristianları nəzərdə tutur. Yəni, onların allahına qarşı məhəbbətim yoxdur).

Saqı, oturma, o meyi mənə ver ki, əhvalım yaxşılaşsın.

Bu meydən içən kəklik lütfükar olur (Bu meydən içən nazənin gözəl əlçatan olur).

Sızlayıb kimi yad edim ki, mənim fəryadıma çatsın.

O, həddindən artıq qəm çəkdi, böyük çətinliklər qarşısında kişi kimi (dayandı).

Bu şeir parçasında “لابه گری” – sızlayıb-ağlamaq sözü diqqəti cəlb edir. Bu sözün həm də “yalandan ağlamaq” mənası da vardır. Nizami dövrünə ən yaxın müəllif Məhəmməd Ovfinin “Lübabül-əlbab” (XIII əsr) əsərində bu şəkildə yer almışdır:

"ای گل از کدام بستان سرائی و ای بلبل تو چه دستان سرائی، ای گل اگر معشوق توئی بلبل چرا چون معشوقان بی وفا لابه گری میکند و ای بلبل اگر عاشق توئی گل چرا چون عاشقان مهجور جامه دری میکند" ¹

“Ey gül, sənin məkanın hansı bostandır (haradır?) və ey bülbül, sən nə barədə oxuyursan? Ey gül, əgər məşuq sənsənsə, bülbül nə üçün bivəfa aşıqlər kimi yalandan ağlayır və ey bülbül, əgər aşiq sənsən, gül nə üçün atılmış aşıqlər kimi paltarını cırır?”

Artıq tam aydın oldu ki, “Leyli və Məcnun” poemasını qələmə alan zaman şairin atası yenicə dünyasını dəyişibmiş. Nəzərə alsaq ki, “Leyli və Məcnun” dastanı təqribən 1188-ci ildə yazılıb, onda, demək, şairin 47 yaşı olub. Deməli, şairin təqribən əlli yaşı olanda atası hələ sağ olub.

Bu isə bizə onu deməyə əsas verir ki, illərdir məşhur şərqşünasların Nizaminin atasının tez ölməsi, anası və dayısı tərəfindən tərbiyə olunması barəsində yürütdükləri fikir yanlışdır, mifdir.

Apardığımız tədqiqat işindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, “mənim anam kürd qızı Rəisə mənim qarşımda ana kimi vəfat etdi” – misrası Nizami Gəncəviyə məxsus deyil, dastana sonradan katiblər tərəfindən əlavə olunub. O, bu şeir parçasını əslində sonsuz məhəbbətlə sevdiyi atası Yusif Zəki Müəyyədə həsr etmişdir və şerin bu formada dəyişdirilərək təqdim olunması açıq-aşkar tarixin saxtalaşdırılması faktıdır. Saxtakarlar nə qədər işlərinin vurğunu olsalar da, Nizami ola bilməyblər.

¹ محمد عوفی، لباب الالباب، مقدمة الكتاب، ص.2.

“Leyli və Məcnun” dastanında əzablı Eşq yolunu tutmuş Məcnunun həqiqi aşıq olduğunu göstərmək üçün, dahi şair bir çox ikinci dərəcəli obrazlardan da istifadə etmişdir. Bu obrazlardan ən yaddaqalanı Məcnunun atası surətidir. Dastanda Nizami Məcnunun atasına xüsusi bir ad verməməklə, onu bütün mühafizəkar atalara həsr etmişdir. Amma çox təəssüf ki, Eşqin atəşi öyüd-nəsihətlə söndürülə bilməz.

Daha bir yaddaqalan obraz da Nofəl obrazıdır. Nofəl dastanda Sufi təlimini dəstəkləyən varlı və səxavətli insandır. O, sufi şairlərin onun şərəfinə bəstələdiyi şeirlərdən zövq alır və onları himayə edir.

Nizami Gəncəvi dastanda Nofəli varlı, adlı-sanlı cəngavər, igid sərkərdə kimi göstərməklə oxucunu daha da artıq məşğul edir. Əslində şairin ideyası, “divanəlik” fəlsəfəsinin hər bir insanın öz iradəsinə tabe olduğunu göstərməkdir. Yəni bu yolda ancaq güclü iradəyə malik olan insanlar məqsədinə çata bilər. Bu elmi heç bir var-dövlətlə, güclə, məcburiyyətlə əldə etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən də dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması Eşqin aşıqlərinə həsr edilmiş bütün zamanların şah əsəridir. Ümumiyyətlə, dastan mövzusu ilk baxışdan sadə və qəmli eşq dastanını xatırladır, amma əslində şair bu yolla, dahiyənə fəlsəfi düşüncələr nəticəsində insan cəmiyyətində mənəvi Varlığa yetmiş dahilərin dünyagörüşünü şərh edir.

Nizami Gəncəvi kimi klassik Şərq ədəbiyyatını yaratmış bir çox dahiyənə şairlərin əsl məqsədi bəşəriyyətə əbədiyyət yolunu göstərmək olmuşdur. Gecənin zülmətində özünü axtarışa çıxan bu filosof şairlərin ağır zəhmətinin nəticəsi olaraq artıq müasir insan dünyanı nura qərş etmişdir. Bəs elə isə, müasir insan niyə hələ də məsud deyil? Çünki, dağda-daşda axtardıqları əbədi nur - Günəş əslində onların öz canları içindəki candır. Canı görməksə hər kəsə mənsub deyil.

Nəticə etibarıylə, ölməz əbədiyaşar elm, hikmət dastanı “Leyli və Məcnun” bu gün bütün bəşəriyyətin sərvətidir. Görkəmli Azərbaycan filosof-şairi Nizami Gəncəvinin söz sənətindən ilhamlanan bir çox şairlər əsrlər boyu onun şeirlərinə nəzirələr yazmış, onun həyat yolunu əfsanələrlə bəzəmişlər. Amma bu da danılmaz faktdır ki, dahi şairin yaradıcılığı Vətən torpağı tək parça-parça olaraq bütün dünyaya səpələnmişdir. Bu gün şairin irsi Azərbaycan xalqının milli və mənəvi sərvəti olmaqla yanaşı, həm də onun qürur mənbəyidir.

6. Beş incinin dördüncüsü – Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması

“Yeddi gözəl” Nizami Gəncəvinin Yaxın və Orta Şərqdə “Pənc gənc” (Beş xəzinə) adı ilə ölməz şöhrət qazanmış “Xəmsə”sinin dördüncü poemasıdır. Dahi şairin 1197-ci ildə – yaşının əlini ötdüyü yetkin çağında qələmə aldığı bu əsər, Sasanilər sülaləsindən olan I Yəzdgürdün oğlu, bu sülalənin on beşinci hökmdarı V Bəhrəmin (421-438) həyatı, hakimiyyəti və məhəbbət sərgüzəştlərinin təsvirinə həsr olunmuşdur.

Mövzu ilə bağlı şifahi və yazılı qaynaqları diqqətlə gözdən keçirən şair, ərəb və fars dilində olan məxəzlərdən, Təbəri, Buxari əsərlərindən bəhrələndiyini bildirərək deyir:

که پراکنده بود گرد جهان	باز جستم ز نامه های نهران
در سواد بخاری و طبری	ز آن سخنهای که تاز یست دری
هر دری در دلفینی افکنده	وز دگر نسخه ها پراکنده
همه را در خریطه ای بستم ¹	هر ورق کاوفتاد در دستم

(Dünyada pərakəndə şəkildə yayılmış gizli kitabları axtardım. Ərəb və dəri dillərində olan sözlərdən, Buxari və Təbərinin yazılardan, başqa pərakəndə nüsxələrdən, xəzinəyə düşmüş hər incidən, əlimə keçən hər vərəqi bir yerə yığdım....)

Nizami öz poemasında əsərinin qaynaqları sırasınada ilk növbədə böyük İran şairi Firdovsinin “Şahnamə”sini xatırlayır:

همه را نظم داده بود درست	چابک اندیشه ای رسیده نخست
هر یکی زان قراضه چیزی کرد	مانده ز ان لعل ریزه لختی گرد
بر تراشیدم این چنین گنجی ²	من از آن خرده چون گهر سنجی

(Çevik huşlu bir kəs əvvəlcə gəlib hamısını nəzmə çəkdi. O ləldən toz və qırıntılar qaldı. O qırıntılardan da hərə bir şey düzəltdi. Mən o xırda qırıntılardan zərgər kimi belə bir xəzinə yaratdım.)

Əsərin tarixi qaynaqlarının öyrənilməsinə böyük önəm verən şair özündən əvvəl verilən məlumatları araşdıraraq Firdovsi “Şahnamə”sindəki müvafiq dastandan, “Siyasətnamə”, “Qabusnamə”, “Min bir gecə” və başqa əsərlərdən yaradıcılıq təbiətinə daha uyğun

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر ص 691. ا. برتلس، نشریات قفتوس

² Yenə orada, s.691

motivləri seçərək yeddi ölkədən gətirilmiş şahzadə qızların hekayələri, yeddi məhbusun acınacaqlı şikayətləri, mahir bəna Simnarın faciəsi, şahın sevimli kənizi Fitnənin macərası, müdrik çobanın ib-rətəməz söhbəti və başqa əsas süjetdən kənar əhvalatları Bəhrəmin həyatı və sərgüzətləri ilə ustalıqla bağlamışdır.

Nizami tarixi hadisələri olduğu kimi təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymamış, “Yeddi gözəl”ə qədərki poemalarda izlədiyi ictimai ədalət, adil dövlət başçısı, “hakim və xalq”, eləcə də mənali ömür, yüksək əxlaq, mənəvi yetkinlik və başqa bu kimi həyatı-ictimai düşüncələrini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsi ucaltmışdır.

Şair Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana (1174-1208) it-haf etdiyi, daha doğrusu, onun sifarişi ilə yazdığı bu əsərini də “Xəmsə”yə daxil əvvəlki poemaları kimi Allaha, İslam Peyğəmbə-rinə müraciət, Peyğəmbərin meracı, zəmanə şahının mədhi, söz sənətinin tərifli, kitabın yazılma səbəbi, oğlu Məhəmmədə nəsihət və başqa bu kimi ənənəvi giriş fəsilləriylə başlayır. Həyat və cəmiyyət haqqındakı əxlaqi fəlsəfi səciyyəli görüşlərinə geniş yer verən mü-təfəkkir oxucunu, yaradılmışların ən şərəfli olan insanı bu adın ucalığını dərk etməyə çağırır, imkan var ikən ona oxumağı, öyrən-məyi, cəmiyyət üçün yararlı olmağı tövsiyə edir. Şair əməyin, zəh-mətin faydasından söz açır, ağılın, elmin insan həyatındakı rolunu yüksək qiymətləndirir:

هر کسی را نهفته یاری هست	دوستی هست و دوستداری هست
خرد است آن کز او رسد یاری	همه داری اگر خرد داری
هر که داد خرد نداند داد	آدمی صورت است و دیونهاد ¹

(Hər kəsin gizlicə bir yoldaşı var, sevgisi var, sevəni var. O, ağıldır ki, ondan həmişə kömək gəlir. Ağılın olarsa, hər şey sənin olar. Kim ki ağılı layiqincə qiymətləndirmir, adam sifətli, div təbi-ətlidir.)

Şair ilk növbədə gəncliyi özünü dərk etməyə yönəlir:

خویشتن را چو خضر باز شناس	تا خوری آب زندگی به قیاس
آب حیوان نه آن حیوان است	جان با عقل، عقل با جان است ²

¹ خمسہ نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر
ص.701. ا. برتلس، نشریات ققنوس

² Yenə orada, s.708

(Xızr peyğəmbər kimi özünü tanı, ta ki, dirilik suyunu içə bilsən. Həyat suyu o heyvan deyil. Ağilla candır, canla ağıldır.)

Nizami həyatın mənasını yeyib yatmaqda görənlərə işlə məşğul olmağı, xeyirxahlıq göstərməyi, cəmiyyət üçün yararlı olmağa çalışmağı məsləhət görür. Şairə görə, insan bacardıqca xoşxasiyyət olmalı, öz işi ilə, xasiyyəti ilə ətrafdakılara səadət gətirməlidir:

کار کن زان که به بود به سرشت	کار دوزخ ز کاهلی و بهشت
آدمی نر پی علف خواری است	از پی زیرکی و هشیار بیست
سک بر آن آدمی شرف دارد	که چو خردیده بر علف دارد
کوش تا خاق را به کار آیی	تا به خدمت جهان بیارایی ¹

(İş gör ki, təbiət etibarilə cəhənnəmdə olub işləmək behiştə tənbellik etməkdən yaxşıdır... Adamlıq (heyvan kimi) ot yemək deyil, o zirəklik və huşyarlıqdan ötrü yaranıb. İt uzunqulaq kimi gözü daima otda (yeməkdə) olan adamlardan şərəflidir. Çalış ki, xalqın işinə yarayasan, xidmətinlə dünyanı bəzəyəsən.)

Nizami əsərlərinin başlanğıc fəsillərində oxucuya bir sıra başqa nəsihətlər də edir. Onu varlanmaq həvəsindən, şöhrət düşkünü olmaqdan çəkəndirməyə, qızıla, dünyanın var-dövlətinə aludəçilikdən qurtarmağa çağırır:

زر دو حرف است هر دو بی پیوند	زین پراکنده چند لافی چند
دل مکن چون زمین زر اکنده	تا نگریدی چو زر پراکنده
هر نگاری که زر بود بدنش	لاجوردی رز ند پیراهنش
هر ترازو که گرد زر گردد	سنگساری هزار در گردد ² .

(Qızıl-zər) bir-birinə birləşməyən iki hərfdir. Bu pərakəndədən nə qədər danışacaqsan? Yer kimi (torpaq kimi) qızılla ürəyini doldurma ki, qızıl kimi pərakəndə olmayasan. Bədəni qızıl kimi (sarı) olan hər gözəlin köynəyi göy rəngdə olar (yəni sarılıq xəstəliyinə tutulan gözəlin köynəyi göy rəngdə, matəm rəngində olar. Qızıl başına dolanan hər tərəzi min qapıdan daşqalaq olunar.)

Nizami özünün əxlaqi-etik görüşlərini poemada oğlu Məhəmmədə etdiyi nəsihətlərində davam etdirərək Məhəmmədin simasında gəncliyə üz tutur, gənc nəslin təlim və tərbiyəsi ilə bağlı maraqlı

¹ خمسہ نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر
ص 702. ا. برتلس، نشریات ققنوس

² Yenə orada, s.703

fikirlər söyləyir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, gənclik mövzusu Nizamini daima düşündürmüş, şair gəncliyi təkcə ata-ananın sevinci deyil, həyatın davamı, xalqın varlığının, qazanılan maddi-mənəvi dəyərlərin sahibi, qoruyucusu kimi sevmişdir. Hələ lirik irsindən başlayaraq gəncliyin qədrini bilməyə, onu bilik, elm öyrənməyə və başqa faydalı işlərə sərf etməyə çağıran şair bu əsərində də nəsilərin qarşılıqlı münasibətinə geniş yer vermişdir:

ای پسر هان و هان تو را گفتم	که تو بیدار شو که من خفتم
چون گل باغ سرمدی داری	مهر نام محمدی داری
... سکه بر نقش نیکنمائی بند	کز بلندی رسی به چرخ بلند
تا من آنجا که شهر بند شوم	از بلندیت سر بلند شوم ¹

(Ey oğul, bax sənə deyirəm ki, ayıq ol ki, mən yatıram. Səndə əbədi bağın gülü vardır, Məhəmməd adının möhürü vardır. Yaxşı ad naxışının üstünə sikkəni vur ki, ucalıqdan çərxə yüksələsən. Ta mən dustaq olduğum yerdə (dünyada) sənin ucalığından başıuca olum.)

Şair oğluna yaxşı ad qazanmış dostlarla yoldaşlıq etməyi, cəmiyyət tərəfindən bəyənilməyən adamlardan uzaq gəzməyi tövsiyə edir. Nizami istedadı yüksək qiymətləndirir. Ancaq istedadına arxayın olub fəaliyyətsiz qalması da məsləhət bilmir, istedadı əməklə, zəhmətlə parlatmağın zəruriliyini xüsusilə diqqətə çatdırır:

هنر آموز کز هنرمندی	در گشایی کنی نه در بندی
هر که ز آموختن ندارد ننگ	در بر آرد ز آب و لعل از سنگ
و آن که دانش نباشدش روزی	تنگ دارد ز دانش آموزی
ای بسا نیز طبع کاهل کوش	که شد از کاهلی سفال فروش
وی بسا کور دل که از تعلیم	گشت قاضی القضاة هفت اقلیم ²

(Hünər öyrən ki, hünərlə qapıları aç, qapı bağlama. Bilik öyrənməkdən utanmayan adam, sudan dürr, daşdan gövhər çıxardar. Kimin ki, elmdən ruzisi olmazsa, bilik öyrənməkdən utanar. Nə çox istedadsız, tənbel adam, öz tənbelliyindən saxsı satan olub. Kifayət qədər korazehin adam təlimdən yeddi ölkənin qazilər qazisi oldu.)

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر ص716. ا. برتلس، نشریات ققنوس

² Yenə orada, s.707

“Yeddi gözəl” əsərin yeganə baş qəhrəmanı olan Bəhrəm anadan olması ilə başlayır. Bəhrəm tarixdə öz ədalətsizliyi ilə məşhur olan qəddar I Yəzdgürdün oğludur. Şair bunu daha aydın diqqətə çatdırmaq üçün əsərin başlanğıcında Bəhrəmin doğulmasını təsvir edərkən şahların nəsli haqqında belə deyir:

کاسمان را ترازوی دو سر است از ترازوی او جهان دورنگ صلب شاهان همین اثر دارد گوهر و سنگ شد به نسبت و نام	در یکی سنگ در یکی گوهر است گه گهر بر سر آورد گه سنگ بچه یا سنگ یا گوهر دارد نسبت یزدگرد با بهرام ¹
---	--

(Fələyin tərəzisinin iki gözü var. Birində daş, o birisində gövhər olur. Onun tərəzisindən iki rəngli cahən gah gövhər yetirir, gah daş. Şahların təbiətində də həmin əsər vardır. Onların uşaqları ya daş, ya gövhər olur. Gövhər və daş nisbət və ad Yəzdgürd ilə Bəhrəmin nisbəti kimidir.)

Nizami əsərində də tarixi qaynaqlarda olduğu kimi, Bəhrəm tərbiyə edilmək üçün o zaman Sasanilərin tabeliyində olan Yəmənə göndərilir. Yəmən padşahı Neman və onun oğlu Münzir Bəhrəmi ürəkdən sevir, şahzadənin təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olurlar. Neman Ərəbistanın quru və isti iqliminin ona yaxşı təsir etməyəcəyindən ehtiyat edərək zəmanəsinin mahir ustası Sam oğlu Simnara şəfəli bir yerdə Bəhrəm üçün tayı-bərabəri olmayan bir saray tikməyi sifariş edir. Simnar gecə-gündüz işləyərək bu sifarişini tez bir zamanda uğurla yerinə yetirir.

Sənət və sənətkara dərin rəğbət bəsləyən Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində gördüyümüz Fərhad, Şapur kimi ustad sənətkar obrazlarının yeni zəmində davamı olan Simnar və onun sənətkarlıq məharəti haqqında məhəbbətlə danışır:

چابکی چربدست و شیرینکار دستبردش همه جهان دیده کرده چندین بنا بر مصر به شام رومیان هندوان پیشه او گر چه بناست وین سخن فاش است	سام دستی و نام او سمنار به همه دیده ای پسندیده هر یکی در نهاد خویش تمام چینیان ریزه چین تیشه او اوستاد هزار نقاش است ²
--	---

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر
ص.710. ا. برتلس، نشریات ققنوس

² Yenə orada, s.714

(Zirək, iti əlli, gözəl işli Saməllidir və adı Simnardır. Əlinin işini bütün dünya görüb, bütün gözlərdə bəyənilmişdir. Misirdə, Şamda bir neçə bina tikmişdir. Hər biri özünün görkəmi ilə mükəmməldir. Rumlular onun peşəsinin quludurlar. Çinlilər onun tişəsinin qırıntılarını yığanlardır. Baxmayaraq ki, bənnadır və bu söz çox məşhurdur (ki) min nəqqaşın ustasıdır.)

Neman ustanı tapdıraraq hüzuruna çağırır və ona Bəhram üçün saray tikməyi tapşırır. Simnar dərhal işə başlayıb tez bir zamanda hamını heyrətə salan, gündə üç rəng alan möhtəşəm saray ucaldır. Ustanın işindən razı qalan Neman onu səxavətlə mükafatlandırır. Şahın səxavətini görüncə Simnar ona “əvvəlcədən şahın məni belə mükafatlandırmasından xəbərdar olsaydım, çalışıb bundan gözəl saray tikərdim”, – deyir. Şahın “sənə çox pul versəm, bundan daha gözəl saray tikə bilərsənmi?” – sualına sadəlvhəsini “bəli” deyir. “Elə bir bina inşa edərdəm ki, bu saray onun yanında heç olar”. Ustanın bu sözlərindən qəzəblənən şah Simnarın başqası üçün daha gözəl saray tikəcəyindən və Xəvərnəqin şöhrətinin azala biləcəyindən qorxaraq xidmətçilərə ustanı saray bürcündən yerə atmağı əmr edir. Nizami bədbəxt ustanın özü tərəfindən ucaldılan saraydan atılaraq məhv olmasını ürək ağrısı ilə təsvir edir.

“Yeddi gözəl” əsərində Nizaminin sənət və sənətkarla bağlı yüksək mülahizələri poemada təsvir olunan hadisələrin gedişində sənət əsərlərinin roluna geniş yer verilməsində də nəzərə çarpır. Bəhramın Simnarın inşa etdiyi Xəvərnəqdə yeddi şahzadə qızın şəkillərini görməsi onun həyatında böyük əhəmiyyət daşıyır və Bəhramın həyatının yeni mərhələsinin başlanması ilə nəticələnir. Bəhramın göstərdiyi igidliklər: onun bir oxla guru və şiri öldürməsi, əjdahanı öldürüb gurun intiqamını alması və həmin gurun bələdçiliyi ilə xəzinə tapması Münzirin göstərişiylə Xəvərnəqin divarlarına həkk edilmiş rəsmlərlə əbədiləşir. Onu da qeyd edək ki, bütün bunlar əsərin bədii məqsədini təşkil edən ədalət problemini kölgədə qoymur. Nizami, yeri düşdükcə, ədalətli başçı, ölkənin idarəsi və bu işdə məsul olan dövlət adamlarının fəaliyyəti, şah və cəmiyyət münasibətləri və başqa bu kimi ictimai-həyati problemləri əhatə etməyə nail olur.

Ədalətsizliyi ilə ad çıxarmış Yəzdgürdün zülmündən cana gəlmiş xalq onun varisini hakimiyyətə yaxın buraxmaq istəmir. Saray ayanları, atəşpərəst mobidlər ərəb mühitində böyüyüb, boya-başa

çatmış şahzadənin ərəb adət-ənənələrinə meyil göstərəcəyini, iranlılara biganə qalacağını bəhanə gətirir, şahların nəslinə yaxın olan müdrik bir qocanı padşah edirlər.

Hakimiyyətin yadlar əlinə keçməsinə görə Bəhram qanuni varisi olduğu taxt-tacı qorumaq üçün əlindən gələni etməyə hazır olduğunu bildirir. Şahzadə İran torpağına qoşun çəkməyə hazırlaşır. Bu işdə Neman şah, Münzir də ona kömək göstərir. Bundan xəbər tutan iranlılar toplaşib məsləhətləşir və Bəhrama məktub yazmaq qərarına gəlirlər. Əsərin maraqlı hissələrindən olan Bəhramla iranlıların məktublaşmasında Bəhram şərəf və ləyaqətini uca tutan, dədə-baba mirasını müqəddəs bilən, vətəni, xalqı sevən yenilməz bir igid kimi oxucunun dərin rəğbətini qazanır:

عیب باشد که هست با دگران	لیک ملک که ماندم از پدران
من خدا دوستم خرد پرورد	گر پدر دعوی خدایی کرد
از خدا دوست تا خدایی دوست	هست بیاد فرق در رگ و پوست
کان اگر سنگ بود و من گوهرم	پدرم دیگر است و من دیگرم

(Ancaq dədə-babadan mənə qalan mülkün başqalarının əlində olması eyibdir. Atam əgər tanrılıq iddiası etmişsə, mən tanrı sevənəm, ağıl tərəfdarıyam. Damarla dəri arasında çox fərq var. Əgər o daşdırsa, mən gövhərim...)

Bəhram öz məktubunda atasının yolu ilə getməyəcəyini, ədalətli olacağını bildirir. Atasının əvəzindən iranlılardan üzr istəyir, bir daha onun haqqında pis danışmamağı xahiş edir. Bəhramın məktubunda dədə-baba mirasının müqəddəsliyi, onu geri almaq üçün göstərəcəyi qətiyyət, fədakarlıq ilə bağlı dediyi sözlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Şahzadə yadlar əlində olan ölkəsini qurtarmaq üçün mübarizə aparacağını, ya qanuni mirasını geri qaytaraçağını, ya da bu yolda həlak olacağını qarşı tərəfə belə çatdırır:

تیغ دارم به تیغ بستانم	من که بر تاج و تخت ره دائم
عنکبوتی تنبیر بر غاری	جای من گر گرفت غداری
و آنچه از عنکبوت خواهد بار	اژدهایی رسید بر در غار
خانه من به دست خانه بران	...من به سختی به خانه دگران
خورد من یا دل است و یا جگرا	خورش خصم شهر با شکر است
دشنه بر ناف و تیغ برگردن ¹	تیغ و دشنه به از جگر خوردن

خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی - انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر¹ ص 733. ا. برتلس، نشریات ققنوس

(Mən ki, təxt və tacı almaq yolunu bilirəm. Qılıncım var, qılıncıla alaram. Mənim yerimi tutsa da, (o) mağarada tor duran bir hörümçəkdir. Mağaranın qapısına gələn əjdaha hörümçəkdən icazə almalıdır?.. Mən başqalarının evində çətinlik içindəyəm. Mənim evim isə ev oğrularının əlindədir. Düşmənin yediyi bal şəkərimdir. Mənim yediyim ya ürəyim, ya da ciyərimdir. Qılınc və xəncər ciyər yeməkdən yaxşıdır...)

Bəhram atasının taxt-tacına sahib olmaq üçün qoyulan ən ağır şərti yerinə yetirərək böyük cəsarət, görünməmiş bir igidlik göstərir. İki qorxunc şir arasından hakimiyyət rəmzi olan tacı mərdliklə götürərək səhlığa layiq olduğunu sübut edir. Hakimiyyətə keçəndən sonra ölkəni ədalətlə idarə edir, xalq şən, firavan həyat sürür. Onun hakimiyyəti zamanı ölkədə baş verən qıtlıq illərində Bəhram dövlət anbarlarını açıdırıb xalqı ərzaqla təmin etdirərək ölkəni bu fəlakətdən qurtarır. Hətta quşları belə aclıq çəkməyə qoymur.

Nizami yeddi il davam edən belə ağır şəraitdə yalnız bir nəfərin acından öldüyünü göstərir ki, bundan xəbər tutan şahın bərk kədərlənərək qara geyinib yas saxladığını bildirir.

Quraqlıq dövründən sonra Tanrının mərhəməti ilə başlanan bolluq illərində ölkədə əmin-amanlığı bərpa edən Bəhram kefə, əyləncəyə daha çox meyil göstərərək, yavaş-yavaş dövlət işlərindən uzaqlaşır və ölkənin və xalqın taleyini ədalətli vəziri Nərsiyə və onun oğlanlarına tapşırır. Nizami öz qəhrəmanının zəif cəhətlərinə də münasibət bildirir. Əsərdə Bəhramın öz türk əsilli kənizi Fitnə ilə macərəsinə həsr edilən fəsildə bunu daha aydın görmək olur.

Özünün sevimli kənizi ilə ova çıxan Bəhram misilsiz ovçuluq məharəti nümayiş etdirir. Fitnə isə bütün bunları görmürmüş kimi şahın hünərini tərifləmir. Onun bu rəftarı Bəhrama xoş gəlmir. O, uzaqdan gələn bir guru göstərərək Fitnədən “onun harasından vururum?” – deyər soruşur. Fitnə ona gurun dırnağını başına tikməyi təklif edir. Şah qızın bu çətin istəyinin öhdəsindən uğurla gəlir. Lakin Fitnə onun bu məharətini alqışlamır. (Sonradan Fitnənin misilsiz ovçuluq məharəti göstərən şahı pis gözdən qorumaq üçün qəsdən onun hünərinə göz yumduğu məlum olur). Və üstəlik bunun şücaətdən deyil, şahın adətindən irəli gəldiyini bildirir. Kənizin bu sözləri Bəhramı bərk qəzəbləndirir və o sərhəngə Fitnəni öldürməyi əmr edir. Fitnə özünün ağılı və tadbiri sayəsində ölümdən xilas olur.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, dahi şairin “Xəmsə”sinə daxil poemalarında parlaq əksini tapan ədalətli hökmdar Məhin Banu, Nüşabə, vəfalı sevgili Leyli, fədakar ömür yoldaşı Şirin, elmin sirlərini mənimsəmiş alim Mariya, döyüş meydanında adlı-sanlı qəhrəmanlara üstün gələn Nistəndərcahan kimi qadın obrazları içərisində Fitnə dahi şairin qadına olan yüksək münasibətini və qadın ləyaqətinə ehtiramını bildirmək baxımından diqqətəlayiq əhəmiyyət kəsb edir. Özünün qadın qəhrəmanlarını əzəmətli şahlarla qarşılaşdıran böyük sənətkar “Sirlər xəzinəsi”ndə Sultan Səncərə qoca qarının, “Xosrov və Şirin”də Xosrova Şirinin, “İskəndərnamə”də İskəndər şaha Nüşabənin dili ilə həyat dərsi öyrətdiyi kimi, “Yeddi gözəl”də də adi kənin öz zəka və hünərilə şaha mənən qalib gəldiyini və onu üzr istəməyə məcbur etdiyini göstərir.

Zaman keçdikcə Bəhrəmin dövlət işlərindən ayrı düşüb vaxtını ovda, əyləncədə keçirərək qaçgınsız ömür keçirməsi xəbəri hər yana yayılır. Bunu eşidən Çin xaqanı güclü qoşun toplayaraq İrana hücum etməyə hazırlaşır. Bəhrəm əhvalatdan xəbərdar olan kimi özünün 300 nəfərlik ordusu ilə xəlvətə çəkilir. Hamı onun ölkəni tərk edib qaçdığını güman edir. Çin xaqanı arxayın olub məclis qurub ordu ilə birlikdə şənlik etməyə başlayır. Bəhrəm gecə ikən qəflətən hücum edib özünün 300 əsgəri ilə xaqanın 300 minlik ordusunu darmadağın edir. Sonra ordu başçılarını hüzuruna çağıraraq onları vəzifələrini yerinə yetirmədikləri, ölkəni qoruya bilmədikləri üçün məzəmmət edir.

Poema özünün dərin ibrətamiz məzmunu və daşdığı ictimai-bəşəri ideyası ilə yanaşı, yüksək poetik dəyəri, orijinal bədii quruluşu və mürəkkəb kompozisiyası ilə də seçilir. Bəhrəmin doğulduğu gündən başlayaraq onun həyat yolu və hakimiyyət illərinin təsvirinə həsr olunan əsas süjet çoxşaxəli bir yönümdə inkişaf edərək əlavə hadisə və rəngarəng əhvalatlarla zənginləşdirilir. Müəllif qayəsi məzmunundan kənar budaq hekayələrin köməyi ilə daha cəlbedici və orijinal tərzdə təqdim olunur.

Nizami təsvir olunan hadisələrə tez-tez münasibət bildirir, qələmə aldığı əhvalatlarla bağlı fəlsəfi-didaktik düşüncələrini ifadə edən haşiyə beytlərə geniş yer verir, bədii ricətlərdən faydalanır. Əsərin fəsillərinin çoxu şairin həyat, kainat, insan ömrü, insan və cəmiyyət münasibətləri, cəmiyyətlə təbiət arasındakı ahəngdarlıq və başqa bu kimi problemlərlə bağlı ibrətamiz qənaətləri ilə yekunlaş-

dırılır. Belə məzmunundan kənar lirik ricətlərdə şair öz zəmanəsinə qayıdır, müasirlərini düşündürən günün zəruri problemlərindən bəhs açır, tənidiqi fikirlər söyləyir. Məsələn, Bəhrəmin ov zamanı körpə gurları öldürməyərək damğasını vurub onları azad etdiyini, digər ovçuların şahın damğasını görüncə ona dəymədiklərini bildirərəkən şair zəmanəsindəki özbaşnalıqlardan şikayətlənərək yazır:

آن چنان گورخان به کوه و به راغ
در چنین گورخانه وری نیست
گور کاو داغ دید رست ز داغ
که بر او داغ دست زوری نیست¹

(Elə Gurxan zamanında dağda, çəməndə damğalanmış gur zülm dağından azad olurdu. Belə Gurxanada isə bir qarışqa belə yoxdur ki, onu zülm əli damğalamasın.)

Poemada ictimai-siyasi tənqidin təsirli nümunələrini yaradan böyük şair Bəhrəmin öz kənizi ilə macəralarından bəhs olunan fəsilədə onun kənizlə amansız rəftarını şahlığa mənsub mənəvi kəsir kimi qiymətləndirərək özünün lirik haşiyəsində deyir:

پادشاهان که کینه کش باشد
با چه آهو که اسب زین نکنند
خون کنند آن زمان که خوش باشد
که سگی را که پوستین نکنند²

(Padşahlar qəzəblənəndə qan tökər, xoşlanarlar. Hansı ceyran üçün at yəhərləmərlər, hansı itin dərisini soymurlar?)

Yaxud Nizaminin əsərin mahir sənətkar Simnarın faciəsini nəql edən hissəsindəki lirik ricətinə baxaq:

پادشاه آتشی است کز نورش
و آتش او کلی است گوهر بار
ایمن آن شد که دید از دورش
در برابر گل است و در برخار
پادشه همچو تاک انگور است
در نه پیچد در آن کزو دور است³

(Padşah bir oddur, onun şöləsində ancaq onu uzaqdan görən əmin ola bilər. Onun atəşi gövhər saçan güldür. Qarşıda güldür, qucaqda tikan. Padşah üzüm tənəyi kimidir. Yalnız ondan uzaq olan ona sarılmaz.)

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر
ص719. ا. برتلس، نشریات ققنوس

² Yenə orada, s.744

³ Yenə orada, s.714

Nizaminin lirik haşiyələri və bədii ricətlərində onun insan əxlaqı, həyat, varlıq, kainat haqqındakı fəlsəfi-etik görüşləri də əksini tapır.

Misal olaraq sənətə və sənətkar əməyinə böyük ehtiram və məhəbbətlə yanaşan şairin memar Simnarın faciəli ölümü ilə bağlı ibrətamiz düşüncələrinə diqqət yetirək:

چون فکند از نشانه کارش	کارگر بین که خاک خونخوارش
به زمانیش از او زمانه فکند	کرد قصری به چند سال بلند
دیر بر بام رفت و زود افتاد	آتش انگیخت خود به دود افتاد
کان بنابر کشید صد گز بیش	بی خیر بود از اوفتادن خویش
یک بدست از سه گز نیفزودی ¹	گرزگور خودش خبر بودی

(İş adamının (sənətkarın) taleyinə bax ki, onu öz işinin nişanəsindən qanıçən torpağa necə atdı. Neçə ildə bir qəsır ucaltdı. Zəmanə onu bir anda ondan (yerə) atdı. Atəş yandırdı, özü tüstüyə düşdü. Dama gec çıxdı və tez yıxıldı. Özünün yıxılacağından xəbərsiz idi ki, o binanı yüz gəzdən* artıq ucaltmış idi. Əgər onun öz goru olacağından xəbəri olsaydı, onu əli ilə üç qarışdan artıq ucaltmazdı.)

Nizami oxucuya üz tutaraq:

تخت پایه چنان توان بر برد

که چو افتی از او نگریدی خرد²

(Taxtın hündürlüyünü o qədər yüksəltmək olar ki, ondan yığılanda əzilməyəsən), – deyir.

Şair Simnarın şagirdi Şidənin də sənətkarlıq hünərindən söz açarkən hər iki ustad memarın fərqli taleyi və bir-birinə zidd aqibətlərini müqayisə edərək bunu dünyanın gözlənilməz hadisələri və dövrünün ədalətsizliyi ilə əlaqələndirir.

کار عالم چنین تواند بود	زو یکی را زیان یکی را سود
یاری از تشنگی کباب شود	یار دیگر غریق آب شود ³

¹ خمسہ نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر ص714. ا. برتلس، نشریات ققنوس

* Gəz – 105 santimetrə bərabər olan uzunluq ölçüsü

² خمسہ نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر ص714. ا. برتلس، نشریات ققنوس

³ Yenə orada, s.708

(Aləmin işi belə olur. Ondan birinə ziyan, birinə xeyir gəlir. Bir dost susuzluqdan kabab olur, o biri dost suda qərq olur. Hamı öz işində heyrandır. Susmaqdan başqa çarə bilmirlər.)

Nizami sənətinin bədii sözün rəmzi-simvolik çalarlarından faydalanma kimi səciyyəvi xüsusiyyəti “Yeddi gözəl” əsərində daha vüsətli olub özünün daha əhatəli, çoxcəhətliliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Ədəbiyyatşünaslıqda “Yeddi gözəl”də yeddi iqlim şahının qızları haqlı olaraq dünyanın ləzzət, eyş-işrət, keyf və əyləncə simvolu kimi dəyərləndirilir¹. Şair özü əsərin bir neçə yerində dirilik suyunu ağıl, elm, bilik kimi mənalandırır:

تا خوری آب زندگی به قیاس	خویشتن را چو خضر باز شناس
خان با عمل و عقل با جان است ²	آب حیوان نه آن حیوان است

(Özünü Xızr kimi tanı, ta dirilik (çəşməsinin) suyu içəsən. Dirilik suyu (dediyin) o dirilik suyu deyil, can ilə ağıl, ağıl ilə candır.)

Rəmzi-simvolik mənə əsərdə təhkiyədə, şahzadə qızların nağıllarında, müəllifin ifadə etdiyi fəlsəfi əxlaqi görüşlərində daha aydın duyulur. Dahi şair özünün ictimai-bədii ideallarını çox vaxt dolayı yolla təqdim edir, poetik amalı birbaşa deyil, rəmzi ifadələr, simvollarla oxucuya çatdırır. Şair özü sənətinin bu özəlliyini bir neçə yerdə xüsusi vurğulayaraq oxucuya sayıq olmağı, gizli bədii mətləbləri – üstüörtülü mənalara diqqət yetirməyi tövsiyə edir:

که رخ از چشم تنگ بر جستم	تنگ چشمان معنی ام هستم
زیر زلفش کلید زر جسته	هر عروسی چو گنج سر جسته
بلکه در یابد آن که در یابد ³	هر که این کان گشاد زر یابد

(Dar (badam) gözlü mənalarım vardır ki, üzvlərini dar göz adamlardan gizlətmişəm. Hər gəlin xəzinə kimi başı bağlıdır, saçının altından qızıl açar bağlanmışdır. Kim bu mədəni açarsa qızıl tapar. Qapını tapan (eyni zamanda dərk edən) bəlkə, dürr tapar.)

Nizaminin bu poeması adından da görüldüyü kimi, əsasən yeddiliklər üzərində qurulmuşdur. “Həft peykər” adı dilimizə “Yed-

¹ Məmməd Arif. “Yeddi gözəl” // Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, Elm, 1983, s.11

² Xəmsə نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر ص. ا. برتلس، نشریات ققنوس

³ Xəmsə نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر ص. ا. برتلس، نشریات ققنوس 894.

di gözəl” kimi tərcümə olunmuşdur. Ancaq görkəmli nizamişünas alim Y.E.Bertelsin də qeyd etdiyi kimi, “peykər” sözünün eyni zamanda “təsvir”, “şəkil”, “büt”, “planet”, “portret”, “fiqur” və başqa mənalarda da işləndiyi məlumdur.

Bu da məlumdur ki, “yeddi” rəqəmi orta əsrlərdə müqəddəs sayılmışdır. Qədim mifoloji təsəvvür və elmi-dini görüşlərə görə, dünya yeddi iqlimə bölünür, göy yeddi qatdan ibarətdir, yeddi planet mövcuddur, yeddi planetin himayəsində olan həftənin təmsil etdiyi rənglərin sayı yeddidir.

***

Bəhram hələ gəncliyinin ilk çağlarında Neman Şahın tikdirdiyi Xəvərnəq sarayında şəkillərini gördüyü 7 ölkə şahının qızlarını İrana gətirdərək onlarla evlənir. Şahzadə qızlar Simnarın şagirdi Şidənin tikdiyi yeddi günbəzli əsrarəngiz qəsrə yaşayırlar. Simnardan memarlıq sənətinin incəliklərini öyrənmiş bu mahir usta astronomiya (nücum) elminə bələd və ulduzların sirrinə vaqif bir sənətkar olduğundan, qəsrin hər günbəzini məlum yeddi planetdən biri ilə bağlayıb ona uyğun rəngdə bəzəyir.

Bəhram həftənin hər günü müvafiq rəngli paltar geyinərək vaxtını bir şahzadə qızın sarayında keçirir. Yeddi müxtəlif ölkədən gətirilmiş şahzadə gözəllərin hər biri ona öz ölkəsi ilə bağlı maraqlı bir hekayə danışır və öz rəngini tərifləyir.

Müxtəlif məxəzlərdən alınmış və xalq yaradıcılığı ilə bağlı olan bu hekayə-novellaların hər biri ayrılıqda bitkin bir əsər olub poemanın emosional təsiri və əxlaqi-etik dəyərini daha da artırır.

Nizami ictimai-siyasi ideallarının hərtərəfli həllinə, bədii məqsədin daha aydın ifadəsinə və müəllif amalının daha təsirli, daha görümlü olmasına xidmət edən belə budaq hekayələrdə rənglərin simvolik mənalarına dair elmi-fəlsəfi görüşlərlə yanaşı, xalq yaradıcılığından alınmış əxlaqi nəsihətlərə də geniş yer verir. Mənəvi paklıq, qoçaqlıq, əxlaq gözəlliyi və başqa bu kimi sifətlərin təlqini ilə yanaşı, lövğalılıq, bədxahlıq, xəbislik, tamahkarlıq, xəyanət kimi mənəviyyata kəsir gətirən xüsusiyyətlər pislənir. Odur ki, şahzadə gözəllərin hekayələri şahı əyləndirməklə bərabər, onu düşünməyə də vadar edir. Onu həyat məsələlərinə, kainat və yaradılışın sirlərinə diqqətli olmağa, insan təbiəti və insan psixologiyasının incəliklərinə daha dərinləndirən nüfuz etməyə yönəlir.

Əsərdə yeddi planetlə bağlı yeddi ölkədən gətirilmiş yeddi şahzadə qızın, yeddi rəngli sarayda şaha yeddi hekayə söyləməsində müəyyən bir ardıcılıq və qanunauyğunluq da izlənməkdədir. Qədim Babil astroloqlarının görüşlərinə uyğun olaraq həftənin hər gününü bir planetlə bağlayan şair şənbə gününü birinci iqlim şahzadəsinin qara rəngli sarayında keçirən Bəhram şahın sonrakı günlər bir-birini əvəz edən sarı, yaşıl, qırmızı, mavi, səndəl rəngli saraylara gedib son günü ağ günbəzdə hekayələr dinlədiyini təsvir edir.

Daha çox bədii fantaziyaya əsaslanıb nağıllara məxsus əfsanəvi ruhda olan bu hekayələrdə əhvalatlar real zəminlə də bağlı olub həyatı məsələləri əhatə edir. Haqqın, ədalətin son nəticədə qalib gələcəyinə yəqinlik, ayıqlığa, yüksək əxlaq, mənəvi təmizlik və bəşəri səadət uğrunda mübarizəyə çağırış hekayələrin əsas ibrətamiz mənasını təşkil edir.

Poemanın mühüm bir hissəsini tutan qızların hekayələri üzərində çox dayanmasaq da, şahzadələrin nağılları haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq məqsədilə onların məzmunu və daşdığı rəmzi məna barədə bir-iki cümlə ilə oxucunu tanış etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

***

Bəhram şah təqvimlə həftənin başlanğıcı sayılan və astroloji təsəvvürə görə Saturn (Keyvan) planeti ilə bağlı olan şənbə günü qara paltar geyinərək birinci iqlim padşahının qızı Fuzək xanımın qara rəngli sarayına gedir. Hind şahzadəsi ona atasının sarayına gedib-gələnlər və həmişə qara paltarda olan bir qadından “qara geyimli padşah” haqqında eşitdiyi maraqlı bir hekayə söyləyir. Hekayənin qısa məzmunu belədir:

“Təsadüfən şəhərə gələnlər qara paltarlı qərrib bir qonaq padşaha “Bihuşlar şəhəri adlanan bir ölkədən danışır, orada bütün kişilərin qara paltar geyindiklərini bildirir. Qonağın söhbəti şahı təəccübləndirir. O, həmin ölkəyə gedərək burada kişilərin nə üçün qara geyimdə olmalarının səbəbini öyrənməyə çalışır. Ancaq heç kəs ona bu barədə bir söz demək istəmir. Uzun macəradan sonra dostlaşdığı bir qəssab padşahı şəhərin kənarına gətirərək uçuq bir minarə qarşısındakı səbətə oturdur. Çox keçmir, şah özünü səfalı bir çəmənlikdə görür. Axşamüstü bir dəstə gözəl qız çəmənlikdə məclis qurur.

Qızlar gözəllər sultanı Türknazın əmrilə şahı da məclisə gətirirlər, onu 29 gün qonaq saxlayırlar. Otuzuncu gecə səbri tükənən şah təkidlə gözəllər sultanından vüsal istəyir. Türknaz yalvarıb bir gecə də səbir etməyi xahiş edirsə də, şah öz istəyindən əl çəkmir. Nəhayət o, zahirən razılığını bildirib şahdan bir anlığa gözlərini yummağı xahiş edir. Şah gözlərini yumur, açanda özünü qəssabın oturduğu səbətdə görür.

Beləliklə, qara geyinənlərin açılmaz müəmmaya çevrilən sirri saha aşkar olunca o özü də peşman olub qara paltar geyinir.

“Yeddi gözəl”dəki hekayələr haqqında” məqalənin müəllifi görkəmli yazıçı-alim Mir Cəlal bu hekayədən danışarkən, “Burada təsvir olunan əhvalatın, sadəcə, əfsanə və ya nağıl olduğunu və buna görə də Nizami poemasına salındığını düşünmək yanlış, sadəlövlük olardı... Böyük şairin hekayədə demək istədiyi bir çox mətləblər var ki, bunlardan biri insan ilə kainat, şüur ilə varlıq arasındakı münasibətdir. Bu hekayənin Çin ilə, tarix boyu sirlər, müdhiş, “məchul macərələr”, əfsanələrlə məşhur, uzun müddət aləmə qapalı olan bir ölkə ilə, qara rənglə bağlı olması və nəhayət, sirri anlamaq yolunda padşahın 29 gün cidd-cəhd etməsi, otuzuncu gecə əməllərinin puça çıxması – ehtimal etməyə imkan verir ki, sirli şəhər (Şəhri-mədhuşan – N.A) ümumiyyətlə dünyadır, “heyranlar” ümumiyyətlə insanlardır* “qara libas” isə onları əhatə edən və hələ çox cəhətdən açılıb anlaşılmayan həyat, xüsusilə, kainat hadisələridir.¹

Hekayədə həm də insan arzusunun nəhayətsizliyi, dünya sirlərinə bələd olmaq, mühiti, kainatı dərk etmək istəyi ifadə olunur. Səbirsizlik və səadətə bacardıqca tez çatmaq istəyinin nəticədə təəssüf doğurduğu göstərilir.

Hind gözəli qara rəngin üstünlüklərindən söz açıb onun əzəmət və təmkin rəmzi olduğunu bildirərək hekayəsini bitirir:

چتر سلطان از آن کنند سیاه	در سیاهی شکوه دارد ماه
داس ماهی چو پشت ماهی نیست	هیچ رنگی به از سیاهی نیست
وز سیاهی بود جوان اوی	از جوانی بود سیاه مویی
چرکین بر سیاه ننشیند	به سیاهی بصر جهان بینند

* Məqalədə “Şəhri-Mədhuşan” “Heyranlar şəhəri” kimi tərcümə olunur.

¹ Mir Cəlal. “Yeddi gözəl”dəki hekayələr haqqında // Nizami Gəncəvi (məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1947, s.66

گر نه سیفور شب سیاہ بودی   کی سزاوار مہد ماہ بودی
نیست رنگی به از سیاہی نیز   نیست بالاتر از سیاہی چیز¹

(Ay qaranlıqda cəlallı olur. Sultanın çətirini (çadırını) ona görə qara edirlər. Qaradan yaxşı rəng yoxdur. Balığın sümüyü balığın beli kimi olmaz. Qara saç cavanlıqdandır, cavanlıq sifəti qaralıqdandır. Göz öz qarası ilə dünyanı görür. Gecənin örtüyü qara olmasaydı, o, Ayın beşiyinə layiq olardımı? Qaradan yaxşı rəng yoxdur, Qaradan artıq (üstün) heç nə yoxdur.)

***

Yekşənbə günü Bəhram ikinci iqlim padşahının sarı geyimli qızı Humayın Günəş ilə bağlı sarayına gedir. Rum gözəli axşam olcaq İraq məmləkətində “Kəviz satan şah” adıyla məşhur olan bir padşahın hekayəsini Bəhrama nağıl edir.

“Münəccimlərin məsləhəti ilə evlənməyən bir şah ömrünü-gününü satın aldığı kəvizlərlə keçirmək qərarına gəlir. Ancaq şahın aldığı kəvizlərin heç biri ona axıra qədər sədaqətlə xidmət göstərmir. Onlar sarayda yaşayan qarının fitnəsinə uyaraq tezliklə yoldan çıxır, dikbaşlıq göstərir, şaha yaxşı qulluq etmirlər.

Bir gün şah Çindən gözəl kəvizlər gətirən bir tacirdən ürəyinə yatan bir gözəli almaq istəyir. Tacir şaha bu kəvizin çox məğrur olduğunu və kişi arzusuna əməl etmədiyini bildirirsə də, şah buna əhəmiyyət verməyib kəvizini alır. Kəviz saraya gəldiyi gündən mülayim rəftarı və xoş xasiyyəti ilə hamının rəğbətini qazanır. Tezliklə qarını uzaqlaşdıraraq şaha sədaqətlə xidmət göstərir, şah onu getdikcə daha çox sevməyə başlayır. Kəviz isə tacirin dediyi kimi, ondan uzaq gəzir və şahın günü-gündən artan məhəbbətinə qarşı soyuqluq göstərməkdə davam edir. Bir gün onlar bir yerdə oturub ürəkdən söhbət etmək qərarına gəlirlər.

Onların açıq-doğru sual-cavabları, səmimi etirafları bir-birinə olan məhəbbətlərini daha da artırır. Bu zaman saraydan uzaqlaşdırılan qarı vəziyyətdən xəbərdar olaraq şaha yaxınlaşır və kəvizdə özünə məhəbbət oyatmaq üçün şaha məsləhət verir. Kəviz yenə qərarından dönmür və şahın soyuq rəftarına da dözmür. Nəhayət, bir gün münasib vaxt taparaq bütün bunların qarının hiyləsi olduğunu

¹ خمسہ نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی - انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر
ص 787. ا. برتلس، نشریات ققنوس

öyrənir və bütün maneələri yox edib bir-birilərini sevdiklərini səmi-miyyətlə etiraf edirlər.

Hekayənin tərkibində nağıl qəhrəmanının dililə əlavə edilmiş, daha doğrusu, məsəl kimi söylənilən “Süleyman və Bilqeys” əhvalatı rum şahzadəsinin nağılının maraqlı və ibrətamiz mənasını bir daha artırır:

Bilqeyslə Süleymanın yenicə doğulmuş şikəst körpəsi yalnız onlar arasında baş verən hər cür yalan və hiylədən uzaq səmimi söhbətdən sonra şəfa tapır.

Rum gözəlinin bu hekayəsində ailə səadətinin əvəzsizliyi, onun doğruluq, qarşılıqlı inam və saf, ləkəsiz məhəbbət üzərində möhkəmləndiyi göstərilir. Süleyman və Bilqeys əhvalatında acgözlük, hiylə, ayrılıq, xəyanətə meyil pislənilir. Düz ilqar, qarşılıqlı sədaqət və səmimi münasibətin nəinki ailədə mehribanlıq doğurduğu, onun gələcəyinə böyük təsir göstərərək yeni nəslin sağlam və nikbin ruhda böyüməsində də böyük əhəmiyyət daşdığı təsdiq olunur.

Şahzadə gözəl sarı rəngi tərifləyərək onun məziyyətlərini göstərməklə hekayəsini bitirir:

دوق حلوائى زعفرانى از اوست	زردى است آن که شادمانى از او ست
خنده بين زان که زعفران خورده است	آن چه بينى که زعفران زرد است
گاو موسى بها ز زردى يافت	نور شمع از نقاب زردى تافت
طين اسفر عزيز از اين سبب است. ¹	زر که زرداست مايه طرب است

(Şadlıq sarılıqdandır, zəfəran halvasının ləzzəti ondandır. Nə baxırsan ki, zəfəran sarıdır. Sən zəfəran yeyənin şadlığını gör. Şamın işığı sarı örtükdən parlayır. Musanın öküzü sarı olduğundan qiymətləndi. Sarı olduğu üçün qızıl şadlığın mayasıdır. Sarı gil bu səbəbdən əzizdir.)

***

Bəhram şah düşənbə günü yaşıl geyinib 3-cü iqlim şahzadəsi Nazpərinin Ay ilə həmahəng olan yaşıl sarayına gedərək onun təbiətə bir-birinə zidd olan iki cavan haqqında danışdığı əhvalatı dinləyir. Hekayədə deyilir: Təsadüfən küçədə yel əsib örtüyünü açan bir qadının üzünü görəndə Bəhram tövbə etmək və günahlarını yumaq

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی - انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر
ص797. ا. برتلس، نشریات ققنوس

üçün Beytölmüqəddəsə səfər edir. Yolda ona Məlixə adlı özündən razı, xudpəsənd bir adam rast gəlir. Onlar birlikdə səfər edirlər. Məlixə yol uzununu Bışrə müxtəlif suallar verərək özünün məlumatlı, kainat sirlərinə vaqif, bilikli bir adam olduğunu nümayiş etdirir, yoldaşını isə avamlıqda, nadanlıqda təqsirləndirir...

Onlar ucu-bucağı görünməyən bir səhraya çatırlar. Bir ağacın altında torpağa basdırılmış su ilə dolu bir küp görürlər. Su içir, ağacın kölgəsində dilncəlirlər. Məlixə küpdə çimmək istədiyini söyləyir. Bışrə ona yalvararaq yolçuların ürəklərini sərinlətmək üçün xeyirxah adamların qoyduqları belə təmiz suyu çirkləndirməməyi xahiş edir. Məlixə isə küpün bura heyvanları ovlamaq məqsədilə qoyulduğunu, çimib sonra onu sındırmaqla heyvanları xilas edəcəyini söyləyir və soyunaraq özünü küpə atır. Bışrə xeyli gözləyib, yoldaşının çıxmadığını görür. Küpün dərinliyini yoxlayıb onun ağzına saxsı parçası qoyulmuş bir quyu olduğunu görür. Bir təhər Məlixəni quyudan çıxararaq Yer-in-göyün sirlərindən söz açan bu bilici adamın bir küplə quyunu ayırd edə bilməməsindən təəccüblənir. Məlixəni dəfn edib onun paltarları və min dinar qızıl pulunu götürüb soruşaraq yoldaşının evini tapır və qadınına verir.

Əhvalatdan xəbərdar olan qadın bir qədər ağlayaraq Məlixənin bəd rəftarı və qəddarlığından danışır. Bışrənin nəcib və xeyirxah bir adam olduğunu görüb ona evlənməyi təklif edir. Qadın özündən örtüyü götürən kimi Bışrə qarşısında küçədən keçərkən rastlaşdığı və ilk baxışdan ürəyini ovladığı gözəli görür. Kəbin kəsdirərək onunla evlənir.

XIV əsr tanınmış türk şairi Gülşəhri bilavasitə Fəridəddin Əttarın təsirilə yazdığı “Məntiqut-teyr” əsərində Nizaminin bu hekayəsini “Bışrənamə” adı ilə tərcümə edərək hekayə qəhrəmanı Bışrənin əsl bir əxi obrazı kimi verildiyini bildirmiş və onu zəmanəsinin özünü əxi adlandıran dini şəxsiyyətlərinə örnək göstərmişdir:

*Əxiləkdən əxi Bışrə ağəh durur,
Sənə əxi ad qoyan əbləh durur.
Kim əxiləkdən o yetdi Tanrıya,
Sənin işin ... qamusu zərqu-riya.¹*

¹ Gülşəhri. Mantıqut-teyr. Türk Tarih Kurumu basım evi, Ankara, 1957, s.174 (nümünə Azərbaycan dilinin üslubuna uyğunlaşdırılmışdır).

Gördüyümüz kimi, hər iki obrazın aqibətlərinin onların öz təbiətləri ilə uyğun olduğunu göstərən bu hekayə Məlixanın öz bəd xislətinin qurbanı olması və xoş niyyətli Bışrin arzusuna yetişməsi ilə başa çatır.

Xarəzmi gözəl yaşıl rəngin məziyyətlərindən söz açaraq deyir:

سبزی آمد به سروبن در خورد	سبز پوشش به از علامت زرد
سبزی آرایش فرشته بود	رنگ سبزی طلاح گشته بود
چشم روشن به سبزه گردد تیز	جان به سبزی گراید از همه چیز
همه سر سبزی ای بدین رنگ است ¹	رستنی را به سبزه آهنگ است

(Yaşıl geyim sarı rəngdən yaxşıdır. Yaşillıq sərv ağacına yararır. Yaşıl rəng əkinə rəvnəq verir. Yaşillıq mələklərin bəzəyidir. Can hər şeydən çox yaşillığa meyil göstərir. Gözün işığı yaşillıqla güclənir. Bitki yaşillıq istəyir. Bütün cavanlıq bu rəngdədir...)

***

Bəhram şah seçənbə günü əynində qırmızı geyim Mars (Mərrix) planeti ilə həmahəng olan qırmızı saraya dördüncü iqlim şahzadəsi Nəsrinnuşun yanına gedir. Slavyan gözəli ona öz ağıl və zəkası ilə seçilən bir igid rus şahzadəsinin maraqlı sərgüzəştini nağıl edir:

“Rus ellərinin birində hökmranlıq edən padşahın ay üzlü, hünər və biliyi ilə məşhur dilbər qızı özü üçün tikdirdiyi sehrlı qalanın divarına şəklini vurduraraq qalaya yol tapan və onun şərtlərini yerinə yetirən igid cavana ərə gedəcəyi haqqında bir yazı yazdırır. Qızın gözəlliyinə vurulan bir çox gənclər onu almaq fikrinə düşmüş, ancaq qalanın sirlərini tapa bilmədikləri üçün həlak olmuşlar.

Şəhərə yenidən gəlmiş igid bir cavan bir müddət müdrək qoca yanında dərs alandan sonra öz zəkası, iradə və cəsəreti sayəsində qalanın sirlərini açar və gözəlin bütün şərtlərini yerinə yetirərək istədiyinə nail olur.

Qırmızı geyimli Səqlab xanımının insan hünərinin, ağılın, elmin qələbəsinə inam ifadə edən bu hekayəsinin əsas məzmununu xalq müdrəkliyi, cəsəret, təklik və iradə təşkil edir. Gözəlin şəklinə vurulan cavan da öz cəsəreti ilə arzusuna çatır. Nə qızın qoyduğu çətin şərtlər, nə də şəklın yanındakı kəsilməmiş başlar onu qorxutmur.

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی - انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر
ص 807. ا. برتلس، نشریات ققنوس

Öz gücünə inam, ağsaqqal məsləhəti, xeyir-duası qorxmaz igidə insan qüvvəsi xaricində görünən, sehrlı tilsimi açmağa kömək edir. Açılmaz görünən sehrlı tilsim onun real təbii imkanlara əsaslanan tədbiri müqabilində davam gətirmir. Qəhrəman təkcə özünün istəyi uğrunda deyil, həm də xalq səadəti, bir çox cavanların nahaq qanına bais olan bir bəlanı yox etmək üçün vuruşduğundan qalib gəlir.

Slavyan gözəli bu igidin intiqam rəmzi olaraq qırmızı rəngli paltar geyindiği üçün “Qırmızı geyimli padşah” adı ilə məşhurlaşdığını qeyd edir. Qırmızı rəngi yaxşılıq, qələbə simvolu kimi tərifləyərək bu rəngin təkrarsız bəzək olduğunu bildirir:

گوهر سرخرا بها ز آن است	سرخی آرایش نو آیین است
سرخی آمد نکوترین سلبش	زر که کو کرد سرخ شد لقبش
سرخ از آن شد که لطف جان دارد	خون که آمیزش روان دارد
سرخ رویی ست اصل نیکویی	در کسانی که نیکویی جویی
گر ز سرخی در او نشان نبود ¹	سرخ گل شاه بوستان نبود

(Qırmızı çox gözəl bir bəzəkdir. Qırmızı gövhər buna görə bahalıdır. Ləqəbi qırmızı kükürd olan qızıla qırmızılıq gözəl libas oldu. Ruhla qarışan qan ona görə qırmızı oldu ki, can lətafətinə malikdir. Kimdə ki yaxşılıq axtarırsan bil ki, qırmızı yanaq gözəlliyin əslidir. Qızılgüldə qırmızılıqdan nişan olmasaydı, bustanın şahı olmazdı.)

***

Bəhram çaharşənbə günü beşinci iqlim şahzadəsinin Merkuri (Utarid) planeti ilə bağlı mavi rəngli sarayına gəlir. Məqrib ölkəsinin nazəndə gözəli Azəryun şahın arzusuna əməl edərək Misir ölkəsində yaşayan Mahan adlı bir taricirin başına gələn əhvalatları danışır.

Var-dövləti başından aşan gənc tacir Mahan dostları ilə səfalı bir bağda qonaqlıqda olduğu zaman tələsik özünü yetirən şərki ona karvanla çoxlu nal gətirdiyini xəbər verir və gecə ikən malları gömrük vermədən şəhərə daşıtmağı təklif edir. Mahan şərkinə qoşularaq sevinərək gedir. Yolda Mahanın şərki gözlənilmədən yox olur! Mahan qaranlıqda tək qalaraq, yolu azır, ucu-bucağı görünməyən nəhayətsiz bir səhrada çaş-baş qalır. Divlər, cinlər və ifritələr dəfə-

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی - انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر
ص820. ا. برتلس، نشریات ققنوس

lərlə ona yanaşır, yoldan azdırır. Nəhayət, əli heç bir yana çatmayan Mahan Tanrıya yalvarıb ondan kömək istəyir. Darda qalanların əfsanəvi xilaskarı olan Xızr peyğəmbər onu bəlalardan qurtarır.

Mahanın simasında heç bir maddi sınıtı görməyən bir adamın var-dövlətini artırmaq ehtirası ucundan böyük bəlalara düçar olduğunu göstərən bu hekayədə tamahkarlığın insan taleyindəki pozucu təsiri pislənir. Həyatı nemətlərə həddindən artıq aludə olan, nəfsini cilovlaya bilməyən acgöz adamın daima qorxu içərisində olduğu göstərilir.

Təsadüfi deyildir ki, dəfələrlə tamahı ucundan əziyyət çəkən Mahan ancaq tövbə edib nəfs və ehtirasa uymayacağına qəti söz verdikdən sonra nicat tapır.

Şahzadə gözəl Mahanı ölmüş bilən yoldaşlarının yas tutaraq göy paltar geyindiklərini qeyd edib Mahanın da bütün bu macəralardan sonra qırmızı, qara və başqa rənglərə meyl etməyib göy libasda olduğunu söyləyir:

خوشتتر از رنگ او نیافت پرند	ازرق آن است کاسمان بلند
آفتابش به قرص خوان گردد	هر که هرنگ آسمان گردد
قرصه از قرص آفتاب کنند	گل ازرق که آن حساب کنند
گل ازرق در او نظر دارد. ¹	هر سویی کافتاب سر دارد

(Göy rəng odur ki, uca asiman ondan gözəlini tapmamışdır. Kim asimanla bir rəngdə olsa, günəşi öz süfrəsinə çevirər. Əzrəq gülü o hesabı etdiyindən o qüvvəsini (çörəyini) Günəşdən alar. Günəş hansı yana üzünü çevirsə, Əzrəq gülü də ora üz çevirər.)

***

Bəhram şah həftənin uğurlu günlərindən sayılan pəncşənbə günü 6-cı iqlim şahzadəsinin Yupiter (Müşəri) ilə həmahəng olan səndəl rəngli sarayına gedib Çin Xaqanının Yəqmanaz adlanan qızının söylədiyi “Xeyir və Şər” adlı iki gəncin hekayəsini dinləyir.

Bir-birilə yoldaş olub uzaq səfərə çıxan Xeyir və Şər adlı iki cavan adları kimi təbiətə də bir-birlərinin tam əksidirlər. Yolun quru çöllərdən düşəcəyini bilən Şər bardağa su doldurub Xeyirdən gizli özü ilə aparır. Yola nabeləd olan Xeyir isə bu haqda heç düşünmür, öz azuqəsini yeyir, içir, yoldaşını da səxavətlə qonaq edir.

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر ص 838. ا. برتلس، نشریات ققنوس

Qızmar günəş altında bir neçə gün yol getdikdən sonra Xeyirin suyu tükənir. O Şərin xəlvəti su içdiyini görüb ondan su istəyir. Şər isə bir içim su üçün yoldaşından onun gözlərini tələb edir. Susuzluq Xeyiri lap əldən salır, taqəti kəsilir. Nəhayət, dözməyib Şərin təklifinə razı olur.

Qəddar Şər bir an belə tərəddüd etmədən onun üstünə şığıyıb gözlərini çıxarır. Var-yoxunu qarət edib tək-tənha al-qan içində quru səhrada qoyaraq, su da verməyib yoluna davam edir. Xeyir mərhəmətli kürd qızı və onun nəcib ailəsinin yardımını ilə nicat tapır. Tezliklə mənəbə çatır, var-dövlər sahibi olur. Bir gün təsadüfən Xeyirlə rastlaşan Şər onun ayaqlarına düşərək günahlarını bağışlamasını xahiş edir. Xeyir Şəri bağışlayırsa da, o kürd tərəfindən cəzalandırılaraq öldürülür.

Çin gözəlinin mərdliklə namərdlik, nəcibliklə xəbisliyin qarşılaşdırıldığı bu hekaysində cəmiyyətin şər qüvvələrdən daima zərər gördüyü əks olunur. Şər imkan tapan kimi Xeyiri məhv etməyə, onun kökünü yer üzündən kəsməyə cəhd etmişdir. İctimai bəlalara qarşı mübarizə aparmağın zərurətini göstərən bu ibrətamiz hekayə bir daha təsdiq edir ki, haqq, düzlük ağır zərbələrə məruz qalar, əzilər, ancaq tamamilə məhv olmaz. Şərin Xeyir üzərindəki qələbəsi daimi ola bilməz. Hekayədə Xeyirə kömək edən Kürd qızı və onun ailəsinin simasında ictimai xeyiri yaşadan, qoruyan real qüvvələrin varlığı göstərilir.

Hekayənin diqqətəlayiq məqamlarından biri də budur ki, bəşəriyyətə ümumi bəla kəsilmiş şərə qarşı mübarizə mütləq aparılmalıdır. Nəcib məqsəd, yüksək ideal və xeyirxah əməllər uğrunda gedən mübarizədə bədxahlığın məğlubıyyəti qaçılmazdır.

Hekayədə Xeyirin gözlərinin səndəl ağacının yarpağı ilə müalicə olunduğu göstərilir. Təbiətin bu əvəzsiz neməti bir neçə başqa ümitsiz xəstələrə də şəfa verərək onları həyata qaytarır.

Xeyir tez-tez səndəl ağacının yanına gedər, gününün çoxunu onun kölgəsində keçirərdi. Çin şahzadəsi Xeyirin əyninə də səndəl rəngli köynək geyindiyini bildirib əlavə edir ki:

بوی صندل نشان جان دارد	صندل آسایش روان دارد
تب ز دل تابش از جگر ببرد ¹	صندل سوده درد سر ببرد

¹ ختمه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی - انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر
ص753. ا. برتلس، نشریات ققنوس

(Səndəl ruha asudəlik verir, Səndəlin ətrində can nişanəsi var. Üyüdülmüş səndəl başın ağrısını aparır, ürəkdən hərarəti, ciyərdən yangını yox edir.)

***

Cümə günü yetişcək şah əyninə ağ paltar geyərək yeddinci iqlim şahzadəsinin Venera (Zöhrə) planeti ilə həmahəng olan ağ günbəzə gedir. İran şahının Keykavus nəşəbli gözəl qızı Dursəti* ona öz anasından eşitdiyi ağ rənglə bağlı bir əhvalat danışır. “Zahiri görkəmi və biliyi ilə hamını heyran edən mərifətli bir gənc günlərin bir günündə öz bağında gəzərkən qapının bağlı olduğunu görüb təəccüblənir. İçəridən çalğı və oxumaq səsləri eşidilir. Bağ sahibi qapını nə qədər döyürsə, heç kəs açmır. Çarəsiz qalıb bir təhər hasardan deşik açıb içəri girir. Bağda bir dəstə qızın çalıb oynayaraq əyləndiklərini görür.

Qızlar əvvəlcə onun oğru olduğunu güman edib onu cəzalandırmaq istəyirlər. Ancaq sonra bağın sahibi olduğuna inanıb ona bəyəndiyi bir gözəli seçməyi təklif edirlər. Bağ sahibi qızların içərisində olan mələksima bir gözələ məhəbbət yetirərək onunla bağın xəlvət bir guşəsinə çəkilir. Ancaq gözlənilmədən bir-birinin ardınca baş verən hadisələr sevgililərə mane olur. Hər dəfə bir hadisə gah eyvanın uçulması, gah pişiklərin, gah siçanların, gah tülkülərin səsləri onları qorxudur. Nəhayət, onlar bağın gizli bir guşəsində gizlənməkdən əl çəkib el adətincə toy edib evlənmək qərarına gəlirlər.

İran gözəlinin bu hekayəsi şahı əyləndirməklə yanaşı, onu ləkəsiz mənəviyyat, yüksək əxlaq, təmiz ad, həya, ismət və başqa əxlaqi məziyyətlər barədə düşünməyə vadar edir.

Ani bir həvəsə uyaraq qeyri-qanuni vüsala can atan iki gəncin hər dəfə bir maneə ilə üzləşdiyini göstərən bu hekayənin əsas qayəsini məqbul əxlaqi qaydaların müqəddəsliyi, ailə həyatının üstünlüyü, təmiz adla başıuca yaşamağa dəvət təşkil edir.

Dursəti xanım sonda ağ rəngin təmizlik, aydınlıq və ülvyyəət rəmzi olduğunu bildirərək:

وز سپیدی است مه جهان افروز	در سپیدی است روشنای روز
جز سپیدی که او نیالوده ست	همه آنکه تکلف اندود است
سنت آمد سپید پوشیدن. ¹	در پرستش به وقت کوشیدن

* Dorsəti – adının mənası inci xanım kimi tərcümə olunur. Bu adı Dorosti-düzlüklə bağlı oxumaq da olar. Hər iki şəkildə mənə mətne uyğun gəlir.

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی – انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر ص 866. ا. برتلس، نشریات ققنوس

(Gündüzün işığı onun ağılığındandır. Ay özünün ağılığı ilə dünyanı işıqlandırır. Bütün rənglərdə sünilik, qarışıqlıq var, təkə ağ rəngdən başqa. Onun qarışığı yoxdur. İbadət vaxtı çalışarkən ağ geyinmək adət olmuşdur.)

Yeddi gözəlin şirin nağıllarına qulaq asaraq vaxtını eyş-işrətlə keçirən Bəhram dövlət işlərindən ayrılaraq məmləkətinin taleyini Rast Rövşən adlı vəzirinə etibar edir. Rast Rövşən şahın etibarından istifadə edərək xalqı çapıb talayır, ordu dağılır, xəzinə boşalır. Vəzir Bəhramın düşmənləri ilə əlaqə yaradaraq onlara ölkənin və xalqın acınacaqlı vəziyyətə düşdüyünü və müdafiə iqtidarında olmadığını bildirir. Çın xaqanın yenidən hücum keçməsi xəbəri Bəhramı bərk sarsıdır.

Son dərəcə çətin vəziyyətdə qalan şah heç bir çıxış yolu tapmır və yeganə təsəllisi olan ova çıxmaqla dərini dağıtmaq istəyir. Ov zamanı öz itini ağacdən asmış qoca çobanla qarşılaşır. Bəhram çobandan bunun səbəbini soruşur. Dünyagörmüş qoca illərdən bəri sürünü qorumağa etibar etdiyi bu itin gizlicə qurdla əlaqəyə girib sürünü tarımar elədiyini və buna görə də onun tərəfindən dəhşətli ölümə cəzalandırıldığını bildirir:

بر امانت خیانتی بردوخت   وآن امینی به خاینی بفروخت
رخصت آن شد که تا بخواهد مرد   از چنین بند جان نخواهد برد
هر که با مجرمان چنین نکند   هیچ کس بروی آفرین نکند

(Əmanətə xəyanət etmiş və əminliyi xainliyə satmışdır. Qərara gəldim ki, ölməyincə canını bu bənddən qurtarmasın. Kim günahkarlarla belə (rəftar) etməzsə, ona heç kəs afərin deməz.)

Qoca çobanın bu ibrətamiz sözləri Bəhramı qəflət yuxusundan oyadır, onu dərindən düşündürür. Şah çobanın bu sərgüzəşti ilə özünün hazırkı vəziyyəti arasında bir bənzərlik görür. Özünün inandığı ən yaxşı köməkçisindən gördüyü xəyanət sürünün məhvinə səbəb olduğu kimi, Bəhram da ölkəsinin düçar olduğu fəlakətin səbəbini etibar etdiyi vəzirdə görür:

گفت با خود کزین شبانه پیر   شاهی آموختم زهی تدبیر
در نمودار آدمیت من   من شبانم گله رعیت من

چون نمائد اساس کار درست
از امین رخنه باز باید جست
اینکه دستور تیزبین من است
در حفاظت گله امین من است¹

(Öz-özünə dedi ki, bu qoca çobandan şahlıq öyrəndim. Əhsən (bu) tədbirə! İnsanlıq göstərməkdə mən çobanam, sürü mənim rəiyyətimdir. İşin əsası düzgün qurulmadığı üçün rəxnənin (səbəbini) inandığım adamdan soruşmalıyam. İti nəzərli vəzirim mənim inandığımdır, mənim sürümü qorumaqda əmin olduğumdur. Qoy o desin ki, bu xarablıq nədir, bunun əsasını qoyan kimdir?)

Bəhram şəhərə qayıdan kimi vəziri yanına çağırıb ondan ölkənin bu vəziyyətə düşməsinin səbəbini xəbər alır. Dustaqların siyahısını tələb edir. Kağızlara baxıb adının zülmkar kimi rüsvay olduğunu, yaxşı işlərin vəzirin adına yazıldığını görür. Vəziri zindana saldırır. Əhalini saraya çağırır, dustaqların, zərər görənlərin içərisindən yeddisini seçib onları dindirir. Məlum olur ki, vəzir onlardan birisinin qardaşını əzabla öldürüb onun var-yoxuna sahib olub. Onu da qardaşı kimi “düşmənlərin havadarı” olduğu üçün evini qarət edib, özünü zindana saldırıb.

İkinci dustağın zəhmətlə saldıği bağıni zorla əlindən alıb, özünə də şər ataraq əzab və işgəncə ilə zindana saldırıb. Üçüncü dustaq dəniz taciridir. Tez-tez səfərə çıxarmış. Ləl gətirib satar, dolanarmış. Vəzir bunda xəbər tutub gətirdiyi bahalı dürlərini əlindən almış, evində olan gövhərləri də qarət edib özünü də artıq üç ildir ki, zindanda saxlamaqdadır.

Vəzir dördüncü dustağın ay kimi gözəl sevgilisini əlindən almış, Rəsədxana sahibi olan beşinci dustağın da var-yoxuna sahib çıxmış, özünü evindən-eşiyindən, uşaqlarından ayıraraq didərgin salmışdır.

Altıncı dustağın sözlərindən onun ömür boyu şaha sədaqətlə xidmət etmiş döyüşçü olduğu anlaşılır. Vəzir şahın verdiyi əkin yerini ondan alaraq onu ruzisiz qoymuş, atını, silahını sursatını götürərək özünü cəllada verib zindana yollamışdır.

Yeddinci dustaq dünya nemətlərinə laqeyd, yemək, içmək fikri çəkməyən, Allaha pərəstiş edən zahiddir. Vəzir onun bəd duasından qorxaraq hər iki ayağına kündə və buxov vurub, əllərini kəndirlə bağlayıb, zindana salıb.

¹ خمسة نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس علمی - انتقادی آکادمی علوم شوروی، زیر نظر ص 874. ا. برتلس، نشریات ققنوس

Dustaqların sözlərindən dəhşətə gələn Bəhram xəcalətdən gecə yata bilmir, qəddar vəzirinin gözü qarşısında cəzalandırır. Əsər böyük şairin ədalət haqqındakı humanist görüşlərilə sona yaxınlaşır.

وز بدی هست بر سرانجامی	از خیانتگریست بدنامی
عدالانش چنین کنند به گور	ظالمی کان چنان نماید شور
آسمان و زمینی بدین کار است	تا نگویی که عدل بی یاراست
کنده بردست و پای خودش نهاد	هر که میخ و کدینه پیش نهاد
یاد کرد از سگ و شبانه و گرگ.	پس از این داوری نمای بزرگ

(Bədnamlıq xəyanətdəndir, bədnamlıq pislikdən olur. Zülm belə tüğyan eləsə, adil (ədalətli adamlar) onu görə göndərər. Ədalətin dostu yoxdur demə ki, yer və göy bu işdədir. Hər kəs qabağına mıx və kündə qoysa öz ayağına və əlinə kündə qoyar. Bu böyük mühakimədən sonra it, çoban və qurd (şahın) yadına düşdü.)

Bəhram çobanı çağırıb onu özünə vəzir edir. Ölkədən zülmü götürür. Nizaminin, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin idarəsində ağıllı, müdrik şəxslərin iştirakının zəruriliyi haqqında yüksək düşüncələri əsərlərində el müdrikliyinin rəmzi kimi təsvir olunan çoban obrazlarının şaha verdiyi öyüd və nəsihətlərində aydın əks olunur.

Onu da qeyd edək ki, əsərlərində ədalət problemi, ölkənin idarəsi ilə bağlı ictimai-siyasi düşüncələrində vətənpərvər şair şaha böyük təsiri ola biləcək dövlət xadimləri arasında vəzirin yerinə daha çox diqqət yetirir. Hələ “Xəmsə”nin ilk poemasında quşların nəğməsini ustalıqla mənalandıran Ənuşirəvanın müdrik vəzirindən tutmuş sonrakı poemalarında da müxtəlif vəzir obrazları yaratmışdır. Şairin tarixə müraciətdə xatırladığı vəzirlər, ümumiyyətlə, dövlətin idarəsində əməyi olan insanlarla bağlı qeydləri də maraqlıdır.

کزوی آموخت علمهای نفیس	داشت اسکندر ارسطاطالپس
کز جانش بزرگمهری بود	بزم نوشیروان سپهری بود
کاو نوا صد نه صد هزار زدی	بود پرویزرا جو باربدی
بود دین پروری چو خواجه نظام	وآن ملکرا که بد ملکشاه نام

(İskəndərin Aristoteli vardı, ən gözəl (nəfis) elmləri ondan öyrənirdi. Nuşirəvanın məclisi asiman kimi idi ki, dünyasında onun Bozorgmehri vardı. Pərvizin Barbədi var idi ki, yüz yox, yüz min

hava çalırdı. Məlikşah adlanan o padşahın Xacə Nizam kimi din-pərvər vəzirı vardı) – deyir.

Nizami “Şərəfnamə” əsərində də bu məsələyə qayıdaraq yazırdı:

همه کار شاهان گیتی پژوه	ز رای وزیران پذیرد شکوه
ملکشاه و محمود و نویشن روان	که بردند گوی از همه خسروان
پذیرای پند وزیران شدند	که از جمله دور گیران شدند

(Dünyanı axtaran şahların hamısının işi vəzirlərn rəyi (ağlı) ilə şan-şövkət qazandı. Məlikşah, Mahmud və Nuşirəvan ki, bütün şahlardan üstün idilər, vəzirlərinin nəsihətlərini eşitdilər və dövrəyə qalib gəldilər.)

Şair Bəhram şahın ölümünü də çox mənalı və simvolik təsvir edir. Vaxtının çoxunu gur ovlamaqla keçirən, gurları tutub onlara öz damğasını vuran şahın həyatı ov zamanı guru qovarkən qaranlıq bir mağarada yox olması ilə başa çatır. Nizami bu hadisəni yaradıcılığının əsas mövzularından birini təşkil edən insan və təbiət problemi ilə bağlı ictimai məna verərək yazır:

ای ز بهرام گور داده خبر	گور بهرام جوی ازین بگذر
نه که بهرام گور باما نیست	گور بهرام نیز پیدا نیست
آن چه بینی که وقتی از سر زور	نام داغی نهاد بر تن گور
داغ گورش مبین به اول بار	گور داغش نگر به آخر کار
گر چه پای هزار گور شکست	آخر از پایمال گور نرست

(Ey Bəhram gurdan xəbər verən, (şair özünü nəzərdə tutur – N.A) Bəhramın gurunı axtar və bu işi başla. Bəhram gurun (təkcə özü) bizimlə deyil, Bəhramın gur(nun harda olduğu) da məlum deyil. Bir vaxtlar öz gücü ilə adını dağ ilə gurun bədəninə qoyardı (yazardı). Əvvəldə gurun dağına baxma, işin axırında gur və onun dağını gör. Min gurun ayağını sındırmağına baxmayaraq axır da gurun ayağı altında əzilməkdən qurtara bilmədi.)

Nizami yaradıcılığında yeni bir səhifə olan “Yeddi gözəl” xalq fəlsəfəsinə və dövrünün elmi-fəlsəfi görüşlərinə yaxından bələd olan şairin dünya mədəniyyəti, bir çox xalqların ədəbi-bədii nailiyyətləri ilə tanışlığı, ensiklopedik məlumatı sayəsində yaratdığı ölməz sənət abidəsidir. Buna görədir ki, “Xəmsə”yə daxil başqa poemalar tək “Yeddi gözəl” də dünya ədəbiyyatının nadir nümunə-

lərindən biri kimi şöhrətlənmiş, öz dəyərini əsrlər boyu saxlayaraq məhəbbətlə izlənilmişdir. Bir çox görkəmli sənətkarlar bu mövzuya müraciət etmiş, Nizami poemasının Şərqdə olduğu kimi, Qərb ədəbiyyatında nəcib təsirilə rəngarəng sənət əsərləri yaranmışdır.

Əmir Xosrov Dəhləvinin “Həşt behişt” (XIII), Marağalı Əsrəfin “Həft övrəng” (XV əsr), Əlişir Nəvainin “Səb`eyi səyyar” (XV əsr), Hatifinin “Həft mənzer” (XV əsr), Ruhul Əminin “Bəhramnamə” (XVI əsr), Füzulinin “Həft cam” (XVI əsr), Lamininin “Həft peykər” (XVI əsr), Sübhizadə Feyzullahın “Həft səyyarə” (XVI əsr), Nəvizadə Ətainin “Həft xan” (XVII əsr) əsərləri Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının təsirilə qələmə alınmışdır.

“Yeddi gözəl”ə daxil hekayələr XIV əsrdən türk dilinə Gülşəhri tərəfindən tərcümə edilərək “Məntiqüt-teyr” əsərinə daxil edilmiş, XV əsrdə tanınmış türk şairi Məhəmməd Əfəndi Eşqi əsəri türk dilinə tərcümə etmişdir. 1872-ci ildə “Yeddi gözəl” poeması Əmin Yumni adlı ədəbi şəxsiyyət tərəfindən “Tərcümeyi-həft peykər” adı ilə türk dilinə tərcümə olunmuşdur.

Nizami poeması təkcə İslam Şərqudə deyil, həm də xristian dünyasında ölməz şöhrət qazanmışdır. XVI əsr gürcü şairi Nodar Tsisişvili Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması mövzusunda “Bahramquriani” adlı poema yazmışdır.

Nizamişünaslıqda Nizami sənətinin Qərbi Avropa ədəbiyyatına təsirindən geniş danışılmış, şairin “Yeddi gözəl” əsərinin Bokkaçonun “Ameto”suna təsirindən və Nizaminin bu poeması ilə Karlo Qotşinin “Şahzadə Turandot” əsəri arasındakı məzmun səsleşmələrindən dəfələrlə bəhs olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması Azərbaycan ədəbiyyatının möhtəşəm ədəbi hadisəsi, dünya ədəbiyyatının nadir nümunəsidir.

7. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” silsiləsində sonuncu əsəri “İskəndərnamə” poemasıdır. Böyük sənətkarın çoxşaxəli yaradıcılığının yekunu olan bu əsər dünya ədəbiyyatı tarixində müstəsna yer tutur. Poemanın mövzu və süjeti Makedoniyalı İskəndərin həyatı və yürüsləri haqqında mövcud tarixi xronikalardan, əfsanə və rəvayətlərdən alınsa da, Nizami Gəncəvi məzmun və ideya baxımından yeni bir əsər ortaya qoymuş, Şərq ədəbiyyatında epik janrın mükəmməl nümunəsini yaratmışdır.

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması haqqında ilkin məlumatlar Şərqi etibarlı məxəzləri hesab olunan təzkirələrdə yer alır. Dünya və Azərbaycan şərqşünaslığında şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığına dair araşdırmalarda Məhəmməd Oufinin “Lübabül-əlbab”, Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra”, Əbdürrəhman Caminin “Baharistan” və “Nəfəhatül-üns”, Əlişir Nəvainin “Məcəlisün-nəfais”, Katib Çələbi “Kəşf əl-zünun”, Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”, Məhəmmədəli Tərbiyətin “Daneşməndane-Azərbaycan” və başqa məxəzlər əsas mənbə rolunu oynamışdır.

Avropa şərqşünaslığının Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsəri ilə tanışlığı XVII əsrin sonlarından, Fransız alimi d’Erblonun toplayaraq tərtib etdiyi “Şərq kitabxanası. Ümumi əsaslı lüğət” (Paris, 1697) adlı işindən başlayır. Daha sonra bu monumental əsər U.Cons, S.Russo, Con Malkolm, Yozef fon Hammer, F.Erdman, F.Şarmua, Q.Auzli, Q.Flügel, V.Baxer, Ç.Riye, H.Ete, E.Braun və başqa alimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Rusiyada və Azərbaycanda, eləcə də Qafqaz regionunda problem ətrafında Aqafangel Krımski, Boris Dorn, Mirzə Fətəli Axundov, Abbaqsulu ağa Bakıxanov, Mirzə Məhəmməd Axundov, Aleksandr Makovelski, Yuri Marr, Yevgeni Bertels, Həmid Araslı, Mir Cəlal Paşayev, Əli Sultanlı, İosif Orbeli, Mübariz Əlizadə, Əkbər Ağayev, Mikayıl Rəfili, Mirzəağa Quluzadə, Məmməd Cəfər Cəfərov, Cəfər Xəndan, Əli Abbasov, Qəzənfər Əliyev, Rüstəm Əliyev, Camal Mustafayev, Zümrüd Quluzadə, Azadə Rüstəmov, Xəlil Yusifli, Konstantin Paqava, Çingiz Sadıqoğlu, Nüşabə Araslı, Teymur Kərimli və başqalarının tədqiqləri mövcuddur.

Məxəzlər və tədqiqatların əksəriyyətində təsdiq olunmuşdur ki, Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsəri ilə Avropada Makedoni-

yalı İskəndər haqqında mövcud olan yazılı və şifahi versiyalardan fərqli bir əsər meydana gətirmişdir və bu mövzunu sadə tarixi bir roman olmaqdan çıxararaq, orta əsr Şərqi və Avropa mədəniyyətinin fəlsəfi, ictimai, siyasi, əxlaqi, bədii dəyərlərini yüksək səviyyədə təbliğ etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, hələ XV əsrdə Əbdürrəhman Cami “Nəfəhatül-üns” təzkirəsində Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsəri haqqında yazırdı ki, bu əsərdəki əhvalatlar “forma cəhətdən əfsanə kimi nəzərə gəlsə də, həqiqətləri izah etmək və tanıtdırmaqdan ötrü bir vasitədir”.¹

Dünyanın bir sıra şərqşünas alimləri Nizami Gəncəvini Şərqi ən böyük lirik və epik şairi hesab etmişlər. Görkəmli şərqşünas Y.E.Bertels Şərqi poeziyasının iki böyük nəhəng şairini – Firdovsi və Nizami yaradıcılığını diqqətlə araşdırdıqdan sonra, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “...iki üslubun mübarizəsində Firdovsi deyil, Nizami ona görə qələbə çaldı ki, Firdovsi artıq öz yaradıcılığını başa vurarkən məğlub olmuşdu. Yaxın Şərqi epik poeziyanın bütün sonrakı inkişafını Firdovsi deyil, Nizami müəyyən etdi”.²

Əsərin yazılma tarixi. “İskəndərnamə” poeması həcm etibarlı ilə şairin ən böyük əsəridir və 10 min 460 beytdən ibarətdir. Əsərin birinci hissəsi “Şərəfnamə”, ikinci hissəsi isə “İqbalnamə” adlanır. Poema əruz vəzninin mütəqarib bəhrində yazılmışdır.

“İskəndərnamə” poemasının yazılma tarixi dəqiq məlum deyildir və əsərin heç bir yerində Nizaminin bu barədə qeydi yoxdur. Yalnız əsərin başlanğıcında “Öz halı və rüzgarın gedişi haqqında” hissəsində şair artıq yaşlandığını, daha cavanlığının qalmadığını bu beytlərlə ifadə etmişdir:

جوانى شد و زندگانی نماند
جهان گو ممان چون جوانی نماند
جوانى بود خوبى آدمى
چو خوبى رود کى بود خرمى
چو پى سست و پوسیده گشت استخوان
دگر قصه سخت روئى مخوان
غرور جوانى چو از سر نشست

¹ Əli Abbasov. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması. Bakı, Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1966, s.4

² Yevgeni Bertels. Nizami və Firdovsi. Nizami almanaxı, II kitab. Bakı, 1940, s.134

ز گستاخ کاری فرو شوی دست ¹

*Cavanlıq getdi və həyat qalmadı.
Cahana de: "Qalma, çünki cavanlıq qalmadı".
İnsanın yaxşı nəyi varsa, cavanlıqdır,
Cavanlıq gedərsə, kim şad olar?
Elə ki, ayağın süstləşdi, sümük boşaldı.
Başqa çətin qissədən danışma.
Elə ki, gənclik qüruru başdan ötdü,
Çətin işlərdən əlini üz!*

Yazıldığı tarix dəqiq məlum olmasa da, bir sıra şərqşünas alimlər əsərin 1200-1203-cü illər arasında yazıldığını qeyd etmişlər.

Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" əsərini Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğullarından biri, o dövrdə Azərbaycan və Arranın hökmdarı, sultan Nüsrətəddin Əbubəkr ibn Məhəmməd Bişkinə ithaf etmişdir. Şair "Şərəfnamə"nin əvvəlində Nüsrətəddin Əbubəkr haqqında yazır:

سکن در شکوهی که در جمله ساز
شکوه سکندر بدو گشت باز
زمین زنده دار آسمان زنده کن
جهان گیر دشمن پراکنده کن
طرفدار مغرب به مردانگی
قدر خان مشرق به فرزانیگی
جهان پهلوان نصره‌الدین که هست
بر اعدای خود چون فلک چیره دست ²

*Onda İskəndər əzəməti var, cümlə varlığı ilə,
İskəndərin əzəməti ona qayıtmışdır.
O, yeri yaşadan, göyləri dirildən,
Düşmənləri pərakəndə salan cahangirdir.
Mərdlikdə Məğribin hökmdarıdır.
Müdrilikdə Məşriqin Qədir xanıdır.
Cahan Pəhləvan Nüsrətəddin ki,
Öz düşmənlərinə fəlak kimi qalibdir.*

¹ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ع.ع. علی زاده، باکو، 1947، ص. 26

² Yenə orada, s.46

Əsərin “İqbalnamə” hissəsində yenə də Nüsrətəddin Əbu Bəkr Bişkinin tərifinə xüsusi bölmələr həsr etmiş, sultan Nüsrətəddinin əzəmətini vəsf etmişdir:

شهی کانچه در دور ایام اوست
برو خطبه و سکه نام اوست
سر سرفرازان و گردنکشان
ملک نصره‌الدین سلطان نشان
طرف دار موصل بفرزانگی
قدرخان شاهان بمردانگی¹

*Elə bir şahdır ki, dövrü- əyyam onundur,
Xütbə ondan ötrü və sikkə onun adınadır.
Başçıların başçısı və iftixarı
Əzəmətli Sultan Məlik Nüsrətəddin –
Bilicilikdə Mosul sərraflı,
Mərdlikdə şahların Qədir xanıdır.*

Əsərin “Sözə sitayiş və məliklərə nəsihət haqqında” hissəsində Nizami cavan Atabəy məliklərinə öyüd-nəsihət verir və ardınca “Təzim xitabı” bölümündə Nüsrətəddin Əbu Bəkr Bişkinə xeyur-dua verir, atası Cahən Pəhləvan kimi onun da ədalətli və uğurlu bir hökmdar olmasını arzulayır:

دلت تازه بادا و دولت جوان
تو بادی جهانرا جهان پهلوان²

*Könlün təzə olsun və bəxtin cavan,
Cahanın Cahən Pəhləvanı sən olasan.*

“İskəndərnamə” əsəri Nizami Gəncəvinin islami fəlsəfi-didaktik və məhəbbət mövzusunda yazdığı əvvəlki poemalarından fərqlənir. Bu poemada qəhrəmanlıq və kamillik təcəssüm olunmuş, bəşəri ideyalar daha geniş aspektdə qoyulmuşdur. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında mühüm yer tutan İskəndər haqqında bu dastan hünər və bəşəri kamilliyin təntənəsinə həsr olunmuş zirvə əsəridir. Şair yüksək bəşəri ideyalarını dünya miqyasında təbliğ etmək üçün cahən fatehi, haqqında həm Qərbin, həm də Şərqi yazılı və şifahi mənbələrində zəngin məlumatlar olan Makedoniyalı İskəndəri öz əsərinə

¹ نظامی گنجوی، اقبال نامہ، ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی: ف. بابایف، باکو، 1947، ص.20

² Yenə orada, s.23

əsas qəhrəman olaraq seçmişdir. Burada şairin məqsədi İskəndərin fəthlik tarixini deyil, öz islami-bəşəri ideyalarını, kamil şəxsiyyət və ədalətli hökmdar haqqında, cəmiyyət quruculuğu haqqında ictimai-fəlsəfi görüşlərini təbliğ etmək idi. Bu əsərdə şairin missiyası insan cəmiyyətinin daha çətin problemlərinin həllinə yönəldilmişdir və bu baxımdan, “İskəndərnamə” Nizaminin möhtəşəm yaradıcılığının müdrik sonluqla yekunu idi. Şairin özünün söylədiyi kimi, artıq “bəzm”in vaxtı ötmüşdü. Nizami “Simuq kimi bir guşəyə” çəkilərək yalnız yaratmaq eşqi ilə yaşayırdı. Əsərin “Nəsihət və öz nəf-sinə vəz haqqında” hissəsində söylədiyi bu beytlər diqqəti cəlb edir:

به هر دانشی دفتر آراسته
 به هر نکته‌ای خامه‌ای خواسته
 پذیرفته از هر فنی روشنی
 جداگانه در هر فنی یک فنی
 شکر دائم از هر لب انگیختن
 گلابی ز هر دیده‌ای ریختن
 کسی را که در گریه آرم چو آب
 بخندانمش باز چون آفتاب
 به دستم دراز دولت خوش عنان
 طبر زد چنین شد طبر خون چنان
 توانم در زهد بر دوختن
 به بزم آمدن مجلس افروختن
 ولیکن درخت من از گوشه رست
 ز جا گر بجنبید شود بیخ سست
 چهل‌ه چهل گشت و خلوت هزار
 بیزم آمدن دور باشد ز کار¹

(Hər bir elmdə dəftər bəzəmişəm, qələmi hər incə nöqtədə sınınamışam. Hər bir fənnin ziyasını qəbul etmişəm, hər bir elmdə elmiyəm. Hər gülən dodaqdan şəkər, hər gözdən bir gilab axıdıram. Hər kəsi göz yaşından suya qərç etsəm də, yenidən günəş kimi güldürürəm. Xoş bəxtimin üzündən uzun əlimlə, belə təbərzed, elə təbər-xun edirəm. Zöhdün qapısını bağlayıb, bəzmə gedib, məclisi işıqlandıra bilərəm. Lakin mənim ağacım guşədən boy atıb, yerindən tər-pənsə, zəifləyər. Qırx çillə və min xəlvətdən sonra, bəzmə gəlmək işə yaramaz.)

¹ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ع.ع. علی زاده، باکو، 1947، ص 34.

Tarixi və şifahi mənbələr. Tarixdə cəmi 33 il ömür sürmüş (e.ə. 356-323) dünya fatehi Makedoniyalı İskəndərin həyat və fəaliyyəti, onun göstərdiyi şücaətlər, Şərq ölkələrinə etdiyi yürüşlər haqqında qədim Yunan və Roma tarixçilərinin əksəriyyəti məlumat vermişlər. Qədim tarixçilər İskəndərin hərbi-siyasi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, onu “ilahi tərəfindən qorunan” müdrik bir dövlət xadimi kimi qələmə vermişlər. Ellinizm tarixinin görkəmli araşdırıcısı Otto Kryuqer yazırdı: “Поход Александра на восток – это одно из проявлений эллинизма. Он производил на античных историков такое большое впечатление, что они считали его ключом к началу новой эры. Этот поход дал возможность македонцам и грекам познакомиться с неизвестными или мало известными племенами и народностями, их бытом, культурой”.¹ (İskəndərin şərqə yürüşü ellinizmin təzahürlərindən biridir. O, antik tarixçilərdə o qədər böyük təəssürat yaratmışdır ki, onlar onu yeni eranın başlanğıcının açarı hesab etmişlər. Bu yürüş makedoniyalılara və yunanlara naməlum və ya az tanınan tayfalar və millətlər, onların həyat tərzini və mədəniyyəti ilə tanış olmağa imkan verdi. – tərc. Z.A.)

Yunan tarixçisi Flavi Arrian “İskəndərin yürüşü” əsərində dünya fatehini müşayiət edən salnaməçilərdən Ptolemey və Aristobulun verdiyi tarixi məlumatlara əsasən, İskəndərin Şərqə yürüşünün coğrafi konturlarını, işğal etdiyi ölkələrdə yaşayan xalqların həyatı və məişətini müfəssəl şəkildə təsvir etmişdir. F.Arrian İskəndərin əzəmətli yürüşünə həsr etdiyi 7 kitabdan ibarət bu əsərinin başlanğıcında yazırdı: “Есть и у других писателей сведения, которые показались мне достойными упоминания и не вовсе невероятными; я записал их как рассказы, которые ходят об Александре. Если кто изумится, почему мне пришлось в голову писать об Александре, когда столько людей писало о нем, то пусть он сначала перечтет все их писания, познакомится с моими – и тогда пусть уж удивляется”.² (Digər yazıçıların da məlumatı vardır ki, mənim onları qeyd etməyimə dəyər və hamısı

---

¹ О.О.Крюгер. Арриан и его труд “Поход Александра” // Предисловие в книге: Арриан. Поход Александра. Москва, МИФ, 1993, с.7

² Арриан. Поход Александра (Перевод с латинского М.Е.Сергеенко, предисловие О.О.Крюгера). Москва, МИФ, 1993, с.3

inanılmaz deyildir; mən onları İskəndər haqqında dolayan hekayələr kimi qeyd etdim. Əgər kimsə maraqlansa ki, bu qədər adam yazarkən, İskəndər haqqında yazmaq mənim niyə ağıma gəldi, qoy o, əvvəlcə bütün yazılanları oxusun və sonra mənim yazdıqlarımla tanış olsun və onda təəccüblənsin.)

Qərbin tarixi xronikalarında Saxta Kallisfenin adı ilkin sırada çəkilir. Kallisfen e.ə. 370-327-ci illərdə yaşamış yunan tarixçisidir. O, Aristotelin qohumu və tələbəsi olmuş, onun sayəsində İskəndər sarayına daxil olmuşdur. Antik mənbələr onun haqqında belə məlumat verir ki, “Поклонник Александра Македонского, участвовал в его походе на Восток; в 327 г. попал в немилость, поскольку сопротивлялся введению некоторых восточных обычаев при дворе, впоследствии был казнен за действительное или предполагаемое участие в заговоре”.¹ (Makedoniyalı İskəndərin pərəstişkarı, onun Şərqə yürüşündə iştirak etmişdi; 327-ci ildə o, sarayda gözdən düşdü, çünki bir neçə tərəfdaşının iştirakı ilə bəzi Şərq adətlərinin tətbiqinə qarşı çıxmışdı, nəticədə sui-qəsdə faktiki və ya şübhəli iştirakına görə günahlandırılaraq edam edildi.)

Kallisfen İskəndərin e.ə.357-345-ci illərdə Şərqə yürüşünü “Müqəddəs müharibənin tarixi” adlı əsərdə qələmə almışdır. Beləliklə, bu əsər Ptolemey, Arrian və başqa tarixçilərin istifadə etdiyi ilkin mənbədir. Sonralar Kallisfenin İskəndər haqqında romanının ilkin variantı itirilmiş, əsərin dəyişilmiş variantı “Saxta-Kallisfen” adı altında məşhurdur.

“Saxta-Kallisfen” pəhləvi, Suriya, həbəş, ərəb və türk dillərinə tərcümə olunmuşdur və bir çox alimlər bu əsəri Şərqdə İskəndər haqqında yaranmış süjetlərin əsas mənbəyi hesab etmişlər. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərinin ilk tədqiqatçılarından biri olan Azərbaycan alimi Əli Abbasov yazırdı: “Biz Nizaminin “Saxta Kallisfen” əsəri ilə tanış olduğunu bilmirik, buna şairin özü də işarə etməmişdir... Nizami bu əsərin özü ilə tanış olmasa da, hər halda həmin kitabın müxtəlif dillərə tərcümə edilməsi nəticəsində onun təsiri ilə yaranmış rəvayətlərdən xəbəri olmuşdur”.²

Şərqdə islam xalqlarının yazılı və şifahi mənbələrində İskəndər ədalətli hökmdar olaraq yüksək qiymətləndirilmiş, “İskəndər

¹ Античные писатели. Словарь. – СПб.: Издательство “Лань”, 1999

² Əli Abbasov. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması. Bakı, 1966, s.26

Zülqərneyn”, “İskəndər Rumi”, “İskəndəri-Kəbir” adları ilə məşhur olmuşdur. İslami qaynaqlarda İskəndər Zülqərneyn yer üzündə ədalət, qəhrəmanlıq və kamillik mücəssəməsi kimi təmsil olunmuş, bu sərkərdənin ilahi qüvvə tərəfindən idarə olunduğu və Peyğəmbərlik məqamına çatdığı göstərilmişdir. Müqəddəs Qurani-Kərimin Əl-Kəhf (8) surəsinin 83-98-ci ayələrində hökmdar, fəth və peyğəmbər İskəndər Zülqərneyn haqqında deyilir: 83. “(Ya Məhəmməd) səndən “Zülqərneyn” barəsində soruşurlar. De: “İndicə onun barəsində bir xəbər söyləyəcəyəm”. 84. Biz onu yer üzündə qüvvətləndirdik. Və hər işin çəmini ona verdik. 85. Və o, işinin davamını tutub (getdi). 86. Nəhayət, günəşin batdığı yerə gəlib çatdıqda onun qara palçıqlı bir çeşmədə batdığını gördü. Və onun yanında bir qövm tapdı. Dedik: “Ey Zülqərneyn! Onlara əzab da verə bilərsən və onlarla yaxşı rəftar da edə bilərsən”. 87. Dedi: “Zülm edənə əzab verəcəyik, sonra Rəbbinin hüzuruna qaytarılacaq, Rəbbi də ona pis bir əzab verəcəkdir”. 88. İman gətirib saleh əməl edənlər üçün daha yaxşı əcr vardır. Və ona əmrimizin asan olanını söyləyəcəyik”. 89. Sonra öz yoluna davam etdi. 90. Nəhayət, günəşin çıxdığı yerə çatdıqda onun bir qövmün üstünə düşdüyünü gördü ki, onlardan ötrü günəşin (isti şüalarının qarşısını almaq üçün) bir örtü (qalxan) yaratmamışdıq. 91. Beləliklə, biz onun yanında olan bütün xəbərləri ətraflı olaraq bildirdik. 92. Sonra öz yoluna davam etdi. 93. Nəhayət, iki səddin (iki dağ) arasına gəlib çatdı. Oranın yanında bir dil anlayan qövmü gördü. 94. Dedilər: “Ey Zülqərneyn! Yəcuc və Məcuc yer üzündə fəsad salandırlar. Ola bilər ki, bizimlə onların arasında bir sədd çəkmək üçün sənə bir məbləğ xərclik verək?” 95.

Dedi: “Rəbbimin mənə verdikləri daha xeyirlidir. (Bununla belə) mənə (gərəkli olan) bir güclə köməklik edin ki, sizinlə onların arasında möhkəm bir sədd çəkim”. 96. “Mənim üçün dəmir qırıqlarını gətirin!” İki dağın arası (dolub) bərabər olduqda dedi: “Od kürelərini üfürün!” Dəmiri od halına saldıqda dedi: “Mənə ərimiş mis gətirin, onun üstünə töküm”. 97. Nəticədə, Yəcuc-Məcuc nə o (səddi) aşa bildilər, nə də dəlib keçə bildilər”.¹

---

¹ Qurani-Kərim (Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası, tərcüməsi: Mirzə Rəsul İsmayilzadə Duzal). Bakı, Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı, 2005, s.302-303

Bundan əlavə, İskəndər haqqında məlumatlar ət-Təbəri (IX əsr), Dinəvəri (IX əsr), Bəl`əmi (X əsr), əs-Səalibi (X əsr) və başqa ərəb tarixçilərinin əsərlərində yer almışdır.

Şərqdə İskəndər haqqında məlumat verən etibarlı mənbələrdən biri Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir - ət Təbərinin IX əsrdə yazdığı “Tarix əl-ümam vəl-mülük” əsəridir. Nizami Gəncəvi özü də “İskəndərnamə”də bu müəllifin adını çəkmişdir. Nizami Gəncəvi əsərlərinin məxəzləri ətrafında araşdırmalar aparan Azərbaycan alimi R.Azadənin verdiyi məlumata əsasən, “Təbəri İskəndərin Rövşənəklə evlənilib bütün İrana sahib çıxmasından, bir milyon qoşununun olmasından, İranda olan müxtəlif elm sahələrinə aid kitabları əvvəl Suriya dilinə, sonra yunancaya çevirtdirib Ruma göndərməsi, bütün zərdüşti abidələri yandıraraq, atəşpərəst kahinlərə divan tutması,... Hindistana səfəri, Çinə getməsi, Tibeti özünə tabe etməsi, dörd mindən ibarət qoşunla Şimal qütbünə tərəf yönəlib əbədi qaranlıqlar ölkəsinə çatması və burada 18 gün qalaraq dirilik suyu axartması, onu tapmadan geri dönməyə məcbur olması təsvir edilir”.¹

“İskəndərnamə” əsərinin mənbələrindən biri də Firdovsinin “Şahnamə” əsəri hesab olunur və bu iki əsərin əlaqəsinə dair şərqşünaslıqda kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. Lakin qədim İran ənənələrini dirçəltməyə çalışan Firdovsi “Şahnamə”sindən Nizami əsərinin köklü surətdə fərqləndiyini bir çox tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Y.E.Bertels “Nizami Gəncəvi əsərinin süjetlərinin alındığı mənbələr baxımından da fərqləndiyini” göstərirdi. O, “Nizami əsərində əsas qəhrəmanın mənşəyinə münasibətdə İran ənənələrinə heç bir bağlılığının olmadığını, hadisələrə fərqli yanaşmasını, ümumbəşəri ideyalar və sənətkarlıq baxımından Firdovsi əsərindən tam ayrıldığını”² qeyd edirdi.

Göstərilən problem ətrafında uzun araşdırmalardan sonra Y.E.Bertels belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “Если у Фирдовси все внимание устремлено на престол, династию, ради которой все может быть принесено в жертву, то у Низами – в центре человек, данный индивидуум с его характерными неповторимыми свойствами. Отсюда и стремление к углублению психологического анализа, столь характерное для Низами и осо-

¹ Azadə R. Nizaminin poeziya sələfləri. Bakı, Elm, 1999, s.38

² Е.Э.Бертельс. Низами и Физули. Москва, Издательство Восточной литературы, 1962, с.372

бенно резко выступающее при сравнении его манеры письма со стилем его предшественника”.¹ (Əgər Firdovsidə bütün diqqət taxt-taca, onun naminə hər şeyin qurban verilə biləcəyi bir sülaləyə yönəldilibsə, Nizamidə isə – mərkəzdə bir insan, özünəməxsus unikal xüsusiyyətləri ilə verilmiş bir fərd dayanır. Onun yazı üslubu ilə sələfinin üslubunu müqayisə edərkən, Nizami sənəti üçün xüsusilə xarakterik olan və kəskin şəkildə ortaya çıxan psixoloji təhlilin dərinləşdirilməsi cəhdi buradan irəli gəlir.)

Şairin əsas mənbələrindən biri də sözsüz ki, İskəndər haqqında Azərbaycanca yayılmış nağıl, rəvayət və dastanlar idi. Azərbaycan alimi Əli Sultanlının yazdığı kimi, “...qırxdan artıq Azərbaycan nağılı var ki, ancaq İskəndərə həsr edilmişdir. Bu nağıllarda İskəndər haqqında məlum olan əsas nüvə saxlanmaqla, İskəndər yeni macərələr, yeni keyfiyyətlər içərisində yaradılmışdır...Burada tilsimli qəsrilər, cadugər qadınlar, əlçatmaz və imkansız iş dalınca göndərmələr, qocaların məsləhəti ilə tilsimi qırmaq, keçəl hadisələri və sairə kimi sırf Azərbaycan folkloruna xas olan keyfiyyətlər verilmişdir.”²

Bütün bunlar həmçinin İskəndərin Azərbaycana gəlməsi haqqında qədim mənbələrdə olan məlumatları təsdiq edir. F.Arrian yazırdı: Александр “покорил уксиев, арахотов и дрангов, завоеывая Парфию, Хореем и Гирканию до Каспийского моря, перешел через Кавказ за Каспийскими Воротами”.³

Məsələ ətrafında tədqiqat aparan görkəmli alimlərdən biri, Mikayıl Rəfili yazırdı: “Azərbaycanda indinin özündə də İskəndərin yürüşü, onun xəzinəsinin Azərbaycan ərazisində basdırılması və sair əfsanələr dolaşmaqdadır. İskəndər haqqında əfsanələr və rəvayətlər əsasında yaranmış bir sıra nağıllar və xalq poeziyası materialları vardır. Bu əfsanələrdən biri 1833-cü ildə “Moskovskiy teleqraf” jurnalında çap olunmuşdur”.⁴

---

¹ Е.Э.Бертельс. Низами и Физули. Москва, Издательство Восточной литературы, 1962, с.384

² Əli Sultanlı. İskəndərnamə və Qərbi Avropa ədəbiyyatı // Nizami (Məqalələr məcmuəsi) Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1947, s.80

³ Арриан. Поход Александра // 7-ая книга (Перевод с латинского М.Е.Сергеенко, предисловие О.О.Крюгера). Москва, МИФ, 1993, с.11

⁴ Микаель Рафили. Низами. Москва, Гослитиздат, 1941, с.9

Qeyd etmək lazımdır ki, Hümmət Əlizadə və Məmmədhusəyn Təhmasib tərəfindən toplanaraq, Həmid Araslının müqəddiməsi ilə 1941-ci ildə Bakıda nəşr olunan “Nizami əsərlərinin el variantları” kitabında İskəndər haqqında Azərbaycan folklorunda yayılmış rəvayətlər də yer almışdır.¹

Beləliklə, Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasını yazarkən, Avropa və Şərqdə yaranmış tarixi-dini mənbələr, həmçinin Azərbaycanda geniş yayılmış müxtəlif folklor versiyaları və Firdovsinin “Şahnamə” əsəri mühüm məxəz rolunu oynamışdır. Dahi şairin malik olduğu ensiklopedik biliklər, yüksək tolerant dünyagörüş bu əsərin fabula və məzmununa mükəmməl orijinallıqlar gətirmişdir. Akademik Teymur Kərimlinin haqlı olaraq söylədiyi kimi, “Nizaminin böyük epik poemalarının meydana çıxmasını da müəyyən dərəcədə “yad ünsürlərə (başqa dinlərə və mədəniyyətlərə) açıqlıqla” izah etmək lazımdır. Bunu tarixi dövrün və şairin yaşadığı regionun müəyyən özəllikləri də isbata yetirməkdədir”.²

Beləliklə, Nizami Gəncəvi İskəndərin həyatını, yürüşlərini və kamil şəxsiyyət olaraq bədii obrazını ilk dəfə olaraq qələmə almış, yüksək ideya-fəlsəfi və poetik dəyəri olan ecazkar bir sənət nümunəsi yaratmışdır.

Şair özü əsərin “Dastanın xülasəsi və İskəndərin cahangirlik tarixi” adlı başlanğıc hissəsində çoxlu mənbə ələ gətirdiyini və bunlardan həqiqətə uyğun olanları seçdiyini qeyd edərək yazırdı:

چو میگردم داستان را بسیج
سخن راست رو بود و ره پیچ پیچ
اثرهای آن شاه آفاق گرد
ندیدم نگاریده در یک نور
سخنها که چون گنج آکنده بود
بهر نسختی در پراکنده بود
ز هر نسخه برداشتم مایها
برو بستم از نظم پیرایها
زیادت ز تاریخهای نوی
یهودی و نصرانی و پهلوی

¹ Nizami əsərlərinin el variantları. Bakı, 1941

² Teymur Kərimli. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, s.19

گزیدم ز هر نامه مغز او
ز هر پوست برداشتم مغز او¹

Mən bu dastanı yazarkən,
Söz düz gedirdi, yol isə dolaşığı-dolaşığı (idi)
O üfüqləri dolanan şahın izini (əhvalatını)
Bir nüsxədə yığcam yazılmış görmədim.
Xəzinə kimi toplanmış sözlər
Ayrı-ayrı nüsxələrdə pərakəndə idi.
Hər bir nüsxədən bir maya aldım,
Onu öz şeirimə düzdüm, bəzədim.
Yeni tarixlərdən ziyadə
Yəhudi, Nəsrani və Pəhləvi tarixini aradım.
Hər bir kitabdan qiymətlini seçdim,
Hər qabıqdan onun məğzini aldım.²

Bir sıra alimlər Nizami Gəncəvinin bu əsəri sifarişlə yazmadığını qeyd etmişlər. Lakin əsərin ithaf olunduğu padşaha xitab hissəsindən məlum olur ki, Nizami Atabəy Məlik Nüsrətəddindən əsərin onun adına ithaf olunmasını sifariş etmişdir:

چو فرمان چنين آمد از شهریار
که بر نام ما نقش بند این نگار
بگفتار شه مغز را تر کنم
بگفت کسان مغز در سر کنم
فرستم عروسی بدان بزمگاه
کز و چشم روشن شود بزم شاه³

Elə ki, şəhriyardan belə fərman gəldi
Ki, bu gözəlin nəqşini bizim adımıza vur!
(Gərək)sözlə şahın məğzini* təzələyəm.
Başqa kəslərin ağına baş qoşmayam.
O məclisə bir gəlin göndərəm
Ki, ondan şah məclisinin gözləri işıqlansın.

¹ نظامی گنجوی ، شرف نامه ، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ع.ع. علی زاده ، باکو، 1947 ، ص.55

² Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər: professor Qəzənfər Əliyevindir). İqbalnamə (filoloji tərcümə: filologiya elmləri doktoru Vaqif Aslanovundur). Bakı, Elm, 1983, s.58-59

³ نظامی گنجوی ، شرف نامه ، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ع.ع. علی زاده ، باکو، 1947 ، ص.52

* məğz – ağıl, cövhər

Əsərin mövzu və ideyası. “İskəndərnamə” əsərinin birinci hissəsi olan “Şərəfnamə” Nizaminin başqa poemalarına xas ənənəvi “Minacat”, “Nət”, “Peyğəmbərin meracı”, “Kitabın nəzmə alınması tarixi haqqında”, “Öz halı və rüzgarın gedişi haqqında”, “Nəsihət və öz nəfsinə vəz”, “Hatifin Nizamiyə verdiyi təlim”, “Səadətli padşah Nüsrətəddin Əbubəkərin tərifı”, “Padşaha xitab”, “Dastanın xülasəsi və İskəndərin cahangirlik tarixi”, “Nizaminin bu dastana olan meyli” haqqında olan müqəddimə ilə başlayır. “İskəndərin şərəf dastanının başlanğıcı” adlı hissədən etibarən dastanın zəngin məzmunu çoxşaxəli süjetlər üzrə davam etdirilir.

İskəndərin doğulmasını, təlim-tərbiyə almasını, məktəbə getməsini təsvir edən Nizami Gəncəvi İskəndərin həyatı haqqında tarixi yanlışlıqları da aradan qaldırır, onun Daranın oğlu olması haqqında uydurma görüşləri bir kənara qoyur və İskəndərin Yunan şahı Feyləqusun (Filipp) oğlu olduğunu qəti şəkildə göstərir:

دگر گونه دهقان آذر پرست
 بدارا کند نسل او باز بست
 ز تاریخها چون گرفتم قیاس
 هم از نامهٔ مرد ایزد شناس
 در آن هر دو گفتار چستی نبود
 گزافه سخن را درستی نبود
 درست آن شد از گفتهٔ هر دیار
 که از فیلقوس آمد آن شهریار¹

Azərpərəst dehقان başqa cür (söyləyir),
 Onun nəslini Daraya bağlayır.
 Mən tarixlərdən elə müqayisə apardım,
 Həm də ilahişünas kişinin əsərindən.
 Onların hər ikisində doğru söz yox idi.
 Uydurma sözlərin dürüstü yox idi.
 Hər diyarın rəvayətindən dürüstü bu oldu
 Ki, o şəhriyar Feyləqusdan doğulmuşdur.

Əsərin baş qəhrəmanı İskəndərin təlim-tərbiyəsi əsərdə önəmli yer tutur. “İskəndərin məktəbə gedib təlim alması” hissəsində təsvir olunur ki, öz oğlunun ağıllı olduğunu görən müdrik Feyləqus

¹ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهندهٔ متن علمی و انتقادی: ع.ع. علی زاده، باکو، 1947، ص.66

onu bilik öyrənməyə yönəldir, Nizaminin sözləri ilə desək, “çünki daş cilalanıb işıqlanandan sonra gövhərə çevrilir”.

İskəndər Nequmaxos adlı müdrük bir müəllimdən dərs alır. Nequmaxosun oğlu Ərəstu da şahzadə ilə həmdərs idi və ürəklə ona xidmət edirdi. Atasından öyrəndiyi elm və hünəri həvəslə İskəndərə öyrədirdi. Ağillı müəllim şahzadənin təliminə çox çalışdı, onun ayağının xəzinə üstündə olduğunu duyub, onu qorudu. Ölüm yetişəndə, şahzadəyə öz oğlunu tapşırırdı. Dedi: “Bütün dünyaya padşahlıq edəndə, bu dərsi, bu təlimi yada salarsan və qızıla-gümüşə pərəstiş etməzsən. Mənim haqqımı oğluma verərsən. Onu özünə vəzir edərsən. Ağillı məsləhətçi – qılınçdan və sərvətdən yaxşıdır”. Şahzadə müəlliminin vəsiyyətinə əməl edir, bir an belə ağillı Ərəstudan ayrılmır.

Nizami İskəndərin taxta çıxmasından başlayaraq, onun yürüşlərini, apardığı müharibələri – Zəngi qoşununun hücumundan xəbər tutması, İskəndərin Zəngibar şahına peyğam göndərməsi, Zəngibar şahına qələbə çalması, İskəndərin Misirdən Ruma qayıtması, İskəndərin hikməti və güzgülü düzəltməsi, Daranın İskəndər üzərinə qoşun çəkməsi, Daranın İskəndərlə müharibəsi, Daranın öz sərkərdələri tərəfindən öldürülməsi, İskəndərin atəşkədələri dağıtması, İskəndərin İsfahanda Daranın qızı Rövşənəyə evlənməsi, İskəndərin İstəxrədə taxta oturması, Daranın qızı Rövşənəni Ruma göndərməsi, İskəndərin Ərəbistana getməsi və Kəbəni ziyarət etməsi, İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi, Nüşabə ilə işrət məclisinə oturması, İskəndərin Əlbürz dağına getməsi, Dərbənd qalası yanında döyüşü, Sərir qalasına, Reyə, Xorasana, Hindistana, Çinə getməsi, ruslarla müharibəsi, Nüşabəni azad etməsi, dirilik suyu axtarması, zülmətə getməsi və sair süjetlərdə məzmun mükəmməl, zəngin fəlsəfi-ideya xətti üzrə inkişaf etdirilir.

İskəndərin Nizaminin doğma vətəni Azərbaycana gəlməsini şair böyük bir məhəbbətlə tərənnüm etmişdir. İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Azərbaycan hökmdarı Nüşabə ilə görüşməsinin təsviri yüksək sənətkarlıq qüdrəti ilə işlənmişdir. Bu görüş süjeti yüksək milli-əxlaqi dəyərləri, əsl Azərbaycan mənəviyyatını əks etdirir. Təsadüfi deyildir ki, akademik Həmid Araslı yazırdı: “Böyük sənətkar, xüsusən vətənin tarixindən aldığı Nüşabə surətini, daha yüksək bir zirvəyə qaldırır. Dünyaları titrədən İskəndər bu bacarıqlı hökmdarın qarşısında aciz qalır. Nüşabə onunla əhd-peyman bağlayıb, öz

ölkəsinə zərər yetirməyəcəyinə söz alır...İskəndər bu mərd qadının ağlı, fərasəti və düşüncəsinə heyran olur”.¹

Şair bu əsərində bir-birindən zəngin, dolğun xarakterli obrazlar silsiləsi yaratmışdır. Onun qəhrəmanları fərdi xarakteri ilə seçilən insanlardır. “Nizami azərbaycanlının psixologiyasını azərbaycanlı, rus psixologiyasını rus, yaxud çinlinin, rumlunun psixologiyasını olduğu kimi vermişdir”.²

“İskəndərnamə”də çoxsaylı əhvalatlarda yalnız iki süjeti nəzərdən keçirək:

İskəndər əmr edir ki, Atəşkədə məbədini yerlə-yeksan edib, dağıtsınlar. Çin naxışlı, köhnə bir məbəd var idi. Zərdüşť ayini və məcuslar qaydası üzrə orada bir neçə gözəl qız xidmət edirdi. Azərhumayun adlı bir qız zərdüşť ayini ilə tilsim qurub, cadu ilə öz bədənini əjdahanıya çevirir.

Nizami Gəncəvi təsvir edir ki, “cadunun qüdrəti ilə od püskürən əjdahanı görüb, qoşun qorxuya düşdü. Xalq od püskürən əjdahanı görərkən, atəşkədənin dərdi ürəklərdən silindi”.³

Buradakı simvolik sirli mistika qəhrəman qızın yenilməz iradəsini əks etdirir, həm də əsərin fəlsəfi ideyasının açılmasına yönəldilmişdir.

Əsərin başqa bir süjetində İskəndərin ordusu Əlbürz dağına yürüş edərkən, daşlardan yonulmuş Dərbənd qalasına yol tapa bilmir. Qalanın sakinləri qala qapılarını bağlayıb özləri yüksəklikdə çadır qururlar və İskəndəri qalaya buraxmırlar. Ordu 40 gün çalışır və Dərbənd qalasından bir daş da qopara bilmir.

Nəhayət, İskəndərə mağarada yaşayan bir zahiddən kömək istəməyi məsləhət bilirlər. Zahid öz ahından bir mancanaq düzəldir; öz ahı ilə dağı parça-parça edib qalaya yol açır. Burada da şair həm işğala qarşı dayanan mübariz xalqın iradəsini göstərir, həm də sirli mistikadan istifadə etməklə, ruhi kamilləşmə və saflaşma yolu ilə insanın magik gücə yiyələnmə qüdrətini – Allah gücü ilə birləşmə – ilahi vəhdət fəlsəfəsini tərənnüm edir.

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.229

² А.О.Маковельский. О поэме Низами “Искендернаме” // “Низами”, сб.IV, Баку, 1947, с.55

³ 1947 نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ع.ع. علی زاده، باکو، ص.168

Nizami Gəncəvi İskəndər obrazı vasitəsi ilə öz humanist ideyalarını daha dolğun və mükəmməl şəkildə ifadə etməyə nail oldu. Əli Sultanlının da qeyd etdiyi kimi, “Nizaminin “İskəndərnamə”sində Makedoniyalı İskəndər – qəhrəmandır, səxavətlidir, mərd adamdır, müdrik bir alim, filosof, tədbirli bir hakim, azadlığın mücahidi, maarifçi-monarx, ədalətli bir hökmdar, eyni zamanda, Şərqli bir aşıqdır. Belə bir mürəkkəb səciyyə ilə əsərdə təcəssüm edən İskəndər, tarixi reallıqdan ziyadə, şairin öz ictimai-siyasi məfkurələrinə çox uyğun idi”.¹

Nizami Gəncəvi bu əsərdə ədalətli dövlət quruculuğu ideyasını çox geniş miqyasda təbliğ etməyə nail oldu. Görkəmli Azərbaycan alimi Məmməd Cəfərin yazdığı kimi, “Nizaminin axtardığı ideal şah yox, ideal cəmiyyət, ideal dövlət quruluşu, “ellə birlikdə idarə” olunan bir üsuli-quruluş olmuşdur”.²

Nizami Gəncəvinin ictimai ədalət axtarışlarının nəticəsidir ki, şair öz qəhrəmanını əsərinin “İqbalnamə” hissəsində xoşbəxtlər ölkəsinə, azad cəmiyyətə gətirib çıxarır. Bu cəmiyyət Nizaminin ictimai ədalət, kamil və azad insan axtarışlarının son idealı idi. Görkəmli Azərbaycan filosofu Heydər Hüseynov Nizaminin utopik cəmiyyət haqqında ideyalarını yunan, o cümlədən Platonun utopiyası, Zenon stoiklər məktəbi, Evgəmerin görüşləri, Yambul fəlsəfəsi ilə müqayisə etmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, “Nizami utopiyası qədim dünya utopik görüşləri ilə müqayisədə orijinal və dərin... Nizami ideal cəmiyyəti ilə öz dövrünün tarixi şəraitindən çox-çox yüksəyə qalxır. Onun cəmiyyətində şahlıq üsul-idarəsi yoxdur. Bu ideal cəmiyyətdə hətta kilsə və din xadimləri belə yoxdur”.³

Nizami Gəncəvi “İqbalnamə”də İskəndəri daim filosofların əhatəsində, onların ağıl və məsləhətlərinin çəvrəsində göstərir. Qəhrəmanlıq və şərəf hissi ağıl və kamilliklə birləşdirilir. İskəndərin yeddi filosofla xəlvətə çəkilməsi, Ərəstu, Bolinas, Sokrat, Forfuriyus, Hermes, Əflatun kimi filosofların hikmət və nəsihətləri onun kamillik məqamına yetişməsində əsas amillərdən biri kimi götürülür. Maraqlıdır ki, Nizami özünü də bu filosoflar cərgəsinə daxil edir. 7-ci filosof Nizaminin özüdür. Azərbaycan alimi Nüşabə

¹ Əli Sultanlı. İskəndərnamə və Qərbi Avropa ədəbiyyatı // Nizami (Məqalələr məcmuəsi) Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1947, s.82

² M.C.Cəfərov. Nizami yaradıcılığında humanizm // “Vətən uğrunda”, 1942, №3, s.49

³ Г.Гусейнов. О социальных воззрениях Низами. Баку, 1946, с.31

Araslıının göstərdiyi kimi, "...sarayda qurulan məclislərdə elmi-fəlsəfi görüşləri, hikmətli mülahizələri ilə şahı bir alim, yetkin insan kimi yetişdirən Ərəstu, Əflatun, Hermes, Sokrat və başqa bilici obrazlarında biz şairin öz şəxsiyyətini səciyyələndirən cəhətləri də görə bilirik. Bu obrazların təmsil etdiyi müdriklik, təmkin, zəka, əməksevərlik, zəhmətə hörmət, elmə, biliyə rəğbət, təmiz əxlaq, ləkəsiz mənəviyyət, insanpərvərlik, humanizm, gəncliyə inam, insan hünəri və qüdrətinə pərəstiş kimi ali keyfiyyətlər həm də şairin daxili aləminin ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər".¹

"İskəndərin peyğəmbərliyə çatması" bölümündə Nizami təsvir edir ki, İskəndər bütün elmlərin əsasını öyrəndi, ağılı o qədər kamilləşdi ki, bir daha Yaradılışdan söz açmayıb, yalnız dünyanı Yaradana axtardı. Gecələrini – gündüzə qatdı ki, o ələ gəlməyəni necə ələ gətirsin? Bir mələk gəldi və ona pak Allahdan vəhy gətirdi ki: "O, sənə dünya hakimliyi verməkdən başqa, peyğəmbərliyə də layiq görmüşdür".²

"İskəndərnamə" süjet və kompozisiya cəhətdən də orijinal quruluşa malik bir əsərdir. Əsərdə süjetlər şaxələnir, lakin bütün çoxşaxəli hadisələr baş qəhrəmanın ətrafında cərəyan edir. Bir sıra alimlər əsərin süjetini Avropa cəngavər romanlarının quruluşu ilə müqayisə etmiş, təhkiyə üsulunda Nizaminin tam fərqli bir sənətkar olduğunu xüsusi qeyd etmişlər.³

Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərinin bədii dili zəngin və xəlqidir. Dahi şair saqınamələr vasitəsi ilə əsərə orijinal məzmun və yeni bir üslub gətirmişdir.

Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərinin Şərq ədəbiyyatına təsiri. Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərinin Şərq ədəbiyyatına təsiri problemləri bir sıra alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Problem ətrafında Y.E.Bertels, Q.Əliyev, R. Əliyev, T. Məhərrəmov, Ə.Abbasov, M. Kazımov və başqalarının araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

---

¹ Nüşabə Araslı. Nizaminin poetikası. Bakı, Elm, 2004, s.236

² Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər: professor Qəzənfər Əliyevindir). İqbalnamə (filoloji tərcümə: filologiya elmləri doktoru Vaqif Aslanovundur). Bakı, Elm, 1983, s.517

³ Əli Sultanlı. İskəndərnamə və Qərbi Avropa ədəbiyyatı // Nizami (Məqalələr məcmuəsi) Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1947, s.86

Nizami poemasından sonra meydana çıxan nəzirə əsərlərinin özləri də biri digəri ilə sıx əlaqəli səciyyə daşıyır və beləcə, zaman keçdikcə, yeni yaradıcılıq improvizasiyası keçən bu janr özündə bir neçə nəslin təcrübəsini birləşdirərək, Şərqdə mövzu və ideya, struktur və bədii dil sisteminin əsas hissələrindən birini təşkil edir. Mövzu, süjet, bədii qəhrəman və obrazlar tipologiyasının çoxluğu əslində Nizami sənətinin böyüklüyünü aşkar göstərir. Təsadüfi deyildir ki, şairin “Xəmsə” mövzularına ilk olaraq, nəzirə yazan Əmir Xosrov Dəhləvi mövzu, ideya, süjet, obraz və surətlər silsiləsində Nizami möhürünü saxlamağa üstünlük vermişdir. Şair nəzirə olaraq yazdığı əsərlərdə oxşarlığın qaçılmazlığını xüsusi qeyd edir. O, Nizaminin “İskəndərnamə” poemasına nəzirə olaraq yazdığı “Ayi-neyi-İskəndəri” (“İskəndər güzgülü”) poemasında Nizami əsərini aşağıdakı beytlərlə çox yüksək qiymətləndirmişdir:

زهی سگهٔ کیمیای سخن
 که یک جو درو نیست جای سخن
 گرامی کن گوهر آدمی
 گرامی ترین جوهر مردمی
 بهرخانه زو صلح و جنگی دگر
 بهر دل شتاب و درنگی دگر
 بهاری بصد نیکویی خاسته
 عروسی بصد زیور آراسته
 رقم سنح وحی فرستادگان
 شرف نامهٔ آدمی زادگان¹

Əhsən, söz kimyasının sikkəsinə ki,
 Sözə onda bir arpalıq yer qalmadı.
 İnsanlıq gövhərini qiymətli edən,
 İnsanlıq cövhərinin ən qiymətlisi.
 Onun(söz) kürsüsü sülh və hər b sarıdan bir başqadır.
 Qəlbin sevgi həyəcanı və ahəstəliyi onda bir başqadır.
 Yüz yaxşıqla bir bahar yüksəldib,
 Yüz zivərlə bir gəlin bəzəyib –
 Vəyh gəlmiş (göndərilmiş) elçilər sırasında
 Zadəgan adamın “Şərəfnamə”sini (yazdı)

¹ امیر خسرو دهلوی ، آئینہ اسکندری ، با تصحیح و مقدمہ جمال میرسید وف ، مسکو ، " دانش " - 1977 .
 344 س.، ص.25 .

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvi poeziyasının Əmir Xosrov Dəhləvi yaradıcılığına təsiri problemləri bir sıra alimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Y.E.Bertels “Nizami və Şərq ədəbiyyatı” problemi ətrafında apardığı tədqiqatlar çərçivəsində məsələni nəzərdən keçirmişdir. Müəllif “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” (Bakı, 1940), “İskəndər haqqında roman və Şərqdə onun əsas versiyaları” (Moskva, 1948) “Şairin yaradıcılıq yolu” (Moskva, 1956), “Nəvai və Cami” (Moskva, 1960), “Nizami və Füzuli” (Moskva, 1962) irihəcmli monoqrafiyalarında Nizami və Əmir Xosrov Dəhləvinin yaradıcılığının əlaqəsinə dair mühüm əhəmiyyətli, istiqamətverici tədqiqatlar aparmışdır.

XX əsrdə görülən işlər içərisində görkəmli Azərbaycan alimi Qəzənfər Əliyevin tədqiqatlarını qeyd etməliyik. Onun “Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması və Əmir Xosrov Dəhləvinin eyniadlı poeması” (Moskva, 1958), “Xosrov və Şirin haqqında əfsanə Şərq xalqları ədəbiyyatında” (Moskva, 1960), “Nizami mövzu və süjetləri Şərq xalqları ədəbiyyatında” (Moskva, 1985) mövzusunda apardığı tədqiqatlar problemin qlobal həllinə yönəldilmiş monumental işlərdir.

Q.Əliyev öz tədqiqatlarında Nizami “Xəmsə”sinin təsiri ilə yazan ilk şair Əmir Xosrov Dəhləvinin yaradıcılığına yüksək qiymət verir və göstərirdi ki, bütün tələbləri yerinə yetirərək, Əmir Xosrov farsdilli ədəbiyyatın tarixində ikinci “Xəmsə”ni yaratdı və bununla da, Nizami ənənələrinin yayılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. 7-8 əsr ərzində Nizami və Əmir Xosrovdan sonra onların yaradıcılığını 400-dən artıq şair (Şərqdə, eləcə də Qərbdə) yamsılamışdır.¹

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin Əmir Xosrov yaradıcılığına ideya bədii təsirinin öyrənilməsi öz əksini nizamişünas alim Tahir Məhərrəmovun da tədqiqatlarında tapmışdır. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını Əmir Xosrovun müvafiq əsəri ilə tutuşduran alim öz tədqiqatında hər iki müəllifə istinad edərək onların faydalandığı şifahi ərəb mənbələrinin təsirini araşdırmağa çalışmışdır.

---

¹ Газанфар Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах Народов Востока. Москва, 1985, с.9

mışdır. Həmçinin müəllif Nizami və Əmir Xosrov əsərini folklor baxımından nəzərdən keçirərək, əsas fərqləri göstərmişdir.¹

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərinə nəzirə olaraq yazdığı “Ayineyi-İskəndəri” poemasında da Əmir Xosrov öz sələfinin sənət meyarlarından geniş istifadə etmiş, Nizami əsərinin tarixi materiallarından, ideya və süjetlərdən, o cümlədən şairin poetik üslubundan faydalanmışdır.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin dünya tarixində qəhrəmanlıq və cahangirlik salnaməsi olan Makedoniyalı İskəndər haqqında yayılan şifahi və yazılı mənbələrə müraciət etməsi onun ali missiyası – ali dövlətçilik və ədalətli hakimiyyət idealının yekun zirvəsi idi. Özünün əvvəlki poemalarında ictimai ədalət prinsipi, kamil insan yaratmaq ideyasını qarşıya qoyan Nizami Gəncəvi son əsərində bu ideyaları zirvəyə qaldırdı. Bu əsərdə şairin əsas məqsəd və məramı ideal cəmiyyət qanunlarının, ədalətli, yüksək himmətli hökmdar obrazının təbliğinə yönəlmişdi. Yevgeni Bertels yazırdı: “Şairin bu mövzu üzərində dayanaraq onu seçməsi təsadüfi deyildir. Onun əsas vəzifəsi İskəndərin timsalında ideal bir hökmdar obrazı yaratmaq, başqa sözlə, indiyə qədər öz poemalarına yalnız daxil etdiyi bir məsələni əsas baş mövzuya çevirmək idi. Ona görə də mən bu poemanı onun bütün əsərlərindən ən ciddi əsəri kimi tanımağı lazım bilirəm. “İskəndərnamə” didaktik poemadır, ölkəni idarə etmək üçün bələdçi bir kitabdır, hökmdarlara bir ibrətdir və epos forması əsərin nəzərdə tutulduğu yuxarı dairələrə asanlıqla nüfuz etməsini asanlaşdıran bir formadır”.²

Əmir Xosrov Dəhləvi “Xəmsə” halqasında 4-cü poeması olan “Ayineyi-İskəndəri” əsərini 1299-cu ildə qələmə almışdır. Nizamini “İskəndərnamə” poemasına nəzirə olaraq yazılmış bu əsər 4416 beytdən ibarətdir.

Əmir Xosrovun “Ayineyi-İskəndəri” əsərinin mənbələri, yazılma səbəbləri, mövzu və ideyası Nizami əsərindən qaynaqlandığı üçün hər iki şairin poemalarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi vacibdir.

---

¹ Tahir Məhərrəmov. Əmir Xosrov Dəhləvinin “Leyli və Məcnun” poeması. Bakı, 1970, 152 s.

² Евгений Бертельс. Роман об Александре: и его главные версии на Востоке. Изд-во Академии наук СССР, 1948, с.72

Əmir Xosrov Dəhləvi də öz əsərində faydalandığı mənbələrdən bəhs edir və sözsüz ki, onun bəhrələndiyi yazılı mənbələr sırasında birinci yerdə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması durur. Şair əsərin əvvəlində Nizamidən sonra bu mövzunun işlənmədiyini və bu əsərdə isə İskəndərin həyatı haqqında öz sələfinin yan keçdiyi məsələlərə toxunacağını qeyd edir:

چودرُ بار گشتم نخست از قلم
 ز مطلع بانوار دادم علم
 وز آن انگبین شربت انگیختم
 بشیرین وخسرو فرو ریختم
 وز آنجا فرس بیشتتر تاختم
 بمجنون و لیلی سرافراختم
 کتون بر سریر هنرپروری
 کنم جلوهٔ ملک اسکندری
 ز دانا هرآن دُرکه ناسفته ماند
 فشانم بنوعی که دانم فشانند¹

İlk dəfə qələmədən dürr kimi (sözlə) –
 “Mətləül-ənvar”la bayraq qaldırdım.
 Mən o baldan şərbət hazırlayıb,
 “Şirin və Xosrov” a qatdım.
 Ordan ərəb atımı çapdım,
 Və “Leyli və Məcnun” la baş ucaldım.
 İndi isə hünərpərvərlik taxtında
 İskəndər mülkü kimi cilvələdirəm.
 Bilicidən hər o dürr ki, toxunulmamış qalmışdı,
 Axıtdım yeni (söz) ki, parlaya bilim.

Araşdırma göstərir ki, “Ayineyi-İskəndəri” poemasında Əmir Xosrov Dəhləvi öz sələfinin əsas süjetlərini izləsə də, tamamilə fərqli bir əsər yaratmışdır. Nizami süjetlərinin Şərq ədəbiyyatına təsiri məsələləri üzərində tədqiqatlar aparan Azərbaycan alimi Qəzənfər Əliyevin yazdığı kimi, “Bəzi süjet detallarının təkrarı qaçılmaz idi. Bunu Əmir Xosrov özü də etiraf edirdi, görünür, bununla əlaqədar, Dehlinin şair və tənqidçilərinin qınağını eşitməli olmuşdu”.²

¹ امیر خسرو دهلوی، آئینة اسکندری،...، س. 26.

² Газанфар Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах Народов Востока. Москва, 1985, с.53

Əmir Xosrovun qələmə aldığı “Ayineyi-İskəndəri” əsərinin məzmunu Nizami əsərinin təkrarı deyildir. Amma süjet uyğunluğu, İskəndər haqqında tarixi xronika və dastan versiyalarının bir-birinin təkrarı olması, həmçinin əsərin Nizami süjetlərindən qaynaqlanması Əmir Xosrovu öz səlafi Nizaminin ardınca getməyə vadar etmişdir. Orta əsr “Xəmsə” mətnləri tarixən “oxşarlıq nəzəriyyəsi” sistemi üzrə nəzirə ədəbiyyatına cavab verən tipoloji xüsusiyyətlər əsasında birləşdirilir. Bu sahədə mühüm tədqiqatlar aparmış Azərbaycan alimi Mehdi Kazımov öz tədqiqlərində orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı nəzirə ənənəsinin özünəməxsus qanunauyğunluqlarını, süjet, kompozisiya, mövzu, obraz, ad, ölçü və sair müxtəlif şərtlərə, ədəbi normalara bağlı xüsusiyyətlərini göstərməklə, hər bir “şairin fərdiliyinin” nəzirə ədəbiyyatında əsas həlledici faktor olduğu qənaətinə gəlir.¹

Beləliklə, Əmir Xosrovun yaradıcılığı Nizami Gəncəvi sənətinə sıx bağlı olduğu üçün hər iki şairin öz əsərində ədəbi-fəlsəfi mənbələrə münasibəti və fərdiliyi müəyyən tipoloji və fərqli xüsusiyyətlər ilə diqqəti cəlb edir.

Şair bu əsərini Nizami Gəncəvi poemasına nəzirə olaraq yazdığını aşağıdakı beytlərdə aydın göstərir. Həmçinin özünün qələmə aldığı bu dastanın dəqiq mənbəyə söykəndiyini və tarixin səhifəsində Nizaminin toxunmadığı bir “vərəq” dən bəhs edəcəyini də qeyd edir:

هنرپرور گنجہ گویای پیش
 که گنج هنر داشت ز اندازه بیش
 نظر چون برین جام صہبا گماشت
 ستد صافی و دُرد بر ما گذاشت
 من ارچہ بدان می گران سر شوم
 کجا با حریفان برابر شوم
 خیالی کہ در شرح این داستان
 رقم داشت از سگہ راستان
 چو گویا خردمند آفاق بود
 نخواہد آن ورق کز خرد طاق بود²

¹ Мехти Кязимов. Последователи Низами (к проблемам назире в персоязычной литературе XIII-XVI вв.). Баку, Азернешр, 1991, с.15-72

² . امیر خسرو دہلوی ، آئینہ اسکندری، س.26 .

Məndən qabaq söz söyləyən Gəncə hünərpərvəri
 Ki, həddindən artıq hünər xəzinəsi vardı.
 Bu səhba cama (bu əsərə) nəzər yetirmişdi,
 Safi və dürd ilə bizi ötmüşdü.
 Mən əgər o mey ilə daha qiymətli olmaq istəyirəmsə,
 Rəqiblərlə necə bərabər olaram?
 Bu dastanın şərhində bir xəyaldır ki,
 (Onda) əsl sikkənin rəqəmi vardır.
 Söyləyən (bilici) dünyanın müdriki idi, amma,
 Hikmətin tağı olan o vərəqi oxumamışdı.

Əsərin başlanğıcı Nizami əsərlərində olduğu kimi, “Bismil-
 lahir-Rəhmanir-Rəhim” ilə - tövhid məzmunlu hissə ilə başlanır:

جهان پادشاها خدایی تراست
 ازل تا ابد پادشایی تراست
 گشاینده چشم بینش تویی
 نگارنده آفرینش تویی
 تویی اول و آخر جمله چیز
 نه آغاز داری نه انجام نیز¹

Cahan padşahı, Xudalıq sənindir,
 Əzəldən əbədiyə qədər padşahlıq sənindir.
 Görən gözü açan sənsən,
 Yaratdığını gözəlləşdirən sənsən.
 Hər şeyin əvvəli və axırı sənsən,
 Sənsiz başlanğıc da yox idi.

Şair məzmun və forma baxımından Nizami ənənəsini izləsə də, onu özünəməxsus novatorluqla işləmiş, mövzu və süjet baxımından mütənasib və orijinal olan bir əsər yaratmışdır. Əsərin başlanğıc hissəsinin qısa məzmunu belədir: Tövhid, Allahın birliyini vəsf edən hissədən sonra – minacat, Peyğəmbərə həsr olunmuş Günəşin nəti, Meracın sifəti və qab-e qövseyin mehrabına işarət, Şeyx-e aləm Nizamimülkə həsr olunmuş hissə, Ələaddin Məhəmməd şah-ı itaf olunmuş şeir, Şahın hüzurunda torpağı öpmə, Sözü mərətbəsi və bu qissəni ilk nəzm edən Nizamiyə həsr olunmuş 140 beytlik bir hissə, Hekayət və Nəsihət verilmişdir.

¹ . امیر خسرو دهلوی ، آئینہ اسکندری ، س. 1 .

Dastanın əvvəlində “İskəndər ayinlərinin işıqlandırılması və İskəndərin Xaqan üzərinə qoşun göndərməsi və polad geyimli qoşunun Xaqan üzərinə yağış kimi oxlar yağdırması və bütün Çin aynalarının “qaraldılması” adlı ilk hissədən görünür ki, Əmir Xosrov Nizaminin baş vurduğu mənbələri dürüst hesab etmişdir. Əsərin bu başlanğıc hissəsində Nizami əsərinin süjeti üzrə İskəndərin yürüşünün təsviri diqqəti cəlb edir:

قلم ران این نامه چون بهشت
چنین کرد دیبا چه را سر نوشت
که چون شد بخاک اختر فیلقس
بپای سکندر جهان داد بوس
شد آراسته تخت شاهی بدو
شرف یافت مه تا بماهی بدو
زمانه ز بیدادی آزاد گشت
بداد و دهش عالم آباد گشت¹

Bu behişt kimi əsəri qələmə alan,
Belə yazıb naxış vurdu
Ki, Feyləqusun ulduzu torpağa düşən kimi,
İskəndərin ayağı dünyanı öpdü.
Şahlıq taxtı onunla bəzəndi,
Aydan balığa kimi(yer üzü) şərəfləndi.
Zəmanə zülmədən azad oldu,
Ədaləti və səxavəti ilə aləmi abad etdi.

Beləliklə, atası Feyləqusun ölümündən sonra İskəndərin taxta çıxması, ölkədə ədaləti bərqərar etməsi, düşmənlərlə haqq-hesab çəkmək üçün dünya fəthliyinə çıxması, Zəngibar və Dara şahlığını tutması, Zərdüştərin məbədlərini yandırması, oradan İstəxrə yolalanması, Azərbaycana gəlişi, Bərdə və onun hökmdarı Nüşabə haqqında bəhsi, oradan ərəb tərəfə yürüşü, Yəmənə gəlməsi, Məkkəyə gəlməsi, Kəbə torpağını öpməsi və Hindistana səfəri, oradan Çin Xaqanlığını fəth etməsi, Çin sərhəddindən girib Xotəndə baş çıxarması, Türklərin sərhəddinə qoşun yürütməsi, Səmərqənd şəhərini saldırması, Xarəzmə əzm etməsi, oradan Xəzər torpağına üz tutması, burada Bulğar şəhərini saldırması, Qıfçaq, Alan, Rusu alması, oradan Zülmətə səfər etməsi və oradan susuz geri dönməsi, Yəcuc

¹ امیر خسرو دهلوی ، آئینة اسکندری ، س.44 .

qanını tökməsi, qoşunu Rum tərəfə çəkməsi, bu yolla dünyanı Qaf-
dan Qafa fəth etməsi əhvalatları nəql olunur.

Nizami əsərinin qısa məzmununu, yəni əsas mənbəni Əmir
Xosrov özü əsərinin başlanğıcına salmış, həmçinin özü də İskəndə-
rin həyatı haqqında araşdırmalar aparmış, tarixi mənbələr haqqında
əhəmiyyətli mülahizələr yürütmüşdür. Şair yazır:

چنین خواندم   از قصّة شان او
که پانصد فزون بود جولان او
بشجر آنچ زو کرد گوینده یاد
نکرد از کیومرث و از کیقباد¹

Onun şanı haqqında qissələrdən belə oxumuşam ki,
Onun beş yüzdən artıq yürüşü olmuşdur.
Söyləyən yad edir ki, onun şəcərəsi
Nə Kəyumərsdəndir, nə də Keyqubaddan.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi İskəndərin həyatı haqqında
yanlışlıqları da aradan qaldırmışdır, onun Daranın oğlu olması haq-
qında Firdovsi və başqalarının uydurma görüşlərini bir kənara qoy-
muş və İskəndərin Yunan şahı Feyləqusun (Filipp) oğlu olduğunu
qəti şəkildə göstərmişdir:

Azərpərəst dehqan başqa cür (söyləyir),
Onun nəslini Daraya bağlayır.
Mən tarixlərdən elə müqayisə apardım,
Həm də izzədsünas kişinin əsərindən.
Onların hər ikisində doğru söz yox idi.
Uydurma sözlərin dürüstü yox idi.
Hər diyarın rəvayətindən dürüstü bu oldu
Ki, o şəhriyar Feyləqusdan doğulmuşdur.

Əmir Xosrov da İskəndərin nəsil şəcərəsi haqqında öz sələfi-
nin fikirlərini təsdiqləmişdir. Həmçinin şairin əlində başqa mənbə-
lərin də olduğu və Nizami əsərində daha dürüst faktların olduğunu
təsdiqləyən beytlərlə qarşılaşırıq. Əmir Xosrov belə yazır:

هر آنچ ازوی آمد بدوران خویش
نیشستست دانا بدیوان خویش
دلّم هم چو دربند این کار بود

¹ امیر خسرو دهلوی ، آئینة اسکندری، س.47.

بايجاز گفـت آنچـ ناچار بود
 مثالی که بود از خط راستان
 نهفتم بیک بیت یک داستان
 دگر هر چ ناگفته ماند از نخست
 کنون یک بیک گفـت خواهـم دُرست
 نخست آرم از رزم خاقان سخن
 که دیدم بتاریخهای کهن
 نظامی که کرد آن جریده نگاه
 در آتشی زد میان دو شاه
 دگر گونه خواندم من این راز را
 دگر گون زـنم لـابد این ساز را¹

Onun öz dövründən gələn nə ki var,
 Alim öz divanında yazmışdır.
 Könlüm həm bu işə bağlanan kimi,
 Qısaca söylədi, çarəsi nədir?
 Yazılanlar (içində) doğru misallar ki, vardır,
 Bir beytlə bir dastanı söyləyə bilmərəm.
 Başqa hər nə ki, birincidən deyilməmiş qalıb,
 İndi birbəbir dürüst söyləmək istəyirəm.
 Aradım birinci söz xaqanınin döyüşündən
 Ki, onda köhnə tarixləri gördüm.
 Nizami ki, o məxəzə baxmışdı,
 İki şah arasına od vurmuşdu.
 Mən bu sirri başqa cürə oxudum,
 Mən başqa cür çalacam, labüd, bu sazı.

Əmir Xosrov yaradıcılığında mühüm yer tutan İskəndər haqqında bu əsər başlanğıcdan hünər və mərdlik haqqında didaktik fəlsəfi fikirlər və buna uyğun qurulmuş hekayə və süjetlərlə işlənmişdir. Şair özünün sufi-fəlsəfi ideyalarını bu qəhrəmanlıq və hünər dastanında özünəməxsus mənə və üslub xüsusiyyətləri ilə təbliğ etmişdir. Şairin məqsədi İskəndər obrazı vasitəsi ilə Şərqi qəhrəmanlıq ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, mənəviyyatını, elm və fəlsəfəsini, şahların yaradıcı və quruculuq missiyasını tərənnüm etməkdir. Həmçinin islam mənəviyyatı bu əsərin bütün məzmununa sirayət etmişdir.

¹ . امیر خسرو دهلوی ، آئینۂ اسکندری ، س. 47 .

Beləliklə, “Ayineyi-İskəndəri” poemasında əsərin məzmununa uyğun olaraq qəhrəmanlıq və igidlik tərənnüm olunmuş, bəşəri ideyalar öz əksini müxtəlif süjetlərdə tapmışdır. Müəllif həmçinin əsərin süjetini müdrik hekayələrlə bəzəmiş, hünər və ağıl təcəssüm etdirən fəlsəfi düşüncələrlə zəngin fabula yaratmışdır.

Əsərin əsas ideyasını ədalət, mərdlik, qəhrəmanlıq, hünər və mübarizlik təşkil edir. İnsanı doğru yola səsləyən düşüncələr - fəlsəfi didaktika üstünlük təşkil edir:

ولی مرد باید بجولان خویش
 که بر گیرد اول دل از جان خویش
 چو مردم ز سرنا هراسان بود
 سرافکندن دشمن آسان بود
 کسی کز سر خویش ترسد بچنگ
 سر دیگری کی آرد بچنگ
 کسی را که دل شد بمردی دلیل
 اگر پیشه باشد خورد خون پیل¹

Ancaq kişi öz cövlanı (gücü) ilə gərək,
 Əvvəl öz canından könül götürə (canından keçə).
 İnsan zurna (səsindən) qorxdığı üçün,
 Düşməni yeniltmək asan olur.
 Hər kim ki, döyüşdə öz başı üçün qorxar,
 Çənginə başqa bir şahın başı keçər.
 Bir kəsin könlü ki, ola mərdanə,
 Ağcaqanaddırsa, fil qanı sorar.

İslami-sufi ideyalara uyğun olaraq “comərdlik” poemanın məzmununun əsas ana xəttini təşkil edir. Bu baxımdan, “Səncərlə bərabər vuruşaraq, Səncərin məqamına yüksələn bir padşahın hekayəsi” adlı hissə diqqəti cəlb edir. Hekayədə nəql olunur ki, “Uca bəxtli Səncərin firuzmənd mülkü aşib-daşmışdı, şöhrətinin sorağı ulduzlara çatmışdı. (Bir gün) Rum şahına tərəf qoşun çəkdi. Döyüş əzminə başlamazdan qabaq suları tükənmişdi. Rumluların şahının məhrəmanə bir işçisi vardı, qaçmaqda ahu kimi, döyüşdə isə şir kimiydi. O şəxs günəşin yandırdığı o yerdən keçib, o atəşdən yanana su verdi və himmət əlini uzatdığı üçün uca məqama çatdı”.²

¹ .امیر خسرو دهلوی ، آئینة اسکندری ، س.57.

² .امیر خسرو دهلوی ، آئینة اسکندری، س.61-60 .

Əsərdə “Ağızı bağlı dəvə və (onun) siçanın fəryadına yetişməsi” adlı hekayə də diqqəti cəlb edir. “Bir şərəfli dəvə ətrafı gəzirdi, geniş düzənlikdə bir siçan gördü. Siçan ona dedi ki, ey yol boyu yük daşıyan! Burnuna qoyulan bu məhar* nədir? Xəlvətdir, göydən(Allahdan) imkan var ki, o adamın dəmir ipindən aman tapasan. Dəvə qışqırdı ki, sus, gərək sözü öz miqdarında danışasan. Sənin vücudun ki, bu cür xırda və yazıqdır, mənim kimi böyüklə kinayə ilə danışma. O dəvə ki, siçanın nəsihətinə qulaq asmadı, nəsihət satanın (siçanın) dükənini bağladı. O qubar (qüssə) atan siçan dəliyə girdi, başqa bir məhara (söz) atmaq üçün getdi. Hər budaqda tikan (acı tənə) yayırdı, hamını bəlaya salırdı. O qədər tikanlı söz atdı ki, axırda özü tələyə düşdü. İki gün, iki gecə tab-taqsız qaldı. Hər dəm yuxusunda əcəl yolunu görürdü”.¹ Hekayənin sonluğunda siçanın həmin həqarət etdiyi ağzı bağlı dəvənin gəlib onu tələdən xilas etməsi və siçana öyüd-nəsihət verməsi təsvir olunur. Əmir Xosrovun bu hekayədən gəldiyi nəticə ibrətamizdir və qədim Şərq fəlsəfəsinin əxlaqi dəyərlərinə bağlıdır. “Ucalığı ucalardan gözlə” Şərq hikməti hekayənin əsas qayəsidir:

درین ره که در سر کلاهی نرست
پناهنده بی پناهی نرست²

Bu yolda kimin başında tac yoxsa,
Pənahsızın pənahı nədir.

Əsərin süjetinə kiçik hekayələrin daxil edilməsinə baxmayaraq, əsas məzmunun baş qəhrəman İskəndərin obrazı ətrafında cəmlənmişdir.

Məlumdur ki, sələf Nizami Gəncəvi İskəndəri hərtərəfli kamil şəxsiyyət olaraq, müdrük sərkərdə, hakimiyyəti filosofların çevrəsində idarə edən ağıllı bir şəxsiyyət və ilahi kamilliyə ucalmış Peyğəmbər olaraq təsvir edir. Əmir Xosrov Nizami əsərindən İskəndər obrazının bir sıra xüsusiyyətlərini əxz etsə də, öz sələfindən fərqli olaraq, İskəndərin Peyğəmbərlik məqamına yüksəlişini qəbul etməmiş və onda peyğəmbərlik nişanı olduğuna şübhə ilə yanaşmışdır. Bununla belə, İskəndərin Allahın sevimli bəndəsi olduğunu, yürüş

* Məhar – dəvənin burnuna taxılır və ipləri ona bağlayırlar.

¹ امیر خسرو دهلوی ، آئینة اسکندری ، س، 110 .

² Yenə orada, s.111

etdiyi yolları Allahın hidayət etdiyini də göstərmişdir. Şairin aşağıdakı beytləri diqqəti cəlb edir:

سکن در که فرخ جهان شاه بود
بفر خندگی حاصل درگاه بود
گروهی زدند از ولایت درش
گروهی نشستند پیغمبرش
بتحقیق چون کرده شد باز جُست
درستی شدش بر ولایت درست
شگفتی که دانا بدو باز بست
گر عجاز نبود کرامات هست¹

İskəndər ki, dünyanın şöhrətli şahı idi,
Xoşbəxtlikdə Allah dərgahının seçilmişsi idi.
Bir qrup alimlər hökmranlığından danışmışlar,
Bir qrup alimlər peyğəmbərliyini yazmışlar.
Təhqiq edib yenidən araşdırdım,
Dürüst olanı hökmranlığıdır.
Bilicinin ondan bəhs etdiyi əcəbdir ki,
“Möcüzəsi yoxdursa, kəraməti var”.

Beləliklə, Əmir Xosrov İskəndəri ağıllı, ədalət və kəramət yiyəsi, yenilikçi, qurucu, ixtiraçı bir şah olaraq qələmə alır. İskəndərin ixtiraçılığı bu əsərdə xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, Qəzənfər Əliyev məsələ ətrafında yazırdı: “Əmir Xosrovun poemasının əsas hissəsi ixtiraçı İskəndərə həsr edilmişdir. İxtiraçılıq ruhu, Hindistanlı şairin özünün də izah etdiyi kimi, həyat şərtlərini yüngülləşdirmək üçün yollar axtaran, ehtiyac və ehtiyacın təsiri altında olan hər bir insana xasdır. Beləliklə, Əmir Xosrov İskəndərin bütün kainatı əks etdirən bir güzgü icad etməsi ilə bağlı versiyanı ortaya qoyur”.²

“Ayineyi-İskəndəri” əsərində həm qaynaqlardan gələn, həm də Nizami əsərində xüsusi yer alan əhvalatlar diqqəti cəlb edir. Əmir Xosrov əsərində “İskəndərin Yəcuc və Məcuc div məskəninə yürüş etməsi” əhvalatı diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami bu əhvalatı müxtəsər şəkildə qələmə almışdır. Burada İs-

¹ . 28-27. امیر خسرو دهلوی ، آئینة اسکندری، س.

² Г.Ю.Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах Народов Востока, Москва, 1985, с.53

kəndər boyca çox qısa, vəhşi, qaniçən yəcucların hücumundan əziyyət çəkən bir müsəlman tayfanı xilas etmək üçün Yəcuc sərhəddinə poladdan “İskəndər səddini” çəkdirir və oradan bir daha dünya işlərini qaydaya salmaq üçün öz ordusu ilə başqa səmtə yollanır. Əmir Xosrovun əsərində isə bu hekayə Nizaminin versiyasından fərqli olaraq, bütün təfərrüatı ilə təsvir edilir. Yəcuc və Məcuc hücumundan əziyyət çəkən xalqın ağır güzəranı, Yəcuc və Məcucun vəhşi görünüşü, səddin tikilməsinin təsviri Əmir Xosrov əsərində geniş verilmişdir.

Əsərdə İskəndərin həmçinin Hindistan, Orta Asiya və Çin səfərlərindən də bəhs olunur. Bir sıra süjetlərdə Əmir Xosrovun təsvir etdiyi hadisələr Nizami əsərindən fərqlənir. Bununla belə, Əmir Xosrov Dəhləvi İskəndərin Azərbaycana gəlişini, Bərdə və onun hökmdarı Nüşabə ilə görüşünü təsvir etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “İskəndər və Nüşabə” əhvalatı tarixi faktlara söykənməyədi, Əmir Xosrov onu təkrarlamazdı. Şair böyük zövq ilə bu hadisəni yada salır:

چون ز آن ناحیت موکبش گشت دور
بنو شابۀ بردع افکند نور
چو چندی بر آن خاک شد جرعه ریز
سوی تازیان بارگی کرد تیز¹

O nahiyədən atlı dəstəsini uzaqlaşdıranda,
Bərdə Nüşabə ilə nur paylayırdı.
Bu torpağın üzərinə bir qədər cürə (cam) axıdıb.
Tez ərəblər tərəfə yollandı.

Əmir Xosrov İskəndərin Muğana gəlişini, Muğanda oda sitayiş edən xalqa qarşı qırğınını, atəşkədələri yandırıb külə döndərməsini təsvir edir:

بجانم که در آذربادگان
چرا ماند این رسم مغ زادگان²

Narahatam ki, Azərbaycanda,
Muğların adəti nə üçün qalsın.

¹ . 45 . س. أمیر خسرو دهلوی ، آئینة اسکندری،

² Yenə orada, s.175

شہ از رای پاگان و آزادگان
شد از روم در آذرآبادگان¹

Şah pak və azadfikirli adamların rəyilə,
Rumdan Azərbaycana yola düşdü.

“Ayine-yi İskəndəri” poemasında didaktik hissələr çoxluq təşkil edir. Bununla belə, Nizami Gəncəvinin saqınamələrə müraciət üslubundan Əmir Xosrov da faydalanmış və təhkiyələrdə saqınamələrdən istifadə etmişdir:

بیا ساقی اندر قدح پی به پی
بعاشق نوازی فرو ریز می
می کو بعشق آشنایی دهد
ز تشویش خویشم رهایی دهد²

Gəl, ey saqi, doldur qədäh ver,
Üşşaqı nəvaziş eylə, mey süz.
O mey ki, eşqə aşinalıq verər,
Öz təşvişimdən (mənə) bir yol verər.

Beləliklə, “Xəmsə” mövzularına ilk olaraq, nəzirə yazan Əmir Xosrov Dəhləvi mövzu, ideya, süjet, obraz və surətlər silsiləsində Nizami möhürünü saxlamağa üstünlük vermişdir. Şair nəzirə olaraq yazdığı “Ayineyi-İskəndəri” (“İskəndərin güzgüsü”) poemasında oxşarlığın qaçılmazlığını xüsusi qeyd etmişdir. Bununla belə, Əmir Xosrov Dəhləvi bu poemada öz sələfinin əsas mövzu, ideya və süjetlərini izləsə də, tamamilə fərqli bir əsər yaratmışdır.

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması dünya ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış ən mükəmməl ədəbi abidədir.

¹ امیر خسرو دهلوی ، آئینة اسکندری، س. 176.

² Yenə orada, s.31

8. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin poetikası

Nizami poeziyası yüksək bəşəri idealların tərənnümü ilə yanaşı, sənət baxımından da seçilmiş, ibrətəməz məzmun və mənə gözəlliyi ilə təkrarsız sənət ecazları şairin əsərlərində ayrılmaz vəhdət təşkil etmiş, biri digərini həmişə tamamlamışdır. Şərq şeirinin özünəqədərki bədii-estetik təcrübəsindən yaradıcılıqla bəhrələnən ustad sənətkar klassik poeziyanın elmi-fəlsəfi və ictimai məzmunu ilə əyaniləşən poetik sistemini orijinal istiqamətdə inkişaf etdirərək, onu yaradıcılığının humanist səciyyəsinə uyğun tapıntıları ilə zənginləşdirmişdir.

Nizaminin dəqiq həyati müşahidələri, dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanışlığı, ensiklopedik məlumatı, Şərq xalqlarının bədii estetik yaddaşına dərinlən bələd olması, doğma ədəbiyyatın şifahi nümunələri, xalq dastanları, ümumtürk abidələri ilə çoxcəhətli bağlılıqları onun əsərlərinin poetik ruhuna ayrıca bir tərəvət gətirmiş, Nizami şeirinin özünəqədərki ədəbi irsdən fərqlənməsi üçün zəmin hazırlamışdır.

Nizami əsərlərində yerinə düşməyən, mənaca münasib olmayan, şeirin ümumi ahəngi ilə səsləşməyən bir söz belə tapmaq çətinidir. Şair real həyata əsaslanmayan mücərrəd təsvirlərdən çəkinmiş, klassik poetikanın ənənəvi vasitələrinə müraciətlərində də ilk növbədə həyati müşahidələrinə, elmi biliklər, təbii, ictimai qanunauyğunluqlara əsaslanmışdır.

Nizamişünaslıqda bu mühüm mövzu ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürülsə də, Nizami sənətinin bədii estetik özünəməxsusluğu, şairin əsərlərinin poetik sistem fərdiliyi əhatəli öyrənilməmişdir.

Halbuki Nizami poetikasının incəliklərinin araşdırılması nizamışünaslığın tədqiqata cəlb olunmamış, yaxud az öyrənilmiş bir çox sahələrinin daha ətraflı işıqlandırılması üçün faydalı olub, şairin klassik ənənələrə, tarixi, bədii məxəzlərə bağlılığı, Nizami sənətinin qədim Azərbaycan, ümumtürk mədəniyyətindən ayrılmazlığı kimi mühüm məsələlərin aydınlaşdırılmasında da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nizami əsərlərinin poetik sisteminin tədqiqi şairin həyatı haqqındakı anlayışları, kainat və cəmiyyətlə bağlı elmi-fəlsəfi düşüncələri, həyatı gerçəkliklərə münasibəti təbii, ictimai qanunauyğunluqların dərkə və başqa bu kimi məsələlərə dair geniş məlumatı

nı da göstərərək onun sənətkar siması, uca şəxsiyyəti barədəki təsəvvürü genişləndirməyə kömək edir.

Məlumdur ki, Nizami yaradıcılığı Şərq mədəniyyətinin hərtərəfli inkişaf edib poeziyanın yüksək bir mərhələyə çatdığı dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə zəngin şifahi yaradıcılığı və qədim köklü ənənlərilə seçilən Azərbaycan ədəbiyyatı da yüksəlməkdə davam edirdi.

Şairin yaşayıb-yaratdığı illərdə akademik Həmid Araslının dediyi kimi, “Yaxın Şərqdə iqtisadi həyat yeni bir istiqamətdə inkişaf edir, şəhərlər günü-gündən böyüyür, ticarət genişlənir, mədəniyyət yüksəlirdi”.¹ Qədim Azərbaycan ədəbiyyatının ərəb zəminində yaranan nümunələri, başda Qətran Təbrizinin durduğu Azərbaycan məktəbi Şərq bədii fikrində orijinal mərhələ hesab edilən Nizami yaradıcılığının meydana gəlməsində ədəbi təməl təşkil etdiyindən, Nizami sənətini, onun zəngin poetik irsini, şairi yetirən ədəbi-mədəni mühit və sələflərinin fikri-estetik nailiyyətlərindən təcrid etmək düzgün olmaz. Nizami poetikasına xas mühüm səciyyəvi cəhətlərdən biri şairin özündən əvvəlki poetik irsdən yaradıcılıqla faydalanması, xüsusilə Azərbaycan ədəbi məktəbinin poetik ənənlərini orijinal yönümdə davam etdirərək zənginləşdirməsidir. Bu baxımdan şairin doğma xalqının şifahi ədəbiyyatı ilə bağlılığı xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Xalq yaradıcılığının zəngin ənənləri üzərində ucalan Nizami Gəncəvi təkcə mövzu və məzmunca deyil, əsərlərinin poetik özünəməxsusluqları baxımından da xalq ədəbiyyatı xəzinəsindən geniş bəhrələnmişdir. Şairin hələ uşaqlıq illərində eşitdiyi laylalar, xalq arzusu, onun sevinci, həsrəti, nisgilini ifadə edən mənəli bayatılar, el mahnıları, ibrətli rəvayətlər, xalq fəlsəfəsi, xalq bədii fantaziyasının doğurduğu qədim nağıllar, əfsanə, əldə qopuz eldən-elə gəzən ozanların elin igid oğlanlarının şərəfinə qoşduqları dastanlar, sevgi hekayələri, onun bütün əsərlərində dərin kök salmış, xalq fəlsəfəsi və Şərq mifalogiyası ilə bağlılıq şairin sənətinə ayrıca bir mənə dərinliyi və hikmət gətirmişdir.

Nizaminin sehr, əfsun, cadu, fal, xalq inam və sınımaları, el müdriqliyi, xalq fəlsəfəsi ilə bağlı ifadə və məcazları onun şeirinin

---

¹ H.Araslı. Şairin dünya şöhrəti // Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.234

təbiiliyini bir daha artırmış, şairin irsinə poetik baxımdan da səmi-mi bir ruh, doğmalığı aşılamışdır.

Dahi şair bir çox hadisələrin təsvirində, sevimli qəhrəmanlarının təqdimində daha çox doğma zəmindən çıxış etmiş, əsərlərində azərbaycanlı təfəkkürünün məhsulu olan tipik səhnələr yaratmış, doğma vətəni, onun əzəmətli keçmişini, zəngin mədəniyyətini, təkrarsız təbii gözəlliklərini qələmə almışdır. Vətənpərvər sənətkarın əsərlərinin poetik özünəməxsusluğu bədii məqsədin obrazlı şəkildə rəngarəng poetik ziynətlərlə təqdimi, sözün məna incəliklərindən məzmunu uyar tərdə faydalanmaq, ləfzi və mənəvi vasitələri bir-birini təkmilləşdirən tərdə bədii vəhdətdə işlətmək və başqa bu kimi Azərbaycan məktəbinə xas cizgiləri də Nizami sənətini doğma ənənələrlə birləşdirir. Nizami əsərlərində təsvir olunan əlvan təbiət təsvirlərinin insan obrazlarının taleyi ilə mənəvi bağlılıqda əksi də şairin mənsub olduğu poetik məktəbin uğurlarını zənginləşdirən poetik cizgilərdir. Türk xalq məişəti, ana dilinin üslub və ifadə imkanlarından bəhrələnmək, eləcə də fəlsəfi tutum, elmilik, ensiklopedizm Nizami əsərlərini şairin azərbaycanlı sələflərinə yaxınlaşdırmaqdadır.

Nizami özünəqədərki klassik Şərq poeziyasında bədii-fikri yönümü ilə seçilən Azərbaycan ədəbi məktəbinin özünəməxsus poetik ənənələrini yaradıcılıqla mənimsəmişdir. Şairin Əbülülə Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, İzzəddin Şirvani, Əsirəddin Əxsiketi və başqa həmvətənlərinin əsərlərində özünü göstərən vətən gözəlliklərinin heyranlıqla tərənnümü, elmi-fəlsəfi, dini-ideoloji görüşlərin əksi, xalq fəlsəfəsi, həyat və məişətdən gələn məcaz və poetik ifadələr Nizami sənətində yeni məna və orijinal bədii tutum kəsb edir.

Nizami təkcə Azərbaycan məktəbinin deyil, eyni zamanda Buxara, Xorasan səbki, İraq bədii tərzindən də geniş faydalanaraq orijinal sənət dahisi kimi yüksəlmişdir. Rudəki, Dəqiqi, Firdovsi, Unsiri, Əscədi, Gürqani, Fərruxi, Mənuçehri, Səd Səlman və başqa fars sənətkarlarının poetik irsinə yaxından bələd olan şair ərəb şeirinin Cahiz, Həssan, Əbu Nəvas, İbn Motəzz, İmrul Qeys, Əbul-Əla Mürri kimi görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini də diqqətlə oxumuşdu.

Klassik şeirin bir çox janrlarında öz qələmini uğurla sınayan şairin lirik irsinin bizə qədər gəlib çatan nümunələri onun Şərq poe-

ziyasının ən gözəl nailiyyətlərini ləyaqətlə davam etdirərək yüksək zirvəyə çatdırdığını göstərir.

Nizami özünə qədər uzun bir inkişaf yolu keçən qəsidə ədəbiyyatında mühüm yer tutan mədhiyyə, fəxriyyə, mərsiyə və nəsihətnamə şeirinin epik poeziyanın tələblərinə uyğun gözəl nümunələrini yaratmış, əsərlərindəki rəngarəng təbiət lövhələrinin təsvirində bahariyyə, şitaiyyə, xəzaniyyə növlərinin ənənələrini epik zəmində davam etdirmişdir. Böyük şair epik şeirə gətirdiyi saqınamələrinə ərəb ədəbiyyatında mühüm yer tutan xəməriyyələrdən də yeni zəmində yaradıcılıqla təsirlənmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında, xüsusilə həbsiyyə yaratmış şairlərin əsərlərində öz dərin kökləri ilə xalq ədəbiyyatına bağlı qəsmənamələrin də təsirli nümunələri ilə qarşılaşırıq. Bütün bunlar dahi şairin əsərlərinin poetik rəngarəngliyi, zənginliyi, bədii üslub və təsvir vasitələrinin əlvanlığı üçün də əsas bünövrə olmuşdur.

Nizami sənətində ümumislam mədəniyyəti, islami görüşlərin bədii əksi də mühüm yer tutur. Böyük şair Şərq ictimai-bədii fikrinə dərin kök salmış dini-ideoloji baxışlarla bağlı istilah və ifadələrdən də geniş faydalanmış, qidalandığı ədəbi-bədii qaynaqlar içərisində islam xalqlarının dini-fəlsəfi, tarixi-mədəni və ədəbi-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirən Qurana önəmli yer vermişdir. Nizami Gəncəvi islam Şərqinin mədəni-mənəvi həyatında müstəsna əhəmiyyət daşıyan Quranın xalq təfəkküründə əbədiləşən məşhur rəvayətlərini, müqəddəslərlə bağlı əhvalatları, ayə, hədis və ifadələri əsərlərinə gətirməklə poemalarının məzmun və fikri tutumunu zənginləşdirmiş, təsvirlərindəki inandırıcılığı, elmi-həyati görüşlərindəki məntiqi ruhu qüvvətləndirmişdir.

Nizami yaradıcılığı dünya mədəniyyəti ilə də bağlı olmuş, dünya xalqlarının ədəbi-bədii nailiyyətlərini əsərlərində əks etdirməklə də səciyyəlanmışdır. Bu xüsusiyyət “Xəmsə”yə daxil olan poemalarında Azərbaycan ədəbiyyatı zəminəsində bir çox dünya xalqlarının adət-ənənələrinin əksində daha aydın duyulmaqdadır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami özünəqədərki ədəbi irsə münasibətində həmişə yaradıcı olmuşdur, sələflərinin poetik uğurlarından öyrənsə də, heç kəsi təkrar etməmiş, həmişə orijinal münasibəti yeni tapıntıları ilə birləşdirən poetik səsleşmələrdə belə onun fərdi intonasiya və özünəməxsus üslub çalarları ilə seçilmişdir.

Poetik vasitələrin həyatiliyi, şairin ictimai həyata dərindən nüfuzu, təbiət gözəlliklərini ictimai baxımdan mənalandırmaq bacarığı və başqa bədii-estetik amillər Nizami sənətini orjinal poetik cizgilərlə zənginləşdirmişdir. Xüsusilə şairin doğma xalq ədəbiyyatı, əski ümumtürk abidələri, türk xalqlarının şifahi yaradıcılığı ilə yaxınlığı Nizami əsərlərinin milli səciyyəsinin başlıca cəhətinə çevrilmişdir. Doğma abidələrimizin ictimai-bəşəri məzmunundan geniş faydalanan şair sənətkarlıq baxımından da özünün bədii dəyəri ilə seçilən, qədim xalq məişəti, türk adət-ənənələri, igidlik, mərdlik, vətənpərvərlik, mənəvi ucalıqla bağlı xalq təsəvvürünü canlandıran poetik sistemə malik “Dədə-Qorqud” dastanlarından təsirlənmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıqda “Kitabi-Dədə Qorqud” üçün xarakterik olan “xatun”, “çalış”, “sancaq”, “qlavuz”, “tutuq”, “yedək”, “yataq”, “ağ tozlu yay” və başqa türk mənşəli sözlərin Nizami poemalarında işləndiyi dəqiq müqayisələrlə göstərilmişdir.¹

Onu da deyək ki, şairin əsərlərində tez-tez rastlanılan belə türk sözləri şairin poetikasının da səciyyəvi cizgilərindən olub Nizami şeirinin məzmun və ideyası ilə uyğunlaşdırılaraq mətnin ümumi ruhu ilə də yaxından səsləşməkdədir.

Nizami Qaraxanilər sülaləsinin hakimiyyəti zamanı Y.X.Hacibin Buğra Qaraxan ibn Süleyman Arslan xana ithaf edilmiş “Qutadqu-bilik” əsəri, Kaşqarlı Mahmudun “Divanü lüğət-it Türk”ü ilə də tanış olmuş, hər iki müəllifin əsərini diqqətlə oxumuş, yeri düşdükcə sələfləri ilə bağlı maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

Əski türk abidələrinin özünəməxsus poetikası ilə yaxınlıq Nizami əsərlərinin doğma zəminlə bağlılığını bir daha gücləndirmiş şairin irsində xalq ədəbiyyatının təsirini qüvvətləndirərək onun Şərq poeziyasının digər nümayəndələrindən fərqlənərək yeni bir sənət məktəbinin yaradıcısı kimi tanınması üçün də zəmin hazırlamışdır.

***

Nizami ümumşərq mədəniyyətinin coşğun tərəqqisi dövründə poeziyaya özünəməxsus sənətkarlıq yönümü, orijinal yaradıcılıq təbiəti ilə gəlmişdir. Mədəniyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, söz sənətində də xüsusi bir irəliləyiş duyulan bu əlamətdar dönəm-

---

¹ H.Araslı. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbi-məsəlləri. Azərbaycan SSR.EA-nın “Xəbərləri”, Bakı,1942, №8; Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Nizami Gəncəvi (məqalələr toplusu). Bakı, 1947

də Nizami yaradıcılığı orijinal məzmun və yeni bədii səciyyəsi ilə seçilirdi. Şairi düşündürən həyati-ictimai problemlər onun varlığa fərdi sənətkar münasibətindən ayrılmazdır. Nizami əsərlərinin məzmunla yaxından səsleşən bədii biçimi və uyğun poetik məziyyətləri şairin sənətini səciyyələndirən başlıca cəhətlərdən biridir. Həyati həqiqətlərin bədii əksi, hadisə, yaxud predmeti mənalandırmaq hüneri, tarixi fakt, təbii və ictimai qanunauyğunluqlardan məharətlə faydalanmaq, bəşəri arzu və humanist meyillərin poetik təcəssümünü elmi-ədəbi nailiyyətlərlə birləşdirmək istedadı şairin yaradıcılığına sənət baxımından da böyük təsir göstərmişdir.

Bildiyimiz kimi, lirik şeir Nizamiyə qədər müəyyən bir inkişaf yolu keçərək məzmun və poetik baxımdan təkmilləşmişdi. İlk dəfə ərəb zəminində yaranan qəsidənin Şərq ədəbiyyatında misilsiz nümunələri meydana çıxmış, Əbülula Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, İzzəddin Şirvani və böyük şair Əfzələddin Xaqani kimi Azərbaycan sənətkarlarının əsərləri Yaxın Şərqdə geniş yayılmışdı. Nizami qəsidə şeirinin özünəqədərki ən gözəl ənənələrini mənimsəyərək onu humanist dünyagörüşü və fərdi sənətkar təbiətinə xas bir məharətlə zənginləşdirmişdir.

Nizami “Xəmsə”si ideya və məzmun baxımından bir-birindən seçilən fəlsəfi didaktik, məhəbbət və tarixi qəhrəmanlıq mövzularında yazılmış əsərlərdən ibarətdir. Yazılma məqsədi, məzmun və ideyaca bir-birindən fərqlənən bu poemalar müvafiq bədii biçim, vəzn və özünəməxsus poetik xüsusiyyətləri ilə də səciyyələnirlər.

Şair əxlaqi-didaktik mövzuda qələmə aldığı və fəlsəfi lirikanın ən gözəl nümunələrindən sayılan “Məxzənül-əsrar”ı səri bəhrində yazmış, didaktik məzmunu və özünün əxlaqi, fəlsəfi-təlimi müləhizələrini 20 əsas məqalətdə və bu məqalətlərlə bağlı kiçik hekayətlərdə epik lövhələrlə izah etmişdir.

Məhəbbəti əsas götürüb onun ictimai-fəlsəfi şərhini verən “Xosrov və Şirin” və eşqin qüdrəti, məhəbbətin qüdsiyyətinə həsr edilən “Leyli və Məcnun”da saf, təmiz sevginin mənəvi qələbəsi uyğun poetik dil, maraqlı təhkiyə, mükəllimə, dramatik mübahisə, dialoq, monoloqlar əsasında qurulan psixoloji səhnələr hadisələrin mahiyyəti ilə səsleşən müvafiq bədii ziynətlərlə oxuculara çatdırılır.

Şairin qəhrəmanlıq və ideallıq kimi yeni problemlər qoyduğu “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” poemalarında orijinal kompozisiya ilə yanaşı, mürəkkəb məzmunun daha təsirli alınmasına xidmət

edən yeni poetik əhvali-ruhiyə duyulmaqdadır. Bununla belə “Xəmsə”ni təşkil edən ayrı-ayrı mövzucu müxtəlif poemalar daxili bir bağlıqla bir-birinə yaxınlaşır. Belə ki, “Xəmsə”nin ilk həlqəsi “Sirlər Xəzinəsi”ndə qoyulan ictimai-siyasi problemlərin bir çoxu şairin bütün yaradıcılığı boyu izlənilmiş, “Xəmsə”nin sonrakı əsərlərində də əksini taparaq təkmilləşdirilmişdir. Ədalət, məhəbbət, hünər, qadına ehtiram, mənəvi yetkinlik, əmək, zəhmət və başqa problemlər Nizami yaradıcılığının ümumi mövzuları olmaqla poemadan-poemaya daha da mükəmməlləşdirilərək hərtərəfli həllini tapmışdır. Məhz belə daxili bağlılıq “Xəmsə” poemalarının poetikasına da öz təsirini göstərmiş, şairin bədii quruluş və poetik məziyyətləri ilə seçilən əsərləri Nizami poetikasına xas bir çox səciyyəvi ümumiliklə bir-birilə əlaqələndirilmişdir ki, bu da şairin poetikasına məxsus bir neçə ümumi cizgiləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Nizami poetikası hər şeydən əvvəl şairin sənətinin əsas başlanğıc nöqtələrindən olan xəlqilik keyfiyyəti ilə səciyyələnir. Ustad şair istər lirik, istərsə də epik irsində bədii dilin imkanlarından məharətlə faydalanaraq xalq həyatı, gündəlik məişətdən gələn sadə deyimlər işlətməmiş, atalar sözləri və xalq məsəllərinə tez-tez müraciət etmişdir. Nizami danışq dilindən alınmış ifadələri ustalıqla işlədərək əsərlərində təsvir olunan dərin psixoloji əhvalatların bədii əksində ozan yaradıcılığı, mənalı el bayatıları, xalq mahnılarının poetikasından bacarıqla faydalanmışdır. “Sirlər xəzinəsi”ndə şahın ov zamanı xaraba bir kəndə yetişdiyini təsvir edən şair deyir:

شاه در آن ناحیت صید یاب   دید دهی چون دل دشمن خراب¹

(Şah ov olan o yerdə düşmən ürəyi kimi xarab olan bir kənd gördü.)

Bu beytdə “düşmən ürəyi kimi” təşbihi bizə xalq danışq dilini xatırladır. “Xosrov və Şirin” əsərində də ona hamıdan xəbərsiz sarağa getməyi təklif edən Şapura:

کسا دی چون کشم گوهر نژادم   نخوانده چون روم آخر نه بادم²

¹ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام ع.ع.علی زاده، باکو، 1960.ص.95
² خمسۀ نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس متن علمی انتقادی علوم شوروی زیر نظری. ا. برتلس، تهران، ققنوس، 1380.ص.100

(Niyə kəsadlıq çəkim! Mən gövhər nəsəbliyəm. Çağrılmamış niyə gedim, axı yel deyiləm), – deyir.

Bu misralarda “yel” sözü ilə yaranan təşbih sadə xalq danışığının məna və lakonikliyini nümayiş etdirən tutarlı bədiî vasitədir.

“Xosrov və Şirin” əsərində də Şirinin Xosrova nəsihət edərək fikrini “süd verib sonra dağıdan” el məsəli ilə ifadə edir.

جهان را کرده ای از نعمت آباد
لگد در شیر گیرد تا بریزد
خرابش چون توان کردن به بیداد
چو آن گاوی که از وی شیر خیزد¹

(Dünyanı nemətlə abad etmişəm. Onu zülmə necə bərbad etmək olar? Sağılan südünü təpiklə vurub dağıdan inək kimi olma.)

Nizami xalq deyimləri, el danışığında geniş işlənən idiomatik ifadələri çox vaxt öz üslubuna uyğunlaşdıraraq həm fikrinin dəqiq ifadəsinə, həm də şeirin təbii ruhunun gücləndirilməsinə nail olur:

بر دل و دستت همه خاری بزن
تن مزن و دست بکاری بزن²

(Əlinə və ürəyinə tikan vur (yəni zəhmət ver), bədəninə bəsləmə, əlini işə vur.)

رای مرا این سخن از جای برد
کاب سخن را سخن آرای برد³

(Bu söz mənim rəyimi yerindən elədi ki, söz bəzəyənlər sözün abırını apardılar.)

Göründüyü kimi, el sözləri, xalq deyimləri, aforizmlər Nizami şeirinin dilini daha da rəvnəqləndirmiş, üslubunu daha da oxunaqlı etmiş, ona təbii ruh, sadəlik gətirmişdir.

Nizami xalq danışığında çox işlənən ərəb söz və ifadələrindən istifadə etməklə də xüsusi məharət göstərmişdir. Şairin əsərlərində xalq içərisində geniş yayılmış və danışq dilində özünə möhkəm yer tutan dini ifadələr, Qurandan gələn və rəvayətlərlə bağlı kəlmə və bütöv cümlələr, ərəb atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi ilə də tez-tez qarşılaşmaq mümkündür.

پیغمبر گفت علم علمان
علم الابدان و علم الادیان⁴

¹ خمسۀ نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس متن علمی انتقادی علوم شوروی زیر نظری. ا. برتلس، تهران، ققنوس، 1380. ص. 296.

² Yenə orada, s.430

³ Yenə orada, s.79

⁴ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، انتشارات ققنور، ص. 504.

(Peyğəmbər deyib ki, elmlər elmi bədən elmi (təbabət) və dini elmlərdir.)

Peyğəmbərin kəlamı beytdə orijinalda olduğu kimi verilir.

“Şərəfnamə”də səhərin açılmasının təsvirində ərəb dilində belə bir cümləyə rast gəlirik:

بر آورده موذن باول قنوت   که سبحان حی الذی لایوت¹

(Müəzzin qunut duasının əvvəlində “Sübhanə həyyəlləzi” deyəndə...)

“Xəmsə”yə daxil poemalarda təzmin kimi anlaşılan belə ərəbcə misralar, Yaxın Şərq xalqlarını birləşdirən islami görüşlər, Quran, hədis və mənəvi yaxınlıqdan gələn ərəb ifadələri Nizami şeirində məzmun və mətnin ümumi poetik ruhu ilə ustalıqla uyuşdurularaq çox vaxt şeirin təbiiliyini gücləndirir. Məsələn şair “Xosrov və Şirin”də məmduhun qüdrətindən söz açarkən

چو بر دریا زند تیغ پلالک   بماهی گاو گوید کیف حالک²

(Əgər suvarılmış qılıncını dəryaya vursa öküz balığa deyər ki, “keyfin” necədir!?)

“Leyli və Məcnun” əsərində qəhrəmanın dili ilə deyilmiş aşığıdakı beyti götürək:

چون یافتم غریب و غمخوار   “الله معک” بگویی و بگذر³

(Məni qərib və qəmli halda tapdığın üçün “Allah sənənlə olsun” de və keç get.)

Başqa bir yerdə:

بر فسق سگی که شیریم داد   لا عیب له دلیریم داد⁴

(Mənə şirlik verən itin hiyləsinə “Eybi yoxdur” – deyib verdim cavab mənə cəsərat verir.)

Dediklərimizə dair Nizami əsərlərindən çox nümunə gətirmək olar. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Nizami Azərbaycan məktəbinin Xaqani, Məhsəti şeirində də özünü göstərən bu xüsusiyyətin-

¹ خمسة نظامی گنجوی، تهران، انتشارات ققنور، ص.910

² Yenə orada, s.910

³ Yenə orada, s.630

⁴ Yenə orada, s.502

dən məqsədəuyğun faydalanmaqla əsərlərinin bədii təsvir sistemini bir daha zənginləşdirmişdir.

Şairin ərəb sözləri və ifadələrini belə ustalıqla işlətməsi onun əsərlərində təsadüfdən-təsadüfə deyil, tez-tez diqqətə çatan səciyyəvi cizgi olub Nizami poemalarını özünəqədərki epik irsdən, xüsusilə Firdovsi yaradıcılığından fərqləndirir.

Ancaq bununla belə bu cizgini Nizami poetikasının yeganə aparıcı xüsusiyyəti də hesab etmək olmaz. Nizami şeirini özünəqədərki fars sələflərindən fərqləndirib Azərbaycan məktəbinə mənsub edən mühüm cəhət onun doğma dilin zəngin ifadə imkanlarından türk dilinin, türk söz və ifadələrinin mənə çalarlarından geniş faydalanmasıdır. Bu mövzu Azərbaycan nizamişünaslığında hələ keçən əsrin 40-cı illərində ətraflı araşdırıldığından¹ onun üzərində geniş dayanmağa ehtiyac duymadıq.

Tədqiqat əsərlərində “tutmaq”, “yedək”, “tutuq”, “qlavuz”, “vuşaq”, “sancaq”, “yataq”, “çalış”, “çavuş” və başqa türk sözləri işlədən vətənpərvər şair həmçinin Azərbaycan-türk dilinə məxsus deyim və ifadələri eynilə farscaya çevirməklə də əsərlərinin milli ruhunu qüvvətləndirdiyi müvafiq nümunələrlə təsdiq edilir.

Nizami əsərlərindən gətirilən aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

بان تری که دارد طبع مهتاب   نیارد ریختن بردست من آب²

(Ayın belə tərəvətli olmasına baxmayaraq, mənim əlimə su tökməyə yaramır.)

ز خلق آن چنان برد پیوند را   که سگ و انببند خداوند را³

(Xalqla əlaqəsini elə kəsmişdi ki, it yiyəsini tanımırdı).

چنین زد مثل شاه گویندگان   که یابندگانند جویندگان⁴

(Söz deyənlər şahı belə məsəl çəkdilər ki, “Axtaran tapar”.)

چه خوش گفت آن لهاوری بطوسی   که مرگ خر بود سگرا عروسی⁵

¹ H.Araslı, Nizamidə xalq sözləri, ifadə və zərb-məsəlləri. Az.SSR EA-nın “Xəbərləri” Bakı, 1942, №8; H.Araslı. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. “Nizami Gəncəvi” (məqalələr toplusu), Bakı, 1947; M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Ankara, 1951

² خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، انتشارات ققنور، ص.378

³ Yenə orada, s.1016

⁴ نظامی گنجوی، شرفنامه، متن علمی و ترقیقی ع.ع.علیزاده، باکو، 1947، ص.63

⁵ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، لهو السادروبیج خه تاقاواف باکو، 1960، ص.16

(O Lahvəri tusluya necə yaxşı demişdir ki, eşşəyin ölməsi it üçün bayramdır – At ölüb, itin bayramıdır.)

یکی داد باغی به بی توشه ای   ندادش ز باغ آن دیگر خوشه ای¹

(Biri bir yoxsula bir bağ verdi, o biri ona bağdan bir salxım da vermədi.)

“نیارد ریخنن بردست من آبرا، سگ نییند خداوند را...”
“یا بند گانند جویندگان،”
“مرگ خر بود سگرا عروسی”، “یکی دادباغی به بی توشه ای، ندادش ز باغ آن دگر توشه ای”

(Misraları Azərbaycanda bu gün də xalq danışiq dilində işlə-nən “Əlimə su tökməyə yaramaz”; “İt yiyəsini tanımır”; “Axtaran tapar”; “At ölüb, itin bayramıdır”, “Biri birisinə bağ qıydı, o biri ona bir salxım qıymadı” ifadə və məsəllərin farscaya tərcüməsidir.)

Nizami əsərlərində “Bir qarğa kəklik tək səkmək istədi, öz yer-işini itirdi”, “Elnən gələn qara gün bayramdır”, “Pişik balasını istə-diyindən yeyər”, “İlan vuran ala çatıdan qorxar”, “Beş barmağın beşi də bir olmaz”, “Oddan kül törər”, “Yellə çıraqın nə dostluğu”, eləcə də “günəşi palçıqla suvamaq”, “Görünən kəndi xəbər almaq”, “Əyri oturub, düz danışmaq” və başqa xalq danışığından gələn el məsəlləri, deyim və ifadələrlə də tez-tez qarşılaşırıq.

Bütün bunlar böyük şairin şifahi xalq ədəbiyyatı, türk xalq ya-radıcılığı ilə bağlılığının poetik baxımdan da Nizami şeirinə təsirini bir daha aydınlaşdırır. Şairin sənətinin başlıca səciyyəvi cizgisi olan xəlqiliyin rəngarəng təzahür özünəməxsusluqları ilə seçildiyini təs-diq edir.

***

Nizami özünəqədərki poetik ənənələri insan əməyi ilə bağlı ifadə və məcazlarla zənginləşdirmişdir. Şairin zəhmətə, əməyə rəğ-bəti təkə zəhmət adamını tərənnüm edən misralarında deyil, həm də poetik ifadə sistemində özünə yer tapmışdır. Nizami əsərlərində kəndli əməyi, torpaqla bağlı şairin həyatı müşahidələri, onun bağ-ban zəhməti, heyvandarlıq, bostançılıq eyni zamanda müxtəlif sənət və peşə ilə əlaqədar maraqlı fikirlərini əks etdirən orijinal məcazlar

¹ نظامی گنجوی، شرفنامه، متن علمی و ترقیقی ع.ع. علیزاده، باکو 1947، ص 163

geniş yer tutur. “Leyli və Məcnun” əsərində zamanə barədə danışıq sarkən şair belə bir bənzətmə işlədir:

و این عهد شکن که روزگار است   چون برزگران تخم کار است¹

(Bu əhdini pozan rüzgar əkinçi kimi toxum səpəndir.)

Nizami başqa bir yerdə ağıllı məsləhətə qulaq asmayan padşaha nəsihət etməyi “şoran torpağa toxum səpmək” kimi mürəkkəb bənzətmə ilə oxucuya çatdırır.

نصیحت گری با خداوند زور   بود تخمی افکنده در آب شور²

(Gücünə məğrur olan padşaha nəsihət etmək, toxumu şor suya atmağa bənzəyir.)

“Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun dili ilə deyilmiş aşağıdakı bənzətməyə diqqət edək:

بنواز مرا مزن که خاکم   افروخته کن که درد نالم
گر بنوازی بهارت آرم   ور زخم زنی غیارت آرم.³

(Məni vurma, əzizlə ki, torpağam, dərddliyəm, könlümü aç. Əgər məni əzizləsən, sənə bahar gətirərəm (yəni gül-çiçək bitirərəm), yara vursan, sənə qubar olaram.)

Təşbih əkinçi əməyi ilə bağlı olub torpaq və onun xüsusiyyətlərindən faydalanmaqla yaranır.

Nizami şeirində bağçılıqla, bostançılıqla bağlı işlədilən ifadələrə də tez-tez rast gəlirik:

چو من میوه در سایهء خانه بس   که ناخوش بود میوهء خانه رس⁴

(Mənim kimi meyvəyə evin kölgəsində qalmaq bəsdir, evdə yetişən meyvə dadlı olmaz.)

“Leyli və Məcnun” əsərində Leylinin eşqi ilə elindən-obasından ayrı düşüb səhralarda tənha dolaşan Məcnun onun görüşünə gələn atasının evə qayıtmaq üçün etdiyi nəsihətinə ona:

– deyir.

¹ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، انتشارات ققنور، ص. 614

² Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، انتشارات ققنور، ص. 986

³ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، انتشارات ققنور، ص. 607

⁴ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، انتشارات ققنور

چون خربزهء مگس گزیده
ترسم چو ز من بر آید این گرد

به گر شوم از شکم دریده
در جملهء دوستان رسد درد¹

(Mən milçək dişləmiş qovuna bənzəyirəm, mənim qarnımın yarılması yaxşıdır. Qorxuram ki, mənim üzərimdən keçən toz bütün dostlara dərd gətirsin.)

Nizami əsərlərində dəmirçilik, dabbaqlıq, ipəkçilik, zərgərlik, aşbazlıq, şərabçılıq, xəttatlıq, memarlıq, musiqi, ticarət mədəniyyəti və başqa müxtəlif sənətlərlə bağlı məcazlar işləndiyini görürük:

سخن تا نپرسند لب بسته دار
گهر نشکنی تیشه آهسنه دار²

(Səndən söz soruşmayınca dodağını bağlı saxla. Kərkini ehtiyatla işlət, gövhəri sındırma.)

Göründüyü kimi, şair ehtiyac olmadan danışmamağı tövsiyə edərkən, yersiz sözlə başlaması gövhəri sındırmamaqdan ötrü ehtiyatla işlədilən külüng ilə müqayisə edir.

Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə dərin mənanı bəzən şeirinin çevrəsinə sığdıran üçün böyük zəhmət çəkdiyini belə ifadə edir:

زین همه الماس که بگذاختم
کاهن شمشیرم در سنگ بود
گز لگی از بهر ملک ساختم
کورهء آهنگریم تنگ بود³

(Əritdiyim bu almazdan şah üçün balaca bıçaq düzəltdim. Qılıncımın dəmiri daşda idi. Dəmirçilik kürəm dar idi.)

Bu beytlərdəki istiarələr (qılınc, dəmir, dəmirçi kürəsi) dəmirçilik, daha doğrusu, qılınc düzəltmək sənəti ilə bağlıdır. Nizami həyatın vəfasızlığı haqqındakı düşüncələrini də çox vaxt ayrı-ayrı sənət növlərinə aid anlayışlarla oxucularına təqdim edir:

جهان چون دکان ابریشم است
دهد حلقه را زین سو بهی
از او نیمی آبی دگر آتش است
وز آنسو کند حلقه را تهی⁴

(Dünya ipəkçi dükanı kimidir, onun yarısı su, yarısı oddur. Bu tərəfdən həlqəni bərkidir, o biri tərəfdən boşaldır.)

¹ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، انتشارات ققنور، ص. 583

² خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، 1380. ص. 915

³ Yenə orada, s.158

⁴ Yenə orada

Bu təşbih Nizaminin ipəkçilik sənətilə də tanışlığını göstərir. “İqbalnamə”də şair əsərini dəbbablıq sənəti ilə bağlı müqayisədə dəyərləndirir:

دباغت چنان دارم این چرم را   که بر تابد آسیب و آذر مرا¹

(Bu dərinə elə aşladım ki, bütün zərər və nöqsanlardan təmizlənsin.)

ترا تا پیش تر گویم که بشتاب   سوی پستر چو شاگرد رسن تاب²

(Səni nə qədər yaxına çağırısam da, sən ip eşənin şagirdi kimi arxaya uzaqlaşırısan.)

Bu beytdəki təşbih toxuculuq sənətindən alınmışdır. Dediklərimizə dair gətirilən nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Nizami əsərlərində şairin geniş faydalandığı irsalı-məsəllər onun dövrünün peşə, sənət və incəsənət növləri ilə yaxından tanış olduğunu göstərir. Şair bəhs etdiyi hər sənət haqqında ona yaxşı bələd mütəxəssis kimi danışır ki, bu da onun sənət və sənətkara xüsusi rəğbətini təsdiq etməklə yanaşı, Nizami ilə sənət adamları arasında mənəvi yaxınlıq olduğunu aydınlaşdırır.

***

Nizami şeirini səciyyələndirən mühüm xüsusiyyətlərdən biri, bəlkə də birincisi onun dövrün elmi-fəlsəfi görüşlərindən də söz açaraq əsərlərində renessans dövrünə xas ensiklopedizm ilə diqqəti cəlb etməsidir.

Şair azərbaycanlı sələflərinin əsərlərində də özünü göstərən bu cizgini daha da inkişaf etdirərək onu poetikasının əlamətdar xüsusiyyətinə çevirmiş, işlətdiyi poetik vasitələrdə, təbabət, nəbatat, minerologiya, riyaziyyat və incəsənətin müxtəlif sahələri ilə bağlı maraqlı bənzətmə və istiarələr ilə fərqlənmişdir. Bunun parlaq bir nümayini “Xosrov və Şirin” poemasında Şapurun Fərhadı təqdim etdiyi beytlərdə görürük. Şirinin istəyi ilə onun sarayına süd arxı çəkmək üçün Fərhad adlı istedadlı gənc ustanı dəvət etməyi məsləhət görən Şapur onu belə təqdim edir:

¹ خمسة نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس، 1380. ص. 941

² Yenə orada, s.392

جوانی نام او فرزانه فرهاد
مجستی دان و اقلدس گشائی¹

که هست اینجا مهندس مرد استاد
بوقت هندسه عبرت نمای

(Burada mühəndis bir usta var. O ağıllı cavanın adı Fərhadır. Həndəsə elmində ibrət göstərən, Məcəsti bilən və İqlidis açandır.)

“Məcəsti bilən”, “İqlidis açan” epitetləri oxucunu qədim Yunanıstan alimi Ptolomeyin dünyanın quruluşu haqqında yazdığı məşhur əsərlərinin adı ilə tanış edir. Nizaminin bu əsər adlarından poetik vasitə kimi faydalanması təqdim olunan obrazın (Fərhadın) həndəsə elmində məharətini ətraflı səciyyələndirməklə yanaşı, şeirin özünə də bir düşündürücülük, elmi mahiyyət verir.

“Yeddi gözəl” əsərini götürək. “Simnarın tərifi” və “Xəvərnəq qəsrinin tikilməsi” fəslində Simnar adlı mahir bir bənnanın inşa etdiyi binanı təsvir edərkən Nizami yazır:

قطبی از پیکر جنوب و شمال
تنگاوشای صد هزار خیال²

(Cənub və şimal peyklərinin qütbü, yüz min xəyalın Təngluşası).

Bu beytdə Luşa adlandırılan Babil münəccimi Tevk Babilinin Günəşin, ulduzların hərəkəti haqqında yazdığı miniatür, naxış və göy cisimlərinin şəkilləri ilə bəzədilmiş kitabından metafora kimi istifadə olunur.

Şairin bədii məcazları içərisində elmi-fəlsəfi ifadələr, elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı istilah, obrazlı deyimlər də əhəmiyyətli yer tutur. Nümunə üçün “Yeddi gözəl”dən gətirilən aşağıdakı beytlərə nəzər salaq; Nizami kamil insandan bəhs edərkən yazır:

با لغانی که بلغه کارند
سر بجذر اصم فرو نارند.³

(İşində kamil olanlar cəzri-əsəmmə (həll olunmaz kökə) baş əyməzlər.)

Başqa bir əsərində oxuyuruq:

نظم اثر آنچنان نماید
کز جذر اصم زبان گشاید⁴

¹ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، 1380. ص. 307

² Yenə orada, s.713

³ Yenə orada, s.701

⁴ Yenə orada, s.500

(Şeirim elə təsirlidir ki, cəzri-əsəmmi (həll olunmaz kökü) belə dilə gətirir.)

Bu beytlərdə şairin işlətdiyi “cəzri-əsəmm” onun riyaziyyat elmi ilə yaxından tanış olduğunu göstərir. Elə “Sirlər xəzinəsi”ndə də göstərir:

صفراء انجیر شده صفروار   گر همه مرغی شدی انجیر خوار¹

(Əncir süfrəsi sifra dönərdi, əgər bütün quşlar əncir yeyən olsaydılar) – beytindəki “sıfır” kəlməsi də riyaziyyat elmini yada salır.

Nizami əsərlərində dövrün tibbi görüşləri ilə bağlı maraqlı poetik vasitələr də oxucunun diqqətini çəkir. Dediklərimizə dair Nizami əsərlərindən istənilən qədər nümunə gətirmək mümkündür. Məsələn olaraq şairin oxucunu var-dövlət düşkünü olmaqdan çəkindirən qızıla aludə olmamağa çağıran bir beytinə nəzər salaq:

هر نگاری که زر بود بدنش   لاجوردی رزند پیراهنش²

(Bədəni qızıl kimi (yəni sarı rəngdə) olan hər gözəlin paltarı lacivərd (göy) rəngə boyadılır.)

Bu misraları şərhəziz anlamaq çətindir. Orta əsrlər tibbi görüşlərə görə sarılıq xəstəliyinə tutulmuş adam göy rəngdə paltar geyinməliydi. Göy rəng isə matəm əlamətidir. Şair bununla qızıla aludəçiliyin (burada qızılın sarı rəngdə olması nəzərdə tutulur) matəmlə nəticələndiyini bildirmək istəyir.

Şair qızılla bağlı düşüncələrini başqa bir yerdə yenə də təbabət elmindən alınmış məcazlarla oxuculara çatdırır:

زر چو نهی روغن سفر اگر است   چون بجوری میوه صفر ا بر است³

(Qızılı yığısan səfra artıran yağa bənzər, əgər yesən (xərcləsən) səfranı dağıdan meyvə olar.)

Bu beytlərdə də şair həyatı-didaktiki mülahizələrini zəmanəsinin tibbi görüşlərindən faydalanaraq ifadə edir. Nizami şeirində zəfəranın müalicəvi əhəmiyyəti haqqında da maraqlı fikirlərə rast gəlirik. Dahi şair zəfəranın insan mizacına təsirini, insanın əhvali-ru-

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس، 1380. ص.80

² Yenə orada, s.703

³ Yenə orada, s.134

hiyyəsini yüksəltmək xüsusiyyətini qızılın cəmiyyətin həyatındakı rolundan bəhs edərkən diqqətə belə çatdırır:

زر آن میوه ای زعفران ریز شد   که چون زعفران شادی انگیز شد¹

(Qızıl zəfəran saçan elə meyvədir ki, zəfəran kimi şadlıq gətirir.)

Nizami qızılı zəfəranla müqayisə edərkən təkcə onun rəng baxımından deyil, insan mizacına təsirini də nəzərdə tutur.

***

Nizami şeirinin dövrünün elmi bilikləri ilə bağlılığından danışırkən, zəmanəsinin rəvac elmi görüşlərinin müxtəlif sahələrindən alınmış məcazlar içərisində onun astroloji görüşlərinin də mühüm yer tutduğunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Nizami poemalarında astronomiya elmi ilə bağlı işlədilən bədii vasitələr çoxdur. Onların ancaq az qismini misal gətirməklə dediklərimizi təsdiq etmək istəyirik. “Sirlər xəzinəsi” əsərindən gətirilən aşağıdakı beytə diqqət yetirək:

کاز ری از رنگرزی دور نیست   کلبه خورشید و مسیحا یکیست²

(Paltar yumaq paltarı rəngləməkdən uzaq deyil, Günəşin və Məsihin daxması eynidir.)

Qocalığın təsvirinə həsr olunan fəsildən gətirilən bu beytin əsas mənası o zamankı astroloji görüşlərə görə, Günəşin dördüncü qatda yerləşməsinə əsaslanır. Qara saçlarının artıq ağarmağa başladığını bildirmək istəyən şair qara rəngin o qədər də davamlı olmadığını, qaralıq ilə ağılığın bir-birinə yaxınlığını nəzərə çatdırır. Beytdə ağartmaq xasiyyətinə malik Günəşlə əsatirə görə boyaqçılıq məharəti ilə məşhur olan İsa peyğəmbərin eyni təbəqədə, yəni hər ikisinin göyün dördüncü qatında olması xatırlanır.

“Xosrov və Şirin” poemasında Şirin Rum qeysərinin qızı ilə evlənmiş Xosrovun ona məhəbbətini izhar etdiyi zaman şaha bir ürəkdə iki sevgi olmasının mümkünsüzlüyünü bildirərək deyir:

سزاوار عطار د شو دو پیکر   تو خورشیدی ترا یک برج بهتر³

¹ خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، 1380. ص. 1010

² Yenə orada, s.109

³ Yenə orada, s.373

(İki peykər Utaridə yaraşır. Sən Günəşsən, sənin üçün bir bürc daha yaxşı olar.)

Şirinin diliylə deyilmiş bu beytdə bədii məqsəd Günəşin bir, Utaridin isə iki peykli olmasını nəzərə çatdırmaqla ifadə olunur.

Başqa bir misal:

“Yeddi gözəl”də Fitnənin öküzü çiyinə alıb altmış pillə ilə eyvana qaldırmasını Nizami belə təsvir edir:

ماه گوساله کش بود بيهار   ماه گوساله کش را که دیده؟ بیار¹

(Günəş bahar vaxtı buzov çəkən olur. Ayın buzovu aparmasını de, kim görüb?)

İlk baxışda şərhi çətin görünən bu beyt o zamankı astroloji görüşlər nəzərə alınarsa çox asan izah olunur. Beytdə Günəşin bahar zamanı Sur (öküz) bürcündə olması xatırlanır. Şair bu beytində Fitnəni aya bənzədərək bu sözləri həm də eyham, tövriyyə kimi işlədir. Ayın Sur (Öküz) bürcündən keçməməsini yada salır.

***

Nizami öz əsərlərində fəlsəfi, dini, ədəbi-bədii görüşlərə tez-tez istinad edir. Bunların içərisində islamı görüşlərlə bağlı rəvayət, dini-tarixi şəxsiyyətlər həyatın yaranmasında əsas sayılan dörd ün-sür (torpaq, külək, su, od) poetik vasitələr kimi işlənir. Nizami əsərlərinin poetik baxımdan təhlili onun şahmat, nərd və başqa zehni əməklə bağlı xalq oyunları ilə də yaxından maraqlandığını və bu sahədə ətraflı təsəvvürə malik olduğunu aydın göstərir.

***

Nizami ərəb əlifbasının yazılış qaydalarından ustalıqla faydalanaraq, oxucunu düşündürən orijinal bənzətmələr yaradır. Klassik poeziyada olduğu kimi, Nizami əsərlərində də gözəlin qəddi-əlifə (ل) bənzədilmiş, göz üçün-eyn (ع), saç üçün-cim (ج) hərfi işlədilmiş, aşıqın bükülmüş beli- dal (د) hərfi ilə müqayisə edilmişdir.

Nizami klassik poetikanın bu ənənəvi vasitələrinə fərdi baxış bucağından da işıq salmış, özündən əvvəlki bədii irsdən orijinal tərzdə bəhrələnməklə yeni poetik fiqur və təravətli məcazlar yaratmışdır:

¹ خمسة نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس، 1380. ص. 745.

ای جو الف عاشق بالای خویش

الف تو با وحشت سودای خویش¹

(Ey əlif kimi öz qamətinə aşıq olan, Sənin dostluğun öz sevdanın qorxusu altındadır.)

Yenə həmin əsərdə:

چون الف آراستہء مجلسی

هیچ نداری الف مفلسی²

(Əlif kimi məclis bəzəyisən, heç nəyin yoxdur müflissən.)

“Əlif” hərfinin şəkli xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq şair onu məşuqənin qəddi ilə yaraşlıq qamətlə müqayisə edir. Ancaq onun düz şəklindən daha çox “kimsəsiz”liyini, yəni özündən sonra heç bir hərflə birləşməməsini nəzərdə tutaraq “müflisliyini” diqqətə çatdırmaqla fərqlənir.

Nizami “Həft peykər” əsərində yazır:

خاک و بادی که با تو مخالف است

خاک بی الف و باد بی الف است³

(Səninlə ixtilafda olan külək (bad) və (xak) torpaq əlifsiz torpaq və küləkdir.)

Şübhəsiz, ərəb əlifbasının xüsusiyyətlərilə tanış olmayan oxucu bu misraları doğru şərh edə bilməz. Beyt ərəb əlifbasına bələd oxucuları da müəyyən qədər düşünməyə vadar edir. Burada epitet (tosif), təcnis və təşbih fiqurları poetik vəhdətdə işlənir. Əvvəla, “əlif” sözü xətti təcnisdir. Birinci dəfə onu “ulf” (ülfət) oxumaq lazımdır. “Bad” sözü əlifsiz “bəd” (pis) deməkdir. Şair demək istəyir ki, əgər torpaq və külək səninlə ixtilafda olarsa, onda o quru (ot-suz) torpaq və əlifsiz külək (bad), yəni bəddir (pisdir).

Nizaminin söz sənəti ilə bağlı məcazları da şairin poetikasının orijinal səciyyəvi cizgiləri içərisində xüsusilə seçilərək, şairin öz peşəsinə olan məhəbbətini və şeirin özünəməxsus incəliklərinə həssaslıqla yanaşaraq ondan yerində ustalıqla faydalanmaq istedadını nümayiş etdirir. Fikrimizi daha aydın çatdırmaqla bilmək üçün dediklərimizə bir nümunə də əlavə edək. Nizami, poemasında qəhrəmanın (Məcnunun) ağır vəziyyətini oxucuya şeir sənəti ilə bağlı bədii vasitələrə müraciət etməklə çatdırır:

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس، 1380. ص. 137

² خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس، 1380

³ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس، 1380. ص. 704

چون لنگر بیت خویش بسی لنگ
معنیش فراخ و قافیہ تنگ
یعنی کہ کسی ندارم از پس
بی قافیہ هست مرد بی کس¹

(... Öz beytinin ləngəri kimi çox ləng idi. Mənası geniş, qafiyəsi isə dar idi. Yəni ki, arxamda heç kəsim yoxdur, kimsəsiz adam qafiyəsiz şeir kimidir.)

Nizami bu misralarda qəhrəmanın daxili aləmini məharətlə açır, “mənası geniş”, “qafiyəsi dar” şeirlə onu müqayisə edir. Qafiyəsiz şeir ictimaiyyət tərəfindən qiymətləndirilmədiyini kimi, kimsəsiz insanı da başa düşmək istəyən yoxdur.

Başqa bir yerdə Leyli belə təqdim edilir:

محبوبهء بیت زندگانی
شہ بیت قصیدہء جوانی²

(Dirilik beytinin (burada evinin) sevimlisi, cavanlıq qəsidəsinin şah beyti).

Şair qocalıq şeirində ömrünü artıq başa vurduğunu, həyatının necə keçdiyindən xəbərsiz qaldığını bildirmək istərkən də fikrini səhifədəki kəlmənin son hərfinin funksiyası ilə tutuşduraraq ifadə edir.

بر این صحیفه ام آن حرف آخر کلمه
که نه و قوف ز معنی نه خبرز خبرم³

(Səhifədə kəlmənin axırncı hərfi kimiyəm ki, nə mənaya vaqif, nə xəbərdən xəbərim var).

Nizaminin Azərbaycan məktəbini səciyyələndirən sənətkarlıq məziyyətləri içərisində özünü qabarıq göstərən elmilik, tarixilik, zəmanənin rəvac birlikləri, dini-tarixi şəxsiyyətlər və onlarla bağlı əhvalatların, rəvayət, əfsanə və folklorun məşhur mövzularını xatırlaması kimi şairin əsərlərinin elmi mahiyyətini artıran cizgilər müəllifi daim axtarışa, bədii tapıntılarla seçilməyə sövq etməklə yanaşı, oxucuları da diqqətli olmağa, həyati və kainatla bağlı görüşlərlə daha yaxından tanışlığa, müxtəlif sahələr ilə maraqlanmağa yönəldir. Nizami poetikasının məhz bu səciyyəvi mahiyyəti oxucu qarşısında müəyyən tələblər qoyur, onu hazırlıqlı olmağa, əhatəli biliyə yiyələnməyə çağırır.

¹ خمسہ نظامی گنجوی ، تهران، ققنوس، 530

² گنجینہ گنجوی، یادگار ہفتم، یادگار و ارمغان وحید دستگردی. تهران. 1331. ص. 198.

³ گنجینہ گنجوی، یادگار ہفتم، یادگار و ارمغان وحید دستگردی. تهران. 1331.

Nizami sənətində Azərbaycan məktəbini səciyyəyləndirən beynəlmiləçilik ruhu da özünü aydın göstərir. Doğma xalqının insanpərvər xüsusiyyətləri və azərbaycanlı sələflərinin ənənəsinə sadıq qalan şair digər xalqların mənəvi siması, inanc və psixologiyasını nişan verən obrazlı ifadə və məcazlar işlədir. Ustad sənətkarın incə müşahidəsi, məlumat dairəsinin vüsəti, humanist təbiətindən irəli gələn bu poetik cizgi Nizami əsərlərinin ümumi ruhuna yeni bir məziyyət gətirərək şairin sənətinə ayrı-ayrı xalqların mədəni nailiyyətlərini bir-birinə tanıtmmaq, mənəvi birliyə çağırış kimi bir dəyər verir.

Əsərlərində türk, ərəb, hindli, fars, rus, gürcü, zənci, kürd, yəhudi və digər xalqların nümayəndələrinin bədii obrazlarını rəğbətlə yaradan sənətkar onların həyat və məişəti, adət və ənənələri ilə bağlı bədii ifadələr işlətməklə də fərqlənmişdir. Məsələn “Xosrov və Şirin” əsərində şair Bəhram Çubınla, Xosrovun qoşunlarının vuruşunu təsvir edərkən deyir:

به هندی تیغ هرکسراکه دیدند سرش چون طره گرجی بریدند¹

(Hind qılıncı ilə kimi gördülərsə başını gürcü saç kimi kəsdi-
lər.)

Təşbih orijinal olduğu qədər də maraqlıdır. Oxucu həm gürcü saçının qısalığı, həm də vuruşun amansızlığı barədə də aydın təsəvvür ala bilər.

Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində şairin "gürcü saç"ndan istiarə kimi bəhrələndiyini görürük:

زین گرجی طره برکشیده شد روزچو طره سربریده²

(Bu saçını düzən gürcüdən gündüz kəsik saç kimi oldu.)

Şair bu beytdə “gürcü” sözünü gecə mənasında işlətməmişdir. Əvvəlki misrada onun qara rəngi nəzərdə tutulur, ikinci misrada isə günün qısa olması kəsilməmiş saçla müqayisə edilir.

Nizami qış günü kömürün yanaraq qırmızı rəng almasını təsvir edərkən, bunu “Hindistan milləti”, “Zərdüş”, “Bölqarıstana Həbəşdən gəlmiş katib” kimi bədii məcazlarla oxucuya təqdim edir:

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس، 274.

² خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس،

چو زردشت آمده درزند خوانی
بشنگرفی مدادی کرده برکار¹

...مجوسی ملتی هندوستانی
دبیری از حبش رفته به بلغار

(Hindistanın atəşpərəst milləti Zərdüşt kimi Zənd oxumağa başladı. Bolqarıstana Həbəşdən gələn katib qırmızı qələmlə iş başladı.)

“İskəndərnmə”də şair əsərin zəncilərlə rumluların müharibəsini təsvir edən bölməsini saqiyyə müraciətlə deyilən aşağıdakı beytlə başlayır.

بیا ساقی آن می که رومی وش است   بمن ده که طبعم چوزنگی خوش است²

(Saqi, o rumlu sifət şərabı gətir, mənə ver ki, təbim zənci kimi şaddır.)

Başqa bir yerdə təbiət təsvirlərinin birində oxuyuruq:

هندوک لاله وترک سمن   سهل عرب بود وسهیل یمن³

(Lalənin hindlisi (qara xalı) və yasəmənin türkü (ağlığı) ərəb düzənliyi və Yəmənin Süheyli (Suheyli ulduzu) kimi idi.)

“Şərəfnamə”də İskəndər ordusunun zəncilərlə müharibəsindən bəhs edən şair zəncinin döyüş meydanında nəərə çəkdiyini təsvir edərəkən:

همان تیغ زن زنگی سخت گوش   برآورد چون زنگ روسی خروش⁴

(O qılınc vuran bərk qulaqlı zənci rus zəngi kimi qışqırıq qoparırdı) – deyir. Nizami “igidlik”, “ədalət”, “gözəllik”, “müdrilik” anlamında işlətdiyi “türk” sözü ilə yanaşı, “ərəb”, “fars”, “türkmən”, “gürcü”, “həbəş”, “zənci”, “hind” sözlərini də istiarə kimi şeirə gətirərək, “Hind qılıncı”, “Bağdad reyhani”, “Çin kasası”, “gürcü saçı”, “rum naxışı”, “Bulqar quzusu”, “rus zəngi”, “Səmərqənd naxışı”, “Şəki alması” və başqa ifadələrlə əsərinin poetik sistemini zənginləşdirir.

Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Nizami poetikasının bu özünəməxsusluğu şairin dərin məlumatı ilə yanaşı, onun

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران، ققئوس، ص.229

² Yenə orada, s.225

³ Yenə orada, s.86

⁴ Yenə orada

Azərbaycan xalqının humanist təbiəti, başqa xalqlara, onların həyat və məişətinə, ədəbi-mədəni nailiyyətlərinə olan həssas münasibəti, maraq və rəğbətindən irəli gələn bədii cizgi kimi dəyərləndirilir.

***

Məsnəvi şeirinin əvəzsiz ustadı kimi şöhrətlənmiş böyük şairin nadir istedadı hadisələrin obrazlı tərzdə təqdimi, təhkiyənin canlı və oxunaqlı olmasında da aydın duyulur. Hadisələr Nizami əsərlərində elə hərtərəfli və parlaq təsvir edilir ki, oxucu onu asanlıqla gözü önündə canlandırır bilir, hətta xəyalən əhvalatların iştirakçısına çevrilir. Qəhrəmanların üzləşdiyi gözlənilməz hadisələr, obrazların keçirdiyi təzadlı əhvali-ruhiyyə və psixoloji məqamlar son dərəcə poetik bir tərzdə, müvafiq bədii ziynətlərlə təqdim olunur. Adı həyat hadisələri, sadə məişət səhnələri belə Nizami şeirində sərrast seçilmiş poetik vasitələrlə son dərəcə oxunaqlılığı və bədii tərəvəti ilə diqqəti cəlb edir:

Nizami təbiətin nadir tərənnümçüsü olmaqla da özündən əvvəlki poetik irsin ən mahir və yaradıcı (orijinal) davamçısıdır. Şairin poetikasını səciyyələndirən başlıca cizgilər içərisində təbiət gözəlliklərinin xüsusi bir bədii qanunauyğunluqla təqdimi peyzaja həsr olunan beytlərlə təhkiyə arasında bədii məntiqi bağlılıq xüsusilə maraqlıdır.

Vətənpərvər şair ilin fəsillərinə həsr olunmuş təsvirlərdə vətən torpağının heyvətəməz gözəlliklərini, ana təbiətin özünəməxsus əlvan lövhələrini doğma Gəncənin barlı-bərəkətli payız aylarını xüsusi bir məhəbbətlə qələmə alaraq son dərəcə canlı təsvir etmişdir.

Nizami təbiətin oyandığı və füsunkar mənzərələri ilə hamıya sevinc gətirdiyi bahar və yay fəsillərini qəhrəmanlarının cavanlıq çağları, məhəbbətin şirin həyəcanları, vüsəl anlarını sevinci ilə birlikdə təsvir edir. Sevgililərin görüşdükləri zaman təbiət də səfalı, göy üzü aydın ay və ulduzlar parlaq nuru ilə diqqəti cəlb edir.

“Xosrov və Şirin”ə baxaq. Xosrovun sevgilisindən xəbər aldığı fəsil gecənin belə təsviri ilə başlayır.

چه شب کز روز عید اندوه کشتن¹

یکی شب از شب نوروز خوشتر

(Bir gecə novruzdan da xoş olan bir gecədə, necə gecə?! Bayram gündüzündən də qəmi öldürən (yox edən) bir gecədə...)

¹ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 229

Beytin məzmunu, xüsusilə gecə üçün işlədilən epitetlər baş verən uğurlu hadisədən xəbər verir.

Şahın öldürülməsinə həsr olunan fəslin gecəni təsvir edən ilk beytlərində isə qəhrəmanları gözləyən bədbəxt hadisə oxucuya belə çatdırılır:

شبی تاریک نورازماہ برده   فلکراغول ورازراه برده...¹

(Qaranlıq gecə ayın işığını aparmış, fələyi div kim yolundan azdırmışdı.)

Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərində də Çin xaqanının Bəhrəmin ölkəsinə hücum etdiyindən bəhs edən fəsildə səhərin açılmasının təsvirində oxuyuruq:

صبح چون تیغ آفتاب کشید   طشت خون آمد از سپهر پدید²

(Elə ki səhər günəşi qılıncını çəkdi, göylərdə qızıl qan teşti göründü.)

Diqqət edərsək, məcazların, xüsusilə günəşin şüası və qızaran şəfəqləri ifadə edən istiarələrin misralara döyüş əhvali-ruhiyyəsi aşılacağını görürük.

Təkcə belə bəraəti-istehlallar deyil, Nizami əsərlərində məz-mundan əvvəl gələn giriş beytlər, hətta bütöv parçalarda özünəməxsus bir bədii qanunauyğunluq izlənilməkdədir. Nizami əsərlərində təbiət təsvirləri poetik baxımdan da təhkiyə ilə ustalıqla bağlanır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Nizami əsərlərində təbiətə həsr edilən bir-iki beytdən ibarət olan başlanğıc hissələrdə özünəməxsus bir qanunauyğunluq izlənilir. Ustad sənətkar əsərlərində təbiət təsvirlərini poetik baxımdan təhkiyə ilə uyğunlaşdırmaqda misilsiz sənət məhərəti nümayiş etdirmişdir. “Xosrov və Şirin” əsərində axşam olcaq Şirinin öz sarayında məclis qurmasından söhbət açan şair ayın çıxıb ulduzlar içərisində nuru ilə asımanı bəzədiyini təsvir edərkən

عروس شب چو نقش افکند بردست   بشهر آرای انجم کله بر بست³

(Gecənin gəlini (ay) əlinə naxış vuraraq ulduzlar şəhərini (asımanı) bəzəməyə getdi) – deyir.

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران، قفقوس، ص.443

² Yenə orada, s.753

³ Yenə orada, s.260

“Ay” əvəzinə işlənən “gəcənin gəlini” ifadəsindəki “gəlin” sözünün Şirinin qızlarla məclis qurmasından bəhs edən sonrakı beytdə də təkrar (artıq əsl mənasında) işləndiyini görürük:

عروس شاه نیز از حجله بر خاست
بروی خویشتن مجلس بیارست¹

(Şahın gəlini (yəni Şirin) də otaqdan çıxdı, özü üçün məclis bəzədi.)

Bu beytdə də şair Şirin əvəzinə, “Şahın gəlini” deməklə təbiət təsviri ilə təhkiyəni bir-birilə əlaqələndirərək oxucuya həm Şirinin ay kimi gözəl olduğunu, həm də onu əhatə edən ulduza bənzər qızların məclisi bəzədiklərini diqqətə çatdırır.

Təbiət hadisələrinin insan əhvali-ruhiyyəsi və baş verən əhvalatlarla poetik bağlılıqları Nizami sənətinə xüsusi bir abi-hava, bədii tənəsüb gətirmişdir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün “Leyli və Məcnun” əsərində səhərin açılması ilə başlanan bir döyüş səhnəsinin təsvirinə nəzər salaq.

چون مار سپاه مهره بر چید
در دست مبادزان بی باک
ضحاک سپیده دم بخندید
شد نیزه بسان مار ضحاک²

(Elə ki, qara ilan (gəcənin qaranlığı) möhrəsini yığdı. Dan yerinin Zöhhakı (Günəş) güldü. Qorxmaz mübarizlərin əlindəki nizə də Zöhhak ilanına çevrildi.)

Bu beytlərdə də səhərin açılmasının təsviri üçün seçilən poetik vasitələr öz düşündürücülüylə fərqlənir. İlk beytdəki istiarənin (səhər dəminin Zöhhakı, yəni Günəş)in sonrakı beytdə bənzətmə kimi (nizələrin Zöhhak ilanına bənzədilməsi) oxucunun diqqətindən yayınmır. Nizami əsərlərində səciyyəvi poetik cizgi olaraq nəzəri cəlb edən belə poetik qanunauyğunluq bu səhnənin təsvirində mənə bütövlüyü yaradaraq poetik vəhdətlə nəticələnir.

***

Nizami sənətinin başlıca mövzularından olan “İnsan və təbiət” şairin əsərlərinin poetikasında özünü müxtəlif baxımdan göstər-məkdədir. Qədim dastan və başqa xalq ədəbiyyatı nümunələrində olduğu kimi, Nizaminin poemalarında da insanın təbiətdən ayrıl-

¹ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص.260

² Yenə orada, s.551

mazlığı aydın əksini tapmaqdadır ki, bu da hər şeydən əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatının ilk ölməz nümunələrindən olan “Dədə Qorqud” dastanlarını yada salır.

Nizami poemalarında dönə-dönə qarşılaşdığımız əlvan təbiət təsvirləri baş verən əhvalat və obrazların əhvali-ruhiyyəsi ilə məntiqi əlaqədə təqdim edilməklə əsərin daha oxunaqlı alınması ilə nəticələnir. İnsan taleyi ilə uyar bir tərzdə cəlvələnen təbiət və təbii gözəllikləri şair bəzən insan əzəməti, insanın hüsnü ilə müqayisə edir ki, bu da Nizaminin ana təbiətə məhəbbəti, insana inamı, onun maddi və mənəvi qüdrətinə həssas münasibətini aydınlaşdırır.

چون رایت عشق آن جهانگیر   شد چون مه لیلی آسمان گیر¹

(Eləki dünyanı tutanın eşq bayrağı (yəni Günəş - N.A.) Leylinin ay üzünü kimi göyləri tutdu...)

Günəşin doğmasını təsvir edən bu beytdə Günəş Leyliyə bənzədilir. Yenə həmin əsərdə təbiətin bəzəyi çiçək, bülbül və gülün insana bənzədildiyini görürük:

چون سکۀ روی نیکبختان   خندید شکوفه بر درختان
مجنون صفت آه بر کشیده   ... بلبل ز درخت سر کشیده
بیرون زده سر بتاجداری²   گل چون رخ لیلی از عماری

(Ağaclar da açılmış çiçəklər xoşbəxt adamların sifəti kimi güldürdü. Bülbül uca ağacda başını uzadaraq Məcnun kimi ah çəkirdi. Gül Leylinin üzünü kimi tacidarlıq etməkdən ötrü başını kəcavədən çıxardı.)

Onu da qeyd edək “təbiət və insan” münasibətləri Şərq bədii fikrində də vəhdətdə götürülürdü. Nizami isə öz ecazkar sənəti ilə bu ənənəvi kefiyyətə yeni bir məna gözəlliyi gətirdi. Şair təbii qanunauyğunluqları ictimai görüşlərlə əlaqələndirərək təbiət hadisələrini orjinal mənalandırmaqla sələflərindən fərqləndi. Nizami şeirində şairin kövrək insani duyğuları qəlbin təbii arzu və meyilləri, hiss və həyəcanları, təbiət və onun füsunkar mənzərələri, həyati gözəlliklər ilə qarşılaşdırılarkən, bir-birini məna və ləfzi baxımdan tamamlayır.

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس ، ص.526

² Yenə orada , s.539

برشفق از شفقت من خون گریست
چشمه خورشید فسرد از دم¹

صبح چو درگریه من بنگریست
سوخته شد خرمن من از غم

(Sübh elə ki, mənim ağlamağıma baxdı, şəfəq də mənə olan şəfqətindən qan ağladı. Gündüzün xirməni mənim qəmimdən yandı, günəşin çeşməsi mənim nəfəsimdən qurudu.)

Təbiətlə insanın maddi və mənəvi bütövlüyünü “Leyli və Məcnun” əsərində Leylinin bahar vaxtı xurmalığı gəzməyə çıxmasından bəhs olunan səhnələrdə təbiət gözəlliklərinin insanla kamilləşdiyi, insanın öz varlığı ilə təbiətin hüsnünə xüsusi cazibə gətirdiyi bildirilir:

اوسبزه و سبزه گل همی بست
شمشاد دمید و سرو میرست²

چون گل بمیان سبزه بنشست
بر هر چمنی که دست میشست

(Gül kimi otların arasında oturdu. O ota, ot da gülə (Leyliyə – N.A) birləşdi. Onun nəsimi yetişən hər yerdə süsən açıldı, gül bitdi. Hansı çəmənə əli toxundusa, şümşad bitdi, sərv ucaldı.)

Nizami fəlsəfi-didaktik mülahizələrini də çox vaxt təbiət hadisələri ilə təsdiqləyir, təbii qanunauyğunluqlardan nəsihətamiz fikirlərini təsdiq edən misallar kimi faydalanır.

Dediklərimizə dair çoxlu nümunələr gətirmək olar.

Nizaminin yoldaşlıq və dostluq haqqındakı fikirləri:

صبح دوم بانگ براختر زند
گر نه پسین صبح بیاری رسد³

صبح نخستین چو نفس برزند
بیشتر صبح بخاری رسد

(İlk sübh çağı nəfəsini çəkərsə, ikinci sübh səsini ulduzlara ucaldar. Əgər ikinci sübh köməyə gəlməsəydi, onda ilk sübh də məhv olardı.)

Nizami doğruluq haqqında danışarkən, bədii sözün həyat həqiqətlərini əks etdirməsi ilə bağlı ədəbi-nəzəri görüşlərini əsaslandırmaq üçün yenə də təbiətə müraciət edir:

جهان در زر گرفتش محتشم وار
ندید اندر جهان تاراج غم را⁴

چو صبح صادق آمد راست گفتار
چوسرو از راستی برزد علم را

¹ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص.93

² Yenə orada, s.540

³ Yenə orada, s.83

⁴ Yenə orada, s.184

(Sübhi-sadiq doğru danışan olduğundan dünya onu möhtəşəm edərək qızıla tutdu. Sərv düzlükdən bayraq çaldırdığı üçün dünyada qəmdən tarac olmur.)

“Xosrov və Şirin”də şair şəxsi sevincindən hamıya pay verməyi, şadlığı yaxın adamlarla bölüşməyi təbliğ edərkən də təbiətə üz tutur, fikrini inandırıcı etmək üçün günəşi nümunə göstərir.

کز آن خندد که خندانده جهان را¹

نه بینی آفتاب آسمان را

(Göylərin günəşi görmürsən ki, bütün cahanı güldürdüyü üçün özü də (həmişə) gülür.)

Belə nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Şairin əsərlərində təbiət hadisələrinin ictimai baxımdan mənalandırılıb məzmunla əlaqələndirilməsi onun sənətinin mənə tutumunu olduğu kimi əsərlərindəki poetik məntiqi də gücləndirmiş, oxucunun təbiətə və onun heyrətamiz gözəlliklərinə olan diqqətini daha da artırmış, sevgi, qayğı hisslərini gücləndirmişdir. Nizami sənəti oxucunu təbiətə, onun əsrarəngiz mənzərələrinə daha dərindən nüfuz etməyə yönəldir, onu zərif otlar, əlvan gül-çiçək adlarıyla, müxtəlif ağac növləri, canlılar aləmi ilə tanış edir. Ana təbiətə onun hər daşına, torpağına müqəddəs sevgi aşılayır, həyat gözəlliklərini duymağa, dərk etməyə, dəyərləndirməyə sövq edir.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Nizami təbiətə adi seyirçi kimi tək-cə təbii gözəllikləri şeirə gətirmək xatirinə müraciət etmir. Təbiət həm də şairin fikri-estetik görüşlərinin poetik təsdiqləyicisi, təsvir olunan hadisələrin tamamlayıcısı funksiyasını daşıyır, obrazların mənəvi aləmlərinin açılması, müəllif amalının daha aydın ifadəsinə xidmət edir.

***

Nizami əsərlərinin poetikası hər şeydən əvvəl şairin şəxsiyyəti, yaradıcı şair təbiəti ilə bağlı olub, onun seçdiyi bənzətmələr, işlətdiyi poetik fiqurların çoxu özünün mənəvi siması, yaradıcılığının bir xüsusiyyəti, təbiətinin xarakterik bir cizgisi, şəxsiyyəti haqqında da təsəvvür yaradır. Təsədüfi deyildir ki, Nizami “Xosrov və Şirin”də özünün əsərlərində əbədi yaşayacağını qeyd edərək yazırdı:

¹ خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 189

بهر بیٹی نشانی باز بستم
به بیند مغز جانم را در این پوست
و گر یوسف شدم پیراهن اینست
حضورش در سخن یابی نهانی¹

طلسم خویشرا از هم گسستم
بدان تا هر که دارد دیدنم دوست
اگر جان محبوبم تن اینست
نظامی نیز کاین منظومه خوانی

(Tilsimimi bir-birindən ayırıb, hər beytə bir nişan bağladım. Ondan ötrü ki, məni kim görmək istəsə, canımın məğzini bu qabıqda görsün. Mən örtülü can olsam da, bədənim budur (bu əsərdir). Əgər Yusif olsam köynəyim budur... Bu mənzuməni oxuyanda Nizamini öz sözlərində taparsan.)

Nizami əsərlərində təkcə dahi şair, dövrün rəvac elmlərinə dair ensiklopedik məlumatı olan nadir düha, əzəmətli sənətkar kimi görünməklə qalmır. Onun öz şərəfli əməyi, vüqarlı zəhməti ilə öyünən kərpickəsən kişi, Süleyman şahla qarşılaşan qoca əkinçi kimi zəhmətkeş obrazları, şahın eyblərini qorxmadan üzünə deyən doğruçu zahid, dünya, kainat haqqında fəlsəfi qənaətlərini şərh edən, xeyrixah məsləhətləri ilə hökmdarı yanlış yoldan çəkəndirməyə çalışın Bozorg Ümmid, öz müdrik nəsihətləri ilə Bəhram şaha ədalət dərsi verərək, ölkəni idarə etmək üsullarını öyrədən ağıllı çoban, nəhayət, sarayda qurulan elmi-fəlsəfi məclislərdə elmi görüşləri, hikmətli mülahizələri ilə şahı bir alim, yetgin insan kimi yetişdirən Ərəstun, Əflatun, Hermes, Sokrat və başqa bilici obrazlarında biz şairin öz şəxsiyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətləri görə bilirik. Bu obrazların təmsil etdiyi müdriklik, təmkin, zəka, əməksevərlik, zəhmətə hörmət, biliyə rəğbət, yüksək əxlaq, ləkəsiz mənəviyyat, insanpərvərlik, humanizm, gəncliyə inam, insan hünəri, insan qüdrətinə pərəstiş və başqa ali kefiyyətlər həm də şairin daxili aləminin ifadəsi kimi anlaşıla bilər.

Bu təkcə obrazlarda deyil, məzmunla bağlı söylənilən müəllif ricası, eləcə də şairin sənəti, əsərlərinin məzmunu ilə səsleşən poetikasında da aydın müşahidə olunur. Nizaminin işlətdiyi bədii məcazlar, poetik obrazlar oxucuya çox şey deyir, onu şairin insan, mənəviyyət, yüksək mənəviyyat və qüsursuz cəmiyyət bərdəki arzuları ilə də tanış edir.

Nizami əsərlərində şairin öz şəxsiyyətini xarakterizə edən məcazlara dair çoxlu nümunə gətirmək olar. Burada isə şairin söz sə-

¹ خمسہ نظامی گنجوی، تهران، قفقوس، ص. 463-462

nətindən və özünün şərəfli adından poetik vasitə kimi faydalanması üzərində dayanılacaq:

مرغ ز داود خوش آوازتر گل ز نظامی شکر اندازتر¹

(Quş Davuddan gözəl səsli idi, gül Nizamidən artıq şəkər saçırdı.)

Nizaminin öz adı ilə bağlı bu təşbih təbiət mənzərəsini orijinal mənalandırmaqla yanaşı, oxucuda şairin sənətkarlıq qüdrəti haqqında da təsəvvür yaradır.

آن پرده طلب که چون نظامی معروف شوی به نیکنامی²

(Nizami kimi sən də elə pərdə istə ki, yaxşı ad ilə bütün aləmdə tanınasan.)

Bu beytdəki bənzətmədə şairin öz istedadından razılığı və aləmdə məhşurluğunu bildirməklə, onun nəsihətlərinə orijinal yönüm gətirir.

Yenə həmin əsərdə:

یا چو غریبان پی ره توشه گیر یا چو نظامی ز جهان گوشه گیر³

(Ya qəriblər kimi yol üçün azuqə hazırla, ya da Nizami kimi dünyadan (üz çevirib bir) küncə çəkil.)

“İqbalnamə”də də İskəndərin Sokratla qarşılaşmasını təsvir edən səhnədən gətirilən aşağıdakı təşbih və təcahülül-arif də şairin adı ilə bağlıdır. Sokratın tənha qalib ibadətlə məşğul olduğunu şair belə göstərir.

نظامی صفت با خرد خو گرفت نظامی مگر کاین صفت زو گرفت⁴

(Nizami kimi o da (Sokrat da) ağılla üns bağlamışdı. Nizami bu sifəti məgər ondan öyrənib?)

Bütün belə məcazlar işlənmə yeri və məqsədi etibarilə rəngarəng olsalar da, hamısı bir nöqtədə – şairin təmiz mənəviyyəti və özünün uca şəxsiyyətini örnək göstərmək məqsədi ilə birləşir. Belə məcazlar eyni zamanda şairin öz sənətinə olduğu kimi, mühitə, tə-

¹ 88. خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص.

² Yenə orada, s.487

³ Yenə orada, s.98

⁴ Yenə orada, s.1245

biətə həssas münasibətini, özü ilə təbiət və cəmiyyət arasındakı mə-nəvi yaxınlığı duyurmaq istəyini də aydınlaşdırır.

Nizami poemalarının məzmunla səsleşən poetik quruluşu, özünəməxsus kompozisiya, lirik başlanğıclar, rəngarəngliyi və iş-lənmə texnikası ilə oxucunu heyran edən hüsn-mətlələr, fəslin məz-munca bədii yekunu kimi səslənən hüsn-məqtələri ilə də şeirinə bə-dii əlvanlıq gətirmişdir; “Xəmsə”yə daxil olan poemalarında fəsillə-rin çoxu məzmunla bağlı olub, baş verəcək əhvalatları oxucuya an-ladaraq onun ruhunu bu ovqatda kökləyən mənalı misralarla başla-yır. Maraqlıdır ki, Nizami poemalarının hamısında özünü göstərən bu xüsusiyyət hər əsərdə özünün təqdimi ilə digərlərindən seçilir.

Bu baxımdan Nizaminin epik şeirə gətirdiyi “Saqinamə”lər xüsusilə maraqlıdır. Məlumdur ki, Nizami Şərqi pöeziyasında məs-nəvi şeirində Saqinamə yazan ilk şairdir. Şairin “Xəmsə”sinin son poeması olan “İskəndərnamə”nin “Şərəfnamə” hissəsində fəsillər “Saqinamə” ilə başlayır.

Nizami şeirində Saqinamə və Müğənninamələr barədə profes-sor X.Yusifovun “Nizaminin lirikası” kitabında Nizami yaradıcılı-ğından bəhs edən digər tədqiqatlarda müəyyən qədər məlumat ve-rilmişdir.¹

“Biya saqi” (saqi, gəl) xitabı ilə başlayan bu poetik parçalar Nizami sənətinə xas rəmzilik, simvol və işarələrin mənasını əks et-dirən bədii nümunələr kimi də çox maraqlı olub, oxucunu şairin məcazi ibarələrini dərk etmək, fəlsəfi-etik və irfani görüşlərinin də-rinliklərinə varmaq, həyatı və ictimai münasibətlərə sənətkar baxı-sını öyrənməyə şərait yaradır.

Nə müraciətin bədii tərzini, nə də bədii şəkildə bir-birindən o qədər də uzaqlaşmayan, təxminən eyni məzmun daşıyan bu dörd misralıq müraciətlərdə Nizami şərabi üçün işlətdiyi məcazlarda xü-susi məharət göstərir. Eyni məfhum üçün hər dəfə mövzuya uyğun yeni poetik vasitələr seçir, bədii məqsədi hər dəfə orijinal poetik gözəlliklə oxucuya çatdırır. Məsələn şair İskəndər şahın Keyxoro-vun məqbərəsinə getməsindən bəhs etdiyi fəslə belə “Saqinamə” ilə başlayır:

---

¹ Bax: Xəlil Yusifov. Nizaminin lirikası. Bakı, 1968

که نورش دهد دیدگانرا نوی
بنه پیش کیخسرو روزگار¹

بیا ساقی آن می که جام کیخسروی
لبالب کن از باده خوشگوار

(Gəl, Saqi, işığı gözlərə nur verən o Keyxosrov camını xoş məzə meylə doldurub rüzgarın Keyxosrovunun qabağına gətir.)

Göründüyü kimi, poetik başlanğıc təsvir ediləcək əhvalat üçün oxucuları qabaqcadan hazırlayır. Nizami başlayacağı fəslin əsas mövzusunda olan “Keyxosrov camı” və özünü nəzərdə tutaraq dediyi “rüzgarın Keyxosrovu” istiarəsi ilə poetik baxımdan ustalıqla bağlayır.

Poemada rumularla zəncilərin vuruşunun təsvirinə həsr edilən fəslin başlanğıcında isə aşağıdakı “Saqınamə” ilə qarşılaşırıq:

بمن ده که طبعم چو زنگی خوشست
چو رومی و زنگی نباشد دو رنگ²

بیا ساقی آن می که رومی وش است
مگر با من این بی محابا پلنگ

(Gəl, Saqi, o rumi sifətli meyi gətir mənə ver ki, təbim zənci kimi şaddır. Bəlkə, bu qorxusuz pələng (yəni dövrən) mənimlə rumi və zənci kimi hiylə eləməsin.)

Burada mey üçün işlədilən “rumi” və şairin öz təbiətini bən-zəttdiyi “zənci” təşbihləri fəslin məzmunu ilə bağlıdır. Şair bunları həm də “qara” və “ağ” mənasında işlədir.

Poemada İskəndərin zülmətə getməsi fəslində isə şair saqiyyə müraciətində “aydın su” (dirilik suyu) “zülmət rəngli” (torpaq) kimi məcazlardan faydalanır.

بجوی و بیا آب حیوان بچنگ
وزین زندگی زنده تر کن مرا³

بیا ساقی آن خاک ظلمات رنگ
بدان آب روشن نظر کن مرا

(Gətir saqi o zülmət rəngli torpağı axtar və diillik suyu əldə elə və o dirilik suyu ilə məni daha da diri elə.)

Bu “Saqınamə”də də əsas məzmunundan zahirən ayrı olan lirik başlanğıc təsiri bağışlayan saqiyyə ünvanlanan beytlər əslində şeirin üzvü tərkib hissəsi olub, ruhən mətnlə səsleşdiyi kimi məna zənginliyi və poetik rəngarəngliyi ilə də oxucunu heyran edir.

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران، ققنوس، ص.945

² Yenə orada, s.1075

³ Yenə orada, s.1176

Eyni fikri “İqbalnamə”dəki müğənninamələr haqqında da deyə bilərik.

Nizami poemalarında qəsidədən fərqli olaraq bəzən bir-birinin ardınca gələn bir neçə beyt hüsni-mətlə kimi səslənir. Belə lirik başlanğıclar şairin əsərlərinin mənə siqlətini artırmaqla yanaşı poetik cəhətdən də əsəri rövneqləndirdiyi kimi oxucunu da diqqətli olmağa əhvalatları maraqla oxumağa zəmin yaradır.

خوشا ملکا که ملک زندگانی است
نه هست از زندگی خوشتر شماری
بها روزا که آن روز جوانیت
نه از روز جوانی روزگاری¹

(Xoş o mülkə ki, həyat mülkidir. Cavanlıq günləri qiymətlidir. Nə həyatdan qiymətli bir şey, nə də cavanlıq günlərindən başqa xoş rüzgar var.)

Həmin əsərdə Nizami Xosrovun Bəhramdan qorxub Ərmənə getməsi fəslini belə başlayır:

کلید فتح را دندان پدید است
که رای آهنین زرین کلید است
ز صد شمشیر زن رای قوی به
ز صد قالب کلاه خسروی به
به رابی لشکری را بشکنی پشت
بشمشیری یکی تا ده توان کشت²

(Zəfərin açarının dişini görünür möhkəm rəy (qələbənin) qızılı açardı yüz qılınc vurandan mətin fikir yaxşıdır. Yüz qələbdən bir şahlıq papağı xoşdur. Düşüncə ilə bir qoşunun belini sındırarsan. Bir qılınca bir, ya ona qədər adam öldürmək olar.)

“Şərəfnamə” əsərində İskəndərlə Daranın müharibəsindən bəhs edən fəslin başlanğıc beytləri də öz fəlsəfi mündəricəsi ilə baş verəcək mühüm bir məsələdən xəbər verərək oxucunu həyat hadisələrinə diqqətli olmağa çağırır.

خرامیدن لاجوردی سپهر
همان گرد بر گشتن ماه و مهر
مپندار کز بهر بازیگریست
سرا پرده این چنین سرسریست
در این پرده یکرشته بیکار نیست
سر رشته بر ما پدیدرا نیست
که داند که فردا چه خواهد رسید
ز دیده که خواهد شدن نا پدید³

(Daima yol gedən bu lacivərd göyləri ayın-günün dairəvi dolanmasını oyuncaq hesab etmə. Elə bilmə ki, bu sərəpərdə (dünya)

¹ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، قفقوس، ص. 233

² Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، قفقوس، ص. 241

³ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، قفقوس، ص. 994

boş-boşunadır. Bu pərdədə bir tel də boş yerə deyil. Ancaq sapın ucu bizə görünür. Kim bilir, sabah nə baş verəcək, kim gözdən itəcək. Kimin paltarını çölə atacaqlar. Kimin başına iqbal tacı qoyulacaq.)

***

Şairin əsərlərində əsas məzmunundan əvvəl bədii əksini tapan lirik başlanğıclar ibrətamiz tutumu ilə yanaşı, təsvir olunacaq əhvalatlarla mənə yaxınlığı və bədii uyarlıqları ilə də səciyyələnərək təsvirə bir aydınlıq gətirir oxucunun marağını artırır.

Nizami poemalarında əhvalatların təsviri ilə bağlı haşiyə beytləri, lirik ricətlər və təsvirlərinin bədii yekunu kimi səslənən mənalı sonluqları, hüsni-məqtələri onun şeirinin təkrarsız gözəlliyini təmin edən uğurlu məziyyətlər olub, müəllifin dünya, yaradılış, tarixi, ictimai, təbii hadisələrə münasibətini əks etdirir.

Nizami poemalarında belə haşiyə beytləri ardıcıl izləsək, onların şairin özünə bəzən bilavasitə oxucuya müraciətlə, ya da dünya və zəmanəyə xitabən söyləndiyini görürük. Şair özünün müəyyən hiss və emosiya ifadə edən belə mənalı xitabları sual, nida və başqa vasitələrlə oxucu ilə həmişə mənəvi təmasda olur. Onun diqqətini yayınmağa qoymayaraq, düşünməyə vadar edir. Misal olaraq “Sirlər xəzinəsi” əsərində dövlət adamlarının zülmündən şikayətlənən bir qarının Sultan Səncərin ətəyindən tutub darğanın özbaşınalığı ucbatından ölkədə ədalətdən əsər-əlamət qalmadığını söylədiyi hekayəni götürək. Hekayədən əvvəl verilən “Hökmdarın xalqa qayğısı və ədaləti” adlanan məqalətdə töhmətli sözlərini şaha çəkinmədən söyləyən qarının cəsəratini alqışlayan şair gözlənilmədən belə haşiyə beytlərilə müasirlərinə müraciət edir:

ای هنر از مردی تو شرمار   از هنر بیوه زنی شرم دار
چند کنی دعوی مرد افکنی   کم کن و کم زن که کم از یک زنی¹

(Ey mərdliyi ilə hünəri utandıran, dul qadının hünərindən utan. Nə vaxta qədər şir yıxmağından danışacaqsan? Az danış, az öyün ki, sən bir qoca qadından da əskiksən.)

Nizami məsnəvilərin bədii yekunu kimi səslənən sonluqlarla da əsərlərinin mənə siqlətini artırır. Şairin əsərlərində fəsillərin ço-

¹ خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 106

xu təsvir edilən hər hansı bir səhnəni məntiqi baxımdan tamamlayan mənalı beytlərlə başa çatdırır.

Bədii sonluq Nizami əsərlərində bəzən bir-birinin ardınca gələn bir neçə beyti əhatə edir. Şair “Yeddi gözəl” əsərində də Neman şahın Simnarı günahsız cəzalandırmasının acı aqibətindən ibrət alan Mənzərin onun şagirdi Şeydanı səxavətlə mükafatlandırması təsvir olunan fəslə dünya və onun qərribə işləri ilə bağlı həyati-fəlsəfi düşüncələrini bildirməklə yekunlaşdırır:

زو یکی را زیان یکی را سود
یار دیگر غریق آب شود
چاره جز خامشی نمیدانند¹

کار عالم چنین تواند بود
یاری از تشنگی کباب شود
همه در کار خویش حیرانند

(Dünyanın işləri belədir. Ondan birisi ziyan, o birisi isə xeyir götürür. Bir dost susuzluqdan kabab olur, o biri dost suda boğulur. Hamı öz işinə heyrandır və susmaqdan başqa bir çarə bilmirlər.)

Belə bədii yekunlar Nizami sənətinin ümumiləşdirmə məharətini, hadisələrin təsvirindən məqsəduyğun nəticə çıxardaraq, orijinal bədii qənaətlərilə oxucunu düşündürmək hünərini də aydın göstərir.

***

“Xəmsə”yə daxil məsnəvilərdə qəhrəmanların maraqlı dialoqları, lakonik sual-cavabları və kəskinliyi ilə seçilən deyişmələrlə qarşılaşırıq. Ustad sənətkar öz poemalarında ictimai mənşəyi, həyata baxışı və məhəbbətə münasibətləri ilə bir-birinin əksi olan Fərhadla Xosrovun deyişməsini, müğənnilərin sevgililərini arzu, sevinc və üzrxahlıqlarını ifadə edən nəğmələrini olduqca maraqlı bir tərzdə uyğun poetik ziynətlərlə qələmə almışdır.

Leylinin fədakar eşqini aşkar edən daxili monoloqları, qərrib ölkədə Xosrov tərəfindən unudularaq tənha qalan Şirinin Tanrıya müraciəti, Fərhadın sevgilisinin xəyalına söylədiyi şikayətli misralar, Məcnunun gecə vaxtı ulduzlarla söhbəti və başqa bu kimi lirik parçalar şairin poetik məharətini nümayiş etdirən dəyərli sənət nümunələridir.

Nizaminin həyati-fəlsəfi düşüncələri saraylarda düzələn elmi-fəlsəfi məclislərdə aparılan sual-cavablarda poetik qanunauyğunluqla ifadə olunur. Nizami qəhrəmanları Xosrov - Şirin, İskəndər

¹ خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 764-765

şah-Dara, Bəhram şah və iranlılar məqsəd, istək, şikayət, kinayə, hədə-qorxu və başqa duyğularını bədii məntiqlə əks etdirən maraqlı dialoqlar, yazışmalar, məktublar vasitəsilə bir-birlərinə çatdırırlar.

***

Nizaminin şairlik hünəri onun sənət dühası, ensiklopedik məlumat və həyati müşahidələrinin hərtərəfliliyi və dəqiqliyi ilə yanaşı, klassik şeirin texniki incəlikləri, bəlağət, fəhahət qayda-qanunlarını, eləcə də poetikanın ənənəvi vasitələrini yerli-yerində işlətməsində, əsərlərinin vəzn, rədif və qafiyə sisteminin zənginliklərində də aydın görünməkdədir. Söz sənətinə müqəddəs bir məbəd kimi baxan sənətkar hər bir ifadəyə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, əsl zərgər işi görərək təsvir vasitələrinə şeirin mündəricəsinə uyğun yönümdə müraciət etmişdir. Nizami sənətinin bir çox özünəməxsusluqları, o sıradan fikrin simvol və rəmzlərlə ifadəsi, təsvir obyektinin assosiativ və emosional şişirtmə yolu ilə təqdimi, poetik əsaslandırma, bədii mütənasiblik və başqa cizgilər uyğun poetik vasitələrlə əyaniləşir.

Nizaminin predmeti bütün incəlikləri ilə görmək, hərtərəfli təsvirlə oxucuya duyurmaq məharəti şairin əlvan və orijinal təşbihləri ilə nəticələnmişdir. Nizami əsərlərində canlı insan onun zəka və qüdrəti, arzu və dəruni duyğuları həyat gerçəklikləri və təbii gözəlliklərlə uğurla qarşılaşdırılır. Şair hadisə və obyektin bütün incəliklərini şərh edən bənzətmələrində real həyatı faktlarla yanaşı, xalq rəvayətləri, Şərq mifologiyası, dini-tarixi və əfsanəvi şəxslərin adlarından məharətlə faydalanaraq klassik poeziyada işlənən hissi, xəyalı eləcə də təşbihi-bəliğ, təşbihi-sərih, təşbihi-məfrug, təşbihi-təsviyyə, təşbihi-cəm, təşbihi-şerti, təşbihi-inkar, təşbihi-təfzil, təşbihi-bərgəşte və başqa növlərini yaratmışdır. Ustad sənətkar klassik Şərq poetikasının çoxişlənən bu qədim kateqoriyalarına son dərəcə həssaslıq və yaradıcılıqla yanaşmış, onu əsərin məzmunu, təsvir olunan hadisə və əhvalatların ümumi ruhu ilə məharətlə uyğunlaşdırmış, məna baxımından olduğu kimi, işlənmə texnikası ilə də seçilən orijinal bənzətmələri ilə şeirini zənginləşdirmişdir.

Şair ayrı-ayrı kəlmə və ifadələri adilikdən çıxarıb onların müəyyən əlamətlərini, daxili və xarici keyfiyyətlərini nəzərdə tutaraq şeirə gətirir. Diqqətli tədqiqat bu baxımdan Nizamini sələflərindən ayıran neçə-neçə sənətkarlıq məziyyətlərini üzə çıxarır ki, bunu epi-

tet (tousif), təzad, təcnis və başqa bədii vasitələrin işlədilməsində də aydın görürük. Nizami oxucunu daha çox düşünməyə vadar edən metoforik ifadələrə tez-tez müraciət edir, əsərlərində xüsusi məharətlə işlədilən istiarələrlə oxucunun marağını daha da artıran ifadə rəngarəngliyini təmin edir.

شیرین نمکان تاک مخمور
زنگی بچه گان تاک را سر
آویخته هم بطرهء شاخ¹

نازک جگران باغ رنجور
انداخته هندوی کدیدور
سرهای تهی ز طرهء کاخ

(Bağın nazik vücudları (çiçəklər) incimiş (xəstə), meyvənin şirin duzluları xumar sərxoşu olmuşdular. Ev sahibi hindu meynənin zənci balalarının başını kəsirdi. Eyvanın tellərindən ayrılan kəsik başlar (salxımlar) budağın saçlarından asılmışdı.)

Bu misralarda payızın yetişməsi ilə bağbanın üzümləri (qara salxımları) dərməsi, meynədən ayrılan salxımların ağacın budaqlarından asılması mürəkkəb və ilk baxışda o qədər də asan anlaşılmayan metaforalarla ifadə olunur. “Hindli ev sahibi” (bağban), “Bağın zərif vücudları” (otlar, çiçəklər), “meynənin şirin” duzluları (üzümlər), “meynənin zənci balaları” (qara salxımlar) kimi istiarələr payız fəslinin mənzərəsinin daha canlı alınmasına səbəb olur.

Nizami oxucunu düşünməyə vadar edən belə istiarələri mətn daxilində məzmunla bağlı və ümum ideyaya uyğun seçdiyindən onu o qədər də çətinə salmır. Şairin özünün yetkinlik dövrü ilə bağlı dediyi misralarına nəzər salaq:

لالهء سیراب تو زردی گرفت
تازی و ترک آمده در ترکتاز
آمد پیری و جوانیش برد²

چشمه مهتاب تو سردی گرفت
موی بمویت ز حبش تا طراز
... پردهء گل باد خزانیش برد

(Sənin ay çeşməni soyudu, sirab lələni saraldı. Həbəş və Taraz türkləri ərəb və türk savaşına başladı. Xəzan yeli gülünün pərdəsini aparıb, qocalıq gəlib cavanlığını aldı.)

Bu beytlərdə “ay çeşməsi” və “ləleyi-sirab” ifadələrində şair özünün sifəti və yanağını “həbəş”, “Təraz”, “türk” və “ərəb” deyərək ən ağ və qara saçlarını nəzərdə tutur.

¹ خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 656

² خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 109

Belə istiarələri Nizami şeirinin dərin mənasını daha görümlü edərək, oxşar əhvali-ruhiyyəli səhnələrin təsvirinə də poetik baxımdan əlvanlıq gətirmiş, onu bədii əsər xaricində olan kobud söz və ifadələrdən çəkindirərək, yüksək iffətilə seçilən əvəzsiz sənətkar kimi şöhrətlənməsində də öz təsirini göstərmişdir.

Nizami əsərlərində hər hansı bir əşya və anlayışı daha dəqiq müəyyənləşdirmək, ona emosional rəng vermək məqsədilə tez-tez müraciət etdiyi bədii təyin-epitetləri də digər poetik vasitələrlə üzvi məna və ləfzi əlaqədə işlətməklə əsərlərinin bədiiliyini artırmağa, əhvalatlarının maraqlı təqdiminə, qəhrəmanlarının diqqətəlayiq keyfiyyətləri və mənəvi özünəməxsusluqlarının daha aydın çatdırılmasına müvəffəq olur.

Nizami bəzən sərrast seçdiyi bir epitetlə bir neçə predmet və ya hadisənin məziyyətlərini bir beytdə müəyyənləşdirir. Bəzən də eyni obyektə bir neçə bədii sifətlərlə səciyyələndirərək, gözəl tənsiğus-sifət, ləffü-nəşr, miraatur-nəzir və başqa bu kimi poetik vasitələrin uğurla işlənməsi üçün də əsas təşkil edir.

Nizami mübaliğə işlətməkdə də böyük ustalıq göstərərək klassik poetikanın çoxişlənən bu poetik vasitəsini “təbliğ”, “uğrak” adlandıran növləri ilə yanaşı, “quluvv”un da gözəl nümunələrini yaratmaqla təsvirlərinə bədii aydınlıq gətirir. “Ənuşirəvan və adil vəzirin hekayəsi”ndə bayquşların söhbətindən sarsılan şahın vəziyyətinin təsvirində oxuyuruq:

شاه در آن باره چنان گرم شد   کز نفسش نعل فرس نرم شد¹

(Şah bu əhvalatdan o qədər mütəəssir oldu ki, (odlu) nəfəsindən (yəni ahından) atının nalı yumşaldı.)

Yaxud Məcnunun vəziyyətindən bəhs edərkən deyir:

تن از بی طاقتی پرداخته زور   دل ز تنگی شده چون دیدهء مور²

(Bədəni taqətsizlikdən gücünü itirdi, ürəyi darlığından qarışqanın gözünə döndü.)

Başqa bir yerdə vuruş səhnəsindən danışarkən döyüş meydanını belə təsvir edir:

از نعرهء کوس و نالهء نای   دل در تن مرده میشد از جای³

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران، ققنوس، ص. 101

² خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران، ققنوس، ص. 278

³ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران، ققنوس،

(Şeypurun nərəsi və neyin naləsindən ölünün ürəyi bədəndə yerindən oynadı.)

Həyat gerçəkliklərindən uzaq olan belə bədii yalanlar oxucu tərəfindən məmnuniyyətlə qəbul olunur. Şairin yaradıcı xəyalının vüsətini əks etdirməklə müəllif qayəsinin də daha aydın anlamağa zülmün necə böyük peşmançılıq doğurması və yersiz müharibələrin dəhşətlərini daha aydın anlamağa, daha dolğun təsəvvür etməyə imkan yaradır.

***

Nizami əsərlərinin poetikasının səciyyəvi orijinallıqları oxucudan müəyyən məlumat, elmi-hazırlıq tələb etməklə yanaşı, onu həyati-təbii gözəlliklərə biganə qalmamağa, tarixin əlamətdar hadisələrini, ibrətamiz olaylarını unutmamağa, tarixi əsaslı əhvalatları dini-tarixi, əfsanəvi şəxsiyyətləri və onlarla bağlı rəvayətləri də xatırlamağa sövq edir. Bu baxımdan şairin işlətdiyi “təlmihlər” xüsusilə maraqlı olub məzmunun və əxlaqi-didaktik fəlsəfi-tarixi görüşlərinin daha aydın, daha əsaslı təqdiminə xidmət edir.

Nizami sənəti oxucunu həmçinin canlı danışmaq dilinin incəliklərinə də diqqət yetirməyə, dilin zənginliklərini dərk etməyə, az işlənən, yaxud tamamilə unudulmuş sözləri bir daha yada salmağa sövq edir. Aşağıdakı beytə diqqət edək: Nizami “Yeddi gözəl” əsərindəki rəmzi ifadə və simvollardan geniş faydalandığını bildirərək yazır:

بلکه در یابد آنکه در یابد¹

هر که این در گشاید زر یابد

(Kim bu qapını açarsa, qızıl tapar. Qapını tapan, eyni zamanda başa düşən kəs bəlkə, dürr tapar.)

Beytdə işlənən “dər” – (qapı) və “dür” (mirvari) sözləri gözətcənisiçidir. Diqqət etsək, beytdə incə bir eyhamın da olduğunu görürük. “Dər yaftən” “qapını tapmaq” ifadəsinin eyni zamanda “başa düşmək”, “dərk etmək” mənası da vardır. 2-ci misra həm “Kim qapını taparsa, dürr tapar”, həm də “Kim başa düşərsə, dürr tapar” kimi də anlaşıla bilər.

“Leyli və Məcnun” əsərində də Məcnunun dayısı Səlim Amiri onun - kimsən?- sualına belə cavab verir:

¹ 894. خمسة نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص.

خال تو ولی ز روی تو فرد   روی تو بخال نیست در خورد¹

(Sənin xalınam, ancaq üzündən iraq düşmüşəm. Sənin üzünün xala ehtiyacı yoxdur.)

Bu beytdə خال (خالو) sözü eyham olub, həm xal, həm də dayı mənasında anlaşılır.

Nizaminin zəmanədən şikayətləndiyi bir yerdə oxuyuruq:

گور و آهو مجوی از این گل شور   کاهوش آهوست و گورش گور²

(Bu şor torpaqda gur və ahu (ceyran) axtarma ki, ceyranı eyib, guru gordur.)

Bu beytdə üç dəfə təkrar olunan “ahu” və “gur” sözləri 2-ci misrada əvvəlcə “ceyran”, “gur”, sonra “eyib” və “gor” (qəbir) mənasındadır. Aşağıdakı misralarda ifadə olunan hikmətli fikrə diqqət edək:

نوش و نیش جهان که پیش و پس است   در دم و در دم یکی مگس است³

(Əvvəli və axırda gələn “nuş” və “niş” (iynəsi) bir milçəyin ağzında və quyruğundadır.)

Bu beytdə də “nuş” (bal) və “niş” (tikan) sözlərini izləyən “dom” və “dəm” (quyruq) və (ağız) kəlmələri mənəvi təcnisdir.

Nizami Şirin, Şəkər, Bəhram, Xosrov, Fitnə, İskəndər, Məhin Banu, Məryəm və başqa qəhrəmanlarının adlarından faydalanmaqla da mənalı təcnislər yaradır.

Nizami şeirində məzmun baxımdan bir-birinin davamı olan beytlər sərrast seçilən bədii vasitələr səbəb, şərt, izah və nəticə əlaqələrinə əsaslanan bədii məntiqlə bir-birinə bağlanır. Şairin məzəclərinin məna və zahiri uyğunluğu sənətkarlıqla yaradılan bədii paralellər, poetik təkrar və qarşılaşdırmalar misralar arasında ləfzi və məna bütövlüyü yaratmaqla onları bir-birilə əlaqələndirir.

Dahi sənətkar klassik poetikanın ənənəvi vasitələrinə müraciətində də dəqiq həyati müşahidələrinə, elmi görüşləri, təbii və ictimai qanunauyğunluqlara əsaslanır ki, bu da Nizami şeirinin əsas məziyyətlərindən olan bədii məntiqin daha da qüvvətlənməsi ilə

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران، ققنوس، ص. 612

² خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران، ققنوس، ص. 886

³ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران، ققنوس، ص. 891

nəticələndir. Şair təsvir etdiyi romantik səhnələri belə canlı həyat, real zəminlə bağlayır, həyat haqqındakı anlayışlarından kainat, təbiət və cəmiyyət barədəki elmi-ədəbi düşüncələrindən çıxış edir.

Nizami sənətində işlənmə tərzinin rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkən bədii əsaslandırma şairin poemalarındakı Xosrov, Şirin, Şəmira (Məhin Banu), Bozorg Ummid, İskəndər Zülqərneyn, Bəhram Gur, Bəhram Çubin və başqa tarixlə bağlı şəxsiyyətlərin, eləcə də Nizaminin məmduhlarının adları ilə yanaşı, Şəkər, Fitnə, Rast Rövşən, Xeyir, Şər və başqa adların etimoloji izahlarının poetik baxımdan mənalandırılması şairin sənətinin mühüm məziyyətlərindən olan poetik məntiqin özünü daha aydın göstərməsi ilə nəticələndir. Misal olaraq Xosrovun adını götürək: Nizami şahzadənin Xosrov Pərviz adlandırılmasının səbəbini belə izah edir:

پدر در خسروی دیدی تمامش
از آن شد نام آن شاهزاده پرویز
نهاده خسرو پرویز نامش
که بودی دایم از هر کس پر آویز¹

(Atası onu şahlıqda bitkin gördüyündən adını Xosrov Pərviz qoydu. O şahzadənin adı ona görə Pərviz oldu ki, hamının boynuna sarılırdı.)

Məhin Banunun təqdiminə baxaq:

شمیرا نام دارد آن جهانگیر
ز مردان بیشتر دارد سترگی
شمیرا را مهین بانوست تفسیر
مهین بانوش خواندند از بزرگ²

(O cahangirin adı Şəmiradır. Şəmira sözünün təfsiri “böyük xanım” deməkdir. Böyüklükdə kişilərdən artıq olduğundan böyüklüyünə görə, Məhin Banu (Böyük xanım) adlandırılır.)

Nizaminin adlarla bağlı bu qəbildən olan izahları onun türk mənşəli adların şərhində daha diqqətəlayiq olub, obrazların öz adlarına uyğun səciyyələndirilməsini daha aydın göstərir. Nizami “Yeddi gözəl” əsərində Azərbaycan (Marağa) hökmdarı Körpə Arslana həsr etdiyi mədhində “Arslan” sözünün türkcə mənasını nəzərdə tutaraq yazır:

همسرا آسمان و همکف ابر
هم بتن شیر و هم بنام هژ بر³

¹ Xəmsə Nəzami Gəncü, Təhran, Qəfənos, s. 190.

² Xəmsə Nəzami Gəncü, Təhran, Qəfənos, s. 197.

³ Xəmsə Nəzami Gəncü, Təhran, Qəfənos, s. 694.

(Asimanla baş-başa duran bulud əlli (səxavətli), həm bədəcə şir, həm də adı şirdir.)

“Şərəfnamə”də “Qarınca” adlı bir qəhrəmanın meydanda İskəndərlə döyüşdüyünü təsvir edərkən bu türk mənşəli sözün fars oxucularına aydın olmayan “qarışqa” mənasını oxucuya belə çatdırır:

قرنجه چو دید آن چنان دست زور   سپر بر کتف دوخت چون پر مور¹

(Qarınca belə əl zərbəsini görən kimi, qalxanı qarışqa qanadı kimi çiyinə tutdu.)

“Qarınca” sözü əsərin orijinalı fars və Azərbaycan, rus dillərinə tərcümə və nəşrlərində yanlış olaraq فرینجه (fərincə) yazıldığından oxucu onun türk mənşəli söz olmasından xəbərsiz qalır.²

“Çin Xaqanının İskəndəri qonaq etməsi” fəslində Xaqanın İskəndərə gətirdiyi hədiyyələr içərisində bir şahın olduğunu bildirərək onun haqqında şaha belə deyir:

طغان شاه مرغان و طغرل به نام   بسلطانی اندر چو طغرل تمام³

(Quşların Tuğan şahı, adı Toğrul, sultanlıqda tamam Toğrul kimiydi.)

Bu beytdə ilk növbədə “toğan”, “toğrul” kimi türkəsilli kəlmələr diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda Qaraxanilər sülaləsinin hökmdarı Sultan Toğrul Tuğan şah (998-1015) xatırlanır.

***

Nizami şeirə rövnəq verən, ifadəni qüvvətləndirən poetik kateqoriyaları məntiqi bağlılıqda götürərək bədii amalın sərrast seçilmiş bir neçə poetik vasitənin iştirakı ilə daha kəsərli və aydın alınmasına nail olmuşdur. Nizami sənəti əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, zahiri gözəlliyin şeirin məna tutumuna xidmət etməsi, mənəvi fiqurların ləfzi sənətlərlə ustalıqla uyuşdurulması kimi mühüm bir xüsusiyyətlə səciyyələndir. Məna ilə bağlı şeirə gətirilən poetik vasitələri misraların zahiri quruluşu, sözlərin mətin düzümü, poetik

¹ خمسة نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس ، ص. 1141

² Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıcı, 1982, s.334

³ خمسة نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس ، ص. 1120

simmetriya, bədii təkrar, təkrir, məntiqi vurğu və axıcı bir ahəng tamamlayır.

Ustad sənətkar özünə və bilavasitə oxucuya yönələn xitabları, emosional ricətləri, rəngarəng nida, iltifatlar, eləcə də təəccüb, kinayə, eyham bildirən bədii suallar (istifham) mənalı təcahülül-arif, sual-cavab, iltifat və başqa fiqurlardan faydalanmaqla oxucu ilə mənəvi ünsiyyət yaradaraq məzmunun daha anlaşılıqlı olmasına, bədii fakt və hadisələrin daha aydın təsdiqinə nail olur.

Nizami şeirin mənası ilə yanaşı, onun zahiri gözəlliyinə də xidmət edən bədii suallarla da əsərlərindəki dinamizmi artıraraq təsvirlərinin real və daha təbii alınmasına müvəffəq olmuşdur. Şairin bilavasitə oxucuya və özünə ünvanladığı belə poetik suallara çox vaxt cavab almaq üçün deyil, müəllifin dəruni duyğularını ifadə etmək, müəyyən bir obyektə, hadisəyə və ya əlamətə daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq, deyilənlərin doğruluğuna inandırmaq üçün müraciət edilir.

Klassik poetikada “istifham” adlanan belə poetik suallar şeirin ahənginə dəyişiklik gətirməklə yanaşı, özünün məna çalarları ilə də seçilərək həm də şairin təəccübü, marağı, məzəmməti, təəssüf, hey-rət və xəbərdarlığını da asanlıqla sezə bilərik. Şair rəngarəng istifhamlarla oxucu ilə əlaqə yaradır, onu diqqətli olmağa hazırlayır, bədii məqsədə sanki münasibət bildirməyə dəvət edir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün Nizaminin “Xosrov və Şirin”də astronomik görüşlərini ifadə edən aşağıdakı parçaya nəzər salaq.

چرا گردند گرد کعبه خاک
در این آمد شدن مقصودشان چیست
که میجویند از این منزل بریدن
که گفت اینرا بجنب آنرا بیارام¹

خبر داری که سیاحان افلاک
در این محرابگه معبودشان کیست
چه می خواهند از این محل کشیدن
چرا این ثابت است آن منقلب نام

(Bilirsən göyün səyyahları niyə torpaq Kəbənin ətrafında dolanırlar? Bu mehrabda məbudları kimdir? Bu gəlib-getməkdən məqsədləri nədir? Bu məhməl çəkməkdən nə istəyirlər? Bu mənzil kəsməklə nə axtarırlar? Nə üçün bu sabit, o dəyişən adlanır? Buna kim dayan, ona kim hərəkət elə-, dedi?)

Nizami şeirinin zahiri gözəlliyini artıran bədii suallar çox vaxt şairin söylədiklərini təsdiqləmək, müəllifin həyəcanı, kədər və təəs-

¹ خمسة نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 165.

süfünü, eləcə də həyati fəlsəfi qənaətlərini diqqətə çatdırmaq məqsədilə şeirə gətirilir ki, bu özü Nizaminin istifhamlardan orijinal tərzdə faydalanmaq bacarığını göstərən səciyyəvi cəhətdir.

Poetik sualların Nizami əsərlərində müxtəlif yerlərdə tez-tez rəngarəng tərzdə işlədilməsinə baxmayaraq, Nizami heç zaman özünü təkrara yol verməmiş, hər dəfə istifhamın yeni poetik çaları ilə, yeni tərəvətlə suallarını fərqləndirmişdir.

Bu baxımdan bədii sualın digər növü “sual və cavab”ların işlənməsi də diqqətəlayiqdir: “Şair folklor – dastan və el nəğmələrində çox təsadüf edilən bu bədii vasitədən yaradıcılıqla bəhrələnir. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, “sual və cavab”ın Nizami əsərlərində bir neçə forması ilə qarşılaşmaq mümkündür. “Sirlər xəzinəsi”ndə istər əsəri təşkil edən məqalətlər və istərsə onları izləyən məişət, tarix və xalq ədəbiyyatından alınan hekayələrdə şairin öz-özü ilə mükəlliməsinə diqqət edək:

تخم ادب چیست؟ وفا کاشتن   حق وفا چیست؟ نگه داشتن.¹

(Ədəb toxumu nədir? Vəfa əkmək. Vəfa haqqı nədir? Onu göz-ləmək.)

Yenə həmin əsərdə:

کیست فلک؟ پیر شده بیوه   چیست جهان؟ درد زده میوه²

(Fələk kimdir? Qocalmış bir dul qadın. Dünya nədir? Çürümüş meyvə.)

Başqa bir yerdə:

ز هر ترا دوست چه خواند؟ شکر   عیب ترا دوست چه داند؟ هنر³

(Dost sənin zəhərini nə bilər? Şəkər. Eybini nə bilər? Hünər!)

“Yeddi gözəl”ə baxaq:

آن چنان رفت عهد من ز نخست   با که؟ با آنکه هست عهد اوست درست.⁴

(Əvvəldən mənim əhdim belədir. Kimlə? Əhdi düz olanla.)

¹ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 104.

² Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 127.

³ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 149.

⁴ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 727.

Yenə həmin əsərdə qırmızı geyimli gözəlin nağılında oxuyuruq:

یافتش چون شکفته گلزاری در کجا؟ در خرابتر غاری¹

(Onu çiçəkləri açmış gülzar kimi tapdı. Harada? Xaraba qalmış bir mağarada.)

Nizaminin təhkiyə zamanı özü ilə etdiyi belə lakonik sual-cavablar şeirin ahəngini təzələməklə monotonluqdan qurtarır. Oxucunun diqqətini artıraraq, əhvalatları daha maraqla izləməyə sövq edir.

Nizami bədii sualın ayrıca növü olan təcahülül-arifin də gözəl nümunələrini yaratmışdır. Şairin əsərlərində söz sənətində aydın bir məsələni xəbər almaq, aşkar bir mənəni soruşmaqla onu bir daha müxatibin diqqətinə çatdırmaq məqsədilə işlənən belə sualların müxtəlif növləri ilə qarşılaşırıq.

Ustad sənətkar həyəcan doğuran təsvirlərində, qeyri-adi hadisələri qələmə alarkən obrazların zahiri və mənəvi gözəlliklərinin tərənnümündə, müəllif heyranlığı, təəccüb, heyrət bildirmək üçün müraciət olunan bu poetik kateqoriyanın əlvan növlərindən məharətlə faydalanır. “Xosrov və Şirin”də Fərhadın Bisütun dağıyı yarmasından bəhs edərkən, şair qəhrəmanın hünərini və eşq yolunda çəkdiyi iztirablarını belə ifadə edir:

رخ خارا بخون لعل میشست مگر در سنگ خارا لعل می جست²

(Qart daşların üzünü ləl rəngli qanla yuyurdu. Məgər sərt daşlarda ləl axtarırdı?)

Bu beytdəki sual şairin sənətkar qüdrəti qarşısında daha çox heyrət və təəccübünü ifadə edir. Başqa bir yerdə şair Şirinin yolda rastlaşdığı çeşmədə çimdiyini təsvir edərkən, haşiyə çıxaraq özünə belə cavabı olmayan suallarla müraciət edir.

مگر دانسته بود از پیش دیدن که مهمانی نوش خواهد رسیدن
در آب چشمه سار آن شکر ناب ز بهر میهمان میساخت جلاب³

¹ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 813

² Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 332

³ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 217

(Məgər görməmişdən qabaq o bilirdi ki, əziz bir qonaq gələcək? Çəsmə suyunda o saf şəkər qonaq üçün şərbət hazırlayırdı?)

Nizami əsərlərindəki belə təcahülül-ariflərdə klassik poetika ilə Şərq şifahi xalq yaradıcılığı və canlı danışq dilinin səciyyəvi cizgilərinin özünəməxsus sintezini görürük. İstifhamın digər növləri kimi, Nizami əsərlərində əksini tapan təcahülül-ariflər Nizami şeirinin bədii üslubuna xüsusi bir cazibə, poetik məntiq gətirir, oxucunu məzmandan ani olaraq ayırsa da, onu əhvalatlara daha dərinədən nüfuz etmək üçün hazırlayır. Dahi şair klassik poetikanın hüsni-təlil, iltifat və başqa kateqoriyalarından məharətlə istifadə edir.

***

Nizami bədii sözün məqsədəuyğun təkrarı ilə də əsərlərində şeiriyyəti artırmış, eyni sözün bir beytdə, hətta bir misrada bir neçə dəfə işlənməsindən alınan fiqurlarla da şeirini rəvnəqləndirmişdir. Bu baxımdan iltizam fiquru xüsusilə seçilir.

“İltizam” sözünün hərfi mənasından da anlaşıldığı kimi, klassik poetikanın bu ənənəvi kateqoriyası bir və ya bir neçə sözün ehtiyac olmadan təkrarı deməkdir. Nizami şeirin həm məna, həm də zahiri gözəlliyinə xidmət edən ahəngi gözəlləşdirməklə yanaşı, məntiqi vurğunu da aydın diqqətə çatdıran iltizamın müxtəlif növlərindən yaradıcı tərzdə faydalanır.

سینه مکن گر گهر آری بدست   بهتر از آن جوی که در سینه هست¹

(Əgər əlinə gövhər keçirsən, sinənə döymə, sinəndə olduğundan yaxşısını ələ keçirməyə çalış.)

Nəsihət səciyyəli bu beytdə də “sinə” sözünün təkrarı ilə iltizam yaranmışdır. Göründüyü kimi, Nizami bu təkrarla beytin ibrətamiz mənasının daha kəsərli alınmasına müvəffəq olur.

جو صاحب سنگ دید آن نقش ارژنگ   فروماند از سخن چو نقش در سنگ²

(Elə ki daş sahibi (şairi məzəmmət edən dostu nəzərdə tutulur) o Ərtəng naxışını gördü, daşdakı naxış kimi sözsüz qaldı.)

Beyt, atəşpərəstlərin həyatından bəhs edən mövzuda əsər yazdığı üçün şairi məzəmmət edən dostu haqqındadır. Şair dostuna

¹ خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس ، ص. 80

² خمسۀ نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس ، ص. 187

yazmaqda olduğu “Xosrov və Şirin” əsərindən bir parça oxumaqla onu heyran etdiyini bildirir. Nizaminin bu obrazlı təsvirində iltizam istiarələrin – “naxış” və “daş” sözlərinin təkrarı ilə yaranır. Nizami özü ilə yaxın dostu arasındakı bu psixoloji məqamı “iltizam”dan faydalanmaqla oxucuya təqdim edir.

Nizami poetik təkrarın klassik şeirdə təkrir adlanan xüsusi növünü də məharətlə işlətməmiş, bu poetik vasitənin də rəngarəng nümunələrini yaratmışdır. Nizami əsərlərində əhvalatların təsviri, oxucuya müraciətlə deyilmiş haşiyə beytləri, həm də obrazların danışığında təkririn müxtəlif növləri ilə qarşılaşırıq.

نشسته خسرو پرویز بر تخت   جوان مرد و جوان طبع و جوان بخت¹

(Xosrov Pərviz təxtə əyləşmişdi, cavanmərd, cavan təbiətli və cavan bəxt(li) idi.)

Başqa bir yerdə Xosrov haqqında deyilir:

کله لعل و قبا لعل و کمر لعل   رخس هم لعل بینی لعل بر لعل²

(Papağı ləl, qəbası ləl, kəmər ləldir. Sifəti həm ləldir, ləl üzərində ləl görərsən.)

“Sirlər xəzinəsi”nə baxaq:

چون تو همائی شرف کار باش   کم خورو کم گوی و کم آزار باش³

(Sən hümay olduğun üçün şərəfli iş gör, az ye, az danış və az incidən ol.)

Göründüyü kimi, şairin bu beytlərdə təkrir kimi işlənən “cavan”, “kəm”, “ləl” sözləri həm zahiri, həm də məcazi və həqiqi mənə çalarlarından faydalanmaqla şeirə ahəng baxımından xüsusi ziyyət vermiş, müəllif məqsədinin daha aydın ifadəsi ilə nəticələnmişdir.

Nizami çox zaman bir sözü seçərək bir beyt daxilində, yaxud bir-birinin ardınca gələn bir neçə misra boyu təkrar etməklə o birilərindən ayırır:

روز شنیدم چو به پایان شود   سایه هر چیز دو چندان شود
سایه پرستی چه کنی همچو باغ   سایه شکن باش چو نور چراغ

¹ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 286

² خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 213

³ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 116

گر تو ز خود سایه توانی برید
سایه نشینی نه فن هر کسست

عیب تو چون سایه شود ناپدید
سایه نشین چشمه حیوان بسست¹

(Eşitmişəm ki, gün axıra çatarkən hər şeyin kölgəsi iki dəfə artır. Bağ kimi nə kölgəpərəstlik edirsən? Çırağ ışığı kimi kölgə sındıran ol. Əgər sən kölgəni özündən ayıra bilsən, sənin eyiblərin də kölgə kimi görünməz olar. Kölgədə oturmaq hər kəsin işi deyil. Dirilik çeşməsinin kölgədə olması bəsdir.)

Bu parçada (kölgə) sayə sözü “kölgəpərəst”, “kölgə sındıran”, “kölgədə oturan” kimi məcazi mənalar, eləcə də bu sözdən təşbih kimi faydalanma Nizami sənətkarlığının tükənməz imkanlarından soraq verir.

“Xosrov və Şirin” əsərindən Fərhadın monoloqundan gətirilən beytlərə diqqət edək:

چرا بخشد ترا شیر و مرا خون؟
که چون از جوی من شیری خوری شاد
که دارد تشنه را شیر و شکر سود
که در عشق تو چون طفل بشیرم
فراوشم مکن چون شیرخواران²

و گر بی‌میل شد پستان گردون
بدان شیری که اول مادرت داد
کنی یادم به شیر شکرآلود
به شیری چون شبانان دست گیرم
به یاد آرم چو شیر خوشگواران

(Əgər fələyin meyli yoxdursa, nə üçün sənə süd, mənə isə qan bağışlayır? Səni anandan əmədiyin südə and verirəm, mənim arxımdan şadlıqla süd içəndə məni şəkərli süd ilə yad elə. Çobanlar kimi əlimdən tut ki sənin eşqində *Bəşir uşağam. O xoş içilən süd kimi məni yad et. Südəmər kimi məni unutma.)

Bu beytlərdə də “şir” (süd) sözünün hər beytdə işləndiyini görürük. Maraqlıdır ki, Fərhadın bu monoloqu onun Şirin üçün süd arxı çəkdiyi fəsildə verilir. Bu, Nizaminin bədii söz və poetik vasitələri təsadüfi və ya gəlişigözəl deyil, müəyyən yaradıcılıq prinsipinə uyğunlaşdıraraq onlardan yerində istifadə etdiyini təsdiqləyir.

Belə təkrarlar şairin oxucuya təlqin etdiyi fəlsəfi-əxlaqi mülahizələrin təqdimində xüsusilə əhəmiyyətli olub, onun diqqətini daha artıq cəlb etməyə və ibrətamiz öyüdlərini daha təsirli çatdırmağa kömək edir.

¹ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 137

² Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 327

جهاندارى به تنها کرد نتوان برانند هر که با تدبیر باشد مخور تنها گرت خود آب جویست	به تنهای جهانرا خورد نتوان که تنها خور تنها میر باشد که تنها خور چو دریا تلخ رویست ¹
--	---

(Tənha cahandarlıq etmək olmaz. Dünyanı tənha yemək mümkün deyil. Tədbirli olan hər kəs bilir ki, tənha yeyən, tənha ölər. Arx suyu da olsa, onu tənha içmə ki, təkbaşına yeyən dəniz suyu kimi acı olar.)

Bu parçadakı nəsihətamiz şair düşüncələrini sərrast seçilmiş bənzətmələrlə yanaşı, “tənha” sözünün məqsədəuyğun təkrarı daha da poetikləşdirir.

Bütün bunlar Nizaminin sənətkarlıq istedadını göstərən, onun söz sənətinin incəliklərinə yaxından bələdliyini və onları işlətmək məharətini təsdiq edən poetik cizgilərdir. Nizami qüdrəti təkcə eyni məfhumu bir neçə xüsusiyyətdən faydalanmaqla uğurla şeirə gətirməsində deyil, həm də bu yolla oxucunu düşündürə bilməsində də özünü göstərir. Nümunə üçün “Xosrov və Şirin” əsərində sevgililərin çeşmə başında bir-birlərini tanımadan görüşmələrini təsvir edən hissədə şairin belə haşiyə beytləri ilə qarşılaşırıq:

دو گل بین کز دو چشمه خار دیدند همین را روز اول چشمه زد راه به سرچشمه گشاید هر کسی رخت جز ایشان را که رخت از چشمه بردند نه بینی چشمه‌ای کز آتش دل نه خورشید جهان کاین چشمه خون	دو تشنه کز دو آب آزار دیدند همان از چشمه‌ای افتاد در چاه به چشمه نرم گردد توشه سخت ز نرمیها به سختیها سپردند ندارد تشنه‌ای را پای در گل بدین کار است گردان گرد گردون ²
--	--

(İki gülə bax ki, iki çeşmədən tikan gördülər. İki təşnə iki sudan əziyyət çəkdi. Birisinin birinci gün çeşmə yolunu kəsdi, o birisi çeşmə ucundan quyuya düşdü. Hamı çeşmə başında boxcasını açar, quru çörəyini su ilə isladar. Onlar çeşmədən uzaqlaşandan sonra yumşaqılıq bərkliyə çevrildi. Görmürsən ki, ürək odunun atəşindən (heç bir) çeşmə bir təşnəni rahat durmağa qoymayıb. Bu qan çeşməsi günəş bu minvalla fələyin dövrəsinə fırlanmırmı?)

¹ خمسه نظامی گنجوی، تهران، قفقوس، ص. 350

² خمسه نظامی گنجوی، تهران، قفقوس، ص. 221

Altı beyti əhatə edən bu parçada doqquz dəfə təkrar olunan “çəşmə” sözünü hər dəfə yeni tərəvətlə işlətmək şairdən xüsusi məharət, ədəbi təcrübə və hərtərəfli bilgi tələb edir.

Nizami şeirində bir-birinin ardınca gələn bir neçə beytin eyni sözlə başladığını görürük. Şairin poemalarında müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir olunan qəhrəmanların qarşılaşdığı səhnələrdəki söhbətləri və dialoqlarında poetik təkrara müraciət əsərdə dinamizmi artırır, obrazların söhbətlərinə mükəllimələrinə poetik əhvali-ruhiyyə aşılayır.

“Leyli və Məcnun” poemasında əsər qəhrəmanlarının birlikdə təhsil almalarının təsvirində şair onların gizli məhəbbətini oxucularına çatdırarkən yazır:

و ایشان به حساب مهربانی	یاران به حساب علم خوانی
ایشان لغتی دگر نوشتند	یاران سخن از لغت سرشتند
ایشان نفسی به عشق راندند	یاران ورقی ز علم خواندند
ایشان همه حسب حال گفتند	یاران صفت قتال گفتند
ایشان ز شمار خویش بودند ¹	یاران ز شمار پیش بودند

(Dostlar (yoldaşlar) elm oxumaqda idilər, onlar mehribanlıq hədisi oxuyurdular. Yoldaşlar lügətdən söz açır. Onlar başqa bir lüğət yazırdılar. Yoldaşlar döyüşün gedişindən danışırdı, onlar öz macərələrini söyləyirdilər. Dostlar elmdən bir vərəq oxuyur, onlar eşqilə nəfəs alırdılar. Yoldaşlar sayda irəli idilər, onlar öz saylarını sayırdılar.)

Burada hər beytdə təkrar olunan “yaran” – dostlar və “işan” – onlar sözləri 16 beytdə işlənir. Müəllif bu təkrarlar vasitəsilə Leyli və Məcnunun yoldaşlarından təcrid olub elm, təhsil əvəzinə, məhəbbət dərsi aldığını bildirir.

Nizami kəlmələrin misra və beyt daxilindəki yerlərini dəyişməklə təkrara əsaslanan digər poetik kateqoriyaların rəngarəng növləri ilə də əsərlərinin poetikasını zənginləşdirir.

که جان در غصه دارم عصبه در جان	در این سختی مرا مردن شد آسان
که دل بر سنگ بستم سنگ بر دل ²	مرا در عاشقی کاریست مشکل

¹ خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 513

² خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 329

(Belə çətinliklə mənim üçün ölmək asandır, çünki canım qüdsəddir, qüdsə canımda. Aşılıqlıqda mənim işim çətindir ki, ürəyimi daşa bağlamışam, daşı da ürəyimə.)

“Xosrov və Şirin” əsərində başqa bir yerdə oxuyuruq:

فرود آمد ز تخت خویش غمناک   بسر بر خاک و سر بر هم بسر خاک¹

(Təxtindən qəmli halda düşdü, torpağı başınaqoydu (ələdi) və başını torpağın üstünə qoydu.)

“Leyli və Məcnun”da:

از بنگی زمانه آزاد   غم شاد بما و ما بغم شاد²

(Zəmanənin köləliyində azadıq. Qəm bizimlə şadıdır. Biz də qəmlə şadıq.)

Bu nümunələrin ikinci beytlərində sözlərin yerlərini dəyişməklə yaranan “tərdi-əkslər” şeirin ahənginə olduğu kimi, mənasına da təsir göstərərək poetik təkrarın yeni bir növünün yaranması ilə nəticələnir.

Nizami əsərlərində sözlərin beytdə yerlərinin dəyişməsilə yaranan poetik təkrarlar içərisində “rəddül-əcz ələs-sədr” və “rəddül-sədr ələl əcz” fiqurlarına müraciətində yaranan nümunələr də diqqətəlayiq yer tutur:

سخن گفتن بکر جان سفتن است   نه هر کس سزای سخن گفتن است³

(Təzə söz demək canı əritmək deməkdir. (Təzə) söz demək hər kəsə layiq (müəssər) deyil.)

Başqa nümunə:

بهشت این و آن هست دوزخ سرشت   بدوزخ نیاید کسی از بهشت⁴

(Bu behiştədir, o cəhənnəm təbiətlidir, heç kəs behiştədən cəhənnəmə getməz.)

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə də ilk misranın birinci sözü beytin sonunda təkrar olunur.

¹ خمسە نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس

² خمسە نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس

³ خمسە نظامی گنجوی ، تهران ، ققنوس ، ص. 919

⁴ نظامی گنجوی ، اقبالنامه ، ترتیب دهنده متن علمی و ترقیاتی ق. بابایف ، باکو ، 1967 ، ص. 140

Nizami poetik təkrarlarla yanaşı, eyni və yaxın səsərdən təşkil olunmuş paronim sözləri, mənaca yaxın ifadələri misra və beyt daxilində məqsədəuyğun yerləşdirməklə də əsərinin həm ahəng, həm də mənə baxımdan orijinal cizgilərlə seçilməsinə nail olur.

اما نگذارم از خورش دست گرمن نخورم خوردگان هست¹

Əmma nəqozarəm əz xorəş dəst
Gər mən nə xorəm, xorəndeqan həst.

(Amma xörəyi əldən verməyəcəyəm, mən özüm yeməsəm də yeyənlər var.)

Məcnunun dili ilə deyilmiş bu misralarda “xoreş”(yemək), nə-xorəm (yemirəm), “xorendeqan” (yeyənlər) sözlərinin eyni beytdə verilməsi onun zahiri gözəlliyini artırır.

Başqa misal:

ساخته و سوخته در راه تو ساخته من سوخته بد خواه تو²

Saxte və suxte dər pahe-to
Saxte mən, suxte bədxəhe-to

(Sənin yolunda çalışanlar və yanmışlar var. Çalışan mən, yanmış isə sənin düşmənidir.)

Özü-özlüyündə ləftu-nəşr olan bu beytdə “saxte”(düzəlmiş) və “suxte” (yanmış) sözlərinin yanaşı işlənməsi əlamətdar poetik cizgidir.

از کژی افتی بکم و کاستی از همه غم رستی اگر راستی³

Əz kəci ofti bekəmo kasti
Əz həmə qəm rəsti əgər rasti

(Əksiklik və çatışmazlıq ayrılıqdan gəlir. Doğru olsan, bütün qəmlərdən qurtararsan (xilas olarsan.)

¹ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام اژدر علیاوغلی، اصغر زادهوف بابایف باکو 1965، ص 380

² خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 1289

³ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس

Beytin aforizm səciyyəli mənasını “rasti” (doğruluq) və “rəsti” (qurtarmaq) kimi yalnız bir saitle fərqlənən kəlmələrin iştirakı daha da artırır.

أهو و روباه در آن مرغزار   نافه بگل داده و نیفه بخار¹

Ahu vo rubah dər on mərğzar
Nafe beqol dade vo nife be xar

(Bu çəməndə ceyran göbəyini gülə, tülkü isə paltarını tikana vermişdi.)

Bu misralarda “nafə”(göbək-müşk) və “nifə” (paltar) sözləri tələffüzə yaxın olmaqla beytin ahənginə gözəllik verib. Şairin məharətlə işlətdiyi məcazlarını ləfzi baxımdan tamamlayır.

Nizami klassik poetikanın ahəngə təsir göstərərək şeirin yazılış baxımdan mövzunluğunu təmin edən bədii təkrarın müxtəlif növlərinin də maraqlı nümunələrini yaratmışdır. Nizami poemalarından şibhi-iştiaq fiqurunun işlənilməsinə dair də çox nümunə gətirmək olar. Bu yazımızda onların az bir qismini nəzərdən keçirməklə şairin əsərlərinin məzmun və ideya mənası ilə səsleşən zahiri gözəllikləri haqqında ümumi təsəvvürü bir daha dolğunlaşdırmaq istəyirik:

Xosrov oğlu Şiruyədən Bozorg Ümmidə şikayətləndiyi vaxt ona öz narazılığını belə bildirir:

ز من بگزر که من خود گرزه مارم   بلی مارم که چون او مهره دارم²

Ze mən beqozər ke mən xod gorze marəm
Bəli, marəm ki çun mohre darəm

(Məndən əl götür ki, mən gürzə ilanam. Bəli, gürzə ilanam ki, onun kimi möhrəm var.)

Burada eyni beytdə “qozər”- (keç), “qorze”(gürzə) sözləri beytin ahənginə də təsirsiz qalmır.

سردار و سریر دار آفاق   رزاق نه آسمان ارزاق

Rəzzaqe noh asemane ərzaq
Sərdar o sərirdare afaq

¹ ختمه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس

² نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، باکو 1960، ص 714

(Doqquz göyün ruzisinin ruzi verəni, üfüqlərin başçısı və təxt sahibi.)

Bu beytdə də “ərzaq” və “rəzzaq” yanaşı işlənməklə şibhi-iştiaq qaq təşkil edirlər.

Nizaminin şeirin ilk baxışda o qədər də zəruri görünməyən belə zahiri bəzəyinə diqqət verməsi, əlbəttə onun klassik poetikanın qayda-qanunlarına yaxından bələdliyini, sözlər üzərində zərgər əməyini, sənət qüdrətini aydınlaşdırır. Onu da qeyd edək zahiri bəzəklərin belə çoxluğu Nizami şeirini mücərrədləşdirmir, onun mənasına nəinki xələl gətirmir, əksinə oxucuya incə zövq aşılayır, müəllif amalının daha aydın təqdimi ilə nəticələnir.

در پرده نهفته آه میداشت   پرده ز پدر نگاه میداشت¹

(Pərdə arxasında gizlicə ah çəkir, pərdəni (vəziyyəti) atasından gizlədirdi.)

Bu misralarda da “pərdə” və “pedər” (ata) sözləri şibhi-iştiaq kimi dəyərləndirilə bilər. Ustad sənətkar bunu gözəl istiarə ilə məharətlə uyuşdurub əsas məqsədinin aydın anlaşılmasına nail olur.

Aşağıdakı beytə baxaq:

از یک طرفم غم غریبان   وز سوی دگر غم رقیبان²

(Bir tərəfdən qərblərin qəmi, başqa tərəfdən isə rəqiblərin qəmi.)

“Qərib” və “rəqib” sözlərinin beytdə təkrar olunan “qəm” sözü ilə birlikdə işlənməsi beytin poetik dəyərini daha görümlü edir:

طبع نظامی و دلش راستند   کارش از این راستی آراستند³

Təbi Nizami ke deləş rastənd

Karəş əz in rasti arastənd

(Nizaminin təbi və ürəyi doğrudur. İşləri bu doğruluqla bəzənmişdir.)

Bu beytdə “r” və “s” səslərinin təkrarından alınmış alliterasiya diqqəti cəlb edir. Aşağıdakı beyti götürək:

¹ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، باکو، 1965، ص 259

² Yenə orada, s.349

³ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، باکو، 1960، ص 192

آن می که محیط بخش گشتست

همشیره شیرهء بهشتست¹

An mey ke mohitbəxş gəştəst,
Həmşireye-şireye-behiştəst.

(O bəxşiş dəryası olan mey, behişt şirəsinin bacısıdır.)

Bu beytdə alliterasiyanın “ş” səsinin təkrarı ilə yarandığını görürük.

زینت ز جمال او در ایام

او زین زمان و زینتش نام²

Ziynet ze cəmale-u dər əyyam,
U zine-zəman o Ziynətəş nam

(Ziynət onun camalından dünyanı dolanardı. O zamanın ziynəti idi, adı Zeynəb idi.)

کار من جز درود و داد مباد

هر که از این شاد نیست شاد مباد³

Kare mən coz dərud o dad məbad,
Hər ke əz in şad nist şad məbad

(Mənim işim alqış və ədalətdən başqa bir şey olmayacaq, bundan şad olmayan, heç şad olmasın.)

بلبل که سخن سکال باشد

بی گل همه ساله لال باشد⁴

Bolbol ke soxən sekal başəd
Bigol həme sale lal başəd

(Söz qoşan bülbül gülsüz bütün ili lal olur.)

هر گلی گونه-گونه از رنگی

بوی هر گل رسیده فرسنگی⁵

Hər qoli qune-qune əz rəngi
Buye hər qol rəside fərsəngi

(Hər gül rəngbərəng idi. Hər gülün ətri bir fərsəngdən duyulurdu.)

¹ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، باکو، 1965، ص 90

² نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، باکو، 1965، ص 443

³ نظامی گنجوی، هفت پیکر، باکو، 1987، ص 189

⁴ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، باکو، 1965، ص 493

⁵ نظامی گنجوی، هفت پیکر، باکو، 1987، ص 49

Gətirilən bu nümunələrdə də “ş”, “z”, “d”, “l”, “g” səslərinin təkrarının alliterasiya ilə nəticələndiyini görürük. Bütün bunlar hələ şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, xüsusilə atalar sözləri, bayatı, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da özünü bariz göstərən bu poetik məziyyətin Nizami şeirində yeni mənə kəsb edərək ifadə formaları ilə seçildiyini göstərir.

Nizaminin sənət ecazlarının incələnməsi hətta bir monoqrafik tədqiqatın hüdudlarına belə sığmayan çox geniş mövzudur. Nizami poetikasının ancaq müəyyən bir qismini əhatə etdiyimiz belə məziyyətləri Nizami əsərlərini nadir sənət nümunələri kimi dünya miqyasında tanıtmış dahi şair, söz mülkünün əzəmətli tacı kimi şöhrətləndirmişdir.

Nizami Gəncəvi Şərqi ədəbiyyatında “Xəmsə” poemalar dəsti yaratmaq işinin banisidir.

“Xəmsə” – poetikasına görə də Şərqdə günəş kimi parlamış, dünya ədəbiyyatının böyük ədəbi hadisəsi kimi qəbul edilmişdir.

III FƏSİL

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ RENESSANS

1. Nizami Gəncəvi və Renessans məsələsi

Məlum olduğu kimi, X-XV əsrlərdə Şərq ölkələrində: Anadoludan Azərbaycana və Orta Asiyaya, habelə, Çinə və Hindistana qədərki böyük coğrafi məkanda feodal dövlətlərinin inkişafı, İpək yolu – karvan yolları vasitəsilə iqtisadi-ticarət və ədəbi-mədəni əlaqələrin sürətli şəkildə genişləndirilməsi hərtərəfli və sürətli inkişafa səbəb olmuşdur. Xüsusən, göstərilən dövrdə həm də antik yunan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ənənələrinin yeni tarixi şəraitin tələblərinə uyğunlaşdırılaraq yaradıcı şəkildə dirçəldilməsi, elm və təhsilin qüvvələndirilməsi əsasında Şərqdə böyük Renessans hadisəsi baş vermişdir. Həmin tarixi epoxada Azərbaycanda da iqtisadiyyatın inkişafı, tranzit əlaqələrin genişləndirilməsi, elmin, təhsilin, sənətkarlığın dirçəlişi sahələrində geniş masştablı və dinamik bir yüksəliş dövrü müşahidə edilmişdir. Digər inkişaf etmiş Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da “dörd giriş qapısı və tərkibində bazarlar da fəaliyyət göstərən ticarət məhəllələri”¹ olan böyük şəhərlər, eyni zamanda ali mktəb statusu daşıyan mədrəsələr və zəngin kitabxanalar da mövcud olmuşdur. Ölkədə yunan elmi, ədəbiyyatı və mifologiyasına maraq daha da artmış, mədrəsələrdə antik dövrün görkəmli alimlərinin və şairlərinin əsrlərindən istifadə edilmişdir. Bu proses dünya elmi və ictimai fikrində geniş mənada Şərq intibahı və ya Müsəlman Renessansı adlandırılmışdır.² Ölkə elmində isə hələ XX əsrin ortalarından etibarən XI-XII əsrlər “Azərbaycan intibahı”³ kimi elan olunmuşdur.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi əsərlərində intibah ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan dövlətin inkişafını və cəmiyyətin həyatında şəhərlərin rolunun daha da artmasını geniş şəkildə təsvir və tərənnüm etmişdir. Nizami Gəncəvi saraya getməsə və saray

¹ Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. Москва, Наука, 1966, с.324

² Вах: Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. Москва, Наука, 1966; Н.И.Конрад. Запад и Восток. Москва, 1966; Нуцубидзе Ш.И.Руставели и Восточный Ренессанс. Тбилиси, Заря Востока, 1947; А.Ф.Лосев. Эстетика Возрождения. Москва, 1978

³ Проблемы Азербайджанского Ренессанса. Баку, Наука, 1984, с.3-24

ədəbi məclislərində təmsil olunmasa da, cəmiyyətin həyatında dövlətin qüvvətli olması faktorunun zəruriliyinə dərin inam bəsləmişdir. O, Azərbaycan Atabəylər dövlətinə ehtiramla yanaşmış, həmin dövlətin daha da güclü olmasına dəstək vermişdir. “Xosrov və Şirin” poemasını Atabəylər dövlətinin başçısı Məhəmməd Cahan Pəhləvana ithaf etməsi və onun vəfatından sonra hakimiyyətə gəlmiş Atabəy Qızıl Arslanla görüşməsi Nizami Gəncəvinin dövlətçiliyə münasibətinin əməli ifadəsidir. Görkəmli sənətkarın xalqın və ölkənin inkişafında dövlətin rolunu ön mövqeyə çəkməsi onun özünəməxsus baxışlarının bədii ifadəsi olmaqla bərabər, həm də içində olduğu cəmiyyətdə dövlətçiliyin inkişafının bütün digər sahələrdəki dirçəlişinin əsas səbəblərindən biri olmasını əyani şəkildə müşahidə etməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, Nizami Gəncəvinin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Atabəylər dövləti regionun ən inkişaf etmiş dövlətlərindən biri olmuş, Gəncə şəhəri isə özünün hərtərəfli inkişaf xüsusiyyətləri ilə nəinki Şərqi, hətta bir çox cəhətdən Avropanın renessans şəhərlərinin simasını əks etdirmişdir. Bundan başqa, Nizami Gəncəvinin əsərlərində iqtisadi və mədəni mühitin dirçəlişi ilə səciyyələndirilən Gəncə, Dərbənd, Bərdə və sair kimi şəhərlərin təsvir edilməsi Azərbaycan Renessans ədəbiyyatının əsas prinsiplərindən biridir. Bu mənada dahi şairin “İskəndərnamə” poeməsindəki “Bərdənin tərifi” şeirini onun mənsub olduğu Azərbaycanın tərifi kimi qəbul edərək, şeirdəki poetik vüsətin bütövlükdə ölkədəki intibahla əlaqədar yüksəlişin bədii ifadəsi mənasında dəyərləndirmək mümkündür.

Bu mənada “Bərdənin tərifi”ni Azərbaycanın tərifi kimi qəbul etmək, şeirdəki “Bərdə nə gözəldir” sözlərini “Ölkəm nə gözəldir”, yaxud “Vətən nə gözəldir” sözləri ilə əvəz etməklə geniş mənada Nizami Gəncəvinin doğma torpağı haqqındakı fikirlərinin mahiyyətini və miqyasını əyani şəkildə təsəvvür etmək olar. Həqiqətən, “Bərdənin tərifi” şeiri Nizami Gəncəvinin Azərbaycannaməsi kimi səslənir:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,

Şən ətəklərinə bağlamış kövsər.
Söyüdlük çöllərə vermişdir zinət,
Ağ bağı elə bil həqiqi cənnət.
... Səssizlik içində dincəlir gülşən,
Torpağı silinmiş qayğı, kədərdən.
Reyhanı yaşıldır illər uzununu,
Hər çeşid naz, nemət bürümüş onu.
Yem üçün quş gələr bu gözəl yurda,
İstəsən quş südü taparsan burda.
Torpağı yoğrulmuş qızıl suyundan,
Elə bil hər yanda bitmiş zəfəran.
O yaşıl yerləri dolaşıb gəzsən,
Şənlikdən başqa bir xəyal görməzsən.¹

Müsəlman intibahının tədqiqatçıları “xalqın sadə nümayəndələrinə və onların həyatına maraq göstərilməsini”² Renessans hadisəsi kimi qiymətləndirmişlər. Nizami Gəncəvi əsərlərində təsvir olunan şəhərlərdə də kərpickəsən, daşyonan, memar, nəqqaş, sazəndə, xəttat, kəviz və sair kimi peşələrin və sənətlərin təmsilçilərinin, xidmətçilərin dərin rəğbət hissi ilə təqdim edilməsi də intibah ədəbiyyatı hadisəsi əlamətləridir. Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə əsilzadələrin, imtiyazlı siniflərin nümyanədləri və sadə insanların obrazlarını ədəbiyyatda bir araya Nizami Gəncəvi gətirmişdir. Həyatda və əsərlərində hökmdarlara ehtiram göstərən Nizami Gəncəvi sadə insanlara dərin rəğbətini ifadə etmişdir. O, əksər hallarda özünün əsas fikirlərini sadə adamların dili ilə, yaxud da onlara həsr etdiyi hekayələr vasitəsilə çatdırmışdır. Bu, intibah ədəbiyyatı və ictimai fikrinə Nizami Gəncəvinin gətirdiyi demokratik düşüncədir.

Bundan başqa, intibah ədəbiyyatı və mədəniyyətində aparıcı olmuş humanizm, ədalət, bərabərlik, azadlıq və sair kimi ideallar Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Nizami humanizmi geniş anlayış olub, həyat eşqi və insanlığa xidmətlə yanaşı, həm də yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərlərə yiyələnməyi, Xeyirdən yoğrulan və Şərdən uzaq olan bir həyatı və idealları özündə cəmləşdirir. Əhatə etdiyi geniş mənalara görə akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Nizami Gəncəvi yaradıcılığındakı humanizmin Renessans

¹ Nizami Gəncəvi. *İskəndərnamə (Şərəfnamə)*. Bakı, Lider, 2004, s.201-202

² Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. Москва, Наука, 1966, с.196

sözünün daşdığı mənaların sinonimi səviyyəsinə çatdırıldığını xüsusilə olaraq qeyd etmişdir.¹

Nizami Gəncəvi əsərlərində əhatə edilən möhtəşəm coğrafi genişlik və çoxcəhətli ədəbi-mədəni və iqtisadi əlaqələrin inkişafının təsviri onun yaradıcılığında intibah ədəbiyyatının ana maddələrindən biri olan ölkələrarası inteqrasiya məsələsinin də yüksək səviyyədə əks etdirilməsi deməkdir. Dünyanı geniş coğrafi miqyasda aydın şəkildə dərk və şərh etməsi Nizami Gəncəvinin renessans dünyagörüşünə malik mütəfəkkir sənətkar olduğunu nümayiş etdirir. Tərəddüd etmədən demək olar ki, nəinki Şərqi intibah dövründə, hətta Qərbi intibah ədəbiyyatı və mədəniyyətində də Nizami Gəncəvi qədər əsərlərində bir neçə qitədə: Avropa, Asiya və Afrikada baş vermiş hadisələri və geniş coğrafi məkanda yaşayıb-yaratmış ədəbi-tarixi şəxsiyyətləri, fəaliyyət göstərmiş dövlət xadimlərinin taleyini və xidmətlərini əks etdirən ikinci bir sənətkar göstərmək çətinidir. Bu cəhətdən Nizami Gəncəvini qitələrdən-qitələrə səfərlər etmiş, dünyanın ən məşhur səyyahları ilə müqayisə etmək olar. Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatının Kolumbu və ya Magellanıdır. XII əsr şəraitində Nizami Gəncəvinin yeddi iqlim ölkəsinin hadisələrini öyrənib, “Yeddi gözəl” əsərində bədii düşüncə əsasında böyük istedadla təsvir etməsi intibah mədəniyyətinin nadir təzahürlərindən biridir. Bu mənada “Yeddi gözəl” poeması nəinki Şərqi, ümumiyyətlə dünya intibah ədəbiyyatının möcüzəsidir. Eyni zamanda, “İskəndrnamə” poemasında Makedoniyalı İskəndərin Həbəşistandan-Hindistana qədərki hərbi yürüşlərinin təsvir edilməsi də heyrətamiz ədəbiyyat hadisəsidir. Nizami Gəncəvinin digər poemalarında da möhtəşəm zaman və məkan genişliyi hakimdir. Haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, “Nizaminin bütün poemaları ümumdünya ruhu ilə səciyyələnir. “Xəmsə” Nizamini ümumdünya məstəbına və ümuminsanlıq əhəmiyyətinə malik şair-mütəfəkkir kimi xarakterizə edir”.² Qərbi maraqları baxımından Asiya romantikasını, Şərqi üçün isə xristian və slavyan dünyasının reallıqlarını açıb göstərmək baxımından Nizami Gəncəvi öz xalqına və bəşəriyyətə Kolumb kimi xidmət göstərmişdir.

Dünya intibah mədəniyyətində olduğu kimi, böyük Azərbay-

¹ Məmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, Elm, 1979, s.184

² Ариф Гаджиев. Ренессанский мир “Хамсе” Низами Гянджеви. Баку, Мутарджим, 2000, с.83

can şairi Nizami Gəncəvi də antik yunan elmi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin əsaslarını dərindən öyrənmiş və böyük məharətlə Azərbaycan həyatı ilə əlaqəli şəkildə təsvir etmişdir. Ərəb dilinə tərcümə edilmiş antik dövr yunan elmi əsərlərini dərindən öyrənməsi onun dünyagörüşündə böyük dönüş yaratmışdır. Bu mənada Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsəri təkcə Makedoniyalı hökmdar və sərkərdə İskəndərin deyil, bütövlükdə antik yunan elminin və mədəniyyətinin möhtəşəm poetik təqdimatıdır. “İskəndərnamə” Azərbaycan intibah ədəbiyyatının Odisseyasıdır. “İskəndərnamə”də təsvir edilmiş antik yunan alimlərinin məclisi Platon Akademiyasındakı elmi ideyaların, ağıl və idrakın məhsulu olan yenilikçi fikirlərin Azərbaycan cəmiyyətinə, Şərq aləminə canlı və yaradıcı şəkildə gətirilməsi deməkdir. Nizami Gəncəvi Şərq müdrikliyi ilə Qərb elmi fikrini özündə birləşdirən şair-mütəfəkkir səviyyəsinə yüksəlmişdir. Akademik Yevgeni Bertelsin aşağıdakı mülahizələri Nizami Gəncəvinin özünün də antik dövrün mütəfəkkirləri kimi böyük idrak və istedad sahibi olduğunu göstərir: “Nizami Gəncəvi burada (“İskəndərnamə”də – İ.H.) bizim qarşımızda alim və mütəfəkkir kimi çıxış edir. Bu əsərdə o bütün ömrü boyu onu narahat edən və düşündürən problemləri bir yerdə cəmləşdirmişdir”.¹

Nizami Gəncəvinin antik dövrdə olduğu kimi, cəmiyyətin inkişaf etdirilməsində elm faktoruna xüsusi əhəmiyyət verməsi, dönmədən elm öyrənməyin zəruriliyini və faydalarını təbliğ və təşviq etməsi Azərbaycanda və türk-müsəlman dünyasında yaşanan vüsətli intibah proseslərinə meydan açmaq, təkan vermək amalının bədii ifadəsidir. Şərqdə və Qərbdə Nizami Gəncəvi qədər elm faktoruna geniş meydan açan, elmi ideyaları dönmədən təşviq edən ikinci bir şair-mütəfəkkir göstərmək çətindir. Nizami Gəncəvinin təqdimatında elm ağıl və idrak mənalərini ifadə edir. Nizami dünyanı ağıl və idrak əsasında dərindən dərk etmiş, xüsusi istedad və ilhamla tərənnüm etmişdir. Dahi şairin atalar sözü kimi səslənən aşağıdakı misraları onun cəmiyyətin inkişafında və insanlığın taleyində elmə hansı səviyyədə xüsusi önəm verdiyini nümayiş etdirir:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!

---

¹ Yevgeni Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. Bakı, AzFAN nəşriyyatı, 1940, s.122

Nizami Gəncəvi dünya intibah mədəniyyəti təfəkkürü üçün xarakterik olan əsl universal zəka nümunəsidir. Bir çox dünya dillərini, dəqiq elmləri və təbiət elmlərini dərinləndirən mənimsəmiş, həm də geniş ədəbi dünyagörüşə, qeyri-adi bədii istedadla malik olan Nizami Gəncəvi miqyası intibah standartlarını aşan, Renessans üçün yeni çağırışlar meydana qoyan ölçüyəgəlməz bir reallıqdır. Elmi-ədəbi biliklərinin universallığına görə Nizami Gəncəvi Azərbaycanın Aristotelidir. “İskəndərnamə” Azərbaycanın və Şərqi Platon Akademiyası funksiyasını həyata keçirən böyük sənət abidəsidir.

Əslində “İskəndərnamə”dəki Alimlər Məclisində antik yunan alimləri ilə yanaşı, Şərqi elmi fikrinin nümayəndələrinin birlikdə iştirakını göstərməklə və müəllif kimi müdaxilələri və təqdimatları ilə özünün də iştirakını nəzərə çarpdırmaqla, böyük mütəfəkkir şair fərqli bir “Nizami Gəncəvi Məclisi” yaratmışdır. “İskəndərnamə” mənzum epopeyasında Makedoniyalı İskəndərin və Azərbaycan hökmdarı Nüşabənin təmsalında həm ölkə ilə bağlı regional məsələlərin və həm də dünya ilə əlaqədar global problemlərin müzakirə edilib qərarlar çıxarılmasının təsviri “Nizami Gəncəvi Məclisi”nin mahiyyətinə və əhatə dairəsinə görə, “Ümumdünya Məsləhət Məclisi” funksiyasını həyata keçirməyə qadir olan Beynəlxalq Elmi Şura təəssüratı yaradır. Nizami Gəncəvi tarixin ibrətəməz dərslərinin, yaşadığı dövrün, yaxın və uzaq gələcəyin reallıqlarını dərinləndirən dərk edən və gələcək inkişafın yollarına işıq sala bilən mütəfəkkir sənətkardır.

Ənənə və novatorluq baxımından Şərqi Müsəlman İntibahı ilə Qərbi Xristian Renessansı bir-biri ilə üzvü surətdə əlaqədardır. Şərqi intibah ədəbiyyatının meydana çıxardığı bədii obrazlarla Qərbi renessansın aparıcı obrazları arasındakı bənzərliklər onları eyni dərəcədə əhatə edən ümumrenessans baxışlarından irəli gəlsə, həmin qəhrəmanları ayıran cəhətlər isə Şərqi və Qərbi düşüncə tərzindəki fərqliliklərdən doğmuşdur. Nizami Gəncəvinin Leylisi ilə Françesko Petrarkanın Laurası, Nizaminin Məcnunu ilə Uilyam Şekspirin Otello su arasındakı oxşarlığın bir ortaq cəhəti də hansı coğrafi məkanda yaşamasından asılı olmayaraq, insanların talelərindəki yaxınlıqla, və ya sənətkarların insan talelərinə bəslədikləri münasibətlərdəki ortaq mövqelərlə əlaqədardır. Beləliklə, Leyli ilə Lauranın, yaxud Cülyettanın, Məcnunla Otellonun arasındakı yaxınlıq və fərqlər Nizami Gəncəvi ilə Uilyam Şekspirin və Françesko Petrar-

kanın baxışlarındakı bənzərliklərdən və fərqli cəhətlərdən ibarətdir. Geniş mənada bu, Şərq və Qərb Renessanslarının oxşar və fərqli cəhətləri kimi də başa düşülə bilər. Dünya ədəbi-mədəni kontekstindən yanaşsaq, Şərq İntibahı ilə Qərb Renessansı arasındakı oxşarlıqlar həm də ayrı-ayrı coğrafiyalarda cəmiyyət həyatında baş vermiş bənzər inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Lakin Şərq və Qərb intibah mədəniyyətləri cəbhələrində müşahidə olunan fərqlər bu coğrafiyalardakı ictimai-siyasi və iqtisadi, dini-mənəvi və mədəni vəziyyətin və baxışların fərqlilikləri (özünəməxsusluqları) ilə bərabər, həm də mütləq mənada insan cəmiyyətinin həyatındakı yeni inkişaf mərhələsinin reallığı idi. Bu mənada xronoloji cəhətdən Şərq intibahından sonra meydana çıxmış Qərb Renessansı özündən əvvəlki inkişafı inkar etmir, əksinə, fərqli formada davam və inkişaf etdirərək tamamlayır.

Şərq ölkələrində və Azərbaycanda intibah proseslərinin formalaşmasında islam amili də özünəməxsus əhəmiyyət kəsb etmişdir. Şərqin bir çox regionlarında, o cümlədən Azərbaycanda IX əsrə qədər davam edən ərəb xilafəti ilə mübarizədən sonrakı dövrdə çox-əsrlik ənənələrə malik türk sivilizasiyası ilə islam dininin sintez olunaraq vəhdət təşkil etməsi, islam maarifçiliyinin oturuşmuş bir sistemə çevrilməsi cəmiyyətin inkişafında yeni inkişaf mərhələsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Buna görədir ki, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında meydana çıxmış poemalarda, o cümlədən Nizami Gəncəvinin poemalarında təkallahlılığın-tanrıçılığın, islam peyğəmbərlərinin mədh və vəsf edilməsi, hədislərdən gəlmə motivlərin didaktik imkanlarına diqqət yetirilməsi ənənəsi genişlənmişdir. Türk sivilizasiyasındakı bəşəri və ümummilliyet ideyaları ilə islam təlimindəki əxlaqi-mənəvi kamillik baxışlarının üzvi sintezi nəticə etibarilə ədəbiyyatda möhtəşəm bir bütövlük və genişlik anlayışları formalaşdırmışdır. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı türk ruhunu və islam təlimindəki kamillik qavrayışını ifadə etməklə fərqli bir mərhələ təşkil etmiş, intibah ədəbiyyatı nümunələri səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi Azərbaycanda intibah mədəniyyəti və ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcısıdır. Nizami Gəncəvinin və onun görkəmli müasirləri Əfzələddin Xaqaninin, Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığında intibahı doğuran səbəblər içərisində antik elm və ədəbiyyat amili ilə bərabər, onların mənsub olduqları ölkənin xüsusi

iqtisadi-mədəni dirçəlişi və yüksəlişinin də əsas faktorlarından biri olması XII əsrdə Azərbaycanda da Renessans hadisəsinin baş verdiyini nümayiş etdirir. Ölkəmizin Şərqi intibahının əsas mərkəzlərindən biri olmasının heç bir mübahisə doğurmaması öz növbəsində həm də Azərbaycanın da intibah ölkəsi kimi etiraf edilməsi deməkdir. Avropa Renessansı çərçivəsində həm də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən inkişaf etmiş İtaliya intibah ədəbiyyatı və mədəniyyəti olduğu kimi, Şərqi intibahının hüdudları daxilində də oxşar və fərqli keyfiyyətləri ilə seçilən Azərbaycan Renessansı olmuşdur. Bu mənada Azərbaycan Şərqi intibahının İtaliyasıdır. Avropa Renessansının inkişafında İtaliya mədəniyyətinin oynadığı rol, Şərqi intibahının taleyində Azərbaycan həyata keçirmişdir.

Şərqi intibahının əsas inkişaf mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanla coğrafi baxımdan qonşuluqda yerləşməsi, Türkiyə ilə yaxın və sıx əlaqələri, ərazisində azərbaycanlıların da yaşadığı Gürcüstanda da Şərqi intibahı ədəbi ənənələrinin yayılmasına şərait yaratmışdır. Bundan başqa, Gürcüstan ərazisinin, o cümlədən Tiflis şəhərinin qədim İpək yolunun, karvan yollarının üzərində yerləşməsi də burada intibah ədəbiyyatının inkişaf tapmasına meydan açmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi intibahı ənənələri geniş mənada Qafqazın müsəlman olmayan xalqlarının ədəbiyyatına, o cümlədən, gürcü ədəbiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. Akademik Ş.İ. Nutsubidzenin yazdığı kimi, “Nizaminin simasında Azərbaycanda yaranmış intibah ənənələri Gürcüstanda yüksək Rustaveli səviyyəsinə çatdırılmışdır”.¹ Bu cəhətdən Gürcüstanın XI-XII əsrlərdəki inkişafı hərtərəfli intibah ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tələblərinə cavab verir. Xüsusən, gürcü ədəbiyyatının klassiki Şota Rustavelinin məşhur “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması Qafqaz intibah ədəbiyyatının şedevrlərindən biri hesab oluna bilər. Mövzunu Şərqi müsəlman dünyasından alması, ideyasının antik yunan fəlsəfəsi ilə səsələnməsi “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasına yüksək intibah ədəbiyyatı nümunəsi kimi baxmağa əsas verir. “Pələng dərisi geyinmiş pəhləvan” poemasında Şərqi-müsəlman və Qafqaz-xristian sintezi cizgilərinin olması Şota Rustavelinin XI-XII əsrlərin intibah

---

¹ Нуцубидзе Ш.И. Поэтический зачинатель Восточного Ренессанса. См.в книге “Проблемы Азербайджанского Ренессанса”. Баку, ЭЛМ, 1984, с.186

ədəbiyyatının fərqli bir görkəmli ədəbi simasının olduğunu göstərir.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi və görkəmli gürcü şairi Şota Rustaveli Qafqaz Renessans ədəbiyyatı və mədəniyyətinin qoşa qanadları və qoşa zirvələridir.

Məlum olduğu kimi, Qərbdə intibah ədəbiyyatı realist ədəbiyyat tipi olaraq yaranıb inkişaf etmişdir. Şərqdə və o cümlədən, Azərbaycanda isə intibah ədəbiyyatı romantik bədii metodun işığında formalaşaraq kamala çatmışdır. Əvvəla, Şərq mühitində, türk-müsəlman cəmiyyətində mövcud olmuş ətalətdən hərtərəfli inkişafa, sıçrayışa doğru yüksəlişin vüsətini göstərmək üçün realizm yetərli sayıla bilməzdi. Hərçənd, Azərbaycan intibah ədəbiyyatının realist xarakterə malik olması haqqında da elmi iddialar mövcuddur. Görkəmli yazıçı-ədəbiyyatşünas, akademik Mirzə İbrahimovun fikrinə, “Renessans insanlığın fikrini birdən real gerçəkliyin üzünə doğru döndərmişdir”.¹ Bununla belə, qədim Şərq ədəbiyyatında, həmçinin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında romantik bədii metod əsas təsvir və tərənnüm üsulu olduğu üçün Qərbin klassik Renessans sənətkarlarının realist şəkildə əks etdirdikləri problemləri Şərqdə və eyni zamanda, Azərbaycanda romantik üsulla şərh və təqdim etmək heç bir çətinlik törətməmişdir. Akademik N.İ.Konrad hətta Şərq intibahı dövrü ədəbiyyatındakı romantik tərənnüm üsulunu şərti olaraq “Renessans romantizmi”² adlandırmışdır. Həm də Renessans üçün həyatın və cəmiyyət hadisələrinin hansı bədii metod vasitəsilə təsvir və tərənnüm edilməsi yox, necə, hansı miqyasda əks etdirilməsi məsələsi daha zəruridir. Bu baxımdan realizmin Qərb Renessansı ədəbiyyatının taleyində oynadığı rolu Şərq intibah ədəbiyyatında romantik bədii metod tam olaraq yerinə yetirmişdir. Əsas özünəməxsusluqları və orijinallıqları ilə də Şərq və Qərb Renessansları bir-birlərini təkrar etməyən möhtəşəm ədəbiyyat hadisələridir.

Ayrılıqda götürülmüş bir ölkəni deyil, geniş mənada Şərq aləmini və Qərb dünyasını əhatə etdiklərinə görə, hər iki mərhələdə Renessans ədəbiyyatı üçün milli dil amili ilə yanaşı, geniş məshtabda qəbul edilən xalqlararası ümumi ünsiyyət vasitəsi olan dil faktoru əsas prinsip olmuşdur. Bu cəhətdən Şərq intibahı dövrünün ədəbi əsərlərinin fars dili, Qərb Renessans ədəbiyyatının isə latın dili va-

¹ Мирза Ибрагимов. Азербайджанский Ренессанс и его реализм. См. в книге “Проблемы Азербайджанского Ренессанса”. Баку, ЭЛМ, 1984, с.72

² Н.И.Конрад. Вопрос о Ренессанском романтизме. Москва, Запад и Восток, 1966

sitəsilə yayılması tamamilə təbii qəbul edilməli hadisədir.

Nizami Gəncəvi Azərbaycan intibah ədəbiyyatının banisi və Şərq intibah mədəniyyətinin əsas yaradıcılarından biridir. Anadoludan-Qafqaza-Azərbaycana-Orta Asiyaya və Hindistana-Çinə qədərki Türk-müsəlman dünyasındakı intibah proseslərini Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı olmadan, “Xəmsə”siz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Nizami Gəncəvinin əsərləri Şərqdə intibah proseslərinə yol açmış, istiqamət və təkan vermişdir. Renessans ideyalarının təməllərini təşkil edən humanizm, ədalət, bərabərlik və gələcəkçilik baxımından Nizami Gəncəvi Şərq mütəfəkkirlərini də, Qərbin elm, sənət və ədəbiyyat xadimlərini də qabaqlamışdır.

“İskəndərnamə” poemasında təqdim etdiyi “Xoşbəxtlər ölkəsi” böyük mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin ideal cəmiyyət axtarışları sahəsində gəlib çatdığı ən uca zirvədir. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun haqlı olaraq yazdığı kimi, “Bərabərlik şəhəri”nin (“Xoşbəxtlik ölkəsi”nin – *İ.H.*) təsvirinə şairin ömrünün axırlarında gəldiyi bir fikir kimi deyil, ona qədər cəmiyyət quruluşu haqqında utopik fikirlərin yekunu, həm də billurlaşmış yekunu kimi baxmaq lazımdır”.¹ Bu utopik ölkədə həyat və cəmiyyət məsələlərinin bərabərlik üzərində qurulmasının təsviri, orada insanların bütün haqlarının və azadlıqlarının təmin olunduğunun göstərilməsi Nizami Gəncəvinin arzu etdiyi ideal cəmiyyət haqqındakı xəyali təsəvvürlərinin ümumiləşdirilmiş nəticəsidir.

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasında “Xoşbəxtlər ölkəsi” adı ilə təqdim etdiyi utopik dövlətçilik modeli ilə nəinki öz müasirlərini, hətta özündən sonra gələn görkəmli Renessans mütəfəkkirlərini də ötüb keçmişdir.

Nəhayət, Nizami Gəncəvi ümumiyyətlə ədəbiyyatda və ictimai fikirdə intibah, yəni xüsusi dirçəliş və sıçrayış yaratmış qüdrətli sənətkardır. Ədəbiyyatda Nizami Gəncəvinin fəth etdiyi zirvə əlçatmazdır.

Yekun olaraq belə deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvinin parlaq əsərləri və böyük idealları Azərbaycan intibah ədəbiyyatının və Şərq intibah mədəniyyətinin yaradılmasında və inkişafında həlledici rol oynamışdır. Nizami Gəncəvinin zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının və ictimai fikrinin deyil, dün-

---

¹ Məmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, Elm, 1979, s.110

ya ədəbiyyatının və bəşər mədəniyyətinin Şərqlə intibahı ilə Qərbdə renessansın qovşağındakı ən böyük sənət hadisəsidir. İntibah ədəbiyyatının sədəvrlərini yaratmış Nizami Gəncəvinin vətəni həm də Azərbaycan Renaissance-yə yaranma, inkişaf mərkəzlərindən biridir. Azərbaycan – karvan yolları, karvansaraları və bazarları, şəhərləri və sənətkarları, geniş elmi və ədəbi imkanları ilə əsl Renaissance ölkəsi idi.

Nizami Gəncəvinin adı və sənət ənənələri əsasında Nizami ədəbi məktəbi yaranmışdır. XII əsrdən bu günə qədər geniş coğrafi məkanda Şərqlə ədəbiyyatına yol göstərən, dünya ədəbi fikrinə işıq saçan, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yollarına bələdçilik edən Nizami ədəbi məktəbi özünün tarixi yolunu uğurla davam etdirməkdə, milli-elmi və ədəbi-ictimai fikrin, müxtəlif mədəniyyətlərin inkişafına özünün böyük töhfələrini verməkdə davam edir.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatının Makedoniyalı İskəndəridir. Dünyanı fəth etmiş Makedoniyalı İskəndər kimi Nizami Gəncəvi də ədəbiyyat dünyasının qüdrətli fəthlərindən biridir. Ədəbiyyat fəthi olmaq isə həm də ədəbiyyəti fəth etmək deməkdir!

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının möhtəşəm Renaissance hadisəsi olması onun ideallarının cəmiyyətdə və ədəbiyyatda bitib-tükənməz enerji kimi yaşayaraq, ölkəsinin və insanlığın inkişafına daim işıq salmasını təmin edir.

Nizami Gəncəvi dünəninin, bu günün və böyük gələcəyin dahi şairi və mütəfəkkiridir.

2. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında intibahın bədii dərki

“Ex Oriente lux”
(*“İşıq məşriqdən saçar”*).

Şərq intibahı ideyası Leopoldin Rankenin (1795-1886) tarixi yeni araşdırma üsulları irəli sürən “obyektiv məktəb”in yaranması ilə meydana çıxdı. Bu məktəbin yetirmələri arasında onun ənənələrinin davamçıları məşhur tarixçi alimlər: Yakob Burkhardt, F.Dümler və nəhayət, ilk dəfə əsərinə həm öz dövründə, həm sonralar birmənalı qəbul edilməyən “Müsəlman Renessansı” (bu terminin yalnız Şərqə məxsus işlədilməsi ilə razılaşmayanlar bizim dövrümüzədək də mövcüddür) adını vermiş A.Mets (1869-1917) də var idi. Rus ərəbşünaslığının “atası” İ.Y.Kraçkovski isə X əsrə ən yüksək çiçəklənmə dövrü – “İslam renessansı” adlandırmışdır.¹ Vaxtilə V.Bartold haqlı olaraq yazırdı: “... A.Metsin kitabı, yəqin ki, sonrakı tədqiqatlara vəsilə olacaqdır”.² Bartoldun öncəgörənliklə söylədikləri dəqiq oldu, bu kitabın ingilis, ispan, türk, ərəb, rus və digər dillərə tərcüməsindən sonra həmin dillərin daşıyıcıları olan alimlər – daha çox Qərbdə olduğu kimi, Şərqdə də bu fikirlə razılaşmayan tədqiqatçılar diqqətlərini əsərin adına yönəltdilər. Artıq yüz ildən çoxdur ki, mübahisələr səngimək bilmir. Qərb alimlərinin avrosentrizm təfəkkürü anlaşılan olsa da, həmin ideyanı inkar edənlərə tək-cə onların arasında rast gəlinmir.

Şübhəsiz ki, Avropadakı prosesləri mexaniki şəkildə Şərqi özünəməxsus təmkinli inkişaf modelinə aid etmək düzgün deyil. Redyard Kiplinqin sözlərini xatırlayaq:

“Eh, Qərb Qərbdir,
Şərq – Şərkdir.
Və onlar öz yerlərindən tərpənməyəcəklər”.³

Lakin tarixi inkişafın ümumi tipoloji qanunauyğunluqları yəqin ki, mövcüddür. Hərçənd ki, Qərbdə renessans hesab edilən proses Şərqdə daha erkən dövrlərdə müşahidə olunurdu... XVI əsrin

¹ И.Крачковский. Избран. соч. т. VI. Москва-Ленинград, Наука, 1956, с.171

² Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. Издание 2-е. Москва, Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1973, с.8

³ Редьярд Киплинг. Баллада о Востоке и Западе. Москва, Азбука, 2008

ortalarında Corc Vazari tərəfindən elmə daxil edilən və sonradan Qərbdə “renessans” termini ilə əvəz olunan məfhum (ilkin lüğəti mənası “Yenidən dirçəliş”) Şərqdə oxşar, lakin bir qədər seçilən parametrləri ilə fərqlənirdi. Eyni bir proses müxtəlif terminlərlə adlandırıla bilər, necə ki, məsələn, “Möhtəşəm epoxa” – həm İntibah, həm Reformasiya, həm Renaşimento adlanır, həmçinin bu cür də, eyni bir “renessans”^{*} termini ilə Şərqdəki yalnız Şərqlə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri olan prosesləri də adlandırmaq olar... Burada, görünür, nəzəri terminlərin, bir qayda olaraq, daha çox Qərbdə meydana gəlməsi faktı da müəyyən rol oynamışdır. Şərq isə elə özündə baş vermiş və hərçənd heç də tam oxşar olmayan proseslərin adlarını Qərbdən əxz edir, həm də yalnız Qərb buna bənzər, lakin özünəməxsus inkişaf yolunu keçəndən, lakin Şərqdən fərqli olaraq dərhal ona ad verəndən sonra. Xatırlayaq ki, “İntibah” – “Renaşimento” sözü ilk dəfə 1550-ci ildə C.Vazari (1523-1574) tərəfindən onun “Çox məşhur rəssam, heykəltəraş və rəssamların tərcümeyi-halları” əsərində meydana çıxmışdır. Müəllif əsərində həmin sənətkarların fəaliyyətini “orta əsrlərin barbarlıq mərhələsindəki dirçəliş” adlandırmışdır. XIX əsrdə fransız tarixçisi Jül Mişle, sonra isə Yakob Burkhardt onun fransız dilindəki analoquunu – “Renessans”ı artıq indiki mənasında işlətdilər. Terminlərə verilmiş mənalardan məlum şərtiliyinin səbəbi buradan qaynaqlanır, Şərqdə və Qərbdə yer alan hadisə və proseslərin tam identikliyi, dəqiqliyi ilə təkrarlanmasını axtarmağa lüzum yoxdur, hətta əgər onları eyni bir terminlə adlandırsalar belə, hər birinin özünün inkişaf yolu və ona uyğun İntibahı olur. “Dünya renessansı” konsepsiyasını irəli sürən araşdırıcılar onu yalnız XIV-XVI əsrlər Qərbin həyatına aid bir hadisə deyil, ümumbəşəri hadisə kimi təqdim edirlər.

Bəzən belə bir yanlış fikirlə qarşılaşırıq ki, guya Şərqdə Renaissance ideyası sovet alimləri tərəfindən qəbul edilmiş və sovet rejimi illərində inkişaf etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə də bu fikrə tərəfdar olan alimlərlə yanaşı, onunla razılaşmayanlar və ya onu qismən qəbul edənlər olmuşdur. Dəstəkləyənlərin əksəriyyətini görkəmli alimlər təşkil edirdi: Nikolay Konrad, Viktor Jirmunski, İosif Braginski, Aleksey Losev və bir çox başqa-

---

* İlkin məna – “İntibah mədəniyyətin çox yüksək inkişaf mərhələsidir”, bu prosesin Qərbdə bir sıra dillərdə mövcud olan adlarından “renessans” adı seçilmişdir.

ları.¹ Sovet dövründə bir sıra tanınmış alimlər Şərq Renessansının mövcudluğunu sonralar da qəbul etmədilər: onların arasında Viktor Rutenburq, Lev Eydlin, Mixail Serebryakov, Osip Vaynşteyn və b. göstərmək olar.² Yevgeni Bertels, Viktor Şteyn, Vladimir Semanov və başqaları isə Şərqdə Renessans məsələsinə şübhə ilə yanaşmış, yaxud, daha doğrusu desək, neytral münasibət göstərmişlər.³

Azərbaycanın bir çox görkəmli alimləri: Mirzə İbrahimov, Mikayıl Rəfili, Əziz Şərif, Məmmədcəfər Cəfərov, Azadə Rüstəmov, Əkbər Ağayev, İsa Həbibbəyli, Xəlil Yusifli və b. Şərq Renessansı ideyasını dəstəkləyirlər. Bu məsələyə öz baxışı ilə yanaşan Yaşar Qarayev idi.

Şərq renessansı probleminə toplular və kitablar həsr olunmuşdur.⁴ Bu yönümdə tədqiqat aparan mütəxəssislər müxtəlif Şərq xalqları biri digərindən fərqlənən tarixi inkişaf yolu və bəzi hallarda sıçrayışlı təkamül prosesi keçirdiyi üçün renessans hadisəsinin də onların mədəniyyət tarixində müxtəlif vaxtlara təsadüf etdiyini göstərir, Yaxın və Orta Şərq müsəlman ölkələrində bu mədəni və dünyagörüş hadisəsinin xronoloji tutum dairəsinin isə daha geniş olub,

---

¹ Н.Конрад. Избранные труды. Литература и театр. Москва, Наука, 1978, с.17-28, 57-58, 92-96, 105-108, 110; В.Жирмунский. Алишер Навои и проблема Ренессанса в литературах Востока, в кн.: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы, Москва, Наука, 1967, с.460-471; И.Брагинский. Проблемы востоковедения. Москва, Наука, 1974, 494 стр.; А.Лосев. Эстетика Возрождения, Москва, Мысль, 1982, 623 стр.; В.Никитина. О правомерности постановки проблемы Восточного Ренессанса в кн.: Проблемы азербайджанского Ренессанса. Баку, Элм, 1984, с.79-93; Ш.Нуцубидзе. Поэтический зачинатель Восточного Ренессанса в кн.: Проблемы азербайджанского Ренессанса. Баку, Элм, 1984, с.184-186

² В.Рутенбург. Титаны Возрождения. Ленинград, Наука, 1976, 144 стр.; Л.Эйтли. Идеи и факты. Несколько вопросов по поводу идеи китайского Возрождения. Иностранная литература, 1970, №8, с.214-228

³ Е.Бертельс. Предисловие к кн.: А.Мец. Мусульманский Ренессанс. Москва: Наука, 1966, с.3-12; В.Штейн. Участие стран Востока в подготовке европейского Возрождения. Китай, Япония. История и филология. Москва, ИВЛ, 1961, с.104-116; В.Семанов. Было ли Возрождение в Китае. Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. Москва, Наука, 1967, с.472-501

⁴ Ə.Аğayev. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1964; А.Гаджиев. Ренессансный мир "Хамсе" Низами Гянджеви. Баку: Мутарджим, 2000; А.Гаджиев. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1980; Проблемы азербайджанского Ренессанса. Баку, Элм, 1984; Azərbaycan Renessansı və Nizami Gəncəvi. Bakı, Elm, 1984; X.Юсифли. Ренессанс и Низами Гянджеви. Баку, Элм ве техсил, 2016

IX-X yüzilliklərdən başlayaraq ara fasiləsilə XVII-XVIII əsrlərə qədər davam etdiyini qeyd edirlər.¹ İslam dünyasında ictimai-siyasi, bədii-estetik fikrin nailiyyətləri çox böyük bir ərazini bürüyür, gah bu, gah də digər ölkədə yeni, mühüm əlamətləri ilə təzahür edir və müvafiq tarixi-ictimai şəraitdə bir-birinin ardınca renessans zəkalarının yetişməsinə təkan olurdu. Birmənalı olmayan və müxtəlif yön­lü yanaşmalar yenidən, hətta on illər keçdikdən sonra da təkrarən bu mövzuya qayıtmağa və xüsusilə, Azərbaycan ədəbiyyatının kori­feyi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) intibah dünyasına bir daha nə­zər salmağa vadar edir. Burada bizim üçün Nizami poeziyasında dünya renessans sənəti ilə səsleşən, uyar nöqtələr, məqamlar, para­lellər maraqlıdır. Məlum ədəbi-nəzəri təsəvvürlərin cəsarətli yanaş­malar işığında yenidən dərk olunması problemin müxtəlif rakurslar­dan öyrənilməsi və araşdırılmasına yeni impuls verir. Bu zaman problemə – Orta əsrlər ədəbiyyatına “dünya ədəbiyyatı tarixində özünün xüsusi bədii təfəkkür tipi və bununla əlaqədar prinsip etiba­rilə yeni nöqteyi-nəzəri olan xüsusi mərhələ” (Aleksandr Borisoviç Kudelin) kimi yeni yanaşma kontekstində baxmaq lazımdır. Şərq Renessansı haqqındakı təsəvvürü yenidən dəyərləndirmək və onu öz səciyyəvi cizgiləri və özünəməxsus maddi və mənəvi inkişaf yo­lu olan, lakin Şərqdə İntibahı şərtləndirən görünməmiş yüksəlişlə nəticələnən xüsusi mərhələ kimi araşdırmaq lazım gəldikdə “Yeni yanaşma” Şərq Renessansı problemi üçün də məqbul olmalıdır.

Danılmaz faktdır ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycan milli ədəbiyyatına məxsus olmaqla yanaşı, həmçinin, bir çox alim­lərin qeyd etdikləri kimi, ərəb-müsəlman sivilizasiyasına daxildir² və “məhz bu köklərdən qaynaqlanmışdır”.³ Şərqdə baş vermiş hadi­sə və proseslərə Avropa şərh və sxemlərini tətbiq etmək yanlış olar­dı, lakin artıq heç kim üçün sirr deyil və çoxdan sübut olunmuş faktdır ki, renessans ərəb-müsəlman sivilizasiyası nəticəsində baş vermişdir və bunu hətta Avropa Renessansının birinci mərhələsi də

---

¹ И.Брагинский. Проблемы востоковедения. Москва, Наука, 1974, с.207; N.Cəfərov. Azərbaycan intibahı: problemlər, mülahizələr... “Füzulidən Vaqifə qədər” kitabında. Bakı, Yazıçı, 1991, 168 s., s.43-71

² Г.Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва, Наука, 1985

³ R.Azadə. Azərbaycan renessans ədəbiyyatı “Mənəvi dünənimiz bu günün işığında” kitabında. Bakı, Elm, 2011, s.30

adlandırmaq olar. Bu barədə prof. Arif Hacıyev yazır: “Əgər Renessans haqqında qədim yunan mədəniyyətinin yenidən dirçəlməsi kimi danışsaq, onda etiraf etmək lazımdır ki, o, hər halda iki dəfə canlanmışdır. Birinci dəfə – müsəlman Şərqi, VIII-XII əsrlər ərəbdilli alimlər və tərcüməçilər tərəfindən; ikinci dəfə – xristian Qərbdə, XIII-XVI əsrlərin Avropa alimləri və rəssamları tərəfindən. Başlıca xüsusiyyət ondan ibarət idi ki, xristian Qərb antik incəsənətə, o cümlədən həm də poeziyaya daha çox diqqət ayırırdı, müsəlman Şərqi isə əsasən antik elmə maraq göstərirdi”.¹ Alimin bu fikrində Şərqdə baş vermiş, ərəb-müsəlman sivilizasiyasının daxil olduğu çox yüksək mədəniyyətlə nəticələnmiş proses və hadisələrin geniş vüsət və miqyası heç də tam təqdim olunmamışdır. Həmin mədəniyyət olmadan Qərbdə Renessans, sadəcə, mümkün olmazdı. Tərcümə nümunələri yaratmış Suriya və qibti mənşəli tərcüməçilərin geniş və əhatəli fəaliyyəti təkcə dəqiq elmlərə deyil, həm də bədii ədəbiyyata aiddir. “Ərəbləri, hər şeydən əvvəl, qədim avropalıların astrologiya, əl-kimya, riyaziyyat və təbabətə dair əsərləri maraqlandırır”² fikrinə etiraz edərək əsaslandırma bilirik ki, ərəbləri tam mənası ilə hər şey maraqlandırır. Şərqdə, başlıca olaraq, Bağdaddakı və ona bənzər hər bir “Hikmət evi”ndə (“Daru-l-Hikmət”) astronomik rəsədxana (mərsəd) ilə yanaşı, mütləq böyük kitabxana da (“xizanət-əl-hikmət” – “hikmət xəzinəsi”) olmalı idi.³ Və hətta Abbasi xilafətinin sonlarına doğru Bağdad monqollar tərəfindən işğal olunanda da bu ənənə qorunub saxlanılmışdı. XIII əsrin ortalarında Marağada, Azərbaycanda böyük rəsədxana tikilmiş (1259-cu ildə) və Hülakü xan (1218-1265) tərəfindən müsəlman dünyasının böyük alimi Nəsirəddin Tusiyə (1201-1274) təqdim edilmişdir. Rəsədxananın kitabxanasında 400 min cildə yaxın kitab var idi.⁴ Məscidlərdə də kitabxanalar var idi və bu, savab iş hesab olunurdu: “az və ya çox əhəmiyyət daşıyan hər bir məscidin kitabxanası var idi,

---

¹ А.Гаджиев. Ренессансный мир “Хамсе” Низами Гянджеви. Баку, Мутарджим, 2000, с.55

² Yənə orada, s.55

³ А.Мец. Мусульманский Ренессанс. Москва, Наука, 1973, с.148-152

⁴ И.Крачковский. Избранные сочинения, т. IV. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук, 1957, с.115

çünkü öz kitablarını məscidə bağışlamaq ənənəsi mövcud idi”¹. El-linlərin ənənələri yunan dilini bilən suriyalılar vasitəsilə yayılır, paytaxtın Bağdada köçürülməsilə isə İrənin qədim xalqlarının, o cümlədən də qədim türk xalqlarının adət-ənənələri də geniş vüsət alırdı. Şöhrəti geniş yayılmış, 489-cu ildə Zenonun əmri ilə nestori-anlığın ocağı olduğu üçün qadağan edilmiş Akademiyası ilə məşhur olan Edessa (indi Türkiyədə Şanlıurfa) III-IV əsrlərdə antik fikrin mərkəzi Nisibin şəhərinə (Yuxarı Mesopotamiya) köçürülmüşdü. Edessa məktəbinin başçısı Narsay burada yeni mərkəz yaratmışdı, lakin o zaman artıq Sasanilər dövləti hökmran idi. Eyni hadisə Afina və İskəndəriyyədəki Akademiyaların da başına gəlmişdi: onların da fəaliyyətləri 529-cu ildə Yustinian tərəfindən dayandırılmış və Cundişapurda Xosrov Ənuşirəvanın (531-572) səyi ilə yenidən işə başlamışdır. Bütün bu antik irs ərəb-müsəlman sivilizasiyasının özəyini, möhkəm bünövrəsini təşkil etmişdir – bir tərəfdən qədim İrə xalqlarının və onlara sızıb keçən hind elementləri, digər tərəfdən xristian əhalisi olan, başdan-ayağa yunan mədəniyyətinin hopduğu Suriya və Misir mədəniyyətinin elementləri. Çin elementləri və buddizm isə, doğrudur, əvvəlki kimi güclü təsirə malik olmasa da, türklər vasitəsilə gətirilirdi (618-ci ildə yaranmış Tan imperiyasını xatırlayaq).

Ərəb-müsəlman sivilizasiyası öz mədəniyyətinin inkişafında iki mərhələdən keçmişdir: I mərhələ (VIII-XII əsrlər) ərəb-müsəlman sivilizasiyasının, Mesopotamiya, İrə, Misir, Orta Asiya, Zaqafqaziyada yaşayan qədim xalqların, II mərhələ (XII-XIII əsrlər) isə Pireney yarımadası xalqlarının İntibahını (Dirçəlişi) – yaradıcı çiçəklənməni ehtiva edir. Məlum olduğu kimi, xəlifə Əl-Məmun bəzi kitabların axtarılıb tapılması üçün bir neçə elmi ekspedisiyaları təchiz etmiş, Vizantiya imperatoru II Mixail ilə bu məsələyə dair xüsusi yazışmalar aparmış, həmçinin Hindistana elçilər göndərmişdi². Onunla sülh müqaviləsində Bağdad kitabxanalarının imperiyada olan elmi əsərlərin nüsxələri ilə təchiz edilməsi də şərtləşdiril-

---

¹ Abu-l-Ala-al-Maarri. The letters of Abu-Ala of Maarat al-Numan. Ed. From the Leyden manuscript with the life of the author by Dhahabi and with translations notes indices and biography by D.S. Margoliouth, Oxford, 1898

² Ф.Азизова. Арабизированные авторы в эволюции арабской классической поэзии. Баку, ЭЛМ, 2009, с.22-40

mişdi.¹ Fransız alimi Leklerk tərcüməçilik məktəbinin başçısı Huneyn ibn İshaqın rolunu qeyd edərkən Şərqdəki yüksəliş mərhələsini (İntibahla eyni anlama gəlir – F.Ə.) xüsusi qeyd edir: “... Və hətə əgər Şərqdə yüksəliş, tərəqqi dövrü olmasaydı da gələcək naminə ondan (Huneyn ibn İshaqdan – F.Ə.) daha böyük işlər görə biləcək bir insan təsəvvür etmək belə mümkün deyildi”.² İslamın qəbulu və ərəb işğalları ilə kənardan gətirilən elementlərin qədim ərəb ənənələri ilə uyğunlaşdırılması XI-XII əsrlərdə Qərbin Kordova, Sevilya, Toledo və Pireney yarımadasının digər şəhərlərinə də sirayət edən ümumi ərəb-müsəlman sivilizasiyası daxilində müəyyən bir ədəbi sintezə gətirib çıxartdı. Xilafətin şərq hissəsinin mədəniyyəti onun qərb hissəsinin mədəniyyətində davamını tapmışdır. Təxminən yeddi əsr (VIII əsrdən başlayaraq XV əsrdək) müsəlman ölkəsi olan İspaniya həm maddi, həm də mənəvi baxımdan daha yüksək mədəniyyətin elementlərinin Avropaya sızıb keçməsi üçün bir körpü rolunu oynamışdır. Bitkin və məntiqi ifadə, üslub sistemi, özünəməxsus, orijinal kompozisiya xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi və süjet materialının tükənməz zənginliyi şimali xristian knyazlıqlarını cəlb etməyə bilməzdi. Şərqdə antikliyi islam dünyası ilə birləşdirən suriyalılar və qibtilər kimi, İspaniya yəhudiləri də orta həlqə rolunu oynamışlar. Orada heç vaxt təqib olunmadıqlarına görə müsəlman İspaniyası qarşısında borclu olan yəhudilərin, böyük Maymonid də (1135-1204) daxil olmaqla, bütün alimləri İslam müəllimlərindən dərs almışdılar. Onlar özlərini ərəb dilindən latın dilinə tərcüməçi qismində təklif edirdilər. Ərəb-müsəlman imperiyasının qərbində də eynən şərqindəki proseslər gedirdi. Əgər Şərqdə I mərhələdə qədim və antik dövrün irsi mənimsənilir və ərəb-müsəlman sivilizasiyası fenomeni yaradılmışdısa, II mərhələdə bitkinləşmiş və inkişaf etmiş məhz bu sivilizasiya Avropa İntibahını hazırlamışdır. Bağdadın Şərqdəki missiyasını indi artıq Toledo yerinə yetirirdi: XIII əsrin ikinci yarısında burada Müdrik X Alfons tərəfindən Tərcüməçilər Akademiyası təsis edilmişdi, və burada təkcə dəqiq elmlər sahəsindəki əsərlər deyil, həm də bədii ədəbiyyat örnəkləri tərcümə edilirdi.

---

¹ Goldziher. Arabic literature during the Abbasid period. L., 1958

² Lecklerc. Historie de la medicine arabe. P., 1933

Belə ki, misal üçün, peyğəmbərin səmaya yüksəlişi (meracı)¹ süjeti fransız və latın versiyalarında qorunub saxlanılıb və bir sıra alimlərin² fikrincə, Avropa Renessansının əsəri – Aligyeri Dantenin (öl. 1321) “İlahi komediya”sının obrazlar sisteminin formalaşmasında məlum rolu oynaya bilərdi. Amma sonuncu əsərin Əbu l-Əla əl-Mə`arrinin nəslə yazılmış, göylərə səyahətin və keçmiş dövr şəirləri ilə görüşün təsvir edildiyi “Risələt əl-ğufran” – “Əfv haqqında risalə” (1033) əsəri ilə təkzibedilməz oxşarlığını xatırlamaq yerinə düşər.³ Ancaq müsəlman qaynaqlarının Dantenin ilhamlandırması haqqında danışmazdan öncə o biri dünya ilə görüş haqqında janrın ən ilk qaynaqlarından olan “Arta-Viraf-Namak” kitabına – “Mömin Virafın gördükləri”nə müraciət etməyə dəyər. Pəhləvi dilində olan bu əsərin janrı o biri dünyaya səyahəti xatırladır.⁴ Bu barədə XX əsrdə iranşünas E.Bloşe özünün “İlahi komediya”nın Şərq qaynaqları” adlı əsərində yazmışdır. Bloşe hələ XVIII əsrdə (şərqşünaslar İ.Pizzi, Y.Modi tərəfindən) irəli sürülmüş belə bir fərziyyəyə diqqət çəkir ki, Dante esxatologiyası İran esxatologiyasını əks etdirir. XX əsrin birinci yarısında ərəbşünas M.Asin Palacios “İlahi komediya”da müsəlman esxatologiyası” tədqiqatında diqqəti daha çox İran aləminə deyil, ərəb ədiblərinin əsərlərinə, sufi ədəbiyyatına, xüsusilə ruhən Aligyeriyə yaxın olan və ona təsir göstərə biləcək İbn Ərəbi (1165-1240) şəxsiyyətinə, eləcə də Əbu l-Əla əl-Mə`arriyə yönəldir. Bu müddəanı daha bir “Merac kitabı” (Liber Scalae) meracın – Peyğəmbərin səmaya qalxmasının ərəb orijinalından tərcümə də təsdiq edir. Kral Müdrük (yaxud Alim) X Alfons 1264-cü ildə yüksək təhsilli bir yəhudi həkimə ərəb meracını kastiliya dilinə tərcümə etməyi əmr etmişdi. Bu tərcümədən isə öz növbəsində Sienalı Bonaventura latın və fransız dillərinə tərcümə etmişdi.⁵

Şübhəsiz ki, islam zərdüştilikdəki bəzi esxatoloji görüş və obrazları mənimsəmişdir. Müsəlmanların dini-ruhani məzmunlu bədii ədəbiyyatında süjet əsasını Məhəmməd peyğəmbərin səyahəti –

¹ A.Qasımova. Məhəmməd peyğəmbərin meracı. Bakı, 1994; T.Kərimli. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, s.78-92

² M.Asin Palacios. La escatologia musulmana en la divina comedia. Madrid, 1919

³ Əl-Mə`arri Əbu-l-Ə`la. Risələtu-l-ğufran. Qahirə, 1963

⁴ И.Крачковский. К вопросу о возникновении композиции “Рисалат-аль-гуфран” Абу-л-Ала. Избранные соч., т. 2, М.-Л., Издательство Академии Наук, 1956

⁵ Ф.Габриэли. Данте и ислам. В кн.: Арабская средневековая культура и литература. Москва, Наука, 1978, с.205

meracı təşkil edən janr vardır. Buna Nizami Gəncəvidə də rast gəlinir. “Xəmsə”yə daxil olan ilk məsnəvidəki – “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Peyğəmbərin meracı haqqında”,¹ üçüncü poema – “Leyli və Məcnun”dakı “Peyğəmbərin meracı”,² dördüncü əsər olan “Yeddi gözəl”də “Peyğəmbərin meracı”³ nı xatırlayaq. “Bu “Meracnamə”lərdə Nizaminin Peyğəmbəri İşıq sürəti ilə bir göz qırpımında öz əfsanəvi Buraqında fələklərə doğru səmt alır, göy mənziləsinin ən uca qatını aşaraq, “məkan və zaman vərəqini oxuyub başa vurur”, “ayın həmayil xəttinə öz təravətindən fəzilət bəxş edir”, “günəşin başına tac qoyur...”⁴

Akademik V.Struve qeyd edir ki, hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə papirus üzərində yazılmış demotik mətnlərin birində – (“Demotik xronika” adlanan 215 nömrəli papirusda) İskəndərin mənşəyinin çar Nektaneblə əlaqədar olması əfsanəsinin köklərinə rast gəlik⁵ Alimlər ərəb ədəbiyyatında Misir rəvayətinin geniş yer tutduğunu göstərir. Bu ruhda yazılmış əsərlərdən biri ərəb tarixçisi və alimi İbn əl-Bitriqin (796-806) əsəridir.⁶ Hələ Nizami Gəncəvinin şumer yazılı abidələrinə gedib çıxan və İskəndərin Zülmət ölkəsində⁷ “dirilik suyu” axtarıqlarını nəql edən süjetdən bəhs etmirik. Şumerlərin “Gilqamış” dastanında Gilqamış ölməzlik axtarır və insanları həmişə gənc saxlayan, ölməzləşdirən “sehrli bitki” tapır, lakin bu bitki

¹ Низами Гянджеви. О вознесении пророка. В кн.: Сокровищница тайн (перевод Шервинской). Баку, Язычи, 1982, с.35-41

² Низами Гянджеви. Мирадж (восхождение на небо) пророка. В кн.: Лейли и Меджнун (перевод с фарси, предисловие и комментарии Р.Алиева). Баку, Элм, 1981

³ Низами Гянджеви. О мирадже пророка. В кн.: Семь красавиц (перевод Вл. Державина). Баку, Язычи, 1983

⁴ R.Azadə. Mənəvi dünənımız bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, s.219

⁵ Е.Бертельс. Низами и Фузули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.343; В.Струве. У истоков романа об Александре. “Восточные записки”, т.1. Ленинград, 1927, с.131-146; Р.Кинжалов. Легенда о Нектанебе в повести “Жизнь и деяния Александра Македонского” в сб. Древний мир. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, 658 стр., с.537-544

⁶ D.Dunlop. The Translations of Al-Bitriq and Yahya (Yuhanna) b. Al-Bitriq. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. No. 3/4, Published by Cambridge University Press. Oct., 1959, pp.140-150

⁷ Низами Гянджеви. Повествование о Живой Воде. Искендер проникает в страну Мрака. В кн.: Искендер-наме (перевод с фарси К.Липскерова). Bu barədə bax: T.Kərimli. “Xəmsə” də hökmdar surətlərinin tarixi təkamülü “Nizami və tarix”. Bakı, Elm, 2002, s.169-200

nə Gilqamışa, nə də həyatı qədər sevdiyi xalqına qismət olmur. Qum və toz laylarının altından çıxarılmış qədim sivilizasiyaların irsi sayəsində, qədim dillərin şifrələrinin açılması və çoxdan itirilmiş, unudulmuş ədəbi abidələrin bərpası nəticəsində, xüsusilə şumer, Bibliya və Quran süjetləri arasındakı oxşarlıq və paralellər müəyyən edildikdən sonra tarixi biliklərin üfüq dairəsi bir çox minilliklərdə genişlənməmişdir. Ölməzlik axtaran qəhrəmanların içərisində yeganə ölümsüzlük qazanan Xızrdır, ərəb mifologiyasında, dini və müqəddəs kitablarda Xızr və İlyas eyni şəxsdir.

“Qurani-Kərim”in 18-ci (“Əl-Kəhf”) – “Mağara” surəsinin 60, 61-ci ayələrində deyilir:

60. (Ya Rəsulum!) Yadına sal ki, bir zaman Musa öz gənc dostuna (xidmətində olan Yuşə ibn Nuna) belə demişdi: “Mən (Xızrla görüşmək üçün) iki dənizin qovuşduğu yerə çatmayınca və uzun müddət gəzib dolanmayınca (bu səfərdən) geri dönməyəcəyəm!”

61. Onlar iki dənizin qovuşduğu yerə gəlib çatdıqda (yeməyə götürdükləri) balığı unutmuşdular, balıq isə (dirilib suya atılmış) dənizdə bir yarığa tərəf üz tutmuşdu.

M.Piotrovski bu parça haqqında yazır: “Quranda İskəndərin (Quranda onun əvəzinə Musadır) öz nökeri ilə birlikdə əbədi həyat çeşməsi axtarmağa yollanmasından bəhs edən süjet qorunub saxlanılmışdır. Dirilən balığın sayəsində çeşməni tapırlar. Bu süjetin mənbələri İskəndər haqqındakı romandan çox qədimdir. Quran süjetin həmin bu qədim əlaqələrini də hifz edib saxlamışdır”¹.

“Böyük Makedoniyalı İskəndərin tarixi” – I əsrdə yaşamış Kvint Kurtsi Rufun böyük sərkərdə haqqında salnaməsidir. “Saxta-Kallisfen” yunan romanına gəldikdə isə, onun Yuli Valeriyaya məxsus latın variantını artıq IV əsrə aid etmək olar. İskəndərin (e.ə. 356-323) ölümündən sonra böyük sərkərdəyə maraq artmışdı. Bu isə “Saxta-Kallisfen”in – son ellinizm romanının yeni variantlarının işlənilməsinə bir təkan oldu və Yuli Valerianın variantından başqa, digər latın versiyaları – Leon Neopolitanskinin (X əsr) “Makedoniyalı İskəndərin döyüşlərinin tarixi” və Valter Kastilonenun (XII əsr) “Aleksandreida” əsərləri meydana çıxdı. Burada İskəndərin xasiyyətinin bəzi cəhətləri ilahiləşdirilmişdir. Roman, pəhləvi,

---

¹ М.Пiotровский. Коранические сказания. Москва, Наука, 1981, с.111

ərəb, həbəş, süryani və digər dillərə edilmiş yaradıcı və sərbəst tərcümə versiyalarında geniş yayılmışdır.¹ İskəndərə qarşı erkən orta əsrlərdəki nifrətlə dolu təsvirlər (pəhləvi mətnlərindən olan “Arda Virafnamə”də, Həməzə İbn-Həsən əl-İsfəhaninin “Tarix əl-üməm” (916-cı il) ərəb dilində yazdığı əsərdə²) sonrakı dövrlərdə Şərq müəllifləri obrazın ilahiləşdirilməsinə nail olmuşlar. Şərqdə İskəndər müsəlmanlaşdırılaraq³ “Aləmin şamı”, “Həzrət İskəndər”, “İskəndər-əleyhüssəlam” və s. kimi bir sıra ləqəblərlə yad edilirdi. Adı, ucaltdığı sədd və Yəcuc və Məcuclarla mübarizəsi müqəddəs Qurani-Kərimdə anılan, bir çox mənbələrdə hətta peyğəmbər olduğu iddia edilən bu sərkərdə Şərqin böyük şairlərinin diqqətindən qaçmamış, Firdovsi, Nizami,^{*} Əmir Xosrov, Cami, Nəvai və b. öz ustalıqlarını dünyaya nümayiş etdirmək üçün bu mövzuya müraciət etmək fürsətini əldə etmişlər.⁴ Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində İskəndərin qeyri-adi şəxsiyyəti, səfərləri, qələbələri, islami qəbul etməsi, ölümü, və s. yüksək sənətkarlıqla mədh edilir. Bu əsər Nizami yaradıcılığında həcmi, ideyası, məzmunu baxımından xüsusi yerə malikdir. “Saxta-Kallisfen” əsərinin özü ilə tanış olmasa da, bu əsərin tərcümələrindən şairin məlumatlı olduğunu bir çox alimlər güman edirlər.⁵

Lamber Turski və Aleksandr Bernenin fransız versiyaları da var idi və onlar ingilis, XIV əsrdə isə şotland interpretasiyalarının əsasını təşkil edirdi, Lamprex romanı alman şeiri ilə qələmə almışdı və artıq XVI əsrdə – Avropa Renessansı dövründə 24 dildə 90 ver-

¹ İskəndərlə əlaqədar olan əfsanənin tarixinə dair // Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə”si. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966, s.21

² Бертельс. Низами и Фузули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.345

³ Quranda İskəndər Zülqərneyn haqqında A.Bakıxanovun məlumatı ilə tanış olmaq üçün bax: A.Bakıxanov. Güllüstani-İrəm. Bakı, Mınarə, 2000, s.17; Ф.Азизова. Древнетюркские элементы и веяния в джахилийской арабской поэзии. Баку, Элм, 2007, с.44-51

^{*} Məşhur Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyət “Daneşməndane-Azərbaycan” əsərində “İskəndərnamə” haqqında bəhs edir, müəllif göstərir ki, Nüsrətəddin Əbubəkr Pəhləvana həsr edilmiş və 592-ci ildə qələmə alınmış poema yunanların “Saxta-Kallisfen” əfsanəsinə gedib çıxır və onunla birbaşa bağlıdır.

⁴ Е.Бертельс. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. В кн.: Навои и Джами. Избранные труды. Москва, Наука, 1965, с.280-413

⁵ А.Болдырев. Два Ширванских поэта – Низами и Хакани. Памятники эпохи Руссавели. Ленинград: Издательство АН СССР, 1938, с.118-119; Дьяконов. История Мидии. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1956, с.35

siya məlum idi. Deməli, ərəb-müsəlman sivilizasiyası öz təcrübəsini Avropa Renessansına ötürməzdən əvvəl özü qədim irsdən qidalanmış və özünün böyük çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Əgər araşdırılan terminlərə müraciət etsək, prosesi həm “İntibah”, həm “Dirçəliş” adlandırmaq olar: tarixin qəribə gedişi var – yəni gözlərimiz önündə özünəməxsus spiralvari inkişaf meydana çıxır. Hər bir növbəti mərhələ keçmişə qayıdaraq onu yeni səviyyədə təkrarlayır. Sonralar biz yenə əks-təsiri müşahidə edirik. XIV-XV yüzilliklər Avropası üçün antik yunan mədəniyyətinə açar yenə də Şərq-İslam mədəniyyəti oldu. Bu proses əsla, İ.M.Filştinskinin yanlış hesab etdiyi kimi, “praqmatizmlə” şərtləşdirilməmişdir. Alim yazır: “Ərəb-müsəlman cəmiyyətinin praktiki ehtiyacları məlum praqmatizmə – öz sələflərindən yalnız əməli xeyir çıxma biləcək şeyləri mənimsəmək arzusuna sövq edirdi. Bax bu səbəbdən ərəblər orta əsrlərdə nə Homerlə, nə yunan dahiyənə dramaturgiyası ilə, nə qədim yunan lirikası ilə, nə də dini-mifoloji məzmunlu əsərlərlə tanış oldular...”¹ Yuxarıda gətirilmiş nümunələrdən aydın olduğu kimi, İslam dünyası dini-mifoloji məzmunlu əsərlərlə tanış idi, ola bilsin ki, bu tanışlıq heç yunan yox, (akad. N.Cəfərov qeyd etdiyi kimi “...ümumşərq keyfiyyəti qazanan ərəb-müsəlman mədəniyyəti Şumer mədəniyyətinin tipoloji varisidir və ümumşərq keyfiyyətləri Şumerdən başlayır...”²) hərçənd ki, bu da istisna deyil, şumer mənbələri vasitəsilə olmuşdu.³ Onlar haqqında bilgi, Nuhun tufanı əhvalatı kimi, Quranda qorunub saxlanılmışdır. Şumer mifində onun analoqu Nuhun gəmisində xilas olmuş xeyirxah Ziusudra⁴, Assuriya yazılarında Ubar Tutu və ya ailəsi ilə birlikdə Nizar dağına yön alan Xasisatra, Babil versiyasında isə Utnapiştimdir⁵. Lakin yunan mənbələri də, Ünsürinin (öl. 1050) epik irsinin gürcü tədqiqatçısı İnqa Kaladzenin qeyd etdiyi kimi, əsas və əhəmiyyətli rol oynamışdır. R.Azadə “Nizami

¹ И.Фильштинский. История арабской литературы. V-начало X века. Москва, Главная редакция восточной литературы, 1985, с.267

² N.Cəfərov. Azərbaycan intibahı: problemlər, mülahizələr... “Füzulidən Vaqifə qədər” kitabında. Bakı, Yazıçı, 1991, 168 s., s.45

³ С.Крамер. Первая легенда о воскресении из мёртвых. В кн.: История начинается в Шумере. Москва, Наука, 1965, с.180-194

⁴ Литература древнего Востока Москва: Издательство московского Университета, 1962, с.59

⁵ С.Крамер. Потоп. Первый “Ной”. В кн.: История начинается в Шумере. Москва, Наука, 1965, с.175-180

və onun poeziya sələfləri”¹ əsərində yazdığı kimi, Ünsüri – ən uca zirvəsində böyük həmvətənimiz Nizami Gəncəvinin dayandığı romantik poeziyanın müjdəçisi olan qəhrəmanlıq epopeyalarının yaradıcılarından biridir². İnqa Kaladze Ünsürinin “Vamiq və Əzra” poemasını təhlil edərkən aşağıdakı nəticəyə gəlir: “poema – yunan mövzusunda reminissensiya olmadan və hansısa bir konkret materiala gedib çıxaraq antik... “sofistika” romanının tək-cə fabulası deyil, həm də müfəssəl süjetini təqlid edir, bu cür romanların bütün səciyyəvi topikalarını – ümumi cəhətlərini onların heç biri ilə tam-tamına üst-üstə düşmədən təkrarlayır”³.

Yevgeni Bertels “İskəndəriyyəyə yollanıb yunan dilini Homerin bütün yaradıcılığını yadda saxlaya biləcək səviyyədə öyrənən” tərcüməçi Hunayn ibn İshaqı (IX əsr) xatırlayır. Hərçənd alim bu hadisədən “həmin mühütdə qədim yunanların bədii ədəbiyyatına da hər halda hansısa marağın olduğundan xəbər verən çox azsaylı sübutlardan biri kimi”⁴ bəhs edir. Ünsürinin təmsalında göründüyü kimi, o və bir çox digər orta əsr Şərq müəllifləri, əlbəttə, əgər onların belə bir imkanları olsaydı, XX əsr aliminin fikirlərilə heç də razılaşmazdılar.

Qədim yunan lirikasına gəldikdə isə əzəldən qədim dünya ilə sıx bağlı olan ərəblər ən yaxşı olan hər şeyi özləri üçün seçmişdilər. Əsrlərlə toplanmış yüksək potensial elə onların özlərinin antik mədəniyyəti olan cahiliyyə poeziyasında təzahür edən poetika sənətinin şedevrləri şəklində özünü büruzə verirdi⁵. İslamaqədərki poeziyaya marağ İslam epoxasının çiçəkləndiyi dövrdə (IX əsrin 20-ci illərindən həmin yüzilliyin sonlarınaqədər) islamaqədərki irs fərqli şəkildə dərk edilməyə və qədim ənənələr hər vəchlə tətbiq edilməyə başlanılanda yeni qüvvə ilə alovlandı. Gördüyümüz kimi, Şərqdə proseslər hərçənd öz yolu ilə getsə də, təbii ki, özünün səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq Qərbdəki prosesləri müəyyən dərəcədə qabaqlamışdır.

---

¹ Azadə Rüstəmov. Nizami və onun poeziya sələfləri. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, 2 c. Bakı, Elm, 2014, s.235-520

² Digər yaradıcıları arasında bax: Fəxri Gürgani. Vis və Ramin. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1974

³ И.Каладзе. Эпическое наследие Унсури. Тбилиси, Мецниереба, 1983, с.39

⁴ Е.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, с.25

⁵ Ф.Азизова. Древнетюркские элементы и веяния в джахилийской поэзии. Баку, ЭЛМ, 2007

Varislik bir çox cəhətdən, bəlkə də, inkişafın xüsusi gedişi səbəbindən poeziyada daha az izlənilirdi, halbuki bunu orta əsr tarixşünaslığı barədə demək olmaz. Müdrik X Alfons tərəfindən yazılmış “Ümumi salnamə”də ərəb tarixi əsərlərinin təsiri hər addımda hiss olunurdu: təhkiyə tərzində də, belletristliyə meyildə də. Tarixi məlumatların toplandığı abidələr, “Hökmdarların kitabı”, Sasani salnamələri aramsız olaraq tərcümə edilirdi. Bu işdə birincilik islamı qəbul etdikdən sonra Əbu Muhəmməd Abdulla İbn-əl-Muqaffa (təqr.720 – təqr.756) adı verilmiş məşhur alimə, Sasani hökmdarlarının tərcümeyi-hallarından ibarət olan və Firdovsinin məşhur “Şahnamə” əsərini yazarkən istifadə etdiyi “Hökmdarların kitabı”nın tərcüməsinin müəllifinə məxsus idi. Onun digər tərcüməsi – “Tac haqqında kitab”ın tərcüməsi də Firdovsinin əsərinin qaynaqlarından olmuşdur. Bizə gəlib çatan parçalara əsasən belə fikir yürütmək olar ki, həmin əsərdə Firdovsi və Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki qəhrəmanların tərcümeyi-halları yer almışdır. Pəhləvi mətnlərindən “Nameyi Tənsər” əsərində də İskəndər haqqında məlumat verilmişdir. İbn-əl-Muqaffa həmin əsəri pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcümə etmişdir.

Professor Mehdi Kazımov M.Girsə¹ istinadən yazır: “Şahnamə” və “Yeddi gözəl”in ən parlaq epizodlarından biri – Bəhram və kəninin əhvalatının “Xvatay-namak” (pəhləvi dilində) ilə birbaşa əlaqəsi vardır. Buna sübut M.Girsin elmi tədqiqatıdır. O qeyd edir ki, bu süjet İbn əl-Muqaffanın tərcüməsi vasitəsilə “Xvatay-namak”a gedib çıxır. Epizod buradan da, öz növbəsində, İbn Quteybənin “Uyun əl-əxbar” təzkirəsinə və naməlum müəllifin ərəbcə əsəri olan “Nihayat əl-ərəb fi əxbar əl-furs va-l-ərəb”ə nüfuz etmişdir.² Əbu Reyhan əl-Biruninin (973-1048) “əl-Asar əl-baqiyyə an əl-qurun əl-xaliyyə” (“Keçmiş nəsillərdən qalan izlər”) əsərində İskəndərin həyatına aid çoxlu tarix və folklor materialları vardır. S.Tolstoyun qeyd etdiyinə görə, “İskəndər haqqında kitab” adlı əsəri də mövcuddur.³ əl-Biruninin “Kitab əl-camahir fi mərifət əl-cavahir” (“Mineraloqiyyə”) kitabında da sərkerdə haqqında bəhs olunur. Ərəb

---

¹ М.Гирс. Бахрам Гур и невольница. К вопросу о сасанидских традициях в персидском искусстве. – Изв. ГАИМК, 1927, т. 5, с.353-378

² М.Кязимов. “Хафт пейкар”. Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV-XVI вв., с.14

³ Бируни. Сборник статей. Москва-Ленинград, 1950, с.104

alimi əs-Səalibi (961-1038) “Kitab sumar əl-qulub fi-l-mudafi-l-mənsüb” adlı əsərində İskəndər haqqında müəyyən məlumat verir.

Nizami Gəncəvinin özü “Yeddi gözəl” poemasının fəsilələrindən birində, “Kitabın yazılmasının səbəbi” adlanan hissədə Buxari və Təbərinin adlarını xatırlayır:

Ərəb və dəri dilində (deyilmiş) sözləri,
Buxari¹ və Təbəri əlyazmalarını²...

Aqafangel Krımskinin qeyd etdiyi kimi, “Təbərinin (839-923) əsəri – şübhəsiz ki, onun məşhur “Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi”dir. Məhz bu əsər Firdovsinin də, Nizaminin də əsaslandığıları konkret əsərlərdən biri olmuşdur³. Azərbaycan alimi Əli Abbasov öz kitabının “Təbəri və Nizami” adlanan birinci fəslində⁴ “İskəndərnamə” poemasının ərəb mənbəyi üzərində ətraflı dayanmışdır. Yevgeni Bertelsin qeyd etdiyi kimi, ərəbcə tərcümə, ehtimal ki, “pəhləvi dilindən edilmiş Suriya tərcüməsi”nin artıq yenidən işlənmiş şəkildir⁵ və onun qədim versiyası Əbu Hərifə əd-Dinavarinin (öl. 895-ci il) “əl-Əxbar ət-tival” kitabında qorunub qalmışdır. Nizami Gəncəviyə məlum olan ərəb müəlliflərinin əsərləri arasında çox böyük ehtimalla “Leyli və Məcnun” poemasının yazılı mənbələri də olmuşdur. Bu barədə bir çox müəlliflər – İqnati Kraçkovski, Yevgeni Bertels, Azərbaycan alimlərindən İmamverdi Həmidov⁶, Gövhər Baxşəliyeva və başqaları yazmış, Əbu Bəkr əl-Valibinin (IX-X əsrlər) “Əxbarul-Məcnun və əş`aruhu” (“Məcnun və onun şeirləri haqqında hekayətlər”), Əbülfərəc İsfahaninin (897-967) “Kitabül-əğani”, İbn Quteybənin (828-889) “Kitab əş`i`r va-ş`şü`ara” və digər əsas əsərlərin adlarını çəkmişlər. İqnati Kraçkovskinin icmalında Muhəmməd ibn Davud əz-Zahiri (IX), İbn əs-Sər-

¹ Buxari haqqında bax: E.Бертельс. История персидско-таджикской литературы. Изб. тр. Москва, 1960, с.122, 230, 237-238, 244

² Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. Bakı, Elm, 1983, s.26

³ А.Крымский. История Персии, её литературы и дервишской теософии, ч. 2, 3-е изд. Москва, 1912

⁴ Ə.Abbasov. Təbəri və Nizami. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966, s.37-62

⁵ E.Бертельс. Низами и Физули. Избр. Соч. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.345-346

⁶ İ.Həmidov. Əbu Bəkr əl-Valibi və onun Əxbarul-Məcnun və Əş`aruhu əsəri. Bakı, Elm, 1999

rac (XI) kimi müəlliflərin də adları yer almışdır. Həmçinin Səalibinin (961-1038) “Qurar əxbar mülük əl-furs və siyaruhum” (“Fars hökmdarları və onların tərcümeyi-halları barədə seçilmiş məlumatlar”) əsəri də kənarında qalmır. Əsərdə Nizamidə olduğu kimi Hörmüzü ədalətli hökmdartək təsvir edən eyni epizodlar müşahidə edilir. Səalibinin əsərində Şirin, Barbəd, Şəbdiz adlı at xatırlanır, İskəndərin 400 nəfərlə dirilik suyu dalınca zülmət dünyasına getməsi əhvalatı da öz əksini tapır. “Sirlər xəzinəsi” poemasında haqqında bəhs edilən şəxs – Kiçik Asiyadakı Ərzincan vilayətinin hakimi Fəxrəddin Bəhramşah ibn Davud haqqında ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir yazmışdır.¹ Xosrov və Şirin haqqında ərəb müəlliflərindən həmçinin Cahiz (775-868) “Əl Muhasin və əl-əzdad”, naməlum müəllif “Kitəbül-mücməl ət-tavarix va-l-qısas”, Həməvi “Mücmül-büldən” əsərlərində bəhs edirlər.²

X əsrdə Mənsur ibn Nuh Samaninin (963-976) təşəbbüsü ilə onun sarayındakı məşhur tarixçi Əbu Əli Məhəmməd əl-Bəl`əmi (öl. 996) “Təbərinin tarixi”ni fars dilinə çevirmişdir. Orta əsr tərcümələrinə və ya daha çox onun analoquna xas, mahiyyətə əsərin yənidən işlənməsindən – “yarışma və ya rəqabət”dən (ərəbcə kökdən “ra, cim, mim” – “racim” – daşla vurmaq) ibarət olan tərcüməyə əvvəlcə olmayan, Bəl`əminin özünün Fərhadın Şirinə məhəbbəti və onun faciəli ölümü barədə yeni əlavələri daxil edilmişdir. Digər poema – “Yeddi gözəl” xüsusunda M.Girsin söylədiyi, Bəhrəmin oxla qeyri-adi bir məharətlə nişan almasına dair rəvayətin ilk öncə Roma imperatoru Domitsianın (b.e. 51-96-cı illəri) adı ilə bağlı olması ehtimalı maraqlıdır.³ O dövrün digər məşhur tərcüməçiləri haqqında Yevgeni Bertels yazır və “nəsturi həkim Circis ibn Bəxtiyşu ailəsinin, Bəxtiyşu oğlu ibn Circis, onun oğlu Cəbrail və nəvəsi ikinci Bəxtiyşunun” rolunu xüsusi qeyd edir. “Tibbi ədəbiyyatın tərcüməsi ilə Cəbrail məşğul olurdu, lakin aydındır ki, öz əsərlərində yunan ədəbiyyatından hamısı istifadə etmişlər”.⁴ Dahi Nizami

¹ Е.Бертельс. Низами и Физули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.123

² Qulamhüseyn Beqdeli. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, Elm, 1970, s.6

³ М.Кязимов. “Хафт пейкар”. Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV-XVI вв. Баку, ЭЛМ, 1987, с.14

⁴ Е.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, с.25

Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasının “Kitabın sonu, Əlaəddin Körpə Arslana xeyir-dua” adlanan sonuncu fəslində məhz bu nəslə tərifləyir:

(Dinin) əsl və budaq ehkamlarını yerinə yetirdiyi üçün
O, İyşu baxtına və Bəxtiyşu fikrinə sahib olubdur.¹

Beytin mənası: Körpə Arslan dinin ehkamlarını yerinə yetirdiyi üçün İsanın xoşbəxtliyi və Bəxtiyşunun zəkası ona nəsib olmuşdur. Bu sətirlərdə şair hökmdar Əlaəddin Körpə Arslanı biliyinə və müdrikliyinə görə tərifləyərək onu Abbasi xəlifələrinin məşhur təbibisi Bəxtiyşuya (VIII-IX əsrlər), taxtının hündürlüyünə görə isə taxtı dördüncü göy qübbəsinə çatan İsa peyğəmbərin taxtına bərabər tutur. Bundan başqa, şair özünün şöhrətli hökmdarının ləyaqətlərini nəsturi Bəxtiyşu və İsa ilə bir sırada müqayisə edərək birincinin xristian inancını nəzərə çarpdırır.

Ərəb-müsəlman sivilizasiyasına İran amilinin qiymətli töhfəsindən bəhs edərkən oraya türk elementlərinin, xüsusilə də türk qəhrəmanlıq eposunun nüfuz etdiyini xatırlamaq lazımdır.² İran alimi Səid Nəfisi bu barədə yazırdı: “Tamamilə təbiidir ki, Samanilərin müasirləri olmuş Firdovsi və hətta onun sələfi Dəqiqi öz dövrlərində yaşamış türklərin həyatından nə isə mənimsəmişdilər”.³ Alim şifahi (folklor) rəvayət və əfsanələri nəzərdə tuturdu. Söhbət hətta daha erkən dövrlərdən gedə bilər, bunu Əbu Müslüm Xorasaninin (755-ci ildə qətlə yetirilmişdir) xəzinəsində saxlanılan, vəzir Ənuşirəvana (531-579-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur) məxsus, mərvli məşhur Büzürgmehri Bəxtəqan Farsinin orta fars dilindəki kitabı sübut edir. O, türk dilindən tərcümə edilmişdir və “Ulu xan ata Bitikçinin dastanı” adlanırdı. Görünür, bu, türk dilində qəhrəmanlıq eposudur, türklərin Alp Arslan Bala Cuqu soyundan gələn və aslan tərəfindən bəslənən Oğuz xan haqqında əfsanədir.⁴ Təəssüf ki, bu qədim oğuznamə bizim günlərimizədək gəlib çatmamışdır, görünür, orada oğuzların ən erkən əfsanələri toplanmışdı. Bizim üçün isə

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. Bakı, Elm, 1983, s.289

² Фазлуллах Рашид ад-Дин. Огуз-наме. Баку, Элм, 1987

³ F.Əzizova. Klassik ərəb poeziyasında Azərbaycan şairləri: genesis, poetika. Bakı, Elm, 2017, s.35-36

⁴ O.Gökyay. Dede Korkut. İstanbul, 1938, s.41-42

mühüm fakt odur ki, artıq VI əsrdə bu toplu orta fars dilinə tərcümə edilmişdir, bu isə qüdrətli Sasanilərin VI əsrdən xeyli əvvəl özlərinin türk qonşularının mədəniyyətinə marağından xəbər verir. Ehtimal etmək olar ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da, şübhəsiz, nəzərə çarpan,¹ türk xalq rəvayətləri, türklərin şifahi yaradıcılığı ilə əlaqələr həmçinin bu topluların, oğuz əfsanələrinin fars dilinə tərcüməsi vasitəsilə də yarana bilərdi.

Epos Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809) ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Onun hakimiyyəti illərində o dövr İranının “gustaqlara”² bölündüyü Azərbaycan gustağından olan digər tərcüməçilər də seçilirdilər: onlardan Əli ibn Davud, Bişr ibn Mü`təmid və başqalarının adlarını çəkmək olar.³

Külliyyat şəklində olan bu tarixi abidələrin Avropa İntibahına təsiri XVI əsrə qədər, Avropa ədəbiyyatında tarixi romanın sələfi sayılan “vətəndaş romanı” janrının əsasını qoymuş Peres de İta “Qranadada vətəndaş müharibəsi tarixi” yarıroman-yarısalnaməsini yaradanadək izlənilir. İstisna deyil ki, XVI əsrdə Avropada meydana çıxmış “kələkbazlıq romanı”nın mənbələrini “məqamə”⁴ janrında axtarmaq lazımdır. “Məqamə”də, öz növbəsində, tarixi Azərbaycanda, qədim Həmədanda (Ekbatan – IV əsrə yaxın Midiyada yaranmış⁵ mərkəz) inkişaf etmişdir.

Beləliklə, xristian Avropasının Şərqlə borclu olduğu dəyərlərin uzun bir siyahısını tərtib etmək olar. Şərq istər ədəbi forma, istər dəqiq elmlər, yaxud fəlsəfi konsepsiyalar şəklində müsəlman mədəniyyəti xəzinəsinin Qərbə ötürülməsində mühüm rol oynamışdır.

---

¹ H.Araslı. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı // Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.166-188; Sasani Ç. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması. F.e.n. dissertasiyası. Bakı, 1970; T.Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1991; T.Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru. Bakı, APİ-nin mətbəəsi, 1990; T.Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, APİ-nin mətbəəsi, 1988; Q.Sahani. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. Bakı, Elm, 1979.

² А.Колесников. Иран в начале VII века. – Палестинский сборник, вып. 22 (85), 1970, с.62; А.Колесников. Иран в начале VII века (источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления). Ленинград, Наука, 1970, 144 стр.

³ Ю.Ширвани. Происхождение “Лейли и Меджнун”. В кн.: Низами. (Сборник статей.). Баку, Азернешр, 1941, с.62-73

⁴ А.Гасымова. Средневековая арабская плутовская новелла. Баку, 2007

⁵ И.Дьяконов. История Мидии (от древнейших времён до конца IV в. до н.э.). Москва-Ленинград, Наука, 1956

Məsələn, XII əsrin ikinci yarısında böyük İbn Rüşdün (onu Qərbdə Averroes adlandırırdılar) görüşləri Avropaya sirayət edərək müqəddəs Foma Akvinski fəlsəfəsinin – orta əsrlər xristianlığının dahiyanə nailiyyətinin yaranmasına təkan vermişdir.

Yevgeni Bertels doğru olaraq yazır: “Sonralar orta əsrlər Avropasını narahat edən bütün problemlər burada (yəni Şərqdə – F.Ə.) artıq qoyulmuşdu və ona görə də bu təlimlərə aristotelizmin yenedən işlənmiş adı şəkli kimi baxmaq doğru deyildir. Əgər xatırlasaq ki, Avropa mədəniyyəti tarixində IX-XIII əsrlər özündə dərin tənəzzülü ehtiva edir, onda belə bir nəticəyə gəlməmək olmur ki, məhz Şərq filosoflarının əsərləri Avropa xalqlarını çıxılmaz vəziyyətdən xilas etmiş və onlara gələcək inkişaf yollarını göstərmişdir”.¹ Və böyük italyalı Rafael Avropaya əta edilmiş fəlsəfi düşüncə üçün təbii minnətdarlıq əlaməti kimi özünün “Afina məktəbi”² (1510-1511) əsərində İbn Rüşdü (1126-1198) başına əmmamə geymiş şəkildə əbədiləşdirmiş, həmçinin Zərdüştün təsvirini yaradaraq bununla Şərqə ehtiramını bildirmişdir. Rafaelin fırçasında təsvirini tapmış yunan filosofları arasında Platon (b.e.ə. 428-348-ci illər), Aristotel (b.e.ə. 384-322-ci illər), Arximed (b.e.ə. 287-212-ci illər), Ptolomey (90-160-cı illər), Klavdi (II əsr), Pifaqor Samoski (b.e.ə. 570-500-cü illər), Heraklit (b.e.ə. 535-475-ci illər), Evklid (b.e.ə. III əsr) və başqaları vardır. Şərq və Qərb arasındakı sıx varislik əlaqələrini Demokritin (b.e.ə. təxminən 460-370-ci illər) – “yunanlar arasındakı ilk ensiklopedik zəkanın” yaradıcılığı da sübut edir. O öz biliklərini genişləndirmək naminə Midiyaya, maqların yanına səyahət etmişdir, bu isə od, su, torpaq – Zərdüşt üçlüyünün: onun təkrarladığı xeyirxah fikirlər, xeyirxah sözlər, xeyirxah əməllərin izahında özünü göstərmişdir. (Demokrit təsdiq edirdi ki, “Avesta”da doğruluq və ədalət hər şeydən ucadır). Qərb fəlsəfəsi və mədəniyyətinin formalaşmasında və Avropa İntibahında Şərq fəlsəfəsi və mədəniyyətinin rolu Q.Şevkin,³ M.Vledutsesku,⁴ Z.Quluzadənin⁵

¹ Е.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, с.27

² Л.Пашут. Рафаэль. Москва, Искусство, 1981, с.206-218

³ Г.Шевкина. Сигер Брабантский и парижские авверройсты XIII в. Москва, 1972

⁴ М.Влэдуцеску. Введение в историю средневековой философии. Бухарест, 1973

⁵ З.Кули-заде. Общие закономерности и особенности развития философии Запада и исламского региона Востока в XIII-XVI вв. В кн.: Закономерности развития восточной философии XIII-XVI вв. и проблема Запад-Восток. Баку, ЭЛМ, 1983, с.172-181

əsərlərində qeyd edilir. Beləliklə “...islam aləminin ayrı-ayrı bölgələrində renessans parıltıları işarır, orta yüzilliklər ictimai-iqtisadi qurumu daxilində öz zamanlarına sığmayan intibah titanları yetişib müəyyən tarixi mərhələnin bayraqlarına çevrilərək zamanın ehkamçı düşüncə və baxışlarına qarşı təbiətşünaslıq, fəlsəfə, din, məntiq, tibb və s. mədəniyyət sahələrinə dair Qərbi Avropa ictimai-elmi fikrini belə çox-çox sonrakı dövrlərdə bəhrələndirən qabaqcıl nəzəriyyələrlə çıxış edirlər.”¹

Qədim filosoflar antik tarixə “Yeddi filosof” kimi daxildilər, hərçənd onların sayı xeyli çox idi; filosofların müxtəlif siyahıları var idi, lakin hər bir siyahıda onların sayı mütləq yeddi olurdu. Müxtəlif mənbələrdə “yeddi filosof”un tərkibi fərqlidir, lakin bütün yeddiliklərdə dəyişməz olaraq dörd isim iştirak edirdi: Fales, Solon, Biant və Pittak (b.e.ə. VII əsrin sonu və VI əsrin əvvəli)². Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan son poema “İskəndərnamə”nin ikinci hissəsinin – “İqbalnamə”nin axır fəsilləri də yeddi filosofun adı ilə başa çatır. Bunlar aşağıdakılardır: Ərəstun (Aristotel), Hörmüz (Hermes – Germes Trismegist – əl-kimyayın, magiyanın banisi), Əflatun (Platon), Valis (Miletdən olan Fales, b.e.ə. təxm. 624-547-ci illər), Bulunas Rumiyski (Apolloni Tianski – filosof, riyaziyyatçı, təxminən 100-cü ildə vəfat etmişdir), Farfori (Porfiri Tirsiki, 232-304), Sokrat (b.e.ə. 470-399-cu illər). Şair bu yeddiliyə həm həyatın ən praktik suallarına cavab axtararkən, eyni zamanda həm də yaradılışın anlamı kimi qlobal problemi həll edərək müraciət edir. O, özünəməxsus bədii üsuldan istifadə edərək müxtəlif dövrlərdə yaşamış filosofları bir yerə toplamış, qədim zamanların yeddi görkəmli filosofunun fəlsəfi ideyalarını bəyan etmişdir. Maraqlıdır ki, qədim Yunanıstanda da yeddi filosofun müdrikliyini nə elmə, nə də ədəbiyyat və ya mifologiyaya aid etmək olar.

Nəzərdən keçirilən dövrün ədəbiyyatının fərqləndirici xüsusiyyəti onda bədii və fəlsəfi fikrin vahid bir bütöv kimi çıxış etməsi idi. Burada, görünür, fəlsəfənin üçüncü ruhi-mənəvi mənbəyi, daha dəqiq deyilsə, adi ümumiləşmiş şüur insan idrakının dərinliklərinə varıb müdriklik zirvəsinə ucalmışdır. Bu isə hər şeydən əvvəl İnsa-

¹ R.Azadə. Mənəvi dünənımız bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, s.26

² А.Чанышев. Курс лекций по древней философии. Москва, Высшая школа, 1981, с.119-122

nın şair tərəfindən dərk edilməsidir.¹ Nizami Gəncəvinin vaqif olduğu, – o isə, şübhəsiz ki, çox şeyə dərinliklərinədək yiyələnmişdi – bütün təlimlərin mahiyyəti məhz İnsanın, merac anında onun qəlbinin mürəkkəb hərəkətlərinin – onun oyanışının intibah düşüncəsi ilə dərkindən ibarət idi!

Magik rəqəm olan yeddi şairin bütün əsərlərindən keçir: həm yeddi filosofdan, həm “Xəmsə”nin dördüncü əsərinin adından – “Həft peykər” – “Yeddi gözəl”dən, həm onlar üçün tikilmiş, hər birinin günbəzi özünəməxsus rəngdə olan yeddi saraydan. Günbəzlərin hər biri həftənin yeddi günü və həmin günlə əlaqədar olan planet haqqındakı təsəvvürlərə uyğun olaraq rənglər spektrindəki müvafiq rəngə boyadılmışdır. Bu həm də yeddi planetdir, dünyanın məskunlaşmış yeddi hissəsidir, yeddi göy qübbəsidir. Ümumşərq dünyagörüşünə görə, göy qübbələrinin sayı yeddidir, yer qurşağı, zonası da yeddidir (həft iqlim – coğrafi vilayətlərdir: Xorasan, İran, Türkiyə, Zənzibar, Hindistan, Misir), mənəvi kamilləşmə pilləsində dərəcələrin sayı da yeddidir. Bizim Yer müntəzəm yenilənmədən ibarət olan yeddi Böyük Mərhələdən keçməlidir, bu müddət ərzində bakirə Ruh və ya təkamül edən həyat əvvəlcə İnsan, sonra isə Yarıdıcı olmalıdır. Nizami “Beşlik”in son əsərində, “ideal hökmdar obrazının inkişafı əvəzinə yeni – ideal hökmdarın peyğəmbərə – yeni fəlsəfi inancın daşıyıcısına çevrilməsini göstərmək vəzifəsini irəli sürəndə”² bu nəticəyə gəlmirmi? Lakin şair daha çox can atır ki, bu hökmdar təkcə “peyğəmbərlik missiyasının daşıyıcısı” olmasın, həm də sufi müridlərinin öz müridlərinə yol göstərdiyi kimi istiqamət verə bilsin. Elə bir yol ki, o, hər bir kəsi möminlik və müqəddəsliyin elə səviyyəsinə gətirib çıxartsın ki, insan idrakın zirvəsinə çatdığı anda onun üzərində hökmranlıq etməyə ehtiyac qalmasın. Şübhəsiz, bir sıra alimlərin hesab etdikləri kimi, böyük Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərində İskəndər obrazını daha geniş şəkildə, irfani boyalarla təsvir edir, burada şairin sufi dünyagörüşü əyani surətdə özünü göstərir.³ Bu barədə şairin erkən orta əsrlərə

---

¹ M.Qocayev. Nizaminin insan fəlsəfəsi. Bakı, Mütərcim, 1997

² Е.Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.356

³ А.Крымский. История Персии, её литературы и дервишской теософии, ч. II. Москва, 1912, с.168-169, 229-238; Е.Дунаевский. Низами. “Восток”, сб. II.

aid tərcümeyi-hallarından birində, onun ölümündən üç əsr sonra yazılmış Dövlətşahın şairlərin bioqrafiyasından ibarət olan “Təzkirə-tüş-şüəra”sının (1487) üç səhifəsində bəhs edilmişdir. Təzkirədə Nizaminin “əxi” qardaşlığına mənsubluğu haqqında çox qiymətli məlumat verilmişdir. Yenə həmin müəllifin təsvirində şair “fövqəltəbii qabiliyyətlərə malik müqəddəs şeyxdir: ilahi qabiliyyətlə şəklini dəyişə bilir və səmavi hökmdar məyyətinə meraca ucalır, həm də bu, dünyəvi hökmdar olan şahın gözləri önündə baş verir; bu zaman hökmdar, qüdrətli atabəy, hörmətamiz bir qorxu içində ehtiramla möcüzə göstərən müqəddəs pirin, heç olmasa, ayağını öpməyə çalışır”.¹

Erkən orta əsrlərdən bizim dövrümüzədək gəlib çatmış və şair haqqında məlumat əxz edə biləcəyimiz mənbələr olduqca azdır, A.Krımskinin doğru qeyd etdiyi kimi, “aydındır ki, Dövlətşahın əlində bizə gəlib çatmamış mənbələr olmuşdur”. Lakin qiymətli olan odur ki, “Dövlətşahda deyilir ki, Nizami əxi şeyxi Fərrux Zəncaninin müridlərindən biri olmuşdur. Fərrux Zəncani isə, öz növbəsində, Caminin verdiyi məlumata görə, Zəncanda dəfn olunmuş şeyx Əbül Abbas Nihəvəndinin (öl. 1064) şagirdlərindən idi”. A.Krımskinin qeyd etdiyi kimi: “Mühüm əxi mərkəzlərindən biri Ərzincan şəhəri idi”.² Nizami Gəncəvi seyrçi həyatda bu şeyxin müridi olmuşdur. Bu məlumata Məhəmməd Dar Şükuhinin “Səfi-nətül-aulyə” təzkirəsində (1639-cu il) də rast gəlmək olar. Bu təzkirədə Əxi Fərrux Reyhani³ xatırlanır. Görünür, katiblər ərəb qrafikasındakı samit hərflər üzərindəki nöqtələri yazmayıblar. Nizami Gəncəvinin müasiri, Azərbaycan mütəfəkkiri Şihabəddin Ömər Sührəverdi (1145-1234) “əxi” nizamnaməsi adlanan, əlyazması İstanbulun Ayasofya kitabxanasında qorunub saxlanılan “Fütüvvətnamə” kitabının müəllifidir.⁴ Nizamnamədə özünəhesabat (əl-mühasəbə), özünənəzarət (əl-mürakəbə) və öz daxilinə dalma (əl-müşahə-

---

Москва-Ленинград, 1935, с.261. Тот же автор, Низами Гянджеви. Лейла и Меджнун. Москва, 1936, с.14

¹ А.Крымский. Низами и его современники. Баку, Элм, 1981, с.23

² А.Крымский. Низами и его изучение. В кн.: Выдающиеся учёные и писатели о Низами Гянджеви. Баку, Язычи, 1981, 237-304 с., с.240

³ Е.Бертельс. Жизнь Низами. В кн.: Низами и Физули. Избранные труды. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, с.90

⁴ Carl Brockelmann. Geschichte der arabischen litteratur. I. Leiden, 1937, s.789

də) yolu ilə qəlbi təmizləmə və sükut – sakit zikir halında Allahın adını anmaqla özünü kamilləşdirmək tövsiyə edilir. “Sən eşitməyə-nə və Mövcud olmayana deyil, hər yerdə səninlə olan Eşidənə mü-raciət edirsən” mülahizəsinə əsaslanaraq mədh əvəzinə sükutda özünə dalmaq meditasiyaya imkan yaradırdı. Əxlaqi kamilləşmə alın yazısını istisna edirdi, insanın özünün daxili təmizliyi ilə bağla-nırdı. Əlbəttə, əxlaqi kamilləşmə islam dünyagörüşündə yeni deyil-di və buna aid hər şeyi XI əsrdə xilafətdə yaranmış ədəbiyyatda, Abbasilər dövrünün zahidlərində tapmaq olardı. Lakin böyük şair oxucularına öz programını təqdim etməyə nail olmuşdu. O, çox məhdud və pərakəndə halda olan mühakimə və mülahizələri məş-hur sistemə çevirdi. Dünyadan təcrid olan və öz hiss-həyəcanlarına dalan quru asketin cansız əxlaqi öyüd-nəsihətlər və risalələri əvəzi-nə sənətkarın həyatın tam içində baş verən hadisələri nəql edən par-laq təsvirləri meydana çıxdı. Və “Xəmsə” qəhrəmanları hər dəfə ta-leyin hazırladığı ən müxtəlif sınaq kürələrinin arasından keçərək hətta fiziki cəhətdən ölsələr də, kamilləşərək, mənən zəfər çalaraq əxlaqi baxımdan təmizlənilir: “Xosrov və Şirin” poemasında bu əxlaqi təmizlənmə yolundan Şirinin eşqinin qüdrətilə nəcibləmiş, müsbətə doğru dəyişmiş Xosrov keçir, “Yeddi gözəl”də Bəhram, “Leyli və Məcnun”da Məcnun ölür, lakin mənən cəmiyyətin geri-liklərinə üstün gəlir, böyük sərkərdə İskəndər bütün dünyanı fəth edir, lakin “Zülmət” ölkəsində ölümsüzlük tapmır, hökmdara ehti-yac olmayan ölkəni dərk edərək bütün cəhdlərinin mənasızlığını an-layır...

Dirçəliş dinamik inkişafda həyata keçirilir, Nizami Gəncəvi qəhrəmanlarının obrazları təkamül prosesində təqdim edilmişdir, bu isə şair təfəkkürünün intibah özəlliyindən irəli gəlir. Özü üzərində qələbə çalmaq – onun qəhrəmanlarının əqidəsidir. Məcnunun “par-ça-parça edilmiş zəncirləri” – Yer üzündə, insan cəmiyyətində edi-lən hər şeylə qırılmış əlaqədir. Bu, öz növbəsində, artıq Leyliyə eh-tiyac olmadığı zaman ilahi eşqin ən ali pilləsinə qalxmaqdır. Bu, öz “Mən”i yox olduqda ilahi vəhdətdir, qovuşmadır. Sevgili ölür, çün-ki o, artıq onsuz da yoxdur, o, Məcnunun fəvqünə yüksəlidiyi bu dünyəvi aləmdə qalmışdır, dünyəvi Leyli isə yerini Nizami Gəncə-vinin tərənnüm etdiyi ali ilahi ideala vermişdir. Məcnunun düşüncə-sində Leylinin şəxsiyyəti artıq o, səhrada dolaşarkən Məcnun və Leylinin adları yazılmış vərəqi tapanda itir, o dırnağı ilə Leylinin

adını qazıyıb təmizləyir, yalnız öz adını saxlayır, çünki onda artıq yalnız ilahi ilə birləşmiş bircə ad var idi – sufiyanə “vəhdət” (ittihad) və şəxsi “Mən”in itməsi. Haqqın varlığı yalnız qulun yoxluğunda, bütün maddi aləmi, dünya bağlarını tərək edərək təcəllə edir. Odur ki, Yevgeni Bertels “Leyli və Məcnun”u “Beşlik”in bütün poemaları arasında ən çox sufiyanə əsər kimi səciyyələndirmişdir.

Məcnun obrazına hələ ən erkən sufi ədəbiyyatda da rast gəlirdi. Belə ki, sufizmin XI əsrdə yaşamış məşhur nəzəriyyəçisi Əbül Həsən Cüllabi özünün “Kəşfül-məhcub” risaləsində sufi eşqin halını illüstrasiya etmək üçün artıq Məcnun obrazından istifadə etmişdi¹. Sufilər üçün eşq anlamının özü orta əsrlər Qərb Renessansının əsərlərində kişi-qadın sxemində çıxış edən adi insani sevgi anlayışı ilə eyni mənaya gəlmir: sevgi hissini qəfil oyanması, münasibətlərin inkişafı, yəni zahiri olanlar daxili olanlara üstün gəlir, zahiri görünüş cəlb edir və valeh edir. Daha çox gənc aşıqlar bir-birilərinə vurularaq bir neçə dəfə görüşürlər, sonra bir sıra sınaqlardan keçirlər və bütün bunlar adətən ya ölümlə, ya da ayrılıqla başa çatır – tale onlara qarşı amansız olur, nadir hallarda xoşbəxt sonluqla bitir. Gözəl libasa və formaya bürünmüş, məharətlə təqdim olunmuş sxem, əlbəttə, oxucularda güclü duyğular oyada bilər. Lakin orta əsrlərdə eşq anlayışının Şərqdəki dərki ilə müqayisədə bu, insanın “okeanlar və ya ildırım şimşəklər barədə ehtimal etmədən nəm qum” ilə kifayətlənməsi kimi görünərdi. Qərb Renessansı bədii nümunələrində eşq - toxunmaqla hiss olunan duyğudur, yəni fiziki obyektə doğru yönəlmişdir. Nizamidə – Şərqin intibah şairində aşıqların münasibəti təklikdə, vəhdətdə çoxluğa bənzəyir, yəni hər şeydə Allahın yaratdıqları görünür, insan – bütün kainatın bir hissəsidir.² Eşq aşıqlar tərəfindən yarıya bölünür, sevgili ilə məşuqə – Tanrının yaratdıqları birlikdə Ona doğru aparan yolla irəliləyənlər arasında bölünür. Birlikdə yüksəlişi icra edərək, tədriclə çalxalanıb qarışaraq və bir-birini əta edilmiş və yuxarıdan bəxş edilmiş bir şey kimi qəbul edərək vahid məqsədə doğru irəliləyirlər. Əgər biri sevgilisinə bənzəyərək və inancında kamilləşərək tək-cə zahiri deyil, həm də daxili hiss-həyəcanlarını bölüşürsə, o, elə digərinin həqiqi həmrəhi-

¹ Низами Гянджеви. Сокровищница тайн. Баку, Язычи, 1982, с.57

² S.Rzasoy. İnsan dünyanın kiçildilmiş modeli kimi. Orta çağ dünya modelinin mikro-kosmik qurumu və “Yeddi gözəl”dəki funksiyası. “Nizami poeziyası: mif-tarix kontekstində”. Bakı, Ağrıdağ, 2003

dır, qəlbin, sevgilinin ruhunun istənilən titrəyişini anlayacaq yoldaşdır. Əslində, sevən də, sevilən də Odur. “Yuhibbuhum va Yuhibbunəhum” (O, sevən və seviləndir).

Quranın Qaf surəsində qəlbin dəyəri haqqında deyilir:

“Axı Biz insana şah damarından da yaxınıq” (Boynunun hər iki tərəfindən keçən, qanı başdan ürəyə daşıyan iki boyun damarı).

Ürək – “Beytullah”dır (Allahın evi, həmçinin Kəbə də adlanır). “Leyli və Məcnun” poemasında Kəbəni ziyarət epizodu – bu düşüncəyə birbaşa paralel olaraq – Məcnunun-İnsanın qəlbi – eynilə bunun kimi Allahın evidir. “İnsan təvafı (Kəbənin ətrafında yeddi dəfə dövrə vurmaq) öz ürəyi ətrafında da yerinə yetirə bilər”. Bir-birinə münasibət Həqiqətə, yəni ruhaniyyətə əsaslanır və bu, nə üçün şairin qəhrəmanları hər an kamilləşirlər, bu isə onların eşqini daima yeni səviyyəyə qaldırmağa imkan verir, - sualına cavabdır. Sevgi – insanlığın ümumi məxrəcidir, bəlkə elə buna görə də Nizami Gəncəvi öz fəlsəfəsində qadına müstəsna yer verir. Ona qədər qadın – sevgili obrazı Şərq poeziyasında psixologizmdən məhrum sxematik xarakter daşıyırdı. Məhz Nizami Gəncəvi ilk dəfə qadını yüksək məqsədlər naminə hətta özünü fəda etməyə belə qadir olan yüksək idealların daşıyıcısı kimi təsvir etmişdir. Bu fədakarlıqda da qarşımızda yenə sufi “fəna-fillahı” – sınaqlarla dolu ağır yolun sonunda İlahidə yox olma, ona qovuşmanı görürük. Şairin qadın qəhrəmanları özlərinin böyük mənəvi güclərini, onlara xas yüksək əxlaqi keyfiyyətləri buradanmı alırlar, bu obrazların psixologizmi məhz onların orta əsrlərin çoxsaylı qələm ustalarının əvvəllər yazılmış əsərlərindəki kimi sxem deyil, yüksək məqsədləri və idealları olan canlı insanlar olması ilə diktə edilmişdir. Burada da sufi şair üçün qəlb anlayışından çıxış etmək olduqca əhəmiyyətlidir. Quranın dördüncü, “Ən-Nisa” surəsində oxuyuruq:

“...Əgər eyni dərəcədə ədalətli olmayacağınızdan qorxursunuzsa (ağılla dərk edirsinizsə), onda biri ilə kifayətlənin...”

Axı “İlahi eşqə verilmiş “Ürək – Qəlb” bölünə bilməz. Sufi “eşq” anlayışının sələfini monoteist islamın asketik meyilləri ilə bağlı olan sevgi hissini üzri interpretasiyasında axtarmaq lazımdır. Üzrilər sanki islamın universal modelini intim sahəyə keçirdilər – çoxlu bütperəst tanrıları əvəzinə tək Allah, çoxlu sayda düşmən qəbilələri əvəzinə bir müsəlman icması və bütün həyatı boyunca yalnız bir sevgiliyə sədaqətini qoruyub saxlayan lirik qəhrəman. Aske-

tizmdə qəlbin dünyəvi olan hər bir şeydən azad olması və ilahi başlanğıca yaxınlaşması nəzərdə tutulurdu. Nizami üzri lirikanın nümayəndəsi olan şair Qeys ibn əl-Müləvahnın qəhrəmanlarını öz əsərinə qəhrəman seçərək onları eşq anlayışının daha yüksək səviyyəsinə – sufi şərhinə qaldırır. “Nizami məhəbbətə abidə ucaldır – əbədi yaşar bir abidə. Məhəbbət insanı ölümsüzləşdirir və demək ilahiləşdirir...Bu, sufizmdə Vahidə – Allaha işarədir. Nizami eşqdə birlik fəlsəfəsinə əsasən aşıqla məşuqənin yaxınlığı nəticəsində ikiliyin ortadan çıxdığını – “vəhdəti-amalın” “vəhdəti-vücuda” çevrildiyini göstərir”.¹

İnsan – bütün canlı varlıqların tacıdır! İnsan – Yaradanın Yer üzündəki əksidir. O, İlahiyə, mükəmmələ qarşı üstün şüur səviyyəsinə yüksəlməyə qadirdir, çünki onda Yaradanın qüdrəti vardır! Şair sirləri dərk etmiş və Həqiqətə çatmış “vasitəçi”, “mediator” rolunda çıxış edir. O, özünə əyan olan dünyanı başqalarına açmağa çalışır, kainatı dərk edərək Yüksəliş Yolunun pillələri haqqındakı bilgilərini çatdırmaq üçün yenidən özünün şairlik missiyasını yerinə yetirməyə qayıdır...

Axı Şərqdən Qərbə ötürülərkən eşq mövzusunda nə isə itirilmişdi... ilahiyə qovuşmaq, onda ərimək... Əgər sevgi səmimidirsə və hər şeyə üstün gələn güclü duyğudursa, insanın şəxsiyyətini (fəna) Tanrının Varlığında (bəqa) əridərək onu inkar edir. Eşqin bu səviyyəsinə çatarkən artıq Sevgilidən başqa heç nə barədə düşünülür və Nizami Gəncəvinin poemasında da bunu görürük. Məcnun üçün hər şey – qəlbən sevdiyi valideynləri də, qəbilənin qanun-qaydaları da ikinci dərəcəlidir. O, başqa şey barədə düşünə bilmir, lakin məhz bu onu mükəmməl edir. Böyük Şeyx Əl-Ərəbi özünün “Məkkə vəhyləri” risaləsində 178 nömrəli ayrıca bir fəslə eşq anlayışına ayırmışdır. “Sevgilidə məşuqədən başqa nə haqqındasa fikirləşmək üçün ağıl-kamal saxlayan hər cür sevgi – həqiqi sevgi deyildir. Bu yalnız özünütələkdir. Bir nəfər deyib: ağılla idarə olunan sevgidə yaxşı heç nə yoxdur”,² yəni hər şeyi qəlb yönəltməlidir. Eşq sınaqlar və iztirablar yolunu seçir, lakin kədərlə keçən hər bir an – aşıq üçün səadətdir. Eşq dünyanın varlığının səbəbi və hərəkətverici qüvvəsidir, o olmasaydı, heç nə var olmazdı. Eşq kamilliyə

¹ A.Rüstəмова, В.Нəби́ев, Y.Қарайев. Азәрбајсан әдәбиyyatı. Баки, Elm, 2003, s.64

² А.Кныш. Ибн ал Араби. Мекканские откровения. Санкт-Петербург, 1995

çataraq əbədiyyət bəxş edir. Nizami Gəncəvinin poemasının yaranmasından xeyli əvvəl də Məcnun haqqında çoxsaylı yazılı mənbələrin olmasına baxmayaraq, o, yalnız Azərbaycan şairinin əsəri ilə ölümsüzlük qazanmışdır.¹ Bəs poemanın ölməzliyinin səbəbi nədir... Bu suala böyük mütəfəkkirin özü cavab vermişdir. O anlayırdı ki, dünya yaradıcı şəxsiyyət vasitəsilə maariflənilir və ali məna kəsb edir. Tanrı dünyaya “vasitəçi” – “mediator”, elə Onun – Haqq-təalanın seçdiyi “nümayəndə” – yaratmağa qabil insan vasitəsilə yaxınlaşır. “Seçilmiş insanın” Tanrıya cavabı – onun yaradıcılığıdır, bu yaradıcılıqda o, Tanrı ilə vəhdəti tapır, aydınlığı isə insanı eşqlə var edən Yaradanın sevgisi və yaradıcılığı ilə müqayisə oluna bilən Sevgi müşayiət edir: insanın yaradıcılığı Haqq-təalanın yaradıcılığına yaxındır, bu isə insan və Tanrının poetik Söz şəklində vəhdətinə gətirib çıxartmışdır, çünki yalnız poeziya ilə - Sözlə Tanrı yüksəkliyinə qalxmaq olar:

Varlığın anası yaradılışın (əvvəlindən indiyə qədər)
Sözdən yaxşı heç bir fərzənd doğmayıb.
Sən demə ki, söz sənətkarları ölmüşlər,
(Xeyir), onlar söz dəryasına baş vurmuşlar.²

XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi, görünür, qəti şəkildə bilirdi ki, “şairin sözündə xəzinənin açarı gizlənmişdir”. Tanrı – Şəxsiyyət – Yaradıcılıq (Söz) həqiqi varlığın (Həqiqətin) əsasını təşkil edərək bir müstəvidə yerləşirlər.

Məşhur alimlər Nizami Gəncəviyə dair tədqiqatlarında onun, bədii ifadəsini ideal gözəllik, harmoniya, mükəmməllik axtarışlarında tapmış fəlsəfəsinə yüksək qiymət vermişlər.³

Son illər bir sıra Azərbaycan “tənqidçilərinin” sovet dövründə yazıb-yaratmış mediyevist alimlərə qarşı yönəlmiş fikirlərini eşidirik. Bu “tənqidçilər” iddia edirlər ki, guya həmin alimlər öz əsərlə-

¹ И.Крачковский. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. В сб. Алишир Навои. Москва, 1946, с.31; То же самое см.: И.Крачковский. Избранные сочинения, т.2, с.588-632

² Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Elm, 1983, s.38

³ Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, Yazıçı, 1982; M.Quluzadə. Nizami Gəncəvi (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1953; R.Əliyev. Nizami Gəncəvi. Bakı, Yazıçı, 1991; R.Azadə. Nizami Gəncəvi. Bakı, Elm, 1979

rində orta əsr müəlliflərinin sufizmlə əlaqələrini inkar etmişlər və guya orta əsr şair və ədiblərini materialist nöqteyi-nəzərdən araşdırmışlar. Onların nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, bu problemə fərqli şəkildə yanaşmaq lazımdır. Tarixi yanaşma lazımdır. Həm də ümumiləşdirmələr nə qədər qanunauyğundur... Məsələn, Yevgeni Bertels, həm də yalnız o, deyil, bir çoxları, açıq-aşkar bildirmişlər ki, Nizami Gəncəvini sufi dünyagörüşlü şair hesab edirlər: “Şübhəsiz, Nizami sufi dünyagörüşünə malik olmuşdur. Bunun əksi təəccüblü olardı, çünki o dövrdə hər bir mütərəqqi fikirli insan ona əzab verən şübhələrin cavabını məhz sufizmdə axtarırdı”.¹ Y.Dunayevski “Nizami”² adlı məqaləsində göstərir ki, klassik dövrün böyük şairləri kimi Nizami də həyatının ikinci yarısında sufi olmuşdur. Mistik sufi elementlər onun poeziyasında ümumiləşmiş xarakterdə deyil, daha çox “İskəndərnamə”nin ikinci hissəsində özünü göstərir. Əgər Yevgeni Bertelsin fikrincə, şair erkən sufizmin nümayəndəsi idisə, elmi fəaliyyətinin böyük hissəsi sövet dövrünə təsadüf etmiş Azərbaycan alimi Xəlil Yusifli öz mülahizələrində şairin yaradıcılığında sufizmin rolunu xüsusi qeyd edir: “Həllac Mənsurun adının xatırlanması göstərir ki, şair mütərəqqi sufilərin mövqeyində dayanmışdır”, onların “şairin sufizmə yaxın görüşlərinə”³ təsiri şübhəsizdir. Alim yazır: “Orta və Yaxın Şərqdə azad fikrin inkişafında sufizm böyük rol oynamışdır. O, Şərq Renessansına Həllac, Sənai, Rumi, Sührəverdi, Nəsimi kimi nəhənglər vermişdir”. Daha sonra əlavə edir: “Nizami ilə sufilərin dünyagörüşünün əlaqələri ayrı-ayrı faktlarla müəyyənləşmir, bunu şairin əsərlərindəki bütöv fəsillər sübut edir... “Sirlər xəzinəsi” əsaslı şəkildə göstərir ki, Nizami yaradıcılığı təkcə Şərqin zəngin elmi-fəlsəfi və bədii irsinin yetirməsi kimi deyil, həm də sufizmin axtarış və kəşflərinin nəticəsi kimi yaranmışdır”.⁴ Və alimin bu mövqeyi keçən yüzilliyin 70-ci illərində yazılmış və 80-ci illərdə rus dilinə tərcümə edilmiş kitabında yer almışdır.

---

¹ Е.Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.448

² Е.Дунаевский. Низами. Сборник “Восток”, сб. II. М.-Л., 1935, с.261; его же: Низами Гянджеви. Лейла и Меджнун

³ Х.Юсифов. Ренессанс и Низами Гянджеви. Баку, ЭЛМ ве тахсил, 2016, с.97

⁴ Х.Юсифов. Ренессанс и Низами Гянджеви. Баку, ЭЛМ ве тахсил, 2016, с.101. Так же см.: Xəlil Yusifov. Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi. Bakı, Yazıçı, 1982

Məşhur gəncəli şairə Məhsəti¹ (XII əsr) də “qarşısına Azərbaycan sənətkarlarını birləşdirmək məqsədini qoymuş “Qardaşlıq” cəmiyyətinin yaradıcısı və rəhbəri Əxi Fərrux Zəncanini ziyarət etmək şərəfinə nail olmuşdur”,² – deyə görkəmli Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi qeyd etmişdir.

XIV əsr ərəb səyyahı İbn Bətutənin (öl. 1377-ci il) qeydlərində yer almış “əxilər”ə dair məlumatlarda müəllif qardaşlığın tərəfdarlarını “dünyada ən ədalətli, acları dodurmağa, ehtiyacı olanların tələblərini ödəməyə tələsən insanlar” kimi təsvir etmişdir. “Onlar öz peşələrindən və digər sənət sahibləri olan insanları toplayırdılar...”³ Başqa sözlə, onlar əlverişli mövqedə, ticarət yollarının üzərində* yerləşən öz bacarıq və xidmətlərini təklif edən sənət adamlarının “qaynaşdığı” qədim Gəncə şəhərinin bazarlarını təmin edən sənətkarlar idilər.⁴ Erkən sufi təbliğatçıları və mürşidlərinin ardıcılları – müridlərin əksəriyyəti məhz bu sənətkarların arasından çıxmış, müxtəlif sənətlərlə öz güzəranlarını təmin edən və zahidənə həyat sürərək özlərini savab işlərə həsr etmiş insanlar idilər. Gəncə üçün sənətkarların sex birliklərində birləşməsi səciyyəvi idi. Sənətkarlar məhəllələrdə yerləşmişdilər, onların emalatxana və dükanları sənətkar məhəllələrinin ayrı-ayrı sahə və peşələrinin “cərgələrini” əmələ gətirirdi. A.Makovelskinin fikrincə, “Nizamidə gizli sənətkar

¹ X.Yusifov. Məhsəti Gəncəvi. Bakı, Yazıçı, 1984; R.Hüseynov. Məhsəti necə varsa. Bakı, Yazıçı, 1989

² М.Ордубади. Азербайджанская литература эпохи Низами. В кн.: Низами. Баку: Азернешр, 1941, с.5-21, с.9

³ Voyages d'Ibn- Batoutah, texte arabe, accompagne d'une traduction, par C.Defremery et B.R.Sanguinetti, Paris, 1854, t. II, pp. 260-262. (Цит. по: Е. Бертельс. Избранные соч. Низами и Физули. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, с.112

* Şəhərin qədimliyini Gəncə ərazisində hələ daş dövründən qədim insanların yaşadıklarını göstərən qazıntılar sübut edir. Bu region həmişə neolit, eneolit, tunc və orta tunc dövrlərinin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Əvvəlcə tayfa ittifaqının mərkəzi olmuş, antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə şəhərə çevrilmişdir. Dahi şairin yaşayıb-yaratdığı XI-XII əsrlərə doğru Səlcuqi atabəyləri – eldəgizlər dövründə yüksək tərəqqiyə nail olmuşdur. Gəncə hakimi II Fəzlunun dövründə, 1027-ci ildə ölkənin şəhərlərini ticarət yolları ilə birləşdirmək və mədəni əlaqələr yaratmaq üçün Araz çayı üzərində on beş tağlı Xudafərin körpüsü tikilmişdir. Nizaminin dövründə Gəncə şəhəri sənətkarlıq mərkəzi kimi tanınmışdı və əhəmiyyətli rol oynayırdı. Bu barədə yenə bax: М.Лордкипанидзе. Эпоха Руставели. Тбилиси: Мецниереба, 1966; И.Можейко. 1185 год (Восток-Запад). Москва, Наука, 1989

⁴ Н.Шопен. Новые заметки по древней истории Кавказа и его обитателей. СПб, 1866, с.486, 501, прим. 103

cəmiyyətinin, bir-birinə yaxın insanlardan ibarət “əxi” təşkilatının üzvləri olan cəvanmərdlərin adları çəkilir” (“İskəndərnamə”).¹

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qeyd-şərtsiz insan mənəviyyatının kamilləşməsi əksini tapmışdır. Yeddi rəqəmi 3 (səma – ruh, qəlbin rəmzi) və 4 (Yer, cisim) toplananlarından ibarətdir, deməli, o, səma və yerin birliyini ifadə edir. Hippokrat (b.e.ə. 460-377-ci illər) yazdığı kimi: “Yeddi rəqəmi özünün mistik xüsusiyyətlərinə görə hər şeyi varlığa köçürməyə meyillidir: o, həyatı idarə edir və bütün dəyişikliklərin mənbəyidir, çünki Ay özü hər yeddi gündə bir fazaya görə dəyişir”.² Bu rəqəm mövcud olan hər şeyə təsir göstərir. Nizami Gəncəvinin poemasının orijinalda “Həft peykər” kimi səslənən adı sanki insandakı bu dünyəvi və ruhi-mənəvi əlaqəyə işarə edir. “Peykər” sözü “gözəl” və ya “surət” mənalarında deyil, daha çox “göy cismi” anlamında işlədilmişdir”, – deyə Rüstəm Əliyev yazır. “Məsələ ondadır ki, çoxmənalı “peykər” sözü hər şeydən əvvəl “cisim” mənasını verir... poemanın adını “Yeddi ulduz” kimi tərcümə etmək daha doğru olardı, bu isə məcazi mənada, eyni zamanda, yeddi gözəl demək olardı”.³ Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, yeddi rəqəminin səmavi rəmzi Yeddibacı bürcü ilə əlaqədardır. Şair “Çərxin gəlinləri” ifadəsi altında ulduzları nəzərdə tutaraq deyir:

Çərxin (fələyin) gəlinləri
Bir dəfə mənim gəlinlərimə baxıb...⁴

Platonun əsərlərində yeddi göy qübbəsinin hər birində nəğmə oxuyan, “yeddi qübbə sirenası” adlanan səmavi sirenalar yeddi bəkirə qıza uyğun gəlir. Əfsanə və folklordan məşhur olan yeddi pərinin hər biri kosmos və zamanın müəyyən istiqamətinə, başqa sözlə desək, insan düşüncəsinin yeddi səviyyəsini əks etdirən ruha uyğun gəlir: hisslər, emosiyalar, düşüncələr, intuisiya, ruhaniyyət, iradə və Tanrı ilə vəhdət. Orta əsr düşüncəsində güman edirdilər ki, insan

¹ А.Маковельский. Азербайджанское общество XII в. по произведениям Низами. В кн.: Проблемы азербайджанского Ренессанса. Баку, Язычи, 1983, с.187-207, с.193

² Хуан Кирло. Словарь символов. Москва, Центрполиграф, 2007, с.385

³ Низами Гянджеви. Семь красавиц. (Вступительная статья и комментарии проф. Р.Алиева). Баку, Язычи, 1983, с.7

⁴ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. Bakı, Elm, 1983, s.26

varlığı (səmavi örnəyə əsasən) fəaliyyətin yeddi sahəsindən ibarətdir.

Şairin obrazlı ifadəsinə görə, “Yeddi gözəl” poemasının qəhrəmanı Bəhram “ulduzların sirrinin bilicisi, “Məcisti” kimi düyünləri açandı”. Burada söhbət “Almagest”dən – antik dövr alimi Klavdi Ptolomeyin (təxminən 90-160-cı illər) orta əsrlərdə çox geniş yayılmış, Şərqdə həm də “əl-Məcəsti (yunan dilindən tərcümədə “magistə” – çox böyük) adı ilə tanınan əsərindən gedir. Ərəb-müsəlman sivilizasiyasının tərcüməçilərinin böyük fəaliyyəti dövründə ərəb dilinə tərcümə edilmiş bu əsərdə heliosentrik sistemin şərh verilmişdir.

Ərəb, fars və yunan dillərini
Ona məktəbdə bir muğ öyrətdi.
...Yeddi ulduz və on iki bürc onun qabağında
(Sanki) qapaqları açıq dürclər (qutular) idi.
Həndəsə xətləri (formulları) ilə işləyərək,
Məcisti kimi minlərlə məsələ həll etmişdi.¹

Şübhəsiz ki, bu “minlərlə” məsələni müəllif özü həll etməli olmuşdu. Nizami Gəncəvinin müasiri olmuş və ondan xeyli əvvəl yaşamış alimlər öz əsər və mülahizələrində “Məcistə”nin ayrı-ayrı fəsillərinə istinad edir və ondan misallar gətirirdilər. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi (1201-1274) daha çox diqqətə layiqdir.² O özünün “Təhriir əl-Məcistə” (“Almagest”in şərh) əsərində öz dövrünün astronomik riyaziyyatının əsaslarını şərh etmişdir. XI əsrdə, eləcə də XII əsrdə Azərbaycanda şairin müasiri olmuş görkəmli alimlər yazıb-yaratmışlar. XI əsrdə yaşamış alimlərdən “Həllacın həyatının başlanğıcı və sonu” (“Bidayət həl əl-Həllac”), “Hekayət əs-sufiyya”, “Əxbarul-arifin” əsərləri ilə tanınan Məhəmməd Bakuvini (öl. 1037-ci il) və ya İbn Bakuyini, yaxud sadəcə, İbn Bakunu (Bakunun oğlu)³, İbn Sinanın şagirdi ol-

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. Bakı, Elm, 1983, s.59

² Nəsirəddin Tusi. Tənsuqnameyi-Elxani (Cavahirnamə). Farscadan tərcümə edən Qafar Kəndli. Bakı, Elm, 1984; A.Rzayev. Nəsirəddin Tusi: həyatı, elmi, dünyagörüşü. Bakı, İrşad, 1996

³ E.Mehrəliyev. Ş.M.Babakuhi (Nişapuri, Şirazi) və Pirhüseyn Şirvani. Bakı, Nafta-Press, 2002; З.Мамедов. Азербайджанские философы и поэты средневековья. Баку, ЭЛМ, 1993; Э.Ахмедов. Арабо-мусульманская философия средневековья.

muş, “Kitab ət-təhsil”, “Kitab əz-zina fi-l-məntiq”. “Kitab əl-bahca və-s-səada” (“Gözəllik və səadət kitabı”), “Kitab fi-l-musiqə” (“Musiqi haqqında kitab”) əsərlərinin müəllifi Əbülhəsən Bəhmənyar əl-Azərbaycanini (993-1066) və başqalarını göstərmək olar¹. XII əsrdə “Dialektika” (“əl-Cədəl”) kitabı ilə məşhur olan Şihabəddin Marağai, “Şərhul-məqaləteyn əl-ülə və-s-saniya min kitab Uqlidis” (“Evklidin kitabının birinci və ikinci məqalələrinin şərhı”), “Kitab fi-l-ilahi”, “ər-Risələ fi-l-məntiq” kitablarının müəllifi Əbusəid Urməvi yaşayıb-yaradırdılar. Mursiyalı böyük şeyx İbn Ərəbidən (1165-1240) yarım əsr əvvəl yaşamış Azərbaycan filosofu Eynəlqüzat Miyanəci² 1099-1131) “Zibdətül-həqayiq” (“Həqiqətlərin qaymağı”), “Təmhidat” əsərlərində vəhdətül-vücut nəzəriyyəsini daha dolğun şəkildə irəli sürmüşdür. Artıq qeyd edildiyi kimi, Şihabəddin Ömər Sührəverdi (1145-1234) “əxilərin” nizamnaməsi olan “Fütüvvətnamə”ni qələmə almışdır və “əxilərin” üzvü olan dahi şair bu əsərdən xəbərdar idi. Azərbaycan alimlərinin bütün bu əsərləri onu sübut edir ki, XII əsrdə – Nizami Gəncəvinin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Azərbaycanda elmi-fəlsəfi fikir öz inkişafının ən yüksək zirvəsinə çatmışdır.

Nizami Gəncəvi şeirin elmi biliklərə əsaslanmasını, yəni poeziyada fəlsəfi xarakterli problemlərin yer almasını zəruri hesab edirdi:

Mayalı adamlar (elm və bilik sahibləri) uzaqgörən olurlar,
Mayası az olanlar isə belə olurlar.³

Eyni zamanda, şairin özü də erudisiyasını nümayiş etdirirdi. Əhmədağa Əhmədov şairin əsərlərində yer almış elm sahələrinin təsnifatını aparmış, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, kosmologiya, fəlsəfə, din, etika, musiqi, təbabət kimi bölmələri qeyd etmişdir⁴. Zənnimizcə, bu hələ tam siyahı deyil, şairin yaradıcılığında rast gəllə billəcəyimiz elm fənlərinin yalnız az bir hissəsidir. Onun özünün

---

Bakı, Maarif, 1980; Z.Məmmədov. Nizami Gəncəvinin fəlsəfi düşüncələri. Bakı, Elm, 2000

¹ Ə.Zəkuyev. Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1958; Z.Məmmədov. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı, Elm, 1983

² Z.Məmmədov. Eynəlqüzat Miyanəci. Bakı, Elm, 1992

³ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Elm, 1983, s.39

⁴ Ə.Əhmədov. Nizami-elmşünas. Bakı, Azərbaycan, 274 səh.

dediyi kimi:

Yenə də gizli kitabların hamısını aradım –
Dünyanın ucqarlarına dağılmış (kitabları).
...Bütün bunların hamısını qələmə alıb,
(Kitaba) başlıq (ünvan) seçdim.¹

Nizami Gəncəvinin irsi bir çox elmlərin təkamül mərhələlərini öyrənmək üçün geniş imkanlar açır. Şair dəqiq riyazi hesablamalar tələb edən koordinatlardan kifayət qədər məlumatlı olmuşdur. Onun poemalarında qalaktikalardan, Günəş işığının Ay vasitəsilə əksindən, cazibə qüvvəsindən (qravitasiyadan) bəhs edilir. Nizaminin yaşadığı yüzillikdə – təkcə şair deyil, həmçinin onun görkəmli həmvətənləri, məsələn, Xaqani Şirvani (1126-1199), Fələki Şirvani (1126-1159/60) bədii yaradıcılığı astrologiya sahəsindəki uğurlu məşğuliyyətlə birləşdirmişdilər. Bu səbəbdən də adı çəkilən sonuncu şair Fələki təxəllüsünü almışdır. Xaqani isə təbabət və anatomiya xəbərdar idi.

Lakin qədimliyə, ellin mədəniyyətinə müraciət etmək Renesans deyil. Necə ki, Nizami Gəncəvi öz zəhmətini “hədər” adlandıraraq bunu təsdiq edir. Bununla belə, qədim elmlərin hamısını mənimsəmək yolunda söylərini azaltmır:

Bütün nadir və təzə sözlərimizlə bərabər
Biz qədim (sənətkarların) adətindən üz çevirmərik.²

Şair insan düşüncəsinin bütün “xəzinələrini” öyrənmək üçün yorulmadan çalışır, lakin bununla bərabər, yaxşı başa düşür ki, əsas olan bu deyil, yeni baxışlar, köhnəyə qarşı yeni anlayış tərzini, yeni dünyagörüşü olmalıdır. Yəni elə şairin özünün dünyagörüşünün, təfəkkürünün intibah özəllikləri qədimliyə müraciətində onunla birlikdə hərəkət etməlidir. Artıq qəbul edildiyi kimi, Renesans qədimliyə müraciəti nəzərdə tutur, - düşüncəsi yanlışdır. Şair ondan əvvəl yaranmış fərqli şəkildə yaradır, o, sadəcə, təkrarlamır, sanki artıq keçilmişləri özündən keçirərək yenidən, lakin öz dünyaduyumuna uyğun, zamanına müvafiq şəkildə, hətta öz dövrünü qabaqlayaraq canlandırır. Çünki onun dünyagörüşü bütün müasirlərini

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Elm, 1983, s.26

² Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Elm, 1983

özündən çox geridə qoyur, onların saysız əsərləri orta əsrlərdə “nəzirə” ədəbiyyatı adlandırılırdı. Nizami Gəncəvinin yaratdığı əsərlər yüzilliklər boyunca köhnəlmir, hətta bir neçə əsr sonra da Şərqi, qismən də Qərb şairləri onun poemalarına Nizami Sözü'nün Orbitindən çıxmağa qabil olmayan nəzirələr yazırlar.

“Bu ənənənin yaranması XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərinə aiddir, lakin o, özünün zirvə nöqtəsinə XVI-XVII əsrlərdə, nəzirələrin sayı xeyli dərəcədə artanda çatmışdır. Belə ki, məsələn, “Məxzənül-əsrar”a yazılmış yetmiş “cavab”dan iyirmisi XVI, on yeddisi XVII və daha yeddisi XVI-XVII əsrlər ərzində yazılmışdır”¹. Çox az sənətkar, onu ötüb keçə bilməsə də, heç olmazsa, Dahi Ustadın Söz Orbitinə yaxınlaşmağa nail olmuşdur. Bu barədə hələ XV əsrdə Əlişir Nəvai (1441-1501) yazırdı:

Nəğməkarlardan kim Nizami ilə müqayisə oluna bilər?
Nizaminin “Beşlik”i qüdrətlidir.²

Orta əsrlər ədəbiyyatının normativliyi, onun əvvəlcə ərəb-müsləman sivilizasiyası məkanında, ərəb xilafətinin zəifləməsindən sonra isə Yaxın Şərqdəki ayrı-ayrı müstəqil vilayətlərdə ümumi ənənəvi məcrada inkişafı əsasən eyni süjet, mövzu və obrazların təkrarlanmasını, yəni bu və ya digər formada vahid bədii model tələb edirdi. “Normativ fikri-bədii ölçüyə tabelik orta əsrlər İslam Şərqi poeziyasının səciyyəvi cəhətlərindən olmuş, mövzu, süjet və obrazların bədii təqdimində, bədii tərtibdə ənənəçilik burada özünü geniş vüsətdə göstərmişdir. Ərəb, fars və türk xalqlarının ictimai-bədii fikir tarixində uzun yüzilliklər sənət əsərinin kamilliyi bu əsərin ümumi meyara nə dərəcədə sadıq qalması ilə, sabıqlığı ilə müəyyənləşdirilir, sənətkarın orijinallığı əsasən “məlum”un özünə-məxsus fikri-bədii tərzilə ifadə olunurdu.”³ Təbii ki, Nizami Gəncəvi – XII əsr şairi üçün də bu, vacib idi.

Ənənəvi metodlar köhnə metodların kanonik obrazlarının əsirliyindən çıxma bilməyən və əvvəlki şairlərdən ona irsən verilmiş,

¹ М.Кязимов. Последователи Низами. Баку: Низами Гянджеви. Семь красавец. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1991, с.5

² Алишер Навои. Семь планет. (Перевод С. Липкина). Ташкент, 1968. Соч. в 10 т. т.5, с.240

³ R.Azadə. XII əsr “Azərbaycan səpki”nin Nizami zirvəsi” // Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı, Elm, s.214

ümumi fonda daxil olan hansisa hazır obrazlar çərçivəsində yaratmağa məcbur qalan orta əsr şairinin tam tabe olmasına hesablanmışdı. Yalnız əvvəlcədən verilmiş bu qapalı və məhdud “matri-sa”nın daxilində sənətkar artıq öz sözünü demiş şairlərlə, həm də eyni şeyi, lakin daha yaxşı şəkildə deyərək yarışmalı idi. Şairləri müəyyən tələblər qarşısında qoyan bu vəziyyət islamın qəbulundan sonra, o dövrdə oxucu mühitinin yaxşı tanış olduğu, Qurandan alınmış, yaxud onun yaddaşında qorunub saxlanılmış, həmçinin hədislərdə və s.-də əksini tapmış mövzu və süjetlər aktuallaşanda da dəyişmədi. “Avropadakı orta əsrlər mərhələsi ilə müqayisədə “längidilmiş” bu dövr kəsimində çoxlu sayda məşhur sənətkarın yaradıcılığında süjet, mövzu və ədəbi formaların (janrların, poetik üsulların və s.) daim təkrarlanması orta əsrlər ədəbiyyatının – ilk növbədə İran, Orta Asiya, Hindistan, Zaqafqaziya və Türkiyənin farsdilli və tükdilli (həm də ərəbdilli – F.Ə.) ədəbiyyatlarının tədqiqatçısının gözüne çarpır”¹.

Orta əsrdə müsəlmanı əhatə edən və onun qəlbinin gizlin güşələrinə munis olan hər bir şey əbədi dəyərlərlə bağlı idi. Hər bir əməl tək olan Allahın hökmü və iradəsi ilə baş verə bilərdi. O dövrün gerçəkliklərini ümumiləşdirilmiş halda dərk edən insan sanki bu sonsuz Kainatda tək-tənha idi, ətrafda isə onun bir baxışı ilə qavradığı bütöv bir dünya var idi – o, öz yaradıcılıq axtarışlarında mütləq kanonlar sisteminə gəlib çıxmalı idi. Kanonlar şüurda ilahi vəhyə bənzədilirdi. Sakrallıqla və reallıq, səmavi ilə dünyəvi, siyasi-ideoloji ilə emosional-suqgestiv arasındakı əlaqə Söz və Obraz vasitəsilə gerçəkləşdirilirdi. İslam mədəniyyətində hər şey Sözdən başlayır və ona geri qayıdırdı. Cüz daima özü-özünü yaratmaqla küllə can atırdı. Sözü və hər şeydən öncə deyilən sözü müqəddəs, demiurq bir varlıq kimi göstərilən münasibət həm də onunla izah olunurdu ki, müsəlman kosmoqoniyasında dünya “Ol” (“Kun”) çağırışı ilə var olmuşdur.

İslam – orta əsr mədəniyyəti, incəsənəti və ədəbiyyatının inkişafının mahiyyətini və etalon formasını müəyyənləşdirdi. Estetik qanunları, çərçivələr – etiketlər, bütün cəmiyyət üçün kanon – strukturlar bərqərar oldu. Əgər müsəlman təsəvvürlərinə görə, kai-

---

¹ А.Стариков. К вопросу о традиции эпической “Пятерицы” в литературах восточного средневековья. В кн.: Взаимосвязи литератур Востока и Запада. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с.57

natın mərkəzi Söz idisə, onun məkani ekvivalenti onu yaradanın şəxsiyyəti idi. İlahi həqiqətlərin inikası Tanrının nişanəsi, onun əməlləri isə Yaradanın hökmü modeli kimi dərk edilirdi. Şair canlı və cansız aləmin demiurqu, sakral məkanın sahibi, əzəli olanın təqlidçisi kimi çıxış edirdi. Orta əsr sənətkarı müəzzin kimi insanları dua etməyə, ibadətə səsləyən azanın sözləri ilə Loqosferin maddi obrazıtək çıxış edərək Allahın özü ilə yaxınlığa can atırdı. Oxşarlıq – çağırış formasından, dönə-dönə “tirajlama” və təsbit etmə cəhdindən, təkrarlama yolu ilə möhkəmləndirmədən ibarət idi. “Kainatın gözünü açan” Söz fəvqəladə dağıtmaq, yenidən yaratmaq və əbədləşdirmək kimi sehrlə bir gücə malik idi. Bu, “kələmül-ləh”in – “İlahi sözün” – “Tanrı sözü” kimi şərhindəni irəli gəlirdi.

Nizami Gəncəvinin “Sözə” ehtiramı bütün “Beşlik” boyunca izlənilir. “Beşlik”i açan “Sirlər xəzinəsi”ndə (“Məxzənül-əsrar”) “Söz qoşmağın fəziləti haqqında” adlı fəsil vardır. Şair burada deyir:

Qələm ilk dəfə hərəkətə gələndə
Birinci hərfi sözdən başladı.
Sirlər pərdəsi açılarkən
Oradan əvvəlcə söz cilvələndi.¹

“Qələm” – Qurandan gələn obrazdır, Kainat yaradılmamışdan əvvəl bütün məxluqatın taleyi “qələmlə” “Lövh-i-məhfuz”da ilahi uzaqgörənliklə yazılmışdır. Bununla iddia olunur ki, ilk yaradılan Söz olmuşdur, çünki qələm ilk hərfi sözün sayəsində yazmağa başlamışdır. Söz ilahi hökmün qüdrətilə qələmi hərəkətə gətirmişdir. Yevgeni Bertelsin dünyanın yaradılmasına dair şərhələrinə müraciət edək: “Yeganə gerçəklik olan İlahi mahiyyət bu “tənhalıqdan” çıxmağı arzulayanda yenə də onun ilk “ışıqlanması” sözün vasitəsilə baş tutdu”.² Hərfi tərcümədə: “Tənhalıq pərdəsini (qəsrini) atanda ilk işıqlanma sözlə baş tutdu”. “Bizim “ışıqlanma” kimi verdiyimiz “cilvə” sözünün, – deyə alim yazır, – həmçinin “parlamaq”, “ışıldamaq”, “şəfəq saçmaq” kimi əsas mənaları vardır. Onun, verilmiş nümunədə istifadə olunan terminoloji mənası – neoplatonik nəzə-

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. Bakı, Qanun, 2014, s.60

² Е.Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.396

riyyə mənasında “emanasiya”¹ buradan irəli gəlir, orta əsrlər ərəb-müsəlman fəlsəfəsində adekvat forması olan “işraqilik” təlimi deyilsə, daha doğru olar.² Düşünürük ki, şairin müasiri olmuş (1154-1191) Azərbaycan filosofu (öz baxışlarına görə, edam edildikdən sonra “əl-Fəyləsuf əl-Məqtul” – “Qətl edilmiş filosof”) Şihabəddin Yəhya Sührəverdinin təlimi Nizami Gəncəviyə məlum idi. Şihabəddin Sührəverdi “işraqiyyə” (“işraqiyyə” ərəb dilində nur saçmaq deməkdir) təlimini yaratmışdır. Bu təlimə görə, işıq və onun kölgəsindən ibarət olan bütün varlığın zirvəsi mütləq işıqdır – İşıqlar işığıdır (“Nur əl-ənvar”). Bu vahid işıqdan dərəcələrinə görə digər işıqlar və onların kölgələri (vüudları) yaranır. İnsan – mücərrəd işıqdan törəmiş işıqdır³. İşraqilikdəki işıqlandırma ideyası Quranın 24-cü surəsinin 35-ci ayəsində (24:35), işıq haqqındakı məşhur ayədə yer almışdır:

24(35) “Allah göylərin və yerin nurudur. Onun möminlərin qəlbində olan nuru, içində çıraq olan bir taxçaya bənzəyir...”

Orta əsrlər dünyagörüşünün əsası hər şeyə möhürünü vururdu və yuxarıdan, ilahidən gələn taleyə – “əzəldən” mövcud olan və sonu olmayan teleologizmə tabe olurdu. Yaradıcılıq prosesi vahid qəlib hüdudlarında gerçəkləşdirilirdi və əlbəttə ki, müəyyən özü üzərində həyata keçirilirdi. Şairin əlinin altında zamanın sınağından çıxmış, cilalanmış, sabit poetik sistem var idi. Keçmiş nəsillərin təcrübə prosesində toplanmış üsullar məcmusu onun sərəncamında idi. İstedadın başlıca meyarı sənətkarlıqdan çox ona miras qalmış irslə işləyə bilmək bacarığı, məharəti hesab olunurdu. Ənənələrə sadıq cəmiyyətin şairi öz fikrini, ideyalarını, obrazlar aləmini ifadə etməkdən daha çox işlənmiş, keçilmiş yolla getməyə can atırdı. Azacıq uzaqlaşma zövqsüzlük kimi qəbul edilirdi, bu isə dinləyicilərdən məhrum olmaq demək idi, çünki məhz həmin bu dinləyicilər sabit şeir dilinin biliciləri idilər.

“Yeni”, orijinal olanı çox vaxt ayırd etmək asan olmurdu, sanki o, “ümumi yerlərin” və çoxdan təsdiq olunmuş həqiqətlərin dəni-

¹ Е.Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.396

² Э.Ахмедов. Арабо-мусульманская философия средневековья. Баку, Маариф, 1980, с.40-50

³ З.Мамедов. Азербайджанские философы и мыслители средневековья. Баку, ЭЛМ, 1993, с.36-46

zində itib-batırdı. Bununla birlikdə güman etmək olar ki, əhəmiyyətsiz yeni nüanslar, sanki aksentlərin cüzi yerdəyişməsi o zaman bizim günlərdə olduğundan daha kəskin qəbul edilirdi”¹.

Cilalanma, ələlib-seçilmə nəhayətdə kamilliyə aparıb çıxarırdı. Kamillik Yaradana doğru yolun ölçüsü ilə müəyyənləşirdi və hətta daha çox ilkin ideyaya səbəbə çatmaq dərəcəsi, hətta çatmaq da deyil, hansısa “ilkin ideyaya” yaxınlaşma səviyyəsi ilə təyin edilirdi. “İlahi kamillik öz-özlüyündə əlçatmazdır”, “ilkin mahiyyət açılmazdır” və ona görə də “gözəgörünməz”, “sözlə ifadə olunmaz”, “icad olunmaz” varlığın sözlə adekvat təcəssümü ehtimalı istisna idi, amma əvəzində ilkin həqiqətə davamlı yaxınlaşma üçün böyük perspektivlər açılırdı. Kamilləşmə sərhəd tanımırdı. Yeni-yeni pillələr ilahi sənətin dərk olunmasına doğru aparırdı. Yaradanın möhürü vurulmuş poeziyaya bu qədər böyük ehtiramın labüd nəticəsi olaraq çoxsaylı dəyişikliklər və köhnəyə təkrar baxılması yolu ilə yeninin yaradılması oldu. Müsəlman aləmində hansısa məlum hadisəyə, süjetə, mövzuya müraciət edən müəlliflər bir-biri ilə rəqabət etmək kimi bir ümumi məqsədlə birləşirdilər. “Orta əsrlər dövründə yarışın vacib şərti müəlliflərin belə bir möhkəm inamına söykənirdi ki, onların can atdıqları məqsədin özünün vahidlikdə və zaman boyunca dəyişməzlikdə (nə qədər davamlı olur olsun) “rəqibləri” vardır. Əlçatmaz janr və ya üslub kanonu ideyası korrekt qarşılaşdırmalar üçün baza yaradırdı”² (A.Kudelin).

Bu və ya başqa mövzuya ilk müraciət edən və ilk əsər yaradan müəllif ancaq “yüksəliş” yolunda ilk addımı atmış sayılırdı və heç cür kamil ola bilməzdi, çünki yekun, əhatəli, kamilə çatmaq üçün hələ çox yol qalırdı. İlk əsər orijinal sayıla və “mülkiyyət hasarına alına” bilməzdi, bu yalnız ilk, vacib, geriye dönməz bir addım idi və bütün hallarda bunu kimsə tez, ya gec etməli – namələmə doğru addım atmalı və qalanlarına bununla çağırış etməli idi. Onu izləməkdən, davam etməkdən başqa heç nə qalmırdı, çünki bu və ya başqa mövzu ümumi dəyər, ümumi mülkiyyət idi. Müəyyən edilmiş orta əsr təfəkkürünə uyğun olaraq, ilk əsəri orijinal deyil, “ilk nümunə” adlandırmaq daha doğru olardı, çünki onun meydana gəldiyi aləmdə heç bir, hətta ən gözəl əsər belə yalnız olsa-olsa “nümunə”

---

¹ А.Гуревич. Проблемы средневековой народной культуры. Москва, 1981, с.31

² <http://yadi.skli//RWvFIWv33NxBHN2M>

idi və orta əsr tənqidçiləri tərəfindən özündən sonra daha yaxşısının və gözəlinin yaradıla bilməyəcəyi “ən ali”, “həmişəlik müəyyən edilmiş ən yaxşı uğur” səviyyəsinə qaldırıla bilməzdi. Əksinə, bu yalnız ardıcılıqları verilmiş mövzuda yeni əsərlər yaratmağa məcbur etməli idi və onlar bunu etməyə özlərini sadəcə “borclu” sayırdılar ki, kamilliyə doğru daha da irəli getsinlər – bu, rəqabətə girən ardıcılıqların müxtəlif nümunələrinin variasiyaları idi.

A.B.Kudelinin qeyd etdiyi kimi, “yarış anlayışı” orta əsrlər ədəbiyyatı sistemi üçün əsas aparıcı anlayışlardan biri idi. O, ənənəvi bədii şüurun tarixilikdən kənar (aistorizm) prinsipinə söykənirdi. Aistorizm qarşılaşdırmalar zamanı xronoloji məsafənin “aradan götürülməsində” ifadə olunurdu; beş yüz, hətta min illik zaman intervalı “yarış” nəticələrini qiymətləndirən alimləri maraqlandırmırdı, qarşılaşdırılan müəlliflərin nəinki müxtəlif dövrlərə, həm də müxtəlif ədəbiyyatlara və mədəniyyətlərə aidliyi də nəzərə alınmırdı¹.

Yeddi böyük cahiliyyə şairinin: İmru’ul-Qeysin, Tarafə ibn əl-Abdın, Əmr ibn Kulsumun, Haris ibn Hillizənin, Zuheyr ibn Əbi Sulmənin, Əntərə ibn Şəddadın və Ləbid ibn Rabiənin yeddi müəlləqəsinin təqlid üçün etalon seçildiyi, kökləri islamaqədərki poeziyaya (V-VII əsrlər) bağlanan ənənə əsas götürülürdü². Yeddi sayı “7” rəqəminin hamıya məlum olan sirli mənasına görə seçilmişdi. Avstriyalı Yozef fon Hammer də özünün “yeddiliyini” elan etməyi qərara alarkən bu ərəb şairlərinə istinad edir. Ancaq bu dəfə ərəb deyil, “fars poeziya səmasında” onun interpretasiyasında “yeddiqardaş” ulduzları parlayır. Bu ulduzlar pleyadasına daxil olan epik-romantik Nizami Gəncəvi ilə yanaşı, tarixi-qəhrəmanlıq eposunun yaradıcısı Firdovsi, məddah Ənvəri, mistik şair Rumi, moralist Sədi, məhəbbət liriki Hafiz və yeddinci – Firdovsidən başqa onların hamısının janrlarını əhatə etmiş Cami əvvəlki altı şairlə birlikdə “fars poeziya səmasındakı yeddisüfrəli məclisdə ölməzlik nektarı içir”³. Ənənəyə uyğun olaraq, şairlərin rəqabəti Nizami Gəncəvi poemalarının misralarında da görünür; bir qayda olaraq o, özünə qədər həmin mövzuda işləmiş müəlliflərin adlarını çəkməyi unutmur.

¹ <http://yadi.skli//RWvFIWv33NxHN2M>.

² Ф.Азизова. Древнетюркские элементы и веяния в джахилийской арабской поэзии. Баку, Элм, 2007

³ А.Крымский. Низами и его современники. Баку, Элм, 1981

Nizami Gəncəvinin artıq ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi”¹ həm də başqa poemalarına çoxsaylı nəzirələrin yazılmasına başlandı. Bu poemaların mövzusunda o, ilk müraciət edən sənətkar olmasa da, ancaq məhz Nizami Gəncəvi “Xəmsə” ənənəsinin əsasını qoyan bir şair kimi tarixə düşdü. Düşünürük ki, onun öncül mövqeyini ardıcılılarından fərqləndirən başlıca cəhət – məlumun, keçilmişin, köhnənin təkrar yaradılışı zamanı təqdim edilən yeni dünyadərki, yeni dünyagörüşü və dünyaqavrayışıdır. Şairin şüuraltından üzə çıxaraq onu tamamilə özünə tabe edən elə onun özünün dünyaduyumundakı renessanslıqdır. Təkraredilməz poetik təfəkkür bütün yaradılanları kölgədə qoyur, tanış mövzu yenidən doğularaq və başqa cür qavranılaraq ancaq indi bütün rəng çalarları ilə cilvələnərək kamil bir əsərə çevrilir. Əsrlər boyu toplanmış və istifadə olunmuş materialın və ya çeynənmiş, çox işlənmiş süjetin qələmə alınmasında şairi başqalarından fərqləndirən təkrarsız bir ifadə sənətkarlığı üzə çıxır. Əvvəllər tanış olanın işlənməsi o qədər yeni və fərqli, daxilə nüfuz edən və dərindən təsirləndirən olur ki, ardıcılılarını stimullaşdıraraq yeni əsərlər yaratmağa sövq edir. Bəs şairin belə bir zirvəyə yüksələ bilməsinin sirri nədədir... Əlbəttə, əziyyətli zəhmət də şərtidir, ancaq mahiyyət yalnız bu yenidən işləmələrdə, hətta nəzirələrdə qəbul edildiyi kimi, Sənainin “xəfif” bəhrində qələmə aldığı “Hədiqətül-həqaiq” (1130/1131) poemasının ölçüsünün dəyişdirilərək, “Sirlər xəzinəsi”ndə “səri” bəhrinin seçilməsində deyil:

Qeyrət məmləkətində iki namə yazıldı,
Hər ikisi Bəhram şahın ünvanına yazılmışdır.
Birincisi qədim xəzinədən qızıl tökərdi,
Bu isə yeni dəryadan dürr saçır.²

İki kitab – Sənai Qəznəvinin “Həqiqətlər bağı” (Hədiqətül-həqaiq) və Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”dir (Məxzənül-əsrar). İki Bəhramşah – Sənai Qəznəvinin 1140-cı ildə poemasını həsr etdiyi Bəhram şah Qəznəvi (1118-1157) və Səlcuqilərin vassalı – Ərzincan hakimi, Bənu-Manquçək sülaləsindən olan Fəxrəddin Bəhramşah ibn Davuddur (öl. 1285). “Bəhr” (“Dəniz”) sözü bu mənə ilə yanaşı başqa bir mənə – şeir ölçüsü mənəsini də daşıyır, yəni şa-

¹ X.Hüseynov. Nizaminin sirlər xəzinəsi. Bakı, Elm, 1983

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.57

ir oxucuya çatdırmaq istəyir ki, ona qədər bu ölçüdə heç kim istifadə etməmişdir, buna görə də “Sirlər xəzinəsi” heç bir halda Sənainin “Hədiqətül-həqaiq”inə nəzirə sayıla bilməz, çünki o əsəri şair “köhnə mädəndən çıxan qızıl”, öz poemasını isə “yeni dəryadan çıxarılan mirvari” adlandırır, yəni onun yeni ölçüdə (“bəhrdə”) yazıldığını xüsusi qeyd edir. “Hədiqətül-həqaiq” və “Məxzənül-əsrar” tədqiqində R.Azadə yazır: “Məxzənül-əsrar” “Hədiqətül-həqaiq”dən sonra yarandı, lakin nəzirə yox, orijinal bir əsər şöhrəti tapdı və özündən sonra çoxsaylı nəzirə-poemaların meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu janrda qələm işlədən yüzlərlə sənətkarlar “Hədiqətül-həqaiq”təriqini deyil “Məxzənül-əsrar” तरीqini üstün tutdular, Nizami əsərinə cavab-analoqlarla çıxış etdilər. Və islami şərq ədəbiyyatı dünya ictimai-bədii fikrini “Mətləül-ənvar” (Əmir Xosrov Dəhləvi), “Rövzətül-ənvar” (Xacu Kirmani), “Töhfətül-əhrar” (Əbdürrəhman Cami), “Heyrətül-əbrar” (Əlişir Nəvai) və s. kimi qiymətli irfani-didaktik məsnəvi-poemalarla zənginləşdirdi”.¹

Ancaq şairin əsərlərinin ölməzliyini təkcə bəhrin dəyişməsi təmin etmir... Onun poemaları özlərinin intibah ruhu sayəsində yaşamağa qadir olur, Feniks quşu kimi hər dəfə köhnədən, obrazlı desək, “küldən” onların yeni həyatı başlayır. Şair bir çox yüzilliklərin üzərindən irəliyə baxır, “bəzən hətta çox əsrləri geridə qoyur.., əgər formal olaraq Nizami poemaları orta əsrlər ədəbiyyatının əlamətlərini daşıyrsa, mənə və məzmun baxımından onlar artıq Avropa Renessansına xeyli yaxınlaşır”.² Bax, buna görə də şair düzgün hesab edir ki, onun poemaları əxz olunan deyildir:

Heç kimsədən mən borc qəbul etməmişəm,
Hər nə ürəyim deyibsə: “De!” – demişəm.
...Onun şəkərinə milçək qonmamışdır,
Onun arısı isə heç kimin şəkərinə bulanmamışdır.³

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi öz dövründə yayılmış mövzuları mənimsəmir, onlardan imtina etmədən, ilk dəfə təkcə yeni ölçüdə deyil, eləcə də ayrı-ayrı söz və ifadələrin, misraların polisemantizmindən çıxış edərək, onların çoxmənalı anlam yükünə imkan

¹ R.Azadə. Məsnəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, s.248

² Е.Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, с.172

³ Низами Гянджеви. Сокровищница тайн. Баку, Язычи, 1982, с.57

verən orijinal üslubdan istifadə edir. Belə ki, şairin əsərləri təkcə Şərq şeirinin məşhur olduğu söz və məna oyunu ilə deyil, özünün informativ zənginliyi ilə yüksəlmişdir. Şeyxlər yazarkən hansısa dolaşlıq kalambur yaratmağı qarşılıqlarına məqsəd qoymurdular. Həqiqəti dərk edənlər və adi insanların onsuz da Həqiqəti görə bilməyəcəyini düşünən ariflər onları şeir-çağırışla oyatmalı idilər. Necə ki, kor bir insana günəşin nə olduğunu göstərmək mümkün deyil, eləcə də şeyx şeirin gücü ilə onun istiliyini hiss etdirməyə məcbur idi. Bunu qavrayan şəxs irəliyə hərəkət etmək üçün özündə bir çağırış və qabiliyyət duyaraq Tanrıya, Yaradana doğru gedirdi. Böyük şeyx Nizami Gəncəvinin poeziyasına tükənməz maraq məhz bununla izah edilir. Yevgeni Bertels şairin ömrünün sonunda yazılmış “İskəndərnamə”ni xüsusi qeyd edərək yazır: “Parlaq bənzətmələr və istiarələr var, ancaq Nizami poeziyasında bircə əvvəlki xüsusiyyət – sözlə virtuoz oyun, ona aludə olmaq yoxdur. Dil daha sadə, təsvirlər daha yığcamdır. Belə bir təsəvvür yaranır ki, şair üçün sözlərin məzmunu onların formasının qarşısını kəsməyə başlayır... Şeir oxumaq üçün deyil, səylə və düşünərək öyrənmək məqsədini güdür. Nizami heç bir əsərində öz dövrünün elmi görüşlərini bu qədər dolğunluqla əks etdirməmiş, özünün sərt, ancaq əzəmətli təliminin müddəalarını bu qədər dəqiq təqdim etməmişdir”¹. Şübhəsiz ki, “sərt və əzəmətli təlim” deyərəkən alim sufi təlimini nəzərdə tutur. Buraya şairin doğma yurdunun “poeziya səmasında” hər biri sönməz ulduz kimi parlayan XII əsr şairlər mühitinin intibah ruhunu təmin edən elmiliyi, mövzuların və qoyulan problemlərin yüksək səviyyəsinə də əlavə etmək lazımdır. Bu sıraya bir müddət şairin doğma şəhərində yaşamış və Gəncə saraylarında məşhurlaşmış Qətrən Təbrizini (öl. XI əsrin 80-ci illərinin sonu) də aid etmək olar. Onun şeirlərində “Fərhad və Şirin” əfsanəsinə işarə vardır ki, bu da XI əsrin ortalarında Gəncədə artıq bu əhvalatın məşhur olduğunu göstərir. Qadın-şairə Məhsəti Gəncəvinin (1089-1182/1183) həyatı haqqında məlumatlar bir qədər ziddiyyətlidir². Orta əsrlərdə onun

¹ Е.Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.358

² Е.Бертельс. К вопросу о поэтессе Михсити. В кн.: Избранные труды. Низами и Физули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.77-81. Р.Гусейнов. Мехсети как есть. Баку, Язычи, 1989, 336 с.; Р.Гусейнов. Мехсети Гянджеви. Портрет – очерк (книга на 21 языке). Баку, Шарп-Гарб, 2013

həyatı haqqında yarım tarixi, yarım əfsanəvi dastan olan “Əmir Əhməd və Məhsəti” yaradılmışdır. Görkəmli şairlər arasında Qətran Təbrizi ədəbi məktəbinin davamçısı və bəzi qaynaqların qeyd etdiyi kimi, böyük Xaqaninin müəllimi Əbül-üla Gəncəvinin (1096-1159) də adı keçir. Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı üçün “poeziyasında sənətkarlıqla istifadə və əks olunmuş aforistik söz zərgərliyi, xalq deyimləri və ifadələri, ibrətamiz zərbül-məsəllər, atalar sözləri və misallar, qədim rəvayət və əfsanələr xarakterikdir”¹. Fars mətnində ayrı-ayrı ana dili sözlərindən istifadə edilməsi onun yaradıcılığında diqqət çəkən məqamlardanır. Şairin divanında Xosrov, Şirin, Fərhad adları çəkilmişdir. Fələki Şirvani və şairin başqa müasirləri, prof. Azadə Rüstəmovanın obrazlı ifadəsi ilə desək, “Azərbaycan Renessansı mayaklarının”² yaradıcılığında vaxtilə Yevgeni Bertelsin qeyd etdiyi kimi, “...ümmümlük o qədər böyükdür ki, XII əsr Azərbaycan məktəbi haqqında danışmağa tam haqqımız vardır”³. Cüzi istisnalarla XII əsr poeziyasının, demək olar ki, bütün səciyyəvi əlamətləri böyük Nizami Gəncəvidə də müşahidə olunur. Ancaq o, heç kimi təkrar etmir, onun özü bir çox əsrlərin üzərindən irəliyə yönəlmişdir. Yuxarıda artıq deyildiyi kimi, Nizaminin böyüklüyü ondadır ki, o, sənətin hər sahəsində yenilik yarada bilmişdir. Öz dövrünün bütün sənətkarlıq uğurlarını mənimsəyən şair, bununla yanaşı, poeziyaya, həmvətənlərinin qəsidə lirikasına sığmayan zəngin məzmun gətirmişdir. Onların cilalanmış texnikası ilə dərin bəşəri məzmunu birləşdirməklə Nizami Gəncəvi təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, eyni zamanda, bütün Yaxın və Orta Şərqi bədii fikrinin ən güdrətli fenomenləri sırasına yüksəlmişdir.

Keçmiş dirçəldilirdi, özü də təkcə yunan, Sasani deyil, hər şeydən öncə, öz doğma türk millətinin keçmişi dirçəldilirdi, xüsusən mərkəzi xilafət hakimiyyəti zəiflədikdən və yeni dövlət qurumları meydana çıxdıqdan sonra. Əvvəlki ərəb hakimiyyəti dövründən miras qalmış ədəbiyyatda bir-birindən kəskin fərqlənən iki cərəyan görünürdü: ərəb və fars təsirinə məruz qalmış saray poeziyası və köhnə xalq ənənələrini davam və inkişaf etdirməyə çalışan poezi-

---

¹ А.Рустамова. Азербайджанская литература XI-XII вв. В кн.: Азербайджанская литература. Баку, ЭЛМ, 2005, с.53

² Yenə orada, s.33

³ Е.Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.74

ya.¹ İşlərin bu cür gedişinin parlaq göstəricisi türk xalqları poeziyasının qaynağı olan, Nizamidən bir əsr öncə yaşamış Mahmud Kaşqarlının 1073-cü ildə yaratdığı məşhur türk-ərəb lüğəti “Divanü lüğət-it-türk” idi.² Tamamilə aydındır ki, orada olan nəğmə örnəkləri və epik əsərlərdən kiçik parçalar XI əsrdə yazıya alınsa da, daha öncəki əsrlərə aiddir. Bunlar sübut edir ki, xalq arasında ərəb və ya fars dili deyil, kökləri daha qədimlərə, ən uzaq keçmişə gedib çıxan doğma folklor yayılıbmış. İstənilən poeziyanın həyatı qüvvəsi onun həmişə “türki” adlanan ana dilində mövcud olmuş xalq yaradıcılığı ilə bağlıdır. Cəmiyyətdə dərin parçalanma getməsinə və “yuxarıların” xalq ədəbiyyatından ayrılmasına baxmayaraq, kağız üzərində qələmə alınmasa belə, bu ədəbiyyat öz ənənələrini davam etdirirdi. Heç yerdə yazılmayan ata sözləri, deyimlər, lirik nəğmələr doğulur və şifahi şəkildə qorunaraq nəsilədən nəsilə keçirdi. Folklor uzaq keçmişin bir çox əks-sədalərini qoruyub saxlayır. Zadəganlara xidmət göstərən poeziyaya da xalq yaradıcılığının zəngin hikmətli kəlamları və obrazlı ifadələri keçməyə bilməzdi. Ancaq aydınlatmaq çətin idi ki, şair xalqdan əxz etmiş yaxud əksinə, şair dühasından xalq yaradıcılığına nə keçirdi.³ Bərdə şahzadəsi Şirini, şairin islamaqədərki dövrə, qədim türk tayfalarının həyat prinsiplərinə müraciətini yada salaq. Doğma yurdun gözəl bir bucağının hökmdarı Nüşabənin⁴ parlaq obrazı yaradılmışdır. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərində “İskəndərnamə”də öz əksini tapmış Nüşabə və İskəndər hekayətini xatırladarkən buna toxunmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin obrazlı ifadəsinə görə, xüsusən qadın obrazları “türk ruhu”⁵ ilə daha çox boyanmışlar. “Xosrov və Şirin” poeməsindəki Şirin⁶ obrazı isə şairin sevimli həyat yoldaşı, qıpçaq gözəli Afaqın cizgilərini özündə daşıyır. Şairin qadın qəhrəmanları xalq eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Banuçiçək, Selcan kimi qadın obrazları ilə səsləşir. “Xəmsə”nin ikinci

---

¹ Е.Бертельс. История персидско-таджикской литературы, с.106

² Divanü Lüqati-t-türk. Ankara, 1992

³ N.Araslı. Türk epik şeirində Nizami təsiri // Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1980, s.79-141

⁴ А.Бакиханов. Гюлистан-и Ирам. Баку, Элм, 1991, с.36-37

⁵ М.Рəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Azərnəşr, 1991

⁶ E.Əlibəyzadə. Nizaminin hökmdar qadın surətləri // Nizami və tariximiz.

poemasının “Xosrov və Şirin çövkən oyununda” adlı bölməsində şair qadınla kişinin birgə vaxt keçirməsinə, görüşlərinə, söhbətlərinə qadağa qoymur. “At çapa-çapa çövkən oynayan, qurşaq tutan Bamsı Beyrək və Banu Çiçək kimi, Nizaminin qəhrəmanları da “şir və ahu kimi oynayırlar. Şahin və kəklik at üzərində bir-birinə hücum edir, top gah ayda, gah günəşdə olur. Topu gah Şirin vurur, gah da şahın tərəfində olur”.¹ Şairin 800 illiyinə həsr edilmiş topludakı məqaləsində Mikayıl Rəfili yazırdı: “Nizami tarixə müraciət etsə də, o hər şeyə öz müasirliyi prizmasından baxırdı... Nizami kimdən danışsa da, nədən söhbət açsa da, hər yerdə şairin doğma vətəni Azərbaycan hiss edilir. Qoy onun qəhrəmanları Çindəki “heyranlar” şəhərində və ya Ərəbistanın qızmar çöllərində, ellin dünyasında, ya da Sasani imperiyasında fəaliyyət göstərsinlər, – onun bütün obrazları azərbaycanlı üçün əziz olaraq qalır... onun rübəbi öz vətəni ilə, əfsanə və nağılları ilə birlikdə çağlayır”.²

XII əsrin mədəni həyatında müşahidə edilən yüksəliş, fəlsəfi fikrin, incəsənətin, sənətlərin, musiqinin, memarlığın çiçəklənməsi – şairin əsərlərində zaman-zaman üzə çıxan dövrün reallıqlarıdır. Mədəniyyət sahəsindəki ən qiymətli uğurlar şəhərlərin sürətli inkişafı və şəhər əhalisinin formalaşması bu dövrü “qızıl əsr” saymağa əsas verir. İkiyə yüz il öncə o qədər də əhəmiyyətli olmayan Gəncə, ərəb coğrafiyaçılarının və səyyahlarının məlumatına görə, bu əsrdə kifayət qədər böyük əhalisi olan iri mərkəzə çevrilərək, o zaman daha gediş-gəlişli ticarət yolları üzərində yerləşmiş şəhərlər arasında ən böyük orta əsr şəhərlərindən biri kimi şöhrət qazanır və bu onu Şərq, qismən də Qərb ölkələrinin mədəni sərvətlərinin qovuşduğu bir məkana çevirir. Belə bir əlverişli şərait şairin ətrafında o dövrün sivil dünyasının mədəni dəyərləri ilə yaxından tanış olması imkanı yaradır. Nizami dövrü – istər doğma Gəncədə, istərsə də ondan uzaqlarda şəhərlərin böyüməsi, gözəl memarlıq abidələrinin yaradılması, sarayların və başqa tikililərin ucaldılması dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Azərbaycan memarlarının sənət inciləri olan bu əzəmətli tikililər böyük Şeyx Nizaminin sehirli sənətinin təsiri altında yaradılırdı, yoxsa əksinə, şairin fantaziyasının uçuşu bu böyük sənətkarların əsərlərindən ilham alıb qanadlanırdı?! İndi artıq

¹ Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Баку, Элм, 1985, с.115

² М.Рафили. Низами и азербайджанская культура XII в. В кн.: Низами Гянджеви. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1947, с.64

kimin kimə daha çox təsir etməsi sualına, eləcə də dahilərmi dövrü yaradır, yoxsa dövr dahiləri yaradır – sualına kimsə cavab verə bilməz. Təkcə bir şey aydındır – onların hər birini doğma Azərbaycan torpağı yetişdirmiş, hər biri öz xalqının vahid kökləri ilə bu torpaqda boy atmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Nizami Gəncəvi dövrünə yaxın şəhərlərin çiçəklənməsi müşahidə edilir ki, bu da öz növbəsində dekorativ-tətbiqi sənətin, memarlığın, şəhərsalmanın inkişafına səbəb olaraq öz əksini müxtəlif təyinatlı monumental tikililərin: bazarların, karvansarayların, rəsədxanaların, ticarət mərkəzlərinin, hamamların, məscidlərin, mədrəsələrin tikilməsində tapır.

Şairin tərənnüm etdiyi memar Simnarın obrazı onun müasirlərinin proobrazı, tikdiyi gözəl Xəvərnəq qəsrinin təsviri isə onun doğma torpaqda gördüyü gerçək tikililərin təsviridir:

Onun günbəzi səmaya, suya və oda bənzəyirdi;
Gün ərzində öz rəngini və parıltısını üç dəfə dəyişirdi.¹

Naxçıvandakı Qarabağlar abidəsi ilə müqayisə edək: “Qürub saatlarında qarlı zirvələrin onu işıqlandırması hər dəqiqə baş verir, bununla yanaşı, mavzoleyin ümumi rənginin tonallığı da dəyişir. Əgər gündüz saatlarında mavzoleyin rəng qammasında oxra-qırmızımtıl tonlar üstünlük təşkil edirsə,.. günün sonunda isti rənglər solur və bu zaman üzlüyün mavi kərpiclərindən hörülmüş yazılar xüsusilə aydın üzə çıxaraq bütün abidəyə soyuq, göyümtül rəng verir”.²

Nizami Gəncəvinin qəhrəmanı Simnar Xəvərnəq qəsrini tikərəkən onun divarlarını da rəsmlərlə bəzəmişdi. “Xosrov və Şirin” poemasının qəhrəmanlarından biri olan Şapurun təsvirlərə can vermək bacarığına və istedadına görə Şirin Xosrovun portretinə vurulur. Fərhad Şirinin məhəbbətindən ilhama gələrək təkcə arx çəkməklə qalmır, iri bir qaya üzərində onun füsunkar şəklini də çəkir. Böyük Xaqani Şirvani öz divanında bu mövzuya müraciət etmişdir. Qulamhüseyn Beqdelinin onun divanından fars dilində gətirdiyi beytlər³ tərcümədə belə səslənir:

¹ Низами Гянджеви. Семь красавиц. Баку, Язычи, 1983, с.75

² Л.Бретаницкий. Памятники азербайджанской архитектуры в Карабагляре. В кн.: Низами. Баку, Азернешр, 1941, с.109-140, 112

³ Q.Beqdeli. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, Elm, 1970, s.39

Şirinin sevgilisi Fərhadın daşda çəkdiyi təsvir abırsızlıqdır. O təsvir ürəyində olsaydı, ona əbədi həyat verərdi.

Məlum olduğu kimi, islam canlı varlıqların təsvirini çəkməyi qadağan edir, buna görə də Xaqani sevgilinin surətini çəkib hamıya göstərməyi abırsızlıq hesab edir. Həmin qəhrəmanların taleyindən bəhs edən Cahiz, Səalibi, Firdovsi öz əsərlərində bu haqda danışmırlar. Beqdeliyə görə, bu süjeti Xaqani şifahi xalq ədəbiyyatından almışdır.¹ Nizami Gəncəvidə təkcə Fərhad deyil, həm də Simnar divarları gözəllərin surəti ilə bəzəmişdir. Şair, xüsusilə islam tərəfindən qadağan edilmiş portret sənətini yüksək qiymətləndirir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində incəsənət elmdən heç də az yer tutmur. O zaman şeirlər musiqinin müşayiəti ilə oxunurdu, ona görə də şeir sənəti təlimində musiqiyə də böyük yer ayrılırdı. Bəzi şairlər o qədər yaxşı musiqi təhsili alırdılar ki, hətta virtuoz-musiqiçi kimi şöhrət qazanırdılar. Poemadan belə görünür ki, Nizami də bu cəhətdən istisna deyildi. Eyni sözü uzaq ölkələrdən gətirilmiş musiqi alətlərinin (tamburin, rübab, çəng, saz, dütar, ney və bir çox başqaları) müşayiəti altında nəğmə qoşan müğənnilər haqqında da demək olar. Bəhram Gurun qadın musiqiçisi Fitnənin (“Yeddi gözəl”), musiqiçi Barbədin (“Xosrov və Şirin”) Xosrovun Bərdədəki məclislərində təsvir olunan obrazları unudulmazdır. Məmməd Səid Ordubadinin məqaləsindən aydın olur ki, Nizami Gəncəvinin dövründə Gəncədə xüsusi bir Xərabat məhəlləsi var idi ki, orada musiqiçilər, müğənnilər, rəqqaslar, şairlər yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər. Orada yaşayan şairə Məhsəti bu yer haqqında belə demişdi: “...Xərabat yolunu hörmətlə keçmək lazımdır. Bu yol ancaq nəcib adamlar üçündür”.²

Bu adamlar Nizami Gəncəvinin müasirləri idilər və yəqin ki, şair öz obrazlarını həyatdan götürmüşdür. Həm də Nizami təkcə bir çox qəhrəmanlarını deyil, təsir-tərənnümlərində bütün Azərbaycan həyatını öz müasiri olduğu Azərbaycan həyatından alıb, yenidən canlandırmışdır. Onun əsərləri XII əsrə aid cəmiyyətin, iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni mühitinin tarixi xarakterisini öyrənmək üçün çox qiymətli mənbələrdir.

¹ Q.Beqdeli. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin”. Bakı, Elm, 1970, s.39

² М.Ордубади. Азербайджанская литература эпохи Низами. В кн.: Низами. Баку, Азернешр, 1941, с.5-21, с.8

Mediyevist-alim Rüstəmovə Azadə xanımın qeyd etdiyi kimi: “XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbi məktəbi Yaxın və Orta Şərq ictimai-bədii fikrinə bir çox qayə, məqsəd, amal yeniliyi, poetik-üslubi keyfiyyətlər gətirdi və dünya renessans mədəniyyətləri sırasında layiqli yer tutdu”¹. Alim çox doğru deyir ki, burada söhbət Azərbaycan mədəniyyətinin ümumdünya əhəmiyyətindən, ilk növbədə isə renessans dünyagörüşündən çıxış edən böyük şair Nizami Gəncəvinin mövqeyindən gedə bilər. Şair antik dünya haqqında müsəlman aləminin başqa alimlərinin bildiklərindən daha çox bilirdi və bu bilik onun hər bir poemasında açıq-aşkar görünür: yeddi böyük filosof, məşhur sərkərdə İskəndər... Ümumdünya əhəmiyyəti, şairin bütün dünyaya aid olması, yəqin ki, ona gətirib çıxartdı ki, son poeması “İskəndərnamə” üçün dar çərçivədə heç bir regiona, heç bir xalqa aid olmayan şəxsiyyəti qəhrəman seçdi. Onun qəhrəmanı da, şairin özü kimi bütün Dünyanın övladıdır! Ancaq şairin yüksək antik mədəniyyətə varis olmasında ərəb-müsəlman sivilizasiyasının rolu danılmazdır. Əlbəttə ki, şair, –

Yenə də gizli kitabların hamısını aradım –
Dünyanın ucqarlarına dağılmış (kitabları),
Ərəb və dəri dilində (deyilmiş) sözləri²,

– deyərkən qibtı, suriya, ispan yəhudi alimlərinin Avropa renessansını hazırlayan tərcümə kitablarını nəzərdə tuturdu. Antik dövrün ərəb tərcüməsindəki ən yaxşı əsərlər Nizami Gəncəvi kimi təfəkkür nəhənglərini elə incilər yaratmağa ruhlandırmışdı ki, onları təkcə Şərqdə deyil, həm də Qərbdə təkrar etməyə cəhd göstərənlər çox idi³. Bu tərcümələrin sayəsində Şərq fəlsəfəsi çiçəkləndi, Platon, Aristotel və başqa antik filosofların əsərləri bir çox orta əsr Şərq filosoflarının əsərlərinə daxil oldu ki, bu da öz növbəsində Avropa üçün Averroes (İbn Rüşdu) və başqa Şərq filosoflarının təlimlərinə söykənən Foma Akvalı dünyagörüşü üçün zəmin yaratdı. Beləliklə, renessans şərtlərindən biri olan keçmişə müraciət və onun yeni şəkkildə təqdimi bütün kəskin problemlərlə yanaşı şübhəsiz, şairin ya-

¹ Azərbaycanca ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 2005, s.55

² Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Elm, 1983, s.26

³ Ə. Ağayev. Nizami və İntibah dövrü Qərbi Avropa yazıçıları // Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1964, s.61-67

radıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Xaqani, Məhsəti, Nizami kimi dahilərin yaranmasına şərait yaradan mühit özü də tarixi rolunu oynamış oldu. Yevgeni Bertelsin təsdiq etdiyi kimi: “XII əsrdə Azərbaycanda yaranmış şərait sonralar artıq təkrar olunmadı. Böyüyən şəhərlərlə yanaşı, onların əhalisinin şüuru da artırdı. Sənətkarlıq, istər toxuculuq, istər dulusçuluq, istər metal üzərində iş olsun, o vaxta qədər görünməmiş templərlə inkişaf edirdi”.¹ Şairin dünya-görüşü yalnız belə bir mühitdə - Xaqani, Qətran Təbrizi, Məhsəti və öz adını dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə yazmış bir çox başqalarının əhatəsində formalaşa bilərdi. “XI-XII yüzilliklərdə Azərbaycanda vüsət tapan fikir intibahı Azərbaycan hadisəsi idi, onun obyektiv zəmini Azərbaycanın tarixi çox-çox əskilərə gedib çıxan mədəni-mənəvi ənənələri ilə və ölkənin haqqında danışılan zaman kəsimindəki tarixi gerçəkliyi ilə şərtlənmişdi”.²

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında ən başlıca cəhət – onun renessans, intibah ruhudur ki, heç bir əsəri özünə qədər yazılmış heç nəyi təkrar etmir. Şairlərə də bu bərabər olmayan yarışda yalnız onun zəif kölgəsi olmaq nəsib olurdu, əlbəttə, bir çox yüzillər ərzində istisnalar da var idi...

“Ədəbiyyatın bütün inkişaf mərhələlərində olduğu kimi orta əsr mərhələsində də Nizami Gəncəvinin parlaq səyyarələri və bu səyyarələrin peykləri olmuşdur. Səyyarə-sənətkarlar bəlkə də, yüz ildən bir peyda olmuş, ədəbiyyata yeni ruh, yeni tərəvət gətirmiş, yeni ənənənin başlanğıcını qoymuş, peyklər isə əsrlər boyu onların oxu ətrafında fırlanmışlar. İlk “Xəmsə” müəllifi Nizami Gəncəvi yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Yaxın Şərq (hətta bütün dünya – F.Ə.) ictimai-bədii fikir tarixində ətrafında yüzlərlə peyki olan belə parlaq səyyarələrdən idi...”³ Türk dünyasının böyük dahisi Əmir Əlişir Nəvai isə şairi belə dəyərləndirmişdir: “Nizami sənəti o qədər əzəmətli və sanballıdır ki, onu ölçmək üçün göylər qədər böyük tərəzi, Yer kürəsi kimi iri çəki daşı lazımdır”.⁴

---

¹ E.Бертельс. Низами и Физули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.359

² A.Rüstəmov, B.Nəbiyev, Y.Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı (müxtəsər oçerk). Bakı, Elm, 2003, s.29

³ R.Azadə. Mənəvi dünənımız bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, s.214

⁴ A.Rüstəmov, B.Nəbiyev, Y.Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı (müxtəsər oçerk). Bakı, Elm, 2003, s.78

Nizami Gəncəvi, sözsüz ki, renessans şairidir, “öz əsrinin övladı olmaqla yanaşı dövrünün hətta ən qabaqcıl adamlarını da çox sahədə geridə qoymuşdur... Onun yaradıcılığı gələcəyə ünvanlanmışdır, baxışları irəlidəki dumanları aşıb keçməyə, əsərləri isə çox sevdiyi bəşər övladını hər zaman daha gözəlləşdirib kamilləşdirməyə qüdrətlidir”.¹ Və şair haqqındakı Y.E.Bertelsin bu dəqiq fikrində daha bir renessans əlaməti üzə çıxır – onun yeni poeziya dünyası yaratmaq – mediator missiyası. Quranın 37 Saffat surəsinin 123 ayəsində deyilir: “*va innə ilyasə ləminə-l-mursəlinə*” (“Şübhəsiz ki, İlyas da elçilərdəndir”). İlyas adı ilə Renaissance “Elçi”si – (İntibah “Mürsəl”i) – Nizami Gəncəvi də öz sənətilə Xıızr-İlyas tək ölümsüzlük qazanmışdır.

---

¹ Е.Бертельс. Низами и Фузули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.359

IV FƏSİL

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞININ ƏSAS QAYNAQLARI

1. Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı

Şərq bədii fikir tarixində orijinal mərhələ təşkil edən Nizami Gəncəvi yaradıcılığı özünəqədərki fikri-estetik nailiyyətlərlə yaxından bağlı olub klassik Şərq poeziyasının ən gözəl ənənələri üzərində ucalmışdır. Nizami yaradıcılığının ümumxalq məhəbbəti qazanıb dünya miqyasında şöhrətlənməsində şairi yetirən ədəbi-mədəni mühitlə yanaşı, onun qaynaqlandığı fikri-bədii məxəzlərin də böyük təsiri olmuşdur. Bunların içərisində isə xalq yaradıcılığı xüsusi çəkisi ilə seçilir.

Nizami qələmə aldığı mövzularla bağlı tarixi rəvayətləri, əfsanə, nağıl və dastanları diqqətlə öyrənmişdir.

Onu da qeyd edək ki, xalq yaradıcılığı anlayışı Nizami sənətində daha geniş mənə daşımış, Azərbaycan ədəbiyyatının şifahi ənənələri ilə yanaşı, başqa xalqların yaratdığı mənəvi dəyərləri də əhatə etmişdir. Böyük sənətkar yeri düşdükcə, yunan, hind, ərəb məxəzlərinə müraciət etmiş, pəhləvi, xristian, yəhudi qaynaqlarından da faydalanmışdır.

XI-XII əsərlər Azərbaycan renessansının coşğun yüksəlişi illərində yaşayıb-yaradan qüdrətli şair ana dili ilə yanaşı, ərəb, fars, pəhləvi və çox güman ki, yunan dilinə də yaxşı bələdliyi, ensiklopedik biliyi və məlumat dairəsinin vüsəti sayəsində əsərlərində bir çox xalqların mədəni-mənəvi dəyərlərindən, adət-ənənələrindən söz açmış, müsəlman, bütperəst, xristian, atəşperəst, yəhudi və başqa xalqların inam və fəlsəfi görüşlərindən bəhs etmişdir.

Qələmə aldığı mövzuların tarixi xronika və yazılı qaynaqlardakı əksi ilə bağlı ətraflı axtarışlar aparən şair, tarixdən aldığı qəhrəmanlarla bağlı bir sıra mübahisəli məsələlərin həllində yazılı məxəzlərlə yanaşı, xalq rəyini də öyrənərək doğrunu yalandan seçməyə çalışmışdır. Misal olaraq, Nizaminin “İskəndərnamə”də qəhrəmanının mənşəyi barədə dediklərinə nəzər salaq. Əsərdə bu məsələ ilə bağlı Rumda yayılmış bir rəvayəti və İskəndərin mənşəyinə dair

zərdüştilərin söylədiklərini xatırlayan şair etirazını bildirərkən deyir:

Vurdum tarixləri mən bir-birinə,
Baxdım Firdovsinin öz əsərinə.
Hər iki rəvayət mənə pozuqdur,
Uydurma sözlərdir, həqiqət yoxdur.
Doğrusu budur ki, bilir hər diyar,
Feyləqus oğludur böyük tacidar.¹

Göründüyü kimi, şair müxtəlif xalqlar içərisində yayılmış rəvayətləri sadəcə xatırlamır, onları tədqiq və təhlil edir, tarixlə tutuşduraraq münasibət bildirir. Əsərdə İskəndərin “Zülqərneyn” ləqəbi ilə bağlı yaranmış rəvayətin müxtəlif xalqlarda yayılmış versiyaları, İskəndərin dəlləklə sərgüzəşti, dirilik suyu axtaran şahın zülmətə səfəri, Xızrla bağlı Rum elləri, İran və Yunanıstanda yayılan əhvalatlar barədə Nizaminin xalq yaradıcılığı ilə bağlı məlumat səciyyəli qeydləri bir daha təsdiq edir ki, şair folkloru elmi yanaşmış, ondan yaradıcı tərzdə bəhrələnmişdir.

Müxtəlif xalqlarda “Zülqərneyn” sözünün müxtəlif yozumlarını gözdən keçirən Nizami öz poemasında İskəndərin Zülqərneyn adlandırılmasının səbəblərinə toxunaraq, xalq içərisində geniş yayılmış bu rəvayətin İran, ərəb, yunan qaynaqlarındakı variantları ilə oxucunu tanış edir. Şair əsərdə “Qərn” sözünün “hörük” və “ölkə” mənasını daşması və İskəndər şahın da “iki hörüyü olması”, başqa bir versiyada isə iki ölkəyə, yəni Şərqi və Qərbi sahib olması ilə bağlılığı haqqında yayılmış rəvayəti yada salır. Başqa bir rəvayətdə isə onun iki əsr yaşamasının göstərildiyi qeyd olunur.

Nizami Gəncəvi məşhur filosof Əbu Məşərin “Uluf” əsərində İskəndər şahın ölümündən sonra onu sevən ərəblərin onun şəklini yaradarkən yanında mələklərin də əksini çəkdiklərini və ərəblərin səhv edib buynuzlu mələkləri İskəndər hesab etdiklərini bildirir.

Nizami başqa bir mənbəyə istinadən, İskəndərin həddən artıq uzun qulaqları olduğunu və onun qulaqlarına taca bənzər qınlar taxdığını deyir. İskəndərin başını qırxaq dəlləyin bu sirri gizlədə bilməyib bir quyuya söylədiyini, sonradan bu sirr bir çobanın quyunun ağzında bitmiş qamışdan düzəltdiyi tütəklə bütün aləmə yayıldığını

---

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.63

qeyd edir ki, bu gün də bu rəvayətlə bağlı Azərbaycanda məşhur “İskəndərin buynuzu var, buynuzu” sözləri yaşamaqdadır.

Nizami Gəncəvi əsərlərində Xızr peyğəmbər, onun dirilik çeşməsinə yetib ölməzlik tapması kimi məşhur əfsanənin müxtəlif şəkilləri ilə oxucunu tanış edir. İskəndərin tapşırığı ilə dirilik çeşməsi- ni tapmaq üçün yola düşən Xızr nur çeşməsi kimi qaynar bulağa rast gəlir. Onun dirilik suyu olduğunu anlayıb doyunca içir. Yuyunub atına da içirdib İskəndəri gözləyir. Bu zaman çeşmə birdən gözdən itir. Xızr da İskəndərdən qorxaraq hökmdarın gözlərinə görünməmək üçün yox olur.

Şair bu rəvayətin Rumda yayılmış versiyasını da nəql edir. Bir Rum rəvayətinə görə, İlyasla Xızr yoldaş olub yol getdikləri zaman bir çeşməyə çatırlar, süfrə açıb oturlar. Onlardan birisi su içmək istərkən əlindəki quru balıq çeşməyə düşür. Balıq suya düşən kimi dərhal dirilir. O, çeşmənin dirilik çeşməsi olduğunu başa düşür və sudan doyunca içir.

Nizami eyni rəvayəti ərəblərin başqa cür söylədiklərini bildirir:

Bu quru balıqdan, həyat suyundan
Ərəblər nəql edir başqa bir dastan
Başqa bir yerdəymiş həyat çeşməsi,
Yol azmış məcusun, Rumun dəstəsi
Tutaq ki, zülmətdə həyat suyu var,
Yol açan içməzsə, kimdir günahkar?
Xızr, İlyas kam aldı həyat suyundan
Ancaq vermədilər özgəyə nişan.
Biri kam alaraq döndü səhraya,
Biri də içərək döndü dəryaya.¹

İskəndər nə qədər at çapıb dirilik çeşməsini axtarırsa da tapa bilmir. Çeşmənin yerində göy bir çəmənlik bitir.

Bütün bunlar Nizaminin mövzu ilə bağlı digər xalqların yazılı və şifahi ədəbiyyatları, xalq yaradıcılığı nümunələrindən də geniş faydalandığını göstərir. Bununla belə, diqqətli tədqiqat Nizaminin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə daha yaxından bağlı olduğunu, doğma ədəbiyyatın şifahi ənənələrindən daha geniş və çoxcəhətli yararlan-

---

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.384

maq məharətini aydın göstərir. Təsadüfi deyildir ki, Nizami şeirinin fikri-mənəvi və bədii-estetik mənbələri içərisində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsi həmişə ilk növbədə anılmış, şairin öz xalqının həyatına, məişətinə bağlılığı, onun doğma xalqının milli xüsusiyyətlərindən ayrılmazlığı nizamişünaslıqda xüsusilə vurğulanmışdır.

Nizaminin hələ qədimdən Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış mövzuları Azərbaycan xalq ədəbiyyatında da rəngarəng rəvayətlər doğurmuş, Xosrov, Şirin, Fərhad, Məcnun, Leyli, Bəhram, İskəndər və Xıız adları folklor qəhrəmanları kimi məşhurlaşmışlar. Qətran Təbrizi, Xaqani və başqa Nizami sələflərinin əsərlərində bu adların tez-tez anılması Fərhad hünəri, Məcnun məhəbbəti, Leyli sədaqəti, Bəhramın ovçuluq məharəti, İskəndərin zülmətə səfəri, onun sarayında qurulan fəlsəfi məclislər, Ərəstu, Əflatun, Sokrat və başqa bilicilərlə müsahibəsi, Xıız peyğəmbərin dirilik çeşməsinə yetişməsi və başqa rəvayətlərə edilən işarələr – Nizaminin tarixi salnamə və dünya xalqları folklorunda əksini tapan bu mövzularının Azərbaycanda da geniş yayıldığını göstərir. Şair özü də “Xosrov və Şirin” əsərinin başlanğıcında dastanın xalqa yaxşı məlum olmasını qeyd edir, onun Bərdədə olan əlyazması haqqında məlumat verərək, o yerin ağsaqqallarının onu bu mövzuda əsər yazmağa ruhlandırıcıqlarını bildirir:

Məlum hekayədir bu “Xosrov və Şirin”,
Ancaq dastan yoxdur bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.
Tanıyan yoxdu bu gözəl alması,
Bərdədə var idi onun bir əlyazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən,
Bu dastanı öyrənmişəm mən.
O yerdə yaşayan adamlar,
Təşviq etdi, işə mən verdim qərar.

Nizamişünaslıqda klassik poeziyada daha çox Fərhad obrazı ilə bağlı xatırlamalar haqqında bəhs olunmuş, QətranTəbrizi və Xaqani Şirvani əsərlərində Fərhad adının çəkildiyi beytlər nümunə gətirilmişdir.

Nizami öz poemalarında qələmə aldığı mövzuyla bağlı tarixi abidə və sənət nümunələrinə də tez-tez istinad etmiş, Azərbaycan ərazisində və ondan kənar da gördüyü, yazılı mənbələrdə oxuduğu, ya haqqında eşitdiyi tarixi nişanələr barədə ətraflı məlumat toplamış və onlardan bədii qaynaq kimi faydalanmışdır.

Nizami bu əsərində Xosrovla Fərhadın görüşüb şərtləşdikdən sonra Fərhadın Bisütun dağına gəlib işə başladığını təsvir edir. Dağı yarmağa başlamazdan əvvəl şair orada onun şəkillər çəkdiyini qeyd edir:

Daşın düz yerindən yonub bir qədər,
Çəkdi gözəl-gözəl nadir şəkillər.
Şirinin şəklini yaratdı qəşəng,
Elə bil ki, çəkdi Mani bir Ərjəng.
İti külüngünün ucuyla sonra
Xosrovla Şəbdizi çəkdi divara.¹

“Xosrov və Şirin”də Fərhadın Bisütun dağında şəkillər çəkməsi bir neçə yerdə xatırlanır. Bu da maraqlıdır ki, Fərhadın Şirinin şəklini dağa həkk etməsinə Arif Ərdəbili öz “Fərhadnamə”sində də toxunaraq bunların içərisində Şəbdiz və Şirinin şəkillərinin olmasını da göstərir.

Be hər cayı beqoftənd əz səhi-Çin
Xədəng əndaziyəş dər pişə-Şirin
Vəz an surətğərihayi ke pərdaxt,
Vəz an dər hər tərəf nəqşi ke misaxt.
Becayı şəkle dehqan bil bər duş,
Becaye mahruye həlqə dər quş.
...Becaye bad pay kərde bər zin
Nəməde caye-digər şəkle Şirin²

(Hər tərəfdə Çin şahından onun Şirinin qabağında ox atmasından, rəssamlığından, hər tərəfdə gözəl şəkillər çəkməsindən danışdılar. Onun bir yerdə çiyində bel kəndli şəkli, bir yerdə qulağında həlqə olan gözəl şəkli, bir yerdə zəncirlə bağlanmış oğrular, bir yer-

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, s.196

² فرهادنامه عرف اردبیلی، تصحیح و مقدمه و حاشیه دکتر عبدالرضا آذر انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. ص 174-175

də ox-kamanlı Rüstəm, bir yerdə yəhərli at, başqa bir yerdə Şirinin şəklini çəkdiyini danışırdılar.)

Arif özü Fərhadın çəkdiyi bu şəkillərin həqiqətdə mövcud olması barədə bir söz deməsə də, təsvir edilən bu rəsmlər tarixi nişanələr təsiri bağışlayır.

“Xosrov və Şirin” əsərində Fərhadın çəkdiyi bu şəkillərlə bağlı şairin aşağıdakı misraları ilə qarşılaşırıq:

Bər an surət şenidi kəz cəvani,
Cəvanmərdi çe kərd əz mehribani.
Vəz on donbe ke aməd pihpərvərd,
Çe kərd an pırzən ba an cəvanmərd.
Əgər çe donbe bər qorgan tələ bəst,
Be donbe şirmərdi z`an tələ rəst.¹

(Eşitmisən ki, cavanlıqdan bir gənc mehribanlıq üzündən nə elədi. Piylə bəslənmiş o quyruqla o qoca qarı o cavana nələr etdi. Baxmayaraq ki, quyruq qurdlara tələ bağladı, quyruqla şir kimi bir adam tələdən qurtardı.)

Bu misralar o zamanlar türk xalqları içərisində geniş yayılmış məşhur bir türk rəvayətinə işarədir. Həmin rəvayətdə deyilir ki, Xosrovun dövətilə saraya gələn Fərhad onunla görüşüb şərt bağladıqdan sonra Bisütuna yollanır və işə başlamazdan əvvəl dağda sevgilisinin şəklini çəkir. Fərhad həlak olandan sonra onun çəkdiyi rəsmə bir cavan aşiq olub günlərini o rəsmə önündə ahu-zarla keçirir. Gəncin anası oğlunu bu bələdan qurtarmaq üçün xalq çarəsindən istifadə etmək qərarına gəlir. Şəklə üstünə bir qoyun quyruğu qoyur. Bununla da gənc o şəkildən əl çəkir.

Onu da deyək ki, Nizaminin təlmihlə andığı bu rəvayət fars dilində yazılan “Xosrov və Şirin”lərdə rast gəlmirik. Rəvayət poemanın fars nəşrlərinə məlum olmadığından, əsərin İran nəşrlərində doğru şərh olunmamışdır. Görkəmli İran nizamişünası Vəhid Dəstgirdi Nizaminin göstərilən beytlərini yanlış şərh edərək “quyruq” və “piy” sözlərinin istiarə olub “yalan” və “qürur” mənalarında işləndiyini bildirir: “Yəni, əlbəttə şenidei ke behokme cəvani və eşq cəvanmərdi be cane xod dər pişe an surət çe kərd. Donbe kenaye əz

¹ نظامی گنجوی خسرو و شیرین، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و آلساندزویچ خه تا قوروف باکو، ص 418

fərib və pih ebarət əz ğorur əst. Yəni niz şenidei ke ba donbeye doruğ ke pərvərdə pihe ğorure şahaneye Xosrov bud pirezən be Fərhad çe kərd və çequne ura koşt.”

(Yəni, əlbəttə eşitmisən ki, eşq və cavanlığın hökmü ilə o cavan o surətin (şəklin) qarşısında öz canına nələr etdi. Quyuq yalana işarə, piy qürurdan ibarətdir. Yəni yenə də eşitmisən ki, Xosrovun şahanə qürurunun bəslədiyi yalan-quyruqla qoca qarı Fərhadı neylədi və onu necə öldürdü.)

Təəssüf ki, belə təhriflər Nizami poemasının Sovet dönəmində Azərbaycan, rus, hətta müasir (XX əsr) türk tərcümələrində də təkrar edilmişdir.

Nizami poemasını türk dilinə çevirən Qütb, Fəxri, Şeyxi kimi orta əsr türk şairləri də öz tərcümələrində bu rəvayət üzərində xüsusi dayanmış, onu təkrar nəql etməklə oxuculara çatdırmağa çalışmışlar.

Bu türk rəvayəti Türk “Xəmsə” müəllifləri, o sıradan Əhməd Rizvan, Behişt, Həyati və orta əsr Nizami ənənələrinin başqa davamçılarının “Xosrov və Şirin” əsərlərinin çoxunda öz əksini tapmışdır.

Əsərlərində Bərdənin, Gəncənin və başqa Azərbaycan şəhərlərinin gözəlliklərini dönə-dönə tərənnüm edən şair hələ zəlzələdən əvvəl bütün Arranın mehrabı kimi əzəmətlə dayanan İnhiraq (Kəpəz) dağının o zamankı vəziyyətindən danışır. Şapurun dili ilə Məhin Banunun atı Şəbdizin əsli haqqında məlumat verir, Şəbdizin əslini də Azərbaycandakı bu dağla bağlı olduğunu bildirir. Əsərdə Xosrovun Şirinlə evləndikdən sonra Məhin Banunun ölkəsini Xosrovun Şapura bağışladığı qeyd olunur və Şapurun Azərbaycan ərazisində Dezaqna adlanan bir qala inşa etdiyi göstərilir.

Nizami əsərinin sonlarına doğru Qarabağdakı Dezaqna adlı yerdə ucalan qala haqqındakı məlumatı da maraqlı olub, əsərdə baş verən əhvalatların Azərbaycanla bağlılığını bir daha təsdiq edir.

Dezaqna ki, durur bu gün də belə
Deyirlər tikilib Şapur əliylə.¹

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.316

Gördüyümüz kimi, Nizami məsnəvilərində belə tarixi yerlərin adları tez-tez çəkilir. Şair bunları təsvir olunan əhvalatların doğruluğuna inandıran şahidlər kimi oxucularına təqdim edir. Nizaminin xatırladığı mövzu ilə bağlı tarixi sənədlər içərisində Bəhram mağarasının adına da rast gəlirik. “Yeddi gözəl” poemasının sonunda Bəhramın gurun dalınca çaparaq mağaraya girib orada yox olmasından bəhs edərkən, şair qoşunun şahı axtarmaq məqsədilə çoxlu xəndəklər qazdığını bildirərək yazır:

Həmin mağarada o gündən bəri,
Qalır indiyədək xəndək yerləri.
Ellər zaman-zaman gəlir edir yad,
Bəhram mağarası ona vermiş ad.¹

Nizami sənət abidələrindən də tez-tez söz açaraq belə tarixi nişanələr haqqında el içərisində söylənilən rəvayət və əfsanələrdən də barındığını bildirir. Dediymizə misal olaraq, Bəlinasın Qıpçaq çölündə düzəltdiyi heykəl haqqında yazılanları göstərə bilərik.

Qıpçaq çölünə yetişən İskəndərin ordusu orada qadınların üzlərini örtmədiklərini görür. İskəndər bununla razılaşa bilmir. Ordu qabağında üzü açıq gəzən qıpçaq qadınlarını bu adətdən çəkindir-mək üçün el ağsaqqallarını yanına çağırır. Ancaq ağsaqqallar xalqın öz dədə-baba adətlərindən əl çəkməyəcəklərini qəti bildirir: “Sizlərdə əgər qadınların üzlərini örtməsi adətdirsə, bizlərdə kişilərin göz-lərini örtmələri adətdir. İskəndər çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Bu zaman bilici Bəlinas işə qarışmalı olur. O daşdan üzü örtülü bir qadın heykəli ucaldaraq yolda hamının gözü qabağında qoyur. Qadınlar o heykələ baxıb üzlərini örtürlər. Heç bir məsləhətə məhəl qoymayan qıpçaq əhli bu heykəldən təsirlənir, qadınlar üzlərini örtməyə başlayırlar:

O gün ki, çarşablı heykəl quruldu,
Qıpçağa üz örtmək bir adət oldu.²

Nizami tilsimli adlandırdığı həmin heykəlin öz zəmanəsi üçün müasir olan vəziyyəti haqqında gözlərilə gördüyü kimi müfəssəl məlumat verir.

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, Yazıçı, 1983

² Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.318

Tilsimli o heykəl yenə ucalır,
Uçmamış o çöldə indi də qalır.
Çevrəsi oxlardan dönmüş ormana,
Çay boyunca bitən ota, tikana...
O yerdən çıxarkən daim qıpçaqlar
Pir deyib başını səcdəyə qoyar.
Atını sürərkən daşa pir deyə,
Edir oxluğundan bir ox hədiyyə.
Çobanlar sürüylə keçərkən ordan,
Verir o heykələ bir qoyun qurban.¹

Nizaminin yazılı mənbələrə müraciətləri şairin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığını daha da möhkəmləndirmişdir. Nizami “Xəmsə” qəhrəmanları ilə bağlı əhvalatları gözdən keçirərkən belə məsələlər barədə xalq rəyinə xüsusi önəm vermiş, oxucunu türk, fars, ərəb, yunan, rum dillərində mövcud nümunələrlə tanış etmiş, belə rəvayətlərin yaranma səbəblərini də açıqlamağa, bir sıra nümunələrin həqiqətə uyğunluğu barədə fikrini bildirməyə çalışmışdır.

“Xosrov və Şirin” əsərində Fərhadın ölümü səhnəsinin təsvirində gözlənilmədən Şirinin ölüm xəbərini eşidən Fərhadın sarsılaraq əlindəki külüngünü atdığını söyləyən şair, külüngün torpağa sancılaraq sonradan budaqları meyvələrlə dolu böyük nar ağacına çevrildiyini qeyd edir. Nizami bu ağacı özü görmədiyini, bir qədər əfsanəyə bənzər bu əhvalatı kitabda oxuduğunu xüsusi qeyd edir:

Nizami gər nədid an narbon ra
Benosxət dər çənin xand in soxon ra

(Nizami o nar ağacını görməsə də, bu sözü yazıda belə oxumuşdur).

Nizami oxucuda şübhə doğuran bu əhvalatı qələmə alarkən onun ağıla sığmayan yalan olmadığına oxucunu inandırmaq üçün yazır:

Kəsərdi mühəndis Fərhad hər zaman,
Polad külüngə sap nar ağacından.
Çünki möhkəm olur yaş nar budağı,
Fərhad ondan tutub çapardı dağı.
Döyünən qəlbini sözlər qanatdı,

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.319

Dağların başına külüngü atdı.
Külüngün dəstəsi sancıldı yerə,
Nəm torpaq can verir göyərtilərə.
Deyirlər o dəstə bir ağac oldu,
Bütün budaqları narlarla doldu...¹

Göründüyü kimi, şair xalq yaradıcılığına elmi həssaslıqla yanaşmış, həqiqətdən uzaq əfsanələrdən çəkinərək xalq yaradıcılığı nümunələrinin həyatla bağlılığını diqqətə çatdırmaq istəmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, “Xosrov və Şirin”in ilk mütərcimlərindən olan Fəxrəddin Yəqub Məhəmməd Fəxri öz tərcüməsində bu xalq rəvayəti üzərində daha geniş dayanaraq oxucunu Nizaminin dediklərinə inandırmağa çalışır:

Bilurvən nar ağacını Nizami
Degül görmüş, isidupdur kəlamı.
Sözə kim iki tanıq ola ayıq
İnanur qazı-yi İslamı bayıq.
Bu nar ağacını görmüş ikən çoq,
Çalabın qüdrətinə hiç şək yoq.
Quru taşı kirecde gordi özüm,
Ki bitti çibuği verdi üzüm.
Gören kişi çibuği yuge dami
Bilür kim sözü gerçekdur Nizami.²

Fəxri bu misralarla Nizami sözünü təsdiq etməklə yanaşı, türk xalqları içərisində Nizami ilə bağlı rəvayətlərin çox olduğunu və xalq tərəfindən məhəbbətlə qarşılandığını da təsdiq edir.

“Leyli və Məcnun” əsərini götürək. Məcnunun vəhşilərlə ünsiyyətindən söz açan şair dediklərinin yalan deyil, həyatla əlaqəli olduğunu diqqətə çatdırmaq məqsədilə əsərə “İt saxlayan hökmdarla bir gəncin sərgüzəştindən bəhs edən hekayə” daxil etmişdir. Hekayədə o, Mərv ölkəsində yaşayan bir şahın bir neçə köpək saxladığını və acığı tutduğu adamları həmin köpəklərə atmaqla cəzalandırdığını yazır. Şahın yaxın adamlarından olan cavan bir oğlan şaha xidmət etdiyi gündən o köpəklərə mehribançılıq edir, itlərə baxanla

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982

² Fleming Barbara. Fahriz Husrev ve Şirin. Eine Türkische Dichtung von 1367- Frans Steiner, Verlaq GMBH-Wiesbaden, 1974

dostlaşır və tez-tez köpəklərin yanına gəlib bir qoyunla onları doyuzdurur. Bir gün şahın həmin gəncə bərk acığı tutur və xidmətçilərə gənci itlərə atmağı əmr edir. İtlər onlara ruzi verən oğlanı tanıyıb ona dəymirlər. Bir gün sonra şahın acığı soyuyur və tutduğu işdən peşman olur. Xidmətçilərə itlərin qabağına atdığı gəncin aqibətinin necə olduğunu öyrənməyi əmr edir. Xidmətçilər onu itlərin qabağında sağ-salamat oturduğunu görür və onu saraya gətirirlər. Gənc əhvalatı olduğu kimi şaha danışır və:

İt sənə dost olar bir sümük atsan,
Namərd qədir bilməz olsan da qurban...¹

– deyərək şahı “itlikdən” əl çəkməyə çağırır. Nizaminin bu hekayəni yazmaqda məqsədi Məcnunun vəhşilərlə dostluq etməsində həqiqətdən kənar bir şey olmadığını göstərməkdir. Şair Məcnunun yanına gələnlərin ona gətirdikləri yeməklərin cüzi hissəsini yeyərək qalanını heyvanlara verdiyini, buna görə də heyvanların ondan ayrılmadıqlarını söyləyir və oxucuya müraciət edir:

Bunu söyləməkdə bir məqsədim var,
Səxavət qələdir, o, can qoruyar.
...Məcnuna bənzəsən insanlıqda sən,
Dünyada nə qüssə, nə dərd çəkərsən.
Xəlifə də yesə süfrəndə nemət,
Yeməyi səndənsə qulundur, əlbət.²

Nizami əsərlərində xalq yaradıcılığının çoxcəhətli təsiri, ilk növbədə məzmunun xalq ədəbiyyatını xatırladan bir üslubla oxuculara çatdırılmasındadır. Bu xüsusiyyət qəhrəmanların təqdimində də özünü göstərir. Biz Nizami qəhrəmanlarının çox zaman ata-ananın yeganə əziz övladı olması, oğul həsrəti, övlad tərbiyəsi, nəzir-niyazla doğulan uşağın kiçik yaşlarından özünün qeyri-adi gücü, ağıl-zəkası ilə seçilməsi, yenilməz igid kimi yetişməsində də görürük. Şifahi xalq ədəbiyyatında övlad məhəbbəti həmişə müqəddəs tutulmuş, oğula, qıza valideyn sevinci, həyatın davamı kimi yanaşılmışdır. Nizamini xalq yaradıcılığı ilə birləşdirən ağıllı övlad problemi “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” məsnəvilərində əsas məzmun və əsərin başlıca ideyasını təşkil etməklə yanaşı

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, Yazıçı, 1982, s.182

² Yəne orada, s.183

bir-birinin təkrarı da olmayıb, hər birinin spesifik xüsusiyyəti ilə seçilir.

Xalq ədəbiyyatından geniş təsirlənən şairin ilk poemadan tutmuş bütün əsərlərində əhvalatların təsviri xalq yaradıcılığı ilə səsleşir. Xalq ruhu, xalq psixologiyası və hikməti Nizaminin lirik əsərlərindən tutmuş bütün yaradıcılığı boyu özünü çox qabarıq göstərir. Nizami xalq ədəbiyyatı-qədim nağıl və dastanların daimi mövzularından olan bu motivə orijinal yanaşmağa çalışmış, ağıllı övlad probleminə xüsusi diqqət yetirərək, xüsusilə “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” poemalarında oğula valideyn sevinci, həyatın davamı, yaşlı nəslin əldə etdiyi uğurları yaşadan, qazanılan maddi və mənəvi dəyərlərin sahibi, qoruyucusu kimi yanaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, belə mühüm problemlər ustad sənətkarın əksər poemalarında heç bir təkrara yol verilmədən, əsərin məzmunu və bədii amala uyğun tərzdə həllini tapır.

Nizaminin özünün fəvqəladə gücü və zəkasıyla seçilən qəhrəmanları da Azərbaycan xalq ədəbiyyatını xatırladır. Xalq qoynunda yetirdiyi qəhrəmanlarının ağıl və hünərini mübaliğəli şəkildə təsvir etmiş, onları xalq gücü və el mərdliyini özündə toplayan yenilməz bahadır kimi görmək istəmişdir. Nizaminin bir yumruqla şiri öldürən Xosrovu, qollarında xalq gücünü daşıyan, qüdrətilə dağları-daşları lərzəyə salan Fərhadı, meydanda hamının gözü qabağında şirlərlə üzləşib ata-baba mirasını igidliklə qoruyan, ovçuluq məharəti ilə hamını heyran qoyan Bəhrəm – folklor qəhrəmanlarımızı, daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarını – Qazan xan, Qaraca çoban, Bəkil və başqalarını yada salır. Bu baxımdan, Fərhad obrazının təqdimi xüsusilə maraqlıdır:

Böyük dağ gövdəli o dağlar yaran,
Gələndə camaat qalmışdı heyran.
Görkəmi böyük bir filə oxşardı,
Onda iki filin qüdrəti vardı.¹

Şərq ictimai-bədii fikir tarixində başlıca yer alan ədalət mövzusu, xalqa, ölkəyə qayğı, xalqı sevən, əməyi, zəhməti qiymətləndirən, ədalətli başçı arzusu şifahi ədəbiyyatımızın ən qədim nümunələrindən tutmuş xalq yaradıcılığının müxtəlif sahələrində özünü hə-

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982

mişə qabarıq göstərmişdir. Xalq özünün xoşbəxt həyat, şən, firavan yaşayışla bağlı görüşlərini ədalətli şahla bağlamış, şifahi ədəbiyyatımızda bir-birindən kəskin fərqlənən hökmdar obrazları yaradılmışdır. Nizami də xalq yaradıcılığında olduğu kimi ədalətli və zalım şahların aqibətini öz təbiətlərinə uyğun olduğunu göstərməklə, ağıllı adamların dövlətin idarəsində iştirakını zəruri saymış, Bozorg Ümmid, Nərsi, Ərəstu kimi ədalətli vəzirlərlə yanaşı, müdrik el ağsaqqalları, nurani qocalar, təcrübəli çoban, eləcə də Sokrat, Əflatun, Ərəstu və başqa bilicilər vasitəsilə ədalət probleminin hərtərəfli həllinə nail olmuşdur.¹

Nağıl və dastanlarda fəlakətə uğrayan, yol azan, ova çıxan, ya uzaq səfərdən gələn adamın çobanla qarşılaşması, ondan öyüd alması tez-tez görünməkdədir. Çoban xalq ədəbiyyatında həmişə el müdrikiyi, el qoçaqlığı, el nikbinliyini özündə toplayan ümumiləşdirici obrazdır. Vətənin təmiz havasında el sərvətini qoruyan gülər üz, qonaqpərvər çobanlar uzaq yoldan gələnləri qarşılayaraq, süfrələrinə çağırır, yedirir-içirir, darda qalanlara kömək edir, xeyirxah məsləhətlərini əsirgəmirlər. Nizami doğma ədəbiyyatın bu qədim ənənələrindən özünəməxsus orijinal şəkildə faydalanır. Şair öz ağıllı məsləhətləri ilə şaha yol göstərən müdrik çoban obrazları yaradır. “Kitabi Dədə Qorqud”da qarşılaşdığımız mərd, mübariz çoban obrazları Nizami əsərlərində şahla qarşılaşdırılaraq, “Yeddi gözəl” əsərində çıxılmaz vəziyyətə düşən Bəhrama müdrik sözləri ilə yol göstərir. Ona xəyanət edən itini ağacdən asan çoban öz sərgüzəşti ilə Bəhram şahı sanki yuxudan ayıldır, xəyanətin ağır cinayət olduğunu və onun cəzasının da amansız olmasının zəruriliyini anladır. Şah çobanın sözlərindən ibrət götürür, nəticə çıxarır:

Çobanın sözündə var idi hikmət,
Bu arif qocadan şah aldı ibrət.
Dedi ki, bu işə olmuşam heyran
Şahlığı öyrətdi mənə bir çoban.²

“Yeddi gözəl” əsərində “Xeyir və Şər” nağılının qəhrəmanı Xeyir çobanın insanpərvərliyi, qayğısı ilə nicat tapır. “İskəndərnamə” poemasında da həyatın isti-soyuğunu görmüş bu el ağsaqqalı özünün düşündürücü sözlərilə dərd əlindən başını itirmiş, özünü çı-

¹ Həmid Araslı. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı.

² Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, Yazıçı, 1983, s.283

xılmaz vəziyyətdə hiss edən şahı sakitləşdirərək, ona ümid, təskinlik verir:

İskəndər dinlədi dedikcə çoban,
Elə bil ayıldı pis bir yuxudan.
Dincəldi, yox oldu çəkdiyi əzab,
O yetkin qocadan aldı xam şərab.¹

Nizami yaradıcılığını doğma ədəbiyyatın şifahi nümunələri, daha doğrusu nağıl və dastanlarla bağlayan mühüm cəhətlərdən biri də şairin qadına münasibəti, yaratdığı hərtərəfli müsbət qadın obrazlarıdır. Xalq nağılları, qədim dastanlarımızda fədakar ana, vəfali sevgili olmaqla bərabər, qəhrəmanın ən yaxın köməkçisi, öz ağılı, zəkası ilə ona doğru yol göstərən, mənəvi dayaq olan, yeri düşdükcə döyüş meydanında göstərdiyi igidliklərlə hamını heyran edən qadın obrazları ilə tez-tez qarşılaşırıq. Nizami doğma ədəbiyyatın belə səciyyəvi cizgilərini ləyaqətlə davam etdirərək, Məhin Banu, Şirin, Leyli, Fitnə, Nüşabə, Nistəndərcahan kimi ağıllı, igid qadın obrazları yaratmışdır. Şairin bu qadın obrazları oxucuya, hər şeydən əvvəl “Dədə Qorqud” dastanlarını xatırladır. Sözsüz ki, vətənpərvər şair ədəbiyyatımızın şifahi nümunələrindəki Boyu uzun Burla xatun, Banı çiçək, Selcan xatun, Bəkil və Dəli Domrulun qadınlarının xüsusiyyətlərindən faydalanmış, qadını yüksək dəyərləndirən xalq ədəbiyyatının digər nümunələri – “Aslanın erkəyi-dışisi olmaz” kimi hikmətli məsəllərdən bəhrələnmişdir. Bu məsəl əski zamanların məhsulu olub, əsrlər boyu xalq içərisində və klassik poeziyada geniş yayılaraq, hələ Nizamidən əvvəl Xaqani şeirində bədii əksini tapmışdır.

Nizaminin əsərlərində hələ “Sirlər xəzinəsi”ndə Sultan Səncərin ətəyindən yapışıb ondan türklərə məxsus ədalət göstərməyi tələb edən qarıdan tutmuş, Məhin Banu, Nüşabə kimi ədalətli hökmdar, özünün ağılı, tadbiri ilə Bəhram şahı üzr istəməyə vadar edən Fitnə, döyüş meydanında göstərdiyi igidliklərlə hamını heyrətdə qoyan Nistəndərcahan kimi qadın obrazları yaranmasında şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri böyükdür. Vətənpərvər şair doğma ədəbiyyatın sözsüz ki, şifahi nümunələrinə söykənmiş, xalq dastanları, ədəbiyyatımızın qədim abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da əksini tapan, ağılı,

---

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.443

vəfası ilə seçilən Boyu uzun Burla Xatun, Bəkilin, Dəli Domrulun qadını, Dirsə xanın ömür-gün yoldaşı, Banı Çiçək, Selcan Xatın kimi igid qadın obrazlarından ilhamlanmışdır.

Azərbaycan nağılları və xüsusilə qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəmanın atının tərifinə xüsusi yer ayrılır. Hələ qədim zamanlardan at qəhrəmanın ən sədaqətli yoldaşı kimi verilir, qardaşa bərabər tutulur. Bunu sonrakı dastanlarımız “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”də canlanan Qırat, Dürat, Ərəb atı, Boz atın tərifində aydın görürük.

Nizami də əsərlərində qəhrəmanların atları barədə xüsusi bəhs açır, Şəbdiz, Gülgün kimi kökü mifik anlayışlarla bağlı cins atlar haqqında məlumat verir. Şəbdiz barədə xalq içərisində yayılmış rəvayəti yada salır:

Ata belə yüksək münasibət “Xəmsə”nin digər poemalarında (“Xosrov və Şirin”, “İskəndərnamə”) əsərlərində də özünün göstərir

Azərbaycan ədəbiyyatının hələ ən əski nümunələrindən başlayaraq, yuxu görmə, yuxunu yozma, baş verəcək hadisələrin qabaqcadan yuxu vasitəsilə məlum olması motivinin xalq yaradıcılığında əksi özünü aydın göstərməkdədir. Hələ qədim Midiya hakimi Astiyaqın yuxusu ilə bağlı əfsanə məlumdur. Bu motivlə xalq nağılları və dastanlarda tez-tez qarşılaşmaq olur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qardaşı ilə ova çıxan Qazan xan yatıb yuxuda bir şahin quşunu aldığı, evinin üstünə göydən ildırım yağdığını, ordusunun üzərinə qara duman çökdüyünü görür. Quduz qurdlar onun evini dalayır, saçı uzanıb gözünü örtür. Biləyindən on barmağı qan içindədir... Özünü tələsik evə çatdıran Qazan xan evinin kafirlər tərəfindən yağmalandığını görür.

Yuxunun sonrakı baş verəcək hadisələrdən xəbər verməsini Nizami əsərlərində də müşahidə etmək olur. Şair hələ “Xəmsə”nin ilk əsəri “Sirlər xəzinəsi”ndə təcrübəsiz cavan şahın yuxuda müdrik bir qocadan dərs alaraq, ölkəsindəki bütün çətinlikləri aradan qaldırdığını təsvir edir. “Xosrov və Şirin”də atasının rəiyyətin xeyrinə qoyduğu qanunları pozduğu üçün Hörmüz tərəfindən cəzalandırılan Xosrov həmin gecə yatıb yuxuda babasını görür. Ondan itirdiyi qul, at, çalğıçı və taxtının əvəzində yeni dörd nemət (Şapur, Şəbdiz, Barbəd və şahlıq taxtı) ələ keçirəcəyini öyrənir. Hadisələrin gedişi Xosrovun babasının yuxuda ona vəd etdiklərinin hamısına sahib olduğunu göstərir.

O təxt, Barbəd, Şəbdiz, ismətli Şirin,
Əlinə yetincə Xosrov Pərvizin,
Keçmişdəki yuxu yadına düşdü,
Abad ürəyinin qanı uyuşdu.¹

Yenə də “Xosrov və Şirin”də ov bəhanəsilə Şəbdizə minib Mədainə gedən Şirinin qayıdacağı Məhin Banuya bir neçə gün əvvəl yuxusunda əlindən bir tərmanın uçması və az sonra yenidən əlinə qonmasını görməsi ilə bəlli olur. Xosrov Şirinlə olan uzun söhbətləri umu küsülərdən sonra ümitsiz halda yatıb yuxuda bir çırağ tapdığını görür ki, Şapur onun bu yuxusunu yaxın gələcəkdə Şirinlə görüşəcəyi kimi yozur. “Leyli və Məcnun” əsərində də Məcnuna Leyli ilə görüşəcəyi ona huşa getdiyi zaman gördüyü yuxusunda qabaqcadan məlum olur. Bütün bunlar Nizami yaradıcılığını xalq ədəbiyyatı ilə birləşdirən motivlərdir.

Dahi şair xalq yaradıcılığında da geniş yayılmış yuxu görmə haqqında bir neçə yerdə danışmaqla yanaşı, qədim el inanlarından sayılan yuxunu elmi baxımdan izah etməyə çalışmış, əsərlərində bu məsələ ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişdir. Nizami “Xosrov və Şirin”də Bozorg Ümmidin, “İskəndərnamə”də bilici alim və filosofların iştirakı ilə təşkil olunan elmi-fəlsəfi məclislərdə hindli həkimin İskəndər şahla müsahibələrində İskəndərin dili ilə yuxu görmə elminin izahını belə verir:

Röya bir xəyaldır bədəndən doğar,
Bütün rüyaların kökü bədəndir.
Yad deyil hamısı bir bədəndəndir,
Yuxuda gördüyüm canlı, ya cansız
Sənin öz şamının odudur yalnız.
Sənə öz düşüncən göstərir yuxu,
Sənin öz arzundur onların çoxu.²

Nizami yaradıcılığı şifahi ədəbiyyatla bağlılığının çoxçalarlılığı ilə seçilir. Qədim Azərbaycan nağıllarında insanın öz sözünü müqabil tərəfə göndərdiyi ərməğanlarla bildirməsi, ərməğan göndərmək yolu ilə aparılan müsahibə Nizami əsərlərində də saxlanılır. Böyük şair dünyaya meydan oxuyan iki əzəmətli şahın mühüm

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.18

² Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Yazıçı, Bakı, 1982, s.489

dövlət əhəmiyyətli məsələləri belə el müdrikliyindən faydalanmaqla bir-birilərinə çatdırdıqları maraqlı səhnələrlə təsvir edir. Dara İskəndərə göndərdiyi çovkan, top və bir çuval küncütlə onu uşaq saydığını bildirərək, qoşununun küncüt kimi saysız olduğunu demək istəyir. İskəndər isə bu göndərilənləri başqa cür mənalandıraraq qasidə:

Şəhriyar onunçün göndərmiş bunu
Çovkanla qazanım onun topunu¹

– deyərək küncütü yerə dağıdıb saray quşlarına dənəlidir.

Bununla qasidə:

Küncütdən çox olsa Dara qoşunu,
Mənim də quşlarım dənəyər onu,²

– demək istəyən şah çuvala üzərlik dolduraraq Daraya göndərir. Şah acı olduğu üçün quşların yeyə bilmədiyi üzərlik göndərməklə ordusunun qüvvətli olduğunu, basılmazlığını diqqətə çatdırır.

Göründüyü kimi, Nizami əsərlərində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, o sıradan nağıl və dastanlarla səsleşən motivlər çoxdur. Nizami əsərlərində qədim Azərbaycan ənənələri, inam, sınaq, bir çox el adətləri əksini tapmışdır. Dahi şair öz qəhrəmanlarını müxtəlif xalqların içərisindən seçib, bir çox xalqların həyat tərzlərini qələmə alsada, ilk növbədə doğma xalqın məişəti, doğma adət-ənənələri təsvir etmiş, Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyi, əski məişət qaydaları, milliyyətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün xalqlara rəğbətlə yanaşması, xeyirxah münasibəti, zəhmətsevərliyi və başqa yüksək nəcib sifətlərini əks etdirmişdir. Bu baxımdan Nizami əsərləri, qədim xalq mədəniyyəti, əski adət-ənənələr barədə məlumat verən bədii qaynaq kimi də dəyərləndirilə bilər.

Nizami poemalarında el şənlikləri, xalq törənləri, toy məclisləri, qonaq qarşılamaq, elçi getmək, gəlin köçürmək, başlıq istəmək, gəlin bəzəmək, eləcə də yas mərasimləri çox canlı təsvir edilir. Dahi şair ata-anaya hörmət, böyüyə ehtiram, övlad məhəbbəti, ata nəsihəti, ana öyüdü, vəsiyyət, xeyir-dua, alqış, qarğış, ağı, mərsiyə, oxşama və məişətdən gələn qədim adətləri, and vermə, and iç-

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.116

² Yəni orada, s.116

mə kimi xalq ənənələrinə əsaslanan mənalı qəsəmənamələr, öymələr, döyüş qaydaları, öyünmə, rəcəz oxumaq, meydanda rəqibə istehza etmək və başqa xalq gələnlərini həssaslıqla təsvir etmişdir.

Nizami əsərlərində ov sənətinə xas xüsusiyyətlər, çovkan, üzük-üzük, cınağ çəkmək və başqa bu kimi xalq oyunlarından danışılır. Nizami türk xalqlarının məişətinə möhkəm daxil olan belə qədim xalq oyunları ilə bağlı obrazlı ifadələr işlətməmiş, onlardan yeri gələndə xalq həyatı ilə bağlı orijinal bədii vasitələr, poetik fiqurlar kimi faydalanmışdır.

Nizami dövrünün gənclərinin sevimli məşğələsi olan çovkan oyunundan dəfələrlə bəhs açmışdır. Ustad sənətkar klassik poeziyada tez-tez rastlaşdığımız bu qədim xalq əyləncəsi ilə bağlı əsərlərdə yaratdığı çoxsaylı təsvir və poetik vasitələrində özünü təkrar etməməyə, hər dəfə çovkan oyununun yeni bir xüsusiyyətini nəzərə çatdırmaqla, bədii məqsədi orijinal tərzdə təqdim etməyə nail olmuşdur.

Nizami əsərlərində çovkanla yanaşı, şahmat, nərd və başqa xalq oyunları da xatırlanır. Şair daha çox şahmat oyunu ilə bağlı ifadələr işlətməmiş, şahmatla bağlı istilah və fiqurların adından baş verən əhvalat və qəhrəmanların əhvalı-ruhiyyəsinə müvafiq bədii vasitələr yaratmışdır. Nümunə üçün, vuruş meydanında İskəndər şahla qarşılaşan qorxunc görkəmli zəncinin dediyi aşağıdakı beyti götürək:

Fərəs befkənəd cuşe-mən Nilra
Roxe-mən piyadə nəhəd pilra¹

(Mənim coşmağımı Nilə atsalar. Mənim üzüm fil piyadə qoyar.)

Beytdə şahmat fiqurlarının adları olan fərəs-at, rox-top, piyada və pil-fil sözlərinin mənə çalarlarından məharətlə faydalanan şair təsirli bədii vasitələr və “rox” sözü ilə tövriyyə yaradır. İkinci misrada “rox” sözü həm sifət, həm də şahmat fiquru “top” mənası ilə beytin məzmunu ilə də uyuşur. Misra həm “Mənim sifətim fil piyadə edər”, həm də “Mənim topum fil piyadə qoyar” kimi anlaşılır.

Şairin “Muşəsdər” adlanan qəsidəsindən gətirilən aşağıdakı mətllə beytinə diqqət edək:

¹ خمسة نظامی الیاس بن یوسف نظامی، تهران، ققنوس، ص. 952.

Vəqte-anəst ke in mohre muşəsdər gərdəd,
Kəbətəyne-fələk roqqe mubəttər gərdəd.¹

(Möhrənin şeşxanaya düşmək, fələyin qoşa zərinin (yəni gecə və gündüzün) səhifədən silinmək vaxtıdır.)

Nizaminin nərdlə bağlı obrazlı ifadələri şairin fəlsəfi səciyyəli əsərlərində xalq fəlsəfəsinə əsaslandığını və xalqa tanış söz və istilahlardan mürəkkəb fəlsəfi fikirlərin ifadəsində uğurla faydalandığını göstərir.

Xalq içərisində geniş yayılaraq bu gün də unudulmayan belə oyunların Nizami əsərlərində əksi ustad sənətkarın xalq fəlsəfəsindən istifadə üsulunun özünəməxsusluğu haqqında da təsəvvür oyadır.

Şairin “Xosrov və Şirin” əsərində səhərin açılması səhnəsini götürək. Nizami yazır:

Be dəste-an botane-məclisəfruz,
Sepehr ənqoştəri mibaxt ta ruz.
Bebord ənqoştəri çun sobh bər xast
Ke bər bange xorus ənqoştəri xast²

(O məclis bəzəyi olan gözəllərin (ulduzların) əliylə fələk səhərə qədər üzük-üzük oynadı. Səhə açılacaq üzüyü anardı (uddu) və xoruzun səsi ilə üzüyü istədi.)

Məqsəd səhərin açılmasını, gözəllərin (eyni zamanda) ulduzların səhərə qədər oyaq qaldıqlarını, gecə görünməz olan günəşin nəhayət doğmasını göstərməkdir. Nizami bu mətləbi qızların (ulduzlar nəzərdə tutulur) fələklə üzük-üzük oyunu oynaması, gecənin üzüyü günəşi uduzduğunu səhə açılcaq onu yenidən udaraq xoruzun səsi ilə çağırıldığını söyləməklə ifadə edərək şeirini istiarə, təşxis və başqa poetik obrazlarla zənginləşdirir.

Nizami “cınaq çəkmək” xalq oyunu ilə də tanış olmuşdur. “İskəndərnamə”də çinli kənz özünün güldən də gözəl və tərəvətli olduğunu bildirmək istərkən, onu şaha belə çatdırır:

Cenabəm ke ba qol xorəm nuş bad,
Məra yad o qol ra fəramuş bad.³

¹ گنجینه گنجوی، یادگار هفتم یادگار و ازماغان وحید دستگردی، تهران، 1331، ص 208

² خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 258-259

³ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 1168

(Mən gül ilə cınaq çəksəm nuş olsun. Mənə “yadımda” (demək) gülə isə unutmaq nəsib olur.)

Beytin poetik tərcüməsi belədir:

Mənimlə bir cınaq çəksə gül-çiçək,
“Apardım” sözünü unutsun gərək.¹

Bu nümunələrin sayını artırmaq da olar. Bütün bunlar xalq məişəti, onun adət-ənənələrinə dərindən beləd olan şairin ümum-xalq əyləncələri və oyunlarından həyati-ictimai hadisələr və insan əhvali-ruhiyyəsi ilə bağlı orijinal bəhrələnmək istedadını nümayiş etdirir.

Xalq həyatı ilə yaxından bağlı xalq məişəti, xalq fəlsəfəsinə beləd, el adətlərini duyan, dərk edən və yüksək dəyərləndirən şairin hələ uşaqlıq illərindən eşitdiyi doğma mahnılar, laylalar, el həsrəti, el nisgili və təsəllisini ifadə edən mənəli bayatılar, xalq sənətkarlarının söylədiyi ibrətəməz rəvayətlər, xalq bədii fantaziyası, el fəlsəfəsindən doğan nağıllar, əfsanələr, ozanların qopuzla ifa etdikləri qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları dərin izlər qoymuşdur. Şairin "Sirlər xəzinə"sindəki əxlaqi-didaktik fikirlərin şərhinə həsr etdiyi hekayələri, “Xosrov və Şirin”də yığcam məzmunlu rəvayət və miniatur sühətlər, “Leyli və Məcnun” əsərində yer alan “Köpəklərlə gənc”, “Şahla qoca zahid” haqqındakı hekayələr “Yeddi gözəl”də qızların Bəhrama söylədikləri dərin məzmunlu nağıllar, “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”də verilən məzmundan kənar müstəqil sühətlər, əfsanə və rəvayətlər xalq yaradıcılığı, el hikmətilə bağlıdır.

Nizami əsərlərində xalq rəvayətləri, xalq arasında geniş yayılaraq məşhurlaşmış xalq yaradıcılığı nümunələri ilə yanaşı, Tövrat, Zəbur, İncil və Quranın artıq xalq təfəkkürünün materiallarına çevrilmiş məşhur rəvayətlərinə, bir sıra dini-tarixi, əfsanəvi şəxsiyyətlər və onlarla bağlı əhvalatlara toxunulur. Şair mətləbini daha aydın çatdırmaq, özünün həyatı, ictimai, əxlaqi-fəlsəfi düşüncələrini təsdiq etmək üçün el təmsillərinə, rəvayətlərə müraciət edir, atalar sözləri, xalq məsəllərini xatırlayır. Nizami əsərlərində tez-tez rast gəldiyimiz belə xatırlamalar həm də təqdim tərzinin rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Xalqa məlum belə nümunələrin dolğun təsvirini vermədən, onlara işarə edərək, təlmih yolu ilə oxucunun zəhində

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Yazıçı, Bakı, 1982, s.370

canlandırmağa çalışır. Bu dediklərimizə dair çox nümunə gətirmək olar.

Bu baxımdan “Xosrov və Şirin”də Bozorg Ummidin “Kəlilə və Dimnə”dən əsər qəhrəmanlarına rəvayət danışması fəsli daha səciyyəvidir. Böyük bilici şaha həyat, kainat və insan haqqında söylədiyi elmi mülahizələri və fəlsəfi-əxlaqi düşüncələri “Kəlilə və Dimnə”dən gətirilən qırx məzmunla təsdiqləyir.

Nizami bu mövzuya həsr elədiyi ayrıca fəsildə müdrik bilicinin məşhur hind abidəsindəki ibrətamiz süjetləri yada salmaqla, Xosrova və Şirinə əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər təlqin etməyə çalışır: ehtiyatlı olmağa, boş arzulara uymamağa, hiylədən, riyadan qaçmağa, ilqarını pozmamağa çağırır. Abidəyə yaxşı bələd olan şair ondan gətirdiyi nümunələr işığında “Kəlilə və Dimnə”nin fəlsəfi-didaktiki mahiyyəti, həyati əhəmiyyəti ilə oxucunu da tanış edir. Nizami abidədəki hekayələrin məzmununu nəql etmir, onları təlmih yolu ilə oxucunun yadına salır. Bu da “Kəlilə və Dimnə”nin hələ İran şairi Rudəki tərəfindən yazılı ədəbiyyata gətirilməzdən əvvəl Şərq xalqları içərisində geniş yayılaraq Azərbaycanda da məşhurlaşdığını göstərir.

Nizami şifahi xalq ədəbiyyatının lətifə növündən də ustalıqla bəhrələnmiş, şairin əsərlərində xalqa xas zərif yumorun müxtəlif təzahürləri ilə əsərlərindəki xəlqilik ruhunu zənginləşdirmişdir. Şairin aforizmlərinin çoxu el zərbül məsəlləri, xalq bayatıları, mənalı lətifə və ibrətamiz rəvayətlərdən alınan nəticələrin poetikləşdirilmiş şəkli kimi diqqətə çatır:

Eşşəyi toylara kimdir çağıran?
Çağrılır su, odun bitdiyi zaman.¹

Bu beyt bir xalq lətifəsinə işarədir: “Uzunqulağı bir gün toya dəvət edirlər. O gülərək deyir: “Mən oxuya bilmirəm, oynamağı da bacarmıram. Yəqin ya su, ya da odun daşımağa çağırırlar.” Göründüyü kimi, Nizami xalq lətifəsinə olduğu kimi təkrar etmir. Ona bir qədər yaradıcı yanaşır, bütöv bir hekayəni lakonik şəkildə bir beytlə oxucunun zehmində canlandırır.

“İqbalnamə” əsərində də Nüsrətəddin şahın tərifinə həsr olunmuş bəhsdə şairin belə bir beyti ilə qarşılaşırıq:

---

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Yazıçı, Bakı, 1982, s.148

سرور وی این دزد گردد خراب

که خود را رسن سازد از آفتاب¹

(Ay işığından özünə kəmər düzəldən oğrunun şadlığı pozular).

Bu beyt bir xalq nağılına işarədir. “Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” adlı məqalədə bu beytə izahat verilərkən, onun “oğru və mehtabə kəmənd” adlı bir xalq lətifəsindən götürüldüyü göstərilir. Lətifənin məzmunu belədir: “Molla aylı bir gecədə evində yatarkən bacadan evə bir oğrunun girmək istədiyini görür. Oğruya eşitdirmək məqsədilə qadınına deyir: Sən bilirsən mən dünən evə necə gəldim? Qadını deyir: Yox. Molla deyir: İsmi-əzəm oxuyub ayın işığından yapışdım və bacadan evə daxil oldum... Sonra bir neçə ərəb kəlməsi deyib yadır. Mollanın sözlərini eşidən oğru onları yatmış görən kimi mollanın sözlərini təkrar edərək ayın işığından tutub bacadan özünü içəri atır. Molla arvadına deyir: Arvad tez ol lampanı yandır oğrunu tutaq. Oğru isə ona, Molla, tələsmə mənim aqlımın ucundan, sənin duanın bərəkətindən elə yıxılmışam ki, heç yerimdən tərpnə bilmirəm.”² Nizami də həmin beytdə bu lətifəni nəzərdə tutur.

Şairin bu hissədə yer alan:

کلچہ گمان بردن از قرص ماه

فکند است بسیار کسرا بچاه³

(Ayın dairəsini külçə güman edib çoxları özlərini quyuya atmışlar.)

– beyti də xalq lətifəsinə işarədir. Təmsil şəklində olan bu lətifədə də şair ayın əksini quyuda görüb onu fətirə bənzədən, çaqqalın fətiri ələ keçirmək üçün özünü quyuya atması əhvalatını xatırladır. Təsədüfi deyildir ki, Nizaminin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış olmayan şərhçiləri belə beytlərin mənasını izah edə bilmirlər.

Akademik H.Araslının qeyd olunan məqaləsində doğma xalqının adət-ənənələrinə dərinləndən bələd olan Nizaminin xalq məişətindən aldığı deyim və ifadələr içərisində “zirə suyu vermək”, “Turac kimi kabab olacağından xəbər vermək” kimi sırf xalq məişəti ilə bağlı izahları da bu dediklərimizi təsdiq edir.⁴

¹ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص.1206

² H.Araslı. Nizami və Azərbaycanın xalq ədəbiyyatı, s.26

³ Xəmsə نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص.1206

⁴ H.Araslı. Nizami və xalq ədəbiyyatı. Nizami, Bakı. SSR AE nəşriyyatı, 1947, s.25-26

“İskəndərnamə”də Sokratın şaha yazdığı “Xirədnamə”sində oxuyuruq:

Umide-xoreş behtər əz xoreş,
Be vəde bovəd zirera pərvəriş.
Nəbini ki, dər gərmiye afitab,
Həram əst bər zire coz zireye-ab.¹

(Yemək ümidi yeməkdən yaxşıdır, zirə vədə ilə bəslənər. Görmürsən ki, günəşin istisindən zirəyə “zirə suyundan” başqa bir şey verməzlər.)

Bu beytin mənasını anlamaq üçün ilk növbədə Azərbaycan kəndlərində zirə əkmək qaydası ilə tanış olmaq lazımdır. Zirə əkininə su vermək olmaz. Ancaq belə bir inam da mövcuddur ki, əgər zirə suyu içəcəyindən ümitsiz qalarsa quruyar. Buna görə də əkin yiyəsi hər axşamüstü gəlib əkinin yanında dayanar və əkinə sabah ona su vərəcəyini eşitdirər. Deyilənə görə, zirə də bu ümidlə yaşayar, qurumaz. Zirə suyu vermək ifadəsi də xalq arasında boş vədə verməklə, ümidlə yaşatmaq anlamında işlənir. Nizami də günəşin istisində zirəyə zirə suyundan başqa su verməzlər deyərəkən, bilicinin (Sokratın) dili ilə şahı səbirli olmağa, ümidlə yaşamağa çağırır. Bu da maraqlıdır ki, Azərbaycan poeziyasında hələ Nizamidən əvvəl Xaqani əsərlərində də özünü göstərən, doğma məişətdən gələn belə ifadə fars şairlərinin əsərlərində diqqətə çatmır.

Nizaminin xalq həyatı ilə bağlı rəvayətlərdən alınan danışiq ifadələrinə müraciətində şairin sənətinin xəlqiliyinin müxtəlif sahələrini daha aydın müşahidə etmək olur:

Hələ can almamış əcəl, turac tək,
“Dad məni tutdular” çağırıb dad çək.²

(İşin tələsikliyə düşməzdən əvvəl turac kimi kabablıqdan xəbər ver, yəni turac kimi ölümünü gözünün qabağına al.)

Akademik Həmid Araslının dediyinə görə, bu beytin də doğru-düzgün şərhini ancaq turacın oxumasının (nəğməsinin) xalq tərəfindən mənalandırmasına bələd olandan sonra vermək olar. Turacın oxuması ahənginə görə xalq içərisində belə mənalandırılır:

¹ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، ص. 1279

² H.Araslı. Nizami və xalq ədəbiyyatı // Nizami. Bakı, SSR AE nəşriyyatı 1947, s.25-26

Dad, məni tutdular,
Ətimi kabab etdilər.¹

Nizami əsərləri bu baxımdan diqqətlə yoxlanılırsa şairin bir çox əfsanələri yada saldığını, xalq arasında geniş yayılmış sehr, əfsun, cadu, fal haqqında danışdığını görürük. Nizami xalq sınaqları, xalq inamlarından bəhs edir. Ümumiyyətlə, xalq əfsanələri, xalqın mifoloji görüşləri Nizaminin tez-tez müraciət etdiyi xalq yaradıcılığının növlərindəndir. Şair belə xalq əfsanələrindən əsərlərinin xəlqilik mahiyyətini daha da gücləndirən bədii vasitə kimi faydalanır.

Nizami əsərlərində oxucunu düşündürən təlimlərin geniş yer almasında, şairin özündən əvvəlki klassik Şərqi folklorunda mühüm yer tutan bir çox motiv və obrazlara Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, “Avesta”, “Min bir gecə”, “Çehel tuti dastanı”, “Şahnamə” motivləri və özünəqədərki müştərək qaynaqlara müraciəti də az olmamışdır. Dediklərimizə dair şairin əsərlərindən istənilən qədər nümunə gətirə bilərik. Misal olaraq “Xosrov və Şirin” əsərində Şirinin Mədainə getməsinə təsvir edərkən şairin oxucuya müraciətlə dediyi aşağıdakı misralara baxaq:

Səndən bu əfsanə gizli qalmasın,
Bir gün cadugərlik edən bir qadın.
Yoluna tulladı güzgü və daraq,
Daraq meşə oldu, güzgü də çıraq.²

Şair həmin əsərdə başqa bir yerdə xoruzların banlayaraq səhərin açılmasını təsvir edərkən belə bir əfsanəyə toxunur:

Deyirlər, gecə div yol kəsən zaman,
Xoruzlar qışqırır, ay Allah, aman.³

Nizami öz humanist görüşləri, xalq səadəti, el xoşbəxtliyi ilə bağlı düşüncələrini xalqın öz təfəkkürünə təsir edən bədii vasitələrlə oxucuya çatdırır ki, bu zaman onun mifik görüşlərə div, cin, pəri obrazlarına müraciəti, sehr, cadu, əfsun və özünün də inanmadığı bir çox mifoloji anlayışları xatırlaması da maraqlıdır. “Şərəfnamə”də gecələri yuxusuz qalmasından danışan şair bunu oxucuya belə çatdırır.

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.86

² Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.421

³ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.235

Cadugər məndənmi öyrənmiş nədir
Gözlərdən yuxunu mum kimi çəkir? ¹

Başqa yerdə gecənin qaralığının təsvirində oxuyuruq:

Küpə bir cadugər minər deyərlər,
Bu küpə minmişdir yüz min cadugər. ²

Nizami əsərlərində mifoloji görüşlərlə bağlı obrazlardan faydalanma yolu ilə yaranan uğurlu bədii vasitələr çoxdur. Təbiətin kortəbii hadisələri, bir çox həyati və təbii qanunauyğunluqların dərkində xalqın sadələvhəcəsinə yaratdığı bəzl mifoloji anlayışlardan şair ciddi həyati mülahizələrini, ictimai-siyasi görüşlərini ifadə etmək, həyat, təbiət və cəmiyyət haqqındakı bəşəri düşüncələrini əsaslandırmaq üçün faydalanır. “Leyli və Məcnun” əsərində oğluna tənhalıqdan, heyvanlarla ünsiyyətdən əl çəkib insanlarla qovuşmağı nəsihət edən ata belə deyir:

Əgər insansansa, insanlığı sev.
Bir div olsan belə, inan ki, hər div
Bir insan şəklinə görünmək istər,
Divdənsə, dərs alıb adamlıq göstər. ³

Başqa bir yerdə:

Mələyə bənzəyər divlər kənardan,
Div zülmətdən törər, mələksə nurdan.

Nizaminin poetik vasitələrinin daha kəsərli alınmasına xidmət edən mifik obrazlar şairin bənzətmələrində də yerində və mənalı səslənir:

Fələk yeddi başlı qorxunc əjdaha,
Bircə zərbə vursa, məhv oldun daha.

Nizami əsərlərində bir şeyin yoxluğunu, adı məşhur olduğu halda özünün görünməzliyini bildirmək üçün istifadə olunan Simurq quşu tez-tez xatırlanır:

Günlərin birində o qaçdı bizdən,
Simurq quşu kimi yox oldu gözdən. ⁴

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Yazıçı, 1982, s.235

² Yəne orada, s.235

³ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, Yazıçı, 1982, s.166

⁴ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, Yazıçı, 1983, s.136

Yaxud:

Dad dər in dovr bərəndaxteənd,
Dər pərə-Simorğ vətən saxteənd.¹

(Ədalət bu dövrdə atılmış, Simurğun qanadında vətən salmışdır.)

“Xosrov və Şirin” əsərində Şirinin ona Xosrovun gizlicə saraya getmək təklifini gətirən Şapura dediyi aşağıdakı beytlərə nəzər salmaq:

Deləm micost o danestəm kə'z əyyam
Ziyani did xahəm kam o nakam
Bəli həst azmude dər neşanha
Ke hər kes del cəhəd binəd ziyanha.
Konunəm micəhəd çeşmi-gohərbar,
Çe xahəm did, bismillah, degər bar.²

(Ürəyim döyündü, qopdu, bildim ki, zəmanədən istər-istəməz ziyan görəcəyəm. Bəli, bu sınıanmış əlamətdir. Kimin ki, ürəyi bərk döyünür ziyan görür. İndi gövhər tökən (yaş axıdan) gözüm səyriyir. Bismillah, görəsən bu dəfə nə görəcəyəm.)

Nizami və xalq yaradıcılığı mövzusunda bəhs edən tədqiqatçılar bu motivin “Nizami sənətini şifahi xalq ədəbiyyatı və onun ən qədim nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”la birləşdirdiyini deməkdə haqlıdılar.³

Şirinin bu sözləri bizə “Dədə Qorqud” dastanlarında ovdan qayıdan Oğuz bəyləri içərisində oğlunu görməyən Dirsə xanın qadınının “Çıqsın mənim gözüm Dirsə xan, yaman səyir” – deməsini xatırladır.

Nizami əsərlərində fal, bəxti sınamaqdan da ətraflı söz açır, “qoz sındır, bəxtini sına” kimi xalq inamı ilə bağlı ifadələr işlədir. Azərbaycan xalqının nikbin və xeyirxah təbiətindən irəli gələn xeyir danışmaq, baş verən hər işi xeyirə yozmaq, yaxşını görüb qiymətləndirmək, görüləcək işlərin, atılacaq addımın uğurlu olub-olmamasını falları öyrənmək inamını xatırladır. Bunun ən bariz nümu-

¹ Xəmsə Nəzami bə asəs mətən Əlmı. ınteqqadı Akdəmı Əlüm Şururı, Təhran, qəttos 1380, s.108

² Xəmsə Nəzami bə asəs mətən Əlmı. ınteqqadı Akdəmı Əlüm Şururı, Təhran, qəttos 1380, s.299

³ Həmid Araslı. Göstərilən məqalə, s.26

nəsini “İskəndərnamə”də İskəndərin Daraya müharibə elan etməzdən əvvəl ovda rastlaşdığı iki kəkliyin savaşı səhnəsinin təsvirində görürük. Şah döyüşən iki kəklikdən birini İskəndər, o birisinin isə Dara olduğunu təsəvvür edərək onların vuruşunu izləyir. Özü üçün seçdiyi kəkliyin qalib gəldiyini görəncə müharibədə üstün gələcəyini yəqin edib sevinir. Az keçmədən bir şahinin şığıyaraq kəkliyi parçalaması onu bərk kədərləndirir. Dövrünün ona da sona qədər vəfa etməyəcəyini anlayır. Nizami əsərlərində bir neçə yerdə xoş fal vurmağı tövsiyə edir, hadisələri həmişə xeyrə yozmağı məsləhət görür:

Hər işdə xeyrə yoz falı, ey filan,
Mübarək fal olur xeyrə yozulan.
Yaman fal vurma ki, doğar yaman hal,
Bir kimsə vurmasın əsla yaman fal.¹

Xalq ədəbiyyatından gələn nikbinlik Nizami sənətinin əsasını təşkil edir. Şair xoş tale, uğurlu bəxt haqqında tez-tez söz açır.

Nizami göz dəymək, pis gözü qovmaq kimi el məişətinin ayrılmaz hissəsi olan adətlərə də toxunur. “Yeddi gözəl”ə baxaq. Bəhram şahın kənizi Fitnə ilə birlikdə ova çıxmasından bəhs edən hissədə Fitnə şahı məhz pis gözdən qorumaq üçün onun ovçuluq hünərini tərifləmir, bunu vərdiş adlandırır. Sonradan özü bunu etiraf edərək:

Tərif eləmədim bu hünəri mən,
Qovdum beləliklə bəd nəzəri mən.
Çünki bəyənilən şeyə göz dəyər,
Pis gözdən insana ziyan tez dəyər.²

“İskəndərnamə”də Ərəstu şaha yazdığı xirədnaməsində deyir:

Pis gözə inanma, ondan gəz kənar,
Heç öz gözünə də etmə etibar.

Demiş müdrik qoca belə bir məsəl:
“Gərək yaman gözdən qorunsun gözəl”.³

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.109

² Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, Yazıçı, 1983, s.112

³ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.508

Nizami xalq arasında pis gözdən qorunmağın yollarından da danışır. Oda üzərlik atmaqla pis gözü qovmağın mümkünlüyünü bildirir:

Xəzinə sandıqda saxlana bilər,
Gözəl üzərliklə bəslənib gülər.

Başqa bir yerdə:

Salamat yaşamaq istəsən əgər,
Oda üzərlik at hər gün, hər səhər, – deyir.

Onu da qeyd edək ki, bütün bunları şair söz gəlişi xatırlamır, xalqın çoxəsrlik təcrübəsindən çıxış edərək xalq həyatı, el məişəti ilə bağlı, dönə-dönə sınıanmış görüşlər kimi yazıya alır, yeri düşdükcə, elmi baxımdan izah etməyə də çalışır.

Həyatın kortəbii baş vərənlərini hadisələrinin dərk edilməməzliyi ilə bağlı olsa da, belə inanc və sınıamlar həyatı təcrübələrə, real zəminə əsaslanır. Nizami bu el inanclarının həyatiliyini yaxşı duyduğundan onlara gerçək mövqedən yanaşırdı. “İskəndərnamə”də şahın hindli filosofla müsahibəsində Nizami göz dəyməni elmi baxımdan belə izah edir:

Şübhəsiz, hər şeyə düşərsə nəzər,
Havadan keçərək eyləyər əsər.
Bu zaman havayla birləşir yəqin
Odur ki, təsiri artır nəzərin.
Dəydiyini nöqtəyə göz salar bir iz,
Hava da ol yerə bir yol tapar tez.
Əgər sağlam olsa hava bu zaman,
Dəydiyini şeylərə yetirməz ziyan.
Yox əgər olursa havada zəhər,
Dəydiyini hər şeyi yəqin məhv edər.
Zənnimcə, burda bir başqa sırr da var,
O hələ bizlərə deyildir aşkar.¹

Yeri gəlmişkən, onu da deyək ki, əslində idiomla olan “göz dəymək”, “gözə gəlmək” ifadələrinin qarşılığı fars dilində “çəşm zəxm xordən”, “zəxmi-çəşm”, “göz yarası almaq”, “gözə gəlmək” (göz yarasına çatmaq), yaxud “çəşm zəxm rəsəd” (göz yarasına çat-

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, s.490

maq) kimi tərcümə olunur. Nizami əsərlərində isə şair bu ifadəni Azərbaycan dilində eynilə olduğu kimi - “gözə gəlmək” və “göz dəymək” şəklində işlədir.

در چشم رسیده گی که هستم   شد چون تو رسیده ای که هستم

(Gözə gəldiyim üçündür ki, sənin kimi əldə etdiyim əlimdən getdi.)

شد چشم زده بهار – باغم   زد باد تاپانچه بر چراغم

(Bağımın baharıma göz dəydi, külək çırağıma sillə vurdu (çırağımyı söndürdü).)

Nizami bir çox məsələlərin elmi baxımdan şərhinə çalışsa da, hətta bu sahədə müəyyən elmi qənaətlər əldə etsə də, hələ lazımınca aşkar olunmamış sirlərin də az olmadığını bildirir.

Nizami əsərlərində xalq təbabəti, el müalicəsi, bir çox xəstəliklər, onların yaranma səbəbləri, qorunmaq yolları, eləcə də insan əhval ruhiyyəsinə təsir edən amillər, insan sağlamlığı ilə bağlı maraqlı mülahizələr də yürüdülmür. Bütün bunlar şairin el psixologiyası, el hikmətinə dərinlən bələdliyini göstərir. Dövrünün rəvac elmləri ilə yaxından tanış olan şair bəşəriyyət üçün faydalı olan təbabət elminə xüsusi rəğbət bəsləyirdi, el arasında geniş yayılmış tibbi görüşlərə xalq hikmətinin mühüm bir növü kimi yanaşmış, insan səhəti ilə bağlı müxtəlif elmi fikirlər söyləmişdir:

Qanı çox bir bədən şişərsə əlbət,
Qanını almasan olarmı rahat?

***

Əgər qızdırmalı yiyərsə həlva,
Onun məcazında çoxalar səfra.

***

Oxuyanda beyt-beyt, bircə-bircə,
Sanki zeytun yağı sürtdün iflicə.

***

İnsanı süst edən aclıq da bəzən,
Həzmə kömək olur, süstləşir bədən.

***

İndi ki, zəfəran yemədən şadsan,
Yemə zəfəranı, ölərsən inan.

Nizami əsərlərinin xəlqiliyindən, şairin xalq yaradıcılığı ilə çoxcəhətli bağlılığından danışarkən onun xalq həyatından götürdü-yü deyimləri, idiomatik ifadələri, canlı danışığından gələn sözlər iş-lətdiyini anmadan keçmək olmaz. Nizaminin hansı əsərini götürsək, şairin bədii dilin imkanlarından məharətlə faydalanmaqla yanaşı, xalq həyatı, gündəlik məişətdən gələn sadə deyimlərə, doğma ifadə və el sözlərinə bol-bol müraciət etdiyini görürük. Nizami sənətinin xalq həyatına dərin nüfuzu, məişətin bir çox sahələrini əhatə et-məsi onun əsərlərinə xas ədəbi-bədii bir xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Belə atalar sözü dəyərində olan beytlər şairin sənətini bir daha xalqa yaxınlaşdırmış, əsərlərinin dilinə bir canlılıq, təbiilik verməklə yanaşı, fikirlərinə də kəskinlik, sərrastlıq gətirmişdir. Şair əsərlərində təsvir olunan dərin psixoloji hadisələrin bədii əksində xalq ədəbiyyatının demək olar ki, bütün xüsusiyyətlərindən fayda-lanmış, müxtəlif situasiyalarda təqdim olunan qəhrəmanların nitqin-də maraqlı xalq ifadələri işlətməmişdir.

Nizaminin əsərlərinin dili canlı həyat və xalq məişəti ilə o qə-dər yaxındır ki, şair bəzən bir-birinin ardınca gələn bir neçə beytdə belə xalq deyimlərindən, idiomatik ifadələrdən faydalanır. Həm də sadəcə faydalanmaqla qalmır, onları mətnə olduğu kimi bir-birilə də mənə və poetik baxımdan ustalıqla uyuşdurur. “Xosrov və Şi-rin”də məclisdə müğənnilərin sevgililərin dilindən qəzəl oxumaları-nı təsvir edərkən şair deyir:

نکیسا چون زشاه آتش برانکيخت   ستاری باربد آبی برو ریخت¹

(Nəkisa elə ki, şaha od saldı, Barbədin setarı ona su səpdi.)

Nizaminin əsərlərində təhkiyədə tez-tez diqqəti cəlb edən belə canlı danışığı ifadələri onun xalq danışığı dilinə yaxından bələd ol-masını, ümumiyyətlə, söz sənətinin xalq yaradıcılığından ayrılmaz-lığının təsdiqi kimi də böyük maraq kəsb edir.

در آن مشعل که برد از شمعها نور   چراغ انگشت بر لب ماند از دور²

¹ خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، 1380، ص. 406.

² خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، 1380، ص. 406.

(Şamlardan işığı aparan o məşəl önündə çırağın (Şirinin) hey-rətdən barmağı ağzında qalmışdı.)

Onu da qeyd edək ki, belə idiom və deyimlər obrazların nitq-lərində təbii səslənir. Nizami poemalarında təsvir olunan obrazlar düşükləri vəziyyəti, qarşılaşdıqları çətinlikləri və keçirdikləri ruhi-psixoloji məqamları el deyimləri, xalq zərb-məsəlləri, danışıq ifadə-ləri ilə daha aydın çatdırmağa nail olurlar. “Xosrov və Şirin” əsərin-də Xosrovun Şirindən inciyərək vətənə yola düşdüyü səhnəni yada salaq. Şirinin məzəmmətindən inciyən Xosrov belə deyir:

گرم دریا ببیش آید ور آتش	بتندی گفت من رفتم شبت خوش
ز دریا نیز مویی تر نگردم	خدا داند کز آتش بر نگردم
بدانایی فرود آرم سر انجام	... بنادانی خری بردم بر این بام
روم چون نان در انباتم نهادی ¹	... نشستم تا همی خوانم نهادی

(Acıqla dedi: gecən xeyrə qalsın, mən getdim. Qarşıma ya dərya, ya da od çıxsa, Allah bilir ki, oddan dönmərəm, dəryadan da tük qədər islanmaram... Nadanlıqla bu dama bir ulaq çıxarmışdım, indi ağilla onu düşürürəm. Nə qədər ki, mən süfrəndə oturdum, indi ki, torbama yol çörəyi qoydun, gedirəm...)

Nizami şeirinin xəlqiliyi şairin xalq danışığı, canlı həyatdan alınmış “Dama ulaq çıxarmaq”, “Qarşısına dərya və od çıxmaq”, “Quyudan çıxmaq”, “Süfrədə oturtmaq”, “Torbaya yol çörəyi qoy-maq” ifadələri qəhrəmanların gərgin söhbətlərini daha canlı, daha maraqlı edir.

“Leyli və Məcnun”da Məcnunun sözlərinə diqqət edək:

کز سایه خویش نیز بترسم	از سایه نشان تو نپرسم
تو سایه ز کار من بریده ²	من کار ترا بسایه دیده

(Sənin nişanını (yəni halını) kölgəmdən soruşmuram, çünki öz kölgəmdən də qorxuram. Mən sənin işini kölgəndə anlayıram, sən kölgəni məndən əsirgəyirsən.)

Bu beytlərdə “kölgə” – sayə sözü ilə düzələn dörd deyimlə qarşılaşırıq: “kölgədən soruşmaq”, “öz kölgəsindən qorxmaq”, “iş-i-ni kölgəsində görmək”, “ kölgəsini əsirgəmək”. Belə doğma məi-

¹ خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، 1380، ص. 269-270

² خمسۀ نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، 1380، ص. 525

şətdən alınmış ana dilinə məxsus ifadə və deyimləri farsca işlətməklə, Nizami əsərlərinin milli ruhunu daha da artırmış, üslubunu zənginləşdirmişdir. Nizami şeirində Azərbaycan-Türk dilinin deyim və ifadələrinin farscaya tərcüməsi sənət baxımından da əsərlərinin orijinallığı ilə seçilməsinə imkan yaratmışdır.

بان تری که داد طبع مهتاب   نیارد ریختن بردست من آب¹

(Ay belə tərəvətli olmasına baxmayaraq, mənim əlimə su tökməyə yaramaz.)

Nizami beytlərin birində oxucunu çox yeməkdən belə çəkindirir:

به که دندان کنی ز خوردن پر   تا گرامی شوی چو دانه در

(Yaxşı olar ki, çox yeməkdən dişini çəkəsən ki, duz dənəsi kimi qiymətli olasan.)

Başqa bir yerdə:

گرت سر در گلست آنجا مشویش   و گر لب بر سخن با کس مگویش

(Başın gilablı olsa, orada yuma, əgər ağzında sözün varsa heç kəsə demə (Yəni tələsik gəl).)

Yaxud Məcnunun dilindən deyilmiş:

امروز مگو چه خورده ای دوش   کان خود سخنی بود فراموش

(Bu gün məndən dünən nə yediyimi soruşma ki, bu sözü unutmuşam.)

Nizami şeirində özünü tez-tez göstərən “Günəşi palçıqla suvamaq”, “Görünən kəndi xəbər almaq”, “Əyri oturub düz danışmaq” və bu kimi idiom, obrazlı ifadə və el deyimləri şair tərəfindən Azərbaycan dilindən tərcümə edilərək şeirə gətirilir:

ز خلق آنچنان برد پیوند را   که سگ وا نبیند خداوند را

(Xalqdan elə ayrılmışdı ki, it yiyəsini tanımırdı.)

Nizami xalq yaradıcılığından gələn Azərbaycan həyatının ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı atalar sözləri və məsəllərdən də çox barınır. Nizami əsərlərində əsasən şair fikrinin doğruluğuna oxucunu inan-

¹ خمسه نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، 1380

dırmaq məqsədilə işlədilən belə məsəllər şairin sənətinin xalq hikməti ilə bağlılığının qırılmazlığını bir daha üzə çıxaran diqqətəlayiq bədii vasitə, poetik üslub kimi tədqiqi əhəmiyyət daşıyır. Dahi şair doğma xalqı ilə yanaşı, digər xalqların da bir çox ictimai-həyati və təbii hadisələrə həssas münasibət göstərən belə məsəlləri məharətlə və yerində işlətməmişdir.

Dovşanını hər bir yerin məsəl var,
Yenə də o yerin tazısı tutar.

***

Sözlər padşahının bir məsəli var,
Nə gözəl söyləmiş: “Axtaran tapar”.

***

Hər sözü ustası gözəl oxuyur,
El ilə qara gün bayramdır, toydur.

***

Biri yoxsuldan bağ əsirgəməmiş
O biri verməmiş bağından yemiş

***

Çe xoş qoft an Lahuri be Tusi,
Ke mərge-xər bovəd səgra ərusi.

***

Yeki dad bağı bebituşeyi,
Nədədəş ze bağı an degər xuşeyi.

(O Lahurlu Tusluya necə gözəl demişdir. Atın ölməsi it üçün bayramdır. Biri yoxsula bir bağ bağışladı. O biri ona bağdan bir salxım da vermədi.)

Nizami əsərlərində “Bir qarğa kəkliktək səkmək istədi öz yerini də itirdi”, “Pişik balasını istədiyindən yeyər”, “İlan vuran ala çatıdan qorxar”, “Beş barmağın beşi də bir olmaz”, “Oddan kül törər”, “Yellə çırağın nə dostluğu?”, “Su sənəyi suda sınar”, “Zirək quş iki ayağından tələyə düşər” və başqa xalq məsəlləri ilə qarşıla-

şırıq ki, bunların əksəriyyətini Azərbaycan və türk xalqlarına mənsub məsəlləri təşkil edir.

Nizami həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz etmiş, insan mənəviyyəti, məişət, təbiət hadisələri, əkinçi əməyi, bağçılıq, heyvandarlıq, memarlıq, tarixi-dini əhvalatlarla bağlı məsəl və aforizmlər dəyərində hikmətli beytlər yaratmışdır.

تاک انگور تا نگرید زار   خنده خوش نیارد آخر کار

(Üzüm tənəyi zar-zar ağlamasa, sonda saflıqla gülməz.)

افکندی صید کار شیر است   روبه ز شکار شیر سپر است

(Ov ovlamaq (yıxmaq) şirin işidir. Tülkü şirin ovu ilə doyur.)

دهقان منگر که دانه ریزد   آن بین که ز دانه دانه خیزد

(Kəndlinin torpağa dən səpməsinə baxma, dəndən necə dən göyərdiyini gör.)

چون کشته خشک ماند بی بر   خواه ابر بیار و خواه بگذر

(Əgər əkin yeri qurumuş və məhsulsuz qalmışsa, buludun yağış yağdırması ya yağış yağdırmadan keçməsinin fərqi yoxdur.)

نام و نسبت بخرد سالیست   نسل از شجر بزرگ خالیست

(Sənin adın və nəşəbin kiçik yaşlarında anılırdı. Böyük ağacın əslini anmazlar.)

کسی کاو را ز خون آماس خیزد   کی آسوده شود تا خون نریزد

(Qanın çoxluğundan şişmiş bədəndən qan alınmazsa dincəlməz.)

Gətirilən nümunələrdə şair öz fikrini həyatdan gələn bağçılıq, əkinçilik, heyvanlar aləmi, xalq təbabətindən aldığı xalq məsəlləri ilə təsdiqləyir.

Nizami aforizmləri müxtəlif sənət (peşə) adamlarının əməyi ilə də bağlı olub, xalq adət ənənələri, onun həyati-ictimai görüşlərini həyat və təbiət hadisələrinə münasibətini də əks etdirir.

چه آنجا کن کزو آبی بر آید   رگ آنجا زن کز و خونی گشاید

(Quyunu elə yerdə qaz ki, oradan su çıxsın, neştəri elə yerə vur ki, qan çıxsın.)

نشاید لعل سفتن جز بالماسی

بدولت داشتند اندیشه را پاس

(Dövlətlə hər diləyə yetmək olar, ləli almazla deşərlər.)

Başqa bir yerdə oxuyuruq:

به شاگردان دهد در خطرناک

نه بینی وقت سفتن مرد حکاک

(Görmürsən zərgər bahalı dürrü deşmək üçün şagirdinə verər.)

Aşağıdakı aforizmlər isə ticarət mədəniyyətini əks etdirir:

بدیده قدر دارد روشنایی
متاعی کان نخرند از تو مفروش
که چون بینی روایی در بندی

متاع از مشتری یابد روایی
زبهر سود خود این پند بینوش
در آن بازار یابی سودمندس

(Mal müştəri üzündən rəvac tapar. İşığın qədrü gözdə bilinər.

Öz faydan üçün bu nəsihəti eşit:

Malını almasalar, satma.

Sən o bazarda mənfəət görə bilərsən ki,

Alıcı olduğunu görəndə qapını bağlamayasan.)

Göründüyü kimi, Nizami aforizmləri və əsərlərində geniş yer alan xalq məsəlləri şairin canlı həyatla bağlılığını bildirməklə, əsərlərinin bədii cəhətdən zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

Şair, yeri gəldikcə, öz fikrini həcmcə xırda, lakin dərin məzmunlu, fəlsəfi-əxlaqi səciyyəli kiçik miniatür süjetlərlə əsaslandırır. Nizamının müraciət etdiyi belə hekayə-məsəllər müəllif qayəsinin oxucuya daha aydın çatmasına kömək etməklə yanaşı, əsərin kompozisiyasını da çoxşaxəli edərək məzmununa da bir zənginlik gətirir. Nizami “Sirlər xəzinəsi” əsərindəki on yeddinci məqalətdə var-dövlətin insana qayğı gətirən artıq yük olduğunu, varlanmaq ehtirasının insanın rahatlığını pozduğunu göstərəkən belə bir xalq lətifəsini xatırlayır:

Qıymamışdı kosaya dönük baxtı saqqalı,

Gördü yolur ikisi savaşı vaxtı saqqalı.

Dedi: “Baxma, özümtək üzükara olan yox!

Arxayınam əl atıb saqqalımı yolan yox”.

“Xosrov və Şirin” əsərində də Xosrova öyüd verən Bozorg Ümmid şaha etiqadı gözləməyi tövsiyə edərkən öz öyüdünü belə bir məsəllə ona bildirir:

Qəza gəldi iki qoçaq başına,
Gəlib çatdılar bir bulaq başına.
Biri az yedi ki, çox ziyan verər,
Biri çox yedi ki, mənə can verər.
Yaşamadı, öldü hər iki insan,
Birisi aclıqdan, biri toxluqdan.

“Leyli və Məcnun”da şair məzmunundan əvvəl yazdığı giriş bölmədə “Alçaqlığı və yaltaqlığı rədd etmək” adlanan hissədə insanı daha fəal olmağa, mübarizliyə çağırarkən – “süsən kimi ipək olma- mağı”, “gül kimi yarağını hazır tutmağı” və başqa tövsiyələrini belə bir mənalı süjetlə təsdiqləyir:

Bir kürdün eşşəyi Kəbədə itdi,
Kürd haray qoparıb bir sual etdi.
Bura ki, insansız boş səhralardır,
Eşşək yoxa çıxdı, nə hikmət vardır.
Deyib arxasına baxdığı zaman,
Gördü eşşəyini, güldü şadlıqdan.
Dedi: “Ortalıqda itmişdi eşşək,
Mənim hay-küyümdən tapıldı, bişək.”

Nizami əsərlərində yer alan belə miniatür süjetlərdə ustad sənətkar ictimai-fəlsəfi və etik-əxlaqi görüşlərini təsdiq etməklə yanaşı, məzmunu heç bir ağırlıq gətirmədən özünün fikri-poetik əsaslandırmaqlarının daha möhkəm, daha məntiqi alınmasına nail olur.

Belə süjetli məsəllər təqdim rəngarəngliyi ilə də seçilərək çox vaxt xalq təmsili xarakteri daşıyır. Hadisələrin təsviri ilə bağlı şair haşiyə çıxaraq fikrini ördək və şahinin aşağıdakı söhbəti ilə oxucuya çatdırır:

باز بٹ گفت که صحرا خوش است   گفت شبت خوش که مرا جا خوش است

(Şahin ördəyə dedi ki, səhra xoşdur. (Ördək) dedi: Gecən xeyrə qalsın, mənim üçün (öz) yerim xoşdur.)

“Hər kəsə öz yeri xoşdur” mənasını təlqin edən bu lakonik süjet mətnində yerində işləndiyi üçün daha mənalı, daha ibrətəməz səslənir. Belə təmsil - məsəllərin sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Dediklərimizə bir nümunə əlavə edib fikrimizi yekunlaşdırmaq istəyirik:

Nizami “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun ona həyatdan küsməməyi, gülüb-danışmağı, şənlənməyi tövsiyə edən atasına cavab olaraq belə bir xalq təmsilini xatırladır:

میکرد بر آن ضعیف زوری
کی کبک تو این چنین ندانی
کاین پیشه من نه پیشه تست
منقار ز مور کرد خالی
شک نه که شکوه ازو شود فرد

کبکی به دهن گرفت موری
زد قهقهه مور بیکرانی
شد کبک دری ز قهقهه سست
چون قهقهه کرد کبک حالی
هر قهقهه کاین چنین زند مرد

(Bir kəklik bir qarışqanı ağzında tutmuşdu. O zəifə əziyyət verirdi. Qarışqa çoxlu güldü ki, ey kəklik, sən kəklik belə gülməyi bacarmırsan. Dağ kəkliyi qəhqəhədən süst olaraq (dedi) ki, bu mənim peşəmdir, sənin yox. Elə ki, kəklik qəhqəhə çəkdi, qarışqa ağzından düşdü. Belə qəhqəhə çəkən adam şəksiz ki, sevincini itirər (şadlıqdan ayrı düşər).)

Məzmun və mənaca xalq təmsilini yada salan bu və bu qəbildən olan xırda təmsillər Nizami şeirində poetik amalın daha aydın təqdiminə xidmət göstərən bədii vasitə kimi də oxucunun böyük marağına səbəb olur.

Nizami yaradıcılığının xalq ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı bağlılığından danışarkən şairin əsərlərində geniş yer almış və işlənmə tərzinin rəngarəngliyi ilə seçilən aforizmlər və hikmətli məsəllər üzərində də xüsusi dayanmaq lazım gəlir. İşlənmə yeri və təqdim təzi ilə bir-birindən fərqlənən belə nümunələr xalqın təfəkkürünün ifadəsi olmaqla, xalq həyatının bütün sahələrini əhatə etməklə birləşirlər. Nizami əsərlərində çox tez-tez, az qala hər səhifədə qarşılaşdığımız aforizmlər hikmətli məna ifadə etməklə bir-birlərinə yaxınlaşırsalar da, bunların çoxunu şair xalq zəkasından almışdır. O, el içərisində məlum məsəl və aforizmləri özünün həyati-fəlsəfi, etik-ictimai düşüncələrinin təsdiqinə yönəldərək yeni bir gözəlliklə, sənətkar təbiətinə uyğun bir ustalıqla oxucularına təqdim etmişdir:

Hər bəndin açarı səbrdir inan,
Səbirli kimsələr olmaz peşiman.

Şişəyə öncə sən vurma daş-kəsək,
Qırılsa çətindir onu düzəltmək.

Hər şey təmələndən möhkəm qurulur,
Təməlsiz binalar çox tez uçulur.

Yamanlıq eyləsə özgəyə hər kəs,
Çıxar qabağına, hədəyə getməz.

Nizami el zərb-məsəllərini, xalq bayatıları, ibrətamiz lətifə, hikmətli rəvayət, əfsanələrdən alınan aforizmləri poetikləşdirərək mətne uyğunlaşdırılmış şəkildə diqqətə çatdırır:

و لیکن چو بینی سر انجام کار
فرو مانده بشهر خود با خسان
بشهر خود است آدمی شهر یار
به از شهر یاری به شهر کشان

Azacıq düşünsək bir nöqtə vardır,
Hər kəs öz şəhrində bir şəhriyardır.
Öz şəhrində olsan alçaq (sadə) bir insan,
Yaxşıdır qürbətdə sultan olmaqdan.

Bu misralar xalq ədəbiyyatımızda vətənlə bağlı deyilmiş aşığ-
ğıdakı bayatını bizə xatırladır:

Mən aşiqəm dilən gəz,
Süsən-sünbül dilən gəz.
Qürbətdə şah olunca,
Vətəninə dilən gəz.

Nizami misraları onun xalq yaradıcılığından necə faydalandı-
ğını təsdiq edir:

فریب خوش از خشم نا خوش بهست
برافشاندن آب از آتش بهست

(Xoş yalan xoş olmayan doğrudan yaxşıdır, suyun daşması
atəşdən yaxşıdır)

Ancaq şair daha çox öz həyat təcrübəsi və dəqiq müşahidələ-
rindən çıxış edərək tarixin ibrət dərsləri, həyat sınaqlarından çıxar-
dığı nəticələri, əxlaqi-ictimai görüşlərini yığcam şəkildə söyləyərək
mənalı aforizmlər yaradır. Belə aforizmlər şairin dünyagörüşü, hə-
yati-fəlsəfi qənaətləri, münasibətlərini aydınlaşdırmaq baxımından
da çox maraqlıdır:

Dindirən olmasa, danışma hədə,
Kəsəri yavaş vur, sınmasın gövhər.

***

Dəyməmiş bir meyvə gördüyün zaman,
Ağacı tərپətsən, deyərlər kalsan.

***

Hər yerdə hünərə verilmiş qiymət,
O yerdə gün-gündən ucalmış dövlət.

***

Kin ilə, sülh ilə sınıanmış cahan,
Sülhündən xeyr almış, kinindən ziyan.

***

Döyüşdən yaxşıdır barışıq, şəvqət,
Biri dərd gətirər, biri səadət.

Nizaminin lakonik ifadə etdiyi belə hikmətli düşüncələr sonrakı dövrlərdə olduğu kimi yayılmış, Şərqi bədii-fəlsəfi fikrində yeni-yeni xalq məsələlərinin yaranmasına da böyük təsir göstərmişdir.

Onu da qeyd edək ki, öz işlənmə tərzini ilə son dərəcə rəngarəng olan Nizami hikmətləri mətnlə gözəl uyğunlaşdırılaraq şeirin poetik baxımdan zənginləşməsinə də təsir göstərir. Şairin çox vaxt əhvalatların təsviri ilə bağlı və həyatı qənaətlərinin təsdiqinə yönəlmiş belə xalq məsələlərinə müraciəti, yaxud atalar sözləri dəyərində olan hikmətli beytləri Nizami əsərlərinin fikri və poetik gözəlliyini artıran təkrarsız sənət nümunələridir.

Nizami əsərləri məzmun və məna özəllikləri ilə yanaşı quruluş və bəzi üslub xüsusiyyətləri baxımından da Azərbaycan xalq nağılları və qədim dastanlarla yaxınlaşır. Nizami şeirinin xalq yaradıcılığı ilə qarşılıqlı təsirindən bəhs edən tədqiqatlarda bu problem ətraflı işıqlandırılaraq bir sıra maraqlı fikirlər söylənilmişdir.

Nizami də öz əsərini nağıl və rəvayətlərdə olduğu kimi giriş beytlərlə başlayır:

Köhnə dastanların qoca ustadı,
Öz hekayətinə belə başladı.

***

Bu sözləri deyən müdrik ixtiyar,
Bu sayaq eylədi bizi xəbərdar.

***

Bağdad ellərinin söz yaradanı,
Böylə nəql eyləyir bizim dastanı.

Qədim dastanlar o sıradan “Kitabi-Dədə Qorqud”a xas rəvayətvari üslub ravinin qissə söyləyənin tez-tez məzmunundan ayrılıb dinləyicilərə üz tutması, bədii haşiyələr, lirik rüçətlər Nizami məsnəvilərində də əksini tapır:

Şübhə etsən, demə günah məndədir,
Günah məndə deyil, söyləyəndədir.

Dinləyin bu ötən sədəfli sazı,
Görün nələr deyir onun avazı.

Başqa bir yerdə:

Sözümdən bax necə kənara çıxdım,
Hardaydım bir gəlib gör hara çıxdım.

Nədən söyləyirdim, harada qaldım,
Atımı sürərək hara yol aldım.

“Xosrov və Şirin” əsərində gecə vaxtı ata minib Xosrovun sarayına gələn Şirinə Şapurun dediyi sözlərə diqqət edək:

بدو گفت ای پری بیکر چه مردی
پری گرنیستی، اینجا چه کردی؟
که شیر اینجا رسد بینور گردد
و گر مار آید اینجا مور گردد¹

(Ey pəri görkəmli, kimsən? Pəri deyilsənsə, burada neynirsən? Ki, şir bura gəlsə, gücsüz olar, ilan gəlsə, qarışqaya dönər.)

Bu sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud”da elçiliyə gedən Dədə Qorquda qızın qardaşı Dəli Qacarın dediyi “Ayaqlılar buraya gəldiyi yox, ağızlılar bu suyumdan içdiyi yox”² sözlərini xatırladır.

Xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, Nizami poemalarında da qəhrəmanın uzun müddət övlad həsrətində olan ata-ananın nəzir-niyazla dünyaya gətirdikləri yeganə övladı olduğunu, uşaqlıqdan qeyri-adi istedadı və hünəri ilə seçildiyini görürük. “Xosrov və Şirin” əsərində də, xalq yaradıcılığında olduğu kimi, keşməkeşli hadisələrdən sonra arzuya çatan qəhrəman Şirini – özünün sevincini ətrafdakı el gözəlləri ilə bölüşür, yaxın rəfiqələrini öz dostları ilə evləndirərək yetişdiyi səadətdən yaxınlarına da pay verir:

Humeyla, Səməntürk, bir də Hümayun,
Etdi əllərini xınayla gülün.

¹ خمسة نظامی گنجوی، تهران، ققنوس، 1380 ص. 401

² Kitabi-Dədə Qorqud (Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər). Öndər, 2004, s.77

Bir yerə yığaraq bir gün onları,
Xosrov geyindirdi gəlin paltarı.
Onlara yaraşan bəzək də verdi,
Gövhər, qızıl, daş-qaş, ipək də verdi.
Şapura verdu şah Hümayunu tez,
Bir xurma yemişdi, min verdi əvəz.
Etdi Səməntürkü Barbədə gəlin,
Nəkisaya dedi: “Humeyla sənin”.¹

Bu epizod da bizə “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu”nu xatırladır. Boyun sonunda oxuyuruq: “Bu qırx yigidin bir kaçına xan Qazan, bir kaçına Bayındır xan qızlar verdilər. Beyrək dəxi yeddi qız qarındaşını yeddi yigidə verdi. Qırx yerdə otaq tikdi. Otuz doqquz taleli taleyinə birər ox atdı. Otuz doqquz yigid oxunun ardınca getdi”.²

Nizami əsərlərində nağıllarda olduğu kimi müdrik qoca, ağsaqqal obrazları da geniş yer alır. Dahi şairin ağıl, bilik rəmzi kimi təsvir etdiyi bu nurani qoca obrazları hadisələrin gedişində mühüm yer tutur, fəlakətə uğrayan, gözlənilməyən çətinliklərlə üzləşənlərə kömək edir, öz ağıllı məsləhətləri, tövsiyyələri ilə dara düşənlərin, çarəsizlərin dadına çatırlar. Hələ “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq – kərpic kəsən qoca, Süleymanla qarşılaşan qoca əkinçi, Sultan Səncərin ətəyindən tutub ondan ədalət istəyən qarı, əyninə kəfən geyib zalım şahı öz kəskin sözləri ilə ədalət yoluna qaytarmağa çalışan doğruçu zahid obrazları şairin sonrakı poemalarında da oxucunun diqqətini cəlb edir. “Xosrov və Şirin”də şahın daima yanında olan, özünün ağıllı sözlərilə ona təskinlik verən Bozorg Ümidin ağıllı məsləhətləri, “Yeddi gözəl”də nağıl qəhrəmanı Mahanın uğradığı fəlakətlərdən qurtarmasında ona kömək edən xeyirxah qoca bağbanın köməyi, “İskəndərnamə”də Daranı yanlış yoldan çəkəndirməyə çalışan Fəriborz, Bəhram şahın və İskəndərin qarşılaşdığı, öz sərgüzəştləri ilə şaha təsir göstərən qoca çobanlar da xalq ədəbiyyatından alınmışdır.

Xalq ruhu, xalq hikməti Nizami sənətinin əsas canını təşkil edir, şairin bütün əsərləri hətta lirik şeirlərində də özünü qabarıq göstərir: Nizami əsərlərində təhkiyənin canlı danışiq dilinə yaxınlı-

¹ Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, Bakı, Yazıçı, 1982, s.316

² Kitabi-Dədə Qorqud (Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər). Bakı, Öndər, 2004, s.77

ğı, obrazların nitqində, o sıradan əsər qəhrəmanlarının monoloqları, mükəllimələrində, dialoqlarında da özünü göstərir. Şairin əsərlərində tez-tez şairin oxucularına müraciətini, bədii sual, xitablar işlətdiyini görürük, Nizami şifahi xalq ədəbiyyatının üslub özünəməxsusluqları, ahəngin gözəlliyinə xidmət edən bədii ifadə vasitələrindən faydalanmaqla, təkrir, poetik suallar, iltifatlar, bədii ricətlərlə şeirinin xəlqilik ruhunu bir daha gücləndirmişdir.

Nümunə üçün, “Xosrov və Şirin”də Şəbdizin ov zamanı Şirini qaçırməsından xəbər tutan Məhin Banunun dilindən deyilmiş aşağıdakı misralara nəzər salaq:

Gözü yaşlı dedi: “Hey nazənin, hey!...
Bədnəzər xar olsun, nədir bu giley?
Gül idin, budaqdan ayırdı yellər,
Hansı kola saldı, səndən yox xəbər?
Noldu kəsdin bizdən öz ülfətini?
Kimlərə bağladın məhəbbətini?
Ahu kimi söylə birdən, ey nigar,
Hansı bir aslana sən oldun şikar?
...Ay üzün kimlərə nur saçır indi?
Mən itirdim, kimlər tapıb sevindi?
Gecə səhərədək belə ağladı,
Qəmi qəmə, dərdi dərdə bağladı...”¹

Məhin Banunun həyəcanını ifadə edən bu misralar xalq ağrılarını xatırladır. Nizami “Leyli və Məcnun” əsərində də Məcnunun atasının Leylinin məzarı üzərində oxuduğu şeirlər, şairin qarğayla söhbəti, ulduzlara şikayət və bu kimi səhnələr də xalq ədəbiyyatına, ağı şeirinə yaxındır.

Onu da qeyd etməliyik ki, Nizaminin xalq ədəbiyyatı və doğma folklorla münasibəti birtərəfli olmamışdır.

Böyük sənətkar xalq yaradıcılığının saf çeşməsindən daima qidalandığı kimi, özünün dərin ensiklopedik biliyi və nadir sənətkar dühası ilə də onu ümumbəşəri çalarlarla zənginləşdirmiş, tükənməz el xəzinəsindən aldığı qiymətli inciləri poetik qüdrətilə də cilalaya-raq dəyərini artırmış, yenidən bu xəzinəyə qaytarmışdır. Xalq sənətindən məhəbbətlə öyrənən sənətkar özünün misilsiz əlavələri ilə

---

¹ Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, Bakı, Yazıçı, 1982, s.84-85

onu tamamlamış, şifahi xalq yaradıcılığından aldığı motivləri yüksək bədii səviyyəyə qaldıraraq ona izlədiyi bəşəri amalla səsləşən dərin məna, poetik vüsət vermişdir. Odur ki, Nizami yaradıcılığı ilə xalq sənəti həmişə qarşılıqlı təsirdə olmuşdur. Şairin əsərləri sonrakı xalq yaradıcılığına dərindən nüfuz etmiş, Nizami poemaları mövzularında xalq ədəbiyyatında yeni dastanlar, xalq nağılları, rəvayət və əfsanələr yaranmışdır. Şairin özü, onun şəxsiyyətinin müqəddəsliyi ilə bağlı maraqlı nümunələr meydana çıxmışdır.

Nizami Gəncəvinin dünyəvi şöhrət qazanan zəngin irsinin Şərq dünya xalqları folkloruna təsiri çox əhatəli, hərtərəfli olmuş, mədəniyyətin müxtəlif sahələrini əhatə etməklə səciyyələnmişdir. Nizami irsi Şərqdə söz sənətinin inkişafı ilə yanaşı, başqa xalq sənətləri, o sıradan xəttatlıq, rəssamlıq, miniatür, təzhib sənətinin geniş yayılması və təkmilləşməsində də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu baxımdan Nizami doğma xalqının zəngin bədii təfəkkürünün geniş miqyasda məşhurlaşması, Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, xalq psixologiyası və qabaqcıl ənənələrini başqa xalqlarla tanış etməkdə xüsusi yeri olan əvəzsiz sənətkardır. Yaxın və Orta Şərqdə bir çox xalq məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının yaranmasına təkan vermiş Nizami Gəncəvi sənəti təkcə mövzu baxımından deyil, süjet baxımından da güclü təsir gücünə malik olmuş, Şərq xalqları ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi məsnəvilərindəki ayrı-ayrı müstəqil məzmunlu rəvayət və hekayələrlə səsləşən bir çox maraqlı folklor nümunələri ərsəyə gəlmişdir.

2. Nizami Gəncəvi və “Kitabi-Dədə Qorqud”

Nizami Gəncəvinin fikri-estetik qaynaqları içərisində şairə daha doğma olan türk xalqlarının qədim abidələri mühüm yer tutur. Nizami Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”a yaxından bələd olmuş, XI əsr Qaraxanilər dövrünün əvəzsiz yadigarı “Qutadqu-bilik” əsəri və Kaşqarlı Mahmudun türk dillərinin ensiklopedik lüğət kitabı “Divanü lüğət it-Türk”dən geniş bəhrələnmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının tarixi taleyi ilə yaxından bağlı olan qəhrəmanlıq ənənələrinin əski etiqad və nəcib sifətlərini özündə yaşadan “Kitabi-Dədə Qorqud”, eyni zamanda, xalq yaradıcılığının qüdrətini, dilimizin saflığı və ifadə imkanlarının zənginliyini, ümumiyyətlə söz sənətimizin misilsiz təsir gücünü nəsillərə çatdıran bədii xəzinə kimi də əvəzsiz əhəmiyyət daşıyır. Xalq sənətkarları doğma vətən və onun müdafiəsi ilə bağlı əziz xatirələrini əbədiləşdirdikləri “Dədə Qorqud” dastanlarında xalqımızın maddi və mənəvi qüdrəti ilə yanaşı, onun sevinci, arzusu, həsrət və nigilini, dədə-babalarımızın həyat fəlsəfəsi, şərəfli ömür yolu, gələcəyə olan inamını əks etdirmişlər. Buna görədir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” elə yarandığı dövrdən türk xalqlarının mənəvi həyatına möhkəm daxil olmuş, bir çox qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının sələfi kimi şöhrətlənmiş, xalq nağılları, əfsanə və rəvayətlərdə yaşamışdır. Dədə Qorqud adı bu gün də el zəkasını özündə təcəssüm etdirən, xalqın mənəvi qüdrətinin təmsilçisi, ozan, övliya, müdrik bilici olaraq ehtiramla anılmaqdadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatının məzmun və ideya baxımdan zənginləşməsinə böyük təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Nizami yaradıcılığı daha səciyyəvi olub vətən sevgisi, doğma ocağa, xalqa məhəbbət, qadın ləyaqətinə ehtiram, təbiətə qayğı, yadelli işğalçılara nifrət, el yolunda dönməzlik, fədakarlıq və başqa bu kimi yüksək sifətlərin tərənnümü ilə “Dədə Qorqud” dastanlarına yaxınlaşır. Nizami əsərlərində qarşılaşdığımız bir çox türk mənşəli söz və ifadələr qədim Azərbaycan abidəsini xatırladır. Hətta şairin əsərlərində “Kitabi-Dədə Qorqud”da tez-tez rast gəlinən bir çox ifadə və deyimlərin eynilə tərcümə olunduğunu görürük.

“Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinin Nizami əsərlərində əksi hələ keçən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq ədəbiyyatşünaslıqda ge-

niş işıqlandırılaraq nizamişünas alim Həmid Araslının “Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbi məsəlləri”, “Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı”,¹ “Nizami yaradıcılığında Dədə Qorqud motivləri” məqalələrində Nizami sənətini xalq ədəbiyyatı, o sıradan “Kitabi-Dədə Qorqud”la birləşdirən cəhətlər ətraflı şərhini tapmış, sonralar bu problemə AMEA-nın müxbir üzvü R.Azadə,² qorqudşünas alim Ş.Cəmşidov³ da toxunmuş, “Dədə Qorqud” abidəsinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatına çoxcəhətli təsiri ilə bağlı mülahizələrin faktik zəminini genişləndirməyə çalışmışlar.

Tədqiqatda Nizami əsərlərini xalq ədəbiyyatı və Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim nümunələrindən olan “Dədə Qorqud” dastanları ilə birləşdirən motivlər üzə çıxarılaraq qəhrəmanın ata-ananın nəzir-niyazı ilə doğulan əziz övlad olması, uşaq ikən qeyri-adi istedad və hünərilə hamını heyran etməsi, əsər qəhrəmanlarının dünyaya gəldiyi gündən ömrünün sonuna qədərki həyatının təsviri, şairin rəğbət hissilə yaratdığı qadın obrazları, atın tərifi, yuxu ilə bağlı söylənilən mülahizələrin hər şeydən əvvəl “Dədə Qorqud” dastanlarını yada salması göstərilir.⁴ Dastan qəhrəmanlarına xas səmimi yoldaşlıq, dostluq, qəhrəmanlıq ənənələrinə sədaqət və başqa belə sifətlərin Nizami qəhrəmanlarına da xas olması xüsusilə vurğulanır.

Nizami əsərlərində “Dədə Qorqud” abidəsi üçün xarakterik olan – xatun, çalış, qlavuz, yağ, sancaq, tutuq, yataq, yedək, tutmac, būsərək, əyaq və başqa bu kimi türk mənşəli sözlərlə tez-tez qarşılaşmaq olur.⁵

Doğma dilin zəngin ifadə imkanlarından fars zəminində ustalıqla bəhrələnən şair dastanlarda təsadüf edilən “xanlar xanı”, “ağ tozlu yay”, “at oynatmaq”, “dəmir don”, “üçpərli ox” və başqa bu kimi söz və ifadələri fars dilində işlətməklə əsərlərindəki doğma ruhu daha da gücləndirmişdir. “Yeddi gözəl” əsərində oxuyuruq.

---

¹ H.Araslı. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbi məsəlləri. SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri. Bakı, 1942, №8; Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı / Nizami Gəncəvi (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, Az.SSREA Nəşriyyatı, 1947

² R.Azadə. Nizami Gəncəvi : Həyatı və sənəti. Bakı, Elm, 1979

³ Ş.Cəmşidov. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1997

⁴ H.Araslı. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı / Nizami Gəncəvi (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1947

⁵ H.Araslı. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı / Nizami Gəncəvi (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1947

(Şah meydanda şir kimi durmuşdu. Onun kürən atı altında oynayırdı.)

Bu misralarda xalq danışıq dilindən alınmış idiomatik səciyəyəli (rəgs bər gerefte bezir - altında oynamaq) ifadəsi “Dədə Qorqud” dastanlarını yada salır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bir neçə yerdə bu ifadə ilə qarşılaşırıq:

“Bədöy atın oynadı gələn yiğit, nə yiğitsən!”²

“Bəkil oğlu Əmrənin boyu”nda Əmrən onun atına rişxənd edən düşməne:

“Altımdakı al ayqırım nə bəyənməzsən?

Səni gördü oynar” – deyir.³

Nizami əsərlərində iğidlərin döyüş geyimlərinin adı “dəmir don” sözünün farsca tərcüməsindən də tez-tez faydalanır.

درع پولاد گشت برتن او⁴

همت خلق و رای روشن او

(Xalqın himməti və onun işıqlı rəyi onun bədəninin polad geyimi idi, yəni onu qoruyurdu.)

Nizaminin bu beytindəki “dəri-pulad” (polad geyim) sözü də “Dədə Qorqud” abidəsində Bəkil oğlu Əmrənin atasının döyüş pal-tarını geyib vuruş meydanında düşmənlə qarşılaşdığı səhnədə dö-yüşdən qabaq rəqib önündə öyünərək dediği:

Əynimdəki dəmir donum çiynim qısar – cümləsindəki “dəmir don” ifadəsini fars dilinə çevirmişdir.

Nizami əsərlərində “Kitabi-Dədə Qorqud”da dəfələrlə rastlaş-dığımız “ağ tozlu yay”ın tərcüməsi də diqqəti cəlb edir. Şair “Yeddi gözəl” əsərində Bəhramın əjdahanı öldürdüyü fəsildə yer alan

بر سیاه اژدها کمین بگشاد⁵

در کمان سپید توز نهاد

(Kamana ağ tozlu (yay) qoydu, qara əjdahanı nişan aldı.)

¹ خمه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران قفتوس.1380.ص139

² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.151

³ Yəne orada, s.131

⁴ خمه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران قفتوس.1380

⁵ خمه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران قفتوس.1380.ص721

– beytində Bəhram şahın əjdahanı ağ tozlu yayı ilə öldürdüyü göstərilir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında bu sözün bir neçə yerdə işləndiyini görürük:

Ağ tozlu yayım zarı-zarı inlər.¹
Ağ tozlu yayı güdə oğlan!²
Ağ tozluca qatı yayın vergil mana!³

“Dədə Qorqud” dastanında işlənən “üç pərli ox” sözünü götürək: “Üç pərli qayın oxlar atıldı dəmrəni düşdü” – cümləsində işlənən bu ifadə Nizaminin aşağıdakı misrasında “Xedəngi-sepər” (üç yeləkli ox) kimi tərcümə olunur.

Nizami yazır:

خدنک سه پر کرده زاری گزار⁴

Üç yeləkli ox inildəyib keçdi.

Nizami sənətində “İnsan və təbiət” probleminin geniş yer alması, insanın təbiətlə çoxcəhətli bağlılıqlarının poetik əksi şairi xalq dastanlarına, ilk növbədə “Kitabi-Dədə Qorqud”a yaxınlaşdıran səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Təbiət gözəlliklərinin nadir tərənnümçüsü olan ustad sənətkar əsərlərində peyzaj lirikasının parlaq nümunələrini yaratmaqla yanaşı, oxucunu da bu gözəllikləri dərk etməyə, ana təbiəti sevməyə və qorumağa çağırır:

که در سایه او توان برد رخت	برومند باد آن همایون درخت
گه از سایه آسایش جان دهد	گه از میوه آرایش خوان دهد
ز رونق میفتاد کاری چنین	به میوه رسیده بهاری چنین
به دست تبر دادنش چون توان ⁵	چو شد بارور میوه‌دار جوان

(O bəxtiyar ağac var olsun ki, onun kölgəsində dincəlmək olur. Gah meyvəsi süfrəyə bəzək verir, gah kölgəsi cana rahatlıq gətirir. Belə baharda yetişmiş meyvə rəvnəqdən düşməsin. Cavan meyvəli ağacı necə baltanın əlinə vermək olar?...))

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.131

² Yənə orada, s.130

³ Yənə orada, s.130

⁴ .1380.خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس.

⁵ خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس.1380.ص962

Nizaminin təbiətə qayğısını ifadə edən belə misraları oxucuya “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının sonundakı “yum”larda (Alqış hissələrində) yer alan “kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!” cümləsini yada salır.

Nizami poemalarındakı insan və təbiət münasibətləri, təbiətin ayrılmaz bir parçası olan insanın həyatı, onun məişətinin, ümumiyyətlə qəhrəmanın əhvali ruhiyyəsinin təbiət və təbii hadisələrlə bağlı təsviri, öz sevinci, kədəri, həsrət və nisgilini təbiətlə bölüşməsi də öz başlanğıcını doğma xalq yaradıcılığından, o sıradan “Dədə Qorqud” dastanlarından almışdır.

Nizami insanın hünəri, onun mənəvi yenilməzliyindən söhbət açarkən təbiətə müraciət etmiş, dağ, dəniz, bulud, ildırım, külək, atəş və bu kimi təbiətlə bağlı bənzətmələrdən faydalanmışdır.

Məlumdur ki, “Dədə Qorqud” abidəsində də dastan yaradıcıları insanın təbiətlə bağlılığı üzərində ətraflı dayanmış, təbiətin əbədi ziynətləri olan yaşıl ot, əlvan çiçəklər, yaraşlıq ağaclar və canlılardan məhəbbətlə bəhs etmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazan bəyin oğlu Uruzu dustaqlıqdan xilas etməsindən bəhs edən boyda oğluna deyir: “Asimanlı göydə qara bulud oluban kafərin üzərinə gurlayalım. Ağ ildırım olub şaqıyayım. Kafiri qamış kimi od oluban yandırayım”.¹

Başqa bir yerdə düşmən ordusunun gəldiyini görəndə Uruz atasından soruşur: “Dəniz kimi qararıb gələn nədir? Od kimi şılıyıb, ulduz kimi parlayıb gələn nədir?”²

Nizaminin də poemalarından insan gücünün təbiət qüvvələri ilə müqayisə edilməsinə dair istənilən qədər nümunə gətirə bilərik. “Şərəfnamə”də İskəndər şahın zəncilərlə vuruşuna həsr olunmuş bölmədə oxuyuruq:

نشد کارگر تیغ بر درع شاه
بغرید زنگی چو ابر سیاه³

(Qılınc şahın polad geyiminə təsir eləmədi. Zənci qara bulud kimi guruldadı.)

Başqa bir vuruş səhnəsində şair iki döyüşçünün vuruşunu təsvir edərkən:

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.83

² Yəni orada

³ خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققئوس.1380.ص953

دو ابر از دو سو در خروش آمدند

دو دریایی آتش بجوش آمدند¹

(İki bulud iki tərəfdən qışqırmağa başladı. İki atəş dənizi cuşa gəldi) – deyir.

Yenə də vuruş səhnəsinin təsvirində şairin öz qəhrəmanının nərəsini ildırım gurultusuna bənzətdiyini görürük:

دماغش ز گر می بر آمد به جوش
بر آمد چون رعد غران خروش²

(Damağı hərərətdən cuşa gəldi. Guruldayan ildırım kimi qışqırıq qopardı.)

“Şərəfnamə”də İskəndər şahın döyüş səhnələrinin təsvirindən gətirilən aşağıdakı beytlər də poetik ruhu ilə qəhrəmanlıq dastanlarımıza şox yaxındır:

در آمد ز قلب دو لشگر خروش
رسید آسمان را قیامت بگوش
زمین گفتی از یکدگر بر درید
سرافیل صور قیامت دمید.³

(İki qonşu içərisindən bir qışqırıq qopdu. Asimanın qulağına qiyamətin səsi gəldi. Sanki yer ayrıldı, Uşrafil qiyamət şeypurunu çaldı).

چو لشگر به لشگر در آمیختند
قیامت ز گیتی بر انگیختند⁴

(Qoşun qoşuna qarışdı, dünyada qiyamət qopdu.)

Belə beytlər də bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında tez-tez qarşılaşdığımız “Bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu”, “Qiyamətin bir günü oldu”, “Sərp qayalar oynamadan yer ayrıldı” – kimi cümlələri xatırladır.

Nizami poemalarında insan və təbiət münasibətləri, təbiətin bir parçası olan insanın ondan ayrılmazlığı, eləcə də qəhrəmanın fiziki və mənəvi qüdrəti və ümumiyyətlə, əhvali-ruhiyyəsinin təbiətlə bağlılığı, özünün arzu, həsrət və sevincini təbiətə bildirməsi xalq yaradıcılığı, o sıradan “Dədə Qorqud” dastanlarında da özünü qabarıq göstərir:

¹ خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران قفتوس. 1380. ص. 953

² Yenə orada, s.953

³ Yenə orada, s.953

⁴ خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران قفتوس. 1380.

“Dədə Qorqud” abidəsində qəhrəmanın təbiətə üz tutub, ayrı-ayrı heyvanlara bilavasitə xitab etdiyini görürük. Yurdunun yağılar tərəfindən qarət edildiyini görən Qazan xan suya üz tutur, qurda, itə xitab edir:

Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!
Böyük-böyük ağac gəmilər oynadan su!
Həsən ilə Hüseyin həsreti su!
Bağ və bostanın ziynəti su!
Şahbaz atlar içdiyi su!
Qızıl dəvələr gəlib keçdiyi su!
Ağ qoyunlar gəlib dövrəsində yatdığı su!
Ordumun xəbərini bilirmisən degil mana!
Qara başım qurban olsun, suyum sana.¹

Yenə dastanın həmin boyunda Qazan xanın qurda xitabını götürək:

Qaranqu axşam olanda günü doğan!
Qar ilə yağmur yağanda ər kimi duran!
Qaraqoç atları kişnəşdirən!
Qızıl dəvə gördüyündə bozlaşdıran!
Ağca qoyun gördüyündə quyruq çapıb qamçılayan!
Arxasını urub bərk ağılın ardın sökən!
Qarmayıb ögəc simizin alıb tutan!...
Ordumun xəbərini bilirmisən degil mana!
Qara başım qurban olsun qurdum, sana!²

Dastan qəhrəmanlarından Qazan oğlu Uruzun ölüm ayağında da ağaca müraciətlə dediyi aşağıdakı sözlərə diqqət edək:

Ağac-ağac dersəm sənə ər lənmə, ağac!
Məkkə ilə Mədinənin qarısı ağac!
Musayi-Kəlimin əsası ağac!
... Əgər ərdir, əgər övrətdir, qorxusu ağac!
Başın ala baxar olsam, başsız ağac!
Dibin ala baxar olsam, dibsiz ağac!
Məni sənə asarlar götürməgil ağac!

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.35

² Yenə orada, s.35

Götürəcək olarsan yigitliyim səni dutsun ağac!...¹

Dastanlardan gətirilən belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Nizami poemalarında da qəhrəmanların gərgin hallarda təbiətə üz tutmaları, dağa, səbə yelinə, ulduzlara müraciətlə danışdıqlarını görürük. Nizami qəhrəmanlarının belə monoloq müraciətlərində obrazın keçirdiyi ruhi-psixoloji vəziyyət, onun intizarı, nisgili, arzu və təmənnası ifadə olunmaqdadır. Nümunə üçün “Xosrov və Şirin” əsərində Fərhadın dağa xitabını götürək. Poemada Xosrovun şərtini yerinə yetirmək üçün Bisütuna gələn Fərhad işə başlamazdan əvvəl dağa müraciət edərək deyir:

جو انمردی کن و شو پاره پاره	که ای کوه ار چه داری سنگ خاره
به پیش زخم سنگینم سبک باش	ز بهر من تو لختی روی بخراش
که تا آندم که باشد بر تنم جان	وگر نه من به حق جان جانان
کنم جان بر سر پیکار با تو ²	نیاساید تنم ز آزار با تو

(Ey dağ, qart daşların olsa da cavanmərdlik (cömərdlik) göstər, parça-parça ol! Əgər belə etməsən, cananıma canı üçün, bədənimdə canım qalana qədər sənə əziyyət verməkdən çəkinməyəcəyəm. Səninlə vuruşda canımdan keçəcəyəm.)

Yaxud “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun qarğaya, səbə yelinə xitabla dediyi sözlərə baxaq:

چشمی و چه چشم چون چراغی	بر شاخ نشسته دید ز اگی
از دست که ای سیاه جامه	گفت ای سیه سپید نامه
روزت ز چه شد سیه بدین روز	شبرنگ چرائی ای شب افروز
من سوک زده سیه تو پوشی؟	بر آتش غم منم تو جوشی؟
پوشیده سیه لباس از آنی	شاید که خطیب خطبه خوانی
هندوی کدام ترک تازی	زنگی بچه کدام سازی
گو بی تو ز دست رفت کارم	روزی که رسی به نزد یارم
ناچیز شوم در این خرابی ³	دریاب که گر تو در نیابی

(Budaqda oturmuş qarğanı gördü. Gözü göz yox, çırağ kimi (parlaq) idi. Dedi: “Ey gecəni işıqlandıran, günün niyə belə qaradır? Qəmin atəşində olan mənəm, sən qaynayırsan. Mən yaşlıyam, sən

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.40

² خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس. 1380. ص.325

³ Yenə orada, s.564-563

qara geyinmisən. Bəlkə, xütbə oxuyan xətibsən? Ona görə qara pal-tar geymisən. Hansı yerin zənci balasısan? Hansı çapqınçının qara qulusan? Yaşlı mənəm, sən qara geyinmisən. O günkü səni görmə-səm bu pislikdə yox olacağam.)

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” və Nizami poemala-rından gətirdiyimiz ayrı-ayrı obyektlərə və tamamilə fərqli məqsəd-lərə ünvanlanan bu müraciətlər məzmunca da bir-birinin eyni deyil-dir. Ancaq onları qəhrəmanların gərgin vəziyyəti ilə bağlı həyəcanlı ahəng, obrazın keçirdiyi ruhi-psixoloji vəziyyət, onun intizarı, nis-gili, arzu və təmənnasının ifadəsi yaxınlaşdırır.

Nizami poemalarında döyüş səhnələrinin təsvirində qəhrə-manların rəqib qarşısında öyünmələri (rəcəz oxumaları) kimi Fir-dovsi “Şahnamə”sində də əksini tapan xüsusiyyət özünü göstərir. Nizaminin “İskəndərnamə”sində qəhrəmanların döyüş zamanı mey-dana atılıb rəqib istəməsi “Dədə Qorqud” dastanlardakı vuruş səh-nələrini yada salır. Qəhrəmanların vuruşa hazırlaşarkən söylədikləri rəcəz xarakterli nitqlərində döyüşkən ahəng, mübariz əhvali-ruhiy-yə hər iki əsərdə oxşarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Misal olaraq dastan qəhrəmanlarından olan Beyrəyin döyüş meydanında düşmən qaba-ğında öyünməsi səhnəsinə nəzər salaq:

Mərə kafir, sən mənə bilməz misən?
Parasarı Bayburt hasarından pırlayıb uçan,
Adaxlısın ayrıqlar alırkən tutub alan
Baybura xan oğlu Bamsı Beyrək mana derlər.
Gəl bəri, mərə kafir, döyüşəlim?!¹

Eposun gənc qəhrəmanı Bəkil oğlu Əmrən də düşmən qarşı-sında öyünərək ona:

Hərzə-mərzə söyləmə, mərə itim kafər,
Altımda al aygırım nə bəyənməzsən?
Səni gördü oynar!
Əynimdəki dəmir donum çiynim qısar!
Qara polad üz qılıncım qının doğrar!
Qarğıdalı süküm nə bəyənməzsən,
Koksum dəlib göyə pırlar!
Ağca tozlu qatı yayım zarı-zarı inlər!

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.130

Alp ərə qorxu vermək ayıb olur,
Bəri gəlgil, mərə kafir, vuruşalım!¹

Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində də hər iki tərəfdən vuruş-
da iştirak edən döyüşçülər meydanda öyünməklə özlərini düşməne
təqdim edirlər.

“İskəndərnamə”də Zərracə adlı zənci pəhləvan İskəndər şaha
müraciətlə deyir:

که بر پشت پیلان کشم پیلپای	ز راه منم پیل پولاد خای
بیگ پیلپای پیلرا پی کنم	چو در پیلپای قدح میکنم
بکوهه کنم کوه ره سنکریز	چو در معر که بر کشم تیغ تیز
برو سیل برم چو غرنده ابر ²	گرم شیر پیش آید و گر هژبر

(Mənəm polad çeynəyən fil Zərracə! Fillərin belində pılpay
(döyüş aləti) vuraram. Filin ayağından qədəh düzəldəndə bir pılpay-
nan toppuzumla fili ayaqdan salaram. Meydanda iti qılınc çəksəm
dağı zərbəmlə parçalaram. Qarşıma istər şir, istər pələng çıxısın, gu-
ruldayan bulud kimi sel axıdaram.)

Nizami xalq yaradıcılığından gələn bu motivi poemasında əsə-
rinin məzmun özəlliyi ilə uyuşduraraq poetik bir məntiqlə oxucula-
ra çatdırır. Poemada deyişmə şəklində olan öyünmələrdə zənci pəh-
ləvanın sözlərini İskəndər eyni döyüşkən ruhlu kəskin öyünməsi ilə
cavablandırır:

عقاب جوان آمد آرام گیر	بزد بانگ بروی کای زاغ پیر
کنم بر تو عالم چو رویت سیاه	اگر بر تنابی عنان را ز راه
در آن حربگاه که خواهی گریز	سیاه روی از آنی که از تیغ تیز
مسلسلتر از جعد مویت کنم ³	مرو تا بخون سرخ رویت کنم

(Nərə çəkərək ona dedi ki, ey qoca qarğa, (qarşına) cavan qar-
tal gəlib, sakit ol! Əgər cilovunu yoldan çəkməsən, dünyanı sənin
üçün üzün kimi qara edərəm. Ona görə üzün qaradır ki, meydanda
iti qılıncdan qaçacaqsan. Getmə, qoy üzünü qanıyla qızardım, onu
saçından qıvrırcıq edim.)

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.131

² خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران
ققنوس.1380.ص.952

³ Yenə orada, s.954-953

“Kitabi-Dədə Qorqud” və Nizaminin “İskəndərnamə” əsərindən gətirilən bu nümunələr mənaca fərqlənmələrinə baxmayaraq məqsəd oxşarlığı ilə bir-birinə yaxınlaşır. Hər iki nümunədə pəhləvanın döyüşdən qabaq öz igidliyindən söz açıb kəskin sözlərlə rəqibə istehza edərək dönməzliyini bildirdiyini, sanki bu yolla qarşı tərəfə təsir edib özündə qələbəyə inam yaratdığını görürük. Məhz belə xüsusiyyətlər Nizami poemasındakı qəhrəmanlıq ruhunu daha da gücləndirir.

Xalq dastanı ilə belə yaxınlıq Nizami əsərində vətən məhəbbəti, xalqa sədaqət, el yolunda dönməzlik, qəhrəmanlıq əhval-ruhiyyəsini bir daha görümlü edir. Eyni sözləri Nizami poemalarındakı öymələr haqqında da demək olar. “Dədə Qorqud” abidəsində olduğu kimi Nizami əsərlərindəki öymələr də bizə xalq yaradıcılığını xatırlatmaqdadır.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Nizami əsərlərini doğma mühit və xalq adət-ənənələrindən gələn ümumi cizgilər də bir-birinə yaxınlaşdırır. Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində oğlunu səhrada acınacaqlı bir vəziyyətdə görən ata özünün müsibətini başındakı əmmaməsini yerə vurmaqla bildirir:

چون دید پدر بحال فرزند   آهی بزد و عمامه بفکند¹

(Ata oğlunun halını görüb ah çəkdi və əmmaməsini yerə atdı.)

“Dədə Qorqud” dastanlarında da Beyrəkin ölüm xəbərini Qazana çatdıran igidlər baş verən müsibətin ağırlığını sarğılarını yerə vurmaqla müxatiblərinə çatdırırlar.

“Qırx-əlli yiğit qara geyib göy sarındılar. Qazan bəyə gəldilər, sarıqlarını yerə urdular. Beyrək deyü çox ağladılar”.²

Bu da maraqlıdır ki, Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsərində Xaqani Xızr peyğəmbərlə görüşünü təsvir etdiyi fəsillərdə Xızr ona iştirak etdiyi məclislərin birində onun şeirinin oxunduğunu və hey-rətlənən məclis əhlinin əmmamələrini yerə atıb bu şairin kim olduğunu bilmək istədiklərini söyləyir:

هر یک بسماع شعرت از آه   مجروح کنان مرقع ماه
بر خاک زده عمامه فی الحال   اندا خته طیلسان بقوال
گفتند کجاست این سخندان   گفتم که بعرصه گاه شروان³

¹ خمه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران 1380.ص.531 ققتوس.

² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.161

³ گنجینه گنجوی. یادگار هفتم. یادگار و المغان وحید دستگردی. تهران. 1331.ص.221

(Hər biri sənin şeirinin ahəngindən (musiqisindən) yüksək ah çəkərək dərhal əmmamələrini yerə vurub, əbalarını ravinin (üstünə) atdılar. Dedilər bu söz bilicisi hardandır? Dedim: Şirvan torpağından.)

Nizaminin:

هیچ در گنج که قربانم کنی   درد من بینی و درمانم کنی¹

(Yarayarmı məni qurban edəsən? Dərdimi görüb dərmanımı verəsən?)

– mətləli qəzəlində oxuyuruq:

داغ کن داغم که صید لاغرم   آن نمی ارزد که قربانم کنی²

(Dağımın üstünə dağ vur ki, mən arıq ovam, qurbanlığa dəymərəm.)

Bu beytdə şairin özü üçün işlətdiyi “Seydi-lağər” (“arıq ov”) ifadəsi “Dədə Qorqud” abidəsində də xatırlanan ovçuluqla bağlı bir adətə işarədir. Ovçuluq ənənəsinə görə mahir ovçu arıq ovu öldürməməli, ona öz damğasını vurub buraxmalıdır.

Qeyd olunan qəzəldəki “arıq ov” ifadəsi də bu baxımdan “Dədə Qorqud” dastanları ilə səsləşir.

Bu motiv “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından olan Bəkilin ovçuluq məharətindən bəhs edən boyda da əksini tapmışdır. Həmin boyda oxuyuruq: “Üç yüz altmış altı alp ata minsə, xınalı keyik üzərinə yürüş olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı. Haman yayı yeləyindən çıxarardı, buğanın, sığının boynuna atardı çəkib durğurardı. Arıq olsa qulağın dələrdi, avda bəlli olsun deyu, amma simiz olsa boğazlardı. Əgər bəylər keyik alsə; qulağı dəlik olsa Bəkil suncudur – deyü Bəkilə göndərərlərdi”.

Nizami də “Yeddi gözəl” əsərində Bəhrəmin ovçuluq məharətinin təsvirinə geniş yer ayırmış, onun cavan gurları kəməndlə tutub, dörd yaşdan kiçik olanlarının qanını tökməyi haram saydığını, öz damğasını vurub onları çölə buraxdığını yazır:

چون کمند شکار بگرفتی   گور زنده هزار بگرفتی
بیشتر گور کاویرید به بند   یا به بازو فکند یا به کمند

¹ گنجینه گنجوی. یادگار هفتم. یادگار و المعان وحید دستگردی. تهران. 1331. ص. 221.

² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.126

کمتر از چار ساله هیچ نکشت
داد سرهنگی بیابانش¹...

گور اگر صد گرفت پشتاپشت
نام خود داغ کرد بر رانش

(Elə ki ov kəməndini götürərdi, minlərlə diri gur tutardı. Çox guru ya əliylə və ya kəməndlə yıxardı. Bir-birinin ardınca əgər yüz gur tutsa da 4 yaşdan kiçik olanını öldürməzdi... Buduna adını dağ-la basıb, onu səhranın sərhəngi edərdi...)

Göründüyü kimi, Bəhram da Bəkil kimi gurları diri tutur, damğasını vurub səhraya buraxır.

Nizami əsərlərində “Dədə Qorqud” dastanları ilə quruluş, dil-üslub və bədi baxımdan səsləşən məqamlar da diqqəti cəlb edir, dastanlarda təbiiliyi və işlənmə özünəməxsusluğu ilə seçilən bəzi obrazlı ifadə və məcazlar Nizami şeirində də əksini tapmaqdadır.

Nizami “Yeddi gözəl” əsərində Pəncşənbə günü səndəl rəngli sarayda altıncı iqlim şahzadəsinin Bəhrama söylədiyi Xeyirlə Şər haqqındakı hekayədə kürd qızını təsvir edərkən yazır:

نازنینی به ناز پرورده
کرده مه را رسن به گردن خویش
بوسه را راه بسته بر دهنش²

سروی آب از رگ جگر خورده
رسن زلف تا به دامن بیش
تنگی پسته شکر شکنش

(Cığər damarından su içən bir sərvi idi, nazla bəslənmiş bir nəzənin idi. Saçının kəməndi ətəyindən uzun idi. Ayı öz boynuna kəmənd etmişdi. Şəkər saçan püstəsinin (dodaqlarının) darlığı ağzında öpüşün yolunu bağlamışdı).

Bu beytlərdə “sərvi” bənzətməsi, (“رسن زلف تا بد امن بیش”- saçının ətəyindən uzun kəməndi); (“تنگی پسته شکر شکنش” - püstə kimi şəkər tökən dar ağız); (“رخ چو سیبی که دلپسند بود” - alma kimi ürəyəyatan yanaq) ifadələri oxucunun yadına “Dədə Qorqud” dastanlarındakı aşağıdakı söyləməni salır:

Evdən çıxıb yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğunda sarmaşanda qara saçlım!
... Qoşa badam sığmayan dar ağızlım
Güz almasına bənzər al yanaqlım!³

¹ ختمه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس. 1380.

² ختمه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس. 1380. ص. 842 -

³ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.20

Yenə “Yeddi gözəl” poemasında altıncı iqlim şahzadəsinin Bəhram şaha söylədiyi həmin nağılda qarşılaşdıgımız

دختری داشت دلربای شگرف
چهره چون خون زاغ برسر برف¹

- (Ürək ovlayan gözəl bir qızı vardı, sifəti qar üzərinə dammış qarğa qanı kimi idi) beytindəki bənzətmə də “Dədə Qorqud” dastanlarında bir neçə yerdə işlədilən:

“Qar üzərinə qan dammış kimi qızıl yanaqlım!” mürəkkəb təşbihi ilə yaxından səsleşir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazanın məclisinin təsvirində oxuyuruq: “Doqquz qara gözlü, xub üzlü, saçı ardına örülü, köksü qızıl düyməli, əlləri biləyindən xınalı, barmaqları nigarlı, məhbub kafir qızları Oğuz bəylərinə sığraq süzüb içərlərdi”.²

Dastanda “üzük qaşu naxışı” mənasında işlənən “nigar” sözünə Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərində belə rast gəlirik:

هر نگاری بسان تازه بهار
همه در دستها گرفته نگار³

(Gözəllərin hər biri bir təzə bahar idi. Hamısının əlində üzük naxışı vardı).

Yaxud “ərməğan” sözünü götürək: Eposun görkəmli qəhrəmanlarından olan Bəkil sərhəddə keşik çəkdiyi zaman yad kafir gəlsə başın Oğuz ərməğan göndərərdi. İldə bir kərə Bayandur xan divanına varardı...

“Yeddi gözəl”də Nizami Bəhramın əjdahanı öldürüb xəzinə tapdıqdan sonra “10 dəvə yükü var-dövləti atasına ərməğan göndərdiyini” yazır:

ده شتر بار از آن به حضرت شاه
ارمغان روان کرد براه⁴

Aşağıdakı gətirdiyimiz “Dədə Qorqud” dastanlarındakı təbiət təsvirinə diqqət edək:

Salqum-salqum dan yelləri əsdigində,
Saqqalı, bozac torağay sayradıqda,

¹ گنجینه گنجوی. یادگار هفتم. یادگار و المغان وحید دستگردی. تهران. 1331. ص. 850.

² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.31

³ خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجوی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس. 1380. ص. 774.

⁴ Yenə orada, s.723

Bədöy atlar issini görüb oğradıqda,
Saqqalı uzun tat əri banladıqda,
Ağlı-qaralı seçilən çağda.¹

Bu təbiət təsvirində dan yerinin yenicə ağarmağa başladığını, sübh çağını “ağlı-qaralı seçilən çağ” misrasında ifadə olunduğunu görürük. Sübhün açıldığını bildirən belə təsvirə Nizami poemalarında da rast gəlirik:

چو خورشید روشن بر آمد کلاه   پدیرار گردد سپید از سیاه²

(Elə ki, parlaq papağını qaldırdı, qaradan ağ peyda oldu.)

Yenə həmin əsərdə başqa bir yerdə oxuyuruq:

بر آسود تا صبحدم بردمید   سپیدی شد اندر سیاهی پدید³

(Rahat olub sübhə qədər yatdı, qaralıqda ağılıq göründü...)

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, Nizaminin doğma dastanlardan belə faydalanması sadəcə təkrar olmayıb, şairin sənətinə xas orijinallıqla seçilməkdədir.

Ustad sənətkar dastan yaradıcılarının poetik ifadələrindən yaradıcılıq məqsədinə uyğun tərzdə bəhrələnir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün Nizaminin ağılıq, qaralıq anlayışlarından məcazi mənada faydalandığını göstərən beytə baxaq: “Şərəfnamə”də “Öz halına və zəmanənin gedişinə dair” fəslində artıq gənclik çağının onu tamam tərk etdiyini, saçlarının ağardığını bildirmək istərkən fikrini obrazlı şəkildə ifadə edir:

چو روز جوانی به پایان رسید   سپیده دم از مشرق آمد پدید

(Cavanlıq günləri sona yetişdi. Məşriqdən dan yerinin ağardığı göründü.)

“Şərəfnamə”də *İskəndər və Daranın ordularının müharibəyə hazırlaşdıqları zaman şair dünyanın vəfasızlığını, bərk ayaqda heç kəsin dadına çatmadığını, fəryada yetişmədiyini bildirərkən deyir:*

فلک در بلندی زمین در مگاک   یکی تشت خون کرد شد یکی تشت خاک⁴

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.24

² گنجینه گنجوی. یادگار هفتم. یادگار و المغان وحید دستگردی. تهران. 1331. ص. 1000

³ گنجینه گنجوی. یادگار هفتم. یادگار و المغان وحید دستگردی. تهران. 1331

⁴ خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجوی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققئوس. 1380. ص. 980

(*Fələk ucılıqda, yer çuxurda, biri qan təstidir, o biri torpaq təsti.*)

“Fələk ucada, yer çuxurda” – ifadəsi “Dədə Qorqud” dastanlarında, “Bəkil oğlu Əmrənin boyu”nda da işlənir. Ov zamanı ayağını sındırmış Bəkil gözlənilmədən üzərinə yağlı gəlidiyi xəbərini alır. Əli heç bir yana çatmayan Bəkil “Göy ıraq, yer qatı”¹ – deməklə ümitsizliyini bildirir.

Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, Nizami yaradıcılığı daha çox xalq həyatı, xalq məişətindən gələn adət-ənənələr, xalq ədəbiyyatı, xalq təfəkkürü ilə bağlı sözlər, deyim, ifadə, sınımaların əksi ilə doğma abidələrə, xalq dastanlarına yaxınlaşır. “Dədə Qorqud” kitabında “Dirsəxan oğlu Buğacın boyu”nda ovdan qayıdan oğuz bəyləri arasında oğlunu görməyən ana Dirsə xana:

... Çıxsın mənim gözlərim, Dirsəxan, yaman səyrir,
Kəsilsin oğlan əmən süd damarım yaman sızlar.
Sarı ilan soxmadan ağca tənim qalxıb şişər,
Yalnızca oğul görünməz bağrım yanar...²

– deyir.

Dirsə xanın qadınının sözündən gözün səyriməsinin yaxşı əlamət olmaması, daha doğrusu, nə isə bir bədbəxtlik baş verəcəyini xəbər verməsi anlaşılır.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində Şirin də ona Xosrovun saraya gəlmək təklifini gətirən Şapura ürəyinin bərk döyündüyünü və gözünün səyriməsini bildirərək bunların onu baş verəcək təhlükədən xəbərdar etdiyini bildirir:

زیانی دید خواهم کام و ناکام	دل می‌جست و دانستم کز ایام
که هر کس دل جهد بیند زیانها	بلی هست آزموده در نشانها
چه خواهم دید بسم‌الله دگر بار ³	کنونم می‌جهد چشم گهربار

(Ürəyim qopdu və bildim ki, zəmanədən istər-istəməz bir ziyan görəcəyəm. Bəli, bu əlamətlər sınılanmışdır ki, hər kəsin ürəyi qopsa (bərk döyünsə) ziyan görəcək. İndi də gövhər yağdıran (yəni,

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.128

² Yəni orada, s.25

³ خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققتوس.1380.ص298-299

ağlar – N.A.) gözlərim səyriyir. Bismillah, görəsən daha nələr görə-cəyəm.)

Eposda Basatın Təpəgözü öldürməsindən bəhs edən boyda Dədə Qorqud Aruz qocanın körpə ikən köç zamanı itən və aslan tərəfindən bəslənilərək böyüdüən oğlunu tapdıqdan sonra oğlanın daima aslan yatağına getməyə meyil göstərdiyini görürlər. Dədə Qorqud gəlib ona nəsihət edərək deyir: “Oğlanım! Sən insansan, heyvanla müsahib olmagil! Gəl yaxşı at min, yaxşı yigitlərlə eş yort!”¹

Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində də oğlunu vəhşi heyvanlar içərisində görəən ata ona belə nəsihət edir:

باغول چرا کنی حریفی	تو آدمی ای بدین شریفی
ور دیو چو دیو در زمی باش	گر آدمی ای چو آدمی باش
خود را به تکلیف آدمی کرد ²	غولی که بسیچ در زمی کرد

(Sən insansan. Bu şərəfətlə niyə vəhşilərlə yoldaşlıq edirsən? Əgər adamsansa, adam kimi ol. Əgər divsənsə, div kimi yerin altında ol! Yerin altını məskən edən div də özünü adam şəklində görmək istəyir.)

Hər iki əsərdə dünyagörmüş qocaların nəsihəti insan adının şərəfətini, onun bütün canlılardan üstünlüyünü ifadə edir.

İnsanın insanlar arasında ömür sürməyi, insanlarla ünsiyyət bağlaması fikri Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində də əksini tapır:

که با آدمی خوگر است آدمی	به مردم در امیز اگر مردمی
--------------------------	---------------------------

(Əgər insansansa insanlara qarış ki, adam adamla uyuşar.)

Dastanlarda diqqətəlayiq yer tutan nəsillərin münasibəti, övlad məhəbbəti, valideynə ehtiram, gəncliyə inam, xüsusilə vətən rəmzi kimi ülvi mahiyyət kəsb edərək Tanrı səviyyəsinə yüksələn Ana adının müqəddəsliyi (Ana haqqı Tanrı haqqıdır) Nizami əsərlərində də qabarıq duyulur.

Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində elindən-obasından ayırı düşərək səhralarda dolaşan Məcnun onu görməyə gələn yaxınları ilə görüşərkən ilk növbədə anasını xəbər alır:

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.115

² خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس.1380.ص581

پرسید ز حال مادر خویش
کارش چه رسید و حال چون است
هستم به جمالش آرزومند
هم هندوک سیاه اویم¹

وآن گاه گرفت گریه در پیش
کان مرغ شکسته بال چون است
انجور تن یا تتومند
با آنکه ازو سیاه رویم

(Sonra onu ağlamaq tutdu, öz anasını soruşdu. Ki o qanadı qırılmış quş necədir, halı necədir? Xəstədir, ya sağlam? Üzünü görmək həsrətindəyəm. Onun yanında üzü qara olsam da, mən onun qara quluyam.)

Yeri gəlmişkən, onu da deyək ki, klassik poeziyada hələ Nizamidən əvvəl Xaqani tərəfindən bədii ədəbiyyata gətirilən “Ana” mövzusu Nizami poemalarının demək olar ki, hamısında (“Sirlər Xəzinəsi” istisna edilməklə) epizodik planda verilsə də şair tərəfindən dərin rəğbət hissilə tərənnüm olunur.

Dastanlarda parlaq əks olunan boyu uzun Burla xatun, Dirsə xanın qadını eyni zamanda fədakar ana kimi də dərin rəğbət hissilə qarşılır. Dəli Domrulun qadınının ərinə sədaqəti, Bəkilin qadınının öz ağıllı məsləhətləri ilə Bəkilin çətin anlarında ona kömək etməsi, Banu Çiçək, Selcan xatunun döyüş meydanlarında göstərdikləri igidliklər Nizaminin qadına olan yüksək münasibətinin əsas zəminini təşkil edir.

Bu baxımdan Nizami poemalarındakı türk mənşəli qadın obrazları xüsusilə seçilir. “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrov şahın mənəvi qüsurlarından əl çəkib elmlə, həyat və kainatın sirləri ilə maraqlanan ədalətli şahə çevrilməsində Əfrasiyab soylu Şirinin rolu böyük rəğbət hissilə oxuculara çatdırılır. Öz ağıllı iradə və tadbiri ilə Bəhram şahı mənən məğlub edən Fitnə, Sultan Səncərin önündə cəsarətlə dayanıb ondan ölkədəki özbaşınalıqlara son qoymağı tələb edən qoca qarı, döyüş meydanlarında göstərdiyi qəhrəmanlıqlarla hamını heyrtləndirən Nistəndərcəhan obrazında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qadın qəhrəmanlarının güclü təsirini sezməmək mümkün deyil.²

Nizami əsərlərində “Dədə Qorqud” dastanlarında geniş yer alan atın tərifi, onun qəhrəmanların döyüş yoldaşı, sədaqətli dostu,

¹ خمسہ نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس. 1380. ص 615

² H.Araslı. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı / Nizami Gəncəvi (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərb.EA nəşriyyatı, 1947

qardaşı kimi təqdiminə də tez-tez təsadüf edilir. Dastanlarda “keçi başlı keçər ayğır”, “Toğlu başı turu ayğır” adlanan atların adları çəkilir. “Tovla-tovla şahbaz atlar”, “alayğır”, “ərəbi at”, “boz ayğır”, “Qaraqoç” atlardan danışılır. Əsirlikdən qurtarıb Oğuz ellərinə qayıdan Beyrək onu hamıdan əvvəl qarşılayan Boz atını əzizləyərək ona:

... At demərəm sənə, qardaş derəm
Qardaşımdan yey!
Başıma iş gəldi yoldaş derəm,
Yoldaşımdan yey!¹

Dastanlarda ravinin də tez-tez atla bağlı gözəl məsəllər, xalq deyimləri işlətdiyini görürük: “Yayan (piyadə) atın ümuru olmaz”, “At işlər, ər öyünər”, dastanların sonunda Qorqud atanın xeyir-dualarında da qəhrəmanla bərabər onun atı da anılır: “Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!”

Nizami Gəncəvinin də əsərlərində qəhrəmanların atlarından xüsusi məhəbbətlə söz açılır. “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrova Şirin və onun ölkəsi haqqında danışan Şapur, Bərdə hökmdarının Şəbdiz adlı misli-bərabər olmayan atını da anaraq onu belə tərifləyir:

کز او در تک نیال باد گردی	بر آخور بسته دارد رهنوردی
چو مرغابی نترسد ز آب طوفان	سبق برده زوهم فیلسوفان
چو شب کار آگه و چون صبح بیدار	... زمانه گردش و اندیشه افتاد
بر او عاشتر از مرغ شبابویز ²	نهاده نام آن شیرنگ شبیدیز
بدان رنجیر پایش بسته دارد	یکی رنجیر زر پیوسته دارد
نه چون شبیدیز شیرنگ شنیدم ³	نه شیرینتر ز شیرین خلق دیدم

(Axuruna elə yüyürək bir at bağlanıbdır ki, onun tozuna külək də çata bilməz. Filosofların xəyalından dərs almışdır, ördək kimi nə tufandan, sudan qorxur. Zəmanə gərđişli, xəyal gedişlidir. Gecə kimi (hər işdən) xəbərdar, sübh kimi ayıqdır... o gecə rənglinin adını Şəbdiz qoyub, ona yarasadan da artıq aşıqdır. Daima ayağı qızıl zəncirlə bağlıdır. Nə Şirindən Şirin bir məxluq gördüm, nə də Şəbdiz kimi gecə rəngli (qara) at olduğunu eşitdim.)

¹ Kitabi Dədə Qorqud (tərtib edən: H. Araslı). Bakı, Gənclik, 1977, s.60

² خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس. 1380. ص.615

³ Yenə orada, s.200

Ata bəslənən məhəbbət Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərindəki Bəhrəmin (aşqar) atının və “İskəndərnamə”də Çin xaqanının İskəndər şaha göndərdiyi Kəhər atın təsvirində də aydın duyulur.

Nizami poemalarında yer alan yuxu motivi də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında özünü qabarıq göstərir.

Nizami poemalarında əsər qəhrəmanlarının bir çoxunun adlarının mənacə onların şəxsiyyətləri ilə uyarlığı da “Kitabi-Dədə Qorqud”u yada salır.

Nizami əsərlərində Fitnə, Şirin, Rast Rövşən, Tutıyanus, Xeyir, Şər, Şiruyyə və başqa obrazların adlarının şair tərəfindən etimoloji izahı da bizə əski türk abidələrini xatırladır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da igidlik göstərən gənclərə Dədə Qorqud tərəfindən ad verilməsində (Buğac, Bamsı Beyrək, Basat, Yalançı oğlu Yalancuq) onun şəxsiyyəti də nəzərə alınır. Bu motiv müəyyən dəyişikliklə olsa da, Nizamidən əvvəl Xaqani şeirində də nəzərə çatır, Balasaqunlu Yusif Xas Hacibin “Qutadqu-bilik” əsərində də özünü qabarıq göstərir.

Nizaminin əsərlərində Xızr peyğəmbər obrazının bədii əksi də xalq ədəbiyyatı ilə yanaşı, “Dədə Qorqud” dastanlarını xatırladır.

Nizami gəncliyə xüsusi diqqəti ilə də “Dədə Qorqud” abidəsinə yaxınlaşır. Ümumiyyətlə, gəncliyə məhəbbət şairin lirik əsərlərindən tutmuş “Xəmsə”yə daxil poemalarının hamısında öz parlaq əksini tapır. Yeni nəslə qazınan maddi və mənəvi dəyərlərin layiqli varisi kimi görmək arzusu şairin əsərində hər şeydən əvvəl xalq yaradıcılığına qədim Azərbaycan abidəsinə uyar şəkildə təqdimi ilə diqqəti çəkir. Nizaminin Xosrov Pərviz, Bəhrəm, İskəndər və başqa gənc qəhrəmanları əcdadlarının vətənə məhəbbət, xalqa sayğı, doğma adət-ənənələrə sədaqətləri ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Uruz, Buğac, Beyrək, Qanturalı, Qarabudaq, Əmran, Basat və başqa oğuz qəhrəmanlarını xatırladırlar.

“Xosrov və Şirin”də Bərdənin vətənpərvər hökmdarı Məhin Banunun xələfi Şirinin təhriki ilə doğma yurdu və əsl varisi olduğu taxt-tacı geri qaytarmaq üçün göstərdiyi qətiyyət, Bəhrəmin onu dədə-babasının şahlıq təxtindən uzaqlaşdıran düşmənlərinin qoyduğu ağır şərtlərə qəhrəmanlıqla əməl edərək qorxunc sirlərlə üz-üzə gəlib qələbə çalması, eləcə də “Dədə Qorqud” dastanlarında Dirsə oğlu Buğacın meydanda hamının gözü qabağında buğa ilə vuruşub qalib gəlməsini, ya da Salur Oğuz bəylərindən Qazılıq Qoca oğlu

Yeynəyin öz atasını dustaqlıqdan azad edilməsi, Basatın Oğuz ellərinə düşmənin kəsilməsi Təpəgözü öldürüb el-obasını böyük bələdan xilas etməsi, Bəkil oğlu Əmrənin yağılarla vuruşu, Uşun Qoca oğlu Səgrəyin qardaşını əsirlikdən xilas etməsi dastan yaradıcıları və Nizaminin bu mühüm problemə həssaslıqla yanaşdığını göstərir.

Nizami əsərlərində “Dədə Qorqud” abidəsini xatırladan bir türkanə (türk xalqlarına mənsub) üslub özünü göstərir. Dastanlarda tez-tez qarşılaşdığımız poetik təkrarlar, təkrir, ayrı-ayrı kəlmə və səslərin eyni mürəkkəbda bir neçə dəfə işlənməsindən alınan axıcı ahəng Nizami sənətində də diqqətə çatdırılır. Ovdan qayıdan Qazan xanı qarşılayan Qaraca Çoban ona yurdun yağılar tərəfindən viran qoyulduğunu bildirərkən deyir:

Ölmüşmüydün, itmişmiydin, a Qazan!
Qanda gəzirdin, nerədəydin, a Qazan!
... Tovla-tovla şahbaz atların kafir minmiş
Qatar-qatar qızıl dövələrin kafir yedmiş...¹

– deyir

Başqa bir yerdə oxuyuruq:

... Ulaş oğlu Salur Qazan çirxab-çirxab çadır otağ bağışladı.
Qatar-qatar dövələr bağışladı.²

Nizaminin “İskəndərnamə”sində yer alan:

شتر دادنش کاروان- کاروان³   درم دادنش بود گنج روان

Yaxud “Leyli və Məcnun” əsərində atasının ölüm xəbərini eşidən Məcnunun acı-acı ağlamasını belə ifadə edir:

گریان شد و تلخ-تلخ بگریست   بی گریهء تلخ در جهان نیست⁴

(Ağlamağa başladı, acı-acı ağladı. Acı-acı ağlamayan bu cahanda kimdir?)

Bundan əlavə, ustad sənətkarın klassik poetikanın sözlərinə mənə tutumu, zahiri gözəlliyi üçün işlədilmiş ənənəvi fiqurlarını vəhdətdə işlətməsi də şairin yaradıcılığını yüksək poetik məziyyətləri ilə se-

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977, s.36

² Yəni orada, s.115

³ خمسه نظامی الیاس بن یوسف گنجدی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی. تهران ققنوس. 1380.

⁴ Yəni orada

çilən “Dədə Qorqud” dastanları ilə birləşdirən, yaxınlaşdıran səciyyəvi cizgilərdən hesab edilir. Abidənin xalq içərisində yayılmasında fəal rolu olan xalq sənətkarları dastanların ahəngini gözəlləşdirən poetik vasitələrə müraciət etməklə, mətnə xüsusilə dastan qəhrəmanlarının dilindən verilən nəzmlərdə ayrı-ayrı sözlərin, bütöv cümlələrin, eləcə də səslərin mövcud təkrarından ustalıqla faydalanmış, istifham, xitab, gözəl anafora, perifora, poetik təkrar, təkrir, klassik poetikada iltizam, istiqaq adlanan bədii vasitələri, paronim sözləri yanaşı işlətməklə oxuculara təqdim etmişlər.

Qeyd olunan fikri və poetik səsləşmələrdə Nizami sənətinin özünəməxsus səciyyəvi cizgiləri aydın duyulsa da, belə yaxınlıq şəirlə dastan yaradıcıları arasında bir doğmalılıq, həyata, təbiətə münasibətdə qəhrəmanlıq, yurdsevərlik, gözəllik, mənəvi ucalıqla bağlı anlayışlarda bənzərlik olduğunu aydınlaşdırır.

Bütün bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud”un Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üçün ədəbi-bədii məxəz, ilham mənbəyi olduğunu göstərməklə yanaşı, böyük şairin dastanların ərsəyə gəldiyi ədəbi zəminlə bağlılığını, onun xalq hikməti və doğma el sənətindən həmişə öyrənərək, onu həm də öz poetik dühası ilə zənginləşdirdiyini təsdiq edir.

3. Nizami Gəncəvi və qədim türk abidələri

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının fikri-estetik baxımdan formalaşmasında şifahi ədəbiyyat: dastan, nağıl, rəvayət, əfsanə və başqa xalq yaradıcılığı nümunələri ilə yanaşı, türk dilində yaranan qədim abidələrin də əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Dahi şair Qaraxanilər dövründə yaşayan Yusif Xas Hacibin “Qutadqu-bilik” əsəri, Mahmud Kaşqarlının “Divanü lüğət-it-türk” adlı məşhur lüğəti, Əhməd Yüknəginin “Atibətul-həqayiq” və başqa qədim nümunələrlə yaxından tanış olmuş, yeri düşdükcə epik səciyyəli türkdilli nümunələrdən bədii qaynaq kimi faydalanmışdır. Bu baxımdan “Qutadqu-bilik” əsəri daha səciyyəvi olub, dövrün ictimai-siyasi durumunu, etik-əxlaqi görüşlərini, dövlətçilik ideyalarını əks etdirmək xüsusiyyəti ilə seçilir.

Qaraxanilər sülaləsinin hakimiyyəti zamanında Buğra Qaraxan ibn Süleyman Arslan xana ithaf edilmiş bu əsər 1069-70-ci illərdə Balasaqunlu Yusif tərəfindən yazılmışdır.

Balasaqunlu Yusif mükəmməl təhsil görmüş, ərəb, fars dillərini yaxşı bilən, Fərabî və İbn Sina fəlsəfəsinə bələd, Firdovsi “Şahnamə”si ilə yaxından tanış, zəmanəsinin hərtərəfli erudisiyaya malik nüfuzlu şəxslərindən idi. Əruz və bəlağət elmini gözəl mənimsəmiş ədəbi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, yaradıcılığında dövlətin idarə işləri, hökmdar və xalq münasibətlərinə, insan və insanlıq haqqında humanist görüşlərə geniş yer vermişdir. Müəllifin “Qutadqu-bilik” adlı məşhur əsərində xalq səadəti, firavan həyat, ədalətli hakim, qüsuruz cəmiyyət və başqa bu kimi bəşəri düşüncələri öz bədii əksini tapmışdır. Onun türkdilli xalqların ədəbiyyatlarında yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi böyük əhəmiyyət daşıyan “Qutadqu-bilik”i qədim türk mədəniyyəti, türk ədəbiyyatı və türk dilinin özəlliklərini əks etdirməklə yanaşı, əsərin ərsəyə gəldiyi dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi, dövlətçilik ideyaları barədə məlumat verən bədii sənəd kimi də türk mədəniyyəti tarixində əvəzsiz yer tutur.

Məlumdur ki, Bizans, ərəb, fars, hind, çin mədəniyyətlərinin üzləşdiyi Türkistan vilayətində yaranan Qaraxanilər dövləti IX əsrdən başlayaraq XIII yüzilliyə qədər davam etmiş, Xotəndən Amu Dərya sahələrinədək böyük bir ərazidə yerləşmişdi. Mərkəzi şəhərləri Şərqdə Qaşqar, Qərbdə isə Balasaqun olan Qaraxanilər dövləti türk dövlətləri içərisində İslami birinci olaraq qəbul etmiş, Səmər-

qənd, Buxara kimi mədəniyyət mərkəzləri də daxil olmaqla, zəngin mədəniyyətə yiyələnmişdi. Məxəzlər bu ölkədə türk dili ilə yanaşı, fars və ərəb dillərinin də rəvac olduğunu qeyd edirlər. Alimlərin məlumatına görə, türkcə yazının yaranma tarixi daha qədimlərə gedir və bunu VII əsrin məşhur abidələrindəki yazı nümunələrinin təsdiq etdiyi göstərilir. Yusif Xas Hacib “Qutadqu-bilik”in müqəddiməsində türkcə yazılmış ilk böyük poema olan bu ən böyük əsərin əhəmiyyətini əsaslandıraraq:

Ərəbcə, tacikcə kitablar yügüş,
Bizim tilimizdə bu yumağı uquş.¹

(Ərəb, fars dillərində kitablar çoxdur. Bizim dildə bu birincidir.), – yazır.

Təsədüfi deyildir ki, türk dilində yazılan və bir çox həyati-mədəni sahələri əhatə edən bu əsər oxucuların dərin rəğbətini qazanmış, məhəbbətlə oxunmuş və qiymətli sənət nümunəsi olaraq sonrakı ədəbiyyata da təsir göstərmişdir. “Qutadqu-bilik” bütün Şərqdə geniş yayılaraq müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqlənən adlarla məşhurlaşmışdır. Çinlilərin “Adabül-mülük” dediyi bu əsər – Məçində “Ayinül məmləkət”, Şərqdə “Ziynətül-üməra” adlandırılmış, iranlılar ona “Şahnameyi-türki” demişlər. Türk aləmində isə “Qutadqu-bilik” – “səadət əldə etməyin yolları haqqında kitab” adı ilə şöhrətlənmişdir.

Əsərin özündən də aydın görüldüyü kimi, bu kitab yazılmazdan əvvəl də türk xalqları zaman-zaman zəngin ədəbi-mədəni dəyərlərə malik olmuşdur. “Qutadqu-bilik”dəki müəllif qeydləri, şairin dövlətçilik haqqındakı maraqlı mülahizələri, ölkənin idarəsi, müxtəlif vəzifələr barədə görüşləri, onun söz sənəti, şairlik və şair şəxsiyyəti, eləcə də başqa elm sahələrinə dair düşüncələri Yusif Xas Hacibin çoxillik həyati-elmi təcrübəsi və ensiklopedik biliklərə malik olması haqqında aydın təsəvvür yaradır. Müəllifin tez-tez “biliyi dərya”, “düşüncəsi dərin”, “Anlaqlı qoca”, “Yəğma bəyi”, “Üç ordu bəyi”, “Türk buyruğu”, “Boku Yabkusu”nu anması, sınaqlı, müdrik qocaların hikmətli sözlərini xatırlaması onun zəngin bir irsə söykəndiyini göstərir.

---

¹ Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin, 3. baskı. İstanbul, 1943, s.7

Əsərin Tabqac Buğra xana təqdimindən sonra Balasaqunlu Xas Hacibin icra etməli olan vəzifələr üzərində xüsusi dayanılır. Əsərdə iştirak edən dörd obrazdan biri olan Ögdülmüşin dili ilə deyilmiş aşağıdakı sözlər dolayısı ilə də olsa, Yusif Balasaqunlunun şəxsiyyəti və dövləti vəzifələri haqqında oxucuya aydın təsəvvür verir:

“Hacib doğrucu olmalıdır. Sözü ilə əməli düz olmalı, əlindən həmişə yaxşılıq gəlməlidir. Gözü tox olmalıdır, yaramaz adamlarla yaxınlıq etməməli, heç kəsə qəzəb bəsləməməlidir. Bədəncə arıq, zərif, bilikli, zehinli, zirək olmalı, qayda-qanunları yaxşı bilməlidir. Onun könlü “təvazökar”, dili şirin, üzü gülər, səbirli, hünəri, sənəti başa düşməli, qiymətləndirməyi bacarmalıdır”.

Qeyd olunduğu kimi, “Qutadqu-bilik” “səadət gətirən bilik”, “xoşbəxtlik haqqında elm”dir. Tədqiqatda əsərin adı “İdarəçilik haqqında elm”, “Səadət gətirən”, “şahları tərbiyələndirən bilik” kimi də mənalandırılır.¹

Əsər didaktik-fəlsəfi səciyyə daşıyır və ölkənin idarəsinin səadətə aparan yollarını müəyyənləşdirmək məqsədilə qələmə alınmışdır. Bununla belə, “Qutadqu-bilik”i sırf didaktiki-əxlaqi əsər hesab etmək də doğru olmaz. Balasaqunlu Yusif insan həyatının mənə və əhəmiyyətini, onun əxlaqı, cəmiyyət və onun üzvlərinin hər birisinin işini, vəzifəsi və fəaliyyətini müəyyənləşdirən elmi-fəlsəfi əsərdir.

“Qutadqu-bilik” 6520 beytdən ibarət olub, 85 fəslə (baba) ayrılır. Mütəqarib vəznində yazılıb. Onun “Şahnameyi-türki” adlandırılmasının əsas səbəblərindən biri də “Şahnamə” vəznində yazılmasıdır.

Əsər nəsr ilə yazılmış müqəddimə ilə başlayır. Tədqiqatda “Mərhəmətli, mehriban Tanrının adı ilə” başlığı altında təqdim olunan bu müqəddimənin müəllif tərəfindən yazıldığı, yaxud sonradan əsərə əlavə edilməsi ilə bağlı fərqli fikirlər söylənilir. Alimlərin bir qismi müqəddimənin sonradan əlavə olduğunu qeyd edir. S.E.Malov isə “Türkün şəcərəsi”, “Qisasul-Ənbiya”, “Heybətül həqayıq” əsərlərində olduğu kimi, “Qutadqu-bilik”in də müqəddiməsinin müəllif tərəfindən yazıldığını söyləmişdir.

---

¹ А.Н.Конов. Поэма Юсуфа Баласагунского “Благодатное знание”. Москва, 1983, с.501

Əsərin vəzni barədə də müxtəlif rəylər mövcuddur. Fuad Köp-rülü başda olmaqla, bir çox görkəmli alimlər “Qutadqu-bilik”in İran şairi Firdovsinin “Şahnamə”si vəznində yazıldığını iddia etdiyi halda, Nəcib Asim, A.Sədi və başqa tədqiqatçılar əsərin onbirlik heca vəznində qələmə alınması fikrindədirlər. Əsər üzərində ciddi araşdırma aparmış filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəli Nərimanoğlu “Qutadqu-bilik”in həm “Şahnamə” vəzni, həm də türk şeiri üçün doğma olan on birlik hecanın 6-5 bölgüsü ölçüsün-də yazıldığını bildirir.¹

Tanrı və Peyğəmbərin mədhindən sonra müəllif haqqında mə-lumat, kitabın əhəmiyyəti və yüksək dəyəri xüsusilə diqqətə çatdıran müqəddimə müəllifi yazır: “Bu kitab çox əzizdir. Çin bili-cilərinin məsəlləri ilə yaradıldı, Maçin bilicilərinin şeirləri ilə tərtib edildi. Bu kitabı oxuyan, beytlərinin mənasını öyrənən (adam) isə daha əzizdir”.²

Əsərdə dövlətin ədalət, səadət, ağıl və qənaət kimi dörd əsa-sından, bunların bir-birinə nisbəti, biri digərini tamamlamasından alınan vəhdətin işığında etik-əxlaqi görüşlər, mənəvi yetkinlik kimi mühüm bir məsələnin həlli yer alır. Əsər eyni zamanda, insan ömrü, həyat, ölüm və mənəvi əbədiliyin əsas şərtləri ilə də oxucunu tanış edir.

İlk fəsillər Allahın, Peyğəmbərin tərifinə həsr edilir. Sonrakı fəsil zəmanə hökmdarının mədhi haqqındadır. Bu da maraqlıdır ki, bu mədhiyyə səciyyəli klassik poeziyadan fərqli olaraq bu fəsil mədhiyyə şeirinə mənsub dəbdəbəli ifadələr, mübaligələr deyil, da-ha çox həyati məsələlər, hakim və xalq münasibətlərinin sadəcə həlli ilə bağlı verilir.

İlk fəsil “Möhtərəm müzəffər köməkçi, həqiqət və din kö-məkçisi Tabğaç İliq Buğra Qaraxan Əba Əli Həsən ibni Arslan xan rəhmətullahi əleyhumə mədhində” adlanır. Fəsil “Bahariyyə” ilə başlayır: “Səfalı bahar çağında dünya tənəli bir tərzdə sözbə başlaya-raq şairə deyir: “Sən xaqanın üzünü gördünmü? Dur, gözünü aç! Mənim sözümə qulaq as. “Çoxdan bəri məyus idim, indi yas libası-nı çıxarıb ağ paltar geyinmişəm. Bəzəndim, ulu xaqanı, istəyərsə canımı da ona bağışlaram. Bulud guruldayaraq təbilini çaldı, xaqa-

¹ Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik. Bakı, Gənclik, 2003, s.13

² Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin, 3. baskı. İstanbul, 1943, s.7

nın sıyrılmış qılıncı kimi şimşək parladı. Tabğac ulu Buğra xan ələmi tutdu. Adı qutlu olsun, iki cahan ona əba olsun!..”

Gördüyümüz kimi, Bahariyyə şeirinin xüsusiyyətləri mədhiyyə səciyyəli əsərlərin qayda-qanunları ilə uyğunlaşdırılaraq məmduhun orijinal məcazlarla tərfi ilə nəticələnir. Şair mədhiyyəsinin dua hissəsində ədalətin daima bərqərar olmasını arzulayır: “Fələk maniəsiz dövr edib bərqərar olsun, onu görmək istəməyənlərin gözü odla deşilsin...”

Giriş fəsillərdə dünyanın yaranması, kainatın quruluşu, elm-biliyin xeyiri, dilin fəziləti, sözün qüdrəti, ağıl ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürülür. Kitabın “Yeddi səyyarə və on iki bürc haqqında”, “İnsanın qədrinin elm ilə ölçülməsi”, “Dilin fəziləti və zərəri haqqında”, “Bilik öyrənmək, idrakın faydası”, “Kitaba ad vermək və qocalıq haqqında” və başqa giriş fəsillərdə şair tez-tez oxucuya üz tutur, özünün biliyi ilə el içində tanınan adamlara müraciət edir, müasirlərinə qəzəbdən uzaq olmağı, acıqla iş görməməyi məsləhət görür, inasənliyə yaraşmayan adətlərdən uzaqlaşmağa çağırır.

Y.X.Hacib kitabın son fəsillərində insan ömrünün vəfasızlığı, həyatın səbatsızlığı və zəmanə adamlarının etibarsızlığından bəhs edərək əsərini bitirir. Bu hissədə də müəllifin həyat fəlsəfəsi, ömür və ölüm, tərki dünyalıq görüşləri ilə səsleşən düşüncələri əksini tapır. Şair zəmanəsinə qaydır: “Onlar getdi, yaxşı adları qaldı. Bu adlar həmişə hörmətlə anılacaqlar. Bu kişilər insan idilər, yoxsa mələk? “Yoxsa gördükləri iş mələk işləridir. Ey bilici insan, dünyanın indiki vəziyyətinə bax! Gör necə bilik ucuzlaşmış, dəyərini itirmişdir. Ağıllı dilsiz olmuş, ağızını açmır. Halalın ancaq adı qalmış, vəfa öz yerini cəfaya vermişdir...”¹

Məzmunundan da anlaşıldığı kimi əsərdə ictimai həyatın çoxsəhəli problemlərinin əksinə geniş yer verilmiş, dövlət və hakimiyət, hakim və xalq münasibətləri kimi məsələlər – sonrakı klassik epik şeir, xüsusilə Nizami “Xəmsə”sində parlaq əksini tapmış problemlər ətraflı işıqlandırılmışdır. “Sən dünyanın böyüyəsən, ona qul olma! O səni sağ qoymaz, sən də onu sağ qoyma. Yersiz qürur göstərmə! Yaxşı adamlara yaxşılıq elə!...”²

Başqa bir yerdə oxyuruq:

¹ Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin, 3. baskı. İstanbul, 1943

² Yənə orada

“... Ey elik,* ədalətli ol! Özünü daima bəy görmək istəsən həmişə xalqa ədalət göstər, zülmədən çəkin, ağıllı, hüşyar ol! Boynuna ağır bir yük almısan. Qafil olma! Qəzəb və həvəsdən çəkin! Ağılla, səbirlə iş gör! Ey başçı doğru siyasət yürüt. Siyasət doğru olmazsa, ölkəni idarə etmək mümkünsüzdür. Kim ki yaxşı siyasət yürüdür, öz adını yüksəldir”.

Belə nəsihətlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. “Qutadqu-bilik” də başçı və xalq, hakimiyyəti idarə etmək prinsipləri ilə bağlı bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən maraqlı mülahizələrlə qarşılaşırıq: “Gör ki, aslan itlərə başçılıq etsə, itlər hamısı onun kimi aslana dönər. Əgər aslanlara it başçı olarsa, aslanlar hamısı it kimi olarlar”.¹

Əsərdə insan, onun həyat və məişəti, dövlətçilik ənənələri, cəmiyyətlə bağlı qarşılıqlı münasibəti ictimai-siyasi və fəlsəfi baxımdan dəyərləndirilir. Dostun, sədaqətli yoldaşın insan həyatında xüsusi yeri, həmdəmsiz keçən ömrün çətinliyi, xoşxasiyyət, mehriban həmsöhbətə olan ehtiyacdən söz açılır. Təvazökarlıq, şükür etməyi bacarmaq, heç kəsə yuxarıdan baxmamaq və başqa bu kimi əxlaqi xüsusiyyətlərdən bəhs olunur.

Aydoldunun (vəzirin), elikin (el başının) verdiyi suallara cavab olaraq söylədiyi həyatı-fəlsəfi mülahizələrdə insan və yaşayış üçün ən zəruri olan məsələlər müfəssəl işıqlandırılır, müəllifin yaxşı ad, ağıl, bilik, faydalı və zərərli adətlər haqqında düşüncələri oxucuya çatdırır.

***

Məlum olduğu kimi, ideya məzmunu və şəkli xüsusiyyətləri ilə türk ədəbi mühitindən ayrılmaz olan “Qutadqu-bilik” hər şeydən əvvəl türk məişətinin əksi, qədim türk mədəniyyəti, türk psixologiyasının şərhinə həsr olunmuşdur. Balaşaqunlu Yusif tez-tez əski türk mədəniyyətindən çıxış edir, dövlətçiliklə bağlı mülahizələrini, didaktik-fəlsəfi görüşlərini, türk xalq məsəlləri, aforizmlər ilə təsdiqləyir. Əsərdə türk biliciləri tez-tez xatırlanır. “Damğa”, “Tuğ”, “Nağarağ”, “Buncuq” və başqa türk qəbilələrinin adları çəkilir, “Uçorda”, “Yəğma”, “İl”, “Ötəgən”, “Egduz” elləri başçılarının şəirləri təzmin edilir. “Biliyi dəniz kimi sınaqlı kişi”, “sözü bitgin ki-

---

* Elik – el başı, el başçısı

¹ Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin, 3. baskı. İstanbul, 1943

şi”, “doğru işli kişi” və başqa epitetlərlə anılan türk bilicilərinin sözləri aforizm kimi təqdim olunur. Müəllif təsvirləri və irəli sürülən ictimai-siyasi düşüncələrlə bağlı “buna oxşar türk məsəli var”, “İndi türkcə bu məsəli eşit” və başqa belə giriş misralarla Türk xalq məsəlləri, atalar sözləri ilə təsdiq olunur. Maraqlıdır ki, əsərdə tez-tez xatırlanan məsəl və aforizmlərin türk xalqına məxsusluğu xüsusi olaraq diqqətə çatdırılır. Bu isə əgər bir tərəfdən əsərin məzmunundakı türkçülük ruhunu qüvvətləndirirsə, digər tərəfdən oxucuya fars və başqa mənbələrdə əksini tapan atalar sözü və məsəllərin mənşəyinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Məsələn bilik barədə danışan şair özünün: “Bilik sənə sadıq dostdur, təlim sənənin üçün mehriban qardaşdır. Bilik və yaxşı işlər nadana yaddır” – sözlərini türkcədə buna uyğun olan aşağıdakı məsəl ilə təsbitləndirir:

Munar mənzəti gəldi türkcə məsəl,
Oxugil muni sən konul oqda al.
Uğşlük kişidə eşi tab ügüş
Biliksiz kişigə atı tab sögüş

(Türkcədə buna uyğun məsəl var: “Bilikli kişi üçün bilik mehriban yoldaşdır. Biliksiz kişinin adı ancaq söyüş kimidir.)

Məsnəvi formasında yazılan bu əsərdə məsnəvi arasında lirik şeir növləri ilə də tez-tez qarşılaşmaq olur. Tədqiqatçıların bir qismi bu dördlüklərin başqa şairlərin əsərlərindən edilmiş təzminlər olduğunu, bir qismi isə onların Y.X.Hacib tərəfindən yazıldığını söyləyirlər. hər halda şairin özü bu dördlükləri başqa müəlliflərin əsərləri kimi təqdim edir.

Əsərdə sayca çox olan belə dördlüklər Balasaqunlu Yusifin özündən əvvəlki zəngin bir irsə söykəndiyini söyləməyə əsas verir. Çox vaxt şair bu şeirlərin mənbələrini də göstərməyə çalışır. (Üçordu bəyi, İl bəyi, sınaqlı qoca və.s) Odur ki, bəzən şairin öz əsəri təsiri bağışlayan bu dördlüklər içərisində təzmin olanların geniş yer aldığını söyləmək olar.

Müəllifin ustalığı tematik baxımından rəngarəng olan bu lirik parçaları əsərin əsas məzmunu ilə uyuşduraraq yerli-yerində oxucuya təqdim etməsində də özünü göstərir.

Belə dördlüklər həm də əsərin yarandığı dövrdə mövcud olan söz sənətinin sifahi və yazılı nümunələrinin mövzu zənginliyi haq-

qında da aydın təsəvvür yaradaraq, nəsillərin münasibəti, gəncliyə inam, soy-kökə məhəbbət, mənalı ömür, həyat və ölüm, eləcə də insan əxlaqının incəlikləri, qonaqpərvərlik, dostluq, sədaqət, düşmənçilik, bir sözlə, ictimai həyat və məişət qaydalarını da əhatə edir.

“Qutadqu-bilik” eyni zamanda poetik özəllikləri ilə də seçilən orijinal sənət nümunəsidir. Zəmanəsinin görkəmli ideoloqu olan Yusif Xas Hacib həm də söz sənətinin incəliklərinə dərinlən bələd olan istedadlı şair olmuşdur. “Qutadqu-bilik” münazirə şəklindədir və məzmunu, əsasən, iştirakçıların müsahibəsi yolu ilə ifadə olunan ilk uğurlu nümunədir. Əsərdə təhkiyəni gözəl təbiət təsvirləri, şairin haşiyə beytləri, bahariyyə, qocalıqdan şikayət, dünyadan narazılıq, mədhiyyə səciyyəli qəsidələr, eləcə də, yerli-yerində verilən lirik parçalar-qoşuqlar poetik baxımdan zənginləşdirir, daha da oxunaqlı edir. Müəllifin tez-tez qədim türk məsəllərinə müraciəti, türk xalqlarının qədim həyat tərzini, məişətin müxtəlif sahələri ilə bağlı aforizmlər əsərə xalq ədəbiyyatının ibrətamiz ruhunu aşılaraq onun məna tutumunu daha da artırır.

Balasaqunlu Yusif xalq səadətini yollarını aydınlaşdırmaq kimi başlıca bədii məqsədini son dərəcə sadə anlaşılan bir tərzdə oxuculara çatdırır. Əsərin dili saf türkcə olub, ərəb, fars kəlmələrinin nadir hallarda işlənməsi ilə seçilir. Müəllifin ictimai-siyasi görüşləri konkret şəkildə yönəlmiş suallara cavab olaraq söylənilir.

Əsərdə dördlük-qoşuqlarla yanaşı, şeirlər də diqqəti cəlb edir. Təşbibsiz olan belə mücərrəd qəsidələrdə zəmanə, həyat gerçəklikləri və Balasaqunlu Yusifin müasirləri barədə danışılır. Şair dünyanın vəfasızlığından, dostların cəfasından söhbət açır, cavanlıq çağlarının sona yetişməsindən, qocalığın gətirdiyi kədər və qayğılardan şikayətlənir.

“Qutadqu-bilik” fəlsəfi-həyatı mündəricəsinə uyğun bədii biçimi, fəsillərin bir-birilə mövzuca yaxınlığı, poetik məntiqə əsaslanması ilə də diqqəti cəlb edir. Əsər iştirakçılarının, xüsusilə hökmdarın vəzirle ardıcıl davam edən müsahibələri biri-digərini məzmun baxımından da tamamlayaraq bir bütövlük, süjet tamlığı meydana gətirir. Əsərin poetik özünəməxsusluqları çoxdur, onların bəziləri, daha doğrusu, sonrakı epik şeirə təsiri olanları üzərində dayanmağı məqsədəuyğun bilirlik:

Yusif Balasaqunlu əsərinin iştirakçıları olan dörd obrazın adları ilə onların təbiətləri, ictimai həyat və cəmiyyətdəki yeri, fəaliyyəti

yətləri arasındakı uyğunluq nəzəri cəlb edir. Türk epik şeirində sonradan bir ənənəyə çevrilən bu xüsusiyyət ədalət rəmzi kimi təsvir olunan hökmdarın – Gündoğdu, dövlət, bəxt simvolu olan vəzirin – Aydoldu, ağılı, zəkani təmsil edən vəzirin qardaşı- Ögdülmüş və onun qardaşı qənaət timsalının – Odqurmuş adlanmasında özünü göstərir.

“Qutadqu-bilik” ictimai-siyasi əhəmiyyətli bir əsər olması ilə yanaşı, əxlaqi-fəlsəfi yönümdə yazılması ilə də seçilir ki, məhz belə səciyyə onun poetik ruhuna da təsir etmişdir. Əsərdə tez-tez qarşılaşdığımız müraciətlər, bədii xitab və poetik suallar oxucunun diqqətini cəlb edərək, onunla bir növ ünsiyyət yaradır.

Əsərin poetikasını səciyyələndirən əsas cizgilərdən biri şairin bədii sifətlərə tez-tez edilən müraciətlərdə özünü göstərir:

Boz yermis kimi qızıl olmayınca
Yaşıl ot və güllər açılmayınca.

Başqa bir yerdə:

Söz boz yerə yaşıl göydən düşdü.

Bu beytlərdə “yer”ə aid “boz” və “qızıl” epitetləri, “göy” haqqında “yaşıl” epitetinə ilk baxışda elə bir ehtiyac duyulmasa da, şair bu sifətlərlə daha təsirli təbiət mənzərəsi yaratmış, sözün yüksək dəyəri haqqındakı fikrini daha aydın çatdırmağa bilmişdir.

Yaxud aşağıdakı hikmətli sözlərə baxaq:

Qara gözün nuru oğul-qızıdır.
Qızıl dil qara başa qatı düşməndir.
Yaxşı qılıq ağ süd ilə bədənə girsə,
O ölənə qədər bədəndən çıxmayacaqdır.

Diqqət etsək, bu misralarda ifadə olunan poetik fikirləri: “Oğul-qız insanın görünən işığıdır”, “Dil başa düşməndir”, “Yaxşı xasiyyət süd ilə bədənə girsə, ölənə qədər bədəndən çıxmaz” – “qara”, “qızıl” (qırmızı) “yaxşı” epitetləri ilə bir daha poetik çalarları artırır, ibrətamiz mənanı daha cəlbedici, yadda qalan edir.

Əsərdə Tanrı üçün işlənən “qadir”, “vahid”, “böyük”, “misilsiz”, “yeganə”, “əzəmətli” və başqa bu kimi bədii sifətlər, eləcə də, şairin təzmin etdiyi qoşuqların müəlliflərini anarkən müxtəlif mü-

rəkkəb bədii sifətlərdən faydalanması “Qutadqu-bilik”in poetikasının səciyyəvi xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir:

İndi xasiyyəti xoş kişi nə dedi eşitgil,
Sınanmış, düşüncəli, elə əl uzadan kişi.

Yaxud:

Üçordu xanı nə dedi eşit,
Xalq içərisində tanınmış kişilərin doğruçusu.

Başqa bir yerdə:

Bilikli bəy nə dedi eşitgil,
Xalqın başçısı, kişilərin ən yaxşısı.

Göründüyü kimi bu nümunələrdə “Xasiyyəti xoş” epitetini beytin 2-ci misrasındakı “sınanmış”, “düşüncəli”, “elə əl uzadan” bədii sifətləri tamamlayır.

Sonrakı nümunələrdə də beytin ilk misrasındakı epitetlər, ikinci misrada verilən bədii sifətlər ilə sözü gedən şəxs haqqında təsəvvürü daha da zənginləşdirir.

“Qutadqu-bilik” də işlədilən bənzətmələr də maraqlı olub özünəməxsusluqları ilə seçilir. Belə təşbihlərin çoxu “tək” təşbih ədatı ilə düzəlir. Əsərdə başqa təşbih ədatları ilə düzələn və ədatsız bənzətmələrlə də qarşılaşırıq. Təbiət mənzərələrinin təsvirlərinin birində oxuyuruq:

Ünün otlu kəklik qular qatqula
Qızıb ağzı qan tək, qaşı qap-qara.

Bu misralarda kəkliyin dimdiyinin qırmızılığı qana bənzədilir. Göründüyü kimi, təşbih “tək” ədatı ilə düzəlmişdir. Ağızın qana bənzəməsində istifadə edilən “qızıl” (qırmızı) epiteti isə beytin poetik tutumunu “q” səsinin təkrarı ilə yaranan alliterasiya ilə bir daha artırır.

Göyər ad tutur güc yağuşa göyər,
Turu su turur, aksa nemət unar.

(Zülm yanar oddur yaxınlaşsan yandıracaq, ədalət sudur axarsa nemət yetirər.)

Bu nümunələrdə təşbih “durur” xəbər şəkilçisi ilə yaranır. Balasaqunlu Yusifin bənzətmələri əsasən türk aləmi, türk psixologiyası ilə bağlı olub türk xalqlarının tarixi taleyi, türk zövqü və türk məişətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Belə təşbihlər təhkiyə, obrazların təqdimi qəhrəmanların danışdıqlarında, eləcə də, təbiət təsvirləri və şairin məzmunundan kənar haşiyə beytləri və ricətlərində də diqqətə çatır. Bu bənzətmələr hətta əsərdə yer alan xalq məsəllərində belə oxucunun nəzərindən yayınmır:

Tanış-bilişsiz kişi kor kimidir
Kor yolunu azsa onu qınama.
Əgər kişi heç vaxt getmədiyi yola çıxarsa
Ər kişi gəlin kimi lal olar.

Bu beytlərdə dostu-tanışı olmayan adamın kora bənzədilməsi, bələd olmadığı yola çıxanların dinməz gəlinlə müqayisəsi kimi həyatı təşbihlər müəllifin həssas müşahidəsindən irəli gələn orijinal bənzətmələrdir.

Balasaqunlu Yusif oxucularına təlqin etməyə çalışdığı bir çox əxlaqi etik görüşlərini də belə sadə bənzətmələrlə təqdim edir:

Bilik, zəka zülmət gecədəki məşəl kimidir,
Bilik bir yüyəndir ər ona çatsa
Diləyinə yetər, arzularına çatar.

Başqa poetik vasitələr kimi “Qutadqu-bilik”dəki təşbihlər şairin həyat haqqındakı çoxcəhətli bilgisini, iti müşahidəsini, təbiət, məişət hadisələrindəki incəlikləri sezmək və mətn ilə bağlı mənalandırmaq bacarığını göstərir. Misal olaraq, şairin dünyaya uymamaq, vara-dövlətə aludəçilik göstərməmək barədə tövsiyələrini götürək:

Bu dünya malı şor su kimidir,
Onu nə qədər içsən susuzluq yatmır...

Başqa bir yerdə oxuyuruq:

Ey bahadır, gör ki bu dünya kölgə kimidir,
Arxasınca getsən qaçacaq, qaçsan gələcək.

Dünyanın vəfasızlığından şikayətlənən şair yazır:

Dünya fil və əjdaha kimi yeyir və tez də acır,
Həyata inanma, o yel kimi ötüb keçir.
Adəm övladı karvan kimidir...

“Qutadqu-bilik”də qarşılaşdığımız bənzətmələrin mühüm bir qisminin heyvanlar aləmindən götürüldüyünü görürük. Bədii sözü yüksək dəyərləndirən şair yazır.

Söz dəvə boynu kimi cilovlanmalıdır,
Hara dartsan, dəvə boynu kimi ora da getməlidir.

Yaxud:

Bu türkcə sözü dağ ceyranı kimi bildim,
Onu ahəstə işlətdim, aldadıb yaxınlaşdırdım.
Sığalladım, oxşadım, tez könül verdi.

Əsərdə işlənən bənzətmələr və ümumiyyətlə, bədii vasitələrin böyük bir qismi heyvanlarla bağlıdır:

Qızıl tülki kimi hiyləgər olsan,
Erkək buğra kimi kin saxlasan.
Saxsağan tək hüşyar olmaq gərək,
Qara quzğun kimi uzağı görməli...

Belə təşbihlər işlənmə xüsusiyyətləri, daha doğrusu, müəllifin izah səciyyəli əlavələri son dərəcə maraqlı olub onun təbiət mənşələrərinə, canlıların yaşayış tərzinə yaxından bələd olduğunu göstərir. “Qutadqu-bilik”in məcazlar sistemi şairin şəxsiyyəti haqqında oxucuya belə əlavə bilgiler verməklə onun haqqındakı təsəvvürü də genişləndirir:

Əskəp bəylərin qanadı lələyidir,
Qanadsız quş uçmaz.

Göründüyü kimi, ikinci misra ilə müəllif sanki təşbihinin doğruluğunu təsdiqləyir.

Dil qəfəsdə yatmış aslan kimidir,
Azca ehtiyatsız tərپənsən, başını yeyər.

Yusif Balasaqunlunun ustalığı klassik poetikanın ənənəvi vasitələrini məzmun və fikri vəhdətdə ləfzi və məna baxımından bir-birilə əlaqədə işlətməsində də görünür:

Bilicinin sözləri yer üçün su kimidir.
Suyu axıtsa yerdə dürlü nemətlər bitər.
Yaxşılıq onqdur (sağdır – N.A) yamanlıq isə soldur.
Solda cəhənnəm, sağda cənnət olur.

Bu nümunələrin birincisində bilici insanın-sözün faydasını suyun torpağı canlandırması ilə müqayisə edir. İkinci misrada isə örtülü təşbih yaradaraq bu faydanı durlu nemətlər adlandırır.

Sonrakı beytdə də “sağ” və “sol” bənzətmələrinin izahında bu sözlər yeni məna kəsb edərək cəhənnəm və cənnət məkanının əvəzləyicisi kimi işlədilir.

Müəllif təşbihlə təzadı məntiqi vəhdətdə götürür:

Soruşmaq erkək kimidir,
Cavab isə qadındır.
Qadına erkək lazımdır ki,
Ondan iki oğul doğsun.

Göründüyü kimi, təşbihlər misraların məzmununu bir-birinə bağlayır. Şair bir-birilə təzad təşkil edən, eyni zamanda, məntiqi baxımdan yaxın olan sözlərlə gizli bir təşbih yaradır ki, bu da sual-cavab vasitəsilə meydana çıxan həqiqətin övlada-oğula bənzədilməsidir. Bu da maraqlıdır ki, klassik poeziyada görkəmli söz ustaları o sıradan, Nizami də söz sənətinə övlad münasibəti bəsləmiş, bədii əsəri canın meyvəsi, oğul ilə müqayisə etmişlər.

Əsərdəki təşbihlər oxucuya həm də türk aləminin özünəməxsusluğunu, türkə məxsus həyat tərzini, türk məişətinin rəngarəngliyini, tarixi zənginliklərini, xalqın başlıca məşğuliyyəti, əkinçilik, bağçılıq, heyvandarlıq peşələri haqqında da təsəvvür yaradır:

Bəxtiyar elik, bu dünya bir əkinzardır
Kişi öz əkdiyini biçər.

Başqa bir yerdə:

Bilicilər sulu yer kimidirlər,
Onun harasına ayaq bassan, su çıxar.
Nadan kişinin könlü quru torpaq kimidir.
Meyvə, ot əksən, dərya su töksən də göyərməz.

Bu beytlərdə də əkinçi əməyi, torpaq üzərində çalışmaq, zəhmət çəkmək kimi oturaq həyatın əlamətlərindən söhbət gedir.

Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Kişi könlü bağ kimidir, onu yaşadan sudur,
Bəylər isə sudur.

Əsərdə göstərilən aşağıdakı mürəkkəb təşbihlər də öz mürəkkəb xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

Qara qarğa dimdiyini qaldıraraq qaqqıladı,
Onun avazı haray salıb ağlayan qız səsi kimidir.

Bu beytdə qaqqılayan qarğanın səsi qızın ağlamasına bənzədilir. Ancaq bu səs sadəcə ağlayan qızın deyil, haray salıb ağlayan qızın səsi ilə tutuşdurulur:

Ularquş avaza başladı, öz eşini çağırırdı –
Gözəl qız könül verdiyi (sevgilisi)ni çağırdığı kimi.

Başqa bir təbiət təsvirinə baxaq:

Bulud guruldadı, növbət təblini çaldı, şimşək çaxdı,
Sanki Xaqan qılıncını çəkdi.

“Qutaqdu bilik”də bahariyyə şeirinin ilk gözəl nümunəsi ilə qarşılaşırıq. Əsərdə cəlbedici təbiət mənzərələri geniş yer alır. Balasaqunlu Yusif səhərin açılması, üfüqdən boylanan günəşin ətrafı işıqlandırmasını əlvan poetik vasitələr işlətməklə təsvir edir:

Şərqdən alov kimi məşəl yandı,
Cahanın üzü ağ mirvari kimi oldu.
Aləm gəlin üzünü açmış kimi işıqlandı,
Mərcan qalxanı yuxarı qalxdı.

Bu misralarda “alov”, “ağ mirvari”, “örtüyünü götürmüş gəlin” bənzətmələri ilə yanaşı, “məşəl”, “mərcan qalxanı” istiarələri də təsvirin poetik zənginliyini artırır.

Başqa bir yerdə:

Şərqdən günəş başını yuxarı qaldırdı,
Bütün dünya ağquş tükünün rəngini aldı.
Günəş durdu köksünü yuxarı qaldırdı,
Bütün aləmə kafur saçdı.
Aləm fəriştə gözü kimi işıqlandı.

Bu təsvirdə təşxisin gözəl nümunələrinin məharətlə işləndiyini görürük. Əsərdə rastlaşdığımız təbiət mənzərələrinin obrazlı tərdə oxucuya təqdimi bir neçə yerdə təkrar olunsa da, belə təsvirlərin hər dəfə yeni məcazlar, orijinal poetik vasitələrlə seçildiyini görürük:

Aləm rəngi qızıl rəngi kimi oldu,
Od kimi dünyanın üzünü qızardı
Şərqdən Müştəri durub yuxarı qalxdı,
Düşməni alov götürən kimi od saçdı.

Şair özünün Bahariyyəsində quşların vətənə qayıdışlarını bildirərkən də onların “bəzilərinin hind racələri, bəzilərinin isə rum qeysəri” yəni qara və ağ rənglərdə olduğunu bildirir.

Y.X.Hacib günəşin qürubu, havanın qaralıb gecənin gəlməsindən söz açarkən də türk şeirinin bədii zinətlərindən ustalıqla bəhrələnin, rəngarəng məcazları bir-birilə məntiqi vəhdətdə işlədir:

Aləm altunrəngini aldı
Günəş yaqut rəngini zəfəran etdi.
Asiman qaşını çatdı, üzünü qaraladı,
Zülmət adamların gözünü qapadı.

Bu misralarda “Aləmin altun rənginə boyanması”, “günəşin yaqut rəngini zəfəran rəngdə etməsi”, “Asimanın qaşını çatması”, “üzünü qaralaması”, “Zülmətin adamların gözlərini bağlaması” uğurla işlənmiş və biri digərini tamamlayan təşxislərdir. Gecənin düşməsi başqa bir yerdə belə ifadə olunur:

Asiman örtüyünü saldı, parlaq üzünü örtüdü,
Hava dul donunu geydi, belini bağladı.
Rum qızı parlaq üzünü gizlətdi,
Aləmin üzünü zənci kimi qaraladı.

Təbiət mənzərələrinin belə təsvirində eləcə də təhkiyədə diqqət çəkən obrazlı ifadələr, rəngarəng məcazların o sıradan tosif (epitet), təşxis, istiarə, təşbih və başqa bədii vasitələrin vəhdətdə işlənməsi əsərin poetik siqletini də artıraraq şairin həyatı-ictimai görüşlərinin daha aydın təqdimi ilə nəticələnir. Misal olaraq Aydoldunun (vəzirin) ölüm səhnəsinin təsvirini götürək: “dolu ay kəçilib söndü... nurlu üzünü qədir gecəsi ilə əvəz olundu. Mizacı pozuldu, halı ağırlaşdı. Nihal kimi düz olan qəddi əyildi..”

Başqa bir yerdə şair baharın gəlişi ilə quşların da qayıtmasının təsvirində: “bəziləri hind raciləri, bəziləri rum qeysəri idilər”... deməklə onların qara və ağ rənglərində olduqlarını bildirir. Əsərdə “ölüm carçısı (əzrayıl), “qara quzğunun ağ quşa çevrilməsi” (qara saçların ağarması), “bilik ordusu”, “kafur” (ağ), “mişk” (qara) və başqa metoforik ifadələrlə qarşılaşırıq.

“Qutadqu-bilik” həm də xalq yaradıcılığının hikmətini özündə yaşadan, şifahi ədəbiyyatla bağlı ədəbi-bədii nümunə olmaqla da böyük əhəmiyyət daşıyır. Tarixin ibrətamiz hadisələrindən çıxış edən Yusif Balasaqunlu yeri düşdükcə tarixlə bağlı qədim əhvalatlara toxunur, folklorun məşhur obrazlarını xatırlayır. İnsan həyatı, dünyanın vəfasızlığı ilə bağlı düşüncələrini, dini-tarixi əhvalatları yada salmaqla oxuculara çatdırır. Adlarını çəkməsə də Şəddad, Nəmrud, Firon, Qarun, İskəndər və başqa əfsanələşmiş şəxsiyyətləri anır:

Hanı dünyanı tələb edib
Özünə dəmir şəhər, qəsr hazırlayan?
Hanı o qəzəbli it, dünyanı tutub
Qaraquşa minərək göyə uçan?
Hanı dövlət yıgıb, dövlətlə bərabər,
Yerin dərinliklərinə çökən?
Hanı Şərqdən Qərbə doğru gəzib
Ellər tutan bu dünyanın sevimlisi?

“Qutadqu-bilik”də rastlaşdığımız belə təlmihlər bədii sual və təkrirlə yanaşı işlənərək müəllif məqsədinin daha aydın, daha təsirli alınması ilə nəticələnir. Xas Hacib tez-tez xalq zəkasına müraciət edir. Atalar sözləri, türk xalq məsəlləri, aforizmlərlə fikrini təsdiq edir. Əsərdə belə aforistik səciyyəli beytlərin çoxunun müəllifləri haqqında məlumat da verilir:

Yıxılan qalxacaq, yüksələn yıxılacaq.
Parıldayan qaralır, yatan oyanır.
Yaman yaxşı ilə barışmaz,
Doğru əyri ilə birləşə bilməz.
Qaranlıq gecə işıqlı günə yaxın gəlməz,
Yaşıl su qızıl (qırmızı) alova qonaq olmaz.

Belə nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq da olar.

Dövrün ictimai-siyasi problemləri ilə yaxından tanış, səriştəli dövlət xadimi, zəmanəsinin istedadlı ideoloqu olan Yusif Balasaqunlunun, eyni zamanda, qədim türk mədəniyyəti, Şərq xalqlarının elmi-mədəni irsinə bələd, hərtərəfli erudisiyaya malik ədəbi şəxsiyyət, mahir söz ustası olduğunu təsdiq edir. Təsadüfi deyildir ki, onun səadət əldə etməyin yollarından bəhs edən “Qutadqu-bilik” əsəri özündən sonrakı epik şeirə də əhəmiyyətli təsir göstərərək, söz sənətində ictimai ədalət, hökmdar və xalq, insan və cəmiyyət, insanpərvərlik, sayıqlıq, dövlətin idarəsi və başqa bu kimi problemlərin əksində də ədəbi zəmin olmuşdur. Bu baxımdan “Qutadqu-bilik”in Nizami yaradıcılığı ilə müqayisəsi xüsusilə maraqlıdır.

***

Dərin bəşəri ideyası xalq yaradıcılığı ilə yaxınlığı və əks etdiyi həyat və məişət səhnələri baxımından türk aləmindən ayrılmaz olan “Qutadqu-bilik”də yüksək əxlaq, saf mənəviyyət və yetkin insan problemi əsas yer tutmaqdadır. Əsərdəki iştirakçıların müsahibəsi və şairin dilindən edilən öyüdlər bizə, hər şeydən əvvəl, Nizami yaradıcılığını, Nizami poemalarında kamil insan problemi ilə bağlı irəli sürülən fəlsəfi-didaktik mülahizələri xatırladır.

Məlumdur ki, Nizami mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən “Xəmsə”sində yüksək əxlaq, mənəvi saflıq, insan və bəşəri səadətlə bağlı düşüncələrini ictimai ədalət, dövlətin idarəsi, hakimiyyət adamlarının məsuliyyəti ilə əlaqədə götürmüşdür. “Qutadqu-bilik”in də başlıca mövzusu ədalət, ölkənin idarəsi, hökmdar və xalq problemləri təşkil edir. Hökmdara edilən tövsiyələrdə vəzir, xacə, dəbir və başqa vəzifə sahiblərinin hər birinin fəaliyyəti barədə ayrıca bəhs olunur. Nizami yaradıcılığı bu baxımdan da “Qutadqu-bilik”lə səs-ləşir. Bütün bunlar Yusif Xas Hacibin əsərinin türk xalq zəkasını əks etdirən ədəbi-tarixi əhəmiyyətli bədii nümunə olmaqla yanaşı, həm də mənəvi yetkinlik haqqındakı əxlaqi-etik görüşləri özündə birləşdirən bir nəsihət kitabı- “Pəndnamə”, eyni zamanda, özünə-məxsus bir “Siyasətnamə” olmaqla Nizami yaradıcılığı üçün bədii bir məxəz sayıla bilər.

İnsana, ümumiyyətlə, insanlığa məhəbbət, cəmiyyət üçün faydalı olmaq, bəşəriyyətə xeyir vermək arzusu, xoşbəxt ölkə, xalqın firavan həyatı haqqındakı nəci bəsləklər ulu Nizaminin hümanist təbiətinə çox uyğun idi. Belə bir yaradıcılıq amalı, bədii istək hər iki

sənətkarı bir-birinə yaxınlaşdıran başlıca amil idi. Doğrudur, Nizami heç yerdə Yusif Xas Hacibin adını çəkməmişdir. Ancaq diqqətli müqayisə Nizaminin nəinki belə bir əsərin varlığından xəbərdar olduğunu söyləməyə əsas verir, hətta bir çox məsələlərdə hər iki şairin eyni mövqedən çıxış etdiyini, Nizaminin irəli sürdüyü bir sıra mülahizələrinin bu əsərlə yaxından səsleşdiyini aydın göstərir.

Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, “Qutadqu-bilik”, hər şeydən əvvəl, qədim türk mədəniyyətinin varlığından xəbər verən, türk xalqlarının zəngin həyat təcrübəsi ilə bağlı yaranan, dərin xalq zəkasının bədii əksi ilə oxucuları tanış edən əvəzsiz abidədir.

Əsər təkə yarandığı dövrün ədəbi-mədəni mənzərəsini əks etdirməklə qalmır. “Qutadqu-bilik”də türk xalqlarının qədim və yüksək mədəniyyəti də özünü qabarıq göstərir. Məhz əsərin daşdığı belə yüksək dəyər Nizaminin diqqətindən qaçmamış, Y.X.Hacibin kitabı şairi qədim türk mədəniyyətinin aydın göstəricisi, xalq hikməti və el sözlərini özündə toplayan mənəvi xəzinə kimi dərindən maraqlandırmışdır. Nizami “Qutadqu-bilik”i diqqətlə oxumuş, onun türk dili və ədəbiyyatı, türk xalqlarının Qaraxanilər dövründəki mədəniyyəti və türk ictimai fikrinin öyrənilməsindəki əvəzsiz yerini yüksək dəyərləndirərək ondan geniş bəhrələnmişdir.

Nizami yaradıcılığını Balasaqunlu Yusifin bu əsəri ilə birləşdirən məqamlar çoxdur. Nizami poemalarının, ümumiyyətlə, əski türk abidələri ilə məzmun və ideya bağlılıqlarının tədqiqi monoqrafik araşdırma tələb edən geniş mövzudur. Şairin “Xəmsə”yə daxil poemalarında poetik əksini tapan bir çox nəsihətəməz mülahizələrə, şairin ədalət, elm, bilik, sözün fəziləti, insan səadəti, yüksək əxlaq və başqa etik-təlqini görüşlər, ilk növbədə, qədim türk abidələrini, xüsusilə “Qutadqu-bilik”i yada salmaqdadır; Balasaqunlu Yusifin əsərindən gətirilən aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

Bu bəylər alova bənzəyirlər,
Əgər yaxın düşsən yandıracaq.
Oda baxmaq kişini qorxudur,
Qorxmasa da dəhşətə gətirir.¹

---

¹ Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin (Rəşid Rehmeti). İstanbul, 1947, s.81

Bu misralardakı “alov” bənzətməsi özünün kəsəri ilə şairin sözü gedən bəylərə olan münasibətini tam aydınlaşdırır. Başqa bir yerdə oxuyuruq:

Zülm yanar oddur kim yaxınlaşsa yandıracaq,
Ədalət bir sudur, axarsa nemət bitər.

Bu bənzətmələr Nizami əsərində də eyni məqsəd üçün uğurla işlənir:

پادشاه آتش است کز نورش
ایمن آن شد که بیند از دورش
واتش او گلی است گوهر بار
در برابر گلی است و در بر خار¹

(Padşah bir atəşdir ki onun nurundan ancaq uzaqdan baxan (adam) salamat qurtarar. Və o atəşin gövhər saçan gülü, qarşıda güldür, qucaqda (yaxında) tikan.)

“Atəş” bənzətməsinin eyni məqsədlə “İskəndərnamə” əsərində işlədilməsinə baxaq:

همانا که پیوند شاه آتش است
باتش در از دور دیدن خوش است²

(Padşaha yaxınlaşmaq atəşə yaxınlaşmaq kimidir. Atəşi uzaqdan görmək xoşdur.)

Y.X.Hacib dilin fəzilətindən bəhs edərkən oxucunun çox danışmaqdan çəkəndirmək məqsədilə yazır:

Sözü çox söyləmə az danış,
Yüz sözün düyümünü bir sözlə aç!³

Nizami də eyni fikri bədii baxımından da oxşar şəkildə ifadə edir:

سخن بسیار داری اندکی کن
یکی را صد مکن صد را یکی کن⁴

¹ نظامی گنجوی، هفت پیکر، متن علمی و انتقادی، مقدمه و حواشی بقلم طاهر احمد او عای محرماوف، مکو، 1987، ص. 107.

² نظامی گنجوی، شرفنامه ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ع.ع. عایزاده، باکو، 1947، ص 152

³ Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin (Rəşid Rehmeti). İstanbul, 1947, s.34

⁴ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و آکلساندروویچ خهتا قوروف، باکو، 1960، ص 57

(Sözün çoxdursa, azalt. Biri yüz eləmə, yüzü bir elə!)

Nizami əsərlərində şairin ictimai-didaktik fikirlərinin ifadə tərzini, əxlaqi mülahizələr, aforizmlər və atalar sözləri öz təqdimi baxımından çox vaxt “Qutadqu-bilik”i xatırladır. Şair özünün hikmətli misralarını, işlətdiyi aforizmləri çox yerdə başqasından eşitdiyini bildirdiyi “Sınaqlı qocalar belə demiş”, “Belə misal çəkirlər”, “lahurlu qoca doğru demiş” və başqa bu kimi giriş cümlələrlə təqdim edir:

Misal olaraq İskəndərin şahın elçi qiyafəsində Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşməsi fəslində şahın qadınla bağlı söylədiyi beytə nəzər salaq:

چه خوش گفت جمشید با رای زن   که یا پرده یا گور به جای زن¹

(Cəmşid vəzirinə yaxşı demiş: qadın gərək ya pərdə arxasında, ya da gorda olsun.)

چه خوش داستانی زد آن هوشمند   که بر ناگزاینده ناید گزند

(O sayıq adam nə gözəl demişdir ki, zərə verməyən kəsə zərər gəlməz.)

Nüşabənin şaha etdiyi beytləri götürək:

چنین آمدست از نقیبان پیر   که با هیچ ناداشت کشتی مگیر
که بر جهد آن گز تو چیزی کند   بکوشد به جان تا تو بفکند²

(Qədim qocalardan belə (məsəl) qalıb: heç nəyi olmayan bir kəslə güləşmə ki, o, səndən bir şey qopartmaq cəhdilə candan çalışsın ki, səni yıxsın.)

Yusif Balasaqunlunun əsərində də atalar sözləri və məsəllər “Ey bilikli kişi, bu el və kənd bəyi nə deyib eşitgil”, “Biliyi dəniz kimi gen olan kişi eşitgil nə deyib”, “Bu sınaqlı qoca nə deyib eşit” və bu qəbildən olan misra və beytlərlə başlanır.

İndi bu türkcə məsəli eşit ki, öz başından keçən ağsaqqal kişi demiş:

Ey bəxtli kişi, bəxt və dövlətə güvənmə.
Ey namdar kişi, bəxt, dövlətlə olub, qəflətdə qalma.

¹ خمسه نظامی، تهران، ققنوس، 1380، ص 1050

² Yenə orada, s.1039

Bu sözlərə şairin bu dedikləri misal ola bilər,
Şairin bu sözləri sözə şəhdü şəkər qatdı:
Dövlət ceyran kibi insandan qaçır,
Əgər o gəlsə kəməndlə möhkəm bağla.

Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. “Qutadqu-bilik”də Aydoldunun (vəzirin) öz oğlu Ögdülmüşə etdiyi nəsihətlər, Odqurmuşla Ögdülmüşün dialoqları, Gündoğdu ilə qardaşlar arasındakı müsahibələr təkcə məzmunca deyil, ifadə forması baxımından da Nizami yaradıcılığı ilə səsləşir.

Şairin “Xosrov və Şirin” əsərində də Xosrov Pərvizin Bozorg Ümidə müraciətlə verdiyi suallar, “İskəndərnamə”də İskəndər şahın Fəriborzla mükaliməsi, hindli bilici ilə söhbəti və sarayda qurulan elmi məclislərdə şairin fəlsəfi düşüncələri və ictimai həyat haqqındakı görüşlərinin dialoq yolu ilə şərhini onun əsərlərini Şərq poeziyasının digər məşhur nümunələri – Firdovsinin “Şahnamə”si və Sə-nainin “Hədiqətül-həqaiq”indən fərqləndirir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi”nin 2007-ci il nəşrinin II cildində akademik Tofiq Hacıyev Yusif Xas Hacibin “Qutadqu-bilik” və Nizami Gəncəvinin “Sirlər Xəzinəsi” arasında ədəbi-fəlsəfi qayə və əsərin əxlaqi-tərbiyəvi səciyyəsinin sual-cavab şəklində meydana çıxmasına diqqət yetirərək. Qeyd edir ki, Nizamidə ayrı-ayrı ibrətli hekayələr örnək əfsanələr əsasında müəyyən tərbiyəvi nəticələr çıxarılırsa, bu iş Yusif Balasaqunluda sual-cavab sistemi ilə aparılır. “Sirlər Xəzinəsi”ndə Nizamin bəddii amalı Sultan Səncərlə qarşı, Ənuşirəvanla bayquşların nəğməsini izah edən vəzir, kərpickəsən zəhmətkeş qoca ilə qayğısız cavan vasitəsi ilə açıqlanırsa, Y.Balasaqunlu isə fikrini lakonik ümumiləşdirmələrlə oxucusuna çatdırır. “Balasaqunluda bir sual və onun cavabı imkan dairəsində Nizamidəki bir hekayətin işini görür”.¹

Dialoq tərzinin həm də əsasən dövlət idarə üsulları, dövlət adamlarının vəzifələri, cəmiyyət üzvlərinin ictimai həyatdakı mövqeyindən bəhs edən əsərin sırf dövlətçilik baxımından olan yeknəsəklikdən qurtarmaq funksiyası da nəzərə çatdırılır.

Türk abidələri fikri və məzmun baxımından olduğu kimi, Nizami əsərlərinin poetik ruhunda da aydın duyulmaqdadır. Nizami

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 2007, s.150

əsərlərində təzahür formasının rəngarəngliyi ilə seçilən bu təsir, xüsusilə şairin türk aləminin qədim nümunələrinin bədii məziyyətlərindən ustalıqla bəhrələnmək qüdrəti onun sənətinin yeni kefiyyətlərlə zənginləşməsi, ustad sənətkarın bədii kəşfləri və orijinal poetik nailiyyətləri üçün də zəmin yaratmışdır. Nizami doğma abidələrin sənət müvəffəqiyyətlərindən fərdi poetik düşüncəsinə xas bir orijinalılıqla bəhrələnmiş, onları yaradıcı şair xəyalının vasitəsilə əsərlərində heç kəsə bənzəməyən yeni bir tərəvətlə əks etdirmişdir.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün “Qutadqu-bilik”də ağ saçın ölüm qasidi kimi mənalandırılmasına diqqət edək:

Qara saçın ağarması ölümdən xəbər gətirən qasiddir,
Həyatın qədrini bilməyə çağırır.¹

Nizami də “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovun artıq yetkinlik yaşına çatmasından bəhs edərkən onun saçının ağarmağa başladığını bildirərək, ağ tükün ölümün yaxınlaşmasından xəbər verdiyini belə diqqətə çatdırır:

ز هستی تا عدم موئی امید است
ولی ان موی خود موی سپید است
چو در موی سیاه آمد سپیدی
پدید آید نشان ناامیدی
ز پنبه شد بناگوشت کفن پوش
هنوز این پنبه بیرون ناری از گوش²

(Varlıqdan yoxluq qədər ümid bir tük qədərdir, o tük də ağ tükdür. Qara saçlarına ağılıq gələrsə, ümitsizlik nişanı yaranır... Qulağının ardı pambıqdan kəfən geyinib, hələ də pambığı qulağından çıxartmırsan.)

Söz yox ki, böyük şair sələfinə nisbətən daha rəngarəng məcazlar işlətməmiş, orijinal bənzətmə, poetik məntiq və bədii əsaslandırma ilə fikrini daha təsirli ifadə etmişdir. “Xosrov və Şirin” əsərində Şirinin Xosrovla söhbəti zamanı ona dediği:

سخن را تلخ گفتن تلخ رائیست   که هر کس را درین غار از دهان نیست³

¹ Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin (Rəşid Rehmeti). İstanbul, 1947, s.128

² خمسه نظامی، تهران، ققنوس، 1380، ص 681

³ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و آکلساندروویچ خهتا قوروف، باکو، 1960، ص 563

(Sözü acı demək acılıq gətirir. Hər kəsin mağarasında (yəni ağzında bir əjdaha var.)

– beyti də bizə “Qutadqu-bilik” də rastlaşdığımız:

Dil ağızda yatan şirə bənzər,
Azacıq ehtiyatsızlıq etsən, başını yeyər,¹

– misralarını xatırladır. Hər iki şair dili insan üçün təhlükə törədən qorxunc varlıqla müqayisə edir. Yusif Xas Hacib onu “ağızda yatan şirə”, Nizami isə mağarada (yəni ağızda) əjdahaya bənzədir.

Bütün bunlar dahi şairin doğma abidələrimizin poetik ifadə sistemindən son dərəcə məharətlə faydalandığını təsdiq edir. Şair sələfindən aldığı bu ifadəni yeni kontekstdə, tamamilə yeni bədii biçimdə işlətməklə orijinal mənalandıra bilmişdir.

Nizaminin qədim türk mədəniyyətinin bu nadir nümunəsinin poetik ruhunu sənətkarlıqla mənimsəməsi aşağıdakı müqayisədə də aydın görünməkdədir. “Qutadqu-bilik”də səadət daimi olmaması, xoşbəxtliyin tez keçməsinə həsr edilən XX fəsildə Aydoldunun dedi belə misralarla qarşılaşırıq:

Necə yaxşı olardı ki, bu dövlət gəlib
Həmişəlik qalaydı, qayıtmayaydı.
Nə yaxşı olardı bu bəylik
Həmişəlik olub daha (əldən) getməyəydi.
Cavanlıq günü necə gözəl gündür.
Nə yaxşı olardı ki,
Qocalıq gəlmədən həmişəlik qalaydı.²

Nizaminin əsərinə baxaq:

گر ایمن باشد از باد خزانی
گرش باشد اساس جاودانه³

چه خوش باغبیت باغ زندگانی
چه خرم کاخ شد کاخ زمانه

Həyat bağçası necə gözəl bağıdır.
Əgər xəzan küləklərindən qorunmuş olsaydı,
Zəmanənin qəsri necə gözəl olardı,
Əgər əsası əbədi olsaydı...

¹ Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin (Rəşid Rehmeti). İstanbul, 1947, s.125

² Yenə orada, s.125

³ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، باکو 1960، ص178

Şairin həyatın daimi olmaması, gəncliyin tez keçməsindən doğan təəssüf duyğularını ifadə edən misralarının məzmunu və bədii biçimində “Qutadqu-bilik”dən nümunə gətirilən parçanın mənə və poetik ruhunu sezmək çətin deyil.

Nizami poemalarında “gecənin saçı ətir saçdı”, “hava sincab rənginə boyandı”, “aləmə od rəngli toz ələndi” və başqa bu kimi obrazlı ifadələr çoxdur.

“Qutadqu-bilik”də də havanın işıqlanması, günəşin doğması oxşar, bəzən isə eyni məcazlarla ifadə olunur.

Günəş hörülmüş saçını açdı
Dünya samur və sincab rənginə boyandı.
Günəş başını qaldırdı, üzünü açdı,
Bütün dünya ağquş rəngini aldı.

Başqa bir yerdə:

Göy qabığının üzü kafur rəngini aldı,
Günəşin işıqları yayıldı, ağ toz aləmi tutdu.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində də təbiət təsvirlərində səhərin açılması, havanın işıqlanmasını göstərmək üçün işlədilən “sincab”, “vaşaq”, “samur” bənzətmələri Balasaqunlu Yusifin əsərini yada salır.

چو شد دوران سنجائی و شق دوز   سمور شب نهفت از قاقم روز¹

(Sincab rəngli dövrən vaşaq (kürkü) tikməyə başlayanda gecənin samuru gündüzün dələsindən gizləndi.)

“Xosrov və Şirin”də səhər çağı qızaran şəfəqlərin təsvirində oxuyuruq:

چو بر زد بامداد این نور گلرنگ   غبار آتشین از نعل بر سنگ²

(Səhər bu gülrəngli işıq nalından daşa qırmızı toz səpərkən...)

Bu beytdəki “od rəngli toz”, “kafur” ifadələrində hər iki şair tərəfindən eyni məqsədlə müraciət edilir.

Nizami sələfinin “saçını açmaq” məcazından da sənətkarlıqla faydalanır:

¹ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، باکو 1960، ص108

² Yenə orada, s.112

چو آمد زلف شب در عطر سائی

بتاریکی فرود روشنائی¹

(Gecənin saçları ətir saçmağa başlarkən aydınlıq da qaranlığa batdı.)

Başqa bir yerdə:

چو شب زلف سیاه افکند بر دوش²

(Elə ki gecə qara zülfünü çiyinə saldı.)

Yenə həmin əsərdə:

چومشگین جعد شبرا شانه کردند³

(Elə ki, gecənin qara zülfünü çiyinə saldı.)

Bu nümunələrdə də əks məqsədlə, yəni qaranlığın təsviri üçün işlənməsinə baxmayaraq, “saçını açmaq” məcazi “Qutadqu-bilik”ə çox yaxındır. Y.X.Hacibin əsərində günəşin batmasının parlaq bolarla təsvirində də maraqlı obrazlı ifadələrlə qarşılaşırıq:

Günəş yerə doğru əyildi,
Göyün bənizi samur kimi oldu
Dünya üzünü kömür kimi boyadı,
Görür gözlər yumuldu, oyaqlar yatdı.⁴

Yenə “Qutadqu-bilik”də

Rum qızı üzünü gizlədi,
Dünyanın üzü zənci kimi oldu.
Hava bütünlüklə qaraquş rəngini aldı.
Dünya qaraquş tüküylə doldu.⁵

Nizami poemalarında da eyni təsvirlər oxşar məcazlarla ifadə olunur:

شب پرہ ز خواب سر بر آورد⁶

شب چون پر زاغ سر بر آورد

¹ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، باکو 1960، ص 87

² نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، باکو 1960، ص 506

³ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، باکو 1960، ص 107

⁴ Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin (Rəşid Rehmeti). İstanbul, 1947, s.615

⁵ Yenə orada, s.485

⁶ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، باکو 1960، ص 249

(Gecə qarğa qanadını başına çəkərkən, yarasa yuxudan başını qaldırdı.)

Təbiət təsvirlərindəki oxşar bədii vasitələrin işlənməsinə dair daha çox nümunə gətirmək olar. Nizami də səlafi kimi belə təsvirlərində “zənci”, “həbəş”, “qarğa”, “qara qartal” məcazlarından eyni məqsədlə faydalanır.

Belə oxşar məcazlar hər iki şairin əsərlərindəki bahariyyələr, qışın təsviri, şairin qocalığa həsr etdiyi misralar, övlada edilən nəsihətlərdə də aydın duyulmaqdadır.

Nizaminin “Qutadqu-bilik”də də əksini tapan bir çox aforizmləri, türk atalar sözləri və məsəllərdən geniş faydalanması onun əsərlərindəki türk ruhunu daha da qüvvətləndirir. Nümunə üçün “Qutadqu-bilik”də əksini tapan bir xalq məsəlini götürək:

“Türklərin belə bir qədim məsəli var. “Əgər yaxşılıq ananın ağ südü ilə insan bədəninə daxil olursa, onda o ölənə qədər bədənədən çıxmayacaqdır”.

Bu məsəl indi də türk xalqları içərisində işlənən “südnən gələn sümükdən çıxar” el məsəlinin poetik ifadəsidir.

Maraqlıdır ki, Nizami də bu məsəli “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun dili ilə belə işlədir.

با شیر بتن در آمد این راز
با جان بدر آید از تنم باز¹

(Bu sirr mənim bədənimə ana südü ilə gəlmişdir, bədənimdən canım ilə birgə çıxacaqdır.)

“Qutadqu-bilik”də yer alan:

Başın gərəkdirsə dilini saxla,
Dilini saxlamasan, başını kəsərlər²

– məsəli də Nizaminin:

زبان بند کن تا سر آری بسر
زبان خشک به با گلوگاه تر³

(Dilini saxla ki, başını saxlaya biləsən, yaş boğazda dil quru qalsa yaxşıdır.)

¹ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام اژدن علیاو غلی اصغرزاده بابایف، باکو 1965، ص 145

² Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. Metin (Rəşid Rehmeti). İstanbul, 1947, s.114

³ نظامی گنجوی، شرفنامه ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ع.ع. عایزاده، باکو 1967، ص 151

Balasaqunlu Yusifin əsərindəki “Mişki necə gizlətsən də, ətri onun varlığını bildirəcək” məsəlinin Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində belə ifadə olunduğunu görürük.

بند سر نافه گرچه خشک است   بوی حوش او گوی مشک است.¹

(Nafənin başının bağısı quru olsa da, onun xoş ətri müşkin olmasına dəlildir.)

Bütün bunlar Nizami Gəncəvinin Yusif Xas Hacibin əsərinə yaxşı bələd olduğunu, türk mədəniyyətinin bu qədim nümunəsinə məhəbbətlə yanaşdığını, türk xalqlarının ortaq abidələri ilə bağlılığını təsdiq edir.

---

¹ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، باکو 1965، ص 117

4. Nizami Gəncəvi və Mahmud Kaşqarlının “Divanü lüğat-it-Türk” əsəri

Nizami Gəncəvi hələ islamdan əvvəl insan, onun həyatı, məişəti, rəsmi törənlərlə bağlı yaranan türk şeirinin ilkin nümunələri ilə də tanış idi. Əsas məzmununu vətən eşqi, yurdsevərlik, qəhrəmanlığın tərənnümü təşkil edən belə əsərlərdə döyüş məharəti, təbiətə qayğı, təbii gözəlliklərin təsviri, eşq və başqa bu kimi mövzular geniş yer alır, cəmiyyətdə seçilən, rəftarı, sözü-söhbəti ilə xalqın diqqətini çəkən şairlər düşüncə və sənət adamı kimi sevilirdilər.

Xalq şeirinin belə diqqətəlayiq nümunələri XI əsrin bizə gəlib çatan, mühüm mənbələrdən olan “Divanü lüğat-it-türk”də də öz əksini tapmaqdadır.

Əski Türk dilinin və mədəniyyətinin ilkin yadigarlarından olan bu əsər XI yüzilliyin II yarısında türk xalqları arasında bir anlaşma və mənəvi ünsiyyət yaratmağa ehtiyac duyulduğu bir şəraitdə meydana gəlmişdir. Qəznəvilərin və Səlcuqilərin hakimiyyəti zamanı fars dilinin daha çox işləndiyinə baxmayaraq, türk xalqları içərisindən çıxan bilicilər doğma dilə xüsusi rəğbət göstərərək əsərlərini daha çox ana dilində yazırdılar.

Sözsüz ki, belə əsərlərin hamısı bizə gəlib çatmamışdır. Bu əsərlərdən “Qutadqu-bilik”, “Kitabi-cəvahirəl nəhfi-lüğat-it-türk”, “Əlidrakül lisan-it-türk”, “Əlilyətül-lisan və Hilbətül bəyan”, “Əl-qəvancun külliyyatı” və başqalarını göstərmək olar. Türk dilində yazılmış ədəbi abidələrin içərisində “Divanü lüğat-it-türk”ün özü-nəməxsus əhəmiyyətli yeri vardır.

Bu əsər dövrünün mədəni həyatında yeni bir nailiyyət olaraq türkologiya elminin təməl daşı kimi dəyərləndirilir. Keçmiş türk həyatının, qədim türk mədəniyyətinin bir çox sahələri haqqında məlumat verməklə yanaşı, dil tarixi, tarix, arxeologiya və ədəbiyyatşünaslığın da əski qaynağı sayılır.

Türkologiya elminin yaradıcısı kimi tanınan M.Kaşqarlı 1029-cu ildə qədim Türkiyənin Kaşqar elinin Azıx kəndində, hazırkı Çin xalq Respublikası Sinzyan-Uyğur Muxtar vilayətində doğulub. İlk təhsilini doğma vilayətində alan M.Kaşqarlının sonrakı taleyi Bağdad şəhəri ilə bağlı olub. O, çox yerləri gəzmiş, türk tayfa və xalqları yaşayan müxtəlif ərazilərdə olmuş, 89 yaşında doğma vətəni Kaşqar elinə qayıtmış, 1126-cı ildə 97 yaşında orada vəfat etmişdir.

Məzarı Kaşqar elinin Cənubundakı Opal kəndində Həzrəti Molla adı ilə müqəddəs yer kimi qorunub saxlanılmışdır. Mahmudun atası məşhur Qaraxanilər nəslindən olmuşdur.

M.Kaşqarlı türk dilinə və onun müxtəlif ləhcələrinə dərinlən bələd olmuşdur. O, dilşünaslığın əsaslarını da mənimsəmiş, türk tarixi, coğrafiya, mifologiya, folklor və etnoqrafiya ilə də yaxından tanış olmuşdur. Ömrünün on ilini türk tayfa və xalqları yaşayan əraziləri gəzməyə, türk dillərinə, ədəbiyyatına, folkloruna, tarix və ənənələrinə dair materiallar toplamağa sərf etmişdir.

“Divanü Lüğat-it-Türk”ün İraqda yazılması güman olunur. O zamanlar İraq İslam mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olub, çoxlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bura türk ellərindən də çoxlu adamlar gəlmişdi. Türklərin nüfuzu daha artıq olduğundan Bağdaddakı ərəb idarələri, xəlifə sarayı da türklərin təsiri altında idi. Xəlifə idarəçilik işlərində türklərə daha çox inanır, vilayətlərə türk valiləri başçılıq edirdi. Bütün bunlara uyğun olaraq türk dili də öz nüfuzunu getdikcə artırır. “Diavnü Lüğat-it-Türk”ü də belə bir zərurət meydana gətirmişdi. Əsər Türk dilini öyrənmək istəyənlərə yardım niyyəti ilə qələmə alınmışdır.

Hələ Əməvilər zamanından başlayaraq özünü göstərən ərəb-türk yaxınlığı Abbasilər dövründə yüksək məqama yetmişdi. Abbasilər türk və İran qəbilələrinə güvənirdilər. Bu zaman seçmə Türk ordularının qəhrəmanlığı dillərdə dastan idi. Türklərin İslam dünyasına, islamiyyətə xidməti çox böyük idi. Türklər Orta Asiyanın mədəni inkişafında da fəal çalışmışlar. Bu dildə elm və ədəbiyyatın yüksəlməsinə böyük xidmət göstərmişdilər. Qaraxanilər zamanında Türk dili daha da inkişaf edərək dövlətin rəsmi dili səviyyəsinə yüksəlmişdi. Türk dilli abidələri yaradanlar sırasında Kaşqarlı Mahmudun adı birinci anılır. Mahmud Kaşqarlı türk xalqlarının canlı danışq dili və mədəniyyətlərini ərəb ictimaiyyətinə aşılamaq, türk dillərinin qayda-qanunlarını ərəblərə öyrətmək məqsədi ilə yanaşı, o zamanlar elm və din dili olan ərəbcənin türkcədən heç də yüksək olmadığını, türkcənin də ərəb dili ilə yarışacaq qədər zəngin olduğunu da sübuta yetirmək istəyirdi. Müəllifin həmvətənləri olan alim-filosoflar Əbu Nəsr əl Fərabî, Əbu İsfəhani əl İshaq əl Fərabî, “Sihah” müəllifi Əbu Nəsr İsmayıl əl Gövhəri və başqaları öz əsərlərini ərəbcə yazmışdı. Bütün bunlar Orta Asiya, Türk və İslam mədəni həmyerliliyinin təsadüfən deyil, zamanın öz sosial həyatı və

qanunauyğunluqlarından, Türk dili və Türk mədəniyyətinin yüksəlməsi gerçəkliyindən irəli gəldiyini göstərir.

“Divan”da M.Kaşqarlı Türkün İslam aləmindəki rolunu aydınlaşdırmış və türk xalqları haqqında yazmışdı: “Tanrının Dövlət Günəşini Türk bürclərində doğdurmuş olduğunu və onların mülkləri üzərində bulduğunu gördüm”, “Tanrı onlara Türk adını verdi və onları yer üzünə bəy elədi. Zəmanəmizin xaqanını onlardan çıxardı, dünya millətinin cilovunu da onların əlinə verdi. Onları hər kəsə üstün elədi... “Dərdini anlatmaq və türklərin könlünü almaq üçün onların dilləriylə danışmaqdan başqa bir yol yoxdur”.

“Divan”da Peyğəmbərin belə bir hədisi qeyd olunur: “Tanrı: mənim bir ordum vardır, ona “Türk” adını verdim, onları Doğuda yerləşdirdim, bir millətə qəzəblənərsəm, Türkləri o millət üzərinə müsəllət qılamam” – deyir.

Bu özü türklər üçün bir üstünlükdür, çünki Tanrı onlara ad verməyi öz üzərinə almışdır, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara “kəndi ordum” demişdir.

M.Kaşqarlı Bağdadda yazaraq ərəb xəlifəsinə hədiyyə etdiyi bu əsərində həm də türk dilinin təbliğatçısı kimi çıxış edir. Onun Buxaralı və Nişapurlu hədisçilərdən aldığı maraqlı fikirlərlə qarşılaşırıq: “Türk dilini öyrənin, çünki onların uzun sürən səltənəti var. Yuxarıdakı hədisi nəql edərək göstərir ki, bu hədis əgər gerçəkdirsə türkcənin öyrənilməsi gərəkli olur, əgər uydurma isə türkcənin öyrənilməsini ağıl və anlayış lazım bilir. Belə səbəblərə görədir ki, türkcəni hər kəsə öyrətmək üçün bu əsəri yazmaqda mənəvi bir ehtiyac duyduğum. (C I.13)

Müəllifin izahından aydın olur ki, əsər üç hissədən ibarət olmuş, hər üçü də h. 469-cu ildə yazılıb başa çatmışdır. Əsərin həcmi genişliyi, mövzucu əhatəli olub bir çox həyatı, hətta elmi məsələlərə də toxunması müəllifin bu əsər üzərində çox çalışdığını və “Divanü Lüğət-it-türk”ün uzun illik ağır zəhmətin məhsulu olmasını bildirməkdədir. Müəllif özünün əsər üzərində əməyi barədə yazır:

“Türklərin ən fəsih danışanlarından, ən yaxşı qarğı-şüngü işlədən savaşıqlarından olduğum halda türklərin bütün ellərini, obalarını, türkün, türkmənin, oğuzun, yəğmanın, qırğızın dillərini, qafiyələrini təmamən zəhmimə nəqş etdim. Bu məsələdə o qədər irəli get-

dim ki, hər tayfanın ləhcəsi mənəcə, ən mükəmməl surətdə əldə edilmiş oldu. Kitabımı bu qədər uzun incələmə və araşdırmadan sonra ən süslü tərzdə, ən gözəl üslubda yazdım. Adımı dünyanın sonuna qədər saxlamaq, axirət üçün isə tükənməyən savab götürmək məqsədilə Tanrıdan kömək diləyərək meydana gətirdiyim bu əsərə “Divanü Lüğat-it-Türk” adını verdim.

Əsər əsasən iki hissədən ibarətdir:

1. Müqəddimə; 2. Lüğət

Müqəddimədə türk dilinin əhəmiyyəti və xüsusiyyətləri, əsərin yazılma məqsədi, kitabın düzəliş və tərtibi, türk tayfaları, qəbilələri haqqında danışılır.

Lüğət bölümündə isə o dövrdə işlənən bütün sözləri əlifba sırası ilə yazmış, mənasının doğru anlaşılması üçün cümlələr qurmuş və onlarla bağlı hikmət, səc, atalar sözləri, şeir, rəcəz kimi şeirləri qeyd etmişdir. Lüğətdə 9 mindən artıq söz və ifadə, zəngin folklor nümunələri toplanmışdır ki, biz müəllifin nümunə olaraq verdiyi atalar sözləri, ədəbi parçalar və mənzum hissələr üzərində dayanmaq istəyirik. “Divan”da verilən belə nümunələr Türk xalqının əxlaqı, həyat zövqü, yaşayış tərz, məişət özünəməxsusluqları, bir sözlə, milli səciyyəsinə aydınlaşdırmaq baxımından da maraqlıdır:

Gözəl paltarı özün geyin,
Dadlı aşı başqasına (yedirt),
Qonağı yaxşı əzizlə ki,
Şöhrətini hər tərəfə yaysın.
Ovçu neçə hiylə bilirsə, ayı o qədər yol bilir.
Ağılda ovlaq doğsa ırmakta otu bitər.
Kişinin alası içində, heyvanın alası dışında.
Alp ormanla vuruşma, bəylərlə duruşma.
Dayça böyüsə at dincələr, oğullar ər olarsa ata dincələr.
Ay dolu olsa əl ilə göstərməz.
Pinti kişinin iddiası keçərli olmaz.
Dəyirməndə doğulmuş siçan göy gurultusundan qorxmaz.
Coşqun çay keçidsiz olmaz.
Bir qarğa ilə qış gəlməz.
Bir tülkünün dərisi iki kərə soyulmaz.
Od tüstüsüz olmaz, dəliqanlı günahsız olmaz.
Dəvə silkinsə, eşşəyə yük çıxar.

Çox söyüdə (gur ağaca) quş qonar, gözəl kişiyyə söz gələr.

“Divan”da Türk şeirinin qədim növlərindən olan dördlülüklər geniş yer tutur. Bu şeirlər içərisində dini-əxlaqi yönümdə yazılan şeirdə səbir, yaxşılıq, igidlik, dostluq, ədalət kimi sifətlər təlqin edilir.

Oğul, məndən öyüd al, fəzilət dilə
ədəb və tərbiyə almağa çalış.
Ki, Ulusun böyüyü olasan.
Onların arasında ədəb və biliyin yayıla.
Qonuma-qoşuya yaxşılıq elə
Onları əzizlə...

Dördlülükərdə qışın bitməsi, təbiət mənzərələrinin təsviri, vuruş səhnələri, igidlik, qəhrəmanlıq mövzularında olan, türk xalqının adət-ənənələri, döyüş zamanı mətanət göstərmək, zəka, ağıl, təbiətə sevgi, böyüyə ehtiram, qonaqpərvərlik və başqa bu kimi türkə xas adətlər haqqında məlumat verilir. Səbir, sevgi, yaxşılıq, dostluq, ədalətdən söhbət açılır.

Ümumiyyətlə, belə nümunələr həm də türk ədəbiyyatının qədim zamanlardan başlayaraq məzmun zənginliyi, yüksək bədii dəyəri ilə səciyyələndiyini göstərir. Bunların içərisində təbiətə, onun gözəlliklərinə həssaslıq diqqəti cəlb edir.

Dürlü çiçəklər açıldı,
Sanki ipəkdən, qumaşdan örtük salındı.
Cənnət yeri göründü,
Qış yenə gəlicək deyildir.

Kaşqarlı Mahmud “Divan”ında türk xalqlarının məişəti, tarix boyu döyüşkən bir həyat sürmələri və belə həyata uyğun şeirlər yaratdığını görürük:

Mənə bir tat gəldi,
Ona yat dedim.
Quşlara yem ol,
Quşlar, qurdlar səni gözlər,

– dedim.

Başqa bir yerdə döyüş təsvirinə, qəhrəmanlığa həsr olunmuş şeirlərlə qarşılaşırıq:

Ərən alplar çağırışdılar,
Kinli gözlə baxışdılar.
Bütün silahlarla döyüşdülər
Qılıncı qınına güclə sığışdı.

Türkün döyüş meydanında göstərdiyi qəhrəmanlıq, eləcə də türkə xas böyüklük, əzəmət də belə nümunələrdə aydın əks olunmuşdur. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

Coşaraq cumdum,
Arslan kimi kükrədim.
Alplar başın doğradım,
İndi məni kim tutar.

Və yaxud:

Haçan bir türk görsən
Xalq ona belə deyir.
Ululuq bunun dəyəridir,
Bundan başqasında (bu) yoxdur.

“Divan”da ağı səciyyəli şeirlərin olması da məlumdur. Xüsusilə Alp Ər Tonqanın xəyanətlə öldürülməsi münasibətilə deyilmiş mərsiyələr çoxdur.

Belə nümunələr, əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, türk xalqlarının qədim adət-ənənələri, inancları, qonaqsevərliyi, doğma yurda, xalqa olan məhəbbətləri ilə yanaşı, onun tarixi, apardığı döyüşlər, ağır vəziyyətlərdəki ruhi sarsıntıları, qələbə ilə bağlı sevinci, mərdanəliyi, dözümlü haqqında da aydın təsəvvür verməkdədir.

Onu da qeyd edək ki, bütün bunlarla yanaşı, xalq həyatı və məişətinin keçmiş hadisələrini yada salan ədəbi nümunələr həm də bədii yaradıcılıq örnəkləri olmaqla da böyük əhəmiyyət daşımaqdadırlar. Belə ədəbi parçalarda təbiət təsvirləri, məhəbbətə, gözəlliyə həsr edilən məqamlar istər nəzm, istərsə də nəsr şəklində olmasına baxmayaraq, öz üslubu, ifadə tərzini, daha doğrusu xalq yaradıcılığına məxsus poetik özəllikləri əhatə etməklə də seçilir, maraqlı bən-zətmələri, istiarə, təşxis, bədii sual, xitab və məişətdən gələn məcazları ilə oxucuya Nizami sənətini də xatırladır. Nizami əsərlərinin poetik ruhu, bəzi məzmun və məna cizgiləri ilə qədim türk abidələrinə yaxınlaşır.

Hər iki müəllifi türk xalqlarına olan xüsusi rəğbət hissi, məhəbbət birləşdirir. “Divanü lüğət-it-türk”də türk xalqlarına məxsus gözəllik, sevimlilik, ədəb, böyüyə hörmət, igidlik, mərdlik, bilicilik və başqa yüksək sifətlər xüsusilə nəzərə çatdırılır ki, bu da Nizami əsərlərinin ümumi ruhu ilə yaxından səsləşir. Nizami sənətində də “türk” sözünün “gözəl”, “qəhrəman”, “igid”, “ədalətli”, “başçı” mənasında işləndiyi aydın görünür.

Misal olaraq, Mahmud Kaşqarlı “Divan”ında “öğüd” sözü ilə bağlı gətirilən aşağıdakı sətirlərə nəzər salaq:

Algıl ögüd məndin, oğul, ərdəm dilə,
Boyda uluq bilgə olub bilgin ol!¹

(Ey oğul, məndən öyüd al, ədəb və tərbiyəyə çalış, ta ki, obanın böyüyü olasan. Onlar arasında ədəb və hikmətin yayıla.)

Başqa bir yerdə nəsihət xarakterli belə sözlərlə qarşılaşırıq:

“Oğlum, öyüd al! Elmsizlikdən qurtar! Qovutu olan bir kəsə bəhməz çatar”, “Oğlum, sənə fəzilət və ədəb miras qoyuram, ağıllı bir adam görsən, ona yaxınlaş, ondan öyrən”.

Belə nümunələr Nizami poemalarında gözəl poetik biçimdə öz əksini tapan mənalı nəsihətnamələrin (oğlu Məhəmmədə etdiyi nəsihətlərin) türk kökü haqqında bilgi verməsi ilə maraq doğurur. Biz bununla Nizaminin oğluna nəsihətlərini heç də Mahmud Kaşqarlıdan götürdüyünü demək istəmirik. Buradakı müraciət, məna və məzmun yaxınlığı yeni nəslin tərbiyəsi kimi bir problemə Nizami və sələflərinin eyni yönümdən yanaşdığını göstərir.

“Divan”da “öge” sözü ilə bağlı söylənilən əhvalatda qocaların təcrübəsindən faydalanmaq, yaşlı insanlara ehtiram, sələflərin xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmək və bu kimi başqa əhvalatlara Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində də rast gəlirik.

“İskəndərnamə”də Çin xaqanı ilə İskəndərin qarşılaşması, ümumiyyətlə, İskəndərin türk ellərinə etdiyi səfərləri ilə bağlı verilən əhvalatların təsvirində də türk xalq yaradıcılığı, qədim türk rəvayətləri və ümumtürk abidələrinin təsiri aydın duyulmaqdadır. Bu yaxınlığı Nizami əsərlərinin bədii ruhunda da sezmək olur. Şairin əsərlərində əksini tapan rəngarəng təbiət təsvirləri, bir çox bənzət-

¹ Duvanu Lüğət-it Türk tərcüməsi (çevirən Bəsim Atalay). I-III. Ankara, 1940/41, s.51

mələr, gözəllik və qəhrəmanlıq səhnələrinin təqdimində “Divanü lüğat-it-türk”ü xatırladan məcazlara rast gəlmək olur.

Mahmud Kaşqarlı “Divan”ında əksini tapan bədii ifadələr “bulud təki saç”, “ağıllı göl kimi qoca”, “arслан kükrər kimi kükrədi”, “uçar kimi uçmaq”, “gözüm yağış kimi qan axıdır” və başqa təbiətdən alınmış bənzətmələr Nizami əsərlərində də özünü göstərir.

“Divanü Lüğat-it-Türk”də təsadüf etdiyimiz “Düşməni əsgəri əkin kimi biçildi” cümləsində türklərin qədim oturaq həyatından xəbər verən “əkin kimi” bənzətməsi Nizami əsərlərində də əməklə, xüsusilə əkinçi zəhməti ilə bağlı işlədilən məcazları xatırladır. Mahmud Kaşqarlı lüğətində başqa bir yerdə oxuyuruq:

İbriq başı qaz kibi
Sürahi dolu göz kibi .¹

(Kuzənin başı qaz kimi (dikəlmış), sürahi yaşla dolu göz kimi idi).

Maraqlıdır ki, Nizami də “Xosrov və Şirin” poemasında qəhrəmanın gözələrinin yaşlı olduğunu bildirmək istərkən su qabı ilə tutuşdurur:

مژه چون کاس چینی نم گرفته
میان چون موی زنگی خم گرفته²

(Beli zəncinin saçını kimi bükülmüşdü, kiprikləri çini kasa (Çin kəsəsi) kimi yaşlı idi.)

Şübhəsiz, bənzətmələr eyni deyil. Ancaq bizi maraqlandıran hər iki müəllifin yaşlı gözü su qabı ilə müqayisə etməsidir. Nizami Mahmud Kaşqarlının gətirdiyi el məsəllərindən də geniş bəhrələnərək türk xalq zəkasının dəyərli nümunələrini məndə məzmunla bağlı orijinal şəkildə işlətdiyindən, bunların oxuculara təqdimi də ilk mənbələrdən fərqlənir.

Əlbəttə, dövrünün elmi bilikləri, eləcə də, özünə qədərki ədəbi-bədii nailiyyətlərlə bağlı olan belə bir əsər şübhəsiz ki, Türk xalqlarının ədəbi-mədəni nailiyyətlərini dərinlən mənimsəmiş Gəncə ustadının diqqətindən kənarda qala bilməzdi. Dahi sənətkar əsərlərinin mövzuları ilə bağlı materiallarla tanış olarkən, şübhəsiz ki,

¹ Divanü Lüğat-it-türk. Ankara, 1940 /41, s.100

² نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، باکو 1960، ص196

doğma dildə yazılmış belə qiymətli ədəbi abidələrdən də faydalanmışdır.

Bütün bunlar şairin ümumtürk mədəniyyəti ilə yaxından tanışlığını, türk xalqlarının ədəbi-bədii keçmişinə maraq və məhəbbətini aydın göstərir. Nizaminin özündən əvvəlki ədəbi-bədii ənənə və mədəni nailiyyətlərlə belə yaxınlığı şairin sənətində, əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, heç də təkrar təsiri bağışlamır. Gətirilən nümunələr, aparılan müqayisələr heç də Nizaminin qədim türk abidələrindən sadəcə faydalandığı demək deyil. Diqqətli tədqiqat Nizaminin türk aləminə bağlılığını, qədim türk mədəniyyətindən ayrılmazlığını, həyata baxışı, təbiət, ictimai-siyasi görüşləri ilə türk abidələrinə yaxın olduğunu təsdiq edir. Nizami sənətinin ümumtürk abidləri ilə fikri və poetik baxımdan səsləşməsi, həmçinin şairlə türk müəllifləri, türk xalq yaradıcıları arasında həyata, dünyaya baxış və başqa məsələlərdə təsəvvür eyniliyini aydınlaşdırır.

Türk abidələrinin özünəməxsus fikri-poetik fiqurları ilə yaxınlıq Nizami əsərlərinin Azərbaycanla bağlılığını bir daha artırmış, şairi Şərq poeziyasının özünə qədərki nümayəndələrinin bir çoxundan fərqləndirərək yeni bir sənət məktəbinin banisi kimi tanınmasında da əsas zəmin təşkil etmişdir. Bu baxımdan, Nizami el yaradıcılığı və doğma abidələrimizin sənət müvəffəqiyyətlərini öz əsərlərində yaşadan, onu məhəbbətlə qoruyan və öz nadir poetik dühası ilə bir daha zənginləşdirərək özündən sonrakı Şərq poeziyasında əbədiləşdirən bir sənətkar kimi əvəzsizdir.

5. Nizami “Leyli və Məcnun”unun ərəb qaynaqları

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi əsərlərini yazdıqda istifadə etdiyi mənbələri göstərmiş, onlar haqqında dəyərli məlumatlar verməklə zəngin irsinin gələcək araşdırıcılarına kömək etmişdir. Ədəbi-bədii əsərlər üçün qiymətli material verən tarixi xronikalar, doğma xalqının və bir sıra başqa xalqların şifahi ədəbiyyat nümunələri, əsrlərin sərt imtahanından keçib zehinlərdə və vərəqlərdə həkk olunmuş qiymətli ədəbi abidələr poetik yaradıcılıqda şairin söykəndiyi əsas mənbələr olmuşdur. Ensiklopedik biliyə malik sənətkar “Xəmsə”ni yaratmaq üçün dövründə işlənmiş elm sahələrinə aid məlum mənbələri araşdırmış, əhvalatların variantlarını tutuşdurmuş və demək olar ki, bir növ tədqiqatçılıq işi aparmışdır.

Nizaminin poemaları arasında “Leyli və Məcnun”un hələlik bizə gəlib çatmış məlum yazılı mənbələri ərəb dilindədir. Əsərin yazılı və folklor qaynaqları haqqında Azərbaycan alimləri H.Arashlı, Y.Z.Şirvani, R.Əliyev, Ç.Sasani, G.Baxşəliyeva, rus alimləri İ.Y.Kraçkovski, Y.E.Bertels, tacik tədqiqatçısı S.Əsədullayev, Avropa şərqşünası R.Qelpke, türk araşdırıcısı A.C.Ləvənd, ərəb alimləri M.Q.Hilal, Ə.Həsəneyn, B.M.Cümə bəzi tədqiqatlar aparmış, fikir və mülahizələr söyləmişlər.

“Leyli və Məcnun” poemasının yazılı ərəb mənbələri sırasında verdiyi məlumatların ilkinliyi və əhəmiyyətinə görə üçü diqqətə layiqdir: Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Quteybənin (828-889) “Əş-şir vaş-şüəra” (“Şeir və şairlər”)¹, Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin (897-967) “Kitabul-əğani” (“Mahnılar kitabı”)² adlı antologiyalarında Məcnun ləqəbi ilə tanınmış Qeys ibn Müləvvəhə həsr edilmiş bölmələr və Əbu Bəkr əl-Valibinin “Əxbarul-Məcnun va əş’aruhu” (“Məcnunun əhvalatları və şeirləri”) əsəri.

“Leyli və Məcnun” poemasının mənbələri haqqında fikir söyləyənlər Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin “Mahnılar kitabı”na üstünlük veriblər. Bu məsələdə belə bir cəhət əsas tutulub ki, göstərilən mənbə Məcnunla bağlı əhvalatları əhatə etmək baxımından daha genişdir. Valibinin məcmuəsinin XI əsrdə və ya sonra tərtib edilməsi haqqında mübahisəli fikrin irəli sürülməsi də əl-İsfahaninin məlumatlarının dəyərini artırmağa kömək etmişdir. “Məcnunun əhvalat-

¹ İbn Quteybəv əd-Dinəvəri. Kitabuş-şir vaş-şüəra. Leyden, 1904, s.468-477

² Əbul-Fərəc əl-İsfahani. Kitabul-əğani, II cild. Qahirə, 1927, s.1-95

ları və şeirləri” toplusunun müəllifi haqqında mənbələrdə aşkar edilmiş yeni məlumatlar isə bu əsərin daha əvvəllər qələmə alındığını göstərir. Bundan əlavə, əsərin ədəbi-tarixi dəyərini təhlil edib göstərməklə “Leyli və Məcnun” mövzusunda əhvalatların yayılması hadisəsini izləmiş oluruq. Bu qaynağın bizim üçün ən əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, Valibi haqqında mövcud məlumatlar onun Azərbaycanla bağlı olduğunu göstərir.

Orta əsr mənbələrində Valibidən xəbər verən məlumatlar çox azdır. Qaynaqlarda məlumatların azlığı və onların şərqşünaslara bəlli olmaması nəticəsində Məcnunun lirik şeirlərini toplamış ədib, demək olar ki, naməlum şəxsiyyət kimi qalmışdır.

Akademik İ.J.Kraçkovskinin söykəndiyi¹ Valibidən xəbər verən yeganə mənbə Bağdad ədibi Əbu Məhəmməd Cəfər ibn Əhməd ibn Hüseyin əs-Sərracın (1027-1106) “Məsəriül-üşşaq” (“Aşıqların faciəli ölümü”) əsəridir. Orada Valibi Sərracın isnad etdiyi müasiri kimi təqdim edilir.

Bu yeganə qaynağın məlumatı Valibinin kimliyini və yaşadığı dövrünü düzgün müəyyənləşdirməyə kömək edə bilməmişdir. Çünki İ.Y.Kraçkovski göstərilən faktın anlaşılmaqlıq olduğunu və Əbu Bəkr Valibinin yaşadığı çağ, “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərinin tərtibi dövrünü XI-XII yüzilliklərə aid etmişdir.²

Tacik alimi S.Asadullayev haqlı olaraq istinaddakı müəllif adlarının sayını əsas götürərək Əbu Bəkr Valibinin yaşadığı dövrünün XI yüzillikdən qabağa aid edilməyi lazım bilmişdir.³ O, fikrini əsaslandırmaq üçün “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərində müəllifin söykəndiyi ədiblərin və ravilərin VIII əsrdə və ya IX əsrin əvvəllərində yaşamaları, faktına əsaslanmışdır. Onlardan tanınmış musiqişünas və şair İshaq bin İbrahim əl-Mavsilinin ömür yolunun 767-849-cu illərdə keçdiyi nəzərə alsaq Valibinin yaşadığı dövr haqqında irəli sürülən fikrin doğruluğuna şübhə qalmaqacaq. Lakin Asadullayevin son nəticədə söylədiyi mülahizələri, yəni Valibinin IX və ya X əsrlərdə yaşaması, “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərinin Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin “Mahnılar kitabı” antologiyasından ya qabaq, ya da onunla eyni çağda, daha doğrusu X yüzillikdə

¹ Игнатий Крачковский. Избранные сочинения, II том. М.-Л., 1956, с.593

² И.Крачковский. Избранные сочинения, II том. М.-Л., 1956, с.593

³ С.Асадуллаев. “Лейли и Меджнун” в фарсиязычной литературе. Душанба. 1981, с.20-22

tərtib edilməsi kimi sürüşkən fikirləri dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır.

Valibi haqqında orta əsr qaynaqlarında məlumatların azlığı Məcnunun şeirlərini və ona aid edilən şeirləri toplamış müasir Misir alimi Əbdüsəttar Əhməd Fərracı az qala belə bir qənaətə gətirəcəkdikini, Əbu Bəkr əl-Valibi adlı şəxsiyyət, ümumiyyətlə, olmamışdır.¹ İbn Sərracın şərqşünaslıq elminə məlum yeganə qiymətli məlumatı isə Misir aliminin nəzərindən uzaq olmuşdur. Orta əsr qaynaqlarında saxlanılmış başqa daha qiymətli bir qeyd Ə.Ə.Fərracın şübhələrini dağıtmışdır. Öz növbəsində bu məlumatdan İ.Y.Kraçkovskinin və S.Asadullayevin xəbəri olmamışdır. Valibinin yaşadığı dövrü müəyyənləşdirmək məsələsində aydınlıq yaradan həmin qaynaq X əsrə aiddir. Bu, tanınmış filoloq Əbu İsmail bin əl-Qasim əl-Qalini (901-967) “əl-Əməli” (“İmlalar”) əsəridir. Şeir sənətinin ən yaxşı nümunələrindən biri kimi həmin əsərdə misal gətirilən parça Məcnun ləqəbli Qeys ibn Müləvvəhin sənətinə yüksək qiymət olmaqla yanaşı, bu şeirləri toplamış Əbu Bəkr əl-Valibi və onun estetik zövqü haqqında təsəvvür yaradan dəyərli məlumatdır. Məlumatda əl-Qali ilə Əbu Bəkr əl-Valibi arasında dörd nəsil isnad olunan şəxs adı vardır: əl-Qali ← Abdulla bin Xələf ← Əhməd bin Züheyr ← Məsəb bin Abdulla əz Zübeyri ← o da bəzi yaxın adamlardan ← onlar da Əbu Bəkr əl-Valibidən.²

“Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərinin iki yerində müəllif müasiri tanınmış musiqişünas, şair və müğənni İshaq əl-Mavsilidən məlumat almışdır. İshaq 767-ci ildə anadan olmuş və 849-cu ildə vəfat etmişdir. Əsərdəki başqa rəvayətlərdən biri Əbu Əmr əş-Şeybaninin dilindən verilən epizodlarda ikinci vasitəçi rəvayətə yoxdur. Bilindiyi kimi, əş-Şeybani 715-821-ci illər arasında ömür sürmüşdür. Nəhayət, IX əsrin əvvəllərində vəfat etmiş məşhur tərcüməçi Həsən ibn Səhlə isnad olunmuş epizodun burada verilməsi Valibinin yaşadığı dövrün IX yüzilliyə təsadüf etdiyini bir daha sübut edir.

Valibinin nisbəsinin haraya aid olması barədə də mübahisəli fikirlər vardır. Akademik İ.Y.Kraçkovski bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün yalnız Əbdül-Kərim əs-Səmanın (1167-ci ildə vəfat etmişdir) “əl-Ənsab” (“Nisbələr”) kitabındakı məlumatlarla kifayətlən-

¹ Divan Məcnun Leyla (tərtib edən: Əbdüsəttar Əhməd Fərrac). Qahirə, (tarixsiz), s.38

² Əl-Qali əl-Bağdadi, Əbu İsmail bin əl-Qasim. Kitabul-əməli, II cild. Qahirə, (tarixsiz), s.126

mişdir. Orada deyilir ki, Valibi nisbəsi Əsəd qəbiləsinin Valib qolu ilə başıdır.¹ Sonra “əl-Valibi” adı ilə məşhurlaşmış bir sıra alimlərin adı çəkilir. Kraçkovski onların sırasında Əbu Bəkrin adına rast gəlmədiyi üçün belə güman etməli olmuşdur ki, bizim müəllif əs-Səmanidən sonra yaşamış, onun tərtib etdiyi əsər XI əsrin sonu və XII əsrdə yayılmağa başlamışdır.

Əbu Bəkrin “Valibi” nisbəsini daşıyan ərəb qəbiləsinə mənsubluğunu Kraçkovski bir də ona görə ehtimal edir ki, əs-Səmaninin əsərində təqdim edilmiş Valibilər dini elmlər sahəsində tanınmış alimlər olduğu kimi “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərinin bir neçə əlyazma və nəşrində tərtibçi, yəni Əbu Bəkr əl-Valibi “imam” dini titulu daşıyır və bu əsasdan da onun adı mütləq onların sırasında olmalı idi. Əslində “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərinin tərtibi vaxtından əsrlər keçəndən sonra Məcnun eşqinə sufi xarakter verilmiş və bəzi mütəsəvvüflər fikirlərini təbliğ etmək məqsədilə bu əsərin tərtibçisinə dini mənə daşıyan “imam” ləqəbini vermişlər. Fikrimizi sübut edən bir cəhət də ondan ibarətdir ki, əlyazmalarını köçürənlər Valibinin əsərinin nüsxəsini əhatə edən kitablara imam Əli ibn Əbi Talibin şeirlərini və başqa şairlərin Əliyə həsr etdikləri qəsidələr kimi dini məzmunlu əsərlərdən nümunələri daxil etmişlər.

Valibinin Əsəd qəbiləsinin bir qoluna mənsubiyyəti ehtimalını həm də ona görə qəbul etmək olmaz ki, mənbələrdə ərəb qəbilələri ilə bağlı şəxsiyyətlər və alimlərin adı çəkiləndə bir qayda olaraq onların adlar silsiləsi təqdim edilir. Valibi haqqında isə iki komponent – kunyə və nisbə verilir: kunyə Əbu Bəkr, nisbə əl-Valibi. Adlar silsiləsində belə sadəlik adətən əsl ərəb olmayan şəxslərə aid olmuşdur.

Valibinin mənsub olduğu yer haqqında daha düzgün məlumatı çoxcildli əsərlərini zəngin mənbələr və şəxsi müşahidələr əsasında yazmış XII-XIII əsrlərin inancıl coğrafiyaşünaslarından sayılan Yaqut əl-Həməvinin (1179-1229) “Muc’əmul-buldan”ında (“Ölkələr ensiklopediyası”nda) rast gəlirik. Orada göstərilir: “Valibə bir ba hərfile yazılır, Azərbaycanda yer adıdır”.²

¹ Əs-Səmani, Əbdul-Kərim. Kitabul-ənsa. Leyden, 1912, s.577-578

² Əl-Həməvi, Yaqut. Mu’cəmul-buldan, IV cild. Tehran, 1965, s.894

Eyni məlumat daha müxtəsər coğrafiya ensiklopediyasının tərtibçisi Səfiyəddin Əbdülmömin ibn Əbd İshaq əl-Məraği əl-Bağdadinin (1338-ci ildə vəfat etmişdir) “Mərasidül-ittila alə əsma əl-əmkinə vəl-biqa” (“Yer və vadi adları ilə tanışlıq vasitələri”) əsərində də verilmişdir.¹ Görünür, Valibə çox da tanınmayan yer adı olmuşdur, çünki onun haqqında məlumat çox müxtəsərdir.

Əbu Bəkr əl-Valibinin nisbəsinin məhz Azərbaycanda Valibə yurdu ilə bağlılığını “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsəri üzərində işləyən sonrakı şərhçilər də təsdiq etmişlər. Təsadüfi deyil ki, əl-Valibə nisbətini izah edən bir neçə haşiyə şərhlərində yazılmışdır: “Valibə Azərbaycanda yer adıdır”.

“Məcnunun əhvalatları və şeirləri” Valibinin hələlik bizə məlum olan yeganə əsəridir. Müəllifin yaşadığı dövrdən aşkarlandığı kimi bu əsər IX əsrdə yazılmış və getdikcə məşhurlaşmağa başlamışdır. Məcnun ləqəbli Qeys ibn Müləvvəhin şeirlərini və onunla bağlı əhvalatları toplamaq sahəsində Valibinin əsəri ilkin sayılmalıdır. Əgər İbn Quqeybənin “Şeir və şairlər” antologiyasının tərtibi təxminən onunla bir vaxta düşürsə, bu fikri Əbul-Fərəc əl-İsfahaniyin “Mahnılar” əsəri haqqında demək olmaz. “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərinin ilkinliyini oradakı epizodların müxtəlif variantlarının olmaması, isnad müəlliflərinin və rəvayətlərin sayca azlığı kimi faktlar da sübut edir. “Mahnılar”da ilk baxışda nəzərə çarpan epizod “zənginliyi” onu göstərir ki, Məcnunun yaşadığı dövrdən əsərin yarandığı vaxtı ayıran zaman ölçüsü böyükdür. Məcnunla bağlı epizodlar artıq daha çox “gəzici” xarakter almış və dəyişikliyə uğramışdır.

Valibi əsərinin adını girişdə göstərmədiyindən əlyazmalarında və müxtəlif kataloqlarda onun bir neçə variantına rast gəlirik: “Divanul-Məcnun əl-Amiri”, “Kitabul-Məcnun əl-Amiri”,² “Qəsaid Məcnun Amiri” (“Məcnun Amirinin qəsidələri”), “Kitab Məcnun əl-Amiri və Leyla əl-Amiriyyə”,³ “Divan Qeys bin Müləvvəh al-Amiri”,⁴ “Divan Məcnun Leyla”.⁵

¹ Əl-Məraği əl-Bağdadi, Mərasid əl-ittila alə əsma əl-əmkinə vəlbiqa, III c. Dar-əl-ihya əl-kutub əl-ərəbiyyə, 1954, s.1

² Azərb.SSR EA Əlyazmalar İnstitutu, şifrələr B-1939/3835. v.1a; B-376/3882, v.53b

³ Azərb.SSR EA Əsaslı kitabxanasının Şərq şöbəsi, şifrələr Ə/2541, Ə/1208

⁴ Институт Востоковедения АН СССР, шифр В А 8/1658

⁵ İraq əlyazmaları mərkəzi, şifrə N-4471, vərəq 1

Nəticədə bu əsərdən bəhs edənlər onu “Məcnunun divanı”,¹ “Məcnun haqqında povest”,² “Məcnunun divanının şərhı”³ kimi təqdim etmişlər.

Bilindiyi kimi, orta əsrlərdə bir şairin lirik şeirlərinin toplandığı məcmuə divan adlandırılmışdır. Lakin divanın tərtibində mütləq əməl ediləsi prinsiplər olmuşdur; şeirlər qafiyə hərfləri üzrə əlifba sırası və ya janrlara görə düzülməli idi. Məcnunun şeirlərinin toplandığı kitabda belə prinsip yoxdur, burada Məcnun ləqəbli şair Qeys ibn Müləvvəhin sevgisilə bağlı əhvalatlar verilməklə onun şeirləri cəmlənmişdir. Bu baxımdan, akad. İ.Y.Kraçkovskinin kitabı sərbəst olaraq “Məcnun haqda povest” adlandırmağı bəlkə də müəyyən qədər onun məzmununa uyğun gəlir. Ancaq bu ad Məcnun şeirlərinin incə lirizmini, romantik pafosunu əhatə etmir.

Kitabın tərtibindən əsas məqsəd Məcnunun şeirlərini onun haqqında söylənmiş xəbərlər üzrə toplamaq olmuşdur. Ona görə nəsr materialını və yaxud ravilərin topladığı xəbərləri “Məcnunun divanı”nın şərhı kimi qələmə verməkdə tərtibçinin gördüyü işini qeyri-dəqiq qiymətləndirmək olardı. Axı tanınmış şərhçilərin əsərlərindən məlumdur ki, şərh etmək şeirdə sözlərin və ifadələrin qrammatik formalarını, sorağını və quruluşunu, onların mənalarını dəqiqləşdirməyi, habelə poetik əsərlərin ideya və məzmun baxımından təhlilini nəzərdə tuturdu.⁴ Haqqında danışdığımız kitabda isə bu işi müəllif Əbu Bəkr əl-Valibi deyil, əlyazmasını köçürənlər və sonrakı nəşirlər görmüşlər.

Valibinin əsərinin dəqiq adını müəyyənləşdirmək üçün mənbəşünaslıq elmində qəbul edildiyi kimi ən inancıl söykənəcəyə – müəllifin öz əsərlərindəki qeyd və işarələrə əsaslanmaq lazımdır. Bizi maraqlandıran məsələlər, yəni məcmuədə toplanmış şeirlərin Məcnuna aid olması və əsərin adının düzgün müəyyənləşdirilməsi haqqında işarələrə də Əbu Bəkr əl-Valibinin əsərində rast gəlirik. Kitabın sonluğu müəllifin aşağıdakı sözləri ilə bitir: “Məcnunun bizə gəlib çatmış əhvalat və şeirlərinin hamısı bunlardır. Burada onun

---

¹ Е.Э.Бертельс, Изб.труды. Низами и Физули. М., 1962, с.247

² İ.Y.Kraçkovski. Göstərilən əsər, s.592

³ S.Əsədullayev. Göstərilən əsər, s.20

⁴ M.Mahmudov. Xətib Təbrizi. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, 1972, s.181

adına çıxarılmış hər hansı qəsidə və ya xəbəri yazıya almaqdan imtina etdik”.¹

Deməli, tərtibçinin məqsədi Məcnunla bağlı əhvalatları və onun şeirlərini toplamaq olmuşdur. Məcmuənin tərtibində seçilmiş prinsip eyni zamanda şairin həyat yolunu işıqlandıрмаğa kömək edir. Çünki orada Məcnun ləqəbli Qeys ibn Müləvvəhin uşaqlıq çağlarından ömrünün sonuna qədər həyatı verilib. Görünür, İ.Y.Kraçkovski Şərqdə sonralar məşhurlaşmış Leyli və Məcnun sevgisi mövzusunda müasir povestlərə məxsus keyfiyyəti görmək istəmiş və Valibinin əsərini də “Повесть о Меджнуне” adlandırmışdır.

Əbu Bəkr əl-Valibinin əsərinin adını düzgün müəyyənləşdirmək üçün onun yazıldığı məqsədi və eyni təyinatlı başqa antologiyaların bəzi xüsusiyyətlərini göstərmək lazımdır.

Ərəbdilli ədəbiyyatın yüksək inkişaf mərhələsində, yəni VIII-XI əsrlərdə poetik əsərlərin toplanması sahəsində antologiyaların tərtibi prinsiplərini izləmiş olsaq, orada müxtəlif metodlardan istifadə edildiyini görərik: qəbilələr üzrə, poetik üslub və istiqamətlərə görə, şairin yaşadığı dövrlər üzrə, ərəb xəlifələrinin hakimiyyəti çağlarına görə, müəllif adlarındakı kunyə və ya nisbələr üzrə, coğrafi əraziyə görə, musiqişünasların və ya xanəndələrin istifadə etdiyi mahnı mətnlərini əsas götürməklə və s. Leyli və Məcnun mövzusunda danışan mənbələr də bu baxımdan müxtəlif prinsiplərdə tərtib edilmişdir; İbn Quqeybə “Şeir və şairlər” antologiyasını müəlliflər üzrə tərtib etməklə hər bir şairin, o cümlədən Qeys, ibn Müləvvəhin yaradıcılığı haqqında oxucuda təsəvvür yaratmış və onun şeirlərini dövrün ədəbi-estetik meyarı ilə qiymətləndirmişdir. Məcnuna həsr edilmiş oçerkdə Qeys ibn Müləvvəhin həyatı ilə bağlı bir neçə məlumat, ən yaxşı qəsidələrindən nümunələr və Məcnunun adına qondarılmış şeirlər haqqında tərtibçinin fikir və mülahizələri verilib. Məcnunun incə hissələr ifadə edən səmimi lirik şeirləri IX əsr filoloqu tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.² Orada orijinal obrazilərlə zəngin parçalara ayrıca yer verilib.

Əbul-Fərəc əl-İsfahani çoxcildli “Mahnılar” antologiyasında öz dövrünə qədərki ərəbdilli şeirləri toplamış və poeziyanın musiqi

¹ Əbu Bəkr əl-Vilibi. Əxbarul-Məcnun va əş'aruhi. Təbriz, 1282 h.ş., s.70

² İbn Quteybə. Əş-şi'r..., s.468-477

ahəngini göstərməyə çalışmışdır. Ayır-ayrı xəbərləri təqdim etməkdə assosiativ əlaqələrdən çıxış edən Əbul-Fərəc öz əsərində nəsrin müxtəlif nümunələrini – əhvalat, hekayə, əfsanə, görkəmli adamların əsərlərindən parçaları və onlardan eşitdiyi yazıya alınmamış məlumatları toplamışdır. Məcnunun şeirlərinin xalq arasında geniş yayıldığını göstərən İsfahani onunla bağlı eşitdiyi, bəzən də onun adına bağlanan yazılı əhvalat və şeirləri qələmə almışdır.

Əbu Bəkr əl-Valibinin əsərini bu iki antologiyadan fərqləndirən əsas cəhət onun bir müəllifə – Məcnun ləqəbli Qeys ibn Müləvəhə həsr edilməsidir. Tərtibçinin məqsədi təmiz sevgi hisslərinin ifadəsi olan şeirləri və onunla bağlı əhvalatları yazıya almaq olmuşdur. Düzdür, İbn ən-Nədim məşhur “Göstərici”sində də Zübeyr ibn Bəkkar – (256/870-ci ildə vəfat edib) tərəfindən “Əxbarul-Məcnun” (“Məcnun haqqında xəbərlər”) əsərinin tərtib edildiyini bildirir.¹ Lakin bu kitab dövrümüzə gəlib çatmadığından şərqşünaslıq elmi onun haqqında hələlik müəyyən bir məlumata malik deyildir. Kitabın adından görüldüyü kimi tərtibçi Məcnun haqqında xəbərləri toplamağa diqqət vermiş, onun şeirləri isə illüstrativ xarakter daşımışdır. Belə olduğu halda, Valibinin əsərinin dəyəri daha da artır.

Toplu əsəri olmaq etibarını ilə Valibinin kitabında həm şeirlər, həm də nəsr materialı yığılmışdır. Nəsr materialları şeirlərin toplanmasına xidmət edir. Belə ki, kitabın əksər yerlərində bir xəbərle bağlı bir neçə şeir verilir. Valibinin əsəri bioqrafik xarakter daşıyan şeir toplusu kimi ərəbdilli ədəbiyyatda nadir əsərlərdən biridir. Ona görə Məcnun haqqında əhvalatların yayılmasında onun rolunu inkar etmək olmaz.

Burada nəzm və nəsr materialının bir-birinə uyarlılığı diqqəti cəlb edir. Məcnunun dəyərlı lirik şeirlərinin artıq yazıya alınmış sənədli xəbərlərlə (əhvalat mənasında) belə qarşılıqlı bağlılığı Leyli və Məcnun mövzusunda süjetli əsərin yaranmasına böyük təsir göstərmişdir. Nəzm və nəsr ünsürlərinin belə vəhdəti isə lirik və epik sinkretizm üçün əsas olmuşdur. Bu mənada Valibinin əsəri ərəb ədəbiyyatının başqa abidələrindən fərqlənir. Nəsr və şeir materiallarını əhatə edən klassik abidələrdən “Min bir gecə” nağıllarını Məcnun haqqında əhvalatlarla tutuşdurduqda aydın olur ki, “Min bir gecə” nağıllarında şeirlər müəyyən süjetə malik hekayə üçün illüstra-

---

¹ İbn ən-Nədim. Əl-Fihrist. Beyrut, 1964, s.110-111

siya rolunu oynayır və əhvalatın məzmununa heç bir ziyan vermədən atıla da bilər. “Məcnunun əhvalatları və şeirlər”ində isə, əksinə, şeirlər əsas özəyi təşkil edir və əhvalatlar onlardan yaranır.¹ Belə olduğu halda Əbu Bəkr əl-Valibinin əsərini “Повесть о Меджхуне” adlandırmaq kitabın əsas hissələrini – orada verilmiş şeirləri nəzərə almamaq demək olardı. Əsərin sonunda Valibinin “Hazihi cümlə ma tənahi ileyna min əxbar əl-Məcnun va əşarihi”,² (“Məcnunun bizə gəlib çatmış əhvalatları və şeirləri bunlardan ibarətdir”) kimi qiymətli qeydlərin olduğunu nəzərə alsaq, onu “Divan” və ya “Divanın şərh” adlandırmaq da doğru deyildir. Müəllifin sözləri əsərinin adını və məzmununu tamamilə əhatə edir. “Əxbarul-Məcnun və əş’aruhu” (“Məcnunun əhvalatları və şeirləri”).

Valibinin yuxarıdakı qeydi eyni zamanda Məcnunun şeirlərindəki qondarma məsələsini aydınlaşdırmağa kömək edir. Təəssüf ki, “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərindən danışanlar bu qiymətli qeydin üstündən keçmiş və Qeys ibn Müləvvəhin şeirlərinin müəyyənləşdirilməsində əsaslı fikir söyləyə bilməmişlər. Nəticədə “Mahnılar”da və sonrakı antologiyalarda Məcnunun adı ilə bağlanan şeirlərin ayırd edilməsi məsələsi həll edilməmiş qalmışdır. Halbuki, Əbu Bəkr əl-Valibi hələ öz çağında bu məsələyə ayrıca diqqət yetirmiş, yalnız Məcnuna aid olan şeirləri və onunla bağlı xəbərləri əsərinə salmışdır. Əgər belə olmasaydı müəllif aşağıdakı sözləri ayrıca qeyd etməzdi: “va ma kana mənəhulən min qəsidətin au xəbarin a’radna an kitabatihi” (“Onun adına çıxarılmış hər hansı qəsidə və ya xəbəri yazıya almaqdan imtina etdik”).³

Valibinin əsərində toplanmış şeirlərin həqiqətən Məcnuna aidliyini aşağıdakı fakt da göstərir: Məcnunun şeirlərilə bağlı müəyyən qədər mətnşünaslıq işi aparmış Misir alimi Əbdüsəttar Əhməd Fərracın “Leyli Məcnununun divanı”nda toplanmış şeirlər sırasında Əbu Bəkr əl-Valibinin kitabından götürülən parçalar daha sabitdir və onların müəllifliyinə ortaqlıq ya yoxdur, ya da çox azdır.

Bununla belə, Valibinin əsərindən danışanda başqa bir cəhəti də göstərmək lazımdır. Məsələ ondadır ki, Məcnunun çox yayılmış əhvalatları kimi bu əsər də Şərqdə çox populyar olmuş, onun çoxlu

¹ İ.Y.Kraçkovski. Göstərilən əsəri, s.70

² Əl-Valibi. Göstərilən əsəri, s.70

³ Yəni orada

əlyazma nüsxələri köçürülmüş və nəşrləri yayılmışdır.¹ Məcnunpərəst katiblər və nəşirlər Valibinin xəbərdaredici qeydlərinə baxmayaraq bacardıqca əsər üzərində “əməliyyatlarını aparmışlar”. Hazırda kitabın elə iki əlyazmasını və ya nəşrini tapmaq olmaz ki, onlar bir-birinə tam uyğun olsun. Əsərin əlyazmaları və nəşrləri arasında seçdiyimiz Təbriz nəşri² (1282 h.m.) (1865 m.) aşağıdakı keyfiyyətlərinə görə daha etibarlı sayıla bilər:

1. Məcnunun adına çıxarılmış şeirlərə burada çox az yer verilmiş. Məsələn, İ.Y.Kraçkovskinin göstərdiyi və başqa nəşrlərdə qondarmalarla həcmi şişirdilmiş “-iya qafiyəli “Qəsidə munisə”nin bu nəşrdə yad üslub və əlavələri yoxdur.

2. Çətin anlaşılan ifadə, adlar və coğrafi yerlər haqqında səhi-fələrin kənarında verilmiş nisbətən geniş aydınlaşdırmalar göstərir ki, şərhçi bu nəşri əslinə daha uyğun hesab etmişdir.

3. Məcnun ləqəbli Qeys ibn əl-Müləvvəhin şeirləri və ona aid edilən şeirləri aşkarlamaq hələ çox zəhmət tələb edən bir iş olaraq qalır. Lakin məlum həqiqətdir ki, XII əsrdə Əbu Bəkr əl-Valibinin əsəri geniş yayılmış və böyük Nizami ondan bir mənəbə kimi istifadə etmişdir. Şübhəsiz, məlum Təbriz nəşri Azərbaycanda vaxtilə geniş yayılmış əlyazmaları əsasında yerinə yetirilmişdir.

4. Əslən Azərbaycandan olan Əbu Bəkr əl-Valibinin əsərinin Azərbaycan nəşrini seçməklə Leyli və Məcnun mövzusunda əhvalatın bu ölkədə yayıldığını nəzərə çarpdırmaq istəyirik. Axı bu mövzuda süjetli yazılı bədii əsəri ilkin yaradan Nizami Gəncəvi də bu torpağın övladıdır.

Valibi tərəfindən işlənmiş “əxbar” sözü bu əsərin ədəbi-tarixi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdə rol oynadığı üçün onun üstündə ayrıca dayanmaq gərəkdir. VIII-IX yüzilliklərdə əsər adlarında rast gəlinən “əxbar” (tək halında “xəbər”) ilkin mərhələdə “xəbər”, “əhvalat”, “məlumat” mənalarına uyğun gəlir. İbn ən-Nədimin “Əlfihrist”ində (“Göstərici”) verilmiş əsərlərin adına diqqət etdikdə “əxbar”ın ən çox ədəbi əsərlərə aid olduğunu görürük. Bu halda “əxbar” tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin həyatında baş vermiş ibrətli hadisələr, nəsihətli bir deyim və şeir beytinin yaranması ilə bağlı maraqlı epizod, bizə çatmamış əsərlərdən seçilmiş didaktik məz-

¹ 1946-cı ildə Kraçkovskiyə məlum olmuş əlyazmaların sayı 18 və nəşrlərin sayı 15-dir.

² Bu nəşr Axund Molla Məhəmməd Xorasani Bayiçinin göstərişilə Məhəmməd ibn Əli Məhəmməd Təbrizi tərəfindən hazırlanmışdır.

munlu əhvalat və deyimlərin yaranması şəraiti haqqında məlumatlardan bəhs edir. “Əxbar” çağın ədəbi durumunu əks etdirən “ədəb” anlayışı çevrəsindəki mövzuları əhatə edirdi. Bu baxımdan İbn Quteybənin “Uyunul-əxbar” (“Xəbərlər mənbəyi”)¹ əsəri səciyyəvidir. Müəllif burada ədəbi əsərlərdə ən çox rast gəlinən mövzu və motivlər üzrə çeşidli “əxbar”ları verməklə insanları düşündürən məsələlərə toxunmuşdur.

“Məcnun haqqında xəbərlər və onun şeirləri” əsərindəki “əxbar”larda nəsr və nəzm tərkibləri ilə birlikdə hər bir xəbər bir epizod təşkil edir. Əsərdə belə xəbərlərin sayı 41-dir. Onlardan 16-sı Valibinin özünə isnad edilir. İsnadı bəlli olmayan xəbərlər, qəbul edildiyi kimi, “belə demişlər”, “belə söyləyirlər”, “bəzi adamlardan eşitmişəm ki”, “bir bədəvi demişdir”, “əhvalatı söyləyən demişdir” kimi ifadələrindən sonra verilir.

***

Məcnunun şeirlərinin əsas mövzusunun Leyli sevgisi ilə bağlı keçirdiyi daxili iztirabların və bu sevginin müqayisə edilməz böyüklüyünün təsviri, onu əhatə edən adamları, o sıradan doğma adamları məzəmmət, aşiqin ürək çırpıntılarının başqa canlıların məruz qaldığı çətin vəziyyətlərlə, müxtəlif təbiət hadisələri ilə obrazlı müqayisəsi təşkil edir.

Sevgi hissələrinə qarşı böyük həssaslığı ilə seçilən ərəb ədəbiyyatının üzri² məhəbbət lirikası üçün səciyyəvi olan bütün əsas cəhətlər Qeys ibn əl-Müləvvəhin şeirlərinə də xasdır; sevgi təmizdir, sevənlə sevgili arasında ideal münasibətlər mövcud olmalıdır, sevgili aşiqinin bütün yalvarış, istək və tələblərini yerinə yetirməlidir, çünki aşiq bu yolda ölümə də getməyə hazırdır, kiçik bir etiraz aşiqi tamam sarsılıb sevgilisindən uzaq sala bilər. Qeysin başına gələn müsibətlər də aşağıda söyləniləndiyi kimi ötəri bir işin Leyli tərəfindən rədd edilməsindən başlanmışdır: “Günlərin bir günü Qeys ürəyində Leylinin yeri kimi onun ürəyində də yerinin olduğunu bilmək məqsədilə Leyliyə bir iş haqqında müraciət etdi. Leyli Qeysə rədd

---

¹ İbn Quteybə əd-Dinəvəri. Kitab uyunul-əxbar, c.1-4. Qahirə, 1925-1930

² Cənubi ərəb qəbilələrindən olan Uzra qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. Hicaz şəhərlərində yaranan lirikadan fərqli olaraq “uzri sevgisi” məşuqəyə ideal sədaqətilə fərqlənirdi. Uzra qəbiləsindən çıxmış aşiqlərin sevgisi nakam olmuş və sevənlər bir-birinə qovuşmadan məhv olmuşlar.

cavabı verdi. Qeys belə cavab aldıqda gözləri yaşla doldu və aşağıdakı şeiri qoşdu...”¹

Valibinin əsərində verilmiş Məcnunun ilk şeiri bu epizodla bağlıdır. Sevən bir qəlbin çırıntılarının poetik ifadələrlə təqdimi bu andan başlanır. Aşiq Məcnun həm də şair Məcnun olur. Üzri lirikasının ən çox yayılmış qəhrəmanları və bu lirikanı yaradanlar Urva (650-ci ildə vəfat edib), Cəmil ibn Abdulla ibn Mamar (660-701), Küseyyir (723-cü ildə vəfat edib), Qeys ibn Zərih (687-ci ildə vəfat edib), Leyla əl- Uxeyyəyə (704-cü ildə vəfat edib) sırasında Məcnun ləqəbli Qeys ibn əl-Müləvvəh əl-Amiri daha çox şöhrətlənmiş və əhvalatı daha geniş yayılmışdır. Bizcə poeziya sənətinin çox geniş yayılmış olduğu qədim Ərəbistanda üzri məhəbbət lirikası üçün ümumiləşmiş lirik qəhrəman və populyar şair kimi Məcnunun ad çıxartmasında ilk növbədə onun şeirləri olmuşdur. Məcnun ləqəbli Qeysin lirikasının Cəmilin, Qeys ibn Zərihin, Urvanın, Leyla əl-Uxeyyəyənin və Kuseyyirin şeirlərini üstələməsi də bu faktla bağlıdır. Buna görə də onların bəzi yaxşı şeirlərinin Məcnunun adına yazılması geniş yayıldığı halda mənbələrdə və deyimlərdə əks hala çox az rast gəlinir.

Məcnunun şeirləri ümumi üzri lirikasının bir hissəsi olmaqla bir sıra özünəməxsus səciyyəvi cəhətlərilə seçilir. Hər şeydən əvvəl onun lirik şeirlərində təqdim edilən motivlər və obrazlar sistemi daha geniş və qabarıqdır. Bu mənada onun yaradıcılığı sanki bütün üzri məhəbbət lirikasının yekunudur. Məcnun-Qeys sevgilisi Leylinin zahiri gözəlliyinin və münasibətlərinin poetik təsvirini verəndə Hicaz lirikasının şəhər qolunu təmsil edən şairlərə yaxınlaşır.

Məcnun Leyli sevgisinə düçar olduğu üçün xoşbəxtdir. Onun şeirlərində Allahın ifadəsi qarşısında özünü müti göstərmək əhvalruhiyyəsi qüvvətli deyil. Qeys Kəbəyə öz iradəsi ilə deyil, atasının təkidi ilə gedir. Onun Kəbə daşına qarşı söylədiyi şeiri günah işlətməmiş bəzi müsəlmanları tənqid edən lirik-satirik bir pamfletdir. Qeysi əhatə edən adamlar tərəfindən “dəli” adlandırılan Məcnun dövrün sultan və hakimlərinə qarşı kəskin şeirlər qoşur. Bu şeirlər Qeysin daxili çırıntılarının bir hissəsi, onu narahat edən fikir və düşüncələr kimi oxucunun yadında qalır. Maraqlıdır ki, toxunulan mövzular

---

¹ Əl-Valibi, s.2

Məcnunun lirikasının ana xətti olan Leyli sevgisi ilə bağlı iztirablarla sıx şəkildə təqdim edilmişdir.

İslamdan əvvəlki ənənəvi ərəb lirikasının obrazlar sistemindən bəhrələnən Qeys onu zənginləşdirmiş, insanın təbiətlə bağlılığından istifadə edərək şeirlərinin emosional gücünü daha da artırmaq məqsədilə klassik poeziyaya məxsus yeni obrazlar yaratmışdır.

Valibinin əsərində toplanmış Məcnunun şeirlərinin əsas mövzusu əvəzsiz sevgilisi Leylinin vəsfi, onu əhatə edənlərə və təbiət hadisələrinə münasibəti, nakam məhəbbəti ilə bağlı zəmanədən şikayət motivləri təşkil edir. Bu şeirlər lirik emosional hisslərin güclü təsiri altında deyilmiş və qələmə alınmışdır. Məcnunun lirik şeirlərində Leylinin mənəvi və zahiri gözəlliyinin təsvirinə daha çox yer verilib. Zahiri gözəlliyin təsvirində obrazlar daha zəngindir. Bütün şeirlərdə mənəvi gözəlliyə bir neçə yerdə işarə vardır: “Leylinin məhəbbəti Qeysi saflaşdırdı”, “Leyli alicənab və ehtiramlıdır”, “başqasının dərdinə qalandır”, “böyük qəlbli adam” olan “Leylinin qeyrəti və sözü təmizdir”, “Leyli nəcibdir”.¹

Zahiri gözəlliyin təsviri ənənəvi ərəb lirikasına xas olan obrazlar vasitəsilə verilmişdir. Müqayisələr işıqlı planetlər – Günəş, Ay, parlayan ulduzlar, on beş keçəklik və bədirlənmiş Ayla aparılır. Zahiri gözəlliyin daha əyani təsvirini vermək üçün bədəvi həyat tərzinin tanıdığı maddi varlıq, əşyalar, təbiət hadisələri və canlılara məxsus əlamət və keyfiyyətlərdən istifadə edilmişdir. Qeysin lirik şeirlərində “Leylinin üzü zülməti nura boyayan günəş kimi şəfəqlidir”, “Leylinin incə bədəni kövrək söyüd budağı kimi titrəyir”, “Ahunun boynu, ürəyi, baxışı, alnı və gözləri Leylininkinə oxşayır”, “Leyli təbiətə yaraşlıq verir”, “Leylinin dişləri Məradəyn dürünə oxşayır” və s. Bir yerdə Leyli qaralığ əlaməti kimi həbəş qızına bənzədilir. Obrazların daha canlı təqdimi üçün şair qəlbini çirpintiləri ilə təbiətin sərt qayaları, nəsim yeli, civildəşən göyərçinlər, Nəcd dağı, od və ıldırım qığılcımları, əks-səda, səhra qumları, quraqlıq keçirmiş meşə, coşan dənizə bənzərlik ifadə edilir.

Məcnunun heyvan və bitki aləminə, təbiət hadisələrinə doğma münasibəti şeirlərdə sadəcə məzmun tərəfini deyil, həm də obrazlar sistemini əhatə edir. Onun sevgisi təbiətin hər bir zərrəsində vardır, maddi varlıq Leyli həsrətini ifadə edən vasitələrdir. Lirik şeirlərdə

---

¹ Məcnunun şeirlərindən götürülmüş tərcümələr hazırkı nəşrdəndir.

təşbihlərin çoxu bu əsas üzərində qurulmuşdur: Məcnunun Leyliyə doğru can atması göyərçinin su həsrəti ilə tutuşdurulur; sevgilinin gəlişi ilə gecə gündüzə dönür, onun göz yaşlarından yaranan sudan təbiət oyanır, kövrək söyüd budağı (Leyli bədəni) həzin-həzin titrəyir, budaqdakı yarpaq Qureyş vərəqinə bənzəyir. Lirik şairin nəzərində təbiət ona doğmadır, onun müsibət və kədərini başa düşür, ona görə “təbiət öz səxavətini təkcə Məcnunun qəbiləsinə göstərir, yağış ancaq onların yurdunda yağır, başqa qəbilələrin yurdu isə quraqlıqdan əziyyət çəkir”. Şeyrlərdə canlı təbiət vüsal rəmzdirsə, ayrılıq quraqlıqdır. “Aşıqların görüş yeri yaşıllığa bürünmüş yağışlı Nəcran vadisindədir. Məcnunsuz və Leylisiz yerlərdə isə bitki bitmir, bütün otlar quruyur”. Fədakar aşiq şairin nəzərində Leyli sevgisi elə bir qüdrətə malikdir ki, qurumuş çölün canına şirə hopdurur, başqa sözlə, Məcnuna həyat verir.

Məcnunun uyuşub yaxınlaşdığı heyvanlar da onun dərdinə şərik olur, çünki Qeyslə Leyli məhz örüşdə körpə malların yanında bir-birlərini dinləmiş və öz sevgilərini bəyan etmişdilər, ona görə “Leylinin başqa adama ərə getməsindən Məcnunun həmişəlik yol yoldaşı dəvə də narazıdır”. Məcnun bir insan kimi Leyliyə qarşı səmimi və incə hisslərini canlı təbiətin müvafiq əlamətlərinə nə qədər oxşatsa da onların hamısından üstün durur. Daxili çırpıntılarını təsvir edən şeyrlərdə özünün əzab-əziyyətlərini, ayrılıq dərmini cütündən ayrı düşmüş göyərçinin naləsilə tutuşdurur və ondan da şiddətli olduğunu göstərir. Qeys belə hesab edir ki, ahu üçün geniş olan dünya onun üçün dardır.

Qeysin lirik şeyrləri təkcə kədər dolu iniltiləri ifadə etmir, onlarda “narahat bir qəlbin təlatümü, od və ildırım qığılıcımları saçır”, çünki “Məcnun günəş şüalarını içmişdir”.

Leyliyə qarşı münasibətini göyərçin mehribanlığı ilə müqayisə edən Məcnun ürəyində ancaq sevgilisini qoruduğuna görə göyərçindən fərqlənir. Çünki o göyərçini müti hesab edir, özünü isə üsyankar: Sevgi əsiri kimi tanıdığımız fədakar aşiq-şair deyir: “Mən qandalları qıraram”. Bu narazılıq motivi zəmanəsinə və mövcud adət-ənənələrə qarşı yönəlmişdi. Məcnun bilir və söyləyirdi ki, sevgidən bixəbər olanlar qəflətdədirlər. Məcnunun lirik şeyrlərindən o da məlumdur ki, azad sevgi hisslərinin əsiri olmaq öz yolunda sabitliyin nişanəsidir. “Qeys Leylinin dinini qəbul etmişdir”. Şair şeyrlərində Allaha və başqa müqəddəs adlara and içdiyini kimi sevgiyə

və Leyli sevgisinə də and içir. O belə hesab edir ki, onun sevgisinə kömək edənlər möhkəm əqidəli adamlardır. Məhəbbət onun üçün hamı tərəfindən başa düşülə bilməyən dərin bir hikmətdir.

Məcnuna görə onu əhatə edən adamlar iki qismə bölünür: bir tərəfdə özü ilə Leyli, o biri tərəfdə bütün yerdə qalan adamlar. Hətta ona kömək etmək fikrinə düşənlər də bu yolda axıra qədər durmurlar. Hamı ona böhtan atır, onu başa düşməzlər. Qeysin lirik şeirlərindən aydın olur ki, “qanının tökülməsi haqqında sultanın əmri verildi, nizələr ona qarşı durdu, qılınc tutan əllər ölüm səpir, ləyaqət onların nəzərində nizə ilə ölçülür”. Dönməz aşiq öz yolunda sabitdir və bilir ki, “dəbdəbəli saraylar məhv olacaq, Leyli sarayı isə həmişəlik qalacaq”. “Məcnun dəniz kimi təlatümlüdür” və Leyli ilə birgə “dənizdə azad üzən balıq olmaq istəyir”.

Sevgilisi ilə qovuşa bilməyən Məcnun dövrəyə və mövcud adət-ənənələrə qarşı öz münasibətini açıq bildirir. O, ürəyinə müraciətlə söyləyir: “Əgər ataların yanında qaldınsa, demək mənimki deyilsən”.

Məcnun Leylinin ərə verilməsini qurbanlıq mal kimi satılıb alınmasına bənzədir. Azad sevgi hissləri ilə düşünən Qeysin “yurdu onu başa düşmür”, “Qeys böyük qəlblı adamların həsrətindədir”.

Göstərilən keyfiyyətlər, habelə ümumi üzri lirikası üçün səciyyəvi olan bütün başqa cəhətlərinə görə Məcnun ləqəbli Qeys ibn əl-Müləvvəhin şeirləri hələ öz çağında və Valibdən sonra geniş yayılmağa başlayır. Onun şeirlərinin ilk toplayıcılarından biri məşhur filoloq İbn Quteybə Qeysi “incə və zərif qəlbə malik şəxs, şeiri və söhbəti xoşlayan adam” kimi təqdim etmiş, öz antologiyasında onun “zərif şeirlərindən” nümunələr gətirmişdir. Alim Qeysin şeirlərinin ilhamla yazıldığını göstərmişdir.¹ Poetik ənənə və yenilik məsələlərinə dövrünün tələbləri səviyyəsində yanaşan İbn Quteybə Məcnunun orijinal mənaya malik təkraredilməz şeirlərini ayırmışdır.

Klassik ərəb poetikasında bədii ifadə vasitələrini ilk dəfə sistem halında öyrənməyə başlamış Abdulla ibn əl-Mutəzz (861-903) ənənə məsələsinə birtərəfli yanaşan bəzi müasirlərinə qarşı çıxaraq islamdan qabaqkı ərəb lirikasının uğurlu obrazlarından istifadə etməyin gərəkliliyini söyləmiş və bu üslubda orijinal şeirlər yaradanlar

---

¹ İbn Quteybə. Göstərilən əsər, s.468-469

sırasında Məcnunun adını ayrıca göstərmişdir. O, “Kitab əl-bədi” (“Bədiilik haqqında kitab”) əsərində Məcnunun şeirlərindən gətirdiyi nümunələri “ərəb poeziyasının incilərindən”¹ hesab etmişdir.

Üzri məhəbbət lirikasının nümunəsi kimi geniş yayılmış Məcnunun şeirləri öz dövründə və sonrakı çağlarda rapsod-musiqiçilərin və müğənnilərin diqqətini cəlb etmişdir. Məcnunun şeirlərinə qoşulmuş mahnılar xəlifə saraylarında uzun müddət məşhur ifaçıların repertuarında özünə yer tutmuşdur.

Klassik ərəb poeziyasının daxili musiqili-ritmik ahəng prinsipləri əsasında toplanmış “Mahnılar” kitabında Məcnunun şeirlərinin lirik-emosional təsiri aydın göstərilmişdir. Dövrünün estetik tələblərindən çıxış edən Əbul-Fərəc əl-İsfahani poeziya və musiqi sahələrində nüfuzlu alimlərin fikirlərinə əsaslanaraq bir növ keçirilən müsabiqəyə yekun vurmuş və beləliklə, V-IX əsrlərdə yaradılmış ən gözəl mahnı mətni nümunələrini aşkara çıxarmaq istəmişdir. Müsabiqənin məqsədi əvvəlcə yüz ən yaxşı mahnını seçmək, sonra bunların sırasında on daha yaxşısını, ondan üçü və üçdən birini bəyənib müəyyənləşdirmək olmuşdur. Böyük və zəngin bir dövrü əhatə edən bu müsabiqənin son mərhələsinə yekun vurmaq mümkün olmamışdır. Tanınmış musiqişünaslar ata və oğul İbrahim və İshaq əl-Mavsilinin iştirakı ilə keçirilmiş bu müsabiqənin üç ən yaxşı qalibi haqqında mübahisəli fikirlər olsa da İsfahani aşağıdakı rəyi daha ədalətli hesab etmişdir. Onun etibarlı saydığı məlumata görə üçlüyə Əbu Qatifənin (VII-VIII əsrlər) “Əl-Cammənin məskən saldığı qəsr və xurma meşəsi yüz Ceyhun darvazələrindən daha ürəyə yatımlıdır” sözləri ilə başlanan şeirinə müğənni Mobidin (VII əsr) qoşduğu mahnı, Ömər ibn Əbi Rəbiənin (844-711) “Kəhər atımı çapanda onu bərk qovduğuma görə şikayətləndi, əgər danışmağı bacarsaydı o, bunu sözlə ifadə edərdi” şeirinə İbn Süreycin (743-cü ildə vəfat edib) melodiyası və Məcnunun “Ey Umm Malik, tale səni üzüb taqətdən salanda rəhmsiz fələyi və məni yadına sal” mətləli şeirinə İbn Mührizin (VIII əsr) qoşduğu mahnı daxil edilib.² Antologiya müəllifinin qeyd etdiyinə görə seçilmiş üç mahnının qüsursuz musiqi əsası ilə yanaşı, mətnin orijinal mənası və qüvvətli obrazlılığı da böyük rol oynamışdır. Ömər ibn Rəbiə, Əbu Qatifə ilə

¹ N.Y.Крачковски. Göstərilən əsər, c.VI, s.193

² Абдул-Фарадж аль-Исфাহани. Книга песнию Москва, 1980, s.25

birlikdə Məcnunun şeirlərinə verilən bu yüksək qiymət dövrün filoloqlarının, musiqişünasların və rəvələrin ümumi rəyidir.

X əsrdə məntiqi mühakimələr əsasında poetika qanunlarının tərifini verməyə çalışmış Qudamə ibn Cəfər (922-ci ildə vəfat edib) qəzəl janrının ənənəvi prinsiplərini izah edərkən Məcnunun şeirlərinə isnad etmiş və onlardan nümunələr gətirmişdir.¹

Əbu Bəkr əl-Valibinin mənsub olduğu yurd və yaşadığı dövr haqqında göstərdiyimiz məlumatlar və onlara əsaslanmış mülahizələr “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərinin ədəbi və şəxsi dairələrdə yayıldığı dövrünü və coğrafi ərazini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Aşkarlanmış dəlillər onu göstərir ki, bu əsər Azərbaycanda daha geniş yayılmış və onun çoxlu əlyazma nüsxələri mövcud olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, XII əsrə qədər öz adına əsər yazılmasını sifariş edən hakimlər sırasında ilkin olaraq məhz Şirvan şahının diqqətini Leyli və Məcnun əhvalatı cəlb etmişdir.

Bu yerdə Əxsitanın Nizamiyə məktubundakı Leyli və Məcnun mövzusunda işarə edən aşağıdakı beytlər və oradakı “in hərf” və “in nüsxə” sözləri diqqəti cəlb etməyə bilməz:

Şah-e heme namehast in hərf
Şayed ke dəru koni soxən sərf...
Fərzənd-e Məhəmməd-e Nizami
An bər del-e mən ço can-e gerami.
İn nüsxə ço del nəhad bərdəst
Dər pəhluye mən ço saye beneşəst.²

(Bu söz (hədis) bütün əsərlərin şahıdır. Gərək ona söz sərf edəsən (qoşasan)... Mənə can kimi əziz olan oğlum - Nizami övladı Məhəmməd bu nüsxəni könül kimi əli üstündə tutub, mənim yanımnda kölgə kimi oturdu.)

Y.E.Bertels burada, “in hərf” və “in nüsxə” sözlərini müvafiq olaraq “речение” (т.е. легенда о Лейли и Меджнун) və “письмо” kimi verməyi məqsədəuyğun bilmişdir.³ V.Dəstgərdi “in nüsxə”ni iki mənada, o cümlədən “Leyli və Məcnun haqqında əsərin əlyazması” kimi başa düşür. Azərbaycan dilindəki filoloji tərcümədə bu

¹ Qudamə ibn Cəfər. Kitabı nəqdiş-şeyr, Leyden, 1956, s.68

² Leyli və Məcnun həkime Nizami Gəncəvi. Yadqaru ərənəğan Vəhid Dəstgirdi, Tehran 1313, ş.h., s.25, 26

³ Y.E.Bertels. Göstərilən əsər, s.235, 238

sözlər “kəlam” və “əmr (məktub)” kimi, rus dilində isə “povest” və “письмо” kimi verilmişdir. “Leyli və Məcnun” poeması haqqında son tədqiqatın müəllifi S.Asadullayevin ehtimalına görə “in nüsxə” sözündən belə başa düşülür ki, Nizami Əxsitandan məktubla yanaşı, Leyli və Məcnun əhvalatının təsvirini verən əsərlərdən birini almışdır.¹ V.Dəstgərdinin və S.Asadullayevin şərhlərində irəli sürülən ehtimal qəbul edilmiş olsa o, ancaq Valibinin əsərinə aid olmalıdır. Çünki Əbul-Fərəc İsfahaninin 20 cildlik “Mahnılar” əsəri haqqında bu sözlər məntiqi nöqteyi-nəzərdən düzgün olmazdı. İbn Quqeybənin və başqa müəlliflərin əsərləri isə Məcnun haqqında verdiyi məlumatları əhatə etmək baxımından natamamdır.

Valibinin “Məcnunun əhvalatları və şeirləri əsəri ilə Əxsitanın tanış olması və poemada haqqında söhbət gedən “in nüsxə” sözünün bu əsərə aidliyini aşağıdakı mülahizələrimiz də təsdiq edə bilər.

Məlum olduğu kimi, Şirvan şahının sifarişində Nizami tərəfindən qələmə alınacaq poetik əsərin üslubuna ayrıca işarə vardır:

Dər zivər-e parsiyo-tazi
İn taze arus-ra terazi.²

“Fars və ərəb dili bəzəyi ilə bu təzə gəlini (gərək) bəzəyəsən”.

“Burada “fars və ərəb bəzəyi” dedikdə məhəbbət mövzusunda əsərin poetik təsvir vasitələri və üslubu nəzərdə tutulur. Çünki Leyli və Məcnun məhəbbətindən bəhs edən mövcud əsərlər, ilk növbədə, Valibinin toplusu dövrün ədəbi zövqünü ona görə təmin edə bilməzdi ki, artıq bədii ədəbiyyatda süjetə malik epik əsərlər yaratmaq ənənəsi davam edirdi. Sonralar “Azərbaycan səpgisi” adlandırılan bu üslub bir yandan fars dilindəki poeziyada alınma ərəb və türk sözlərinin, çoxmənalı ifadə və tərkiblərin işlədilməsini nəzərdə tuturdusa, o biri yandan hər iki dildə yaradılmış ədəbiyyatda poetik ənənəni nəzərdə tuturdu, yəni ərəbdilli ədəbiyyata məxsus bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi və fars dilində yaradılmış poeziyanın epik vüsəti. Birinci cəhət ərəb dilinin semantik və leksik imkanları ilə bağlı olmuşdur, ikincisi isə tarixi xronikalardan daha çox bəhrələnməklə xarakterizə edilir. Leyli və Məcnun mövzusunda bəhs edən Valibinin “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsəri isə bu cəhətlərdən fərqli olaraq, hər şeydən qabaq, nəzm və nəsr ünsürləri-

¹ S.Asadullayev. Göstərilən əsər, s.61

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (V.Dəstgərdinin nəşri), s.26

nin qarşılıqlı vəhdəti prinsipi əsasında yazılmışdır. Əsərdə Məcnunun gözəl lirik şeirləri ilə yanaşı “əxbar” hissələri IX əsr nəsrinin nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Fikrimizi qüvvətləndirmək üçün Nofəlin dilindən verilən aşağıdakı “xəbər”ə nəzər salaq: “Mən atdan düşüb Məcnunun yanına gəldim (O, taqətsiz halda yerə uzanmışdı). Allaha and olsun, heç onun nəbzi də döyünmürdü. Adamlarıma yaxın gəlməyi işarə etdim. Onlar yaxına gəlib Məcnunun üzünə su səpdilər. O, yalnız nahardan bir saat keçəndən sonra özünə gəldi. Ayağa qalxdı və oturub mənimlə danışmağa başladı. Məcnunun beli bükülmüşdü, bədəni arıq, özü süst idi. O, Leylini və Leylinin adamlarını soruşmağa başladı. Mən onun suallarına cavab verdim. Səmimi rəftarımı görəndə Məcnunu sakitləşdirməyə və ona ürək-dirək verməyə başladım.

Günəş üzünü pərdə arxasında gizlətdikdən sonra gecənin gözətçiləri görüldü. Könül aşıqından kədər və qəm içində ayrıldım. O vaxtdan mən bir daha Məcnunu görmədim”.¹

Bu parça sadə nəsrin nümunəsi olmaqla obrazlı ifadələri ilə diqqəti cəlb edir.

Valibinin əsərinin ən maraqlı məziyyətlərindən biri orada nəsr və nəzm parçalarının bir-birini tamamlamasıdır. Əgər Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatında bu xüsusiyyəti izləmiş olsaq onun əlamətlərini Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı abidələrində görürük. Orta əsr Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu”, habelə məhəbbət dastanlarına məhz bu üslub xasdır. Prof. M.Təhmasib Azərbaycan dastanlarının bu xüsusiyyəti haqqında yazır: “Bizdə dastan şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır. Bəzən rus və Avropa alimləri bunu sadəlik, hətta bəsitlik, primitivlik kimi başa düşür, qələmə vermək istəyirlər. Bu, əlbəttə, doğru deyildir. Bu, bizim dastanlarımızın çox qədimlərdən başlayaraq gələn və bu gün də davam edən xüsusiyyətidir”.²

“Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərində nəzmlə nəsrin növbələşməsi onu tərtib üslubu baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”a və el şairlərinin qoşduqları başqa dastanlara oxşadır. Biz belə hesab edirik ki, XI- XII əsrlərdə yaradıcılıq prinsipinin belə nümunələri bir ənənə kimi daha da yayılmağa başlayırdı. Poeziya sənəti-

¹ Əl-Valibi. Göstərilən əsər, s.57

² M.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, 1972, s.58

nin bilicisi kimi özünü təqdim edən Şirvan şahı Əxsitan onlarla yaxşı tanış olmuşdur, Leyli və Məcnun məhəbbəti mövzusunda bəhs edən və ayrıca kitab şəklində tərtib edilmiş yeganə əsər olan Valibinin “Məcnunun əhvalatları və şeirləri”nə də Əxsitan bu baxımdan qiymət verir və orada verilmiş əhvalat və lirik şeirləri mövcud poetik əsərlərin üslubunda nəzmə çəkməyi tələb edir.

Məlum olduğu kimi, Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasında mövzunun mənbələrinə konkret işarələr vardır. Əsərdə belə beytlərin sayı 17-dir. Bu beytlərdə “Leyli və Məcnun” əhvalatını söyləmiş və ya qələmə almış müəlliflərin adı çəkilmir, lakin onlar haqqında bəzi təyinlər işlədilir. Bu təyinlər qaynaq müəlliflərinin yazı və şifahi söyləmə sənətini və onların bu sahədəki məharətini təsvir edir, mənsub olduqları yurd və soykökü göstərilir, bəzən də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus obrazlı ifadələrdən istifadə edilməklə hadisələrin poetik nəqli davam etdirilir. Qaynaqları göstərən beytlər süjet xəttinin inkişafını və qırılmazlığını təmin etmək üçün hadisələr arasında bağlılıq yaradır. Məsələn:

Bu söz incisini deşdiyi anda dastanı söyləyən belə demişdir.¹
Bu bağın büsatını təsvir edən söz sağrısına belə dağ çəkir.²
Bu xəzinənin xəzinə açanı sinə xəzinəsinin qapısını belə açır.³
Bu sazın ərğənunu çalan pərdədən belə ahəng çıxarır.⁴

Mənbələrin müəllifinə işarə edən aşağıdakı iki beyt poemanın şərhçiləri tərəfindən müxtəlif şəkildə aydınlaşdırılmışdır:

Bağdadın o müdrik söz ustadı sözün sirrini belə açmışdır.⁵
Fars oğlu fəsahtli dehqan ərəbin əhvalını belə xatırlayır.⁶

Birinci beytdə Əbu Bəkr əl-Valibinin, ikinci beytdə Əbül-Fərəc əl-İsfahaninin nəzərdə tutulduğunu göstərən tədqiqatçılar (müvafiq olaraq V.Dəstgirdi⁷ və R.Əliyev)⁸ vardır. Valibi və İsfahani

---

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər M.Əlizadə-nindir). Bakı, Elm, 1981, s.60

² Yəne orada, s.99

³ Yəne orada, s.113

⁴ Yəne orada, s.118

⁵ Yəne orada, s.135

⁶ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, s.141

⁷ Yəne orada, s.142

⁸ Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Перевод с фарси, передисловие и комментарии Р.Алиева. Баку, Элм, 1981, с.372

haqqında orta əsr qaynaqlarının dolğun məlumatları bizə bəlli olmayınca yuxarıdakı göstərişlər ehtimal şəkildə qalacaqdır.

Məcnun haqqında əhvalatları və onun şeirlərini ilkin olaraq kitab halında toplayan Əbu Bəkr əl-Valibinin xidmətlərini qiymətləndirməyi nəzərdə tutan aşağıdakı beytlərin qaynaq müəllifinin adına – Valibiyə aidliyindən daha inamla danışmaq olar:

Bu təzə əhd gəlininin bəzəkçisi bu gəcəvəni belə cüvələndirmişdir.¹

Bu məşhur misali yazıya alan əhvalatı tabloya belə yazmışdır.²

Eşqbazlığın tarix yazanı ərəb yazılarından belə deyir.³

Poemanın mənbələrindən bəhs edən başqa beytlərin düzgün anlaşılması üçün Nizaminin mənbələrdən istifadə üsulunu bilmək lazımdır. Məsələ ondadır ki, mütəfəkkir şair bəhrələndiyi böyük və ya kiçik bir qaynağa yaradıcı şəkildə yanaşmış, tutuşdurma və müqayisə metodundan istifadə etmişdir. Əhvalat və şeir söyləyənlərin çoxlu “xəbər”lərini əhatə edən Leyli və Məcnun mövzusunun işləyəndə müəllif Valibinin və başqa təzkiyəçilərin əsərlərində əhvalatı söyləyənlərə – ravilərə daha çox əhəmiyyət vermişdir. Klassik ərəb poeziyası nümunələrinin toplanmasında belə şeir ravilərinin rolu şərqişünaslara yaxşı tanışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərəb olmayan xalqların sırasından çıxmış ravilər geniş şöhrət tapmışdır. “Məcnunun əhvalatları və şeirləri” əsərində də Valibi əl-Əsməi (740-825), Əbu Əmr əş-Şeybani (715-821), Həsən ibn Səhl (VIII-IX əsrlər), İshaq ibn İbrahim əl-Mavsili (767-849) və başqa tanınmış ravilərin hekayələrini qələmə almışdır. Əsərdəki 41 epizodun 22-si onların dilindən söylənmişdir. Ravilərin sənətini yüksək qiymətləndirən Nizami poetik nümunələri və “əxbarlar”ı toplamaq sahəsində onların fəaliyyəti haqqında dəyərli sözlər söyləmişdir. Aşağıdakı beytlər bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Məna gövhərini dənizdən çıxaran dodağından belə gövhər səpmiş ki,..⁴

Əfsanə yaradan xəbər sahibi bu hekayə barədə belə xəbər verir.⁵

---

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, s.138

² Yenə orada, s.239

³ Yenə orada, s.245

⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, 1981, s.129

⁵ Yenə orada, s.156

Söz sərrafı qızıl kimi ifadə ilə gövhəri belə sapa düzmüş ki...¹

Söz bilicisi belə xatırladır ki...²

Sümüyü iliklə doldurulmuş bu gözəl hekayəni söyləyən.³

“Leyli və Məcnun” poemasının qaynağı kimi Valibinin əsərinin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, müəllif Məcnun haqqında əhvalatlara diqqəti cəlb etməklə onun lirik şeirlərini toplamaq istəmişdir. Tərtibçinin başlıca məqsədi aşiq şairin səmimi duyğular aşılamanı lirikasını əhvalatları ilə bağlı şəkildə təqdim etməkdir. Ona görə əsərdə xəbərlər şeirlərdən yaranır. Bu isə “Leyli və Məcnun” poemasının mövzusunda və ideyasına dərinlikdən nüfuz etmək üçün Leyli sevgisindən əzab çəkən aşiqin daxili çırpıntılarını öyrənmək baxımından bu şeirlərin əhəmiyyətini daha da artırır. Poemanın mənbələri haqqında fikir söyləyənlər isə Məcnun haqqında əhvalatları ön plana çəkmiş, onun şeirlərinin roluna isə diqqət verməmişlər. Bu da poemanın öyrənilməsində hələ 20-ci illərdə mərhum akad. Y.N.Marrın təklif etdiyi və İ.Y.Kraçkovskinin bəyəndiyi səmərəli metodu⁴ – əsərdəki ərəb materialını göstərən ayrı-ayrı üsürləri ortaya çıxarmaq, bu yolla ardıcıl hərəkət etməklə Məcnunun şeirlərinə gedib çıxan momentləri müəyyənləşdirmək metodunu nəzərə almamaq deməkdir. Mənbələrin öyrənilməsində Məcnunun şeirlərinə əsaslanmamaları tədqiqatçını “Leyli və Məcnun” poemasının ilk poetik materialları haqqında düzgün olmayan nəticələrə gətirib çıxara bilər. Çünki Nizaminin əsərində Məcnun poemanın əsas qəhrəmanı kimi sadəcə dialoqlarda iştirak etmir və monoloqlarını söyləmir, özünün məftunedici qəzəllərini, nəsis, vəsf, qəsidə, bədihə, qit’ə, ümumiliklə götürdükdə lirik şeirlərini oxuyur. Bu şeirlərdə lirik qəhrəmanın daxili çırpıntıları çox səmimi şəkildə verilmişdir. Qəbiləsinin adamları və onu tanıyanlar Məcnunun şeirlərini əzbər bilir, onları şifahi şəkildə toplayır və ağızdan-ağıza ötürürlər. Poemanın qəhrəmanı şair Məcnunun dilindən söylənmiş şeirlər üst-üstə 800-ə yaxın beytdən ibarətdir ki, bu da süjet xəttinin inkişafı ilə bağlı fəsillərin təxminən beşdə bir hissəsini təşkil edir.

Beləliklə, Nizami Leyli və Məcnun əhvalatı mövzusunda qələmə aldığı əsəri üçün Əbu Bəkr Valibinin əsərinə yaradıcı şəkildə

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, 1981, s.182

² Yenə orada, s.200

³ Yenə orada, s.218

⁴ İ.Y.Kraçkovski. Göstərilən əsər, s.589

yanaşmış, şair Məcnunun lirik şeirlərinin daxili məzmunu və oradakı əhvalatları fərqli məcrada canlandırmaqla tam orijinal bir əsər yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Nizami Gəncəvi Şərqdə, xüsusən ərəb ədəbiyyatında müəyyən ənənəsi olan “Leyli və Məcnun” mövzusunun türk-müsəlman dünyası ədəbiyyatının zirvəsinə qaldırmışdır.

6. Nizami Gəncəvi və qədim Hind mədəniyyəti

Nizami sənəti əsrlər boyu xalqları mənən yaxınlaşdırmış, ayrı-ayrı xalqların ədəbi-mədəni nailiyyətlərini daha geniş miqyasda tanıtmayla onların arasındakı mənəvi ünsiyyətin genişlənməsinə, ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Şair oxucunu doğma xalqının qədim mədəniyyəti və mənəvi siması ilə tanış etməklə yanaşı, onda başqa xalqların mədəni nailiyyətləri, dünya-görüşü, məişət və adət-ənənələri haqqında da aydın təsəvvür oymağa çalışmışdır.

Dahi şair öz azərbaycanlı sələflərinin ənənəsinə sadıq qalaraq əsərlərində digər xalqların nümayəndələrinin bədii obrazlarını yaratmış, xristian, bütperəst, zərdüştilik və başqa dini görüşlərə ehtiramla yanaşmışdır.

Müxtəlif dini görüşlərə yaxından bələd, bir çox xalqların adət-ənənələri ilə tanış olan humanist sənətkar əsərlərində ərəb, türk, fars, tacik, yunan, rus, gürcü, çin, zənci, kürd, yəhudi və başqa xalqların nümayəndələrinin bədii surətlərini yaradaraq, onların həyatı, məişəti, adət-ənənələri ilə bağlı maraqlı əhvalatları təsvir etmişdir. Nizami ayrı-ayrı xalqların özünəməxsus mənəvi siması, inam və etiqadı, ənənə və psixologiyası haqqında təsəvvür yaradan söz və ifadələr işlətməmiş, öz qəhrəmanlarını milli mənsubiyyətinə görə deyil, şəxsi ləyaqətlərinə görə dəyərləndirmişdir. Bu isə təsadüfi olmayıb, hər şeydən əvvəl, şairin öz humanist təbiəti və mənsub olduğu Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri inkişaf edərək əbədiləşən həyatı görüşləri ilə bağlıdır.

Milliyyəti və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqlara rəğbət hissilə yanaşan humanist şair əsərlərində hind xalqı, onun qədim mədəniyyəti haqqında məhəbbətlə bəhs edərək yeri düşdükcə Hindistan ölkəsi, hind xalqlarının həyatı, məişəti, atəşpərəstlik və bütperəstlik adətləri ilə bağlı maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

Nizami öz poemalarında Hindistanı dünyanın mədəni ölkələrindən biri kimi tez-tez xatırlayır, faydalandığı fikri-estetik qaynaqlar içərisində hind məxəzləri, hindli filosofların həyat, kainat, insan ömrü ilə bağlı düşüncələrindən söhbət açır.

“Xosrov və Şirin” poemasında şahı boş mənasız həyatdan çəkindirmək məqsədilə Şirinin sarayda təşkil etdiyi elmi-fəlsəfi məc-

lislərdə bilici Büzürgümidin Yaxın Şərqdə “Kəlilə və Dimnə” adı ilə məşhur olan hind abidəsi “Pañçatantra”dan gətirilən qırx hikmətli təmsil söylədiyini görürük.

Tədqiqatçıların yekdil qənaətinə görə, hindlilərin qədim qiymətli abidələri olan “Kəlilə və Dimnə” əvvəlcə şifahi şəkildə yaranaraq hind xalqı içərisində yayılmış, sonralar brəhmənlər tərəfindən sanskrit dilində yazıya alınmışdır. Əsər özünün mənalı mündəricəsi və bədii məziyyətləri ilə din xadimləri, kahin və müdrik filosofların daima diqqət mərkəzində olmuş, zaman keçdikcə, əlavə süjetlərlə həcmcə zənginləşərək təkmilləşmişdir. Sonralar isə yazıya alınaraq möhtəşəm ədəbi abidə kimi dünya miqyasında şöhrət qazanmışdır.

Məlum olduğu kimi, Sasanilər hakimiyyəti dövründə Ənuşirəvan şahın diqqətini cəlb edən bu əsər şahın göstərişi ilə həkim Bərzuyə vasitəsilə gizli yollarla İrana gətirilərək pəhləvi, sonralar isə Suriya dilinə tərcümə edilmişdir. Abbasilər xilafəti zamanında istedadlı ədib kimi şöhrət tapmış Abdullah ibn Əli-Müqəffa (720-759) tərəfindən ərəbcə tərcüməsi meydana gəlmişdir.

Bu da məlumdur ki, “Kəlilə və Dimnə”ni fars poeziyasının ilk tanınmış nümayəndələrindən olan Rudəki Səmərqəndi (858-941) Samani hökmdarı Əmir Nəsr ibn Əhmədin müdrik vəziri Xacə Əbülfəzl Bələminin (vəf. 940) sifarişi ilə fars dilində qələmə almışdır. Həmin tərcümə əldə olmasa da, Firdovsinin “Şahnamə”sindən xalq içərisində geniş şöhrət qazanmış “Kəlilə və Dimnə” mövzularının ərəbcə tərcüməsi əsasında Rudəki tərəfindən nəzmə çəkildiyini öyrənirik.¹

Abidə sonrakı yüzilliklərdə yunan, yəhudi və daha sonra latın dillərinə tərcümə olunaraq Avropada da yayılmağa başlamış, “Kəlilə və Dimnə”nin türk, özbək, tatar, monqol tərcümələri yaranmışdır. Şərq ictimai-bədii fikir tarixində özünün çoxcəhətli təsiri ilə seçilən bu əsər müxtəlif dillərə tərcümə olunmaqla yanaşı, dünya xalqları ədəbiyyatlarına nüfuz edərək mənzum hekayə, təmsil, alleqorik səciyyəli hekayə, hekayə-məsəl (süjetli məsəl) və başqa bu kimi ədəbi növlərin yaranması üçün də əsas təşkil etmişdir.

“Kəlilə və Dimnə” mövzuları Azərbaycan klassik ədəbiyyatında fəlsəfi, tarixi səciyyəli əsərlərdə özünü qabarıq göstərərək XI-

---

¹ “Kəlilə və Dimnə”. Farscadan tərcümə edəni, şərhli və izahların müəllifi professor R.Sultanov. 4-cü nəşr. Bakı, Azərnəşr, 1989, s.321-322

XII əsrlər qəsidə ədəbiyyatından tutmuş epik şeirimizin əksər nümunələrində aydın əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan xalqının dahi şairi Nizami Gəncəvi “Kəlilə və Dimnə” ilə yaxından tanış olmuş, “Xəmsə”sinə daxil olan poemalarında qədim abidənin ibrətamiz məzmun və özünəməxsus poetik cizgilərinə xüsusi diqqət yetirərək ondan yaradıcılıqla faydalanmışdır.

“Kəlilə və Dimnə” əsərindən Nizaminin bəhrələnməsi barədə söhbət açarkən ilk növbədə şairin “Xosrov və Şirin” poemasında dövrün görkəmli filosofu olan Büzürgümidin Şirinin xahişi ilə “Kəlilə və Dimnə”dən qırx təmsil söyləməsi yada düşür. Abidənin qədimliyini, onun əxlaqi-tərbiyəvi səciyyəli mövzu və motivlərinin məşhurluğunu göstərən bu fəsildə heyvanlar aləmindən götürülmüş və canlıların dili ilə söylənilmiş bir çox real məsələlər öz əksini tapır: ustad bilici dövrün zəruri həyati problemlərinə, o sıradan ədalət, dövlətin idarəsi, şah və onun vəzifəsi, sağlığı şərtləndirən başlıca amillər, insan və cəmiyyət, hökmdar və xalq münasibətlərinə toxunur, ağıl, zəka və biliyin zəruriliyindən danışır. Nizami Büzürgümidin abidə ilə bağlı düşüncələrində insan təbiətinin incəliklərindən də bəhs edərək bilicinin dili ilə oxucuya üz tutur, müasirlərini ehtiyatlı olmağa, boş xəyallar ardınca qaçmamağa, hiylə və riyadan çəkinməyə çağırır, diliuzunluq etməməyi, yersiz qürurdan, lovğalıqdan, tamahkarlıqdan, fitnəkarlıqdan əl götürməyi, dünyaya, var-dövlətə uymamağı, qəflətdən qurtarmağı, yaxşılıq etməyi öyrədir.

Nizami “Kəlilə və Dimnə”dən gətirdiyi nümunələrin məzmununu nəql eləmir. Ustad sənətkar bir beytdə hekayənin məzmununu və ideyasını açan işarələrlə abidə haqqında əsərin qəhrəmanlarında olduğu kimi, oxucularda da aydın təsəvvür yarada bilir. Şairin belə lakonik beytləri o dövr ziyalılarının “Kəlilə və Dimnə”yə yaxından bələd olduqlarını bir daha təsdiq edir. Təsadüfi deyildir ki, “Kəlilə və Dimnə” əsəri ilə bağlı deyilmiş bu beytlər abidəyə uyğun sıralanmışdır və bir qayda olaraq, beytin ilk misrası nağılın əsas qayəsini, 2-ci misrası isə məzmununu yada salır.

نخستین گفت کز خود بر حذر باش   چو گاو شتر به زان شیر جماش¹

(Əvvəl dedi: özündən həzər et, necə ki, şiltaq şirdən öküz Şətrəbə (qorundu).)

¹ ختمه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس/1380. ص435

(*Hiylə ilə bu yolla tülkünün o yırtıq təbildən yediyini yeyə bilərsən.*)

“Kəlilə və Dimnə”nin əsas məzmununu brəhmənin hind padşahının istəyilə ona təklif olunan həyatı əhəmiyyətli məzmununda hikmətamiz rəvayət və əhvalat danışıması təşkil edir. Hər əhvalatla bağlı alınan qənaətlər atalar sözü və aforizm kimi xalq içərisində yayılaraq çox zaman şifahi ədəbiyyat və klassik nümunələrdə də bədii əksini tapır. Abidənin Şərqi xalqları ədəbiyyatlarında tez-tez özünü bürüzə verən mövzu və motivləri Azərbaycan ədəbi fikrinə də öz təsirini göstərmiş, xalq yaradıcılığı və yazılı nümunələrdə də aydın duyulmuşdur.

Nizami Şərqi geniş yayılmış məşhur hind abidəsinə tez-tez müraciət etmiş, hələ “Xəmsə”nin ilk məsnəvisi “Sirlər xəzinəsi”ndən tutmuş poemalarının hamısında yer alan fikri nəzəri görüşləri və bunların təsdiqinə xidmət edən təmsil səciyyəli hekayələri ilə də “Kəlilə və Dimnə”yə yaxınlaşmışdır. “Ovçu, it və tülkü”, “Harun ər-Rəşid və dəllək”, “Baqqal və tülkü”, “Bülbül və qızılquş” hekayələri “Kəlilə və Dimnə” abidəsinə xatırladır.²

“Kəlilə və Dimnə” təsiri Nizami əsərlərində şairin tez-tez qarşılaşdığımız kiçikhəcmli daxili hekayə, miniatür süjet və epik səciyyəli hekayə-məsəllərə müraciətində də aydın duyulur. “Sirlər xəzinəsi” ndə “Ördək və şahin” haqqında bəhs edən miniatür süjet “Kəlilə və Dimnə” nağıllarını yada salır :

باز به بط گفت که صحرا خوشست   گفت شببت خوش که مرا جا خوشست³

(*Şahin ördəyə dedi ki, səhra gözəldir. (Ördək) dedi ki, gecən xeyrə qalsın ki, mənim öz yerim gözəldir.*)

Əsərlərindəki yüksək bədii idealların daha aydın anlaşılmasına xidmət edən əsas məzmunun kənar hekayə və fəlsəfi-əxlaqi məzmunlu təmsillərin gözəl nümunələrini yaradan dahi şair didaktik-tərbiyəvi görüşləri ilə yanaşı, ictimai-fəlsəfi düşüncələrini də canlılar aləmindən aldığı əhvalat və heyvanların dili ilə oxuculara

¹ مسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس/1380.ص.439

² Azadə Rüstəmovə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, Elm, 1979, s.164

³ مسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس.ص.128.

çatdırır. Nümunə üçün şairin özünə müraciətlə söylədiyi fəlsəfi-didaktik səciyyəli kiçik bir hekayəyə baxaq:

خود آرای باشد به رنگ عروس
برون ناورد موی خویش از نورد
نلیسد مگر دست با پای خویش
همه کس تن او پوست را پرورد
و بال تن او شود موی او
به رسوایی از سر برونش کنند
کز و ناگزیر است برخاستن¹

شنیدم که روباه رنگین بروس
چو باران بود روز یا باد و گرد
به کنجی کند بی علف جای خویش
پی پوستین خون خود را خورد
سرانجام کاید اجل سوی او
بدان موینه قصد خونش کنند
بساطی چه باید بر آراستن

(Eşitdim ki, rəngli rus tülküsi, özünü bəzəyən bir gəlin kimi, əgər gündüzlər yağış, külək, tufan olsa, tükünü yuvasından bayıra çıxarmazdı. Bir küncə çəkilib yeməksiz qalıb ancaq əlini-ayağını yalayardı. Dərisini qorumaq üçün öz qanını içərdi. Hamı öz bədənini, o isə dərisini qoruyardı. Axırda əcəl onun tərəfinə gəldiyi zaman dərisi bədəninin bəlası olar. O dəriyə görə onun canına qəsd edərlər, rüsvayçılıqla (dərisini) onun başından çıxarırlar. Yeri bəzəmək nəyə lazımdır ki, ondan qalxmağın qaçılmazdır.)

“Leyli və Məcnun” əsərində də qəhrəmanın dili ilə yersiz gülüşün zərər gətirməsindən danışarkən Nizami bunu aşağıdakı təmsil ilə oxuculara çatdırır:

می کرد بدان ضعیف زوری
کای کبک تو این چنین چه دانی
کاین پیشه من نه پیشه توست
منقار ز مور کرد خالی
شک نی که شکوه از او شود فرد
در خورد هزار گریه بیش است²

کبکی بدهن گرفت موری
زد قهقهه مور بی کرانی
شد کبک دری ز قهقهه سست
چون قهقهه کرد کبک حالی
هر قهقهه کاین چنین زند مرد
خنده که نه در مقام خویش است

(Bir kəklik bir qarışqanı ağzına alıb o yazığa əziyyət verirdi. Qarışqa qəhqəhə çəkərək (dedi), ey kəklik, sən belə gülə bilərsənmi? Kəklik gülməkdən süst olaraq (dedi) bu mənim peşəmdir, sənin yox. Elə ki, kəklik qəhqəhə çəkdi, qarışqanı dimdiyindən yerə saldı. Adamın çəkdiyi belə qəhqəhə şübhəsiz ki, onun şöhrətini azaldır. Yerində olmayan gülüş min ağlamağa dəyər.)

¹ 912. 1380.ص. هنتشارات ققتوس. تهران. خمسه نظامی گنجوی.

² 534. 1380.ص. هنتشارات ققتوس. تهران. خمسه نظامی گنجوی.

“Xosrov və Şirin” əsərində düşməndən onun öz əli ilə xilas olmağın mümkünlüyünü bildiren şair fikrini aşağıdakı təmsil ilə oxucunun diqqətinə çatdırır:

بیانگ سگان رست روباه پیر	شنیدم که از گرگ روباه گیر
پی روبه پیر برداشته	دو گرگ جوان تخم کین کاشتند
همه تشنه خون روباه و گرگ	دهی بود دروی سگان بزرگ
که بند از دهان سگان کرد باز	یکی بانگ زد روبه چاره ساز
که روباه را گرگ پنداشتند	سگان ده آواز برد داشت
رسیدند گرگان و روباه رست	ز بانگ سگان کامد از دور دست
ز دشمن بدشمن شود رستگار ¹	سگالنده ی کارد دان وقت کار

(Eşitdim ki, tülkü tutan qurddan qoca tülkü itlərin səsi ilə qurtardı. İki cavan qurd ədavət toxumu əkib qoca tülkünün izinə düşdülər. Bir kənd vardı ki, orada böyük itlər hamısı tülkü və canavar qanına susamışdı. Çarə axtaran tülkü bir qışqırıq qopardı ki, itlərin ağızlarındakı bəndi açdı. Kəndin itləri səsləndilər. (Onlar) tülkünün qurd zənn elədilər. İtlərin uzaqdan gələn səsinə canavarlar gəldilər, tülkü xilas oldu. İş bilən (kəs) is vaxtı fikirləşməklə düşməndən düşmən əli ilə qurtarar.)

Qeyd olunduğu kimi, “Kəlilə və Dimnə” motivləri Nizami əsərlərinə daha çox xalq yaradıcılığı vasitəsilə nüfuz etmişdir. Abidənin xalq təfəkkürünə keçmiş və xalq içərisində geniş yayılmış mövzu və motivləri öz yaradıcılıq qidasını şifahi xalq ədəbiyyatı və folklordan alan şairin əsərlərində də parlaq əksini tapmışdır.

Nizami xalq zəkasına tez-tez müraciəti, el hikməti və xalq fəlsəfəsindən bəhrələnməsi, özünün humanist düşüncələri və əxlaqi-tərbiyəvi görüşlərini mənalı atalar sözləri və aforizmlərlə təsdiq etməklə də hind nağıllarına yaxınlaşır. Dərin fəlsəfi səciyyəli, lakonik və poetik tutumlu aforizmlərə müraciət Nizami sənətini hind abidəsi ilə birləşdirən xarakterik yaradıcılıq xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir.

Nizaminin “Kəlilə və Dimnə”yə müraciəti, əlbəttə, dediklərimizlə məhdudlaşmır. Şair özünün yüksək bəşəri idealları və humanist görüşlərinin ifadəsində olduğu kimi, həyat, insan, kainat haqqındakı ictimai-fəlsəfi mülahizələrində də “Kəlilə və Dimnə” abidəsi ilə uyğun mövqedən çıxış etmişdir. Nizami əsərlərində, ideya-fi-

¹ خمسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص 410

kir baxımından olduğu kimi, bəzi xarakterik bədii cizgilərin, poetik ifadə və vasitələrin də hind abidəsi ilə yaxınlığını izləmək mümkündür. Professor Rəhim Sultanovun tərcüməsi ilə nəşr olunmuş “Kəlilə və Dimnə” kitabının başlanğıcında verilən İbn əş-Şah əl-Farisi adı ilə şöhrət tapmış İbn Səhbanm müqəddiməsində abidənin müəllifi sayılan Bəydabə Dəbşəlim şahla görüşərkən ona söylədiyi nəsihətamiz sözlərlə yanaşı, onun şahı çəkinmədən tənqid etməsini götürək. “Sən miras olaraq dövlət və ordu alıbsan, lakin öhdənə düşən vəzifəni yerinə yetirmirsən, hakimiyyət başına keçmiş şahlardan tələb olunan qayda-qanuna riayət etmirsən. Yox, sən həddini aşıbsan, zülmələr edibsən, təkəbbür və qürur sənin gözünü tutub, rəiyyəyə həqarətlə baxırsan, yaramazlıq edirsən, törətdiyin cinayətlərin isə sayı hesabı yoxdur”.¹

Bəydabə ilə şahın uzun-uzadı söhbətindən gətirdiyimiz bu kiçik nümunədə gördüyümüz cəsarət, kəskin tənqid bizə Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərində kəfən geyib şahin hüzuruna gələn və nöqsanlarını qorxmadan onun üzünə deyən, doğru danışan qoca zahidi, eləcə də Sultan Səncərin ətəyindən tutub onun ədalətsizliyinə qəti etirazını bildirən qarını xatırladır.

Həmin müqəddimədə rastlaşdığımız “Atalar deyiblər ki, “Dilini saxlasan, başın salamat olar”, “Yersiz danışmağın nəticəsi peşmançılıqdır”² sözləri də Nizaminin :

چه زیبا گفته است آن مرد هشیار   که گر سر بایدت سر رانگه دار³

(*O sayıq qoca necə gözəl demişdir ki, “Başını salamat istəyirsənsə, sirrini saxla”.*)

– beyti ilə mənaca yaxından səsleşir. Nizaminin “İqbalnamə” əsərində zəmanə şahının mədhində dediyi aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

شکارش نباشند مگر ماه و مهر	عقابش چو پر برزند بر سپهر
کند دزدی سیرت و سان او	که باشد کی تا به دوران او
که خود را رسن سازد از ماهتاب ⁴	سر و روی آن دزد گردد خراب

¹ “Kəlilə və Dimnə”. Farscadan tərcümə edən, şərh və izahların müəllifi professor R.Sultanov. Bakı, Azərnəşr, 1989, s.26

² Yenə orada

³ 1206. خمسہ نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 1206

⁴ 1206. خمسہ نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 1206

(Onun qartalı asimanda qanad çalanda Ay və Günəş onun ovu olar. Onun zəmanəsində kim onun təbiətini və sanını oğurlaya bilər? Onun şadlığını o ay işığından ip düzəldən oğru korlaya bilər.)

Biz “Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı” fəslində şairin əsərində bəhs edilən “Oğru və Ay işığı” əhvalatı haqqında söhbət açmışıq. Maraqlıdır ki, oxşar nağıl bəzi dəyişikliklərlə “Kəlilə və Dimnə”də əksini tapmışdır. Əsərin tərcüməsinin nəşrində “Oğru əhvalatı” başlığı ilə verilən bir hekayədə ev yiyəsi Molladan fərqli olaraq zövcəsinə cavanlıqda böyük oğru olduğunu söyləyir. Aylı gecələrdə dövlətli adamların evlərinin divarlarının dibinə gəlib yeddi dəfə “Şolem! Şolem!” – deyib ay işığından tutaraq bir anda damın üstünə qalxıb oradan içəri daxil olduğunu bildirir... Oğrular bu əhvalatı eşidəndən sonra oğrubaşı ev sahiblərinin yatdığını görüb yeddi dəfə “Şolem! Şolem!” – deyib bacadan evə düşmək istərkən damdan yığılaraq ev yiyəsi tərəfindən çomaqla döyülür ...

Buna misal olaraq, başqa bir hekayədə Kəlilə və Dimnənin söhbəti zamanı Dimnənin şaha yaxınlaşmaqla bağlı mülahizələrini dinləyən Kəlilənin dediyi:

“...Şahlarla dostluq etmək çox təhlükəlidir. Atalar deyiblər ki, üç işə girişməyə yalnız nadan adam cəsərət edər: Şahlarla dostluq etməyə, dadına baxmaq xatirinə zəhər içməyə, sirri arvada verməyə. Ağıllı adamlar şahı elə bir sıldırım dağa bənzətmişlər ki, onun üzərində çoxlu meyvələr, müxtəlif xəzinələr vardır, lakin bununla birlikdə ora pələnglər, şirlər, canavarlar və başqa yırtıcı heyvanlar yuvasıdır. Ora qalxmaq qorxulu, orada qalmaq isə daha qorxuludur” ibrətamiz fikirləri göstərmək olar.

Abidədə şahlarla yaxınlıq etmək barədə düşüncələrin özünəməxsus poetik ifadələrlə təqdiminə də Nizami həssaslıqla yanaşmış, xalq yaradıcılığının özünəməxsus sadə, düşündürücü bədii vasitələrindən də öz əsərlərində yaradıcılıqla faydalanmışdır. Kəlilənin Dimnə ilə söhbətində belə bir bənzətmə ilə qarşılaşırıq: “Şahlar öz mərhəmətini fəzilət sahiblərinə deyil, bəlkə, özünə yaxın, nəsilbənəsil ona xidmət edib müxtəlif yollarla hörmət qazanmış adamlara göstərirlər. Şahlar bu cəhətdən üzüm tənəklərinə oxşayırlar, özlərinə daha yaxın ağaclara sarınırlar.”

Eyni bənzətmə (təşbih) Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərində də işlənir:

پادشاه همچو تاک انگورست
وانکه پیچد در او بصد یاری

در نییچد دران کز او دور است
بیخ و بارش کند بصد خواری¹

*(Padşah üzüm tənəyi kimidir, özündən uzaq olana sarümaz.
Nəyə sarılarsa, onun kökünü, meyvəsini yüz rüsvayçılıqla qoparar.)*

Nizaminin “İskəndərnamə” poemasından bu beytlərə nəzər salaq:

نصیحت گری خداوند زور
بود تخمی افکنده در خاک شور²

(Gücünə məğrur olan padşaha nəsihət etmək, toxumu şoran torpağa atmağa bənzəyir.)

Nizaminin əkinçi əməyi ilə bağlı işlətdiyi bu mürəkkəb təşbih “Kəlilə və Dimnə”də Şətrəbənin Dimnəyə dediyi: “Qədir-qiymət bilməyəne xidmət edib nəsihət vermək şoranlıqda toxum əkmək kimidir” bənzətməsini yada salır.

Yaxud Kəlilənin Dimnə ilə söhbətində həyatı məsələlərlə bağlı mübahisələrində söylədiyi: “Ağıllı adamlar qüdrətli, güclü, məğlubedilməz olduqları zaman belə, vuruşdan imtina etmiş, fitnələri yatırmağı, hücumları dayandıрмаğı, müharibə təhlükələrini aradan qaldırmağı lazım bilmişlər..” kimi sözlərlə savaşa əleyhinə çıxması Nizami əsərlərində şairin müharibəyə etirazını bildiren beytlərlə yaxından səsləşir:

جهانتش گه صلح و جنگ آزمون
ز جنگش زیان دید و از صلح سود³

(Sülh və müharibə ilə sınıanmış dünya müharibədən ziyan, sülhdən xeyir görmüşdür.)

Döyüşdən yaxşıdır barışıq , şəfqət,
Biri dərd gətirər, biri səadət.

Kəlilə və Dimnə” əsərinin “Bayquş və qarğa” fəslində oxuyuruq: “ Düşməni səbr və hiylə ilə daha tez darmadağın etmək olar, nəinki vuruş və müharibə ilə. Ona görə deyiblər ki, “ağıl gücdən üstündür”. Məsələn, bir adam nə qədər qüvvətli və güclü olursa olsun, vuruşda on və ya ən çoxu iyirmi adamdan artıq öldürə bilməz. Hal-

¹ 718. 1380. ققنوس. انتشارات ققنوس. تهران. 5 خنسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 714.

² 714. 1380. ققنوس. انتشارات ققنوس. تهران. 5 خنسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 986.

³ 986. 1380. ققنوس. انتشارات ققنوس. تهران. 5 خنسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 986.

buki ağıllı bir adam tədbir tökməklə bir ölkəni xaraba edib qüvvətli bir ordunu məğlubiyyətə uğrada bilər...

Maraqlıdır ki, oxşar mülahizələrə Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində də rast gəlirik. Xosrovun Bəhram Çubindən qorxub Azərbaycana qaçması fəslə Nizaminin aşağıdakı beytləri ilə başlayır:

کلید فتح را دندان پدید است	که رای آهنین زرین کلید است
ز صد شمشیر زن رای قوی به	ز صد قالب کلاه خسروی به
به رای لشکری را بشکنی پشت	به شمشیری یکی تا ده توان کشت ¹

(Zəfərin açarının dişləri görünür. Dəmir kimi (möhkəm) fikir zəfərin qızıl açarıdır. Yüz qılinc vurandan qüvvətli fikir yaxşıdır. Yüz qələbdən bir şahlıq papağı yaxşıdır. Bir fikirlə (rəylə) qoşunun belini qırarsan. Qılıncla bir və ya on adam öldürə bilərsiniz.)

“Kəlilə və Dimnə”də “Şir və öküz” fəslində Şətrəbəyə toxunmamasının səbəbini şir yoğun ağacları kökündən qoparıb, möhkəm binaları, uca qalaları və qalın barıları dağdan qüvvətli fırtınaların balaca və zərif otlara zərər yetirməməsi ilə izah edir. “Xosrov və Şirin” əsərində oğlu Şiruyə tərəfindən atəşgaha salınan Xosrova Şirinin təsəlli verərkən işlətdiyi:

ز بادی کاو کلاه از سر کند دور	گیاه آسوده باشد سرو رنجور ²
-------------------------------	--

(Başdan papaq götürən (güclü) fırtına zamanı ot asuda qalar, sərv inciyər)

– beyti məzmunca “Kəlilə və Dimnə”dən misal gətirdiyimiz yuxarıdakı fikirlə üst-üstə düşür.

Nizami sənətini “Kəlilə və Dimnə”yə yaxınlaşdıran məzmun və mənə incəlikləri çoxdur. Biz bu yazımızda onun bir qismindən söhbət açdıq. Dediklərimizə bir-iki nümunə də artıraraq fikrimizi yekunlaşdırmaq istəyirik.

Nizami poemalarında oxucunun tez-tez qarşılaşdığı rəvayətli ifadə, xalq ədəbiyyatı nümunələrinə işarə kimi anlaşılan xatırlama beytlər də şairin qaynaqlandığı hind abidəsini yada salır. Misallara nəzər salaq:

مثل زد گرگ چون روبه دغا بود	طلب من کردم و روزی تو را بود ³
-----------------------------	---

¹ خمسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 241.

² Yenə orada, s.440

³ Yenə orada, s.255

(*Qurd misal çəkdi ki, tülkü hiyləgər olduğundan mən istədim,
(amma) sənə qismət oldu.*)

از آن بر گرگ روبه یافت شاهی   که روبه دام ببندد گرگ ماهی¹

(*Tülkü ona görə qurda şahlıq edir ki, tülkü tələni görür, qurd
balığı.*)

کلیچه گمان بردن از قرص ماه   فکند است بسیار کس را به چاه²

(*Ayı külçə zənn etmək çoxlarını quyuya salmışdır.*)

Nizami yaradıcılığının hind xalqı ilə qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələri təkcə şairin əsərlərində özünü aydın göstərən “Kəlilə və Dimnə” abidəsindəki motivlərlə məhdudlaşmır. Nizami əsərlərini hind xalqının ədəbi-mədəni görüşlərdə birləşdirən bir çox məqamlar da diqqəti cəlb etməkdədir. Bu baxımdan Nizaminin “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” əsərləri xüsusilə səciyyəvidir. “Yeddi gözəl” poemasında Hindistan dünyasının qədim mədəni ölkəsi kimi təqdim olunur. Hind şahzadəsi Furəkin Bəhrama söylədiyi əsrarəngiz nağıl həcminin böyüklüyü və düşündürücü məzmunu ilə seçilir. Hind şahzadəsinin söylədiyi “insan və kainat”, “şüur və varlıq” arasındakı münasibətdən bəhs edən bu nağılda Çində “Mədhuşlar şəhəri”ndə baş verən hadisələrin qədim hind fəlsəfəsi ilə bağlı olub “kainatı, mühiti dərk etmək” kimi zehni məşğul edən bütün suallara əqlə uyar cavab tapmaq arzusu ifadə edilmişdir.³

Nizami “İskəndərnamə” əsərində də Hindistan və hind xalqı haqqında məlumat verir. Şair öz qəhrəmanı İskəndəri bir çox ölkələri gəzdikdən sonra Hindistana gətirir. Nizami əsərin bu hissəsində yeri düşdükcə əfsanəvi Hindistan ölkəsindən, onun füsunkar təbiətindən, hind xalqının qədim adət-ənənələrindən söhbət açır. Şah hələ Hindistana çatmamış Hind hökmdarı Keydə məktub yazır, gəlişinin səbəbini izah edərək məqsədinin nə qızıl, nə də gözəllərin olmadığını bir qədər kəskin şəkildə, təhdidedici bir tərzdə bildirir:

به هند آمد تیغ هندی بدست   کباب ترم باید از پیل مست
مخور غیره هند بی یاد من   که هندی تر از توست پولاد من
چو سر بایدت سر متاب از خرج   وگر نی نه سر با تو ماند نه تاج⁴

¹ Xəmsə نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 259.

² Yənə orada, s. 255.

³ Mir Cəlal. “Yeddi Gözəl”dəki hekayələr haqqında. Bakı, 1947, s. 65.

⁴ Xəmsə نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 930.

(*Hind qılıncı əlimdə, sərxoş fil ətindən təzə kabab yemək üçün Hindistana gəldim. Mənsiz hind xəracını yemə ki, mənim poladım səninkindən daha hindlidir. Əgər başın sənə gərəkdirsə, xərac verməkdən boyun qaçırma. Yoxsa nə başın, nə də tacın sənənlə qalacaq.*)

Hindistan hökmdarı Keyd makedoniyalı fatehi böyük mehribanlıqla qarşılayır. Nizami bu obrazı müsbət planda verərək onun ağıllı, düşüncəli, ölkəsini, xalqını sevən ədalətli başçı kimi təsvir edir. O, İskəndərə öz qızını, bir yaqut cam, bir məharətli təbib və bir müdrik filosof olmaqla, dörd nadir tapılan töhfə göndərərək şahla qohum olur. İskəndər şah da ona hədiyyə göndərir. Onlar qohum olur, sülh bağlayır və dostlaşırlar.

Nizami Hindistanın gözəl təbiətindən, mənəvi zənginliklərindən söz açır, Hind ölkəsinin aqıl filosoflar, mahir təbiblər diyarı olduğunu diqqətə çatdırır. Şair öz qəhrəmanının Hindistanda çox qalmayıb tezliklə oranı tərk etməsi səbəbini atların Hindistan şəraitində yaşaya bilməməsi ilə izah edir:

که آن خاک با باد پایان بساخت	وز آنجا به رفتن علم بر فراخت
بود هر سه کم عمر و گردد تباه	سه چیز است کان در سه آرامگاه
به چین گر به زین سان نماید دلیل	به هندوستان اسب در پارس پیل
ز پوینده اسبان بر آرد هلاک	جهاندار چون دید کان آب و خاک
ز تبت در آمد به اقصای چین ¹	ز هندوستان شد به تبت زمین

(*Oradan getmək üçün bayraq qaldırdı, çünki o torpaq yeləyaqlı atlar üçün münasib deyildi. Üç şey üç yerdə az ömürlü olur, tez məhv olur. Hindistanda at, Parsda fil, Çində pişik çox yaşamır. Cahandar elə ki, gördü bu torpaq və su (iqlim) yüyrək atları həlak edir. Hindistandan Tibet torpağına getdi, Tibetdən keçib Çin diyarına gəldi.*)

İlk baxışda bir qədər anlaşılmaz görünən bu beytlər mənaca həqiqətə uyğundur. Mənbələr Cəvahirül Nehrünün öz əsərlərində Hindistanın cənub bölgələrində atların çox yaşamadıklarını söyləyir və bunu ölkənin süvari ordusunun zəif olmasının əsas səbəbi kimi göstərir.

Nizami Gəncəvi “İqbalnamə” əsərində də İskəndər şahın filosof və alimlərlə birgə təşkil etdiyi fəlsəfi məclisdə Hindistan hakimi

¹ خمسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 930.

Keydin göndərdiyi hind aliminin də iştirak etdiyini göstərir. Fəslin maraqlı yerlərindən biri də hindli filosofun İskəndlərlə elmi-fəlsəfi mükaliməsidir. Hind bilicisinin İskəndərə verdiyi elmi suallar Nizaminin qədim hind və yunan fəlsəfəsinə dərinədən bələd olduğunu göstərir. Şair “İqbalnamə”də hindli həkimin İskəndlərlə söhbəti zamanı öz biliyi ilə məclisdəkiləri heyrləndirdiyini təsvir edir:

ز خاک زمین تا به چرخ بلند	سخن می شد از هر دری دلپسند
به گفتار خود قدر خود می فرزند	به اندازه هر کس هنر می نمود
گل تازه رست از درخت کهن	چو در هندو آمد نشاط سخن
که آن در ناسفته را کس نسفت ¹	بسی نکته های گره بسته گفت

(*Məclisdə torpaqdan uca göylərə qədər hər maraqlı mövzudan söhbət gedirdi, kəs bacardığı qədər hüner göstərir, öz danışığı ilə qədrini artırır. Elə ki, hindlinin növbəsi çatdı, sanki köhnə ağacdan təzə gül açıldı. Çox örtülü, mənalı sözlər dedi ki, o deşilməmiş inciləri heç kəs deşməmişdi.*)

Hindli filosof Yaradanın harada olması, Haqqa qovuşmağın sirləri, dünyanın ikiye ayrılmasının səbəbi, yuxunun mənası, pis gözün zərəri və sair bu kimi sualları ilə məclisdəkiləri heyran edir.

Nizami öz qəhrəmanı İskəndəri ikinci dünya səfərində o zamanlar Hindistana tabe olan Qəndəhar şəhərinə gətirir və ona buradakı bütldərdən danışır.

“Xosrov və Şirin”də bir müharibə səhnəsinin təsvir edərkən hind qılıncı xatırlanır:

سرش چون طره گرجی بریدند ²	به هندی تیغ هر کس را که دیدند
--------------------------------------	-------------------------------

(*Kimi gördülərsə, başını hind qılıncı ilə gürcü saçını kimi kəsdi-lər.*)

Əsərdə Xosrovun öz atasının ölümündən xəbər tutmasından bəhs etdiyi fəsildə Nizami qasidin şahzadənin yanına gəlib ona atasından xəbər gətirməsini oxucularına belə çatdırır:

ز هندوستان حکایت کرد با پیل ³	در آمد قاصدی از ره به تعجیل
--	-----------------------------

¹ خمسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 286.

² خمسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 274.

³ خمسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 238.

(Yoldan təcili bir qasid gəlib Hindistandan (Xosrovun vətənin-dən) filə hekayə danışdı.)

Yenə həmin əsərdə şair qış vaxtı Xosrovun sarayında təşkil olunmuş məclisdə manqalda kömürün yanmasını təsvir edərkən də kömürü hindistanlı atəşpərəstə bənzədir, onun yanarkən eşidilən çırtılı səslərini isə Zərdüştün “Avesta” oxumağı kimi mənalandırır.

مجوسی ملتی هندوستانی
چو در دشت آمده در زند خوانی¹

(Hindistanlı atəşpərəst Zərdüşt kimi zənd oxuyurdu.)

Başqa bir yerdə İskəndərin ordusunun zəncilərlə vuruş səhnə-sində oxuyuruq:

چو هندوی بازیگر گرم خیز
معلق زنان هندوی تیغ تیز²

(Cəld hindli oyunbazlar kimi iti qılınclar mayallaq aşırıdılar.)

Nizami əsərlərində Hindistan ölkəsi və hind xalqına məxsus müxtəlif xüsusiyyətlər haqqında təsəvvür oyadan belə nümunələri istənilən qədər artırma bilərik.

Nizaminin Hindistan ölkəsi və hind xalqı haqqında ətraflı mə-lumatı şairin əsərlərinin poetikasında da aydın duyulur. O, poemalarında “türk”, “zənci”, “rum”, “rus” sözləri ilə yanaşı, “Hindistan”, “hindli”, “hindu” sözlərindən bədii vasitə kimi faydalanmış, bu kəl-mələri poetikasının mühüm bir cizgisinə çevirmişdir.

Bütün bunlar Azərbaycan xalqının dahi sənətkarı Nizami Gən-cəvinin hind xalqının tarixinə, mədəniyyətinə, xüsusən hind fəlsəfə-sinə dərinlən bələd olduğunu bir daha təsdiq edir.

Onu da qeyd etməliyik ki, Nizami Gəncəvi hind xalqının se-vimli sənətkarlarından biridir. Ustad sənətkarın zəngin yaradıcılığı, hər kəsdən əvvəl, Hindistan şairlərinin də diqqətini cəlb etmiş, Ya-xın Şərqdə Nizami “Xəmsə”sinə ilk layiqli cavab yazan şairin gör-kəmli davamçısı “Hindistan tutisi” ləqəbli Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) olmuşdur. “Xəmsə” mövzularında ayrı-ayrı poemalar yazaraq Nizami ədəbi məktəbinin ənənələrini yaradıcı tərzdə davam etdirən Əmir Xosrov qəsidə janrında da Azərbaycan poeziyasının qüdrətli nümayəndələrinin yaradıcılığından təsirlənmişdir. Görkəm-li hind sənətkarı Xaqani Şirvaninin məşhur “Qəsideyi-şiniyyə”sinə

¹ خمسه نظامی گنجوی. تهران. انتشارات ققنوس. 1380. ص. 230.

² Yenə orada, s.956

də nəzirə yazaraq Şərqdə Xaqani ənənələrinin ilk davamçısı kimi şöhrətlənmişdir.

Beləliklə, Şərq ədəbi-bədii fikrinin inkişafında mühüm yer tutan qədim hind abidələri Nizami yaradıcılığında da dərin izlər buraxaraq dahi şairin ölməz əsərlərinin əsas qaynaqlarından birinə çevrilmişdir. Qədim hind abidəsinin Nizami əsərlərinin ideya-məzmununda aydın duyulan təsiri onun “Xəmsə”yə daxil olan poemalarının demək olar ki, hamısında üslub və poetik baxımdan da özünü qabarıq göstərərək şairin poeziyasında mənəvi-əxlaqi səciyyə, simvolik-rəmzi ifadələrin və mənali alleqoriyanın daha gözəçarpan olmasında da müəyyən rol oynayırdı. Hind qaynaqlarına, hind anlayışının bədii obrazlı ifadələrinə müraciət Nizami şeirinin cəlbedici ruhunu yüksəldərək məzmunun daha anlaşılqı, məntiqli və oxunaqlı olması ilə yanaşı, şairin ictimai-bədii və fəlsəfi mülahizələrinin daha inandırıcı alınmasına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Bununla belə, onu da deməliyik ki, Nizami hind abidələrinin elmi və fəlsəfi-didaktik məzmunu və ideyasını, sadəcə təkrar etməmiş, ustad sənətkar qədim hind yadigarlarından böyük məharətlə, zamanəsinin mənəvi-estetik tələblərinə və əsərin məzmunu və bədii məqsədə müvafiq yönümdə bəhrələnmişdir. Xalq yaradıcılığı, xalq təfəkkürü ilə yaxından bağlı olan böyük şair əsərlərində hind mənşəli el rəvayətləri, lətifə, təmsil və başqa xalq ədəbiyyatı nümunələrinə də tez-tez müraciət etməklə yanaşı, bunları təkrarsız yaradıcılıq təbiəti və nadir poetik dühasının məhsulu olan əlavələrilə zənginləşdirmiş, hikmətli xalq məsəlləri, atalar sözləri və aforizmləri işlənmə məqamı və müəllif amalına uyğun, orijinal tərzdə mənalandırmaqla seçilmişdir.

7. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı və “Kəlilə və Dimnə” motivləri

Dərin fəlsəfi səciyyəli, hikmətamiz və tərbiyəvi əhəmiyyətli əhvalatlar və mənalı təmsillər Şərq ədəbiyyatının ən qədim örnəklərindən başlayaraq şifahi xalq yaradıcılığı və klassik ədəbiyyatın əksər nümunələrində həmişə geniş yer almışdır. Müxtəlif dillərə tərcümə edilərək ayrı-ayrı ölkə və məmləkətlərə yayılıb dünya xalqlarının mədəniyyətinə təsir göstərərək lokal ədəbi-bədii ənənələrlə qaynayıb-qarışmış bu bədii söz nümunələri zaman-zaman nəsillərin və yayıldığı ölkələrin mədəni dəyərlərini də əxz edərək yeni süjet və obrazlarla zənginləşmiş, bəşəriyyətin ümumi sərvətinə çevrilmişdir. Təqribən III-IV əsrlərdə Hindistanda yaranmış və bu gün bütün dünyada məşhur olan “Kəlilə və Dimnə” də Şərqlin dünyanın fikir və söz xəzinəsinə bəxş etdiyi dəyərli bədii örnəklərdən biridir. Alimlərin qənaətinə görə, “Kəlilə və Dimnə” əvvəlcə xalq arasında yaranıb söz sənətinin şifahi nümunəsi kimi geniş yayılmış, sonradan hind brəhmənləri tərəfindən yazıya köçürülüb Şərqlin əski yazılı abidəsi kimi məşhurlaşmışdır. Zamanla bu hikmətamiz rəvayətlər fars, ərəb, yunan və latın dillərinə tərcümə edilərək Şərqlin sərhədlərini aşmış, Avropada da yayılmağa başlamış, yeni mənalı süjetlərlə zənginləşdirilərək həcmcə də genişlənmiş, kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməçisi professor Rəhim Sultanovun yazdığı kimi, “5 fəsildən 17-18 fəslə çatmışdır”.¹

“Kəlilə və Dimnə”nin dünya ədəbiyyatına təsirini təsəvvür etmək üçün abidənin professor Rəhim Sultanovun rus alimi R.O.Şorun “Kəlilə və Dimnə”nin 1930-cu il Moskva nəşrinə (rus dilində) yazdığı ön sözə istinadən gəldiyi nəticəni xatırlamaq kifayətdir: “Məşhur rus təmsilçisi Krilov, fransız Lafonten, İtibah dövrü italyan təmsilçiləri, orta əsrlərdə müxtəlif dillərdə yazılmış didaktik-əxlaqi əsərlər, qədim Rusiyada yaradılmış hikmətamiz hekayələr, XVIII əsrdə nəşr edilmiş lətifələr və s. hamısı bu və ya başqa dərəcədə öz mənzələri etibarilə “Pançatantra” (“Kəlilə və Dimnə”) ilə əlaqədardır. R.O.Şorun fikrinə görə, yalnız yazılı ədəbiyyat deyil, şifahi xalq ədəbiyyatı, ağızdan-ağıza gəzən təmsil və lətifələr də bu

---

¹ Rəhim Sultanov. Misilsiz hind əfsanəsi // Kəlilə və Dimnə (tərcümə edən: Rəhim Sultanov). Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1989, s.6

yol ilə əmələ gəlmişdir”.¹ Müəllif sözünə davam edərək yenə də R.O.Şora istinadən bildirir: *“Pənçatantra”* (*“Kəlilə və Dimnə”*) yazılı tərcümə yolundan başqa şifahi şəkildə, əvvəlcə şimal və şərqə doğru yayılaraq Türküstan, Tibet, Çin, Yaponiya, Seylon (Şri Lanka) və Hind-Çinə, digər tərəfdən bəzən köçəri tayfalar, bəzən isə tacir, səyyah, zəvvar və missionerlər vasitəsilə qərb istiqamətində – İran, Ərəbistan, Kiçik Asiya... buradan Aralıq dənizi sahilləri, Rusiya və Afrikaya, oradan qul zəncilər vasitəsilə Amerikaya aparılırlar”.²

Qədim hind abidəsinin bəşər mədəniyyətinə, bədii-fəlsəfi və didaktik fikrinə təsirini elə təkcə *“öz nəhəngliyi, bədii dəyəri, dünyaya ədəbiyyatındakı inkaredilməz mövqeyi nöqtəyi-nəzərindən “Kəlilə və Dimnə”dən heç də aşağı olmayan “Min bir gecə” kimi əsərlərin belə, “Kəlilə və Dimnə”³ mövzularından kənarda qalmaması faktı da bir daha təsdiq edir. Daha sonrakı dövrlərdə isə, demək olar ki, bütün dünya xalqlarının ədəbiyyatlarında eyni və oxşar mövzulu hekayə, təmsil və nağılların yaranması artıq ənənəyə çevrilir.*

XII əsr dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi özündən əvvəl yaranmış maddi-mədəniyyət nümunələrini, şifahi və yazılı ədəbi örnəkləri dərinədən öyrənmiş, mənimsəmiş və hər bir süjet xəttinə, hər bir obraza incəliklə yanaşmış, tamamilə orijinal, yaradıcı yanaşma sərgiləyərək əsararəngiz şedevrlər yaratmışdır. Professor Xəlil Yusiflinin də qeyd etdiyi kimi, *“Nizami Gəncəvi özünəqədərki elm, mədəniyyət sahəsindəki uğurları yeni insani dəyərlər əsasında əlçatmaz bir yüksəkliyə qaldırmışdır”*.⁴

Şübhəsiz ki, şairin yaradıcılığına təsir göstərən mənbələrdən biri də *“Kəlilə və Dimnə”*dir. Qədim abidədəki hekayələrdən çıxarılan nəticələrə tezis kimi nəzər salsaq, eyni həyatı, fəlsəfi-etik görüşlərin Nizami Gəncəvinin yaradıcılığından da qırmızı xətlə keçdiyini görürük:

“İnsanların ən ağıllısı odur ki, müharibənin qarşısını ala bilsin.

---

¹ Rəhim Sultanov. Misilsiz hind əfsanəsi // Kəlilə və Dimnə (tərcümə edən: Rəhim Sultanov). Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1989, s.9

² Yenə orada

³ Yenə orada, s.10

⁴ Xəlil Yusifli. Nizami Gəncəvi və onun *“Yeddi gözəl”* poeması // Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (tərcümə edən: Xəlil Yusifli). Bakı, Nurlan, 2014, 408 s.

...Ağıllı adam həmişə sənət və hünər əldə edib yaxşı ad qoymağa çalışır.

Xoşbəxtlik zəhmət və iradənin, əmək və səyin nəticəsində əldə edilir.

Bütün bəlalərin mənbəyi tamahkarlıq, bütün cəfaların səbəbi hərislikdir.

Padşahlar üçün kin saxlamaq və yalan danışmaqdan böyük eyib ola bilməz”¹ və sairə.

Şərq ədəbiyyatında “Kəlilə və Dimnə”yə əsasən didaktik görüşlərin ifadəsi, öyüd-nəsihət məqsədilə müraciət olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında şairin qədim hind abidəsinə bələdliyi ayrı-ayrı məqamlarda özünü büruzə versə də, “Xosrov və Şirin” məsnəvisində şairin “Kəlilə və Dimnə”yə birbaşa müraciətlərinə də təsadüf edirik. Lakin digər poemalarında da “Kəlilə və Dimnə” ilə səsleşən müdrik kəlam və fikirlərə, müstəqil hekayə və süjetlərə də rast gəlmək mümkündür. “Kəlilə və Dimnə” ilə tanış olub Nizamini oxuyan (və ya əksinə) diqqətli oxucuda bu məqamlar istər-istəməz assosiasiya yaradır. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasında “Öz oğluna nəsihət haqqında buyurur” fəslindəki beytlərin, demək olar ki, hər biri bu gün də ibrətəmiz kəlam kimi işlənməkdədir. Adıçəkilən bölmədə görkəmli şair Səməd Vurğunun tərcüməsində aforizmə çevrilmiş “*Bir inci saflığı varsa da suda, / Artıq içiləndə dərd verir su da*”² – beytini götürək. Parçanın orijinal variantı belədir:

آب ار چه همه زلال خیزد
از خوردن پر ملال خیزد³

*Sudan bütün zülali (maddələri) əmələ gəlsə də,
(Onu) çox içməkdən məlal (zərər) törəyir.*⁴

Məlumdur ki, “Kəlilə və Dimnə” nəslə yazılsa da, əsərdə, yeri gəldikcə, mənzum parçalar da verilmişdir. Nizami Gəncəvinin

¹ Mirzə İbrahimov. Böyük ədəbi abidə // Kəlilə və Dimnə (tərcümə edən: Rəhim Sultanov). Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1989, s.4

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (tərcümə edən: Səməd Vurğun). Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, s.52

³ کلیات نظامی گنجوی. مطابق نسخه تصحیح شده وحید دستگردی. تهران، 1372. ص.363

⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir). Bakı, Elm, 1981, s.52

“Leyli və Məcnun” poemasından gətirdiyimiz yuxarıdakı beyt “Kəlilə və Dimnə”dəki “Şah, şahzadə və torağay quşu” hekayəsində işlənən aşağıdakı misralarla yaxından səsləşir.

حیات را چه گوارنده ترز آب ولیک
کسی که بیشترش خورد بکشد استسقاش¹

*Sudan da dünyada saf, təmiz nə var?!
Lakin çox içilsə, insanı boğar.*²

Qədim hind abidəsində bir çox məsələlərlə yanaşı, peşə-sənət öyrənməyə dair də dəyərli fikirlər yer almışdır. Bu baxımdan “Zahid və qonaq” fəslindəki aşağıdakı sözlər ibrətamizdir: “*Hər işin öz adamı vardır. Kim bacardığı işdən əl çəkib öhdəsindən gələ bilmədiyi bir peşədən yapışsa, mütləq müvəffəqiyyətsizliyə uğrayıb rüsvay olar və sonrakı peşmançılıq fayda verməz. ...İnsan gərək öz sənətini möhkəm öyrənib ondan bərk yapışsın, hərdəmxəyal olub yeni-yeni arzu budaqlarına qonmasın...*”³

Bu fikirlər dahi şairin “Leyli və Məcnun” əsərində oğluna nəsihətlə dediyi aşağıdakı beytləri xatırladır:

می کوش به هر ورق که خوانی
کان دانش را تمام دانی
پالان گریبی به غایت خود
بهتر ز کلامدوزی بد⁴

*Çalış hansı vərəqi (elmi) oxuyursansa,
O biliyə kamil yiyələnsən.
Əla palan tikmək
Pis papaq tikməkdən daha yaxşıdır.*⁵

Təbii ki, şairin həmin fikirlərinin mütləq “Kəlilə və Dimnə”dən qaynaqlandığı hökmünü vermək olmaz. Amma mənə, məzmun yaxınlığı da göz önündədir.

¹ کلیلە و دمنە، 1383، انشای ابوالمعالی نصرالله منشی. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی. تایپ: لیللا اکبری. ص.171.

(www. spadanosoft.com)

² Kəlilə və Dimnə (tərcümə edən: Rəhim Sultanov). Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1989, s.211

³ Yənə orada, s.231

⁴ لیلی و مجنون. ویرایش و تایپ: امین بابایی پناه. ParsBook.Org. 205 s.

⁵ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir). Bakı, Elm, 1981, s.52

“Kəlilə və Dimnə”dəki “Siçanlar və zahid” hekayəsində yuvasında gizlədilmiş qızillərin üstünə çıxanda cürətlənən və zahidin ərzəsinə qənim kəsilən siçanın əhvalatından danışılır. Bir gün əhvalatı eşidən qonaq siçanın bu cürətinin səbəbini çözməyə çalışır. “*Qonaq yeri qazmağa başladı. Qızıla çatdıqda ev yiyəsinə dedi:*

- *Siçanı cürətləndirən bu imiş: dövlət ağlın rəvnəqi, qüvvətin mənbəyidir. Görərsən, bundan sonra o siçan artıq hücum edə bilməyəcəkdir*”.¹ Bu sözləri eşidəndə siçan bədənində bir zəiflik, ruhunda bir süstlük hiss edir. Hekayədə siçanın öz dilindən deyilir: “*Mənim yuvamda min dinar pul var idi. Bilmirdim onu kim ora qoymuşdu. Lakin həmişə mən onun üstündə o tərəf-bu tərəfə dığırlandırdım, dığırlandıqca da kefim kökəlir, ürəyim dincəlir, halım yaxşılaşır, fərəhim artırdı. O yadıma düşdükdə özümdə bir şadlıq, ruh yüksəkliyi və cəsarət hiss edirdim*”.²

Zənnimizcə, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Harun ər-Rəşid və dəlləyin hekayəti”nin motivlərinin məhz “Kəlilə və Dimnə”dəki bu rəvayətdən qaynaqlandığını söyləsək, səhv etmərik. “Sirlər xəzinəsi”ndəki hekayədə xəlifənin qızını istəyən dəlləyin cəsarətindən xəbər tutan vəzir onun bu hərəkətini “yəqin onun ayağı xəzinə üstündədir” - deyə izah edir. Nizaminin bu əhvalatdan çıxartdığı qənaət həm də bu idi ki, bəzən var-dövlət insanı ədəbsizliyə sürükləyə bilər. Akademik Həmid Araslı “Harun ər-Rəşid və dəlləyin hekayəti” ilə Nizaminin cəmiyyətə çatdırmaq istədiyi mesajları dəqiq və konkret ifadə etmişdir: “*Bu hekayədə şair ayağı xəzinə üstündə olan insanların mənəvi cəhətdən nə qədər pozulduqlarını, həddini tanımaq istəmədiklərini və özləri də hiss etmədən layiq olmadıqları məqamı arzuladıqlarını rəmzi şəkildə vermişdir*”.³

چون قدم از منزل اول برید
گونه حجام دگر گونه دید
کم سخنی دید دهن دوخته
چشم و زبانی ادب آموخته⁴

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir). Bakı, Elm, 1981, s.141

² Yəne orada, s.140

³ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.197

⁴ 236. نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. ص.1960. باکو.

*Dəllək qədəmini əvvəlki yerindən götürən kimi
(Xəlifə) onun sifətini (tamamilə) başqa cür gördü.
O, ağzı tikilmiş, azdanışan bir adam gördü,
Onun gözlərindən və dilindən ədəb yağırdı.¹*

Nizamişünas alim, AMEA-nın müxbir üzvü R.Azadə yazır ki, “Sirlər xəzinəsi”ndəki bir çox hekayətlər (“Ovçu, it və tülkü dastanı”, “Meyvə satanla tülkünün nağılı”, “Bülbül və qızılgülün dastanı” və s.) nəzərimizcə, məhz “Kəlilə və Dimnə”yə daxil olan bəzi parçalarla səsleşir”.² Lakin alim göstərilən hekayələrin məhz hansı nağıllarla səsleşdiyini göstərmir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, “Sirlər xəzinəsi” açıq ensiklopediya-vikipediya belə bir fikrə rast gəldik: “Nizaminin səbirli olmaq haqqında “Ovçu, it və tülkü” haqqındakı dastanı yenə “Kəlilə və Dimnə”də olan “Zahidin yağ-bal bardağını sındırması” hekayəsi ilə səsleşir”.³ Məqsədimizdən uzaq olduğu üçün cümlədəki üslubi səliqəsizliyin üzərindən keçərək qeyd edək ki, bu fikrin mənbəsi kimi “Е.Э.Бертельс – “Сокровищница тайн” (передисловие) // Низами Гянджеви. Сокровищница тайн. Москва, 1959, s.10-13.” göstərilsə də, həmin “ön söz”də sitat gətirilən cümləyə təsadüf etmədik. Həm Nizaminin əsərindəki, həm də hind abidəsindəki adları çəkilən hekayələrin mövzu-ideya uyğunluğuna dair fikirlər fil.ü.f.d. Xəlil Hüseynovun “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”⁴ monoqrafiyasında da yer almışdır.⁵ Lakin, hər iki hekayə səbrli olmağın faydasından bəhs etsə də, biz onlar arasında birbaşa əlaqə görmədik.

Təbii ki, “Xəmsə”yə daxil olan poemaların hər birindən belə misallar gətirmək olar. “Xosrov və Şirin”də isə müəllif bütöv bir fəslə “Kəlilə və Dimnə” hekayələrinin bir növ “qısa nəqlinə” (daha dəqiqi isə məzmunca xatırlanmasına) həsr etmiş, onlardan çıxan nəticələri oxucuya çatdırmışdır. Akademik Teymur Kərimli “Sirlər

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.226

² Azadə R. Nizami Gəncəvi: həyatı və sənəti. Bakı, Elm, 1979, s.164

³ Sirlər xəzinəsi. https://az.wikipedia.org/wiki/Sirlər_xəzinəsi

⁴ Xəlil Hüseynov. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”. Bakı, Elm, 1983, s.69

⁵ Xəlil Hüseynov adıçəkilən monoqrafiyada Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi ilə “Kəlilə və Dimnə” mövzularının səsleşməsindən qısa və ümumi şəkildə bəhs etmişdir. Bax: s.68-69

xəzinəsi” kimi fəlsəfi-didaktik poemadan sonra məhəbbət dastanı yazmaq sifarişi alan və bu işin öhdəsindən məharətlə gələn şairin istedadına yüksək qiymət verərək yazır: “...Nizaminin dahiliyi ondadır ki, qələmi janrın formal tələbləri ardınca sürünmür, əksinə, janrı qələmin tələblərinə tabe etdirməyi bacarır. Nizaminin “Xosrov və Şirin”i həvəsnamə çərçivələrini vurub dağıdaraq ülvi, yaradıcı, dəyişdirici məhəbbət haqqında mənzum bədii traktat, bəlkə esse səviyyəsinə qədər yüksələ bilmişdir. Şübhəsiz ki, yüksək bədiiliyin altından qalın bir cizgi çəkmək şərtilə”.¹

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında “Kəlilə və Dimnə” hekayələrinə müraciət etməklə bilik və məlumat dairəsinin əhatəsi haqqında təsəvvür yaratmaqla yanaşı, əsərin məzmununa da xüsusi bir rəng qatmışdır. Akademik Həmid Araslının da qeyd etdiyi kimi, “bu fakt Nizaminin qədim hind mədəniyyətinin görkəmli yadigarları ilə yaxından tanış olduğunu göstərir”.²

Ədəbiyyatşünas alim M.Ələkbərov da 1947-ci ildə yazdığı “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı”³ adlı namizədlik dissertasiyasında şairin “Xosrov və Şirin” əsərində “Kəlilə və Dimnə” hekayələrinə müraciəti məsələsinə toxunmuşdur: “Nizami əsərlərinin tədqiqi göstərir ki, o təkcə Azərbaycan nağıllarını deyil, həm də bütün Şərq və yunan ədəbiyyatını və xüsusən folklorunu çox yaxşı bilirmiş. Onun bütün əsərlərində bu təsiri görmək olur. “Xosrov və Şirin”də Şirinə nəsihət verərkən Bozorge-Ümidin dili ilə “Kəlilə və Dimnə”dən gətirilən qırx hekayə və bu hekayələrdən çıxarılan təlimi nəticələr, Qibtə Mariyanın nağılı (“İqbalnamə”də, ayrı-ayrı dastanların başlanğıcında Şərq və yunan klassiklərinə və folkloruna edilən ricət) böyük şairin özündən qabaqkı mədəni irsi nə qədər dərinədən mənimsəmiş olduğunu açıq göstərir”.⁴

¹ Teymur Kərimli. Məhəbbət və insanlıq dastanı // Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (tərcümə edən: Rəsul Rza). Bakı, Şərq-Qərb, 2018, s.7

² Həmid Araslı. Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən // Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.654

³ M.Ələkbərov və onun adıçəkilən tədqiqat işi haqqında fil.ü.f.d., dos. Əzizəgə Nəcəfzadə “Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamşünaslığında” (Bakı: Elm və təhsil, 2019, 224 s.) monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq ətraflı məlumat vermiş və əsəri təhlil etmişdir. Bax: Göstərilən əsər, s.92-104

⁴ M.Ələkbərovun "Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı" mövzusunda dissertasiya işi hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda fil.f.d., dos. Əzizəgə Nəcəfzadə tərəfindən (Ə.Nəcəfzadənin geniş ön sözü ilə) monoqrafiya

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Nizami ədəbi məktəbi ənənələrinin davamçılarından olan XIV əsr Azərbaycan şairi Arif Ərdəbili “Xosrov və Şirin”ə cavab olaraq yazdığı “Fərhadnamə” əsərində, sözügedən poemada Şirinin “Kəlilə və Dimnə” hikmətlərinə meyil etməsini inandırıcı hesab etmir. Sevib-sevilməyə, gözəlliyinə aludə olan qadınların Ərəstu fəlsəfəsinə, hikmətli sözlərə deyil, ancaq yüngül, əxlaq normalarından uzaq şəhvani macəraları əks etdirən nağıllar toplusu olan “Əlfiyyə” ilə maraqlana biləcəyini yazır:

*O, Büzürgümmidi saldı zəhmətə,
“Kəlilə və Dimnə”dən keçdi söhbətə.
...Ey ustad, bu işi rəva bilmə sən.
Şirini göstərmə hikmət öyrənən.
“Əlfiyyə” oxusa kim gecə-gündüz,
Sevməz Ərəstunu, hikməti sözsüz.¹*

Professor Xəlil Yusifli hind abidəsinin “Xosrov və Şirin”ə daxil edilməsi səbəblərindən danışarkən buna Nizamının yaratdığı Şirin obrazının bilik və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin yaratdığı təbii şəraiti qeyd etmişdir.²

Arif Ərdəbilinin fikirlərinə gəldikdə isə, deməli ki, poemada “Kəlilə və Dimnə” hikmətlərinə keçid gözlənilməz və göydəndüşmə olmur, əksinə, hadisələrin inkişafından doğur. Belə ki, poemada Şirin Xosrova nəsihət edərək onu ədalətə, ölkənin, xalqın qeydinə qalan bir hökmdar olmağa çağırır. Sevgilisinin niyyətini anlayan Xosrov Büzürgümmidi yanına çağıraraq həyat, kainat, insan ömrü və s. barədə bilik almaq istəyir. Çünki Şirinin haqq-ədalət, ağıl-hikmət yoluna çağırışını qəbul edən Xosrov öz daxilini dəyişmək, kamilləşmək və belə demək mümkünsə, sevgilisinin arzuladığı, onu görmək istədiyi səviyyəyə çatmaq üçün Büzürgümmidin məsləhətlərini dinləməyə ehtiyac hiss edir.

چو خسرو دید کان یارگرامی
ز دانش خواهد اورانیک نامی

---

halında çapa hazırlanmışdır. Qeyd edək ki, əsərdən gətirilən sitat da bizə Ə.Nəcəfzadə tərəfindən təqdim edilmişdir (sitatın orijinaldakı səh. nömrəsi – 79).

¹ Arif Ərdəbili. Fərhadnamə (farscadan çevirən və ön sözün müəllifi: Xəlil Yusifli). Bakı, OKA-Ofset Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2007, s.197

² Xəlil Yusifli. Nizami Gəncəvi: sələflər və xələflər. Gəncə, Elm, 2011, s.473

بزرگ امید را نزدیک خود خواند
بامید بزرگش پیش بنشانند¹

*Xosrov görəndə ki, o əziz sevgilisi
Onun üçün bilikdən yaxşı ad arzulayır.
Büzürgümidə öz yanına çağırdı,
Böyük ümidlərlə onu qarşısında oturtdu...²*

Xosrov bilici alimdən onu düşündürən həyatı, elmi, dini-fəlsəfi mətləblərə dair suallara cavab alandan sonra Büzürgümidə təşəkkür edən Şirin ondan “Kəlilə və Dimnə”dən də danışmağı xahiş edir:

چو شیرین دیدکان دیرینه استاد
در گنج سخن بر شاه بگشاد
ثنا گفتش که ای پیر یگانه
ندیده چون توئی چشم زمانه
چو بر خسرو گشادی گنج کانی
نصیبی ده مرا نیز ار توانی
کلیدی کن نه زنجیری در این بند
فرو خوان از کلبله نکته ای چند³

*Şirin o qoca ustadın söz xəzinəsinin
Qapısını şaha açdığını görəcək,
Afərin söyləyib dedi: “Ey yeganə qoca,
Sənin tayını zamanənin gözü görməyibdir.
Xosrovun üzünə mədən xəzinəsi açdığın kimi,
Bacarsan, mənə də elə bir qismət ver.
Bu bəndə zəncir vurma, bir açar sal,
“Kəlilə”dən mənə bir neçə gözəl nağıl söylə.⁴*

Şirinin dilindən deyilən bu sözlərdən Nizaminin “Kəlilə və Dimnə”nin tərbiyəvi təsir gücünə böyük əhəmiyyət verdiyi anlaşılır. Növbəti hissə isə “Büzürgümidin “Kəlilə”dən qırx incə mətləb

¹ نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه، ص. 689. تاقوروف. باکو، 1960

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmməd zadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.308

³ نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه، ص. 700. تاقوروف. باکو، 1960

⁴ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmməd zadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.312

söyləməsi” adlanır və maraqlıdır ki, abidədəki hekayətlər əsərdə orijinaldakı ardıcılıqla xatırlanır. Yəni, hekayələrin bilavasitə məzmunu danışılmaz, onlardan hasil olan ibrətamiz qənaətlərə işarələr edilir.

Burada şair klassik Şərq poetikasının təlmih bədii fiqurundan istifadə etmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı yazır ki, *“Nizami poetikasının şairin elmi-fəlsəfi görüşləri, Şərq xalqlarının mifoloji baxışları, müxtəlif rəvayət, dini-tarixi əhvalat, əfsanə və tarixi hadisələrlə bağlılığı kimi mühüm cizgisi onun işlətdiyi təlmihlərdə özünü daha parlaq göstərməkdədir”*.¹ Qeyd edək ki, təlmih poetik fiquru bədii əsərlərin obraz zənginliyinin xüsusi önəm kəsb etdiyi orta əsrlərdə klassik sənətkarların ən çox diqqət yetirdiyi və bəhrələndiyi ifadə vasitələrindən biri idi. Çünki bu poetik fiqur, məlum olduğu kimi, müəllifin həm məlumat, elm və bilik dairəsinin, həm öyrənib mənimsədiklərindən istifadə bacarığının, daha əvvəl yaranmış ədəbi-bədii örnəklərə yaradıcı yanaşma istedadının və sair xüsusiyyətlərinin göstəricisi idi. Burada, eyni zamanda, işarə edilən tarixi-əfsanəvi, ədəbi hadisəyə müəllif münasibəti də özünü göstərirdi. Azərbaycan poeziya məktəbinin görkəmli davamçısı və ən mütərəqqi prinsiplərinin yaradıcısı olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da, az öncə deyildiyi kimi, elmin müxtəlif sahələrinə, nücum və tibbi biliklərə, coğrafi-geoloji kəşflərə, xalq əfsanə və rəvayətlərinə, daha əvvəl yaranmış yazılı bədii qaynaqlara işarələr edilmişdir. Yazıcının istifadə etdiyi təlmihlərin bir mühüm əhəmiyyəti də oxucunun bilik dairəsini genişləndirməyə xidmət etməsi idi. Nüşabə Araslının qeyd etdiyi kimi, təlmih həm də *“məlum olanı təkrar etməmək üçün poetik bir çıxış yolu”*² idi. Bundan başqa, şair oxucusuna çatdırmaq istədiyi ideyanı illüstrativ şəkildə göstərməklə tərbiyəvi-didaktik təsir gücünü daha da artırır, onu düşünməyə, nəticə çıxarmağa sövq edirdi.

“Nizami Gəncəvi də “Xosrov və Şirin” məsnəvisində Büzür-gümidin dili ilə qədim Şərq abidəsi “Kəlilə və Dimnə”dən əhvalatlar danışarkən bu abidənin məşhur hekayələrinə diqqəti məhz təlmih yolu ilə cəlb edir. Belə təlmihlər əgər bir tərəfdən, Nizami əsər-

¹ Nüşabə Araslı. Nizaminin poetikası. Bakı, Elm, 2004, s.376

² Yenə orada, s.380

*lərinin məzmununu zənginləşdirirsə, digər tərəfdən, şairi uzun-uzadı təsvirlərdən çəkindirir”.*¹

بزرگ امید چون گلبرگ بشکفت
چهل قصه بچل نکته فرو گفت²

*Büzürgümid gül yarpağı kimi güldü,
Qırx hekayəni qırx incə mətləb³ (nüktə – T.B.) ilə söylədi.*⁴

Bundan sonra bəhsin axırına kimi hər bir beytdə bir hekayənin məzmun və mahiyyətinə işarə edilir və nəticə göstərilir. Lakin bir incə məqamı da qeyd edək ki, şairin çatdırmaq istədiyi fikri anlamaq üçün məhz “Kəlilə və Dimnə”dəki müvafiq hekayətin məzmununu bilmək şərtidir. Çünki şair söhbətin gedişini elə qurur ki, hind abidəsindən gətirilən misallar Büzürgümidin dili ilə səsləndirdiyi fikirlərinin “təsdiqi, sübutu” kimi təqdim edilir. Yəni Nizaminin oxucusu kifayət qədər mütaliəli və hazırlıqlı olmalıdır. Əslində şairin təfsilata ehtiyac duymamasının səbəblərindən biri də bu idi ki, hələ o dövrdə “Kəlilə və Dimnə” mövzuları çox geniş yayılmışdı və məlumətli, mütaliəli oxucu üçün adi bir işarə ilə onu xatırlamaq və anlamaq çətin deyildi. Deyilənlər barədə aydın təsəvvür yaratmaq üçün bunlardan birinə – “Balıqdan quş və xərçəng” (مرغ ماهی خوار و خرچنگ) hekayəsinin xatırlandığı beytə diqqət edək:

همان پاداش بینی وقت نیرنگ
که ماهی خوار دید از چنگ خرچنگ⁵

*Hoqqabazlıq etsən, haman cəzanı görərsən ki, (onu)
Balıqdan xərçəngin çəngindən gördü.*⁶

¹ Nüşabə Araslı. Nizaminin poetikası. Bakı, Elm, 2004, s.381

² نظامی گنجوی. حسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقوروف. 701. باکو، 1960، ص.

³ Əslində orijinalda şair “نکته” sözünü işlətməmişdir ki, “nüktə” – məna, incə məzmun, məqam mənalarında işlənir.

⁴ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədşadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.313

⁵ نظامی گنجوی. حسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقوروف. 702. باکو، 1960، ص.

⁶ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədşadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.313

Gördüyümüz kimi, şair hekayənin məzmununu nəql etmir, amma ideyasından istifadə edərək fikrini orijinal şəkildə çatdırır: bir çox adamlar öz hiylə və kələkləri üzündən həlak olurlar. Məlumdur ki, “Balıqdan və xərçəng” hekayəsində balıqları xilas etmək adı ilə onları bir-bir aparıb yaxınlıqdakı təpənin arxasında yeyən balıqdanın hiyləsinin üstü açılır və o, nəhayətdə kələkbazlığının qurbanı olur. Şair bir beyt daxilində həm bu məlum hekayəni oxucunun zehmində canlandırır, həm də ona öyüd verir ki, hoqqabazlıq etsən, səni də bu balıqdanın aqibəti gözləyir.

Beləcə şair qırx beyt daxilində “Kəlilə və Dimnə”yə səyahət edir, orijinaldakı ardıcılığı əsasən gözləməklə hekayədən hekayəyə keçir. Fəsil çox ibrətəmiz sonluqla bitir. Bu hekayələri dinləyən Xosrov o zamanadək etdiyi zülmərdən peşman olur, ölkəni ədalətlə idarə etməyə başlayır. Deməli, ibrətəmiz söz öz işini görmüş, hökmdarın düşüncə və fəaliyyətinə təsir edə bilmişdir.

چو بر گفت این سخن پیر سخن سنج
دل خسرو حصارى شد بر این گنج
پشیمان شد ز بدعتهای بیداد
سرای عدل را نو کرد بنیاد¹

*Söz tanıyan qoca bu sözü deyəndən sonra,
O xəzinədən Xosrovun ürəyinə bir hasar çəkildi.
Etdiyi zülmərdən peşiman oldu,
Ədalət binasının bünövrəsini təzələdi.²*

Bir neçə kəlmə ilə də “Xosrov və Şirin” əsərinin sözügedən fəslinin filoloji tərcüməsindəki bəzi mübahisəli məqamlara diqqəti yönəltmək istərdik. Məlumdur ki, poemanın filoloji tərcüməsi professor Həmid Məmmədşadəyə məxsusdur. Gərgin əməyin nəticəsi olan və 1981-ci ildə işıq üzü görən filoloji tərcümə, şübhəsiz ki, “Xosrov və Şirin”in Azərbaycan dilinə sonrakı bədii tərcümələri və elmi araşdırmalar üçün əsas mənbə olmuşdur və bu gün də öz qiymətini saxlamaqdadır. Lakin qeyd edək ki, haqqında bəhs etdiyimiz hissədə bəzi cüzi qeyri-dəqiqliklər də vardır ki, bunları göstərmək

¹ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقرروف، باکو، 1960، ص.708.

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədşadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.315

lazımdır. Məsələn, “Qarğa və bayquş” (زاغ و بوم) hekayəsindən bəhs edən beytə diqqət edək:

رها کن حرص کاین حمال محروم
نسازد با خرد چون زاغ با بوم¹

Beytin filoloji tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

*Tamahdan əl çək, bu məhrum hambal (yəni dünya),
Qarğa ilə bayquş kimi ağılla uyuşmaz.*²

Məlumdur ki, adıçəkilən hekayətdə qarğalarla bayquşların düşmənçiliyinin tarixçəsindən – quşların bayquşu özlərinə şah seçmək niyyətlərindən və qarğanın buna mane olmasından bəhs olunur. Bizcə, beytdəki “hambal” sözünün “dünya” kimi mənalandırılması doğru deyildir. Burada müəllif “bu məhrum hambal” deyərəkən tamahı nəzərdə tutmuşdur. Yəni qarğa ilə bayquş bir-birilə uyuşmadığı kimi, hərislik və tamah da ağılla uyuşmaz.

Və yaxud “Zahidin sədaqətli rasunu³ öldürməsi” (کشتن زاهد) (راسوی امین را) hekayəsini xatırlayan beytdə deyilir:

به ار با عذر آن زاهد کنی پشت
که راسوی امین را بیگنه کشت⁴

*Zahidin o hiyləsinə arxa çevirmək lazımdır ki, o,
Doğru danışan rasunu günahsız öldürdü.*⁵

Əslində burada rasunun doğru danışmasından söhbət getmir. Evə qayıdan zahid qana bulaşmış gəlinciyi gördükdə elə bilir ki, heyvancıq oğlunu qətlə yetirmişdir. Ağılı başından çıxan zahid heç bir sorğu-sual etmədən çomağı qaparaq gəlinciyin (rasunun) başını əzir. Sonra isə uşağın salamat, ilanının parça-parça doğrandığını görüb məsələni anlayır. Saçını yolub sinəsini didir, lakin sonrakı peşmançılıq fayda vermir. Orijinalda da “راسوی امین” ifadəsi işlədil-

¹ نظامی گنجوی. حسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقوروف. باکو، 1960، ص.705

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadəninindir). Bakı, Elm, 1981, s.314

³ Rasu – dələ cinsindən olan heyvandır, bəzən “gəlincik” də adlandırılır.

⁴ نظامی گنجوی. حسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقوروف. باکو، 1960، ص.706

⁵ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadəninindir). Bakı, Elm, 1981, s.314

mişdir ki, “امين” – sözünün hərfi mənası inanılmış, etibarlı, sədaqətli, vəfalı deməkdir. Hekayənin məzmununa da məhz bu mənə uyğun gəlir. Odur ki, beytin ikinci misrasının tərcüməsi belə olmalıdır: Sədaqətli rasunu günahsız öldürdü.

“Şirin ova getməsi və balalarının ovlanması” (رفتن شیر به شکار) (و شکار شدن بچه‌های او) hekayəsindən bəhs edən beytin tərcüməsində də eyni hal ilə qarşılaşırıq:

به خونخواری مکن چنگال را تیز
کز این بی‌بچه گشت آن شیر خونریز¹

*Caynağını qan axıtmaqla itiləmə (necə ki)
O qanıçən şir belə etməklə caynaqsız qaldı.*²

Nizami Gəncəvinin işarə etdiyi bu hekayədə iki balası ilə yaşayan şirin əhvalından bəhs olunur. Bir gün şir ovdan qayıdarkən balalarının ovçu tərəfindən öldürülüb dərilərinin soyulduğunu görür. Ah-fəğan edən şirə çaqqal belə cavab verir: “Özünü öldürüb ah-fəğan qoparma, sakit ol və öz elədiklərini gözlərinin qabağına gətir... Sən başqalarına daha ağır zümlər edibsən. ...Əgər işin aqibətini fikirləşib qan tökməkdən əl çəksə idin, belə bir müsibət sənə üz verməzdi”.³ Gördüyümüz kimi, hekayədə şirin “caynaqsız” deyil, övladsız (بی‌بچه) qalmasından söhbət gedir. Yuxarıda “Xosrov və Şirin”in orijinalından gətirdiyimiz nümunədə də (بی‌بچه) – “övladsız” yazılmışdır. Ona görə də beytin daha dəqiq tərcüməsi belə olmalıdır:

*Caynağını qan tökmək üçün itiləmə ki,
O qanıçən şir belə etməklə övladsız qaldı.*

Aşağıdakı beytin də tərcüməsində, fikrimizcə, bir qədər qeyri-dəqiqlik vardır.

مکن شوخی وفاداری در آموز
ز موش دام در زاغ دهن دوز⁴

¹ نظامی گنجوی. حسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقوروف. 708.ص، 1960، باکو

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadəninidir). Bakı, Elm, 1981, s.315

³ Kəlilə və Dimnə (tərcümə edən: Rəhim Sultanov). Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1989, s.229

⁴ نظامی گنجوی. حسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقوروف. 708.ص، 1960، باکو

Beytin filoloji tərcüməsi belədir:

*Zarafat eləmə, toru cıran siçan və
ağzını bağlayan qarğadan vəfalı olmağı öyrən.¹*

Böyük, problemlı fərq olmasa da, düşünürük ki, beytin daha dəqiq tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

*Zarafat eləmə, vəfalı olmağı öyrən
Toru cıran siçandan və ağzını bağlayan qarğadan.*

Daha bir beytin orijinalı ilə tərcüməsi arasındakı mənə fərqinə diqqət yetirək:

شغال و گرگ و زاغ این ساز کردند
که از شخصی شتر سرباز کردند²

Həmid Məmmədzadə beyti aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

Çaqqal, qurd və qarğa əlbir olaraq,
Dəvənin şəxsi əsarətindən üz çevirdilər.³

Fikrimizcə, bu tərcümə həm orijinala, həm də “Kəlilə və Dimnə”dəki müvafiq hekayənin məzmununa uyğun deyildir. Hekayədə dəvənin əsarətindən söhbət getmir. Sadəcə, çaqqal, qurd və qarğa öz qarınlarını doyurmaq və yaralanmış şirə yarımaq üçün elə hiylə qururlar ki, şirə dəvəyə verdiyi əhdi pozub onu parçalayır, qəniməti özü və “dostları” arasında bölüşdürür. Beytin daha dəqiq tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Çaqqal, qurd və qarğa bir iş qurdular,
Dəvənin başını bədənindən ayırdılar.

Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, poemada Büzürgümid “Kəlilə və Dimnə”dən qırx hekayə nəql edir. Lakin bir maraqlı məqam da var ki, “Xosrov və Şirin”in elmi-tənqidi mətnlərində (L.Xetaqurov, V.Dəstgirdi, B.Zəncani) və Azərbaycan dilinə filoloji və poetik (H.Məmmədzadə, R.Rza), türk dilinə nəsrə (S.Sevsevil) tər-

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadəninindir). Bakı, Elm, 1981, s.314

² نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقوروف. باکو، 1960، ص.708

³ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadəninindir). Bakı, Elm, 1981, s.313

cümələrinə də hekayələrin (həm də beytlərin) sayı eyni qalsa da, seçimdə (beytlərin isə məzmununda) fərq vardır. Bəzən isə beytlərin yeri dəyişdiyindən hekayələrin ardıcılığında da fərqlər yaranmışdır. Belə ki, L.Xetaqurov, B.Zəncaninin müəllifləri olduqları elmi-tənqidi mətnlərdəki və Azərbaycan dilinə filoloji tərcümədəki aşağıdakı beyt V.Dəstgirdi variantında və S.Sevsevilin tərcüməsində yoxdur.

ز بیماری بدانائی رهد تن
چو زان مرد پلید آن پارسا زن¹

*Xəstəlikdən bədən biliklə qurtarar,
O murdar kişidən o təmiz qadın canını qurtardıği kimi.*²

Bu beytdə “Kəlilə və Dimnə”dəki Mərzban adlı bir kişinin Bahariyə adlı gözəl və kamallı, ismətli arvadının nökrin şərinə necə qurtulmasından bəhs edən hekayəyə işarə edilir.

“Erkək göyərçinin dişi göyərçini öldürməsi” (کشتن کبوتر نر) haqqındakı hekayə isə L.Xetaqurov, B.Zəncaninin elmi-tənqidi mətnlərində və əsərin Azərbaycan dilinə edilmiş filoloji tərcüməsində yoxdur, V.Dəstgirdinin nəşrinə və S.Sevsevilin tərcüməsində isə var.

مزن بی پیش بینی بر کس انگشت
چنان کان نر کبوتر ماده را کشت³

*“Bir şeyi anlamadan kimseyə fəna zəndə bulunma; erkək güvercinin dişi güvercini öldürməsi gibi...”*⁴

Həmin hekayə isə “Kəlilə və Dimnə”də “Bilar və Brahimə fəslində yer almışdır.⁵

Beləliklə, fikirlərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi qədim Şərq ədəbiyyatının bütün dünyada şöhrətlənmiş incisi olan “Kəlilə və Dimnə”dəki heka-

¹ نظامی گنجوی. حسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقوروف. 704. ص. 1960. باکو.

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadəndir). Bakı, Elm, 1981, s.315

³ کلیات نظامی گنجوی. مطابق نسخه تصحیح شده وحید دستگردی. تهران، 1372. ص. 339.

⁴ Nizâmi. Hüsrev ile Şirin (çevirmen: Sabri Sevsevil). İstanbul, Kabcacı Yayıncılık, 2012, s.369

⁵ Kəlilə və Dimnə (tərcümə edən: Rəhim Sultanov). Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1989, s.247-248

yələri öz əsərlərində geniş təfsilatı ilə təsvir etməsə də, onların ideyasından məharətlə bəhrələnmiş, bununla da cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir insanda mənəvi-əxlaqi dəyərlərin tərbiyə edilməsində bədii sözün gücündən istifadənin gözəl əyani nümunələrini yaratmışdır.

Qeyd edək ki, “Nizami Gəncəvi və “Kəlilə və Dimnə” motivləri” kitabında¹ “Xosrov və Şirin”də işarə olunan “Kəlilə və Dimnə” hekayələri məsnəvidəki beytlərlə birlikdə verilmişdir. Dedi-yimiz kimi, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”də qədim hind abidəsindəki hekayələrin hər birini bircə beytlə təqdim edir, onların məzmunu oxucu üçün naməlum qalır. Sözügedən nəşrdə hansı beytdə məhz hansı hekayəyə işarə edildiyi göstərilmiş və eyni zamanda da dahi şairin Şərq abidəsindən faydalanmaq özünəməxsusluğu haqqında təsəvvür yaradılmışdır. Bundan başqa, məlumdur ki, “Kəlilə və Dimnə”də bir hekayənin içində bəzən bir neçə süjet verilir, yəni hekayə hekayəyə qarışır. Hətta bəzən uzun süjetli hekayələrin daxilinə çox sayda digər hekayələr əlavə edildiyindən əsas mətnlə əlaqə zəifləyir. Bildiyimiz kimi, “Min bir gecə nağılları”, “Qabusnamə”, Mövlana Ruminin məşhur “Məsnəvi”si və s. əsərlər də təxminən eyni quruluşdadır. “Məsnəvi”nin tərcüməçilərindən biri Rəfiq Can bu barədə yazır: “...bu çevirilərdən rahatlıqla yararlanmaq imkan dışındadır, çünki buradakı hekayətlər ya bir neçə səhifədə bitir, ya da hekayətlər üçün başqa hekayətlər girdiyindən əsas hekayət uzanır. ...Amma zəncirvari biçimdə uzanıb gedən bu hekayətlər arasında oxucu əsas hekayəni və sonucda çatdırılacaq məğzin ipinin ucunu itirməkdədir”.² Odur ki, Rəfiq Can öz tərcüməsində rəvayətləri bir-birindən ayrı şəkildə vermişdir. Adıçəkilən kitabda da oxucuları dolaşılıqlığa salmamaq və ölməz Nizami Gəncəvi beytlərinin məzmununu daha aydın şəkildə çatdırma bilmək üçün “Kəlilə və Dimnə”dəki həmin hekayələr bir-birindən ayrılıb müstəqil şəkildə verilmişdir. Hər hekayənin sonuna “Xosrov və Şirin”in Sabri Sevsevilin türk dilinə nəslrlə etdiyi tərcüməsindəki müvafiq beyti də əlavə edilmişdir.

---

¹ Nizami Gəncəvi və “Kəlilə və Dimnə” motivləri (tərtib edən, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Təhminə Bədəlova). Bakı, Elm və təhsil, 2019, 200 s.

² Şəfiq Can. Çevirən Şəfiq Canın kitaba ön sözü // Mövlana Cəlaləddin Rumi. “Məsnəvi”dən seçmələr (tərcümə edən: Şəfiq Can). Bakı, Nurlar, 2010, s.14-17

Sonda bir məqamı da yada salaq ki, professor Xəlil Hüseynov hələ 1981-ci ildə “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” monoqrafiyasında adıçəkilən məsnəviyə xalq yaradıcılığı və qədim Şərq folklorunun motivləri əsasında yaranmış abidələrin təsirinin öyrənilməsindən bəhs edərəkən akademiklər Y.Bertels və H.Araslının bu sahədəki xidmətlərini qeyd etdikdən sonra problemin öyrənilməsindəki boşluğu xüsusi vurğulayır: “...sovet tədqiqatçılarının əsərlərində “Sirlər xəzinəsi”nin xalq yaradıcılığı, Yaxın Şərq xalqlarının şifahi folkloru və folklorun təsiri ilə yaradılmış “Kəlilə və Dimnə”, “Qabusnamə”, “Bəxtiyarnamə”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi əsərlərlə nə də-rəcədə əlaqədar olması məsələsi geniş şəkildə öz əksini tapmamışdır”.¹ Doğrudur, bu fikirlərin yazıldığı tarixdən keçən müddət ərzində Nizami Gəncəvi yaradıcılığına xalq ədəbiyyatının, Azərbaycan folklorunun və xüsusən də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının təsiri məsələlərinə aid xeyli tədqiqat əsərləri, sanballı monoqrafiyalar yazılmış, sırf bu mövzuda konfranslar, seminarlar keçirilmiş, kitablar tərtib edilmişdir.² Amma bununla belə, Nizami Gəncəvi və “Kəlilə və Dimnə” mövzuları problemi hələ də geniş və əhatəli elmi tədqiqatdan kənar qalmışdır. Bu baxımdan, güman edirik ki, sözügedən kitab, haqqında bəhs etdiyimiz məsələlərin araşdırılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Nizami Gəncəvi “Kəlilə və Dimnə”dəki tərbiyəvi hikmətləri cəmiyyətin inkişafına dair təlim səviyyəsinə qaldırmışdır.

---

¹ Xəlil Hüseynov. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”. Bakı, Elm, 1983, s.24

² T.Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, 296 s.; E.Gözəlova. Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması və folklor süjetləri. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. IX kitab. Bakı, Səda, 2000, s.147-153; S.Paşayev. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı, Gənclik, 1983, 128 s.; “Nizami Gəncəvi və folklor” (Məqalələr məcmuəsi). (Tərtib ed.: S.Rzasoy). Bakı, Nurlan, 2003. 214 s.; N.Araslı. Nizaminin “Xosrov və Şirin”i və türk folkloru. (rus dilində) // Nizami Gəncəvi almanaxı. Bakı, Elm, 1991, s.163-170; N.Araslı. Nizaminin türk poetik qaynaqları. // AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi araşdırmaları (elmi-nəzəri məqalələr məcmuəsi), Bakı, Nurlan, 2000, №3-4, s.56-63; N.Araslı. Nizami və türk xalq ədəbiyyatı. // AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi araşdırmaları. Bakı, Elm, 2002; N.Araslı. Nizaminin poetikası (I Fəsil: Nizami irsinin poetik qaynaqları). Bakı, Elm, 2004, 454 səh. və s.

9. Nizami Gəncəvi irsi və “Qabusnamə”

Erkən orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə mədəniyyətin – ədəbiyyat, elm və incəsənətin inkişafında müşahidə olunan xüsusi canlanmanın, söz və sənət sahiblərinin saraylara toplanması və himayə olunmasının bir çox əsaslı sosial-siyasi səbəbləri – “əbədilik” iddiasında olan, adını tarixə yazmaq istəyən hökmdarların yürüş və istilalarının mədhi, daxili islahatların qələmə alınib gələcək nəsillərə ötürülməsinin vacibliyi, hakimlik şah-şöhrətinin geniş yayılması, tarixi salnamələrin yaradılması, ayrı-ayrı sultanların adlarına kitabların bağlanması, çox vaxt özləri də şairlik edən hökmdarların elm və şeirə marağı və s. – olsa da, nəticədə minillər boyunca yaşayan, yarandığı dövrün ensiklopedik məlumat mənbəyi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin daşıyıcısı kimi qiymətli qaynaq olmaqla yanaşı, bütün zamanların ədəbi örnəklərinin bədii-estetik bünövrəsini təşkil edən misilsiz nümunələrin yaranmasına şərait yaratmış oldu.

XI əsr farsdilli nəsrin dünya ədəbiyyatında məşhur abidəsi - “Qabusnamə” əxlaqi-didaktik nəsihətlər, sosial problemlərin işıqlandırılması baxımından Şərq bədii-fəlsəfi ədəbiyyatının ən geniş yayılmış və özündən sonrakı yazılı irsə təsir göstərmiş, dəfələrlə üzü köçürülmüş və nəşr edilmiş, bir çox Avropa və Şərq dillərinə tərcümə edilərək ümumbəşəri sərvətə çevrilmiş örnəklərindəndir. “Qabusnamə”nin tədqiqi və nəşri ilə məşğul olan alimlərin – Aqafangel Krımski, Səid Nəfisi, Yevgeni Bertels, Rəhim Sultanov və başqalarının əsərin müəllifi və yazılma tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirləri olsa da, onu Ziyarilər xanədanının sonuncu hökmdarı Ünsürülməali Keykavusun 1082/83-cü illərdə oğlu Gilanşaha nəsihətnamə kimi yazdığı qəbul edilmişdir. Əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməçisi professor Rəhim Sultanov “Qabusnamə”nin səciyyəsinə qısa və dəqiq şəkildə ifadə edərək yazır: *“Qabusnamə” dünyanın acı-şirinini dadmış, isti-soyuğunu, ara vermədən bir hökmdarın taxta çıxaraq başqa birisinin sağlığı itirdiyini görmüş, müxtəlif təriqətlər, dini çarpışmalar, saray çəkişmələri, ticarət hiyləgərlikləri, insan dəllallığı, qul alveri şahidi və iştirakçısı olmuş qoca bir atanın öz oğluna vəsiyyəti – nəsihət kitabıdır*”.¹

¹ Rəhim Sultanov. Ön söz // Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.4

Keykavus, özünün də müqəddimədə qeyd etdiyi kimi, kitabı qırx dörd fəslə bölmüş, hər fəsildə həyat, yaşayış üçün gərəkli hesab etdiyi müəyyən bir mətləbdən bəhs etmiş, yeri gəldikcə, fikirlərini təsdiqləyən, mövzu ilə əlaqədar başına gələn, bəzən də eşidib bildiyi əhvalatlardan ibrətamiz misallar gətirmişdir. Oğlunun gələcəyindən nigaran olan ata həyat təcrübəsindən çıxış edərək qələmə aldığı kitabın eyni zamanda bütün gənclərin və öyüd-nəsihət eşitmək istəyən hər kəsin gərəyi olacağına inanır. Bu baxımdan müəllifin nəsihətləri arasında belə bir qeydi diqqəti çəkir: “*Sən (yəni oğlu – T.B.) mənim dediklərimdən yaxşı fayda götürə bilməsən də, elə adamlar tapıla bilər ki, onlar dəyərli sözlərə qulaq asıb, ona əməl etməyi qənimət sayarlar*”.¹ Və ya: “*...mənim bu nəsihət və öyüdlərimə canla-başla qulaq as və elə də et. Qulaq asmayıb qəbul etməsən, məcburi deyil. Allah kimi xoşbəxt yaradıbsa, o oxuyub anlayar, çünki buradakıların hamısı hər iki dünyanın xoşbəxtləri üçün yazılmışdır*”.²

Təbii ki, özündən əvvəl yaradılmış maddi-mədəniyyət abidələrini dərindən öyrənmiş və bu mənbələrdən yaradıcılıqla bəhrələnmiş XII əsrin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında müəllifin oğlunun və onun qismində də bütün gənclərin xoşbəxt həyat qurmasına yardımçı olmaq üçün qələmə alınmış “Qabusnamə”nin də mövzu və motivlərinə rast gəlmək olur. İran abidəsinin şairin yaradıcılığa başladığı dövrdən təxminən bir əsr əvvəl yaranıb məşhurlaşmasını və əsərdə də göstərildiyi kimi, müəllifin bir neçə il Nizaminin doğma yurdu Gəncədə qaldığını³ nəzərə alsaq, gəncəli müdrikin “Qabusnamə” ilə tanışlığı və ümumi yaradıcılıq qayəsinə uyğun gələn bu mənbədən faydalanması tamamilə mümkündür və təbii görünür. Təsədüfi deyil ki, professor Rəhim Sultanov Şərqi abidəsinin nəşri və tədqiqi ilə məşğul olan İran alimi Səid Nəfisiyə istinadən onun təsir etdiyi ədəbi nümunələrin adlarını sadalayarkən əlavə heç bir məlumat vermədən Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin də adını çəkmişdir: “*...Sənai Qəznəvi (bir hekayəni olduğu kimi nəzmə çəkmişdir) “Hədiqətül-həqiqə”, Məhəmməd Ovfî – “Cəvameül-hekayət”, Qazi Əhməd Qəffari – “Nigaristan”, Nizami Gən-*

¹ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərqi-Qərb, 2006, s.19

² Yenə orada, s.194

³ Yenə orada, s.44

cəvi “Xosrov və Şirin”, Fəridəddin Əttar Nişaburi – “Əsrarnamə” və “Məntiqüt-teyr”, İbn İsfəndiyar – “Tarix-e Təbəristan”, Xosrov Dəhləvi “Mətləül-ənvər”, Əbdürrəhman Cami – “Silsilətüz-Zəhəb”, Məcdəddin Məhəmməd Hüseyni Məcdi – “Ziynətül-Məcəlis” və Məhəqqiq Səbzəvari adı ilə məşhur olan Məhəmməd Bağır “Rövzətül-ənvər” əsərində “Qabusnamə”dən geniş istifadə etmiş¹. Əlbəttə, belə geniş təsirin səbəblərindən biri də əsərdəki tarixi hadisələrə işarələr, bir çox Şərq və antik dövr alim və filosoflarının fikirlərinə istinadlar, kitabın “məktub-nəsihət” çərvivəsindən çıxaraq dövrünün tarixi mənbəsinə çevrilməsidir.

Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvi irsinin bədii-estetik qaynaqlarından bəhs edən görkəmli nüzamişünaslar – Həmid Araslı, Qəzənfər Əliyev, Qulamhüseyn Beqdeli, Azadə Rüstəmov, Xəlil Hüseynov, Xəlil Yusifli, Nüşabə Araslı, Teymur Kərimli, Mehdi Kazımov, Zəhra Allahverdiyeva və başqaları Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə Şərqin bir çox məşhur söz-sənət abidələri və folklor nümunələri – “Qurani-Kərim”, “Kəlilə və Dimnə”, “Min bir gecə nağılları”, Nüzamülmülkün “Siyasətnamə” əsəri, Sənainin “Hədiqətül-həqiqə”, Firdovsi, Xaqani və şairdən əvvəl yazıb-yaratmış digər sənətkarlar, eləcə də dini rəvayət və əsatirlər, Azərbaycan nağıl və əfsanələri və s. ilə əlaqələrindən geniş və əhatəli bəhs etsələr də, “Qabusnamə” ilə uzlaşan məqamlarından danışmamışlar. Bəlkə də bu, birbaşa əlaqələrin, mövzu, süjet eyniliyinin qabarıq olmamasından irəli gəlmişdir. Lakin “Qabusnamə”də toxunulan məsələlərə Nizami əsərlərində də münasibətə və hətta “bədii həll” yollarının kəsişməsinə rast gəlirik. Məsələn: Allahın birliyinə və yeganə Yaradan olmasına, əbədi və əzəliyinə, Peyğəmbərin Tanrının tanınması və insanlara bilmədiklərini öyrətmək üçün göndərildiyinə inam, eşq, sənətkarlıq, əmanətə sədaqət, sufiliyin keyfiyyətləri, münəccimlik və ulduzlara dair biliklər, şahlıq, vəzirlük, rəiyyətlik, ticarət işləri, sənət öyrənmək, övlad tərbiyə etməyin qaydaları, ədalət, söz sənətinə, musiqiyə münasibət, bir çox peşələr – məsələn, həkimliyə dair fikirlər, dövlət adamları ilə dostluq etməyin nəticələri və s. Təbii ki, sadalanan məsələlərə “Qabusnamə” müəllifi ilə Nizaminin münasibətlərində, problemin həlli yollarının axtarışında fərqli məqamlar

---

¹ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.11

da vardır və olmalıdır. Çünki birinci bir feodal-zadəgan, hökmdar baxışının məhsulu, onun doğru bildikləri, “özünə bəyəndikləri” idi-sə, şairin yaradıcılığı bir mütəfəkkirin, bəşəri ideallar və amallar carçısı, humanizm fəlsəfəsinin Şərqi ədəbiyyatında tamamilə fərqli və orijinal sistemini işləyib təqdim etmiş filosofun görüşləri, fikirləri idi. Bu baxımdan xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, dahi şair bütün yaradıcılığı boyu zəhmətkeşliyi, nəfsinə hakim olmağı, bir tikə çörək üçün heç kimin qarşısında alçalmağa təbliğ edirdisə, “Qabusnamə”də feodal əxlaqından doğan, “həyata, maddiliyə aludəlik”, hansı yolla olursa-olsun, maddi rifahı təmin etmək üçün lazımlı gələrsə, hər cür saxtakarlıqdan çəkinməmək və s. kimi “nəsihətlər” də rast gəlinir. Məsələn: “*Öz istedadınla qürrələnmə, dolanmaq üçün ağılsız və istedadsız olma lazımsa, ağılsız və istedadsız ol*”;¹ “*Kimə ehtiyacın varsa, özünü ona qarşı nökar və qul kimi apar*”² və s. Yəni “Qabusnamə” nə qədər müdrik kəlamlar və nəsihətlər toplusu olsa da, sonucda nəfs və təbii ehtiyaclara bağlı sıradan bir insan oğlunun zehninə məhsuludur. Nizami əsərləri isə fəvqəlbəşər düşüncə və zəka sahibi olan, bütün bəşəriyyətin, insanlığın qayğısını çəkən mütəfəkkir filosofun təfəkküründən süzülərək qələmə alınmışdır. Bu faktın özü də, şairin xələflərinin və nizamişünasların da etiraf etdikləri kimi, Nizami kəlamının ilahiliyindən xəbər verir. Necə ki, XVI əsr şairi, Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarından olan, üç beşlik müəllifi Əbdü Bəy Şirazi şairin doğrunu, gerçəkliyi bəyan edən “nəzm qələmini” “həkimin (Allahın) xəzinəsinin qapısının açarı” adlandırmışdı:

هست کلید در گنج حکیم³

خامه نظمش ببيان سليم

(*Sağlam (məntiqli) bəyanı ilə şeirinin qələmi Həkimin xəzinəsinin qapısının açarıdır*).

Akademik Teymur Kərimli də bunu özünəməxsus elmi-obrazlı şəkildə ifadə edərək yazır: “*İlahi hikmət qarşısında şairin (Nizaminin) ağılı heyran qaldığı kimi, biz də Nizami təfəkkürünün və sə-*

¹ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərqi-Qərb, 2006, s.37

² Yenə orada, s.122

³ عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶. ص. 34

nətinin sirləri qarşısında hələlik yalnız heyranlığımızı bildirməklə kifayətlənirik".¹

Lakin təqdirəlayiqdir ki, hakim sinfin nümayəndəsi olan "Qabusnamə" müəllifi zorakılığı pisləyir, ona qarşı çıxır, hətta kobudluğu belə, zorakılıq kimi qəbul edərək oğlunu bu hərəkətdən çəkindirir. Əsərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişkən, bir məqamı da diqqətə çatdırmaq istərdik. Abidədə müxtəlif xalqların nümayəndələri, onlara xas keyfiyyətlər, müsbət və mənfi cəhətlər haqqında da fikirlər vardır və bu fəsildə müəllifin türklər barədə dedikləri, rəğbət doğuran mülahizələr diqqəti çəkir. Müəllif yazır: "*Türklərin gözəllikləri ümumi görünüşlərindən məlum olar, onların yaxşı cəhətlərini tərif, pis cəhətlərini tənqid etməkdən bir şey çıxmaz. ...cəldlikdə türklərə çatan olmaz, türklərin nəyi gözəldirsə – ən gözəldir, nəyi pisdirsə – ən pisdür. ...Gecələr daha cürətli olarlar, gecə göstərdikləri şücaəti gündüzlər göstərə bilməzlər. Onların ən üstün cəhəti odur ki, çox igiddirlər, qorxmadan, açıqdan-açığa düşmənçilik edər, tapşırılan bütün işləri hərisliklə yerinə yetirərlər*"² və s.

"Qabusnamə" ilə Nizami yaradıcılığının kəsişmə nöqtələrindən biri Tanrıya münasibətdə ağıl və insan zəkasına verilən qiymətdə özünü göstərir. İran abidəsində də Yer üzündəki hər şeyin bir izahı olduğu halda, təkcə Allahın dərk edilməzliyinə, Tanrının yaratdıqlarında təcəssümünə və yalnız yaradılmışı ağıl vasitəsilə dərk etməklə Tanrını dərk etməyin mümkünlüyünə inam diqqəti çəkir: "*Ey oğul, bil və agah ol ki, dünyada olan, olmayan və ola bilən hər nə varsa, hamısını olduğu kimi adam dərk edə bilər, yalnız o böyük Yaradandan başqa. ...Ona görə də sən özünə bax, yaradana baxma. Sən yaradılmışsa diqqət et ki, Yaradanı əql ilə dərk edə biləsən*".³

Eyni fikirlərlə Nizami Gəncəvi əsərlərində, xüsusilə də məsnəvilərin Tovhid hissələrində qarşılaşırıq. Məsələn, "Məxzənül-əs-rar"dan gətirilən parçaya diqqət edək:

پرورش آموختگان ازل
مشکل این کار نکردند حل

¹ Teymur Kərimli. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002

² Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.195-196

³ Yenə orada, s.21

کز از لث علم چه دریاست این
تا ابدش ملک چه صحراست این¹

*Əzəldən tərbiyə almış kəslər belə
Bu işin düyününü açma bilmədilər.
Əzəldən onun elmi nə (nəhayətsiz) dərya imiş,
Onun mülkü nə sonsuz səhra imiş.*²

Şair hətta Tanrının elçiləri olan peyğəmbərlərin belə, Onun mahiyyətinin sirlərini açmaqda aciz qaldıqlarını, Onun elminin və hökmranlığının sonsuzluğunu özünməxsus tərzdə ifadə etmişdir.

Peyğəmbərin Allahın hikmət və qanunlarını insanlara öyrətmək üçün göndərilməsi fikri “Qabusnamə”də bir neçə yerdə təkrar edilir. Nizamidə də bənzər fikirlərlə rastlaşırıq:

راهروان سحرى را تو ماه
ياوگيان عجمى را تو راه
ره به تو يابند و تو ره ده نه اى
مهتر ده خود تو و در ده نه اى³

*Sən səhər yolçuları üçün Aysan,
Sən Əcəm şahlarının şahısan.
Sən onlara yol vermirsən, (lakin) onlar yolu sənə görə
tapırlar,
Sən kəndxudasən, lakin kənddə deyilsən.*⁴

Əlbəttə, müsəlman Şərqiində yaranan əsərlər üçün göstərilən bu kimi fikirlərin üst-üstə düşməsində elə də təəccüblü bir hal yoxdur və Nizamının həmin fikirləri mütləq şəkildə hansısa konkret bir əsərdən faydalanaraq qələmə aldığı da hökm kimi söyləmək doğru olmazdı. Odur ki, bu misallar üzərində dayanmayıb Nizami yaradıcılığı ilə “Qabusnamə”ni bağlayan konkret məqamlara keçmək daha məqsədəuyğundur.

¹ نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. باکو. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰. ص. 2.

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.19

³ نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. باکو. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰. ص. 21.

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.40

Bu baxımdan İran abidəsindəki söz, elm və bilik öyrənmək, ədalətli olmaq, şahlarla dostluq etmək haqqındakı fikirləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Kitabdan görüldüyü kimi, dövrünün elmlərinə, söz sənətinə yiyələnmiş ata oğluna da elmin yollarını tapmağı, hər bir təcrübədən, hətta nadanların əməllərindən də “qəlbin gözü və aqlın nəzəri ilə” nəticə çıxarmaqla bilmədiklərini öyrənməyi məsləhət görür: “*Elm və sənət öyrənmək, istər böyük olsun, istərsə kiçik, hamıya vacibdir, çünki insan öz tay-tuşları arasında üstünlüyü yalnız elm və sənətə görə əldə edə bilər*”.¹ Yalnız elmlə üstünlük əldə etməyin mümkünlüyünə dair bu fikirlər Nizaminin “İqbalnamə” əsərində yer alan eyni məzmunlu, Mikayıl Rzaquluzadənin poetik tərcüməsində aforizmə çevrilmiş “*Elmlə, hünərlə! - Başqa cür heç kəs heç kəsə üstünlük eləyə bilməz*”² məşhur beyti yada salır:

نجويد کسی بر کسی برتری
مگر
کز طریق هنر
پروری
زهر پایگاهی
که والا بود
هنرمند را پایه بالا بود³

*Bizim nəzərimizdə alim qiymətlidir
Hünərpərvərlik (burada: elmə bələd olmaq) yolu müstəsna
olmaqla,
Heç kəs heç kəsdən üstün olduğunu axtarmamalıdır
Hər uca rütbdən alimin rütbəsi daha ucadır.*⁴

Şərqdə yaranan klassik əsərlərin hər birində rast gəldiyimiz, sözün ilahi başlanğıcına inam, yersiz danışmağın, yalan söyləməyin ziyanlarına dair müdrik fikirlərə “Qabusnamə”də də tez-tez rast gəlirik: “*Nə sənətin sahibi olursan ol, ancaq sözü yerində deməyi bil,*

¹ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.38

² Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə (tərcümə edən: Mikayıl Rzaquluzadə). Bakı, Lider, 2004, s.37

³ نظامی گنجوی. اسکندرنامه. خردنامه. <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/kheradname/sh8/>

⁴ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə (filoloji tərcümə Vaqif Aslanovundur). Bakı, Elm, 1983, s.446

çünki yersiz deyilən söz nə qədər gözəl olsa, yenə də çirkin görünər. Faydasız sözlərdən qaç, çünki faydasız sözlərdən həmişə ziyan gələr. Yalan iyi verən və hikmət ətri saçmayan sözlər deyilməsə, daha yaxşıdır”¹.

Eyni fikirlərin Nizami düşüncəsindən süzülüb gələn poetik ifadəsinə “Xosrov və Şirin” əsərində də rast gəlirik:

چو بتوان راستی را درج کردن
 ز کژ گوئی سخن را قدر کم گشت
 دروغی را چه باید خرج کردن
 کسی کو راستگو شد محتشم گشت²

*Amma düzlüyü yazmağı bacarırsansa,
 Bir neçə yalanı xərcə vermək nəyə gərək?
 Yalan deməklə sözün qədri azaldı,
 Kim doğru danışsa, şöhrəti ucalır.³*

Və yaxud az danışmağın gözəlliyinə dair “Qabusnamə”dəki aşağıdakı fikirlərə diqqət edək: “Çox bilən, lakin az danışan ol, az bilib çox danışan olma. Deyiblər ki, susmaq salamatlığa, çox danışmaq isə ağılsızlığa bərabərdir. Çox danışan adam ağıllı olsa da, onu ağılsız hesab edərlər, az danışan ağılsız olsa da, az danışdığı üçün camaat onu ağıllı hesab edər”⁴.

Bütün əsərlərində insanın zəka və düşüncə baxımından ən yüksək pillədə qərar tutmasını müxtəlif süjet və hekayətlər daxilində əyani nümunələrlə göstərən Nizami Gəncəvi canlılar içərisində yalnız insana əta olunmuş nitqin gözəlliyinə, lakonikliyinə və səlisliyinə də xüsusi diqqət yetirmiş, artıq, yerinə düşməyən sözün insanı hörmətdən saldığını, bu səbəbdən də özünə sayğı duyan hər kəsin ilk növbədə danışığına, seçdiyi sözlərə fikir verməli olduğunu əsərlərində qeyd etmişdir:

سخن کم گوی تا بر کار گیرند
 ترا بسیار گفتن گر سلیم است
 که در بسیار بد بسیار گیرند
 مگو بسیار دشنامی عظیم است⁵

¹ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.34

² خسرو و شیرین. ویرایش و تایپ: امین بابایی پناه. نظامی گنجوی. Elektron nəşr., s.32

³ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmməd zadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.48

⁴ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.47

⁵ خسرو و شیرین. ویرایش و تایپ: امین بابایی پناه. نظامی گنجوی. Elektron nəşr., s.31

*Sözü az de, qoy vecə gəlsin,
Çox olsa, ona çox (irad) tutarlar.
Sənə çox demək asan olsa da,
“Çox demə” desələr, böyük qəbahətdir.¹*

Nəsrə nəzmin növbələşdiyi “Qabusnamə”də müəllif bəzən fikirlərinin doğruluğunu təsdiqləyən özünün və ya digər sənətkarların şeirlərindən nümunələr də verir. Bu bədii örnəklərdən biri də məhz qısa sözün gözəlliyinə aiddir:

*Hikmətə bax, gör nə demiş atalar:
“Qısa sözdə olar dərin mənalar!”²*

Sirr saxlamağın vacibliyinə dair “Məxzənül-əsrar”dakı “Sirr saxlayan ilə Cəmşidin dastanı” adlı on səkkizinci hekayətdə oxuduğumuz –

پیر زنش گفت مبر نام کس
همدم خود هم دم خود دان و بس
هیچ کسی محرم این دم مدان
شایه خود محرم خود هم مدان³

*Qarı ona dedi: “Heç kimin adını çəkmə,
Özünə yalnız öz dəmini (nəfəsini) həmdəm et.
Heç kəsi bu dəmin məhrəmi hesab etmə,
Hətta öz kölgəni belə özünə məhrəm hesab etmə...”⁴*

– öyüd-nəsihət dolu beytlərdə səsləndirilən fikir “Qabusnamə”dəki “...özündən başqa heç kəsə sirr demə, desən, onu artıq sirr hesab etmə”⁵ cümləsinin məzmununu ilə yaxından səsləşir.

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərindəki “İt saxlayan padşah” hekayəsi çox məşhurdur. Professor Xəlil Yusifli həmin hekayə haqqında yazır: “Çox vaxt bu hekayə əsərin əsas mövzusu

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədşadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.47

² Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.159

³ نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. باکو. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰. ص. 223.

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.216

⁵ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.46

ilə o qədər də bağlı olmayan bir əlavə kimi şərh olunur. Əslində isə həmin hekayə əsərin ideyası ilə birbaşa əlaqəlidir və ancaq dövrün şahlarının zülmkarlığını tənqid etmək üçün qələmə alınmış bir hekayə deyil; on il şaha sədaqətlə xidmət eləyən, ancaq sonra şah tərəfindən quduz və yırtıcı itlərə atdırılan gənc əslində Məcnundur. Çöldə Məcnunla dost olan, ona toxunmayan, əksinə, onu qoruyan vəhşilər isə həmin quduz itlərdir”.¹ Təbii ki, Nizaminin məqsədi Məcnunun halının hərtərəfli təsviri, ilahi eşq yolunda usanmadan, bezmədən çəkdiyi cövrü cəfanın böyüklüyünü göstərmək olsa da, hər halda şairin fikrini çatdırmaq üçün seçdiyi hekayət ibrətamizdir və onun həyat amalını, şəxsi təcrübəsini, özünün də şahlardan, saraylardan uzaq durmasının bir növ səbəblərini açıb görtərmiş olur.

Maraqlıdır ki, özü hakim təbəqədən olan və ata-babaları uzun müddət hökmlərlik etmiş Keykavus da oğluna nəsihətlərində şahlardan uzaq durmağı məsləhət görür: *“Bil, ey oğul, əgər təsadüf səni gətirib şah sarayı adamları içərisinə çıxarsa, sən ona xidmət etməli olsan və şah sənə yaxınlaşmaq istəsə, bu, sənin gözünü tutub başını gicəlləndirməsin, ondan uzaqlaşmağa çalış... Şah hansı gün sənə desə ki, arxayın ol, sənə zaval yoxdur, sən o günü daha çox qorx”*². Təsadüfi deyil ki, professor Rəhim Sultanov əsəri həm də *“Ziyarilər xanədanının son nümayəndəsinin son sözü, özünüifşa məktubu”*³ adlandırır.

Nizami, demək olar ki, bütün əsərlərində söz sənətinin əsas qaydaları, şeir qoşmağın məziyyətləri, şairliyin əsas keyfiyyətlərini xırdalamış, ən kiçik detalları təhlilə çəkmişdir. Akademik Teymur Kərimlinin də qeyd etdiyi kimi, *“Nizami Gəncəli yetkin bir alim-şair kimi, mütəfəkkir, filosof-sənətkar kimi ədəbiyyatda, söz sənətinə də yeni üslub, yeni şivə yaratdığını, şeirə necə bir dəyər qazandırdığını çox gözəl bilirdi və bunun elmi-nəzəri əsaslarını da istedadlı bir ədəbiyyatşünas, şeirşünas kimi oxucunun diqqətinə çatdırırdı”*.⁴ Dünyanın söz vasitəsilə var olması məsələsinə toxunan şair sözdən

¹ Xəlil Yusifli. İnsan dühasının ölçətməz nümunəsi // Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (tərcümə edən: Səməd Vurğun). Bakı, Lider, 2004, s.9-10

² Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.152.

³ Rəhim Sultanov. Ön söz // Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.13

⁴ Teymur Kərimli. Epik şeirə yeni şivə gətirən sənətkar // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə edən: Xəlil Rza). Bakı, Şərq-Qərb, 2017, s.19

daha çox “ədəbi-nəzəri kateqoriya” kimi bəhs etmiş, “Söz qoşmağın fəzilətini”, “ölçülü sözün, yəni nəzmin ölçüsüz sözdən, yəni nəsrdən daha üstün olmasını” incələmişdir.

نکته نگهدار بین چون بود
نکته که سنجیده و موزون بود
قافیه سنجان که سخن برکشند
گنج دو عالم به سخن درکشند¹

*(Bu) incə fikri yadında saxla, gör ki,
İncə fikir ölçülü b mövzun olanda (necə olar).
Sözü ucaldan qafiyəsənlər
Hər iki aləmin qafiyəsini sözə çəkərlər.*²

Şairin bu fikirləri “Qabusnamədə”ki “...nəsrdə işlənən sözləri şeirdə işlətmə, nəsr rəiyyətdir, şeir şah”³ mülahizəsi ilə tam üst-üstə düşür. Şeir yazmağın qaydalarını incələyən müəllifin əruzun bəhrləri və onların xüsusiyyətlərindən bəhs etməsi, ayrı-ayrı poetik terminləri yerində işlətməsi, şeir şəkillərinin səciyyəvi məziyyətlərini izah etməsi onun poeziyadan, sözün əsl mənasında, xəbərdar olduğunu göstərir.

“Qabusnamə”də müəllif “Qocalıq və cavanlıq qaydaları haqqında”kı fəsildə otuz yaşdan başlayaraq ömrün mərhələlərinə (bir növ vücudnamə kimi) “qiymət verir” və bunları bir kitabdan oxuduğunu bildirir: “Adam otuz dörd yaşına qədər hər gün boyca və qüvvətə artar, otuz dördə qırx yaşa qədər olduğu kimi qalar, artıb əksilməz (Günəş də zirvəyə çatdıqda batana qədər yavaş hərəkət edir), qırxdan əlliyə qədər hər il keçmiş ilə nisbətən özündə daha çox zəiflik hiss edər, əllidən altmışa qədər hər ay keçmiş aylara nisbətən daha çox zəifləməyə başlar, altmışdan yetmişə qədər hər həftə keçən həftəyə nisbətən daha çox gücdən düşər, yetmişdən səksənə qədər hər gün özünü dünənə nisbətən daha pis hiss edər. Əgər səksəndən çox yaşasa, saatbasaat dərdi və əziyyəti artar”⁴.

¹ نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. باکو. ۱۹۶۰. ص. 42. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان.

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.6

³ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.147

⁴ Yenə orada, s.57

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin “Kitab üçün üzr” hissəsində qəlbə yaxın dostu şairin qələmə aldığı Şirin dastanından bir parçanı dinlədikdən sonra onun sənətinə, qələminin gücünə heyranlığını bildirir, lakin təvazökar şair bu təriflərdən heç də xoşlanmayıb Tanrının yaratdığı adi bir bəndə olduğunu, onun da ömrünün bir gün sona yetəcəyini və vaxtı gələndə bu fani dünyadan köçünü çəkəcəyini söyləyir. Nizami bu hissədə, eynilə “Qabusnamə”də olduğu kimi, ömrün pillələrini, yaş dövrlərini hər birinin özünəxas xüsusiyyətləri ilə təsvir edir. Həm də maraqlıdır ki, şair də İran abidəsində olduğu kimi, “Vücutnamə”yə iyirmi-otuz yaşlardan başlayır.

نمی شاید دگر چون غافلان زیست
چهل ساله فرو ریزد پر و بال
بصر کندی پذیرد پای سستی
چو هفتاد آمد افتاد آلت از کار
بسا سخنی که از گیتی کشیدی
بود مرگی به صورت زندگانی
بباید رفت ازین کاخ دل افروز¹

چو عمر از سی گذشت یا خود از بیست
نشاط عمر باشد تا چهل سال
پس از پنجه نباشد تندرستی
چو شصت آمد نشست آمد پدیدار
به هشتاد و نود چون در رسیدی
وز آنجا گر به صد منزل رسانی
اگر صد سال مانی وری روز

*Ömür iyirmidən və ya otuzdan ki, keçdi,
Daha qafillər kimi yaşamağa yaramaz.
Ömrün şadlığı qırx ilədək olur,
Qırx yaşında qol-qanad tökülür.
Əllidən sonra sağlamlıq olmaz,
Göz kütləşər, ayaq susdalar.
Altmış ki çatdı, oturmaq vaxtıdır.
Yetmiş olan kimi alət işdən düşür,
Səksənə, doxsana elə ki yetdin,
Dünyadan çoxlu məşəqqətlər görərsən.
Əgər oradan mənzili yüzə çatdırsan,
Zahirən diri olsan da, ölü kimisən.²*

“Qabusnamə”də xüsusi ehtiramla bəhs edilən peşələrdən biri də həkimlikdir. Dövrünün əsas xəstəliklərini və onların zahiri görünüşü, nəbz, ifrazat və s. kimi əlamətlərə görə “növlünün, səbəbinin”

¹ Elektron nəşr. Səh. 38. Xosrov və Şirin. Viraish və Taib: Amin Babayev Pناه.

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə Həmid Məmmədşadənindir). Bakı, Elm, 1981, s.53

təyin edilməsi qaydalarını, müalicə yollarını göstərən Keykavus fəslin sonunda yazır: “*Bu barədə ona görə çox danışırım ki, mən bu tibb elmini həddindən artıq sevirəm. Çünki faydalı elmdir. Ona görə bu barədə çox danışdım*”.¹ Professor Rəhim Sultanov Keykavusun həkimliyə xüsusi rəğbətini maraqlı izahını verir: “*Yəqin burada Şəmsülməali (“Qabusnamə” müəllifinin babası – T.B.) sarayında özünə sığınacaq tapmış İbn Sinanın şöhrəti və təsiri də böyük rol oynamışdır*”.²

Maraqlıdır ki, müəllif qədim yunan təbiblərinin, 10-dan çox tibb kitabının adını çəkir, onların ayrı-ayrı fəsilələrinin nədən bəhs etdiyini səliqə ilə sadalayır. O, oğluna peşələrdən, tibb elmindən danışmağa başlayarkən mövzuya Peyğəmbərin “*Elm ikidir: din elmi, bədən elmi*”³ fikri ilə keçid edir. Nizami Gəncəvi də “Leyli və Məcnun”da oğluna sənət seçməyi məsləhət görərkən eyni fikri daha poetik şəkildə ifadə edir:

در ناف دو علم بوی طیب است   و ان هر دو فقیه یا طیب است
...گر هر دو شوی بلند گردی   پیش همه ار جمند گردی⁴

*İki elmin göbəyində xoş ətir (mişk) var,
Hər ikisi ya fəqih – ruhani alim, ya təbibdir.
...Hər ikisi (fəqih və təbib) olsan, yüksəlersən!
Hamının yanında qiymətli olarsan*⁵.

Şair oğluna nəsihət edərkən yaxşı həkimi insanlara can verən İsa ilə müqayisə edir:

می باش طیب عیسوی هس   اما نه طیب آدمی کش⁶
*İsa nəfəsli təbib ol!
Adam öldürən təbib olma.*⁷

¹ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhələrin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.141

² Rəhim Sultanov. Ön söz // Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhələrin müəllifi Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.15

³ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhələrin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s.135.

⁴ نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. ویرایش و تایپ: امین بابایی پناه. Elektron nəşr., s.39-40

⁵ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir). Bakı, Qanun, 2017, s.70

⁶ نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. ویرایش و تایپ: امین بابایی پناه. Elektron nəşr., s. 40

⁷ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir). Bakı, Qanun, 2017, s.70

Nizami Gəncəvi “Məxzənül-əsrar” məsnəvisinə daxil olan “İki həkimin hekayəti”ndə (on ikinci məqalətin hekayəti) bu peşə sahibinin xalqa fayda verə bilməsi üçün, elmi ilə yanaşı, dürüst əxlaqının və saf qəlbinin olmasını illüstrativ şəkildə oxucusuna çatdırıb bilməmişdir. Qeyd edək ki, bəzən buradakı “həkim” sözünü “filosof” kimi qəbul edənlər də vardır. Lakin, fikrimizcə, bir halda ki, hekayətdə söhbət zəhər hazırlamaqdan gedir, demək, şair burada məhz sözün birbaşa mənasında “təbib”i nəzərdə tutmuşdur.

“Qabusnamə”də “Əmanət saxlamaq haqqında” ayrıca fəsil var. Müəllif burada müasir ədəb-əxlaq normaları baxımından da olduqca dəyərli fikirlər səsləndirir: “*Cavanmərdlik və kişilik ondadır ki, əmanəti qəbul etməyədən, qəbul etsən, qoruyub sağ-salamat sahibinə qaytarasan*”.¹ Bu və əmanət saxlamağa, verməyə aid bu kimi digər fikirləri, hekayətləri oxuduqca göz önündə istər-istəməz Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisindəki “Xain sofu və hacının dastanı” canlanır.

Nizami Gəncəvi irsi ilə İran abidəsini birləşdirən ortaq motivlərdən biri də ədalətə çağırış və zülmün pislənməsidir. Dahi şairin yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edən və əsərdən əsərə inkişaf etdirilən adil hökmdar obrazı, dövlətin ədalətlə idarə edilməsi, xalqa zülm edən məmurların kəskin ifşası və s. məhz ən çox öyrənilən, haqqında yazılan mövzulardandır. Odur ki, bu barədə çox geniş bəhs etmədən yalnız bir vacib məqamı xatırlatmaq istərdik ki, Nizami Gəncəvi üçün ədalət və humanizm prinsiplərinə uyğun idarə edilən dövlət məhz Türklərin dövlət quruluşu idi. Şair bunu açıq-aydın şəkildə ifadə edir:

دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت²

*Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,
Məmləkətdə ədalət hakim oldu.*³

¹ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.91

² نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. باکو. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰. ص.۱۱.

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.19

“Qabusnamə”də də bu baxımdan dəyərli və bu gün üçün də müasir səslənən fikirlərlə qarşılaşırıq: “...vəzirlikdə qurucu, abadedici və ədalətli ol ki, dilin və əlin uzun olsun”; “...ədalət və insafı unutmaq olmaz”; “Zülm sevən şahın aqibəti fəlakətli olar”¹ və s.

Nizami Gəncəvi irsi ilə XI əsr İran abidəsi “Qabusnamə”nin müqayisəli araşdırılması şairin irsinin ədəbi-estetik qaynaqları haqqındakı məlumatımızın daha da genişlənməsi üçün əhəmiyyətlidir və dahi sənətkarın özünəqədərki mədəni nailiyyətlərə dərinədən bələd olduğunu, bilik və məlumat dairəsinin genişliyini, mənbələrə yaradıcı münasibətini bir daha təsdiqləmiş olur.

---

¹ Qabusnamə (farscadan tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi: Rəhim Sultanov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.166; 17

V FƏSİL

NİZAMININ SƏLƏFLƏRİ VƏ MÜASİRLƏRİ

1. Nizami Gəncəvi və Ərəb mədəniyyəti

Şərq bədii fikir tarixində orijinal mərhələ təşkil edən Nizami yaradıcılığı özünəqədərki fikri-estetik nailiyyətlərlə yaxından bağlı olub. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının yaratdıqları mənəvi dəyərlər üzərində ucalmışdır. Mükəmməl mədrəsə təhsili görən dahi sənətkar hələ çox gənc yaşlarından ana dili ilə yanaşı, ərəb, pəhləvi, fars dillərinə də dərinlən bələd olmuş, özünün şəxsi mütaliəsi, gərgin zəhməti sayəsində yunan, gürcü və başqa dilləri də öyrənmişdir.

Nizami hələ kiçik yaşlarından Quranı incəliklərinə qədər mənimsəmiş, Peyğəmbərin hədisləri, fiqh və ədəbə daxil elmlərə yaxından bələd olmuşdur.

Nizami əsərlərindən aydın görünür ki, şair həmçinin Suriya, ərəb məxəzləri, Hind, Yunan fəlsəfəsini hərtərəfli öyrənmiş, əl-Cahiz, Həssan, Mutənəbbi, Əbul-Əla Müəəri irsini yaxşı mənimsəmiş, fars şairlərdən Rudəki, Firdovsi, Dəqiqi, Ünsiri, Gürgani və başqa görkəmli söz ustalarının təcrübəsindən geniş faydalanmışdır.

Dahi sənətkar VIII-XI əsrlərdə ümumislam mədəniyyətinin yaranma və inkişafında fəal iştirak edən azərbaycanlı şairlərin irsindən də xəbərdar olmuş, Xətib Təbrizi yaradıcılığı ilə tərbiyələnməmişdi. Orta Asiya, İran, Misir və başqa İslam ölkələrində rəvac tapmış, ümumislam mədəniyyətinin Əl-Azərbaycani, Bərdəyi, Ərdəbili, Marağayi nisbəsi ilə ərəb dilində yazıb-yaradan onlarla Azərbaycan şairinin əsərlərini oxumuşdu.

Ədəbiyyatşünaslıqda ərəb dilində yaranan poeziyanın XI-XII əsr Azərbaycan şeirinə təsiri haqqında bəhs olunmuş, maraqlı faktlar aşkar edilmişdir. VII-X əsrlər Azərbaycan ictimai-mədəni fikrindən bəhs edən bir sıra alimlər ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məlumat vermişlər. Xilafət dövründə “İslam mədəniyyətinin meydana çıxması və inkişafında başqa xalqların, o sıradan Azərbaycanlı alim və sənətkarların da mühüm xidməti xüsusi vurğulanmışdır. Azərbaycan mənşəli Əbu Əli Bərdəi (öl. 340/951); Əbu Abdullah Marağayi; Səid ibn Qasim Bərdəi (öl. 360/973); Yəqub ibn Musa Ərdəbili (öl. 381/ 991); Əbulhəsən Əli Marağayi (öl.

416/1025); Əbu Məhəmməd Cəfər Ərdəbili, Hüseyn ibn Səfvan Bərdəi (öl. 362/972) və başqa ilahiyyatçı alimlər orta əsrlər ərəb dilində yaranan mədəni irsin inkişafı üçün əsaslı zəmin hazırladılar. Ərəb dilində yazıb-yaradan Azərbaycan alimlərinin səyi nəticəsində dilçilik və ədəbiyyat sahəsində mühüm nailiyyətlər qazanıldı və bu zəngin irs xilafətin ədəbi-mədəni həyatında da mühüm rol oynadı.

Bu dövrdə islam dinini qəbul edərək ərəb dilində əsərlər yazan və “məvali” adlanan şairlərin rolunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir ki, bunların da əksəriyyətini azərbaycanlı sənətkarlar təşkil edirdi. Azərbaycandan uzaqda fəaliyyət göstərən bu sənətkarlar və onların şeirlərinin məzmun və fikri özünəməxsusluqları ədəbiyyat tariximizdən bəhs edən əsərlərdə, o sıradan ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı, ərəbşünas alim Malik Mahmudovun tədqiqatlarında ətraflı öyrənilmişdir.¹

Aparılan araşdırmalarda Əbu Nəsr Mənsur ibn Mümkan Təbrizi, Xəttat Nizami Təbrizi, Əbulməhasin Hüseyn ibn Təbrizi, Xətib-i Urməvi, Ol i ibn Həbbətullah Təbrizi, İskafı Zəncani, Bərəkəreyn Zəncani, Muğləsi Marağayi, İsmayıl ibn Yəssar, Musa Şəhəvət, Əbul Abbas əl-Əma və başqa ərəbdilli şairlərin yaradıcılığı haqqında verilən məlumatlar da Nizami yaradıcılığının zəngin irsə söykəndiyini bir daha təsdiq edir.

İran ədəbiyyatşünası, doktor Məhəmməd Rza Şəfii Kədkəni “*صور خیال در شعر فارسی*” kitabında ərəbdilli şairlərinin dəri dilində yaranan şeirə təsirindən danışarkən yazır:

در دوره اسلامی هنگامی که شعر درى...
آغاز میشد از نخستین نمونه های که در دست هست نشانه های
فراوان در هوزة مشابھتها و مشار کتھای معنوی شعر پای پارسی و عربی و
جود دارد...²

(İslam dövründə dəri şeiri (yazılmağa) başladığı vaxt əldə olan ilk nümunələrdə fars və ərəb şeiri arasında oxşarlıq və mənəvi müştərəklik mövcuddur.)

Müəllif belə müştərəkliklərin çoxluğunu da qeyd edərək onların “sirqət” yəni ədəbi oğurluq olmadığını diqqətə çatdırıb, həm

¹ Malik Mahmudov. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 192 s.

² Məhəmməd Rza Şəfii Kədkəni. *Sovər-e xəyal dər şe`r-e farsî*, çap-e Pəjman, 1375, s.327

müasir tənqidçilərin, həm də bələğət elminin qədim bilicilərinin də nəzərini cəlb etdiyini bildirərək, bunun səbəbini də izah etməyə çalışır:

... اگر دو شاعر در یک اقلیم خاس و در یک زمان معین زندگی کنند حاصل زندگی معنوی و اندیشه و مصویرهای ایشان نزدیک یکدیگر خواهد بود و این موضوع در مورد شعر شاعران پارسی زبان و عرب زبان به خوبی مصداق دارد. زیرا محیط اجتماع اسلام در آن روز هم از نظر خطایص اقلیمی و هم از نظر وضع فرهنگ و امور معنوی در نقط مختلف تفاوتی چندان نداشت مخصوص که مشابهات موجود در شهر شاعرانی است که در ناحیه عراق و شام می زیسته اند و این دو منطقه یا فارسی زبان چندان تفاوتی از نظر اقلیم و آب و هوا نداشته است.¹

(Əgər iki şair xüsusi bir ölkədə və müəyyən bir zamanda yaşayırlarsa, onların mənəvi həyatı düşüncə və təfəkkürlərinin məhsulu bir-birinə yaxın olacaq və mövzu farsdilli və ərəbdilli şairlərin şeirlərində yaxşı duyulacaq. Çünki İslam ictimai mühiti, həm ölkənin xüsusiyyətləri, həm də mədəni vəziyyət, mənəvi işlər baxımından, müxtəlif məqamlarda elə bir fərqlə malik deyil. Xüsusən o şairlərin şeirlərində oxşarlıqlar vardır ki, onlar İraq və Şamda yaşayırdılar. Və bu iki məntəqə farsdilli məntəqələrdən ölkə və abu-hava (iqlim) baxımından o qədər də fərqlənmişdir.)

“Xəmsə”yə daxil poemalarında mövzuya dair tarixi xronikalar, tarixlə bağlı qəhrəmanlar (obrazlar) haqqında məlumat verən şifahi və yazılı məxəzləri diqqətlə gözdən keçirən Nizami Gəncəvi Misir, Suriya qaynaqları, salnamə, tarix kitablarını da oxumuş, yeri düşdükcə münasibətini bildirmişdir. Nizami qələmə aldığı mövzularla bağlı apardığı araşdırmalarında onları saf-çürük eləmiş, tarixi, dini qaynaqlarla yanaşı, özünəqərki bədii yaradıcılıqda əksini tapan, xalq içərisində məşhurlaşmış rəvayətlərə nəzər salmış, doğru saydığı tarixə uyğun olan məlumatlardan da faydalanmışdır.

Bakir söz demişəm, çox əlləmişəm.
Yarı deşilmiş bir göhər deşmişəm.
Doğru saydığımı yerinə qoydum,
Hər şeyin qədrini haqqıyla duydum.
Dedim ki, bir əsər yaradam gərək,
İncə naxışlarla kəsilsin bəzək.

¹ Məhəmməd Rza Şəfii Kədkəni. Sovər-e xəyal dər şe`r-e farsî, çap-e Pəjman, 1375, s.327

Şair qarşısına qoyduğu belə bir məqsədin asan başa gəlmədiyini, ondan dini-tarixi, ədəbi-bədii qaynaqların pərakəndə vərəqlərini toplayıb nizama salmağı yəhudi, nəsrani, pəhləvi, zərdüşti mənbələri öyrənməyi tələb etdiyini və bu sahədəki xidmətlərini xüsusi vurğulayaraq əsərlərinin ən gözəl məziyyətləri kimi təqdim edir:

Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ.
Ərəbcə, dəricə; yeri düşərkən,
Buxari, Təbəri əsərlərindən.
Oxudum, oxudum sonra da vardım,
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım.

Nizami “Xəmsə”nin demək olar ki, bütün əsərlərində bu problemə toxunur. Şair xüsusilə “İskəndərnamə” əsərində bəhrələndiyi yazılı məxəzləri, xalq ədəbiyyatı nümunələrini zərdüşti, dini tarixlə bağlı, bədii-ədəbi qaynaqları tez-tez anır, mövzunun rum, atəşpərəst qaynaqlarda, eləcə də Firdovsi əsərindəki variantlarını yada salır, yazdığı əsərin həqiqətə, real tarixi məzmununu xüsusi qeyd etməklə yanaşı, onun yaranmasında yaradıcı şair xəyalının da olduğunu qeyd edir.

“İskəndərnamə”də İskəndərin zülmətə getməsi bölməsində də şair rum, ərəb, Zərdüşti məxəzlərə istinad edir, münasibət bildirir. Zülmətdə dirilik çeşməsi tapmaq, onun suyundan içib əbədi yaşamaq arzusu ilə səfər edən şahı Xıızr müşaiyət edir. Xıızr şahın fərmanı ilə qoşundan ayrılıb irəlidə gedərək dirilik çeşməsi tapıb şahı göstərmək tapşırığı ilə yoluna davam edir. Ətrafa nəzər etdikdə çeşməni tapır. Tez soyunaraq çeşmədə yuyunur, doyunca su içir. Yolda dayanıb onu çatmaqda olan İskəndərə xəbər vermək istərkən gözlənilmədən çeşmə gözdən itir. Xıızr İskəndər şahın ondan məhrum olduğunu anlayır və İskəndərin gözünə görünməmək üçün ordan uzaqlaşır.

Nizami bu əsərdə bir neçə yerdə eyni əhvalat barədə Yunan, İran, rum, ərəb məxəzlərində mövcud məlumatlardan ətraflı bəhs edir. İskəndərin həyat çeşməsi axtarması əhvalatı haqqında zərdüştilər arasında yaranan rəvayətləri təfəsilatı ilə nəql edir. Rumlu ravilər belə söyləyirlər ki, İskəndəri zülmətə səfər etdiyi zaman İlyas və Xıızr da müşaiyət edir. Onlar çeşməyə çatan kimi atdan enir, çeşmə başında süfrə açirlər. Süfrədə duzlanmış quru balıq vardı. Onlardan

biri çeşmədən su içmək istərkən əlindən balıq çeşməyə düşür. Balığı götürmək istərkən onun diri olduğunu görür və çeşmənin dirilik çeşməsi olduğunu anlayır. Doyunca su içir və əbədi həyat qazanır. Tez yoldaşına xəbər verir o da çeşmənin suyundan içir.

Nizami ərəblərdə mövcud olan rəvayəti də oxuculara çatdırır:

Bu quru balıqdan, həyat suyundan
Ərəblər nəql edir başqa bir dastan,
Başqa bir yerdəymiş həyat çeşməsi
Yol azmış məcusun, Rumun dəstəsi...
Xızr, İlyas kam aldı həyat suyundan.
Ancaq vermədilər özgəyə nişan.
Biri kam alaraq döndü səhraya,
Biri də uçaraq döndü dəryaya.¹

Göründüyü kimi, Nizami qələmə aldığı mövzu ətrafında ətraflı axtarış aparmış, mövcud rəvayətləri müxtəlif xalqların şifahi, yazılı məxəzlərini oxumuş, yeri düşdükcə rəyini də bildirmişdir.

Nizami İskəndərin Zülqərneyn ləqəbilə xalq içərisində məşhur olmasından danışarkən, bu motivlə bağlı müxtəlif xalqların yaratdığı rəvayətlər üzərində də geniş dayanır. İskəndər şahın belə ləqəb almasının səbəbi müxtəlif rəvayətlərdə onun Şərq və Qərbə sahib olması, bəzilərinə iki qərinə (əsr) yaşaması, bəzilərinə iki hörüyü olması ilə izah olunduğu göstərilir.

Şair, ərəb mənbələrinə əsasən, İskəndərin ölümündən sonra yunanlar onun şəklini kağıza çəkərkən rəssamın onun hər iki yanında iki heykəl də çəkdiklərini bildirir. Heykəllərin başında çəkilən buynuzlar onu mələyə oxşatmışdır:

Bu şəkli seyr edən hər el, hər diyar
Rumlu ustadları alqışlamışlar.
Ərəblər bu şəkli seyr eyləyərkən
Dəyişik salmışlar onları səhvən
İskəndər bilmişlər o gündən bəri,
Buynuzlu çəkilmiş məlikələri.²

Onu da qeyd edək ki, şair faydalandığı mənbələrə yaradıcı yanaşmış, elmi düşüncələrilə fərqlənmişdir. Nizaminin faydalandığı

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, 1983, s.384

² Yəni orada, s.435

qaynaqlar çox geniş, hətta bir cildə sığmayan tədqiqatın mövzusu-
dur. Bu tədqiqatda isə Nizaminin ərəb qaynaqları və bununla bağlı
olaraq şairin ərəb mədəniyyəti haqqında elmi-poetik düşüncələrindən
bəhs etmək nəzərdə tutulur.

Nizami Gəncəvi ərəb dilinə, ərəb xalqının dünya mədəniyyətinə
verdiyi mənəvi dəyərlərə yaxından bələd olmuş, əsərlərində ərəb
ifadələri, termin və istilahlər işlətməklə sələfi Firdovsidən seçilmiş-
dir. Bu isə təsadüfi olmayıb, ərəb ədəbiyyatı və köklü ərəb mədə-
niyyətinin geniş yayılması, İslam dini, islami görüşlərin xalq məişə-
ti və mənəvi-ideoloji həyata dərinədən və çoxcəhətli nüfuzu, ümu-
mislam mədəniyyətinin yaranma və inkişafında Azərbaycan xalqı-
nın fəal iştirakı, Azərbaycan ədəbiyyatının ilk nümunələrinin ərəb
zəminində meydana çıxması ilə bağlıdır.

Nizami poeziyasının qaynaqları üzərində tədqiqat aparmış
görməli araşdırıcılar şairin irsinin ərəb alimləri tərəfindən öyrənil-
məsi ilə bağlı, daha doğrusu ərəb zəmini ilə bağlayan məqamlar bar-
ədə məlumat verməyə çalışmış, Nizaminin müraciət edə biləcəyi
mənbələrdən geniş bəhs etmişlər. Tədqiqatlarda IX əsrdə yaşamış
Əbu Hənifə Əhməd ibn Davud Dinəvərinin “Kitab əl-əxbar ət tival”
(Müfəssəl xəbərlər haqqında kitab) salnaməsində Nizaminin “İs-
kəndərnamə” və “Xosrov və Şirin” əsərlərilə məzmunca səsleşən
əhvalat və obrazlar haqqında geniş bəhs olunmuşdur.

Nizami əsərlərinin bəzi epizod və səciyyəvi məqamları ərəb
müəlliflərindən Əbu Osman əl-Cahizin əsərində də özünü göstərir.
Cahiz özünün “Kitab əl-məhasin bəl-izdad” (Yaxşı keyfiyyətlər və
onların ziddinə dair kitab) əsərində Nizaminin “Xosrov və Şirin”
poemasının qəhrəmanlarını xatırladan obrazlar və onlarla bağlı əh-
valatlar əksini tapır. Bu haqda Y.E.Bertels, Q.Əliyev, sonra isə
Q.Beqdeli, R.Azadə və başqa tədqiqatçılar bəhs etmişlər.

X əsərdə yaşamış məşhur ərəb alimi Əbu Cəfər Məhəmməd
ibn ət-Təbərinin (838-923) “Tarixə-Təbəri” adı ilə məşhurlaşan əsə-
ri də dəfələrlə tədqiqata cəlb edilmişdir. Alimin “Tarix ər-rusul və-
l-muluk” (Uləma və Padşahların tarixi) adlanan bu əsərində mövzu
ilə bağlı tarixi faktlarla yanaşı, Nizami poemalarının Şərq xalqları
içərisində doğurduğu xalq ədəbiyyatı nümunələri haqqında da bəhs
olunur. X əsrin əvvəllərində yaşamış İbn əl Fəqih-əl Həmədaninin
“Kitab əl-buldan” (Ölkələrin kitabı) və tarixçi-alim Əbu Əli Mə-
həmməd Bələminin “Tarix-e Bələmi” əsərində də verilən məlumat-

(Söz qoşanların barmaqqla göstəriləni bu sözü belə axıra çatdırır.)

Nizami ərəb mədəniyyətilə yaxından tanış olmuşdur. Şairin Nüsrətəddinə həsr etdiyi mədhiyyəsinin təşbibini də Məkkənin təsviri təşkil edir. Şair onu Yeddi ölkə təxtində oturmuş yaşıl qəbalı, qara çətirli Kəbə sultanı adlandırır. “Həcərul əsvədi” (qara daşı) ərəb əndamlı türkən ağ üzündə olan qara xala bənzədir, onu qara ipəyə bürünmüş müşklə müqayisə edir. Təşbib Nizaminin Kəbəyə getmək arzusunu bildirən aşağıdakı beytlə başa çatır:

یارب بود که گردد چشم و دل نظامی   از عیدن جملش پیش از اجل منور...

(Yarəb, olacaq ki, Nizaminin gözü və ürəyi əcəldən qabaq onun camalını görməklə nurlansın?..)

Şair “Leyli və Məcnun” əsərində ərəb qaynaqlarından faydalanmış, poemalarında ərəb mühitində təsvir etdiyi qəhrəmanlarla bağlı ərəb məişəti, ərəb mədəniyyəti, ərəb adət-ənənələrindən geniş danışmışdır. Hələ özünün lirik irsində ərəb mədəniyyətini hörmətlə xatırlayan şair görkəmli ərəb sənətkarlarını da böyük məhəbbətlə anaraq özünün məşhur fəxriyyəsində yazı yazmaqda nadir istedad sahibi olduğunu, özünün sözləri şeirdə məharətlə işlətmək bacarığı ilə – XI əsrdə ərəblərin qarışıq kufi xəttini islah edən və xilafət tərəfindən cəzalandırılan alim-şair İbn Hanini belə geridə qoyduğunu bildirmişdir:

بمکاتبات تعزم شرف آرد ابن مقله   مغالطات لفظم غلط افتد ابن حانی

(Mənim gözəl yazışmalarım İbn Muqləyə şərəf gətirər, söz muğalitələrim İbn Hanini çaşdırar.)

Nizami, əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, ad çəkmədən ərəb qaynaqlarından faydalandığını dəfələrlə diqqətə çatdırmış, İbn Quteybə, Əbubəkr əl-Valibi, Əbul Fərəc İsfahanini anan beytlər işlətməmişdir.

Dahi şair “Yeddi gözəl” poemasını və “Xəmsə”nin son əsəri olan “İskəndərnamə”nin qəhrəmanını ərəb mühitində təsvir etmiş, bəhrələndiyi şifahi və yazılı məxəzlər içərisində ərəblərlə bağlı olan qaynaqların adlarını da ehtiramla çəkmişdir. İskəndər şahın “Zul-

qerneyn” adlanmasını açarkən Əbu Məşər adlı ərəb aliminin “Uluf” əsərinə istinad edərək yazır:

Dünya filosofu Əbu Məşər də,
“Uluf” ad qoyduğu məşhur əsərdə.
Yazır ki, “İskəndər öldüyü zaman,
Bu böyük itkidən çox qəmgin olan.
Yunanlar onu çox sevdiklərindən,
Çəkdilər kağıza şəklini həməən.

Ərəb məxəzləri ilə bağlılıq Nizami poemalarının məzmununda özünü aydın göstərir. Deyildi ki, “Leyli və Məcnun” əsərində ərəb mühitindən, ərəblərin həyat və məişətindən bəhs edilir. Ərəb xalqına, ərəb mədəniyyətinə hörmətlə yanaşan şair, şübhəsiz ki, əsəri yazmazdan əvvəl bu sahədəki biliklərini daha da artırmağa çalışmış, mövzu ilə bağlı xalq ədəbiyyatı və özünəqədərki klassik poeziyada mövcud nümunələri gözdən keçirməli olmuşdur.

Nizami bir neçə yerdə adını çəkmədən Firdovsinin sözlərini təkzib edir. İrana sahib olandan sonra İskəndərin sərgüzəştindən bəhs edərəkən şair bilavasitə oxucuya müraciətlə:

Sən yeni bir qanun hökmüncə məndən,
Başqa rəmz eşitmək arzusu etsən.
Qulağından çıxar köhnə pambığı,
Aç yeni qumaşla dolu sandığı.
Ağıllı kəslərdən bilsən nə qədər,
Bu yolda eşitdim dəyərli sözlər.
Əlimə hər çeşid tarix topladım,
Gözümdən hərfi də mən buraxmadım...¹

Nizami “İskəndərnamə”də başqa bir yerdə də tarixi həqiqətlərin təhrif olunmasına etirazını bildirərək.

بود خوار اگر پایه بر مه برد	سخن کان نه بر راستی ره برد
غلط رانده برد از درستی سخن	کجا پیش پیرای پیر کهن
بدین عذر گفتم دگر باره باز	غلط گفته را تازه کردم طراز

(Doğru olmayan söz Aya ucalsa da xar olar. Keçmişləri qələmə alan o qoca sözü doğru yoldan azdırmışdı. Yanlış deyilmişləri yenidən işlədim. Bunun üçün ondan üzr istəyirəm)

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, 1983, s.174

Yeri gəlmişkən, onu da deyək ki, Firdovsinin əsərində belə həqiqətə uyğun gəlməyən məlumatların Nizami tərəfindən narazılıqla qarşılanması Nizaminin ilk azərbaycanlı davamçısı olan XIV əsr şairi Arif Ərdəbilinin də diqqətini cəlb etmiş, hətta o, şairin “Xosrov və Şirin” əsərində dediği:

دروغی را چه باید خرج کردن

جو بتوان راستی را درج کردن

– beytində də Firdovsini nəzərdə tutduğunu bildirərək ona etiraz etmişdir.¹ Nizami digər poemalarında da ərəb mövzusunə geniş yer vermişdir. “Yeddi gözəl” poemasının qəhrəmanı Bəhramın uşaqlıqdan Yəməndə yaşayır və Yəmən hökmdarı Neman tərəfindən bəslənilib boya-başa çatır. Məşhur bəna Simnarın Misirdə, Şamda çoxlu binalar ucaldaraq məşhurlaşdığı göstərilir.

“Yeddi gözəl”də ikinci iqlim padşahının qızının nağılında əhvalat İraq ölkəsindəki bir şəhərdə, beşinci iqlim şahzadəsinin nağılı isə Misirdə baş verir.

Nizami “İskəndərnamə”də öz sevimli qəhrəmanını Ərəbistana gətirir. Taxta yenicə sahib olan İskəndər zəncilərin hücumuna məruz qalmış Misir xalqını bəladan qurtarır. Misirlilər ölkələrinin üzleşdiyi müsibətdən onu xəbərdar edib deyirlər:

Kömək istəyirlər Rum sultanından,
Deyirlər Misrə çox dar oldu cahan.
Hamısı çöllüdür, qətrandan qara
Çöllərin onu da çatmaz onlara.
Misrin buna qarşı nə qüvvəti var?
Köməyə çatmasa böyük tacidar,
Qarətə gedəcək o zəngin diyar.

“İskəndərnamə”də Musil adı çox çəkilir:

Cəzirə ki, Musil adlı ölkədir,
Səfalı bir yerdir, xoş ölkədir,

Şair Daranın öldürülməsi səhnəsinin təsvirində də Bağdad hasarının yanında sənətkarların məskəni olan Kərx məhəlləsinin adından poetik vasitə kimi faydalanır:

¹ Nüşabə Araslı. Arif Ərdəbili və onun “Fərhadnamə” poeması. Bakı, Elm, 1979, s.125

Gecənin gözünə qaranlıq axdı,
Bağdadı kaxsız və kərxsiz buraxdı.¹

Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində şahın Ərəbistana səfərində də şairin tarixi qaynaqlara münasibətini izləmək olar. İskəndər çoxlu var-dövlət, qiymətli bəxşislərlə Ərəbistana yola düşür. Kəbəyə gəlir, Kəbəni ziyarət edib, təvafı başa vurandan sonra Yəmənə gedir. İraqa səfər edir, Abxazda Dəvalı ilə görüşür. Nizami qəhrəmanının səfərləri ilə bağlı özünün bu ölkəyə olan ehtiramını, Tanrıya məhəbbətini, Kəbəyə xəzinə saçıaraq onu qızıla, gövhərə tutduğunu, Abxaz hökmdarı Dəvalı ilə dostlaşdığını göstərir. İskəndərin döyüş meydanında ruslarla vuruşu və başqa epizodlardan sonra birinci hissə – “Şərəfnamə” başa çatır.

“İskəndərnamə”nin II hissəsində “Qibtli Mariya” hekayəsi Şam şəhərinin həyatından götürülüb, “Zirək Xorasanlının Bağdadda yaşayan zaman sərgüzəşti”, eləcə də ərəb ölkələri haqqında özünün və əsərlərindəki obrazların dili ilə maraqlı fikirlər söyləyir:

عراق دلفروز باد ارجمند   که آوازه فضل از او شد بلند²

(Ürəkaçan İraq izzətli olsun ki, ondan həmişə fəzilət səsi ucalır.)

“Yeddi gözəl” əsərində şair şahın məclisində ərəb şairlərinin şeir oxumasını təsvir edir və ərəb şeirinin qədim tarixə malik olduğunu göstərir:

شاعران عرب چو در خوشاب   شعر خواندند بر نشید رباب

(Ərəb şairləri rübabın müşayiəti ilə qiymətli şeirlər oxudular.)

“İskəndərnamə”də şair Daranın İskəndərin göndərdiyi qasidinə dediyi:

امن مصر باید نه زر خواستی   سخن چون زر مصر آراستی

(Məndən Misri istə, qızılı istəmə. Sözü Misir qızılı kimi bəzədi)

– sözlər Misirin bir ölkə kimi məşhur olub öz qızılı ilə şöhrətləndiyini göstərir.

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, 1983, s.157

² Nizami Gəncəvi. İqbalname. Bakı, 1947, s.421

və onlarla bağlı əhvalatlara işarə edən təlmih, həll və başqa poetik kateqoriyalarla tez-tez qarşılaşırıq”.

Bu cildlərlə tədqiqat tələb edən geniş mövzu olduğundan və Nizami əsərlərinin İran və Azərbaycan nəşrlərində verilən “şərh” və “izahlar”da öz əksini ətraflı tapdığından, həmin problemə dair bir-iki səciyyəvi nümunələrlə kifayətlənmək istəyirik.

Nizami əsərlərində, xüsusilə xalq danışığında çox işlənən ərəb ifadələri, məsəl və deyimlərinə poemalarda müəllifin təhkiyəsi, lirik ricətləri, obrazların dili ilə söhbətlərdə də müraciət edilir.

Nizami xalq danışığında çox işlənən və islami görüşlərlə bağlı ifadələrdən geniş faydalanır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan xalqının söhbətində, dastan və xalq hekayələrində, nağıllar və el rəvayətlərində tez-tez rastlaşdığımız belə danışiq ifadələrinin çoxluğu Nizami əsərlərində yerində və mətnin məzmunu ilə bağlı elə ustalıqla şeirə gətirilir ki, bunlar əsərdəki ərəb ruhunu artırmır, əksinə şeirin, xəlqiliyin, təbiiliyin daha qabarıq nəzərə çarpması ilə nəticələnir. Misal olaraq “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun dili ilə deyilmiş aşağıdakı beyti götürək:

چون یافتم غریب و غمخور   ”الله مهکه بگوی و بگذر

(İndi ki, məni qərib və qəmli (halda) tapdın, “Allah səninlə olsun” - de və keç get). Başqa bir yerdə şair özü haqqında danışarkən deyir:

برفسق سگی که شیریم داد   لا عیب لهی دلیریم داد

(Mənə şirlik verən itin hiyləsinə “Eybi yoxdur” deməyim (mənə) cəsarət verir.)

“Xosrov və Şirin” əsərində şairin bir təsvirində oxuyuruq:

به مشگو در نبود آن ماه رخسار   مع القصة بقصر آمد دیگر بار

(O ayüzlü sarayda deyildi. Bununla belə ikinci dəfə saraya gəldi.)

Bu nümunələrdə “Allahu məəkə” (Allah səninlə) “La eybələhu” (Eybi yoxdur), “Məəlqisse” (Sözün qıyası) ərəb dilindən alınmış danışiq ifadələridir.

Nizami xalq danışığında geniş rəvac tapmış “İnşaAllah”, “Əstəğfurullah”, “Bihəmdullah”, “Təbərəkallah”, “Ləbbeyk”, “La höv-

lə”, “Əvfəkallah” və başqa danışıq ifadələrini işlətməklə də şeirinin poetik ruhunu, təbiiliyini gücləndirir:

سرساهی و نور چون بود خوش   خاشاک و نیوز بیلله آنش

(Dəli ilə işıq necə uyuşa bilər, çör-çöplə od, Allah eləməsin, bir yerdə olsun!)

Nizami əsərlərində bəzən bütöv bir misranın ərəbcə olduğunu görürük. Şair çox vaxt Quran ayələrini və müqəddəslərin sözlərini, hədisləri olduğu kimi ərəbcə verir:

شهر بر آرد به امیریت نام   کشعرا امرا ال کلام

(Şeir sənin adını əmirlik məqamına çatdırır, “Şairlər sözün əmirləridir”.)

Başqa bir yerdə:

پیغمبر گفت علم و المانی   علم ال ابدان و علم ال ادیان

(Peyğəmbər demişdir ki, “Elmlər elmi bədən elmi (təbiblik və dini elmlərdir”.)

“İskəndərnamə”də də şairin bir çox misralarının ərəb dilində olduğunu görürük. Səhərin açılmasının bədii təsvirində oxuyuruq:

بر آورد موذن به اول قنوت   که صحن حی ال لذی لایموت

(Azañçı əvvəl “Allahın əmrlərinə tabe” duasını başlayaraq “Həmişə” diri və əbədi olan “Allaha alqış” dedi.)

Başqa bir təbiət təsvirində (“Məxzənül əsrar”da da) gecə olub havanın qaralmasını təsvir edən 15-ci məqalətdə “Ayın pərvanə kimi əlini uzadıb gündüzün zəngini öz ayağına bağlaması”, şairin “gecənin uşağı” adlandırdığı “Ayın qaranlıqdan qorxaraq, dayənin məcun hazırlayaraq, torpağı onun üçün Məsih yeli etdiyini, onun sevda oduna su səpdiyini, xəstənin şərbətilə uyuşub evini tərk etdiyini” bir-birini tamamlayan məcazlarla təsvir edərkən, xəstənin (gecənin) bir tas qan qusduğunu, başdan-ayağa qaralaraq qəza tərəfindən kafir adlandığını ərəb ifadələrilə oxucuya çatdırır:

ریخته ر نجور یکی طاس خون   گشته ز سر تا قدم انفاسگون

(Xəstə (gecə) bir tas qan qusdu, başdan-ayağa nəfəsi qaraldı. Daxili rəngi üzə çıxdı. Qəza ona “Kafirlərdən olub” – dedi.)

“Yeddi gözəl” əsərində də əsərin son fəslində Körpə Arslana dua edib poemanın məziyyətlərini göstərərək, yazır:

به عطارد رساند سنبل تر
گرچه ال قاص لا يحب القاص

نی کلکم ز کشتزار هنر
سنبله کرد سنبل را خاص

(O mənim hünər bağçasından olan qələmimi sünbülə bürcünə çevirib, Ütaridə ucaldıb, yəni öz şəxsi səviyyəsində yüksəldib, baxmayaraq ki, “qissəçi qissəçini sevməz”.)

Göründüyü kimi, Nizami burada fikrini “Qissəçi qissəçini sevməz” ərəb məsəli ilə yekunlaşdırır.

Nizami şeirində yer alan ərəb mühiti, qədim ərəb mədəniyyəti, ərəb xalqının adət-ənənələri ilə bağlı motivlər, təsvirlər, ərəb sözləri, ərəb mənşəli kəlmə, deyim və bütöv cümlələrin belə çoxluğu əgər bir tərəfdən ərəbcənin fars dilinə böyük nüfuzu, din dili kimi islam xalqları içərisində geniş rəvac tapması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən elm dili olmaqla Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına da təsir göstərməsindən, Azərbaycan ədəbiyyatının ərəb dilində də yaranması, ədəbi-bədii fikir tariximizin poetik qaydaları, bədii vasitələrinin ərəb zəmini ilə bağlılığından irəli gəlirdi.

Bundan əlavə, o zamankı ziyalılar üçün anlaşılması çətin olan belə ifadələr təkcə ədəbi dilə deyil, xalq danışığı dilinə də daxil olub xalq içərisində də işlənməkdə idi. Bir də Nizami bir çox Şərq xalqlarını birləşdirən islam dünyagörüşü, hədislər və mənəvi-mədəni yaxınlıqdan irəli gələn belə ifadə və tərkibləri məzmunla bağlı, şeirin poetik biçiminə uyğun şəkildə şeirə gətirdiyindən onlar məndə yad ünsür kimi görünür. Ustad sənətkar belə ərəb ifadələri ilə mənanı daha aydın təqdim etməklə yanaşı, şeirin ahəngini də gözəlləşdirməyə, orijinal məcazlar yaratmağa nail olur.

Onu da qeyd etməmək olmaz ki, bu hal özü təsadüfi olmayıb bir çox tarixi zəruriyyətlə şərtlənərək klassik Şərq poeziyasında fikri və üslubi baxımdan seçilən Azərbaycan məktəbinə mənsub olan beynəlmiləçilik, humanizm kimi səciyyəvi cəhətlərdən sayılırdı. Hələ Nizamidən əvvəl klassik Azərbaycan poeziyasında özünü aydın göstərən bu xüsusiyyət, XI əsrdə Qətran Təbrizi qəsidələrindən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində də diqqəti cəlb edirdi.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının Nizamidən əvvəl və sonrakı mərhələlərində məşhur sənətkarlarından olan Məhsəti, Xaqani və

başqa qüdrətli qələm sahibləri fars dilində yazdıqları əsərlərində ərəb ifadələrinə tez-tez müraciət etmiş, dogma ədəbiyyata xas səciyyəvi cizgiləri qorumağa çalışmışlar.

“Yaxın Şərqdə ərəb ədəbiyyatının poetik xüsusiyyətlərinin əsas yer tutduğu fars dilli poeziyada məlum olduğu kimi şeir əruz vəzninin müxtəlif bəhrlərində yazılırdı. Qəsidə, qəzəl, qitə, rübai və məsnəvi janrlarında inkişaf edən bu ədəbiyyat öz poetik ifadə vasitələri ilə də ərəb şeir poetikasının tələblərinə əsaslanırdı”.¹

Özünəqədərki şairlərdən tamamilə fərqlənən Məhsəti Gəncəvi öz rübailərində dövrünün poetik ənənələrinə sadıq qalmaqla, onu fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərilə zənginləşdirməyə çalışmış, “Filocümlə”, “İlla”, “Sübhənallah”, “Əliyullah” və başqa bu kimi ərəb ifadələrinə müraciət etmişdir. Aşağıda göstərilən nümunələrdə şairinin ərəb mədəniyyəti ilə yaxından tanışlığı aydın görünür:

دو شینه شبم بود شبیه یلدا
شب تا بحر ز دیده در میسفتم
آن مونس غمگسار نامد عمدا
می گفتم رب لا تذرنی فردا

(Dünən gecəm Yəlda gecəsinə bənzəyirdi. O qəmgüsar munis gəlmədi. Gecə sübhə qədər gözlərimlə dürr deşmişəm. “Rəbb la təzərani” Allah məni sabah özümlə tək qoyma.)

Başqa bir rübaidə deyir:

ای از تو مرا غصه صودا حاصل
در وصف مصور جمال تو سزد
هجرانک قاتلی و نعم القاتل
سبحانک ما خلقت هذا باطل

(Ey səndən sevda qüssəsi hasil olan, hicranın qatil və gözəl (mahir) qatildir. Sənin camalının rəsminə bu fani dünyada yaratdıqlarına tərif olsun (demək) yaraşır.)

Ərəb mədəniyyətilə bağlılıq, ərəb zəminində yetişən ərəb dili və ədəbiyyatına yaxından bələd olan qüdrətli sənətkar Əfzələddin Xaqani Azərbaycan - ərəb ədəbi-mədəni əlaqələrinin möhkəmlənməsində xüsusi xidmətləri ilə fərqlənir. Ərəb, fars dillərini çox gözəl bilən şair ərəb ölkələrinə dönə-dönə səfərlər etmiş, Məkkə ziyarətində olmuş, İraq, Bağdad, Mosul, Şam, Məkkə, Mədinəyə qəsidlər həsr etmişdir. Şair ərəb xalqının klassiklərindən, cahilliyət dövrünün məşhur şair və alimlərindən tez-tez söhbət açmış, dövrü-

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan Ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.111

nün bir çox alim və sənət adamlarına mədhiyyələr yazmışdır. Xaqani əsərlərində Məhəmməd Peyğəmbərin məqbərəsi haqqında məlumat vermişdir. Böyük sənətkar əsərlərində tez-tez ərəb alimləri və dini şəxsiyyətləri xatırlamış, Əbu Nəvasdan danışmış, özünü ərəb şairi Həssanla müqayisə edərək “Həssan-ı əcəm” ləqəbilə tanındığını bildirmişdir. Şair qəsidələrində ərəb dilində ifadələr, Quran ayələrindən iqtibaslar etmiş, fikrini Quran, Tövrat əhvalatlarını anmaq-la əsaslandırılmış, ərəb dilində qəsidə, qəzəl və lirik şeirin müxtəlif növlərində əsərlər yazmışdır. Qəsidələrində qədim ərəb mədəniyyəti, ərəb mənşəli tarixi şəxsiyyətlər, eləcə də dövrünün nüfuzlu adamlarını xatırlamışdır. Bu əsərlərdə Yaxın Şərqdə ərəb şeirinin poetik üslubu və bədii kateqoriyaları əsas yer tuturdu. Şeirin vəzni, qəsidə, qəzəl, rübai, qitə, eləcə də məsnəvi şeiri ərəb poetikasının bədii təsvir vasitələrindən faydalanırdı.

Məlum olduğu kimi, ərəb dili farsdilli ədəbiyyata uzun müddət qüvvətli təsir göstərmişdir. Buna görə də Yaxın Şərqi, Orta Asiyanın görkəmli şairləri özlərini müasirləri ilə müqayisə edir, onların yaradıcılıqlarını izləyir, şeirlərində ərəb poetikasına mənsub ifadələr işlədirlər.¹

Nizami yaradıcılığı Şərq mədəniyyətinin hərtərəfli inkişaf edib yüksək bir mərhələyə çatdığı dövrə təsadüf edir. Bu zaman söz sənəti görünməmiş bir vüsət almış, Xətib Təbrizi, Nasir Xosrov Ələvi, Rudəki, Dəqiqi, Əscədi, Ünsiri, Firdovsi, Sənai kimi görkəmli sənətkarlar yetişmiş, İslam ədəbi-mədəni zəminində yüksələn türkdilli ədəbiyyatın gözəl nümunələri meydana çıxmışdır. Bədii yaradıcılığın belə inkişafı söz sənəti ilə bağlı ədəbi-nəzəri fikrin güclənməsi üçün də zəmin yaratmış, şeir və şairlik haqqında ədəbi-nəzəri düşüncələrin, maraqlı mülahizələrin geniş yayılması ilə nəticələnmişdi. Aristotelin “Poetika” və “Ritorika” əsərlərinin ərəb dilinə tərcüməsi klassik poetikanın qayda-qanunları ilə daha yaxından tanışlıq üçün də əlverişli şərait yaratmışdır.

Cahiz, İbn əl-Mötəzz, Qudəma ibn Cəfər, İbn Quteybə, Əl-Mubərrid, Seyfi Şərif Curcani və başqa ərəb alimlərinin, eləcə də fars dilində Məhəmməd ibn Ömər Raduyanın “Tərcüman ül-bəlağə”si, Rəşidəddin Vətətin “Hədəyiqüs-sehr” və “Dəqayiqüs-şeyr”, Şəms Qeys Razinin “Əl-Möcmə fi məayiri-əşarul-Əcəm” kitabları

---

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan Ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, 1998, s.111

ədəbi-nəzəri fikir və bədii zövqün formalaşmasını daha da sürətləndirirdi.

Onu da qeyd edək ki, şeir nəzəriyyəsi problemləri yalnız poetikaya həsr olunan kitablar və şöhrətli sənətkarların bədii əsərlərində klassik poeziyaya dair söylənilən elmi-nəzəri mülahizələrlə məhdudlaşmır. Əbu Reyhan Biruni, Əbu Nəsr Farabi, İbn Sina, Nəsrəddin Tusi, Şihabəddin Söhrəverdi kimi filosofların elmi-fəlsəfi və nəzəri görüşləri ilə yanaşı, poetik qayda və qanunlara riayət, gerçəkliyə sədaqət, bədii fantaziya və şair xəyalının real zəminlə münasibəti və başqa məsələlər ətrafında diqqətəlayiq fikirlər ifadə olunurdu.

Beləliklə, Nizamiyəqədərki dövrdə şeir və şairliklə bağlı ərəb zəminində yaranıb İslam xalqları ədəbiyyatları üçün də doğmalaşan elmi nəzəriyyə artıq formalaşmış, klassik irsin nəzəri əsasları, bədii sözün poetik kamilliyi, həyatla əlaqəsi, cəmiyyətin estetik tərbiyəsində poeziyanın rolu və başqa bu kimi məsələlər müxtəlif istiqamətlərdən incələnmişdi. Qədim Azərbaycan ədəbiyyatının ərəb dilində meydana çıxan gözəl nümunələri ərəb zəminində yaranan poeziyanın inkişafına ciddi təsir göstərdiyi kimi, Şərqdə ədəbi-nəzəri fikrin zənginləşməsində də Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin öz yeri olmuşdur. Bu zaman formalaşmış Azərbaycan ədəbi məktəbinin Qətran Təbrizi, Əbülüla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, İzzəddin Şirvani, Qivami Mütərrizi, Əsirəddin Əxsiketi, Mücirəddin Beyləqani və başqa qüdrətli nümayəndələri Yaxın Şərq şeirinin inkişafında istiqamət verici mövqe tutmaqda idi.

Şərq bədii fikrinin inkişafı tarixində yeni keyfiyyətli mərhələ sayılan Nizami yaradıcılığının meydana çıxmasında ədəbi-mədəni inkişafın belə yüksək səviyyəsi az rol oynamamış, Nizami sənəti özünəqədərki qüdrətli sənətkarların yaratmış olduğu möhkəm ədəbi təməl, bədii zəmin üzərində ərsəyə gəlmişdir.

“Şübhəsiz, xilafət tərkibinə daxil olduğdan sonra qarşılıqlı mədəni-ədəbi əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində ərəb olmayan xalqların mədəniyyətinin, elminin və ədəbiyyatının ərəblərə güclü təsiri olduğu kimi, ərəb mədəniyyəti və ədəbiyyatının da (istiladan sonrakı dövrlərdə) ərəb olmayan xalqların mənəvi mədəniyyətinə təsiri qaçılmaz idi”.¹

---

¹ Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2007, s.206

Görkəmli ərəbşünas alim Malik Mahmudov bu mövzu ilə bağlı apardığı tədqiqatlarda ümumislam mədəniyyətinin yaranmasında ərəblərlə yanaşı xilafətə daxil xalqların mədəni-mənəvi dəyərlərinin əhəmiyyətini qeyd etməklə, bu mədəniyyətin Orta Asiya, İran, Misir və başqa ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da öz təsirini göstərdiyini xüsusi vurğulayır, onun təmsilçilərinin dövrün rəvac elmlərinin bir çox sahələrində, o sıradan ilahiyyat, dilçilik və ədəbiyyat sahəsində də mövcudluğunu diqqətə çatdırır.

Mövzu ilə bağlı aparılan tədqiqatlara söykənərək qeyd etmək lazımdır ki, artıq IX-X əsrlərdə Azərbaycan ədəbi-elmi fikrinin gözəl nümunələri yaranmış, XI əsrdə isə ərəbcə yazan şairlərin sayı daha çoxalmış, mövzu dairəsi genişlənmişdi. Görkəmli alim Malik Mahmudovun 1069-1072-ci illərdə Əbulhəsən Əli əl-Baxərzinin “Deümyat əl-qəsr və usrat əhl-əsr” başlıqlı məcmuəsinə istinadən verdiyi məlumatda ərəb dilli bir çox Azərbaycan şairlərinin adı çəkilərək əsərlərindən parçalar nümunə gətirilir. Mənsur Təbrizi, İskafi Zəncani, Əbu Əla Müəəri.¹

Hələ X əsrdə ərəb dilində yaranan ədəbi nümunələrin toplandığı müntəxəbatlarda yer alan azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığı haqqında məlumat verən ərəbşünas alim Malik Mahmudov həmçinin Bərəkeyn Zəncani, Muğləsi Marağayi ilə yanaşı, VII-VIII yüzilliklərdə yaşayan azərbaycanlı şairlərin Məkkə və Mədinədə ərəbcə yazdıqları bədii nümunələrin geniş yayılmasını qeyd edir. Ərəb alimi Əmin Əhmədə istinadən, əcəm ədəbiyyatı ilə tərbiyələnmiş başqa şairlərin də, o sıradan İbn Yəssarın adlarını çəkərək onların əsərlərində aydın duyulan türk ruhunun bariz şəkildə göründüyünü deyir.

Əsərlərini ərəb dilində qələmə alan bu müəlliflər həyati gözəlliklərə münasibətləri, var-dövlətə aludə olmaqdan çəkəndirmək cəhdləri, əsərlərinin bədii tutumu, məzmunu, təbiət təsvirləri, məhəbbət mövzusunə geniş yer vermələri ilə də seçilir. Bu sənətkarlar ərəb dilində yazsalar da, ərəb ənənələrinin təsirində olmalarına baxmayaraq doğma Azərbaycan xalqı ilə bağlı olmuşlar.

Əvvəlcə də qeyd elədiyimiz kimi, Nizami ərəb dilini incəliklərinə qədər mənimsəmiş, ərəb mədəniyyətinə yaxından bələd olmuş, ərəb xalqının şifahi və yazılı ədəbiyyatını dərinləndirən öyrənmişdi. Şai-

---

¹ Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan Ədəbiyyat tarixi. Bakı, 2008, s.51-55

rin fikri-estetik qaynaqları içərisində ərəb dilində yaranan mənəvi mirası mühüm yer tutur. Bunların içərisində isə Nizami həmvətənlərinin ümumislam mədəniyyətinə verdiyi mənəvi dəyərlərin də öz yeri vardır.

Sözsüz ki, bununla böyük şairin özünəqədər yaranmış ərəbdilli mirasdan faydalandığını demək istəmirik. Lakin bu da həqiqətdir ki, VII-XI əsrlər ərəb dilində yaranan Azərbaycan ədəbiyyatının və onun Mənsur Təbrizi, Bərəkeyn Zəncani, Muğləsi Marağayi, İsmayıl ibn Yəssar, Musa Şəhəvat, Əbul-Əbas əl-Əma, XI əsrdə İskafi Zəncani, Xəttat Nizami Təbrizi, Xətibi Urməvi və başqa şairlərin ərəbcə yazdığı şeirlər Azərbaycan ədəbiyyatının təməl daşları olaraq XII əsr ədəbi-fəlsəfi fikir tariximiz üçün də zəmin hazırlamışdır.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ərəbdilli qaynaqları içərisində XI yüzilin ədəbiyyatşünas alimi, ədib Xətib Təbrizinin çoxcəhətli zəngin irsi də mühüm yer tutur. O, zəmanəsinin məşhur şairi Əbulula Məərridən dərs almışdır. İstedadlı tələbə bir ildən sonra təhsilini başa vurub Nizamülmülkün məşhur “Nizamiyə” mədrəsəsində müəllim vəzifəsinə təyin olunmuş, eyni zamanda, filologiya elminin tədrisinə və mədrəsənin kitabxanasına dəvət olunmuşdur. Ömrünün sonunadək müəllimlik etməklə yanaşı, elmi yaradıcılıqla da məşğul olaraq - poeziya, dilçilik, tarix, ilahiyyat və ərəbcə yazılmış ədəbi abidələrə, şairlərin divanlarına elmi şərhələr, “Təfsirül Quran” əsərini və ərəb poetikasına aid traktatlar yazmışdır.

Xətib Təbrizinin mükəmməl tədqiqatçısı Malik Mahmudov görkəmli sənətkarın əsərlərini 4 yerə qruplaşdırır: 1.Poetik əsərlərin şərhləri 2.Dilçiliyə aid traktatlar 3.İlahiyyətə dair əsərlər 4.Poetika məsələləri. Müəllifin Xətib Təbrizi ilə bağlı aparılan araşdırmalarında ərəbdilli poeziyanın yaranmasında və inkişafında iştirak edən qeyri-ərəb xalqların şairlərinin əsərlərinin şərhinə də yer verilir. Bunların içərisində İsmayıl ibn Yasar, Musa Şəhəvat, Əbul Abbas Əma kimi şairlər də var.

Ərəbdilli Azərbaycan sənətkarları ümumislam mədəniyyəti zəminində yetişən ədəbi-elmi şəxsiyyətlər olub, Nizami sənətinin formalaşmasında təsirsiz qalmamışlar. Şübhə yoxdur ki, Nizami Gəncəvi Xətib Təbrizi irsi ilə ətraflı tanış olmuş, onun elmi-ədəbi əsərlərini – “Həmasə”nin şərhini, Əbu Təmmam, Əbuləla kimi şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı yazdıqlarını, “Səqt əz zənd”in şərhini diq-

qətlə gözdən keçirmiş, şairin dilçiliyə dair yazdığı “Nəhvə aid qısa xülasə”, “Quranda hallanma”, “Əruz və qafiyə elminə bir qısa xülasə” və başqa əsərləri oxumuş, elmi-nəzəri fikirlərini dərindən mənimsemişdir. Təsadüfi deyildir ki, Xətib Təbrizi irsinin ardıcıl araşdırıcılarından olan tədqiqatçılar onun yaradıcılığını Azərbaycan Renaissance ədəbiyyatının başlıca bədii-estetik qaynaqlarından biri kimi öyrənmiş, Xətib Təbrizin ideyalar müəllifi olaraq, Xaqani və Nizaminin ədəbi-fəlsəfi görüşlərinə təsirini qeyd etmişlər.

Nizamiyəqədərki ədəbi-fəlsəfi fikrin inkişafında mövcud ideoloji görüşlər və onların görkəmli təmsilçilərinin də böyük təsiri olmuşdur. Ərəbdilli türklərdən Əl-Fərabî, İbn Sina, Bəhmənyar, Eynəlqüzzat Miyanəçi və başqa bu kimi fikir adamlarının görüşləri də bədii fikrə öz təsirini göstərmiş, Nizami sənətinin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Nizami şeirinin dövrün ideoloji durumu ilə səsleşməsi və mənəvi istəklə bağlılığı da ən çox bundan irəli gəlirdi.

Ərəb mədəniyyəti və ərəbdilli ədəbiyyat və elmi-ictimai fikir Nizami Gəncəvi üçün zəngin istinad mənbəyi olmuşdur. Nizami Gəncəvi digər mənbələrə münasibətində olduğu kimi, ərəb ədəbiyyatı və elmi fikrinə də yaradıcı şəkildə yanaşmaqla özünün sözləri ilə desək, onlara “təzə zivər” vermiş, yeni ədəbiyyat nümunəsi yaratmağı bacarmışdır.

2. Nizamiyəqədərki farsdilli poeziya

Məlumdur ki, klassik Şərq ədəbiyyatında epik janrın inkişafı XI-XII əsrlərdən başlayaraq, özündən sonra uzun əsrlər monumental ədəbi ənənəyə çevrilmişdir. Şərq xalqları ədəbiyyatı lirik janrdakı kimi, epik növdə də qarşılıqlı təsir əsasında inkişaf etmişdir. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəniyyət və ədəbiyyatının qarşılıqlı təsir və əlaqələrinin öyrənilməsi dünya, eləcə də, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının daim diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemdir. XX əsrdə problemin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilmiş, tarixi-müqayisəli metod əsasında müxtəlif istiqamətlər üzrə kifayət qədər tədqiqatlar aparılmışdır. Aleksandr Kudelin dünya mədəniyyəti kontekstində Qərbi və Şərq ədəbiyyatının qarşılıqlı təsir məsələsini araşdırarkən, bu prosesdə təsirə məruz qalmış sənətkarların rolunu qiymətləndirərək yazır: “Gətir və başqa ziyalı Avropa mütəfəkkirlərinin tarixi xidməti ondan ibarət oldu ki, Şərqlin irsi yenidən dünya mədəniyyətinin aktiv komponentinə çevrildi. Şərq mütəfəkkirlərinin uzaqgörənliyi sayəsində, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatı region daxili inkişafı yanaşı, regionlararası əlaqələrin qurulmasına təkan vermişdir”.¹

Müasir dövrdə dünya xalqları mədəniyyətində ədəbi təsirin tarixi-ictimai qanunayğunluqlarının ədəbiyyatşünaslığın aparıcı metodoloji tələblərinə uyğun, əsasən hermenevtik metodun prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi vacibdir. Bu cəhətdən, Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ədəbi qaynaqlarının araşdırılmasını aşağıdakı prinsiplər üzrə aparmaq vacibdir:

1. Problemin həllinə dünya xalqları mədəniyyətlərinin dialoqları müstəvisində yanaşılması.

2. Mövzu, ideya və süjet orijinalılıqlarının öyrənilməsi.

3. Konseptual və kulturoloji prinsiplər əsasında müqayisəli təhlillər.

Şərq ədəbiyyatında epik şeirin inkişafı, o cümlədən Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” mövzularının mənbələrinin öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

---

¹ Александр Куделин. Литературные взаимосвязи Запада и Востока в XIX веке и формирование концепции “Мировая литература”. Пленарное заседание “Диалог культур в условиях глобализации”. Москва, 2004, с.118

Öncə, onu qeyd etmək lazımdır ki, təzkirələrə əsasən, Şərqdə məsnəvi janrının inkişaf xüsusiyyətlərini, səpələnmiş vəziyyətdə də olsa, izləmək mümkündür. Nümunə olaraq, epik janrın türkdilli nümayəndələri haqqında zəngin məlumat verən Qəstəmonlu Lətifi öz təzkirəsində üç bölüm əsasında apardığı təsnifatda – epik janrın inkişafında Nizaminin rolunun öyrənilməsinə, onun türkdilli davamçılarından Əhmədi, Şeyxi, Behişt, Həmdi kimi sənətkarların yaradıcılığına yer ayırmaqla, bu janrın əlamətlərinin davam etdirilməsinə də diqqət yetirmişdir. Qəstəmonlu Lətifi Nizami sənətinin davamçısı olan Əhmədinin şeir üslubunu Şeyxi tərzinə yaxın hesab etsə də, onun Nizamidən çevirdiyi “İskəndərnamə” məsnəvisinin farscadan tərcüməsində Şərq epik janrına məxsus didaktik özəlliklərin qorunduğunu göstərir.¹ Ədəbi-mədəni keçmişin sənət incilərini xronoloji sistemləşdirən bir çox təzkirələr vaxtilə birbaşa Avropa nizamişünaslığının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Avropa alimləri P.Xammer, E.Braun, U.Cons, E.Gibb, Ş.Riye, Ete, Zayançkovski, Ouzli, N.Blend, Flügel və başqaları tərəfindən bu mənbələr əsasında Nizami Gəncəvinin sələfləri və xələfləri ətrafında araşdırmalar aparılmış, Şərq ədəbiyyatına dair müxtəlif tərtib və nəşrlər yaranmışdır. Doğrudur, problem ətrafında işlər çox zaman Şərq ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi istiqamətində aparılmış, nəticədə, “Xəmsə” ənənəsi üzrə epik janrın inkişafı da izlənmişdir.

Problemin nəzəri aspektləri XX əsr elminin əsas sahələrindən biri olaraq daim diqqət mərkəzində olmuşdur. A.Y.Krımski, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Köprülü, A.Sirri Ləvənd, H.Arashlı, M.Mübariz, Q.Əliyev, R.Əliyev, R.Azadə, Q.Beqdeli, N.Arashlı, İ.Həmidov, X.Yusifli, T.Kərimli, M.Kazımov, A.B. Kudelin, A.V.Mixaylov, M.Y.Borev və başqaları bu sahədə əhəmiyyətli elmi-nəzəri fikirlər yürütmüşlər.

Viktor Jirmunski Şərq ədəbiyyatının ədəbi əlaqələr zəminində yaranan əsərlərin romantik xüsusiyyətləri və tipoloji nöqtələrinin müəyyənləşdirilməsinin mexanizmi ətrafında müəyyən tədqiqatlar aparmışdır. O, Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında analoji təzahürlərin sosial-tarixi qanunauyğunluqlar olduğunu, qədim xalq eposlarının öz yerini psixoloji mövzulara, məhəbbət romanlarına verdiyini göstərərək yazırdı: “Seçilmiş qəhrəmanları birləşdirən

---

¹ Latifi Tezkiresi (hazırlayan: Mustafa İsen). Ankara, 1990, s.102-103

sevgi hissini özəmətli “romantik” xarakteri, eşqin “xidmət” mənasında anlayışı, bu hissələrin təsviri, aşiqin sevgilisini görəndə keçirdiyi hallar, nəhayət, bu stereotipik emosional həyəcanlar (ümumiyyətlə, introspektiv monoloqlar, dialoqlar, lirik mesajlar şəklində) tamamilə yeni bir sənət tipi ortaya çıxartmaq zərurəti yatarmışdır. Bu baxımdan, Fransız Kreyenin poetik romanları tipoloji olaraq, çağdaş ədəbiyyatda fars dilində, əslən azərbaycanlı olan Nizami (təxminən 1140-1203) poemalarına bir janr və bir tarixi dövrün əsəri olaraq o qədər yaxınlaşır ki, qarşılıqlı ədəbi təsir məsələlərindən də danışmaq olar”.¹

Ədəbi əlaqələri “müxtəlif dövrlərdə sərhəd və zaman kəsiyi tanımayan mədəni dialoqlar” adlandıran nəzəriyyəçi alim Yuri Borev bu ənənənin 16 tipini göstərir ki, bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzuya uyğun olaraq, onlardan yalnız 6-na diqqət yetirmək kifayətdir:

1) Ənənənin novatorluq əsasında davamı;

2) Sələfin yaradıcılığına yaxınlıq hiss olunsa da, yaradıcılıq prinsiplərində zidd mövqe;

3) Bir əsərin bədii sistem elementlərinin (süjet, tərz, qəhrəmanların xarakteri və kompozisiya) başqa bir əsərdə tətbiqi. Eyni zamanda, yeni əsərdə mənbədən fərqli cəhətlərin mövcudluğu;

4) Yaxınlıq tipi. Müəllif təsirləndiyi sələfinin yaradıcılıq təcrübəsinin bəzi cəhətlərini götürür; burada orijinalın üslubi xüsusiyyətləri gözlənilmir və yaranmış əsər yeni hadisə olaraq ortaya çıxır.

5) Təqlid – lakin təqlidin də müxtəlif dərəcələri vardır. Yeni mətnin orijinala tam oxşarlığı. Sələfin dünyagörüşü sisteminin, əsas üslubi xüsusiyyətlərin, yaradıcılıq manerasının eynilə surətinin yaradılması.

6) Epiqonçuluq – yaradıcı təqlidlə deyil, əhəmiyyətsiz dərəcədə dəyişikliklərlə orijinalı təkrarlamaq.²

---

¹ Виктор Жирмунский. Средневековые литературы как предмет сравнительного литературоведения. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XXX. Вып. 3. М., 1971, с. 190

² Юрий Боров. Художественный процесс. (проблемы теории и методологии) Художественные взаимодействия как внутренние связи художественного процесса. В книге: Методология анализа литературного процесса. Москва, Наука, 1989, с. 11

Yaxın Şərq ədəbiyyatının lirik və epik-məsnəvi janrı orta çağlar mərhələsində yüksək inkişaf zirvəsinə çatması və zənginliyi seçilməsində əhəmiyyətli dərəcədə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə borcludur. Nizami öz yaradıcılığı ilə Yaxın Şərq ədəbiyyatında mürəkkəb, zəngin məzmunlu və çoxşaxəli, bitkin süjetli epik-məsnəvi janrının inkişafına və təkmilləşməsinə daha geniş imkanlar açmışdır və “Xəmsə” ənənələrində fars, türk və hind ədəbiyyatının böyük bir nəslə yetişmiş, Nizami mövzularında yazdıqları epik-romantik səpikli əsərlərlə orta əsrlər ədəbiyyatının bu istiqamətdə inkişafını təmin etmişlər. Bununla belə, Azərbaycan alimi R.Azadənin haqlı olaraq söylədiyi kimi, “...bir sıra köklü cəhətlərlə əvvəlki şeirdən fərqlənən, yeni məktəbin özlünü qoyan”¹ Nizami Gəncəvi şeirini özündən əvvəlki poeziyadan təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək olmaz. Həmçinin “Nizami şeirinin şöhrəti də sələflərinin yaradıcılığında fikri-estetik uğurlarla sıx bağlıdır. Nizami sənətinin dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirdiyi yeni, orijinal cəhətlərini müəyyənləşdirib üzə çıxartmaq üçün məhz onun keçmiş ədəbi irsə münasibəti məsələsini aydınlaşdırmaq gərəkdir”.²

Şərq ədəbiyyatında epik janrın inkişaf tarixi Avropa şərqşünaslığında da izlənmişdir. Çarlz Riyeinin tərtib etdiyi Britaniya Muzeyi sistemli kataloqunda epik janrın inkişaf tarixi haqqında, o cümlədən, Nizaminin sələf və xələfləri haqqında zəngin məlumat almaq mümkündür. Buraya Ünsüri, Gürgani, Firdovsi, Sənai kimi epik janrda yazan sənətkarların həyat və yaradıcılığı ilə yanaşı, türkdilli müəlliflər, o cümlədən Ərşi (I c., s.901), Əhmədi (I c., s.162-164) Vəhşi Bəqfi (II c., s.683), XVIII əsrdə “Xəmsə”yə tam 5 məsnəvi ilə cavab vermiş olan Əncab Məğribi və başqaları haqqında da məlumatlar daxil edilmişdir.³

Digər Avropa şərqşünası Edvard Braun özünün 1902-1924-cü illər arasında yazdığı “Fars ədəbiyyatı tarixi” əsərində Firdovsi, Sənai, Əmir Xosrov Dəhləvi (III c., s.108-110), Cami (III c., s.507-548), Zülali Xansari (IV c., s.252), İmad Fəqih (III c., s.258-259), Katibi Turşizi (III c., s.487-495), Xacu Kirmani (III c., s.220-229),

¹ Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). Bakı, 1975, s.47

² Azadə R. Nizami və onun poeziya sələfləri. Bakı, Elm, 1999, s.3

³ Charles Rieu.Catalogue of the Persian mss in the Britiss Museum.Vol.1-3. London, 1879-1883; Charles Rieu.Catalogue of the Turkish mss in the Britiss Museum. London, 1888

Hatifi (IV c., s.227-229) və başqa “Xəmsə” müəllifləri haqqında məlumat vermişdir.¹

Bütün bu işlərdə şairlərin əsərlərinin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, Şərqi orta əsr təzkirələri əsas mənbə rolunu oynamışdır.

XX əsrdə Şərq poeziyasında epik janrın inkişafının öyrənilməsi, ümumilikdə, dünya nizamişünaslığında aktual problem olaraq qarşıya çıxmışdır. Rusiyada problemin öyrənilməsində Aqafangel Krımskinin “Fars tarixi, ədəbiyyatı və dərvişlik fəlsəfəsi” (c.1-4, Moskva, 1906-1917) və “Türkiyə tarixi və onun ədəbiyyatı” (c.2, Moskva, 1916) əsərləri mühüm yer tutur. Bu monumental əsərlər Şərq ölkələrində tarixi və ədəbi-fəlsəfi inkişafın geniş xülasəsini əhatə edir. Alim öz tədqiqatında Orta Asiya, Çin, Tibet, Altay, Amu-Dərya, Türküstan, Xəzər və Qara dəniz ərazilərindən şimala doğru – Qıpçaq xanlığına qədər, İran və Bağdad xilafəti daxil olmaqla, Yaxın və Orta Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın tarixi-siyasi mədəni həyatını araşdırmış, sufi və paneqrik ədəbiyyatı izləmiş, eləcə də, poeziyada epik janrın inkişafı problemlərinə toxunaraq, Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqayiq” poemasında qoyulan Müt-ləq ruh, mərifət və din, ilahi eşq, dünyəvi istəklər və onlardan əl çəkmək, səma cisimlərinin hərəkətinin simvolik anlamı, Zodiak işarələri və sair məsələlərin Nizami yaradıcılığına təsirini qeyd etmişdir.²

“Nizami və Şərq ədəbiyyatı” problemi ətrafında Yevgeni Bertelsin tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” (Bakı, 1940), “İskəndər haqqında roman və Şərqdə onun əsas versiyaları” (Moskva, 1948) “Şairin yaradıcılıq yolu”(Moskva, 1956), “Nəvai və Cami” (Moskva, 1960), “Nizami və Füzuli” (Moskva, 1962) irihəcmli monoqrafiyalarında və problemin həllinə yönəldilmiş bir sıra qiymətli məqalələrində mühüm əhəmiyyətli, istiqamətverici tədqiqatlar aparmışdır. Bu tədqiqatlarda alim “Nizami və Firdovsi”, “Nizami və Sənai” mövzusu üzrə araşdırmalara xüsusi diqqət ayırmışdır. Ümumiyyətlə, Y.E.Bertelsə görə, “Nizami Gəncəvinin istifadə etdiyi mənbələr iki qrupdan ibarət

---

¹ Edward Brown. A Literary History of Persia, Vol.1-4. Cambridge, 1902-1924

² Агафангелъ Крымскій. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии, т.3. М., 1909, с.229-230

ola bilər: Yazılı materiallar, yaxud ənənələr; şifahi rəvayətlər, bir sözlə, folklor”.¹

Nizami mənbələrinin həm yazılı, həm də şifahi qaynaqlarının öyrənilməsi baxımından, nizamişünaslığın XX əsr mərhələsində həlledici işlər görülmüşdür. Xanna Əl-Fəxurinin “Ərəb ədəbiyyatı tarixi” (I-IIc. Moskva, 1959) əsəri, həmçinin İqnati Kraçkovskinin “Ərəb ədəbiyyatında Leyli və Məcnun haqqında povestin ilkin qaynaqları” adlı işlər mənbələrin öyrənilməsi baxımından başlanğıc tədqiqatlardan hesab olunmalıdır. Bundan əlavə, Azərbaycan, öz-
bək və tacik ədəbiyyatşünaslığında aparılmış tədqiqatları da xüsusi qeyd etmək lazımdır.

İqnati Kraçkovski Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin əsas mənbələrindən sayılan ərəb məhəbbət lirikasının yazılı qaynaqları – Məkkə və Mədinə şairləri qolunu - Ömər ibn Əbu Rəbiə (644-711), Abdullah ibn Məhəmməd əl-Əxvas (ölümü-723), Abdullah ibn Ömər əl-Ərci (VII əsr) və başqa sənətkarların yaradıcılığı; digər qolu isə- köçəri beduinlərin platonik məhəbbətini tərənnüm edən Camal ibn Abdullah ibn ər-Ruxxal əl-Əhyaliya (öl.697), Qeys ibn Zəreh (öl.687) və Qeys ibn Müləvvəh əl-Əmirinin şeirləri haqqında məlumat vermişdir. O, Şərqdə Leyli və Məcnun süjetinin əsas mənbəyi olaraq, İbn Qüteybənin “Kitab əş-şeyr”, Əbül Fərəc İsfahaninin “Kitab əl-əğani” əsərini əsas məxəz hesab etmişdir.²

İ.Y.Kraçkovski Nizami Gəncəvi yaradıcılığının daha bir qaynağını – Əl Valibinin “Leyli və Məcnun” Divanına yazılmış şərhini nəzərdən keçirmişdir. Müəllif araşdırmalardan belə qənaətə gəlmişdir ki, Nizami Gəncəvi folklor və yazılı mənbələrin verdiyi materiallar əsasında Şərqdə “Leyli və Məcnun” mövzusunda bütöv bədii əsər yaradan ilk şairdir. Azərbaycan şairi ərəb yazılı mənbələrindən bütövlükdə öz yaradıcılıq xarakterinə uyğun gələn – özünün ideya-qətnaməsinə uyğun olanları seçib ayırmışdır. İ.Kraçkovskinin tədqiqatına əsasən, Nizami “Leyli və Məcnun” əsərini yaradarkən, əsasən iki mənbəyə – Əbül Fərəc İsfahaninin “Kitab əl-əğani” və Əbu

---

¹ Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. Москва, 1948, с.63

² Игнатий Крачковский. Ранняя история о Меджнуне и Лейле в арабской литературе. В книге: Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Язычы, Баку, 1981, с.191

Bəkr Valibinin “Divani əl-Məcnun”a yazdığı şərhlərə söykənmişdir.¹

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizami mənbələrinin yazılı və şifahi qolları üzrə mühüm tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə Həmid Araslı, Mübariz Əlizadə, Qəzənfər Əliyev, Rüstəm Əliyev, Qulamhüseyn Beqdeli, Azadə Rüstəмова, Çingiz Sasani, İmamverdi Həmidov, Nüşabə Araslı, Teymur Kərimli və başqalarının adlarını qeyd etmək vacibdir.

“Xosrov və Şirin”, eləcə də, “Leyli və Məcnun” poemasının mənbələri üzrə folklor materialları əsasında tədqiqat apararı ilk alim Həmid Araslı olmuşdur. O, həm öz araşdırmalarında problemin müxtəlif sahələrini tədqiq etmiş, həm də Bakıda ilk dəfə 1941-ci ildə nəşr olunan “Nizami əsərlərinin el variantları” adlı kitaba yazdığı geniş müqəddimədə Nizami Gəncəvi əsərlərinin folklor mənbələrini araşdırmışdır.²

Ədəbiyyatşünaslıqda “Xosrov və Şirin” əsərinin tarixi mənbələri üzərində tədqiqatlar diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, əsərin əsas süjeti tarixi şəxsiyyət olan Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizlə Azərbaycanın Arran vilayətinin hökmdarı Məhinbanunun qardaşı qızı Şirin arasındakı məhəbbət üzərində qurulmuşdur. Həmid Araslıya görə, Nizami bu poemanı qələmə alarkən, dastanın Gəncədə xalq arasında yayılmış müxtəlif versiyalarını öyrənmiş, Xosrovla Şirinin məhəbbəti, Fərhadın Şirinə aşiq olması, yaratdığı sənət abidələri haqqında rəvayətlərdən geniş faydalanmışdır”.³

“Xosrov və Şirin” əsərinin mənbələrinin öyrənilməsi baxımından, Azərbaycan alimi Qulamhüseyn Beqdelinin “Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” monoqrafiyası diqqəti cəlb edir. Müəllif bu tədqiqat işində “Xosrov və Şirin” mövzusunun Nizamidən əvvəlki mənbələrlə əlaqəsini öyrənməklə yanaşı, məsnəvinin fars, tacik, özbək və türk ədəbiyyatına təsiri məsələlərini əhatə edir.⁴

Görülən işlər içərisində görkəmli Azərbaycan alimi Qəzənfər Əliyevin tədqiqatlarını qeyd etməliyik. Onun “Nizaminin “Xosrov və

---

¹ Игнатий Крачковский. Ранняя история о Меджнуне и Лейле в арабской литературе. Избр.соч. М.-Л., 1956, т.2, с.588-632

² Həmid Araslı. Müqəddimə. Nizami əsərlərinin el variantları. Bakı, 1941, s.3-12

³ Yəne orada, s. 3-12

⁴ Qulamhüseyn Beqdeli. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, Elm, 1970, 370 s.

Şirin” poeması və Əmir Xosrov Dəhləvinin eyniadlı poeması” (Moskva, 1958), “Xosrov və Şirin haqqında əfsanə Şərq xalqları ədəbiyyatında” (Moskva, 1960), “Nizami mövzu və süjetləri Şərq xalqları ədəbiyyatında” (Moskva, 1985) adlı əsərlərində apardığı tədqiqatlar problemin qlobal həllinə yönəldilmiş monumental işlərdir.

XX əsrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin mənbələrinə münasibətdə qəbul olunmuş ənənəvi baxışlardan fərqli yanaşmalar da mövcud olmuşdur. Azərbaycan alimi Çingiz Sasaninin “Leyli və Məcnun” mövzusunun mənbələrindən biri olaraq şumer dastanı “Qılqamış”ın süjetləri üzərində apardığı araşdırmalar diqqəti cəlb edir. Müəllifin yazdığına görə, “Şumerlər akkadlar tərəfindən istila olunduqdan sonra, onlar şumerlərin “Qılqamış” dastanlarına varis oldular. Yeddinci yüzillikdə buna oxşar tarixi hadisə digər Şərq ölkələrində də baş vermişdir. Bu dövrdə ərəblər artıq Şərq ölkələrində görünməyə başladılar. Ehtimal etmək olar ki, ərəblər “Leyli və Məcnun” haqqındakı süjeti Şərq xalqlarından almışlar. Ancaq onu yenidən işləmiş, adları dəyişmiş və ona yeni ərəb şəraiti vermişlər”.¹

Nizami Gəncəvi əsərlərinin yazılı qaynaqlarından biri olaraq, Firdovsi Tusinin “Şahnamə” əsəri də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Firdovsinin “Şahnamə” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə edən və Nizami Gəncəvi yaradıcılığına Firdovsi əsərinin təsiri ətrafında araşdırmalar aparan Mübariz Əlizadə bu əsəri Nizami yaradıcılığının həm də ideya qaynaqlarından biri kimi öyrənmişdir. O, “Şahnamə”ni “ilkin Şərq intibahının ən böyük diqqətəlayiq ədəbi abidəsi” adlandıraraq yazmışdır: “Bu əsatiri, qəhrəmanlıq, tarixi əsərin əvvəlindən axırına qədər hər yerində insanpərvərlik ideyası qızıl xətt ilə davam edir, insanın əzəmətini, onun vüqarı, nəcib hissləri və ülvyyətinə pozan və ləkələyən nə varsa, hamısına qarşı dahi şairin kin və qəzəblə dolu ittihamnaməsi oxunur. Firdovsiyə görə, insan mənəviyyatını pozan, onu yırtıcı heyvanlar səviyyəsinə alçaladan amillərdən biri hakimiyyət ehtirasıdır”.²

Nizami Gəncəvi irsinin qaynaq tapdığı və birbaşa bağlı olduğu tarixi-fəlsəfi və ədəbi mənbələrin öyrənilməsi işi XX əsrin sonlarında, Azərbaycanın Müstəqillik dövrünün ilk illərində də daim

¹ Çingiz Sasani. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması. Bakı, 1985, s. 25

² Mübariz Əlizadə // Ə. Firdovsi. Şahnamə, 2 cildə, I cild. Bakı, Nurlar, 2005, s.22

diqqət mərkəzində olmuş, şairin yaradıcılığı ilə məşğul olan alimlər onun əsərlərinin qaynaq və mənbələrinin araşdırılmasına xüsusi diqqət ayırmışlar. Bu baxımdan, Azərbaycan alimi R.Azadənin “Nizami və onun poeziya sələfləri” əsərinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Onun araşdırmasında Nizami sənətinin söykəndiyi bir sıra tarixi-ədəbi mənbələr tədqiqata cəlb olunur. İslamaqədərki qaynaqlar – F.Simokatta (VII əsr), Yevaqari (VI-VII əsrlər), Sebeos tarixi (VII əsr), Anonim Suriya xronikası (VII əsr), Saxta Kallesfen (VI əsr); islami qaynaqlardan – Dinəvəri (IX əsr), Cahiz (IX əsr), Təbəri (IX-X əsrlər), Əl-Bəl`əmi (X əsr) və başqa mənbələr tədqiqata cəlb olunur.¹

Beləliklə, aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Nizami Gəncəvi bütün bəşər mədəniyyətinin incilərini öyrənmiş, “Xəmsə” yaradıcılığında Şərqin epik-estetik dəyərlərini yüksək zirvəyə qaldırmış, həmçinin öz poemalarında mənsub olduğu Azərbaycan xalqının ictimai və bədii təfəkkürünü əks etdirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, onun ölməz əsərləri bəşəriyyətin ideya-fəlsəfi və bədii-estetik təkamülünün əsas mənbələrindən birinə çevrilmişdir.

---

¹ Azadə Rüstəmov. Nizami və onun poeziya sələfləri. Bakı, Elm, 1999, 280 s.

3. Nizami Gəncəvi və Əbdülqasım Firdovsi

Əbdülqasım Firdovsinin “Şahnamə” əsəri mifik - tarixi və bədii mənbə olaraq, Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən, Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Bu əsərin motivləri Şərq xalqlarının folklorunu və yazılı ədəbiyyatını təsirə məruz qoymuş, “Şahnamə” süjetlərinin müxtəlif versiyaları meydana çıxmışdır. Təsadüfi deyildir ki, bu qəhrəmanlar və süjetlər Nizami Gəncəvini cəlb etmiş, özünün “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” əsərləri vasitəsi ilə bu süjetlərə tamamilə yeni məzmun və ideya gətirmiş, eşq və qəhrəmanlıq mövzusunun dünyə ədəbiyyatının aparıcı mövqeyinə yüksəldə bilmişdir.

Görkəmli Avstriya şərqşünası Yozef fon Hammer Purqştal özünün 1818-ci ildə Vyanada nəşr etdirdiyi “İki yüz şair ilə çiçəklənən fars söz sənətinin tarixi” adlı əsərində Tuslu Firdovsini – “tarixi qəhrəmanlıq eposunun nümayəndəsi”,¹ Gəncəli Nizamini isə “epik-romantik janrın banisi”² hesab etmişdir.

Bir çox Avropa tədqiqatçıları, o cümlədən, İtalo Pizzi Nizami Gəncəvinin incə zövq və nadir ustalıqla yazılmış sənət əsərlərinin Firdovsinin “kobud”³ epopeyasından tamamilə fərqləndiyini qeyd etmişlər. Alimlər Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin X əsrdə qədim İran miflərinin və qəhrəmanlıq əfsanələrinin əsasında yazıldığını və köhnə ənənələrə söykəndiyini, Nizami Gəncəvinin isə epik janra yeni nəfəs gətirdiyini əsərlərdən gətirilən nümunələr, epizod və təhlillər əsasında göstərmişlər.

“Şahnamə” məsnəvi şəklində yazılmış mifik-tarixi hadisələri əks etdirən böyük epopeyadır. Əsər əruz vəzninin müteqarib bəhrində (Fəulun, fəulun, fəulun, fəul – bölgüsündə) yazılmışdır. Mübariz Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, “Sənətkar şeirin ölçüsünü əsərin məzmununa fəvqəladə məharətlə elə uyğun seçmişdir ki, özündən sonra gələn Nizami, Dəhləvi, Xacu, Nəvai və Cami kimi onlarca başqa görkəmli şərq şairi tarixi qəhrəmanlıq dastanlarını yalnız bu ölçüdə yazmışlar”.⁴

¹ Yozef fon Hammer Purqştal. Geschichte der schönen Redekünste Persiens mit einer Blüthenlese aus zweyhundert persischen Dichtern, Heubner und Volke in German / Vienna, 1818, p.50

² Yəne orada, p.106

³ İtalo Pizzi. Storia della poesia persiana, vol II, Torino, Vi a Carlo Alberto, 1894, p.137

⁴ Mübariz Əlizadə // Ə.Firdovsi. Şahnamə. 2 cildə, I cild. Bakı, Nurlar, 2005, s.29

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının Firdovsi “Şahnamə”sindən fərqli xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün, ilk öncə Firdovsi əsərinə nəzər yetirmək lazım gəlir: Firdovsi əsəri başlanğıc – “Yaradanın adı ilə”, “Ağlın tərifı”, “Dünyanın yaranması haqqında”, “İnsanın yaranması haqqında”, “Günəşin yaranması haqqında”, “Ayın yaranması haqqında”, “Peyğəmbərin vəsfi”, “Kitabın yazılması haqqında”, “Şair Dəqiqinin dastanı”, “Kitabın əsasının qoyulması”, “Sultan Mahmudun vəsfi” hissələrindən sonra İran şahlarının tarixinə həsr olunmuş müxtəlif süjetlər ətrafında cərəyan edən dastanlardan ibarətdir. “Şahnamə” İran tarixinin qədim zamanlardan tutmuş Sasanilər imperatorluğunun ərəblər tərəfindən süqut etməsi dövrünə qədər, yəni son Sasani hökmdarı III Yezdəgirdin ölümünə qədər olan hadisələri əhatə edir.

Öncə, onu qeyd etmək lazımdır ki, Firdovsi Səlcuq hökmdarı Sultan Mahmudun sifarişi ilə yazdığı bu əsərlə “Avesta” mətninə uyğun olaraq, ənənəvi şər və xeyir qüvvələrin mübarizəsinə həsr olunmuş məzmun kontekstində, İran şahlarının mifik-tarixi xronologiyasını izləməklə, qəhrəmanlıq epopeyası yaratmışdır. Əsərin mövzu və süjetlərində tarixi-simvolik və əsatiri obrazların iştirakını nəzərə alaraq, tədqiqatçılar “Şahnamə”ni ideya-məzmun etibarı ilə əsas üç hissəyə ayırırlar:

1) mifoloji; 2) qəhrəmanlıq; 3) tarixi.

Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasına xas mifoloji obraz və süjetlərin öyrənilməsi XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi Mirzə Kazım bəyin tədqiqatlarında mühüm yer tutur. O, özünün “Farsların islamaqədərki dil və ədəbiyyatı”, “Firdovsi əsərlərində fars əsatiri”, “Farsların mifoloji lüğəti”, “İran eposu” və başqa məqalələrində problemlə bağlı əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışdır. Ağababa Rzayev bu haqda yazırdı: “Mirzə Kazım bəyin fikrincə, bir zamanlar pəhləvi dilində yazılmış epik əfsanələr toplusu var idi ki, bu ədəbi abidə II Xosrovun (Xosrov Pərviz – Z.A.) kitabxanasında saxlanılaraq qorunurdu... bu əhvalatlar bir-birinə bənzəyən əfsanələr şəklində müxtəlif ölkələrdə – İranda, Xorasanda və Şimali Hindistanda yaranmışdı”.¹ Görkəmli şərqşünas Mirzə Kazım bəy inanırdı ki, farslar bu epik nağılların xarakterini ərəblərdən sonra yeni fars dilinə tərcümələri zamanı bir qədər dəyişdirmişlər. Bir

¹ Агабаба Рзаев. Мирза Казым-бек. Баку, 1965, с.41

sıra dəyişikliklər islamın təsirindən qaynaqlanırdısa, ümumiyyətlə, Firdovsi bütün əsətləri farsların mirası hesab etmiş və onları gələcək nəsillərə dəqiqliklə çatdırmaq məramına sadıq qalmışdır.

Təbii ki, bu əsətlərin yaranmasında türk və başqa xalqların da mühüm rolu olmuşdur. Şərq ədəbiyyatının köhnə motiv və ənənələrini dirçəltməyi öz məqsədinə çevirsə də, Firdovsinin bir çox məsələlərə dar çərçivədə yanaşması, tarixi faktlara münasibətdə fars təəssübkeşliyi onu reallıqlardan uzaqlaşdırmışdır.

Doğrudur, Firdovsi bütün epos boyu xeyirlə şərin mübarizəsini təsvir edir. Bu baxımdan, onun təsvir etdiyi əhvalatlar bəzən “Avesta” mətninin məzmun və süjetinin ənənələrinin davamını xatırladır. Həmçinin Firdovsinin tərənnüm və təqdir etdiyi obrazlar mənəviyyat etibarını ilə Şərq qəhrəmanlıq dastanlarının ənənələrinin davamı idi. Azərbaycan alimi Azadə Rüstəmovə Firdovsi epopeyasını Nizami əsərlərindən ayıran cəhətə diqqət edərək yazırdı: “Firdovsi şeirində daha çox qəhrəmanların davranış və fəaliyyətləri tərənnüm edilir. Onların bu və ya digər hərəkətini müəyyənləşdirən mənəvi, ruhi-psixoloji keyfiyyətlər isə çox zaman səhnə arxasından göstərilir. Buradan da Nizami şeirinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri meydana çıxır”.¹

Firdovsi zülmə, haqsızlığa qarşı mübarizədə xalqın milli oyanışını – ərəb işğalına qarşı mübarizəni nəzərdə tuturdu? Bunu müəyyənləşdirmək çox çətindir. “Şahnamə” əsərində zülmün simvoluna çevrilən Zöhhak obrazını nəzərdən keçirək. Bu obraz İran mifologiyasında geniş yayılmış əfsanədən alınmışdır. Əfsanə belədir: “Mərdas adlı xeyirxah bir adam var idi. Lakin Mərdasın Zöhhak adlı bədxah bir oğlu var idi. İblis bu zalım övladı asanlıqla yoldan çıxarır və Zöhhak atasının ölümünə bais olur. Sonra iblis ona aşpazlıq etməyi tapşırır. Bir dəfə o Zöhhakın çiyinlərindən öpür və hər çiyindən bir ilan çıxır. Zöhhak ilanları hər gün iki cavan oğlanın beynini yedirtməklə sakitləşdirə bilirdi. Beləliklə, Zöhhak min il ərzində İrani idarə etdi və bu müddətdə hər gün ilanlar iki cavan beyni yedilər. Onun hakimiyyətdə olduğu dövrdə xeyir göyə çəkildi, hər yerdə şəhər, pislik hökm sürdü. İki şahzadə Ərmayıl və Kərmayıl könüllü olaraq Zöhhaka aşpazlıq etməyə başladılar ki, insan-

---

¹ Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). Bakı, Elm, 1975, s.49

ların vəziyyətini yaxşılaşdırırsınlar. Onlar hər gün iki yox, bir gənci öldürüb, digərlərini çobanların yanına göndərirdilər ki, gizlənə bilsinlər. Beləliklə də, hər ay onlar 30 gənci xilas edirlər. Deyirlər ki, Zöhhakın bu zülmünə davam gətirməyən xalq üsyan qaldırır. Üsyanın başçısı Gavə adlı dəmirçi Zöhhakı taxtdan salır. Xalq rahat nəfəs alır.”¹ Firdovsi əsərində hadisələr oxşar süjetlərlə təsvir olunur. Xalqın canına bəla olan Zöhhakı Elbürzdən gələn igid, qəhrəman şah Fəridun Dəməvənd dağında zəncirlə çarmıxa çəkir:

بی‌آورد ضحاک را چون نوند
به کوه دماوند کردش ببند
به کوه اندرون تنگ جایش گزید
نگه کرد غاری بنش ناپدید
بی‌آورد مسمارهای گران
به جایی که مغزش نبود اندران
فرو بست دستش بر آن کوه باز
بدان تا بماند به سختی دراز
ببستش بران گونه آویخته
وزو خون دل بر زمین ریخته
ازو نام ضحاک چون خاک شد
جهان از بد او همه پاک شد
گسسته شد از خویش و پیوند او
بمانده بدان گونه دربند او²

Alıb getdi Zöhhakı gənc hökmdar,
Dəməvəndə atla gəlib çatdılar.
O dağda Fəridun baxıb hər yerə,
Göründü keçilməz, dərin bir dərə.
Döşündə bir ucsuz-bucaqsız kaha,
Kaha əlverişli göründü şaha.
Başı üstə asmaqçın o qəddarı,
Daşa çaldı möhkəm neçə mismarı.
Onu çəkdi zəncir ilə çarmıxa,
Canı zalımın zillət ilə çıxıxa.
Asıldı kaha içrə o əjdaha,
O dünya üzü görmədi bir daha.³

¹ Avtandil Ağbaba. Mifologiya. Sumqayıt, 2008, s.30-31

² <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname/zahak/sh12/>

³ Əbülqasım Firdovsi. Şahnamə. II cildə, I cild. Bakı, Nurlar, 2005, s.102-103

Dünya mədəniyyəti tarixində mühüm yer tutan Firdovsi “Şahnamə”si Nizamiyəqədər yazılmış epik şeir nümunəsi kimi məşhurdur və Nizami Gəncəvinin monumental “Xəmsə” mövzularının mühüm qaynaqları sırasında yer alır. Ədəbiyyatşünaslıqda ənənəvi mövzulara novator olaraq yanaşmaqda, mövzunu ümumbəşəri problemlər səviyyəsinə qaldırmaqda, yeni ideya və ədəbi priyomlar vasitəsilə Şərq ədəbiyyatının axınını dəyişməkdə Nizami sənəti zirvə hesab olunur. Bu cəhətdən, “Şahnamə”də mövcud olan mifik-əfsanəvi elementlər, tarixi mövzular və obrazlar Nizami Gəncəvi yaradıcılığına hansı şəkildə təsir göstərmişdir? Bu suala cavab axtarmağa çalışacağıq.

İlk növbədə, qəhrəmanlıq dastanı olduğu üçün Nizami əsərlərindəki cəngavərlik elementlərinə diqqət yetirək. Nizami Gəncəvi bütün “Xəmsə” boyu artıq arxetipə çevrilmiş qədim Şərq xalqlarının tarixi qəhrəmanlarının adlarını yad etmişdir. Nizaminin elə qəhrəman obrazları vardır ki, qəti söyləmək olmaz ki, bu obrazlar Firdovsi “Şahnamə”sindən qaynaqlanmışdır. Əvvəla, Nizami Gəncəvinin özünün hər bir qəhrəman və pəhləvan obrazına məxsusi yanaşma tərzii vardır ki, bu yanaşma Firdovsinin həmin obraza münasibətindən köklü şəkildə fərqlənir. Bundan əlavə, Əfrasiyab, Sam, Zal, Rüstəm, Söhrab, Firudin və başqa adlar Şərq xalqlarının folklorunda mühüm yer tuturdu və Nizami bu adlardan əzəmət, qəhrəmanlıq, güc simvolu olaraq öz bədii leksikasında geniş istifadə etmişdir. Əsas odur ki, Nizami bu obrazlardan, yəni Şərqin tarixində, folklorunda daşlaşmış obrazlardan öz ali missiyasını həyata keçirmək üçün faydalanırdı. Məsələn, Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”nin “İnsanın başqa heyvanlardan üstünlüyü” adlı 7-ci məqalətinə “Şahnamə” qəhrəmanlarından biri olan mifik İran şahı, Zöhhakı taxtdan salıb, onu cəzalandıran Firudin haqqında “Firudin və ahunun dastanı” adlı bir hekayə vermişdir. Nizami bu hekayə vasitəsi ilə bütün bəşəriyyətə elə bir ibrət dərəsi verir ki, bu ali hikmətli təlimi Firdovsi əsərindən öyrənmək mümkün deyildir. Hekayənin qısa məzmununu xatırladaq: “Səhər çağı Firudin şah öz yaxın adamları ilə çəmənliyə ova çıxır və bir ahı balası görür. Ahı boy-buxunu, gözəlliyi ilə sanki şahdan “aman” diləyirdi. Şah ovçuluq həvəsindən ahuya tərəf şığıdı. Lakin iti yürüslü atı ona çatmadı. Şahın atdığı ox ahuya dəymədi. Firudin oxa dedi: “Hanı sənin o kinli lələyin?” Öz atına söylədi: “Hanı sənin o yürüşün? Ot yeyən bir ahı-

dan da aciz oldunuz?!” Ox dilə gəlди: “Ey mərziban! O dilsiz ahu sənin himayəndə cövlan edir. Sənin himayənə (sığınan bir kəsə) necə ox atmaq olar?” Şəxsləndirilmiş obrazın arxasında mütəfəkkir, filosof- şair Nizami özü dayanır. Ahu – məzlum, ümidini hökmdara bağlamış xalqın simvolik obrazıdır. O, Firdovsidən fərqli olaraq, şahların tarixini yazmırdı. Nizami yüksək ideyalara tuşlanmış, sosial-mənəvi məsələlərin həllində yüksək təfəkkürə malik nəzəriyyəçi bir filosof şair idi. Nizami şahlara mənəviyyat dərsi keçirdi: Sən pənahına sığınan, səndən aman gözləyən, gücsüz olan xalqa necə zülm edərsən? Sən xalqa xidmət etməlisən! Xalqa xidmət göstərmək ucalıqdır, xalqa xidmət etmək çox ali məqam - şərəfli insanın məqamıdır. Şair davam edir:

داغ بلندان طلب ای هوشمند
 تا شوی از داغ بلندان بلند
 صورت خدمت صفت مردمیست
 خدمت کردن شرف آدمیست
 نیست بر مردم صاحب نظر
 خدمتی از عهد پسندیده تر¹

Ucalar dağın tələb eylə, ey ağıllı,
 Ta uca dağdan da uca olasan!
 Xidmət xasiyyəti insanlığın sifətidir,
 Xidmət etmək insanlığın şərəfidir.
 Mərifət sahiblərinin nəzərində,
 Əhdin ən gözəli xidmətdir.

Nizami Gəncəvi yazılı ədəbiyyat və folklor materiallarından aldığı qəhrəman adlarını əzəmət, güc, qüvvə simvolu olaraq işlədirsə, türk qəhrəmanını Əfrasiyabın adını “düşmən çəpəri” anlamında özünə doğma bir obraz olaraq tərənnüm edir. Şair “Leyli və Məcnun” əsərində Şirvanşahın güc və qüdrətini tərif edərkən:

بر دشمن اگر فراسیابست
 تنها زدنش چو آفتابست²

¹ Nezami Gəncəvi. Məxzənül-əsrar (mətn-e elmi və enteqadi besəy-e və ehtemam-e Əbdülkərim Əli-zadə). Baku, 1960, s.137-138

² Nezami Gəncəvi. Leylo və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965, s.57

Düşmən qabağında Əfrasiyabdır,
Təkbətək döyüşdə Günəşə taydır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Nizami Gəncəvi özünün “Xosrov və Şirin” əsərinin süjetini tarixdən almış, özündən əvvəl ilk dəfə bu mövzunu qələmə alan sələfi Firdovsini yad etmiş, özünün sənət müəlliminə hörmətlə yanaşmışdır.

Sasani hökmdarı Xosrovun və gözəl Şirinlə olan eşq əhvalatının tarixi mənbələri Sasani sülaləsinin xronikalarına söykənir və Şərq ədəbiyyatında bu mövzunun şifahi və yazılı versiyaları yayılmışdır. Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizin sevimli arvadı Şirinin adına ucaldılmış tarixi abidələr – Qəsri-Şirin, eləcə də Bisütun dağı, Şirin və Fərhad haqqında əfsanələr Şərq xalqları arasında məşhur idi. Q.Əliyev, Q.Beqdeli, A.Rüstəmov və başqaları bu abidələrlə bağlı yaranan rəvayətlər və X əsrin ərəb coğrafiyaçı və tarixçilərdən Yaqut Həməvi və Təbərinin “Tarix” kitabında verilən məlumatlar üzərində geniş araşdırmalar aparmışlar. Nizami bir sənətkar olaraq, nə Firdovsi əsərini, nə də tarixi xronikaları təkrarlamamış, eşq məzmununda yüksək sənət əsəri yaratmışdır. Y.E.Bertels də qeyd edirdi ki, “Həqiqətən də, Nizami Firdovsi hekayəsinin heç bir detalını da təkrarlamamış, bütün diqqətini Xosrov və Şirinin qarşılıqlı məhəbbətinə yönəltdi”.¹ Nizami özü Firdovsini qəhrəmanlıq tarixi yazdığı üçün “Qazi kişi” adlandırmış, onun yazdıqlarını təkrarlamayacağını əsərin əvvəlində elan etmişdir:

حَدِيثِ عَشَقِ از ايشان طرح کردست
خَدَنگِ افْتادش از شست جوانی
سَخَنِ گَفْتَنِ نِيامد سودمندش
کِه فَرخِ نِيستِ گَفْتَنِ گَفْتِه را باز
سَخَنِ راندم نِيتِ بر مرد غازی²

حکیمی کاین حکایت شرح کردست
چو در شصت او فتادش زندگانی
به عشقی در که شست آمد پسندش
نگفتم هر چه دانا گفت از آغاز
در آن جزوی که ماند از عشقبازی

O həkim ki, bu hekayəni şərh etmişdir,
Eşq əhvalatını ordan çıxartmışdır.
Ömür altımışa çatanda –
Cavanlıqdan düşürsən.
Altmış yaşda eşqi bəyənib

¹ Евгений Бертельс. Низами и Физули. Избранные труды. Москва, Издательство Восточной литературы, 1962, с.219

² Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: L.A.Xetaqurof). Baku, 1960, s.62

Söz demək onun xeyrinə olmazdı.
 Əvvəldən bilicinin dediyini demədim,
 Deyilmiş bir də demək yaxşı deyil.
 Eşqbazlıqdan qalan o qism haqqında,
 Qazi kişinin demədiyini söyləməkdir niyyətim.

Bəli, Nizami mifik-qəhrəmanlıq dastanı yazmırdı, real, əbədi və ülvi eşq haqqında bədii sənət əsəri yaradırdı.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi 1180-ci ildə qələmə aldığı bu poemada öz sələfi Firdovsi süjetindən fərqli bir əsər ortaya qoymuş, ülvi məhəbbəti tərənnüm etmiş, insan məhəbbətinin ilahi əbədiyyətə bağlı olduğunu, insanın həyatında, onun mənəvi inkişafında mühüm rol oynadığını göstərmişdir. Nizami eşqin fəlsəfi anlayışını incə və mükəmməl ştrixlərlə təsvir etmiş, dünyəvi və ilahi eşqin vəhdətini tərənnüm etmişdir. Şair mövzu və süjet daxilində özünün ölməz ideyalarını, siyasi-ictimai, nəzəri görüşlərini təbliğ etmişdir.

Poemada Nizami mövzunun tarixi və xalqın dilində yaşayan əfsanəvi mənbələrinə də xüsusi yer ayırmışdır. Əsərin əvvəlində şair özünün “Məxzənül-əsrar” kimi bir xəzinəsi olduğunu, həvəs yolunda əziyyət çəkmək istəmədiyini, lakin bununla belə “cahanda elə bir adam yoxdur ki, həvəsnaməyə həvəs göstərməsin”, – deyir. Bu inciye “pək həvəs naxışını vurdğunu” söyləyən şair: “Onu oxuduqca ağıl həvəslənir”, “Elə bir budağa əl atmışam ki, bu budağa (şirin) xurmadan başqa bir şey bağlamaq olmaz”, – deyər etiraf edir.

Nizami Gəncəvi həmçinin əsəri qələmə alarkən araşdırdığı mənbələrdən, o cümlədən Bərdədə olan bir əlyazma nüsxəsindən, qədim tarixi salnamələrdən və bu əhvalatdan nişanə qalan tarixi abidələrdən bəhs edir:

وزان شیرین تر الحق داستان نیست
 عروسی در وقایه شهر بند است
 که در بردع سوادش بود موقوف
 مرا این گنج نامه گشت معلوم
 مرا بر شقه این شغل بستند
 که پیش عاقلان دارد درستی
 اثرهائی کز ایشان یادگار است
 همیدون در مداین کاخ پرویز
 نشان جوی شیر و قصر شیرین

حدیث خسرو و شیرین نهان نیست
 اگر چه داستانی دلپسند است
 بیاضش در گزارش نیست معروف
 ز تاریخ کهن سالان آن بوم
 کهن سالان این کشور که هستند
 نیارد در قبولش عقل سستی
 نه پنهان بر درستیش آشکار است
 اساس بیستون و شکل شبدیز
 هوسکاری آن فرهاد مسکین

همان شهر و دو آب خوشگوارش
حدیث باربد با ساز دهرود

بنای خسرو و جای شکارش
همان آرام گاه شه به شهرود¹

(Xosrov və Şirin hədisi gizli deyildir. Haqq üçün, ondan şirin dastan yoxdur. Necə bir ürəyəyatan dastan olsa da, Gəlin kimi gizlində bağlı qalmışdır. Əhvalatın kitabı məşhur deyildir. Bərdədə köhnə bir yazısı vardı. Qədim tarix salnamələrindən, Mənə bu xəzinənamə məlum oldu. Bu ölkənin köhnə biliciləri, Məni bu işi görməyə təşviq etdilər. Bunu qəbul etməkdə gərək ağıl süst olmasın, Çünki aqillərin qarşısında dürüstlük vardır. Gizli deyildir, doğruluğu aşkardır. Onlardan yadigar əsərlər vardır. Bisitunun əsası, Şəbdizin şəkli, Mədəində Pərviz sarayı durur. Miskin Fərhadın həvəskarlığı, Süd arxı və Qəsri-Şirin. Xoş sulu həmin Şahrud, Xosrovun binəsi, ov etdiyi yer. Barbədin və ontelli sazının hədisi. Şahın Şahruddakı məzarı.)

“Xosrov və Şirin” əsərinin süjetindən bəlli olur ki, Nizami poemanı yazarkən, tarixi dərindən öyrənmiş, Sasanilərin zamanında İran və Azərbaycanda baş verən hadisələrlə yaxından tanış olmuşdur. Məlumdur ki, əsərin qəhrəmanı Şirinin tarixi şəxsiyyət olması haqqında Bizans, Suriya və ərəb xronikalarında məlumatlar vardır. Ərəb səyyahı Yaqut Həməvi (1179-1229) I Daranın dövrünə aid daş kitabələrdən – Bisütun qayalıqlarından bəhs etmişdir. Qəsri-Şirin haqqında əfsanələr Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Y.E.Bertels haqlı olaraq yazırdı: “Şübhə yoxdur ki, bu əfsanələr qədim zamanlardan bəri Xosrovun adının çox məşhur olduğu Azərbaycanda da geniş nüfuza malik olmuşdur”.²

Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasında da tarixi şəxsiyyət olan Xosrov Pərvizin padşahlığı adlı poema xüsusi yer alır. Araşdırma göstərir ki, bu əsəri yazarkən Firdovsi “Xosrov və Şirin” haqqında yazılmış tarixi xronika və yayılmış rəvayətlərdən bəhrələnmişdir. Belə ki, Şah Xosrov və onun sədaqətli xanımı Şirinin məhəbbəti və ölümü Firdovsi və Nizamidən öncə bir çox sənətkarı cəlb etmiş və bu tarixi hadisənin dastan versiyaları geniş yayılmışdır.

¹ Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin. Tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: L.A.Xetaqurof. Baku, 1960, s.61-62

² Евгений Бертельс. Низами и Физули. Избранные труды. Москва, Издательство Восточной литературы, 1962, с.218

Tarixi xronikalardan və Firdovsi əsərindən də məlumdur ki, Azərbaycan Xosrovun həyatının çətin anlarında onun sığınacaq yeri olmuşdur. Atası Xosrovu təqib edəndə o, Azərbaycana qaçır. Yaxud Bəhram Çubin onun atasının taxt-tacını ələ keçirəndə, dayısı Bindoyun köməyi ilə öz tərəfdaşlarını Azərbaycanda toplayır. Atasının taxt-tacına sahib çıxmaq üçün Xosrovun köməyinə gələn Bizans qoşunu Azərbaycandan keçib İrana daxil olur. Firdovsi həmin hadisələri təsvir etmişdir. Aşağıdakı beytlər fikrimizi təsdiq edir:

سپاهی گزین کرد ز آزادگان
بیامد سوی آذربادگان¹

Azadələrdən bir qoşun seçdi ki,
Azərbaycana tərəf gəlsin.

“Xosrov Pərvizin padşahlığı” – hissəsində Firdovsi Xosrov Pərvizin hakimiyyətə gəlməsini aşağıdakı tərzdə təsvir edir:

چو گسستم و بندوی به آذر گشسپ
فگندند مردی سبک بر دو اسپ
فرستاده آمد بر شاه نو
گذشته شبی تیره از ماه نو
ز آشوب بغداد گفت آنچه دید
جوان شد چو برگ گل شنبلید
چنین گفت هر کو ز راه خرد
بتیزی ز بی دانشی بگذرد²

Elə ki, Güstəhm və Bəndoy iki atlı,
Çapıb Azərguşaspa çatdı.
Yeni şahın yanına (adam) göndərdi.
Yeni Ayın üstündən qara gecə sovuşdu.
Bağdaddakı qarışıqlıqdan gördüyünü danışdı.
Şənbəlid gülünün yarpağı kimi cavanlaşdı.
Belə söylədi, hər kim ki, ağıl yolunu tutarsa,
Tezliklə cahil olmaqdan qurtarar.

Azərguşasp Sasanilərin üç əsas atəşkədə məbədlərindən biridir və Cənubi Azərbaycanda Şiz şəhərində (indiki Təxti – Süleymanda) yerləşir. Firdovsinin əsərində Xosrov və Şirinin məhəbbəti

¹ <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname/parviz/sh28>

² <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname/parviz/sh1>

haqqında dastan süjetinin qısa məzmunu belədir: “Xosrov çox gənc ikən gözəl Şirinə aşiq olur və onunla dostluq edir. Lakin Mədaində hakimiyyətə gələndən sonra başı saray mühitinə qarışdığından Şirini yaddan çıxarır. Bir dəfə Xosrov ova çıxır. Şirin bunu eşidib, ən gözəl paltarını geyinir və Xosrov gedən yolun üstündə evin başına çıxır və Xosrov keçəndə onu çağırır. Xosrov da Şirini görüb yenedən ona aşiq olur:

چو بشنید شیرین که آمد سپاه
به پیش سپاه آن جهاندار شاه
یکی زرد پیراهن مشک بوی
بپوشید و گلنارگون کرد روی
یکی از برش سرخ دیبای روم
همه پیکرش گوهر و زر بوم
به سر برنهاد افسر خسروی
نگارش همه پیکر پهلوی
از ایوان خسرو برآمد پیام
به روز جوانی نبد شادکام
همی بود تا خسرو آنجا رسید
سرشکش ز مژگان برخ برچکید
چو روی ورا دید برپای خاست
به پرویز بنمود بالای راست
زبان کرد گویا بشیرین سخن
همی گفت زان روزگار کهن
به نرگس گل و ارغوان را بشست
که بیمار بد نرگس و گل درست¹

Elə ki, Şirin qoşunun gəldiyini və
Qoşunun önündə o cahandar şahın
(gəldiyini) eşitdi.
Müşk ətirli sarı bir köynəyi vardı,
Geyindi və üzünü gülnar kimi bəzədi.
Bir qırmızı rəngli rum papağı vardı,
Bütöv qızıl və gövhərin içindəydi.
Başına şahanə əfsər (kimi) qoydu,
Yazısı hamısı pəhləvicə gözəl (yazılmışdı)
Xosrovun eyvanın damına qalxdı,

¹ <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname/parviz/sh66>

Cavanlıq çağı kimi şadkam deyildi.
Xosrov ora çatanda,
Göz yaşları kirpiklərindən töküldü.
Onun üzünü görən kimi ayağa qalxdı,
O, Pərvizə yuxarıdan sağ tərəfdən baxdı.
Şirin dil töküb danışmağa başladı,
Keçmiş günlərindən danışdı.

Xosrov Şirini qızıl saraya gətizdirir və kəbin kəsdirir. Şahın bu hərəkəti saray zadəganlarının xoşuna gəlmir. Əyanlar və atəşkədədə qulluq edən möbidlər onu bu işi tutmaqda töhmət edirlər. Onların birgə həyatı, Xosrovun oğlu Şiruyə tərəfindən qətlə yetirilməsi və sair süjetlər Firdovsi əsərində yer almışdır, lakin ümumbəşəri ictimai ideyaların qoyuluşu, qəhrəmanların xarakteri, mükəmməl süjet quruluşu və bədii üslub məsələlərində Nizami Gəncəvi poeması tam fərqli və üstün xüsusiyyətlərə malikdir.

Hər şeydən öncə, Nizami Gəncəvinin özünün də dediyi kimi, Firdovsi Xosrov və Şirinin məhəbbətinə həsr olunmuş eşq əhvalatından yan keçmiş, ilahi eşq fəlsəfəsini ideallaşıdır bilməmiş, onu ümumbəşəri dəyər fəvqünə qaldıra bilməmişdi. Firdovsinin sələfi Nizami Gəncəvi bu missiyanı çox böyük məharətlə yerinə yetirdi və ülvü eşqin ilkinliyi, müqəddəsliyi və aliliyi haqqında mövcud fəlsəfi ideyaları bütün Şərq ədəbiyyatına yaydı. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasını fərqli süjet daxilində eşq ideyasının tərənnümünə həsr etmişdir. Nizami əsərinin tam fərqli cəhətlərini nəzərə çatdırmaq lazım gəlir:

Əvvəla, Nizami Gəncəvi bu əsərdə eşq haqqında mükəmməl metafizik fəlsəfi nəzəriyyə ilə çıxış etmişdir. Nizami Gəncəvi eşqin naturfəlsəfi anlamını təsdiq etmiş, həm materialist və idealist görüşlərini, dünyanın iki başlanğıcdan yarandığını, ilahi və cismani mahiyyətini – yunan filosofu Aristotelin “Metafizika”sında qoyulan qanunlara uyğun, forma və materiyanın münasibətini poeziya dili ilə təsdiq etmişdir.

Həmçinin, Platonun fəlsəfəsinə uyğun bədən və ruh haqqında, 4 ünsürün bir-birinə keçməsi və sair məsələlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. “Xosrov və Şirin” əsərində Şirinin ülvü məhəbbəti təmsalında dünyəvi eşqlə ilahi eşqin tam vəhdətini tərənnüm edən Nizami

öz qəhrəmanlarının dili ilə ilk başlanğıc – nur və 4 ünsürlə bağlı məsələləri izah etməyə çalışmışdır:

تو آن نوری که پیش از محبت خاک
ولایت داشتی بر بام افلاک¹

Sən o nursan ki, torpağa məhəbbət (etməzdən) qabaq,
Fələklərin üstündə yerin var idi.

چو زین ره بستگان یابی رهائی
بدانی خود که چونی وز کجائی²

Bu yol bağlayanlardan (dörd ünsürdən) bir yol tapsan,
Özün bilərsən ki, necəsən və haradansan.

Nizami Gəncəvi sənətinin bənzərsizliyi onun yüksək humanizmi, ali insan və ilahi eşq ideyasının mükəmməliyi ilə izah olunur. Nizami öz yaradıcılığı ilə dünya Renessansının əsas ideyası olan humanist fəlsəfəni yüksək sənət idealı olaraq çox uca bir zirvəyə qaldırdı. “Mərdomi”, “Adəmi” terminlərinin “humanizm” mənasında işlənməsinin müasirlərindən daha çox Nizami Gəncəviyə məxsus olduğunu qeyd edən görkəmli şərqşünas alim, professor Rüstəm Əliyev yazırdı: “Poeziyada bu sözlərdən Nizamiyə qədər də istifadə olunmuşdur. Lakin Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bu kəlmələr artıq yeni fəlsəfi – terminoloji anlamda – humanizm mənasında işlənmişdir. “Humanizm” nəzəriyyəsini Nizamidən sonra başqa şairlər və mütəfəkkirlər davam etdirmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, eşq varlığın səbəbi və mənbəyidir. Onu Tanrı varlıqdan əvvəl yaratmışdır. Eşq – insan təbiətinin ən böyük xisləti və ağıl ilə birlikdə insanı Tanrının yaratdığı canlıların hamısından yüksəklərə ucaldan ən gözəl nemətdir”.³

Dünyəvi eşq ilə ilahi eşqi vəhdətdə görən filosof-şair əql və eşqin birliyini tərənnüm etmişdir. Nizami “bəşəri ağıl” anlayışını ilkin və əbədi olan Allahdan bir nişan, insanın saf duyğularını isə ilahi eşqin bir qətrəsi kimi qavrayır. İlahi vəhdət haqqında fəlsəfi nəzəriyyəni tərənnüm etməklə, şairin məqsədi cəmiyyətə kamil əxlaq kodeksini təlqin etmək və insanları mənəvi saflığa çağırmaqdır. Hə-

¹ Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: L.A.Xetaqurof). Baku, 1960, s.711

² Yenə orada, s.692

³ Rüstəm Əliyev. Nizami. Qısa bibliografik məlumat. Bakı, 1983, s.118-119

lə keçən əsrdə görkəmli filosof Aleksandr Makovelski Nizami Gəncəvinin insanın ağıl üstünlüyü haqqında fikirlərində sensualistlər və empiriklərdən əks mövqə tutduğunu göstərərək, onun görüşlərinin dörd əsas cəhəti üzərində dayanırdı: “Şüur insanın ali bir xüsusiyyəti kimi onu digər canlılardan ayırır; Şüurun işlənmə dairəsi hisslər aləmi ilə hədudlanır; dünyanın ilkin yaranış səbəblərini anlamaq insan üçün əlçatmaz bir şeydir; digər tərəfdən Nizamiyə görə, şüur insanın əxlaq mənbəyidir. Əxlaq şüurun hisslər üzərində hökmranlığıdır”.¹

Şərq ədəbiyyatında islami sufi ideyaların inkişaf strukturunda, şübhəsiz ki, Nizaminin öz dəst-xətti vardır. Bu cəhətdən də Nizami özünəqədərki sənətkarlardan, o cümlədən Firdovsi yaradıcılığından köklü şəkildə fərqlənirdi. Həmçinin şairin fəlsəfi görüşlərinin özəl xüsusiyyətləri XII əsrdən sonra sufizmin bir çox nəzəri aspektlərində diqqəti cəlb edir. Nizami əsərlərində Mütləq varlıq-İlahi qüvvə, aləmin vəhdəti, dünyanın əvvəli və axırı, ruhun bədəni tərk edib yənə əvvələ qayıtması və sair məsələlər çox dəqiq şəkildə qoyulmuşdur. Nizami ideyalarının Firdovsinin dünyagörüşündən fərqli cəhətlərini izah etmək üçün təkcə “Xosrov və Şirin” əsərinə diqqət yetirmək kifayətdir. Əsərin sonunda Şirin Xosrovu elmə rəğbətləndirir. Şirin elm, – dedikdə, gizli, ilahi sirdən xəbər verən elmi nəzərdə tutur. O elm ki, şah Xosrovu əslindən agah edəcək, onu axirət haqqında düşünməyə və ədalət tərzisini daim taraz saxlamağa vadar edəcək. Şah Xosrov alim Büzürgümidə yanına çağırıb bir neçə sualla ona müraciət edir. Bu suallardan ikisini nəzərdən keçirək:

خبر ده کاؤلین جنبش چه چیز ست   که آن دانش بر دانا عزیزست²

Xəbər ver ki, (Onun) əvvəlinci hərəkəti nədir
Ki, o bilik bilən yanında əzizdir?

Sual:

دگرگفت او که ما اینجا چرائیم   کجا خواهیم رفتن و ز کجائیم³

¹ Aleksandr Makovelski. Nizaminin dünyagörüşündə dialektika ünsürləri. Azərb.EM Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri, I cild. Bakı, 1945, s.35-36

² Nizami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: L.A.Xetaqurof). Bakı, 1960, s.690

³ Yənə orada, s.692

Yenə dedi: biz nə üçün burdayıq?
Haradanıq və hara gedəcəyik?

Nizaminin Büzürgümidin dililə söylədiyi cavabların qısa xülasəsi belədir: “Biz kənddən qovulmuşlarıq. Əvvəlinci pərdədən ayılmışlarıq. Bu pərdə sirdir və heç kəsə açılmamışdır. Bu yolkəsənlərdən (yəni 4 ünsürdən) qurtulsan, bilərsən ki, nəsen və haradansan?” Məsnəvidə fəlsəfinin təməl görüşləri əks olunur. Nizami Gəncəvi Şərq filosofu İbn Sinanın “Mabda və Maad”(Səfər-seyri-süluk və qayıtma) əsərində qoyulan fəlsəfi problemləri – insanın (salikin) həm özünü, həm də yaradanını dərk etməsi, 4 ünsürün bir-birinə keçməsi (od, hava, torpaq, su) və sair məsələləri bu məsnəvidə geniş izah etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanın əslə və ilahi sirr haqqında bu fikir Azərbaycan filosofu Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərində oxşar izahlarından keçir. “Gülşəni-raz” əsərində aşağıdakı qısa nümunəyə diqqət yetirək:

Sual:

که باشم من مرا از من خبر کن
چه معنی دارد اندر خود سفر کن¹

Mən kim olmuşam? Mənə məndən xəbər ver.
Öz içində səfər etmək nə mənədadır?

Cavab:

من و تو عارض ذات وجودیم
مشبکاً های مشکلات وجودیم²

Mən və sən (Onun) zatından ayrılmış vüudlarıq,
Vüudumuz onun vüuduna bağlı zərrələrdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında humanizm fəlsəfəsinin ali və ümumbəşəri dəyər olaraq təqdim olunması onu öz sələfinin poeziyasından köklü surətdə ayırır. Həmid Araslı haqlı olaraq yazırdı: “Nizami tarixi düzgünlüyə bir o qədər də riayət etməmiş, öz yaradıcılıq xəyallarına arxalanaraq tamamilə yeni və Firdovsi mövzusu-

¹ Şeyx Mahmud Şəbüstəri. Gülşəni-raz (ba moqeddeme və təshih: doktor Səməd Mouhəd). Tehran, 1371, s.86

² Yenə orada, s.86

na oxşamayan böyük romantik bir əsər yaratmışdır. Xosrovu bir vasitə kimi alan şair tarixi deyil, öz ideyalarını əks etdirmişdir”.¹

Nizami əsərlərinin sadalanan yüksək keyfiyyətlərindən fərqli olaraq, Firdovsi “Şahnamə”si köhnə ənənələr üzərində qurulmuşdu. “Şahnamə” haqqında öz silsilə tədqiqatlarında Nizami poemalarının məzmun, quruluşu və süjeti ilə Firdovsi poemasından qəti fərqləndiyi fikrinə gələn Azərbaycan alimi Mübariz Əlizadə yazırdı: “...zəhmətkeş insanı bütün əzəməti ilə ilk dəfə Şərq ədəbiyyatına gətirən Nizami olmuşdur. Ərəb istilasından sonra yaranan Şərq ədəbiyyatının bütün müsbət qəhrəmanları, şahlardan, xəlifələrdən, sultanlardan, dərbar aristokratiyasından, cəngavərlərdən ibarət olaraq qalırdı. Belə bir ənənəni “Şahnamə” müəllifi Firdovsi də qıra bilməmişdi”.²

Nizami Gəncəvinin Firdovsi “Şahnamə”sinin çoxsaylı şah obrazlarından əvvəl Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizi, sonra isə V Bəhramı, yəni Bəhram Guru (hakimiyyəti: 421-439) seçərək, “Yeddi gözəl” (“Bəhramnamə”) əsərini yazması təsadüfi deyildi. Şərq xalqlarının folklorunda, o cümlədən, Azərbaycanda da Xosrovla Şirinin məhəbbəti, bu süjetdən doğan, Fərhad və şirin əhvalatı yayıldığı kimi, Bəhram Gurun həyatı, döyüş və ovçuluq məharəti haqqında da rəvayətlər çox yayılmışdı.

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsəri də mövzu, fəlsəfi ideya, çoxşaxəli və mükəmməl süjetə malik olmaqla, yüksək sənət nümunəsidir. Firdovsi “Şahnamə” əsərində Bəhram Gurun həyatını əks etdirən sərgüzəştləri təhkiyələr şəklində təsvir edir. Doğrudur, insanların sosial problemləri Firdovsini də düşündürürdü, onun da ürəyi sadə xalqa yanırıdı. Lakin o, öz düşüncələrini ümimbəşəri ideyalar zirvəsinə qaldıra bilmirdi. Bəşəri problemləri primitiv şəkildə, səhliq qayda-qanunlarına uyğun həll etməyə çalışırdı.

Nizami Gəncəvinin cəmiyyətə sosial-əxlaqi problemlərin həlli yollarını müdrikəsinə diqtə etməsi, öz əsərlərində ədalətli dövlət quruculuğunun yollarını göstərməsi, saf islam mənəviyyatını kamil insanın güzgülünə çevirməsi, öz ideyaları ilə bir filosof səviyyəsinə ucalması onu Firdovsidən ayırır.

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild. Bakı, 1943, s.79

² Mübariz Əlizadə. Böyük humanist // “İnqilab və mədəniyyət”, 1947, №3, s.75

Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması məzmun və ideyası, çoxşaxəli süjeti və mükəmməl qəhrəmanları ilə orijinal olmaqla, həm də Firdovsinin Bəhram şah haqqında qələmə aldığı əhvalatlardan tamamilə fərqli bir əsərdir. Firdovsinin bütün süjetləri Bəhram şahın hər həftə qoşunla ova getməsi və orada baş verən hadisələrlə bağlıdır. Bu əhvalatları “Bəhramın ov sərgüzəştləri” də adlandırmaq olar. Ov səyahətlərinin birində baş verən əhvalat diqqəti cəlb edir. Nəql olunur ki, “Dünya şahı Bəhram Gur möbid və bilicilərlə bərabər ova yola düşür. Qoşunu ilə bərabər dağda, çöldə quşdan balığa qədər həddindən artıq ov edirlər. Qoşun şad, könlü xoş şəhərə doğru geri qayıdır. Lakin gecə düşmüşdü və hər yan qaranlıq idi. Onlar at sürür və qoşun başçısı şahın şəninə alqış deyirdi. Bu zaman uzaqdan bir alov göründü. Yaxınlaşanda gördülər ki, bir kəndin qabağında bir dəyirman var və ətrafda adamlar oturmuşlar. Həmin alov (yanan) tərəfdən qızlar bayram būsati düzəldiblər. Başlarına güldən çələng taxmış və nəğmə oxuya-oxuya hər yanda oturublar. Hamısı şahın cəng marşını oxuyurdular. Hamısı gövhər geyimli, qara saçlı Aydı və hamısı Ay üzlü və qıvrım saçlı idi. Dəyirmanın yaxınlığındakı çəmənliyə nəğmə səsi yayılmışdı. Hər birinin əlində bir dəstə gül, şadlıqdan və meydən yarıməst olmuşdular. (Şahı gördəndən sonra) həmin būsatdan gurultu ucaldı ki, “Bəhramşah əbədi var olsun!” Şah atları bağlayıb həmin būsata tərəf yönəldi. Həmin bayram edən qızlara tərəf yaxınlaşanda, çöl-çəmənli başdan-başa Ay kimi gözəllərlə dolu gördü və şəhərə qayıtmağa tələsmədi. Buyurdu ki, şahın yanına yaxın gəlsinlər”. Mey paylayan əlində büllür qədəhlə gəldi və Bəhrama mey verdi. O qızların içindən 4 qız irəli çıxdı. Birinin adı Müşk, birinin adı Sisənk, birinin adı Nar, o birisinin adı Susənk idi. Qolları bağlı Şaha tərəf gəldilər, üzləri bahar kimiydi, boyları uca. Bəhrama bir nəğmə dedilər. Şahənşahın ad və ağlına layiq (idi) Bəhram Gur hər birindən söz soruşduqca, ürəyinə (şölə) düşürdü. Dedi: Ey gülüzlü qızlar kimsiniz və bu yandırdığınız atəş nədir? Qızlardan biri söylədi: “Ey uca boylu sərv! Ey hər işdə şəhriyar olan! Bizim atamız qoca bir dəyirmançıdır. Gecə düşəndə gələr və dağdan oxla ov vurub gətirər.” Zaman keçdi, gecə düşdü, dəyirmançı dağdan öz ovunu vurub gətirdi və Bəhram şahı görüb o pak və azad üzünü torpağa qoydu. Şah buyurdu ki, yoldan gəlib, ona bir qədəh şərab versinlər. Sonra qocaya söylədi, bu dörd günəş üzlünün nəyi var, nə etmək istəyirlər? Qoca kişi ona alqış

edib dedi: “Mənim bu qızlarımın ərləri yoxdur. Yaşları ötüb, amma pak və bakirədirlər. Lakin bundan artıq (qayğıları) yoxdur. Dərdimiz bircə budur.” Bəhram ona dedi: “O qızların dördünü də mənə ver və bundan sonra qız dərdi çəkmə!” Qoca kişi ona belə cavab verdi: “Dediynizi edə bilmərəm. Bizim nə yerimiz, nə də cah-cəlalımız yoxdur. Nə gümüş, nə saray, nə inək, nə də qatırımız yoxdur!” (Bəhram) ona dedi: “Mənə Bəhram deyərlər, onlar mənə heç bir cehiz olmadan gərəkdir.” Kişi dedi: “Onda hər biri sənin halalın olsun! Qoy, sənin himayəndə olsunlar!...”¹ (Tərcümə bizə məxsusdur – Z.A.) Hekayənin sonluğunda Nizami əsərlərinə xas dərin fəlsəfi məzmunlu didaktik- təkhiyə yoxdur. Şair yalnız əhvalatı və süjeti statistik təsvir edir. Doğrudur, məcaz və bədii təsvir vasitələrindən də istifadə edir, lakin Firdovsinin başqa süjetlərində olduğu kimi, burada da dərin ictimai məzmun açıqlanmır, şairin öz şərhləri yoxdur. Bu, onu göstərir ki, Əbdülqasım Firdovsinin əsas məqsədi yalnız şahların tarixini, onların həyat tərzini və sərgüzəştlərini nəzmə çəkmək və bu üsulla tarixi xronikalarda qeydə alınmış cəngavərlik dastanları ənənələrini yaşatmaq olmuşdur.

Nizami Gəncəvi isə qələmə aldığı baş qəhrəmanı Bəhramın obrazını tam fərqli yaratmışdır. Nizami Gəncəvinin 1197-ci ildə qələmə aldığı “Yeddi gözəl” əsəri “Xəmsə” silsiləsində dördüncü poemadır. Şair bu əsəri Marağa vilayətinin hakimi, türk-Ağsunqarlar sülaləsindən olan və Azərbaycan Atabəylərinin yaxın qohumu sultan Əlaəddin Körpə Arslana ithaf etmişdir.

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərinin mövzusu olaraq – Sasanilər sülaləsinin 15-ci hökmdarı V Bəhramın (Bəhram Gur) həyatını seçməsi də təsadüfi deyildi. Tarixi şəxsiyyət olan Bəhram şah (420-438) özünün bir sıra müsbət keyfiyyətləri ilə Nizaminin ədalətli hökmdar obrazının prototipinə çevrilmişdir.

Bəhramın atası Yəzdigürd zalım bir şahdır; 20 il ərzində onun bir neçə oğul övladı olmuş, lakin heç biri sağ qalmamışdır. Bəhram dünyaya gələndə, münəccimlər xəbər verir: “Bu uşaq öz ədaləti ilə həm qələbə yolunu tutacaq, həm də əzəməti ilə günəş kimi dünyanı işıqlandıracaq”. Nizami təsvir edir ki, Bəhram körpəlikdən atasından tam fərqli idi; atası daş kimi sərt, oğlu Bəhram isə gövhər incisi kimi nəvazişli və xoşxasiyyət idi. Atası zülm ilə kimin ayağını sın-

---

¹ <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname/bahgoor/>

dırsaydı, Bəhram mumiya ilə yardım edər və nəvazişlə onu sağaldardı.

Münəccimlərin məsləhəti ilə Bəhram uşaq ikən Əcəm diyarından Ərəbistanın Yəmən vilayətinə Neman şahın sarayına göndərilir. Əzəmətli Neman şah Bəhramı göz bəbəyi kimi qoruyur, ona təlim-tərbiyə verir və 4 il keçəndən sonra Bəhram artıq şir kimi cəsür, güclü bir igid idi. Şahzadə Bəhram öz mərdliyi, düzlüyü və sədaqəti ilə Neman şah və onun oğlu Münzirin məhəbbətini qazanmışdı. Yəməninin havası isti və quru olduğundan, Neman şah naz içində böyüyən şahzadə Bəhram üçün xoş havalı və sərin iqlimli bir yerdə Xəvərnəq qalasını tikdirir. Qalanı tikmək üçün Rum, Şam və Misirin ən gözəl memarları sınaqdan keçirilir. Neman şah memar Simnarın işini bəyənilir və güzgü kimi hər şeyi özündə əks etdirən, gün ərzində üç rəngə – mavi, ağ və sarı rəngə boyanan gözəl Xəvərnəq qalasını inşa etdirir. Neman şahın zalımlığını – Xəvərnəqi ucaldan memar Simnarın özünün inşa etdiyi qaladan atılaraq öldürülməsini Nizami Gəncəvi ürək ağrısı ilə qələmə alır:

بی‌خبر بود از اوفتادن خویش
کان بنا برکشید صد گز بیش
گر ز گور خودش خبر بودی
یک به دست از سه گز نیفزودی¹

Özünün yıxılacağından xəbərsiz idi
Ki, binanı ucaldanda yüz qarış da artıq elədi.
Əgər öz gorundan xəbəri olsaydı,
Onu (hündürlükdə) üç qarışdan bir əl də artıq etməzdi.

Nizami Gəncəvi Bəhram şah obrazını tam fərqli yaratmışdır. “Yeddi gözəl” əsərinin baş qəhrəmanı gənc Bəhram şah Nemanın sarayında dövlət işlərindən xəbərsiz və qayğısız böyümüşdür, lakin o, ağıllı, mərifət sahibi, şahlığın məsuliyyətini dərk edən mərd bir igiddir. Atasının öldüyünü və taxt-tacının yad əllərə düşdüyünü xəbər tutan Bəhram iranlılara yazdığı cavab məktubunda bu sözləri söyləyir: “Mənim üçün torpaq da, gümüş də birdir. Başımı yeddi ölkənin sərvəti qarşısında əymərəm! Lakin babalardan miras qalmış şahlığın özgələrin əlinə keçməsi mənim üçün ar olar.” Bəhram ata-

¹ Nezami Gəncəvi. Həft peykər (mətn-e elmi vo enteqađi: Tahir Məhərrəmov). Mosku, 1987, s.109

sının zalımlığına görə onun şahlığını istəməyən əyanları özünün ədalətli olacağına inandırır, iki şir arasından tacı götürməklə öz qəhrəmanlığını və şahlığa layiq olduğunu sübut edir. Əsərin “Bəhrəmin iki şir arasından tac götürməsi”ni Nizami “aslanlar döyüşü” adlandırır. Şair “Allah bir kimsəyə kömək etsə, o, bütün düşmənlərinə qalib gələr” qənaəti ilə öz qəhrəmanını şahlıq taxtına çıxarır.

Nizami Gəncəvi Bəhram surəti vasitəsi ilə özünün ideal şah obrazını yaratmışdır: Bəhram şah dövlət quruculuğunda tədbirli və uzaqgörəndir; xalqa qarşı insafli və səxavətlidir. ölkədə elə qayda-qanunlar yaradır ki, zülm aradan qalxır. Ədalətli Bəhram şah ölkədə 4 il sürən quraqlıq illərində xalqa dayaq durur, xəzinəni açır, yad ölkələrə çaparlar göndərib bol taxıl alır və öz xalqını xilas edir. Quraqlıq illərində yalnız bircə nəfərin qıtlıq üzündən ölümü Bəhramı kədərləndirir, özünü günahkar hesab edir. Bəhram şah yeddi il ölkədən xərac almır. Xalq şad və xoşbəxt ömür sürür. Əsərdə zalım Rast Rövşənin cəzalandırılması Bəhramın dövlət idarəçiliyində qoyduğu qanuna – “Zalıma zülm, adilə ədalət!” prinsipinə xidmət edir.

Nizami Gəncəvi əsərində “Bəhramın öz kənizi ilə dastanı” adlı mühüm ictimai məzmunlu süjet diqqəti cəlb edir. Fitnə – Ay kimi nurlu, gözəl, ağıllı, zirək bir türk qızıdır. Rudda gözəl nəğmələr çalır, incə rəqs etməyi bacarır. Şah ov zamanı onun çaldığı musiqini dinləməyi çox sevirdi. Nizami bizi iki obrazla qarşılaşdırır: Ov zamanı atdığı ox ilə Gurun başını dırnağına düyünlərkən, etdiyi məharətə görə Fitnədən tərif gözləyən Bəhram şah və “Bu hünər deyil, yalnız təlimin, məşqin sayəsindədir”, – söyləyib cəzalanan – hazırcavab, ağıllı Fitnə obrazı. Sonluq ağıllı Fitnənin qələbəsi ilə bitir. Nizami ağıl və hünərin təntənəsini böyük zövq və məhəbbətlə tərənnüm edir.

Bəhram igiddir, dövlət quruculuğunda tədbirli və uzaqgörəndir, xalqa qarşı insafli və səxavətlidir. Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərində qələmə aldığı hadisələr, Bəhramın həyat və fəaliyyəti haqqında süjetdə baş verən bütün əhvalatlar, o cümlədən 7 iqlim gözəllərinin Xəvərnəqə gətirilməsi, qızların danışdığı müxtəlif məzmunlu fəlsəfi-kulturoloji əsasları olan, yüksək mənəviyyəti əks etdirən mövzuların heç biri Firdovsi əsərindən qaynaqlanmır, bu hekayələr yalnız Nizami qələminə məxsus olan orijinal əsərlərdir. Şair mükəmməl xarakterik cəhətləri ilə yaratdığı Bəhram obrazı vasi-

təsi ilə öz ədalətli cəmiyyət haqqında öz bədii-fəlsəfi dünyagörüşünü ustalıqla, insan, kainat, kosmik aləm, iqlimlər, rənglər və xarakterlər çevrəsində vertioz sənətkar təxəyyülü ilə dünya epik şeirinin sədevr nümunəsini yaratmışdır.

Yuxarıda gətirdiyimiz arqumentlərdən göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində qələmə aldığı hekayələr həm məzmunca tam fərqlidir, həm də şairin fəlsəfi nəticələri onun ideyalarının əsas mayasıdır.

Bundan əlavə, bir fakta da nəzər yetirmək lazım gəlir. Bir sıra tarixi faktların müxtəlif versiyaları mövcud idi və bu versiyalardan hər bir sənətkar öz dünyagörüşünə və yaradıcılıq amalına uyğun gələn süjetlərə daha çox əhəmiyyət verirdi. Firdovsinin qələmə aldığı Bəhram Gurun Rum kənişi ilə olan əhvalatına həsr olunmuş “Bəhram Gur və Azadə hekayəsi” geniş yayılmışdı və müxtəlif versiyaları mövcud idi. Firdovsinin hekayəsi belə idi: “Bir gün Bəhram Gur Rum kənişi ilə ova çıxmaq qərarına gəlir. O rumlunun adı Azadə idi. Uca boylu, azadə sərv kimi (dəvənin) belində oturmuşdu. Bəhramın sevdiyi gözəl idi, onun adı həmişə dilinin əzbəri idi. İki cüt ahu görürlər. Bəhram şah gülə-gülə Azadəyə deyir: “Ey Ay! Mən kamanın oxunu hansı marala atım?” Azadə Bəhrama deyir ki, “ey mərd aslan! Sən cəngavər igidsən, əgər istəyirsən ki, sən qəhrəmanlığına “əhsən” söyləyim, gərək bir oxla maralın başını, ayaqlarını və qulaqlarını bir-birinə tikəsən!” Bəhram Gur məharət göstərərək, atdığı oxla maralın başını, qulaqlarını və ayaqlarını bir-birinə tikdi. Maralın bu halını görəndə Azadənin heyvana ürəyi yandı və Bəhramın əlinə vurdu. Bu üzdən Bəhram Gur onu yəhərdən çevirib yerə yıxdı. Heyvanın ayaqları altında qalan Azadənin üzü, əli-qolu al qana boyandı. Dedi: Ey ağılsız qadın! Mənim üzümə qayıtmaq nəyinə gərəkdir? Onu heyvanın ayaqları altında qoydu və bir də ova kəniş aparmadı”.¹ Firdovsidən fərqli olaraq, Nizami qadını tamamilə başqa tərzdə, onu ağıl və ləyaqət timsalı olaraq tərənnüm edir və onun baş qəhrəmanları qadını uca tutduqları üçün Şərq ədəbiyyatında yaradılmış bir çox məşhur personajlarından qat-qat üstündürlər. Məsələn ətrafında əhəmiyyətli tədqiqatlar aparan Azərbaycan alimi Azadə Rüstəmovə Nizami şəxsiyyətinin və sənətinin bu mühüm cəhətinə diqqət yetirərək yazırdı: “Firdovsi sevərək tərif etdiyi qəhrə-

---

¹ <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname/bahgoor/>

manını cılız hissələrin təsirilə məsum bir qızı dəvənin ayaqları altına atıb öldürməyə təhrik edir. Nizamiyə görə, bu müsbət qəhrəmanın xarakteri üçün bağışlanmaz bir xətdir”.¹

Nizami Gəncəvi poeziyasının üslubu da onu öz sələfindən fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biridir. Bu iki şairin üslub fərqi fars və türk lüğətinin fərqində də özünü göstərir. Məsələn, müharibə səhnələrinin təsvirində Nizami özəl olaraq Xosrovun Bəhram Çubinlə döyüşündə çalınan şeypuru “Nayi-Türki, yəni “Türk zurnası” adlandırır:

فرو بسته در آن غوغای ترکان
زبانک نای ترکی نای ترکان
حریر سرخ بیرق‌ها گشاده
نیستانی بد آتش در فتاده²

Türklərin o qovğasında Türk nayının səmindən,
Türklərin boğazı tutulmuşdu.
Qırmızı ipək bayraqlar açılmışdı,
Sanki qamışlığa od düşmüşdü.

Nizami Gəncəvi döyüş səhnələrinin təsvirində “Türk nayı” – “Türk zurnası” ifadəsini bir neçə dəfə işlədir. “Nayi-türki” alətinin qədim ərəb və fars lüğətlərində “Türk zurnası” olduğu qeyd olunmuşdur. (Bax: Dehxoda. Lüğət-namə – Bürhan lüğəti, eləcə də “Ğiyas əl-loğət”)

Nizami “İskəndərnamə” əsərində də ruslarla İskəndər qoşununun üz-üzə gəlməsini təsvir edərkən, nayi-Türkinin çalınmasını əzəmətlə təsvir edir. Döyüş və ov səhnələri çoxluq təşkil etsə də, “Nayi-Türki, yəni “Türk zurnası” ifadəsi Firdovsi lüğətində yoxdur. Firdovsinin “Şahnamə” əsərində “Türk - Turan əsilli” (Türki nejad, Turan nejad) ifadəsinə, yaxud “Rum türkü” (Tork-e Rumi), “Türk papaqlı” (Torki-kolah), “Rum papaqlı” (Rumi - kolah) ifadəsinə rast gəlmək mümkündür, amma Türk zurnasının adı çəkilməmişdir! Çünki bu çalğı aləti özəl olaraq Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə məxsusdur, Nizami ona görə də “Türk zurnası” deyir.

¹ Azadə Rüstəmov. Nizami Gəncəvi: Həyatı və sənəti. Bakı, Elm, 1979, s.77

² Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin (tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: L.A.Xetaqurof). Bakı, 1960, s.284

Araşdırmalar göstərir ki, Nizami Gəncəvi  z n n şeirdə bədi-
Üslubi novatorluqları ilə də sələfindən köklü surətdə f rql nmisdir.
Nizami  s rl ri epik janrda yazılan klassik şeir üslubunun xalq
poeziyası ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişafının əvəzsiz nümunəsidir.  ai-
rin dil və üslubunda türk xalqlarına məxsus  z l x susiy tl rin əks
olunması, çox zəngin, lakin sadə və aydın ibarələr – Nizami yaradı-
cılığının bənzərsiz, özünəməxsus poetik orijinallıqlarıdır.

Nizami Gəncəvi eşqnam -insannam  yaratmaqla   rq  d biy-
yatında yeni bir mərhələ a mışdır.

4. Nizami Gəncəvi və Fəxrəddin Gürgani

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının Fəxrəddin Gürganinin “Vis və Ramin” əsəri ilə əlaqəsi bir sıra təzkirə müəllifləri və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Təzkirələrdə Fəxrəddin Gürgani və onun “Vis və Ramin” əsəri haqqında verilmiş məlumatları maraqlandırır.

Məhəmməd Oufi “Lübab-ül əlbab” (h.617/ 1220) təzkirəsində yazmışdır: “Fəxrəddin Cürcani (“Cürcan” Gürganın türkcə qədim adıdır – Z.A.) nəfis dünya şairlərindən biridir. Onun hikmətli söz inciləri dərya, təbi isə hədsiz idi. Onun yüksək fəziləti, sənətkarlığı, incə zövqü və müdrikliyi “Vis və Ramin” əsərində aşkar görünür”.¹

Həmdullah Mustafa Qəzvininin “Tarixə-qozide” (h.730/1330) təzkirəsində belə bir qeydi vardır: “Fəxrəddin Gürgani Sultan Toğrul bəyin müasiri olmuşdur. Yaxşı şeirləri vardır. “Vis və Ramin” kitabı onun yazdıqlarındandır”.²

Əbdürrəhman Cami “Baharistan” (h.892/1487) təzkirəsində Fəxrəddin Gürgani sənətini çox yüksək qiymətləndirmişdir: “Fəxri Gürgani, Allah ona rəhmət eləsin, dünyanın gözəl sözlü və incə zövqlü şairlərindən biridir. “Vis və Ramin”də şeirinin fəzilət və incəliyi ölçüyə gəlməz. Əsərində bir çox mövzuya dair hikmətli fikirləri vardır: “Filosoflar yaxşı söyləmiş: “Gözlə müharibə etmək asandır”, “Əlimdə qızılımlı olmadığım üçün, düşmən içimdə qanıma görünür”, “İlanın ilandan başqa nəslə yoxdur”, “Padşah yandıran bir atəşdir. Fil gücün və aslan təbiətin olsa belə, yanan atəşə qarşı qəhrəman olma!”³

“Vis və Ramin” əsərini Gürganiyə aid etməyən məxəzlər də vardır. Dövlətşah Səmərqəndi “Təzkirətüş-şüəra” (h.892/1486) əsərində yazır: “Padşahların əzizi Səmərqəndi Nizami Əruzi “Vis və Ramin” əsərini yazmışdır. Amma bir çox müəllif yazır ki, ondan əvvəl “Vis və Ramin” əsərini böyük şair Gəncəli Şeyx Nizami yazmışdır”.⁴

¹ Muhammad Oufi. Lubabol əl-bab, be ehtemam-e Səid Nəfisi. Tehran, İbn Sina, h.1333/1955, s.417

² Həmdullah Mustafa Qəzvini, Tarix-e qozide. Entəşarat-e Əmir-e Kəbir, Kitabxane-ye onlayn tarix- islam, s.101

³ Əbdürrəhman Cami. Baharistan. s.142-143

⁴ Dövlətşah Səmərqəndi. Təzkirətüş-şüəra. Tehran, 1382, s.130

“Vis və Ramin” məsnəvisinin əlyazma nüsxələri, mövzunun qaynaqları, ideya və süjeti, həmçinin əsərin təsir dairəsinin öyrənilməsi XIX əsrin II yarısından başlayaraq K.Qraf, H.Ete, R.R.Ştəkəlbərqin diqqətini cəlb etmişdir. Tədqiqatçılar bu əsəri XII-XIII əsrlərdə Qərbi Avropada yayılmış “Tristan və İzolda” romanının mənbələrindən biri kimi öyrənmiş, Qərbdə yaranan eşq romanlarının “Vis və Ramin” əsərinin süjetinin tarixən Şərqdən Qərbə keçməsi ilə əlaqələndirmişlər.

Baron Reynqold R.Ştəkəlbərq 1896-cı ildə nəşr etdirdiyi “Şərqin antik əsərləri haqqında”¹ adlı əsərində “Vis və Ramin” poemasının hələ islamdan çox öncə qədim İran adət və ənənələrini əks etdirməsini və məzmun baxımından Şərq əxlaq və ənənəsindən fərqli bir epik növdə əsər olduğunu qeyd etmişdir. R.R.Ştəkəlbərqin bu tədqiqatı üzərində araşdırma aparən Azərbaycan alimi Qulamhüseyn Beqdeli yazırdı: “R.R.Ştəkəlbərqə görə, ...bu epik əsərlərin az və ya çox dərəcədə Firdovsinin təsiri altında yazılması şübhəsizdir...həmin epik əsərlərdən birisi də “Şahnamə” tərkibinə daxil olmayan “Vis və Ramin” romanıdır ki, onu Fəxrəddin Gürgani qədim pəhləvi dilindən tərcümə etmişdir.”² Buradan göründüyü kimi, əsərin tərcümə, yaxud orijinal olduğu haqqında da şübhələr vardır.

XX əsrdə Avropa, Rusiya, İran və Azərbaycanda “Vis və Ramin” əsərinin epik janrın inkişafında rolu və təsir dairəsi ətrafında A.Kristensen, V.F.Minorski, A.Krımski, Səid Nəfisi, Vəhid Dəstgirdi, Y.Bertels, Qəzənfər Əliyev, Qulamhüseyn Beqdeli, R.Azadə, Q.Kostıqova və başqaları tərəfindən tədqiqatlar aparılmışdır.

İran alimi Səid Nəfisi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsəri ilə Fəxrəddin Gürganinin “Vis və Ramin” poemasını müqayisə edərkən söyləmişdir ki, bu iki mənzum dastan eşq macərəsinə həsr edilib, həzəc bəhrində yazılmış olsa da, eşq və məhəbbətin anlayışı baxımından həqiqətən də, öz məzmunu və ideyası, şeiriyyət və sənətkarlıq xüsusiyyətləri etibarilə kökündən bir-birinin əksi olan, tamamilə müxtəlif dünyagörüş və təfəkkürün məhsulu olan fərqli əsərlərdir.³

¹ Штакельберг Р.Р. Несколько слов о персидском эпосе “Виса и Рамин” // Древности восточные, т. 2. Вып. 1. Москва, 1896

² Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, Elm, 1970, s.47

³ استاد سعید نفیسی، احوال نظامی، نام و نسب: دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی، 1365، س.78.

Azərbaycan alimi Q.Beqdeli isə yazır: “Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsəri bəzi epizodlar və tarixi hadisələr etibarilə Firdovsi “Şahnamə”si ilə, süjet və kompozisiya cəhətdən isə Gürganinin “Vis və Ramin” poeməsindəki iki-üç epizodla səsleşir. Aydındır ki, heç bir şairin əsəri şifahi və yazılı ədəbi ənənələrdən təcrid olunmuş halda yaranmamışdır. Nizami də öz yaradıcılığının formalaşmasında və kamilləşməsində özündən əvvəlki Şərq şeirinin nailiyyətlərindən, böyük sənətkarların bədii təcrübəsindən və şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrindən bacarıqla istifadə etmişdir. Lakin, bəzi tədqiqatçıların, Nizaminin “Xosrov və Şirin”ini Firdovsinin “Şahnamə”sinin bir hissəsinin təkrarı və ya Gürganinin “Vis və Ramin”inin təsiri ilə yazılmış bir əsər kimi qələmə verməkləri, əlbəttə ki, səhv yanaşmadır”.¹

Azərbaycan alimlərindən Q.Əliyev, Q.Beqdeli, R.Azadə “Vis və Ramin” əsəri ilə Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının ideya-bədii əlaqələri haqqında araşdırmalar aparmışlar. F.Gürgani “Vis və Ramin” poemasını Nizami Gəncəvi əsərindən xeyli əvvəl, 1054-cü ildə qələmə almışdır Q.Beqdelinin göstərdiyinə görə, “Aşıqanə mövzuda yazılmış “Vis və Ramin” əslində Pəhləvi dilində eyniadlı bir nəsr əsərinin tərcüməsindən nəzmə çəkilmişdir. Ancaq əsərin pəhləvi dilindən F.Gürgani, yaxud başqası tərəfindən tərcümə edildiyi aydın deyildir”.²

Fəxrəddin Gürgani “Vis və Ramin” əsərində Xosrov və Şirinin tarixi şəxsiyyət olaraq adlarını çəkmişdir:

هوا نوروز را خلعت برافکند
ز صد گونه گهی بر گل پراگند
نشاط باد خور دن کرد نرگس
چو گیتی دید چون شاهانه مجلس
گرفتش جام زرین دست سیمین
چنان چون دست خسرو دست شیرین³

Hava novruza xələt salmışdı,
Yaşılıqdan yüz cürə çiçək açılmışdı.
Nərgiz şadlıqla badə içirdi,
Şahanə məclisdə dünya (zövqünü) görən kimi,

¹ Q.Beqdeli. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, Elm, 1970, s.53

² Yenə orada, s.42

³ <https://ganjoor.net/asad/veysoramini/sh102>

Gümüş əldə qızıl cam tutmuşdu,
Necə ki, Şirinin əli Xosrovun tacını tutmuşdu.

Fəxrəddin Gürgani məsnəvisinin vəznə-həzəc-müsəddəsi-məqsur (məxfuz) bəhrindədir.

Əsərin mövzusu Vis və Raminin eşq macərəsi üzərində qurulmuşdur. Bundan başqa əsərdə Visin anası Şəhru, atası, şahın qardaşı, Visin ilk nişanlısı Viru, dayəsi; sonrakı əri Möbid və onun qardaşı Zərd və sair müxtəlif xarakterli surətlər yaradılmışdır.

Əsərin mövzusu islam dinindən əvvəlki dövrləri əhatə edir. Məzmun və hadisələr islam əxlaqi dəyərlərindən uzaqdır. Q. Beqdelinin yazdığına görə, “Übeyd Zəkani – XIV əsrin görkəmli satirik şairi və xadimi bu əsər haqqında: “Vis və Ramin əsərini oxuyan bir qadından əxlaq və ismət gözləməyin”, – deyə əsərin oxunmasını demək olar ki, bir növ yasaq etmişdir”.¹

Rusiya tədqiqatçısı Qalina Kastıqova “Nizami poemalarının mənbələri haqqında” adlandırdığı məqaləsində yazırdı: “Zərdüşt - Sasani İrani fonunda romanda baş verənlər – Vis və Raminin sevgi macərələri, hiss və həyəcanları sui-istifadəyə çevrilir; romanda cəsarət və qəhrəmanlıqlar arxa plana keçir. Gürgani qəhrəmanları yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə seçilmirlər; eşq adı ilə yalan və hiylə işlədirlər. Bu səbəbdən, Gürgani romanının əxlaqsız bir əsər olması haqqında fikir formalaşmışdır”.²

Bununla belə, Fəxri Gürganinin “Vis və Ramin” əsəri Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasından sonra yazılmış Şərqi şöhrətli sənət abidəsidir. Məlumdur ki, Fəxri Gürgani Böyük Səlcuq dövlətinin yaradıcısı Sultan Məhəmməd Əbutalib Toğrul bəyin (1040-1063) sarayına yaxın olmuş bir sənətkardır. Ümumiyyətlə, Fəxri Gürganinin Türk sultanlarına hədsiz hörmət və sayğısı olmuş, onların igidliləri ilə fəxr etmişdir. Şairin “Vis və Ramin” əsərində Sultan Məhəmməd Əbutalib Toğrul bəyə həsr etdiyi mədhiyyəyə diqqət yetirək:

مر آن را کاوست هم نام محمد
چو او منصور شد چون او مؤید
پدید آمد ز مشرق همچو خورشید

¹ Q.Beqdeli. Şərqi ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, Elm, 1970, s.43

² Галина Костыгова. К вопросу об источниках поэм Низами. Палестинский сборник. Выпуск 21 (84). Ближний Восток и Иран. Ленинград, Наука, 1970, с.27

به دولت شاه شاهان شد چو جمشید
به هندی تیغ بسته هند و خاور
به تر کی جنگ جویان روم و بربر
میان بسته ست بر ملک گشادن
جهان گیرد همی از دست دادن¹

Adı Məhəmməddir peyğəmbər kimi,
Onun tək qüdrətli, qalib ər kimi.
Günəşdir məşriqdən çıxandan bəri
Cəmşid kimi taxtı, ordu-ləşkəri.
Hind, Məşriq baş əyir hindu xəncərinə,
Rum, Bərbər tabedir türk ərլərinə.
Əgər qəsdı varsa, talar yurdunu,
Dünya tək əlindən alar yurdunu.²

Təsadüfi deyildir ki, “Vis və Ramin” əsərinin başlanğıc Yara-
danın tərifi və Peyğəmbərin nətindən sonra Sultan Əbutalib Toğrul
bəyin tərifinə şeir həsr etmiş, Sultanın İsfahan şəhərini almasını,
oradan Həmədana getməsinə təsvir etmişdir. Şair yaxın dostu, İsfah-
han valisi Əbülfət Müzəffər şahın hüzurunda olarkən, sultanın ona
bu dastanı yazmağı tapşırıldığını aşağıdakı beytlərdə yazmışdır:

چو کردم آفرینش چند گاهی
بدین گفتار ما بگذشت ماهی
مرا یک روز گفت آن قبلهء دین
چه گویی در حدیث ویس رامین
که می گویند چیزی صخت نیکوست
درین کضور همه کس داردش دوست³

Onun şəninə bir neçə alqış etmişdim,
Söhbətimizdən bir aydan artıq vaxt keçmişdi.
Dinin qıbləsi olan o (sultan) bir gün mənə dedi:
Vis və Ramin hədisində nə deyərsən?
Bir şeyə ki, hamı deyir: çox yaxşıdır,
Bu səs-küylə hamının sevimlisi olmuşdur.

¹ <https://ganjoor.net/asad/veysoramın/sh3>

² F.Gürgani. Vis və Ramin (fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər A.Sarovlu-
nundur). Bakı, 1974, s.18

³ <https://ganjoor.net/asad/veysoramın/sh7>

Şair bu əsərin həqiqətən də gözəl bir dastan olduğunu, lakin əsərin indiyədək başqa müəlliflər tərəfindən pəhləvi dilində yazıldığından, anlaşılmaz olduğunu, məlum mətnin bəlağət, fəsahtli, vəzn və qafiyəsinin gözəl olmadığını göstərərək, qələmə aldığı bu əsərin üstünlüklərini qeyd edir. Poema (Cənubi Azərbaycanda) Mah (Mahabad-Midiya) sülaləsindən olan Şəhru və Harunun qızı Vis və Mərv hökmdarı olan Möbid Monikanın qardaşı Ramin haqqındadır. Əsərin qısa məzmunu belədir:

“Möbid Şəhrunu hökmdar məclisində görür, ona aşiq olur və onunla evlənmək istədiyini bildirir. Şəhru artıq evli olduğunu söyləyir, lakin gələcəkdə qızı olsa, onu Möbidə ərə verəcəyinə söz verir. Zaman keçir. Şəhrunun Vis adında bir qızı dünyaya gəlir. Uşağı Xuzana, dayəyə verirlər. Orada Vislə birgə Ramin də dayədən tərbiyə alırdı. Uşaqlar birlikdə böyüyürlər. Visin anası onu qardaşı Viru ilə evləndirmək istəyir. Lakin toy yubanır. Möbid baş tutacaq toy haqqında eşidib qardaşı Zərdi Şəhrunun yanına göndərir və verdiyi vədi onun yadına salır. Lakin Vis Möbidə ərə getmək istəmir. Bunu eşidən Möbid Mahabada qarşı ordu ilə hücumu keçir. Visin atası Qarən öldürülür, Möbid Monikan isə Viru tərəfindən yaralanır. Daha sonra Monikan ordusunu Quraba gətirir. O, elçilərini Visin yanına göndərərək hədiyyələr vəd edir və ona ərə gəlməsini xahiş edir. Vis məğrurluqla Möbidin bütün təkliflərini rədd edir. Möbid qardaşları Zərd və Ramindən məsləhət istəyir. Lakin Ramin özü gözəl Visə aşiq olmuşdur. Odur ki, qardaşını bu fikirdən yayındırmağa çalışır. Möbid Visin anası Şəhruya qızıl və başqa hədiyyələr göndərir. Möbid qalaya girir və Vis oradan uzaqlaşdırılır. Ramin Mərvə geri qayıdarkən yolda Vislə qarşılaşır, lakin həyəcədən huşunu itirir. Vis Möbidin hərəminə yerləşdirilir. O, bir il Möbidə razılıq vermir. Dayəsi sehr düzəldir, Möbid Visə yaxınlaşa bilmir. Nəhayət, Vislə Ramin görüşür, onların bir-birilərini sevdikləri məlum olur. Vis Raminə qoşulub qaçır. Lakin Möbidin anası iki qardaşı barışdırır və Vislə Ramin Mərvə qayıdırlar.

Ramin bu sevginin uğursuzluğunu anlayır Möbiddən xahiş edir ki, onu Quraba göndərsin. Ramin Qurabada Gül adlı bir qıza aşiq olur və onunla evləninir. Vis xəbər tutub məyus olur və dayəsini göndərib Ramindən qayıtmasını xahiş edir. Lakin rədd cavabı alır.

Bir müddət keçdikdən sonra Ramin Gülü sevmədiyini anlayır və bu zaman Visdən məktub alır. O, qarlı bir gündə atını sürüb

Mərvə qayıdır. Vis və Ramin Mərvə qayıdırlar, Ramin qardaşının yerinə taxta çıxır və Vislə evlənir. Ramin 83 il ömür sürür. Ramin 81 yaşında olarkən Vis ölür və Ramin hakimiyyəti böyük oğluna verib, ömrünün qalan hissəsini Visin türbəsində xidmətlə keçirir.”¹

Y.E.Bertels özünün “Fars ədəbiyyatı tarixi” əsərində “Vis və Ramin” əsərini yüksək qiymətləndirmiş və yazmışdır: “Təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi kimi dahi bir söz ustadı özünün faciəli sonluqla bitən “Xosrov və Şirin” poemasında Gürgani poemasının təsirindən çıxmamış, hətta bir neçə səhnənin təkrarlanmasını mümkün hesab etmişdir”.² Qalina Kastıqovanın da qeyd etdiyi kimi, “Güman etmək olar ki, Y.E. Bertels Xosrovun Şirinin qalasına gəlişini və poemanın qəhrəmanlarının dialoqunu əks etdirən səhnəni xatırlayır. Ayrılıq və xəyanətdən sonra qəhrəmanlar (Ramin və Xosrov) bağışlanmaq üçün, keçmiş sevgililərinin (Vis və Şirinin) qalalarına gəlirlər”.³

Bizim zənnimizcə, müqayisəni epik janra, ümumiyyətlə, dastanlara xas ümumişlək süjet, struktur elementləri əsasında aparmaq və bu xüsusiyyətləri ədəbi təsir adlandırmaq doğru deyildir. Nizami əsərinin süjet və quruluşunun orijinallığına bir sıra ədəbiyyatşünaslar ciddi əhəmiyyət vermiş, “poema janrında Nizaminin yaratdığı qəti reformanı”⁴ qeyd etmişlər.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması tək-cə quruluşuna görə deyil, mahiyyətinə görə də fərqlənir. Xosrovla Şirinin bir-birinə olan münasibəti, davranış və saf məhəbbətini Raminlə Gülün münasibət və məhəbbəti ilə müqayisə etmək də mümkünsüzdür. Çünki epizodlar və Nizami qəhrəmanlarının xarakteri tam fərqlidir.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında qoyulan böyük bəşəri problemlər – ictimai ədalət, dövlət quruculuğu məsələləri, Xosrov, Şirin və Fərhad kimi yüksək və kamil obrazların işığında “Vis və Ramin” əsərinin qəhrəmanları mənəvi cəhətdən nümunəvi obraz

---

¹ Fəxrəddin Gürgani. Vis və Ramin (fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər A.Sarovlunundur). Bakı, 1974, 478 s.

² Евгений Бертельс. Истории персидской литературы. с.10

³ Галина Костыгова. К вопросу об источниках поэм Низами. Палестинский сборник. Выпуск 21 (84) Ближний Восток и Иран. Наука, Ленинград, 1970, с.30

⁴ Mikayıl Rəfili. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, I cild. 1946, s.108

səviyyəsinə qalxa bilmirlər, cahiliyyə dövrünün adət-ənənəsi və əxlaq tərzinin qurbanlarıdır.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində ən böyük novatorluğu eşqin təsiri ilə kamilləşən insan və ədalətli şah surəti, eləcə də, gözəl və ağıllı qadın obrazı yaratmağa nail olmasıdır. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində sənət uğurlarından biri onun Şirin obrazı idi. Şirin surəti özündən əvvəlki qadın obrazlarından tamam fərqlidir. Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində qələmə aldığı eşq məzmunu və süjet quruluşundakı insan xarakterinin hərtərəfli inkişafına yönəldilən dinamiklik Şərq ədəbiyyatı tarixində yeni bir hadisə olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində qoyduğu humanist konsepsiyalar onun əsərini Fəxrəddin Gürgani poemasından əsaslı şəkildə fərqləndirir. Nizami Gəncəvi öz əsərinin məzmun və ideyasını aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəlmişdir: Mərifətin əsasları – ülvəi eşq, elm, fəlsəfə və din üzərində qurulan cəmiyyətin siyası, iqtisadi və mədəni inkişafı ədalət mexanizminin tənziplənməsindən asılıdır; insan cəmiyyətində nəhəng problemlərin həllinə yol göstərən İslam dininin qayda-qanunları ədalətin tarazlanması prinsipinə əsaslanır; ədalətli olmaq-hər bir kamil fərdin, eşq və mərifət sahibinin əsas meyar göstəricisidir.

5. Nizami Gəncəvi və Əfzələddin Xaqani

Ümumşərq mədəniyyətinin fikri-estetik nailiyyətləri ilə yaxından bağlı olan Nizami sənəti klassik irsin özünəqədərki ən gözəl ənənələri üzərində ucalmışdır. XII əsrə qədər uzun bir inkişaf yolu keçmiş zəngin bir mədəniyyət zəminində yetişən böyük şair, Cahiz, Həssan, Müntənnəbi, Əbül-Əla Müəəri və başqa ərəb şairlərinin irsinə yaxından bələd olmuş, Rudəki, Firdovsi, Sənai, Xəyyam, Unsiri, Fəxrəddin Gurqani kimi fars sənətkarlarının əsərlərini yaradıcılıqla mənimsəmişdi. Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının uğurları xüsusilə Xətib Təbrizi irsi ilə yaxından tanış olan şair həmvətənləri Qətran Təbrizi, Əbülülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, İzzəddin Şirvani, Məhsəti Gəncəvi və başqa azərbaycanlı sənətkarların əsərlərindən də geniş bəhrələnmişdir. Bunların içərisində klassik poeziyanın Nizamiyə qədərki mərhələsinin zirvəsi olan Xaqani Şirvaninin mövqeyi xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Xaqani artıq yetkin bir sənətkar kimi məşhurlaşarkən Nizami sənət aləminə yenicə qədəm qoyurdu. Hər iki şair klassik şeirin müxtəlif növlərinə müraciət etsələr də, Nizami qəsidə janrına üstünlük verən sələfindən fərqli olaraq, məsnəvi şeirinin misilsiz nümunələrinin yaradıcısı kimi şöhrətlənmişdir. Ancaq bütün bunlar bu iki qüdrətli sənətkar arasındakı sələf-xələflik münasibətlərinə xələl gətirmir. Bizdən əvvəlki tədqiqatlarda da* Xaqani və Nizami arasındakı amal və məqsəd birliyindən danışılmış, Xaqani yaradıcılığının yetkinləşdiyi dövrü üçün xarakterik olan ictimai protest və üsyankar ruhun Nizamiyə də doğma olduğu göstərilmişdir.¹

Həqiqətən də, Nizami sənəti şairin zəmanəsinə olan tənqidi münasibətinin inikası ilə Xaqaniyə yaxınlaşır. Ancaq bu iki böyük sənətkarı birləşdirən fikri-poetik ümumiliklər bununla məhdudlaşmır. Doğrudur, Nizami Xaqani mövzularına müraciət etməmiş, onun şeirlərinə cavab, yaxud nəzirə yazmamışdır. Bununla belə diqqətli tədqiqat Nizami şeirinin püxtələşib kamil sənət nümunəsi kimi şöhrətlənməsində şairin yetişdiyi ədəbi-bədii zəmin və XII əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli simaları, o sıradan Xaqaninin də mühüm yeri olduğunu göstərir. Qaynaqlarda Xaqaninin ölümü münasibətilə onun yazdığı mərsiyədən gətirilən

---

¹ Azadə R. Nizami Gəncəvi (həyat və sənəti). Bakı, Elm, 1979, s.25-26

همی گفتم که خاقانی دریغا گوی من باشد   دریغا من شدم آخر دریغاگوی خاقانی

(Deyirdim ki, Xaqani mənə mərsiyə desin, təəssüf ki, mən Xaqaniyə mərsiyə deməli oldum)

– beytindən başqa Nizami əsərlərində Xaqaninin adı çəkildiyi bir misraya da rast gəlmirik. Bununla belə tədqiqata Nizaminin də Xaqani kimi saraylara və hökmdarlara münasibətdə çox vaxt eyni mövqedən çıxış etdiklərini, hər iki şairin söz sənətinin əsas vəzifəsini müəyyənləşdirməkdə yaxınlıq olduğunu qeyd edildiyini görürük.¹ Xaqani ilə Nizami sənəti arasında daha çox ədəbi-mədəni mühit, doğma xalqın şifahi ədəbiyyatı və hər iki şairin mənsub olduqları poetik məktəbin xüsusiyyətlərindən irəli gələn ideya-bədii səsləşmələr özünü aydın göstərməkdədir. Nizami sənətinin xalq yaradıcılığı ilə çoxcəhətli bağlılığı, şairin xalq hikmətinə, xalq fəlsəfəsinə tez-tez müraciəti onun əsərlərinin Xaqani sənətinə yaxınlığını daha da artırmış, Nizami xalq ədəbiyyatından aldığı hikmətli sözlər, xalq məsəlləri aforizm və danışıq ifadələri, deyimlərindən tərcümə yolu ilə faydalanmaqla da Xaqanini izləmişdir. Bu baxımdan, şifahi ədəbiyyat Nizamini öz sələfi ilə birləşdirən ədəbi zəmin kimi diqqəti cəlb edir.

Nümunə üçün türk xalqları içərisində geniş yayılmış “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” məsəlinin Xaqani tərəfindən işlənməsinə diqqət edək. Şair mədhiyyələrinin birində deyir:

شاهان چه زن و چه مرد ایام مملکت   شیران چه نر و چه ماده هنگام کارزار²

(Padşahlıq zamanı şahın nə qadını, nə kişisi, döyüş vaxtı aslanın erkəyi-dişisi olmaz.)

Nizami də “İskəndərnamə” əsərində həmin xalq məsəlinə müraciət edərək Bərdə hökmdarı Nüşabənin dili ilə deyir:

منم شیرزن گر توئ شیر مرد   چه ماده چه نر شیر وقت نبرد³

(Əgər sən erkək aslansansa, mən də diş aslanam, döyüşdə aslanın erkəyi-dişisi olmaz.)

Nizami poemasında belə bir xalq təmsili ilə qarşılaşırıq:

¹ Xəlil Yusifli. Xaqani və Nizami // Nizami Gəncəvi–870, №1. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.15-27

² وان خاقانی شروانی، به کوشش دکتر ضیالالدین، انتشارات، تهران، 1373، ص.77.

³ نظامی گنجوی، شرفنامه، ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ع.ع.علی زاده، باکو، 1947، ص.177.

خران را کسی در عروسی نه خواند

مگر وقت آن کاب و هیزم نماند¹

(Heç kəs uzunqulağı toya çağırmaz, ancaq su və odun qurtaranda çağırarlar.)

Həmin təmsil Nizamidən əvvəl Xaqani qəsidələrindən birində belə ifadə olunmuşdur:

خر بخندید و شد ز قهقهه سست
مطربی نیز ندانم بدرست
کاب نکو کشم و هیزم چست²

که خری را بعروسی خواندند
گفت من رقص ندارم بسزا
بهر حمالی خوانند مرا

(Uzunqulağı toya dəvət elədilər, uzunqulaq gülüb qəhqəhə çəkməkdən halı süstləşdi. Dedi: mən yaxşı rəqs edə bilmirəm, oxumağı da bacarmıram. Məni hamballıq etmək üçün çağırırlar ki, yaxşı su və odun daşıyıram.)

Xaqani türk xalqları içərisində geniş yayılmış, bu gün də “İsinmədim istisinə kor oldum tüstüsünə” şəklində işlənən xalq məsəlindən faydalanaraq yazır:

گر می نادیده دیدم دود بس³

ز آتش دولت چو در شب ز اختران

(Dövlətin odundan gecə vaxtı ulduzlardan olduğu kimi istilik görmədim, çoxlu tüstü gördüm.)

Bu xalq məsəlini Nizami də işlədir. “Xosrov və Şirin” poemasında öz vəziyyətindən şikayətlənən Şirin bunu xalq məsəli ilə ifadə edərək:

بد ودت کور میگردم شب و روز⁴

نگشتم ز آتشت گرم ای دل افروز

Ey diləfruz, sənin istinə qızınmadım, gecə-gündüz tüstünə kor oldum.

Nizami şeiri ideya-məna özəllikləri ilə də Xaqani sənəti ilə yaxından səsləşir. Nizaminin bədii fikir tarixinə gətirdiyi bir çox yüksək bəşəri idealların təməli ilk dəfə Xaqani şeirində qoyulmuşdur. Dahi şair öz dərin köklərilə daha qədimlərə gedən və Xaqani yaradıcılığında da parlaq əksini tapan ictimai ədalət, adil başçı, qadın ləya-

¹ نظامی گنجوی، شرفنامه، ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ع.ع.علی زاده، باکو، 1947، ص. 175

² Xaqani Şirvani. Divan, s.836

³ Yenə orada, s.207

⁴ نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له والساندروویچ خه تاقوروف، ص.367. باکو، 1960

qətinə ehtiram, sənətkar vüqarı, azadlıq, mənəvi sərbəstlik arzuları və başqa bu kimi mühüm problemləri yaradıcılığının əsas mövzularına çevirərək epik zəmində, orijinal yönümdə davam etdirmişdir.

Xaqani qəsidələrində sətirlər arası ictimai ədalət, adil başçı, xalqa qayğı, məhəbbətlə bağlı söylənilən fikirlər Nizami poemalarında əksini tapan ədalətli hökmdar, şairin adil və zalım şahlarla bağlı ibrətamiz mülahizələrində oxucuya təqdim olunur.

Xaqaninin zəmanəsinin nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olan baş vəzir Muxtarəddinə həsr edilmiş bir mədhiyyəsində oxuyuruq:

عدل است و بس کلید در هشتم بهشت   کو عدل اگر گشادن این در نکوتر است
 دین چیست؟ عدل! پس تو در عدل کوب از آنک   عدل از پی نجات تو رهبر نکوتر
 است
 فهرست مملکت از این دو برادر نکوتر   عدل است و دین یگانه زیک مادر آمده
 است¹

(Səkkizinci behiştin qapısının açarı ədalətdir. Əgər bu qapının açılması yaxşıdırsa, ədalət hanı? Din nədir? Ədalət! Sən ədalət qapısını döy ki, ədalət sənənin nicatın üçün yaxşı yolgöstərəndir. Ədalət və Din bir anadan doğulmuşdur. Ölkənin ünvanı bu iki qardaşla yaxşıdır.)

Ədalət problemi Xaqaninin “Töhfətül İraqeyn” əsərində də mühüm yer tutur. Şairin ədalətlə bağlı bəzən nəsihət, bəzən xəbərdarlıq, bəzən də ittiham kimi səslənən misralarının Nizami yaradıcılığında epik şeirin geniş imkanları səviyyəsində yeni ictimai-bəşəri mənə kəsb etdiyini görürük.

Nizami sələfinin sənətinə xas cəsarətli ruhu da mənimsəyərək “Xəmsə”-sində gah quşların, gah qarının, gah əyninə kəfən geyib şahın sarayına gələn ixtiyar zahidin, gah çoban, gah da bilicilərin dili ilə müasiri olduğu qolugüclülərə ədalət dərsi verməklə sələfini izləyir:

داد کن از همت مردم بترس   نیمشب از تیر تظلم بترس
 ...تیغ ستم دور کن از راهشان   تا نخوری تیر سحرگاشان
 دادگری شرط جهاندار یست   شرط جهان بین که ستمکار یست
 هر که در این خانه شبی داد کرد   خانه فردای خود آباد کرد²

¹ Xaqani Şirvani. Divan, s.75

² خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی سوسیالیستی آذربایجان زیر نظری. برتلس- تهران ففتون ، 1380 .ص.106.

(Ədalətli ol xalqın himmətindən qorx. Gecəyarısı məzlumların fəryadından çəkin. Onların yollarından zülm qılıncını uzaqlaşdır ki, sübh çağı onların oxundan (ahından) qorunasan. Cahangirliyin (şahlığın) şərti ədalətli olmaqdır. Bu evdə (dünyada) gecə ədalət göstərən kəs özünün sabahkı evini abad edər.)

Xaqani əsərlərində şairin zəmanə və müasirlərindən narazılıqlarını bildirərkən pul və qızıl əsiri olanlara üz tutaraq onları bu mə-nəvi xəstəlikdən qurtarmağa çalışdığını görürük. Eyni problem Nizami şeirində də geniş yer almaqdadır.

زر دو حرف افتاده و با هم هر دو را پیوندنی پس کجا پیوند سازد با دل یکتای من¹

(Zər (qızıl) bir-birilə birləşməyən iki hərfdən ibarətdir. Bəs necə mənim bütöv ürəyimlə birləşə bilər?)

Nizami də eyni məqsədlə dediyi misralarda “zər” (qızıl) sözü-nün ərəb əlifbasında bir-birilə birləşməyən iki hərfdən təşkil olunduğunu (زر) diqqətə çatdırır.

زر دو حرف است هر دو بی پیوند
دل مکن چون زمین زر آکنده
زین پراکنده چند لافی چند
تا نگردی چو زر پراکنده²

(Zər bir-birilə birləşməyən iki hərfdir. Bu pərakəndədən nə qədər danışacaqsan? Torpaq kimi ürəyini qızılla doldurma ki, qızıl kimi pərakəndə olmayasan.)

Nizaminin tamah, kin, həsəd və bu kimi mənəviyyata kəsir gətirən başqa sifətlərin tənqidinə həsr edilən mülahizələrində də Xaqani ilə səsleşən məqamlar çoxdur. Şairin əməyi, insan zəhmətini yüksək dəyərləndirirdiyi əsərlərində yaratdığı kərpickəsən, qoca əkinçi, Fərhad, Simnar, Şeyda, Mani və başqa əmək adamları, sənətkar obrazları və onlarla bağlı ifadə olunan yüksək düşüncələri də Xaqaninin əmək və zəhmət adamları, sənət və sənətkar barədə fikirlərinin davamı təsiri bağışlayır.

Xaqani dülgər atasından qürurla söz açır, babasının toxucu, anasının aşpaz, əmisinin həkim olması ilə iftixar etdiyini bildirmiş,

¹ Xaqani Şirvani. Divan, s.323

² خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی سوسیالیستی آذربایجان زیر نظری. برتلس- تهران فقتون ، 1380 ص.703.

özünün söz sənətindəki qüdrətini də bu peşələrlə bağlı ifadələrlə qələmə almışdır.

وز دگر سو خلیل الله دروگر زاده ام بود خواهر گیر عیسی مادر ترسای من ¹

(Digər tərəfdən dülgər oğlu Xəlilullaham, mənim tərsa (xristian) anam İsanın bacısıdır.)

Şair “Töhfətül İraqeyn” əsərində də özünü təqdim edərkən atasının dülgər olduğunu qürur hissilə diqqətə çatdırır:

سوی پدر دروگرم دان
هستم ز پی غذای جانور
استاد سخن تراشی دوران ²
طبّاخ نسب ز سوی مادر ³

(Ata tərəfdən dülgərəm, dövrünün ustad söz yonarıyam. Ana tərəfdən xoş yeməklər hazırlayan aşpaz nəsəbliyəm.)

Başqa bir yerdə:

من خلیل الله عصرم پدرم چون آذر
سفر از بابیل و شروان کنم انشاءالله

(Mən əsrin Xəlilluhıyam, atam da Azər kimidir. Şirvanın Babilindən səfər edərəm inşallah.)

Xaqani şeiri özünün beynəlmiləlçilik ruhu ilə də Nizamiyə örnək olmuşdur. Ərəb klassikləri, cahilliyə dövrünün şairləri, fars sənətkarları və zəmanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərini əsərlərində tez-tez xatırlayan Xaqani Orta Asiya mədəniyyətilə də yaxından tanış olmuş, Xarəzmşahlara mədhiyyələr yazmış, Qafqaz xalqlarından söz açmış, gürcü gözəllərinə şeirlər həsr edərək əsərlərində gürcü sözləri də işlətməmişdir.

Nizami də bütün xalqlara, dilindən, dinindən asılı olmayaraq hörmətlə yanaşmış, əsərlərində türk, ərəb, fars, kürd, hind, yunan, zənci, gürcü, rus və başqa xalqların nümayəndələrinin bədii obrazlarını yaratmışdır.

Eyni tolerant ruh Nizami əsərlərində, xüsusilə “İskəndərnamə”də əsər qəhrəmanının Abxaziyaya gəlişi zamanı bu yerlərin təbii gözəlliklərinin heyranlıqla təsvirində, eləcə də “gürcü” sözü ilə bağlı maraqlı poetik vasitələrin işlənilməsində özünü göstərir.

¹ Xaqani Şirvani. Divan. s.323

² خاقانی شروانی، مثنوی تحفه العراقین، تهران، 1333، ص.206.

³ Yenə orada

Hər iki şairin yaradıcılığında vətənpərvərlik, doğma yurda, soy-kökə məhəbbət, ana dilinə sevgi, ədəbi-mədəni ənənələrə sayqı, elmə, biliyə rəğbət və başqa bu kimi motivlər ətraflı əksini tapır.

Nizami Xaqaninin poeziyaya gətirdiyi ana mövzusunun sənətinə xas orijinalılıqla davam etdirmişdir. Anası haqqında böyük ehtiram və məhəbbətlə söz açan Xaqani bədii yaradıcılıqda qazandığı uğurları da anasının qayğısı və zəhmətinə bağlayır, onun faciəli həyatını ürək ağrısı ilə xatırlayır:

گر نه برکات مادر استی	کارم ز مزاج بد نرستی
کارم ز فلک چگونه بودی	...آه ار دعوات او نبودی
من همچو اویس پای بستش ¹	شروان قرن است ز آب دستش

(Əgər anamın xeyir-bərəkəti olmasaydı, işlərim pisliklərdən xilas ola bilməzdi... Əgər onun duaları olmasaydı, işim göylərə ucalmazdı. Şirvan onun əlinin hünərilə fəxr edir. Mənim Üveys kimi ayağım ona bağlıdır.)

Son beytdə şair anasını Peyğəmbərə, özünü isə onu çox sevən əshabəsi Üveysə bənzədir.

Nizami də əsərlərində (“Leyli və Məcnun”da) öz anasından həssaslıqla danışır. “Xəmsə”yə daxil poemalarda Leylinin, Məcnunun, Bəhrəmin, İskəndərin anaları kimi maraqlı ana obrazları ilə qarşılaşırıq. Nümunə üçün səhrada dayısı Səlim Amiri ilə görüşən Məcnunun, hər şeydən əvvəl, ondan anasının halını xəbər aldığı əhvalatı götürək:

پرسید ز حال مادر حویش	و آن گاه گرفت گریه در پیش
کارش چو رسید و حال چون است	کان مرغ شکسته بال چون است
هم هندوک سیاه او یم ²	با آن که از و سیاه رویم

(O vaxt onu ağlamaq tutdu. Anasının halını soruşdu. O qanadı qırılmış quş necədir? İşləri necədir? Halı necədir? Onun yanında üzüm qara olsa da, onun qara bir quluyam.)

¹ خاقانی شروانی، مثنوی تحفه العراقین، تهران، 1333، ص. 214-216.

² Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (mətn-e elmi və enteqadi be səy-e və ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəşgərzadə və F.Babayev). Mosku, Edare-ye Enteqarat-e Daneş, 1965

Hər iki şairdən gətirdiyimiz nümunədə anaya olan ehtiram, məhəbbət ruhu bizə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Ana haqqı Tanrı haqqıdır” kəlamını xatırladır.

Onu da qeyd edək ki, Xaqani kimi Nizami də ictimai-siyasi və iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş, mədəniyyətin bütün sahələrində önəmli dirçəliş duyulan əlamətdar bir dövrdə yaşayıb-yaratmışlar. Xaqani kimi Nizami də zamanənin ədəbi-bədii nailiyyətlərini dərin-dən mənimsəmiş, rəvac elmi biliklərlə yaxından tanış, dinlər tarixinə, türk, hind fəlsəfəsinə bələd ensiklopedik məlumatlı alim-sənətkar olub əsrin elmi-mədəni həyatı, tarixi mühit, xalq taleyinə fəal münasibəti ilə seçilirdi. Hər iki şairi elmi istilahlardan , nücum, tarix, fiqh, riyaziyyat, tibb, musiqi, memarlıq, rəssamlıq və başqa elmlərlə bağlı ifadələrdən faydalanmaq, ərəb sözləri, ərəbcə tərkib və bütöv cümlələrə, Quran, Tövrat əhvalatlarına, hədislərə müraciət də bir-birinə yaxınlaşdırır.

Xaqani və Nizami şeirində təsir kimi izah oluna bilməyən belə müştərəkliklər içərisində bədii məqsədin obrazlı tərzdə rəngarəng poetik zینətlərlə təqdimi sözün mənə incəliklərindən məzmunu uyar yönümdə bəhrələnmə, ləfzi və mənəvi vasitələri bədii vəhdətdə işlətmək və başqa bu kimi Azərbaycan ədəbi məktəbinə mənsub cizgilər də mühüm yer alır.

Nizami də öz sələfi kimi vətənlə yaxından bağlı olmuşdur, hər iki şairin əsərlərində Qafqaz mühitinin aydın əksinə doğma təbiətin tərənnümünə xüsusi diqqət yetirilir. Nizaminin Gəncə ilə yanaşı, Bərdə, Dərbənd, Şirvan və başqa Azərbaycan şəhərlərindən söz açması da onun əsərlərinin milli səciyyəsinin daha görümlü olması ilə nəticələnmişdir.

Milli səciyyə Xaqani kimi Nizaminin də türk dilinin ifadə imkanlarından ustalıqla faydalanması türk mənşəli sözlər işlətməsində də aydın görünür. Nizami əsərlərində də Xaqani şeirində olduğu kimi, türk həyatı, türk məişəti ilə bağlı ifadə, xalq məsəlləri və türk atalar sözləri, deyim və ifadələrin farsca tərcümələrinə tez-tez təsadüf olunur.

Akademik H.Araslı “Xaqani Şirvani” əsərində şairin yaradıcılığının doğma mühitlə bağlılığı mövzusu üzərində geniş dayanaraq, Xaqaninin xalq təmsillərinə tez-tez müraciət etdiyini xüsusilə vurğulayaraq, onun “xalq ədəbiyyatından alınan aforistik ifadələrin,

atalar sözlərinin farscaya tərcüməsi ilə də öz fəlsəfi, həyatı təsvirlərini zənginləşdirdiyini” yazır.

Xaqani əsərlərində “ətmək, su, tanqırı, yalavac (peyğəmbər), ağsüngür, qara süngür, sənsən, təkin, taş, axça, çavuş, xan, Atabəy, xatun, vuşaq, tutmac, qazğan, yağlıq və başqa türk sözləri ilə qarşılaşırıq”.¹

Tədqiqatlar Nizami əsərlərində də məişətdən alınmış, ana dilinə məxsus sancaq, yedək, yataq, qlavuz, çavuş, tutmac, tutuq və bir çox başqa sözlərin şairin doğma dilin ifadə imkanlarından ustalıqla bəhrələndiyini aşkar edir.

Nizami sənəti şairin Əfrasiyab, Məlikşah, Sultan Səncər, Qaraxan, Qədirxan və başqa türk hökmdarlarının adlarını əzəmət rəmzi kimi anmaqla da Xaqani ilə birləşir.

Nizami sələfinin təlatümlü həyatına, əsərlərində əksini tapan mənəvi iztirablarına da həssaslıqla yanaşmış, onun saraylardan uzaq asudə ömür sürməsində sələfinin acı həyat təcrübəsinin də müəyyən təsiri olmuşdur. Nizaminin öz poemalarında saray şairləri ilə bağlı yürüdülmən mülahizələr, yaşlı həmkarlarından şikayətləri də Xaqani yaradıcılığını diqqətlə izlədiyini üzə çıxarır.

Dediklərimizi təsdiq etmək üçün verdiyi mütlkləri geri istəyən, Axsitandan şikayətlənən Xaqaninin *حسب حال و شکایت از استرداد* (“Öz halı və ona verilən mütlkün alınmasından şikayət”) başlıqlı qəsidəsinə nəzər salaq:

شاه را تاج ثنا دادم نخواهم باز خواست
شاه مرا نانی که داد باز میخواید رواست
شاه تاج یک دو کشور داشت لیک از لفظ من
تاجدار هفت کشور شد بتاجی کز ثناست
شاه مرا نان داد و من جان داده ام یعنی سخن
نان او تخمی است فانی جان من گنج بقاست
گنج خانه هشت خلد و فلک دادم لرو
داده او چیست تا من پنج خانه روستاست²

(Şaha sənə (tərif) tacı vermişəm, geri istəməyəcəyəm. Şahın mənə verdiyi çörəyi geri istəməsi rəvadırımı? Şah bir-iki ölkənin tacına malik idi, ancaq mənim mədh tacımla yeddi iqlimin tacıdarı oldu. Şah mənə çörək verdi, mən ona can, yəni söz bağışladım. Onun

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. Bakı, Elm, 1998, s.111

² Xaqani Şirvani. Divan, s.183

çörəyi boş bir toxum, mənim verdiyim can isə əbədi xəzinədir. Sə-kiz cənnət, doqquz fələk verdim ona. Onun verdiyi nədir mənə: beş kənd yumurtası...)

Göründüyü kimi, böyük şair sözü cana bərabər tutmaqla onu çox yüksək dəyərləndirir. Xaqaninin ilk dəfə söz üçün işlətdiyi bu təşbihə biz Nizami əsərlərində də rast gəlirik. “Xosrov və Şirin”də oxuyuruq:

سخن جان است و جان داروی جان است   مگر چون جان عزیز از بهر آن است
تو مردم بین که چون بی رای و هوشند   که جانی را به نانی میفروشدند¹

(Söz candır və can canın dərmanıdır. Bəlkə, onun üçündür ki, can kimi əzizdir. Sən adamlara bax ki, huşsuzluqdan və ağılsızlıqdan canı çörəyə satırlar.)

Nizami “Sirlər xəzinəsi” əsərində də həmin məsələyə toxuna-raq yazır:

میوه دلرا که بجانی دهند   کی بود آبی که بنانی دهند²

(Cana bərabər olan ürək meyvəsini çörəyə dəyişsən, dəyərini necə saxlaya bilər).

Göründüyü kimi, hər iki sənətkar söz sənətinin qüdrətini, onun maddi nemətlərdən üstünlüyünü təsdiq edir. Ancaq eyni təş-bih Nizami şeirində yeni məna kəsb edir. Diqqətli mütlaliə Nizami şeirindəki polemik ruhu, şairin münasibətini üzə çıxarır. Nizami sə-ləfinin bu misralarında bədii sözün qiymətləndirilməməsindən irəli gələn və bir qədər də fərdi səciyyə daşıyan şikayət və tənqidi ruha yeni bir çalar-həmkarlarının öz istedadlarını məqsədəuyğun sərf et-mələri və sözün dəyərinin alçalmasından doğan təəssüf və qəti eti-raz motivləri əlavə edir.

Nizamının “Sirlər xəzinəsi” əsərində “Adəmin mərtəbəsi adla-nan” birinci məqalətdə insanın ucalığından danışan şair Adəm pey-ğəmbərin buğda ilə bağlı sərgüzəştini xatırlayır. Maddi nemətləri insanın mənəvi əzablarının səbəbkarı kimi məzəmmət edərək deyir:

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1960, s.57

² Nizami Gəncəvi. Məxzəntül-əsrar (mətn-e elmi-vo enteğadi be səyi vo ehtemam: Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, 1960, s.45

خوردن او مایهٔ افردگیست
دام ترا دانهٔ گندم شده
تا نخوری گندم آدم فریب¹

گندم سخت از جگر افردگیست
ای بتو سر رشته جان گم شده
قرص جوین میشکن و میشکیب

(Bərk buğda cigərdən də bərkdir. Onu yemək yeməməzliyə səbəb olur. Ey can ipinin (kələfinin) ucunu itirən, sənin tələn buğda dənəsi oldu. Arpa çörəyini kəs ye və səbr elə (döz) ki, Adəmi aldan buğdanı yeməyəsən).

Bu sətirlər Xaqaninin yaradıcılığının yetkin dövründə qələmə aldığı “nan-çörək” rədifli qəsidəsini yada salır, hətta ona cavab təsiri bağışlayır:

آدم برای گندمی از روضه دور ماند
آدم ز جنت آمد و من در سقر شدم
یارب ز حال آدم و رنج من آگهی
من دور ماندم از در همت برای نان
او از بلای گندم و من در بلای نان
خود کن عذاب گندم، خود ده جزای نان²

(Adəm buğdaya görə cənnətdən uzaqlaşdı, mən çörək üçün himmət qapısından uzaq düşdüm. Adəm cənnətdən getdi, mən cəhənnəmə düşdüm. O buğda bəlasından, mən isə çörək dərdindən. Yarəb, sən Adəmin halı və mənim əzabımdan xəbərdarsan. Buğdaya özün əzab et, çörəyin cəzasını özün ver.)

Hər iki şair maddi tələbatın insanı mənən alçaltdığını bildirərək Adəm peyğəmbərlə bağlı eyni hadisəyə müraciət etdiyini görürük. Gətirilən nümunələrdə maraqlı bir bənzəyiş diqqəti cəlb edir. Ancaq Nizami sələfinin təlmihlə izah etdiyi mənaya bəşəri səciyyə verir, onun şəxsi müsibətini insanlığın ümumi dərdi kimi mənalandırır. Nizaminin belə qeydləri bir daha şairin öz böyük sələfinin keşməkeşli həyat yoluna biganə olmadığını göstərir.

Nizami Xaqani yaradıcılığında mühim yer tutan söz sənətinin aliliyinin özünəməxsus poetik təsdiqi olan fəxriyyələrinə də həssaslıqla yanaşmış, özünün bizə gəlib çatan yeganə fəxriyyəsi və poemalarındakı fəxriyyə səciyyəli misralarında Xaqani sənətini yada salan fikirlər söyləmişdir. Xaqani bir fəxriyyəsinə deyir:

سخن گفتن بکه ختم است میدانی و میگفتی
فلک بین که میگوید بخاقانی بخاقانی³

¹ Nezami Gəncəvi. Məxzənül- əsrar..., s. 24-25

² دیوان خاقانی شروانی، ص 314.

³ Yenə orada, s.414

(Söz deməyin kiminlə qurtardığını bilirsən və deyirsən. Gör ki, fələk deyir Xaqani ilə, Xaqani ilə.)

Nizami də “Leyli və Məcnun”da oğlu Məhəmmədi şeir yazmaqdan çəkəndirmək istərkən, özü haqqında eyni fikri ona belə çatdırır:

زين فن مطلب بلند نامی
کان ختم شده است با نظامی¹

(Bu fəndən uca ad istəmə ki, o Nizami ilə qurtarıb.)

Nizami öz yaradıcılığının yeni poetik istiqamətini nəzərə çatdırmaq istərkən yenə də ad çəkmədən Xaqanini xatırlayır. Xaqani yazır:

منصفان استاد دانندم که از معنی و لفظ
شیوه تازه نه رسم باستان آورده ام²

(Münsiflər məni ustad adlandırırlar, qədim rəsm yox təzə şivə gətirmişəm.)

Nizami özünün məşhur fəxriyyəsinə Xaqaninin bu beytinə cavab kimi səslənən aşağıdakı beytində deyir:

بقیاس شیوه من که نتیجه نو آمد
همه رسمهای تازه کهن است و باستانی³

(Mənim yeni şivəmlə müqayisədə bütün təzə qaydalar köhnə və qədimdir.)

Nizaminin öz böyük səlafi ilə sənət yarışını ifadə edən belə nümunələrin sayını daha çox göstərmək olar. Nizami şərinə Xaqaninin bədii təcrübəsinin yaradıcı tərzdə davamı, onun poetik üslubu, obrazlı ifadə və məcazlarının təsiri də aydın duyulmaqdadır. Hər iki şairin yaradıcılığında mühim yer alan gənclik mövzusunun bədii əksinə diqqət yetirək. Xaqani özünün bir rübaisində ömrün gənclik illərinin keçdiyini böyük təəssüflə bildirərək yazır:

¹ ختمه نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس متن علمی انتقادی آکادمی علوم شوروی سوسیالیستی
آذربایجان زیر نظری. برتلس-تهران فقتون، 1380
ص.504.

² دیوان خاقانی شروانی، ص.258.

³ گنجینه گنجوی یادگار هفتم، یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1313، ص.176.

زری نقد جوانی است گم شد از کف من
در این سراچۀ خاکی که من خرابم از او
باب دیده نبینی که خاک میشویم
بدان طمع که زر باز یابم از او¹

(Cavanlıq nəqdinin qızılı mənim əlimdən düşüb. Halımı xərab edən bu torpaq sarayda (dünyada – N.A.) itib. Görmürsən ki, yenedən o qızılı tapmaq üçün gözümlün yaşı ilə torpağı yuyuram.)

Nizami də qocalığa həsr etdiyi qəsidə və gənclik haqqında yazdığı bir qəzəldə başının həmişə aşağı olmasını, gözlərindən həmişə yaş axdığıнын və belinin əyildiyinin səbəbini belə izah edir:

فتاده نقد جوانی من ز من در راه
بقدم خم شده در زیر پای از آن نگرم²

(Mənim cavanlıq nəqdim yolda (əlimdən) düşdüyündən, əyilmiş belimlə onun üçün ayaqlarımın altına baxıram.)

Nizami həyatı görüşlərini, təbii, ictimai hadisələrə münasibət bildirdiyi məqamlarda da Xaqani şeirini xatırladan fikirlər ifadə edir. Şairin öz halına dair mülahizələrini bildiren şeirlərindən birində belə beytlərlə qarşılaşırıq:

من ز من چون سایه و ایام من گرد زمین
آفتاب آسا رود منزل به منزل جا به جا³

(Mən öz kölgəm kimi yəm və mənim əlamətlərim (bayrağım) dünyanın ətrafını dolaşaraq Günəş kimi mənzil-mənzil, hər yeri gəzir.)

4
چو از ران خود خورد باید کباب
چه کردم به در یوزه چون آفتاب

(Günəş kimi dolanıb dilənməkdənsə, öz budumdan kabab yeməyim yaxşıdır.)

Nizami ad çəkmədən həmkarlarının, o sıradan Xaqaninin sənəti alçaltmasına tənqidi münasibət bildirir.

¹ دیوان خاقانی شروانی، ص. 916.

² گنجینه گنجوی یادگار هفتم، یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1313، ص. 199.

³ دیوان خاقانی شروانی، ص. 18.

⁴ خمسة نظامی گنجوی...، ص. 918.

Xaqani qəzəllərinin birində “mu” (tel) sözü ilə düzələn xalq danışıq ifadələrini eyni beytdə belə işlədir:

با آنکه بموی مانم از غم ¹ مویی ز جفا نمیکنی کم

(Qəmdən tükə (telə) bənzəsəm də, cəfanı tük qədər də azaltmırsan.)

Nizami də “Leyli və Məcnun” əsərində موی – tük sözü ilə düzələn idiomatik ifadələrindən belə faydalanır:

گر چه شده ام چو مویش از غم ² یک مویی نخواهم از سرش کم

(Qəmdən tel kimi incəlsəm də, onun başından bir tükün də əksilməsini istəmirəm.)

Xaqani yazır:

دست کفچه مکن به پیش فلک ³ که فلک کاسه ایست خاک انبار

(Əlini fələk qarşısında çömçə etmə ki, fələk torpaq tökən bir kasadır.)

نان ریزه سفریه پسان چند ⁴ کف کفچه دیک نا کسان چند؟

(Nə vaxta qədər alçaqların süfrəsinin qırıntılarına (göz tikəcəksən), nakəslərin qazanlarının kəfgiri (çömçəsi) edəcəksən?)

Nizamidə oxuyuruq:

تا شکمی نان دهنی آب هست ⁵ کفچه مکن بر سر هر کاسه دست

(Nə qədər ki, qarnının çörəyi və ağzın üçün su tapırsan, əlini hər kasanın çömçəsi etmə!)

Xaqani və Nizami əsərlərindən belə oxşarlıqlara dair daha çox nümunə gətirmək olar. Bütün bunlar Nizaminin Xaqani sənətinə dərinəndən bələd olduğunu və onun əsərlərindən məna və peotik baxımdan təsirləndiyini göstərir. Onu da qeyd edək ki, Nizaminin Xaqani yaradıcılığını yada salan beyt və ifadələri polemik çalarlarına baxmayaraq, Xaqani şeirinin qüdrətinin təsdiqinə yönəlmiş, onu və

¹ دیوان خاقانی شروانی...، ص. 18.

² خمسہ نظامی گنجوی...، ص. 527.

³ دیوان خاقانی شروانی، ص. 527.

⁴ دیوان خاقانی شروانی، ص..

⁵ خمسہ نظامی گنجوی...، ص. 111.

ümumiyyətlə, şairin yaşlı müasirlərini istedadlarını əbəs yerə sərf etməkdən çəkəndirmək məqsədi daşımışdır. Şair Xaqaninin söz sənətinə gətirdiyi fikirlərdən və poetik yeniliklərdən orijinal zəmində və epik şeirin tələbləri səviyyəsində yaradıcı şəkildə faydalanmış, onları öz orijinal əlavələri ilə daha da zənginləşdirmişdir. Xaqani şeirində şairin şəxsi həyatı ilə bağlı olub bir qədər fərdi səciyyə daşıyan yüksək ideyalar Nizami yaradıcılığında ümumbəşəri mahiyyət daşımaqla və parlaq şəkildə əks olunmaqla fərqlənir.

VI FƏSİL

NİZAMİ GƏNCƏVINİN DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN DİNİ, FƏLSƏFİ VƏ İRFANİ ASPEKTLƏRİ

1. Nizami Gəncəvinin utopik cəmiyyət haqqında poetik- fəlsəfi baxışları

Azad, xoşbəxt və ədalətli bir cəmiyyət qurmaq arzusu tarixin bütün dövrlərində ümumbəşəri problem olaraq insanı daim düşündürmüşdür. Belə bir ideal cəmiyyətin təşəkkül tapması sivil xalqları məşğul etmiş, ayrı-ayrı mütəfəkkirlər bu məramı çatmaq uğrunda çalışmışlar. Ümumiyyətlə, ideal cəmiyyətin yaranması naminə hər bir fərd sosial varlıq olaraq, cəmiyyətin təkamül prosesində fəal iştirak etmiş, xəlqi, hüquqi, müstəqil bir sositum qurmaq əzmi ilə yaşayıb-yaratmışdır.

Dünya mədəniyyətinin qədim Yunan, Hind, Çin, Tibet, Misir, Babil, yəhudi, xristian, islam və başqa möhtəşəm sivilizasiyaları bu ümumbəşəri prosesdə həm ayrılıqda, həm də müştərək şəkildə öz üzərinə düşmüş missiyanı yerinə yetirmişdir.

Minilliklər ərzində müxtəlif regionlarda mütəfəkkirlər ideal cəmiyyət qurmaq üçün siyasi, ictimai, dini, fəlsəfi təlim, nəzəriyyə, utopiyalar irəli sürmüş və bu ideyalar əsasında bəşər tarixində çoxsaylı təriqətlər, icmalar meydana gəlmiş və təşəkkül tapmışdır.

Sositumun ictimai-siyasi həyatında baş verən bu çarpışmaların fəvqündə humanist, ədalətli bir cəmiyyətdə yaşamaq kimi ali bir məqsəd və məram durmuşdur. Bu istək və arzu bu gün də bəşəriyyət üçün ən vacib bir mənəvi tələbat olaraq qalmaqdadır.

XII əsrdə yazıb-yaratmış Şeyx Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif Nizami Gəncəvi sosial utopiya adı altında məşhur problemin həllində öz dəsti-xətti olan mütəfəkkirdir. Dahi şairin poetik irsini araşdırmış H.Araslı, M.Rəfili, Ə.Sultanlı, M.Ə.Rəsulzadə, M.Arif, M.Cəfər, Y.E.Bertels, H.Hüseynov, A.O.Makovelski, Q.Əliyev, A.Rüstəmov, Ə.Abbasov və başqaları adil hökmdar, ictimai ədalət, ideal cəmiyyət probleminin tarixi-fəlsəfi köklərini tədqiq etmişlər.

Tədqiqatlar əsasən üç istiqamətdə aparılmışdır:

1. Qədim yunan fəlsəfi fikrində məsələnin mənşəyi araşdırılmış;

2. İdeal cəmiyyət probleminin kökü xalq yaradıcılığı ilə əlaqəli şəkildə öyrənilmiş;

3. Şairin öz təxəyyülünün məhsulu kimi təqdim edilmişdir.

Birinci qrupa mənsub alimlər qədim yunan filosoflarının əsərlərində təsvir olunan utopik cəmiyyəti Nizaminin “İqbalnamə” mənzuməsində xoşbəxt ölkənin təsviri ilə tutuşdurmuş və bu mənzərələrin oxşarlığı onlarda böyük maraq doğurmuşdur. Nizaminin ictimai, siyasi, fəlsəfi görüşlərini araşdıran alimlərdən H.Hüseynov, A.O.Makovelski, Y.E.Bertels, C.Mustafayev, M.Arif, Ş.F.Məmmədov, Q.Məmmədov və başqaları utopik cəmiyyət ideyasının Nizami əsərlərinə yol tapmasının səbəbini şairin qədim yunan fəlsəfi fikrinə (Sokrat, Platon, Aristotel və b.) dərinədən bələd olması ilə əlaqələndirmişlər.¹

Məsələn, Heydər Hüseynov “İqbalnamə”də təsvir olunmuş azad, xoşbəxt ölkəni Platonun, Zenonun Stoiklər məktəbinin, Evgermerin utopiyaları və Yambulun "Günəşli ada" əsəri ilə müqayisə edir (yuxarıda sadaladığımız tədqiqatlar haqqında müfəssəl şəkildə bax: Z.Allahverdiyeva “Azərbaycanda Nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (40-cı illər)”²

Filosofların əksəriyyətinin fikirləri mübahisəli və ziddiyyətlidir. İdeoloji səbəblər üzündən ideal cəmiyyətin özü sosializmin qayda-qanunlarına əsasən izah olunurdu. Nizamişünaslıq şairin yaradıcılığının fəlsəfi dünyagörüşü etibarilə zənginliyini sübut etmək üçün Avropanın və rus elminin qəbul etdiyi – antik mədəniyyətə heyranlıq prinsipini əsas tutub, islam mədəniyyətini kölgədə saxlamaqla şairin qədim mədəniyyətə bağlılığını göstərməyə xidmət edirdi. Məsələn, A.O.Makovelski utopik cəmiyyət ideyasını Niza-

---

¹ Г.Гусейнов. О социальных воззрениях Низами. Баку, 1946; А.О.Маковельский. Азербайджанское общество XII в. по произведениям Низами. Сб.ст. Низами. Баку,1947; Е.Э.Бертельс. Политические взгляды Низами. Изд. АН СССР, отд. лит. и яз. 1941, №2, с.22, 41; Дж. Мустафаев, Философские и этические воззрения Низами. Баку,1962; М.Ариф. “Nizaminin kiçik qəhrəmanları və “böyük arzuları” // Nizami Gəncəvi (məqalələr toplusu). Bakı, 1947; F.Mamedov. Философские и общественно-политические взгляды Низами. Москва,1959; Q.Məmmədov. Nizami Gəncəvinin ictimai görüşləri. Bakı,1962

² Zəhra Allahverdiyeva. Azərbaycanca nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (40-cı illər). Namizədlik dissertasiyası. Bakı,1991, s.52-56

miyə məxsus hesab etmiş, digər alimlər isə yalnız qədim yunan fəlsəfi fikrinə əsaslanmış, problemi islam mədəniyyəti çərçivəsində tədqiq etməyərək, birbaşa Nizami yaradıcılığına müraciət etmiş, şair-mütəfəkkiri ərsəyə yetirən islam dini, fəlsəfi, tarixi fikrinə aid mənbələri araşdırmamışlar.

Camal Mustafayevin Nizaminin ideal cəmiyyət nəzəriyyəsi ilə Platonun ideal dövlət nəzəriyyəsi arasında apardığı paralellər maraqlıdır, lakin filosofun bu müqayisədə üstünlüyü Nizamiyə verməsi ideyasına gəldikdə isə XII əsrin fəlsəfi inkişafı müqabilində, sözsüz, antik dövrün fikirləri geridə qalmışdı. XII əsrdə fəlsəfə inkişaf yolu keçdiyi kimi, onun müxtəlif ictimai problemləri də inkişaf edib təkmilləşmişdi. Nizaminin təsvir etdiyi ideal cəmiyyət üstün olmalı idi.

Bu səbəblərə görə, yuxarıda xatırlatdığımız elmi əsərlərdə qoyulmuş “utopik cəmiyyət” probleminin yeni, elmi metodologiya əsasında tədqiqi vacib və zəruri məsələdir.

Birinci qrupa, həmçinin, “İskəndərnamə” poemasının məxəzlərini dərindən və mükəmməl araşdırmış Əli Sultanlı, Y.E. Bertels, Əli Abbasov kimi nizamişünaslar mənsubdur.¹ Onlar utopik cəmiyyət ideyasının genezisini müxtəlif mədəniyyətlərin – antik yunan, qədim Misir, İran, Hind və sair tarixi-fəlsəfi fikrində araşdırmışlar. Məsələn, Y.E.Bertels iddia edirdi ki, “çiçəklənən diyar”la bağlı epizodun ideyası Firdovsinin “Şahnamə” poemasında təsvir olunan brəhmənlər – neosofistlər haqqındakı hekayədən götürülmüşdür. Lakin Niazmi bu konsepsiyaya kəskin fərqli ünsürlər əlavə etmişdir.²

İkinci qrupa mənsub tədqiqatçılar sırasında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və nizamişünaslığında dəyərli tədqiqatlar müəllifi Həmid Araslı öz araşdırmaları ilə seçilir.³ O, şairi yetirmiş mühitin

---

¹ А.Султанлы. “Искендернаме” и западноевропейская литература. Баку, 1947; Е.Э.Бертельс. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. Москва–Ленинград, 1948; Ə.Abbasov. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması. Bakı, 1966

² Е.Э.Бертельс. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. Москва–Ленинград, 1948, с.74-75

³ Н.Араслы. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Nizami Gəncəvi (məqalələr məcmuəsi), IV kitab. Bakı.1947; Н.Араслы. Мотивы азербайджанского эпоса “Деде-Коркут” в творчестве Низами. 1960; Н.Араслы. Народные варианты произведений Низами (сост. Г.Ализаде, М.Г.Тахмасиб). Баку, 1941

əsas xüsusiyyətləri, onun əsərlərinin xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı və s məsələlər üzərində dayanmış, onun milli kökünə müraciət etmişdir.

Bu baxımdan məsələnin mənşəyini qədim türk abidəsi olan “Dədə Qorqud” dastanında axtarmış C.Cahanbaxş¹ isə türk təfəkkür tərzinin Nizaminin ideal cəmiyyət ideyasında öz əksini tapdığını iddia etmişdir.

Üçüncü istiqamətdə araşdırmalar aparmış tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin həyatı, dövrü, sənətini ətraflı tədqiq etmiş akademik H.Araslı, M.Rəfili, M.Əlizadə, Y.E.Bertels, R.Azadə, R.Əliyev² kimi tanınmış nizamişünaslardır.

Onlar “İskəndərnamə”də məşhur epizodu Nizamiyə məxsus orijinal bir ideya kimi səciyyələndirmişlər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə isə utopik cəmiyyət ideyasını “şair təxəyyülündə canlanan bir ideal şəhər” kimi xarakterizə etmişdir.³

Məlumdur ki, keçmiş Sovet məkanında gedən gərgin siyasi-ictimai proseslər, Sovet imperiyasının və totalitar rejimin süqutu, vulqar materializm əsasında yaranmış marksist-leninçi ideologiyanın iflası, Sovet postməkanında mövcud olan iqtisadi, siyasi, mənəvi böhranlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı metodologiyasının dəyişməsi və ədəbi prosesdə gedən hadisələrin obyektiv, elmi prinsiplər əsasında öyrənilməsinə şərait yaratdı. Bu, təbii ki, nizamişünaslıqda da öz əksini tapdı.

Bilindi ki, Nizami Gəncəvinin illər boyu dünyagörüşü təhrif olunmuş, sırf materialist, ateist bir mütəfəkkir kimi səciyyələndirilmişdir. Əslində Nizami mömin bir müsəlman, özü də islamın əsası olan Quran, hədislər, kəlam, fiqh, təsəvvüf kimi ilahiyyat elmlərinə vaqif, Quran təfsirlərini, peyğəmbərlərin tarixini mükəmməl bilən, bu mənbələri orijinalda müəllif edən, ərəb dilinə tərcümə edilmiş qədim yunan filosoflarının əsərlərinə, Hind, Zərdüş t fəlsəfi fikrinə bələd (bu mədəniyyətlərin ən qədim yazılı abidələri artıq

---

¹ C.Cahanbaxş. “Dədə Qorqud” və Nizamidə sosializm ideyası. “Vətən uğrunda”, 1942, s.4-5

² H.Araslı. Şairin həyatı (Nizami Gəncəvi haqqında). Bakı, 1967; M.Rəfili. Низами Гянджеви (эпоха, жизнь, творчество). Москва, 1941; M.Əlizadə. Böyük demokrat. Nizami (məqalələr məcmuəsi), III kitab. Bakı, 1941; E.Ə.Bertels. Низами. Творческий путь поэта. Москва; 1956; R.Azadə. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı, 1979; R.Əliyev. Nizami Gəncəvi. Bakı, 1991

³ M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991

XII əsrə qədər ərəb dilinə tərcümə olunmuşdu), “əhl-e mərifət” kimi orta əsrlər təzkirələrindən bizə məlum olan, ən yüksək ruhani məqama, şeyx rütbəsinə qədər ücalmış bir alim-abiddir.

Tanınmış nizamişünas Mübariz Əlizadə şairi bu cəhətdən aşağıdakı kimi səciyyələndirir: “Nizami hər bir əsərini minacatla başlamış, kainatın xalığı qarşısında diz çöküb təfəkkür dəryasına qərq olaraq, yaradanın cəlali, qüdrəti, hikməti və əzəmətini bəyan üçün qabil ola bilən söz inciləri axtarmış və özünə, yalnız özünə xas olan məharət və sonsuz məhəbbətlə onları misralara düzərək elə bədii-fəlsəfi aləm yaratmış ki, şair Allahın qüdrəti qarşısında heyran qaldığı kimi, oxucu da Nizaminin sənətkarlıq qüdrəti önündə heyran qalır”.¹

Böyük İskəndər haqqında islam elmi, tarixi, coğrafi, dini, ədəbi-bədii ədəbiyyatında mövcud olan ensiklopedik məlumat toplayarkən məqsədi ilə Zülqərneyn (qoşa buynuzlu) ləqəbinin izinə düşüb maraqlı bir fakta təsadüf etdik.

“İskəndərnamə” məsnəvisinin baş qəhrəmanı İskəndər Rumi “Zülqərneyn” (ərəbcə lüğəvi mənası “iki buynuzlu”, “iki buynuz sahibi”) ləqəbi altında Quranın “Kəhf” surəsinin 83-98-ci ayələrində xatırlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “İskəndərnamə”nin baş qəhrəmanı İskəndərin prototipi Makedoniyalı İskəndərin Quranda bir peyğəmbər kimi xatırlanması təsadüfi xarakter daşımır. Böyük makedoniyalı sərkərdənin həyatı, fəthatı, qəhrəmanlıq və sərgüzəştlərini müfəssəl təsvir etmiş qədim yunan və Roma tarixçilərinin (Arrian, Plutarx, Kurtsi Kvint Ruf və b.) əsərlərini araşdırmış Əli Abbasov iddia edir ki, bu tarixçilərin əsərlərinə yunan folklorunun güclü təsiri olmuşdur.² İskəndərə ilahi xasiyyətlər aid edilmiş, onun ətrafında müxtəlif əfsanələr – “İsgəndərin insanlar arasına Allahın iradəsi ilə” gəldiyi iddia olunmuşdur.

Bu fikrin təsdiqini yunan ezoterik ədəbiyyatında müşahidə edirik. Yunan ezoterizmi Makedoniyalı İskəndəri atası ikinci Filip kimi kainatın sirlərinə vəqif bir ruhani şəxsiyyət statusunda təqdim edir. “Şübhəsiz ki, bir ovuc yunanla Hindistana qədər bütün Asiyayı fəth edərkən, o, (İskəndər – H.V.) ümumdünya monarxiyası ya-

¹ Mübariz Əlizadə. Nizami insanın mənəvi məziyyətləri haqqında // “Nizami Gəncəvi-850” (məqalələr toplusu). Bakı, 1992, s.68

² Əli Abbasov. Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poeması. Bakı, 1966, s.20

ratmaq əzmində idi: lakin o, xalqlara zülm edən, dini və elmi məhv edən Roma sezarlarının yaratdığı monarxiya kimi deyil, Avropanı elmin nüfuzuna söykənən dini sintez vasitəsi ilə birləşdirmək kimi güclü bir ideya həvəsində idi”.¹

Y.E.Bertels “Роман об Александре и его главные версии на Востоке” (“İskəndər haqqında roman və onun Şərqdə başlıca versiyaları”)² monoqrafiyasında belə bir fərziyyə irəli sürür ki, Aleksandr haqqında rəvayətlərin ərəb aləminə nüfuzu müxtəlif yollarla baş vermişdir. Suriya, İran və sair regionlardan əxz olunmuş rəvayətlərin yerli əfsanələrlə qaynayıb-qarışması nəticəsində qədim yunan əhvalatı elə bir səklə düşmüşdür ki, onların mənşəcə yunanlara məxsus olmasını təyin etmək müşkül bir məsələdir.

İskəndər haqqında müsəlman aləmində əfsanələrin sonrakı taleyi onun Qurana (yəni islam mədəniyyətinə – H.V.) nüfuz etməsi ilə əlaqəsi mövcuddur.

Yunan fəlsəfi ədəbiyyatında mövcud olan utopik cəmiyyət ideyasının islam dini-fəlsəfi fikri süzgəcindən keçib, müəyyən transformasiyaya uğrayaraq, Nizami “İskəndərnamə”sinə nüfuz etməsini sübut etmək məqsədilə islam tarixçilərinin əsərlərinə nəzər salmaq, bu problemin elmi şəkildə həllinə imkan verir.

Quran qissə və təfsirlərinin, eləcə də peyğəmbərlərin həyatını qələmə alan tarixçilərin Quranda adıçəkilən və peyğəmbərlik missiyası daşıyan İskəndər Zülqərneyn haqqında rəvayətləri toplayaraq, “Qisəs-ul-ənbiya” (Peyğəmbərlərin qissələri) adı altında islam tarix elmində məşhur olan əsərlərə müraciət etmək məqsədəuyğundur.

Belə tarixçilər arasında ilkin müəlliflərdən biri də Əbu Abdullah Vəhb bin Münəbbihdir (VII əsr).

Nizaminin “İqbalnamə”də vəsf etdiyi azad, xoşbəxt diyarın təsvirinin Vəhb bin Münəbbihin adından rəvayət olunan qissənin bir çox motivlərinin üst-üstə düşməsi, təsvirdə müşahidə olunan oxşarlıq böyük maraq doğurur: “Həbs edilməsindən sonra söylədiyi: “Allah qarşımıza həbsi çıxartdı; biz də Ona ibadətimizi artırdıq” (Zəhəbi) sözləri bu zahidənə həyat barəsində söylənmişdir ki, bu, Əyyubun islami bir paralelidir. Onun, xüsusilə savaştan, mübahisədən əvvəl xəbərdarlıq etmək, cəmiyyətdən uzaqlaşmamaq, lakin in-

¹ Эдуард Шюре. Великие Посвященные (Очерк эзотеризма религий). Калуга, 1914, с.343-344

² Е.Э.Бертельс. Роман об Александре, с.14-15

sanlarla ehtiyatla davranmaq kimi (dinlərkən kor, görürkən kor, danışarkən dilsiz olmaq) tövsiyələr etməsi rəvayət edilir. Əbu Huəym əsərində (bax: “Hilyətəl-övliya”) onun hikmət, zöhd və təsəvvüfə dair müxtəlif fikirlərinə yer verir. Vəhbin, Tövrat (isim zikr edərəkən söylədiyi hekayələr üçün, bax: IV, 38, 48, 58; digər hekayələr üçün, bax: 27, 32, 38, 50, 51, 59, 60, 67, 70, 71, 72), Zəbur (isim zikr edərəkən hekayələr üçün bax: IV, 62, 67) və İncilə (bax: 52, 56, 61, 67) vaqif olduğunu göstərən bu rəvayətləri nəql etdiyi hədislər (IV, 73-81) müşayiət etməkdədir.

Vəhb “qədər”, “qismət”, “tale” görüşünü mənimsəmişdi (ayrıca bax: Yaqut, İrşad VII, 232); lakin daha sonra bu görüşü vəhylərin hamısı ilə uyğun olmadığından rədd etdi: “Hilyətəl-Övliya”da mövcud bir rəvayətə (IV, 24) diqqət edilərsə, şəxsən özü qədər-qismət mövzusunda hər hansı bir baxışı bəyan etmədiyini söyləyirdi. Həyatının hansı dövründə həbs edilmiş olduğuna dair qeyd yoxdur. Belə bir hadisə, bəlkə, onun son günlərində baş vermişdir; çünki, Vəhb, Yəmən valisi Yusif b. Ömər-əl-Şəkəfinin əmr etdiyi bədən cəzasından sonra, hicrətin 110 və ya 114-də vəfat etmişdir”.¹

Aşağıda oxucuların mühakiməsinə təqdim edəcəyimiz utopik cəmiyyət haqqında məlumat Nizami Gəncəvinin “İqbalnamə”də vəsf etdiyi azad, xoşbəxt ölkənin təsviri üçün əsas sayıla bilər.

Vəhb bin Mүнəbbinin rəvayətinə görə, İskəndər Rumi Zülqərneyn “...Dünyanı gəzirdi, şəhərlər fəth edirdi və hamını Tək Allaha (Tanrıya) sitayiş etməyə çağırırdı ki, gəlib bir müttəqi, Haqla idarə və ədalətlə mühakimə edən bir icmaya, xalqa təsadüf etdi. Onlar eyni dərəcədə (bir qaydada) bölüşür, ədalətlə hökm verir, bərabər-hüquqlu, bir-birinə mərhəmətli, həmrəy, eyni vəziyyətli (mövqeli), əxlaqları oxşar, düz yolu tutan, qəlbləri ülfətli (dost), xoşxasiyyət idilər. Qəbirləri evlərinin astanasında, evləri qapısız, əmirsiz (hökmdarsız), qazısız (hakimsiz), zəngin, varlı insanlarsız (hökmdarsız), əşrafsız (zadəgansız) idilər. Bir-birindən fərqlənmir (təfavütsüz), bir-birindən üstün olmağa cəhd etmir (rəqabət aparmır), ixtilafsız (mübahisəsiz), bir-biri ilə savaşırmır, bir-birini təhqir etmir (söymür), bir-birini öldürmür (müharibə etmirlər). Aclıq çəkmir, qıtlıq olmur və əsəbiləşmirdilər. İnsan başına gələn bəlalara düşər

---

¹ İslam ansiklopedisi (İslam aləmi, tarixi, coğrafiya, etnoqrafiya, bioqrafiya lüğəti), XIII c. İstanbul; 1986, s.260-262

olmur, ən uzun ömür sürən insanlardandırlar. Onlardan miskin (yoxsul, dilənçi, möhtac) kobud, sərt, qəddar, rəhimsiz insanlar mövcud deyildir.

Zülqərneyn bunu seyr etdi və onların işindən təəccübləndi və dedi: Ey xalq, işlərinizdən mənə xəbərdar edin. Mən yer kürəsinin quru və su, şərq və qərb, işıq və zülmətini gəzib-dolaşdım, sizə bənzərinə rast gəlmədim. Özünüz haqda mənə məlumat verin. Söylədilər: Bəli, bizdən istədiyini soruş. Dedi: Mənə xəbər verin, nə üçün ölümlərinizin qəbirləri evlərin kandarındadır? Dedilər: Bilərəkdən (qəsdən) belə edirik ki, ölümü unutmayaq, onun mövcudluğu qəlbi-mizdən çıxmasın. Soruşdu: Nə səbəbdən evləriniz qapısızdır? Cavab verdilər: Aramızda ittiham olunacaq (oğru, xain, qarətçi) inancısı mömin (etimada layiq, pak, etibarlı) şəxslərdən qeyrisi yoxdur. Dedi: nə səbəbə aranızda əmirlər yoxdur? Dedilər: Bir-birimizə zülm etmirik. Soruşdu: Nə üçün aranızda qazılar yoxdur? Dedilər: bir-birimizə düşmənçilik etmirik (münaqişəyə girişmirik). Soruşdu: Nə üçün aranızda sərvətmənd, varlı insanlar yoxdur? Cavab verdilər: Mal-sərvəti çoxaltmırıq. Soruşdu: Nə səbəbə aranızda hökmdarlar yoxdur? Cavab verdilər: Bir-birimizə qarşı təkəbbürlü deyilik. Soruşdu: Nə üçün bir-birinizlə çəkişirsiniz (mübahisə etmirsiniz) və aranızda fikir ayrılığı yoxdur? Dedilər: Ürəklərimizin yekdil (ülfətli) olduğu və aramızda müttəqi, mömin, dindar, əməli saleh insanların mövcudluğundan. Dedi: Nə səbəbə bir-birinizi təhqir etmir, söymür, öldürmürsünüz? Dedilər: Öz xislətimizə qətiyyətlə (əzmlə) qalib gəldiyimiz, arzu və xülyalara uymamağımızdan. Dedi: Nə səbəbdən həmrəy, yekdilsiniz, yolunuz düz, doğrudur? Cavab verdilər: Ona görə ki, bir-birimizə yalan danışmırıq, aldatmırıq, böhtan, qeybətdən uzağıq. Dedi: Mənə xəbər verin, haradan belə qəlbləriniz bir-birinə bənzəyir, tutduğunuz, yol ədalətlidir? Dedilər: Qəlblərimiz haqq, təmiz, sadıq, doğrudur, sinəmizdən həsəd, kin-küdurət, nifrət, qəzəb, qərəz, ədavət, hirs-hikkəni uzaqlaşdırmışıq (silmişik). Soruşdu: Nəyə görə aranızda imkansız, yoxsul, bədbəxt, dilənçi yoxdur? Cavab verdilər: Eyni səviyyədə bölüşdüyümüzdən. Soruşdu: Nə üçün aranızda qaba, rəhimsiz, kobud, qəddar insanlar yoxdur? Cavab verdi: Təvazökarlıq, itaət və nəfsi toxluqdan. Soruşdu: Nə ömrünüzü uzun edir? Dedilər: Biz haqla, ədalətlə iş görürük, hökm çıxarıyıq. Sual etdi: Nə üçün qəhətlik, açlığa məhrum olursunuz? Dedilər: İstiğfardan (günahların bağışlanmasını xahiş et-

məkdən) qəflətdə deyilik. Soruşdu: Nə üçün hirslənmirsiniz? Cavab verdilər: Özümüzü bədbəxtlik üz verməmişdən öncə hazırladığımızdan, ehtiyatlı, ayıq-sayıq ondan sığınırıq (qorunuruq). Soruşdu: Nə səbəbdən insanlara üz verən müsibətlər sizə üz vermir? Dedilər: Allahdan qeyrisinə təvəkkül etmirik (güvənmirik): hava şəraitinə, ulduzlara ümid etmirik, onlarla işimiz yoxdur. Dedi: Mənə söylədilər ki, atalarınız həmçinin belə etmişdilər (ömür sürmüşdülər). Dedilər: Bəli, atalarımız - yoxsullara, dilənçilərə rəhm etmiş, fəqirlərə əl tutmuş, onlara zülm edənləri əfv etmiş, onlara pislik edənlərin müqabilində yaxşılıq etmiş, cahillərə qarşı yumşaq, mülayim münasibət bəsləmiş, onları təhqir edənləri, söyənləri bağışlamış (günahlarından keçmiş), onların qohum-əqrəbalarına namaz qılmış (dua etmiş), əmanətləri ödəmiş (xəyanət etməmiş), namaz üçün vaxtlarını hişf etmiş (vaxtlı-vaxtında ibadət etmiş), əhdlərini yerinə yetirmiş, vədlərinə vəfa etmiş, onlardan mükafat gözləməmiş, yaxınlarından uzaq gəzməmiş, onlara nifrət etməmiş, onlarla lovğa, iddialı, təkəbbürlü davranmamışlar.

Allah-təala beləcə onların işlərini yoluna qoyub, qaydaya salmış, diri olduğu (yəni həyatda yaşadıkları müddətdə) hişf etmişdir və onların irsini hişf etmək Allahın üzərində bir haqdır”.¹

Təbərinin Vəhbin adından rəvayət etdiyi bu epizod Nizami yaradıcılığında ictimai ədalət problemini yalnız qədim yunan fəlsəfi fikri əsasında tədqiq etmiş nizamişünaslardan fərqli olaraq, şair-mütəfəkkiri ərsəyə yetirmiş islam dini, fəlsəfi, tarixi fikrinə istinadən öyrənilməsinə imkan verir. Bu da bir sıra yanlış mülahizələr, əsassız fərziyyələrin (ideyanın şair təxəyyülünün məhsulu kimi tədqiq olunması) meydana gəlməsinin qarşısını alır.

“Ədalət” kateqoriyası Nəsirəddin Tusinin (1201-1274), Əbu İbn Miskəveyh, İbn Sina, əl-Fərabî, Aristotel, Platon və bir sıra digər filosofların elmi-dini-fəlsəfi-ictimai fikirləri əsasında yazdığı “Əxlaqi-Nasiri” əsərində, “birlik”, “vahidlik” kimi anlayışlara söykənərək belə tərif olunur: “...onun arxı öz suyunu həqiqi “bir” olan ilk başlanğıc, yəni bütün ədədlənmiş varlıqların mahiyyətinə nüfuz etmiş bir mütləq vücudun nur selindən götürülmüşdür”.² “...Hər şeydə ortalığı təyin edə bilmək və onu dərk sayəsində əyintilərə yol

¹ Əbu Cəfər Məhəmməd bin Cərir Ət-Təbəri. Cəmi-ül-bəyan-fi-tə'vil əl-Quran. 8-ci cild. Beyrut-Livan, 1992, s.282-283

² Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 1986, s.97

verməmək yalnız bərabərlik nəticəsində olur ki, buna da “vicdanın səsi” (“ilahi namus”) deyilir”.¹

Tusi Aristotelə istinad edərək, qeyd edir: “...ilahi namus”a yiyələnmiş adamlar **bərabərliyə, xeyrə, səadətə və ədalətə** aparan işlər görür, “ilahi namus” yaxşılıqdan başqa heç bir şeyə razılıq verməz, çünki böyük yaradanın iradəsi yalnız gözəl əməllərə yönəlir; “İlahi namus” da buna uyğun olaraq faydalı, xoşbəxtliyə səbəb olan şeylərə meyil edər, fəsad əməllərdən qaçar”.²

Nəsirəddin Tusi qədim yunan və ərəb filosoflarının fikirlərindən faydalanaraq, “tam səadət”in tərifi aşığıdakı şəkildə verir: “tam səadət” elə insanlara qismət olar... (ki) ilahi nur, insani şüur sayəsində saysız-hesabsız sirlərə vaqif olar, bu dərəcəyə çatan isə səadətin də ən yüksək dərəcəsinə çatmış olur. Beləsi nə sevgilisinin fərağından kədərlənir, nə itirilmiş var-dövlətinin həsrətini çəker, bütün dünya malı, o cümlədən ona ən yaxın olan bədəni də ona ağır yük olar; ondan xilas olub, ona azadlıq verməyi böyük nemət hesab edər. Belə adamın dünya malına göstərdiyi maraq yalnız bu bədənlə əlaqədardır, ondan yaxa qurtarmaq isə onun ixtiyarında deyildir, ona görə də o, böyük yaradanın iradəsi xilafına heç bir iş görməz, təbiətin vəsvəsesi, şəhvetinin dərəcəsi onu düzgün yoldan sapdırma bilməz, deməli, o nə sevdiyinin yox olmasından qəmlənir, nə arzularının əmələ gəlməməsindən kədərlənir, nə qələbə çalanda çaşar, nə kəmə çatanda həddini aşar.³

“Qədim filosofların bir qismi bu əqidədədirlər ki, bədənin səadətdə payı yoxdur: bir də deyiblər ki, nəfs insanların bədəni ilə birləşdiyindən, bədənin təbiətindəki kəsafət, cismində olan nəcasət, başqa pak olmayan şeylərə ehtiyacı nəfsi də bulayar və o, “mütləq səadət” sayıla bilməz; buna görədir ki, o, əqli kateqoriyaların həqiqətini tam şəkildə kəşf etməkdən acizdir, materiyanın mahiyyəti, maddənin fitrəti onun üçün qaranlıq qalmışdır; lakin nəfs bu kəsafətdən ayrıldıqda, nəcasətdən təmizləndikdə parıldamağa başlar, öz xalis mahiyyətini büruzə verib ülvi nur qəbul etmək qabiliyyəti qazanar və bu zaman “tam əql” adını almağa layiq olar”.⁴

---

¹ Xacə Nəsirəddin Tusi. Göstərilən əsər, s.99

² Yenə orada, s.100

³ Yenə orada, s.69

⁴ Yenə orada, s.67

Yuxarıda Vəhbin adından rəvayət olunmuş hekayə antik fəlsəfədə təşəkkül tapmış sosial utopiya ilə Nizami “İqbalnamə”sində vəsf olunmuş ideal cəmiyyət zəncirindəki çatışmayan aralıq halqanı bərpa etməyə imkan verir.

Nizami mütalibə etdiyi, sonralar öz əsərlərində söykəndiyi mənbələrə yaradıcı yanaşmış, onlardan öz düşüncə və əqidəsi, həyat prinsipləri və dünyaya baxışını ifadə etmək məqsədilə bir bədii vasitə kimi istifadə etmişdir.

Nizaminin bütün "Xəmsə" boyu ideal cəmiyyət, adil hökmdar axtarışı öz xətməni aşağıdakı sətirlərdə tapır: "...ondan maraqlı nə bir hadisə eşitmişdi, nə də şahların kitabında görmüşdü. Ürəyində dedi: "Bu təəccüblü sirlərdən, əgər ağıllısan, gərək ibrət alasan. Artıq dünyada mən at çapıb dolaşmayacağam, hər ovlaqda tələ qurmayacağam. Nə qədər yığmışamsa, mənə bəsdir. Bu adamlardan öyrəndiyimi nəzərə almalyam. Şübhəsiz ki, dünyanı öyrənənin nəzərində dünya bu yaxşı adamlara görə öz yerində qərar tutur. Bunlarla aləm öz əzəmətini saxlayır, dünyanın sütunları bu xalq olmuşdur. Əgər xasiyyət belə isə, bəs bizim xasiyyətimiz nədir? Əgər insanlar bunlardırsa, bəs biz kimik? Bizi dənizlərə və çöllərə göndərməkdə məqsəd bu imiş ki, gərək buradan keçək. Bəlkə, mən vəhşi insanların xasiyyətindən doyam, bu müdrik adamların ayinini öyrənəm, əgər bu xalqı bundan əvvəl görsəydim, dünyanı başdan-başa heç dolaşmazdım. Dağın bir küncündə oturardım. Allaha sitayişlə məşğul olardım. Mənim ayinim bu qaydadan çıxmazdı. Mənim bu dindən başqa dinim olmazdı". Bu cür dini və dinpərəstliyi gördükdə kökündən peyğəmbərliyi yada gətirmədi".¹

Göründüyü kimi, "İsgəndərnamə"də nəzmə çəkilmiş bu mütərəqqi ümumbəşəri ideyaların arxasında Nizami mənəviyyəti, Nizami əqli, Nizami fəlsəfi-ictimai görüşləri, ülvi, ali, ruhani bir varlıq durur, mənən güclü, əqlən zəki, nurlu, ruhən sağlam, fəzil, kamil bir insan nəfəsi duyulur.

Yuxarıda bəyan etdiyimiz fikirlər aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

1. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" məsnəvisində təsvir olunmuş ideal cəmiyyət şairin ictimai-fəlsəfi görüşlərinin bir cəhətini təşkil edən ictimai ədalət problemindən bəhs etməyə imkan verir.

---

¹ Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, 1983, s.586

Məsələnin tarixi, fəlsəfi köklərini tədqiq etmiş sovet nizami-şünaslığı ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən sosial utopiya problemini şairin yaradıcılığının ana xətti kimi səciyyələndirmiş, utopik cəmiyyət ideyasının antik yunan fəlsəfəsində təşəkkül tapdığı iddiasını irəli sürmüş və sübuta yetirmişdir.

2. Lakin vulqar materializmə istinad edən marksist ideologiyası əsasında aparılmış araşdırmalar yalnız qədim yunan fəlsəfi fikrini əsas götürərək, problemi islam mədəniyyəti çərçivəsində tədqiq etməyərək, bilavasitə Nizami yaradıcılığına müraciət etmiş, şair-mütəfəkkiri ərsəyə gətirən islam dini, fəlsəfi, tarixi fikrinə aid mənbələri tədqiqata cəlb etməmişlər. Bu da bir sıra yanlış mülahizələr, əsassız fərziyələrin (ideyanın şair təxəyyülünün məhsulu kimi təqdim olunması) təzahür etməsinə şərait yaratmışdır.

3. Məsələnin baş qəhrəmanı İskəndər Rumi islam məfkurəsinin qaynağı "Quran-i Kərim"də Zülqərneyn ləqəbi ilə xatırlanmış, peyğəmbərlər silsiləsinə aid edilmiş, buna müvafiq olaraq "Quran" təfsirlərində ona aid bir sıra rəvayətlər qələmə alınmışdır. Bundan əlavə, dini ədəbiyyatda – "Qisəsül-ənbiya"da ("Peyğəmbərlərin hekayələri") İskəndər Zülqərneyn haqqında zəngin məlumat verilmişdir.

4. Yunan fəlsəfi fikrindən qaynaqlanmış utopik cəmiyyət ideyası peyğəmbərlərin tarixini izhar edən əsərlər vasitəsilə islam aləminə nüfuz etmişdir. Tabiiunlardan hesab olunan Vəhb bin Münəbbihin (VII) qədim dünya xalqlarının tarixindən bəhs olunan əsərlərindən məşhur "Quran" müfəssiri Ət-Təbəri öz "Təfsir"ində istifadə etmiş, Nizami Gəncəvi də, təbii ki, "İskəndərnamə"sində ondan bəhrələnmişdir.

5. Yunan fəlsəfi tənəkküründən qidalanmış müsəlman filosofları ictimai ədalət problemini onlara istinadən öyrənmiş və inkişaf etdirib orijinal bir interpretasiya vermiş, bu da öz əksini islam fəlsəfi-əxdaqi fikrinin ən dəyərli əsərlərindən sayılan Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsərində tapmışdır.

Bütün yaradıcılığı boyu adil hökmdar, ideal cəmiyyət, ictimai ədalət probleminin həllini tapmağa cəhd etmiş mütəfəkkir Nizami ömrünün sonunda bu məsələni uzun sürən axtarışlardan sonra mömin, müttəqi, pak, pəhrizkar, mərifətli, xoşbəxt bir icma təsvirilə və peyğəmbərliyindən utanan İskəndər surətilə xətm etmişdir.

2. Nizami Gəncəvi və İslam mədəniyyəti

Bilindiyi kimi, islam elm və mədəniyyəti ümumbəşəri şüuru keyfiyyətcə yeni, yüksək səviyyəyə qaldırmış, bəşəriyyətin mənəvi-ruhi və maddi təkamül prosesində özünəməxsus bir mərhələ təşkil etmiş və bu inkişaf da mütərəqqi rol oynamışdır.

Bu mədəniyyət Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olan dahi Nizami Gəncəvini həm şəxsiyyət, həm mütəfəkkir və həm də sənətkar kimi ərsəyə yetirmişdir. Lakin bilavasitə təsirin, yəni şairin qədim yunan, yəhudi, sanskrit, pəhləvi, siryani və s. kimi dillərə bələd olması haqqında fikirlər vardırırsa, əslində buna elə bir ehtiyac da olmamışdır, çünki şairin yazıb-yaratdığı XII əsrə qədər ərəbdilli müsəlman mütərcimləri (mənsəcə ərəb, türk, fars, suriyalı, yəhudi və başqa millətlərə mənsub olmaqla) VIII-IX əsrlərdə, yəni cəmi iki əsr ərzində qədim mədəniyyətlərin ən dəyərli nümunələrini ərəb dilinə tərcümə etmişlər.

IX-X əsrlərdə fəlsəfə, tarix, metafizika, coğrafiya, riyaziyyat, həndəsə, tibb, astronomiya, astrologiya və sair təbiət və ilahiyyat elmləri müsəlman üləmaları tərəfindən mükəmməl öyrənilmiş, əldə edilmiş bilgilər inkişaf etdirilmiş, İbn Sina, İbn Rüşd, Biruni, əl-Farabi, Nəsirəddin Tusi, əl-Kindi kimi filosof və ensiklopedik biliyə malik alim və mütəfəkkirlər yetişmişdir; yəni islam dininə əsaslanan müsəlman mədəniyyəti qapalı sistem olaraq qalmamış, dəyərlər əxz etmiş, inkişaf etdirib ən yeni sivilizasiyalara ötürmüşdür. Belə ki, XIV-XV əsrlərdə Əndəlusda (İspaniya) məskunlaşmış müsəlman alim və mütərcimləri Avisenna, Averoes və digər müəlliflər kimi Avropada tanınmış alimlərin elmi əsərlərini ərəb dilindən latın dilinə çevirmiş və orta əsrlər xristian Avropa məkanında mövcud olan latındilli elm, fəlsəfə, nəzəri fikrin tərəqqisinə təkan vermiş, antik yunan fəlsəfəsinin xristian Avropasına nüfuzuna və intibah dövrü mədəniyyətinin inkişafına səbəb olmuşdur.

Qədim yunan, Misir, türk, hind, Babil, İran, yəhudi, xristian, Bizans və digər dünya mədəniyyətləri dini-fəlsəfi, elmi-nəzəri, ədəbi-bədii və əsətiri fikrinin islam mentaliteti prizmasından keçərək Nizaminin bədii təfəkküründən süzülüb “Xəmsə”yə hopması və “Xəmsə”nin ən yetkin əsəri sayılan “İskəndərnamə” məsnəvisində parlaq şəkildə təzahür etməsi ideyasının təsdiqi poemanın məxəzlərinin tədqiqi zamanı aşkarlanır.

Müşahidələr göstərir ki, Nizamiyə (XII əsr) qədər mövcud olan qədim dünya sivilizasiyaları şairin dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsir etmiş və islam mədəniyyəti bu prosesdə xüsusi rol oynamışdır.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bəşəriyyətin mənəvi-ruhani təkamülündə özünəməxsus xidmət və rolu olan müxtəlif dini məfkurələr – brəhmənlik, zərdüştlük, manilik, musəvilik, məsihilik və sair dinlər, onların müxtəlif təriqətləri və Müqəddəs (səməvi) kitabları – “Tövrat”, “Zəbur”, “Avesta”, “Ərtəng” və s. dini ədəbiyyat, həmçinin, onlarla bağlı çeşidli rəvayətlər müxtəlif yollarla islam aləminə nüfuz etmiş, islam təfəkkürü bu əhvalatları islami dəyərlərə uyğun tərzdə saf-çürük edərək mənimsəmiş, hər növ ədəbiyyatda, dini, fəlsəfi, bədii-poetik abidələrdə əks etdirmişdir.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” məsnəvisinin baş qəhrəmanı İskəndər surətini yaradarkən, onun prototipi Makedoniyalı Aleksandr, onun haqqında mövcud olan tarixi, əfsanəvi, dini, fantastik ədəbiyyatdan bəhrələnərək, bütün məlum faktları, hadisələri, sərgüzəştləri öz dünyagörüşü, ideyalarını ifadə edən bədii vasitə kimi istifadə etmiş, Böyük İskəndərin obrazını üç müxtəlif müstəvidə: iqlimləri fəth edən istedadlı sərkərdə-fateh; dünya sirlərinə vaqif, dərin zəka sahibi alim-filosof və nəhayət, insanları tək olan Tanrıya imana dəvət edən peyğəmbər surətini böyük məharətlə öz ruhu, qanı və canı ilə yoğurmuşdur.

“İskəndərnamə” mənzuməsinin “İqbalnamə” (“Səadət haqqında kitab”) adlanan ikinci hissəsində Nizami Gəncəvi əsərin baş qəhrəmanı İskəndər Zülqərneyni peyğəmbərlik missiyası ilə dünyanın dörd cəhətinə (şərq, qərb, cənub, şimal) səyahət etdirir və sonda şimala gətirir.

Şimalda İskəndərin təsadüf etdiyi bir mənərə və onun təsviri, yəni islam dinini peyğəmbərsiz qəbul etmiş mömin bir xalqın yəcuc və məcuc adlanan vəhşi tayfaların zülmündən İskəndərə şikayət etməsi, ondan imdad istəməsi, həmin zülmkar xalqların əsərdə müfəssəl təsviri, İskəndərin əzilən xalqın yalvarışlarına cavab olaraq “İskəndər sədd”i kimi məşhur səddi inşa etməsi epizodu bu cəhətdən maraqlıdır.

Yəcuc və Məcuc etnonimlərinin mənşəyi, tarixi, mənası, məsnəvidə rolu və yerini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə hərtərəfli məlumat toplarkən, “Tövrat”dan əxz olunmuş bir rəvayətin Nizami “İskəndər-

namə”sinə necə yol tapması faktı aşkarlandı və bu maraqlı fakt “İskəndərnamə”nin naməlum mənbələrindən birinin izinə düşməyə imkan yaratdı.

Məsələnin şərhinə keçməzdən əvvəl Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”sində təsvir olunmuş bir epizodun orijinal variantından bir parça və həmin mətnin şərqşünas-alim Vaqif Aslanovun farscadan filoloji tərcüməsi ilə tanış olmağı məqsəduyğun hesab edirik:

پدید آمد آرامگاهی زدور چنان کز شب تیزه تابنده هور
 بر افراخته طاقی از تیغ کوه که از دیدنش در دل آمد شکوه
 ببالای آن طاق پیروزه رنگ کشیده کمر کوهی از خاره سنگ
 گروهی بر آن کوه دین پروران مسلمان و فارغ ز پیغمبران
 بالهام یزدان ز روی قیاس در احوال خود گشته یزدان شناس
 چو دیدند سیمای اسکندری پذیرا شدندش پیغمبری
 بتعلیم او خاطر آراستند وزو دانش و داد درخواستند
 سکندر برایشان در دین گشاد بجز دین و دانش بسی چیز داد
 چو دیدند شاهی چنان چاره ساز بچاره گری در گشادند باز
 که شفقت بر آن داور دستگیر براین زیر دستان فرمانپذیر
 پس این گریوه در این سنگلاخ یکی دشت بینی چو دریا فراخ
 گروهی در آن دشت یاجوج نام چو ما آدمی زاده و دیو فام
 چو دیوان آهن دل الماس چنگ چو گرگان بد گوهر آشفته رنگ
 رسیده ز سر تا قدم مویشان نبینی نشانی تو از (بر) رویشان
 بچنگال و دندان همه چو دده بخون ریختن چنگ و دندان زده
 بگیرند هنگام تک باد را بناخن بسنبند پولاد را
 همه در خرام و خورش ناسپاس نه بینی در ایشان کس ایزد شناس¹

(Uzaqdan bir aramgah görüdü, elə bil, qaranlıq gecədə işıq parlayırdı. Sal dağ başından bir tağ ucalmışdı ki, onun varlığından (görünüşündən – H.V.) ürək genişlənirdi. Firuzə rəngli o tağdan o yana qranit daşdan bir dağ kəməri çəkilmişdi. O dağda dinpərvər bir xalq var idi, müsəlman (idi) və peyğəmbərdən azad idi. Allahın (Yəzdan – H.V.) ilhamı ilə öz əhvallarına müvafiq Allahı (Yəzdan – H.V.) tanımışdılar. Onlar İskəndərin simasını görəni kimi onun peyğəmbərliyini qəbul etdilər. Onun təlimi ilə könüllərini bəzəyib, ondan bilik və ədalət istədilər. İskəndər onlara din qapısını açdı, din və bilikdən başqa da çox şey verdi. Gördülər ki, şah hər şeyə çarə

کلیات خمسة حکیم نظامی گنجه ای (مخزن الاسرار – خسرو و شیرین – لیلی و مجنون – هفت پیکر – اسکندرنامه) تهران- مؤسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۶

<https://ganjoor.net/nezami/5ganj/kheradname/sh36/>

edə bilir, ondan çarə istəyib belə bir sirri açdılar: “Ey əl tutan hakim, şəfqətini göstər. Sənin fərmanına hazır duran bu zəiflərə. Bu dağın dalında, bu daşlıqda dəniz kimi geniş bir çöl görürsən.

O çöldə Yəcuc adlı bir xalq. Bizim kimi insandan doğulmuşlar, lakin divə bənzəyirlər.

Şirlər kimi (divlər – H.V.) ürəkləri daş (dəmir – H.V.), caynaqları almazdır, bəd təbiətli qurdlar kimi rəngləri tutqundur. Tük-ləri başlarından ayaqlarına tökülür, üzlərində (üzlərindən bir nişan – H.V.) burundan bir nişan görünür. Heyvan kimi hamısı dırnağı və dişi ilə qan tökməyə və dişə çəkməyə hazırdırlar. Ucalıqda əl boydadırlar, lakin dünyanı yeyərlər. Heç birisinin isti və soyuqdan qorxusu yoxdur. Qaçmaqda onlar küləyi ötərlər, poladı dırnaqları ilə deşərlər. Hamısı yemək-içməkdə və gəzməkdə naşükürdürlər. Onlarda bir nəfər də Allahu tanıyan (İzzəd – H.V.) görməzsən.)¹

Bir çox alimlər, məsələn, Y.E. Bertels və Həmid Araslı həmin məsələyə öləri də olsa, toxunmuş, əsərin məzmun planının təhlili ilə əlaqəli epizodu təsvir etmişlər. Məsələn, Nizami yaradıcılığı ilə ilgili bir çox qiymətli elmi, elmi-kütləvi əsərlərin müəllifi, akademik H. Araslı “Şairin həyatı” adlı monoqrafiyasında “...Çindən şimala keçib (İskəndər Zülqərneyn nəzərdə tutulur – V.H.) burada qonşulardan əziyyət çəkən xalqı qorumaq üçün Çin səddini çəkdirir...” qeydi ilə qənaətlənmiş² və yaxud, Y.E.Bertels “Aleksandr haqqında roman və onun Şərqdə başlıca rəvayətləri” adlı elmi monoqrafiyasında “...bu ölkələrin xalqı yəcuc və məcuc vəhşi qəbilələrindən əziyyət çəkirlər. Bu vəhşi qəbilələr Firdovsiyə nisbətən az fantastik təsvir olunurlar və inkişafın həddən ziyadə aşağı səviyyə-sində olan hansısa köçəri xalqları xatırladırlar...” (*rus dilindən tərcümə* – H.V.) mülahizəsi ilə kifayətlənmişdir.³

Nizamişünas calimlərdən Ə.Abbasov⁴ “Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması” monoqrafiyası və R.Azadənin “Nizami və onun poeziya sələfləri” əsərinin “Nizami süjet və obrazlarının

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (İqbalnamə). Bakı, 1983, s.580-583

² Həmid Araslı. Şairin həyatı. (Nizami Gəncəvi haqqında). Bakı, 1967, s.175

³ Евгений Бертельс. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. Москва-Ленинград, 1948, s.74

⁴ Əli Abbasov. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması. Bakı, 1966, s.37-47

qədim tarix, salnamə və yazılı əfsanələrdə” adlı bölümündə “İskəndərnamə”nin tarixi qaynaqlarını tədqiq etmişlər.¹

İkinci istiqamətdə tədqiqat aparmış mütəxəssislər – Y.E.Bertels və R.Azadə bu epizodun mənbəyi kimi Samani hökmdarı Mənsub İbn Nuhun arzusu ilə Təbəri “Tarix”ini fars dilinə tərcümə etmiş Əbu Əli Məhəmməd ibn Məhəmməd Bələminin 963-cü ildə tamamladığı “Tərcümeyi tarix-i Təbəri” (“Təbəri tarixinin tərcüməsi”) əsərini göstərmişlər.

Məlumdur ki, Yəcuc və Məcuc xalqları haqqında rəvayət mənsə etibarilə “Tövrat”dan (“Тора” – “Ветхий Завет” (“Əski Əhd”)) qaynaqlanmışdır. Bu əhvalatla bağlı zəngin tarixi, coğrafi, dini, elmi-tənqidi məlumatlar mövcuddur. “Qoq və Maqoq (islami ədəbiyyatda – Yəcuc və Məcuc) yəhudi, məsihi (xristian) esxatoloji (εσχολογία – bəşəriyyətin sonu və axirət haqqında mövcud olan dini təsəvvürlərin məcmuəsi) əsatir və rəvayətlərdə axır zamanda şimaldan və yaxud dünyanın başqa məskun ucqar bölgələrindən gələcək (hücum edəcək) “Tanrının xalqına” antaqonist, zidd davakar, döyüşkən, savaşıçı qövmələrdir”.

Qoq və Maqoq haqqında “Tövrat”da üç müxtəlif təsvirə rast gəlinir:² [X, 2] 1. Maqoq (yəhudi ənənəsinə görə) Yafəsin oğlu, Nuhun nəvəsidir, yəhudi ənənəsi bu dumanlı və məşum personajı skif qəbilələrinin əcdadı kimi müəyyənləşdirir (“Бытие”, Книга X:2 (“Varlıq” kitabı X, 2); 2-ci təsvirə görə, Meşəhin və Fuvalın böyük knyazı Maqoq torpağına mənsub Qoqun öz müdhiş orduları ilə şimaldan İsrail ölkəsinə ölüm və dağıntı gətirəcəyi, oranı viran edib, xaraba qoyacağı haqqında peyğəmbər İyezilik (“Peyğəmbər İyezilikin kitabı”, 38-39-cu fəsilələr) qabaqcadan xəbərdarlıq etmişdir.³ Onun xəbər verdiyinə görə, Qoq Məsihin axıncı zühurundan öncə ölkələri və xalqları istila etməlidir; və nəhayət, üçüncü təsvirə görə “axır zaman”dan bəhs edən “Əhd-e cədid” (“Yeni əhd”) kitablarından sayılan “Apokalipsis”də (“Αποκαλυψεις”, XX, 7) burada min il ötəndən sonra İblisin məhbəsdən azad olacağı və Yer üzünün dörd küncündə məskunlaşan Qoq və Maqoqu yoldan çıxaracağı və onları hər b üçün toplayacağı (onların sayı dəniz qumlarının sayı qə-

¹ Azadə Rüstəmov. Nizami və onun poeziya sələfləri. Bakı, 1999, s.12-52

² Библия (Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета). Бытие, Книга 10, 2. Книга пророка Иезекилия, Глава 38-39, Москва, 1968, с.307

³ Yənə orada, s.846

dərdir) haqqında xəbərdarlıq edilir.¹ Orta əsrlər ənənəsi Qoq və Maqoqu Asiyada yerləşdirirdi. Asiyanı çox vaxt insanın ilk dəfə xəlf olduğu və behiştin məhz orada vəqə olduğu bir məkan kimi səciyyələndirirdilər.²

“Apokalipsis”də (vəhy) təsvir olunmuş Qoq və Maqoq əhvalatı Şərqdə geniş yayılmış və bu əhvalat Böyük Aleksandr ilə bağlı ilk dəfə Prokopi (Прокопий) tərəfindən “Fars müharibəsi” adlı əsərində bəhs edilmiş və qəribə bir təsadüf nəticəsində “Aleksandr haqqında roman”ın tərkib hissəsinə daxil olmuşdur. Prokopinin “Fars müharibəsi” əsəri isə Məhşər (Qiyamət günü) hadisələrini qabaqcadan bütün təfəsilatı ilə xəbər verən fəvqəladə populyar “Saxta Mifodi” (“Псев – до Мифодий”) kitabının vacib fəsilərindən sayılır. “Saxta Kallisfen” və Yuli Valerinin tərcümələrində bu rəvayətə təsadüf edilmir”.³

Orta əsrlər müəlliflərinin əksəriyyəti yəhudi ənənəsini davam etdirərək, bu qəbilələri Şimalda məskunlaşan skiflərlə (İeronim, İsidor, İosif), bəziləri hetlərlə (Yevsevi), bəziləri isə (İeronim) qotlarla eyniləşdirirlər.⁴

İslami ədəbiyyatda, Yəcuc – Qoq etnoniminin (qəbilə, xəlf adı) ərəbcə ifadəsidir. Qoq şimalda Maqoq kimi tanınan ərazinin əfsanəvi hökmdarıdır. “Quran-i Kərim”də Yəcuc və Məcuc vəd olunmuş torpağın şimal-şərqində dəmir divar arxasında yaşayan əfsanəvi qövməldir.⁵ Bu vəhşi qəbilələri Makedoniyalı İskəndər (“Quran”da Zülqərneyn) fəthləri zamanı həbs etmişdir.⁶

Zülqərneyn (“İki buynuzlu”) Şərqdə mənşəcə süryani olan və islam aləmində geniş yayılmış “Aleksandr haqqında roman” əsəri nəticəsində çox məşhur olan bir zəttir. “Quran rəvayətinə görə, Yə-

---

¹ Дж.К.Райт. Географические представления в эпоху крестовых походов. (Перевод с английского М.А. Кабанова). Москва, Наука, 1988. Apokalipsis, XX, 7, s.53

² Yəne orada, s.73-74

³ Yəne orada

⁴ Мифы народов мира. В 2-х томах. // Глав ред. С.А.Токарев. // М.; Советская энциклопедия, 1980, s. 307

⁵ Калинина Т.М. Сведения ранних ученых арабского халифата. Москва, 1988, s.132-134

⁶ Коран, сура “Пещера”, сура 18, аят 82 (перевод и комментарии И.Ю.Крачковского), 2-е издание. Москва, Наука, 1990. Quran, 18:91-100; 21, 96:83, 93

cuc və Məcuc tayfaları dəmir divar arxasından çıxmalı və qiyamət günündən öncə dünyaya sel kimi doluşmalıdırlar”.¹

Quranın şərhçilərindən Təbəri öz “Təfsir”ində və onun ardınca Baləmi “Tərcüme-yi tarix-e Təbəri”² kitabında Zülqərneyn və Yəcuc və Məcuc əhvalatının Məhəmməd peyğəmbərə Cəbrayıl tərəfindən vəhy olunduğunu iddia edirlər.

İslam coğrafi ədəbiyyatında xalqların ənənəvi nəsil şəcərəsi sxeminə əsasən, Yəcuc və Məcuc qövmləri Yafəsin nəslinə mənsubdur. Bu iki xalqın həbs olunduğu dəmir divar haqqında əfsanə gerçəklik kimi qəbul olunmuş, IX-X əsrin coğrafiyaşünasları Səllam-ət-Tərcüman (“tərcüməçi”) bu xalqların axtarışları üçün xəlif əl-Vasiqin (842-847) təşəbbüsü ilə ekspedisiyaya getməsi haqqında məlumat vermişlər.³ Xəlif əl-Vasiq yuxuda görür ki, guya dəmir divar uçmuş və yəcuc və məcuc xalqları onun arxasından çıxmışlar. İbn Xordadbeh⁴ hekayənin fraqmentlərini bəyan etmişdi.

“Tədqiqatçılar güman edirlər ki, ərəb müəllifləri “dəmir divar” deyəndə Böyük Çin divarını nəzərdə tutmuşlar. Lakin digər fərziyyələr də mövcuddur: Dərbənd divarı, Uralın bir dağ keçidi.

Lakin Səllamın Qafqaz ərazisi, Xəzər dənizinin sahilləri ilə Balxaş və Cungiariya, sonra isə Talas, Buxara və Səmərqəndə gedib Samaraya qayıtması nöqtəyi-nəzəri üstünlük təşkil edir”.⁵

“Tövrat”da zikr olunan Yəcuc və Məcuc tayfaları haqqında rəvayətin Nizami “İskəndərnamə”sinə nüfuz etməsi hadisəsi, şübhəsiz, əsərin əsas personajı İskəndər Zülqərneynin Quranda peyğəmbərlər silsiləsinə aid edilməsi ilə bağlıdır.

“Qurani-Kərim”in 18-ci “Kəhf” (“Mağara”) surəsinin 91-100-cü ayələri bunu bariz şəkildə təsdiq etməkdədir. “Deməli, belə... Zülqərneynin hər varından (qoşun, alətlər və s.) vardı. Bizim xəbərimiz. 92. Sonra yenə bir yol tutub getdi O. 93. Axır gəlib iki səddin

---

¹ Коран, сура “Пещера”, сура 18, аят 82 (перевод и комментарии И.Ю.Крачковского), 2-е издание. Москва, Наука, 1990

² Əli Əkbər Dehxoda. Loqat-name. Tehran; “Şarxane-ye “Məclis”, 1951. Абу Али Бал’ами. “Тарджума-йе тарих-е Табари” (перевод истории ат-Табари). Тегеран, 1337, s.92-93

³ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу (перевод и комментарий под редакцией акад. И.Ю.Крачковского). Москва-Ленинград, 1939, s.44

⁴ Ибн Хордадбих. Книга путей и стран. Б., 1986, s.44-45

⁵ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу (Перевод и комментарий под редакцией акад. И.Ю.Крачковского). Москва-Ленинград, 1939, s.132-133

arasına yetdi. O, deyiləni çətinliklə anlayan bir qövmə rast düşdü orada. 94. Dedilər: “Zülqərneyn! Yəcuc və Məcuc buralarda qarışıqlıq salırlar. Sənə xərac verəkmi bizimlə onların arasında bir sədd çəkəsən? 95. Zülqərneyn dedi: Rəbbimin verdiyi daha verimli. Mənə öz gücünüzlə yardım eləyin, bir sədd çəkim aranızda. 96. Dəmir külçələr gətirin. İki dağın arasını bunlarla doldurtdurub “körükləyin” dedi. Od tutaraq qızaranda dəmirlər “Mis ərintisi gətirin töküm odun içinə”, – dedi. 97. Nə bu səddin üstündən aşmaq oldu, nə onu dələrək içindən keçmək oldu. 98. Zülqərneyn dedi: “Rəbbimin verdiyi bir rəhmətdir bu. Rəbbimin vədəsi yetişəndə Rəbbim yerlə yeksan edər səddi. Gerçəkdir Rəbbimin vədi.” 99. O gün biz onları tərək eləmişdik, dalğa-dalğa qarışırdılar biri-birinə. Sur çalınantək hamısını cəm elədik bir yerə. 100. Və cəhənnəmin hər üzünü göstərdik kafirlərə” (*Ərəb dilindən tərcümə – Nəriman Qasımoğlunundur*).¹

Təbii ki, Qurani Kərimdə nəql olunan Zülqərneyn əhvalatı və orada zikr edilən Yəcuc və Məcuc əhvalatı Quran müfəssirlərinin (şərhciləri) diqqətindən kənar qala bilməzdi və bu rəvayət haqqında müfəssəl məlumat verilməli idi. Bu missiya isə məşhur Quran təfsirçilərindən biri, mütəxxir (tarixçi) olmaqdan əlavə, həm də ilahiyyatçı kimi tanınmış Əbu Cəfər Məhəmməd b. Cərir Təbərinin (839-923) üzərinə düşmüşdür.

Məlumdur ki, onun ümumdünya tarixinə həsr olunmuş “Tarix ər-rəsul və-l-müluk” (“Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixindən”) adlı kitabından əlavə, “Kitab-əl-cəmi-əl-bəyan fit-Təfsir-əl-Quran” müxtəsərən “Təfsir” kimi çoxcildli əsəri də vardır. Başqa sözlə ifadə etsək, islam aləmində şərhcilə Təbəri, heç də tarixçi Təbəridən az tanınmamışdır.

Ət-Təbərinin “Təfsir”inin mütəxəssislərin diqqətindən kənar qalmasının obyektiv səbəblərindən biri də, ümumiyyətlə, 90-cı illərə qədər sovet nizamişünaslığında dini ədəbiyyatın mövcud ictimai-siyasi durumla əlaqəli şüurlu surətdə tədqiqata cəlb olunmaması idi.

---

¹ Quran-i Kərim: Azərbaycan türkcəsində açıqlama. “Kəhf” (“Mağara”) surəsi, 91-100-cü ayətlər. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, 368 səh.; bax, həmçinin: Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənler Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.175-176

Göründüyü kimi, bu əhvalat əslində Baləmi tərəfindən Təbəri “Tarix”indən yox, “Təfsir”indən əxz olunmuş və bizim qənaətimizə görə, Nizami məhz həmin əsərdən bəhrələnmişdir.

Təbəri öz “Təfsir”ində bu rəvayəti Abdulla bin əl-Abbasın adından rəvayət etdiyi üçün islam aləmi, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, bioqrafiya lüğəti olan “İslam ansiklopedisi” yardımı ilə Abdulla ibn Abbas haqqında əl-Buxari, ət-Təbəri, Məsudi, Yəqubi kimi məşhur müəlliflərin əsərlərindən əxz olunmuş və Brokkelman tərəfindən elmi-tənqidi təhlil olunmuş məlumat əsasında bir sıra mübahisəli məqamları ixtisar edərək, müxtəsər bilgi verməyi məsləhət bildik.¹

Abdulla bin Abbas, Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu olduğu və peyğəmbərin Mədinəyə Hicrətindən bir neçə il əvvəl Haşimilərin əl-Şibdə mühasirədə olduğu zaman doğulduğu söylənilir. Əl-Buxariyə görə, özü islamıyyəti qəbul etmişdi.

Mənbələr onun haqqında geniş məlumatlar verir. Abdulla ibn Abbas adından nəql olunan yəcuc və məcuc xalqlarının rəvayəti, Təbərinin “Təfsir”də qələmə aldığı mətni və Nizami “İskəndərnə”sində təsvir olunan yəcuc və məcuc əhvalatı ilə tutuşdurduqda müşahidə olunan uyarlıq təəccüb doğurmaya bilmir. Bu səsleşməni əyani şəkildə nümayiş etdirmək məqsədilə Təbəri mətnini oxucunun mühakiməsinə təqdim edirik:

“...Oradan çıxdıqdan sonra həmin yerdən üz çevirib cinlərdən və sair insanlardan olan və Yer üzünün ortasında (məskən salmış) xalqlara, Yəcuc-Məcucə tərəf getdi. Şərqə doğru türklərə tərəf gədən bəzi yollarda olduğu zaman rast gəldiyi insan tayfası ona dedi: “Ey Zülqərneyn, bu iki dağın arasında Allahın yaratdığı bir xalq vardır, onların çoxu insana oxşayır, lakin mal kimidirlər, ot yeyirlər, vəhşi heyvanlar kimi ovlarını (başqa heyvanları) parçalayıb yeyirlər, yerdə sürünən hər cür həşərat, ilan və əqrəbləri, Allahın yer üzündə yaratdığı canı olan hər bir diri məxluqu yeyirlər. Allahın yaratdığı tayfalardan heç biri bir ilin içində onlar kimi artıb inkişaf etmir, çoxalmır. Onların artıb çoxalması, gördüyümüz kimi, bir müddət davam etsə, şübhəsiz, onlar Yer üzünü doldurub basacaq, yerdəki insanları oradan uzaqlaşdırıb özləri onların yerini tutacaq və yer-

---

¹ İslam ansiklopedisi (islam aləmi, tarixi, coğrafiya, etnoqrafiya, bioqrafiya lüğəti), 1-ci cilt. İstanbul, 1988, s.26-27

də fəsad törədəcəklər. Bizim onların yaxınlığında yaşamağımız bir il deyildir ki, biz bu dövrdə hər an onların bu iki dağın arasından çıxıb üstümüzə gəlmələrini gözləyirik. (Quran ayəsi: “Bizimlə onlar arasında bir sədd çəkməyin xərcini versək olarmı? O dedi: “Rəbbimin mənə verdiyi daha yaxşıdır. Siz öz qüvvənlə mənə kömək edin ki, sizinlə onlar arasında möhkəm bir hasar düzəldim”). Mənim üçün daş, dəmir və mis gətirin, mən sizin divarınızı onlardan qoruyacam”. Sonra o, həmin tayfanın yerini müəyyənləşdirdi və iki dağın arasında məsafəni ölçdü. O, bir gün bu xalqdan uzaqlaşıb həmin (əcaib) tayfaya doğru irəli getmək istədi ki, bu xalqın yurdunu müdafiə etsin. (Onlara yaxınlaşdıqda Zülqərneyn) həmin tayfa adamlarının kişilərini və qadınlarını eyni sayda gördü. Onların hər birinin boyu bizim adamların orta boyunun yarısı qədərdir. Əl dirnaqlarının yerində caynaqları və dişləri vəhşi (yırtıcı) heyvanların dişləri kimi, ağızları dəvənin ağızı kimi möhkəm idi. Onlar bir şey yeyəndə dəvənin çeynəməsinə, yaxud iri heyvanın, ayqır və ya güclü atın iti dişlərinin ot gətməsinə oxşar səslər eşidirdi. Onlar qıllı idilər, bədənlərini tük basmışdı. Tük onları istidən və soyuqdan qoruyurdu. Hər birisinin yekə qulaqları var idi. Qulaqlarının birinin arxası və içərisi qılla örtülmüşdü, o biri qulaq arxadan və içəridən quş tükünə bürünmüşdü. Qulaqlarından biri büküləndə, o birisi həmin adamı xilas edir, biri altına döşəndikdə o birisi üstünü örtür, biri ilə yay fəslə, o birisi ilə qış fəslini keçirir. Həmin tayfanın adamlarının arvad-kişisi (erkək-dişisi) yoxdur, bu yalnız ömürlərinin sonunda bilinir, həyatlarının sonunda erkəkləri min bala törətdikdən sonra ölürlər...

Zülqərneyn bunları müəyyənləşdirdikdə Sudəfeynə tərəf getdi və onların arasındakı məsafəni ölçdü. O, artıq türk torpaqlarının kəşidiyi yerdə idi. Buradan sonra Məşriq (gündoğan) gəlirdi. Bu iki yer arasındakı məsafənin 100 fərsəx olduğunu gördü. O, öz işinə başladıqda, su qatına çatana qədər bünövrəni qazdı. Səddin enini 50 fərsəxə çatdırdı. Onun özəyini sal daşlardan töküb üstünü mislə örtüdü. Misi əridib onu üstünə tökdü. Nəticədə, bu sədd sanki yerin altında olan dağ damarına bənzədi. Sonra onu yüksəldib dəmir və əridilmiş mislə bərkətdi. Sonra səddi sarı mislə hördü. Sanki o, sarı mis, qırmızı mis və qara dəmirə bürünmüşdü. Bu işi qurtardıqdan

sonra onu bir daha möhkəmləndirdi. Bu sədd ins və cinn tayfasına qarşı bir dirək kimi durdu”.¹

Təbii ki, əsərin məzmunu həm real tarixi hadisələri, həm qədim və orta əsr fəlsəfi fikrini, həm də İskəndər Zülqərneynin peyğəmbərlik missiyası ilə dünyanın müxtəlif cəhətlərinə səfər edərək, bəşəriyyəti dinə, imana dəvəti əks etdirən üç qatdan ibarətdir.

Yəcuc və Məcuc əhvalatının “İskəndərnamə”yə (“İskəndər haqqında kitab”) nüfuzu da təsadüfi xarakter daşımır.

Nizami əsərin başlanğıcında müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə mövcud olan ədəbiyyatdan geniş surətdə bəhrələndiyini vurğulamışdır və o cümlədən, İskəndər Zülqərneynin “Quran”ın “Mağara” surəsində peyğəmbərlər silsiləsinə aid edilməsi faktı da Nizaminin nəzərindən qaçmamış və bu mühüm məqam əsərin ikinci hissəsinin məzmununu təşkil etmişdir.

“Tövrat”dan (“Ветхий Завет”) qaynaqlanmasına baxmayaraq, Yəcuc və Məcucba bağlı bölüm məhz Quranla əlaqəli “İskəndərnamə”yə yol tapmışdır. Hərçənd ki, Böyük Aleksandrın dünya və axirət sirlərinə vaqif bir şəxsiyyət olduğu faktı islam dininin zühuruna qədər bəlli idi və bu bərdə qədim yunan ezoterik (batini) ədəbiyyatı xəbər verir, lakin “İskəndərnamə” islam mədəniyyətinin nümunə və təmsilçisi olduğu üçün, Quran və onu şərh edən təfsirçilərin rolu bu məqamda inkaredilməzdir.

Bu maraqlı prosesdə İskəndər surətini dolğun, hərtərəfli yaratmaq məqsədini qoymuş şair, “Xəmsə”nin (“Beşlik”) ilk dörd məsnəvisində yaratmağa səy göstərilmiş ideal hökmdar ideyası ilə yanaşı, son əsərində insaniyyətin ən yüksək məqamı sayılan, peyğəmbərlik zirvəsinə qədər ucalmış bir obraz yaratmağa nail olmuşdur.

Oxucuların mühakiməsinə təqdim olunmuş tarixi, coğrafi, dini, elmi-tənqidi məlumatlar aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

1. Yəcuc və Məcuc tayfaları haqqında rəvayət “Tövrat”dan qaynaqlanmış;

2. Makedoniyalı İskəndərin sərgüzəştləri, hünərləri ilk dəfə Qoq və Maqoqla ilgili Qiyamət günü dəhşətlərindən bəhs edən “Saxta Mefodi” əsərində birgə təqdim olunmuş;

---

¹ Əbu Cəfər Məhəmməd bin Cərir ət-Təbəri. Təfsir-ət-Təbəri. “Cami-əl-bəyan fi təvil-Quran, 8-ci cild. Beyrut, 1992, s.280-284

3. Bu rəvayətin islam aləminə nüfuzu “Quran”ın “Əl-Kəhf” (“Mağara”) surəsində bəyan olunmuş Zülqərneyn əhvalatı ilə bağlıdır;

4. Səhəbilərdən olan Abdulla ibn Abbasın yəhudilərlə sıx münasibəti nəticəsində bu rəvayət “Quran” təfsirçisi ət-Təbərinin əsərinə yol tapmış;

5. İskəndər Zülqərneynin peyğəmbərlik məqamına çatması və xalqları imana dəvət etməsi ideyası ilə əlaqəli Nizami "İskəndərnamə"sində bu əhvalat əks olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığı islam təliminin islam sivilizasiyası səviyyəsinə qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır.

3. Nizami Gəncəvi dünyagörüşünün dini, fəlsəfi və irfani aspektləri

(Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində Qurandan iqtibaslar)

“Xəmsə” (Beşlik) – Yaxın və Orta Şərqlə klassik dönmə poeziyasının orijinal poetik forması sayılan məsnəvi janrında ümumi başlıq altında toplanaraq nəzmə çəkilmiş, ideya-məzmun və forma cəhətdən bəşər zəkasının, onun poetik təxəyyülünün zirvəsinə ucalmış ədəbi məcmuədir.

Dünya poeziya xəzinəsinin ən nadir incilərindən biri bu məşhur toplunun müəllifi – Azərbaycanın mütəfəkkir (həkim) və müqəddir şairi Nizami Gəncəvidir. Onun parlaq zəkası, canlı təxəyyülü, dərin erudisiyası ölümsüz əsərlərində – beş poemada öz əksini tapmışdır.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin məsnəvilərindən ilki “Sirlər xəzinəsi” (“Məxzən-ül-əsrar”) (1178-1179) mükəmməl mənzum əsərində, çağının ədəbi ənənəsinə uyğun qələmə aldığı, Uca Allahın vəsfinə həsr olunmuş “Tövhid” (Allahın birliyi və təkliyinin tərənnümü) başlıqlı giriş fəslində onun “əhl-e tövhid” (monoteist), “əhl-e mə’rifət” (Allahı tanıyan), mötədil (dəngəli), müttəqi (etiqaqlı, inanqlı), mütəvazi (alçaq könnüllü), kainatın sirlərinə vaqif bir arif, həkim-filosof olduđu anlaşılır. Müqəddir şair-filosofun dünyagörüşünün dini-fəlsəfi aspektini əks etdirən və Təkallahlıqdan bəhs edən düşüncə və inanc sistemi məhz bu fəsildə bariz şəkildə təzahür edir.

“Sirlər xəzinəsi”ni yazarkən bir neçə illik yaradıcılıq yolu keçmiş şairin sənət dünyasında bu əsər mühüm dönüş və tamamilə yeni bir istiqamət olduđu kimi, Şərqlə bədii fikir tarixində də yeni səhifə açmışdı. Şairin dini-fəlsəfi, ictimai-siyasi və əxlaqlı fikirlərini ifadə edən bu əsərdə dini görüşlər mühüm yer tutsa da, onun gələcək poemalarında gördüyümüz dərin humanist fikirlərin bir sıra əsas cəhətləri ilk dəfə məhz burada irəli sürülmüşdür.”¹

Tədqiqata məşhur İran nizamişünası V.Dəstgərdinin tərtib etdiyi N.Gəncəvinin *مخزن الاسرار* (“Sirlər xəzinəsi”) əsərinin elmi-tənqididi mətni (1313, Tehran nəşri), həmin əsərin Ə.Ə.Əlizadə tərəfin-

¹ Həmid Araslı. Ön söz / Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor R.Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.5

dən 1960-cı ildə tərtib edilmiş elmi-tənqidi mətni (Bakı nəşri), 1947-ci ildə Xalq şairi Süleyman Rüstəmin farscadan Azərbaycan türkcəsinə çevirdiyi poetik tərcümə, 1960-cı ildə türk alimi Nuru Gəncosmanın farscadan Türkiyə türkcəsinə çevirdiyi filoloji tərcümə (Ankara nəşri); professor R.Əliyevin 1983-cü ildə fars dilindən rus dilinə çevirdiyi filoloji tərcümə (Bakı nəşri); Süleyman Rüstəmin poetik tərcüməsinin professor R.Əliyevin Abbasəli Sarovlu ilə birlikdə təkrarən işlənmiş variantı (müqəddimənin müəllifi R.Əliyev, 1981, Bakı nəşri), Xəlil Rza Ulutürkün farscadan Azərbaycan türkcəsinə çevirdiyi poetik tərcümə (2004, Bakı nəşri), X.Yusiflinin ön sözün müəllifliyi ilə farscadan dilimizə çevirdiyi poetik tərcümə (2011, Bakı nəşri) və 2014-cü ildə “Qanun” nəşriyyatının həyata keçirdiyi, H.Araslının ön sözü ilə professor R.Əliyevə mənsub filoloji tərcümənin (1981, Bakı nəşri) təkrar çapı cəlb olunmuşdur.¹

Böyük şairin həyatı, yaradıcılığı, sənəti, dünyagörüşü, Nizami məsnəvilərinin mövzu, məzmun, ideya, tarixi mənbələri, həmçinin, poemaların tərcümələrinə yazılmış qiymətli şərhələr, ayrıca “Sirlər xəzinəsi” poemasına həsr olunmuş elmi məqalə və əsərlər XX əsrin 90-cı illərinə qədər zaman kəsimində nizamişünaslıq və ümumiyyətlə, şərqşünaslıq sahəsində görkəmli tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə – tarixi, fəlsəfi, ictimai-siyasi, əxlaqi, etik-estetik, ədəbi-bədii yetərincə öyrənilmiş və sanballı kitablar qələmə alınmışdır: Y.E.Bertels, M.Rəfili, H.Araslı, F.Qasımzadə, M.Quluzadə, M.Mübariz, C.Mustafayev, M.C.Cəfərov, R.Əliyev,

¹ نظامي گنجوي، مخزن الاسرار. بکوشش وحييد دستگردي، تهران، ۱۳۱۳؛ نظامي گنجوي، مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي او غلي علي زاده – باکو - ۱۹۶۰.

(Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960; Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə edən S.Rüstəm, redaktoru M.Rahim), Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1947; Nizami. Mahzen-i esrar, مخزن اسرار (çeviren: Nuri Gəncosman). İkinci baskı, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1960; Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Yazıçı, 1981; Низами Гянджеви. Сокровищница тайн. (филологический перевод с фарси проф. Рустама Алиева). Баку, ЭЛМ, 1983; Тегеран, 1988, "کلیات خمسہء حکیم ، مخزن الاسرار"؛ نظامي گنجيه اي، "مخزن الاسرار"؛ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Lider, 2004; Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə və ön sözün müəllifi Xəlil Yusifli). Bakı, Adiloğlu, 2011, 208 səh.; Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lügət professor Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, 328 səh.

R.Azadə, X.Hüseynov, Z.A.Quluzadə, N.Araslı, X.Yusifli və başqalarının elmi monoqrafiyaları buna bariz misaldır.¹

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövrünün ideoloji basqısı və siyasi sifarişinə uyğun aparılmış bir sıra araşdırmalarda Nizami dünyagörüşünün ən mühüm cəhəti və demək olar ki, təməli – dini-mistik aspekti kölgədə qalmış, yetərincə dəyərləndirilməmişdir: şairin dini-fəlsəfi fikirləri ya tam təhrif olunmuş, ya da üstüörtülü şəkildə işıqandırılmışdır.

Müşahidələr göstərir ki, şairin düşüncə sisteminin əsas qaynağı islam dininin müqəddəs kitabı Qurani Kərimdir. Ulu Tanrının övgüsü, məlum olduğu kimi, Quranda bəyan edilmişdir. Nizami Gəncəvinin “Məxzən-ül-əsrar”ında Yaradanın təkliyi və birliyi ideyası irəli sürülmüş və kəskin dəlillərlə sübuta yetirilmiş ilk fəslində Nizami Allahın varlığını isbat etmək üçün Qurani-Kərimdən iqtibas edilmiş ayələrdən bəhrələnmişdir.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində sovet hakimiyyəti totalitar və avtoritar rejiminin süqutundan sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı klassik dövrün tədqiqində yeni dönmə kimi səciyyələndirilə bilər: bu mərhələdə progressiv təmayüllər müşahidə olunmuş, üstünlük daha çox klassiklərimizin yaradıcılığında türkçülük, din, irfan, ənənəvi poetika kimi ya yasaq olunmuş, ya da az diqqət edilmiş mövzulara verilmişdir. Qadağan olunmuş mövzulardan biri də, məlum olduğu kimi, Qurani-Kərimin ədəbiyyatımıza, şair və ədiblərimizin dünyabaxışına təsiri və onların yaradıcılığında buraxdığı izlər ilə bağlı məsələlərdir.

Bu mütərəqqi tendensiya günümüze qədər gəlmiş din, təsəvvüf, klassik Şərq poetikası kimi problematik məsələlərin qoyuluşu

---

¹ Mikayıl Rəfili. Nizami: Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1939, 106 səh.; F.Qasımzadə. “Məxzən-ül-əsrar” əsəri haqqında / Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, Bakı, 1940, s.5-9; H.Araslı. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1941, 37 səh.; Quluzadə M.Nizami Gəncəvi. Həyat və yaradıcılığı, Bakı, 1953; M.Mübariz Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1 cild, Bakı, 1960; Azadə R. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, 1979, 207 səh.; X.Hüseynov Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”, Bakı, 1983, 118 səh.; M.C.Cəfərov Nizaminin fikir dünyası. Bakı, 1985, 201 səh.; Z.A.Кулизде Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. Баку; Элм, 1987, 227 стр.; V.Feyzullayeva Nizami yaradıcılığında qəsidələr // АМЕА-nın “Xəbərləri”. Dil, Ədəbiyyat və incəsənət seriyası, 1991, № 1; Н.Д.Геошов. Эволюция духовного идеала Низами и Физули // Известия АН Азербайджана, Серия литературы, языка и искусства, 1991, № 1. N.Araslı. Nizaminin poetikası (ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasitələri). Bakı, Elm, 2004

intensivləşərək, ön plana çıxmış, tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu anlamda İ.Həmidov, A.Qasımova, N.Göyüşov, M.H.Quliyeva, Siracəddin Hacı kimi¹ Azərbaycan tədqiqatçılarının səyləri təqdirəlayiqdir.

Həmin təmayül Azərbaycan nizamişünaslığında da özünü büruzə vermişdir: 1991-ci ildən başlayaraq Nizami əsərlərində Quran, Quran qissələri və motivləri mövzusu İ. Həmidovun “Nizami və Quran”, Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda islamı görüşlər”; M.Əlizadənin “Nizami insanın mənəvi məziyyətləri haqqında”; A.Qasımovanın “Məhəmməd peyğəmbərin meracı”, “Füzuli yaradıcılığında Quran rəvayətləri; M. Məhəmmədinin “Nizami və Qəzzali”; X.B.Babayevin “Nizaminin “Xəmsə”sində Quran ayələri və Qissə motivləri”, Siracəddin Hacınin “Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)” silsilə kitabları, M.Quliyevanın “Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı”, Siracəddin Hacınin “Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanı insanlığın ana yarasıdır”² kimi elmi

---

¹ Qurani-Kərim. (tərcümə edənləri Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev). Bakı, 2004; M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991; H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (seçilmiş əsərləri), bir cildə, Bakı, Gənclik, 1998; A.Гаджиев. Ренессансный мир “Хамсэ” Низами Гянджеви. Баку, Мутарджим, 2000; M.Həmid. Orta əsrin təfəkkürü və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı (Füzuli yaradıcılığı əsasında). Bakı, Ozan, 1996; M.H.Quliyeva. Klassik Şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Ozan, 1999; N.Araslı. Nizaminin poetikası (ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasitələri). Bakı, Elm, 2004; Ç.S.Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, s.95-96, 97; Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər tarixi). Bakı, 2008; M.Кулиева. Введение в классическое арабо-мусульманское литературоведение. Баку, 2015

² İ.Həmidov Nizami və Quran. Azərbaycan EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası), 1991, **11**; M.Əlizadə Nizami insanın mənəvi məziyyətləri haqqında / Nizami Gəncəvi–856 (məqalələr toplusu). Bakı, 1992; A.Qasımova. Məhəmməd peyğəmbərin me’racı. Bakı, Язычы, 1994; İ.Həmidov. Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda islamı görüşlər. “Nizami Gəncəvi” jurnalı, 1994, **13**; M.Məhəmmədi. Nizami və Qəzzali – “Cahan” jurnalı, 1997, **11**; X.B.Babayev. Nizaminin “Xəmsə”sində Quran ayələri və Qissə motivləri. Bakı, Elm, 1999; N.Göyüşov. Quran və irfan işığında (hikmət və düşüncə karvanı həqiqət sorağında). Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003; Ağah Sırrı Levend. Divan edebiyatı kelimeler ve remizler mazmunlar ve mefhumlar. Enderun kitabevi, 4. Basım. İstanbul, 1984; Hacı Siracəddin. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.), 1-ci kitab. Bakı, Nafta-Press, 2006; Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanı insanlığın ana yarasıdır. Bakı, 2015

məqalə və monoqrafiyalarda şərqşünaslar və filoloqlar tərəfindən ciddi araşdırmışdır.

“Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin ideya və məzmunca “mərifət-ullah” (Allahı tanımaq) məfhumunu şərh etməyə yönəlmiş bu bölü-mündə Allahın “əsma-ül-hüsna” (gözəl isimləri) açıqlanır. Allah, Nizamiyə görə, əzəli, əbədi, sonsuz, hüdudsuz, özü-özünə yetən, müqəddəs, bənzəri olmayan, əliaçıq, səxavətli, mərhəmətli, şəfqətli, Mücərrəd Ruha və Mütələq İradəyə malik ən uca ilahi, ruhani Varlıqdır. Allahın bütün özəl sifətlərini özündə ehtiva edən giriş fəslin-də Onun, Rəhman (ər-Rəhman) sonsuz mərhəmət sahibi, ər-Rəhim – mərhəmətli, əl-Həkim – hikmət sahibi, ər-Rəzzaq – ruzi verən, gündəlik ehtiyacları təmin edən; əl-Fəttah – çətinlikləri həll edən; əl-Qədim – əzəli, ət-Təvvab – tövbələri qəbul edən; əl-Ğafur – gü-nahları bağışlayan; əs-Saməd – hər şeyin Ona möhtac, Onun isə heç kimə möhtac olmadığı və s. kimi xüsusiyyətləri şair tərəfindən tə-rənnüm olunmuşdur.

Bütün bu dini-fəlsəfi düşüncələr Nizami tərəfindən alleqorik şəkildə ifadə olunmuşdur ki, bu da şairin ecazkar poetik dilinin zən-ginliyini bir daha təsdiqləyir.

Allahın “əsma-ül-hüsna” (gözəl isimlər) və ona mənsub 1001 məşhur sifətləri (epitetləri) adlarını ehtiva edən, Quranda və digər dini mənbələrdə təqdim olunan və həmçinin, Nizami düşüncə siste-mini əks etdirən onomastik məkan məhz bu fəsillərdə ön plana çı-xır.

“Quran Nizami üçün, hər şeydən öncə, ilahi qüdrətin təsbit edildiyi, Onun vahidliyi, ədaləti və başqa keyfiyyətlərinin göstəril-diyi bir qaynaqdır. Bu cizgilər istər “Xəmsə” poemalarının giriş fəsillərində, istərsə də epik əhvalatın poetik nəqlində yerli-yerində əksini tapır. Şair yaratdığı səpkinin tələbindən çıxış edərək bədii ifadə vasitələrinin bir qismini Qurani-Kərimdən gələn fikirlər, ayə, söz və ifadələr əsasında yaratmışdır. Təlmih, işarə və iqtibas kimi vasitələrin işlək şəkillərinə Nizami poemalarının hamısında rast gəlinir”¹

“Sirlər xəzinəsi”nin giriş fəslinin birinci beytində Allah-u Təalanın (Uca Tanrının) üç mühüm sifəti: ƏR-RƏHMAN (sonsuz

---

¹ Xanəli Babayev. Nizamının “Xəmsə”sində Quran ayələri və Qissə motivləri. Bakı, Elm, 1999, s.54-55

mərhmət sahibi), ƏR-RƏHİM (şəfqətli) və ƏL-HƏKİM (hikmət sahibi) kimi “gözəl isimləri” (əsmə-ül-hüsna) şair tərəfindən məharət-lə tərənnüm olunmuşdur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَسْتُ كَلِيدٌ فِي كَنْجِ حَكِيمٍ¹

Bismilləh-i Rəhman-e Rəhim

Hikmət (əl-Həkim) xəzinəsinin qapısının açarındır.

və yaxud Süleyman Rüstəmin və Nuru Gəncosmanın tərcümələrində:

Bismillah, uca Tanrı həm rəhmandır, həm rəhim.

Tanrı adı açardır xəzinələrə, ey həkim!²

Bilgi və hikmət kaynağı ulu yaratıcının

Hazinesinin anahtarı Besmedir.³

Sözsüz ki, ƏR-RƏHMAN və ƏR-RƏHİM isimləri Qurani Kərimin السورة الحشر “Əl-Həşr” (59) surəsinin 22-ci ayəsindən iqtibas olunmuşdur:

۲۲ هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ

(22) O Özündən başqa heç bir tanrı olmayan, gizlini də, aşkarı da bilən Allahdır. O *rəhmli*dir, *mərhmətli*dir! (Allah dünyada bütün bəndələrinə rəhm edən Rəhman, axirətdə isə yalnız möminləri bağışlayan Rəhimdir!)⁴

Bundan əlavə, Allahın ƏL-HƏKİM sifəti الانعام (əl-Ənam) (6) surəsinin 73 - cü ayəsində vəsf olunmuşdur:

“Göyləri və yeri haqq olaraq yaradan Odur. Onun: "Ol!" deyəcəyi gün (hər şey) dərhal olar. Onun sözü haqdır. Surun (İsrafilin

نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده - باكو - ۱۹۶۰.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə edən S.Rüstəm, redaktoru M.Rahim). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1947, s.1

³ Nizami. Mahzen-i esrar, مخزن اسرار, (çeviren: Nuri Gəncosman (ikinci baskı). Ankara, Milli Egitim Basımevi, 1960, s.11

⁴ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.344

surunun) çalınacağı gün hökm Onundur. Qeybi və aşkarı bilən də Odur. O, hikmət sahibidir, (hər şeydən) xəbərdardır!”¹

“Nizami bütün dastanlarını uca Allahın (c.c.) adı ilə başlamışdı, Onu tanıtmışdır. Şair deyir ki, insan idrakı Onun zatını qavraya bilməz, O, zati ilə mütləq qeybdir, mütləq həqiqətdir, sınırlı olan insanın sınırsız olan Allahı (c.c.) anlamaq gücü yoxdur. O, sifətləri ilə varlığa təcəlli edər, insan da Onu əsmail-hüsnası (gözəl adları) ilə tanıyar. Hər əsma Onu tanıdır, insanın uca Allah (c.c.) təsəvvürünü inşa edir. Şair deyir ki, insanın dəyəri uca Allahı (c.c.) tanıdığı, Ona itaət etdiyi, təslim olduğu qədərdir. Nizami əsmail-hüsnadan çıxış edərək uca Allahı (c.c.) bu ölçülərlə tanıdır”.²

Ənənəvi bədii-ifadə vasitəsi “iqtibas” ərəb dilinin izahlı lüğətində belə təyin olunur:

اقتبس الشاعرُ أو الكاتبُ ضمَّنَ كلامَهُ آيةَ قرآنيَّةٍ أو حديثًا نبويًّا أو شيئًا من كلام غيره³

“İqtibas (borc alma, istinad etmə, müraciət etmə), şair və yaxud katib tərəfindən Quran ayələrini, Qurandakı fikirləri, həmçinin, Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri və ya qeyrisinin kəlamını əxz etməkdir.

“Əsma-ül-hüsna”nın (Allahın 99 ismi) tərifı Quranı Kərimin السورة الحشر (Əl-Həşr) 59 surəsinin 24-cü ayəsində öz əksini tapmışdır:

هُوَ اللهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

“Əl-Həşr” surəsi 59\24 O, (hər şeyi) yaradan, yoxdan var edən, (hər şeyə) surət verən Allahdır. Ən gözəl adlar (əsma-ül-hüsna) ancaq Ona məxsusdur. Göylərdə və yerdə nə varsa (hamısı) Onu təqdis edib şə’ninə təriflər deyər. O, yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir!⁴

¹ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.72

² Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanı insanlığın ana yasasıdır. Bakı, 2015, s.32

³ <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/> - معجم عربي عربي - قاموس المعاني

⁴ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.346.

Allahın üç önəmli, gözəl sifətləri – əzəlliyət, əbədiyyət və baqi (qalıcı) növbəti beytdə açıq-aşkar bəyan olunur:

بیش وجود همه آيندگان   بیش بقاي همه پايندگان¹

Xəlil Rza Ulu Türkün tərcüməsində:

Gəlib hamıdan əvvəl, hər bir varlıqdan qabaq,
Yaşayanlar içində əbədi odur ancaq.²

Allahın əzəli və əbədi bir Varlıq olması Nuru Gəncosmanın uğurlu tərcüməsində bəyan edilir:

Ulu Tanrı ki, varlığı bütün varlıklardan öncədir.
Yerlərin, göklərin yüce yaratıcısıdır.³

(Bütün (dünyaya) gələnlərdən əvvəl var olan Odur,
(Dünyada) əbədi qalanların hamısından əbədi olan Odur).⁴

Allahın “ƏL-ƏVVƏL” (hər şeydən əvvəl mövcud olan, yəni mövcudatın önü, öndəri, hər varlığın önündə gələn və “ƏL-BAQİ” (əbədi, daimi, fənanın ziddi, qalıcı) fani olmanın, yəni bütün mövcudatın ölümə məhkum olmasının əksinə olaraq, hər yaradılandan sona qalan sifəti – Qurani Kərimin الرحمن (“ər-Rəhman”) surəsinin 27-ci ayəsindən iqtibas edilərək, şair tərəfindən vəsf edilmişdir:

وَيَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ⁵

Ər-Rəhman (55) surəsi (27): Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zətı baqidir.⁶

“Allah ən uca kamillik və qüdrət sahibidir. Allah hər şeyi yaradan Xaliq və Rəbdir. Deməli, bütün kainat və xilqət aləmi öz

¹ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي او علي علي زاده – باكو - 1960.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (farscadan tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk). Bakı, Lider, 2004, s.23

³ Nizami. Mahzen-i esrar, مخزن اسرار, (çeviren: Nuri Gencosman (ikinci baskı). Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1960, s.11

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət professor R.Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.18

⁵ <http://quran.muslim-web.com/>

⁶ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.335

varlığına və həyatına görə Haqqa borcludur. Allahın gözəl adları arasında Əlim (bilən), Rəhim, Həkim, Gəfur (bağışlayan), Əziz və Qadir (əzəmət və qüdrət sahibi), eşidən və görən adları Quranda daha çox vurğulanır. Allah öz xilqətinə ən mükəmməl və mütənəsb biçimi verir, onu yaşadır və qoruyur. Onun elmi, fəzli, bağışlamaq sifəti, əcri və ruzisi, rəhmət və neməti hər şeyi əhatə edir. Allah öz yaratdıqlarını həm də düzgün yola yönəldir, insanlara ağıl nuru bağışlayır, onların maddi və mənəvi yaşamını təmin etmək üçün hər cür imkan yaradır. Hər bir torpaq zərrəsindən tutmuş kainata nur saçan böyük günəş də öz varlığı üçün bir Allaha borcludur. Allahın bu saysız-hesabsız nemət və rəhməti müqabilində cansız cisimlər belə öz Tanrısına dua və şükür edirkən, Yer üzünün xəlifəsi olan şüurlu insan Allahı daha çox zikr etməli deyilmi?”¹

Nizami “əl-Fəttah” (çətinlikləri həll edən, düynləri açan) epitetini həmin fəslin bu beytində məcazi şəkildə təqdim etmişdir:

پرده گشای فلک پرده دار پردگی پرده شناسان کار²

Pərdəli fələyin pərdəsini açan Odur,
O, Onu tanıyanların (işin pərdəsini) bilənlərin örtüsüdür.
Beytin şərh: Yəni örtülü, göyün gizli örtüsünü açan, qaldıran, sirrini çözen, çətinlikləri həll edən və əhl-mərifəti, sirrini bilənlərin, Onu tanıyanların Örtüsüdür.

Sırlara erişmişlərin sevgilisi odur.³

سابقه سالار جهان قدم مرسله پیوند گلوی قلم⁴

Qədim cahanın (dünyanın) sərkərdəsi (öndəri), sərvəri,
Qələmin boğazına boyunbağı (gərdənbənd) bağlayan.

¹ Göyüşov Nəsim. Quran və irfan işığında (hikmət və düşüncə karvanı həqiqət sorağında). Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003, s.207-208

² نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده - باكو - ۱۹۶۰.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

³ Nizami. Mahzen-i esrar, (Çeviren: Nuri Gencosman (ikinci baskı), مخزن اسرا، Ankara; Milli Eğitim Basımevi, 1960, s. 11.

⁴ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده - باكو - ۱۹۶۰.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

“Qələm deyərkən, Allahın qələmi cavahir həmaili (boyunbağlı) məfhumu altında isə həmin qələmlə kainat yaradılmamışdan əvvəl göylərdə saxlanan lövhədə (lövhi-məhfuz) yazdığı varlığın taleyi nəqşi nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, ”qələmin boyunbağısı” (“cəvahir həmayili”) deyəndə qələmin yazısına işarə olunur.¹

Bu beyt Quranın “Nun”, başqa ismi ilə “Əl-qələm” (68) surəsinin 1-ci ayəsindən iqtibas olunmuşdur və işarədir:

القلم ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ

(1) Nun! And olsun qələmə və (mələklərin) yazdıqlarına (ya-xud lövhi-məhfuzda yazılanlara) ...² “Müslümanlığa gəlince: Ehli sünnet itikadına görə Allah birdir. Kemal sıfatlarla muttasıftır. Noksandan münezzehdir. Ezeli ve ebedidir. Allah· eşya ve mevcudatı yoktan var etmişdir. O, yarattıklarının heçbirinə benzemez. Sôfilerin bu meseledeki nokta-i nazarı isə şudur: Bir tek vücut vardır, O da (Vücut-ı Mutlak)tır. Ezeli kudret ondadır. Başqa biç bir vücut yoktur. Yegane varlık (Allah)tır. Kainatta gördüğümüz eşya, hakiki ve müstakil bir mevcudiyete malik değildir. Cenabı Hak’kın birer suretle tecellisindən ibarettir. Görülüyor ki, ehli sünnet itikadı ile mutasavviflərin telakkisi arasındakı əsaslı fərk, ehli sünnetin, eşya və mevcudatı Alləhtən gayrı və Allahın mahluku addetməsinə mükəbil, mutasavviflərin, aşye və mevcudatı Allah’ın muhtelif tecellisindən ibarət telakki etməsindədir”.³

Nümunə üçün Nizaminin aşağıdakı beytinin şərhinə nəzər salaq:

مبدع هر چشمه که جود پش هست   مخترع هر چه وجدیش هست⁴

O (Allah) hər səxavət çeşməsini (qaynağını) yaradandır.

Hər nə vücuda gəlirsə, var olursa, onu Yaradandır (ixtira edən).

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu). Bakı, Yazıçı, 1981, s.154.

² Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi /ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bün-yadov, V. M. Məmmədəliyev/ Bakı; Qismət, 2004, s. 357.

³ Ağah Sırrı Levend. Divan edebiyatı kəlimələr və remizlər məzmunları və məfhumları. Enderun kitabəvi, 4. Basım. İstanbul, 1984, s.14-15

⁴ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي او علي علي زاده - باكو - 1960.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

Bu beyt, göründüyü kimi, müqəddəs kitab Qurani-Kərimin الانعام (əl-Ənam) (6) surəsinin 101-ci ayəsindən iqtibasdır:

بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ
وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

¹⁰¹ O, göyləri və yeri (yoxdan) var edəndir. Allahın necə övladı ola bilər ki, Onun heç bir yoldaşı (zövcəsi) yoxdur. Hər şeyi O yaratmışdır. O hər şeyi biləndir!¹

Bu misralarda Nizami Qurana söykənərək, yalnız Allaha xas olan “möbdə” (“bədi” – yoxdan varetmə), Göyləri və Yeri yoxdan var etmək kimi heç bir məxluqda mövcud olmayan bir özəlliyi vurğulayır.

Qurani-Kərimdən “Sirlər xəzinəsi” əsərinin giriş bölümünün təhlilində geniş miqyasda istifadə olunması Nizami şeirinin ecazkar dilinin şərhində bir sıra qaranlıq məqamların açığa çıxarılmasına yardım edir.

Aşağıdakı beyt də Qurani-Kərimin “Əl-Fəth” (48) surəsi 29-cu ayəsindən iqtibas olunmuş "سَيِّمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ" ifadəsinə işarədir:

داغ نه ناصيه داران پاك تاج ده تخت نشينان خاك²

Meleklerin (möminlər (inananlar – H.V.)) alnında secde nişanı parlatır

Yeryüzü padişahlarına tac geydirir.³

Məsələn, şairin Qurandan iqtibas etdiyi ayədə möminlər nəzərdə tutulmuş olmasına baxmayaraq, Nuru Gəncosman yanlış “mələklər” sözü ilə çevirmişdir.

“Əl-Fəth” (48) -cu ayə (29)

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءَ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا
يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سَيِّمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ

¹ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.75

² - نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده - باكو - 1960.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

³ Nizami. Mahzen-i esrar, مخزن اسرار, (çeviren: Nuri Gencosman (ikinci baskı)). Ankara, Milli Egitim Basımevi, 1960, s.11

“Muhəmməd (əleyhissəlam) Allahın Peyğəmbəridir. Onunla birlikdə olanlar (möminlər) kafirlərə qarşı sərt, bir-birinə (öz aralarında) isə mərhəmətlidirlər. Sən onları (namaz vaxtı) ruku edən, səcdəyə qapanan, Allahdan riza və lütf diləyən görərsən. Onların əlaməti üzlərində olan səcdə izidir (Qiyamət günü onlar üzlərindəki möminlik nuru, alınlarındakı möhür yeri ilə tanınarlar).”¹

“Müqəddəs (toxunulmaz – H.V.) alınlar – Allaha ibadətlə (qulluq – H.V.) məşğul olan möminlər (inananlar – H.V.), abidlər və zahidlər (tərki-dünya kəslər – H.V.). Damğa –nişanə. Yəni Allah öz mömin bəndələrinin pak (təmiz –H.V.) alınlarında ibadət nişanəsini zahir etmişdir. Bu, hədisə (Quran ayəsinə – H.V.) işarədir: “Onların surətlərində (simalarında – H.V.) səcdə əsəri vardır”.²

Allahın 99 gözəl isimlərindən “ƏR-RƏZZAQ” (ƏR-RƏZİQ) “ruzi verən” anlamını daşıyan sifətini Nizami Gəncəvi:

پرورش آموز درون پروران روز بر آرنده روزي خوران³

Könül sahiblərinə əxlaq, hikmət göndərən,
Ruzi uman kəslərə ruzi, nemət göndərən⁴

– beytində Quranın “Ən-Nəbə” (78) surəsinin 11-ci ayəsindən

وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا

“Gündüzü isə dolanışıq (ruzi qazanmaq) vaxtı etdik”.⁵

və “Əl-Ənkəbut” (29) surəsinin 60-cı ayəsindən:

(Yer üzündə zəiflikləri ucbatından) ruzisini daşıya (əldə edə) bilməyən neçə-neçə canlılar vardır. Onların da, sizin də ruzinizi Allah verir. O, (hər şeyi) eşidəndir, biləndir. (Sizə dininizə görə bir məşəqqət üz verdiyi zaman məişət çətinliklərindən qorxub başqa ölkələrə hicrət etməkdən çəkinməyin. Allah orada da ruzinizi verə-

¹ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədaliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.322

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu). Bakı, Yazıçı, 1981, s.154.

³ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي او علي علي زاده – باکو - ۱۹۶۰.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk). Bakı, Lider, 2004, s.23

⁵ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədaliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.371

cəkdir. O sizi heç vaxt darda qoymaz!)¹ iqtibas edərək, tərif etmişdir.

Allahın gözəl isimlərindən biri kimi tanınan “əl-Kərim” sifəti aşağıdakı beytdə:

چون که به جودش کرم آباد شد بند وجود از عدم آزاد شد²

Elə ki, səxasıyla kəramət abad oldu,
Yoxluğun buxovundan bu varlıq azad oldu.³

Eyni zamanda Allahın “əsma-ül-hüsna”sından ƏL-ƏKRƏM (səxavətli, əliaçıq, “ən kəramətli”) sifəti də Qurani Kərimin الرحمن (ər-Rəhman) (55) surəsinin 27-ci ayəsindən iqtibas edilərək, şair tərəfindən vəsf edilmişdir:

وَيَقِي وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ

Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zatı baqıdır⁴ və həmin surənin 78-ci ayəsindən iqtibas olunmuşdur:

تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ

(Ya Peyğəmbər!) Sənin əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin adı nə qədər ucadır (nə qədər uludur)!⁵ Allahın “ƏL-ƏFÜVV” – əfv edən, bağışlayan və “ƏL-ĞƏFUR” – günahları bağışlayan sifətləri tərif olunmuşdur.

خام کن پخته تدبیر ها عذر پذیرنده تقصیرها⁶

Bişmiş tədbirləri çiyələşdirəndir,

¹ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.246

² نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده – باکو - ۱۹۶۰.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk). Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, s.25

⁴ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.335

⁵ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.336

⁶ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده – باکو - ۱۹۶۰.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

Müəssirlərin üzrünü qəbul edəndir.¹

Bu beyt də Quranın “Əl-Hicr” surəsi 49-cu ayəsindən iqtibas olunmuşdur:

نَبِيٌّ عَبْدِي أَيُّبِي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

“Əl-Hicr” (15) surəsinin 49-cu ayəsində:

(Ya Rəsulum!) Qullarıma xəbər ver ki, (tövbə edəcəkləri təqdirə) Mən, həqiqətən, bağışlayanam, rəhm edənəm!²

Beytin birinci misrasının izahını prof. R. Əliyev məşhur İran nizamişünası V.Dəstgərdiyə istinadən belə anladır: “Allah bəndənin gördüyü tədbirləri və niyyətləri puça çıxarır. Məşhur rəvayətli ifadə nəzərdə tutulmuşdur: “ Bəndə tədbir görür, Allah isə bildiyini edir”.³ Və

شحنه غوغای هراسندگان چشمه تدبیر شناسندگان⁴

Məhşər günü qoruyar, hifz eləyər qorxağı,
Alimlərin könlündə olar tədbir qaynağı.⁵

Xəlil Rza Ulutürk bu beyti məhşər günü Allahın “qoruyucu”, “hifzedici” sifətini önə çıxarmış və bu da Nizaminin həmin şəirdə “ƏL-HAFİZ” kimi bilinən “ən yaxşı qoruyucu, mühafizəçi” sifətini mədh etmişdir:

Qovğadan qorxanların şihnəsidir,
Bilicilərin (tanıyanların – H.V.) tədbirlərinin çeşməsidir
(gözüdür).⁶

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor R.Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.19

² Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.149

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.236

⁴ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي او غلي علي زاده – باکو - ۱۹۶۰.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.11
<http://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh1/>

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk). Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, s.24

⁶ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.19

R.Əliyev orijinal beytdə “şihnə” sözünü belə izah etmişdi: “Şihnə - Şə - hərdə qanun-qaydanı, nizam-intizamı qoruyan hərbi bölüklərin rəisi”.¹

Harayı bir darğadır məhşərdən qorxanlara
Çeşməsi həyat verər təlaş yaxan canlara.²
Məhşər günündə korkakların koruyucusudur,
Biginlərin tədbir kaynağıdır.³

“Sirlər xəzinəsi”nin dini əhval-ruhiyyəli başlanğıc bölümündə Uca Tanrının güc və mərhəmətini zikr etməklə yanaşı, xilqətin sirlərinə həsr olunmuş məqamlar da yer alır:

کرد قبا جبّه خورشید و ماه زین دو گلّهوار سپید و سیاہ⁴

Bu iki börkə bənzər ağ və qaradan
Cünəşə qəbə və Aya cübbə tikdi.

Beytdə alleqorik şəkildə nəzmə çəkilməmiş bir səhnə təsvir olunur: Allah Günəşə ağ ipəkdən toxunulmuş parçadan “qəbə” (ön tərəfi açıq üst geyim), Aya isə qara ipəkdən toxunulmuş cübbə (uzun ətəklili və qollu, ön yöndən bağlanmayan üst geyim) tikdi. Ağ və qaradan məqsəd – gecə və gündüzdür, “kinayə” vasitəsilə məharətlə ifadə olunmuşdu. Allah gecəni və gündüzü yaratdı. Gündüzün və gecənin xəlvə olunması Quranın “Əl-Ənbiya” surəsinin 33-cü ayəsindən iqtibas olunubdu:

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ

“Əl-Ənbiya” (21) surəsi 33-cü ayə
33. Gecəni və gündüzü də, Günəşi və Ayı da yaradan Odur.⁵

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.324

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu). Bakı, Yazıçı, 1981, s.21

³ Nizami. Məhzen-i esrar, مخزن اسرار, (çeviren: Nuri Gencosman (ikinci baskı)). Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1960, s.11

⁴ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده - باکو - 1960.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.2

⁵ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.192

Quranın xilqət (kainatın yaradılması) haqqında ayələri ustad sənətkar Nizami tərəfindən alleqorik şəkildə, məcazi formada bəyan edilmişdi. Şair Quran ayələrinə istinadən kainatın yaradılması haqqında dəyərli təsbitləri obrazlı şəkildə və bədii dillə özünəməxsus tərzdə ifadə etmişdir.

زنگ هوارا به کواکب سترد جان صبارا به ریاحین سپرد¹

Havanın hisini, pasını ulduzlarla sildi
Səbanın (yüngül və lətif mehin) canını reyhanlara
(xoş, ətirli qoxulara) tapşırırdı.
Ulduzlarla sildi o, göydən hisini, dumanı,
Reyhanlara tapşırırdı əsib keçən səbanı.²

“Engin denizlerin, yıldızların, göklerin minneti Onadır. Onun comertliyi hənuz nur perdesi arkasında gizli iken gül dikenden, şeker kamıştan ayrı idi. Lütfundan her tərəfi bir kerem ülkesi yapınca, varlıq aleminin ipi yokluk diyarından çözüldü; fakat şu birkaç viran köyün (Gökserl varlıkların) hevesiyle felegin işi de kördüğüm oldu”.³

Qurana görə, Allah göylərin və yerin nuru, xaliqidir. Məxluqat, əslində, eynilə insan kimi bir bütün (vahid) olub, yaradılış sürəcində Səma (uca) və Ərz (Yer üzü), yaxud ruh və nəfs kimi iki fərqli halı ilə görülə bilər. İnsanın can (görünməyən cəhəti) və bəşər (təzahür edən yönü) də kainatda mövcud olan bu ikiliyin yansımasıdır.

Müşahidələr göstərir ki, Nizaminin Qurana söykənərək söylədiyi cəmədət (minerallar), nəbatat (bitkilər), heyvanlar, və nəhayət, insanın yaradılması, bəşərin dörd ünsürdən (torpaq, hava, su və oddan) istihaləsi (bir haldan başqa bir hala çevrilməsi) yolu ilə olması kimi fəlsəfi fikirləri məcazi ibarələrlə, bəliğ və fəsih şəkildə anlaşılmışdır. Və yaxud:

¹ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي او علي علي زاده - باکو - ۱۹۶۰.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk). Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, s.26

³ Nizami. Mahzen-i esrar، مخزن اسرار، (çeviren: Nuri Gencosman (ikinci baskı). Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1960, s.12

زهره ميغ از دل دريا گشاد چشمه خضر از لب خضرا گشاد¹

Deryanın qəlbindən qalxan buludlardan yağmur yağdırdı,
Xızr çeşməsini yaşıllığın kənarında açdı.

Beytin şərhı: Dənizin səthindən buxarlanan buludlardan dirilik suyu – həyat bəxş edən, yaşamın təməli olan su qaynağını çəmən-
lərin kənarında yaratdı.

Nümunə üçün gətirdiyimiz bu misaldan aydın olur ki, şair bədii-ifadə vasitələrinin yardımını ilə təsvir etdiyi bu canlı mənzərə-
nin özü, mahiyyəti açıq-aşkar Quranın “Əl-Əraf” (7) surəsinin 57-
ci ayəsindən iqtibas etmişdir.

وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَفَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُفِّتَاهُ
لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

(Küləkləri Öz mərhəməti önündə (yağışdan qabaq) müjdəçi
olaraq göndərən Odur. Belə ki, küləklər (yağmur yüklü) ağır bulud-
ları hərəkətə gətirdiyi (daşdığı) zaman Biz onları (buludları) ölü
(qurumuş) bir məmləkətə tərəf qovur, ora yağmur endirir və onunla
hər cür meyvə yetişdiririk. Biz ölüləri də (dirildib qəbirlərindən)
belə çıxaracağıq. Bəlkə, düşünüb ibrət alınız!)²

Nizami kainat və insanın xilqəti haqqında dini-fəlsəfi problemləri
də ehtiva edən bu fəsildə ontoloji məsələləri böyük ustalqla çözmüşdür. Nizaminin təqdimatında, varlığın zirvəsi – Allah, məxluqa-
tın zirvəsi isə insandır.

Bir ayədə buyurulmuşdur: “İnkər edənlər, səma və yer yapı-
şıqkən onları ayırdığımızı və bütün canlıları sudan meydana gətirdi-
yimizi də bilmirlərmi? İnanmırlar?” (Ənbiya / 30). Zat (substansi-
ya) bir (əhəd) və tək (vahid) olduğu üçün yaradılarda təzahür edə-
rək, birlikdə o bütünü (tövhid, vəhdəti) təmsil edər. Bu çoxluğu
 (“kəsrət aləmi”) insan-i kamilin vücudunda vəhdətdə göstərən
Haqq-i Təali, nuru ilə bütün aləmləri əhatə etmişdir. Göy ata, yaxud

¹ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده – باكو - 1960.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.1

² Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.84

erkək, Ərz (torpaq) isə ana və ya dişidir. Varlığın həyatı bu ikisinin izdivacından vücuda gəlmiş və gəlməkdədir.

Aşağıdakı iki beyt Qurani-Kərimin “əl-Ənbiya” (21) surəsinin 30-cu ayəsindən iqtibas olunmuşdur:

در هوس این دو سه ویرانه ده کار فلک بود گره در گره¹

Bu iki-üç xaraba kəndin həvəsi ilə

Fələyin işi düyün-düyün idi.²

تا نگشاد این گره و هم سوز زلف شب ایمن نشد از دست روز³

Ta ki qorxulu, ağıl çaşdıran bu düyünü açmadı,

Gecənin zülfü gündüzün əlindən əmniyyətdə

(təhlükəsizkdə) olmadı.

Xəlil Rza Ulutürkün poetik tərcüməsində:

Düyün açılmayınca qaralırdı hələ də,

Gecənin zülmət saçı gündüzlərin əlində.⁴

أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ
(كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَقْلًا يُؤْمِنُونَ)

(Məgər kafir olanlar göylə yer bitişik ikən Bizim onları ayırdığımızı, hər bir canlıni sudan yaratdığımızı bilmirlərmi?! Yenə də iman gətirməzlər? (Göylər ilk yaradılışda bir-birinə bitişik bir təbəqə olduğu halda, onların arası hava ilə açılıb yeddi təbəqəyə ayrılmış, yer də bir təbəqə ikən sonra yeddi təbəqəyə bölünmüşdür. Bu, Allahın qüdrətini, əzəmətini sübut edən ən tutarlı dəlillərdəndir).⁵

Və yaxud Nizaminin məcazi şəkildə ifadə etdiyi bu fikir:

¹ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده – باکو - ۱۹۶۰.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.2 .

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət professor R.Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.20

³ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده – باکو - ۱۹۶۰.

(Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.2

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk). Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, s.25

⁵ Qurani-Kərim (tərcümə edən: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.192

Yuxunun başını (göz) pərdəsi arxasında əyləşdirdi.
Sudan yaranmış bədənə can libası geyindirdi.²

Quranın “Ənbiya” surəsinin 31-ci ayəsindən iqtibas yolu ilə deyilib: “İnanmayanlar görmədilərmi ki, göylər və yerlər bitişik idilər və onları biz ayırdıq?!”³

Həqiqətən, Qurani-Kərimin “Ənbiya” (21) surəsinin 31-ci ayələrində oxuyuruq:

وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِي أَنْ تُمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ⁴

“Göylərlə Yer bitişik halda ikən bizim onları bir-birindən ayırdığımızı və hər canlı şeyi **Sudan** yaratdığımızı görüb düşünmə-dilərmi?!... Yer silkələnməsin, onları atıb-tutmasın deyə Yer üzün-də bir sıra dağlar ucaltdıq”.⁵

Nizami də bu fikirləri “Sirlər xəzinəsi” nin giriş fəslində Qu-randan iqtibas edərək nəzmə çəkmişdir: səma, hava və atəşin birləş-məsindən ibarət olan suyu ərzə (torpağa) endirmiş və suyun torpa-ğa, yəni yerə qarışması ilə həyat başlamışdır. Bir ayədə “Hər şeyə sudan həyat verdik” (Ənbiya, 30) deyilməsi də budur. Bu varlıq fenomeni bu gün də davam etməkdədir. Mütləq vücud insana gə-lincə bütün Allahın “əsma” (sifətləri), “əfal” (fəaliyyəti), sifət və zatı özünü kamil insanda göstərməkdədir.

Nəticə: şairin fikir sisteminin əsas qaynağı Quran, Quranla bağlı rəvayətlərdir. Nizami dünyagörüşünün dini-fəlsəfi yönü Quran qissələri motivləri əsasında “təzmin”, “iqtibas”, “təlmih” kimi ənə-nəvi bədii-ifadə vasitələri ilə yığcam və obrazlı şəkildə, yəni şairin fərdi poetik-üslubuna xas bir tərzdə məharətlə ifadə olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığı ilə yeni bir ədəbi-fəl-səfi təlim formalaşmış inkişaf etmişdir.

¹ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي اوغلي علي زاده – باكو - 1960.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.3

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.21

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Lider, 2004, s.208

⁴ Aydın Mədətoğlu. Quranda yaradılış. <http://inform.az/index.php?newsid=3142>

⁵ Qurani-Kərim (tərcümə edən: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.192

4. Nizami Gəncəvinin minacatları

(Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və Xosrov Dəhləvinin “Mətləül-ənvar” poemaları əsasında)

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” mənzuməsinin giriş bölümündə qaranlıq, zülmət bir gecədə, öz təbiri ilə desək, “Pəndnamə” (yəni öyüd, nəsihət, məsləhət, tövsiyə verən kitab) – etik-didaktik janrda bir əsər yazmaq üçün dərin fikrə qərq olduğunu, “hatif”in (“gizli səs”, “ilham pərisi”) ona bu məsuliyyətli işin öhdəsindən gəlməyin çox çətin olduğunu “qulağına pıçıldadı”ğını ecazkar poetik bir dillə təsvir edir. Şair bununla “Xəmsə” silsiləsindən ilk məsnəvi formasında qələmə aldığı əsərin “pəndnamə”, didaktik janrda olacağını və ondan məsuliyyət tələb edən belə bir cəhd haqqında əvvəlcədən xəbər verir.

Bu məqalədə nəzirə problemi ön plana çəkilməklə, Nizami Gəncəvinin ilk layiqli davamçısı, böyük şairin “Xəmsə”sinə nəzirə yazan məşhur Hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin “Mətləül-ənvar” (“Nurların başlanğıcı”) məsnəvisinin minacat (“yalvarış”, “gizli söhbət” kimi tərif olunan) bölümünü ustadının “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) mənzuməsinin eyni sərlövhəli fəslindən təsirlənərək qələmə aldığı və ideya-mövzu cəhətdən bənzərliklərin olduğu göstərilir.

Tanınmış nizamişünas alim, AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovə istedadlı şairlərin sələflərinin məşhur əsərlərinə nəzirə yazmaq ənənəsinin mövcud olduğu bir dövrdə Nizaminin yazıb-yaratdığını vurğulayaraq qeyd edir: “Məlum olduğu kimi, Nizami ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi”ni özündən bir əsr əvvəl yaşamış sələfi Sənainin “Hədiqətül-həqaiq”indən təsirlənərək nəzmə çəkmişdir. Hər iki əsər Yaxın Şərq ədəbiyyatında fəlsəfi-didaktik şeirin gözəl nümunəsidir. Janrın öz xüsusiyyətlərindən irəli gələn ümumi fikri uyarlıqlar burada, əlbəttə, qabarıqdır. Lakin məzmun və amal başqadır, seçilir, fərqlənir.”¹

Bilindiyi kimi, Dəhləvinin həyat və yaradıcılığını Yevgeni Bertels, həmçinin, Azərbaycan şərqşünasları Qəzənfər Əliyev, Ta-

---

¹ Azadə Rüstəmovə. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı, Elm, 1979, s.30

hir Məhərrəmli, Mehdi Kazımov öz dəyərli araşdırmalarında işıqlandırmışlar.¹

Əmir Xosrov Dəhləvinin “Mətləül-ənvər” mənzuməsinin Tahir Məhərrəmov tərəfindən elmi-tənqidi mətni hazırlanmış və 1975-ci ildə Moskva şəhərində Q.Əliyevin ön sözü ilə çap olunmuşdur.² Sovet şərqşünaslıq elmində Dəhləvi yaradıcılığının ən məhsuldar tədqiqatçılarından biri Qəzənfər Əliyev rus dilində qələmə aldığı “Hindistanın farsdilli ədəbiyyatı. Qısa oçerk” monoqrafiyasında Əmir Xosrovun farsdilli Hind ədəbiyyatında yeri haqqında maraqlı mülahizələr yürütmüşdür.

Müşahidələr göstərir ki, Hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi sələfinin – dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sindən təsirlənərək Yaradanı və xilqəti məhz qəsidə janrında yazılan “Minacat” fəslində mədh edir. “Sözlükte “fısıldamak” anlamındaki “necv” kökündən türeyen münâcât “fısıldaşmaq və bir sırrı paylaşmaq” demektir; genellikle “dua ve tazarruda bulunmaq” mânasında kullanılır. Edebiyat terimi olarak daha çok Allah’a yakarış maksadıyla yazılmış manzum ve mensur eserleri ifade eder. Türk dinî mûsikisinde aynı konu etrafında yazılmış, ramazan ayı boyunca sabah ezanından önce minarede temcîdlerle birlikte okunan manzumelere de münâcât adı verilmiştir”.³

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузули. М., 1962; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джамии. М., 1965; Г.Ю.Алиев. Поэма “Хосров и Ширин” Низами и одноименная поэма Амира Хосрова Дехлеви. Автореф. канд. дис. 1958; Г.Ю. Алиев. Персоязычная литература Индии. М., 1968; Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. Подготовка текста и предисл. Тахира Ахмед-оглы Магеррамова. Вступит. ст. Г.Ю.Алиева. М., 1975; Магеррамов Т.А. Поэма “Лейли и Меджнун” Амира Хосрова Дехлеви – Баку. 1970. (на азерб. языке); Амир Хусрау Дихлави. Ширин и Хусрау. Подготовка текста и предисл. Г.Ю.Алиева. М.; 1979; Амир Хосров Дəhləvi. Şirin və Хосров (tərcümə edəni А.Sarovlu). Bakı, 1975; Araslı Nüşabə. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, 1980; Амир Хосров Дехлеви. Хайат аур шаири. Мусаннафе-и Мумтаз Хусейн. Карачи, 1975; М.Казımov. Nizaminin “Həft peykər”i və XIV-XVI əsrlərin farsdilli ədəbiyyatında nəzirə ənənəsi. Bakı; Elm, 1987 (rus dilində); М.Казımov. Nizaminin ardıcılıarı. Bakı; 1991(rus dilində).

² Т.А.Магеррамов. Научно-критический текст поэмы “Матла ал-анвар” Амира Хосрова Дехлеви. се текстологические и филологические исследования (с сопоставлением с “Махзан ал-асрап” Низами и другими поэмами, написанными в этой традиции в XIII XVII вв.): Автореф. докт. филологии. наук. Баку, 1975; Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. Подготовка текста и предисл. Тахира Ахмед-оглы Магеррамова. Вступит, ст. Г.Ю.Алиева. М., 1975.

³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/munacat>

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi poetik məktəbinin ilk xələflərindən biri kimi Əmir Xosrov Dəhləvi orta çağ təzkiyələri və ədəbiyyat tarixlərində zikr olunur. Nizami və Dəhləvi poetik irsini müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş Abbasəli Sarovlu belə qənaətə gəlir ki, “Əmir Xosrovun bir şair kimi ən çox təsirləndiyi, yaradıcılığından ilham alıb bəhrələndiyi sənətkar dahi Nizamidir. Nizaminin təkraredilməz sənət yolunu izləyən böyük Hind şairi Yaxın və Orta Şərqdə Nizami ədəbi məktəbinin ən ləyaqətli davamçısı və ölməz müəllimindən sonra ilk “Xəmsə” yaradıcısı kimi şöhrətlənmişdir. Şərqi böyük mütəfəkkir şairi Əbdürrəhman Cami haqlı olaraq demişdir: “Nizami “Xəmsə”sinə heç kəs ondan daha yaxşı cavab verməmişdir”. O, “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərində Nizaminin söz sənətində nadir və əvəzsiz sənətkar olduğunu dönə-dönə etiraf etməyi özünə borc bilmişdir”.¹

Qəzənfər Əliyev nəzirə probleminə həsr olunmuş “Nizaminin mövzu və süjetləri Şərq xalqları ədəbiyyatında” adlı monoqrafiyasında Dəhləvinin Nizami mənzumələrinə nəzirə olaraq nəzmə çəkdiyi ilk məsnəvisi haqqında dəyərli müşahidələrini oxucu ilə bölüşür: “Əmir Xosrov “Xəmsə”sinin birinci hissəsi “Mətləül-ənvər” (“Nurların mənbəyi”) iki həftə ərzində tamamlanmışdır. Kompozisiyasına (quruluşuna) görə bu poema Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə çox yaxındır. Əmir Xosrov poemasının əsas hissəsi iyirmi fəslə (“məqalət”) bölünür. Birinci fəsil İnsanın yüksək məqamı probleminə həsr olunmuşdur. Bu məsələ islam teologiyası və onun sufi yozumu əsasında şərh olunur”.²

Əmir Xosrov “Mətləül-ənvər” məsnəvisində acizənə bir tərzdə Allaha yalvarır və Ondan yardım diləyir:

قوت شیرینم چنان ده به چنگ	که آهوی من باز رهد زین پلنگ
آنچه بود مصلحت کار من	دور مدار از من و کردار من
تا ندهد فضل تو باران فراخ	گشته کس بر ندهد نیم شاخ
تخم عمل ده که بکارش برم	ابر کرم بخش کزان بر خورم
گوשמ از ان ابر پر آوازه کن	گلشن امید مرا تازه کن
آن عملم بخش که بی گفتنی	پیش تو ارزد به پذیرفتنی

¹ A.Sarovlu. Əmir Xosrov Dəhləvi. Şirin və Xosrov (tərcümə edən A.Sarovlu). Bakı, Avrasiya-press, 2006, s.5

² Г.Ю.Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М., Наука, – Главная редакция восточной литературы, 1985, s.48

چون بحساب عمل افتد شمار حکم به دستور عنایت سپار
حرف سیاهم که وبال منست سلسله گردن حال منست
از رقم عفو دلم شاد کن خط امانم ده و آزاد کن¹

(Elə şir qüvvəti mənə ver ki, döyüşdə, Mənim ahum (canım, ruhum) bu pələngdən qurtulsun. Mənim işimə nə məsləhətdirsə, Məndən və dəyanətimdən uzaq etmə. Sənin lütfün bol yağış verməsə, Kiminsə tarlası yarım budaq da bar verməz. Əməl toxumu ver ki, işimə yarasın, Kərəm buludu bəxş et ki, ondan faydalanam. Qulağımı o buludun nəğməsilə doldur, Mənim ümid gülşənimi təzələ. O əməli mənə bəxş et ki, deyilməmiş olsun, Sənin yanında qəbul edilən olsun. Elə ki əməl hesabımı sayarlar, hökmü inayət hakiminə tapşır. Qara sözüm ki, mənim günahımdır, Mənim halımın boyun silsiləsidir. Əfvimi yazmaqla ürəyimi sevindir, İmanımı xəttinlə (yazın ilə, sözlə) azad et).²

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” didaktik (*moizə, vəz*) janrda qələmə aldığı mənzuməsinin minacat (مناجاة) bölümündə Xəliqi (öz təbiri ilə ifadə etsək – Yəzdanı) vəsf edir.

“Allah”, Nizamiyə görə, Mücərrəd Ruh, Haqq, Həqiqət, Müt-ləq İradə, əzəli, başlanğıcı olmayan, əbədi, sonsuz, hüdudsuz, “özü-özünə yetən” (Xoda), müqəddəs, bənzəri olmayan, mərhəmət, şəfqət sifətlərinə malik, insan idrakının fəvqündə duran bir varlıq və yeganə gerçəklikdir.

Böyük Nizami “Sirlər xəzinəsi” əsərində Xəliqi (Yaradan) “Bütün varlıq” (“həme həsti”) Ondan vücut bulmuş, var olmuş” ibarəsi ilə vəsf edir və Ona xitab edir:

ای همه هستی ز تو پیدا شده خاک ضعیف از تو توانا شده³

Ey bütün Varlıq Səndən əmələ gəldi (peyda oldu),
Zəif torpaq Səndən qüdrət tapdı.*

¹ <https://ganjoor.net/khosro/hozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. Подготовка текста и предисл. Тахира Ахмед-оглы Магеррамова. Вступит. ст. Г.Ю.Алиева. М., 1975, s.11-12

² <https://ganjoor.net/khosro/hozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. Подготовка текста и предисл. Тахира Ахмед-оглы Магеррамова. Вступит. ст. Г.Ю.Алиева. М., 1975, s.11-12

³ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh2/>

* Oçerkdə verilən beytlərin filoloji tərcüməsi Vəfa Hacıyevaya məxsusdur.

Qənaətimizə görə, bu fikir Quran-i Kərimdən iqtibas (borc alma, istinad etmə, müraciət etmə) olunmuşdur.

Ənənəvi bədii-ifadə vasitəsi “iqtibas” ərəb dilinin izahlı lüğətində belə təyin olunur:

اقتبس الشَّاعِرُ أَوْ الْكَاتِبُ ضَمَّنَ كَلِمَةً آيَةً قُرْآنِيَّةً أَوْ حَدِيثًا نَبَوِيًّا أَوْ شَيْئًا مِنْ
كَلَامِ غَيْرِهِ¹

“İqtibas” – “Şair və yaxud katib öz sözləri ilə tərəfindən Quran ayələri, yaxud (Məhəmməd) peyğəmbərin hədisləri və ya başqalarının kəlamına istinad edir”.

الانعام (əl-Ənam) (6) surəsinin 73-cü ayəsində deyilir:

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يَقُولُ كُن فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ
الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ²

*Göyləri və yeri haqq olaraq yaradan Odur. Onun: “Ol!” dəyəcəyi gün (hər şey) dərhal olar. Onun sözü haqdır. Surun (İsrafilin surunun) çalınacağı gün hökm Onundur. Qeybi və aşkarı bilən də Odur. O, hikmət sahibidir, (hər şeydən) xəbərdardır!*³

Nizamiyə görə, “zəif torpaq” (Adəm oğlu, bəşər) Ondan güc aldı! “Zəif torpaq” kinayədir: “torpaq” ünsürü, məlumdur ki, İnsan cismində mövcuddur, bəşər buna görə həm də kəsif məxluqdur (“gildən” yaranıb, yəni torpaq dörd ünsürdən biridir və od, hava, su ilə yanaşı, Onun vücudunda, fitrətində yer alır) və şair bu incə mət-ləbə arifanə bir şəkildə işarə edir. Şairin düşüncə sistemində İnsan həm ruhani (ülvi, uca), saf, lətif varlıq, eyni zamanda cismani (*süf-lani, mələklərlə müqayisədə alçaq mərtəbədə yer alan*), kəsif bir məxluqdur; İnsana həm nəfsini idarə etmək üçün məhdud ağıl (*Mütləq ağıl və Mütləq İradə Yaradana məxsusdur!*), həm də qəzəb, tamah və şəhvət qüvvələrini ehtiva edən nəfs və sınırlı iradə əta edilmişdir. İnsan bu iki təbiət arasında daim savaşa məhkumdur. İkili təbiətə malik insan bütün məxluqata: camadat (*cansız, ruhsuz, yəni mineral aləmi*), nəbatat (*bitkilər aləmi*), və heyvanat (*instinkt-ləri ilə yaşamda tutulan*) aləminə xas xislətə malikdir. İnsan Yaradan nəzdində “fail-i muxtar”dır, yəni ona seçim haqqı və nitq qabi-

¹ <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/> - معجم عربي عربي - قاموس المعاني

² <http://quran.muslim-web.com/>

³ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev). Bakı, Qismət, 2004, s.72

liyyəti verilmişdir ki, bu lütfün ən üstün dərəcəsi söz sənətidir. Xil-qətdən məqsəd bütün bu lütləri nəfsin kamilləşməsinə yönəltməkdir. Bütün bu məziyyətlər “Sirlər xəzinəsi” əsərinin əsas mövzusu və təməl prinsipləridir.

Əmir Xosrov Dəhləvi “Mətləül-ənvar” (مطلع الانوار) məsnəvi-sində sələfi Nizamiyə **cavab** olaraq “Hər iki aləm, qeyb və şəhadət aləmləri, Yaradanla müqayisədə tozdur, zərrədir, atomdur, və nəhayət, bir heçdir” hökmünü verir:

ای دو جهان ذرّه از راه تو هیچتر از هیچ به درگاه تو¹

Ey iki cahan Sənin yolunda bir zərrə olan,
Sənin dərğahında (iki cahan) bir zərrə olsa da, heçdən də heçdir.

Nizaminin “istiarə” bədii-üslubi fiquru vasitəsilə torpaq (“xak”), “gil” kimi tərif etdiyi İnsanı Dəhləvi “yaradılmışların ən şərəfli” olmağına baxmayaraq, “zərrə” ilə müqayisə edir. “Yolun tozu”, yəni Yaradanın qüdrəti qarşısında zəif, aciz və nəhayət, bir heç! Yaradanın “dərğahında”, yəni müqabilində məxluqat tozdur, zərrədir, atomdur və nəhayət, bir heçdir. Dəhləvi mübaligəli şəkildə təkid edir ki, bir heçdir, təkidlə “heçdən də heçdir!”

Dəhləvi, göründüyü kimi, eyni ideyanı özünə məxsus şəkildə, yəni sufiyanə bir təbirlə ifadə edərək öz şairlik hünərini göstərir.

Nizami yaradıcılığının tədqiqatçısı Siracəddin Hacı “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Minacat” bəhsinin şərhində bu bədii-ədəbi terminin izahını vermişdir: “Minacat divan ədəbiyyatında qəsidənin bir növüdür, beyt-beyt yazılır, hər beyt qafiyələnir, mövzusu uca Allaha (c.c.) yalvarış, Ondan yardım istəməkdir. Minacatın yeri məsnəvinin əvvəlidir. O, islam dininin təsiri ilə ərəb ədəbiyyatında ortaya çıxmış, fars və türk ədəbiyyatına keçmişdir. Minacatın məzmununda iki şey var: uca Allahın (c.c.) birliyi, gücü, əzəməti, bir də qulun (insanın) acizliyi. Şair uca Allah (c.c.) qarşısında acizliyini bildirir. Ondan yardım istəyir. Minacatlarda Qurani-Kərim ayələrindən, hədislərdən də istifadə olunur, uca Allahın (c.c.) gözəl adlarına yer verilir”.²

¹ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.7

² Siracəddin Hacı. “Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin şərh” (XVIII-XX məqalələr, kitabın sonu, mədhiyyələr, kitabın yazılma səbəbi, söz, mən-

Əmir Xosrov “Mətləül-ənvar” əsərində Yaradana üz tutaraq Ondan islami həyat tərzini sürərəkən “del-e nərm” (“həlim, yumşaq qəlb”), həyalı “göz” (“könül gözü”) bəxş etməyi və səmimi iman nəsb etməsi üçün yalvarır:

در ره اسلام دلی بخش نرم دیده از آن نرم ترم ده ز شرم

İslam yolunda yumşaq bir ürək bəxş et,
Həyadan yumşaq bir göz (bəsirət gözü) ver.

بینش من تیره شد از کار خویش سرمه سپیدم ده از انوار خویش

Mənim baxışım qara oldu əməlimdən,
Öz nurundan mənə ağ sürmə (gözümə nur) ver.

دیو بس انبوه و پریشان تنم بدرقه ده که بر ایشان زرم¹

Div çox (həddindən ziyadə) və pərişan bədənəm
Mənə dost köməkçilər ver ki, onları vurum (qovum).

Əmir Xosrov Dəhləvinin islami şəriətin buyurduğu vacib əməlləri (namaz, oruc, zəkat, sədəqə, həcc) həvəslə yerinə yetirdiyi məlum faktlardandır: “Emîr Hüsrev, vaxitlərinin çoğunu ibadət ilə keçirirdi. Gecələri sabaha doğru uyanıq olur, teheccüd (gece namazı) kılarıdı. Teheccüd üçün kalktığında, hər gün Kur’ân-ı kerîmdən yedi cüz (140 sahifə) okurdu”.²

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” əsərinin “Tövhid” və “Münacat” (“Allahın birliyi haqqında və ona yalvarış”) fəslində Yaradana müraciət edərək deyir: “Kainat Sənə tabedir, Sənin itaətindədir” və “Biz Səninlə var olduğumuz halda, Sən öz zətinlə mövcudsan”, şair obrazlı ibarələrlə Onu tərənnüm edir:

زیرنشین علمت کاینات ما بتو قائم چو تو قائم بذات³

---

zum sözün mənsur sözdən üstünlüyü, tövhid, münacatlar), 10-cü kitab. Bakı, “Nafta-Press”, 2017, s.710

¹ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, с.11

² <http://www.ehlsunnetbuyukleri.com/Islam-Tarihi-Ansiklopedisi/Detay/EMIR-HUSREV-DEHLEVI/238>

³ نظامی گنجوی. مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبد الکریم علی اوغلی علی زاده – باکو ۱۹۶۰- // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Ə.Əlizadə). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.5

Kainat Sənin bayrağının altında (oturmuş),
Biz Səninlə ayaqdayıq, Sən öz zətinlə ayaqdasan (yəni mövcudsən, dirisən!).

Fitri şairlik istedadına malik Nizami Gəncəvi mistik yaşantılarını orijinal bədii ifadə sistemi vasitəsilə bəyan edərək, incə mətləbləri, mənalı məcazi dillə və arifanə mənalandırmışdır.

Dəhləvidə Mütləq Varlığı “Haqq” sifəti ilə tərif edir: “Mütləq İradə Səindir”, İnsan iradəsi nisbidir:

هستی مطلق که درو حق تراست   آن ز تو گوئیم که مطلق تراست¹

Mütləq Varlıqda (Var olma, Həyat, Yaşam) olan Haqq Sənsən
Ona görə (bu səbəbdən) təsdiq edirik ki, Mütləq Varlıq Sənsən!

Məlumdur ki, digər varlıqlar, məsələn bitkilər, nəbatat aləmi iradəli varlıq kimi xəlv edilməmişdir: ağacı hansı yerə basdırırlarsa, o, həmin məkanda yaşamını sürür və Mütləq İradəyə tabe olur. İnsan isə başqa yaradılmışlardan fərqli olaraq nisbi iradəyə sahibdir (faili-muxtardır, yəni istədiyini əməli icra etmək haqqına malik), seçim haqqı ona verilmişdir, lakin bu iradə də məhduddur. Əmir Xosrov da bu düşüncəyə işarə edir və onun yuxarıdakı beytləri, təbii ki, Quran-i Kərimin “Əl-Ənam” surəsinin 102-ci ayəsindən iqtibas olunmuşdur:

ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ

“O Allah Rəbbinizdir! Ondan başqa heç bir tanrı yoxdur. Hər şeyi yaradan Odur. Buna görə də yalnız Ona ibadət edin. O, hər şeyə vəkildir!”²

Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə Yaradanın əzəməti və qüdrəti qarşısında İnsanın acizliyi və gücsüzlüyünü, İnsan ömrünün bir nəfəs, bir an olduğu düşüncəsini xatırladır və şairanə tərzdə ifadə edir:

با جبروتش که دو عالم کمست   اول ما آخر ما یکدمست³

Onun qüdrəti (gücü) qarşısında iki aləm (cahan) heçdir,
Bizim əvvəlimiz və axırımız – bir andır (nəfəsdir).

¹ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.8

² Qurani-Kərim. Bakı, Qismət, 2004, s.75

³ <http://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh1/>

Xosrov Dəhləvi də Tanrını – “Ucalıq, yüksəklik simvolu olan Fələyin (Göy), “Asimanın” başını təlimiyyətlə Onun qüdrəti qarşısında səcdəgaha qoyduğunu və kibrdən, böyüklük iddiasından əl çəkdiyini” tərənnüm edərək obrazlı şəkildə bir mahir rəssam kimi təsvir edir:

پشت فلک طوق سجود از تو یافت   شام عدم صبح وجود از تو یافت¹

Fələyin belini səcdə (itaət) üçün Sən бүkdün
(onu təkəbbürdən Sən uzaqlaşdırdın).

Yoxluq qaranlığı Var olma işığını Səndən tapdı.

Bu ideyanı Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında da Yarıdanı vəsf edərək söyləmişdir:

خدائی کافرینش در سجودش   گواهی مطلق آمد بر وجودش²

O Xuda ki, yaradılışın başı Onun önündə səcdədə əyilib,
(Bu) Onun Varlığına mütləq bir dəlildir (sübutdur, şəhadət edir).

Yəni, hər bir məxluq mütəvazi şəkildə başını Onun qarşısında səcdəgaha qoyub, Xaliqin qüdrəti, gücü müqabilində kibirdən uzaqlaşdığını və böyüklük iddiasından əl çəkdiyini bədən dili ilə etiraf edir.

Qəzənfər Əliyevin Dəhləvinin “Mətləül-ənvar” əsərini Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poeması ilə qarşılaşdırarkən gəldiyi qənaət maraqlıdır: “Əmir Xosrovun birinci mənzuməsinin əsas mövzusu etik-əxlaqi, dini-mistik və daha çox şairin təsəvvüfi-fəlsəfi görüşlərinə həsr olunur. Bütün fəsil-söhbətlərdə şairin özü sanki oxucuya xəbərdarlıq edərək fəryad edir: ”Mənim qələmim Tanrı xəzinəsindəndir.... “Mətləül-ənvar” poemasında Hind şairi şeir-sənət və poeziyanı yalnız çox gözəl bildiyi, çox dərindən yiyələndiyi sufi nəzəriyyəsinin praktik tətbiqi kimi dəyərləndirir.

Əmir Xosrov Dəhləvinin sözügedən əsərində ”Sirlər xəzinəsi” poemasından fərqli olaraq fəsil-söhbətlərin nəzəri müddəalarını illüstrasiya edən hekayələr həcmcə çox kiçikdir: bu, adətən, müxtəlif mənbələrdən əxz olunan və Nizaminin hekayələrini təkrar et-

¹ <https://ganjoor.net/khosro/hozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, с.7

² <http://ganjoor.net/nezami/5ganj/khosro-shirin/sh2/>

məyən lakonik sərgilənmələrdir. Qəliz mövzuya baxmayaraq, “Mətləül-ənvar” poemasının üslubu (tərzi) olduqca sadədir.”¹

Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə Yaradana xitabən “**təğyiri** (dəyişməyi) qəbul etməyən”, “*Dəyişməyən hər nə varsa, O, Sənsən!*”, “*Ölümə məhkum olmayan hər nə varsa*”, “*Ölümsüz hər nə varsa, O, Sənsən!*” düşüncəsini təkidlə, israrla bəyan edir:

آنچه تغیر نپذیرد توئی وانکه نمر دست و نمیرد توئی²

Dəyişməyən (dəyişməyi qəbul etməyən) hər nə varsa, O, Sənsən!
Ölümsüz hər nə varsa (ölümə məhkum olmayan hər nə varsa),
O, Sənsən!

Yaxud:

رسته خاک در او دانه ایست کز گل باغش ارم افسانه ایست³

Onun dərğahının torpağından bitənlər elə bir dəndir –
ki, onun (dənin) bağının gülünün yanında İrəm (bir boş)
əfsanədir.⁴

خاک نظامی که بتایید اوست مزرعه دانه توحید اوست⁵

Qüdrətinə sübutdur Nizaminin varlığı,
Canı – vəhdət tarlası, könlü – gülüzarlığı.⁶

Dəhləvi bu fikirlərə cavab olaraq, “Mətləül-ənvar” mənzuməsində Xaliqin “Hər nə varsa, aləmdə nə mövcuddursa (“həst kon” Yaradan, Allah) Odur” əqidəsini, həmçinin “Onun hər şeyi məhv etmək qüdrətini” sadə tərzdə və Nizaminin söz sənətinin qüdrətindən ilhamlanaraq böyük şair məharəti ilə təbliğ edir:

هست کن هر چه بعالم توئی وانکه همه نیست کند هم توئی⁷

¹ Газанфар Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М., Издательство “Наука”, – Главная редакция восточной литературы, 1985, s.49

² نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي او غلي علي زاده – باکو ۱۹۶۰- // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.5

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.5

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor R.Əliyevindir). Bakı, Qanun, 2014, s.22

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.5

⁶ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Yazıçı, 1981, s.24

⁷ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.7

Aləmdə hər şeyi var edən Sənsən!
Və hər şeyi yox edən də Sənsən!

Xosrov Dəhləvi “Əbədi yaşam iddiasında olan o kimsə öz cahil düşüncəsi ilə yoxluq aləmində alçaldı) fikrini irəli sürür:

چون سر دعوی کشد آن کس ز هست کو ز قفای دو عدم گشت پست¹

Başı varlıq iddiasında olan bir kimsə
Öz qafası (başı) ilə ədəmdə (yoxluqda) alçaldı.

Şərh: Yəni yaşam iddiasını (davasını) edən bir şəxs bir heç olduğunu anlamalıdır.

Nizamiyə görə, Allah “baqi”dir, yəni qalıcı, əbədidir; məxluqat isə fanidir, yəni keçicidir, müvəqqətidir. Məxluqatda olan sifətlər: yoxluq və heçlikdir. İnsan da fanidir, yəni ölümlü, ölümə məhkumdur:

ما همه فانی و بقا بس تراست ملک تعالی و تقدس تراست²

Biz hamımız faniyək və bəs baqi Sənsən!!!

Məlik-e Təala (Uca və müqəddəs (toxunulmaz) Sultan, padşah) Sənsən!!!

Bu ideyanı böyük Nizami islamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdən əxz etmişdir. (bax: Əl-Hədid (“Dəmir”) surəsi, 4-cü ayə) Şair iqtibas poetik fiquru vasitəsi ilə Mütləq Varlığı vəsf etmişdir.

Dəhləvi bu ideyadan təsirlənərək təsəvvüfdə uca məqam sayılan “riza” məqamını (“riza – razılıq piyaləsinin Rəbbi tərəfindən bəxş olunması” və “ondan məst olaraq axirətdə cənnətə çatmaq arzusu” məharətlə bəyan edir:

چون ز فنا نیست شود هستیم جام رضا بخش از آن مستیم³

Elə ki varlığım fəna üzündən yox olar,
Razılıq (riza) camından mənə məstlik ver.

Nizami yalnız Yaradana məxsus olan “bəqa” və müqəddəslik (toxunulmazlıq) sifətlərini vəsf edir:

¹ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>
Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.8

² کَلِّیَاتِ خَمْسَهُ حَکِیمِ نِظَائِیِ گَنْجِهِ اِیْ - Tehran, 1988, s. 12-13.

³ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>
Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.7

هر چه جز او هست بقائیش نیست   اوست مقدس که فنائیش نیست¹

Ondan başqa hər nə varsa o qalıcı deyil,
Odur müqəddəs, çünki o, fənaya (yoxluğa) məhkum deyil!

Ədəbiyyatşünas Xanəli Babayevin doğru təsbitinə görə, Nizami öz dini-ürfanı fikirlərini bədii-təsvir vasitələrindən bəhrələnərək ifadə edir: “Quran Nizami üçün, hər şeydən öncə, ilahi qüdrətin təsbit edildiyi, Onun vahidliyi, ədaləti və başqa keyfiyyətlərinin göstərildiyi bir qaynaqdır. Bu cizgilər istər “Xəmsə” poemalarının giriş fəsillərində, istərsə epik əhvalatın poetik nəqlində yerli-yerində əksini tapır. Şair yaratdığı səpkinin tələbindən çıxış edərək bədii ifadə vasitələrinin bir qismini Qurani-Kərimdən gələn fikirlər, ayə, söz və ifadələr əsasında yaratmışdır. Təlmih, işarə və iqtibas kimi vasitələrin işlək şəkillərinə Nizami poemalarının hamısında rast gəlinir”.²

Nizami Gəncəvi Yaradana – Allaha xitabən: “Yer kürəsi Sənin fərmanınla yaşam tapmış”, “Göy qübbəsi sütunsuz Sənin sayəndə yaradılıb” – fikrini poetik tərzdə “təşxis” (“şəxsləndirmə” – personifikasiya) bədii-təsvir vasitəsi ilə bəyan edir:

خاک به فرمان تو دارد سکون   قبه خضرا تو کنی بیستون³

Torpaq (Yer kürəsi) Sənin fərmanınla sükunət tapmış,
Yaşıl qübbəni Sən sütunsuz yaratmışsan.

Xosrov Dəhləvi də “Mən kiməm? zəbun olmuş bir torpaq” – deyə özünün acizliyini etiraf edir:

من که بوم خاک زیون آمده   صورتی از نیست برون آمده⁴

Mən ki, zəbun (zəif, aciz) olmuş torpaq gəlmişəm,
Yoxdan surət alıb gəlmişəm.

İnsan həm ruhani, həm də cismani məxluq olduğu, bədəni torpaqdan, gildən yaranmış, dörd ünsürün (torpaq, hava, su və atəş) birləşib kəşif bir xilqət olması səbəbi ilə həqir, alçaq, aşağılıq kimi

¹ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh1/>

² Babayev X.B. Nizaminin “Xəmsə”sində Quran ayələri və Qissə motivləri. Bakı, Elm, 1999, s.54-55

³ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh2/>

⁴ <https://ganjoor.net/khosro/hozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.8

sifətlərlə tərif edilir. Ruhu isə lətif və saf olmasına rəğmən, nəfsin ehtiraslarına tabe olaraq bulaşmış olur və bu səbəbdən də nəfsin istəklərinə, “həva və həvəsə” aludə olaraq girdaba düşmüş İnsan da im Rəbbindən acizənə yardım diləyir.

Şeyx Nizami Yaradanın “qədim” sifətini vəsf edərkən dünyanı “gecə-gündüzlü, iki rəngli, dəyişkən, ağ-qara rəngli xüsusi at cinsindən “əbləq”ə bənzədir və “istiarə” (metafora) bədii-təsvir vasitəsindən istifadə edir:

چون قدمت بانک بر ابلق زند جز تو که یارد که اناالحق زند¹

Sənin qədimliyin əbləqin (at cinsi) üstünə qışqıranda
Səndən başqa kim cürət edib deyə bilər: “Həqq mənəm!”

Şair Quranın “Həqq mənəm!” ayəsini əxz edib “şeyrin vəzn və ruhuna uyğun”² istifadə etməklə “həll” və ya “təhlil” bədii-üslubi sənətindən yararlanmışdır.

Dəhləvi “Mətləül-ənvar” məsnəvisində “həll” poetik fiquru vasitəsi ilə Quran-i Kərim ayəsini اِنَّ الْيُنَا اِيَاب beytin vəzn və ruhuna müvafiq şəkildə “Həşrdə, Qiyamət günü – “Öləndən sonra bizə dönəcəklər, onların cəzasını (mükafatını) əməllərinə görə biz verəcəyik” hökmü Səninindir!” – deyir:

یافته از درگه تو فتح باب بارگه اِنَّ الْيُنَا اِيَاب³

Sənin dərgahından qapı açıldı,
اِنَّ الْيُنَا اِيَاب hökmü Sənin bargahından (sarayından) verildi.

Hər iki şairin “Minacət” bəhsində müraciət etdikləri əsas ideya Yaradanı mədh etmək və yaradılış aktını vəsf etməkdən ibarətdir.

Nizami Gəncəvi:

چون گهر عقد فلک دانه کرد جعد شب از گرد عدم شانہ کرد⁴

Göydə min-min gövhəri sapa düzdü Yaradan,
Sildi yoxluq tozunu gecənin saçlarından.⁵

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.6

² M.Həmid. Orta əsrin təfəkkürü və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı (Füzuli yaradıcılığı əsasında). Bakı, Ozan, 1996, s.128

³ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.7

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.2

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk). Bakı, Lider, 2004, s.25

“Gövhər – ulduzlar. Gövhəri sapa necə düzülərsə, Tanrı göyə ulduzları eləcə düzdü, gecənin qara saçlarına sıral çəkərək, yoxluq tozunu sildi, varlıq yaratdı”.¹ Yaxud:

ساقی شب دستکش جام تست مرغ سحر دستخوش نام تست²

Gecənin saqisi Sənin camına əl uzadan dilənçidir,
Səhər quşu Sənin adının tərənnümçüsüdür.

Ən-Nur surəsi (24-cü surə)

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْخِجُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَاقَاتٍ كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ
(وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ)

41. (Ya Rəsulum!) Məgər göylərdə və yerdə olanların (mələklərin, insanların, cinlərin), qanadlarını açıb (qatar-qatar) uçan quşların Allahı təqdis edib, şə'ninə təriflər dediklərini görmürsənmi?! Allah onlardan hər birinin duasını, şükür-sənasını (yaxud onların hər biri öz duasını, şükür-sənasını) bilir. Allah onların nə etdiklərini (layiqliyə) biləndir!³

Nizami xilqətdən bəhs edərək yazır:

جز تو فلکرا خم دوران که داد دیک جسد را نمک جان که داد⁴

Səndən başqa fələyə əyri dövranı kim verə bilərdi? (kim verdi?)
Cismın (cəsədin) qazanına can duzunu kim tökə bilərdi?⁵

Nizami öz əsərində yaradılış, “var olma”, “vücuda gəlmə” prosesini (gedişatını) məharətlə təsvir edir:

تا نگشاد این گره وهم سوز زلف شب ایمن نشد از دست روز⁶

(Allah, Yaradan) bu qorxulu, ağıl çəsdiran (vəhmlı) düyünü açmayana qədər,

Gecənin zülfü gündüzün əlindən əmniyyətdə (təhlükəsizlikdə) olmadı.

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 2004, s.208

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.7

³ Qurani-Kərim. Bakı, Qismət, 2004, s.213

⁴ نظامي گنجوي. مخزن الاسرار، متن علمي و انتقادي بسعي و اهتمام عبد الكريم علي او علي علي زاده – باکو ۱۹۶۰- // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.6

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 2014, s.23

⁶ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.2

Dəhləvi də poemasında maddi aləmi, kainatı, dünya, cahan, fələyi – “doqquz səyyarə” və yaxud “doqquz zireh” kinayə bədii-üslubi fiquru vasitəsi ilə ifadə edir:

حکم ترا در خم این نه زره رشته درازست گره بر گره¹

Sənin hökmünlə bu doqquz səyyarənin
Əyri yolunun ipi uzun və düyün-düyündür.

Sənin hökmün bu doqquz zirehin bəndində (əyrisində) düyün-düyün, düyünlənmiş uzun ipdir. Düyünü açmaq müşküldür: Şairin təbirincə, “hökmü aşkar, hikməti gizlidir”!

Və yaxud Dəhləvi təşxis bədii-təsvir vasitəsi ilə yaradılış sirrini, “ilkin səbəbi” açma bilmədiklərinə arifanə işarə edir:

زین همه دندان کواکب به گاز یک گرهش را نگشادند باز²

Bu qədər ulduzların dişini kəlbətinlə (çəkə bilmədilər),
Bir düyününü yenə açma bilmədilər.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin ideya və məzmunca “mərifətullah” (Allahı tanımaq) məfhumunun şərhinə yönəlmiş bölümündə Allahın “əsmaül-hüsna” (gözəl adları) açıqlanır. Allah, Nizamiyə görə, əzəli, əbədi, sonsuz, hüdudsuz, özü-özünə yetən, müqəddəs, bənzəri olmayan, əliaçıq, səxavətli, mərhəmətli, şəfqətli, Mücərrəd Ruha və Mütləq İradəyə malik ən uca ilahi, ruhani Varlıqdır. Allahın bütün özəl sifətlərini özündə ehtiva edən giriş fəslində Onun, Rəhman (ər-Rəhman) sonsuz mərhəmət sahibi, ər-Rəhim – mərhəmətli, əl-Həkim – hikmət sahibi, ər-Rəzəq – ruzi verən, gündəlik ehtiyacları təmin edən; əl-Fəttah – çətinlikləri həll edən, əl-Qədim – əzəli, ət-Təvvab – tövbələri qəbul edən, əl-Ğafur – günahları bağışlayan, əs-Saməd – hər şeyin Ona möhtac olduğu, Onun isə heç kimə möhtac olmadığı və sair kimi xüsusiyyətləri şair tərəfindən tərənnüm edilmişdir.

Nizami əsərində Yaradanın “kərəm” sifətini təşxis bədii-təsvir vasitəsi ilə vəsf edir:

تا کرمت راه جهان برگرفت پشت زمین بار گران برگرفت³

¹ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.9

² Yenə orada, s.9

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.6

Sənin (kərəmin – H.V.) dünyaya (cahana – H.V.) yola düşəndən sonra (sayəsində) Yerin (kürreyi-ərzin – H.V.) arxası ağır yüklə yükləndi.¹

Bu fikir də Quranın الرحمن (Ər-Rəhman) 78-ci ayəsindən əxz olunmuşdur:

تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ

78. (Ya Peyğəmbər!) Sənin əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin adı nə qədər ucadır (nə qədər uludur)!²

Ulu Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə Yaradanın “əsməül-hüsna”-sından “kərəm” (cömərdlik) sifətini vəsf edərək, yazır:

چون که به جودش کرم آباد شد   بند وجود از عدم آزاد شد³

Elə ki səxasıyla kərəmət (kərəm – H.V.) abad oldu,
Yoxluğun buxovundan bu varlıq azad oldu.⁴

Nizami Gəncəvi yaradılış prosesini böyük məharətlə təsvir edir:

گر نه زیشت کرمت زاده بود   ناف زمین از شکم افتاده بود⁵

Sənin kərəminin (səxavətinin – H.V.) belindən doğulmasaydı, Yerin (*kürreyi-ərzin*) göbəyi bətdən düşərdi.⁶

Şair başqa bir beytdə Yaradanı belə vəsf edir:

بود و نبود آنچه بلندست و پست   باشد و این نیز نباشد که هست⁷

Var olmuş və olmamış, yüksək və alçaq hər nə varsa
Olsa da, olmasa da O Vardır.

Dəhləvi Yaradanın qüdrəti haqqında fikirləri bir qədər fərqli anlamda ifadə edir:

جمله جهان عاجز یک پای مور   وای که بر قادر عالم چه زور⁸

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Qanun, 2014, s.24

² Qurani-Kərim. Bakı, Qismət, 2004, s.336

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.2

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 2004, s.25

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.6

⁶ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 2014, s.24

⁷ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.2

⁸ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.9

Bütün aləm qarışqanın bir ayağından acizdir.

Vay ki (Onda), Qadir (Qüdrətli Allah) üçün aləm qarşısında nə çətinliliyi (zor iş ola bilər!?)¹

“Məxzənül-əsrar”ın “Yaradanın təkliyi və birliyi” (təktanrıçılıq) ideyası irəli sürülmüş dini əhvale-ruhiyyəli birinci bölümündə Nizami Xalığın varlığını isbat etmək üçün “Quran”dan iqtibas edilmiş ayələrdən bəhrələnir, kainat və insanın yaradılışı haqqında fəlsəfi məsələlərini kəskin dəlillərlə (“bürhan-e qatı”) sübuta yetirmiş və böyük bir məharətlə izhar etmişdir. Nizaminin təqdimatında, varlığın zirvəsi – Xaliqu, məxluqatın zirvəsi isə İnsandır.

Nizami Gəncəvi Allahın “Təkliyini”, “Birliyini”, “Vəhdəti”ni vəsf edərək, “kəsərət” (çoxtuq) pərdəsini atmasını istəyir:

پرده بر انداز و برون آی فرد گر منم آن پرده بهم در نوردد²

Pərdəni (örtüyü – H.V.) (öz üzündən) at, (öz) birliyində (dışarı çıx) zahir ol,

Əgər o pərdə mənəmsə, onu qatla.³

Əl-Ən’am surəsi, 79-cu ayə

(إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ) 79)

79. Mən, həqiqətən, batıldən haqqa tapınaraq (dönərək) üzümü göyləri və yeri yaradana çevirdim. Mən (Allaha) şəriq qoşanlardan deyiləm!⁴

Nizami “pərdə qoşay” (“pərdə açan”) epitetini məcazi mənada, yəni “çətinlikləri həll edən, düşünləri açan” anlamında təqdim etmişdir:

پرده گشای فلک پرده دار پردگی پرده شناسان کار⁵

Pərdəli fələyin pərdəsini açan Odur,

O, Onu tanıyanların (işin pərdəsini) bilənlərin örtüyüdür.⁶

Xosrov Dəhləvi də bu fikrə gözəl biçimdə cavab yazmışdır:

¹ *Filoloji tərcümə – H.V.*

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.7

³ *Filoloji tərcümə – H.V.*

⁴ Qurani-Kərim. Bakı, Qismət, 2004

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.1

⁶ *Filoloji tərcümə – H.V.*

راز تو بر بیخبران بسته در   باخبران نیز ز تو بیخبر¹

Sənin sirrindən xəbərsizlərə qapı bağlıdır,
Xəbərdar olanların belə Səndən xəbərləri yoxdur.²

Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə iddia edir ki, Yaradanın zəti ağılla dərk oluna bilməz, insan aqlının, idrakının hüdudları var, “işin düyününü, çətinliyini həll edə bilmir”.

Mütləq İradə və Mücərrəd Ruh o çərçivələrə sığmır:

پرورش آموختگان ازل   مشکل این کار نکردند حل³

Hətta əzəli tərbiyə almışlar belə (peyğəmbərlər belə – H.V.)
Bu müşkülü çözmədilər.⁴

Bir müqtədir şair və mütəfəkkir kimi Nizami Gəncəvi əsərlərində kainat və xilqət haqqında əqli mühakimələrə söykənərək məntiqli izahatlar verməklə yanaşı, “eşq”in çeşidli təzahüratlarını şərh etmiş, yaddaşlarda silinməz iz buraxan bənzərsiz bədii obrazlar silsiləsi yaratmışdır:

پای سخنرا که درازست دست   سنگ سر ابرده او سر شکست⁵

Əli uzun sözün ayağının başını
Allahın dərgahındakı daş yardı.⁶

Şairin “Əli uzun söz” ibarəsi kinayədir, “Sözün əli uzundur” ibarəsi söz sənətinin qüdrətinə işarədir: sözün ecazının insan ruhuna təsir gücünü alleqorik şəkildə ifadə edir. Lakin bu gücə baxmayaraq, “Sözün başı Tanrı dərgahında (“sərapərdə” – şahlar üçün səfər zamanı qurulan böyük çadır) daşla vuruldu” təbiri ilə şair “təşxis” (personificatio – şəxsləndirmə) poetik fiquru yaradır və Mütləq Varlığı ifadə etməkdə sözün acizliyini, gücsüzlüyünü bildirir.

Nizami “vəhm” (güman, xəyal, zənn) ləfzini “ayağı yalın yol getdi” və “əli boş Yaradanın qapısından qayıtdı” ibarələri ilə ifadə edir, xəyalın Xalığı dərk etməkdə gücsüzlüyünü və təsəvvürün də Onu əhatə etmək qüdrətində olmadığını fikrini bildirir. Burada şair

¹ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.8

² *Filoloji tərcümə – H.V.*

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.2

⁴ *Filoloji tərcümə – H.V.*

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.4

⁶ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 2004, s.22

“təşxis” poetik fiquru vasitəsi ilə canlı bir şəxsdən bəhs edirmiş kimi mücərrəd məfhumdan söz açaraq rəssam məharəti ilə unudulmaz bədii lövhə yaratmağa nail olur:

وهم تهی پای بسی ره نبشت هم زدرش دست تهی بازگشت¹

Ayaqyalın vəhm çox yol getdi (yol ölçdü), dolandı
Onun qapısından əli boş qayıtdı o da.

Nizami: “Zəmir (can, ruh) çox yol getdi, Onu tapmadı”, “Göz çox axtardı və bənzərini tapmadı” misralarını sapa düzərək “siya-qətül-ədəd” bədii-üslubi fiqurundan istifadə etmişdir:

راه بسی رفت و ضمیرش نیافت دیده بسی جست و نظیرش نیافت²

O (vəhm) çox yol getdi, Onun mahiyyətini tapmadı,
Vəhmin gözləri çox axtardı, Ona bənzərini tapmadı.³

Daha sonra “Əql-e küll”dən törənib İnsana bəxş edilmiş bir nemət kimi dəyərləndirilən ağıl məcazi deyimlə “Onun (Yaradanın) axtarışında olduğunu bəyan edir”, eyni zamanda “ağıl ədəbsizlikdə təqsirləndirir”, “həddini və məqamını bilməsini ona tövsiyə edir”. Aşağıdakı beytdə İnsan aqlının, idrakın, düşüncə sisteminin Onu qavramağa, anlamağa gücü olmadığı fikrinin “təşxis” bədii-üslubi fiquru vasitəsilə vurğulayır:

عقل درآمد که طلب کردمش ترک ادب بود ادب کردم⁴

Ağıl gəldi ki, (mən də) Onu axtarıram
Ədəbi tərک etmişdi, ona ədəb dərəsi verdim (cəzalandırdım).

Dəhləvi də bu fikrin müqabilində “İdrakımız Səni dərk etməyə qadir deyil, Səndən başqa xəbərdar olan kimsə yox” – deyir:

فکرت ما را سوی تو راه نیست جز تو کس از سیر تو آگاه نیست⁵

Bizim düşüncəmizin (fikirlərimizin) Sənə (tərəf) yolu yoxdur,
Səndən başqa Sənin sirrindən agah olan kimsə (heç kim) yoxdur.

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s.4

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.4

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə: Rüstəm Əliyev). Bakı, Qanun, 2014, s.22

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1960, s.4

⁵ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, s.8

(Sənin mahiyyətin haqqında kim fikir söyləyə bilər?!)

در تو زبان را که تواند نهاد   های هویت که تواند گشاد¹

Kim Sənin haqqında söyləyə bilər (söz açar bilər)
Sənin mahiyyətini (görüşlər, fikir rəy) kim açar bilər.

Göründüyü kimi, Nizami də, Dəhləvi də Xaliqui (Yaradanı) mədh edir, həm məxluqatdan (yaradılanlar), həm də yaradılışdan (xilqətdən) bəhs edirlər.

Hər iki şairin düşüncə sisteminin əsas qaynağı islam dininin müqəddəs kitabı Quranı-Kərimdir. Ulu Tanrının övgüsü, məlum olduğu kimi, Quranda bəyan edilmişdir. Əsərlərinin giriş fəsillərində Yaradanın təkliyi və birliyi ideyası bədii sözün gücü ilə təqdim edilmişdir. Nizami Gəncəvi və Əmir Xosrov Dəhləvi Allahın varlığını sübut etmək üçün Qurani-Kərimdən iqtibas edilmiş ayələrdən bəhrələnməmişlər. Hər iki şairin dünyagörüşünün dini, irfanı-fəlsəfi yönümü Quran qissə motivləri əsasında “iqtibas”, “təhlil”, “istiarə”, “təşxis” və b. ənənəvi bədii-ifadə vasitələri ilə yığcam və obrazlı şəkildə, fərdi poetik üsluba xas bir tərzdə məharətlə verilmişdir.

Nizami Gəncəvinin minacatları Azərbaycan ədəbiyyatında dini baxışlarla fəlsəfi özünüdərk mükəmməl poetik ifadəsidir.

---

¹ <https://ganjoor.net/khosro/gozide/matlaolanvar/sh1/>

Амир Хусрау Дихлави. Матла ал-анвар. М., 1975, с.8

5. Nizami Gəncəvinin eşq fəlsəfəsi

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında qoyulan humanist ideyalar sisteminin əsasında eşq fəlsəfəsi dayanır və bəşər mədəniyyəti tarixində bu fəlsəfi dünyagörüşün dərin kökləri və mənbələri vardır.

Nizami Gəncəvi ilk “Sirlər xəzinəsi” (“Məxzənül-əsrar”) poemasının birinci məqalətindən başlayaraq, son zirvə əsəri “İskəndərnamə” poemasına qədər özünün eşq haqqında təlimini yaymış, yaradılışın sirlərini və səbəblərini, “varlıq tacında ən qiymətli gövhər olan” insana məhəbbət fəlsəfəsinin əsaslarını şərh etmişdir. Nizamiyə görə, varlığın ilk səbəbi eşqdır! Uca Tanrı varlıqdan öncə, pərəstiş qanununu – yəni eşqi yaratdı. O, eşqi yaratmaqla, varlığın qapısını açdı və insanı yaratdı. Şair şərh edir ki, varlıqların ən gözəli insan –

نوری ازان دیده که بیناترست¹ – “O uzaqgörənin (Allahın) bir nurudur” və ilahinin gözəllik və kamilliyindən insanda nişanlar vardır. Eşqin yazılmış ən gözəl xətti ona - insana qismət olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin eşq haqqında fəlsəfi görüşləri indiyədək Y.Dunayevski, V.Qelpke, A.Y.Krımski, Y.E.Bertels, Həmid Araslı, Mir Cəlal Paşayev, Mübariz Əlizadə, Məmməd Arif, Yusif Ziya Şirvani, A.O.Makovelski, Mirzəağa Quluzadə, Məmməd Cəfər, Qəzənfər Əliyev, Rüstəm Əliyev, Dilara Əliyeva, Camal Mustafayev, Ş.Nutsubidze, Zümrüd Quluzadə, Azadə Rüstəmov, Xəlil Yusifli, Arif Hacıyev, Konstantin Paqava, Çingiz Sadıqoğlu, Nüşabə Araslı, Teymur Kərimli və başqa alimlərin diqqətini cəlb etmiş, şairin eşq və məhəbbət haqqında görüşləri onun humanist ideyalarının əsas tərkib hissəsi olaraq öyrənilmişdir.

Nizami Gəncəvinin tərənnüm etdiyi ilahi eşq fəlsəfəsi islami təsəvvüf ideyalarına bağlı olmaqla, həm də bəşər tarixində mövcud olmuş bir çox fəlsəfi sistemlərin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Nizami dünya mədəniyyətində mövcud olan eşq fəlsəfəsinin əsaslarına dərinləndən bələd olmuş, nur mənbəyi olan Günəş, Ay, 4 ünsür (od, su, torpaq, hava) rəmz və işarələrdən məharətlə istifadə etmişdir.

¹ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960 س. 81.

Məlumdur ki, bəşər mədəniyyətində qədim dövrlərdən başlayaraq eşq fəlsəfəsinin estetik ifadəsi mifik-dini dünyagörüşə bağlı olaraq yaranmış və ilk nəzərə çarpan eşq simvolu Günəş rəmzidir. Qədim Şumer mədəniyyətinin ilk dövrlərində eşqi Aratta ilahəsi, İnanna təmsil edirdi. Məhsul və eşq ilahəsi olan İnanna Ay allahı Nanna və ilahə Ninqalın qızı idi. Bu ilahənin başının çevrəsində Günəş şüaları təsvir olunurdu.

Sonrakı dövrdə qam-şaman görüşlərinin əsasında dayanan Günəş Tanrıya səcdə eşq fəlsəfəsinin ilkin qaynaqlarından olaraq qalmaqdadır. “Çin qaynaqlarının verdikləri məlumatlardan anlaşıldığına görə, əski Orta Asiya şamanizminin əsasları Göy-Tanrı, Günəş, Ay, yer, su, ata (cədd-i ala), atəş (od) kultları idi.”¹

Babil kahinlərinin türk şamanlarının xarakter və görüşlərinə varis olduğunu, Kəldanlıların, Mesopotamiyalıların Şumer mədəniyyətindən faydalandıqlarını, o cümlədən yunan və hind tanrılarının əsasında da türk tanrıçılığının dayandığını bir çox alimlər təsdiq etmişlər. Türk alimi Murat Urazın fikrincə, “Türklər böyük vəsflərlə Günəş tanrını müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Şumerlərdə -Nin-Uraş Tanrı Enlilin oğlu ikən böyüdülmüş və Günəş tanrı olmuşdur ki, ilk baharın ilıq havasını da bu tanrı təmsil edirdi... Türk xaqanları belə Günəşin oğulları idi... Haqq və ədalət yollarını da Günəş tanrı göstərirdi.”²

Eşqin əsası – dünyanın iki – ata və ana başlanğıcı, eləcə də, qaranlıq və işıq simvolları Zərdüştlük fəlsəfi sistemində, həmçinin türk tanrıçılığında oxşar əlamətlərlə diqqəti cəlb edir. Buradakı simvolik sistem – üç xəttin birləşməsi və 8 üç xəttli guşə – dünyanın 3 maddi cazibə (eşq) qüvvəsini bildirir – bu, Göy, Yer və İnsanın simvoludur.

Görkəmli alim K.Q.Yunqa görə, bu simvollar ümumbəşəri arxetiplərdən ibarətdir və bu simvollar vasitəsilə ətrafda baş verənlərin istənilən aspektləri – müəyyən zaman kəsiyi, təbii fəlakətlər, rəqəmlər, rənglər, bədən üzvləri, naturfəlsəfi və ictimai görüşlər, dünyanı yaradan və idarə edən ilk ilahi gücü ifadə edən dini ideya-

---

¹ Abdulkadir İnan. Tarihte ve bu gün şamanizm. Materiyallar ve Araştırmalar, III Baskı, TTKB, Ankara, 2986, s.2

² Murat Uraz. Türk mitologisi. İstanbul, 1967, s.27

lar əks oluna bilərdi. Belə bir ilahi gücə malik Göy tanrı idi və “Tan” – adını daşıyırdı.”¹

Eşqin simvolik anlayış sistemində islami fəlsəfənin rolu ayrıca mühüm mənbə olaraq tədqiqatlarda geniş əks olunur. Məlumdur ki, islami tərəqqi dövründə ədəbiyyatda simvolların genişlənməsi sufi mistisizminin inkişafı ilə sıx bağlıdır. İslami sufizm əslində Tanrıçılığın davamıdır və ilahi vəhdət ideyasına bağlanır. Kosmik aləm və fenomenal aləmin birliyi, vəhdətül-vücuda fəlsəfəsinin əsasında dayanır.

Beləliklə, uzun bir tarixi prosesdə dövr edən və dəyişən dini sistemlərdə eşqin simvolları ilk başlanğıca, Allah ideyasına bağlanır. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərinin “Kitabın tərtibi və eşqin bəzi incəlikləri haqqında” hissəsində eşqin mahiyyəti haqqında:

مراكز عشق به ناید شعاری
مبادا تا زیم جز عشق کاری
فلک جز عشق محرابی ندارد
جهان بی خاک عشق آبی ندارد²

Mənim ki, eşqdən başqa bir şüarım yoxdur,
Məbadə, eşqdən ayrı bir işim ola.
Fələyin eşqdən başqa mehrabı yoxdur,
Cahanın eşq torpağından başqa bir suyu
(diriliyi) yoxdur, –

– beytlərini söylədikdən sonra, bəşəri eşqin keçdiyi mərhələləri, o cümlədən insan – Günəş asılılığını və eşq fəlsəfəsinin sonrakı tarixi təkamül dövrlərini qeyd etmişdir:

شنیدم عاشقی را بود مستی
و از آنجا خاست اول بت پرستی
همان گبران که بر آتش نشستند
ز عشق آفتاب آتش پرستند
مبین در دل که او سلطان جانست
قدم در عشق نه کو جان جانست

¹ Карл Густав Юнг. Архетип и символ. Москва, Ренессанс, 1991, с.151

² نظامی گنجوی، خسرو شیرین، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ل.آ. خه تاقوروف، باکو، 1960, s.63

هم از قبله سخن گوید هم از لات
همش کعبه خزینه هم خرابات¹

Eşitmişəm, Aşiqliq məstlikdə (yuxuda) olanda,
Oradan əvvəl bütperəstlik qalxdı.
Həmən maqlar ki, atəşin (odun) önündə oturlar,
Günəşin eşqindən atəşpərəstdirlər.
Baxma ki, könül canın sultanıdır,
Eşqə qədəm qoy ki, canın canıdır.
Həm qiblədən söz deyər, həm latdan *
Xəzinəsi həm Kəbədir, həm xərabat.

Nizami Gəncəvi yaranışın ilk səbəbini – eşqin naturfəlsəfi anlamını təsdiq etmiş, həm materialist və idealist görüşlərini, dünyanın iki başlanğıcdan yarandığını, ilahi və cismani mahiyyətini – yunan filosofu Aristotelin “Metafizika” sında qoyulan qanunlara uyğun, “forma və materiyanın münasibəti”, Platonun fəlsəfəsinə uyğun bədən və ruh haqqında, 4 ünsürün bir-birinə keçməsi və sair məsələlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. “Xosrov və Şirin” əsərində Şirinin ülvi məhəbbəti timsalında dünyəvi eşqlə ilahi eşqin tam vəhdətini tərənnüm edən Nizami öz qəhrəmanlarının dili ilə ilk başlanğıc – nur və 4 ünsürlə bağlı məsələləri izah etməyə çalışır:

چو زین ره بستگان یابی رهائی
بدانی خود که چونی وز کجائی²

Bu yol bağlayanlardan(dörd ünsürdən) bir yol tapsan,
Özün bilərsən ki, necəsən və haradansan.

نفس در آتش آری دم بگپرد
دگر آتش در آب آری بمیرد³

Əgər oda nəfəs versən, alışar,
Əgər odu suya salsan, ölər (sönər)

نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ل.آ. خه تاقوروف، باکو، 1960، s.63

* Lat – büt

² Nezami Gəncəvi. Xosrov o Şirin. Baku, 1960, s.692

³ Yenə orada, s.693

İnsanın bir substansiya olaraq 4 ünsürdən yaranması haqqında ilkin naturfəlsəfi görüşləri Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” əsərində aşağıdakı tərzdə ifadə etmişdir:

خونی که دران گل خرابست باد و آتش و خاک و آبست¹

Bir qan ki, o gildə çürümüşdür,
Hava, od, torpaq və sudur.

Nizami Gəncəvi özünün “Xəmsə”yə daxil olan poemalarında insan və onun taleyini, bəşərin heç zaman tükənməyən əbədi eşqini dahiyənə bir sənətkarlıqla Şərq ədəbiyyatının mühüm probleminə çevirdi.

Nizaminin ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndə qoyduğu eşq və təsəvvüfə bağlı məsələlər – Allah tərəfindən Yaradılan insanın öz Yaradanına – Xaliqə məhəbbəti anlamında çözülməyə başlayır və şairin eşq və cazibəyə bağlı fəlsəfi görüşləri aşkara çıxır. Allaha müraciətlə:

عقد پرستش بتو گیرد نظام
جز بتو بر هست پرستش حرام²

Pərəstiş qanunu səninlə nizam tapıb.
Səndən başqasına pərəstiş haramdır.

– deyən Nizaminin Allaha məhəbbətinin əslisi İslami dünyagörüşə bağlıdır. Bu misralar “Qur`ani- Kərim”in Nəhl (16) surəsinin 49-cu ayəsi ilə səsleşir: “Göylərdə və yerdə olan bütün canlılar və mələklər də heç bir təkəbbür göstərmədən Allaha səcdə edirlər”.³

Həmçinin İslami fəlsəfəyə görə, Allah insanı “yer üzündə özünün xəlifəsi” (Bəqərə surəsi, 30-cu ayə) olaraq yaratdı və onu sevdi və səcdəyə layiq gördü.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində qoyulan Eşq fəlsəfəsi – İslam humanizminin əsasıdır. Nizami əsərlərinin novatorluğu, məqsədyönlü ideya istiqaməti fərdi müəllif açıqlamalarında tez-tez nəzərə çarpır. Şair özü də Şərq ədəbiyyatının şöhrətinə çevrilən əsərlərinin

¹ Ширвани Ю.З. Происхождение “Лейли и Меджнун” // Низами, III kitab. Bakı, Azərnəşr, 1941, s.71

² نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960 س.6

³ Qurani-Kərim. Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası, tərcüməsi: Mirzə Rəsul İsmayilzadə Duzal. Bakı, Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı, 2005, s.272

yeni metod, mövzu, ideya və üslubunu etiraf edərək “Məxzənül-əs-rar” əsərində yazırdı:

منکه در این شیوه مصیب آدم
دیدنی از زم که غریب آدم
شعر بمن صومعه بنیاد شد
شاعری از مصطبه آزاد شد
زاهد و راهب سوی من تاختند
هر دو بمن خرقة در انداختند¹

Mən ki bu şivədə dürüst gəlmişəm,
Ərzin (dünyanın) gözüyəm ki, qərib (yeni) gəlmişəm.
Şeir mənimlə uca suməyə (məbədə) çevrildi.
Şairlik meyxanadan qurtuldu.
Zahid və rahiblər mənə tərəf yüyürdülər.
Hər ikisi mənə xirqə atdılar.*

Nizami sənətinin bənzərsizliyi onun humanizmində, ilahi eşq idealının mükəmməlliyində idi. “Mərdomi”, “Adəmi” terminlərinin “humanizm” mənasında işlənməsinin müasirlərindən daha çox Nizamiyə məxsus olduğunu qeyd edən Azərbaycan alimi Rüstəm Əliyevin yazdığına əsasən, “Fars dilində bu sözlərdən Nizamiyə qədər də istifadə olunmuşdur. Lakin Nizami yaradıcılığında bu kəlmələr artıq yeni fəlsəfi - terminoloji anlamda - humanizm mənasında işlənmişdir. “Humanizm” nəzəriyyəsini Nizamidən sonra başqa şairlər və mütəfəkkirlər davam etdirmişdir.”²

Nizami davamçılarından Əbdürrəhman Cami də “İnsanın insanlığı yalnız eşqdəndir” fikrini davam etdirərək özünün “Leyli və Məcnun” əsərində yazırdı:

زین عشق کسی که بی نصیب است
در انجمن جهان غریب است

¹ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960 س.47-48.

* xirqə atmaq – kamil şəxsiyyətə, müridlik məqamına çatmış müridə öz müəllimi tərəfindən verilən böyük qiymətdir, yəni artıq sən özün bu xirqəni daşımağa layiqsən. Şair demək istəyir ki, mən öz ideyalarımıla elə bir ucalığa çatdım ki, zahid və rahiblərin müəlliminə çevrildim. Hər ikisi mənə xirqə atdılar.

² Əliyev R. Nizami. Qısa biblioqrafik məlumat. Bakı, 1983, s.118

غافل ز حریم محرمیت
نشانیده نسیم آدمیت¹

Kim ki, eşqdən binəsibdi,
Cahan cəmiyyəti içində qəribdi.
Ünsiyyət və məhrəmlikdən qafil olan,
İnsanlıq küləyini (nəfəsini) duymayıbdır.

“Bu nəzəriyyəyə görə, eşq varlığın səbəbi və mənbəyidir. Onu Tanrı varlıqdan əvvəl yaradıb. Eşq – insan təbiətinin ən böyük xisləti və ağıl ilə birlikdə insanı Tanrının yaratdığı canlıların hamısından yüksəklərə ucaldan ən gözəl nemətdir. Bu ilahi hissın məskəni ürəkdir, onsuz “həyat öz məhvərindən qopar”.²

Dünyəvi və ilahi eşq bağlılığı Nizaminin öz əsərlərində izlədiyi əsas məsələlərdəndir. Kamilliyin əsas sifətlərini özündə cəmləşdirən, insanı saflaşdıran, onu Əzəli eşqə qovuşduran ülvü aşiq məhəbbəti Nizaminin vəsf etdiyi ali bir mövzudur.

O, ilk romantik poeması olan “Xosrov və Şirin” əsərində Sasanı hökmdarı Xosrov Pərvizlə Azərbaycanın Aran hökmdarının şahzadəsi gözəl Şirin arasında olan ülvü məhəbbəti sonsuz bir şövqlə tərənnüm etmişdir. Şair bu əsəri yazarkən əsas qəhrəmanlar – Xosrov Pərviz, Şirin, Fərhad haqqında olan tarixi və ədəbi mənbələri, həmçinin Şərqdə yayılmış rəvayətləri diqqətlə öyrənmiş, məzmun, ideya və sənətkarlıq baxımından mükəmməl bir eşq dastanı yaratmışdır.

Əsərdə təsvir olunan Şirin obrazı dünya ədəbiyyatı tarixində müstəsna əhəmiyyəti olan bir qadın surətidir. O, ülvü bir eşq ilə bəslənmiş gözəl, ağıllı, fədakar, ismətli, sədaqətli bir Azərbaycan qızıdır. Akademik Həmid Araslı yazırdı: “Məhəbbət Şirinə böyük çətinliklərə mətanətlə sinə gərməyə kömək edir. Vəfa, sədaqət mücəssəməsi olan gözəl Şirin öz məhəbbəti naminə bütün məhrumiyyətlərə mətanətlə dözüür, ilk sevgisinə xəyanət etmir. Şirin fədakar məhəbbətinin gücüylə sevgilisini mənəvi boşluqdan xilas edir, Xosrovu adil şah, həm də nəcib insan səviyyəsinə yüksəldir.”³

¹ عبدالرحمن بن احمد جامی. لیلی و مجنون متن علمی و انتقادی و مقدمه از
اعلاخان افصح زاد مسکو: 1974، س.36

² Əliyev R. Nizami. Qısa bibliografik məlumat. Bakı, 1983, s.119

³ Həmid Araslı. Müqəddimə // Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Həmid Məmmədzadə. Bakı, Elm, 1981, s.8

Eşqi insan aqlının bələdçisi, onu doğru yola aparən ilahi bir qüvvə hesab edən Nizami Gəncəvi əsərdə Xosrov obrazının kamilləşməsinə, ədalətli, müdrək bir şəxsiyyətə çevrilməsinə incə hikmətlər və poetik detallarla tərənnüm edir.

Qəlb və eşq bağlılığı Nizami Gəncəvinin öz əsərlərində izlədiyi əsas məsələlərdəndir. Kamilliyin əsas sifətlərini cəmləşdirən “qəlb” Əzələ yaxınlaşmaqda, Tanrıya qovuşmaqda əsas rol oynayır. “Qəlbini tanı”, “qəlbə bağlan”, “sənin yolunu yalnız qəlb bilir”, deyən Nizami “yol”, “səfər” anlamını “mən” ilə qəlb arasındakı yol kimi mənalandırır; çünki “qəlb” kamil sifətlərin cəmləndiyi, yəni ilahi vücudun hüsn və cəlalının zühur olduğu məkandır. Sufilərə görə, eşq insan aqlının bələdçisidir, insanı doğru yola aparandır. Şair:

ره نه کزان در بتوانم گذشت
پای درون نی و سربازگشت
چونکه در آن نقب زبانم گرفت
عشق رقیبانه عنانم گرفت¹

O qapıdan içəri keçməyə yol yox idi,
Nə içəri girməyə ayağım var idi, nə geri qayıda bilirdim.
O tuneldə dilim tutulduğu vaxt,
Rəqibənə eşq əlimdən tutdu.

Eşqin İlahi qüdrətə bağlılığını şairlər zaman-zaman tərənnüm etmişlər. Təsadüfi deyildir ki, Fəridəddin Əttar da “Əsrarnamə” də “Eşq və əqlin bəyanı” adlandırdığı hissədə yazır:

ز نور عشق شمع جان بر افروز
زبور عشق از جانان در آموز²

Eşq nurundan can şamını yandır,
Eşq Zəburunu canandan öyrən!

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsəri ideya baxımından açıq və qapalı ifadə sisteminin sintezi əsasında qurulmuşdur. Açıq görünən mövzu, ideya və poetka məsələlərinin təhlilindən əlavə, bu əsərin gizli-qapalı sistemini araşdırmaq vacibdir.

¹ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، س. 35.

² Şeyx Fəridəddin. Əsrar-name, Respublika Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, M-177 / 9274 şiffli əlyazması, s.36

Romantik məhəbbət dastanının süjetində real təsvir olunan hadisələrin hər birini qapalı simvolik sistem izləyir ki, bu da Nizami-nin ideyaca zəngin və çoxşaxəli təfəkkürünü və istedadını göstər-məklə yanaşı, həyatının və yaradıcılığının bu dövründə sufi simvol-ları ilə çox ehtiyatlı olduğunu bir daha təsdiq edir. Xatırladaq ki, əsəri Şirvanşah Əhsitandan sifariş aldıqdan sonra, Nizami bu əsə-rin mövzu və ideyası ətrafında çox düşünmüş, həyəcan keçirmiş, yalnız oğlu Məhəmmədin tövsiyə və mənəvi dayacağı ilə bu işə giri-şərək, dahiyənə təfəkkürlə əsəri dörd aydan da az müddətə yazıb başa vurmuşdur. “Məxzənül-əsrar” və “Xosrov və Şirin” kimi möh-təşəm əsərləri ərsəyə gətirmiş olan Nizami nədən narahat idi? Özü-nün yazdıqlarına əsasən, bunun bir neçə səbəbi var idi: 1. Bu dastan çox qəmli bir hekayətdir:

باید سخن از نشاط سازی
تا بیت کزد بقصه بازی¹

Gərək sözü şadlıqdan düzəsən ki,
Beyt qissə ilə (məzmunla) oynasın.

2. Dastanın mənbələri azdır. Əsərin yazılması üçün mühüm mənbələrin ələ gətirilməsi “xəzinəyə yol açmaq qədər”² çətin idi. 3. Bir əsas səbəb də bu idi ki, burada fikir – ideya çox genişdir, sü-jet isə dardır. “Əfsanə dəhlizi dar olsa, söz (sənətkarlığı) ləng ge-dər. Sözün meydanı gərək geniş olsun ki, ilham öz atını səyirdə bilsin. Bu ayə çox məşhur olsa da, şadlıq təfsiri ondan uzaqdır. Sö-zün canı şadlıq və nazdır, bunlarsız söz qoşmaq bəhanədir”³, – deyər şair narahatlıq keçirir. 4. Mövzunun əsas ideya mənbəyini sufizmin eşq və fəna fəlsəfəsi təşkil edir. Şair mövzunun ilkin sufi mənbəyi-nə sadıq qalmalı, dahiyənə şəkildə gizli, qapalı sistem daxilində aşıqları sufi mərhələlərindən keçirməli, onların ilahi, əbədi eşqə qo-vuşmasını tərənnüm etməli idi.

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin ilahi eşq mövzusunda qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” əsəri məzmun və ideya baxımından mü-kəmməl fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Bu əsərdə eşq ideyası açıq və qa-

¹ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام علی عصغرزاده و ف. بابایف مسکو، 1965 س. 45.

² نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام علی عصغرزاده و ف. بابایف مسکو، 1965 س. 43.

³ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، س. 45.

palı ifadə sisteminin sintezi əsasında qurulmuşdur. Açıq görünən mövzu, ideya və poetika məsələlərinin təhlilindən əlavə, bu əsərin gizli-qapalı sufi sistemini araşdırmaq vacibdir.

“Leyli və Məcnun” əsərinin mövzusu bu iki aşiq haqqında Şərqdə məşhur olan məhəbbət dastanından alınmışdır və əsas ideya mənbəyini sufizmin eşq və fəna fəlsəfəsi təşkil edir. İnsanın eşq ilə ilahi varlığa qovuşaraq, onda yox olması – fəna fəlsəfəsi insanın Allah qədər ucalığa, məhəbbətə, lütf və mərhəmətə layiq olduğunu bildirir.

Süjet boyu qapalı sistem daxilində sufizmin aşağıdakı təməl və mərhələlərini izləmək mümkündür: Vəhdəti-vücut fəlsəfəsi əsasında, aləm və dünyanın dərki; eşqin mahiyyəti; mərifət fəlsəfəsi və onun mərhələlərinin əsərdə izlənməsi; həqiqət pilləsi –vəsl və vəhdət məqamı.

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” əsərində eşq ideyasının o gizli sirr olan incə mətləbə - ilahi başlanğıca bağlılığını aşağıdakı tərzdə ifadə etmişdir:

پندار زبان درین دھان نیست
کو یکسر موی کان زبان نیست
زان روی کہ بس گشاده رویست
مویم به زبان زبان به مویمست
چون موی زبان شود درین کوی
به باشد اگر زبان شود موی
دانی ز چه موی شد زبانم
تا با تو سخن چو می رانم¹

Anla, bu ağızda dil yoxdur,
O, dil deyil ki, bir tükün ucudur.
O üzdən ki, üz açıbdır
Tüküm dilə, dilim tükə.
Dil tük kimidir, bu yerdə,
Dil tük olsa, yaxşıdır.
Bilirsən, nədən dilim tük kimidir,
Səninlə tük kimi (incə) sözlər danışmaq üçün.

¹ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام علی عصغرزاده و ف. بابایف مسکو، 1965 س. 494-495.

Nizaminin görüşlərində Allah – insan vəhdəti sufizmin təməl görüşlərinə söykənir. Məcnunun Leyliyə söylədiyi aşağıdakı sözlər təsəvvüf nəzəriyyəçilərinin şərhləri ilə üst-üstə düşür:

تو پافتهٔ منی درین راه
من گم شده توام درین چاه¹

Mənim bu yolda tapdığım Sənsən,
Mən – bu quyuda itirilmiş Sənəm.

Görkəmli sufi filosofu İbn əl-Ərəbi aşiq-məşuq vəhdətini, eşqin forma və mahiyyətə ilahi birliyə bağlılığını izah edərək yazırdı: “Əgər özünü bu qadında görürsə, ona olan sevgisi və istəyi güclənəcək: axı o, Onun formasıdır. Və artıq bilirsiniz ki, Onun forması onu yaratdığına görə Həqiqət olanın formasıdır. O, Həqiqətdə əslini görür, yalnız sevgi ehtirası və yaxınlıq zövqü sayəsində Onunla birləşir. Bu zaman o, eşq həqiqətinin içində, doğrudan da, yox olur.”²

کی دور شوم درین ره از تو
دوری و نعوز بالله از تو
اینجا منی و توئی نباشد
در مذهب ما دوئی نباشد
درع دو قواره ایم هر دو
جانی بدو پاره ایم هر دو³

Bu yolda səndən necə uzaqlaş bilərəm?
Səndən uzaqlıq? Allah göstərməsin.
Burda mənlik və sənlik ola bilməz,
Bizim məzhəbimizdə ikilik ola bilməz.
İkimiz bir zirehin iki tikəsiyik,
İkimiz bir canın iki parasıyıq.⁴

Nizamiyə görə, özünü və dünyanı eşq ilə tanımağın əsas şərtlərindən biri aqillik və huşyarlıqdır. Bidari-huşyarlıq, oyaqlıq – su-

¹ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام علی عصغرزاده و ف. بابایف مسکو، 1965 .س. 495 .

² Ибн Араби. Избранное, т.2. Перевол с арабского, вводная статья и комментарии А.В.Смирнова. Москва:Языки славянской культуры: ООО “Садра”, 2014, с.353

³ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون ...، .س. 496 .

⁴ Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun” (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Mübariz Əlizadəninidir). Bakı, Qanun, 2017, s.315

fizmin 1-ci mühüm mərhələsini bildirən bu termin poeziyada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəlbin qəflətdən oyanması sufizmdə mühüm şərtidir. “Oyaq qəlbin əhvalı” və “ilahi sirlərin izahı” poeziyada geniş əks olunmuşdur. Oyaqlığın antonimi qəflətdir. Qəflətdə olan insan Allahı, dünyanı, eşqi duymaqda acizdir. Nizami Gəncəvi “Məxzə-nül-əsrar”ın¹ 14-cü məqalətini “oyaq olmağın şərti” adlandıraraq ar-dınca “Zalım padşah və zahid” hekayəsini bu mövzuya həsr etmişdir.

Vəfa – anlayışı ilahi eşqin təməllərindən biridir. Təsəvvüfdə vəfalılıq – İlahi (Əzəli) əhdin yerinə yetirilməsinə deyilir. Sufilərə görə, iki şəxs arasında əhd bağlanarkən, İzzəd (Allah) özü onların arasında dayanır.

Nizami Gəncəvi ilahi eşqin vəfa dərəcəsinə xüsusi önəm vermiş, insanın lütf və ədalətinin, haqqa bağlılığının, sədaqət və doğruluğun, hünər və sənətdə yüksəlməsinin vəfadan başladığını göstərmişdir. “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq, bu mövzunu fəlsəfi mənə və poetik obrazlılıq baxımından dolğun işləmişdir:

چهد بآن کن که وفا را شوی
خود نپرستی و خدارا شوی
خاک دلی شو که وفای دروست
و ز گل انصاف گیای دروست
هر هنری کان زدل آموختند
بر زه منسوخ وفا دوختند¹

Ona cəhd et ki, vəfalı olasan,
Özünə deyil, Allaha pərəstiş edəsən.
Torpaq könüllü ol ki, vəfalılıq ondadır,
İnsaf (ədalət) gilindən bitənlər ondadır.
Hər bir hünər ki, onu ürəkdən öyrənirlər,
Vəfa yayına möhkəm bağlanar.

Nizami Gəncəvi filosof şair olaraq, Tanrının zat və vücudunu aləmlə vəhdətdə görmüş, bütün yaradıcılığı boyu olduğu kimi, bu əsərdə də kainatın əbədi Tanrı varlığının nizamından yarandığını, onun nur və gözəlliyindən zinətləndiyini, insanın ağıl və vücudunun ona bağlandığını və ilahi eşqin əbədiliyini qüdrətli bir sənətkarlıqla ifadə etmişdir.

¹ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، س. 239-238. باکو، 1960.

VII FƏSİL

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN TƏDQIQ VƏ NƏŞRİ

1. Nizami Gəncəvi ədəbi irsi: Heydər Əliyevdən – İlham Əliyevə

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevi xarakterizə edən xüsusiyyətlər sırasında mükəmməl dövlətçilik ideali və səriştəsi, böyük siyasi uzaqgörənlik, xalqa və vətənə dərinə bağlılıq, heyrətamiz dərəcədə yaddaş, geniş tarixi dünyagörüşü, möhkəm iradə və qətiyyət, tarixi əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul etmək və həmin qərarların yüksək səviyyədə icrasını təmin etmək kimi dünya liderlərinə xas olan keyfiyyətlərlə yanaşı, həm də bu mütəfəkkir dövlət xadiminin ədəbiyyat və incəsənətə dərinə bələd olması və həmin faktordan yerli-yerində bacarıqla istifadə etməsi də xüsusi yer tutur. Obrazlı şəkildə belə demək olar ki, dünya liderləri arasında Heydər Əliyev qədər ədəbiyyat və incəsənətə dərinə bələd olan, bu amildən dövlət idarəçiliyinin və siyasi-ideoloji proseslərdə yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacaran dövlət xadimi göstərmək çətindir. Heydər Əliyev dünyada geniş və sistemli ədəbiyyat biliyinə malik olan nadir dövlət xadimidir. Ulu öndərin siyasi dünyagörüşünün formalaşmasında da ədəbiyyat faktoru mühüm yer tutmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin aşağıdakı fikirləri onun taleyində və dünya görüşündə ədəbiyyat amilinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini əyani surətdə nümayiş etdirir: “Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm.... Mənim bir insan kimi formalaşmağım, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur”.

Ulu öndər Heydər Əliyev geniş mənada dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dərinə bələd olmuş, dünya ədəbiyyatı klassikləri haqqında orijinal mühakimələr yürütmüş, onlara obyektiv elmi-siyasi qiymət verməyi bacarmışdır. Məruzələrindən və çıxışlarından öyrənirik ki, o, dünyanın demək olar ki, əksər xalqlarının ədəbiyyatından tanınmış ədəbiyyat xadimlərinin irsi ilə yaxından tanış olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda dünya ədəbiyyatı klassiklərindən Dan-

te, Şekspir, Puşkin, Balzak, Lev Tolstoy, Dostoyevski, Maksim Qorki və başqa bədii dühaların əsərlərindən məqamına görə gətirdiyi sitatlar Heydər Əliyevin ədəbiyyatı nə qədər dərinlən müəllim etdiyini və ondan hansı səviyyədə yerli-yerində istifadə etmək bacarığını nümayiş etdirir. Azərbaycanda 1975-ci ilin oktyabr ayında keçirilmiş sovet ədəbiyyatı günlərindəki tarixi nitqində ayrı-ayrı müttəfiq respublikaların ədəbiyyatlarının ən tanınmış ədəbi şəxsiyyətlərinin adlarını çəkməsi də Ulu öndərin ədəbiyyata dərinlən bələd olmasının ən bariz təzahürüdür: “Taras Şevçenkonun və Şota Rustavelinin, Nizaminin və Yanka Kupalanın, Əlişir Nəvainin, Rudəkinin və Abayın, Məhdimqulunun və Yanis Rayninin, Dmitri Kantemirin və Toktoqul Satılqanovun, Kristofonas Donklaytusin və Eduard Viddesnin, ...Süleyman Stalskinin, Dmitri Qulianın və başqa sənətkarların tərəvətini itirməyən əsərləri dünyanın və həqiqətin ... dərk dühasına xidmət edirdi”.

Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatına həyat, müdriklik və mübarizə məktəbi kimi baxmış ədəbiyyat və incəsənət əsərlərimizdə xalq həyatının bütün dərinliklərinə və genişliyinə qədər əks olunmasına xüsusi diqqət yetirməyi zəruri saymışdır. Dahi şəxsiyyət bu fikirdə idi ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə öz xalqının həyatının ön sıralarında irəliləmişdir. Bu ədəbiyyat xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini əbədiləşdirib bizə çatdırmış, bizim qarşımızda bütün əzəməti ilə açmışdır”.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin: Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Nəriman Nərimanov, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk və başqalarının xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, onların ölkəmizdə və dünyada tanınması sahəsində dövlət səviyyəsində böyük tədbirlər həyata keçirmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətində böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının tədqiq və təbliğ olunması, dünya miqyasında tanınması məsələləri geniş yer tutmuşdur. Əvvəla, Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində Nizami Gəncəvinin adının, ədəbi irsinin, ideallarının tədqiqi və təbliği işini diqqət mərkəzində saxlamışdır. O, Azərbay-

cana rəhbərliyinin hər iki dövründə və Siyasi Büronun üzvü kimi SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini vəzifəsində çalışarkən Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının dəyərləndirilməsi və təbliğ olunması məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olmuşdur.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasına birinci rəhbərliyi dövründə (1969-1982) respublika rəhbərinin 6 yanvar 1979-cu il tarixdə “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” dövlət səviyyəsində xüsusi bir qərarı imzalaması dahi sənətkarın zəngin yaradıcılığının ölkədə və dünyada tanıtılmasında və irsinin sistemli şəkildə tədqiq edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bundan başqa, 1981-ci ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illik yubileyinin geniş miqyasda və yüksək səviyyədə təntənə ilə qeyd olunması keçmiş Sovetlər İttifaqına görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydaların sədlərini aşmış, ədəbiyyatın inkişafında Nizami Gəncəvi kimi böyük xidmətləri olmuş dahi sənətkarlara fərqli yanaşma ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəviyə qədər SSRİ miqyasında böyük sənətkarların yalnız yuvarlaq rəqəmlərlə ifadə olunan yubileylərinin keçirilməsi ənənəsi mövcud idi. Sovetlər İttifaqında görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilmiş Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyi yuvarlaq olmayan rəqəmlərlə ifadə olunan birinci və axırıncı rəsmi yubiley tədbiri olmuşdur. O zaman Sovetlər İttifaqı miqyasında və onun hüdudlarından kənar da görkəmli dövlət xadimi kimi qəbul olunan Heydər Əliyev özünün xüsusi nüfuzundan və dəmir məntiqindən istifadə edərək Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyini keçirməyə nail ola bilmişdir. Sonralar məlum olmuşdur ki, Heydər Əliyev sovet dövlətinin yubiley keçirmək ənənəsini qıran bu addımın qarşısını almaq istəyən yuxarı rəsmi dairələrin yaratdıqları baryerləri də ağıllı yanaşmaları ilə aşmışdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev 12 ildən sonra, 1993-cü ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illik yubileyinin keçirilməsinin ibrətamiz tarixçəsini aşağıdakı kimi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır: “Nizami Gəncəvinin 840 illiyini böyük bir yubiley kimi qeyd edəndə bizə çox yerdə irad tutdular ki, 840 il yuvarlaq tarix deyil. Ancaq biz sübut etdik ki, Nizami Gəncəvi elə bir şəxsiyyətdir ki, tarixdə,

dünya mədəniyyətində elə bir iz qoyub getmişdir ki, onun yubileyi hər il keçirilə bilər”.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyinin Azərbaycan miqyasında böyük təntənə ilə qeyd olunmasını təmin etməklə bərabər, Sovetlər İttifaqının paytaxtı Moskvada, ikinci mərkəzi sayılan Peterburqda, hətta Yuqoslaviyada da keçirilməsinə nail olmuşdur. Beləliklə, ilk və son dəfə SSRİ-nin sabit yubiley keçirmək ənənəsi dağıdılmış, Nizami Gəncəvi ilə bağlı Azərbaycanda, Sovetlər İttifaqında və Avropa ölkələrində növbədənənar şəkildə əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev sovet rəhbərliyində də yuvarlaq, ənənəvi olmayan qeyri-adi dövlətçilik istedadına malik nadir dövlət xadimi idi. Bu, dahi siyasi şəxsiyyətin həyat və mübarizə yollarında bu cür hamar standart olmayan tarixlər, məsuliyyətli sınaqlar az olmamışdır. Heydər Əliyev böyük addımlarla irəliləyən Azərbaycanın timsalında dövlətin və cəmiyyətin yuvarlaq olmayan, özünəməxsus qeyri-standart üsullar və vasitələrlə irəli aparılmasının mümkünlüyünü isbat etmiş güdrətli dövlət xadimidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev dövlətçilik fəaliyyətinin Siyasi Büro – SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini mərhələsində də Sovetlər İttifaqının taleyüklü problemləri ilə məşğul olmasına baxmayaraq, önəm verdiyi çoxcəhətli Azərbaycan məsələləri içərisində Nizami Gəncəvi mövzusu da xüsusi yer almışdır. O, SSRİ-nin əsas rəhbərlərindən biri kimi artıq daha aydın surətdə görürdü ki, ayrı-ayrı görkəmli şair və yazıçılar, o cümlədən də Nizami Gəncəvi nə üçün keçmiş Sovetlər İttifaqında və rusun təsir dairəsində olan digər dünya ölkələrində layiq olduqları yeri tuta bilmirlər. Ona bəlli olmuşdu ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin rus dilində mükəmməl tərcümələrinin və nəşrlərinin olmaması, xüsusən, dahi şairin ölməz əsərlərinin nəfis Moskva nəşrləri vasitəsilə Rusiyada və rusdilli beynəlxalq məkanda Çində, Şərqi Avropa ölkələrində yayılmaması onun dünya miqyasında layiq olduğu yeri tutmasına və haqq etdiyi şöhrəti qazanmasına mane olur. Ona görə də SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini, Siyasi Büronun üzvü Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin Moskvada yüksək poliqrafik səviyyədə kitab halında nəşri məsələsi ilə xüsusi şəkildə məşğul olması bu böyük dühanın böyük Azərbaycan sevdasının və Nizami Gəncəvi irsinin dünya ədəbiyyatı miqyasına çıxar-

maq arzusunun ifadəsi idi. Çox sonralar Ulu öndər artıq Kremldən istefa verərək Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Moskvada yaşayıb-çalışdığı dövrdə dahi şairin əsərlərinin rus dilində nəşr olunması ilə əlaqədar baş vermiş hadisələri aşağıdakı kimi yada salmışdır: “Azərbaycanda 1948-ci ildən sonra dahi şairimizin əsərləri lazımi səviyyədə çap olunmamışdır. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Moskvada, rus dilində çap olunması barəsində qərar qəbul edilmişdi. Lakin sonra öyrəndik ki, “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında bu əsərlər çap olunmamışdır. Böyük bir nailiyyət kimi yox, sadəcə olaraq xalqımıza xidmət kimi deyə bilərəm ki, Moskvada işlədiyim dövrdə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin rus dilində ayrı-ayrılıqda nəşr olunmasına nəzarət etdim... Nizamının əsərlərini böyük çətinliklə Moskvada nəşr etdirdik. Sonra mən Bakıya gələrkən Nizami muzeyinə getdim və gördüm ki, şairin beş əsərinin hamısı orada nümayiş etdirilir”.

Oxuculara məlumat üçün bildirmək istəyirik ki, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin haqqında bəhs etdiyi Nizami Gəncəvinin əsərlərinin 5 cildlik nəşri böyük Azərbaycan şairinin Rusiyada çap olunmuş birinci çoxcildlik kitabı idi. Müxtəlif vaxtlarda lirikası və poemaları ayrı-ayrılıqda və fərqli nəşriyyatlarda kitab halında çap olunsada, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tam külliyyatı çoxcildlik nəşr səviyyəsində ilk dəfə Ulu öndərin haqqında söz açdığı 1985-1986-cı illərdə Moskvanın “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında hər biri ayrı kitab kimi çap edilmiş kitablar dəsti olmuşdur. Aydınlıq üçün deyək ki, Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ərəfəsində, 1946-cı ildə şairin əsərləri “Beş poema” adı ilə akademik Y.Bertels və V.Qoltsevanın tərtibi, P.Antokolski, V.Derjavin, Y.Keyxauzun tərcüməsində Moskvada Dövlət nəşriyyatında müəyyən ixtisarla 642 səhifəlik kitab halında çap olunmuşdur. Heydər Əliyevin nəzarəti ilə 1985-1986-cı illərdə çap olunan nəşrdə isə redaksiya heyətində Mirzə İbrahimov, Məmməd Cəfər Cəfərov və Rüstəm Əliyevin olduğu 5 kitabdan ibarət olan nəşr unikal kitablardan ibarətdir. Çap edildiyi vaxtdan 30 il keçməsinə baxmayaraq, indi də həmin çoxcildlik nəşr Nizami Gəncəvinin rus dilində çap olunmuş ən yaxşı külliyyatı olaraq qalır. Doğrudur, Heydər Əliyev Nizami Gəncəvinin əsərlərinin rus dilində daha mükəmməl tərcümələrinin olmasını arzu etmişdir ki, bu vacib işin və eyni zamanda böyük sənətkarın əsərlərinin ingilis dilində də tam külliyyatının ha-

zırlanıb çap edilməsi indiki nəsillərin borcu və vəzifəsidir. Nizami Gəncəvinin dünya ədəbiyyatında yerini və mövqeyini daha da möhkəmlətmək üçün onun ölməz əsərlərinin ən azı ingilis və rus dillərində mükəmməl tərcümələrinin yüksək poliqrafik səviyyədə nəşr edilməsinə nail olunmasına ehtiyac vardır.

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən XX əsrin səksəninci illərində Moskvada rus dilində nəşr etdirilən “Xəmsə” indi də böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvini dünyaya təqdim edən ən mühüm nəşr olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyev məruzələri, nitqləri və çıxışlarında Nizami Gəncəvinin zəngin irsindən yaradıcılıqla istifadə etməyin əsl nümunəsini göstərmişdir. Ulu öndərin hələ 1 noyabr 1969-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində dövlət rəhbəri kimi ana dilində etdiyi ilk rəsmi məruzəsində xalqımızın böyük elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında “mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin” də adını xüsusi olaraq çəkməsi müasir tarixi şəraitdə də bu böyük söz və fikir korifeyinin nümunəsində yeni nəsillərin yetişdirilməsini diqqət mərkəzinə çəkməsi demək idi. Bundan başqa, Heydər Əliyev 16 avqust 1972-ci il tarixində Moskvada nəşr olunan “Literaturnaya qazeta” da çap etdirdiyi SSRİ-də və dünya ölkələrində böyük əks-səda doğurmuş “Qoy ədalət zəfər çalsın!” adlı müsahibəsində də Nizami Gəncəvi irsindən bir neçə istiqamətdə yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. İlk növbədə Ulu öndər XX əsrin yetmişinci illərində Sovet cəmiyyətində ədalət məsələlərindən inamla danışmağının mahiyyətində məhz Azərbaycan xalqının bu sahədəki çoxəsrlik köklü ənənələrinə, o cümlədən Nizami Gəncəvinin ədalət konsepsiyasına istinad etdiyini nəzərə çarpdırmışdır. İkincisi, Ulu öndər ədalət məsələsinə münasibətdə məntiqi mənada sovet yazıçılarının Nizami Gəncəvi irsindən yenidən və yaradıcı şəkildə istifadə etmələrini əhəmiyyətli saymışdır. Üçüncü və ən əsası isə Heydər Əliyev sovet ideologiyasını faktiki olaraq ciddi şəkildə təftiş edən məşhur “Qoy ədalət zəfər çalsın!” müsahibəsini Nizami Gəncəvinin əsərlərindən gətirdiyi seçilmiş ibrətamiz şeir parçaları ilə tamamlamaqla hazırkı şəraitdə də sovet dövlətinin əsas ideoloqlarının bu zəngin irsdən öyrənib nəticə çıxarması zərurətinə diqqəti yönəltmişdir. Həqiqətin “Qoy ədalət zəfər çalsın!” müsahibəsində ictimai ədalət məsələlərini siyasi-ideoloji proseslərlə əlaqəli şəkildə təqdim etməklə Heydər Əliyev

bu sahədə dövləti daha da irəli aparmaq üçün müdrək qərarlar qəbul etməsi baxımından Nizami Gəncəvi irsindən öyrənməyin faydalı və əhəmiyyətli olduğunu nəzərə çarpdırmışdır. Bu cəhətdən Heydər Əliyevin öz müsahibəsində Nizami Gəncəvidən nümunə gətirdiyi bədii parçalar ictimai quruluşun xarakterindən asılı olmayaraq bütün dövrlər və zamanlar üçün əhəmiyyətli və aktual ola biləcək aşağıdakı hikmətli misralardan ibarət idi:

Təmkinli ol, lovğalığı, sərvəti
At, yanıb tonqalda qoy külə dönsün!
Əgər istəyirsən ürəyin gülə,
Qoyma pis niyyətlər fikrinə gələ!
Nalayıq əməllər görsən harada,
Odlu nəfəsinlə yandır, məhv elə.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı olan təşəbbüsü ilə 6 yanvar 1979-cu ildə “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, tədqiqini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan qərar qüdrətli söz ustasına dünya elm, ədəbiyyat və ictimai fikrini əsaslı dəyişməsində xüsusi rol oynamışdır. Hesab edirik ki, bu qərar Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının tədqiq və təbliğ olunmasına, əsərlərinin tərcümə və nəşr edilməsinə dair böyük dövlət proqramıdır. Bu, tarixi qərarı dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Heydər Əliyev proqramı da adlandırmaq olar.

Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin 1947-ci ildə keçirilmiş 800 illik yubileyindən keçən 32 il ərzində böyük mütəfəkkir sənətkarın həyatı və yaradıcılığının tədqiq edilib öyrənilməsi, əsərlərinin tərcümə və nəşr edilməsi sahəsində böyük boşluq yaranmışdır. Azərbaycan elmi və ictimai fikrində yaranmış həmin boşluqdan istifadə edən digər ölkələrdə Nizami Gəncəviyə sahib çıxmaq, onun doğum yeri və nəsil şəcərəsinin yanlış istiqamətlərə yozulmasında təbliğat işi genişləndirilmişdir.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında”kı

qərarı ilk növbədə böyük sənətkarın Azərbaycan xalqına məxsus olmasının dövlət səviyyəsində bəyan edilməsi ilə Nizamiyə sahib çıxmaq arzusunda olanlara əsaslı bir cavab olmuşdur. İkincisi, Nizami Gəncəvi deklorasiyası şairin əsərlərinin fars dilindən yenidən, orijinala daha uyğun şəkildə sətiri tərcümələrinin edilməsini qarşıya məsul bir vəzifə kimi qoymuşdur. Bu vacib məsələnin uğurlu şəkildə yerinə yetirilməsi üçün ölkəmizin ən tanınmış şərqşünasları: Mübariz Əlizadə, Rüstəm Əliyev, Həmid Məmmədzadə, Xəlil Yusifov, Zümrüd Quluzadə, Vaqif Aslanov və Qəzənfər Əliyevin orijinaldan Azərbaycan dilinə etdikləri sətiri tərcümələr həm Nizami Gəncəvi haqqında daha dəqiq və əsaslı araşdırmalar aparmaq istəyən tədqiqatçılar, həm də şairin əsərlərinin yenidən bədii tərcümələrinin hazırlanması baxımından böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Məlumat üçün deyək ki, məlum dövlət qərarının işığında Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan poemaların sətiri tərcümələri kitab halında çap olunmuşdur. Həmin sətiri tərcümələr əsasında xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “İskəndərnamə” poemalarının yeni poetik tərcümələri meydana qoyulmuşdur.

Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin tədqiqi sahəsində də yeni mərhələ bu dövrdən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 1981-ci ildən “Nizamişünaslıq” şöbəsinin yaradılması böyük sənətkarın həyatı və yaradıcılığının daha sistemli şəkildə öyrənilməsinə geniş meydan açmışdır. Görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Rüstəm Əliyevin rəhbərlik etdiyi “Nizamişünaslıq” şöbəsi ölkə miqyasında Nizami tədqiqatlarının və tərcümələrinin əsas mərkəzinə çevrilmişdir. Nəticədə XX əsrin səksəninci illərində Azərbaycan Nizamişünaslığı özünün əsl inkişaf dövrünü yaşamışdır. Ölkəmizin tanınmış elm adamlarından Məmməd Cəfər Cəfərovun “Nizaminin fikir dünyası” (1982), Xəlil Yusifovun “Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi” (1982), Rüstəm Əliyevin “Nizami (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində biblioqrafik məlumat)” (1983) və “Ölməz məhəbbət dastanı” (1984), Xəlil Hüseynovun “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” (1983), Çingiz Sasaninin “Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması” (1985), Mehdi Kazımovun “Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması” və “XIV-XV əsrlər farsdilli ədəbiyyatında nəzirə ənənəsi” (1987), Cahangir Qəhrəmanov və Kamil Al-

lahyarovun “Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində” (1987) kitabları, habelə dövrün yeni nəsil nizamişünasları Azadə Rüstəмова və Nüşabə Araslımın ciddi tədqiqatları Nizamişünaslıq elminin bu mərhələsinin qiymətli elmi töhfələridir. Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin Nizami Gəncəvi haqqındakı qərarından sonra qısa bir müddətdə Azərbaycanda Nizamişünaslıq elmi hərəkət şəklini almışdır.

XX əsrin yetmiş-səksəninci illərində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi, müdrik siyasətinin işığında Nizami Gəncəvinin adının əbədiləşdirilməsi istiqamətində də böyük işlər görülmüşdür. O zamanlar bolşeviklər tərəfindən Kirovabad adlandırılan şəhərdə Yeni Gəncə adlı mikrorayonun salınması bu şəhərin qədim adının unudurulmaması və yenidən qaytarılması ideyasının gündəmə gətirilməsi baxımından zamanına görə kifayət qədər cəsarətli və uzaqgörən addım idi. Bakı metrosunda stansiyalardan birinə Nizami Gəncəvinin adının verilməsi və xalq rəssamı Mikayıl Abdullayevin rəsmləri əsasında Nizami ornamentləri ilə bəzədilməsi dahi şairin doğma xalqı ilə qaynayıb-qarışmasını təmin etmək üçün düşünülmüş mühüm hadisədir. Nəhayət, 1982-ci ildə “Nizami” filminin çəkilməsi (musiqisi Qara Qarayev, senari müəllifləri İsa Hüseynov və Eldar Quliyev, rejissoru Eldar Quliyev) və dünyada məşhur olan böyük müğənni Müslüm Maqomayevin baş rolda oynaması da Heydər Əliyev epoxasının Nizami proqramının möhürlərindən biridir. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının öyrənilməsi, əsərlərinin tərcümə və nəşr olunması, ideallarının təbliği baxımından ulu öndər Heydər Əliyev böyük bir dövlət proqramını hazırlayıb həyata keçirmişdir. Nizami Gəncəvini Sovetlər İttifaqı miqyasında tanıtmmaq və Azərbaycanda əsaslı şəkildə öyrədib təbliğ etmək, şairin adını əbədiləşdirmək kimi mühüm vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi Heydər Əliyev dövrünü Nizamişünaslığın xüsusi mərhələsi səviyyəsinə qaldırmışdır.

XX əsrdə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin həyatının və ədəbi irsinin öyrənilməsi və təbliği istiqamətində yeni vəzifələr meydana çıxmışdır. Artıq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni tarixi mərhələdə Nizami Gəncəvinin dünyada Azərbaycan şairi kimi tanıtılması, həyat və sənət yolunun müstəqillik işığında yenidən və əsaslı şəkildə tədqiq və təbliğ olunması sahəsində genişmiqyaslı tədbirlər

ardıcıl olaraq həyata keçirilməkdədir. Nizami Gəncəvinin tədqiqi və təbliğinin Heydər Əliyev epoxasındakı Sovetlər İttifaqı məşətabi yeni dövrün reallıqlarına uyğun olaraq İlham Əliyev erasının beynəlxalq miqyası səviyyəsinə qaldırmışdır. Məhz Prezident İlham Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasətin nəticəsində Nizami Gəncəvi ilə əlaqədar yeni bir era formalaşmışdır. Nizami Gəncəvinin adı və ədəbi irsi ilə bağlı son on illiklərdə həyata keçirilmiş bir çox tədbirlər Azərbaycanın müstəqillik tarixinin əlamətdar hadisələrinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda böyük şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 870 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi böyük sənətkara bəslənilən ümumxalq məhəbbətinin əsl təntənəsi olmuşdur. Nizami Gəncəvini dünyada Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri kimi tanımaq məqsədilə xarici ölkələrdə dahi sənətkarın heykəllərinin ucaldılması sözün əsl mənasında böyük ədəbi-tarixi hadisədir. Rusiyanın Moskva, Sankt-Peterburq və Çeboksarı şəhərlərində, Çin Xalq Respublikasının paytaxtı Pekində, İtaliyanın başkəndi Romada, Lüksemburqda, Özbəkistanda, Moldovada Nizami Gəncəviyə qoyulmuş heykəllər onu və mənsub olduğu xalqı dünyaya təqdim edən əhəmiyyətli memarlıq abidələridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə “Nizami Gəncəvi” medalının təsis edilməsi və həmin medalın azərbaycanşünaslıq sahəsində mühüm araşdırmalar aparan, ölkəmizlə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən tanınmış şəxslərə verilməsi dahi şairi dünyada tanımaq üçün dövlət əhəmiyyətli addımdır.

Mühüm ictimai-siyasi və elmi-mədəni tədbirlərin həyata keçməsinə meydan açan Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi isə dünyanın tanınmış dövlət xadimləri və elm adamları ilə birlikdə böyük sənətkarın adını, irsini tanımaq və ideallarını qlobal miqyasda təbliğ etmək üçün təsis edilmiş ideal platformadır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetində Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin fəaliyyətə başlaması ölkəmizin alimləri ilə yanaşı, tanınmış dünya şərqşünaslarının da araşdırma və təbliğat proseslərinə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Nizamişünaslıq şöbəsinin otuz ildən sonra yenidən bərpa edilməsi, AMEA-nın Gəncə Bölməsinin tərkibində Nizami Gəncəvi Elmi Mərkəzinin yaradılması və fəaliyyətlərinin təşkili Nizamişünaslıq

tədqiqatlarının ölkəmizin dövlətçilik maraqları, habelə azərbaycançılıq ideyaları ilə üzvü surətdə əlaqədə tədqiq edilməsinə xidmət göstərir. Bütün bunlar sözün əsl mənasında Nizami Gəncəvi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlı olan yeni mərhələnin tarixə çevrilmiş silinməz səhifələridir. Bunlar Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi və istiqamət verdiyi Nizami Gəncəvi Dövlət Proqramının müstəqillik dərsləri və əsərləridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqındaki 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ölkəmizdə və dünyada Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halının və zəngin ədəbi irsinin tədqiqi və təbliği işini daha yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün geniş perspektivlər açır. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan dövlət Sərəncamında irəli sürüldüyü kimi “bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifələr açmış, ...xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş... ..qüdrətli söz və fikir ustasının daim əxlaqi kamilliyə çağırən və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi” tədqiq və təbliğ edilməsi aid dövlət qurumlarının elm, təhsil, ədəbiyyat və mədəniyyət adamlarının qarşısına daha mühüm vəzifələr qoyur. Prezident Sərəncamının imzalandığı vaxtdan keçən müddət ərzində müxtəlif dövlət qurumlarının həyata keçirdikləri tədbirlər Nizami Gəncəvini xalqımıza və dünyaya yenidən tanıtmğa xidmət göstərir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 2 cildlik “Nizami Gəncəvi ensiklopediyası”nın, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda dahi şairin ölməz “Xəmsə”sinin akademik nəşrinin hazırlanması istiqamətində başlanmış işlər “Nizami Gəncəvi İli” miqyasında gerçəkləşdiriləcək əhəmiyyətli elmi tədbirlərdir. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə Şota Rustaveli adına Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunun birgə nəşr etdikləri “Nizami Gəncəvi və Şota Rustaveli” monoqrafiyası Nizamişünaslığı müasir dövrün çağırışları ilə zənginləşdirən sanballı tədqiqat işidir.

Milli Elmlər Akademiyasının ayrı-ayrı elmi tədqiqat institutlarında “Nizami Gəncəvi İli”ndə 40-dan çox monoqrafik tədqiqat əsərinin yazılıb kitab halında çap olunması, bunlardan bir neçəsinin

xarici dillərdə və xarici ölkələrdə nəşr edilməsi Azərbaycan Nizamişünaslıq elminin mühüm nailiyyətidir.

Qardaş Türkiyə Cümhuriyyətində Avrasiya Yazarlar Birliyinin “Qardaş qələmlər” dərgisinin, habelə İstanbulda nəşr edilən “Türk ədəbiyyatı” Əskişəhərdə çıxan “Üç cizgi” jurnalının Nizami Gəncəviyə həsr edilmiş xüsusi buraxılışları, Azərbaycanda “Ulduz” jurnalının, “Ədəbiyyat qəzeti”nin və “Mədəniyyət” qəzetinin bir sayını bütövlüklə Nizami Gəncəviyə həsr etmələri “Nizami Gəncəvi İli”nin mühüm hadisələrindəndir.

Ölkə üzrə Nizami Gəncəvinin sənəti və ideallarına həsr olunmuş beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında dünyanın görkəmli alimləri də məruzələrlə çıxış etmişlər.

Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türkçülük və azərbaycançılıq, Nizami Gəncəvi və Azərbaycan Renessansı və sair kimi problemlər “Nizami Gəncəvi İli”nin elmi dövriyyəyə daxil etdiyi yeni mövzulardır. Azərbaycanın elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri Prezident İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu vəzifələrin həyata keçirilməsini layiqli şəkildə təmin etmək üçün bütün qüvvə və bacarıqlarını sərf edəcəklər.

“Nizami Gəncəvi İli” – Azərbaycanda Nizamişünaslıq elminin intibahı ilinə çevrilmişdir. Azərbaycan Nizamişünaslığı “Nizami Gəncəvi İli”ndə özünün fərqli bir zirvəsini fəth etmişdir.

“Nizami Gəncəvi İli” – böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin dünyada Azərbaycan şairi kimi yenidən təqdim olunması ilidir.

“Nizami Gəncəvi İli” böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin uzaqgörən idealları ilə onun mənsub olduğu Azərbaycan xalqının və müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideyalarının möhtəşəm birliyi ili kimi mühüm ədəbi-tarixi və ictimai-siyasi hadisəsidir.

2. Azərbaycan Nizamişünaslığının tarixi mərhələləri

Dünya mədəniyyətinə Nizami Gəncəvi kimi misilsiz söz sənətkarı bəxş etmiş Azərbaycan xalqı öz sənətkar oğlunun xatirəsini daim əziz tutmuş, onun ölməz ədəbi irsinin nəşri, tədqiqi və dünya miqyasında təbliği sahəsində mühüm işlər görmüşdür. Bu gün Azərbaycan Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqi sahəsində qazandığı mühüm elmi nailiyyətlərlə dünya elminin mərkəzinə çevrilmişdir.

Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafını dövrləşdirərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, onun ayrı-ayrı mərhələlərini siyasi-ictimai hadisələrdən, dövrün ədəbi prosesinin tələb və meyarlarından ayrıca götürmək mümkün deyildir. Siyasi-ictimai hadisələr, iqtisadi-sosial vəziyyət, eyni zamanda ədəbi mühitə təsir göstərən ziddiyyət və qanunauyğunluqlar müəyyən mərhələlərdə nizamişünaslığın inkişafına təsirsiz qalmamışdır.

Azərbaycanda Nizami Gəncəvi şəxsiyyəti və ədəbi irsinin öyrənilməsi tarixini aşağıdakı mərhələlər üzrə araşdırmaq mümkündür:

I Mərhələ – XX əsrə qədərki dövr. Bir neçə əsr əhatə edən bu mərhələni Azərbaycan nizamişünaslığının təşəkkülü dövrü adlandırmaq olar.

Bu mərhələ görkəmli Azərbaycan alimlərindən Lütfuli bəy Azər (1711-1787), Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1846), Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878), Firidun bəy Köçərli (1863-1925), Məhəmmədəli Tərbiyət (1877-1940) və Mirzə Məhəmməd Axundovun (1875-1923) adları ilə bağlıdır.

XVIII əsrdə Lütfuli bəy Azər özünün “Atəşkədə” təzkirəsinə Nizami Gəncəvinin qısa tərcümeyi-halı və “Xəmsə”si haqqında məlumat vermiş, qəzəllərindən nümunələr və məşhur fəxriyyəsinə daxil etmişdir. Təzkirə müəllifi Nizami Gəncəvinin 20 min beytdən ibarət qəsidə, qəzəl, qitə və rübailərinin toplandığı bir Divanının mövcud olduğunu, lakin indiki halda əldə olmadığını söyləyir. Lütfuli bəy Azər Nizami Gəncəvinin fəlsəfi baxışları haqqında “süluk aləmində Əxi Fərəc Zəncaniyə bərabərdir” fikrini qeyd edir.¹

XIX əsrdə Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” (1841) əsərində “Həkim-i mənəvi Şeyx Nizami Gəncəvi” adlanan hissəsin-

---

¹ Lütfuli bəy Azər. Atəşkədə. Bombay, 1277, s.225

də şairin adını ehtiramla çəkmişdir. Təbii ki, A.Bakıxanov Nizami Gəncəvi haqqında məlumatlarında orta əsr məxəzlərinə əsaslanmışdır. Belə ki, görkəmli alim yazırdı: “Cənab Şeyx, Əxi Fərəc Zəncaninin müridlərindən olub, ömrünün axırlarında guşənişinlik rəsmini qəbul edərək, batini saflaşdırma ilə məşğul olmuşdur. Bu xüsusda özü deyir:

Rəna gül qönçə arasında həzin-həzin,
Mənim kimi guşənişinliyə (inzivayə) çəkilmişdir.¹

Həmçinin müəllif Nizami Gəncəvinin ilk gənclik dövründə “Vis və Ramin” əsərini yazdığını, lakin bu əsərin Nizami Əruzinin adına qeyd olunduğunu yazır. Həmçinin “Vis və Ramin” əsərinin Sultan Mahmud Səlcuqi adına yazılma tarixini nəzərə aldıqda, bu versiyanın doğru olmadığı fikrinə gəlir.

A.Bakıxanov Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sindən başqa 20 min beytdən ibarət Divanının olduğunu qeyd edir və şairin “Dünya qaranlıq və yol çətindir, atının cilovunu çək”... misrası ilə başlanan qəsidəsindən bir hissə verməklə, onun sənətkarlıq üslubundan bəhs etmişdir.²

Bundan əlavə, A.Bakıxanov həmçinin “Ustadüş-şüəra Əbülülə Gəncəvi”, “Həssənüləcəm Xaqani Şirvani”, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani kimi Nizami Gəncəvi dövrü şairləri haqqında da avtobiografik məlumat vermişdir.

XIX əsrin görkəmli ədibi Mirzə Fətəli Axundovun Nizami Gəncəvi yaradıcılığı haqqında tədqiqləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. O, Nizami yaradıcılığına nəzəri aspektdən yanaşmış, Firdovsi, Cami, Rumi, Hafiz kimi şairlərin sənət mövqeyi ilə Nizami dühasının fərqli cəhətlərini araşdırmağa çalışmışdır. M.F.Axundov 1866-cı ildə yazdığı “Kritika” adlı məqaləsinin farsca mətnində ayrıca olaraq şeirdə məzmun gözəlliyinin xüsusiyyətlərini araşdırır və poeziyada realizmin üstün cəhətlərini qeyd edərək yazırdı: “Hekayət və şikayət də gərək həqiqətə uyğun ola və məzmununda həqiqi vücudu olmayan bir iş deyilməyə, bəlkə bütün deyilənlər bəşər davranış və xəyalatına və ya bitkilərin, cansızların və ya ölkələrin vəziyyətinə müvafiq ola...hər bir şeirin ki, məzmunu həqiqətin ziddinə olub həqiqi

¹ Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, Xatun-Plyus, 2010, s.233

² Yenə orada, s.234

vücudu olmasa, şeir deyil və onu poeziya adlandırmaq olmaz. Ərəb və İran şairləri bu şərtlərdən qafildirlər. Bu şərtlər yalnız Firdovsinin “Şahnamə”sində, Nizaminin “Məxzənül-əsrar” və “Yeddi gözəl”ində görünür”.¹ M.F.Axundov Firdovsi və Nizami yaradıcılığında qeyri-reallığı əks etdirən ünsürləri də hər iki şairin təxəyyülünün yaradıcı, əslində reallığı göstərmək üçün istinad etdikləri bədii bir üsul kimi izah edir, böyük ingilis şairi Şekspirin fantastik obrazlarını yada salaraq yazır: “Hərçənd ki, Firdovsi Rüstəmi Ağ divlə meydana gətirir. Simürədən danışır və Nizami qarageyənlərdən nəql edir. Ancaq bunlar mətləbə xələl yetirmir, çünki onların halətini də bəşər cinsinin halət və davranışı kimi zikr edirlər. Necə ki, ...Şekspir insanların davranışını və əxlaqını cin, şeyatin və div kimi xəyali vücudlarla zikr edir”.²

Qeyd edək ki, ədibin bu mövqeyi ədəbiyyatda həmişə aktual olan bir problemin həlli yolunda atılmış qəti addımdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi məktəbinin nümayəndələri – Qətran Təbrizi, Əbül-üla Gəncəvi, Xaqani, Fələki Şirvani, Nizami Gəncəvi və başqaları şeir yaradıcılığına münasibətdə ərəb və fars poetika nəzəriyyəsiindən fərqlənirdilər. Məsələn, ərəblərin “ən gözəl şeir – ən yalan şeirdir” – ifadəsinə münasibətdə Nizaminin mövqeyi tam başqa idi:

در شعر مپیچ ئ در فن او
چون کذب اوست احسن او³

Şeirdən və şairlikdən yapışma,
Çünkü onun ən gözəli (ən təriflisi) ən yalan olanıdır.

M.F.Axundovun bu problem ətrafında fikirləri düz bir əsr sonra Y.E.Bertelsin aşağıdakı qeydlərilə üst-üstə düşür. O yazır: “Nizami həmişə həqiqətə yaxın olmağa can atdığına görə, fantastika onun əsərlərində az yer tutur. Əgər doğru olanı, həqiqəti şeirə gətirmək mümkündürsə, nə üçün boş yerə yalan yazmaq? Bu prinsip o zamankı poetika ilə əksilik təşkil edir.”⁴ Bu onu göstərir ki, Azərbaycan nizamişünaslığı yarandığı gündən bəri Şərqdə Nizami şeirinin novatorluğunu izləmiş, onun Şərqin ideya-poetik sisteminə həqiqətə

¹ Mirzə Fətəli Axundov. Kritika. Əsərləri, II cild. Bakı, 1960, s.557

² Yenə orada, s.558

³ نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام علی عصغرزاده و ف. بابایف مسکو، 1965، س.82.

⁴ Евгений Бертельс. Избранные труды. Низами и Фуззули. Москва. 1962, с.481

uyğun məzmun, orijinal və sadə formaları gətirən yenilikçi bir şair olduğuna xüsusi diqqət yetirmişdir.

Göstərilən mərhələdə Azərbaycan nizamişünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq 1909-cu ildə Gəncədə Hacı Əhməd mətbəəsində “Şeyx Nizami” kitabını çap etdirən Mirzə Məhəmməd Axundovun xidmətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, bu kitabda Nizaminin həyatı, əsərləri, Avropa ədəbiyyatında öyrənilməsi haqqında əhəmiyyətli məlumat vermişdir. Nizaminin həyatı və əsərlərinin yazılma tarixi üzərində xüsusi dayanan M.M.Axundov şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığına dair bir çox məqamları araşdırır. O, həmçinin Nizami əsərlərinin janr məsələsinə toxunaraq, “Xəmsə”yə daxil olan məsnəviləri, ilk dəfə olaraq, roman adlandırmışdır.¹ Müəllifin alman alimi İohan Şerrin 1869-cu ildə Ştuttqartda nəşr olunan “Ümumi ədəbiyyat tarixi” əsərində Nizami haqqında qeydlərinə istinad etməsi, bəzən təkrar yanlışlıqlara gətirib çıxarsa da, onun araşdırmaları Azərbaycan nizamişünaslığında hadisə idi.

Mirzə Məhəmməd Axundovun “Şeyx Nizami” (Gəncə, 1909) kitabı özünün ictimai-mədəni əhəmiyyəti ilə yanaşı, nizamişünaslığın təməl daşlarından biri, Nizami Gəncəvi haqqında onun vətəninə yazılan ilk kitabdır. Dosent Təhminə Bədəlova həmin nəşri ərəb əlifbasından transliterasiya edərək, geniş ön söz, izahlar, şərhlər və lüğətlə birlikdə 2016-cı ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında (təkrar nəşr: Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2017, 136 səh.) çap etdirmişdir. Qeyd edək ki, tərtibçi kitabda yol verilən, bəzən əsərin yazıldığı dövrdə Nizami Gəncəvi haqqında mənbə və məlumatların kifayət qədər araşdırılmamasından, bəzən isə müəllifin şəxsi yanaşmasından, faktları dəqiq təhlil etməməsindən irəli gələn yanlış qənaətlərə dünya və Azərbaycan nizamişünaslarının mötəbər elmi araşdırmalarına əsaslanaraq aydınlıq gətirmişdir.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünası Məhəmmədəli Tərbiyə “Daneşməndani-Azərbaycan” təzkirəsində Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında qiymətli məlumat vermiş, “Xəmsə”nin mövzuları, yazılma tarixi, ithaf olunduğu hökmdarlar və sair məsələləri geniş şərh etmişdir. Təzkirə müəllifi “Xəmsə” mövzularının mənbələri haqqında da məlumat vermişdir. O, “Xosrov və Şirin” və “Leyli və Məcnun” əsərlərinin yazılı mənbələrindən Cahizin

---

¹ Mirzə Məhəmməd Axundov. Şeyx Nizami. Gəncə, “Hacı Əhməd” mətbəəsi, 1909, s.8

“Əl məhasin vəl əzdad” (“Gözəllik və ziddiyyətlər”), Əbu Mənsus Səalibinin “Qürərül-əxbar” (“Ən yaxşı xəbərlər”), Əbu Əli Miskəveyhin “Nədimül-fərid” (“Yeganə nədim”), Firdovsinin “Şahnamə” və İbn Nəbatənin “Sərhül-üyun” (“Axar çeşmə”), “Əşşəir vəş şüəra” (“Şəir və şairlər”), “Xəzanətül-ədəb” (“Ədəb xəzinəsi”), “Məcəlisül-üşşaq” (“Aşıqlar məclisi”) və sair əsərləri qeyd etmiş və bu məşhur dastanların ilk dəfə olaraq Nizami Gəncəvi tərəfindən nəzmə çəkildiyini göstərmişdir.¹

Mənbəşünaslıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu işdə Məhəmmədəli Tərbiyət Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin davamçıları olan çoxsaylı farsdilli və türkdilli müəlliflər haqqında da məlumat vermişdir.

İlkin nizamişünaslıqda mühüm rol oynamış görkəmli ədəbi simalardan biri Firudin bəy Köçərli olmuşdur. O, ilk dəfə Nizami Gəncəvi haqqında 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çıxan “Kavkazski Vestnik” jurnalında dərc etdirdiyi “Azərbaycan türklərinin² ədəbiyyatı” məqaləsində geniş məlumat vermişdir.³ Ədib sonrakı dövrdə yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı materialları” əsərinə Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş oçerk daxil etmişdir. Firudin bəy Köçərli hələ keçən əsrin əvvəllərində Nizami əsərlərinin türkcəyə çevrilməsini mühüm problem olaraq qarşıya qoyurdu və yazırdı: “Fars lisanına dara rəvantəb^{*} şairlərimizin baş vəzifələrindən birisi də Şeyx Nizami əleyhirrəhmənin əsərlərindən bəzilərini türkcə açıq dildə tərcümə edib, milli ədəbiyyatımızı dövlətləndirməkdir. İnsaf deyil ki, onun möcüzəmə kəlamları Avropa dillərinə tərcümə olunaraq intişar tapsın, bizlər isə onu öz dilimizdə eşidib feyziyab olmaqdan məhrum qalaq”.⁴

Azərbaycan nizamişünaslığının ilkin mərhələsi Azərbaycan elminin inkişafında müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Bu dövr sistemli tədqiqat və araşdırmalara keçidin başlanğıcı idi.

¹ Məhəmmədəli Tərbiyət. Dənəşməndani-Azərbaycan. Azərbaycanın görkəmli elm və sənət adamları. Bakı, Azərənəşr, 1987, s.257

² Mətdə “tatarlar” yazılmışdır. Məlumdur ki, o dövrdə Çar Rusiyasında türkləri “tatar” adlandıırırdılar.

³ Кочарлинский Фирудин бек. Литература азербайджанских татар. Тифлис, Кавказски Вестник, 1901, с.14

^{*} Fars lisanına dara rəvantəb – fars dilini yaxşı bilən

⁴ Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı, II cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-press, 2005, s.102

II Mərhələ – XX əsr – Azərbaycan Nizamişünaslığının “Qızıl dövrü”

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan nizamişünaslığının tarixində yeni mərhələ başladı. Bu mərhələnin başlanğıc dövrü, doğrudur, özünün mürəkkəbliyi ilə seçilir. Məlum olduğu kimi, sosialist inqilabı keçid dövründə klassik irsə münasibətdə ziddiyyətli mövqelərə yol açmışdır. Dövrün ziddiyyətli siyasi xarakteri ədəbi-ictimai mühitə təsir etməyə bilməzdi. Dindən imtina, klassik irsdən imtina, bir sözlə, köhnə nə varsa, inkar etmək – keçid dövrünün əlaməti olaraq yaranan şüarlar təsirsiz ötüşməyə bilməzdi. Klassik mədəni irsə, o cümlədən Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinə münasibətdə təhriflər və anlaşılmazlıqlar o dövrün siyasi-inqilabi keçid mərhələsi ilə bağlı olmuşdur.

Belə bir dövrdə Salman Mümtaz, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əliabbas Müznib, Əli Nazim kimi görkəmli ədiblər, milli birlik hərəkatının cəfakeşləri yazdıqları bir sıra məqalələrində təhriflərə qarşı kəskin etirazla çıxış edərək, klassiklərin, o cümlədən Nizami Gəncəvinin həyatı, yaşadığı mühiti, yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatına təsirinin araşdırılmasını, əsərlərinin nəşr olunmasını ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran əsas vəzifə olduğunu göstərdilər.

Bu dövrdə görkəmli ziyalılar və ədəbiyyat araşdırıcıları elmi tezislər əsasında Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin nadir inciləri olan farsdilli türk-Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsinin vacibliyini sübut etdilər. Azərbaycanın görkəmli alimi Salman Mümtaz yazırdı: “O əsrlərdə İran və Turanın yetirdiyi türk şairlərinin hansı biri türkcə yazmışdır ki, Nizami də yazaydı? Əbu Nəsr Fəryabi, Əbu Əli Sina, Cəlaləddin Rumi, Şeyx Məhəmməd Şəbüstəri həm türk ola-ola farsca yazmışlar, bunların səbəblərini aramalı və tədqiq edilməlidir”.¹

Az vaxt keçdikdən sonra göstərilən mərhələni daha mürəkkəb, problemlər çoxluğu ilə seçilən yeni bir dövr əvəz etdi; nizamişünaslığın Y.E.Bertels, H.Araslı, M.Ə.Rəsulzadə, M.Mübariz, M.Rəfili, M.Arif, Ə.Sultanlı, Ə.Ağayev, A.O.Makovelski, M.Cəlal, C.Xəndan, M.Cəfər və başqalarından ibarət yeni nəsli meydana çıxdı.

30-cu illərin sonuna doğru dəhşətli repressiya məşını Azərbaycan ictimaiyyətinin bir çox ziyalı və ədəbiyyat xadimlərini kütləvi tə-

¹ Salman Mümtaz. Şeyx Nizami. “Kommunist” qəzeti, 28 sentyabr, 1925, s.3

qiblərə məruz qoyaraq, bir çoxlarını məhv etsə də, sağ qalmağa macal tapanların əzmini qıra bilmədi. Beləliklə, 1937-39-cu illərin ağır siyasi şəraitinə baxmayaraq, Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi və təbliği işi geniş vüsət aldı. Mikayıl Rəfilinin “Nizami Gəncəvi” (“Revolusiyaya və kultura”, 1937, №2), “Nizami dövründə Azərbaycan” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1938, 28 yanvar), “Nizami Gəncəvi” monoqrafiyası (Bakı, 1939); M.Mübarizin “Şeyx Nizami Gəncəvi” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1938, 28 yanvar), “Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun təsiri” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1938, 24 iyun), “Nizami Gəncəvi əsərlərində Azərbaycan qadını obrazı” (“Ədəbiyyat”, 1939, mart); Həmid Araslının “Nizami və yaradıcılığı” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1939, 24 fevral), “Nizami və qadın obrazları” (“Azərbaycan qadını”, 1939, № 10), “Yaxın Şərqi ədəbiyyatında “Leyli və Məcnun” mövzusu” (“Nizami Gəncəvi” almanaxı, I kitab, Bakı, 1939); Məmməd Səid Ordubadinin “Nizaminin dövrü və həyatı” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 22 oktyabr, 1 noyabr və 10 dekabr sayları, 1939); Səməd Vurğunun “Böyük Azərbaycan şairi” (“Ədəbiyyat”, sentyabr, 1939) və başqa çoxsaylı Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi işinin genişləndirilməsinə əsaslı zəmin yaratdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1937-1939-cu illərdə Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı ətrafında Azərbaycanda aparılmış bu tədqiqatların təkcə siyahısı müasir dövrdə veb-saytlarda Nizami Gəncəvinin mənşəyini təhrif edərək, “guya 1939-cu ildə yalnız İ.Stalinin qərarından sonra Nizaminin azərbaycanlaşdırılması” kimi gülünc və cəfəng fikirlər yayan düşmənlərimizə tutarlı cavabdır.

XX əsrin 40-cı illəri. Azərbaycan nizamişünaslığının “Qızıl dövrü” adlandırdığımız möhtəşəm mərhələ öz monumental töhfələrilə dünya elmi tarixində yeni bir səhifə açmışdır. Bu dövrdə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin keçirilməsi ərəfəsində bir sıra nizamişünaslıq problemlərinin həlli, xüsusən şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması, əsərlərinin tərcüməsi, nəşri və tədqiqi işlərini Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu öz öhdəsinə götürmüşdür. Nizami Gəncəvinin 800 illik yubiley komissiyasının fəaliyyəti dövründə görkəmli şərqşünaslardan H.Araslı, Y.E.Bertels, M.Mübariz, M.Rəfili, M.Cəlal, M.Arif, Ə.Sultanlı, A.Şaiq, S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, M.Rzaquluzadə, M.Rahim, A.O.Makovelski, Ə.Ələsgərzadə, Ə.Əlizadə, F.Babayev, O.A.Smironov, L.A.Xetaqurov,

C.Xəndan, M.Cəfər və başqa alimlərin zəhməti sayəsində Nizami əsərlərinin tərcüməsi, nəşri və tədqiqi işinin əsası qoyuldu.

Məlumdur ki, o dövrdə Nizami Gəncəvinin Ümumittifaq miqyasında 800 illik yubileyinin keçirilməsi ərəfəsində II Dünya müharibəsi başlamış və bununla da tədbirlər təxirə salınmışdır. Bununla belə, 1941-ci ildə görkəmli şərqşünas İosif Orbelinin rəhbərliyi ilə ağır müharibə şəraitində Sankt-Peterburqun mühasirəsi dövründə son dərəcə soyuq şaxtalı qış günündə Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirildi. Konfrans Sankt-Peterburq Şərqşünaslıq İnstitutu və Dövlət Ermitajı işçilərinin birgə keçirdiyi iclas şəraitində baş tutdu. Qeyd edək ki, o dövrdə Dövlət Ermitajında Nizami dövrü mədəniyyəti və tarixinə dair materiallardan ibarət eksponatlarla zəngin xüsusi zallar açılmışdı. O da məlumdur ki, Azərbaycan xalqına məxsus bir çox qiymətli tarixi abidələrimiz ölkədən çıxarılaraq bu muzeydə yerləşdirilmişdir. Həmin dövrdə Köhnə Gəncədə MEA Tarix İnstitutu tərəfindən 1938-ci ildə 1 ay müddətində, 1939-cu ildə 2 ay, 1940-cı ildə 4 ay müddətinə arxeoloji qazıntılar aparılmış və qədim Azərbaycam tarixinə aid bir çox zəngin materiallar əldə edilmişdi.

Azərbaycanda böyük şairimizin yubileyinə hazırlıq işləri hələ 1938-ci ildən başlanmışdı. Məlum səbəblər üzündən, şairin 800 illik yubileyi 1947-ci ilin 22-27 sentyabrında Bakı və Gəncə şəhərlərində təntənəli surətdə qeyd olunmuşdur.

Müharibə şəraitinə baxmayaraq, 1938-ci ildən yaranaraq ciddi fəaliyyət göstərən Nizami Yubiley Komitəsinin rəhbərliyi ilə bu dövrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması, lirika və poemalarının tərcüməsi, nəşri və tədqiqi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür.

Məlumdur ki, nizamişünaslıq problemlərinin düzgün həllində şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin olması mühüm şərt hesab olunur. Təsədüfi deyildir ki, 1939-cu ildə Nizami əsərlərinin tərcüməsi üzrə Bakıda çağırılmış Ümumittifaq müşavirəsində görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Arif Dadaşzadə çox aktual və mühüm tezislərlə çıxış edərək, şairin poemalarının elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanmasını günün vacib məsələlərindən hesab edirdi.¹

---

¹ Məmməd Arif. Nizami əsərlərinin tərcüməsinə dair. // Nizami almanaxı, II kitab. Bakı, 1940, s.138-145

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli alim öz çıxışında o dövrə qədər hazırlanaraq nəşr edilmiş elmi-tənqidi mətnlərdən yalnız “Sirlər xəzinəsi”nin Blend (London) və “Yeddi gözəl” poemasının Yan Ripka tərəfindən nəşrini az-çox uğurlu işlərdən hesab edir. Qeyd edək ki, 1934-1938-ci illərdə Tehrandə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin elmi-tənqidi mətnlərini hazırlamaqla dünya nizamişünaslığına töhfələr vermiş Vəhid Dəstgirdi nəşrində, şairin həyatına dair təhriflər mövcud idi. Bununla belə, o dövrün mötəbər nəşrlərindən hesab olunurdu.

Beləliklə, XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutu şairin poemalarının elmi-tənqidi poemalarının hazırlanmasını öz öhdəsinə götürdü. Görkəmli şərqşünas Y.E.Bertelsin rəhbərliyi ilə Ə.Ələsgərzadə, Ə.Əlizadə, F.Babayev, O.A.Smirnov, L.A.Xetaqurovdan ibarət olan mətnşünas alimlər qrupu işə başladı. “Xəmsə”nin çapa hazırlanması zamanı elmi-tənqidi mətnlərdə hansı nəzəri-metodoloji prinsiplərin əsas tutulması, tam və ən düzgün olan variantların kodlaşdırılma sistemi – olduqca mürəkkəb, ciddi müqayisələr və seçimlər tələb edən bir iş idi. Bakı və Moskva nəşrləri hazırlanarkən, dünyanın ayrı-ayrı muzey və kitabxanalarında saxlanan 10 əlyazma nüsxəsindən, habelə Yan Ripkanın tərtib etdiyi “Həft peykər”(“Yeddi gözəl”) tənqidi mətnindən, Blend tərəfindən nəşr olunmuş “Məxzə-nül-əsrar”(“Sirlər xəzinəsi”) poemasının nəşrindən və Vəhid Dəstgirdinin hazırladığı Nizami Gəncəvi külliyyatından istifadə olunmuşdur.

O dövrdə “Xəmsə”yə daxil olan beş poemanın elmi-tənqidi mətni – “İskəndərnamə” – “Şərəfnamə” (Bakı, 1947), “İqbalnamə” (Bakı, 1947), “Sirlər xəzinəsi” (Bakı, 1960), “Xosrov və Şirin” (Bakı, 1960) və “Leyli və Məcnun” (Moskva, 1965) hazırlanaraq, nəşr olundu. “Xəmsə” mətnlərinin nəşri dünya şərqşünaslıq elminin tarixində mühüm bir hadisə idi. Y.E.Bertels 1946-cı ildə bu müstəsna hadisə haqqında yazırdı: “Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutu bu ağır məsələnin həllini öz üzərinə götürmüşdü. İş müstəsna dərəcədə gərgin tempə aparılırdı və artıq 1940-cı ilin payızında beş poemanın mətni tam şəkildə hazır idi”.¹

---

¹ Евгений Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. Москва, 1962, с.459

Qeyd olunmalıdır ki, “Həft peykər” (“Yeddi gözəl”) poemasının elmi-tənqidi mətni sonradan mətnşünas alim Tahir Məhərrəmov tərəfindən hazırlanaraq 1987-ci ildə Mockvada nəşr olunmuşdur.

XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan nizamışünaslığının başlıca istiqamətlərindən biri də Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin tərcüməsi və nəşri sahəsidir. Bu dövrün tədqiqatçısı Əliəjdər Seyidzadənin yazdığına əsasən, XX əsrin əvvəllərində Firudin bəy Köçərli Nizami Gəncəvi əsərlərinin tərcüməsi üçün şairlər qrupu yaratsa da, bu təşəbbüs baş tutmamışdır. Bununla belə, müəllif ilkin tərcüməçilərdən – Qiyasbəyov Mustafa ağa (Nasir), Seyid Əzim Şirvani və Məhəmməd Hadinin Nizami əsərlərindən etdikləri tərcümə nümunələri üzərində tədqiqat aparmışdır.¹

40-cı illərdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin tərcümə və nəşri işi geniş vüsət aldı. Nizami əsərlərinin tərcümələri müvafiq sətiri tərcümələr əsasında yaranırdı və şeir tərcüməsinin ekvivalentliyi sətiri tərcümənin də keyfiyyətindən asılı idi. Odur ki, Nizami əsərlərinin tərcüməçiləri qarşısında ciddi tələblər qoyulur və bu iş üzərində mütəxəssis alimlər çalışırdılar.

Nizami Gəncəvinin 1940-cı ildə Həmid Araslının redaktəsi əsasında ilk dəfə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Lirika”nın tərcüməçiləri – Əliəğa Vahid, Cəfər Xəndan, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli və Osman Sarıvəlli kimi istedadlı şairlər olmuşlar və sonrakı dövrlərdə bu iş davam etdirilmişdir.

Göstərilən mərhələdə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin tam halında Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsində də əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

XX əsrin 80-ci illəri. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, Azərbaycan nizamışünaslığı öz tarixində yeni bir möhtəşəm mərhələyə qədəm qoydu. Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının rəhbəri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsi, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” 1979-cu il 6 yanvar tarixli qərarı ilə Azərbaycan nizamışünaslıq elminin tarixində yeni bir dövr başladı. Bu qərarla Nizami Gəncəvi irsinin nəşri, tədqiqi və təbliği işi böyük vüsət aldı, nizamışünaslı-

---

¹ Али Аждар Сеидзаде. Переводы из Низами на Азербайджанский язык, “Низами Гянджеви” (Сборник статей). Баку, Издательство АН Азербайджана, 1947, с.120-130

ğın aktual problemlərinin çağdaş dünya elmi səviyyəsində həlli istiqamətində geniş imkanlar açıldı. Şairin həyatı və yaradıcılığının müxtəlif elmi aspektlərdən tədqiqata cəlb olunması, sənətinin dünyaya fəlsəfəsi və poeziya tarixinə təsirinin öyrənilməsi, həmçinin dünyaya şərqşünaslıq elmi tərəfindən qiymətləndirilməsi və sair məsələlərin tədqiqi qlobal xarakter aldı.

1981-ci ilin avqust ayında Mərkəzi Komitənin “Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi haqqında” verdiyi qərara əsasən, Azərbaycan Respublikasının rəhbəri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və himayədarlığı ilə 1981-ci ildə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda ilk dəfə olaraq, ayrıca Nizamişünaslıq şöbəsi yaradıldı. Şöbəyə rəhbərlik dünya şöhrətli şərqşünas alim, professor, əməkdar elm xadimi Rüstəm Əliyevə həvalə olundu. Heydər Əliyevin xüsusi tapşırığı ilə Respublikada, o cümlədən Nizamişünaslıq şöbəsində Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin yenidən nəşri, şairin əsərlərinin Azərbaycan və rus dillərində filoloji tərcümələri və həyatının, ədəbi mühitinin və yaradıcılığının tədqiqi sahəsində mühüm işlər görüldü. Bu dövrdə görülən monumental işlər haqqında təsəvvür yaratmaq üçün onların bəzilərini qeyd etmək kifayətdir: Nəşrlər: Nizami “Xəmsə”si üzrə ayrı-ayrı poemaların Azərbaycan və rus dillərinə filoloji tərcümələri. (tərcüməçilər: R.Əliyev, M.Əlizadə, H.Məmmədzadə, Q.Əliyev, Z.Quluzadə, V.Aslanov, X.Yusifov və başqaları); Tədqiqatlar: R.Azadə, Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları. XII-XVII əsrlər (Bakı,1975), R.Azadə. “Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti” (Bakı, 1979), “Nizami Gəncəvi” (Bakı, 1980); Nüşabə Araslı. “Nizami və türk ədəbiyyatı” (Bakı,1979); A.Hacıyev. “Renessans və Nizami Gəncəvi poeziyası” (Bakı, 1980); M.Cəfər. “Nizaminin fikir dünyası” (Bakı, 1982); X.Yusifov. “Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi” (Bakı, 1982); R.Əliyev. “Nizami. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində bibliografik məlumat” (Bakı, 1983) və “Ölməz məhəbbət dastanı” (Bakı, 1984); X.Hüseynov. “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” (Bakı, 1983); Ç.Sasani. “Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması” (Bakı, 1985); M.Kazımov. “Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması və XIV-XVI əsrlər farsdilli ədəbiyyatda nəzirə ənənəsi” (Bakı, 1987); Z.Quluzadə.“Şərq mədəiyyəti tarixinin nəzəri problemləri və nizamişünaslıq” (Bakı, 1987); C.V.Qəhrəmanov və K.Allahyarov. “Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində” (Bakı, 1987) və sairə.

Bu dövrdə Nizami əsərlərinin Ümumittifaq miqyaslı nəşrləri mühüm yer tutur: Nizami. Şeirlər və poemalar. (Leninqrad,1981); Nizami Gəncəvi. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə (Moskva, “Xudojest-vennaya literatura”,1985) və sair nəşrlər mühüm əhəmiyyətli işlərdir.

1981-1991-ci illərdə Nizamişünaslıq şöbəsinin fəaliyyəti dövründə Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş 4 Ümumittifaq konfrans keçirilmiş, nizamişünaslığın aktual problemlərinə həsr olunmuş yüzlərlə məruzə dinlənmişdir.

III Mərhələ – Müstəqillik dövründə Azərbaycan Nizamişünaslığı

Nizami Gəncəvi əsərlərinin nəşrləri, şairin həyatı və ədəbi irsinin tədqiqi və təbliği işi Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə də davam etdirilir. Müasir şəraitdə – Azərbaycanın milli müstəqillik və dövlətçiliyinin möhkəmlənərək, inkişaf etdiyi bir dövrdə Azərbaycan elminin mühüm bir sahəsi olan nizamişünaslığın da problemləri yeniləşir, daha qlobal xarakter alır və təbii olaraq, qarşıya yeni vəzifələr çıxır və onların həlli istiqamətləri ətrafında diskussiyalar aparılır və əhəmiyyətli işlər görülür.

Nizami Gəncəvi irsi Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir və bu sərvətin qorunması, tədqiqi və təbliği Azərbaycan Dövlətinin yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsi olaraq daim diqqət mərkəzindədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ XX əsrdə Azərbaycan nizamişünaslığı öz monumental töhfələri ilə dünya elmi tarixində yeni səhifə açmışdır. Həmin dövrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması, nəşri, tərcüməsi, tədqiqi və təbliği sahəsində görülən uğurlu işlər dünya miqyasında əzəmətli bir məktəbin – Azərbaycan nizamişünaslıq məktəbinin varlığını bir daha təsdiq etmişdir. XX əsrdə Azərbaycanın fədakar alimlərinin fəaliyyətinin bəhrəsidir ki, bu gün Azərbaycan Respublikası Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliği sahəsində dünya üzrə əsas koordinat mərkəzə çevrilmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövləti müasir dövrdə də nizamişünaslığın inkişafına xüsusi diqqət yetirir və Nizami Gəncəvi irsinin həm ölkəmizdə, həm də dünya miqyasında təbliği sahəsində mühüm işlər görülür.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin hələ 23 dekabr 2011-ci ildə “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin

870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” imzaladığı sərəncamla nizamişünaslığın məqsədyönlü və uğurlu fəaliyyəti daha da genişlənməmişdir.

2013-cü ildə İngiltərədə Oksford Universiteti nəzdində yaradılmış “Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzi”nin uğurlu fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır. Bu Elmi Mərkəz Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin dəstəyi və himayəsi sayəsində, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nərgiz Paşayevanın və Oksford və Nyu-York Universitetinin Şərqsünaslıq sahəsi üzrə professoru Robert Hoylandın təşəbbüsü ilə yaradılıb. Elmi Mərkəzdə Azərbaycan həqiqətlərinin dünyada tanınması, o cümlədən Nizami Gəncəvi irsi haqqında dəqiq məlumatların elmi ictimaiyyətə çatdırılması sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, görkəmli şərqsünas və nizamişünas alim Yevgeni Eduardoviç Bertelsin 1940-cı ildə yazdığı “Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Həyatı, yaradıcılığı və dövrü” monumental monoqrafiyası ingilis dilinə tərcümə olunaraq, 2017-ci ildə Londonda “Gilqamış” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir.

Bakı və Gəncə şəhərlərində Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş Respublika və Beynəlxalq konfranslar keçirilmişdir. Vaxtaşırı Azərbaycan alimlərinin də qoşularaq məruzələrlə iştirak etdikləri bu konfranslarda nizamişünaslığın ən aktual problemləri müzakirə olunmuşdur. “Nizami Gəncəvi” adına Elmi Mərkəzin təşəbbüsü ilə Bakıda 2018-ci ildə 14-15 mart tarixində “Nizami mədəni irsinin müasir dövrdə interpretasiyası” Beynəlxalq Elmi konfransın keçirilməsi mühüm bir tarixi hadisə idi. Bu konfransa dünyanın müxtəlif ölkələrindən məşhur şərqsünaslar cəlb olunmuşdu. Hətta o Qərb alimləri ki, vaxtı ilə Nizamini fars şairi kimi təqdim edirdilər, onlar da regionla tanış olduqdan sonra məsələnin əsl mahiyyətini anlayaraq, Nizami Gəncəvinin Azərbaycanın böyük şairi olduğunu etiraf etməli oldular.

Əlbəttə, həm Azərbaycanın, həm də bütün bəşər övladının iftixarı olan Nizami kimi qüdrətli bir sənətkarın ədəbi irsinin qorunması, təbliğ olunması daimi işimizdir. Ümumxalq birliyi şəraitində dünya miqyasında mütəmadi təbliğat yolu ilə, dövlət qayğısı və Nizami irsini araşdıran alimlərə mənəvi dəstək şəraitində davamlı iş aparılır.

Mədəniyyətimizin mühüm tərkib hissəsi olan Nizami Gəncəvi irsi həmişə diqqət mərkəzindədir və bundan sonra da dahi şairin ədəbi irsinin qorunması, araşdırılması Azərbaycan elminin əsas vəzifəsi olaraq qalacaqdır. Bu, Azərbaycan xalqının adını dünya tarixinin qızıl səhifələrinə yazmış olan böyük şairə bizim mənəvi borcumuzdur.

Yeni dövrün elmi-ictimai tələbləri nizamişünaslıqda bir çox aktual elmi problemlərin həlli yönümünü də istiqamətləndirmişdir, bir sıra aparıcı məsələlərə baxışlar təzələnmiş və yeni-yeni problemlər meydana çıxmışdır. Müstəqilliyin ilk 25 illiyində nizamişünaslığın aktual problemlərinə dair onlarla tədqiqat işləri aparılmış və kitablar nəşr olunmuşdur. Bu dövrün tədqiqatçılarından Məmməd Qocayev “Nizaminin insan fəlsəfəsi” (Bakı, 1997), Azad Rüstəmov “Nizaminin poeziya səlfləri” (Bakı, 1999), İmamverdi Həmidov “Əbu Bəkr əl-Valibi və onun Əxbarül-Məcnun və əşarühu” əsəri (Bakı, 1999), Xəlid Əlimirzəyev. Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası (Bakı, 2001), Teymur Kərimli “Nizami və tarix” (Bakı, 2002), Nüşabə Araslı “Nizaminin poetikası” (Bakı, 2004), Zəhra Allahverdiyeva “Azərbaycanda Nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı” (Bakı, 2007), Vəfa Hacıyeva “Nizami Gəncəvi yaradıcılığında adların tipoloji-üslubi xüsusiyyətləri” (Bakı, 2010), Gülçin Babayeva “Nizami Gəncəvi İran nizamişünaslığında” (Bakı, 2012), Zəhra Allahverdiyeva “Xəmsə” üslubunda türk sözləri (Bakı, 2012), Xəlil Yusifli “Renessans və Nizami Gəncəvi” (Bakı, 1917), Siracəddin Hacınin “2004-2021-ci illərdə Nizami Gəncəvi əsərlərinə yazılmış 10 cildlik şərhlər” kitabı, Yelena Teyer “Nizami Gəncəvi əsərlərinin Polşada öyrənilməsi və tərcümələri: Böyük Azərbaycan şairinin yaradıcılıq irsinin Avropada öyrənilməsi tarixindən” (Almaniya, 2017), Zəhra Allahverdiyeva “Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi: tədqiqi və təsir dairəsi” (Bakı, 2019), Təhminə Bədəlova “Nizami Gəncəvi və “Kəlilə və Dimnə” motivləri” (2019) və başqalarının zəhmətini qeyd etmək lazımdır. Bundan əlavə, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin yeni nəşri hazırlanaraq çap olunmuşdur.

Müasir şəraitdə – Azərbaycanın milli müstəqillik və dövlətçiliyinin möhkəmləndiyi, azad olunmuş torpaqlarımızda zəfər marşının çalındığı, bərpa və quruculuq işlərinin başlandığı bir dövrdə el-

min müxtəlif istiqamətləri üzrə, o cümlədən Nizamişünaslıq sahəsində də uğurlu addımlar atılmaqdadır.

Ölkənin Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ölməz şairin irsinə ardıcıl qayğı və diqqətin bariz nümunəsidir. Vaxtında verilmiş bu sərəncamla Azərbaycan nizamişünaslıq elminin tarixində yeni bir möhtəşəm dövr başlamışdır. Nizami Gəncəvinin həyatı, dövrü, ədəbi mühiti haqqında dəqiq elmi araşdırmaların aparılması, şairin əsərlərinin əlyazmalarının dürüst elmi-tənqidi mətnlərinin üzə çıxarılması, Nizami Gəncəvi ensiklopediyasının hazırlanması, şairin bədii irsinin ideya-fəlsəfi-poetik xüsusiyyətlərinin daha geniş aspektdə tədqiqi, poemalarının dünya xalqlarının dilinə tərcümələri və nəşri işlərinin yenilənməsi üçün mühüm şərait yaranmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın elmi potensial qüvvələri nizamişünaslığın aktual problemlərinin həlli sahələrinə yönəldilmişdir və hal-hazırda akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 2014-cü ildə yenidən yaradılan Nizamişünaslıq şöbəsi fəaliyyət göstərir. Şöbənin rəhbəri AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının başçılığı ilə dahi şairin həyatının və ədəbi irsinin tədqiqi müxtəlif monoqrafiya və məqalələrdə davam etdirilir. İnstitutun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü və Nizamişünaslıq şöbəsinin fəaliyyəti sayəsində “Nizami Gəncəvi almanaxı”nın nəşri bərpa olunmuşdur. 2019-cu ildə Bakıda çap olunan “Nizami Gəncəvi almanaxı”nın birinci sayı Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, akademik Həmid Araslının xatirəsinə ithaf olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı” adlı irihəcmli elmi monoqrafiya çapa hazırlanmışdır.

5 yanvar tarixində 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi ilə əlaqədar bir sıra nizamişünaslıq problemlərinin həllinə daha geniş istiqamətlər açılmış oldu. Nizami Gəncəvinin həyatı, dövrü, ədəbi mühiti haqqında dəqiq elmi araşdırmaların aparılması, şairin əsərlərinin əlyazmalarının dürüst elmi-tənqidi mətnlərinin üzə çıxarılması, bədii irsinin ideya-fəlsəfi-poetik xüsusiyyətlərinin daha geniş aspektdə tədqiqi, poemalarının dünya xalqlarının dilinə tərcümələri və nəşri işlərinin yenilənməsi üçün mühüm şərait yaranmış

oldu. Bu gün də nizamişünaslıq problemlər üzrə hər bir mütəxəssis öz dəyərli töhfəsini verməkdə davam edir. Hal-hazırda nizamişünaslığın ən aktual problemləri ədəbiyyatşünaslığın əsas mövzusunə çevrilmişdir. Milli Elmlər Akademiyasında son 2021-ci ilin nəşrləri fikrimizi təsdiq edir:

Xarici dillərdə:

Kitablar

1. **Мехтиев Рамиз.** Низами Гянджеви. Наследие мыслителя в контексте мировой культуры и национального самосознания. Баку, Элм, 2021, 100 стр.
2. **Мехтиев Рамиз.** Низами Гянджеви. Наследие мыслителя в контексте мировой культуры и национального самосознания. Москва, 2021, 100 стр.
3. **Həbibbəyli İsa.** Nizami Gencevi Azerbaycan'dan dünyaya. Ankara, Bengü, 2021, 127 səh.
4. **Həbibbəyli İsa.** Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində). Bakı, Elm, 2021, 440 səh.
5. **Амиров Эльдар.** Мыслитель, затменный славой поэта: о научном мировоззрении Низами Гянджеви. Баку, Элм, 2021, 232 стр.
6. **Азаде Рустам, Азизова Фарида.** В орбите слова Низами Гянджеви. Баку, TEASS Press, 2021, 328 с.
7. **Араслы Нушаба.** Низами Гянджеви и Турецкая литература. Год Низами Гянджеви. Баку, Элм ве тахсил, Баку, 2021, 462 стр.
8. **Бахшалиева Говхер.** Этническая идентичность Низами Гянджеви. Баку, Михан, 2021, 88 стр.
9. **Kazimov Mehdi.** “Khamse” of Nizami Ganjavi and literature in persian (Tradition of nazire to “Haft Peykar” in the XIV-XVIII centuries). Baku, Elm ve tehsil, 2021, 400 p.
10. **Гумматова Хураман.** Низами Гянджеви и эзотеризм. Баку, Элм ве тахсил, 2021, 100 стр.
11. **Shota Rustaveli and Nizami Ganjavi.** Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Tbilisi, 2021, 512 p.

Jurnallar

12. **Astronomical Journal of Azerbaijan.** Special issue dedicated to the 88-th anniversary of Nizami Ganjavi. Shamakhy Astrophysical Observatory. Bakı, Elm, 2021, vol. 16, № 3, 67 p.
13. **Kardeş kalemler.** Aylık Avrasiya edebiyat dergisi. Büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi'nin Doğumunun 880.Yılı Anısına. Avrasiya Yazarlar Birliği ve AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Ankara, haziran, 2021, yıl 15, sayı 174.
14. **Türk Edebiyatı.** Aylık fikir ve sanat dergisi. AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Eylül, 2021, 49-sayı: 575.
15. **Üz cizgi.** Nizami Gencevi (özel sayı). Eskişehir Azerbaycanlılar Derneği Yayını. AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. 2021/sayı 19.
16. **Nizami Ganjavi almanac – III.** Scientific issue of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Bakı, Elm ve təhsil, 2021, 253 p.

Azərbaycan dilində:

Kitablar

17. **Həbibbəyli İsa.** Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində). Bakı, Elm, 2021, 440 səh.
18. **Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı.** Layihənin rəhbəri və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, elmi redaktoru AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı, məsul redaktorları: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zəhra Allahverdiyeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Bağırılı. Müəlliflər: İsa Həbibbəyli, Nüşabə Araslı, Zəhra Allahverdiyeva, İmamverdi Həmidov, Fəridə Əzizova, Təhminə Bədəlova, Hürnisə Bəşirova, Samirə Əliyeva. Bakı, Elm, 2021, 975 səh.
19. **Kərimli Teymur.** Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2021, 240 səh.
20. **Yusifli Xəlil.** Nizami Gəncəvi. Gəncə, Elm, 2021, 416 səh.
21. **Yusifli Xəlil, Pişnamazzadə Samir, Həsənov Elnur.** Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə, Elm, 2021, 182 səh.

22. **Vəlixanlı Nailə.** “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan Atabəylər dövləti” sərgisinin bülleteni. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı, Print-Art Plyus, 2021, 16 səh.
23. **Ələkbərov Məmməd.** Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Gəncə, 2021, 130 səh.
24. **Quliyeva Kübra.** Nizami Gəncəvinin söz xəzinəsindən: “Xəmsə”də işlənmiş kosmonimlər. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 208 səh.
25. **Əlibəyli Şəfəq.** Nizami “Xəmsə”sindəki akustik obrazlar (lingvopoetik təhlil). Bakı, Elm və təhsil, 2021, 284 səh.
26. **Rzasoy Seyfəddin.** Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 120 səh.
27. **Rzasoy Seyfəddin.** Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında mif, folklor və təsəvvüf. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 344 səh.
28. **Ordubadi Məmməd Səid.** Nizaminin dövrü və həyatı (məqalələr toplusu – II). Bakı, Elm, 2021, 224 səh.
29. **Qafarlı Ramazan.** Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vəhdəti. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 378 səh.
30. **Ərtoğrul Cavid və Nizami Gəncəvi irsi.** Bakı, Elm və təhsil, 2021, 112 səh. (tərtib edən və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru Gülbəniz Babaxanlı)
31. **Sadiq İslam.** Nizami Gəncəvi türkdürümü? Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2021, 64 səh.
32. **Nəcəfzadə Əzizağa.** Xavərnəq qəsri: tarix və bədii həqiqət. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 92 səh.
33. **Siracəddin Hacı.** Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” məsnəvisinin şərhı (II kitab). Bakı, Apostrof-A, 2021, 520 səh.
34. **İsmayilzadə Rauf.** Nizaminin musiqi dünyası. Gəncə, Elm, 2021, 159 səh.
35. **Muxtarov Əlimuxtar.** Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda. Gəncə, Elm, 2021, 206 səh.
36. **Təhməzova Elmira.** Nizami Gəncəvinin dünyagörüşündə sosial və mənəvi dəyərlər. Bakı, Avropa, 2021, 152 səh.
37. **Rzayeva Rəna.** Əbubəkir İbn Xosrov Əl-Ustad. Munisnamə. Bakı, Adiloğlu, 2021, 764 səh.
38. **Nizami Gəncəvi.** Yeddi gözəl. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 356 səh.
39. **Nizami Gəncəvi.** İskəndərnamə. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 672 səh.

40. **Nizami Gəncəvi – 880. Bibliografiya.** Bakı, Elm və təhsil, 2021, 562 səh.
41. **Qurbanəliyeva Sevda.** Nizami Gəncəvi poeziyasının Azərbaycan bəstəkarlarının vokal əsərlərində təcəssümü. Gəncə, Elm, 2021, 243 səh.
42. **Bayramova Alla, Şeyxzamanlı Rauf.** Musiqi Nizami “Xəmsə”sinin səhifələrində. Gəncə, Elm, 2021, 162 səh.
43. **Əlizadə Aygün.** Nizami məktəbinin davamçısı Abdullah Hatifinin “Həft mənzər” əsərinin fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 260 səh.

Qəzet və jurnallar

44. **“Ədəbiyyat qəzeti”**, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və “Ulduz” jurnalı ilə birgə Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış. 9 oktyabr 2021, № 40 (5326).
45. **“525-ci qəzet”** (Xüsusi buraxılış). Nizami Gəncəvinin iki məktubu: dünya siyasət və diplomatiya tarixinin iki şah əsəri. Bakı, 14 aprel 2021, s.5-28
46. **“525-ci qəzet”** (Xüsusi buraxılış). Nizaminin ədalət xütbəsi. “525-ci qəzet” (Xüsusi buraxılış). Bakı, 27 oktyabr 2021, s.7-18.
47. **Nizami əlyazmalarının Bakı nüsxələri** (Nizami Gəncəvi əsərlərinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan əlyazma nüsxələrinin kataloqu). Bakı, Elm və təhsil, 2021, 112 s.
48. **Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı.** Nizami Gəncəvi. Xüsusi buraxılış. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı, Elm və təhsil, 2021, №2.
49. **“Ulduz”** jurnalının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və “Ədəbiyyat qəzeti” ilə birgə Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə həsr olunmuş özəl sayı. 2021, oktyabr, № 10 (629).
50. **“İncəsənət və mədəniyyət problemləri”** jurnalının “Nizami Gəncəvi İli”nə həsr olunmuş xüsusi buraxılışı. Beynəlxalq elmi jurnal, № 2 (76). Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. Bakı, Bilgi MMC, 2021, 123 səh.

51. **“Elm tarixi və elmşünaslıq”** jurnalının “Nizami Gəncəvi İli”nə həsr olunmuş xüsusi buraxılışı. Elm Tarixi İnstitutu. Bakı, Avropa, 2021, 77 səh.
52. **Nizami irsinə fəlsəfi baxış və universal dəyərlər.** Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 204 səh.
53. **Nizami və Nəvai irsinin mif və folklor qaynaqları.** Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Folklor İnstitutu. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 464 səh.
54. **Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin şərq, qərb ədəbi-mədəni əlaqələri sistemində yeri və yaratdığı yeni istiqamətlər.** Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 404 səh.

Sadaladığımız nəşrlərin hər biri nizamişünaslığın inkişafında yeni bir nailiyyət hesab olunmalıdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidenti, akademik Ramiz Mehdiyevin “Nizami Gəncəvi: mütəfəkkirin irsi dünya mədəniyyəti və milli özünüdərk kontekstində”¹ adlı kitabı Azərbaycan mədəniyyəti və söz sənəti haqqında uzun illərin müşahidə və axtarışlarının nəticəsi olaraq zəngin elmi mənbə və qaynaqlara söykənir. Müəllif Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti haqqında Şərqi və Qərbi ədəbi-tarixi mənbələrinə baş vurmuş, o cümlədən Dövlətşah Səmərqəndi, Əlişir Nəvai, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Hafiz Şirazi, İ.V.Gete, A.E.Krımski, Y.E.Bertels, V.Dəstgirdi, V.V.Bartold, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.M.Axundov, Seyid Əzim Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət kimi alim və şairlərin əsərlərini araşdıraraq, dahi Nizaminin şəxsiyyəti və sənətinin fərdi və milli xüsusiyyətlərinin araşdırılması kimi vacib bir vəzifəni həll etməyi öz öhdəsinə götürmüş və həyata keçirmişdir.

Müəllif Nizami Gəncəvinin şəxsiyyətinə Azərbaycan xalqının böyük ehtiramını sübut edən məsələlərin öyrənilməsinə xüsusi yer ayırır və mənbələr əsasında Nizami irsinin bu xalqın mədəniyyəti-

---

¹ Рамиз Мехдиев. Низами Гянджеви: наследие мыслителя в контексте мировой культуры и национального самосознания. Баку, Элм, 2021, 100 с. (Ramiz Mehdiyev. Nizami Gəncəvi: Dahi mütəfəkkirin irsi dünya mədəniyyəti və milli özünüdərk kontekstində. Bakı, Elm, 2021, 100 с.)

nın ayrılmaz bir hissəsi olduğunu təsdiq edir. Nizaminin məqbərəsinin taleyi ətrafında alimin apardığı araşdırmalar, tarixi-siyasi zərurətdən doğan problemlərin çözülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Nizami məqbərəsinin baxımsızlığı səbəbindən narahat olan Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Məhəmməd Axundov, Firidun bəy Köçərli kimi görkəmli ədiblərin verdiyi məlumatları araşdırır, problemi doğuran səbəbləri göstərir və o dövrdə Azərbaycanın siyasi-tarixi şəraitini təhlil edərək belə yazır: “Təəssüf ki, Azərbaycan Çar Rusiyasının tərkibində olduğundan, mənəvi irs problemləri ilə məşğul olmaq üçün lazımı imkanlara malik deyildi. Həmçinin bu iş Çar hökumətinin özünün də marağında deyildi. XX əsrin əvvəllərində, bir tərəfdən, hakimiyyətin müstəmləkəçilik siyasəti Azərbaycanda milli hərəkat oyanışlarını yatırmağa çalışır, digər tərəfdən isə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı davamlı terrorçuluq fəaliyyətləri, 1918-ci ilin mart ayının son günləri Bakı, Quba, Qarabağ və digər bölgələrdə mülki əhalinin soyqırımını, sözün əsl mənasında, xalqın öz mədəni irsinə olan qayğısını ikinci plana keçirmişdi. Ancaq bu da xalqın milli özünüdərk şüurunu inkişaf etdirməyə cəhd edən ayrı-ayrı vətənpərvərlərin fədakarlıq əzmini qıra bilməmişdi.”¹

Tədqiqatçı fikir və mülahizələrində obyektivliyə üstünlük verir, yalnız elmi sübut və dəlillərə əsaslanır. Ön sözün müəllifi AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının haqlı olaraq söylədiyi kimi, “Müəllifin başqa millətlərə münasibətdə Nizami qavrayışını anlayaraq, hər hansı bir milli ritorikadan uzaq (o cümlədən hər cür subyektiv düşmənçilikdən uzaq) elmi düzgünlüklə fikir yürütməsi diqqəti cəlb edir”.²

Əsərin müəllifi XX əsrdə dəqiq və obyektiv tədqiqatlar aparmış şərqşünas-alimlərə, o cümlədən Y.Bertels, İ.Braqinski, Y.Marr, M.Ə.Rəsulzadə, A.Yaquboski M. Şaginyan, Ə.Ağayev, Mirəli Seyidov, Rüstəm Əliyev, Arif Hacıyev və başqa görkəmli alimlərə istinad edərək, Nizaminin Azərbaycan xalqının övladı olduğunu bir daha təsdiq edir. Xəlifət dövründən başlayaraq, Şərq ölkələrində ayrı-ayrı regionlarda, o cümlədən Azərbaycanda baş verən tarixi-siyasi, mədəni əlamətlərin öyrənilməsinə xüsusi yer ayırır, tez-tez ta-

¹ Рамиз Мехтиев. Низами Гянджеви: наследие мыслителя в контексте мировой культуры и национального самосознания. Баку, Элм, 2021, с.30

² Yenə orada, s.10

rixi faktlara istinad edir, Nizaminin öz əsərlərinə mütəmadi olaraq nümunələrlə dolğun və dürüst elmi nəticələr əldə edir.

“Nizami Gəncəvi İli”ndə yazılmış çox əhəmiyyətli işlərdən biri akademik İsa Həbibbəylinin 10 dildə - Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, Çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində nəşr olunan “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” adlı monoqrafiyasıdır.¹ Əsər müasir Nizamişünaslığın bir çox aktual problemlərinin dünya miqyasında əsaslı və dürüst həllinə yönəldilmişdir. Müəllifin məqsədi dünya mədəniyyətinə yüksək humanist ideyalar, parlaq və çoxcəhətli obrazlar gətirən, xalqların qardaşlıq və birliyini tərənnüm edən dahi Azərbaycan şairi və filosofu Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Qərb və Şərq oxucusuna faktlar əsasında yeni və daha dəqiq məlumatlar vermək və dünya ictimaiyyətinin diqqətini nizamişünaslığın aktual elmi-nəzəri problemləri və onların həlli istiqamətlərinə yönəltməkdir.

İsa Həbibbəyli öz tədqiqatında XI-XII əsrlərdə inkişaf edərək çiçəklənən Şərq-Renessans müsəlman mədəniyyəti və bu dövrdə Şərqlin mühüm mərkəzi regionlarından biri olan Azərbaycanın rolu və Nizami Gəncəvi düşəsini yetirən ədəbi-ictimai mühitin ümumi xarakteri, eləcə də şairin həyatı haqqında dolğun və dəqiq məlumat verir. Nizami Gəncəvinin lirik və epik yaradıcılığı haqqında da alimin özünəməxsus fikirləri diqqəti cəlb edir. Nizaminin lirik şeirlərinin süjetliliyinə, mövzu vəhdətinin tamlığını göstərən alim yazır: “Poetik cazibədarlıq və nağılvari süjetli lirika baxımından Nizami Gəncəvinin şeirləri Şərq yazılı ədəbiyyatının “Min bir gecəsidir”.²

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” yaradıcılığı üzərində xüsusi dayanan müəllif, monoqrafiyada ayrı-ayrı poemaların mövzusu, ideyası ətrafında tədqiqatlar aparır, şairin ictimai-fəlsəfi görüşlərinin ümumbəşəri əhəmiyyətini göstərir.

İsa Həbibbəylinin Azərbaycan ədəbiyyatının korifeyi və xalqımızın mənəvi sərvəti olan Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə dünya oxucusunu daha yaxından və daha dəqiq elmi arqumentlər əsasında tanış edən bu kitabı öz elmi nəticələri ilə əhəmiyyətlidir və nizamişünaslığın inkişafına yeni bir töhfədir.

¹ İsa Həbibbəyli. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, Çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində). Bakı, Elm, 2021, 440 s.

² Yenə orada, s.29

“Nizami Gəncəvi ili” nin uğurlu işlərindən biri də AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının rus dilində yenidən nəşrdən çıxan “Nizami Gəncəvi və türk ədəbiyyatı”¹ adlı monoqrafiyasıdır.

Məlumdur ki, uzun illərdən bəri Nizami “Xəmsə”sinin türkdilli məsnəvi janrı və orta əsrlər tərcümə ədəbiyyatının inkişafında rolunun araşdırılması öz əksini Nüşabə xanım Araslının tədqiqlərində tapır. Onun yeni nəşr olunan monoqrafiyası türk epik şeirinin yaranması və inkişafında böyük rol oynamış Nizami Gəncəvi sənətinin Türkiyədə təsiri, tərcümə və tədqiqi kimi aktual ədəbi əlaqə problemlərini araşdıran geniş tədqiqat işidir. Müəllifin araşdırmaları aşağıdakı məsələləri əhatə edir: Nizami əsərlərinin türkcə tərcümələrinin bədii-estetik səviyyəsi, onların orijinala və Azərbaycan tərcümələri ilə tutuşdurulması və müəllifin münasibəti; “Xəmsə” mövzularının türk ədəbiyyatında işlənməsi; türk epik şeirinə Nizami təsiri; Nizami irsinin Türkiyədə tədqiqi.

Tədqiqatçı Nizami poemalarından tərcümə yolu ilə bəhrələnmiş şairlərin əsərləri üzərində xüsusi dayanır, bu əsərlərdə Nizami poemalarından tərcümə olunaraq yazılmış beyt və bütöv parçaları təhlil edir, həmçinin tam bədii nəslə edilmiş tərcümələri də araşdırır. Nüşabə Araslı türk poetik tərcümələrini bir-bir orijinala tutuşdurur, məzmun və poetik baxımından onları müqayisə edir, tərcümələrdəki üstünlükləri, yaxud itirmələri göstərir. Müəllif M.F.Timurtaş, “Xosrov və Şirin” Q.Beqdeli tərəfindən orijinal sayılan türk şairi Şeyxinin poemasını Nizami əsərinin tərcüməsi hesab edir, hətta tərcümə edilən beyt və bəhsləri göstərir.

Araşdırmada həmçinin Nizaminin “Xəmsə”sinə ana dilində nəzirə yazmış türk sənətkarlarının əsərləri və Nizami mövzularında yaranan türk poemalarından bəhs edilir. Müəllif H.Həmdi, T.Yəhya, Feyzi, S.Feyzullah, Behişt, Çakəri, Əhmədi, Rizvan, N.Ətəyi və başqa şairlərin əsərlərinin elmi təhlilindən çıxış edərək türk ədəbiyyatının öz inkişaf mərhələsində qarşılaşdığı ədəbi zərurət və bu zərurətin törətdiyi qlobal inkişafı göstərir. O, həmçinin türk sənətkarlarının Nizami mövzularına müraciətinin dövrün ədəbi estetik tələbatı ilə bağlılığını göstərərək Nizami təsirinin türk epik şeirinin inkişafında oynadığı əvəzsiz rolu qiymətləndirilir.

---

¹ Нушабе Араслы. Низами Гянджеви и Турецкая литература. Год Низами Гянджеви. Баку, ЭЛМ ве тахсил, 2021, 462 стр.

AMEA-nın müxbir üzvü Azadə xanım Rüstəmovaya və filologiya elmləri doktoru Fəridə Əzizovanın nəfis şəkildə rus dilində Türkiyədə “Teas Press” nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “В орбите слова Низами Гянджеви” (“Nizami Gəncəvi sözünün orbitində”) kitabı, əlbəttə, müasir nizamişünaslığın töhfələrindən biridir.

Azadə Rüstəmovanın klassik Azərbaycan poeziyasının, eləcə də nizamişünaslığın zəngin problemlərinin, onun çoxşaxəli istiqamətlərinin öyrənilməsində müstəsna rolu olmuşdur. Azadə xanımın yaradıcılığının çiçəkləndiyi dövr Azərbaycan nizamişünaslığının XX əsrin 60-cı illərindən sonrakı mərhələsinə təsadüf edir. Məlumdur ki, o vaxta qədərki dövr, yəni XX əsrin 40-cı illəri Azərbaycan nizamişünaslığının tarixinə qızıl dövr kimi daxil olmuş və görkəmli şərqşünas Y.E.Bertelsin (1938-1948) nizamişünaslığın fəaliyyətini yekunlaşdırarkən qeyd etdiyi kimi, Nizaminin öyrənilməsi sahəsində gələcək işlərin davam etdirilməsi üçün əsas baza yaradılmışdı. Yəni özül, bünövrə qoyulmuşdu. Sonrakı 50-70-ci illərdə həmin möhkəm özül üzərində geniş və çoxşaxəli tədqiqatlar başlanmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycanda görülmüş yeni və ən yaxşı işlərdən biri Azadə Rüstəmovanın 1975-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunan “Azərbaycanda epik şeirin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər)” adlı monoqrafiyası idi ki, həmin əsərin bazası əsasında rus dilində çap olunan kitab ərsəyə gəlmişdir. Bu əsər Azərbaycan klassik şeirində, hətta mən deyərdim ki, Şərq şeirində epik poeziya tarixi və nəzəri problemlərinə dair ilk sistemli tədqiqat işidir.

Azadə Rüstəmovaya Şərqdə geniş yayılmış epik şeir növünün formalaşması və inkişafına tarixi baxış keçirir, hər şeydən əvvəl, XII əsr Şərq şeirində hadisə kimi meydana çıxan Nizami Gəncəvi poeziyasını epik janrın zirvəsi olaraq öyrənir, bu janrın milli bağlarını, qaynaqlarını üzə çıxarır, onun Şərq poeziyasında yeni və orijinal mahiyyət kəsb edən fərdi cəhətlərini araşdırırdı. Bu tədqiqatda Azərbaycan epik şeirinin mənşəyi, növləri, xüsusiyyətləri və bir sıra başqa məsələlər mühüm yer tutur. Folklor və epik şeir, epik şeirin formalaşmasında ictimai-tarixi şərait və mədəni - ədəbi mühitin öyrənilməsi – əsatiri, mifik surətlər, qədim türk xalqlarına məxsus totem, mifə çevrilmiş obrazların, habelə bir çox yazılı abidələrin janr baxımından araşdırılması – müəllifə klassik ədəbiyyatda məz-

mun və forma nisbətini və epik janrın Şərqdə sonrakı inkişafını izləməyə imkan vermişdir.

Azadə xanım Y.E.Bertelsin tələbəsi olmuşdu, təbii olaraq, bu görkəmli şərqşünasın məktəbini keçmişdi. Məlumdur ki, Bertels özünün tədqiqatlarında dəqiq nəticəyə gəlmişdir ki, epik janrda Şərq poeziyasının sonrakı taleyini Nizami Gəncəvi həll etmişdir, yəni Şərqin epik janrı XII əsrdən sonra Nizami Gəncəvi yaradıcılığına bağlıdır. Bu məsələlərin ədəbi-nəzəri problemlərinin araşdırılmasında Azadə xanımın rolu böyükdür. Epik janrın inkişaf yollarını müəyənləşdirən belə bir fundamental əsər Azadə xanıma qədər yazılmamışdı. Bu baxımdan, “Nizami Gəncəvi sözünün orbitində” kitabında nizamişünaslığın bir sıra aktual problemlərinin yenidən tədqiqata cəlb olunması əhəmiyyətlidir.

Nizami Gəncəvinin tarixi xronikalara münasibəti və tarixiliyin bədii yaradıcılıq metodologiyasında tətbiqi prinsiplərinin öyrənilməsi müasir elmin aktual mövzularından biri olaraq qalmaqdadır. Akademik Teymur Kərimlinin bu mövzuya həsr etdiyi “Nizami və tarix” əsərinin əhəmiyyətini qeyd etmək vacibdir. Nizamişünaslığın nisbətən az öyrənilmiş bu sahəsində silsilə araşdırmaları ilə diqqəti cəlb edən alim Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə töhfə olaraq, bu mövzuya yenidən qayıtmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “Tarixlə bədii ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələri bu və ya digər tarixi dövrdən, bu və ya digər regionun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bəzən güclənib, bəzən zəifləsə də, heç vaxt qırılmamış, ictimai təfəkkürün bu iki forması daim bir-birini qarşılıqlı surətdə zənginləşdirmiş və tamamlamışdır”.¹

Yubiley ilinin diqqəti cəlb edən nəşrlərindən biri də tədqiqatçı alim Eldar Əmirovun “Şairlik şöhrətinin kölgəsində qalmış mütəfəkkir: Nizami Gəncəvinin elmi dünyagörüşü haqqında”² adlı monoqrafiyasıdır.

Kitabda dahi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının nisbətən az araşdırılmış mühüm bir sahəsinin – təbiətşünaslıq elmi ilə əlaqəsinin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçı elm və mütəfəkkirin cəmiyyətdəki yüksək mövqeyini göstərməklə, Nizaminin elmin mənəvi və əməli faydaları haqqında görüşlərini, habelə müsəlman

¹ Teymur Kərimli. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2021, 240 səh.

² Эльдар Амиров. Мыслитель, затменный славой поэта: о научном мировоззрении Низами Гянджеви. Баку, Элм, 2021, 232 стр.

Şərqinin Əl Fərabî, İbn Sina, İbn Rüşd, Nəsirəddin Tusi kimi alimlərinin nəzəri-təcrübü fəaliyyətlərini araşdırır. Müəllif Nizaminin elmi dünyagörüşünün əsas aspektlərini, xüsusən təbiət, tibb və psixologiya elmləri sahəsində biliklərini tədqiq edir, şairin bu elmi görüşlərinin ictimai-mədəni təfəkkürə təsirini qiymətləndirir. İşin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri müəllifin tədqiqata geniş elmi mənbələr cəlb etməsi və araşdırmalarını yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq, faktlar və konkret parametrlər əsasında aparmasıdır.

Nizami Gəncəvi irsinin elmin müxtəlif kateqoriyaları və fəlsəfi konsepsiyalar üzrə araşdırılması nizamışünaslığın son dövrlərdə nail olduğu uğurlu nəticələrdən biridir. Bu baxımdan, tədqiqatçı alim Ramazan Qafarlının “Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vəhdəti” adlı monoqrafiyasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.¹

Nizami Gəncəvi irsinin folklor qaynaqları ilə bağlı öyrənilməsi işi üzrə tədqiqatçı-alim Seyfəddin Rzasoyun “Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında mif, folklor və təsəvvüf” adlı kitabı diqqəti cəlb edir.²

Monoqrafiyada şüurun inkişaf mərhələləri (mifoloji və tarixi şüur modelləri), “Yeddi gözəl” poemasının əsas süjetinin folklor-mifoloji semantikasını, makrokosmun (“böyük dünya”) mifopoetik strukturu və funksional semantikasını, poemadakı haşiyə nağil süjetlərində sufi dünya modellərinin təriqət praktikasının və mifoloji arxetiplərin təcəssümü, mikrokosmun (“kiçik dünya”//insan) mənəvi təkamül prosesinin semiotik strukturu, irfani-psixoloji və təsəvvüfi-poetik semantikasını kimi məsələlər öyrənilmişdir.

Müəllifin araşdırmalarına əsasən, Nizami “Yeddi gözəl”nin daşdığı orta çağ dünya modeli çox mürəkkəb bir hadisədir. Bu model istər mövcud durumu, istərsə də ənənəsi etibarilə çoxqatlı qurumdur. Nizami çağının hakim dünya modeli İslam ehkamlarıdır. Ərəb mədəniyyəti vasitəsilə antik fəlsəfənin Şərqlə ötürülməsi Şərq fəlsəfəsinin inkişafına yeni məzmun verdi (ellinizm şəraitini də nəzərə alırıq). Aristotelin ideyaları əsasında inkişaf edən Şərq peripatetizmi (əhli-hikmət) orta çağın parallel, alternativ dünya modeli

---

¹ Ramazan Qafarlı. Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vəhdəti. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 378 səh.

² Seyfəddin Rzasoy. “Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında mif, folklor və təsəvvüf. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 344 səh.

idi. İslamdan boy atıb, həm də əski ritual-kult ənənələrindən qaynaqlanan sufilik də prinsipcə yeni dünya modeli idi.

Alim Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində mifik elementlər, folklor ənənələri və təsəvvüf anlayışı üzrə tədqiqlər apararaq belə qənaətə gəlir ki, orta çağ dünya modeli bir tərəfdən elmi-rasional hadisə olmaqla bərabər, həm də ənənəyə söykənən hadisə idi. Həmin çağda orta əsr Azərbaycanı Şərqi Mədəniyyət kontekstində öz İntibah dövrünü yaşayırdı və bu çağda folklor, ədəbi, mədəni və sair ənənələrin bir-birinə təsiri və paralel mövcudluqları təbii bir hadisə idi.

Seyfəddin Rzasoyun yubiley ilində təqdim etdiyi əsərlərdən biri də “Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya” adlı əsəridir.¹

Kitabda müəllifin, özünün qeyd etdiyi kimi, 1986-cı ildə müdafiə etdiyi diplom işinin əsas mətni orijinalda olduğu kimi təqdim olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycan-Oğuz mifologiyası, XII əsr İntibah şəraitində Nizaminin mifoloji motivlərə müraciətinin nəzəri-estetik şərtləri və tarixi-etnik şəraiti, sənətkarın “Yeddi gözəl” poemasında təbiət və cəmiyyətin vəhdəti konsepsiyası, Bəhram surəti və Oğuz ovçuluq kultuna bağlı Bəkil, ictimai-əxlaqi ideya və əski əsətlər, poemadakı “Xeyir və Şər” nağlında Azərbaycan-Oğuz əsətlərindən istifadə, Bəhram şah və əski heyvandarlıq kultu ilə bağlı bir sıra obrazlar – müdrik çoban və sair məsələlərdən bəhs olunur.

Yubiley ilinin nəşrlərindən Xuraman Hümətovanın rus dilində çap etdirdiyi “Nizami Gəncəvi və ezoterizm” adlı kitabını qeyd etmək lazımdır.² Əsər XII əsr Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi mühtinin yetirməsi olan dahi Nizaminin əsərlərində təsəvvüflə bağlı ezoterik bilgilərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif İslam dini və onun müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”in ideyalarını Nizami yaradıcılığının əsas qaynaqlarından biri kimi öyrənir. Tədqiqatçının qənaətinə görə, şair məsnəvilərində dövrünün təsəvvüfi ideyalarını öz bədii düşüncəsindən keçirmiş, onlara orijinal istiqamət vermiş, müvafiq poetik nümunələr işığında oxuculara çatdırmışdır. Kitabda müəllif Nizaminin öz dövrünün fəlsəfi-ideoloji görüşlərinə dərin-

---

¹ Seyfəddin Rzasoy. Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 120 səh.

² Хурман Гумматова. Низами Гянджеви и эзотеризм. Баку, Элм ве тахсил, 2021, 100 стр.

dən bələd olduğunu və məsnəvilərində yetərinə bu elmdən faydalandığını faktik materiallar əsasında isbat etməyə nail olur.

Yubiley ilinin nəşrləri sırasında AMEA-nın Gəncə Bölməsində yerinə yetirilən əhəmiyyətli işlər diqqəti cəlb edir. Görkəmli nizamişünas-alim Xəlil Yusiflinin “Nizami Gəncəvi” adlı monoqrafiyası yubiley ilinin töhfələrindəndir.¹

Bundan əlavə, Xəlil Yusifli, Samir Pişnamazzadə və Elnur Həsənov tərəfindən hazırlanmış “Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi” kitabı da yubiley ilinin əhəmiyyətli töhfələrindəndir.²

Nizaminin doğma yurdu Gəncədə nəşr olunan işlər sırasında tədqiqatçı- alim Əlimuxtar Muxtarovun “Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda”adlı monoqrafiyasının əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır.³

Müəllif göstərir ki, Nizami Gəncəvi dühası əsrlərlə Azərbaycan şairlərinin, ədiblərinin, mütəfəkkirlərinin yaradıcılıq yolunu işıqlandırdığı kimi orta əsrlərdən etibarən şairin özü də bədii ədəbiyyatın obrazına çevrilmiş, nəticədə haqqında saysız-hesabsız bədii əsərlər meydana gəlmişdir. Miqyasa gəlməyəcək dərəcədə çox olan bu bədii əsərlərin mövcudluğu Nizami Gəncəvinin bir Azərbaycan şairi olduğunun və mənsub olduğu xalqın genetik yaddaşında daim zirvə təşkil etməsinin bariz nümunəsidir. Monoqrafiyada dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi haqqında orta əsrlərdən başlayaraq, bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatının lirik, epik və dramatik növlərində yazılan bütün bədii əsərlər onlara həsr edilən monoqrafiyaların, məqalələrin məzmunu kontekstində müəllifin fikirləri ilə tədqiq və təhlil süzgecindən keçirilmişdir.

Son dövrlərdə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə monumental 10 cildlik şərhlər kitabını yazmaqla, çox çətin və məsuliyyətli bir işi öz üzərinə götürən tədqiqatçı-alim Siracəddin Hacınin xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Burada onun araşdırmalarını bir neçə elmi aspektdən dəyərləndirməyə çalışacağıq: İlk növbədə, aparılan bu tədqiqatlar Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə

---

¹ Xəlil Yusifli. Nizami Gəncəvi. Gəncə, Elm, 2021, 416 səh.

² Yusifli Xəlil, Pişnamazzadə Samir, Həsənov Elnur. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə, Elm, 2021, 182 səh.

³ Əlimuxtar Muxtarov. Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda. Gəncə, Elm, 2021, 206 səh.

Nizami Gəncəvinin əsərləri üzrə dünya şərhçilik ənənəsinin uğurlu davamı olaraq çox əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, humanist islami ideyaların yorulmaz carçısı olan Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisinin şərhçilik tarixi orta əsrlərdən başlayır və bu şərhçilər öz dövrlərinin görkəmli dilçi alimi, Şərq fəlsəfəsi və poetikasını mükəmməl bilən şəxsiyyətlər olmuşlar. Onların içərisində Məhəmməd Qivami əl-Bəlxinin adını qeyd etmək lazımdır. O, özünün XIV əsrdə fars dilində yazdığı "فرهنگ بحر الفضائل فی منافع الافاضل" (Fazillər dəryası fəzilətlərinin faydaları) lüğətində “Xasseyi-kitabi “Məxzənül-əsrar” və mədən-e əl-əfkar-e Nezami Gənceyi” adlı şərhini yazmışdır. Məhəmməd Qivami əl-Bəlxinin Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərinə də şərhlər yazmışdır.

Eləcə də, orta əsrlərin görkəmli şərhçi alimlərindən hesab olunan Əbdül Həmid Qazinin “Məxzənül-əsrar”a yazdığı farsca şərhini də qeyd etmək lazımdır. Vaxtilə Y.E.Bertels bu əsərin Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun Əlyazmalar şöbəsində mühafizə olunan və (hicri- 917) m. 1512-ci ildə üzü köçürülən bir nüsxəsi haqqında məlumat vermişdir.¹

“Məxzənül-əsrar” a türkcə yazılmış ilk şərh kitabı XVI əsrdə yaşamış türk müəllifi Mövlana Mustafa Şəmi Çələbi tərəfindən qələmə alınmışdır. Mövlana Mustafa Şəmi Çələbi öz dövrünün görkəmli poeziya şərhçilərindən hesab olunur. O, Mövlana Ruminin “Məsnəvi”sinə, Hafızın “Divan”ına, Sədi Şirazinin “Bustan” və “Gülüstan”, Caminin “Baharistan”, “Təhfətül-əhrrar” və “Sübhətül-əbrar”, Fəridəddin Əttarın “Məntüqüt-teyr” və “Pəndnamə” kimi əsərlərinə şərhlər yazmışdır. Son işi 1602-ci ildə Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” ına yazdığı şərh kitabıdır ki, bu əsər “Şərhi-Məxzənül-əsrar” adı ilə mənbələrdə yer almışdır.

XVIII əsrin əvvəllərində Qazi İbrahim Tata`inin hazırladığı şərh, daha sonra XIX əsrdə Zuhur əl-Həsən Banhurinin 1881-ci ildə yazdığı “Zühur əl-əsrar” (“Sirlərin zühuru”) adlı şərhini göstərmək olar.

XIX əsrdə, 1844-cü ildə Londonda Oksford Universitetinin görkəmli şərqşünas alimi Nataniel Blend tərəfindən Nizami Gəncə-

---

¹ Евгений Бертельс. “Сокровищница тайн”. Низами и Физули. Москва, 1962, с.180-182

vinin “Məxzənül-əsrar” əsərinin farsca mətninin nəşri Avropada bu sahədə görülmüş ilk ciddi iş olaraq çox qiymətlidir.

XX əsrdə Nizami Gəncəvinin bu əsərinə İranda, eləcə də Azərbaycan və Rusiyada şərhlər və izahlar yazılmışdır. Şairin lirika və poemalarının nəşri, tərcümə və tədqiqi zamanı izahlar və açıqlamalar vermiş müəlliflər içərisində H.Araslı, Y.E.Bertels, M.Əlizadə, V.Dəstgirdi, S.Nəfisi, Y.Pipka, Q.Darab, R.Əliyev, Q.Əliyev, Z.Quluzadə, V.Aslanov, H.Məmmədizadə, A.Rüstəмова, X.Yusifli, Ç.Sadıqoğlu, N.Araslı, T.Kərimli və onlarla başqa bu sahədə əməyi olan müəlliflərin adlarını çəkə bilərik.

Elmin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, şərhçilik tarixində iki ənənəvi istiqamət özünü göstərir: Bir qrup müəlliflər “Sirlər xəzinəsi” əsərinin şərhində Qurandan yalnız iqtibas olan beytləri göstərməklə, əsərin poetik məzmununun izahına daha çox diqqət verir, həmçinin başqa şairlərlə də müqayisələr aparır. Məsələn, Məhəmməd Qivami Bəlxinin şərhlərində bu xüsusiyyətlər özünü göstərirdi. O, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndə:

غمزه نسرين نه ز باد صبا
از اثر لطف تو شد توتيا¹

Nəsrin gülünün qəməsi badi-səbadan deyil,
Sənin lütfünün təsirindən tutiyaya çevrilir

– beytinin poetik və fəlsəfi mənasını izah edir və qeyd edir ki, Əmir Xosrov da Nizami Gəncəvinin həmin beytindən bəhrələnərək, “Nəsrin gülü bəlkə də, badi-səbadan deyil, sənin lütfündən açılmışdır” – şəkildə bir beyt söyləmişdir.²

Başqa bir qrup məsələyə daha fərqli yanaşmışdır. Məsələn, Hindistanlı şərhçi Məhəmməd bin Lad Dəhləvi “Fərhəngə-muəyyəd əl-füzələ” (Fazillərin tərəfdarları lüğətində) Nizami beytlərinin Quran ayələri ilə tam qarşılığını verir.³ Şərhçinin Nizaminin aşağıdakı beytinin izahına diqqət yetirək:

¹ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، ص 252، 1960، ص.9.

² قوجه زاده علیرضا، شروح مخزن الاسرار، مجله آینه میراث، 1389، شماره 25.

³ Yenə orada, s.25

داغ نه ناصيه داران پاک
تاج ده تخت نشینان خاک¹

ak alınılıların alınına dağ vuran,
Yer təxtində oturanlara tac verən.

Onun şərhinə əsasən, birinci misranın: پاک - داغ نه ناصيه داران پاک - əsası Quranın Fəth surəsinin 29-cu ayəsindən alınmışdır. Yəni: “Si-məhum fi vucuhuhim-min əsəris-süçud” “Onların üzündəki əlamət Allaha etdikləri səcdələrin izidir”.²

İkinci misra həmçinin: تاج ده تخت نشینان خاک – İsrə surəsinin 70-ci ayəsinə işarədir: yəni: “Biz Adəm övladını şərafli etdik... onu yaratdıqlarımızın hamısından üstün tutduq”.³

Siracəddin Hacı orta əsrlərdə mövcud olmuş bu iki qanadı bə-rabər, qoşa şəkildə davam etdirmiş, təfərrüatı ilə islama bağlı məsə-lələri yerli-yerində izah etməyə çalışmışdır. İkinci tərəfdən, Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisini nəşr və tədqiq edən alim-lərin hamısı əsərin ideya və üslubunda islam dininə bağlı elementləri xüsusi qeyd etmişlər, çünki əsər özü bunu tələb edir. Məsələn, N.Blend 1844-cü ildə Londonda “Məxzənül-əsrar”ı nəşr edərkən, ki-taba Nizaminin özünün aşağıdakı beytlərini epiqraf seçmişdir:

مایه درویشی و شاهي درو   مخزن اسرار آلهي درو⁴

Dərvişliyin və şahlığın mayası ondadır,
İlahi sirlərin xəzinəsi ondadır.

Yaxud, ilk şərhçilərdən hesab olunan Əbdül Həmid Qazi Ni-zami Gəncəvinin bu əsərindəki başlanğıcı:

بسم الله الرحمن الرحيم
هست کلید در گنج حکیم⁵

¹ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، ص 252, 1960، ص.1.

² Qurani-Kərim. Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası. Tərcüməçi: Mirzə Rəsul İsmayılzadə Duzal, Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı. Bakı, 2005, s.515

³ Yənə orada, s.289

⁴ Bland Nathaniel. Makhzan ul asrar, being the first of the five poems or Khamsah Shaikh Nizami of Ganjah. Printed for the society for the Publication of oriental texts. London, 1844

⁵ نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، ص 252, 1960، ص.1.

Bismilləhir-Rəhmanir-Rəhim,
Allahın xəzinə qapısının açarıdır,

– beytini aşağıdakı kimi şərh etmişdir: “Bu beyt başlanğıcdan xəbər verir, əsərin həsr olunduğu mübtədaya, ilkinə aid müqəddimədir.”¹

“Məxzənül-əsrar” məsnəvisinin ideya-məzmun və bədii dil baxımından zəngin və çoxsüjetli bir əsər olduğu üçün onun başqa dilə tərcüməsi və şərhlərin yazılması işi böyük məsuliyyət tələb edir. Təsadüfi deyildir ki, akademik Həmid Araslı “Məxzənül-əsrar”ın filoloji tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə əsərin dilində elmi-dini ifadələrin çox olduğunu, “şairin xüsusilə Quran ayələri, dini rəvayətlər, mövcud fəlsəfi görüşlərlə bağlı çoxlu ifadə” işlətdiyini qeyd edərək yazırdı: “Bu gün şairin son dərəcə zəngin təşbeh və istiarələrini şərhətsiz dərk etmək çətindir. Hətta mütəxəssislər belə bu çətinliyi hiss edir, eyni beyti bir neçə şəkildə şərh edirlər.”²

Beləliklə, ictimaiyyətə təqdim etdiyi şərh kitablarında Sira-cəddin Hacınin əsas məqsədi islam dininin fundamental görüşləri, şəriətin əsaslarının təsdiqi və təbliği sahəsində Nizami Gəncəvi əsərinin rolunun və həmçinin şairin müsəlman ideologiyasının filosof-sənətkarı olaraq böyüklüyünün, bənzərsizliyinin öyrənilməsidir. Hər şeydən öncə, müəllifin məsələyə yanaşma tərzini, Nizami əsərini şərh edərkən, tətbiq olunan metodoloji aspekt diqqəti cəlb edir.

Bu şərhərdə müasir ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan aparıcı elmi metodlardan biri olan hermenevtik elmi-nəzəri prinsiplər tətbiq olunmuşdur. Məlumdur ki, hermenevtika elmi başlanğıcını çox qədim mətnlərdən götürür. Bu sahənin tanınmış mütəxəssislərindən biri olan N.Bedzir qeyd edir ki, “Герменевтика – философско-эстетическая теория интерпретации текста и наука о понимании смысла произведения. Функция интерпретации состоит в том, чтобы научить, как следует понимать произведение искусства согласно его абсолютной художественной ценности. Герменевтика берёт начало в древности, а именно в приёмах истолкования Библии и древнейших текстов культуры”.³

¹ Бертельс Е.Э. “Сокровищница тайн”. Низами и Физули. Москва, 1962, стр.181.

² Araslı H. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Giriş. Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor R.Əliyevindir. Bakı, Qanun, 2014, s.16

³ Бедзир Н.П. Теория и методология литературы, курс, лекция, литературоведческие исследования <http://nataliabedzir.com/2013/12/11> лекции-по-методологии-литературоведч/

Göründüyü kimi, Avropa, o cümlədən rus tədqiqatçıları bu başlanğıcı Bibliyadan və daha başqa qədim mətnlərdən götürürlər. Müasir dövrdə Azərbaycanda da ədəbi mətnlərin Quranla və daha qədim mənbələrlə bağlı şəkildə öyrənilməsi sahəsində yaranmış boşluğun aradan qaldırılması müşahidə olunur və Siracəddin Hacı- nın tədqiqatları bu cəhətdən çox qiymətlidir.

İlk növbədə ərəb, fars və türk ədəbiyyatında meracnamələri tədqiq edən şərhçi alim Nizami Gəncəvinin islam peyğəmbərinin meracına münasibətini, 5 poemada yazılmış Merac hissələrini, 1-ci beytdən son beytə qədər – Məhəmməd Peyğəmbərin meraca yük- səlişini – merac hadisəsinin təsvirini, həmçinin, yeddi göy, fələk, ərəş, dörd gövhər, gecə-gündüz və sair irfani rəmzləri araşdırır. Mü- əllif Nizami şəxsiyyətini, dünyagörüşünü olduğu kimi izah etməyə çalışır. Bu səbəbdən, qarşıya qoyulan bir çox məsələlərin həlli “Məxzənül-əsrar”da Nizami Gəncəvi tərəfindən qoyulan tərzdə, yə- ni tarixi-metafizik yöndə izah olunur ki, bu da şairin dünyagörüşün- də merac hadisəsinin ilahi iradəyə bağlı olaraq qavranmasını bir da- ha təsdiq edir.

Nizami meracnamələrində şairin məramının hər bir poemanın ideya-məzmununa uyğun olduğunu qeyd edən müəllif ayrı-ayrı əsərlərdə merac hadisəsinin tərənnümünün özəlliklərindən bəhs edir. O, Nizami Gəncəvinin meracnamələrdə “bitkin bir süjet xətti” yaratdığını və “uca Allahın varlığına münasibət” bildirdiyini göstə- rir və bu xüsusda zəngin material cəlb edərək araşdırmalar aparır.

Şərhçi “Xosrov və Şirin” əsərindən bəhs edərkən, haqlı ola- raq, Nizaminin bu əsəri Allaha dua ilə başladığını qeyd edir, bu əsə- rə daxil edilmiş meracnamənin izahında isə yazır: “Şair bu merac- namədə merac nemətini “həqiqi məhəbbət xəzinəsi” adlandırır, me- rac nemətini uca Allahın(c.c.) insan sevgisinin dəlili kimi təqdim edir”.¹

S.Hacının şərhlərində Nizami Gəncəvi poemalarında Quran- dan alınma çoxsaylı dini arxetiplərin izahının özünəməxsus olması diqqəti cəlb edir. Nümunə olaraq, “Sirlər xəzinəsi”nin meracnamə hissəsində yer alan “Sidr” arxetipini nəzərdən keçirək. Müəllif Qu- rani-Kərimin Nəcm surəsi 14-cü ayəsindən alınmış bu “arxetip”

---

¹ Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.), 4-cü kitab. Bakı, 2010, s.118

haqqında özünəqədərki şərhçilərdən fərqli olaraq daha geniş və dolğun izahlar verir. Dini mənbələrə əsasən, məlumdur ki, “Sidrət-əl müntəha” (son ağac) – 7-ci qat göydə bir ağacdır ki, cənnətin alt qatında insan kamalının çata bildiyi son pillədir. Peyğəmbərin Həzrəti Cəbraili geridə qoyub keçdiyi bu son nöqtə – Sidr adlanır. Müəllif “Sidr” arxetipinin dini-elmi qaynaqlara əsasən izahlarını verdikdən sonra, Nizaminin bu beytlərdə ifadə etdiyi məzmunu açıqlayaraq yazır: “Hz. Nizami beytin birinci misrasında Sidr ağacını iki anlamda işlətməmişdir. Birincisi, şair demək istəyir ki, islam Peyğəmbərinin merac gecəsindəki yolçuluğunun bir mərhələsi başa çatmışdır. Sidr ağacı olduğu yer bu aləmin son nöqtəsidir. İkincisi, şair demək istəyir ki, sidr ağacı çox gözəldir. Ancaq Peyğəmbər üçün qolsuz köynək oldu, yəni Hz. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsi onun olduğu yerdən də irəli getdi, bu məsafə ona dar gəldi (qolsuz köynək oldu)”¹.

Nizaminin meracnamələrdə işlətdiyi dini arxetiplər içərisində elə obrazlar vardır ki, indiyədək onlar çox zaman ya şərhdən kənar da qalmış, yaxud yalnız lüğəvi mənalari verilmişdir. Bunu “Rəfrəf” dini-arxetipi haqqında söyləmək mümkündür. Məlumdur ki, dini mənbələrə əsasən Rəfrəfin müxtəlif lüğəvi və simvolik mənalari mövcuddur. Cənnətin yaşıl təbəqəsi, pərdəsi – Rəfrəf adlanır; həmçinin Peyğəmbər göyün 7-ci qatı keçəndən sonra əyləşdiyi yaşıl döşəkcə də Rəfrəf adlanır. Rəfrəf arxetipi – “Qurani-Kərim”in “Ər-Rəhman” surəsinin – 76 ayəsində yer almışdır:

مُتَّكِنِينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ (76)

“Yaşıl yastıqlara və son dərəcə gözəl döşəklərə söykənmiş olacaqlar”².

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinin meracnaməsində yer alan aşağıdakı:

سرافیل آمد و بر پر نشاندش
بهودج خانه رفر ف رساندش³

¹ Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.), 4-cü kitab. Bakı, 2010, s.504-505

² Qurani-Kərim. Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası. Tərcüməçi: Mirzə Rəsul İsmayilzadə Duzal, Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı. Bakı, 2005, s.534

³ نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ل.أ. خه تاقوروف، باکو، 1960. ص. 764.

İsrafil gəldi və onu qanadına aldı,
Rəfrəf kəcavəsinə yetirdi,

– beytini izah edərkən, müəllif Rəfrəf arxetipinin əfsanəvi quş və eşq simvollarına bağlı mənalarına diqqət yetirir ki, bu da onun öz tədqiqatlarını zəngin qaynaqlar əsasında apardığını bir daha sübut edir.

Şərhcinin bir çox izahları tədqiqatçıların məsələyə daha geniş aspektdən yanaşmasına imkanlar açır. Məsələn, mən bu fikri Nizami Gəncəvi əsərlərində yer alan 9 qat göylər haqqındakı elmi-fəlsəfi təsəvvürlərin izahı haqqında söyləmək istərdim. Elmi ədəbiyyatdan mənə məlum idi ki, “1-ci fələkdə – Ay, 2-cidə Ütarid (Merkur), 3-cüdə Zöhrə (Venera), 4-cüdə Günəş, 5-cidə Mərrix (Mars), 6-cı göydə Müştəri (Yupiter), 7-ci göydə Zühəl (Saturn) yerləşir. Bunlara astronomiyada yeddi səyyarə deyilirdi”.¹

M.Şəbüstəriyə görə, göydəki sabit ulduzlar 8-ci fələkdə yerləşir və bunlara fələkül – bürüc (bürclər fələyi) deyilir. Burada 12 büruc vardır və 9-cu fələk isə 8-ci fələyin kürsüsüdür. 9-cu göyə – fələkül-əflak, ərşi- əla deyilir və bu fələkdə heç bir səma cismi yoxdur.²

Şərhcə-alim Siracəddin Hacı Nizami Gəncəvi poemalarını beyt-beyt təhlil edir, şairin islami-bəşəri ideyalarını, qələmə aldığı süjetləri, yaratdığı obrazları, Quran surələrindən alınma əhvalatları geniş tədqiqata cəlb edir. Müəllif – dialoqluq şəraitində, şərh etdiyi mətnin ifadə etdiyi islami fəlsəfi-mədəni dünyagörüşü, tolerant etik-estetik prinsipləri gözləməklə, şairin yaradıcılığına xas məzmunu olduğu kimi çatdırır və Nizami Gəncəvi şəxsiyyəti ilə oxucu arasında adekvat anlaşma yaradır.

“Nizami Gəncəvi İli” ndə görülən əhəmiyyətli işlərdən biri də dilçi alim Kübra Quliyevanın “Nizami Gəncəvinin söz xəzinəsindən: “Xəmsə” də işlənmiş kosmonimlər” (Bakı, Elm, 2021) adlı monoqrafiyasıdır. Bu əsərdə Nizami kosmonimləri ilk dəfə olaraq dilçilik elminin predmeti olaraq, sistem halında tədqiqata cəlb olunmuşdur.

¹ Ə.Ə.Əhmədov. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində həndəsə, fizika və astronomiya məsələləri. //Nizami Gəncəvi. Almanax I. Bakı, Elm, 1984, s.108

² 148. محمدی باغملانی، محمد کاظم، حدیث بی کم و بیش (شرح گلشن راز شیخ محمود شبستری، ص. 148)

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində işlənən onomastik sistem, o cümlədən kosmonimlər hələ orta əsrlərdən başlayaraq Şərqi məşhur şərhçi alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Nizami əsərləri şərhçilərinin hər biri öz dövrünün görkəmli dilçi alimi, Şərq fəlsəfəsi və poetikasını, eləcə də dünyəvi elmləri mükəmməl bilən şəxsiyyətlər olmuşlar.

Kübra Quliyevanın tədqiqatında Nizami Gəncəvi əsərlərində geniş yer tutan kosmonimlərin tam halında tədqiqata cəlb olunması, şairin bədii leksikasında bu dil vahidlərinin elmi-astronomik, astroloji, həmçinin etimoloji-leksik mənalarının təsnifatı və öyrənilməsi işin yeniliyidir və alimin dilçilik sahəsindən başqa astronomiya elminə də bələd olmasını təsdiq edir.

Monoqrafiyanın “Nizamiyəqədər mənbələrdə və “Qutadqubilik”də kosmonimlər”, “Nizami Gəncəvi leksikasının tədqiq tarixindən”, “Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində işlənmiş kosmonimlər”, “Nizami “Xəmsə”sində ulduz adları”, “Nizamidən sonra bədii ədəbiyyatda kosmonimlər”, “Kosmonimlərdən yaranan antroponimlər” adlı fəsillərində müəllif tədqiqata Nizami Gəncəvi və bir sıra başqa Azərbaycan klassiklərinin əsərlərindən zəngin faktiki materiallar cəlb etmişdir.

Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqi və təbliği sahəsində son nailiyyətlərin hamısı haqqında ayrıca bəhs etmək imkanımız olmasa da, onu qeyd etməliyik ki, Nizami əsərlərinin hər bir yeni nəşri və aparılan hər bir elmi tədqiqat işi nizamişünaslığın inkişafında irəliyə doğru atılan qəti bir addımdır.

Dövlətimiz və xalqımız Azərbaycanın, eləcə də bütün dünya mədəniyyətinin nadir söz ustası, filosof-şairi olan Nizami Gəncəvinin xatirəsini daim uca tutur, ölməz sənətkarın ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi sahəsində geniş miqyaslı işlər aparılır və bundan sonra da araşdırmalar və nəşrlər əzmlə davam etdiriləcəkdir.

3. Nizami Gəncəvinin Avropa və ABŞ-da tədqiqi və tərcüməsi

(Avropa və Amerika tədqiqatlarının materialları əsasında)

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi görkəmli söz sənətkarı, filosof, alim, incə lirik və humanist kimi şöhrət tapmışdır. Onun yaratdığı poetik əsərlər yüksək səviyyəli poeziya və misilsiz sənətkarlıq nümunələridir. Şairin şöhrəti əsrlərdir ki, sönmək bilmir, Azərbaycan xalqının dahi oğlunun adı bütün dünyada məşhurdur və ehtiramla anılır.

Nizaminin adı Avropada ilk dəfə XVII əsrdə fransız d'Erblonun "Şərq kitabxanası" əsərinin sayəsində tanınmışdır. Bu vaxtdan etibarən Qərbi Avropa alimləri böyük Azərbaycan şairinin irsini tərcümə və tədqiq etməyə başlamışlar.

XVIII əsrdən başlayaraq Nizami yaradıcılığı ingilis şərqşünasları arasında da xüsusi maraq kəsb edən mövzuya çevrilir. Uilyam Cons (1746-1794), Ç.Ryö (1820-1902), Q.Ete (1844-1917), E.Zaxau (1845-1930), Q.Ouzli, N.Blend və başqaları kimi görkəmli şərqşünaslar ingilis nizamişünaslığının yaranması və formalaşmasının əsasını qoymuşlar.

Akademik A.Y.Krımski, müxbir üzv Y.E.Bertels, professorlar R.M. Əliyev, Q.Y.Əliyev, Ə.M.Ağayev kimi alimlərin əsərlərində ingilis şərqşünaslarının tədqiqatlarının ayrı-ayrı səciyyəvi cəhətlərinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, ingilis şərqşünaslığının yaranması və inkişafı tarixinə dair mülahizələr də yer almışdır¹.

Akademik A.Y.Krımski hesab edirdi ki, Avropa şərqşünaslığında dönüş nöqtəsi 1871-ci ildə macar şərqşünası Vilhelm Baxer tərəfindən alman dilində yazılmış və sonra İngiltərədə nəşr olunmuş "Nizami: həyatı və yaradıcılığı" (Nizami's Leben and Werke und der zweite Theil des Nizamischen Alexanderbuches) əsəri ilə ya-

---

¹ См.: Агафангел Крымский. Низами и его современники. Баку:Элм,1981; Евгений Бертельс. Низами и Физули. Избранные труды.-М.,ИВЛ,1962; Газанфар Алиев. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока.-М.; ИВЛ,1962; Рустам Алиев. Низами Гянджеви. -В кн.: Низами. Стихотворения и поэмы.-Л.: Сов.писатель,1981; Изучение Низами в зарубежных странах. -В кн. Низами Краткий библиографический справочник. Баку: Язычи.1982; Акпер Агаев. О некоторых связях западной литературы с творчеством Низами. – Баку, Объедин. изд.,1960

ranmışdır. Nizaminin öz məsnəvilərindən götürülmüş məlumatlardan istifadə edən müəllif şairin həyatının əsas mərhələlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Budur artıq Nizaminin ölməz əsərlərinin tərcüməsi üzərində iş iki əsrdir ki, davam edir. Alınmış nəticələr və əldə edilmiş uğurlar ingilis nizamişünaslığına dünya ədəbiyyatşünaslığında aparıcı yerlərdən birini təmin etmişdir. Nizaminin demək olar ki, bütün poemaları artıq ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Onlardan bəziləri bir neçə dəfə tərcümə edilmişdir. Təəssüf ki, yalnız “Xosrov və Şirin” poeması ingilis dilinə parçalar şəklində tərcümə olunmuşdur ki, bu da şübhəsiz Nizami yaradıcılığının ingilis şərqşünaslığında bütöv bir tam halında öyrənməsinə təsir göstərir.

Nizamiyə həsr olunmuş ingilis elmi tədqiqatlarının əhatə dairəsi çox genişdir. Şairin tərcümeyi-halının bərpası üçün axtarışlar aparılır, poemalarının məzmunu ətraflı təhlil edilir, onların fəlsəfi mahiyyəti və şairin sufi görüşlərinin əsərlərində əksi öyrənilir, geniş şərhələr yazılır və sair.

“İngilis şərqşünaslığının atası” Uilyam Consun Nizami poemaları ilə tanışlığı alimin gənclik illərindən, o, Parisdə fars əlyazmaları üzərində işləyərkən başlamışdır.

Hələ 1771-ci ildə onun təkidi ilə İngiltərədə Azərbaycan şairi və mütəfəkkirinin yaradıcı irsinin hərtərəfli tədqiq olunması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Həmin ildən “Nizami və onun mühiti” mövzusu Oksford və Kembric universitetlərinin müvafiq kurslarında tədris obyektinə çevrilir. Onun ilk məqalələrindən birində - “Fars dilindəki ən əhəmiyyətli əsərlər” adlı yazısında Nizami poemaları haqqında da maraqlı mənbəşünaslıq məlumatları yer almışdır. Müəllif məqalədə şairin əlyazmalarının axtarılması və nəşrinin zəruriliyi haqqında yazmışdır.¹

1771-ci ildə Uilyam Cons “Fars dilinin qrammatikası”nı nəşr etdirmişdi. Avropa şərqşünasları arasında uzun müddət məşhur olan bu əsər farsdilli ədəbiyyatın nümunələrini, o cümlədən Nizami Gəncəvi poeziyasından parçaları da əhatə edirdi.

1774-cü ildə Uilyam Cons Kəlküttəyə köçür. Burada onun elmi maraqlarının əsas obyektini Azərbaycan şairi Nizaminin yaradıcı-

---

¹ Империял Арзуманова. Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении. – Автореферат на соиск.уч.ст.к.ф.н., Баку, 1984, с.6

lığının tədqiqi olur. Belə ki, o, Əbdürrəhman Caminin bacısı oğlu, fars-tacik şairi Abdulla Hatifinin “Leyli və Məcnun” poemasının tərcüməsinə yazdığı ön sözdə Nizaminin eyniadlı poeması haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Uilyam Cons hər iki əsərin ideya-mövzu xüsusiyyətlərini, poetik sənətkarlıq səviyyəsini, bədii dilini müqayisə edərək üstünlüyü Nizamiyə vermiş və Hatifinin öz sələfinin sənətkarlıq səviyyəsinə qalxmağa nail olmadığını bildirmişdir. O, Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin dərin düşüncələrlə, mükəmməl poetikası və s. ilə fərqləndiyini iddia etmişdir.

Uilyam Consun Nizami poeziyasına dərindən nüfuz etdiyini “Xəmsə”nin ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi”nin elə alimin özünə məxsus olan mənsur tərcüməsinə yazdığı ön söz (1786) parlaq sübut edir. Nizaminin mövzu, bədii vəzn, üslub seçimində özünü göstərən yüksək poetik sənətkarlığından danışan Uilyam Cons poemanın fəlsəfi dərinliyini xüsusi qeyd edir. Məlumdur ki, poemadakı fəlsəfi fikirlərin açılması üçün çoxsaylı şərhlər yazılmışdır. Uilyam Consun əsəri digər Avropa şərqşünaslarının da diqqətini Nizami Gəncəvi əsərlərinə cəlb etdi.

Artıq 1802-ci ildə Lüdviq Hayn poemanın bir neçə fəslini latın dilinə çevirmişdi.

1844-cü ildə ingilis şərqşünası N.Blend Londonda “Sirlər xəzinəsi”nin (Makhzan-ul-asrar (The treasury of secrets being the first of five poems or khamasa of sheikh Nizami, London,1844)) orijinal mətnini nəşr etdirdi. Müxbir üzv Y.E. Bertelsin fikrincə, bu o dövr üçün olduqca ciddi və əhəmiyyətli bir iş idi.¹

1945-ci ildə “Sirlər xəzinəsi”nin Londonda ingilis dilində yeni, yenə də mənsur tərcüməsi nəşr olunmuşdur. Məsnəvinin tərcüməçisi və tədqiqatçısı İran mənşəli alim, Şərq dilləri üzrə professor Qulam Hüseyn Darab idi. Bu tərcümənin fərqləndirici xüsusiyyəti onda şərhlərin olmaması idi. Bu isə onun keyfiyyətinə təsirini göstərmişdi. Belə ki, bir çox obrazlar izahsız açılmamış qalmışdı. Beytin daxilindəki izahatlar isə mətni yolverilməz şəkildə uzatmışdı. Bununla belə, bu tərcümə poemanın məzmununu çatdırır və bədii məziyyətlərdən də xali deyildir.²

¹ Евгений Бертельс. Низами и Физули. М., Изд. Восточной литературы, 1962, с.17

² Айген Кязимова. Творчество Низами в Англии и США (переводы, восприятие, оценка). Автореферат на соиск.уч.ст.к.ф.н., Баку, 1989, с.24-25

İngilis şərqşünaslığında “Sirlər xəzinəsi” poemasından sonra diqqəti cəlb edən əsər “Leyli və Məcnun”dur. Poemanın ingilis dilində tam poetik tərcüməsi 1836-cı ildə Londonda şərqşünas Ceyms Atkinson tərəfindən nəşr olunmuşdur. Həmin tərcümə 1894 və 1905-ci illərdə yenə Londonda təkrar nəşr edilmişdir.

Ceyms Atkinson geniş ön sözdə Nizaminin yaradıcı dühasını yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, hərçənd “Leyli və Məcnun” Şərq ədəbiyyatlarında ən çox yayılmış süjetlərdən biridir və həm bir çox görkəmli şairlər, həm də az tanınmış nazimlər həmin mövzuda poemalar yazmışlar, lakin Nizaminin poeması onların hamısının fəvqündə dayanır. Müəllif şair haqqında bioqrafik məlumatlar vermiş, onun intellektual obrazını təsvir etmiş və sufi alim adlandırmışdır. Ceyms Atkinson qeyd etmişdir ki, Nizami dövrün ədəbiyyatında çox böyük yer tutan şəxsiyyət olmuşdur.¹

Əsərin daha yaxşı anlaşılması üçün tərcüməçi poemanın ümumi mətni üzrə ayrı-ayrı çətin misralara və səciyyəvi realilərə ətraflı şərh yazmışdır. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Y.E. Bertels bu tərcümənin “qeyri-dəqiq” olduğunu yazmış və hesab etmişdir ki, o, yalnız tarixi maraq kəsb edə bilər.²

1966-cı ildə “Leyli və Məcnun” poemasının ədəbiyyatşünas R.Gelpke tərəfindən yerinə yetirilmiş ingilis dilinə mənsur tərcüməsi işıq üzü görmüşdür (Nizami Ganjevi. The story of Leyla and Majnun, translated by Dr.R.Gelpke. English version by F.M.Mattin – London, 1966). Müəllif tərcüməyə yazdığı son sözdə xüsusi vurğu ilə qeyd edirdi ki, Azərbaycan şairi Nizaminin yüksək bədii səviyyədə qələmə aldığı əsəri sayəsində bu süjet qeyri-adi dərəcədə geniş yayılmışdır.

1924-cü ildə Londonda Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının tərcüməsi nəşr olunmuşdur (C.E.Wilson. The haft Paikar. The seven Beauties by Nizami of Ganija. Vol.1. Translation. London, 1924). Tərcümənin müəllifi ingilis şərqşünası K.Vilson idi. Nəşr iki cilddən ibarət idi və ikinci cild tamamilə şərhələrə həsr olunmuşdu. Tərcümə bədii nəsrə yerinə yetirilmişdi. A.Y.Krımskinin fikrincə, tərcümənin müəllifi “Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasını ingilis

---

¹ Империял Арзуманова. Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении. – Автореферат на соиск.уч.ст.к.ф.н., Баку, 1984, s.12

² Евгений Бертельс. Низами и Физули. М., Изд.Восточной литературы, 1962, s.21

dilində orijinala çox yaxın verməyə nail olmuşdur”.¹ Y.E.Bertels isə qeyd edirdi ki, tərcümə çox incə şəkildə yerinə yetirilmişdir və diqqətə layiqdir. Yalnız tərcüməçidə tənqidi mətnin olmaması və bununla əlaqədar ortaya çıxan çətinliklər təəssüf doğurur.²

K.Wilson poemanın tərcüməsinə geniş ön söz yazmış və bildirmişdir ki, şair 1141-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Nizaminin dünyagörüşünün formalaşdığı mədəni mühitin dini fanatizmlə seçildiyini yazır, bununla belə, qonaqpərvər və səxavətli Gəncə sakinlərinin xarakterindəki alicənab keyfiyyətləri də qeyd edir.³ Onlar səlibçilərlə döyüşlərdə qəhrəmanlıq və sücaət nümunəsi göstərmişlər, bu isə şəhərin sakinlərinin dərin vətənpərvərlik hisslərindən xəbər verir. Sonralar bu tərcümə bir neçə dəfə təkrar nəşr olunmuşdur.

1967-ci ildə Böyük Britaniya və ABŞ-da “Yeddi gözəl” poemasının Oksford Universitetinin professoru C.Skott Meysami tərəfindən yerinə yetirilmiş mənsur tərcüməsi nəşr olunmuşdur. Həmin tərcümə 1995-ci ildə yenidən işıq üzü görmüşdür. Tərcümə Ritter və Ripka nəşrlərindən istifadə edilməklə sərbəst şeirlə yerinə yetirilmişdir.

“İskəndərnamə” poemasının ingilis dilinə ilk tərcüməsi 1881-ci ildə V.Klark tərəfindən həyata keçirilmişdir. Akademik A.Y.Krımski tərcümə müəllifini “elmi məktəb keçməyən praktik iranşünas” adlandırmışdır. Poemanın birinci hissəsinin – “Şərəfnamə”nin V.Klark tərəfindən hazırlanmış və Londonda nəşr olunmuş mənsur tərcüməsi lord Mintonun nəşrinin mətninə əsaslanmışdır. Eyni zamanda, tərcüməçi çoxlu sayda litoqrafik nəşrlərdən və geniş tarixi-filoloji xarakterli mənbələrdən də istifadə etmişdir.

V.Klark sələfi U.Consun Nizaminin poetik tərcüməsi, demək olar ki, “ümitsiz bir işdir, çünki bunun üçün Nizaminin malik olduğu qüdrətli istedadı sahib olmaq gərəkdir”, – prinsipini izləyərək bu poemanı nəşrlə tərcümə etmiş və ona şərhlər yazmışdır. O, tərcümədən əvvəl Nizaminin tərcüməyi-halını vermişdir, lakin burada şairin mənşəyinə dair yanlış versiya təkrar edilmişdir. Sonda

---

¹ Агафангел Крымский. Низами и его современники. Баку, Элм, 1981, с.73

² Евгений Бертельс. Низами и Физули. М., Изд.Восточной литературы, 1962, с.22

³ Империял Арзуманова. Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении. – Автореферат на соиск.уч.ст.к.ф.н., Баку, 1984, с.17

V.Klark Nizaminin şəxsiyyətini, onun poetik dühasını yüksək qiymətləndirmişdir.

XX əsrdə İngiltərə və ABŞ-da nəşr olunmuş, Nizami Gəncəvi haqqında məlumatı ehtiva edən ədəbiyyat Şərq poeziyası antologiyası və topluları, ədəbiyyat tarixinə dair elmi nəşrlər, ədəbi əlaqələr haqqında kitablar və tərcümələrdir. Onların arasında N.H.Doulun və V.Uolkreerin “Fars şairlərinin çiçəkləri” (1901), R.Levin “Fars ədəbiyyatı” (1923), Ç.Bouenin “Fars dilindən şeirlər” (1964), ABŞ-da şərqsünas C.Kriçek tərəfindən nəşrolunmuş “Fars poeziyası antologiyası” (1964) kitabları da yer alır.

1979-cu ildə ABŞ-da Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş “Görünməyən dünyanın aynası” adlı illüstrasiyalı nəfis kitab nəşr olunmuşdur. Şair haqqında məqaləni Nizamini islahatçı və həqiqi intibah mütəfəkkiri kimi təqdim edən şərqsünas P.Çelkovski yazmışdı.¹

Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı oçerki Kembric Universitetinin professoru Ruben Levinin əsərində (Rouben Levy. Introduction to Persian Literature. London, 1970) daha elmi təsvirini tapmışdır. Müəllif Azərbaycan şairinin poetik irsini yüksək qiymətləndirir və isbat edir ki, “fars ədəbiyyatı malik olduğu yüksək şöhrətə” görə məhz onun beş poemasına borcludur.² R.Levi Nizaminin mütərəqqi dünyagörüşündən danışır. Süjetlərin qurulmasında, qəhrəmanların xarakterlərinin verilməsində, psixoloji təhlillərdə onun sənətkarlıq məharətini yüksək qiymətləndirir, poemalarda təsvir olunmuş hadisələrlə onların üslubi baxımdan tərtibi və poetikası arasında mövcud olan harmoniyaya heyranlığını bildirir. R.Levi Nizamini Şekspir, Höte, eləcə də Qərbin və Şərğin digər şairləri ilə müqayisə edərək üstünlüyü azərbaycanlı söz sənətkarına verir və hesab edir ki, onunla müqayisədə digər şairlər “sanki onun ölməz poeziyasının işığını əks etdirirlər”.³

1887-ci ildə İ.Hartın fars poeziyasından nümunələr toplusunda (Hart J.Divan der persischen Poesie, Halle, 1887) Nizaminin ayrı-ayrı poemalarından alman dilində kiçik parçalar dərc olundu.

---

¹ Айтен Кязимова. Творчество Низами в Англии и США (переводы, восприятие, оценка). – Автореферат на соиск.уч.ст.к.ф.н. Баку, 1989, s.23

² Rouben Levy. Introduction to Persian Literature. London, 1970, s.83

³ Yenə orada, s.85

XX əsrdə Almaniyada “Yeddi gözəl” (1959) və “Leyli və Məcnun” (1963) poemalarının İsveçrə şərqşünası R.Gelpke tərəfindən yerinə yetirilmiş alman dilində mənsur tərcümələri işıq üzü gördü. Bu tərcümələr özlüyündə orijinal mətnin nəqli təsiri bağışlayır və hərçənd orijinalın bədii xüsusiyyətlərini verə bilməsələr də, şairin yaradıcılığının təbliğində özlərinəməxsus rol oynayırlar.

Alman şərqşünası İ.K.Bürgelin yerinə yetirdiyi “Xosrov və Şirin” (1980) və “İskəndərnamə” (birinci hissə, 1991) poemalarının tərcümələri yeni alman tərcümələrinə aiddir.

Nizaminin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş daha çox məşhur alman tədqiqatlarının siyahısına aşağıdakı əsərlər aiddir: V.Baxerin yuxarıda adı çəkilmiş, 1871-ci ildə Leypsiqdə nəşr olunmuş kiçik monoqrafiası; Q.Ritterin Nizami poeziyasında təşbih və istiarələr sisteminin təhlilinə həsr olunmuş əsəri (Ritter H.Uber die Bildersprache Nizamis, Berlin-Leipzig, 1927); Avstriya şərqşünası Q.Dudanın “Fərhad və Şirin” süjetinin tədqiqi (Duda H.M. Ferhad und Schirin. Die literarische Geschichte eines persischen Sagenstoffes, Praha, 1933) və Nizaminin faydalana biləcəyi mənbələrin müəyyənləşdirilməsinə dair araşdırması. Tədqiqat əsərinə poemanın müvafiq hissəsinin mətninin nəşri də əlavə edilmişdi.

1894-cü ildə Nizami poemalarından kiçik parçalar italyan dilinə tərcümədə İ.Pitsinin fars ədəbiyyatı tarixinə dair oçerkində yer almışdır (Pizzi I. Storia della poesia persiana, vol. I-II, Torino, 1894).

“Yeddi gözəl” poemasının ingilis dilinə K.Vilson tərəfindən 1924-cü ildə yerinə yetirilmiş tərcüməsi 1967-ci ildə Alessandro Bauzani tərəfindən italyan dilinə çevirilmişdir (Nezami di Ganje. Le sette principesse. Alessandro Bausani. – Bari:Leonardoda Vinci, 1967).

XIX-XX əsrlərin qovşağında fransız şərqşünası E.Bloşe (1870-1937) Fransa Milli Kitabxanasının əlyazmalar şöbəsində işləyərkən 710 nömrəli əlyazmasını tapmış və onun təsvirini vermişdir. O, bildirmişdi ki, əlyazma Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının türk dilinə və fransız dilinə edilmiş tərcüməsidir.¹

Bu gün Fransada Nizaminin dörd poeması fransız dilinə tərcümə edilmişdir. 1970-ci ildə məşhur fransız şərqşünası A.Masse

---

¹ Edqar Bloşe. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, IVcild. Bakı, 2013, s.205

“Xosrov və Şirin” poemasını tərcümə etmişdir.¹ “Sirlər xəzinəsi” poeması 1987-ci ildə Parisdə tərcümə və nəşr olunmuşdur. Tərcümənin müəllifi C.Mortazavidir. “Yeddi gözəl” poeması iki dəfə tərcümə edilmişdir. Hər iki tərcümə 2000-ci ildə işıq üzü görmüşdür. “Les Sept portraits” (“Yeddi portret”) adlı tərcümə İzabel de Qasten tərəfindən yerinə yetirilmiş və Parisdə işıq üzü görmüşdür. “Le Pavillon des sept princesses” (“Yeddi şahzadə pavilyonu”) tərcüməsinin müəllifi Amerika yazıçısı Maykl Baridir. Bu tərcümə də Parisdə işıq üzü görmüş və eyni zamanda da şərhərlə təchiz olunmuşdur. 2017-ci ildə Parisdə “Leyli və Məcnun” (“Layla et Majnun”) poemasının tərcüməsi nəşr olunmuşdur. Tərcümənin müəllifi yenə İ.Qasten idi.²

Qərbi slavyan ölkələrində Nizaminin poemaları XX əsrdə tərcümə olunmağa başlanmışdır. Nizamişünaslığa görkəmli töhfələr vermiş çex şərqşünas alimi akademik Yan Rıpkə öz əsərlərində Nizamini “söz ustası və mahir təhkiyəçi” adlandırmışdır. Onun qənaətləri Nizami poemalarının mətnşünaslıq baxımından dərin təhlilinə əsaslanırdı. Alim “Yeddi gözəl”i xüsusi diqqətlə araşdırmışdır. Yan Rıpkənin özünün etirafına görə, o, bu poemanı bir neçə dəfə oxumuş, hər dəfə də özü üçün yeni şeylər kəşf etmişdir. O, hesab edirdi ki, bu poemada Nizami forma və məzmun mükəmməlliyinə nail olmuşdur. Yan Rıpkə poemanın bütün mövcud əlyazmalarını mətnşünaslıq baxımından diqqətlə araşdıraraq 1934-cü ildə Helmut Ritterlə birlikdə Praqada Nizaminin “Yeddi gösəl” əsərinin elmi-tənqidi mətnini nəşr etdirmişdir. Yan Rıpkə həmçinin bu poemanın filoloji tərcüməsini yerinə yetirmiş, 1947-ci ildə görkəmli çex şairi Vitezlav Nezbal məhz bunun əsasında poemanı çex dilinə poetik tərcümə etmişdir. 1952-ci ildə yenə Çexoslovakiyada “İskəndərnamə” poemasından bir parçanın tərcüməsi, 1972-ci ildə isə “Yeddi gözəl”dən edilmiş yeni tərcümə işıq üzü görmüşdür. 1979-cu ildə Yuqoslviyada “Yeddi gözəl” poeması sloven dilinə tərcümə edilmişdir.

Nizami Gəncəvinin adı Ukraynada geniş yayılmışdır. Burada nizamişünaslığın əsasını akademik Aqafangel Krımski qoymuşdur. Alimin böyük zəhmət bahasına ərsəyə gətirdiyi əsəri – “Nizami və

¹ Nezami Gangavi. Le roman de Choroës et Chirin. – Henry Masse. Bibliotheque nationale de France (BNF), data.bnf.fr

² İnci Həşimova. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı fransızdilli tədqiqatlarda. - Risalə, 2020, n 2, www.nizamimuzeum.az, s.95-97

müasirləri” monoqrafiyası 1981-ci ildə Bakıda Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşriyyatında tam halda işıq üzü görmüşdür. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması (tərc. L.Pervomayski) və əldə olan bütün lirik əsərləri (tərc. A.Petkun) ukrain dilinə tərcümə edilmişdir. Azərbaycanlı şairin şeirlərindən ilhamlanmış A.Petkun “Nizami” dramatik poemasını yazmışdır. Ukraynada “Ukrayna yazarları Nizami haqqında” adlı toplu nəşr olunmuşdur. Topluya M.Rılski, B.Kolomiets, D.Belous, İ.Svarnik və başqaları kimi məşhur şair və nasirlərin, həmçinin V.Baranov, İ.Malyuta, V.Vaytsexov kimi gənc şairlərin əsərləri daxil edilmişdi.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin Polşada öyrənilməsi və tərcüməsi

1948-ci ildə Polşa Xalq Respublikasında məşhur “Robotnik” (“Fəhlə”) və “Sztandar ludu” (“Xalq bayrağı”) qəzetlərində “Xosrov və Şirin” poemasından “Paxılları məzəmmət” və “İskəndərnamə”dən “Nizaminin ölümü”nün tərcümələri, həmçinin XII əsr dahi Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş “Nizaminin anadan olmasının 800 illiyinə” məqaləsi dərc edilmişdi. Onların müəllifi şair K.Yavorski idi. O, dövrün yeni tədqiqatlarına əsaslanaraq şairin yaradıcılığını və dövrünü səciyyələndirmişdi. K.Yavorski Azərbaycan şairinin yaradıcılığının müstəqil xarakterini və onun “dövrünün, demək olar ki, bütün şairləri kimi saray nəğməkarı olmağa qoymayan” şəxsi azadlığını qoruyub saxlamağa can atmasını xüsusi qeyd etmişdir.¹ O, Polşa tədqiqatçıları arasında Nizamini əsərlərini fars dilində – “zadəganların dilində” yazmağa məcbur olmuş Azərbaycan şairi adlandıran ilk alimdir. Nizami poemalarından qəzetlərdə dərc edilmiş parçalar mətnlərin hərfi tərcümələri əsasında hazırlamışdı. Lakin K.Yavorski sayəsində Nizaminin əsərləri ilk dəfə polyak dilində səslənmişdir.

1975-ci ildə Varşavada “Złote kamienie” (“Qızıl daşlar”) adlı Azərbaycan poeziyası antologiyası kitabı işıq üzü görmüşdür. Antologiyaya ön sözü məşhur polyak tarixçisi professor B.Baranovski yazmışdır. Müəllif Azərbaycanın və onun mədəniyyətinin əsrlər boyunca davam edən inkişaf tarixini təqdim edərkən Azərbaycan ədəbiyyatının mənbələrindən bəhs etmiş və qədimdə məşhur olmuş bir

---

¹ Nizami Gandzewi. „Śmierć Nizamięgo” z „Iskender-name”. – Sztandar ludu, n 279, 1948, s.3

çox şairlərin adlarını çəkmişdir. Bu zaman müəllif qeyd etmişdir ki, o dövr poeziyası özünün ən yüksək zirvə nöqtəsinə məhz “Şərqi dahiyənə şairlərindən biri olan Gəncəli Nizaminin (1141-1203) poemaları” vasitəsilə çatmışdır”.¹

Antologiyaya “İskəndərnamə” poemasından “İskəndərin Bərdəyə yürüşü və onun Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşü” fəslə, həmçinin “Ay üzlü niğarım...” qəzəli daxil edilmişdi. Poetik tərcüməni şairlər T.Xruşçevski və A.Sikiritski yerinə yetirmişdi.

1976-cı ildə Varşava Universitetində “qızıl dövr” adlandırılan mərhələdə yaranmış klassik fars poeziyası toplusu nəşr olundu. Toplunun tərtibçisi Varşava Universitetinin şərqsünaslıq fakültəsinin iranşünaslıq şöbəsinin müdiri professor M.Skladankova idi. Toplu şərqsünaslıq fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Topluda Azərbaycan poeziya məktəbini Nizami Gəncəvi və Xaqani Şirvani təmsil edirlər. Nizami haqqındakı qısa biblioqrafik oçerkdə deyilir ki, şair 1141-ci ildə Azərbaycanın Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. O, bütün həyatını öz doğma şəhərində keçirmiş, yalnız bir dəfə Qızıl Arslanla görüşmək üçün oranı tərk etmişdir. Şairin vəfat tarixi dəqiq göstərilmiş, 1203-1211-cu illər arası kimi qeyd edilir.

Professor Nizami yaradıcılığını səciyyələndirərkən qeyd etmişdir ki, şair Azərbaycan poeziya məktəbinin nümayəndəsidir. Bu zaman alim göstərmişdir ki, fars epik şeirində yeni üslubun yaranması onun adı ilə bağlıdır. Məhz Nizami öz romantik əsərlərini yaradarkən psixoloji təhlilə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu yeni istiqamətin meydana gəlməsi, M.Skladankovanın fikrincə, artıq o dövrdə inkişaf etmiş və zəngin lirik şeir texnikasının nəticəsi idi. Müəllif sonda Nizaminin bütün Şərq şairlərinə göstərdiyi böyük təsiri qeyd edərək yazmışdır ki, o, “bəlkə də İrənin özündə olduğundan daha çox Türkiyədə” əlahiddə şöhrətə sahib olmuşdur.²

Nizami yaradıcılığı topluda “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” və “İskəndərnamə” poemalarından parçalarla, həmçinin Divanından qəsidə, qəzəl və rübailərlə təmsil olunmuşdur. Bütün əsərlər orijinalda verilmişdir.

¹ Złote kamienie. – Łódź, 1979, s.8

² Maria Składankowa. Złoty okres perskiej poezji klasycznej. Skrypt dla studentów iranistyki i arabistyki. – W-wa, 1976, s.115

1963-cü ildə “Şərq icmalı” jurnalında (Przeгляд Orientalistyczny) Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasından bir parçanın ilk dəfə bilavasitə orijinaldan edilmiş tərcüməsi dərc edilmişdi. Bu tərcümənin müəlliflərindən biri dr. Barbara Mayevskaya idi. Təhsili etibarilə iranşünas olan B.Mayevskaya Nizamiyə təsadüfən müraciət etməmişdi. O, uzun illər görkəmli polyak şərqşünası akademik A.Zayonçkovski ilə birlikdə işləmiş, bundan başqa, 1954-57-ci illərdə Varşava Universiteti yanındakı Şərqşünaslıq İnstitutunun türkologiya kafedrasında onun aspirantı olmuşdur. Onun dissertasiyasının mövzusu “Nizaminin poetikası və dili” idi.

Nizami əsərlərinin tərcüməsini olduqca çətin işlər cərgəsinə aid etmək lazımdır, çünki onların səciyyəvi xüsusiyyəti, akademik Yevgeni Bertelsin qənaətinə görə, söz oyunundan və hər bir sözün məna yükünü maksimal dərəcədə artıran çoxsaylı poetik fiqurlardan geniş istifadə olunan “ornamentli” ¹üsluba malik olmalarıdır.

Fars dilindən polyak dilinə bədii tərcümələri olduqca çətin işlər cərgəsinə aid etmək olar. Bu, hər şeydən əvvəl fars və polyak şeirlərinin müxtəlif vəzn sistemi – əruz və sillabik şeir ölçüsü, həmçinin dillərin qohum olmaması ilə əlaqədardır. Görünür, polyak şeirində fars şeir vəzninin yenidən yaradılması mümkün deyildir. Bununla belə, fars dilindən polyak dilinə tərcümənin öz əhəməliyi vardır. Artıq XVIII əsrdən, ilk dəfə polyak dilində “Fars ədəbiyyatı tarixi” nəşr olunduğu vaxtdan başlayaraq fars şeirini polyak şeirindəki “jenskaya klauzula”² 13 sillabik hecalı şeirlə tərcümə etməyə başladılar.

B.Mayevskaya “Xosrov və Şirin”dən məşhur parçanı tərcümə etmişdir. Tərcümə sərbəst sezuralı 13 hecalı şeirlə yerinə yetirilmişdir, bu isə orijinalın səslənməsinə yaxın intonasiyalı ritmik strukturu yaradılmasına imkan vermişdir.

1977-ci ildə yenə həmin “Şərq icmalı” jurnalında B.Mayevskayanın yeni tərcüməsi dərc olunmuşdu. Bu, Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərindən “Süleyman şah və Bilqeyis haqqında hekayət” idi.

---

¹ Евгений Бертельс. Великий поэт азербайджанского народа. – В: Низами. Пять поэм. – М., 1946, s.24

² * “mujskaya klauzula” – rus şeir sənətində misranın sonunda vurgunun son hecaya düşməsi; “jenskaya klauzula” – rus şeir sənətində misranın sonunda vurgunun sonuncudan əvvəlki hecaya düşməsi.

B.Mayevskaya “Yeddi gözəl”in tərcüməsinin əvvəlində verilmiş məqalədə “Xəmsə”yə (“Beşlik”ə) daxil olan bütün poemaları sadalamış və onları qısa şəkildə səciyyələndirmişdir. “Xəmsə” toplusu, – deyər alim yazır, – silsilənin həm mövzularını, həm də formasını irsən qəbul etmiş fars və türk şairlərinin bir çox nəsiləri üçün nümunə olmuşdur”.¹

Poemanın məzmunu tərcümədə doğru verilmiş, onun ideya və didaktik istiqaməti qorunub saxlanılmışdır. Mənzum tərcümədə klassik fars-tacik poeziyasına xas sözün obrazlılığı itirilməmiş və “təsvirin gözəlliyi” qorunub saxlanılmışdır. Bununla belə, tərcümənin dili sadədir. Yalnız romantizm dövründən etibarən polyak ədəbiyyatında ənənəvi olaraq işlədilən Şərq leksikası qorunub saxlanılmışdır, məsələn: urok Rezwana – Rizvanın gözəlliyi, śliczna jak peri – pəri kimi gözəl, o, władco diwów, panie dobrych peri – ey divlərin hökmdarı, xeyirxah pərilərin ağası və s.

1978-ci ildə “Dünya ədəbiyyatı” (“Literatura na świecie”) jurnalında B.Mayevskayanın Nizaminin “İskəndərnamə” poemasından “Rum və Çin rəssamlarının yarışı” fəslinin tərcüməsi dərc olunmuşdu.

Müəllif tərcümənin sonuna əlavə etdiyi məqalədə oxuculara məlumat verirdi ki, şair Makedoniyalı İskəndərin tarixini ahıl yaşlarında qələmə almışdır. Tərcüməçi Nizaminin Makedoniyalı İskəndərin qəhrəmanlıqlarını bir çox yüzilliklər ərzində geniş yayılan əfsanələri daha da dərinləşdirməsi faktını qeyd etmişdir: “İskəndər Nizaminin qələmində təkcə qorxmaz sərkərdə və macərələr həvəskarı deyil, həm də ədalətli hökmdar, tədbirli dövlət xadimi, qayğıkeş övlad, sadıq dost, şəfqətli sevgili və nəhayət, müdrik və filosofdur”.² B.Mayevskaya poemanın kompozisiyasından danışarkən izah edirdi ki, əsər iki hissədən ibarətdir – İskəndərin hərbi yürüşlərinə, real və mifik ölkələrdəki macərələrinə həsr olunmuş “Şöhrət kitabı” və böyük sərkərdəni yunan filosoflarının əhatəsində ədəbi həyatın sirlərinə dair düşüncələrlə məşğul ikən təsvir edən “Səadət kitabı”.

Mənzum tərcümə 13 hecalı şeirlə yerinə yetirilmişdir. Fəsilələrin məzmunu tərcümədə düzgün verilmişdir. Bəzən tərcüməçi orijini

¹ Barbara Majewska. Nizami z Gandzy. – Przegląd Orientalistyczny, n 1, 1977, s.27

² Nizami Gandzewi. “Księża j czynach Aleksandra. Księga sławy.Palacowy turniej malarzy” - Literatura na świecie, n10, 1978, s.211

nal mətnin geniş şərhini verməyə məcbur olmuşdur. Lakin bunu elə zərif şəkildə etmişdir ki, hətta orijinaldakı söz oyununu saxlamağa da nail olmuşdur:

نشستند صورتگران در نهفت
در ان جفته طاق چون طاق جفت

Nəqqaşlar xəlvəti olaraq
Cüt tağ altında cüt oturdular.

Raźno jęli się pracy, w kabłak jak dwa łuki
Wygiąwszy swoje grzbiety pod kopuły łukiem. ¹

(Öz kürəklərini tağın qübbəsi altında
İki tağ kimi əyərək cəld işə başladılar.)

B.Mayevakaya qədim coğrafi adları oxucuya anlaşıqlı müasir adlarla əvəz edir. Belə ki, Nizaminin Afrika sakinlərini nəzərdə tutaraq işlətdiyi zəncilər ölkəsini tərcüməçi Efiopiya; Rumu – Şərqi Roma imperiyasını Yunanıstan kimi göstərir.

Tərcümədə tez-tez köhnəlmiş kitab leksikasından istifadə olunur, məsələn: biesiadnik – qonaqlıq iştirakçısı, zaduma – dalğınlıq, lico – (poetik) yanaqlar, zgoła – qətiyyən, tamamilə, niczym – (müqayisə bağlayıcısı) kimi, sanki və s.

B.Mayevskayanın həyata keçirdiyi bütün tərcümələrdə yüksək poetikliyin və peşəkar sənətkarlığın möhürü vardır. Bir fakt xüsusilə diqqətəlayiqdir ki, bütün tərcümələr bilavasitə orijinaldan edilmişdir, lakin bununla yanaşı, onlar sətiri tərcüməyə çevrilməmiş, poetik mətnin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Polşada Nizami yaradıcılığının öyrənilməsinin əsasını görkəmli şərqşünas alim akademik A.Zayonçkovski qoymuşdur.

Akademik A.Zayonçkovski türkdilli xalqların dili, tarixi və mədəniyyətinə dair çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. A.Zayonçkovski həmçinin Qızıl Orda şairi Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının ciddi təhlilinə dair də bir sıra əsərlər yazmış və onu Nizami Gəncəvinin eyniadlı poeması ilə müqayisə etmişdir.

Polşa şərqşünası A.Zayonçkovski Qütbün “Xosrov və Şirin” poeması ilə maraqlananadək, bu əsər Nizami poemasının müstəqim

¹ Nizami Gandzewi. “Księga j czynach Aleksandra. Księga sławy.Pałacowy turniej malarzy” - Literatura na świecie, n10, 1978, s.210

tərcüməsi hesab olunurdu. İlk dəfə məhz bu qənaətə akademik Y.E.Bertels əlyazma ilə tanış olduqdan sonra gəlmişdir.¹

A.Zayonçkovski 40-cı illərdə sözügedən əlyazması ilə tanış olduqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu, nəinki Nizami poemasının müstəqim tərcüməsidir, həm də onun “olduqca məhərətli” interpretasiyasıdır. O, özünün elmi nəticələrini “Qızıl Orda yazılı abidəsi”, “Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri”, “Xosrov və Şirin” poemasının Qütbün yaradıcılığındakı qədim türk versiyası”, “Xosrov və Şirin” poemasının Qızıl Orda şairi Qütbün yaradıcılığındakı türk versiyasında yas mərasiminin təsviri”, “Xosrov və Şirin” poemasının Qütbün yaradıcılığındakı türk versiyasının üslubiyat və poetikasının tədqiqi”, “Türk və Azərbaycan atalar sözləri haqqında” və bu kimi digər əsərlərində dərc etdirmişdir.

Nizami və Qütbün poemalarının müqayisəli təhlili A.Zayonçkovskiyə bu barədə bəhs edən ilk Avropa alimlərindən biri kimi doğma Azərbaycan folklorunun Nizami yaradıcılığına təsiri haqqında danışmağa imkan vermişdir.

O vaxta kimi bu barədə ancaq Azərbaycan şərqşünası, akademik H.Araslı yazmışdı. A.Zayonçkovskinin özü qeyd edirdi ki, akademik H.Araslı “Azərbaycan folklorunun – süjetlər, idiomatik ifadələr, zərbi-məsəllərin Nizami yaradıcılığına təsiri mövzusunda aid bir neçə məqalə dərc etdirmişdir”.²

A.Zayonçkovski türk xalq poeziyasından əxz edilmiş və Nizaminin öz poemalarında istifadə etdiyi folklor motivlərinin, həmçinin atalar sözləri və zərbi-məsəllərin aşkar edilməsində Qızıl Orda şairi Qütbün əsərinin əhəmiyyətini dəfələrlə qeyd etmişdir. “Türklərdə xalq yaradıcılığının bu növü, – deyə müəllif yazır, – çox qədim hesab olunur. Türk atalar sözlərinin həm məzmunu, həm də ilk növbədə forması bunu göstərir. Eyni zamanda, bizim əlimizdə çox gözəl əsaslı material, türk atalar sözlərinin ən qədim toplusu, XI əsr müəllifi Mahmud Kaşqarlının məşhur “Divanü lüğət-it-türk” əsəri vardır”³.

Polyak şərqşünası iki poemanı müqayisə edərək əyani sürətdə göstərmişdir ki, Nizami öz əsərlərində Azərbaycan atalar sözləri və

¹ Евгений Бертельс. Навои. – М.-Л., Изд.восточ.лит-ры, 1962, s.187

² Ananiasz Zajączkowski. Ze studiów nad twórczością Nizamiiego a folklorem tureckim.- Sprawozdania z prac wydziału I PAN. – W-wa, 1957, s.27

³ Yənə orada, s.75

zərbi-məsəllərindən istifadə etmişdir. O, bildirirdi ki, əksəriyyəti türk mənşəli olan bu atalar sözləri və zərbi-məsəllərin forma və məzmununu isə Qütb öz poemasında çox gözəl vermişdir. Alim yazırdı: “Qütb bununla Nizaminin işlətdiyi guya İran atalar sözlərinə qədim türk formasını qaytarır”.¹

A.Zayonçkovski Nizaminin poemasının mətni üzərində işləmək üçün, xüsusilə də, “Azərbaycanın böyük sənətkarı – Nizaminin qələminin məhsulu olan poemalarda”², onun fikrincə, o zaman, demək olar ki, öyrənilməmiş olan türk folkloru qaynaqlarının aşkara çıxarılmasında Qütbün əsərinin əhəmiyyətini və zəruriliyini dəfələrlə qeyd etmişdir.

Əsaslı və hərtərəfli müqayisəli təhlillər aparən A.Zayonçkovski belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Qütbün “Xosrov və Şirin” poeması Nizami Gəncəvinin eyniadlı əsərinin çox dəyərli interpretasiyasıdır və “ələlxüsus ona görə dəyərlidir ki, bu, Azərbaycan şairinin ölməz əsərinin türk dilində istifadəsinin ilk, ən böyük cəhdidir”³[20,44]. Bundan başqa, müəllifin sərrast müşahidəsinə görə, Nizaminin qələbən sevdiyi və həyatdan erkən getmiş həyat yoldaşı – qıpçaq gözəli Afaqın əziz xatirəsinə yazdığı poema Qütbün əsəri sayəsində artıq yüz ildən bir qədər çox keçdikdən sonra qıpçaq xalqı üçün də əlçatan olmuşdur.

Akademik A.Zayonçkovski Qütbün poemasının Qızıl Orda yazılı abidəsi kimi, eləcə də dahi Nizami Gəncəvinin yaratdığı “Xosrov və Şirin” süjetinin çoxsaylı nəzirələri və ədəbi interpretasiyalarının uzun zəncirində ilk həlqələrdən biri kimi müstəsna dəyərini təsdiq etmişdir.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin Rusiyada öyrənilməsi və tərcümələri

XIX əsrdə Rusiyada Şərqlə olan ümumi meylin fonunda Nizaminin “İskəndərnamə” poeması xüsusilə məşhurluq qazanmışdı. Poema Kəlküttə nəşri, Rusiyada tapılmış çoxsaylı əlyazmaları, həmçinin fəsilələrindən birinin – “Rusların Bərdəyə yürüşü” fəslinin

---

¹ Ananiasz Zajączkowski. Ze studiów nad twórczością Nizاميةgo a folklorem tureckim.- Sprawozdania z prac wydziału I PAN. – W-wa, 1957, s.86

² Yenə orada, s.86

³ Ananiasz Zajączkowski. Zabytek językowy ze Złotej Ordy. Hosrov u Sirin Qutba. – Rocznik Orientalistyczny, t.XIX, 1954, s.44

latın dilinə tərcüməsi sayəsində çoxları üçün əlçatan idi. Kazan Universitetinin professoru, mənşəcə alman olan D.Erdman tərəfindən həyata keçirilən bu tərcümə Q.Obolenski tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş və 1828-ci ildə “Severnıy Arxiv” (“Şimal arxivi”) jurnalında dərc olunmuşdu.

1829-cu ildə Peterburqda professor F.B.Şarmua bu parçanın fransız dilinə tərcüməsini dərc etdirmişdi. Nəslə edilmiş bu tərcümənin müəllifi professor F.B.Şarmuanın tələbəsi polyak əsilli Lüdviq Şpitsnagel idi. F.Şarmua tərəfindən tamamlanmış və redaktə edilmiş, “Nizaminin “İskəndərnamə”sindən “Böyük İskəndərin ruslara qarşı yürüşü” hissəsi” adı ilə təqdim olunan tərcümə 1829-cu ildə Peterburqda çap edilmişdi. F.B.Şarmua bu tərcümənin yeganə müəllifi kimi qəbul edilmiş və nəticədə bütün sorğu kitablarında Nizami Gəncəvi poemasının tərcüməçisi adlandırılmış, Rusiya imperatoru I Nikolay isə ona brilliant qaşlı qızıl üzük bağışlamışdı.

Yalnız 1957-ci ildə akademik A.Zayonçkovski yazmışdı ki, əsl tərcüməçi Lüdviq Şpitsnageldir, F.Şarmua ölümündən qabaqkı nəşrdə onun adını çəkməmişdir. Bir qədər sonra sovet şərqşünası akademik Y.E.Bertels də “Nizami və Füzuli” monoqrafiyasında qeyd etmişdi ki, “nəşrin əsasını “Şərəfnamə”dən götürülmüş bir parçanın gənc şərqşünas Lüdviq Şpitsnagel tərəfindən fransız dilinə edilmiş tərcüməsi təşkil edir”.¹

Lüdviq Şpitsnagelin tərcüməsi Nizami yaradıcılığına dair biliklərin yayılmasında böyük rol oynadı. Bundan başqa, onun sayəsində artıq 1831-ci ildə “Teleskop” jurnalında “Makedoniyalı İskəndərin Qırçaq çölünə getməsi” adı altında rus dilinə tərcümə işıq üzü gördü. Tərcümə məşhur şair, yazıçı, tərcüməçi Dimitri Petroviç Oznobişin (Delibyurader) tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1833-cü ildə elə onun tərcüməsində “Yeddi gözəl”dən “Qəsrin gözəli və ya rus şahzadəsi haqqında hekayət” fəslə dərc olundu.

XX əsrin 30-cu illərinin sonlarında SSRİ-də 1941-ci ildə Nizami Gəncəvinin səkkiz yüz illiyinin Ümumittifaq miqyasında tən-tənəli şəkildə keçirilməsinə dair qərar qəbul edildi. Şairin doğma vətəni Azərbaycanın, həmçinin böyük şərqşünaslıq mərkəzinin yerləşdiyi Leninqradın alimləri qarşısında “Xəmsə”nin ən qədim və ən yaxşı əlyazmaları əsasında farsca orijinalının bütöv tənqidi mətnini

---

¹ Евгений Бертельс. Низами и Физули. М., Изд.Восточной литературы, 1962, s.21

yubileyə qədər hazırlamaq vəzifəsi qoyuldu. Eyni zamanda, şərqşünas Yevgeni Bertels Nizami haqqında iki monoqrafiya hazırlamış və həmin monoqrafiyalar 1940, 1949, 1956 və 1962-ci illərdə nəşr olunmuşdu. Adlarını çəkdiyimiz əsərlər, eləcə də daha əvvəl və sonra Həmid Araslı, A.N.Boldırev, Y.N.Marr, K.İ.Çaykin, İ.S.Braginski və başqaları kimi alimlərin işıq üzü görmüş tədqiqatları nizamışünaslığın inkişafında böyük rol oynamışdır. 1941-ci ilin yazında “Xəmsə”nin tənqidi mətni hazır idi, lakin müharibə onu nəşr etməyə mane oldu. Müharibədən sonra “İskəndərnamə”nin iki hissəsi nəşr olundu. Y.E.Bertelsin ölümündən (1957) sonra Əbdülkərim Əlizadə, Lev Xetaqurov, Ə.Ələsgərzadə və F.Babayev “Sirlər xəzinəsi” (1960), “Xosrov və Şirin” (1960) və “Leyli və Məcnun”un (1965) nəşrini başa çatdırdılar.

Professor A.A.Romaskeviç, müxbir üzv Y.E.Bertels və başqaları Nizaminin bütün poemalarını rus dilinə sətiri tərcümə etmişdilər. Rus şairləri bu sətiri tərcümələr vasitəsilə poetik tərcümələr yaratmağa başladılar.

Bakıda 1939-1940-cı illərdə “Literaturniy Azerbaydjan” jurnalında Nizami poemalarından parçaların Q.Ptitsin, İ.Oratovski, S.İvanov, A.Korsun, Y.Dunayevski, A.Qloba, T.Forş, P.İvnev və başqaları tərəfindən yerinə yetirilmiş tərcümələri dərc edilmişdi.

Sonrakı illərdə Nizaminin beş poemasının hər birinin rus dilinə bədii tərcümələri işıq üzü gördü: K.A.Lipskerov və S.V.Şervinskiyin tərcüməsində “Sirlər xəzinəsi” (1959), K.A.Lipskerovun tərcüməsində “Xosrov və Şirin” (1953), P.Q.Antokolskinin tərcüməsində “Leyli və Məcnun” (1957), V.Derjavinin tərcüməsində “Yeddi gözəl”, K.A.Lipskerovun tərcüməsində “İskəndərnamə” (1955).

Nizami əsərlərinin tərcümələrinin ilk redaktoru Y.E.Bertels tərcüməçi-şairlərin qarşısında formanın tam funksional uyğunluğuna nail olunması vəzifəsini qoymuşdu. Onun əsaslandığı əsas müddəalar “Beş poema”nın 1946-cı il nəşrinə yazılmış ön sözdə aydın izah olunmuşdu. Alim qeyd edirdi ki, Nizamini sonadək dərk etmək mümkün deyil, çünki biz onun bir çox incə işarələrini anlamırıq və detallarda dolaşmaq qalırıq. Lakin onun yaradıcılığının əsas fikirlərinin başa düşülməsi tərcüməçilərin gərgin və böyük zəhmət tələb edən işlərində onların qarşısında dayanan saysız-hesabsız çətinlikləri həll etməyə kömək edirdi. Tərcüməçilər kollektivi tamamilə yad “düşüncə sisteminin” rus dilində verilməsində maksimum də-

qıq olmağa və “Nizamini əslində necə vardısı, o cür göstərməyə”¹ çalışmışlar.

Nizami poemalarını tərcümə edərkən, hər şeydən əvvəl ərəb-fars şeir ölçüsünü rus dilində vermək məsələsi ortaya çıxmışdı. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, “Xəmsə”yə daxil olan poemaların hər biri ayrı-ayrı vəzlərdə yazılmış və onların seçimi də təsadüfi olmamışdır. Hər bir poema tamamilə qəti müəyyənləşdirilmiş vəzndə qələmə alınmış və sonralar həmin vəzn digər Şərq şairləri tərəfindən də qeyd-şərtsiz qorunub saxlanılmışdır.

Qafiyənin verilməsi problemi də xeyli çətin məsələlərdən idi. Rus şairləri məsnəvi formasını və cüt qafiyələri, eləcə də İran və türk dil sistemində vurğunun axırını hecaya düşməsinə nəzərə alaraq onun verilməsində “mujskaya klauzula”dan istifadə etmişdilər. Tərcüməçilik sənətinin inkişafı sonralar orijinalın “mujskaya və jenskaya klauzula”sını dəqiqliklə təkrarlamağa səy göstərmədən qafiyəni mümkün olduğu qədər müxtəlif şəkildə verməyə imkan yaratdı.

Və nəhayət, artıq yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz üçüncü çətinlik – Nizami şeirlərinin zəngin olduğu obrazlar çoxluğunun hamısının verilməsi.

Sovet şərqşünası Y.Qranin hələ 1941-ci ildə yazırdı ki, “Nizami əsərlərinin tərcüməsi çox böyük və tamamilə özəl çətiliklər kəsb edir”.² Alimin fikrincə, bu çətinliklər mətnin qeyri-adi mürəkkəbliyi, məcazlar sisteminin əlahiddəliyi ilə bitmir. Onlar Şərq ədəbiyyatının poetik dilində təşəkkül tapmış sistemlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Rus poetik dilində kök salmış, qəbul edilmiş obrazlı ifadə və təsvir vasitələrindən, üslubi normalardan istifadə edərək uyğunluqlar tapmaq həmişə çətindir: çox vaxt bu, yalnız şərh və izahlar vasitəsilə mümkün olur, bəzən isə ümumiyyətlə, mümkün deyil. Məqalə müəllifi “dil işarələrinin fərqli sistemində, artıq sabitləşmiş anlayışlarda-simvollarla”³ təcəssümünü tapmış, orijinala tam şəkildə uyğunluqların axtarılmasını təklif etmişdir. Y.Qranin Nizaminin əsərlərindən müşk, kafur, nərd oyunu, kəklik, qızılgül və

¹ Андрей Бертельс. Вступительная статья и примечания. – В: Низами. Пять поэм. – М., Худ. Лит-ра, 1968, s.802

² Юрий Гранин. Проблемы художественного перевода. Литературный Азербайджан, 1941, № 1, s.52

³ Yənə orada, s.52

ay kimi söz və ifadələri misal gətirərək göstərirdi ki, söz burada özünün ilkin məzmununu, alimin adlandırdığı kimi desək, “daxili formasını” itirir və artıq tamam fərqli bir anlamı ifadə edir: müşk – qaralığın, kafur isə ağılığın simvoludur və s. Deməli, tərcümədə artıq nəzərə almaq lazımdır ki, rus mətnində istiarə kimi görünən bilən söz orijinalda sabitləşmiş və qəbul olunmuş rəmzi işarə və əlamətdir.

Akademik Y.E.Bertels yazırdı ki, Nizami öz əsərləri üzərində işləyərkən məntiqi şəkildə “ən yüksək bədii ifadəlilik, fikirlərin axarına zərər vurmada hər bir ayrıca götürülmüş misrada mümkün olan maksimum zinətdən istifadə etmək prinsipini həyata keçirirdi”.¹ Alim bütün dünya şərqşünasları tərəfindən qəbul olunmuş Nizami dilinin çətinliyinin səbəbini məhz bunda görürdü.

Akademik İsa Həbibbəylinin də haqlı olaraq yazdığı kimi, “Nizami Gəncəvinin şeirləri bədii təsvir və ifadə vasitələri etibarilə də cazibədarlıq. Şair bənzərsiz məcazlar vasitəsi ilə insan qəlbinin ən zərif duyğularını və təbiət mənzərələrini obrazlı şəkildə canlandırmışdır”.²

Tanınmış ədəbiyyatşünas alim, professor Nüşabə Araslı da doğru olaraq qeyd edir ki, “Nizami poemasını tərcümə etmək üçün Nizami kimi qüdrətli bir sənətkar olmaq lazımdır. Bu zaman şeir sənətinin öz inkişaf səviyyəsini, məsnəvi janrının hər iki dildə keçmiş olduğu təkamül dövrünün də həlledici rolunu unutmamaq olmaz”.³

Həmçinin professor Rüstəm Əliyev də yazırdı ki, Nizaminin istifadə etdiyi mübaligələr daima müntəzəm şəkildə bədii əsərə nüfuz edərək onun məzmununa hopmuşdur. İstiarələri isə şair mükəmməl mənimsədiyi sənətkarlıq məharəti sayəsində çox vaxt ən adi əşya və hadisələrin əsasında, onları poetikləşdirərək və canlandıraraq yaratmışdır.⁴

Bəzi tərcümələrin nümunəsində bu məsələlərin necə yerinə yetirildiyini nəzərdən keçirək.

---

¹ Евгений Бертельс. Великий поэт азербайджанского народа. – В: Низами. Пять поэм. М., 1946, s.130

² İsa Həbibbəyli. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, Çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində). Bakı, Elm, 2021, 440 s.

³ Nüşabə Araslı. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1980, s.29

⁴ Рустам Алиев. Вступительная статья. – В: Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Баку, Язычы, 1982, s.22

Məsələn, “Xosrov və Şirin” poemasından üç fəslin Q.V.Ptitsın tərəfindən yerinə yetirilmiş və 1939-cu ildə “Literaturniy Azerbaydjan” jurnalında dərc olunmuş tərcüməsinə baxaq. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Q.V.Ptitsın “Xosrov və Şirin”ini sətri tərcümə etmiş, həmçinin Nizami əsərinin orijinalından ilhamlanaraq özü 4 pərdəli “Xosrov və Şirin” faciəsini yazmışdır.

Q.V.Ptitsın əvvəlcə “Dastanın başlanması”, “Hörmüz öz oğlu Xosrovu cəzalandırır” və “Xosrov atasının yanına elçi (vasitəçi) göndərir” fəsillərini tərcümə etmişdir. Birinci fəslin tərcüməsində beytlərin sayı bir qədər azdır: orijinaldakı 54 beytin əvəzinə 46 beyt verilmişdir. İkinci fəsildə orijinalda olduğu kimi 33 beyt vardır. Üçüncü fəsil Nizaminin əsərində olduğundan 6 beyt azdır – 20 beytdir.

Fəsillərin məzmunu tərcümədə, əsasən, düzgün verilmişdir və üçü də 5 bölgülü (təqtli) yamb (vurgusu ikinci hecəda olan iki hecalı şeir vəznə) şəklində tərcümə edilmişdir.

Qeyd edək ki, “Xosrov və Şirin” poemasının yazıldığı bəhr (bəhre-həzəce-müsəddəse-əruzo zərbe-məqsur) ahəngi ilə qulağa xoş gəlir və əənəyə görə, məhəbbət məzmunlu poemalar üçün istifadə olunurdu. Firdovsi özünün “Şahnamə” epopeyasını məhz bu bəhrədə yazmışdır. Nizami “Xosrov və Şirin” poemasını bu bəhrədə qələmə almaqla formal olaraq əənəyə sadıq qalmışdır.

“Xosrov və Şirin” poeması məsnəvi janrında yazılmışdır. Məsnəvilərin əksəriyyəti on-on bir hecədan ibarət olur. Məsnəvilərdə beytlərin sayı isə heç nə ilə məhdudlaşdırılmaz.

Rus poeziyasında adətən ikinci bölgüdən sonra sezuranın (şeyrdə sözlər arasında fasilə) olduğu beş bölgülü yambdan istifadə edilmişdir. Lakin Q.V.Ptitsının tərcüməsində beş bölgülü yamb sezurasızdır, bu isə ona dəbdəbəli – axıcı ahəng verir. Tərcümədə “mujskaya və jenskaya klauzula”lı 11 və 10 hecalı misralar növbələri. Tərcümədə misralar əsasən cüt-cüt qafiyələnir.

Q.V.Ptitsın orijinalda olan Nizami, Pərviz, Kəsra, Hörmüz, Xosrov, Bözürgümid kimi şəxs adlarını saxlamışdır: Низами, Парвиз, Кесра, Хурмуз, Хосров, Бузург-Умид. Tərcümədə həmçinin Şərq leksikasından da istifadə olunmuşdur: Allah, şah, Ağ Div, dehqan, fərr (Аллах, шах, Белый Див, дехкан, фARR). Onlardan bəziləri izah olunur. Məsələn: Pərviz – “yenilməz”, “fateh” “çox gözəl” deməkdir; div – əfsanəvi vaqlıqdır, şərr qüvvədir; fərr –

İran əfsanələrinə görə, Allah tərəfindən seçilmiş hökmdara göndərilmiş ilahi nemətdir.

Q.V.Ptitsının tərcüməsində, misal üçün, “лютый лев” (aman-sız şir), “не жаждай крови” (qana susama), “пощады дай” (aman ver) kimi əlavə təyinlər və feillərlə ifadə olunmuş bir qədər böyük ekspressiya diqqəti cəlb edir. Bundan əlavə, tərcümədə Puşkin dövrü rus poeziyasına xas çoxlu enjambement-lər* vardır.

1940-cı ildə “Literaturniy Azerbaydjan” jurnalında “Xosrov və Şirin” poemasından daha bir tərcümə – Xosrovun oğlu Şiruyə tərəfindən qəddarcasına qətlə yetirilməsini, elçilik əhvalatını və gözəl Şirinin özünü öldürməsinə təsvir edən son fəsilləri dərc edilmişdi.

Bu tərcümənin müəllifi İ.B.Oratovski (1914-1963) və S.İvanov idilər. Fəsillərin adları orijinalı təkrarlayır. Tərcümə həcminə görə orijinala, demək olar ki, üst-üstə düşür: “Şiruyənin Xosrovu qətlə yetirməsi” fəslə – 46 misra, ibrətəmiz hekayə – 12 misra, “Şirinin oyanması” – 28-ə qarşı 26, “Şiruyənin Şirinə elçi göndərməsi” – 18-ə qarşı 20, “Şirinin Xosrovun sərdabəsində özünü öldürməsi” – 98-ə qarşı 92. Sözügedən tərcümə də həmçinin cüt-cüt qafiyələ-nən “jenskiy və mujskoy klauzula”lı beş bölgülü yamb şəklində edilmişdir. Tərcümənin müsbət cəhəti tərcüməçilərin yalnız orijinaldakı metaforaları deyil, həm də söz oyunlarını olduğu kimi çatdırmaq üçün böyük səy göstərmələri idi, məsələn:

قلم ز انگشت رفته باربد را
بریده چون قلم انگشت خود را
بزرگ امید خرد امید گشته
بلرزانی چو برگ بید گشته

Барбуд из пальцев уронил перо.
Себе он пальцы расщепил в перо.
Стал Хурдумидом сам Бузургумид,
Дрожал, как лист, и причитал навзрыд.

(Barbədin barmağı qələm tutmurdu,
Öz barmağını qələm kimi kəsmişdi.
Büzürgümid kiçikümid olmuşdu,
Söyüd yarpağı kimi titrəyirdi.)

---

* Şeirdə fikrin bir misra daxilində bitməyib növbəti misraya keçməsi

Poetik tərcümədə hətta bir-birini izləyən bir neçə metaforadan ibarət metaforik zəncir silsiləsi də verilmişdir. Məsələn:

پس او در غلامان و کنیزان
ز نرگس بر سمن سیماب ریزان

Рабыни выступали вслед Ширин,
Ртуть лили из нарциссов на жасмин.

(Kənilər və qulamlar onun ardınca gedirdilər,
Nərgisdən səmənə civə tökülürdü)

Tərcümədə Şiruyə, Barbəd, Bözürgümid, Xurdumid, Kəsra, Pərviz, Cəmşid, Kəyanid adları saxlanılmışdır: (Шируйе, Барбуд, Бузургумид, Хурдумид, Кесра, Парвиз, Джемшид, Кеянид). Burada da həmçinin Şərq dilləri leksikasından istifadə edilmişdir: şah, qul, rövzən, reyhanlar, sürmə, mütrüb (шах, гуль, ровзан, рейханы, сурьма, мутриб).

Özünün bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bu tərcümə üslubiyat nöqtəyi-nəzərindən birmənalı deyildir. Sadə danışıq dili üslubu ilə yüksək poetik üslubun qarışması diqqətdən yayınmır. Məsələn:

چه گوئی کز غم گل خون نریزد
چو گل ریزد گلابی چون نریزد

Коль розы станут на землю валиться,
Как розовой воде не заструиться?

(Nə deyirsən (bağban) gülün qüssəsindən necə qan ağlamasın?
Gül töküləndə necə güləb tökməsin.)

Burada hətta bir-birinə üslubi cəhətdən uyğun gəlməyən sözlər qafiyələndirilir: валиться (yerə sərilmək) (danışıq dilində işlə-nən söz) – заструиться (axmağa başlamaq) (poetik söz)!

Bundan başqa, tərcüməçilər seçilmiş vəznə uyğunlaşmaq üçün çox vaxt öz təyin və epitetlərini əlavə edərək misranı uzadırdılar.

“Leyli və Məcnun” poeması məsnəvi şəklində, həzəc bəhrində yazılmışdır. Professor R. Əliyevin yazdığı kimi, “bu bəhr olduqca rəvan və səlisdir və böyük ritmik rəngarəngliyə malikdir. Onu təhkiyənin xarakterindən və məntiqi inkişafından asılı olaraq həm sü-

rətli, həm də yavaş templə oxumaq olar”.¹ “Leyli və Məcnun” poemasının dili misilsiz bədiiliyi və ifadəliyi ilə fərqlənir.

İlk dəfə “Leyli və Məcnun” poemasından parçalar rus dilinə A.Qloba tərəfindən tərcümə edilmiş və 1935-ci ildə Moskvada “Academia” və Qoslitzdat nəşriyyatlarında işıq üzü görmüşdür. Poema parçalar şəklində tərcümə edilmiş, mənzum hissələrlə poetik tərcümə edilməmiş yerlərin qısa mənsur təhkiyəsi növbələşmişdir. 1948-ci ildə “Molodaya qvardiya” (“Gənc qvardiya”), 1957-ci ildə isə “Xudojestvennaya literatura” (“Bədi ədəbiyyat”) nəşriyyatlarında P.G. Antokolskinin tərcüməsi ayrıca kitab şəklində nəşr olunmuşdu.

Poemanın rus dilinə növbəti tərcüməsi 1982-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən Bakıda nəşr olunmuşdur. Tərcümə A.V.Starostin tərəfindən yerinə yetirilmişdi. 1986-cı ildə isə “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında poema məşhur rus şairəsi T.V.Streşnevanın poetik tərcüməsində işıq üzü görmüşdür.

1981-ci ildə Bakıda “Elm” nəşriyyatında “Leyli və Məcnun”un professor R.M.Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış rus dilinə ilk tam filoloji tərcüməsi nəşr olundu. Alimin yazdığı kimi, “bu tərcümə Vəhid Dəstgirdinin başladığı mətnşünaslıq işinin bir növ davamı və tam filoloji mətni rus oxucusuna, həmçinin bədi poetik tərcümənin yeni variantını ərsəyə gətirməyi arzulayan şairlərə təqdim etmək istiqamətində ilk cəhddir”.²

Professor R.M.Əliyev “Leyli və Məcnun” poemasını tərcümə edərkən qarşısına əsərin mətninin məzmununu açmaq və eyni zamanda, öz şəxsi şərh və izahlarını təqdim etmək kimi çətin bir vəzifə qoymuşdu. Tərcümənin müəllifi yeni şərhlərin zəruriliyini onunla izah etmişdir ki, türk və farsdilli ədəbiyyatın klassik əsərlərinin mövcud şərhləri bizim günlərdə gəlib çatmış əlyazmalarındakı çoxsaylı təhriflər və fərqli variantlar, həmçinin fars qrafikasının xüsusiyyətləri üzündən çox vaxt biri digəri ilə ziddiyyət təşkil edir. Alim iş prosesində poemanın mətninin Bakı nəşrindən və İran şərqşünası Vəhid Dəstgirdinin əsərindən istifadə etmişdir.

---

¹ Рустам Алиев. Вступительная статья. – В: Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Баку, Язычы, 1982, s.23

² Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Баку, Элм, 1981, s.28

P.G.Antokolskinin tərcüməsində ideoloji mülahizələrdən irəli gələrək bəzi, məsələn, tovhid, nə`t, hökmdarın tərifı və s. kimi fəsillər ixtisar edilmişdi.

Poemanın tərcüməsi beş təqtili yambla (vurğusu ikinci hecada olan ikihecalı şeir vəzni) yerinə yetirilmişdir. P.G.Antokolskinin tərcüməsində başlanğıc hecası vurğusuz olan ölçünün pozulduğu müşahidə edilir. Seçilmiş ölçü bütün tərcüməyə gümrah, canlı səslənmə verir. Bundan başqa, misralarda daimi sezura da yoxdur ki, bu da həmçinin onların şuxluğunu artırmışdır. Qafiyə, əsasən, “mujskaya klauzula” üzərində qurulmuşdur.

Fəsillərin məzmunu tərcümədə olduqca sərbəst nəql olunur. Burada bir çox mühüm beytlər yoxdur və tərcüməçinin öz fikirləri əlavə edilmişdir.

Tərcümədə çox vaxt köhnəlmiş, danışıq dili və ya aşağı səviyəli leksikadan istifadə olunur. Bəzən tərcüməçi hətta öz neologizmlərini də əlavə edir. Məsələn: солнечный зрачок (günəşin bəbəyi), кровавый зрак (qanlı baxış), немигающий зрачок (zillənmiş göz bəbəyi), сгорбчатся (donqarlaşaraq), затрепыхался (çırpındı).

Leksika, əsasən, emosional çalarlarla bəzənmiş, romantikləşdirilmişdir, bu isə tərcümənin mətninə əlavə, qiymətləndirici ifadə qüvvəsi verir: тоскливая отрешенность (kədərli ayrılıq), крошечный мрак (zülmət qaranlıq), дивный дар (heyrətamiz bəxşiş), час ночной (gecə çağı), распахнутым крылом (açılmış qanadlarla), выжженных руин (yandırılmış viranələr) və s. Üslubların qarışması müşahidə olunur – bəzən loru, hətta kobud sözlərlə yüksək leksika yanaşı işlənilir: скиталец и собрат (calayi-vətən və sənət yoldaşı), внимавший (diqqət yetirmək), хламида (cübbə), провидец (bəsirətli adam), окоём (üfüq), я от беды подобен головне (mən dərdədən kösövə bənzəyirəm), пожрал (yemək, aşırmaq), негритос (zənci).

Tez-tez orijinalda olmayan və tamam fərqli leksik-semantik çalar yaradan qiymətləndirici təyinlərə rast gəlirik. Tərcümədə danışıq intonasiyasını artıran və ekspressiyanı gücləndirən çoxlu keçidlər də vardır.

Tərcümədə Şərq leksikası istifadə olunur. Məsələn: Бисутун (Bisütun), “каф” və “нун” (“kaf” və “nun” hərfələri), Абул-Касим Мухаммед (Əbülqasım Məhəmməd), михраб (mehrab), меджлис

(məclis), Кейкубад (Keyqubad), бейт (beyt), Хаджа-Умар (Хасә Ömәр), Хызыр (Хызыр). Lakin belə sözlər çox deyildir.

A.V.Starostinin tərcüməsi “Leyli və Məcnun” poemasının rus dilinə ilk tam tərcüməsi oldu. Buraya əsas fəsillərlə yanaşı, müasir mətnşünaslıq elmi tərəfindən Nizamiyə məxsusluğu şübhə altına alınan fəsillər və ayrı-ayrı parçalar da daxil edilmiş və yeri gəlmişkən, deyək ki, bu barədə şərhlərdə lazımi şəkildə qeydlər verilmişdir. Professor R.M.Əliyev bu tərcümənin məziyyətlərindən bəhs edərkən göstərmişdir ki, orada təkcə Şərq poeziyasının leksika və idiomları, hətta təfəkkür tərzində də verilmişdir.

Poema beş təqtili yamblla sezurasız tərcümə olunmuşdur. “Mujskaya klauzula” üstünlük təşkil edir. Misralar cüt-cüt qafiyələnmişdir. Tərcümədəki beytlərin sayı orijinaldakı sayı uyğundur.

Tərcümə mükəmməl rus dilində qələmə alınmışdır. Burada artıq müəllifin neologizmləri yoxdur, tərcümənin mətni poetik ölçüyə uyğun gəlsin deyə uzadıb-qısaltmalar olmadan orijinalı dəqiqliklə təkrarlayır.

A.V.Starostinin tərcüməsi təyin, epitet və istiarələrin doğru, dəqiq, səliqəli seçimi ilə fərqlənir. Məsələn, “Kitabın yazılması səbəbi” fəslində şahın məktubu tərcümədə belə səslənir:

О ты, мой раб ближайший меж людьми,
Волшебник слов всемирный, Низами!
Дыханьем вдохновенья своего
Ты новое яви нам волшебство.
Трудясь в своей словесной мастерской,
Ворота в мир чудесный нам открой.

Müqayisə üçün P.G.Antokolskinin tərcüməsindəki müvafiq parçaya baxaq:

О друг и брат, ближайший меж людьми!
Словесных дел волшебник, Низами!
Проснись, восстань от сладостного сна.
Яви нам чудо. Мощь тебе дана,
Чтоб на арене слова своего
Нам доказать благое мастерство.

Сравним с оригиналом Низами:

(О yazırdı), ey qulluq halqasına məhrəm!

Dünyanın sehrkar şairi Nizami!
Səhərin şirin yuxusundan qalx!
Sözlə başqa bir sehr yarat!
Ecazkar sənətin tərifgahında

Malik olduğun fəсахəti göstər! (Filoloji tərcümə Mübariz Əli-
zadəninidir)

کای محرم حلقه غلامی
جادو سخن جهان نظامی
از چاشنی دم سحر خیز
سحری دگر از سخن برانگیز
در لافگه شگفت کاری
بنمای فصاحتی که داری

Gördüyümüz kimi, hər iki tərcüməçi birinci misranı yanlış tərcümə etmişdir. Nizaminin dövründə hökmdarın qulları qulaqlarında onun qulu olduqlarının əlaməti kimi halqa gəzdirirdilər. Yəni şah burada qeyd edir ki, Nizami özünün asılı vəziyyətini qəbul edir. Lakin P.G.Antokolskidə ümumiyyətlə “qul” (“paб”) sözü yoxdur, bundan başqa da, burada “брат” (“qardaş”) müraciəti artırılmışdır, bu isə tamamilə fərqli bir konnotasiya əlavə edir. İkinci misranı hər ikisi də doğru çevirmişdir. Üçüncü misra Starostində romantik lek-sikadan istifadə olunmaqla olduqca Puşkinsayağı səslənir, lakin orijinala uyğun deyil. Həmin misra Antokolskidə inqilabi çağırış kimi səslənir: Проснись, восстань от сладостного сна (Oyan, şirin yuxudan qalx). Lakin o, orijinalı, demək olar ki, hərfiyyə təkrarlayır. Amma burada orijinalda olmayan keçid vardır. Beşinci və altıncı misralar hər iki tərcüməçi tərəfindən qeyri-dəqiq tərcümə edilmişdir. Lakin A.V.Starostin həmin misraları ən az itkilərlə tərcümə etmişdir: o, beşinci misraya “трудясь” (çalışaraq, işləyərək) feili bağlaması əlavə etmiş, altıncı misranı isə təsviri tərcümə etmişdir: Ворота в мир чудесный нам открой (Ecazkar aləmin qapılarını bizə aç). P.G. Antokolski bu misraları tamamilə dəyişmişdir.

İndi isə poemanın 1986-cı ildə məşhur şairə T.V. Streşneva tərəfindən gerçəkləşdirilmiş və Moskvada “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında işıq üzü görmüş tərcüməsinə müraciət edək. Şairə və tərcüməçi Tatyana Valeryevna Streşneva şair və tərcüməçi, ədəbiyyat tənqidçisi Yaroslav Smelyakovun həyat yoldaşdır.

Onun yerinə yetirdiyi tərcümə tam deyildir: poema “Kitabın yazılma səbəbi” fəslindən başlayır. Digər hissələrdə orijinal mətnin və tərcümənin həcmi uyğun gəlir. Poemanın bu tərcüməsi də beş təqtili yamblla, sezurasız yerinə yetirilmişdir. Açıq və qapalı “mujskoy klauzula”lı qafiyələr növbələşir, yəni misra sonu samit və ya sait səsli vurğulu heca ilə bitir. Başdan-başa “mujskoy klauzula” əsərə coşqun və mərdanə bir xarakter verir. Bu səbəbdən də T.V.Streşnevanın tərcüməsində coşqun, dəqiq səslənən misralar dərhal diqqəti özünə cəlb edir. Məsələn:

Однажды, благоденствием объят,
Я наслаждался, словно Кай-Кубад.
“Не хмурься, – думал, – брови распрями,
Перечитай “Диван” свой, Низами”.

Nizamidə:

روزی به مبارکی و شادی
بودم به نشاط کیقبادی
ابروی هلالیم گشاده
دیوان نظامیم نهاده

Bir gün şadlıq və səadətlə,
Keyqubad (şahanə) sevincindəydim.
Hilali qaşlarım açılmış,
Nizami “Divan”ı (qarşıma) qoyulmuşdu.

İlk iki misra, demək olar ki, hərfi-hərfinə tərcümə edilmişdir. Üçüncü misrada, fikrimizcə, “ابروی هلالیم گشاده” (Hilali qaşlarım açılmış) ifadəsi çox uğurlu tərcümə olunmuşdur: Не хмурься, брови распрями (Qaş-qabağını tökmə, qaşlarını düzəlt). Mətnə vasitəsiz nitqin daxil edilməsi məqbuldur, çünki sonra Nizami özü də vasitəsiz nitqə keçir. Ədalət naminə bu parçada yol verilən dil xətlərini də qeyd etmək lazımdır. Məsələn, birinci misrada rus dilində “объятым чувством” (hissələrlə çulğanmış) ola bilər, amma “благоденствием” (səadətlə, firavanlıqla) olmaz. Daha sonra şairə mətnə “турача” sözlünə həmqafiyə olmaq üçün “отточить” (itilmək) feilindən “отточа” feili bağlamasını (отточив (itiləyib) - ədəbi formasının yerinə) uydurmuşdur.

Bununla belə, haqqında bəhs etdiyimiz tərcümə də maraqlı təsir bağışlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, rus poeziyasında bəzən şair-

lər şeiri və ya hətta bütöv poemanı yalnız “mujskoy klauzula”dan istifadə edərək yazırlar. Lakin bu, olduqca çox zəhmət tələb edən bir işdir. Odur ki, adətən “mujskoy klauzula” “jenskaya klauzula” və ya daktillə növbələşir. (Məsələn, Mixail Yuryeviç Lermontov “Rahib” poemasını başdan-ayağa “mujskoy klauzula” ilə yazmışdır.) Pavel Antokolskinin və Anatoli Starostinin tərcümələrində müşahidə etdiyimiz kimi.

Müqayisə üçün yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz şahın məktubundan bir parçaya T.V. Streşnevanın tərcüməsində baxaq:

Властитель слов, кудесник, Низами,
Раб дружбы верной, наш привет прими.
Вдыхая воздух утренней зари,
Пером волшебным диво сотвори.
Найди проникновенные слова,
Достигни совершенства мастерства.

Birinci və ikinci beyt tərcümədə yerini dəyişmişdir. İkinci misra (orijinalda birinci), eynilə əvvəlki tərcüməçilərdə olduğu kimi, yanlış anlaşılmış və səhv tərcümə edilmişdir - раб дружбы верной (sadiq dostluğun qulu). Bundan başqa, orijinalda olmayan “salamlaşma” əlavə edilmişdir. Üçüncü misrada yalnız “утренней” (səhər) sözü orijinala üst-üstə düşür. Beşinci və altıncı misralar təsviri tərcümə edilmişdir.

T.V.Streşnevanın tərcüməsində Şərq leksikasından istifadə edilmişdir, məsələn: шихна (şihnə), чанг (çəng), руд (rud), бейты (beytlər), кеманча (kəmança), дастархан (dəstərхан). Şəxs adları və coğrafi adlardan: Заххак (Zöhhak), Ноуфал (Nofəl), Ибн-Салам (İbn Səlam), Чин (Çin), Таиф (Taif), Рум (Rum) və s. rast gəlinir.

T.V.Streşneva istisnasız olaraq “mujskoy klauzula”dan istifadə etməsinə baxmayaraq, onun tərcüməsi canlı və yüngül səslənir. Bizə belə gəlir ki, sözügedən tərcümə daha “müasir” təsir bağışlayır, bu isə, görünür, həm də onun zaman etibarilə bizə daha yaxın olması ilə bağlıdır.

1922-ci ildə Moskvada “Yeddi gözəl” poemasından hind şahzadəsinin nağılının mənzum tərcüməsi işıq üzü gördü. Tərcümə Rus ədəbiyyatı həvəskarları cəmiyyətinin sədri A.Qruzinskiyə məxsusdur. Y.E. Bertels 1923-cü ildə poemadan “Yeddi şəkil” adlı parça-

nın mənsur tərcüməsini “Vostok” jurnalında dərc etdirmişdi. 1947 və 1959-cu ildə Bakıda R. İvnevin tərcüməsi nəşr olundu. 1959-cu ildə Moskvada poemanın V.Derjavin tərəfindən yerinə yetirilmiş tərcüməsi işıq üzü gördü. Poemanın rus dilinə ilk və yeganə tam filoloji tərcüməsi professor Rüstəm Əliyevə məxsusdur. Tərcümə 1983-cü ildə Bakıda “Elm” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ryürik İvnev – rus şair, nasir və tərcüməçisi Mixail Aleksandroviç Kovolyovun (1891-1981) təxəllüsüdür.

Vladimir Vasilyeviç Derjavin (1908-1975) 1940-cı ildən ömrünün sonunadək şair-tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmiş, ilk növbədə klassik Şərq poeziyasının – Nizami Gəncəvi, Ömər Xəyyam, Hafiz, Əlişir Nəvai, Firdovsi, Sədinin əsərlərinin və SSRİ xalqlarının milli dastanlarının tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur.

V.V.Derjavin və R.İvnevin tərcümələrini müqayisə edək. Professor R.M. Əliyevin filoloji tərcüməsi də daxil olmaqla hər üç tərcümədə fəsillərin sayı fərqlidir: V.Derjavinin tərcüməsində 57, R.İvnevde 52, R.Əliyevdə isə 54 fəsil vardır. Bununla belə, bütün tərcümələrdə poemanın məzmunu eyniyyət təşkil edir. Fərq fəsillərə bölmənin xarakterində meydana çıxmışdır. Fəsillərin adları da həmçinin fərqlənir. Məsələn, birinci fəslin adını R.İvnev “Poemaya giriş” (114 beyt), R.Əliyev “Mədhiyyə” (116 beyt), R.Əliyev “Rəhmli və mərhəmətli Allahın adı ilə” (116 beyt) kimi vermişdir. Poetik tərcümələrin mündəricatlarında, əsasən adlar və isimlər verilmir. Məsələn, 5-ci fəsil “Xoşbəxt hökmdar Əlaəddin Körpə Arslana dua-səna” (R.Əliyev), “Xoşbəxt hökmdarın mədhi, Allah onu əziz tutsun” (R.İvnev), “Xoşbəxt hökmdarın mədhi, Allah onu nurlandırсын” (V.Derjavin) adlandırılmışdır.

R.İvnev öz tərcüməsi üçün jenskaya klauzulanın üstünlük təşkil etdiyi 5 təqtili yambı seçmişdir. Mətn yanaşı qafiyələrlə işlənmişdir. Onların səsleşməsinə və yaranma üsuluna gəldikdə isə burada müxtəlif, bəzən çox maraqlı qafiyə növlərinə rast gəlinir, məsələn: венцов – концов (tacların - sonların), наглядеться – в сердце (doyunca tamaşa etmək – qəlbə), Джебрайил – нет больше сил (Сəbrayıl – daha gücüm yoxdur) və s. Burada həm vurğulu sait və ondan sonrakı səsin uyğun gəldiyi “yoxsul” qafiyələr (затем – гарем, собой – хмельной); həm də dayaq samit səslərin uyğun gəldiyi “zəngin” qafiyələr (условью – кровью, лугов – жемчугов) işlənmişdir. Həmçinin vurğulu sait səslərin uyğun gəldiyi, lakin sa-

mitlərin uyğun olmadığı assonans qafiyələrə (соловей – лучей); vurğulu qafiyələrin uyğun olmadığı dissonans qafiyələrə (широк – сжѣг, Сулейман – осиян); qafiyələnən sözlərdən birində artıq səmit səsin işləndiyi kəsik qafiyələrə də rast gəlinir. Həm də ən müxtəlif nitq hissələri qafiyələnir: isim feillə, feil isimlə, əvəzlik sifətlə, sifət feillə, sifətin müqayisə dərəcəsi isimlə, zərf isimlə, isim feili bağlama ilə, ad qısa sifətlə, qısa sifət isimlə, müxtəlif hallarda və kəmiyyətdə işlənmiş isimlər, məsələn: утр (səhərlərin) (yiyəlik hal, cəmdə) – перламутр! (sədəf).

R.İvnev öz tərcüməsində köhnəlmiş, arxaikləşmiş leksikaya üstünlük verir: (засуха (quraqlıq) əvəzinə) недород (qıtlıq), (узники (dustaqlar) əvəzinə) обиженные (mağmun edilmişlər), врата (darvaza), прах (toz).

Müqayisə edək: R.İvnev: Описание недорода и заступничество Бахрама за подданных (Qıtlığın təsviri və Vəhramın təbəələrinə himayə etməsi); V.Derjavin: Засуха и милосердие Бахрама (Quraqlıq və Vəhramın mərhəməti); R.İvnev: О Бахрамовом пире в зимнюю пору и о постройке семи дворцов (Qış vaxtı Vəhramın keyf məclisi və yeddi sarayın tikilməsi haqqında); V.Derjavin: Зимние пиры Бахрама и построение семи дворцов (Vəhramın qış ziyafətləri və yeddi sarayın tikilməsi); R.İvnev: Убиение Бахрамом визиря-притеснителя (Vəhramın zülmkar vəziri öldürməsi); V.Derjavin: Бахрам казнит вазира-насильника (Vəhram zalım vəziri edam edir).

R.İvnev çoxlu sayda feildən düzəlmiş isimlər işlədir: убиение (öldürmə), лицезрение (seyr etmə), построение (qurma), нахождение (tapma): bu kimi isimləri arxaizmlər və dəftərxana istilahları kimi səciyyələndirmək olar.

V.V.Derjavin öz tərcüməsi üçün mujskaya klauzulalı 7 mürəkkəb xorey (vurğusu birinci hecada olan ikihecalı şeir təqtisi) seçmişdir. Misralar cüt-cüt qafiyələnir. Bəzən jenskaya klauzulaya da rast gəlinir, onlar əsasən feillərdən ibarət olur, məsələn:

И чесалась эта птица, перья отряхала,
Расправляла хвост и шумно крыльями махала.
И когда она подкрылье черное чесала, –
Раковину с перлом алым на землю бросала.

Burada istifadə olunmuş leksikanın açıq-aydın ahəngsizliyini qeyd edək. Əvvəla, “отряхала” (silkələdi, çırpdı) feil forması rus dilinin ədəbi normalarına uyğun deyildir (norma: отряхивала-dır). İkincisi, verilmiş kontekstdə “чесать” (“qaşımaq”) feilinin işlənilməsi üslubi baxımdan doğru deyildir, ələlxüsus da ona görə ki, daha sonra mətndə “перл” (mirvari, inci), “алый” (al-qırmızı) kimi sözlər – yüksək poetik üsluba xas leksika iştirak edir.

V.V.Derjavinin tərcüməsinin fərqləndirici xüsusiyyəti özündə mənzum mətnin sintaktik və ritmik quruluşu arasındakı ayrılımların nəticəsini təcəssüm etdirən keçidlərin işlənməsidir. Mənzum keçid bədii poetik vasitə olmaqla mətnə əlavə təsir və emosionallıq verir. Sintaksis və ahəng arasında meydana çıxan təzad oxucu üçün gözlənilməzlik elementi yaradır.

İki tərcüməni keçidlərin sayı baxımından müqayisə etmək üçün poemanın birinci – “Rəhmli və mərhəmətli Allahın adı ilə” fəslinə və ən böyük fəsilərdən biri olan “Məğrib şahzadəsinin nağılı”na müraciət etdik. Birinci fəslin R.İvnev tərəfindən edilmiş tərcüməsində ümumiyyətlə keçidlərə rast gəlmədik. Hətta Nizaminin orijinalında da bu fəsildə keçid vardır:

تو د هی و تو اری را دل سنگ
اتش لهل و لهل اتش رنگ

Sən verib, sən də daşın qəlbindən çıxarırsan
Ləlin atəşini və atəş rəngli ləli.

V.V.Derjavinin tərcüməsində 58 beytdən ibarət olan birinci fəsildə təxminən 2,6% keçid vardır. Təhkiyə xarakterli nağılda keçidlərin olması üslubi baxımdan özünü doğruldur. Problem onların sayındadır. Faiz nisbətində Nizamidə bu parçada keçidlər təxminən 3% təşkil edir. R.İvnevın tərcüməsində isə təxminən 3,9%-dir. V.V.Derjavinin tərcüməsində keçidlər təxminən 10%-dir. Keçidlərin bu nisbəti mətnə xüsusi ritmik ahəng verir. Müxtəlif tempdə tələffüz edilən misralar dinamik, əsəbi səslənir. Maraqlıdır ki, Nizaminin orijinalında ən çox sayda keçid məhz Mahanın çox pis qarabasmaları anında müşahidə olunur. Gözəllərlə gecə keyf məclisi səhnəsində keçidlərin sayı ən az saydadır – burada nitq axıcı və sakitdir, ətrafda hər şey dincdir və səadət bəxş edir.

Hər iki tərcüməçinin “Birinci dustağın şikayəti” parçasını necə tərcümə etdiyinə baxaq. Tərcümələrin həcmi orijinala uyğundur:

hər ikisində 13 beyt vardır. Parçanın məzmunu təhrifsiz verilmişdir. Dustaq şahı söyləyir ki, vəzir onun qardaşını öldürüb, sonra isə onun özünü zindana salıb. Lakin dustaq şahı görəndə onda azad olacağına ümid yaranır. Həqiqətən də şah talesiz insanı azad edir və onun malını artıqlamasıyla özünə qaytarır.

اولين شخص گفتم با بهرام
کای شده دشمن تو دشمن کام

Birinci şəxs Bəhrama dedi:

Qoy sənin düşmənin düşmən kamınca olsun!

R.İvnevin tərcüməsi:

И первый узник начал с этих слов:

“Пусть враг погибнет от твоих оков.

Birinci məhbus bu sözlərlə danışmağa başladı:

Qoy düşmən sənin qandallarından məhv olsun.

V.Derjavinin tərcüməsi:

Первый узник молвил кратко:

“Царь мой пусть живет,
Пусть врагов его раздавит мстящий небосвод!

Birinci dustaq qısa dua etdi:

“Qoy mənim hökmdarım yaşasın,
Qoy qisasçı göylər onun düşmənlərini məhv etsin!

Gördüyümüz kimi, heç bir tərcümə leksik baxımdan orijinalı təkrarlamır. Nizamidə bu beytdə açar söz “kam”dır – o, misraya sevincli ahəng verir. Hətta “düşmən” sözü də buna əngəl ola bilmir, çünki məlumdur ki, “düşmənin düşməni sənin dostundur”. R.İvnevin tərcüməsində arzu qəmlı notlara köklənmişdir. Burada açar sözlər – враг, гибель, оковы-дир (düşmən, məhv olma, qandal). V.Derjavinin tərcüməsində seçilmiş təyinlər gərəksiz yerə həddindən artıq romantikləşdirilmişdir: intiqam alan və düşmənləri məhv edən göylər. Bundan başqa, tərcüməçi vəzni pozmaq üçün misranı öz-özünə uzadır.

V.V.Derjavinin tərcüməsi öz-özülüyündə yaxşıdır. Tərcümə anlaşılmaz terminləri, söz oyunları və ya orijinaldakı idiomları izah

edən zəruri şərhələrlə təmin edilmişdir. Lakin seçilmiş şeir ölçüsü tərcüməçini daima yeni, əlavə təyin və obrazlar işlədərək misranı uzatmağa vadar etmişdir.

R.İvnevin tərcüməsi orijinalın mətninə daha yaxındır. Bu tərcümədə də şərhələr verilmişdir, çünki mətndə Şərq leksikası və idiomları işlənmişdir. Lakin seçilmiş beş təqtili yamb öz işini görmüşdür. Məsələ ondadır ki, A.S.Puşkinin əsərlərinin, demək olar ki, yarısı beş təqtili yamb ilə yazılmışdır. Bu onun sevimli şeir ölçülərindən biri idi. Odur ki, rus ədəbiyyatına bələd olan oxucuda Nizamini "Yeddi gözəl" poemasının tərcüməsini oxuyarkən mütləq tez və ya gec böyük rus şairinin yaradıcılığı ilə assosiasiya yaranacaqdır, məsələn "Hökmdar Soltanın nağılı" və ya "Ruslan və Lyudmila" ilə.

Müxbir üzv Y.E.Bertels necə də doğru demişdir ki, Nizamini sonadək dərk etmək bizə lazım deyildir. Lakin bu o demək deyildir ki, onun əsərlərini tərcümə etmək lazım deyildir. Əksinə, olar və lazımdır. Hər şeydən əvvəl Nizami əsərlərinin tərcüməsinin metodika və texnikası təkmilləşdiriləcək. Bundan başqa, tərcümələr nə qədər çox olarsa, daha yaxşı, orijinala maksimal yaxın tərcümə variantına nail olmaq ehtimalı da o qədər artacaq. Bu zaman, ən uğursuz olsa belə, istənilən tərcüməyə iltifatla yanaşmaq lazımdır. Çünki anlaşılmaq mətləblər üzərinə işıq salan həqiqət mubahisədə olduğu kimi, müqayisədə də ortaya çıxıb bilər.

Nizami haqqında onlarla və yüzlərlə deyil, minlərlə kitab və məqalələr yazılmışdır və bu say günbəgün artmaqdadır. Alimlər böyük Azərbaycan şairinin poetik irsini öyrənməyə davam edirlər. Onlar hələ də yeni faktlar aşkarlayır, onun yaradıcılığına yeni yanaşma nümayiş etdirir və şairin poemalarının yeni oxunuşlarını təqdim edirlər. Lakin Nizami əsərlərinin böyüklüyü də məhz bundadır ki, onlar öz cazibədarlıqlarını itirmir və yeni zamanların insanlarını təkcə keçmiş həyatın təsvirləri ilə deyil, həm də yaşamın əbədi suallarına cavabların axtarışı ilə də maraqlandırmaqda davam edirlər.

4. Nizami Gəncəvi irsi Türkmənistanda

Məlum olduğu kimi, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı dünya miqyasında öyrənilmiş, əsərləri dünyanın əksər dillərinə tərcümə olunmuşdur. Xüsusən, türk dünyasında Nizami Gəncəvinin həyatı və sənətinə daha çox maraq göstərilmişdir. O cümlədən Türkmənistanda da Nizami Gəncəvinin əsərləri hələ orta əsrlərdən etibarən diqqət mərkəzində olmuşdur. Dahi sənətkarın əsərləri Türkmənistanda əlyazmaları şəklində yayılmış və böyük maraq doğurmuşdur.

Türkmənistanda Nizami Gəncəvi irsi ilə əsaslı tanışlıq XX əsrdən başlanmışdır. Bu tarixi mərhələdən etibarən Türkmən xalqı Nizaminin əsərlərini geniş şəkildə oxumaq və tədqiq edib öyrənmək imkanı qazanmışdır. Xüsusən böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin geniş qeyd edildiyi tədbirlər bu istiqamətdə geniş meydan açmışdır. Çünki həmin yubileyin akademik Yevgeni Bertelsin sədrliyi ilə keçmiş Sovetlər İttifaqı miqyasında qeyd edilməsi nəzərdə tutulduğu üçün o zaman SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikaların hamısında, hətta Avropanın bəzi sosialist ölkələrində də yubiley münasibəti ilə müəyyən elmi-ədəbi tədbirlər keçirilmiş və Nizami Gəncəvinin əsərlərindən örnəklər rus dilinə tərcümə edilərək yayılmışdır. O cümlədən, Türkmənistanda da ilk dəfə 1947-ci ildə Nizami Gəncəvinin lirikasından seçmələr Q.Seyitliyevanın tərcüməsində “Sovet ədəbiyyatı” qəzetində (№8), Q.Seyitliyeva və R.Əliyevanın tərcüməsində isə “Sovet Türkmənistanı” (27 sentyabr, 1947) qəzetində rus dilində dərc edilmişdir. Bundan başqa, türkmən oxucusu 1947-ci ildə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” (tərcümə edən: Aman Kəkilov), “Leyli və Məcnun” (tərcümə edənlər: A.Niyazova və D.Xaldurdı) və “Yeddi gözəl” (tərcümə edən: Berdi Kerbabayev) poemalarından parçaları da rus dilində çıxan türkmən mətbuatından oxumuşlar. Yubiley münasibəti ilə yalnız Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasından uşaqlar üçün seçilmiş “İskəndər və çoban” adlı kiçik bir parça Türkmənistan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən rus dilində kitabça şəklində nəşr edilmişdir. Bundan bir il sonra, 1948-ci ildə Nizami Gəncəvinin əsərlərindən rus dilinə edilmiş tərcümələri bir çox əlavələrlə birlikdə Türkmənistan Dövlət Nəşriyyatı kitab halında oxuculara çatdırmışdır.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi zamanı dahi Azərbaycan şairinə türkmən xalqının yüksək ehtiramını ifadə edən daha bir əlamətdar hadisə baş vermişdir. Türkmənistan Yazıçılar İttifaqının katibi Ruhi Əliyevin (1908-1981) rəhbərliyi ilə Nizami Gəncəvinin ölkə şairləri tərəfindən türkmən dilinə tərcümə edilmiş şeirləri və poemaları, habelə əsərlərindən parçalar toplanılaraq bir çox yeni əlavələrlə birlikdə Türkmənistan Dövlət Nəşriyyatında “Nizami” adında kitab halında nəşr edilmişdir. Bu, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin seçilmiş əsərlərindən ibarət Türkmənistanda qardaş türkmən xalqının dilində çap olunmuş ilk kitab kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Türkmənistanda böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərindən ibarət 1947-ci ildə çıxmış ilk külliyyatın əsas tərtibçisi olmuş Ruhi Əliyevin tərcümeyi-halı da oxucular üçün maraqlı ola bilər. Azərbaycan Respublikasının Türkmənistandakı Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Həsən Zeynalov vasitəsi ilə əldə etdiyimiz sənədlərdən aydın olur ki, 1908-ci ildə Aşqabad şəhərində anadan olmuş Əliyev Əkbər Ruhi Mirzə oğlu Bakı şəhərində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsini bitirmişdir. İkinci Dünya Müharibəsində iştirak etmiş və 7 aprel 1945-ci ildə Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif olunmuşdur. Müharibədən sonra Türkmənistanda müxtəlif vəzifələrdə çalışan Ruhi Əliyev Maksim Qorki adına Türkmənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda “Türkmən ədəbiyyatı” kafedrasında işləmiş, 1969-cu ildə Aşqabadda “Türkmən-Azərbaycan ədəbi əlaqələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. O, Maksim Qorki adına Türkmənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutundakı “Türkmən ədəbiyyatı” kafedrasına bir müddət rəhbərlik etmiş, yeni nəsillərin müəllim kimi hazırlanmasına və elmi kadrların formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. Onun türkmən ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biri olan Məmmədveli Kəminənin (1770-1840) həyatı və yaradıcılığına həsr edilmiş monoqrafiyası da ciddi elmi-tədqiqat əsəri kimi yeni elmi nəsillər üçün nümunədir.

Sənədlərdən görünür ki, Ruhi Əliyev həm də Türkmənistanın XX əsrdə yaşayıb-yaratmış tanınan şairlərindən biri olmuşdur. “Vətənim mənim” (1952), “İki yolun ayrıcında” (1960), “Dünya ayağa qalxar” (1962) adlı şeir kitablarında toplanan əsərləri onun istedadlı və vətənpərvər bir şair olduğunu nümayiş etdirir.

“Nizami” kitabı böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərindən ibarət türkmən dilində çap edilmiş ilk kitab kimi mühüm ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir. Kitaba Ruhi Əliyevin yazdığı “Nizaminin həyatı və yaradıcılığı haqqında” adlı ön sözdə böyük şairin azərbaycanlı olması, 1141-ci ildə Azərbaycanın qədim inzibati mərkəzlərindən olan Gəncə şəhərində doğulub, burada yaşayıb-yaratması qeyd edilmişdir. Kitabın çap olunduğu dövrün ədəbi ənənəsindən bir qədər fərqli olaraq, Nizaminin doğum yerini o vaxtkı adı ilə Kirovabad (Gəncə) kimi yox, əvvəlcə Gəncə yazıb bu şəhərə sovet hakimiyyəti illərində verilmiş Kirovabad adını mötərizədə qeyd etməsi Ruhi Əliyevin milli baxışlara malik ziyalı olduğuna işarədir.

Eyni zamanda, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasını Şirvanşah Axsitanın fars dilində yazmaq tələbindən narahat olmasını və əsəri oğlu Məhəmmədin xahişi ilə yazmasını diqqət mərkəzinə çəkməsi də Rufi Əliyevin ümummilli baxışlarının ifadəsidir. Müqəddimədə Nizami Gəncəvidən görkəmli Azərbaycan şairi kimi geniş söz açılması obyektiv reallığın ifadəsi olmaqdan başqa, həm də Ruhi Əliyevin Azərbaycan xalqına və onun ədəbiyyatına bəslədiyi yüksək ehtiramı da əks etdirir.

Ruhi Əliyevin “Nizaminin həyatı və yaradıcılığı haqqında” adlı ön sözü Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş mükəmməl bir portret-çerkdir. Burada dahi Azərbaycan şairinin dövrü və həyatı, şeir yaradıcılığı və poemaları, ədəbi təsir dairəsi, davamçıları haqqında geniş məlumat verilmişdir. Yığcam şəkildə (cəmi 5 səhifə) olmasına baxmayaraq, Ruhi Əliyevin təqdim etdiyi müqəddimə Nizami Gəncəvi haqqında tam və ətraflı, ümumiləşdirilmiş elmi təsəvvür yarada bilir. Müqəddimədən müəllifin Azərbaycanda Nizami Gəncəvi haqqında çap olunmuş tədqiqatlarla yaxından tanış olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Belə ki, Ruhi Əliyevin “Nizami” kitabında verilmiş “Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında” adlı yığcam və məzmunlu müqəddiməsi Azərbaycan Nizamişünaslıq elminin əsas müddəaları və mühüm nəticələri ilə tam səsleşir. Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının statistik məlumatlar vasitəsilə ilə deyil, təhlil və araşdırma yolu ilə təqdim edilməsi Ruhi Əliyevin özünün də tədqiqatçı səriştəsi ilə seçilən bir ədəbiyyatşünas alim olduğunu göstərir. Bu mənada filologiya elmləri namizədi Ruhi Əliyevin “Nizaminin həyatı və yaradıcılığı haqqında”

adlı müqəddiməsi türkmən nizamişünaslığının qiymətli bir nümunəsi hesab olunmağa layiqdir.

Türkmənistanda 1948-ci ildə çap edilmiş “Nizami” kitabı “Leyli və Məcnun” poeması ilə başlanır. Bu onunla əlaqədardır ki, “Nizami” kitabında “Xəmsə”yə daxil olan əsərlər içərisində yalnız “Leyli və Məcnun” poemasının türkmən dilinə tam tərcüməsi verilmişdir. “Leyli və Məcnun” poemasının əksər mətnlərini Türkmənistanın tanınmış şairi Beki Seytakov və Ata Nizyazov tərcümə etmişlər. Poemadan bəzi parçaları isə D.Haldurdu (*Durdy Haldurdy*) və Y.Nəsirli (*Yakup Nasirli*) türkmən dilinə çevirmişlər. Orijinalın ruhuna yaxın olduğuna əsaslanaraq, Nizami Gəncəvinin əsərlərindən edilmiş tərcümələrin, o cümlədən də “Leyli və Məcnun” poemasının türkmən dilinə tərcümə edilməsi zamanı şairin 1947-ci ildə Bakıda Azərbaycan dilində çap olunmuş kitablarından yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi qənaətinə gəlmək mümkündür.

“Nizami” kitabına “Yeddi gözəl” poemasından cəmi iki hekayət daxil edilmişdir. Belə ki, kitabda poemadan seçilmiş “Bəhrəmın Fitnə ilə hekayəti” Türkmənistanın xalq şairi Berdi Kerbabayevin, “Slavyan gözəlinin hekayəti” isə Y.Nəsirlinin tərcüməsində türkmən oxucularına çatdırılmışdır. Görünür ki poemadan tərcümə üçün mətn seçilərkən məsələyə ehtiyatla yanaşılmış, dövrün ideoloji tələbləri də nəzərə alınmışdır. Belə ki, “Nizami” kitabında “Yeddi gözəl” poemasından yalnız “Bəhrəm Gurun Fitnə ilə hekayəti”nin verilməsi düşündürücü və ibrətamiz olması ilə birlikdə həm də sovet dövlətinin əməkçi insana bəslədiyi münasibətə, əsərdəki rus qızı ilə söhbətin oxuculara çatdırılması isə hakim ideologiyanın təbliğ edilməsi prinsiplərinə tam cavab verirdi.

Fikrimizcə, “Nizami” kitabında “Sirlər xəzinəsi” poemasından seçilərək tərcüməsi verilmiş “Zalım padşahla düz danışan qocanın hekayəti”nin təqdim edilməsində də ustad tərcüməçi Aman Kəkilov bu hekayətin dərin hikmətamiz mənası ilə yanaşı, həm də ideoloji cəhətdən dövrün tələblərinə uyğun gəlməsini də nəzərə almalı olmuşdu. Seçilmiş hekayətdə müsəlman padşahının sadə əməkçi bir insan tərəfindən tənqid olunması keçmiş sovet ideologiyasının tələbləri ilə səsleşirdi.

Fikrimizcə, “Nizami” adlı seçilmiş əsərlər külliyyatının hazırlanması zamanı sovet dövlətinin ideoloji prinsiplərinin müəyyən dərəcədə nəzərə alınması müttəfiq respublikalarda əsərlərinin yal-

nız rus dilində tərcümə edilib yayılmasına icazə verilmiş Nizami Gəncəvinin ədəbi irsindən seçilmiş çoxsaylı nümunələri türkmən dilində oxuculara çatdırmaq üçün mümkün ola biləcək rəsmi təzyiqlərdən xilas olmaq, senzuradan yayınmaq məqsədilə düşünülmüşdür. Hələ sovet hakimiyyətinin iyirminci illərdəki prolektçuluq hərəkatı dövründən başlayan belə təzyiqlər 1953-cü ildə Stalinin vəfatına, daha doğrusu, 1956-cı ildə kommunist partiyasının XX qurultayında Nikita Xruşovun stalinizmi ifşa etməsinə qədər davam etmişdir. Azərbaycanda olduğu kimi, Türkmənistanda da sovet ideologiyasının milli mədəniyyətlərin inkişaf etdirilməsinə qarşı yürütdüyü sərt siyasətin acı nəticələri yaşanmalı olmuşdur. “Nizami” kitabı nəşr ediləndən cəmi iki il sonra, 1950-ci ildə Azərbaycanda, 1951-ci ildə isə Türkmənistanda adlı-sanlı yaradıcı ziyalılar, tanınmış alimlər və şairlər “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun nəşr edilməsinə görə ən ağır cəzalara məhkum edilmişdilər. Belə bir şəraitdə Ruhi Əliyevdən “Yeddi gözəl” poemasına sovet ideologiyasının kəskin münasibət bəslədiyi Qərb və ya türk gözəli ilə bağlı hekayətləri, yaxud “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisindən Şərq hökmdarına rəğbəti ifadə edən mənzum hekayətləri seçib təqdim etməyi gözləmək ədalətli olmazdı.

Bununla belə, “Yeddi gözəl” poeməsindən Fitnə hekayətinin tərcümə üçün seçilməsində tərtibçinin azərbaycançı bir baxışının olduğunu da ayrıca qeyd etmək lazımdır.

“Nizami” seçilmiş əsərlər külliyyatında böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin qəzəllərini və digər janrlarda yazılmış şeirlərini türkmən dilinə Ruhi Əliyev özü tərcümə etmişdir. Kitaba daxil edilmiş on beş qəzəldən yalnız ikisi başqa şairlərin (Qara Seyitli və Kamal İmanovun) tərcüməsində verilmişdir. Ruhi Əliyev həmçinin Nizami Gəncəvinin “Oğluma nəsihət” və “Az danışmağın gözəlliyi” kimi dərin mənalı şeirlərinin də tərcüməçisidir. Şeir nümunələrinin türkmən dilinə tərcüməsində müşahidə olunan istedad və ilham Ruhi Əliyevin özünəməxsus yüksək şairlik istedadına malik olduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, “Nizami” seçilmiş əsərlər külliyyatının 1948-ci ildə Aşqabadda Türkmənistan Dövlət Nəşriyyatında yüksək tərtibatla türkmən dilində nəşr edilməsi dost və qardaş Türkmənistanın Azərbaycan xalqına, ədəbiyyatımıza və mədəniyyətimizə yüksək ehtiramının əməli ifadəsidir.

“Nizami” kitabının hazırlanması və nəşr edilməsi dövrün tanınmış yaradıcı ziyalılarından olmuş Ruhi Əliyevin Azərbaycan və Türkmənistan xalqları qarşısında xidmətinin real göstəricisidir. Bütövlükdə Türkmənistan Yazıçılar İttifaqı və bu yaradıcılıq təşkilatının təmsilçisi görkəmli şair-ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri namizədi Ruhi Əliyev hələ İosif Stalinin Sovetlər İttifaqına rəhbərlik etdiyi məsuliyyətli bir tarixi şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusən də dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin zəngin ədəbi irsi haqqında türkmən xalqında tam və əhatəli təsəvvür yaratmaq üçün mümkün olduğundan da artıq səy göstərmişdir.

“Nizami” külliyyatı – XX əsrdə yaşayıb-yaratmış tanınmış türkmən şairləri və alimlərinin çətin şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təbliği yollarında göstərdikləri böyük və unudulmaz xidmətin nümunəsidir.

Nəhayət, 1948-ci ildə nəşr edilmiş, nadir nüsxələri qalmış “Nizami” kitabının tapılıb əldə olunması və yenidən çap etdirilməsi Azərbaycanın Türkmənistan Respublikasındakı Səfirliyinin və Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri, təcrübəli diplomat Həsən Zeynalovun dost və qardaş ölkə ilə xalqımız və ölkəmiz arasındakı çoxcəhətli əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə mühüm bir töhfəsi sayılmağa layiqdir.

“Nizami” kitabının tapılıb üzə çıxarılması və yenidən nəşr edilməsi Azərbaycan Respublikasının Türkmənistandakı səfirliyinin son illərdə qarşılıqlı surətdə ölkələrimizin elm və mədəniyyət qurumları, yaradıcı ziyalıları arasında qurduğu əlaqələrin daha bir uğurlu addımıdır.

Ən əsası isə bundan ibarətdir ki, “Nizami” külliyyatının yeni Aşqabad nəşri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Türkmənistan Respublikasının Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovla birlikdə ölkələrimiz arasında bütün sahələr üzrə çoxcəhətli əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində apardıqları müdrik siyasətin parlaq təcəssümüdür.

Vaxtilə Türkmənistanda çap edilmiş “Nizami” kitabının yeni Aşqabad nəşri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə bəyan edilmiş “Nizami Gəncəvi İli”nə çox dəyərli və orijinal bir töhfədir.

Nəhayət, akademik İsa Həbibbəylinin müqəddiməsi ilə çıxmış “Nizami” külliyyatının Aşqabad nəşri çoxəsrlik ənənələrə malik

olan Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin yeni tarixi mərhələdəki müasir inkişafının mühüm göstəricilərindən biridir.

Obrazlı şəkildə belə demək mümkündür ki, Aşqabadda 1948-ci ildə baş vermiş zəlzələdən bir neçə ay əvvəl çap olunmuş və təsadüf nəticəsində nadir nüsxələri qalmış “Nizami” seçilmiş əsərlər külliyyatının 2021-ci il nəşri həm də uzun əsrlər ərzində, tarixin müxtəlif dövrlərində çətin sınaqlardan şərəflə çıxmış Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin hətta zəlzələ kimi təbii fəlakətlərə də davamlı olduğunu əyani surətdə nümayiş etdirir.

Nizami Gəncəvinin əsərləri ölkələr və xalqlar arasında etibarlı dostluğa, qardaşlığa, əməkdaşlığa xidmət edən ədəbiyyat körpülərindədir.

Nizami Gəncəvinin ölməz əsərləri əbədiyaşar sənət şedevrlərindədir.

Azərbaycan Respublikasının Türkmənistandakı səfirliyinin “Nizami Gəncəvi İli”ndə Aşqabad şəhərində nəşr etdiyi “Nizami” kitabı Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin müstəqillik dövründə hərtərəfli şəkildə inkişaf etməkdə olmasının real bir göstəricisidir. Heç şübhəsiz, “Nizami” kitabının Aşqabad nəşri müasir mərhələdə Türkmənistanda Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının öyrənilməsinə marağı daha da artıracaqdır.

5. Nizami Gəncəvi və Özbək ədəbiyyatı

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, ilk növbədə, Xaqani, Nizami, Qasım Ənvar, Nəsimi, Füzuli kimi bədii söz bahadırlarının, özbək ədəbiyyatının tərəqqisinə və yeni-yeni ənənələrlə zənginləşməsində danılmaz rolu və böyük təsiri özbək ədəbiyyatşünasları, yazıçıları və mətnşünasları tərəfindən də tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatlarda isə öz növbəsində Azərbaycan ədəbiyyatı mütəxəssislərinin təcrübəsindən və sözügedən sahədəki uğurlarından istifadə edilmiş və özbək ədəbiyyatşünaslığının üfqlərini xeyli genişləndirmişdir. Nəticədə Azərbaycanda nəvaişünaslıq elmi ayrıca sahə olaraq formalaşdığı kimi, Özbəkistanda da xaqanişünaslıq, nizamişünaslıq, nəsimişünaslıq, füzulişünaslıq ənənələri böyük vüsət almağa başlamışdır.

Özbək klassik ədəbiyyatının, xüsusən, dahi Əlişir Nəvai yaradıcılığının və ədəbi irsinin tədqiqi, təsiri və təbliği Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bütün inkişaf mərhələlərində diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu amil isə öz-özlüyündə Nəvai dühasının yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına güclü təsirini bir daha sübut etməkdədir.

Nizami “Xəmsə”sinin ən qədim variantı Özbəkistan Əlyazmalar Fondundan, Nəvai əsərlərinin ən qədim nüsxələri Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutundan əldə edilmişdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tarixi yüzilliklərə gedib çıxır və ya bu ədəbiyyatların sərhəd üfqləri olmamışdır.

Ədəbiyyatda təsir məsələsi: Azərbaycan-özbək ədəbi münasibətləri nəinki Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdən, hətta ondan da irəliki zamanlardan belə qol-budaq atmışdır. Tarixi əlaqələrimizin zəngin ənənələrinə söykənib deyə bilərik ki, Nizami “Xəmsə”si Özbəkistanın da qiymətli mənəvi ədəbi xəzinəsi sayılır. Məlumdur ki, böyük şairin vəfatından on illərlə sonra, Orta Asiyanın monqollar tərəfindən işğal olunduğu dövrdə Xarəzmdə naməlum özbək müəllif “Müftah ül-ədl” adlı bədii əsər yaratmışdı. Bu əsərin əsasını Nizaminin “Şah və iki bayquş” haqqında hekayəti təşkil edir.

Nizamişünasların qənaətinə görə, özbək ədəbiyyatına Nizaminin təsiri belə başlamışdı. XIV əsrdə, daha dəqiq, 1330-1340-cı illərdə özbək şairi Qütb Xarəzm “Xosrov və Şirin” əsərini ana dilinə çevirərkən poemaya yeni hadisələr daxil etmişdi və buna görə də,

Nizami əsərinin özbək variantı bir növ orijinal kimi səslənir. Müasir dövrümüzdə Özbəkistanda dərc olunmuş beşcildlik “Özbək ədəbiyyatı tarixi” kitabında da Nizaminin özbək ədəbiyyatının inkişafındakı müsbət təsiri xüsusi qeyd edilmişdir.

Özbək “Xosrov və Şirin”in müəllifi Qütb Xarəzmi Nizamidən öyrəndiyini etiraf edərək yazmışdır:

Qazantək qaynayıb sevda yetirdim,
Nizami balından halva bişirdim.

Bir çox mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, Nizami irsi Özbəkistanda Nəvai dövrünə qədər də sevilərək geniş yayılmışdır. Özbək ədəbiyyatının klassiki Əlişir Nəvainin dahi Şeyx Nizami Gəncəvinin təsiri ilə “Xəmsə” yaratması, sonralar da Azərbaycanın ən görkəmli sənətkarlarının Əlişir Nəvidən öyrənməsi və başqa bu kimi faktlar ədəbiyyat tariximizdə az deyildir. XX əsr özbək klassiki Qafur Qulamın poetik ifadəsində olduğu kimi –

Şagirdlər qəlb evinin parlayan çırağıdır,
Ustadı ötən şagird – ustadın bayrağıdır.
Mərifət insana xas, könül göz bulağıdır,
Yurdu sevənlər üçün yurd bir çiçək bağıdır,
Yurdsevərlər bu bağda olar Şirin, ya Fərhad.
Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad.

Nəvai “Heyrət ül-Əbrar” (“Nəciblərin heyrəti”) əsərində Nizami öz ustadı və ilhamvericisi hesab etmiş, ona səcdə qılmış, onu “Pir”, “Xızr” adlandırmış, “Xəmsə”sini “Beş xəzinə” deyə şərəfləndirmişdir. Nəvai hər dastanının başlanğıcında Nizamiyə məhəbbət və hörmət əlaməti olaraq xüsusi səhifələr yazmışdır. “Gəncə günəşi elə bir bayraq qaldırdı ki, söz ölkəsini bir qələmlə birləşdirdi, dostlaşdırdı”.

Azərbaycanın böyük oğlu Nizamini tərifləməkdən doymayıb, ona layiq əsərlər yazır. Nəvai bir başqa səhifədə yazmışdır:

“Gəncəli Nizami şeirini öz gövhərləri ilə bəzədi. O, dünyanı cəvahiratla doldurdu. Onun cəvahirləri göyün ulduzları kimi saysız-hesabsızdır. Elə adam tapılmaz ki, böyük Gəncəlinin incilərini qiymətləndirməsin. Qulaqlarda cingildəyən ləl-cəvahirat ağızlarda dolacaq, o, heç vaxt torpağa düşməyəcəkdir. Onlar qulaqdan ürəyə

keçəcək, ürəyi zənginləşdirəcəkdir. Eh! Nizami, mən səninlə müqayisə etmək üçün sənə bərabər adam tapmadım”.

Olmaz asan bu meydan içrə durmaq,
Nizami pəncəsinə pəncə vurmaq,

– deyə yazan Nəvai hər dastanının başlanğıcında Nizamiyə məhəbbət və hörmət əlaməti olaraq xüsusi səhifələr yazmışdır. “Gəncə gü-nəşi elə bir bayraq qaldırdı, söz ölkəsini bir qələmlə birləşdirdi, dostlaşdırdı”. Azərbaycanın böyük oğlu Nizamini tərifləməkdən doymayıb, ona layiq əsərlər yazır. Nəvai bir başqa səhifədə yazmışdır: “Gəncəli Nizami şeirini öz gövhərləri ilə bəzədi. O, dünyanı cəvahiratla doldurdu. Onun cəvahirləri göyün ulduzları kimi saysız-hesabsızdır. Elə adam tapılmaz ki, böyük Gəncəlinin incilərini qiymətləndirməsin. Qulaqlarda cingildəyən ləl-cəvahirat ağızlarda dolacağı, o, heç vaxt torpağa düşməyəcəkdir. Onlar qulaqdan ürəyə keçəcək, ürəyi zənginləşdirəcəkdir.

Böyük özbək şairi və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafında müstəsna rolu olmuşdur.

Nəvai özündən sonra gələn Azərbaycan şairlərinin – Kişvəri, Xətai və Füzulinin və başqalarının yaradıcılığına təsir etmişdir.

Nəvai əsərlərinin azərbaycanlılar arasında şöhrətlənməsinin bir neçə səbəbi olmuşdur: Nəvainin dili, onun sənətkarlıq qüdrəti, həm də şairin mövqeyi”. Azərbaycanın tanınmış akademiki Həmid Araslı “Nizami irsi dünya mədəniyyəti xəzinəsində” adlı irihəcmli əsərində Nizamının özbək ədəbi meydanında, ədəbiyyatşünaslıq elmində rolundan bəhs edir.

Özbək alim Vahid Zahidov “Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatı” əsərində yazır ki, Nizami elə bir mədəndir ki, onun yatağı Gəncədir. Bu mədənin qəlbi inci yatağıdır. Fikri, amalı və xəzinədarı Nizamidir. Onun dili bu xəzinədən incilər çıxarır...”

Məhz, Nizami Gəncəviyə olan böyük marağı nəzərə alaraq Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi ilə Özbəkistanın Xalq şairi Camal Kamal 2015-2019-cu ilə qədər dahi şairin bütün əsərlərini – “Xəmsə”ni özbək dilinə tərcümə etmiş, xüsusi buraxılışla çap edilmişdir.

“Leyli və Məcnun” poemasında isə öz ustadı haqqında yazarkən belə demişdir:

Sal daşdan o qurdu beş uca qala,
 Beş gizli xəzinə çıxdı aşkara,
 Qala dövrəsində bu tikdi qəsr, –
 Zinəti deyilsin əsrbəəsr.
 Həm çölünə vurdu incə naxışlar,
 Həm də içində zər parladı par – par.
 Ecazla sehrdə var bir təfavüt:
 Birinci – Kəbədir, ikincisə – büt.

Həzrət Əlişir Nəvai Hüseyn Bayqara sarayında işlədiyi zaman Şeyx Nizaminin “Xəmsə”sini xüsusi xəttatlara bir neçə variantlarda yazdırmışdı. Hətta daha maraqlı bir nüsxəsi – olduqca orijinal və bir nadir əlyazma nüsxəsini misal göstərmək istərdik. Bu əlyazma nüsxəsində Nəvai öz “Xəmsə”sini Nizaminin “Xəmsə”si ətrafına dairəvi şəkildə yazdırmışdı:

Bu meydanda sanma asandır durmaq,
 Nizamiylə pəncə-pəncəyə vurmaq.
 Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,
 Qırılar pəncəsi, murada yetməz.
 Şir pəncəsi, murada yetməz.
 Şir pəncəsi gərək şirlə edə cəng,
 Barı şir olmasa, qoy olsun pələng.

Nəvainin Nizami yaradıcılığına olan məhəbbətinin heyranlığına valeh olan rus şairi N.Tixonov yazmışdır: “Nəvai şir idi, şirin həndəvərində dolanırdı və şir ilə mübarizədə salamat qalmışdı. Çünki Nəvai Nizaminin rəqibi yox, müttəfiqi idi”.

Akademik Həmid Araslı yazır ki, XV əsr ədəbiyyatı nümayəndələri Lütfi, Xarəzmi, Durbək, Gə dai, Ətai, Səkkaki kimi görkəmli sənətkarlar Nizami irsindən faydalandıqlarını əsərlərində dö-nə-dönə etiraf etmişdilər. Nəvai zamanında Heydər Xarəzmi ustad saydığı Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə müraciət edərək onu tərcümə etmiş və bu adda özü də “Məxzən ül-əsrar” əsərini yazmışdır, əsərin müqəddiməsində deyir:

Şeyx Nizami nəfəsindən can tapıb,
 Mənasından hökmlə – fərman tapıb.
 Dünyada mən Heydəri – sahib hünər,
 Əldə etdim bu qədər dürrü – gövhər.

1987-ci ildə Özbəkistanda çap olunmuş “Nəvai antologiyası”na Heydər Xarəzminin bu əsəri də daxil edilmişdir. Xalq şairi Qafur Qulamın misralarıdır –

Azərbaycan xalqının ölməz şeiri, sənəti,
Qədim zamandan bəri dostlara həyat verib.
Atamız Nizaminin hikmətdə məharəti,
Şərqdə çox şairlərə ilhamdan qanad verib.

Böyük nəvaişünas alim Cənnət Nağıyeva “Klassiklərimizin əsərləri Nəvainin kitabxanasında” tədqiqat əsərində Nəvai dövründə yazılmış Nizami əlyazma nüsxələri haqqında dəyərli məlumatlar aşkara çıxarmışdır: “Nəvai klassik Şərq ədəbiyyatını mükəmməl bilən, epik şeirin ustadı Nizami ənənələri ilə tərbiyələnen, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı olan şairlərdən idi. Nizami əsərlərinin günümüze gəlib çıxan ən mükəmməl, olduqca gözəl xətlə yazılmış nüsxələri məhz Nəvai dövrünə aiddir, daha doğrusu, birbaşa Nəvainin tapşırığı ilə hazırlanmışdı. Bütün bunlardan əlavə, Orta Asiya söz sənətkarlarının Nizami yaradıcılığı ilə əsrlər boyu davam edən ədəbi əlaqələrini təsdiqləyən başqa bir çox əlyazmaları da Nəvainin əlində – onun kitabxanasında olmuş, həmin dövrün məhsulu kimi bu günə qədər gəlib çatmış və öz tarixi-ədəbi əhəmiyyətini saxlamışdır. Nizami və Əmir Xosrov, Nizami və Nəvai, Nizami və Caminin “Xəmsə”lərindən seçilmiş əlyazmalarına SSRİ-nin kitab xəzinələrində rast gəlmək olur”. Tədqiqatçı bu araşdırmasında Nizami əlyazmalarının yazılma tarixini, cildini, səhifəsini və s. aydın şəkildə təsvirini qələmə almışdır. Nizaminin Nəvai dövrünə aid olan dörd əlyazması üzərində xüsusi dayanaraq aydın şərhlər vermişdir.

Bertels öz tədqiqatında Nəvainin Nizami ecazına dair fikirlərini belə şərh etmişdir. “Şəriətdə ecaz peyğəmbərin öz peyğəmbərliyini sübut üçün göstərdiyi möcüzəyə deyilir. Məsələn, Məhəmməd üçün belə bir sübut Quran hesab olunur. Nizami poemasını Quranla müqayisə etməklə Nəvai həmin əsərin misli-bərabəri olmadığını etiraf etmiş olur”. Özbək ədəbiyyatşünası Məhəmməd Əli “Ecazkar Gəncəvi” məqaləsində Nizaminin özbək ədəbiyyatına təsirindən, Nizami irsinin özbək ədəbiyyatşünaslarının tədqiqində xüsusi yeri olduğunu etiraf etmişdi.

Nizami sənətinin müxtəlif ədəbiyyatlarda doğurduğu əks-səda intəhasız və misilsizdir. Bunu bir çox ədəbiyyatlarda Nizamiyə bol-

luca yazılan nəzirələr də təsdiqləyir: - məsələn, farsca - qırx iki, özbəkçə - iki, türkcə iki və s. Eyni zamanda Nizami qüdrətidir ki, sözü-sovu dünyaya yayılmışdır. Nizami elmi ilə dünyaya bələd idi. Xarəzm şahzadəsi Nazpəri surətinin bədii tərənnümü təsdiqləyir ki, şair o xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini, mədəniyyətini, coğrafiyasını gözəl bilirmiş.

Əldə olunan ədəbi faktları bir-bir təhlil süzgəcindən keçirməkdə məqsəd Nizami yaradıcılığının özbək ədəbiyyatına təsir məsələsini aydınlaşdırmaqdır. Ümumilikdə isə beşcildlik “Özbək ədəbiyyatı tarixi” akademik kitabında Nizaminin özbək ədəbiyyatının inkişafındakı müsbət təsiri əhatəli qeyd edilmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıqda tədqiqi: Özbəkistanda müxtəlif zamanlarda müxtəlif elmi mənbələrdə – kitab və toplularda, qəzet və dərgilərdə Nizami yaradıcılığı, onun ayrı-ayrı əsərləri haqqında elmi-tənqidi məqalələr, araşdırmalar nəşr olunmuşdu. 1940-cı illərdə Nizami və Nəvainin yubiley günləri çərçivəsində bu səpgidə xeyli elmi məqalələr yazılmış və dərc edilmişdir. Akademik Həmid Araslının iki xalqın ədəbiyyatları arasında gördüyü işləri qeyd etməliyik. Onun elə həmin illərdə Nəvai ilə bağlı Azərbaycanda gördüyü işlər haqqında dəfələrlə yazılıb, elə bu sətirlərin müəllifi də “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri” monoqrafiyasında da qeydlərini bildirmişdir.

H.Araslı 1940-cı ildə yazdığı “Nizami və Nəvai” adlı tədqiqatı özbək elmi-nəzəri fikrində yüksək dəyərləndirilmiş, neçə-neçə tədqiqat işi üçün ilk mənbə sayılmışdır. Özbəkistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri seriyasından nəşr olunan “Dil və ədəbiyyat məsələləri” toplusunun (XXIX cild, 1961) 56-89-cu səhifələrində H.Araslının “Nizami irsi dünya mədəniyyəti xəzinəsində” adlı məqaləsində Nizaminin özbək ədəbi meydanında, ədəbiyyatşünaslıq elmində rolundan bəhs edilir.

Akademik Vahid Abdullayev, akademik Vahid Zahidov, professor Səidəxan Nərzullayeva, professor Şahməhəmməd Şahməhəmmədov və bir çox məşhur özbək alimləri elmi araşdırmalarında Nizami irsinin öyrənilməsi, özbək ədəbiyyatına təsiri və ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi məsələlərinə xüsusi önəm vermişdilər. Adları çəkilən özbək alimləri vaxtilə doktorluq dissertasiyalarını Nizami yaradıcılığı kontekstində elmi-nəzəri problemə həsr etmiş və Bakı-

da – AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda müdafiə etmişdilər.

“Nizami elə bir mədəndir ki, onun yatağı Gəncədir. Bu mədənin qəlbi inci yatağıdır. Fikri, amalı və xəzinədarı Nizamidir. Onun dili bu xəzinədən incilər çıxarır...”. Akademik V.Zahidovun "Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatı" məqaləsindən götürdüyümüz bu fikirlər elmi-ədəbi faktor kimi də ədəbiyyatşünaslığımızda qiymətlidir və dəyərli fikirlərin qaynağı Nəvainin Nizami irsinə verdiyi duyğulardandır.

Akademik V.Zahidov qeyd edir ki, “Azərbaycan xalqını vəsf eləmək mənim üçün çox çətindir. Çünki o, hər cəhətdən kamal zirvələrinə çatmış, tarixin sınaqlarından üzüağ və mətin çıxmış əzəmətli bir xalqdır. Bu xalqın bədii dühasından danışmaq istəsək, böyük Nizaminin dünyaşöhrətli “Xəmsə”sini xatırlamalıyıq. “Xəmsə” – Azərbaycan möcüzəsidir. Sənətin və bədiiliyin dünya tarixində yeni və parlaq mərhələsidir, bəşəriyyətin şah əsəridir”.

Maqsud Şeyxzadənin yetişdirməsi olan filologiya elmləri doktoru, professor Natan Mallayevin “Nizami Gəncəvinin irsi və onun təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti” adlı monoqrafiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Monoqrafiyanın əsas məziyyəti ilk mənbələr, naməlum qaynaqlar əsasında yazılmasıdır. Kitab Nizaminin fəaliyyətinin və ədəbi irsinin tədqiqi tarixi, həyatı və yaradıcılığı bölmələrini özündə birləşdirən “Nizami Gəncəvi”, “Şairin lirikası”, “Xəmsə” ədəbi irsinin dünya miqyasında əhəmiyyəti” və “Nizami ədəbi irsinin dünya miqyasında əhəmiyyəti” hissələrindən ibarətdir.

Bu hissələr arasında qırılmaz əlaqə vardır. Kitabın maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, müəllif dünya xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin tədqiq tarixinə toxunur və bu tədqiqatların əhəmiyyətini aydınlaşdırır. Əsərdə Nizami irsinin tədqiqatçılarna yeni səpkidə yanaşır, onun ədəbi məktəbini davam etdirdiklərinin səciyyəvi əlamətlərini açıb göstərir. Xosrov Dəhləvinin, Əbdürrəhman Caminin, Əlişir Nəvainin, Məhəmməd Füzulinin, İohan Hötenin və başqalarının Nizami irsindən nə məqsədlə istifadə etmələrini təhlil edir və bu “təlim-tərbiyə məktəbi”nin çoxsahəli, bəşəri, dünyəvi elementlərini bir sistemə salır... Kitabda həmçinin Özbəkistan ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi ilə bağlı tədqiqatlar təhlil olunur, eləcə də Nizami əsərlərinin tərcümə, təbdil və nəşr prinsiplərindən bəhs edilir.

Məhəmməd Əli araşdırmalarında öz fikirlərini üç aspekt daxilində açıqlayır. İlk olaraq, Nizaminin novatorluğundan bəhs edərək onun nəinki özbək xalqına, bütövlükdə türk dünyasına doğurduğu şəfqədən, nurdan bəhs edir, elmi-nəzəri baxışları ilə gəldiyi qənaəti təsdiqləməyə cəhd edir. İkincisi, onun Şərq dünyası ədəbiyyatlarına olan təsirindən, bu təsirin nəticəsi olaraq yaranan “Xəmsə”lərdən, Nizaminin müraciət etdiyi mövzulardan yaranan yeni əsərlərdən söz açır və onları ümumiləşdirmə müstəvisində açıqlayır. Nəhayət, Nizami aləmində, Şərq poeziyasında ilk dəfə olaraq insan şəxsiyyətinin bütün mənəvi zənginliyi və parlaqlığı, ziddiyyətləri, müzəffər yüksəlişi və acınacaqlı rəzaləti ilə göstərilməsi şərhini yekunlaşdırır.

Görkəmli ədəbiyyat xadimləri S.Erkinovun və M.Qənixanovun “Nizami Gəncəvi” əsərində dahi şairin özbək elmi-nəzəri fikrində tutduğu mövqeyi, onun özbək ədəbiyyatına, ədəbiyyatşünaslığına olan təsirindən, ümumiyyətlə, özbək ədəbiyyatında Nizami ənənələrindən danışılır. Ədəbiyyatşünas H.Həmidinin “Əski Şərq dühaları” irihəcmli kitabında da Nizami ənənələrindən ətraflı söz açılmışdır. Ümumiyyətlə, dahi Nizami haqqında özbək alimləri, tədqiqatçıları xeyli sayda elmi-nəzəri əsərlər yazaraq dərc etdirmişlər.

2021-ci ilin 8 fevral tarixində AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyi birlikdə dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi və dahi özbək şairi, türk dünyasının ölməz mütəfəkkiri və görkəmli dövlət xadimi Əmir Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyi münasibətilə təşkil etdikləri “Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai: ənənə və novatorluq” adlı beynəlxalq elmi konfrans akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə baş tutdu. Konfransda ilk olaraq, AMEA-nın vitse-prezidenti, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəyli, Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı səfiri Bəhram Əşrəfxanov, Əfqanıstan İslam Respublikasının Azərbaycandakı səfiri Amanulla Ceyhun, Özbəkistan Yazıçılar İttifaqının sədri, xalq şairi Siracəddin Səyyid Nizami – Nəvai yaradıcılıqları üzərində köklənən ənənə və novatorluq mövzusunda məruzələr etdilər. Daha sonra AMEA müxbir üzvü, İnstitutun Nizamişünaslıq şöbəsinin müdiri Nüşabə

Araslı “Nizami sənətinin türk qaynaqları”, Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universitetinin rektoru, professor Şuxrat Sirojiddinov “XXI əsr Nizami və Nəvai ədəbi irsi”, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, akademik Teymur Kərimli “Nizaminin “İskəndərnamə” poemasında Qıpçaq çölünün təsviri”, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr” şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi (Binətova) “Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” və Əlişir Nəvainin “Səddi İskəndər” əsərlərinin müqayisəli təhlili”, Özbəkistan Respublikası Dil, Ədəbiyyat və Folklor İnstitutunun şöbə müdiri, professor İbrahim Haqqul “Nəvai şeiriyyatında ruh halının qayəsi və təsvirləri”, ÖZR-sı Qaraqalpaq Berdax adına Nukus Dövlət Universitetinin prorektoru, professor Olimjon Duysenbayev “Əlişir Nəvainin “Səddi İskəndər” dastanında kosmoqonik miflər ifadəsi”, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru Yaşar Qasımbəyli “Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai “Xəmsə”lərinin genezisinə dair”, Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti, şöbə müdiri, professor Nurbay Cabbarov “Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai yaradıcılıq konsepsiyasına dair görüşlərindəki müştərəklik və özünəməxsusluq”, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Akif Azalp “Nizami və Nəvai (Renesans poetikası və ümumbəşəri ideal müstəvisində)”, ÖZR-sı Dil, Ədəbiyyat və Folklor İnstitutu, nəvaişünas, dosent Erqaş Oçilov “Nizami “Xəmsə”sinin özbəkçə tərcümələri”, Ə.Nəvai adına Özbək dili və Ədəbiyyatı Universitetinin nəzdindəki Füzuli Mərkəzinin rəhbəri, dosent Gülbahor Aşurova “Müstəqillik illərində Nizami “Xəmsə”sinin tərcüməsi haqqında”, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırılı “Nizami Gəncəvi Səməd Vurğunun nəzəri-estetik görüşlərində”, Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin şöbə müdiri, Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatları üzrə mütəxəssis Ədhəmbəy Alimbəyov “Özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqə ənənələrinin bu günü”, ÖZR-sı Qaraqalpaq Berdax adına Nukus Dövlət Universitetinin filologiya kafedrasının müdiri, dosent İlhambəy Qurbanbayev “Əlişir Nəvainin qəzəllərində ruhi hal və məna ziddiyyəti”, Nizamişünaslıq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, dosent Zəhra Allahverdiyeva “Nizami davamçısı Xacu Kirmanınin “Gül və Novruz” məsnəvisi (ənənə və ədəbi təsir problemləri)”, filologiya elm-

ləri doktoru Nüsrətulla Cumaxoca “Nəvai irsi və mülkiyyət mədəniyyəti”, filologiya elmləri doktoru Alimcan Dövlətov “Əlişir Nəvainin əsərlərindəki ədalət prinsipinin şərh”, Nizamişünaslıq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, dosent Təhminə Bədəlova “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı – XII əsr Azərbaycan intibahının qanunauyğun hadisəsidir”, Termez Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı Obidjon Şafiyev “Nizami Gəncəvi yaradıcılıq ənənələrinin Əlişir Nəvai yaradıcılığına təsiri”, filologiya elmləri doktoru Uzak Juraqulov “Türk “Xəmsə” çilik ənənələri: Nizami və Nəvai”, klassik özbək və fars ədəbiyyatları üzrə mütəxəssis Mirzə Gəncəbəy “Həzrət Nizami Gəncəvi ilə Həzrət Əlişir Nəvai arasındakı ruhi mənəvi bağlılıq” mövzularındakı məruzələr iki xalq arasındakı ədəbi əlaqələrin tarixi köklərinə sanballı sübutdur. Bütün məruzələrdə Nizami-Nəvai ənənələrinin novator ruhundan, təsirindən bəhs edilirdi. Konfrans materialları kitabı çap üçün nəşrə hazırlanmışdır.

Əsərlərinin nəşri: Nizami Gəncəvinin əsərləri özbək oxucuları arasında qədimdən bəri şöhrət tapmışdır. Müasir dövrümüzdə də bu iş ənənəvi olaraq daim davam etdirilir. Özbəkistan dövrü mətbuatında da Nizami Gəncəvinin qəzəlləri, poemalarından parçalar (“Yeddi gözəl”dən, “Leyli və Məcnun”dan, “Sirlər xəzinəsi”ndən, “İskəndər və çoban” və s. əsərləri) dərc edilmişdir.

Nizami Gəncəvinin 800-illiyi ərəfəsində, Özbəkistan Dövlət Nəşriyyatı 1947-ci ildə (Böyük Vətən müharibəsinin baş verməsi ilə əlaqədar olaraq yubiley nəşri sonrakı illərdə həyata keçirilmişdir) şairin poemalarından parçaları "Güldəstə" adı altında ayrıca kitab halında çap etmişdir. XIX yüzilliyin ikinci yarısında böyük özbək şairi Məhəmməd Rza Ağahi Xivə xanı Firuzun sifarişi ilə Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasını nəşrlə tərcümə etmişdir. Özbək ədəbiyyatşünası Məhəmməd Əli yazır ki, həmin əsər Ağahinin yeni nəşr olunmuş (1988-ci ildə) dördcildlik külliyyatına daxil edilmişdir.

1983-cü ildə Nizaminin özbəkcə yüz minlik tirajla yeni bir kitabı – “Seçilmiş əsərləri” nəfis tərtibatda çapdan çıxmışdır. Kitabın giriş hissəsində dahi şairin ədəbi şəxsiyyəti və irsi haqqında elmi-nəzəri fikirlər yer almışdır. Kitabın şeirlər – lirika hissəsində Nizami Gəncəvinin qəzəlləri, rübailəri, qəsidələri, qitələri, hikmətli söz-

ləri, eləcə də “Sirlər xəzinəsi”ndən, “Yeddi gözəl”dən parçalar təqdim olunur (tərcümələr Şahislam Şahməhəmmədovundur). Kitaba tərcüməçi, filologiya elmləri doktoru, Firdovsi adına respublika mükafatının laureatı, professor Ş.Şahməhəmmədov müqəddimə yazmış, kitabın sonunda izahlı lüğət vermiş, illüstrasiyaların götürülmə mənbəyini qeyd etmişdir. “İncilər ümmanı” kitabında Nizami Gəncəvinin əsərlərindən ibarət nümunələr nəşr edilmişdir. 2005-ci ildə Daşkənddə dahi şairin iki əsəri ayrıca kitablarda nəşr olundu: “Leyli və Məcnun” və “Xosrov və Şirin” əsərləri fars dilindən özbəkçəyə tərcümə olunaraq yeni nəsil oxuculara təqdim olunmuşdur.

Alimcan Buriyev 1991-ci ildə Nizami Gəncəvinin “Çaqqal bə tülkü” hekayəsini, 2005-ci ildə “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, 2013-cü ildə “Sirlər xəzinəsi” poemalarını, 2016-cı ildə isə Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzinin layihəsi ilə Özbəkistan tarixində ilk dəfə olaraq “Xəmsə” bütövlükdə özbək dilinə tərcümə edərək, nəşr olunmuşdur.

Xalq şairi Camal Kamalın tərcüməsində Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si nəşr edilmişdir (Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzinin layihəsi ilə). Özbəkistan Elmlər Akademiyasının nəzəriyyə şöbəsinin baş elmi işçisi, Özbəkistan xalq şairi 80 yaşlı Camal Kamalın tərcümə kitabları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda həmin tərcümə kitablarının təqdimat mərasimində akademik İsa Həbibbəyli ədibin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusi yer tutduğunu qeyd edərək bildirmişdir, "Ölkələrimiz arasında ədəbi əlaqələrin inkişafında Camal Kamalın müstəsna xidmətləri vardır. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin özbək dilinə tərcüməsi ədəbi əlaqələrimiz fəvqündə böyük ədəbi hadisədir.

Daşkənd Pedaqoji İnstitutu Nizaminin adını daşıyır. İnstitutun qarşısında Nizami Gəncəvinin büstü qoyulmuşdur. Müəllimlər yetişdirən ali ocağa Şərq şairləri müəlliminin adı nəsib olmuşdur.

Özbəkistan Əlyazmalar İnstitutunun zəngin muzeyinin ilk otağı klassik ustad Nizamiyə həsr olunub. Hətta Nəvai əlyazmasını əldə edən bu muzeydəki həmin otaqda Nizaminin şəkli, əsərlərindən illüstrasiyalar, ilk “Xəmsə” müəllifinə həsr olunan tablolar, döymə işləri, xalça, bədii yazılar, kitab vitrinləri və başqa eksponatlar vardır.

Nəticədə, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, ilk növbədə, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi bədii söz bahadırlarının yaradıcılığı, onların özbək ədəbiyyatının tərəqqisində və yeni-yeni ənənələrlə zənginləşməsində danılmaz rolu və böyük təsiri özbək ədəbiyyatşünaslarının, yazıçılarının və mətnşünaslarının daim tədqiqat obyektinə, ilham mənbəyinə olmuşdur.

Bibliografiya

Azərbaycan Nizamişünaslığı

Azərbaycan dilində:

A

- Abbasov Ə.M.** Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması (monoqrafiya), Bakı, 1966, 197 s.
- Ağamirov C.** Nizamidə işlənən türk sözləri və zərbi-məsəllər. Bakı, Lider, 2003.
- Ağayev Ə.** Nizami və dünya ədəbiyyatı (monoqrafiya), Bakı, 1964, 172 s.
- Allahverdiyeva Z.A.** Azərbaycanda nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (monoqrafiya), Bakı, Nurlan, 2007, 220 s.
- Allahverdiyeva Z.A.** Orta əsrlər “Xəmsə” poetik üslubunda türk sözləri (monoqrafiya), Bakı, Elm və təhsil, 2012, 153 s.
- Allahverdiyeva Z.A.** Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (Məqalələr toplusu), I kitab, Bakı, Elm və təhsil, 2017, 392 s.
- Allahverdiyeva Z.A.** Şərqdə “Xəmsə” ənənəsi və Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” əsəri, AMEA-nın “Xəbərləri”, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Bakı, Elm, 2001, №3-4, s.15-20.
- Allahverdiyeva Z.A.** Nizami yaradıcılığında təsəvvüfə dair bəzi qeydlər. “Ədəbi-nəzəri fikir iki əsrin qovşağında”, (Respublika konfransının materialları-20-21 iyun, 2001-ci il), Bakı, Elm, 2001, s.173-184.
- Allahverdiyeva Z.A.** “Xəmsə”nin Yaxın Şərq ədəbiyyatının inkişafında rolu, “Tədqiqlər”, №2, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik institutu, Bakı, 2002, s.210-213.
- Allahverdiyeva Z.A.** Nəfsin simvollaşdırılmasında əsas obraz və məcazlar. “Elmi araşdırmalar”, №3-4, AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat institutu, Bakı, Nurlan, 2001, s.118-123.
- Allahverdiyeva Z.A.** “Xəmsə” üslubunda “Türk” etnoniminin bədii-semantik xüsusiyyətləri, Filologiya məsələləri, №4, AMEA –nın Əlyazmalar institutu, Bakı, 2004, s.8-25.
- Allahverdiyeva Z.A.** Nizami poetikası yeni araşdırmada. Filologiya məsələləri, № 5, AMEA Əlyazmalar institutu, Bakı, 2004, s.145-150.

Allahverdiyeva Z.A. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”ində humanist təlim və Xacu Kirmani yaradıcılığı. “Xəbərələr”, AMEA-nın Humanitar elmlər seriyası, Bakı, Elm, №1-2, 2009, s.77-88.

Allahverdiyeva Z.A. Orta əsrlər “Xəmsə” ədəbi üslubunda sufi terminologiyası. “Tədqiqlər”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2009, №1, s.150-158.

Allahverdiyeva Z.A. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində ilahi vəhdət fəlsəfəsi. “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2011, s.226-227.

Allahverdiyeva Z.A. “Xəmsə” janrının inkişafında mövzu və struktur problemləri. AMEA-nın Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, cild XXIII. Bakı, Elm, 2012, s.21-32

Allahverdiyeva Z.A. Orta əsrlər “Xəmsə” üslubunda türk sözləri. Nizami Gəncəvi-870 (məqalələr toplusu). Bakı, Elm və təhsil, 2012, s.129-145

Allahverdiyeva Z.A. Nizami dövründə Gəncə ədəbi-ictimai mühitində sufizmin rolu. Nizami Gəncəvi-870; Nizamişünaslıq, Elmi əsərlər, № 2, AMEA, Gəncə Regional Mərkəzi, Gəncə, Elm, 2012, s.174-180.

Allahverdiyeva Z.A. Nizami Gəncəvi irsinin nəşri,tədqiqi və tərcümə problemləri. Azərbaycanın görkəmli alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, BDU, Bakı, 2014, s.143-145.

Allahverdiyeva Z.A. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin mətnşünaslıq və tərcümə problemləri. “Çağımızdan görünən orta əsrlər”, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, professor R.Azadəyə həsr olunmuş II Beynəlxalq Elmi konfransın materialları, Bakı, 2014, s.210-215.

Allahverdiyeva Z.A. Heydər Əliyev və Azərbaycan nizamişünaslığı. “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, I hissə, 5-7 may, Bakı, 2015, s.73-76.

Allahverdiyeva Z.A. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” mövzuları mədəni dialoqlar müstəvisində: “Xosrov və Şirin” və “Gül və Novruz”

məsnəviləri üzrə müqayisəli araşdırma. “Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət: Ədəbiyyatın və mədəniyyətin başlanğıc meyarları” Beynəlxalq konfransı, Bakı, 27-28 noyabr 2015-ci il, s.109

Allahverdiyeva Z.A. Xacu Kirmaninin “Rövzətül-əнвар” əsərinin ədəbi-fəlsəfi qaynaqları” – “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda Respublika konfransının materialları, 24 noyabr, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.229-231.

Allahverdiyeva Z.A. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” və Xacu Kirmaninin “Gül və Novruz” məsnəviləri üzrə müqayisəli araşdırma -1.m.v. “Filologiya məsələləri”, №7, Bakı, 2016, s.170-181.

Allahverdiyeva Z.A. Sufi-simvolik poeziyada metafora. “Poetika.izm.” jurnalı, Nizami adına Ədəbiyyat institutunun Elmi Əsərləri, Elm və təhsil, Bakı, 2016, №2, səh.179- 187.

Allahverdiyeva Z.A. Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” poeması və Xacu Kirmaninin “Rövzətül-əнвар” əsərinin ədəbi-fəlsəfi qaynaqları, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, “Xəbərlər”, Humanitar elmlər, 2017, 1, s. 40-44.

Arash H.M. Şairin həyatı. Bakı, Azərnəşr, 1940, 115 s.

Arash H.M. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Azərnəşr, 1941, 37 s.

Arash H.M. Müqəddimə. “Nizami əsərlərinin el variantları” kitabında. Toplayanları: H.Əlizadə, M.H.Təhmasib. Bakı, Azərnəşr, 1941, s. 3-12.

Arash H.M. “Yeddi gözəl” və “Yeddi cam” əsərlərinin müqayisəsi haqqında. “Nizami”, III kitab. Bakı, 1941, s.70-90.

Arash H.M. Nizami və vətən. Bakı, 1942, 26 s.

Arash H.M. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərb-məsəlləri, SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri, № 8, avqust, 1942.

Arash H.M. Nizaminin Azərbaycan müəqibləri // “Nizami Gəncəvi” (məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1947, s.105-114.

Arash H.M. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. “Nizami Gəncəvi” (məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1947, 193 səh.; s.9-29.

Arash H.M. Müqəddimə.Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, Bakı, Azərnəşr, 1953, s.3-11.

- Arashlı H.M.** Nizami Gəncəvi // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1943.
- Arashlı H.M.** Nizami Gəncəvi // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1960.
- Arashlı H.M.** Ölməz məhəbbət dastanı // “Xosrov və Şirin” ön söz, Bakı, 1982, 400 s.
- Arashlı H.M.** Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, 732 s.
- Arashlı N.H.** Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1970, 204 s.
- Arashlı N.H.** Nizami əsərlərinin ilk türk tərcümələrindən. Az. EA-nın “Xəbərləri”, 1975, № 4, s.43-49.
- Arashlı N.H.** Arif Ərdəbili və onun “Fərhadnamə” poeması (monoqrafiya) Bakı, Elm, 1979, 169 s.
- Arashlı N.H.** Nizami və türk ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 1980, 205 s.
- Arashlı N.H.** Yeddi gözəl. Bakı, Işıq, 1990, 15 s.
- Arashlı N.H.** Nizami əsərlərinin türk tərcümələri . “Tərcümə sənəti” məqalələr toplusu, “Elm”, Bakı, 1990.
- Arashlı N.H.** Nizami sənətində mühit və təbiət. “Sovet kəndi” jurnalı, 1991, № 1, 2
- Arashlı N.H.** Mətanət sənətidir kömək tanrıdan (Nizami yaradıcılığı haqqında), “Həyat”, Bakı, 1991, 21 fevral.
- Arashlı N.H.** Şairin şəxsiyyəti (Nizami haqqında) Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 850 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, 1991.
- Arashlı N.H.** Türk həmasa şeirində Nizami təsiri. “Yol” məcəlləsi, Təbriz, 1991, 5 iyun (ərəb əlifbası ilə), s.38-42.
- Arashlı N.H.** Klassik Türk şairləri Nizami haqqında. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri (Məruzələrin tezisləri). Bakı, 1992, s.12-14.
- Arashlı N.H.** Nizami əsərlərinin poetik cizgilərindən. Az.EA-nın “Xəbərləri”, № 1, Bakı, 1991, s.51-59.
- Arashlı N.H.** Nizaminin “Xosrov və Şirin”i və Türk folkloru. “Nizami Gəncəvi” almanaxı. Bakı, Elm, 1991, (rus dilində), s.163-169.
- Arashlı N.H.** Nizami şeirində bədii sual. Azərb. EA-nın “Xəbərləri”, 1998, № 34.
- Arashlı N.H.** Nizaminin poetikası (monoqrafiya), Bakı, Elm, 2004, 454 səh.

- Araslı N.H.** Xaqani və Nizami şeirində fikri-poetik paralellər. “Azərbaycan şərqşünaslığı”. Nizami – 870, Bakı, 2012, s.12-17.
- Arif M.** Nizami əsərlərinin tərcümə məsələsinə dair. “Nizami” almanaxı, II kitab, Bakı, Azər nəşr, 1940, s.138-145.
- Arif M.** “Yeddi gözəl” (müqəddimə), Nizami Gəncəvi. “Yeddi gözəl”. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1941, s.V-XVI.
- Arif M.** Nizaminin “kiçik” qəhrəmanları və böyük arzuları. “Nizami Gəncəvi” (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1947, s.88-96.
- Arzumanova İ.** Nizami və İngilis şərqşünaslığı, M.F.Axundov adına API-nin Elmi Əsərləri, Bakı, 1976, № 2, s.87-92.
- Arzumanova İ.** Vilson və Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması, Azərb.MEA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1979, № 4, s.57-62.
- Azadə R.** Nizami epik şeirində xalqilik məsləsinə dair. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, Bakı, 1964, №7, s.99-105.
- Azadə R.** Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları. XII-XVII əsrlər (monoqrafiya). Bakı, 1975, 285 səh.
- Azadə R.** Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti (monoqrafiya), Bakı, 1979, 207 səh.
- Azadə R.** Nizami şeirində təbiət. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri. (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), Bakı, 1979, №2, s.3-10.
- Azadə R.** Nizami lirikasının fikri-bədii axarı. Nizami Gəncəvi. Lirik. Gülçin. Bakı, Gənclik, 1980, s.3-17.
- Azadə R.** Nizami Gəncəvinin ictimai-ədəbi mühiti. (Nizami Gəncəvi. Almanax, I kitab, Bakı, Elm, 1984, s.93-105.
- Azadə R.** XII əsr Azərbaycan poeziyasında renessans motivləri. “Azərbaycan renessansı və Nizami Gəncəvi” (Toplu), Bakı, Elm, 1984, s.44-56.
- Azadə R.** Nizami Gəncəvi. (Nizami Gəncəvi. Klassik Azərbaycan kitabxanası. 20 cildə) – IV cild, Bakı, Elm, 1985, s.5-22.
- Azadə R. (Rüstəmov, A.)** Nizamişünaslıq: nailiyyətlər və vəzifələr. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası., Bakı, 1987, №4, s.49-60.
- Azadə R.** Quran və sufi risalələrindən irfani-didaktik məsnəviyə doğru. Çıraq, 1999, № 4, s.37-42.

Azadə R. Nizaminin lirikası. (Nizami Gəncəvi. “Divan”dan gülçin, Bakı, Qismət, 2000, s.7-26.

Azadə R. Mövlana Cəlaləddin Rumi-təsəvvüfi- irfani görüşlərindən cizgilər, I məqalə, Filologiya məsələləri, 2, Bakı, 2003, s.3-12.

Azadə R. Nizaminin poeziya sələfləri (monoqrafiya), Bakı, Elm, 1999, 278 səh.

Azadə R. Mövlana Cəlaləddin Rumi (monoqrafiya), Bakı, Elm, 2005, 175 səh.

Azadə R. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında.(monoqrafiya) Bakı, Elm, 2011, 596 səh.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Əlyar Səfərli və Xəlil Yusifli. Bakı, Ozan, 2008, 696 səh.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi. Xüsusi buraxılış. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı, Elm və təhsil, 2021, №2.

Azərbaycan renessansı və Nizami Gəncəvi (məqalələr toplusu), Bakı, Elm, 1984.

Axundov M.F. Kritika. Əsərləri, II cild. Bakı, 1960.

Axundov M.M. Şeyx Nizami. Gəncə, “Hacı Əhməd” mətbəəsi, 1909.

Axundov M.M. Şeyx Nizami. Ərəb əlifbasından trasliterasiya edən, ön söz, lüğət və şərhlərin müəllifi Təhminə Bədəlova. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2017, 136 səh.

B

Babayev F., Əlizadə M. “Sirlər xəzinəsi”. Nizami Gəncəvi (məqalələr məcmuəsi), Bakı, Azər nəşr, 1947, s.29-35.

Babayeva G.A. Nizami İran ədəbiyyatşünaslığında (tədqiqlər, elmi-tənqidi mətnlər və tərcümələr (monoqrafiya), Bakı, 1990, 160 səh.

Babayeva G.A. Nizami müasir İran ədəbiyyatşünaslığında. “Filologiya məsələləri”, №14, Bakı, 2017.

Babayev X. Nizaminin “Xəmsə”sində Quran ayələri və qissə motivləri, Bakı, Elm, 1999.

Bakıxanov Abbasqulu ağa. Gülüstani-İrəm, “Möminin intişarətı”, 2001, 287 səh.

Bağırılı A.A. Səməd Vurğunun nəzəri-estetik ideallarında Nizami Gəncəvi. “Azərbaycan” qəzeti, 7 may 2021.

Bağırılı A.A. Nizami Gəncəvinin ictimai ideali. “Ədəbiyyat qəzeti”, 9 oktyabr 2021.

Bağırılı A., Əliyeva Z. Nizami Gəncəvi “Ədəbiyyat qəzeti”nin ədəbi yaddaşında. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2021, № 1, s.46-58.

Bayramova A., Şeyxzamanlı R. Musiqi Nizami “Xəmsə”sinin səhifələrində. Gəncə, Elm, 2021, 162 s.

Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu (monografiya), Bakı, Elm, 1971, 369 səh.

Bertels Y.E. Nizami (şairin həyatı) “Revolyusiya i kultura”, Bakı, 1939, №4, s.77-88.

Bertels Y.E. Nizaminin yaradıcılığı. “Revolyusiya i kultura”, Bakı, 1939, №6, s.77-88.

Bertels Y.E. Böyük Azərbaycan şairi Nizami: Epoxası- Həyatı- Yaradıcılığı. SSRİ EA Azərbaycan filialı, Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, AAEF, 1940, 150 səh.

Bertels Y.E. Nizami və Firdovsi, “Nizami”, II kitab, Bakı, 1940, 214 səh.

Bertels Y.E. Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin mənbələri. “Nizami” almanaxı, Birinci kitab, Bakı, 1940, s.57-69.

Bertels Y.E. Nizaminin bədii yaradıcılığı. “Nizami”, IV kitab, Bakı, 1947.

Bədəlova T.K. Nizami Gəncəvinin oğluna mərsiyəsi. “Ədəbiyyat” qəzeti, 10 dekabr 2016-cı il, s.30.

Bədəlova T.K. Nizami və Həqiri Leylilərini birləşdirən xətt: türk təfəkkürü. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. 2016, № 9, s.302-308.

Bədəlova T.K. XX əsrin birinci rübündə Azərbaycan dövrü mətbuatı Nizami Gəncəvi haqqında. (Məruzənin tezisləri). “Nizami Gəncəvi və dünya mədəniyyəti” Respublika Konfransının materialları. AMEA Nizami Gəncəvi ad. Azərbaycan Milli Ədəbiyyat Muzeyi. Bakı, 24 noyabr, 2016-cı il, s.96-98.

Bədəlova T.K. Əbdi Bəy Şirazi Nizami Gəncəvi bədii sözünün qüdrəti barədə. AMEA Xəbərlər. Humanitar Elmlər. Bakı, Elm, 2017, № 1, s.60-65.

Bədəlova T.K. Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” poemasında şair özü, müasirləri, sənəti və görüşləri haqqında. “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” II Beynəlxalq elmi-nəzəri

konfransın materialları. AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 29 noyabr, 2017-cı il, s.92-95.

Bədəlova T.K. İslamda və klassik irsimizdə səbr anlayışı (Ayələr, hədislər və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı kontekstində). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. 2017, № 20, s.308-315. (Həmmüəllif: İbrahim Quliyev).

Bədəlova T.K. Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisində tarixi şəxsiyyətlər. AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu “Ədəbiyyat məcmuəsi”. Bakı, 2018.

Bədəlova T.K. Nizami Gəncəvi və “Kəlilə və Dimnə” motivləri. Bakı, 2019.

Bədəlova T.K. Nizami Gəncəvinin əsərlərində demokratik dövlət quruluşu prinsipləri. (Tezis). “Nizami mədəni irsinin müasir dövrdə interpretasiyası”. Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, Elm və təhsil, 72 səh., s.37-38.

Bəşirova H.Q. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halından. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019, №1, s.57-64.

Bloşe E. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, IV cild. Bakı, 2013.

Bünyadov Z., Məmmədov H. Nizami vəqfi haqqında sənədə dair. (“Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftəri”ndə tapılmış sənəd haqqında) “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1984, 3 avqust, s.6.

Bünyadov Z.M. “XII əsr Azərbaycan poetik məktəbi”. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1985, 268 s.

C

Cahanbəxş C. “Dədə Qorqud” və Nizamidə utopik sosializm ideyası. “Vətən uğrunda”, 1942, №4-5, s.109-115.

Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. (XII-XVII əsrlər)- monoqrafiya, Bakı, Elm, 1979, 202 s. ,

Cəfər Cəfərov. Nizami yubileyi. “Nizami”, IV kitab, Bakı, 1947, s.7-16.

Cəfər Cəfərov. Nizami və vətənimiz. “Ədəbiyyat” qəzeti, Bakı, 1947, 27 sentyabr.

Cəfərov M.C. Nizami yaradıcılığında humanizm. “Vətən uğrunda”, Bakı, 1942, №3, s.48-53.

Cəfərov M.C. Sözlərin hakimi. “Nizami Gəncəvi” (Məqalələr məcmuəsi), Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947, s.97-104.

Cəfərov M.C. Böyük insanpərvər şair (kitabça), Bakı, 1947, 16 s.

Cəfərov M.C. Böyük insanpərvər şair (monoqrafiya), Bakı, Azərənəşr, 1958.

Cəfərov M.C. Nizaminin fikir dünyası (monoqrafiya) Bakı, Yazıçı, 1981, 201 s.

D

Divani-Nizami [Gəncəli] Türkcə (Azərbaycanca) qəsidələr-qəzəllər, Xədvyyə nüsxəsi – Tehran nəşri əsasında. Tərtibçi: Eloğlu, Hazırlayan və köçürən: D-r Hüseyn Şərqi Soytürk. Bakı, 2006, 64 səh.

E

“Elm tarixi və elmşünaslıq” jurnalının “Nizami Gəncəvi İli”nə həsr olunmuş xüsusi buraxılışı. Elm Tarixi İnstitutu. Bakı, Avropa, 2021, 77 s.

Ə

“Ədəbiyyat qəzeti”, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və “Ulduz” jurnalı ilə birgə Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılışı. 9 oktyabr 2021, № 40 (5326).

Əhmədov Ə.Ə. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində həndəsə, fizika və astronomiya məsələləri, “Nizami Gəncəvi” almanaxı, Birinci kitab, Bakı, Elm, 1984, s.106-129.

Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Azərbaycan xalq mərasimləri, “Nizami”, IV kitab, Bakı, 1947, s.92-107.

Ələkbərov M. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, Bakı, “Ədəbiyyat” qəzeti, 27 sentyabr, 1942, s.2.

Ələkbərov M. Nizami və Azərbaycan xalq yaradıcılığı, Bakı, “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1948, №4, s.30-37.

Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Gəncə, 2021, 130 s.

Əlibəyzadə E. Nizami və tariximiz. Bakı, 2004, 186 s.

Əlibəyli Ş. Nizami “Xəmsə”sindəki akustik obrazlar (lingvopoetik təhlil). Bakı, Elm və təhsil, 2021, 284 s.

Əli Nazim. Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən: R.Tağıyev, Bakı, 1979, s.28-31.

Əli Sultanlı. “İskəndərnamə” və Qərbi Avropa ədəbiyyatı. “Nizami Gəncəvi” (Məqalələr məcmuəsi), Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947, s.75-87.

Əliyev R.M. Nizami və Azərbaycan renessansı, Bakı, “Ədəbiyyat və İncəsənət”, 1979,10 fevral, s.6.

Əliyev R.M. Nizami Gəncəvi (Qısa məlumat), Bakı, Elm, 1979, s.9-67.

Əliyev R.M. Nizaminin naməlum müasiri. Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1979, 14 sentyabr, №37, s.7.

Əliyev R.M. Nizaminin poemalarında qırçaq-oğuz gözəli. Bakı, “Azərbaycan” jurnalı,1980, №4, s.79-85.

Əliyev R.M. Yeganə səfər. (Nizami Gəncəvinin Qızıl Arslanla görüşü), Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət”qəzeti, 1980, 26 sentyabr, №39.

Əliyev R.M. Nizaminin tərcümeyi-halına dair yeni araşdırmalar. Bakı, “Azərbaycan” jurnalı, 1981, №6, s.142-150.

Əliyev R.M. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”. Filoloji tərcümə, şərhlər və lüğət, Bakı, Yazıçı, 1981, 246 səh.

Əliyev R.M. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”. Filoloji tərcümə, şərhlər və lüğət, Bakı, Qanun, 2014, 327 səh.

Əliyev R.M. Nizami Gəncəvi. “Yeddi gözəl”. Filoloji tərcümə, şərhlər, izahlar və lüğət. Bakı, 1981, 359 səh.

Əliyev R.M. Nizami (Qısa bibliografik məlumat. Azərbaycan, rus, ingilis və fars dillərində), Bakı, Yazıçı, 1983, 379 səh.

Əlizadə A. Nizami məktəbinin davamçısı Abdullah Hatifinin “Həft mənzər” əsərinin fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 260 s.

Ərtoğrul Cavid və Nizami Gəncəvi irsi. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 112 s. (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru Gülbəniz Babaxanlı)

Q

Qafar Kəndli. Zərdüş, “Avesta” və Azərbaycan. Azərb.EA-nın “Xəbərləri”, Bakı,1979, № 1, 2, 3.

Qafar Kəndli. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü və mühiti. (monografiya), Bakı, Elm, 1988, 589 səh.

Qafarlı R. Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vəhdəti. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 378 s.

Qasımzadə F. “Məxzənül-əsrar” əsəri haqqında. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, Bakı, 1940, s.5-9.

Qeybullayev Q. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında bəzi toponimlərin aydınlaşdırılmasına dair. Azərb.SSR EA-nın Məruzələri, Bakı, 1986, №4, s.78.

Qocayev M. Nizaminin insan fəlsəfəsi, Bakı, 1997.

Quliyeva M. Klassik Şərq poetikası, Bakı, 1991.

Quliyeva M. Klassik Şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Ozan, 1999.

Quliyeva M. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Nafta-Press, 2008.

Quliyeva N. Nizami yaradıcılığında Azərbaycanlıların dəfn mərasimlərinin bəzi məsələlərinə dair-Azərbaycan qədim və orta əsr tarixi problemləri (Nizaminin 850 illik yubileyinə həsr edilmişdir) Bakı, 1992, 164 səh.

Quliyeva K. Nizami Gəncəvinin söz xəzinəsindən: “Xəmsə”də işlənmiş kosmonimlər. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 208 s.

Quluzadə M.Y. Azərbaycan xalqının böyük insanpərvər şairi. “Azərbaycan məktəbi”, 1947, № 4, s.17-24.

Quluzadə M.Y. Nizami Gəncəvi. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, 1953.

Quluzadə Z. Azərbaycanın orta əsrlər fəlsəfə tarixinin bəzi problem məsələləri. Azərb.EA-nın “Xəbərləri”, Bakı, 1965, №1.

Quluzadə Z. Şərq mədəniyyəti tarixinin nəzəri problemləri və nizamişünaslıq. (monoqrafiya), Bakı, Elm, 1987.

Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvi poeziyasının Azərbaycan bəstəkarlarının vokal əsərlərində təcəssümü. Gəncə, Elm, 2021, 243 s.

H

Hacıyeva V. Təbəri “Təfsiri” Nizami “İskəndərnamə”sində (yəcuc, məcuc tayfalarının rəvayətinə dair). Bakı, Azərbaycan, 2001, 11, s.175-178.

Hacıyeva V. Bir daha Nizaminin utopik cəmiyyət haqqında poetik-fəlsəfi baxışlarına dair, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Ədəbiyyat məcmuəsi”, XVIII, Bakı, 2004, s.108-118.

Hacıyeva V. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində Qurandan iqtibaslar. “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda

Respublika konfransının materialları, 24 noyabr, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.143-145.

Həbibbəyli İ.Ə. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, Çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində). Bakı, Elm, 2021, 440 səh.

Həbibbəyli İ.Ə. Nizami Gəncəvi: Azərbaycandan dünyaya. “Xəbərlər”, AMEA Naxçıvan Bölməsi, 2006, №2, s.120-127.

Həbibbəyli İ.Ə. Alman Nizamişünaslığının elmi bələdçisi. Nizami Gəncəvi alman qaynaqlarında: bibliografik göstəticisi (tərt. Sevil Fuks; red. İ.Həmidov) Bakı, 2015, s.3-21.

Həbibbəyli İ.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələ - təsəvvüf. Hübətova Xuraman. Azərbaycan şeirinin poetik qaynağında təsəvvüf. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.3-18.

Həbibbəyli İ.Ə., Arash N.H. Alman Nizamişünaslığının elmi bələdçisi. Nizami Gəncəvi alman qaynaqlarında. Bibliografik göstərici (1802-2012) Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.3- 21.

Həbibbəyli İ.Ə. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Şərq-Qərb, 2017, s.7-16.

Həbibbəyli İ.Ə. Əlişir Nəvai – ümumtürk ədəbiyyatında böyük zirvə // Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı: Beynəlxalq elmi konfransın materialları (Bakı, 16 noyabr 2016-cı il). Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.3-9.

Həbibbəyli İ.Ə. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi // Respublika. 2017, 28 dekabr.

Həbibbəyli İ.Ə. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. <https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/75>.

Həbibbəyli İ.Ə. Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbiyyatında yeri. Jurnal ASIAN and African studies, Pekin, 2018, №13.

Həbibbəyli İ.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının dünya gözəli. “Elm və həyat” jurnalı, №1 (471), 2021, s.12-15.

Həbibbəyli İ.Ə. Nizami Gəncəvidən iqtibas. “Elm və həyat” jurnalı, №2 (472), 2021, s.12-16.

Həbibbəyli İ.Ə. İdeal cəmiyyət və ədalətli hökmdar haqqında epopeya. “Elm və həyat” jurnalı, №3 (473), 2021, s.14-19.

Həbibbəyli İ.Ə. Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”si: Azərbaycan ədəbiyyatının Şərəfnaməsi. “Ədəbiyyat” qəzeti. 20 noyabr, 2021.

Həmidov İ.Y. “Şərqi xalqlarının ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, № 2, Bakı, 1971, s.104-106.

Həmidov İ.Y. Misir şairi Ə.Şovqinin “Leylanın Məcnunu” pyesi tezis “Nizami və dünya ədəbiyyatı” prob-leminə həsr edilmiş ikinci ümumittifaq elmi konfransının materialları, Bakı, Elm, 1982 s.35-38.

Həmidov İ.Y. Poemanın yeni həyatı (Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının rus dilinə tərcüməsi haqqında) “Литературный Азербайджан” журналы, № 1, Бакы, 1984.

Həmidov İ.Y. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması ilə Qeys ibn Müləvvəhin (Məcnunun) lirik şeirlərinin müqayisəli öyrənilməsi tezis Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının 800 illiyinə həsr edilmiş ümumittifaq elmi konfr. materialları, Bakı, Elm, 1984 s.42-43

Həmidov İ.Y. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının öyrənilməsi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 5.VIII, 1985.

Həmidov İ.Y. Nizami irsinin tədqiqi (“Nizami Gəncəvi” almanaxı) haqqında məqalə Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət. ser., № 2, 1985.

Həmidov İ.Y. Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin qaynaqlarından birinin müəllifi haqqında (ərəb dilində) “Sovtul-ittihad” jurn., № 43, Bağdad (İraq), 1987 s.67-70.

Həmidov İ.Y. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması: mövzu və qaynaqlar. “Sovtul-ittihad” jurn., № 43, Bağdad (İraq), 1988.

Həmidov İ.Y. Nizaminin “əbədi mövzusu” əsrimizdə. “Литературный Азербайджан” журн., № 7, 1990 s.124-126.

Həmidov İ.Y. Nizami və Quran.Azərbaycan EA-nın Xəbərləri (Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası), №1, 1991.

Həmidov İ.Y. Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsəri və Məcnunun lirikası (rus dilində) “Nizami Gəncəvi” almanaxı, II, Bakı, Elm, 1991, s.80-88.

Həmidov İ.Y. Əbu Bəkr əl-Valibi və onun “Əxbarul-Məcnun və əşaruhu” əsəri,(monoqrafiya) Bakı, Elm, 1999, 145 s.

- Həmidov İ.Y.** Ərəb ədəbiyyatşünasları Xaqani, Nizami və Füzuli haqqında. “Elmi araşdırmalar”, XXV, dekabr, 2006, s.132-136.
- Həmidov İ.Y.** Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında, (monoqrafiya) Bakı, Elm, 2007, 214 s.
- Həmidov İ.Y.** Nizami Gəncəvi irsinin Misir ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi. “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda Respublika konfransının materialları, 24 noyabr, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.38-39.
- Həmidov İ.Y.** Azərbaycan ədəbiyyatında qəsidə janrının təşəkkülü məqalə AMEA Nizami adına ədəbiyyat institutu. Ədəbiyyat məcmuəsi, Bakı, 2016, s.175-181.
- Həşimova İ.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığı fransızdilli tədqiqatlarda. -Risalə, 2020, №2, www.nizamimuzeum.az.
- Hüseyni Ə.** Hüseyn Pejman Bəxtiyarının nəşr etdirdiyi Nizami “Xəmsə”sinə dair bəzi qeydlər. EA-nın “Xəbərləri”, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1978, №3, s.39-44.
- Hüseynoğlu K.** Azərbaycan şeir üslubunun yaranmasında Nizamini-nin rolu. “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda Respublika konfransının materialları, 24 noyabr, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.176-178.
- Hüseynov R.** Nizaminin dünyası, dünyanın Nizamisi. “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda Respublika konfransının materialları, 24 noyabr, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.5-22.
- Hüseynov R.** Farsdilli Hind ədəbiyyatına Nizami Gəncəvinin təsirləri. Orta əsrlər Azərbaycan-Hindistan ədəbi-mədəni əlaqələri kontekstində. “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda Respublika konfransının materialları, 24 noyabr, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.155-159.
- Hüseynov X.** Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nin öyrənilməsi tarixindən. Azərb.SSR EA-nın “Xəbərləri”, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967, №1.
- Hüseynov X.** Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” və Sənanin “Hədiqətül-həqayiq”i. Azərb.SSR EA-nın “Xəbərləri”, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, №4, s.56-64.
- Hüseynov X.** Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”. (monoqrafiya) Red. R.Azadə, Azərb.SSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Elm, 1983, 130 s.

Hümmətova X. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təsəvvüf probleminin nəzəri konteksti // AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. 2012, №5, s.474-483.

Hümmətova X. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında təsəvvüf // BDU, Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2012, 2(82), s.146-150

Hümmətova X. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında kamilləşmə modelinin şərhli // Avrasiya Uluslararası Araşdırmalar dərgisi. Türkiyə: Ocak. 2013, №1, s.1-5.

Hümmətova X. Nizami Gəncəvinin “Eşqdir mehrabı uca göylərin” ifadəsi irfan düşüncəsinin qaynağıdır // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, 2014, №2, s.383-389.

Hümmətova X. Nizami Gəncəvi'nin “Yedi gözəl” eserində manevi kâmilliğin makamları- Türk Tasavvuf Kültürü və Gelenekleri (kurultay) 13th-15th October 2014/ 13-15 Ekim 2014 Türkiyə. İstanbul.

Hümmətova X. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması təsəvvüf xəzinəsinin açarı kimi. - Nizami Gəncəvi 870. Nizami-şünaslıq elmi mərkəzi. AMEA Gəncə regional elmi mərkəz, 2012.

Hümmətova X. Azərbaycan şeirinin poetik qaynağında təsəvvüf (XII-XVII əsrlər), Bakı, Elm və təhsil, 2015, 408 səh.

Hümmətova X. Nizami Gəncəvi və ezoterizm. Bakı, Elm və təhsil, 2020,136 səh.

İ

İbrahimov M. “Leyli və Məcnun”.Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”, “Azərbaycan mədəni rəhbər cəmiyyəti”, Bakı, 1947, s.5-16.

İbrahimov Z. Nizami dövrünün ictimai-siyasi vəziyyətinə dair. “Nizami” almanaxı, I kitab, Bakı, Azər nəşr,1940, s.5-45.

İmanquliyeva A. Nizami və nəzirəçiləri. (M.Kazımovun “Nizaminiin “Yeddi gözəl” əsəri və XIV-XVI əsrlər farsdilli ədəbiyyatında nəzirə ənənələri” kitabı haqqında) “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1987, 22 may, s.3.

“İncəsənət və mədəniyyət problemləri” jurnalının “Nizami Gəncəvi İli”nə həsr olunmuş xüsusi buraxılışı. Beynəlxalq elmi jurnal, № 2 (76). Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. Bakı, Bilgi MMC, 2021, 123 s.

İsmayilzadə R. Nizaminiin musiqi dünyası. Gəncə, Elm, 2021, 159 s.

K

Kəndli Q. Nizami “Xosrov və Şirin”inin tarixilik zəmunəsi və Azərbaycan Atabəyliyinə bir neçə xəzinə sənədi. “Nizami Gəncəvi” almanaxı, Birinci kitab, Bakı, Elm, 1984, s.260-264.

Kələntərli M. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərində əməkçi xalq surəti. “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda Respublika konfransının materialları, 24 noyabr, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.146-149.

Kərimli T.H. Nizamidə tarixin romantik qavrayışı (“Yeddi gözəl” poeması üzrə) Dissertasiya. Bakı, 1983.

Kərimli T.H. Nizamişünaslıq: nailiyyətlər, kəsirlər, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 23 may 1986.

Kərimli T.H. Nizami irsinin tədqiqi (Q.Əliyevin “Şərqi xalqları ədəbiyyatında Nizami mövzuları və süjetləri” monoqrafiyasına rəy), “Kitablar aləmində” jurnalı, № 3, 1986.

Kərimli T.H. “Leyli və Məcnun” poeması və tarix, “Leyli və Məcnun” poemasının 800 illiyi və nizamişünaslığın aktual problemləri” beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 1989, s.26-27.

Kərimli T.H. Nizaminin “İskəndərnamə” poeması və tarix, “Nizami Gəncəvi” jurnalı, №3, 1993.

Kərimli T.H. “Xəmsə” də meracnamə janrı, Azərbaycan MEA məruzələri, №3-4, 2001, s.201-209.

Kərimli T.H. Nizami və tarix (birinci məqalə), “Elm və həyat” jurnalı, № 4, 2002, s.27-28.

Kərimli T.H. “Xəmsə”nin poetikası, Azərbaycan MEA Xəbərləri (Humanitar və ictimai elmlər seriyası), №1-2, 2002, s.89-100.

Kərimli T.H. Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayə janrı, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab.

Kərimli T.H. Nizami yaradıcılığında monumental tarixilik, Azərbaycan MEA Məruzələri, № 3-4, 2002, s.227-230.

Kərimli T.H. Nizami və türk tarixi. “Türkologiya” jurnalı, №3-4., 2002, s.112-114.

Kərimli T.H. Nizami və tarix (monoqrafiya), Bakı, Elm, 2002, 241 s.

Kərimli T.H. VII-XII əsrlərdə Azərbaycan şeiri, Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. I cild, Bakı, 2005, s.4-14.

Kərimli T.H. XX əsr Azərbaycan nizamişünaslığı // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. I kitab, Bakı, 2006, s.43-48.

Kərimli T.H. Mənzum hekayə, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab, Bakı, 2006, s.407-416.

Kərimli T.H. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2021, 240 s.

Köçərli Firudin bəy. Şeyx Əbu Məhəməd İlyas ibn Yusif ibn Müəyyəd Nizami // Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, 1-ci cild, Bakı, 1978, s.129-133.

L

Levkiyevski E.B. “Məxzənül-əsrar” əsəri haqqında. “Nizami” almanaxı, ikinci kitab, Bakı, Azərnəşr,1940, s.146-155.

M

Makovelski A.O. Nizamiana. Nizaminin dünyagörüşündəki dialektika ünsürləri, Azərb.SSR EA Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri, I cild, Bakı, 1945, s.35-36.

Makovelski A.O. Nizami bir filosof kimi. Azərb.SSR EA Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri, II cild, Bakı, 1946, s.26-27.

Makovelski A.O. Nizaminin “İskəndərnamə” poeması haqqında. “Nizami” almanaxı, IV kitab, Bakı, 1947, s.52-63.

Mahmudov M. Aristotelin poetikası və Nizami. Azərb.SSR EA-nın “Xəbərləri”, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Bakı, 1969, №4, s.18-31.

Məhəmmədli Tərbiyə. Danışməndani-Azərbaycan. Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları, Bakı, 1987.

Məhəmmədi M. Nizami və Qəzali. “Azərbaycan şərqşünaslığı – Nizami – 870” məcmuəsi, Bakı, 2012, №3(9), s.21-25.

Məhərrəmov T. Nizaminin “Məxzənül-əsrar” və Əmir Xosrovun “Mətləül-ənvar” əsəri, AMEA-nın “Xəbərləri”, Dil, ədəbiyyat və incəsənət, Bakı, 1975, № 3, s.42-52.

Məhərrəmov T. Nizaminin“Leyli və Məcnun” və Əmir Xosrovun “Leyli və Məcnun” əsəri haqqında. “İran filologiyası məsələləri” (məqalələr məcmuəsi) II buraxılış. Bakı, 1973, s.80-94.

Məmməd A. Nizami əsərlərinin tərcüməsinə dair. “Nizami”, II kitab, Bakı, 1940, 214 s., s.138-145.

Məmməd A. Böyük insanpərvər şair. Bakı, Təbliğatçı, 1947, № 9, s.26-30.

Məmməd A. Nizaminin kiçik qəhrəmanları və böyük arzuları, "Nizami Gəncəvi" (məqalələr məcmuəsi), Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1947, s.88-96.

Məmmədov Q. Nizami Gəncəvinin ictimai-siyasi görüşləri (kitabça), Bakı, 1962, 61 s.

Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti, I hissə ("Şərəf-namə" əsəri üzrə), Bakı, 2009, 542 s.

Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti, II hissə ("Şərəf-namə" əsəri üzrə), Bakı, Nafta-Press, 2010, 597 s.

Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin qədim Azərbaycanın bəzi toponimləri haqqında qeydləri. "Nizami və dünya mədəniyyəti" mövzusunda Respublika konfransının materialları, 24 noyabr, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.40-45.

Məmmədov Z.C. Orta əsrlər Azərbaycan filosof və mütəfəkkirləri. (monoqrafiya), Bakı, Elm, 1986.

Mir Cəlal. Nizaminin müsbət obrazları. "Vətən uğrunda", Bakı, 1943, № 6, s.77-92.

Mir Cəlal. "Yeddi gözəl" haqqında (Müqəddimə) Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı, Azərnəşr, 1941, s.5-8.

Mir Cəlal. Məhəbbət dastanı, Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasının Səməd Vurğun tərəfindən tərcüməsi haqqında.Vətən uğrunda, 1942, № 9, s.60-63.

Mir Cəlal. Nizami və Füzuli şerində bəzi müqayisələr ,Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 1946, 2-ci cild, s.20-33.

Mir Cəlal. "Yeddi gözəl"dəki hekayələr haqqında. "Nizami Gəncəvi" (Məqalələr məcmuəsi), Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1947, s.65-75.

Muxtarov Ə. Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda. Gəncə, Elm, 2021, 206 s.

Mübariz M.Ə. Şeyx Nizami Gəncəvi. "Ədəbiyyat qəzeti", 1938, 28 yanvar.

Mübariz M.Ə. Dahi sənətkarın obrazı haqqında. Nizami. I kitab. Bakı, Azərnəşr, 1940, s.157-171.

Mübariz M.Ə. Böyük demokrat. "Nizami", III kitab, Bakı, 1941.

Mübariz M.Ə. Nizami və Nəvai. "Kommunist", 15 may, 1948.

Mübariz M.Ə. Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, redaktoru H.Araslı, Bakı, 1943.

Mübariz M.Ə. Böyük humanist. “İnqilab və mədəniyyət”, 1947, №3, s.75-88.

Mübariz M.Ə. Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild, Bakı, 1960.

Mübariz M.Ə. Firdovsi və Nizami əsərlərindəki Şirin surətlərinin müqayisəli təhlili, “Nizami və Şərq ədəbiyyatı”, Bakı, BDU-nun nəşri, 1983.

Mübariz M.Ə. Nizami "Sirlər xəzinəsi"nin azərbaycancaya filoloji tərcüməsi haqqında. Azərbaycan ədəbiyyatının nəzəriyyəsi və tarixi məsələləri. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, ADU nəşri, 1987, s.34-47.

Mümtaz S. Şeyx Nizami. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, 1986, s.347-349.

N

Nəcəfzadə Ə. Xavərnəq qəsr: tarix və bədii həqiqət. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 92 s.

Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. (Nəsrə çevirəni: Mir Cəlal Paşayev), Bakı, Azərənşr, 1941, 51 s.

Nizami Gəncəvi. Lirik. Filoloji tərcümə, şərhlər və qeydlər professor Mübariz Əlizadə. Bakı, Elm, 1983, 163 s.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Tərcümə S.Rüstəm, red. F.Qasımsadə, Bakı, 1940, 55 s.

Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət: professor Rüstəm Əliyevindir, Bakı, Elm, 1981, 250 səh.

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir, Bakı, Qanun, 2014, 328 səh.

Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə, izah və qeydlər H.Məmmədzadə, Bakı, 1981.

Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər M.Əlizadəninidir. Bakı, 1981, 260 s.

Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər, R.Əliyev, ön sözün müəllifi M.Arif, Bakı, Elm, 1983, 356 s.

Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər, professor Qəzənfər Əliyevindir; İqbalnamə. Filoloji tərcümə V.Aslanov, izahlar və qeydlər – Z.Quluzadə və V.Aslanovdur. Bakı, Elm, 1983, 648 s.

Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Lider, 2004, 392 s.

- Nizami Gəncəvi.** İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, Lider, 2004, 432 s.
- Nizami Gəncəvi.** Leyli və Məcnun. Bakı, Lider, 2004, 288 s.
- Nizami Gəncəvi.** Yeddi gözəl. Bakı, Lider, 2004, 336 s.
- Nizami Gəncəvi.** Leyli və Məcnun. Bakı, Qanun, 2014, 288 s.
- Nizami Gəncəvi.** Hikmət və nəsihətlər. (tərt. ed. və ön söz. müəl. R.Əliyev; elmi red. C.Qəhrəmanov, Bakı, Yazıçı, 1982, 320 s.
- Nizami Gəncəvi.** Hikmət və nəsihətlər (Mətn Azərbaycan, rus, ingilis və fars dillərində) Bakı, Yazıçı, 1991, 551 s.
- Nizami Gəncəvi.** İskəndərnamə. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 672 s.
- Nizami Gəncəvi.** Yeddi gözəl. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 356 s.
- Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı.** Layihənin rəhbəri və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, elmi redaktoru AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı, məsul redaktorları: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zəhra Allahverdiyeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Bağırılı. Müəlliflər: İsa Həbibbəyli, Nüşabə Araslı, Zəhra Allahverdiyeva, İmamverdi Həmidov, Fəridə Əzizova, Təhmənə Bədəlova, Hürnisə Bəşirova, Samirə Əliyeva. Bakı, Elm, 2021, 975 s.
- Nizami Gəncəvi almanaxı I.** AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 272 s.
- Nizami Gəncəvi almanaxı II.** AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Elm və təhsil, 2021, 254 s.
- Nizami əlyazmalarının Bakı nüsxələri** (Nizami Gəncəvi əsərlərinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan əlyazma nüsxələrinin kataloqu). Bakı, Elm və təhsil, 2021, 112 s.
- Nizami Gəncəvi – 880. Bibliografiya.** Bakı, Elm və təhsil, 2021, 562 s.
- Nizami irsinə fəlsəfi baxış və universal dəyərlər.** Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 204 s.
- Nizami və Nəvai irsinin mif və folklor qaynaqları.** Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Folklor İnstitutu. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 464 s.
- Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin şərq, qərb ədəbi-mədəni əlaqələri sistemində yeri və yaratdığı yeni istiqamətlər.** Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 404 s.

O

Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı. “Ədəbiyyat” qəzeti, 22 oktyabr, 1 noyabr, 10 dekabr.

Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı. “Nizami”, I kitab, Bakı, 1940, s.3-21.

Ordubadi M.S. XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının Şərqi ədəbiyyatına təsiri. “Nizami”, IV kitab, Bakı, 1947.

Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı (məqalələr toplusu – II). Bakı, Elm, 2021, 224 s.

R

Rəfil M. Nizami. Həyatı və yaradıcılığı (monoqrafiya), Bakı, Azər nəşr, 1939, 106 s.

Rəfil M. Nizamiyə qədər Azərbaycan mədəniyyəti. “Nizami”, II kitab, 1940, s.5-32.

Rəfil M. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, I cild, 1946.

Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami (monoqrafiya), Türkcədən çevirəni: professor Rüstəm Əliyev, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, 232 s.

Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami (monoqrafiya), Bakı, Təknur, 2011, 320 s.

Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-Tarix konteksti (monoqrafiya), Bakı, Ağrıdağ, 2003, 212 s.

Rzasoy S. Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 120 s.

Rzasoy S. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında mif, folklor və təsəvvüf. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 344 s.

Rzayeva R. Əbubəkir İbn Xosrov Əl-Ustad. Munisnamə. Bakı, Adiloğlu, 2021, 764 s.

S

Sadiq İ. Nizami Gəncəvi türkdür mü? Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2021, 64 s.

Sasani Ç. Nizami “Leyli və Məcnun”unun ilk elmi-tənqidi mətni. Azərb. MEA-nın “Xəbərləri”, 1967, №2.

Sasani Ç. Nizami “Xəmsə”sinin rus dilinə yeni nəşri. Azərb. MEA-nın “Xəbərləri”, dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, Bakı, 1969, №3.

Sasani Ç. (Sadıqoğlu Ç.) Nizaminin zərdüştiliyə münasibəti. “Nizami Gəncəvi” almanaxı, Birinci kitab, Bakı, Elm, 1984, s.129-160.

Sasani Ç. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması(monoqrafiya), Bakı, Elm, 1985, 120 s.

Sasani Ç. Tanrı bütün varlığı ağıl dəryasının bir damlasından yaratmışdır. (Nizaminin “Yeddi gözəl” əsəri əsasında), Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 1992, 28 noyabr.

Sasani Ç. Nizami və Füzuli yaradıcılığında irfan. Azərbaycan EA “Xəbərləri” (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1996, s.35-41.

Sasani Ç. Nizami və Füzuli yaradıcılığında irfan, “Ədəbiyyat məcmuəsi” (XVIII cild). Bakı, Ağrıdağ, 1999, s.162-172.

Sasani Ç. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir (monoqrafiya), Bakı, Elm, 2007, 432 s.

Səfərli Ə., X.Yusifli. Nizami Gəncəvi (oçerk) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1998.

Siracəddin H. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.), I kitab, Bakı, 2006, 540 səh.

Siracəddin H. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.) – 2-ci kitab, Bakı, Nafta-Press, 2008, 460 səh.

Siracəddin H. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.) 3-cü kitab, Bakı, Nafta-Press, 2009, 384 səh.

Siracəddin H. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanındakı ilk dörd məqalənin şərh. 6-ci kitab, Bakı, Nafta-Press, 2013, 587 s.

Siracəddin H. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanındakı V-IX məqalələrin şərh. 7-ci kitab, Bakı, Nafta-Press, 2014, 597 s.

Siracəddin H. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanının şərh. (X-XIII məqalələr) 8-ci kitab, Bakı, Nafta-Press, 2015, 668 s.

Siracəddin H. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanı insanlığın ana yarasıdır. Bakı, Nurlar, 2015, 112 s.

Siracəddin H. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanının şərhı. (XIV-XVII məqalələr) 9-ci kitab, Bakı, Nafta-Press, 2016, 728 s.

Siracəddin H. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanının şərhı. (XVIII-XX məqalələr, kitabın sonu, mədhiyyələr, kitabın yazılma səbəbi, söz, mənzum sözün mənsur sözdən üstünlüyü, tövhid, minacatlar) 10-cu kitab, Bakı, Nafta-Press, 2017, 920 s.

Siracəddin H. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” məsnəvisinin şərhı (II kitab). Bakı, Apostrof-A, 2021, 520 s.

Siracəddin H. Nizami Gəncəvinin iki məktubu: dünya siyasət və diplomatiya tarixinin iki şah əsəri. “525-ci qəzet” (Xüsusi buraxılış). Bakı, 2021, s.5-28.

Siracəddin H. Nizaminin ədalət xütbəsi. “525-ci qəzet” (Xüsusi buraxılış). Bakı, 2021, s.7-18.

T

Təhməzova E. Nizami Gəncəvinin dünyagörüşündə sosial və mənəvi dəyərlər. Bakı, Avropa, 2021, 152 s.

U

“**Ulduz**” jurnalının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və “Ədəbiyyat qəzeti” ilə birgə Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə həsr olunmuş özəl sayı. 2021, oktyabr, № 10 (629).

V

Vəlixanlı N. “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan Atabəylər dövləti” sərgisinin bülleteni. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı, Print-Art Plyus, 2021, 16 s.

Y

Yusifli X. Nizami Gəncəvi. Gəncə, Elm, 2021, 416 s.

Yusifli X., Pişnamazzadə S., Həsənov E. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə, Elm, 2021, 182 s.

Türk dilində:

A

Allahverdiyeva Z.A. Nizami Gencevi'nin hayatı ve dönemi üzerine araştırmalar. Türk edebiyatı. Aylık fikir ve sanat dergisi. AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Eylül, 2021, 49-sayı:575, s.14-21.

Araslı N. Orta çağ türk şiirinde Nizamiden iktibaslar. Kardeş kalemlerr. Aylık Avrasiya edebiyat dergisi. Büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevinin Doğumunun 880.Yılı Anısına. Avrasiya Yazarlar Birliği ve AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Ankara, haziran, 2021, yıl 15, sayı 174, s.19-24.

B

Bağrılı A. Samed Vurgun'un Gözünde Nizami Gencevi. Kardeş kalemlerr. Aylık Avrasiya edebiyat dergisi. Büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevinin Doğumunun 880.Yılı Anısına. Avrasiya Yazarlar Birliği ve AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Ankara, haziran, 2021, yıl 15, sayı 174, s.64-67.

Bedelova T. Nizami ve Hakiri Leyla'larını Birleştiren Çizgi: Türk Düşüncesi. Kardeş kalemlerr. Aylık Avrasiya edebiyat dergisi. Büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevinin Doğumunun 880.Yılı Anısına. Avrasiya Yazarlar Birliği ve AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Ankara, haziran, 2021, yıl 15, sayı 174, s.75-78.

H

Habibbeyli İ. Nizami Gencevi Azerbaycan'dan dünyaya. Ankara, Bengü, 2021, 127 s.

Habibbeyli İ. Büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi. Kardeş kalemlerr. Aylık Avrasiya edebiyat dergisi. Büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi'nin Doğumunun 880.Yılı Anısına. Avrasiya Yazarlar Birliği ve AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Ankara, haziran, 2021, yıl 15, sayı 174, s.5-13.

Habibbeyli İ. Azerbaycan edebiyatının dünya güzeli : Nizami Gencevi'nin "Yedi Güzel"i. Türk edebiyatı. Aylık fikir ve sanat dergisi. AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Eylül, 2021, 49-sayı: 575, s. 10-14.

А

Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-наме. Перевод и примечания Р.М.Алиева, Баку, Язычы, 1991, 584 с.

Азаде Р. Поэма Физули “Лейли и Меджнун”. Автореферат на соиск. учен. степ.к филолог.н. Москва, 1956, 29 с.

Азаде Р. “Лейли и Меджнун”. Баку, газета “Вышка”, 1958, 10 декабрь.

Азаде Р. Некоторые замечания о книге Ш.Нуцубидзе посвященный творчеству Руставели.

Азаде Р. Пути развития азербайджанской эпической поэзии XII-XVII вв. Автореферат на соиск. учен. Степени док. филол. н., Баку, 1971, 77 с.

Азаде Р. Поэзия Низами. Призыв к действенности. “Известия” АН Азербайджана, серия общественных наук, 1973, № 3.

Азаде Р. Поступь столетий (Становление Азербайджанской эпической поэзии Низами), редакторы: Р.Бахتامов, Д.Авагимова, Баку, Гянджлик, 1977, 120 с.

Азаде Р. О творческом методе Низами. (Материалы научной конференции посвященной проблеме “Азербайджанская культура веков и творчество Низами Гянджеви”. Баку, Элм, 1980, с.35-36.

Азаде Р. Низами Гянджеви (монография), редактор М.Дж.Джафаров, Баку, Элм, 1981, 75 с.

Азаде Р. Низами Гянджеви. Редактор М.Дж.Джафаров. (Выдающиеся люди Азербайджана), Баку, Язычы, 1983, 51 с.

Азаде Р. Художественный метод Низами и “Ренессансный” романтизм. “Проблемы реализма в литературах народов Советского Востока. Баку, Элм, 1984, с.66-70.

Азаде Р. “Лейли и Меджнун”-800. Бессмертие кпасоты и любви. (Материалы конференции посв. 800 летию поэме “Лейли и Меджнун”), Проблемы низамиведения. Баку, Элм, 1989, с.5-6.

Азаде Р. Низами Гянджеви. Редактор М.Дж.Джафаров, Баку, Элм, 1991, 17 с. (Совместно с Я.Караевым)

Азаде Р., Азизова Ф. В орбите слова Низами Гянджеви. Баку: TEASS Press, 2021, 328 с.

- Алиев Г.Ю.** Образ Мехин-Бану и его исторический прототип. Доклады АН Азерб. ССР. Т. 13, № 12, Баку, 1957.
- Алиев Г.Ю.** Легенда о Хосрове и Ширин в литературе народов Востока (монография), Москва, 1960, 128 с.
- Алиев Г.Ю.** Персоязычная литература Индии: Крат, очерк. Москва, Наука, 1968, 248 с.
- Алиев Г.Ю.** Темы и сюжеты Низами в литературах Народов Востока, Москва, 1985, 329 с.
- Алиев Р.М.** Низами. “Лейли и Меджнун”. Перевод с фарси, предисловие и примечания Р.Алиева; поэтический перевод П.Антокольского, Москва, Художественная литература, 1957.
- Алиев Р.М.** Вступительная статья. – В: Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Баку, Язычы, 1982.
- Арзуманова И.Г.** Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении. – Автореферат на соиск.уч.ст.к.ф.н., Баку, 1984.
- Алиев Р.М.** Низами. Лирика с языка фарси. Предсловие и примечания Р.Алиева. Москва, Гослитиздат, 1960, с.7-15.
- Алиев Р.М.** О проблеме востоковедения подлинных текстов Низами. Баку, журнал “Литературный Азербайджан”, № 8, 1979, с.122-130.
- Алиев Р.М.** Проблемы низамиведения. Материалы научной конференции посвященной проблеме азербайджанская культура XI-XII вв. и творчество Низами Гянджави. Баку, 1980, 51 стр.
- Алиев Р.М.** Вступительная статья, составление и примечания. В книге: Низами Гянджеви. Стихотворения и поэмы. Ленинград, серия “Библиотека поэта”, 1981, 790 с.
- Алиев Р.М.** Краткий библиографический справочник. Баку, Язычы, 1983, 379 с.
- Алиев Р.М.** Поэма о бессмертной любви (монография) Баку, 1984, 42 с.
- Алиев Р.М.** Предисловие и примечания. Низами Гянджеви. Лирика (газели, кыта, рубай, касыды), Баку, 1981, 139 с.
- Алиев Р.М.** Поэма о бессмертной любви (монография) Ред.: Н.Хатунцев. Баку, Язычы, 1991, 184 с.
- Алиева Д.А.** Низами и Грузия. Кн. “Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей”, Баку, 1958.

Алиева Д.А. Автореферат. Низами и грузинская литература, Баку, 1984, 50 с.

Алиева Д.А. Азербайджанско-грузинские литературные связи в XII в. “Низами Гянджеви” Альманах, Книга первая, Баку, ЭЛМ, 1984, с.221-228.

Алескерзаде А.А. Некоторые заметки о надписях Ханака. “Известия” Аз.ФАН, 1942, №6.

Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи. 1 часть, Баку, АН Азербайджанской ССР, 1949.

Аллахвердиева З.А. Становление и развитие низамиведения ав Азербайджана. Автореферат на соиск. учен. степ.к филолог.н., Баку, 1991, 28 с.

Аллахвердиева З.А. “Хамсе” Низами Гянджеви и “Ровзат аль-анвар” Хаджу Кирмани. “Filologiya məsələləri”, №1, Баку, ЭЛМ ве тахсил, 2014, с.452-458.

Аллахвердиева З.А. Эпические сюжеты и тематика “Махзан аль-асрар” Низами Гянджеви и “Ровзат аль-анвар” Хаджу Кирмани. Узбекистон Республикаси Олий ва Урта Махсус Таълим Вазирлиги Тошкент Давлат Шаркшунаслик институти, Ташкент, 2014, с.44-48.

Аллахвердиева З.А. Вопросы тематики и структуры в “Хамсе” Хаджу Кирмани. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Журнал научных публикаций №03(март) часть IV. Материалы IV Международной научной конференции “Наука в современном мире”, 24-25 март, 2016 г., Москва, 2016, с.39-44.

Аллахвердиева З.А. Сравнительное исследование на материале месневи “Хосров и Ширин” Низами Гянджеви и “Гюль и Новруз” Хаджу Кирмани. The comparative research of “Khosrow and Shirin” by Nizami and “Gul and Nowruz” by Khwaju Kirmani, The Eighth International Congress on Social, Sciences and Humanities, 2 August, 2016, Vienna, p.97-105.

Аллахвердиева З.А. Низами Гянджеви: История изучения и литературное влияние великого Азербайджанского поэта. Баку, ЭЛМ ве тахсил, 2019, 232 с.

Амиров Э. Мыслитель, затменный славой поэта: о научном мировоззрении Низами Гянджеви. Баку, ЭЛМ, 2021, 232 с.

Антокольский П.Г. Низами. “Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Составитель, автор предисловия и редактор Рустам Алиев, Баку, Язычы, 1981, с.417-426.

Араслы Г.М. Низами Гянджеви (монография), Баку, Азернешр, 1942.

Араслы Г.М. Низами и азербайджанский фольклор. Сб. “Низами Гянджеви”, Баку, Азернешр, 1947.

Араслы Г.М. Мотивы азербайджанского народного эпоса “Деде-Горгуд” в творчестве Низами. Москва, 1960.

Араслы Н.Г. М. Предисловие к турецкому изданию перевода Низами Гянджеви “Лейли и Меджнун”. “Азербайджан за рубежом”, 1978, № 7, с.38-41.

Араслы Н.Г. “Хосров и Ширин” Низами и турецкий фольклор // Альманах “Низами Гянджеви”. Баку, Элм, 1991, с.163-169.

Араслы Н.Г. Семь красавиц. Ваки, İşıq, 1991.

Араслы Н.Г. Азербайджанские предшественники Алишера Навои. Международная научно-теоретическая конференция на тему “Творчество Алишера Навои и мировое значение его духовного наследия”, Ташкент, 2011.

Араслы Н.Г. К проблеме творческого восприятия Низами в Турции. “Литературные связи”. XI. Баку, Элм ве техсил, 2017.

Араслы Н.Г. Низами Гянджеви и Турецкая литература. Год Низами Гянджеви. Баку, Элм ве тахсил, Баку, 2021, 462 с.

Арзуманова И.Г. Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении. – Автореферат на соиск.уч.ст.к.ф.н., Баку, 1984, 25 с.

Ариф М. Предисловие. Низами. Семь красавиц. Баку, 1959, 392 стр.

Айни К.С. Бадриддин Хилоли и его поэма “Лейли и Меджнун”, Известия АН Тадж.ССР: Серия Обществ.наук. 1954, № 5, с.141-149.

Асадуллаев С. Касими Гунабади автор двух поэм “Лейли и Меджнун”, “Вопросы эстетики, поэтики, текстологии литературы Востока”, Москва, 1977, т.2.

Асадуллаев С. Лейли и Меджнун в фарсиязычной литературе. 1 часть, Душанбе, Дониш, 1981, 208 с.

Асланов В.И. Ахмеди и его “Искендернаме”, “Народы Азии и Африки”, 1966, № 4, с.161-176., 292 с.

Б

Бабаева Г.А. (Гусейнова Г.А.) Об издании касыд Низами и об истории их изучения. Всесоюзная конференция “Роль Низами в развитии лирики в мировой литературе и 800-летие создания поэмы “Хосров и Ширин”. Баку, Элм, 1984, s.52-53.

Бабаева Г.А. (Гусейнова Г.А.) К истории издания касыд Низами. “Известия” АН Аз ССР, №2, 1989, s.11-22.

Бабаева Г.А. (Гусейнова Г.А.) История изучения жизни и эпохи Низами в иранском литературоведении. Республиканская конференция “Рукописи средних веков и проблемы изучения истории азербайджанской культуры”, Баку, 1989, s.34-35.

Бабаева Г.А. (Гусейнова Г.А.) К истории изучения изданий Низами в иранском литературоведении. Материалы Всесоюзной конференции, посвященной 800-летию создания поэмы Низами “Лейли и Меджнун” и изучению некоторых проблем его творчества. Баку, 1989, s.24-32.

Бабаева Г.А. (Гусейнова Г.А.) Автореферат. Низами в Иранском литературоведении, Баку, 1990, 21 с.

Бадалова Т.К. Низами Гянджеви и его произведение “Махзан ал-асрар” (“Сокровищница тайн”) в поэме Абди Ширази “Мазхар ал-асрар” (“Обнаружение тайн”). Proceedings of the 8th International Congress on Social Sciences and Humanities. “East West” Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. Austria. 2 august 2016 y. p.110-116.

Бадалова Т.К. Азербайджанские Атабеки в произведении Низами Гянджеви. Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века. Материалы Международной научно-практической конференции. Пятигорский Государственный Университет. 18-19 мая 2017 г., с.10-19.

Бадалова Т.К. Элегия Низами своему сыну // Міністерство освіти і науки України. Державний вищий навчальний заклад. Ужгородський національний університет. Закарпатські філологічні студії.- Випуск 5. Том 2. Ужгород: 2018. 172 стр., s.96-98.

Барамидзе А.Г. Низами и грузинская литература. Труды Тбилис. Гос. Ун-та, т.32, 1947.

Бартольд В.В. Могила поэта Низами, СПб, 1912.

- Бахшалиева Г.** Этническая идентичность Низами Гянджеви. Баку, Милхан, 2021, 88 с.
- Бегдели Г.** Поэма Низами “Хосров и Ширин” и разработка этой темы в литературах Востока. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1968.
- Бертельс А.Э.** Низами. Пять поэм. Вступительная статья (с.5-21) и примечания А.Э.Бертельса), Москва, Художественная литература, 1968, 864 с.
- Бертельс Е.Э.** Гениальный азербайджанский поэт Низами. Газета “Правда”, 1939, № 33.
- Бертельс Е.Э.** Подготовка к юбилею Низами (азербайджанский поэт XII в) “Литературная газета”, 1939, 10 декабря.
- Бертельс Е.Э.** Низами Гянджеви. Журнал “Литературный Азербайджан”, Баку, 1939, №3, с.60-69; №5, с.43-53; №6, с.16-20; 1940, №2, с.44-55.
- Бертельс Е.Э.** Источники “Лейли и Меджнун” а Низами, “Низами”, Сборник статей 1, Баку, 1940, с.57-69.
- Бертельс Е.Э.** Лейли и Меджнун (история сюжета арабского предания, версия Низами и поэма Навои). “Литература и искусство Узбекистана”, кн.1, 1940, с.61-72.
- Бертельс Е.Э.** Низами и его творчество. Журнал “Дружба народов”, Москва, 1940, с.318-327.
- Бертельс Е.Э.** Низами и Фирдоуси. “Низами”, Сборник статей 11, Баку, 1940, с.38-85.
- Бертельс Е.Э.** Литература эпохи Низами, “Известия” АН Азерб. ССР. Отделение литература и языка, 1941, №2, с.42-57.
- Бертельс Е.Э.** Низами о художественном творчестве. “Низами”, Сб. статей III, Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1941, с.22-61.
- Бертельс Е.Э.** Политические взгляды Низами. “Известия” АН Азерб. ССР. Отделение литература и языка, 1941, №2, с.22-41.
- Бертельс Е.Э.** Низами и Навои. “Известия” АН СССР, Отделение литературы и языка, 1941, №2, с.3-16.
- Бертельс Е.Э.** Великий поэт азербайджанского народа. В: Низами. Пять поэм. – М., 1946.
- Бертельс А.Э.** Вступительная статья и примечания. В: Низами. Пять поэм. – М., Худ. Лит-ра, 1968.

- Бертельс Е.Э.** Навои. – М.-Л., Изд.восточ.лит-ры, 1962.
- Бертельс Е.Э.** Низами и Физули. – М., Восточной литературы, 1962.
- Бертельс Е.Э.** Язык и техническое мастерство Низами. – В: Великий азербайджанский поэт Низами. Б., АзФАН, 1940.
- Бертельс Е.Э.** Навои и Низами. “Алишер Навои”. Сб. статей под редакцией А.К.Боровкова. Москва-Ленинград, 1946, с.68-92.
- Бертельс Е.Э.** Великий поэт Азербайджанского народа. (Вступительная статья и комментарии) В книге: Низами. Пять поэм, Москва, 1946, 684 с.
- Бертельс Е.Э.** Поэтика Низами. “Низами Гянджеви”. Материалы научной конференции посвященной жизни и творчеству поэта (3-6 июня, 1947 г.), Баку, 1947, с.19-25.
- Бертельс Е.Э.** Работа над текстом Низами. “Низами”, Сб. статей IV, Баку, 1947, с.35-50.
- Бертельс Е.Э.** Письмо Хагани. “Низами”, 4-я книга, Баку, Азернешр, 1947, с.183-187.
- Бертельс Е.Э.** Низами. Лирика. Перевод К.А.Липскерова. Под редакцией и предисл. Е.Э. Бертельса, Москва, 1947, с.7-12.
- Бертельс Е.Э.** Роман об Александре и его главные версии на Востоке. М., 1948, с.49-77.
- Бертельс Е.Э.** Низами: Творческий путь поэта, Москва, 1956, 260 с.
- Бертельс Е.Э.** Избр. труды: Низами и Физули. М., Восточ. лит., 1962, 554 с.
- Бертельс Е.Э.** Избр. труды. Суфизм и суфийская литература, Главная редакция Восточной литературы, Москва, Наука, 1965, 524 с.
- Болдырев А.Н.** Два ширванских поэта, Низами и Хакани. Сборник “Памятники эпохи Руставели”, Л., 1938.
- Болдырев А.Н.** Низами. Поэмы и стихотворения. Вступительная статья и примечания, подгот. текста А.Н.Болдырева и А.И.Корсун. Л., Совет. Писатель, 1960, 478 с.
- Брагинский И.С.** 12 миниатюр. Москва, Художественная литература, 1976.

Брагинский И.С. Литература Ирана и Средней Азии. В книге: История всемирной литературы. В 9-ти т., Москва, 1984, с.248-277.

Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. (1136-1225), Баку, Элм, 1978, с.249.

Буниятов З.М. “Хосров и Ширин” и некоторые вопросы истории Азербайджана XII в, – Сб.: Всесоюзная научная конференция “Роль Низами в развитии лирики в мировой литературе и 800-летие создания поэмы “Хосров и Ширин”. Тезисы докладов. Баку, 1984.

Г

Гаджиев А.А. Город и горожане в поэмах Низами. “Известия” АН Азерб. Серия литературы, языка и искусства, 1979, № 12.

Гаджиев А.А. Ренессансный мир идей и образов Низами Гянджеви. Журнал “Литературный Азербайджан”, 1979, №12.

Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку, Элм, 1980, 240 с.

Гаджиева В.Д. Орнаментальность – один из типов поэтико-стилистических функций имён собственных (на основе анализа ономастической лексики “Искендер-наме” Низами Гянджеви) ЕЛМИ АХТАРЫШЛАР, (filologiya, tarix, incəsənət), Баку, Elm, 2001, s.63-65.

Гаджиева В.Д. Ономастическое пространство поэмы “Искендер-наме” Низами Гянджеви (монография) Баку, Элм, 2004, 188 с.

Гаджиева В.Д. Типология поэтико-стилистических функций имен собственных в произведениях Низами məruzə АМЕА Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu “Nizami irsi müstəqillik dövründə”, Respublika elmi konfransı, Bakı, (10 iyun 2005-ci il).

Гаджиева В.Д. Экспрессивные свойства и функции имен собственных в художественном произведении (на основе анализа ономастической лексики поэмы “Искендер-намэ” Низами Гянджеви”) статья АМЕА Низами adına Ядъбийят Институту. “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası”, “Poetik fikrin təkamülü” (məqalələr məcmuəsi). II kitab. Bakı, Elm, 2006 s.228-268.

Гаджиева В.Д. Главные типы поэтико-стилистических функций имен собственных в персоязычной классической поэзии (на материале ономастической лексики поэмы “Искендер-наме” Низами Гянджеви) статья АМЕА акад. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. “Şərq filologiyası məsələləri” (məqalələr toplusu), (ikinci buraxılış). Bakı, Nafta-Press, 2006, s.308-346.

Гаджиева В.Д. Ономастическая лексика “Хамсэ” Низами Гянджеви как элемент панегирика (на основе анализа поэтико-стилистических особенностей реалионимов) статья АМЕА акад. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. “Şərq filologiyası məsələləri” (məqalələr toplusu). Bakı, Əli Nəşriyyat Evi, 2007, üçüncü buraxılış, s.382-424.

Гаджиева В.Д. Типология поэтико-стилистических функций имен собственных в творчестве Низами Гянджеви (монография), Баку, Элм, 2010, 348 с.

Гаджиева В.Д. Повтор как главный принцип звуковой экспрессивности газелей Низами Гянджеви . АМЕА Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. “Ədəbiyyat məcmuəsi” (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri), Bakı, Proqres, 2012, XXIII cild, c.33-43.

Гаджиева В.Д. Своеобразие отношения Низами Гянджеви к различным религиозным учениям (иудаизму, зороастризму, манихейству, христианству и исламу) АМЕА Gəncə regional elmi mərkəz. Nizamişünaslıq (elmi əsərlər). Gəncə, Elm, 2012, №2 s.71-82.

Ганиева Р. Восточный ренессанс и его традиции в тюркских литературах [о творчестве Низами]: автореферат дисс. на соиск. уч.степ. д-ра филол. наук, Казань, 1992, 38 с.

Гвахария А.А. Об одной новелле из Низами “Хафт пайкар” (“Семь красавиц”), Низами Гянджеви” Альманах, Книга первая, Баку, Элм, 1984, с.160-188.

Гранин Юрий. О поисках поэтической адекватности. “Низами”, III книга, Баку, Азернешр, 1941, с.74-91.

Гранин Ю. Проблемы художественного перевода. Литературный Азербайджан, 1941, № 1.

Гулизаде М.Ю. Низами Гянджеви: Жизнь и творчество. Баку, изд-во АН Азербайд.ССР, 1953, 84 с.

Гулузаде М.Ю. Азербайджанская литература. В книге: История всемирной литературы, Москва, т.2, с.319.

Гумматова Х. Низами Гянджеви и эзотеризм. Баку, Элм ве тахсил, 2021, 100 с.

Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры, М., Искусства, 1984.

Гусейнов Г. О социальных воззрениях Низами, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1946.

Гусейнов Г. О социальных воззрениях Низами, Известия АН Азерб. ССР, 1948, №7.

Гусейнов Г. Статьи по истории развития философской и общественной мысли в Азербайджане. (монография), Баку, 1958.

Гусейнов Х. Идеино-художественные особенности “Сокровищницы тайн” Низами Гянджеви. Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук; АН Азерб. ССР. Ин-т литературы им. Низами, Баку, 1970, 28 с.

Д

Джафарзаде И. Старая Гянджа. “Низами”, Сб. статей, 4-я книга, Баку, Азернешр, 1947, с.194-222.

Денике Б. Сюжеты Низами Гянджеви в искусстве Азербайджана и Востока в XV-XVII вв.”Низами”, 4-я книга, Баку, Азернешр, 1947, с.72-102.

Ж

Жирмунский В.М. Средневековые литературы как предмет сравнительного литературоведения. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. - Т. XXX. Вып. 3. Москва, 1971, с.185-197.

К

Каладзе И.В. Некоторые аспекты эволюции жанра романтического эпоса в творчестве Низами. Низами Гянджеви” Альманах, Книга первая, Баку, Элм, 1984, с.189-197.

Кекелидзе К.С. Руставели и Низами Гянджеви. Труды Тбилисского Гос. Ун-та., т.5, 1936.

Керимов К.Д. Значение “Хамсе” Низами в развитии изобразительного искусства народов Востока. Низами Гянджеви” Альманах, Книга первая, Баку, Элм, 1984, с.234-249.

- Кочарлинский Ф.** Литература Азербайджанский татар, Тифлис, Кавказски Вестник, 1901, с.14.
- Крачковский И.Ю.** Ранняя история о Меджнуне и Лейле в арабской литературе, Избранные сочинение. т. 2, Москва-Ленинград, 1956, 650 с.
- Крымский А.Е.** История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. Москва, 1909, т.3, 504 с.
- Крымский А.Е.** История Турции и ее литературы (монография), М., 1916, т.2, 279 с.
- Крымский А.Е.** Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании), Шеки. Сборник памяти академика Н.Я.Марра (1864-1934), Москва-Ленинград, 1938.
- Крымский А.Е.** Низами и его изучение. “Низами Гянджеви” Сборник статей, Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1947, с.138-183.
- Крымский А.Е.** Низами и его современники (монография), Баку, Элм, 1981, 487 с.
- Короглы Х.Г.** Огузский героический эпос (монография), Москва, 1976.
- Короглы Х.Г.** Низами Гянджеви : (850 лет со дня рождения), Москва, Знание, 1991, 62 с.
- Кулизаде З.А.** Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведения. Баку, Элм, 1987, 232 с.
- Кулизаде З.А.** Концепция философской любви в поэме Низами “Лейли и Меджнун”. Низаминская конференция–IV, “800-летию поэмы “Лейли и Меджнун” и актуальные проблемы низамиведения” (тезисы докладов), Баку, 1989, с.14-15.
- Кязимов М.Д.** “Хафт Пейкар”. Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV- XVI вв. Баку, Элм, 1987.
- Кязимов М.Д.** Последователи Низами (к проблемам назире в персоязычной литературе XIII-XVI вв.) Баку, Азернешр, 1991, 232 с.
- Кязимов М.Д.** Сюжетно-композиционное сравнение поэм “Семь красавиц” Низами Гянджеви и “Восемь райских садов” Амира Хосрова Дехлеви. “Низами Гянджеви” Альманах, Книга первая, Баку, Элм, 1984, с.249-259.

М

Маковельский А.О. О поэме Низами “Искендер-намэ” “Низами”, 4-я книга, Баку, Азернешр, 1947, с.58-70.

Маковельский А.О. Мысли Низами о силе слова и в художественном творчестве. “Низами Гянджеви” (Сборник статей), Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1947, с.29-34.

Маковельский А.О. Из истории философии в Азербайджане в XI-XII вв. В кн. “Труды сектора философии АН Азерб ССР. Т.2., 1960.

Мамедов З. Азербайджанские философы и мыслители средневековья. Баку, Элм, 1993.

Мамедов Ш.Ф. Философские и общественно-политические взгляды Низами. Москва. 1959.

Мехтиев Р. Низами Гянджеви. Наследие мыслителя в контексте мировой культуры и национального самосознания. Баку, Элм, 2021, 100 с.

Мехтиев Р. Низами Гянджеви. Наследие мыслителя в контексте мировой культуры и национального самосознания. Москва, 2021, 100 с.

Мирза Ибрагимов. Великая дата. “Низами”, 4-я книга, Баку, Азернешр, 1947, с.7-14.

Мубариз М.А. Великий гуманист Низами Гянджеви Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. АГУ им.С.М.Кирова. Баку, 1947, 244 с.

Мурадханлы М. Высказывания Низами о морали. “Низами”, 4-я книга, Баку, Азернешр, 1947, с.103-122.

Мустафаев Дж. Мир идей Низами и современность. Баку, 1967.

Мустафаев Дж. Философские и этические воззрения Низами. Баку, Элм, 1962.

Мустафаев Д. Мировоззрение Низами. Вопросы философии. 1962, №12.

Н

Низами Гянджеви. Игбалнаме. Баку, 1956.

Низами Гянджеви. Искендернаме. Баку, Элм, 1985.

Низами Гянджеви. Искендернаме. Соб. соч. т.5. М., 1986.

Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Баку, 1981.

- Низами Гянджеви.** Лейли и Меджнун. Баку,Элм, 1985.
- Низами Гянджеви.** Семь красавиц. Баку, 1985.
- Низами Гянджеви.** Семь красавиц. Соб. соч. т.4. М., 1986.
- Низами Гянджеви.** Сокровищница тайн. “Художественная литература”, Баку,Элм, 1981 (на азерб. языке).
- Низами Гянджеви.** Сокровищница Баку, Художественная литература, 1982.
- Низами Гянджеви.** Сокровищница тайн. “Художественная литература”, Баку, Элм, 1983.
- Низами Гянджеви.** Сокровищница тайн. “Художественная литература”, Соб. соч. т.1. М., 1985.
- Низами Гянджеви.** Хафт пайкар. Москва, Художественная литература, 1987.
- Низами Гянджеви.** Хосров и Ширин. Баку, Художественная литература, 1947.
- Низами Гянджеви.** Хосров и Ширин. Баку, Художественная литература, 1983.
- Низами Гянджеви.** Хосров и Ширин. Москва, Художественная литература, 1985.
- Низами Гянджеви.** Лейли и Меджнун. Перевод с фарси, предисловие и комментарии Рустама Алиева, Редактор А.В.Старостин. Баку, Элм, 1981, 388 с.
- Низами Гянджеви.** Лейли и Меджнун. Собр. соч. В пяти томах, т.3.перевод с фарси Т.Стрешневой. Москва, Худож.лит. 1986, 365 с.
- Нуруллаев Р.** Низами и античная философия : тезисы диссертации, АН Азерб. ССР, Ин-т философии, Баку, 1948, 16 с.

О

Ордубади М.С. Азербайджанская литература эпохи Низами.” Низами”, III книга, Баку,Азернешр, 1941, с.5-21.

П

Пашаев С. Низами в Азербайджанские народные преданийе. Академии Наук СССР, Институт Востоковедение, Вопросы Восточного литературоведении и текстологии, сборник статей, Москва, 1975.

Р

- Рафили М.** Низами. Жизнь и творчество. Баку, 1939, 109 стр.
- Рафили М.** Низами. Жизнь и творчество. Баку, изд. Союза писателей, 1939, 130 с.
- Рафили М.** Низами. Эпоха, жизнь, творчество, Москва, 1941, 118 с.
- Рафили М.** Творчества Низами. Исследования и статьи. “Низами”, 4-я книга, “Азернешр”, Баку, 1947, с.15-57.
- Рафили М.** Великий гуманист. -В сб.: Низами, вып. II. Баку, Азернешр, 1949, с.5-38.
- Рафили М.** Хагани Ширвани - великий современник Низами. “Низами”, 4-я книга, Баку, Азернешр, 1947, с.123-183.
- Рафили М.** Низами и Азербайджанская культура XII века. “Низами Гянджеви” (Сборник статей), Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1947, с.51-64.
- Рзаев А.К.** Очерки истории политико-правовых учений Азербайджана, Баку. 1983.
- Рзакулизаде С.Д.** Пантеизм в Азербайджане в X-XII вв. Баку, Элм, 1982.

С

- Саламзаде А.В.** Зодчество Азербайджана эпохи Низами. “Низами Гянджеви” Альманах, Книга первая, Баку, Элм, 1984, с.62-72.
- Сеидзаде А.А.** Переводы из Низами на Азербайджанский язык, “Низами Гянджеви”, Сборник статей, Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1947, с.120-130.
- Сеидзаде А.А.** Из истории изучения Низами и азербайджанской литературы, “Низами Гянджеви”, Сборник статей, Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1947, с.184-192.

Т

- Теер Е.М.** Вклад А.Зайончковского в мировое низамиведение – Сб. статей “Nizami Gəncəvi–870”, АМЕА Dilçilik inst., Баку, Elm və təhsil, 2012, s.18-27.
- Теер Е.М.** Низами Гянджеви в польских исследованиях и переводах (монография), Баку, Elm və təhsil, 2012, 104 s.

Теер Е.М. Изучение и переводы творческого наследия Низами Гянджеви в Украине – Сб. “Литературные связи”, VII, Баку, Gartal, 2013, s.183-187.

Теер Е.М. Низами Гянджви в славянском мире – Материалы II Международной Научной конференции, посвященной памяти проф. А.Рустамовой, Баку, Элм, 2014, с.93-99.

Теер Е.М. Поэма Низами Гянджеви “Искендер-наме” в польских переводах – Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 875 годовщине со дня рождения Низами Гянджеви, Баку, Elm və təhsil, 2016, с.56-58.

Теер Е.М. Изучение и переводы произведений Низами Гянджеви в Польше (из истории изучения творчества Низами в Европе), монография, Germany, Palmarium Academic Publishing, GmbH, 2017, 92 с.

Теер Е.М. Первый русский поэтический перевод поэмы Низами “Хосров и Ширин” – Материалы IX Международной научной конференции, посвященной 95-летию Президента Гейдара Алиева, Баку, БСУ, 2018, с.603-605.

Тихонов Н.С. Низами. “Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Составитель, автор предисловия и редактор Рустам Алиев, Баку, Язычы, 1981, с.427-430.

Ф

Фадеев А.А. Торжество разума и справедливости. “Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Составитель, автор предисловия и редактор Рустам Алиев, Баку, Язычы, 1981, с.413-416.

Фараджов А.С. Эпоха и социальная экономическая воззрения Низами Гянджеви – монография, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1957.

Х

Хайитметов А.Х. Традиции Низами в узбекской литературе. “Низами Гянджеви” Альманах, Книга первая, Издательство Баку, Элм, 1984, с.228-234.

Халил Юсифли. К вопросу об источниках поэмы “Витязь в тигровой шкуре” Сб.ст. Вопросы эстетики, поэтики и текстологии литератур Востока. ч.II. Москва, Наука, 1977, с.33-41.

Халил Юсифов. Низами и восточный ренессанс. Автореф. дисс. д-ра филол. Наук, Баку, 1987, 54 с.

Халил Юсифли. Ренессанс и Низами Гянджеви (монография), Баку, Элм ве техсил, 2016, 426 с.

Халык Короглы. Низами Гянджеви (850 лет со дня рождения) авторская книга, первое издание, Москва, Знание, 1991.

Халык Короглы. Низами. Классическая восточная поэзия: Антология, “Высшая школа”, 1991, 798 с., с.198-361.

Ч

Чайкин К.И. Хакани, Низами. Руставели. Сборник, Акад. наук СССР. Науч.-иссл. ин-т кавказоведения им. акад. Н.Я.Марра, Москва-Ленинград, Изд-во Акад. наук СССР, 1935-1966.

Ш

Ширвани Ю.З. Происхождение “Лейли и Меджнун”, “Низами”, книга III, Баку, 1941, 229 с., с.62-73.

İngilis dilində:

Astronomical Journal of Azerbaijan. Special issue dedicated to the 88-th anniversary of Nizami Ganjavi. Shamakhy Astrophysical Observatory. Baku, Elm, 2021, vol. 16, № 3, 67 p.

Nizami Ganjavi, poet, 1141-1209. Ministry of Culture and Tourism Republic of Azerbaijan; consulting V.Bahmanli; publishing M.Khan; trans. K.Nasibova; editor N.Jabbarli, J.Huseynov; design T.Farzi ; art V.Saftarov. Baku: Khan, 2015, 36, p.: photo, 20 cm.

Nizami Ganjavi almanac – III. Scientific issue of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Baku: Elm ve tehsil, 2021, 253 p.

Habibbeyli I. The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. Baku, Elm, 2021, 440 p.

Hasanzade J. Nizami Ganjavi Khamsa [Isomaterial]: [Envelope set of 10 pictures] Khosrov and Shirin. J.Hasanzade; trans. N.McGowan; Heydar Aliyev Foundation. [Azerbaijan]: [s.n.], [2014] 10 p.: photo, 21 cm.

Hasanzade J. Nizami Janjavi Khamsa [Text]: Miniatures, J.Hasanzade; trans. N.McGowan; Heydar Aliyev Foundation [Azerbaijan]: Chashioglu, 2013, 230, [2] p.: photo; portr., 30 cm.

Rustamova A. Nizami Ganjavi [Text]. A.Rustamova; edit. M.Z.Jafar; trans. G.Bayramov; trans., edit. I.M.Rahimov; Academy of Sciences of the Azerb. SSR, Nizami Institute of Literature. Baku, Elm Publishers, 1981, 60, [3] p.

Rustamova A. Nizami Ganjavi. The outstanding men of Azerbaijan, A.Rustamova; trans. G.Bayramov; edited M.Z.Jafar. Baku, Yazichy, 1983, 47 p.

Nizami Ganjavi. Khosrow and Shirin, translated from Persian by Ambako Chelidze, edited by Magali Todua, Caucasus Institute for Strategic Studies, from the series Caucasian Classics, second edition, Baku, East-West, 2014.

Dünya Nizamişünaslığı

Türkiyədə:

Abdullah Fevziye. “Nizami-Şeyhi Husrev-ü Şirin Mukayesesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1950, c.I, s.1-2, s.263-281.

Agah Sırrı Levend. Genceli Nizami hakkında. Türk Dili, I cilt, sayı:11, Ankara, 1952.

Agah Sırrı Levend. Leyla ile Mecnun`lar. Türk Dili. C.I. № 5. Ankara, 1952.

Agah Sırrı Levend. Hayati`nin İskəndərname`si. Türk Dili dərgisi, cilt I, sayı:4, 1952.

Agah Sırrı Levend. Halife`nin “Leyla ve Mecnun” u, Türk Dili Dergisi, c. I, sayı:8, Mayıs 1952, s.10.

Agah Sırrı Levend. Kadimi`nin “Leyla ve Mecnun” hekayesi, Türk Dili Dergisi, c. I, sayı:9, 1952.

Agah Sırrı Levend. Örfi`nin “Leyla ve Mecnun” u, Türk Dili Dergisi, c.I, sayı:12, Nisan 1952, s.19.

Agah Sirri Levend. Feyzinin bilinməyən “Xəmsə”si. Ankara, Bülleten, 1955, s.143-152.

Agah Sirri Levend. Əttar və Tutmacının “Gül və Xosrov” məsnəviləri. Ankara, Bülleten 1959, sayı 180, s.161-203.

Agah Sirri Levend. Tutmacının “Gül və Xosrov” məsnəvisində dil özəllikləri, Ankara, Bülleten, 1960, sayı 183, s.49-77.

Agah Sirri Levend. “Ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarında “Leyla və Məcnun” hekayəsi”. Ankara,1959.

Agah Sirri Levend. Əlişir Nəvai. III cild, “Xəmsə” (Heyrətül-əbrar, Fərhadü-Şirin”, Leyla-vü Məcnun”, Səbai Səyyar, Səddi İskəndəri). 1967.

Agah Sirri Levend. Ali Şir Nevai.Divanlar, cilt II. Ankara, 1966.

Agah Sirri Levend. Ali Şir Nevai. Divanlar ve “Hamse” dışındakı əsərlər, Ankara, 1968.

Ağah Sirri Levend. Hamdinin “Yusif və Züleyxa”sı, TDAY Belleten, 1968, Ankara, 1969, s.173-211.

Agah Sırrı Levend. Türk ədəbiyyatı tarihi, I cild, TTK basımevi, 1975.

Agah Sırrı Levend. Divan edebiyatı. Kelimeler ve remizler. Mazmunlar ve mehfumlar. 4. baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1984, 662 s.

Akalın Nazir. Nizami-yi Gencevinin hayatı, edebi şahsiyeti ve eserleri, bilig-Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 7, Güz, 1998, s.67-91.

Ali Nihad Tarlan. “İslam edebiyatında “Leyla və Mecnun” mesnevisi, İstanbul Üniver., 1922.

Ali Nihad Tarlan. Nizami Genceli. Divan. Çevireni prof. Dr. Ali Nihad Tarlan. İstanbul, Ahmet Halid Kitabevi, 1944.

Ali Nihad Tarlan. Nizami Genceli. Hüsrev ile Şirin. Nakleden prof. Ali Nihad Tarlan. İstanbul, 1949.

Ali Nihad Tarlan. Nizami Genceli. Leyla ile Mecnun. Çevireni A.N.Terlan. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1965.

Ahmed Ateş. Hicri VI–VIII (XII–XIV) asırlerde Anatoluda Farsca Eserler, Türkiyat mecmuasi, VII–VIII c. № 2. 1945.

Ahmed Ateş. Nizami. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1955, s.318-326.

Ahmed Ateş. “Ərəb,fars və türk ədəbiyyatlarında “Leyla və Məcnun” hekayəsi, Türk dili, jur. c. IX, 1960.

Ahmed Ateş. İstanbul kütüphanələrində farsca manzum eserler, İstanbul, 1968. c.I, s.65-77.

Ahmed Hamdi Tanpınar. Hüsrev ve Şirîn (mezuniyet tezi, 1339), İÜ Türkiyat Araştırma Merkezi Ktp., nr. T4.

Ahmet Nahmedov-Tuncay Saygın. Doğu’dan Bir Ütopya Kenti: Genceli Nizamî’nin İskendername Eserinde İdeal Kent. Dergi Park. 5, 2013, s.124-135.

Akkuş Yasemin. “Hamse-i Nizami ile Türkçe Mensur Tercümesinin Mukayesesi: ‘Hüsrev ü Şirin Örneği”, I. Uluslararası Türk-İran Dil ve Edebiyat İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi-Allame Tabatabai Üniversitesi Ortak Sempozyumu, İstanbul, 15-17 Mayıs 2012: 397- 430.

Aksel Melik. Ferhat ile Şirin Türk Folklor Araştırmaları, İstanbul, 1968, s.299.

Aktaş Cihan. Şirin’in Düğünü, İstanbul, İz Yayıncılık, 2016.

Aycan Enver. Ferhad ve Şirin (mezuniyet tezi, 1944), İÜ Türkiyat Araştırma Merkezi Ktp., nr. T 162.

- Aycan Enver.** Nevai`nin Ferhad ü Şirin mesnevisinin konusu. Türk Dili, s.19. C.II, 1953.
- Aycan Enver.** Hüsrev ve Şirin mesnevisi, Türk Dili. C.II. №22. Ankara, 1953.
- Banarlı Nihad Sami.** Metnlerle türk ve batı edebiyatı, c.II, Ankara, 1967.
- Can Şefi.** Məsnəvi tərcüməsi I-VI. İstanbul, 1997.
- Dağlarca F.H.** Gəncəli Nizami Türbəsi. Türk Dili və Edebiyyatı Dergisi, c. XIX, s. 220., 1ocak 1970.
- Faruk K.T.** “Türk Edebiyatında Husrev ü Şirin ve Ferhad ü Şirin Hikâyesi”, TDED, IX (1959), s.65-88.
- Faruk K.T.** “Şeyhi ve Nizami`nin “Husrev və Şirin”lerinin konu bakımından mukayesesi, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi. İstanbul, 1960, s.25-34.
- Faruk K.T.** İran edebiyatında “Hüsrev ve Şirin”, “Ferhad ve Şirin” yazan şairler, Şarkiyat mecmuası. İstanbul, 1961, №4,s.73-86.
- Faruk K.T.** Şeyhinin “Husrev ve Şirin”i, İstanbul, 1963.
- Fazil H.D.** Genceli Nizami türbesi. Türk Dili aylık Dil ve Edebiyat dergisi. C.XIX, s.220. 1 ocak 1970.
- Fazılov E.İ.** “Kutb’un Husrev ü Şirin yazmasında bulunan kayıtlar” (terc. Nazif Hoca), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1975, s.89-96.
- Gencosman N.** Nizami. Mahzeni-esrar. Çevireni Nuri Gencosman. İkinci baskı. Ankara, Milli Eğitim basımevi,1960.
- Gönül A.T.** Zati ve “Şem ü Pervane” mesnevisi. Türk Divan Edebiyatı Dergisi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968.
- Gönül A.T.** Hamdullah Hamdi`nin Leyla ile Mecnun hikayesi. Erzurum, Araştırma Dergisi, 1970.
- Gönül A.T.** Aşki ve “Heft Peyker” çevirisi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.
- Gönül A.T.** Ali Şir Nevai`nin “Ferhad ü Şirin” Mesnevisi Üzerindeki Etkiler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1970.
- Gönül A.T.** Leyla ve Mecnun. Makaleler. 1.Baskı. İstanbul, Yeditəpə Yayinevi, 2018.
- Gönül A.T., Cemal K.** Celili'nin Leyla ve Mecnun'u ve Nizami'nin Leyla ve Mecnun'u karşılaştırılması. Harvard Üniversitesi, 2010.

Hüseyn A. “Divan” ədəbiyyatında “Xəmsə”lər (Əhməd Cəfər oğlu. Ədəbiyyat fakültəsi, araşdırma dərgisi, sayı 10; Ankara, 1979, s.87-100.

İskəndər P. Leyla ile Mecnun. İstanbul, Kapı Yayınları, 2018.

Kardeş kalemler. Aylık Avrasiya edebiyat dergisi. Büyük Azərbaycan şairi Nizami Gencevi'nin Doğumunun 880.Yılı Anısına. Avrasiya Yazarlar Birliđi ve AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Ankara, haziran, 2021, yıl 15, sayı 174.

Köprülü M.F. Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara, 1926. s.358-360.

Köprülü M.F. Edebiyat Araştırmaları. Ankara, 1986.

Köprülü M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvifler. Ankara, 1966.

Mollov R. Leyla ile Mecnun (redaktoru R.Mollov). Sofya: Narodna Prosveta, 1956.

Mehmet F.G. Nizami Genceli. Leyla ile Mecnun. Farsçadan nazmen çeviren Samed Vurğun, İstanbul Türkçesine göre düzenleyen M.Faruk Gürtunca. İstanbul, Ülkü Kitap Yurdu, 1966.

Nizami Genceli. Şarkiyat Mecmuası. № 3. İstanbul, 1959.

Nizami Genceli. Şarkiyat Mecmuası. № 4. İstanbul, 1959.

Nizami Gencevi. Mahzen-i esrar, N.Genceli; çevirəni, ön söz. M.N.Gencosman. Ankara, Ankara Üniversitesi, 1964.- 161 seh.

Nezami Gencevi. Leyla ile Mecnun, N.Genceli; farsça'dan çev. S.Vurgun, türkçeye çev. M.F.Gürtunca. İstanbul, Ülkü Kitap Yurdu, 1966, 352 s.

Sevsevil S. Nizami Genceli. Hüsrev ve Şirin. Çevireni S.Sevsevil. İstanbul, Maarif Basımevi, 1955.

Talip A. Ferhat ile Şirin. Talip Apaydın. Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1915.

Turqut K. Nevizade Atayi. Heft Han mesnevisi. İnceleme metin: Dr. Turgut Karacan. Ankara, Sevinc matbaasi, 1974.

Türk Edebiyyatı. Aylık fikir ve sanat dergisi. AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. Eylül, 2021, 49-sayı: 575.

Üz cizgi. Nizami Gencevi (özel sayı). Eskişehir Azərbaycanlılar Derneđi Yayını. AMEA Nizami Gencevi Enstitüsü ile birge. 2021/sayı 19.

Zayanczowski A. Kütb`in “Hüsrev u Şirin” adlı eseri hakkında, Bilimsel Bildirmeler. Ankara, 1960, s.5-23.

Özbəkistanda:

Абдуллаев Н. Хайдар Харезмий вэ унинг “Махзанул-асар” асары. УзССР ФАН. Ташкент, 1976, 99 с.

Allahverdiyeva Z.A. Əlişir Nəvainin “Heyrətül-əbrar” və “Fərhad və Şirin” əsərlərində konseptual və kulturoloji prinsiplər. “The significance of the creative inheritance of Alisher Navoi in the spiritual and educational development of the humankind” International scientific conference. 11 February, Navoi, Uzbekistan. 2017, p.271- 275.

Ахмедов И. Об “Искендернаме”. Укитачылр газетасы. 24 сент.1947.

Эркинов С. Навоий “Фархад ва Ширин”и ва унинг киёсий тахлили. Узб. ССР ФАН, 1981.

Эркинов С. Шарк адабиётида Фарход киссасы. Тошкент, УзССР ФАН ношриёти, 1985, 63 стр.

Гафур Гулам. Великий Азербайджанский поэт. Газ. “Кызыл Узбекистан”, 15 дек. 1953.

Гафур Гулам. Абади дустлуг. “Кызыл Узбекистан”, 15 дек. 1953.

Захидов В. Великий Азербайджанский поэт и мыслитель. Известия АН Узбекской ССР, 1947, №4.

Захидов В. Гениальный певец прекрасного. // Огни истории: классики и современники. Москва, Сов. Писатель, 1977, с.7-65.

Захидов В. Творец поэтической эпохи. // Огни истории. Ташкент, Фан, 1974. с.87-112.

Маллаев Н. Низомий Гянджавий мероси ва онун маърифий – тарбиёви ахамияти. Тошкент, 1986.

Нарзуллаева С. Тема “Лейли Меджнун” в истории литератур народов советского Востока. Ташкент, Изд. АН Узб.ССР, 1983, 133 стр.

Хайитметов А. Традиции Низами в узбекской литературе. Баку, Элм, 1984, с.228-234.

Хайитметов А. Шарк адабиётнинг ижодий методи тарихиндан (X–XV) арслар. Тошкент, 1970.

Nizomiy Ganjaviy. “Xamsa”, tarjuman Olimjan Buriyev, Toshkent, Olmos Qilich, 2016, 684 b.

Nizomiy Ganjaviy. “Махзан ул-асроп: Сирлар хазинаси” / tarjuman Jamal Kamal, Toshkent, “KAMALAK” 2016, 216 b.

Nizomiy Ganjaviy. “Iqbolnoma” / tarjuman Jamal Kamal, Toshkent, Extremum – press, 2017, 320 b.

Nizomiy Ganjaviy. “Layli va Majnun” / tarjuman Jamal Kamal, Toshkent, Extremum-press, 2017, 352 b.

Nizomiy Ganjaviy. “Sharafnoma” / tarjuman Jamal Kamal, Toshkent, Zamin, 2018, 642 b.

Nizomiy Ganjaviy. “Yetti Go’zal” / tarjuman Jamal Kamal, Toshkent, Savad, 2019, 496 b.

Nizomiy Gancaviy. Xusrav va Shirin. Ön söz: akademik Teymur Kərimli, redaktor: Gülbahor Aşurova, “Билим ва интеллектуал салохийат”. Tashkent, 2019.

Шайх Низомий Гянджавий. “Махзан ул-асроп”. Узбекистон халг шаири Жамал Камал таржимаси. Тошкент, Камалок нашриёти, 2016.

Шейхзаде М. Бессмертный поэт Азербайджана. Газ. “Кызыл Узбекистан”, 23 сент. 1947.

Утаева Ш. Великий азербайджанский поэт. Журнал “Йош куч”, 1940, №12.

İranda:

Abdul Hoseyn Zərrinkub. Pir-e Gənce, Dər bare-ye zendegi, asar o endişe-ye Nezami. Tehran, Süxən, h.1395, 360 s.

Abul Qasem Radfar. Kitabşenasi-ye Nezami-ye Gəncəvi. – Tehran, h.1371.

Бадёуззамон Форузонфар. Сухан ва суханварон: Тезфон, 1358. Ч.1.- 7131 с. 84.

Bertels Y. Nezami şaer-e bozorg-e Azərbaycan, Tehran, 1354 h., 215 s.

Basari Təl’ət. Çöhre-ye Şirin. Əz İnteqarat-e Daneşqah-e Şapur, 1350 h., 503 s.

Behruz Sərvətian. Neẓami Gənce-yi. Məxzənül-əsrar // Be təshih-e Behruz Sərvətian, çap-e əvvəl. Tehran, Enteqarat-e Tus.-1363 h.

Behruz Sərvətian. Neẓami Gənce-yi. Xosrov o Şirin // Be təshih-e Behruz Sərvətian, çap-e əvvəl. Tehran, Enteqarat-e Tus.-1366 h.

Behruz Sərvətian. Nezami Gənce-yi. Leyli vo Məcnun // Be təshih- e Behruz Sərvətian, çap-e əvvəl. Tehran, Entəşarat-e Tus.-1363 h.

Behruz Sərvətian. Nezami Gənce-yi. Həft peykər // Be təshih- e Behruz Sərvətian, çap-e əvvəl. Tehran, Entəşarat-e Tus.-1377 h.

Behruz Sərvətian. Nezami Gənce-yi. Şərəfname // Be təshih- e Behruz Sərvətian, çap-e əvvəl. Tehran, Entəşarat-e Tus.-1368 h.

Behruz Sərvətian. Nezami Gənce-yi. İqbalname // Be təshih- e Behruz Sərvətian, çap-e əvvəl. Tehran, Entəşarat-e Tus.-1379 h.

Behruz Sərvətian. Nezami Gənce-yi // Dəftər-e pejuhəşha-ye fərhangı. Tehran, 2003.

Dəstgirdi Vəhid. Gəncine-ye Həkim Nezami Gənceyi. Mütərcim: Hüseyin Vəhid Dəstgirdi, Tehran, 1317 h.

Dəstgirdi Vəhid. Gəncine-ye Gəncəvi, ya dəftər-e həftom Həkim Nezami Gəncəvi; moştəmäl-e bər şərḥ-e hal-e kamel-e Nezami və fərhang-e loğat-o ketabat o divan-e qəside-vo ğəzəl-o rubayyat-e u, yadegar-e ərməğan Vəhid Dəstgirdi, Tehran, 1317, 259 s.

Dəstgirdi Vəhid. Kolleyat-e Xəmsə-ye Nezami İlyas bin Yusif: Məxzənül-əsrar, Xosrov-o Şirin, Leyli vo Məcnun, Həft peykər, İskəndərnamə, İqbalnamə, motabeq-e nosxe-ye təshih şode Vəhid Dəstgirdi, Tehran, 1372 h.

Divan-e Həkim Qətran Təbrizi. Be təshih-e mərhum Məhəmməd Naxçıvani, va məqale-ye əz: Bədüzəman Foruzənfər, Zəbihulla Səfa, Seyid Hüseyin Təqizade, Çap-e əvvəl, Daneşqah-e Tehran, 1363, s. 40.

Əhməd Xatəmi, Mortoza Hadian. “Dad” dər əndişə-ye siyasi-ectemai Həkim Nezami Gəncəvi. Məcəlle-ye motaleat-e enteqadi ədəbiyat, sal-e devvom, Şomare pəncom, Bəhar, 1394 h., s.53-68.

Əli Nəzmi Təbrizi. Devist soxənvər. (Təzkire-ye əl şüəra-ye mənzum vo mənşur), Tehran, Suruş, 1378 h. , 461s.

Əziz Dövlətabadi. Soxənvəran-e Azərbaycan- əz Qətran ta Şəhriyar, Entəşarat-e setude, Təbriz, 1377.

Həşmat Moayyad. Maryam o Şirin dər şer-e Ferdovsi vo Nezami // “İranşenasi” - 3/3.-1991, s.526-539.

Xəmsə-ye Xacu-ye Kirmani. Moqəddeme-Seyid Niyaz Kirmani, Daneşkede-ye ədəbiyyat-e v-olum-e ensani. Daneşqah-e şəhid ba honər- Kerman, 1370.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Nezami Gəncəvi, zəndegi vo ruzgar”. Motərcim: Ğolamrza Məcid Təbatəbai, “Neqah”, Tehran, 1394, 716 səh.

Mənsur Sərvət. Gəncine-ye hikmət dər asar-e Nezami. Çap-e nəxsət, Əmir-e Kəbir, Tehran, 1370 h.

Moin Mohəmməd. Təhlil-e Həft peykər- e Nezami. Cəld-e əvvəl, Tehran, Nəşriyyat-e Daneşqah-e, 1337 h., 277s.

Sədiq Hüseyin. Zəndegi vo endişe-ye Nezami. Tehran, 1354 h., 178 səh.

Səfa Zəbihullah. Həməse sərayi dər İran. Tehran, Nəşriyyat-e Daneşqah-e, 1333h., 677 s.

Səfa Zəbihullah. Gənc-e soxən. Cəld-e sevvom, Tehran, 1340, 335 səh.

Səid Nəfisi. Həkim Nezami Gəncəvi. Ərməğan, sal-e Pənc, şomare 51, s.67-77.

Səid Nəfisi. Divan-e qəsaid o ğəzaliyyat-e Nezami Gəncəvi. Şamil-e şərh-e əhval o asar-i Nezami; be kuşəş-e Ostad Səid Nəfisi, çap-e 5, Entəşarat-e Foruği, Tehran, 1362 h., 396 s.

Səid Sircani. Nezami Gəncəvi. Xolase-ye Xosrov o Şirin. Tehran, 1353 h., 150 s.

Şəhabi Əli Əkbər. Nezami şaer-e dastansəra..., Tehran, 1338 h., 370 s.

Şeyx Mahmud Şəbüstəri. Golşən-e raz -Səadət-name, Həqq əl-yəqin, Ba ehtemam: Doktor Səməd Mouhəd, Tehran, 1371.

Təbrizi, Mohammad Ali Karim Zadeh. The (supposed) Turkish Diwan of Nizami Ganjavi, Iranshenasi, Seventheeth year, Volume 3, 2005.

Zəncani Barat. “Leyli vo Məcnun”, mətn-e elmi vo enteqadi əz ru-ye qədimtərin nüsxə-yi xətti qərn-e həştom, Tehran, 1990.

Zəncani Barat. Əhval-o asar-o şərh-e Məxzənül-əsrar Nezami Gəncəvi, İntəşarat-e Daneşqah-e Tehran, 2005.

Zəncani Barat. Tasir-e Nezami əz digəran. Foruğ Azadi, Təbriz, 1375 h.

Zəncani Barat. Pişgoftar. Divan-e Nezami Gəncəvi, Entəşarat-e Daneşqah-e Tehran, 1391.

ABŞ və Avropada:

(ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya, Polşa və Çexiya)

Arberri A.J. The Poetry of Nizami Ganjavi. Classical Persian Literature. George Allen & Unwin, London, 1958, 464 pp.

Bacher W. Nizami's Leben und Werke und der zweite teil des Nizami-schen Alexanderbuches von Dr.Wilhelm Bacher, Leipzig, 1871.

Baranowski B. Najdawniejsze polskie przekłady z literatury orientalnej. Lodz, Prace polonistyczne, 1947.

Baranowski B. Polsko-Azerbejdżańskie stosunki kulturalne w pierwszej połowie XIX wieku. W-wa,1971.

Barbara F. "Die älteste anatolisch-Türkische Version von Nizamis Husrau u Şirin: Fahrıs Mesnewi von 1367" (Hamburg Üniv.), 1971.

Barbara B. Islamic Art. London, British Museum Publications, 1991, 240 p.

Barbara B. İslamic Art. Harvard University Press, 1 march,1992.

Barbara B. The Emperor Akbar's Khamsa of Nizāmī. – London British Library, 1995.

Berthels E.E. The Great Azerbaijani Poet, Nizami. Life, works, time. London, Gilgamesh Publishing, 2017.

Brown E.G. A Literary History of Persia, Vol.1-4, Cambridge, 1902-1924.

Brown E.G. The sufi mysticism. A Literary History of Persia. London, 1902, səh.426.

Brown E.G. A Literary History of Persia, Vol.1-4, Cambridge, 1902-1924, t.4, s.227-229.

Browne E.G. Qiwami's Ornate Qasida. A Literary History of Persia. From Firdawsi to Sa`di. London, T.Fisher Unwin, Adelphi Terrace, 1906, p. 47-76.

Buchanec J. Nizami Gjanzevi – basnik azerbajdzanskeho ludu. "Kultura i Zivot". 1954, №8.

Carriere M. Die Kunst. Leipzig, 1863, s.212-214.

Charmoy F.B. Expedition d'Alexandre le Grand contre les Russes, extrait de l'Alexandre'I de ou "Iskender-Name" de Nizami, traduit, en grande partie,d'apre's l'edition de Calcutte par Louis Spitsnagel, SPb 1829.

Chelkowski Peter J. Mirror of the invisible world; tales from the Khamseh of Nizami adapted and translated by P.Chelkowski with an essay by Priscilla P. Soucek, foreword Richard Ettinghausen. New York, 1975.

Chelkowski Peter J. "Nizami Gandjawi" in The Encyclopaedia of Islam, E.J.Brill, Liden, 1995.- v.8.-p.77.

Chelkowski Peter J. "Nizami Gandjawi, jamal al-Din Abu Muhammad Ilyas b. Yusuf b. Zaki Muayyad. Encyclopaedia of Islam. Edited by: P.Bearman, Th.Bianquis, C.E.Bosworth, E.van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill, 2008.

Christine van Ruymbeke. Science and Poetry in Medieval Persia: The Botany of Nizami's Khamsa. University of Cambridge Press, 2008.

Christine van Ruymbeke. "From culinary recipe to pharmacological secret for a successful wedding night: the scientific background of two images related to fruit in the Xamse of Nezâmi Ganjavi", Festschrift in honour of Professor J.T.P. de Bruijn, Persica, Annual of the Dutch-Iranian Society. Leiden, 2002, pp.127-136.

Clarke H.W. The Sikandar Nama (Romance of Alexander) of Nizami. London, 1881.

Claudia A. Ciancaglini. "Le 'lettere persiane' nelle Storie di Teofilatto Simocatta," in La Persia e Bisanzio, Convegno internazionale (Roma, 14-18 ottobre 2002), Atti dei convegni lincei 201, Rome: 2004, pp. 633-6

C.E.Bosworth, E. van Donzel and W.P.Heinrichs and G.Lecomte. Nizami Gandjawi, The Encyclopaedia of Islam/ Edited by C.E.Bosworth, E. van Donzel and W.P.Heinrichs and G.Lecomte. Vol.VIII., Leiden, E.J. Brill, 1995, s.76-81.

Dick Davis. Panthea's Children: Hellenistic Novels and Medieval Persian Romances, Biennial Yarshater Lecture Series, No.3, New York, 2002.

Erdman Franz von. Chudshu Qermani and seinedichterische geisteser reugnisse, vol.II, 1948, s. 205-215.

Ethe H. Neupersische Literatur. Bd.2, 1896-1904, s.241-244.

Esmail Mietag. Ilias Nizami. Ute Mietag. 1998.

Flügel A. Persische Literatur. Berlin, 1842, t.XVII, c.487-501.

- François de Blois.** Persian Literature. A Bio-bibliographical Survey, Begun by the Late C.A. Storey, V/2, London, 1994.
- François de Blois.** Haft Peykar, Encyclopaedia Iranica. 2002. – Vol. XI, pp.522-524.
- Gianroberto Scarcia.** “La ‘sposa bizantina’ di Khosrow Parviz,” in La Persia e Bisanzio, Convegno internazionale (Roma, 14-18 ottobre 2002), Atti dei convegni lincei 201.- Rome, 2004, pp.115-35.
- Gianroberto S. Scirin.** La regina dei Magi. Milan, 2003.
- Gelpke R.** Nizami. The Story of Layla and Majnun. Trans. from the Persian and ed. by R. Gelpke. English version in collaboration with E.Mattin and G.Hill. OMEGA publications, 2011, 177p.
- Gohrab, Ali Asghar Seyed.** “Layli and Majnun: Madness and Mystic Longing”, Brill Studies in Middle Eastern literature, June 2003.
- Gohrab, Ali Asghar Seyed,** “Leyli O Majnun” in Encyclopedia Iranica, 2009.
- Golden, P.B.** “An Introduction to the History of the Turkic Peoples”, Otto Harrosowitz: 1992.
- Hammer J.P.** Qeschichte der schonen Redekunste Persiens, 1818, s.248-249.
- Henri Masse.** Le roman de Chosroes et Chirin Nizami (Auteur) Litterature moyen orient, Paris,1980.
- Hodgson Marshall G.S.,** “The Venture of Islam”, Volume 2: The Expansion of Islam in the Middle Periods (Venture of Islam, Chicago, 1974.
- Horn P.** Geschichte der persischen Literatur. Leipzig, 1901.
- Johan C.B., Christine v. R.** "Nizami: A Key to the Treasure of the Hakim". Leiden University Press, 2011.
- Ismail S.** The Poetry of the Magnificent Sage. Lecture delivered in Ganja, Azerbaijan on 3 May 2013 at Nizami Ganjavi International Center Recorded at the Bibliotheca Alexandrina, Egypt, on 25 May 2013. Bibliotheca Alexandrina. Alexandria, 2013
- Khazrai F.** Music in Khusraw and Shirin / The Poetry of Nizami Ganjavi: Knowledge, Love, and Rhetoric. Ed. by K.Talattof, J.W.Clinton, K.A.Luther. PALGRAVE, New York, 2000, 210p.
- Koprulu M.F.** “Early Mystics in Turkish Literature”, Translated by Gary Leiser and Robert Dankoff. Routledge, 2006.

- Krenn H.** “Bemerkungen zu Versen von Nizāmis Efos Husrev und Šīrīn”, WZKM, LIII (1956), s. 92-96.
- Laurense Binyon.** The poems of Nizami. MCM XXVIII, The Studio Limited, London, 1928.
- Martinus T.H.** Choix de vers tires de la Khamsa de Nizāmi. Leiden 1921.
- Martinus T.H.** Some remarks on the divan of Nizami “Ajab-nama”, volume of Oriental studies presented to E.G.Browne”. Cambridge, 1922, pp.224-227.
- Majewska B.** Kategorie estetyczne w perskiej poezji okresu klasycznego. Przegląd Orientalistyczny, № 10, 1978.
- Majewska B.** Nizami z Gandży. Przegląd Orientalistyczny, n 1, 1977.
- Minoo S.Southgate.** Portriat of Alexander in Persian Alexander Romances of the Islamic era. Journal of American Oriental Society, c.97, №3, 1977, pp. 278-284.
- Minorsky Vladimir.** Review: G.H.Darab’s translation of Makhzan ol Asrar. BSOAS., 1948.- xii/2.- 441-5.
- Minorsky Vladimir.** “Adharbaydjan “Encyclopaedia of Islam. Edited by: P.Bearman, Th.Bianquis, C.E.Bosworth, E.van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill, 2007.
- Meysami Julia.** (Nizami Ganjavi). “The Haft Paykar: A Medieval Persian Romance”, Translated with introduction and notes by Julia Scott Meysami. Oxford and New York, Oxford University Press, 1995.
- Modi Jivanji Jamshedji.** The date of the death of Nizami. Asiatic Papers, Bombay, The times Press, 1917, p.9-16.
- Nizami Gandzewi.** “Odpowiedź zazdrośnikowi” z “Chosrow i Szirin”. Robotnik, n 4, 1948.
- Nizami Gandzewi.** “Opis wiosny i weselenia Chosrowa i Szirin” z “Chosrow i Szirin”. – Przegląd Orientalistyczny, n 4, 1963.
- Nizami Gandzewi.** “Księga j czynach Aleksandra. Księga sławy.Pałacowy turniej malarzy”, Literatura na świecie, n 10, 1978.
- Nizami Gandzewi.** “Śmierć Nizamiiego” z “Iskender-name”. – Sztandar ludu, n 279, 1948.
- Noldieke Th.** Beitrage zur Geschichte des Alexanderromans. DWAU. Bd.38, 1890, s. 1-56.

- Ousley John.** Biographical notices of Persian poets. Printed for the oriental translation fund of Great Britain and Ireland, London, 1846.
- Pellat, Ch., Bruijn, J.T.P. de; Flemming, B., Haywood, J.A.** "Madjnūn Laylā." Encyclopaedia of Islam, Second Edition. Edited by: P.Bearman, Th.Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill, 2009.
- Peter J.C.** Mirror of the Invisible World. New York, Metropolitan Museum of Art, 1975.
- Pizzi Italo.** Storia della Poesia Persiana, Vol. 1-3, Turino, 1894, s.274-275.
- Rejchman J.** Stosunki literackie Polsko-Azerbejdżańskie w XIX wieku. Przegląd humanistyczny, n 6, 1963.
- Rejchman J.** Wschód w literaturze polskiej. – W-wa, 1970.
- Priseilla P.Soucek.** Farhad and taq-i Bustan. The Growth of a Legend in "Studies in Art and Literature of the Near East". University of Michigan, 1974, pp.27-32.
- Rene P.** La Guirlande de l'Iran: Poemes de Firdousi, Nizami, Omar Kheyyam, Saadi, Hafiz. Paris, 1948.
- Rieu. Ch.** Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. Vol.1-3, London, 1879-1883, p.620-622.
- Rieu. Ch.** Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum. London, 1888.
- Rieu. Ch.** Supplement to the catalogue of the Persian manuscripts. London, 1895, pp.154-157.
- Ritter, H.,** Über die Bildersprache Nizāmīs, Berlin-Leipzig, 1927.
- Ritter H., Rypka J.** "Heft peikar" ein romantisches Epos des Nizami Gencavi. Praha, 1934.
- Rypka J.** Nizami. New Orient, 1961.4, pp.111-115.
- Rypka J., Klima O., Jahn K.** History of Iranian Literature. – Reidel Publishing Company, 1968.
- Talatoff K.** Clinton Jerome William. "The Poetry of Nizami Ganjavi: Knowledge, Love, and Rethrotics". New-York, 2001.
- Theophylact Simocatta:** The History of Theophylact Simocatta // Eng. tr. and notes, Michael and Mary Whitby, Oxford: 1986.
- Thomas W.W. Arnold.** "Painting in Islam". New York, 1965, s.82-83; 121.

- Titley N.M.** A 14 century Nizami Manuscript in Teheran. "Kunst des Orients", VII, Wiesbaden, 1972, pp.120-125.
- Turner C.** Layla and Majnun: The Classic Love Story of Persian Literature (Hardcover), "John Blake; illustrated edition edition. June 1, 1997.
- Sachau E., Ethe H.** Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu manuscripts in the Bodlean Library. Part.1, Oxford,1889.
- Samira R., Parvaneh A., Kamran P.F.** Point of View and Narrative in Moive and Nizami's Khamsa. Bulletin of Environment, Pharmacology and Life Sciences Bull. Env. Pharmacol. Life Sci., Vol 3 (Spl issue II) 2014: pp.331- 335.
- Seyyed Hossein Nasr, Mehdi Amin Razavi,** "The Islamic intellectual tradition in Persia", Routledge Curzon; annotated edition (July 4, 1996). pp.178-187.
- Schefer Ch.** "Chrestamathie persane,a lusage des eleves de lecole speci, II, Paris,1885, pp.251-256.
- Spiegel F.** Die Alexandrsage beiden Orientalen. Leipzig, 1851.
- Sprenger A.A.** A catalogue of the manuscripts of the king Oudh.. Calcutta, 1854, pp.519-521.
- Stchoukine I.** Une Khamseh de Nizami de la fin du regne de Shah Rokh Arts Asiatiques XVIII. Paris, 1968, p.45-50.
- Stchoukine I.** Les peintures des manuscrits de la "Khamseh" de Nizami au Topkapi Sarayi Muzesi d'İstanbul. Paris, 1977.
- Wisniewska – Pisowiczowa.** Quelques remarques sur L`art de Nizami dans son poeme Haft Paikar, "Folia Orientalia". 1973, № XIV, p.189-206.
- Wilhelm Baum.** Shirin: Christian, queen, myth of love, a woman of late antiquity, historical reality and literary effect. P., Gorgias Press LLC, 2004, p.77.
- Wilson C.E.** The Haft Paikar Nizami of Ganja, Kessinger Publishing, 2010, 526 p.
- Yohannan J.** Persian literature in England and America Delmar, New York, Caravan Books, 1977.
- Składankowa M. Złoty okres perskiej poezji klasycznej. Skrypt dla studentów iranistyki i arabistyki. W-wa,1976.
- Zajączkowski A.** Zabytek językowy ze Złotej Ordy. Hosrov u Sirin Qutba. – Rocznik Orientalistyczny, t.XIX, 1954.

Zajączkowski A. Z dziejów orientalizmu polskiego doby mickiewiczowskiej. Przegląd Orientalistyczny, n 3, 1954.

Zajączkowski A. Opisy żałoby (jas) w tureckiej wersji poematu Hosrov u Sirin Qutba ze Złotej Ordy. – Rocznik orientalistyczny, t.XXI, 1957.

Zajączkowski A. O przysłowiaach tureckich i azerbejdżańskich. Przegląd orientalistyczny, n 4, 1957.

Zajączkowski A. Ze studiów nad twórczością Nizamiego a folklorem tureckim.- Sprawozdania z prac wydziału I PAN. W-wa, 1957.

Zajączkowski A. Najstarsza wersja turecka Husrav uSirin Qutba. W-wa, 1958.

Zajączkowski A. Poemat irański Husrev u Sirin w wersji osmańsko-tureckiej Szejhi. Prace Orientalistyczne, t.XIII, 1963.

Zajączkowski A. Studia nad stylistyką i poetyką tureckiej wersji Husrav u Sirin Qutba. I. Powtarzanie zwrotów stylistycznych. Rocznik Orientalistyczny, t.XXV, 1963.

Zajączkowski A. Studia nad stylistyką i poetyką tureckiej wersji Husrav u Sirin Qutba. II.Paralelizm w obrazowaniu a układ dwudzielny wiersza. Rocznik Orientalistyczny, t.XXVII, 1963.

Rusiyada:

Антокольский П., Старостин А. Низами Гянджеви. “Лейли и Межнун”, перевод: П.Антокольский; А.Старостин, Москва, 1982.

Акимушкин О.Ф. Комментарий на “искусственную” касыд Кивами Мутарризи. Средневековье Иран: Культура, история, филология. Санкт-Петербург, Наука, 2004, 404 стр., с.270-284.

Асадуллаев С. Касими Гунабади автор двух поэм “Лейли и Межнун”, Вопросы эстетики, поэтики, текстологии литературы Востока, М.,1977.- Т.2.

Бертельс Е.Э. Низами. “Семь красавиц”. Рассказ индийской царевны (перевод А.Е.Грузинского) “Восток”, Всемирная литература. Кн. 2, 1923, с.143-144.

Бертельс Е.Э. Подготовка к юбилею Низами. — Литературная газета. 10.12.1939, № 68.

Бертельс Е.Э. Великий азербайджанский поэт Низами. Эпоха, жизнь и творчество. Баку, АЗФАН, 1940, 140 с.

Бертельс Е.Э. Литература на персидском языке в Средней Азии. – Советское востоковедение. Вып. V. М.-Л., 1948, с.200.

Бертельс Е.Э. Великое творение Низами (“Хамсе”). Литературная газета, 15 декабря 1953.

Бертельс Е.Э. Низами. Творческий путь поэта. Москва, АН СССР, 1956, 262 с.

Бертельс Е.Э. Великий поэт азербайджанского народа. – В: Низами. Пять поэм. – М.,1946.

Бертельс Е.Э. Навои и Низами. Сб. Алишер Навои. Москва-Ленинград, 1946, с.68-91.

Бертельс Е.Э. Роман об Александре: и его главные версии на Востоке. Изд-во Академии наук СССР, 1948, 185 с.

Бертельс Е.Э. Избранные труды. Т.1. История персидско-таджикской литературы. Москва, Восточная литература, 1960. 556 с.

Бертельс Е.Э. Избранные труды. Т.2. Низами и Фузули. Москва, Восточная литература, 1962, 554 с.

Бертельс Е.Э. Избранные труды: История литературы и культуры Ирана, М., 1988, 557 с.

- Бертельс Е.Э.** Низами. – Пять поэм. Москва, Худож. лит. 1968.
- Бертельс Е.Э.** Избранные труды. Т.3. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, 524 с.
- Бертельс Е.Э.** Избранные труды. Навои и Джами. Москва, Наука, 1965, 498 с.
- Болдырев А.Н.** Два ширванских поэта- Низами и Хакани. “Памятники эпохи Руставели”. Ленинград, Издательство Академии Наук, 1938.
- Брагинский И.С.** Из истории таджикской и персидской литературы. Москва, 1972, 258.
- Брагинский И.С.** 12 миниатюр. Москва, Художественная литература, 1976.
- Болдырев А.Н.** Низами. Поэмы и стихотворения. Вступительная статья и примеч. А.Н. Болдырева. Ленинград, Издательство “Сов.писатель”, 1960.
- Бартольд В.В.** Культура мусульманства. Сочинения в 9 томах. Том VI.. Главная редакция восточной литературы. Москва, Наука, 1966, с.420.
- Державин В.** Низами Гянджеви. “Семь красавиц”, перевод: В. Державин. Москва, 1959.
- Ивнев Р.** Низами Гянджеви. “Семь красавиц”, перевод: Р.Ивнев. Москва, 1947.
- Иманназаров М.** “Ширин и Хосров”. Восточное Языкознание, Москва, 1976, s.98-106.
- Крымский А.Е.** История Персии, её литературы и дервишской теософии. Москва, 1914-1917.
- Крымский А.Е.** История Турции и ее литературы.-М., 1916.- Т.2, 279 с.
- Крымский А.Е.** Низами и его современники. Баку, Элм, 1986, 487 с.
- Крачковский И.Ю.** Ранняя история о Меджнуне и Лейле в арабской литературе, Избранные сочинение.- т.2, Москва-Ленинград, 1956, 650 с.
- Крачковский И.Ю.** Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. Выдающиеся русские учёные и писатели о Низами Гянджеви. Баку, Элм, 1981, с.183-237.

Конрад И.И. Запад и Восток. Статьи. Москва, Восточная литература, 1972. 494 с.

Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба, Москва, 1977.

Липскеров Л. и Шервинский С. Низами Гянджеви. “Сокровищница тайн”, перевод: Л.Липскеров и С.Шервинский, Москва, 1947.

Липскеров Л. Низами Гянджеви. “Хосров и Ширин”, перевод: К.Липскеров, Москва, 1947.

Липскеров Л. Низами Гянджеви. “Искендер-наме”, перевод: Л.Липскеров, Москва, 1947.

Ломидзе Г.И. Проблемы творческого взаимодействия литератур народов СССР. заимосвязи и взаимодействие национальных литератур. Москва, Изд. АН СССР, 1961. с.139-158.

Мамедов Ш.Ф. Развитие философской мысли в Азербайджане. МГУ, Москва, 1965.

Марр Ю.Н. Газели и рубаи Низами, приведенные в “Хафт иклим”/ ДРАН-В, 1924, с.90-93.

Марр Ю.Н. Газель Низами в рукописи Азиатского музея, ДРАН-В, 1924, с.51-54.

Мелетинский Е.М. Литература Ближнего Востока. “История всемирной литературы: В 9-ти том. Москва, 1984, т.2. с.205.

Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента. Москва, 1953, 358 с.

Низами Гянджеви. Собр. Сочинений. В 5 томах. Т.І. Лирика. Сокровищница тайн (составитель научн. подгот. текста и комментарии проф. Р.Алиев). Москва, Худож. литература, 1985, 382 с.

Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Собр. соч. Т.ІІ (науч. подгот. текста, комментарии и словарь проф. Р.Алиева). Москва, Худож. литература, 1985, 478 с.

Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Собр. соч. Т.ІІІ (науч. подгот. текста, комментарии и словарь проф. Р.Алиева). Москва, Худож. литература, 1986, 365 с.

Низами Гянджеви. Семь красавиц. // Собр. соч. Т.ІV (науч. подгот. текста, комментарии и словарь проф. Р.Алиева). Москва, Худож. литература, 1986, 365 с.

- Низами Гянджеви.** Искендер-наме. // Собр. соч. Т.V (науч. подгот. текста, комментарии и словарь проф. Р.Алиева). Москва, Худож. литература, 1986. 781 с.
- Пигулевская Н.В.** Византия и Иран на рубеже VI-VII веков.- М.-Л., 1946.- 412 с.
- Пигулевская Н.В.** Города Ирана в раннем-средневековье.- М., Л., 1956.- 184 с.
- Пригарина Н.И.** “Восемь раев” Амира Хосрова Дехлеви (к вопросу о композиции поэмы) // Литературы Индии. Москва, 1979, с.88-94.
- Рыпка Я.** История персидской и таджикской литературы. – Москва, 1970.
- Стариков А.А.** К вопросу о традиции эпической “Пятерицы” в литературах восточного средневековья (Низами – Хосров Дехлеви и их подражатели). // Взаимосвязи литератур Востока и Запада. Москва, “Наука”, 1961, с.57-68.
- Стрешнева Т.** Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Собр.соч. В пяти томах, т.3. перевод с фарси Т.Стрешневой. Москва, Худож.лит. 1986, 365 с.
- Старостин А. .** Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун (перевод: А. Старостина) Баку, Язычы,1982, 439 с.
- Шамс ад-Дин Мухаммад нбн Кайс ар-Рази.** Свод правил персидской поэзии (ал-Му'джам фи ма'айир аш'ар ал-'аджам). Ч. II. О науке рифмы и критики поэзии.Пер. с персидск., исслед. и коммент. Н.Ю.Чалисовой. – М.,Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1997, 470 с.
- Жирмунский В.М.** Средневековые литературы как предмет сравнительного литературоведения.Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. - Т. XXX. Вып. 3. – М., 1971, с.185-197.
- Жирмунский В.М.** Сравнительное литературоведение. Ленинград, Наука, 1979.
- Зарринкуб А.Х.** Исламская Цивилизация. Перевод М. Махшулова, Москва, Андалус,2004, 237 с.
- Захидов В.** Гениальный певец прекрасного. // Огни истории: классики и современники. Москва, Сов. Писатель, 1977, с.7-65.

Челышев Е.А. Художественные традиции литератур Востока. Современность и традиционализм на современном этапе. Москва, Наука, 1986. с.310-312.

Чуковский К.И. О принципах художественного перевода. Москва, Искусство, 1964. 356 с.

Gürcüstanda:

Abdullaeva F., Charles M. Iskandar and the Water of Life: A note on Nizami's impact on later manuscript production. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.360-376.

Abolfazl M., Rasta O. K. The Question of the Four Elements in the Works of Nizami and Rustaveli. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.332-359.

Allahverdieva Z. On history of study of Nizami Ganjavi and Shota Rustaveli in Azerbaijan, Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.31-39.

Allahverdiyeva Z. Philosophy of Love of Nizami Ganjavi. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.78-92.

Allahverdiyeva Z. Nizami Ganjavi's "Iskandar-nameh", Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.92-112.

Aliyeva S. The Lyrics of Nizami Ganjavi. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.152-167.

Амирханашвили И. Поэтический канон как характер (Низами и Руставели) // Comparative Literature and Culture: Starting points of national literature and culture//Baku Slavic University, Azerbaijan Comparative Literature Association, Baku, 27-28 November, 2015.

Amirkhanashvili I. The ancient origins of literary works by Shota Rustaveli and Nizami Ganjavi. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.191-200.

Amirkhanashvili I. Nizami and Rustaveli: Time and the Aesthetic Creed. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.203-220.

Amirkhanashvili I. The Cosmological Views of Rustaveli and Nizami. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.252-260.

Arasli N. The Fourth Poem of the „Five Treasures”. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.120-151.

Arasli N. Nizami and Turkish Literature. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.190-200.

Badalova T. Nizami Ganjavi and World Literature. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.168-189.

Барамидзе А. Идея дружбы народов по поэмам Низами Гянджеви и Шота Руставели. Сб. “Литературули дзиебани” (“Литературные изыскания”). Издательство АН Груз. ССР, X, 1956.

Барамидзе А. Низами. Журнал “Мнатоби”, 1974, №9.

Барамидзе А. О грузинских версиях “Хосрова и Ширин”. Сб. “Литературули дзиебани” (“Литературные изыскания”), I, 1943.

Bashirova H. The epic poem “Leyli and Majnun” Nizami Ganjavi. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.112-119.

Elbakidze M. The Knight in the Panther's Skin – the path of Georgian literature to Renaissance. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.39-54.

Elbakidze M. Rustaveli’s Conception of Love and Medieval Literature. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.377-400.

Гвахария А. Низами и Грузия. Журнал “Мнатоби”, 1953, №12.

Гвахария А. Хагани, Низами, Руставели. Тбилиси, 1966.

Гвахария А. “Вис и Рамин” Фахраддина Горгани и “Хосров и Ширин” Низами Гянджеви //Труды Тбилис. Ун-т.- Серия востоковедения. Т. 116.- Вып.5, 1965, с.199-207.

Гвахария А. Нетленная память Низами: (впечатления о юбилее Низами), Бакинский рабочий., 1982, 12 марта, с.3.

Гвахария, А. Об одной новелле из поэмы Низами “Хафт-Пейкар” (“Семь красавиц”) //Альманах Низами Гянджеви; АН Азерб. ССР Ин-т лит-ры им. Низами. Баку, 1984, Ч.1, с.129-160.

Гиунашвили, Д. О топониме Sahrud в поэме Низами “Хосров и Ширин”. Сообщение АН Груз.ССР.- 1980, Т.98, №3, с.745-748.

Гиунашвили, Д. Об одном сведении Низами Гянджеви: в поэме “Хосров и Ширин” // Проблемы Осетинского языкознания, 1984, Вып.1, с.17.

Gonjilashvili N. For understanding the astral symbolism of The Knight in the Panther’s Skin. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.261-288.

Habibbayli I. Great Azerbaijani Poet Nizami Ganjavi The Great Azerbaijani Poet Nizami Ganjavi. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.57-77.

Казиева В. Творчество Низами Гянджеви – источник вдохновения “Витязь в тигровой шкуре” Шота Руставели к написанию поэмы //Азербайджан в многовековых многогранных культурных взаимосвязях: сборник докладов четвертого Бакинского Международного Симпозиума (4-6 июнь, 1998) //Azərbaycan çoxəsrli qarşılıqlı çoxşaxəli mədəni əlaqələrdə. Баку, 1999, с.229-232.

Kazmov M. “Khamse” of Nizami Ganjavi and literature in persian (Tradition of nazire to “Haft Peykar” in the XIV-XVIII centuries). Baku, Elm ve tehsil, 2021, 400 p.

Kazumov Oktai. Some aspects of a critical study of the influx of Islamic elements in the Knight in the Panther’s Skin. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.305-331.

Каладзе И.В. Некоторые аспекты эволюции жанра романического эпоса в творчестве Низами. Низами Гянджеви” Альманах, Книга первая, Баку, Элм, 1984, с.189-197.

Karichashvili Lia. Wisdom, Mind, and Prudence (For the definition of concepts). Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.435-449.

Квачадзе, М. К вопросу о мотивовке “Лейли и Меджнун” Низами //Материалы научной конференции, посвященные проблеме “Азербайджанская культура XI-XII веков и творчество Низами Гянджеви”, 26- 27 ноября 1980 г.; Ин-т лит. им. Низами АН Азерб. ССР, Баку, 1980, с.44.

Кекелидзе К. Грузинская версия романа “Хосров и Ширин”. Журнал “Чвени мецниереба” (“Наша наука”), 1926, №17-18.

Кекелидзе К. Руставели и Низами Гянджеви. Труды Тб.Гос.Университета, т.V, 1936.

Кекелидзе К. Руставели и Низами Гянджеви: к вопросу об ирано-грузинских литературных связях // Труды Тбилисского Гос. Университета, 1936, Т. 5, с.157-178.

Кекелидзе К. Руставели и Низами Гянджеви. Кн. “Этюды из истории древнегрузинской литературы”, т.VIII, Тбилиси, 1962.

Кекелидзе К. К уяснению одной части из “Искендер-наме” Низами Гянджеви. Известия Института рукописей им. К.Кекелидзе, т.IV, Тбилиси, 1962.

Кобидзе Д. Низами Гянджеви. Газ. “Литературули Сакартвело” (Литературная Грузия), 14 янв. 1940.

Ломидзе Г.И. Проблемы творческого взаимодействия литератур народов СССР. Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. Москва, Изд. АН СССР, 1961. с.139-158.

Ratiani I. The Three Realities in Rustaveli. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.221-251.

Ткешелашвили М. Академия Поэтов в Грузии. Шота Руставели и Низами Гянджеви.// Comparative Literature and Culture: Starting points of national literature and culture//Baku Slavic University, Azerbaijan Comparative Literature Association, Baku, 27-28 November, 2015.

Тодуа. Герои Низами говорят по-грузински. (Издание поэмы “Лейли и Меджнун” на грузинском языке в пер. Тодуа), Баку, Вышка.- 1986, 25 декабря, с.4.

Tsereteli Lia. On the History of Studying the Topic. Intercultural Space: Rustaveli and Nizami, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi, 2021, p.11-30.

Март Н.Я. Отрывок из Низами, касающийся Кавказа // Бюллетень Кавказского Историко Археологического Института в Тифлисе.- Л., 1929, №5, с.21-23.

Март Н.Я. Предисловие // Хакани. Низами. Руставели. М.-Л., 1935, с.4-6.

Микашавидзе, М. Авторские отступления в поэмах Низами Гянджеви: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / М.Микашавидзе. М., 1988, 26 стр.

Модебадзе Иринэ. “Персидское сказание” Шота Руставели и “восточный колорит” в русскоязычных переводах “Вепхисткаосани”. // Comparative Literature and Culture: Starting points of national literature and culture//Baku Slavic University, Azerbaijan Comparative Literature Association, Baku, 27-28 November, 2015.

Нуцубидзе Ш. И. Руставели и восточный Ренессанс. Тб., Заря Востока, 1947, 385 стр.

Пагава К. Низами. Серия “Жизнь замечательных людей”. Тбилиси, 1964.

Пагава К. Низами. Тбилиси, Ивериони, 2014, 179 стр.

Самедов А. Грузинские версии поэмы “Хосров и Ширин” Низами Гянджеви // Труды пед. ин-тов Груз.ССР. 1976, с.291-296.

Самедов А. Поэма “Лейла и Меджнун” и грузинское Советское литературоведение: составительский анализ поэм Теймураза и Низами Гянджеви //Труды пед. ин-тов Груз.ССР. Сер. истории и филологии. 1976, №2, с.291-297.

Shota Rustaveli and Nizami Ganjavi. Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Tbilisi, 2021, 512 p.

Чачанидзе И. Хакани и Низами в Грузии: некоторые социолингвистические особенности // Comparative Literature and Culture: Starting points of national literature and culture//Baku Slavic University, Azerbaijan Comparative Literature Association, Baku, 27-28 November, 2015.

Чайкин К.И. Хакани, Низами, Руставели // Сборник, Акад. наук СССР. Науч.-иссл. ин-т кавказоведения им. акад.

Н.Я.Марра. Москва-Ленинград, Изд-во Акад. наук СССР.- 1935-1966.

Юнусов А. Поэма Низами “Искандер-Намэ” как, источник по политической истории Азербайджана и Грузии в X в. (поход руссов на Барду в 943-944 гг.) //Источниковедческие разыскания. Тбилиси, 1982, с.144-153;

Юнусов А. Поэма Низами “Искендернаме” как источник по политической истории Азербайджана и Грузии в X в. (поход руссов на Барду в 943-944 гг.) //Источниковедческие разыскания [1982-1985]. АН Грузинской ССР. Тбилиси, 1985, с.144-153.

Тасикистанда:

Абдолов Н. Любовно-романтическая поэма в персидско-таджикской поэзии X-XII веков. Душанбе, 2009.

Айни К.С. Бадриддин Хилоли и его поэма “Лейли и Меджнун”. Известия АН Тадж.ССР: Серия Обществ.наук.- 1954, № 5, с.141-149.

Афсахзод А. Достони “Лайли ва Маджнун” - и Абдурахмони Джомий.-Душанбе, Дониш, 1970, 203 с.

Асадуллаев С. Лейли и Меджнун в фарсиязычной литературе: Библиографический обзор. Душанбе, Дониш, 1981, 208 с.

Назриев Д. Мактаби Ширази и его поэма “Лайли и Меджнун” и ее научно-критический текст: Автореф.дисс. на соиск. учен. степ.канд.филол.наук. Душанбе, 1974, 27 с.

Сайфиев Н. Основные направления романтического эпоса и легенды о сюжете Гюль и Наврузе в персидско-таджикской поэзии XIV века: Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. док., ра.филол.наук. Душанбе, 1981, 45 с.

BƏLƏDÇİ

Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 3

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında söz və Azərbaycan Nizamişünaslığına giriş (akademik İsa Həbibbəyli) 5

I FƏSİL

Nizami Gəncəvinin dövrü, ədəbi mühiti və həyatı

1. Nizami Gəncəvinin dövrü və ədəbi mühiti (Zəhra Allahverdiyeva) 17
2. Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi və həyatı (Zəhra Allahverdiyeva) 77
3. Nizami və Gəncə (Nüşabə Araslı) 107
4. Nizami Gəncəvinin həyatından bir məqam (Təhminə Bədəlova) 123

II FƏSİL

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı

1. Nizami Gəncəvinin lirikası (Nüşabə Araslı və Samirə Əliyeva) 129
2. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması (Təhminə Bədəlova) 162
3. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması (Nüşabə Araslı) 224
4. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması (Nüşabə Araslı, Zəhra Allahverdiyeva) 272
5. “Leyli və Məcnun” əsərində mətnşünaslıq məsələləri (Hürnisə Bəşirova) 294
6. Beş incinin dördüncüsü – Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması (Nüşabə Araslı) 312
7. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması (Zəhra Allahverdiyeva) 340

8. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin poetikasını (Nüşabə Araslı) 371

III FƏSİL

Nizami Gəncəvi və Renessans

1. Nizami Gəncəvi və Renessans məsələsi (akademik İsa Həbibbəyli) 427
2. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında intibahın bədii dərki (Fəridə Əzizova) 438

IV FƏSİL

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsas qaynaqları

1. Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı (Nüşabə Araslı) 488
2. Nizami Gəncəvi və “Kitabi-Dədə Qorqud” (Nüşabə Araslı) 531
3. Nizami Gəncəvi və qədim türk abidələri (Nüşabə Araslı) 553
4. Nizami Gəncəvi və Mahmud Kaşqarlının “Divanü luğat-it-Türk” əsəri (Nüşabə Araslı) 580
5. Nizami “Leyli və Məcnun”unun ərəb qaynaqları (İmamverdi Həmidov) 589
6. Nizami Gəncəvi və qədim Hind mədəniyyəti (Nüşabə Araslı) 612
7. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı və “Kəlilə və Dimnə” motivləri (Təhminə Bədəlova) 627
8. Nizami Gəncəvi irsi və “Qabusnamə” (Təhminə Bədəlova) 645

V FƏSİL

Nizaminin sələfləri və müasirləri

1. Nizami Gəncəvi və Ərəb mədəniyyəti (Nüşabə Araslı) .. 660
2. Nizamiyəqədərki farsdilli poeziya (Zəhra Allahverdiyeva) 681
3. Nizami Gəncəvi və Əbdülqasım Firdovsi (Zəhra Allahverdiyeva) 690

4. Nizami Gəncəvi və Fəxrəddin Gürgani (Zəhra Allahverdiyeva) 713
5. Nizami Gəncəvi və Əfzələddin Xaqani (Nüşabə Araslı) . 721

VI FƏSİL

Nizami Gəncəvinin dünyagörüşünün dini, fəlsəfi və irfani aspektləri

1. Nizami Gəncəvinin utopik cəmiyyət haqqında poetik-fəlsəfi baxışları (Vəfa Hacıyeva) 736
2. Nizami Gəncəvi və İslam mədəniyyəti (Vəfa Hacıyeva). 748
3. Nizami Gəncəvi dünyagörüşünün dini, fəlsəfi və irfani aspektləri: Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində Qurandan iqtibaslar (Vəfa Hacıyeva) 760
4. Nizami Gəncəvinin minacatları (Vəfa Hacıyeva) 779
5. Nizami Gəncəvinin eşq fəlsəfəsi (Zəhra Allahverdiyeva) 799

VII FƏSİL

Nizami Gəncəvi irsinin tədqiq və nəşri

1. Nizami Gəncəvi ədəbi irsi: Heydər Əliyevdən – İlham Əliyevə (İsa Həbibbəyli) 811
2. Azərbaycan Nizamişünaslığının tarixi mərhələləri (Zəhra Allahverdiyeva) 823
3. Nizami Gəncəvinin Avropa və ABŞ-da tədqiqi və tərcüməsi (Avropa və Amerika tədqiqatlarının materialları əsasında) (Yelena Teyer) 859
4. Nizami Gəncəvi irsi Türkmənistanda (İsa Həbibbəyli) ... 892
5. Nizami Gəncəvi və Özbək Nizamişünaslığı (Almaz Ülvi) 899

Bibliografiya

1. Azərbaycan Nizamişünaslığı (Zəhra Allahverdiyeva) 912
- Dünya Nizamişünaslığı (Zəhra Allahverdiyeva) 952

**“Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından
çap olunmuş kitablar**

1. **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 332 s.
2. **Yadigar Əsgərova. Səməd Mənsur. Həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, 2019. 176 s.
3. **Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi (kollektiv monoqrafiya).** Bakı, “Elm”, 2019, 400 s.
4. **Firudin Qurbansoy. İmadəddin Nəsimi.** Bakı, “Elm”, 2019, 136 s.
5. **Lətifə Mirzəyeva. Kərim Məşrutəçi Sönməz.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 184 s.
6. **Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: şəxsiyyəti və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 208 s.
7. **Abid Tahirli. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılıq yolu.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 344 s.
8. **Uşaq ədəbiyyatında Xanımana Əlibəyli imzası. (kollektiv monoqrafiya).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 148 s.
9. **Əfzələddin Xaqani. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 395 s.
10. **Mehman Həsənli. Çingiz Aytmatov fenomeni və Azərbaycan.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 406 s.
11. **Almaz Ülvi. Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüf əsərləri).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 570 s.
12. **İslam Qəribli. Məhəmməd Hadi: həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 570 s.
13. **Elmira Babayeva. Mövlud Süleymanlı: həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 204 s.
14. **Lətifə Mirzəyeva. Həsən Məcizadə Savalan: həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 200 s.
15. **Solmaz Daşdəmirova. Pərvin Etisaminin həyat və yaradıcılığı.** Bakı, “ULU” İKF, 2020, 68 s.
16. **Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanov (həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı).** Bakı, “Nurlar”, 2020, 552 s.
17. **Əlizadə Əsgərli. Teymur Əhmədov: ədəbiyyat və mətbuat xadimi.** Bakı, “Nurlar”, 2020, 338 s.

18. **Muxtar Auezov: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 180 s.
19. **İsa Həbibbəyli, İsmixan Osmanlı. Qabdulla Tukay və Azərbaycan.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 536 s.
20. **Bədirxan Əhmədli. Rabindranat Taqor: Yeni Hindistanın manifesti.** Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 372 s.
21. **Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 484 s.
22. **Salidə Şərifova. Fərəc Fərəcov yaradıcılığının problematikası, janr müxtəlifliyi və bədii xüsusiyyətləri.** Bakı, “Qanun”, 2021, 164 s.
23. **İsa Həbibbəyli. Molla Pənah olan Vaqif.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 160 s.
24. **Bəsirə Əzizəli. Məhəmməd İqbal. Eşq və düşüncə şairi.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 228 s.
25. **Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı, “Elm”, 2021, 982 s.

Məsul redaktor: **fil.f.d. Töhfə Talıbova**

Nəşriyyat redaktorları: **Ülkər Hüseynova**
Maral Poladova
Mehparə Axundova

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**

Korrektorlar: **Zərin Vəliyeva**
Mətanət Abdunova

Çapa imzalanmışdır: 10.11.2021
Şərti çap vərəqi: 61. Sifariş: № ____.
Kağız formatı: 70x100 1/16. Tiraj: 300.

Kitab “Elm” RNPM-in mətbəəsində çap olunmuşdur.
(İstiqlaliyyət, 28)